55265

55265

UNIVERSITATEA CLUJ

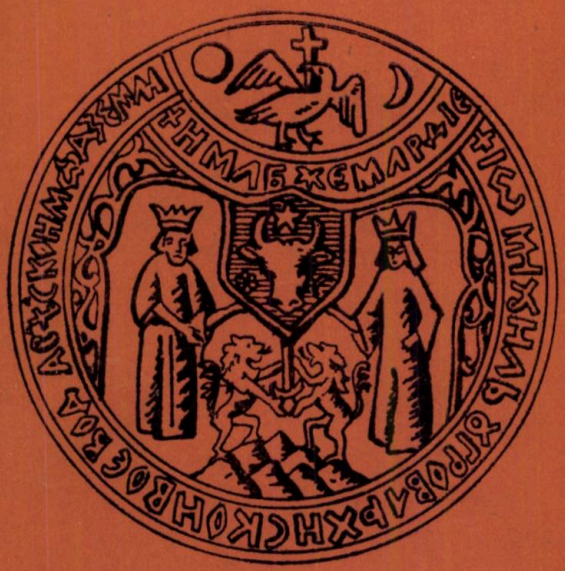

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE SI ARHEOLOGIE CLUJ

XXIX

1988 — 1989

UNIVERSITATEA DIN CLUJ
INSTITUTUL DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE DIN CLUJ

XXIX

1989

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. ȘTEFAN PASCU — redactor responsabil.
IOAN CHINDRIȘ, IOAN HORAȚIU CRIȘAN, ACAȚIU EGYED, DELIA MARGA, MARIUS PORUMB
AUREL RĂDUȚIU — secretar de redacție

Volum revizuit de: Mihai Bărbulescu, George Cipăianu, Ladislau Gyémánt, Gheorghe Iancu, Marius Porumb, Aurel Răduțiu, Simion Retegan.

Notă: Menționăm că răspunderea cu privire la conținutul acestui volum revine în întregime autorilor. Colectivul de revizuire.

REDACȚIA: Institutul de istorie și arheologie din Cluj
Str. Napoca, nr. 11 (telefon: 1.83.43)

UNIVERSITATEA DIN CLUJ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

Tomul XXIX 1989

SUMAR

ŞT. PASCU, Mihai Eminescu şi istoria poporului român . . . 9
I. CHINDRIŞ, Opera şi ideile lui Simion Bărnuţiu 21

*

A. MARGA, Liberté et raison. Sur le destin de la Révolution française 51

STUDII ŞI ARTICOLE

I. A. POP, Solidarităţi etnice în evul mediu. Secolele XIII—XVI (I) 67
A. A. RUSU, Istoria şi implicaţiile unei ctitorii româneşti necunoscute: Răchitova Muşineştilor 83
M. PORUMB, Frescele de la Răchitova 103
V. LECHINTAN, Achiziţii de produse agricole şi meşteşugăreşti ale municipalităţii clujene de la ţăranii români. Secolul al XVI-lea 117
FR. PAP, Negustori şi capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea 147
A. ANDEA, Raţionalizarea şi modernizarea administraţiei Ţărilor Române în epoca Luminilor, în context european 157
N. SABĂU, Artă cultă din Transilvania în secolul al XVIII-lea. Impactul politic şi ideologic 171

*

A. EGYED, Transformări în structura societăţii din Transilvania în primele două decenii de după revoluţia de la 1848 187
S. MĂRIEŞ, Receptarea Principatelor Române în opinia publică germană în prima jumătate a secolului al XIX-lea . . 203
G. NEAMŢU, Acţiuni ale Societăţii „*Carpaţii*" pentru realizarea idealului Dacoromâniei (1884—1885) 223

*

L. BATHORY, Uzinele de fier ale statului de la Hunedoara între anii 1919—1940 (II) 251

N. JURCĂ, Considerații privind politica de alianțe a Partidului Social-Democrat (1927—1930) 273
GH. IANCU, M. ȘTIRBAN, ȘT. SUCIU, Din tradițiile revoluționare ale metalurgiștilor din România (1934—1939) . 289
V. PUȘCAȘ, L'Intellectualité roumaine. De la résistance a la révolution (1940—1948) 303
S. MÎNDRUȚ, *„Centrul de studii și cercetări privitoare la Transilvania"*. Istoric și activitate (1942—1948). (I) . . . 317

MISCELLANEA

S. COCIȘ, *Mercurius*. Reprezentările în bronz din Dacia . . 347
R. ARDEVAN, Flaminii municipali în Dacia Romană . . . 351

*

V. HOSSU, Extinderea dominației regalității maghiare la nord de rîul Someș 361
A. KOVÁCS, Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea 369
S. ANDEA, Contribuții privind relațiile domnului moldovean Constantin Cantemir cu Transilvania 381
I. CHINDRIȘ, V. SAV, Poezia lui Gheorghe Șincai 401
G. MIRCEA, Tipografia din Blaj și consumul de hîrtie (1787—1821) 435
L. GYÉMÁNT, Proiecte școlare românești din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea 465
GH. ASANACHE, Studenții academici din Cluj la 1847 .. 485

*

I. LAZĂR, Din activitatea Preparandiei din Hațeg (1854— . —1857) 503
M. POPA, Din relațiile lui Timotei Cipariu cu Academia Română: peripețiile unui concurs academic 513
S. BOLOVAN, I. BOLOVAN, Atitudini privind formarea familiei în societatea românească din nord-vestul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea 525
I. BOTEZAN, L. BOTEZAN, Din corespondența lui Artemiu Publiu Alexi cu Ioan Micu Moldovan 535
V. FLOREA, Cărturari englezi în apărarea Marii Uniri . . 545
AL. STĂNCIULESCU—BÎRDA, Contribuții la cunoașterea activității și personalității lui Nicolae Iorga (II) 553

DEZBATERI

AL. DIACONESCU, C. OPREANU, Cîteva puncte de vedere în legătură cu evoluţia societăţii autohtone în epoca daco-romană tîrzie şi în perioada migraţiilor 571
T. O. GHEORGHIU, Planimetria şi arheologia. Consideraţii metodologice pe marginea unor lucrări de istorie recent apărute 597

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE 611

UNIVERSITÉ DE CLUJ

ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE ET ARCHÉOLOGIE

Tome XXIX 1989

SOMMAIRE

ŞT. PASCU, Mihai Eminescu et l'histoire du peuple roumain . 9
I. CHINDRIŞ, L'Oeuvre et les idées de Simion Bărnuţiu . . 21

*

A. MARGA, Liberté et raison. Sur le destin de la Révolution française 51

ÉTUDES ET ARTICLES

I. A. POP, Formes de solidarité ethnique au Moyen Âge. Les XIIIe—XVIe siècles (I) 67
A. A. RUSU, L'Histoire et les implications d'une fondation ecclésiastique roumaine inconnue : l'église de Răchitova des Mușinești 83
M. PORUMB, Les Fresques de Răchitova 103
V. LECHINŢAN, Produits agricoles et artisanaux preçus sur les Roumains par la municipalité de Cluj au XVIe siècle 117
FR. PAP, Marchands et capital commercial dans la ville de Cluj de la première moité du XVIIe siècle 147
A. ANDEA, La Rationalisation et la modernisation de l'administration des Pays Roumains à l'époque des Lumières dans le contexte européen 157
N. SABĂU, L'Art cultivé de Transilvanie au XVIIIe siècle. L'impact politique et idéologique 171

*

A. EGYED, Transformations dans la structure de la société de Transylvanie dans les deux premières décennies d'après la Révolution de 1848 187
S. MĂRIEŞ, L'Opinion publique allemande de la première moitié du XIXe siècle sur les Principautés Roumaines 203
G. NEAMŢU, Actions de la Société les „*Carpates*" en vue de la réalisation de l'idéal de la Dacoromanie (1884—1885) . 223

*

L. BÁTHORY, Les Usines de fer de l'État de Hunedoara pendant les années 1919—1940 (II) 251

N. JURCĂ, Considérations sur la politique d'alliances du Parti Social-Démocrate (1927—1930) 273
GH. IANCU, M. ŞTIRBAN, ŞT. SUCIU, Aspects des traditions révolutionnaires des métallurgistes de Roumanie (1934—1939) 289
V. PUŞCAŞ, L'Intellectualité roumaine. De la résistance à la révolution (1940—1948) 303
S. MÎNDRUŢ, Le „*Centre des Études et Recherches concernant la Transylvanie*". Histoire et activité (1942—1948) (I) . 317

MISCELLANEA

S. COCIŞ, *Mercurius*. Représentations en bronze de la Dacie . 347
R. ARDEVAN, Les Flamines municipaux dans la Dacie romaine 351

*

V. HOSSU, L'Extension de la domination du royaume magyar au Nord du Someş 361
A. KOVÁCS, Sujets cosmographiques dans l'art plastique de Cluj dans le dernier quart du XVIe siècle 369
S. ANDEA, Contributions a l'étude des relations du prince moldave Constantin Cantemir avec la Transylvanie 381
I. CHINDRIŞ, V. SAV, La création poétique de Gheorghe Şincai 401
G. MIRCEA, La Typographie de Blaj et la consommation du papier (1787—1821) 435
L. GYÉMÁNT, Projets scolaires roumains de Transylvanie dans la première moitié du XIXe siècle 465
GH. ASANACHE, Les Étudiants académiques de Cluj en 1847 485

*

I. LAZĂR, De l'Activité de l'École Normale de Haţeg (1854—1857) 503
M. POPA, Des Relations de Timotei Cipariu avec l'Académie Roumaine: les péripéties d'un concours académique . 513
S. BOLOVAN, I. BOLOVAN, Attitudes concernant la formation de la famille dans la société roumaine du Nord-Ouest de la Transylvanie dans la deuxième moitié du XIXe siècle 525
I. BOTEZAN, L. BOTEZAN, De la correspondance d'Artemiu Publiu Alexi avec Ioan Micu Moldovan 535
V. FLOREA, Érudits anglais engagés dans la défense de la Grande Union 545
AL. STĂNCIULESCU-BÎRDA, Contributions à la connaissance de l'activité et de la personnalité de Nicolae Iorga (II) 553

DÉBATS

AL. DIACONESCU, C. OPREANU, Quelques points de vue sur l'évolution de la société autochtone à l'époque daco-romaine tardive et pendant la période des migrations . . 571

T. O. GHEORGHIU, La Planimétrie et l'archéologie. Considérations méthodologiques en marge de quelques ouvrages d'histoire récemment parus 597

COMPTES RENDUS, NOTES BIBLIOGRAPHIQUES . . 611

MIHAI EMINESCU ȘI ISTORIA POPORULUI ROMÂN

Academia Română este mai mult decît îndreptățită, este datoare, o datorie de conștiință, să omagieze pe cel mai mare poet, și, totodată, om de impresionantă cultură, Mihai Eminescu. Fără să-l revendice exclusiv pentru sine, deoarece personalitatea „poetului național" e prea mare pentru ca să poată încăpea în sînul unei singure instituții, precum sublinia alt mare poet și gînditor, Lucian Blaga. Academia ține, totuși, să se știe că în sînul ei și-a găsit Eminescu primii săi prețuitori, iar moștenirea sa de manuscrise nicăieri nu și-ar fi putut afla loc de păstrare, înconjurat de o pietate mai sinceră, ca în patrimoniul Academiei.

*

Cultura genialului poet, de impresionantă cuprindere și diversificare, asociată cu puterea de pătrundere în toate domeniile creației spirituale, explică și preocuparea predilectă pentru știința istorică, cu rezultate suprinzătoare, a celui mai mare scriitor, Mihai Eminescu, pe care Nicolae Iorga îl caracteriza „nepereche" (fără egal): de la teoria istoriei la istoriografie, de la noile concepții și metode de înțelegere a istoriei la fenomenologia istorică. Concepții și metode care descătușează istoria de factologia nesemnificativă, de evenimențialul lipsit de perspectivă. În locul acestora, gîndirea eminesciană așează complexul de cugetări care formează idealul popoarelor, așa cum în sîmburele de ghindă e cuprinsă ideea stejarului întreg. Ceea ce corespunde, în fond, teoriei evoluției organice a societății, ca rezultat al unui proces istoric de lungă durată, care a sudat biologic, spiritual și social o comunitate umană. Îndemnîndu-i, profundul cugetător, pe cei ce se încumetă să scrie istoria unei epoci sau a unui „mișcămînt" oarecare, mai întîi să demonstreze legea continuității acelui „mișcămînt". Dovedind punctul de purcedere (începutul), de ajungere (sfîrșitul) și seria termenelor intermediare. Ceea ce înseamnă proces logic și fenomenologic, înseamnă logistică, cunoaștere apriori, prin premise, a mișcării. Iar prin expresia „istoria cugetă", Eminescu înțelegea că orice fenomen este manifestarea unei necesități, „rezultatul unui lanț lung de cauze", iar din concepția lui Schiller despre istorie, împrumută Eminescu ideea că tradiția este izvorul oricărei istorii, iar organul tradiției este limba. Astfel înțeleasă, istoria nu mai e o combinație de tabele cronologice, ci cunoașterea unei puteri organice.

Gînditorul pătrunzător al fenomenului istoric, Eminescu, înlocuiește „tabelele cronologice" cu concepte bogate în conținut. Dintre care *simțul istoric* înseamnă capacitatea de percepere a duratei și continuității, a

perspectivei proprii istoriei, de pătrundere și de înțelegere a mișcării ei ritmice. Ceea ce înseamnă capacitatea de a desprinde ceea ce este propriu și specific societății umane în general. Capacitatea de a sesiza și de a pune în evidență permanențele istoriei, valorile durabile ale acesteia.

Simțul istoric este întregit, conceptual, de *geniul sau spiritul poporului*, cunoașterea căruia nu poate lipsi din nici o cercetare istorică de valoare, deoarece spiritul poporului e o realitate fundamentală. La care se adaugă teritoriul pe care-l locuiește un popor, natura părinților din care coboară și încrucișările ce s-au înmagazinat în spiritul poporului și în limba acestuia, care înseamnă zestrea sufletească a unui popor, ca rezultat al întregii sale istorii și existențe, modul de structurare a comportamentului, conștiința despre propria individualitate, a împlinirii destinului și a misiunii sale în lume.

Desfășurarea istoriei are un *sens* și o *cauzalitate*, în înțelesul că marile fenomene sociale se întîmplă într-o ordine cauzală, pe care istoricul e dator să o caute și să o găsească și, găsind-o, va înțelege rațiunea, sensul fenomenelor sau proceselor istorice, pe care le va descoperi în „adîncimea geniului popular".

Reprezentarea matematică a istoriei înseamnă un x, iar documentele sînt termenii ecuației (a+b+c), pînă cînd suma termenilor va fi x/x. Mulți din termenii aflați ne fac să-i ghicim pe ceilalți, pînă ce la sfîrșit găsim suma concretă pe care x o reprezintă. „Cine nu știe decît numele și anii, acela știe atîtea necunoscute ale ecuației, care numai în legătură, în coadaptare una cu alta primesc înțeles".

Simplificarea prin matematizare a istoriei, însă, înseamnă sărăcirea acesteia, deoarece ea este înainte de toate un grandios „spectacol al lumii" în care ordinea lucrurilor își croiește drum în vîntul nesfîrșit al pasiunilor și năzuințelor, al frămîntărilor și zbuciumurilor sufletești. Fără cunoașterea acestora, istoria ar fi seacă și neplăcută, arătînd pe om dezbrăcat de idealurile cu care-și îmbracă voința, un motor orb și surd, care zdrobește sau este zdrobit. Pentru a fi ceea ce trebuie să fie istoria, ochiul cercetătorului trebuie „să distingă măreția înscenării de însuși fondul piesei ce se joacă". De aceea, evocările cu caracter istoric ale gînditorului „nepereche", Eminescu, transmit, sub învelișul faptelor materiale, senzația vieții autentice.

Asemenea prețuire a istoriei explică cu ușurință faptul că istoria l-a urmărit și a urmărit-o din vremea studenției și nu l-a părăsit și nu a părăsit-o pînă la sfîrșitul vieții, după cum demonstrează convingător manuscrisele eminesciene de curînd descoperite și publicate. A urmat cursuri de istorie la Universitatea din Berlin, a cercetat arhive din țară și străinătate, a conspectat colecții de documente și lucrări de filosofia istoriei, a colecționat Codex-uri și Hronografe, a cunoscut istoricii de seamă ai antichității grecești și romane, pe cei bizantini, și nu i-au fost necunoscuți nici umaniștii și luminiștii și nici istoricii timpului său; a tradus primul volum al lucrării lui Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*.

O asemenea bogată cultură istorică și asemenea nobilă pasiune pentru trecutul istoric al poporului român, la care se adaugă dorința de a-i

apăra dreptul istoric, mai ales al românilor din Imperiul austro-ungar, explică bogata, prețioasa și variata publicistică istorică și istorico-politică a lui Eminescu, ce a înnobilat „foile" la care a colaborat.

Nu ca un profesionist dăruit științei patronate de muza Clio, ci ca un sensibil receptor a tot ceea ce a fost de valoare superioară din creațiile omenirii și mai ales ale poporului său. Prețuirea nedisimulată a trecutului poporului român, cu izbînzile și înfrîngerile, cu bucuriile și necazurile, cu greutățile și nedreptățile îndurate din partea nedreptilor rîvnitori la bunuri însușite prin silnicie, apărîndu-și, românii, „nevoile și neamul", libertatea și dreptatea, țara și țarina ce-i aparțineau după drept și după dreptate, explică interesul și dragostea statornică, intuiția și pătrunzătoarea înțelegere a istoriei naționale.

Eminescu, asemenea înțeleptului cronicar Miron Costin, a cărui operă a cunoscut-o și a prețuit-o, a gîndit și a grăit: „a lăsa iarăși nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta (al românilor) de o seamă de scriitori, iaste inimii durere". Și cu durerea inimii, în nopți de veghe și de cuget, a așternut pe hîrtia destinată „foilor" pe care le-a înnobilat prin scrisul său, zeci și sute de articole, unele adevărate studii erudite, spre adeverirea realității istorice, profanată de mercenarii ce-și vindeau știința (sau neștiința) și atunci, celor ce „plăteau" mai bine din ceea ce luau de la alții. Față de asemenea situații „a biruit gîndul" neasemuitului poet și gînditor și scriitor și „s-a apucat" de prețioasa „trudă" de a „scoate lumii la vedere felul neamului" românesc de pe întreg cuprinsul țării, „că toți un neam și odată descălecați sînt".

Acest crez e mărturisit de Eminescu însuși în sensul că cel mai de preț lucru pe care îl poate face omul e de a se pune în serviciul națiunii sale pentru a o ajuta să-și îndeplinească misiunea ce-i este hărăzită. Deoarece triumful națiunii înseamnă triumful dreptății care trebuie să vină și astfel națiunile oprimate se vor elibera de opresiune. Căci o națiune nu are dreptul să domnească asupra alteia, fiecare națiune are dreptul să fie stăpînă asupra soartei sale.

Eminescu, pe lîngă înțelegerea vremurilor trăite s-a identificat cu timpul și spațiul național de totdeauna printr-un proces de cunoaștere și mai ales printr-un proces de conștiință, precum atît de frumos l-a caracterizat cunoscuta și recunoscuta eminescologă, Zoe Dumitrescu Bușulenga. Este, astfel, un adevărat exponent al întregii istorii a poporului român.

Însetat de origini, Eminescu a descoperit profunzimi nebănuite în însuși destinul vechii Dacii pe care a evocat-o deseori. Căutînd-o în vechile izvoare ale părintelui istoriei, Herodot, cîntînd-o pe limba sa neîntrecută în frumusețe și plasticitate, cu profunzimi ce-i erau proprii mai mult decît altora. Deoarece în poezia și proza eminesciană, simțirile cele mai caracteristice ale vieții noastre naționale și-au găsit o expresie artistică nepieritoare. A fost maestrul care a știut alege metalul pur și nobil din minereul brut al sufletului nostru (L. Blaga).

În *Scrisoarea a III-a* Eminescu realizează o impresionantă sinteză a firului roșu al istoriei românilor, începînd cu aventura getică a regelui persan Darius din sec. VI—V î.e.n. Cunoștea Eminescu izvorul istoric pe care-l înfrumusețează cu neîntrecutul său vers și în aceeași măsură cu

sensibilitatea-i caracteristică, mai ales cînd înfăţişează trecutul istoric al românilor şi al strămoşilor lor, eroismul acestora în apărarea ţării şi a gliei. Realităţi din istoriile lui Herodot se regăsesc în inegalabila *Scrisoarea III-a*, identificarea regelui Darius, fiul lui Istaspe, Dunărea şi podul construit de Darius pentru a-şi trece oştirea pe malul drept al fluviului, pămîntul şi apa rîvnite de venetici. „După vremuri mulţi venire, începînd cu acel oaspe / Ce din vechi se pomeneşte, cu Dariu al lui Istaspe / Mulţi durară, după vremuri, peste Dunăre vreun pod / De-au trecut cu spaima lumii şi mulţime de norod / Împăraţi pe care lumea nu putea să-i mai încapă / Au venit şi-n ţara noastră, de-au cerut pămînt şi apă". Amintiri eroice, transmise prin tradiţie din tată-n fiu peste vremuri, ca un bun de mare preţ, înţeles şi sfinţit prin sudoarea frunţii şi jertfa vieţii de mulţimile populare şi vrednicii lor conducători. Aşa cum a făcut Decebal, personificarea vîrstei de aur a Daciei şi a vitejilor daci. Căderea lui Decebal a însemnat sfîrşitul Daciei, învestmîntată în haine mitice, în care zeii trăiau împreună cu eroicul popor, asemănată de aceea, de romanticul poet, cu „a zeilor împărăţie". Idee reluată şi înfăţişată prin acelaşi filtru din care a izvorît poemul romantic *Memento mori*, în care căderea lui Decebal a fost precedată, ca o prevestire, de amurgul zeilor. Amurgul zeilor e însoţit de sfîrşitul „ducilor daci" şi a lui Decebal, care singuri îşi iau viaţa „la cumplita masă a morţii".

Istoria se desfăşoară într-o continuitate neîntreruptă prin înfrăţirea dacilor şi romanilor, urmată de învolburata perioadă a neîntreruptelor năvăliri de limbi străine, „Răsărite din pustiuri, mereu alte adunături / Răsărite din păduri, veneau roiuri, veneau turmă şi lăsau pustiu în urmă".

Încetate furtunile, viaţa se aşează în matca albiei sale firesti. Un nou popor îmbogăţeşte etniile europene, popor ce-şi face loc între acestea, acolo unde le-au trăit strămoşii care le-au lăsat, cu jurămînt, o misiune nobilă, să apere civilizaţia daco-romană la această margine de continent. O civilizaţie unitară, exprimată într-o limbă unitară, după cum unitară era etnia care le-au făurit. O enigmă şi un miracol pentru necunoscători, o realitate pe deplin explicabilă pentru cei ce înţelegeau şi pătrundeau în miezul lucrurilor şi a fenomenelor istorice. Şi Eminescu, unul din cei ce, prin inteligenţa şi intuiţia-i „neperechi", a înţeles-o şi, înţelegînd-o, a fost fascinat de asemenea demersuri în aşa măsură, încît după propria-i mărturisire i-ar fi plăcut să trăiască în trecut, „pe timpii aceia cînd Domni îmbrăcaţi în haine de aur şi samur, ascultau de pe tronurile lor în învechitele castele, consiliile divanurilor de oameni bătrîni". Iar el, în mijlocul poporului plin de focul entuziasmului, să fie „inima lor plină de geniu, capul cel plin de inspiraţiune — preot durerilor şi bucuriilor, bardul lor". Ceea ce-i sugera lui Lucian Blaga identificarea lui cu „tînărul voievod".

Cum americanul se identifică subconştient cu căpetenia indiană, sau omul balcanic cu haiducul, tot aşa Eminescu pare a se fi identificat şi el cu un ideal subconştient, cu totul particular, anume cu al „tînărului voievod". Voievodul român, icoană luminoasă, alcătuită din suprapunerea mai multor imagini din epoca de istorie românească dinainte de 1500, este pentru Eminescu efigia secretă, care-l absoarbe, care-i compensează insuficienţele, care îl magnetizează. Subconştientul, raportarea lui la un

ideal voievodal ia proporții de identificare. Subconștient, Eminescu se vedea un tînăr voievod. În unele poezii identificarea se declară în termeni neîndoielnici. Identificarea subconștientă cu „tînărul voievod" face parte integrantă din structura și substructura sufletească a lui Eminescu. Și exemplificarea se îndreaptă spre una din poeziile cele mai desăvîrșite ale lirismului eminescian, scrisoarea pe care tînărul voievod, fiul lui Mircea, o trimite dragei sale de la Argeș de din jos.

N-a trăit genialul poet atunci, dar a îndrăgit evul mediu românesc cu epopeea impresionantă a veacurilor de eroism și jertfe pentru apărarea țării și a țarinii, cu care oameenii pămîntului, țăranii, se contopiseră organic. Oamenii pămîntului, conduși de domni viteji au apărat țara și neamul, prin toate mijloacele: prin politica de pace mai întîi, cu armele, brațele și sîngele cînd dușmanul refuza arma păcii. E firul roșu călăuzitor al întregii noastre istorii, deoarece poporul român nu a rîvnit niciodată bunuri ce nu-i aparțineau după drept și după dreptate, dar și-a apărat vitejește ceea ce-i aparținea după drept și după dreptate.

A fost înfățișată această trăsătură nobilă și vitejească cu o măiestrie neîntrecută în formă, învestmîntînd o dragoste ancestrală de țară și de țarină, în răspunsul dat de marele voievod Mircea, simbolul înțelepciunii și vitejiei, trufașului sultan Baiazid, în neegalata în frumusețe și impresionanta în trăiri *Scrisoare a III-a:* oferindu-i ospitalitatea tradițională românească atîta timp cît erau pe pace, refuza cu hotărîre și mîndrie supunerea: ...„De-o fi una, de-o fi alta... Ce e scris și pentru noi / Bucuroși le-om duce toate, de e pace, de-i război". Războinicul sultan neînțelegînd și necrezînd că o oaste mică îi poate sta în cale, alege războiul ca modalitate de rezolvare a ambițioaselor sale planuri de a da calului său ovăz din pristolul de la Roma. Lupta de la Rovine a fost crîncenă. Două oști se înfruntă. Una ce-și apăra „nevoile și neamul", alta cu gînduri cotropitoare. Eminescu, îndrăgit de vechile scripturi, se adresează izvorului, *Cronograful* lui Moxa, care înfățișează încleștarea. Luptă corp la corp, cu lungi lănci de lemn, și o luptă de la distanță cu săgeți fulgerătoare. „Și lănci necurmate s-au frînt atunci și mulțimea săgeților a fost nenumărată, încît văzduhul nu se mai putea vedea de desimea lor", consemnează *Cronograful* lui Moxa. Care în limbajul eminescian este de o frumusețe zguduitoare, „nepereche". „Călăreții împlu cîmpul și roiesc după un semn / Și în caii lor sălbateci, bat cu scările de lemn / Pe copite iau în fugă fața negrului pămînt / Lănci scînteie lung în soare, arcuri se întind în vînt / Și ca nouri de aramă, și ca ropotul de grindini / Orizontu-ntunecîndu-l vin săgeți de pretutindeni / Vîjîind ca vijelia și ca plesnetul de ploaie / Urlă cîmpul și de tropot și de strigăt de bătaie".

Asemenea vrednicului descendent din Basarabi, marele Mircea Voievod, erau descendenții Mușatinilor moldoveni. Cel mai de seamă dintre ei, Ștefan, e înfățișat, pentru a-i justifica virtuțile de excepție, ca descendent din lumi supranaturale, înfrățit cu natura care-i cunoaște obîrșia și i se închină ca unui stăpîn trimis ei. Numeroase poezii i-a închinat „geniul tutelar" Eminescu „geniului tutelar" al Moldovei Ștefan cel Mare: ***Mușat și Codrul, Visele unei nopții de vară, Mușat în biserică, Mușat la domnie, Mușat în război, Mușat și vitejiile de pe cale, Mușat și ursitoarele*** etc.

La nașterea sa ursitoarele i-au urat: Fii cuminte / Pătrunzător ca și lumina mare / Tu să-nțelegi cele lumești și sfinte. La vîrsta adolescenței, înfățișarea cu Codrul înseamnă identificarea, pînă la contopire, cu frumusețile țării, cu codrul ce le-a fost prieten bun oamenilor pămîntului, românilor, ocrotindu-i în vremuri de primejdii și dușman străinilor veniți cu gînduri cotropitoare. Ștefan a iubit, de aceea, codrul și codrul l-a iubit pe Ștefan, care întruchipa idealurile neamului românec de libertate și dreptate, de independență și unitate: Ștefan Vodă tinerel / Trece puntea singurel / Cu pieptarul de oțel / Cu cușma neagră de miel / Drag i-e codrului de el." Invitîndu-l să rămînă totdeauna în „imperiul" său: Hai Mușatin, măi Mușatin / Voios ramurile-mi clatin / Și voios ți-aș cuvînta / Să trăiești Măria Ta / Hai Mușatin să ne-nțelegem / Și-mpărat să mi te-alegem." Ștefan refuză deoarece destinul i-a hărăzit altă misiune: Căci așa menit eu sînt / Să-mi fac cale pe pămînt / Să-mi întind cărările / Să cutreer țările / Țările și mările."

Destinul i-a hărăzit o viață eroică, în apărarea neamului său, așa cum este înfățișat de nemuritorul poet în nepieritoarea *Doină:* să lase grija mănăstirii Putna în seama starețului „Doar s-andura Dumnezeu / Ca să-ți mîntui neamul tău!"

Și tot asemenea-l considera poporul care în el își punea nădejdea în vremuri de urgie. În timpul vieții și domniei și de asemenea după moarte, e ridicat pe piedestalul geniului tutelar al neamului. Așa cum îl înfățișează poporul însuși prin glasul celui ce-i întruchipa idealurile, marele Eminescu: Să se ridice din mormînt, să adune Moldova întreagă sub steagul său, la chemarea sunetului din cornul său miraculos, din care dacă va suna odată se va aduna „Moldova toată," dacă va suna de două ori îi vor veni „codrii-n ajutor," iar de va suna a treia oară, „toți dușmanii o să piară, din hotară în hotară."

Vrednicii, eroisme, dragoste de țară și popor, explică păstrarea peste vreme, a figurii legendare a lui Ștefan cel Mare, în memoria mulțimilor populare, așa cum a cules-o Ioan Neculce și a așezat-o la loc de cinste în fața *Letopisețului* său sub titlul *O seamă de cuvinte* sau cum a înregistrat-o Teodor Bogdan din părțile năsăudene-bistrițene, în broșura *Ștefan cel Mare. Tradiții, legende, balade, colinde,* culese *din gura poporului.*

Și eroii sabiei și minții, vrednici de popasul eminescian, se înșiră unul după altul și unul lîngă altul, asemenea nestematelor într-o salbă strălucitoare: Rareș și Mihai, Horea, care „Pe un munte falnic stă călare / O coroană sură munților se pare / Nalți sîntem noi munții, zise-un vechi Carpat / Dar el e mai mare, că ni-i împărat". Și Mureșan, Bălcescu și Iancu. Care au pregătit, prin faptele și virtuțile lor, evenimentul apoteotic pentru epoca eminesciană „suma vieții noastre istorice", independența absolută a României.

Pentru întregirea portretului istoriografic al neîntrecutului Eminescu, două exemple, din două domenii, sînt edificatoare. Unul, al unui mare scriitor, istoric și revoluționar romantic, Nicolae Bălcescu. Celălalt, un eveniment istoric de mare însemnătate și semnificație, Independența României.

Portretul intelectual al lui Bălcescu, este mult asemănător cu al lui Eminescu. Înrudire pe care o resimțim, nemărturisită fățiș, în întreg con-

ținutul articolului, de la primele rînduri, de început, pînă la cele din urmă, de încheiere. Bărbat plin de inimă și înzestrat de natură cu o minte pătrunzătoare și o fantezie energică. Nu era oare oglinda propriei conștiințe a lui Eminescu? Neobosita pasiune și dăruire cu care din sute de cărți și documente a cules, cu o adevărată avariție pentru gloria nației românești, toate culorile cu care a zugrăvit icoana măreață, figura voievodului românesc, vitejească și mîndră, Mihai Viteazul. Și identitatea celor doi mari scriitori se vădește din ce în ce mai mult și mai limpede. Ca și aceea a lui Eminescu, limba lui Bălcescu este culmea la care a ajuns românimea de la 1560 și pînă în timpul cînd Eminescu făcea elogiul limbii române, dar și al lui Bălcescu. Alecsandri și Negruzzi. Și asemănarea continuă tot mai învederată, cînd scrisul lui Bălcescu, asemenea celui al lui Eminescu, emană o neobișnuită căldură sufletească, care topește numeroasele nuanțe într-un singur întreg. Și asemenea scriitorilor din vechime, cei doi titani își văd eroii aevea și îi aud vorbind. Entuziasmul celor doi confrați, Bălcescu și Eminescu, încălzește deoarece este sincer, adevărat, energic.

Prețuirea lui Eminescu pentru istorie, din trecut și din timpul său și de asemenea patriotismul său curat îl îndeamnă cu putere să se preocupă de istoria timpului său în dorința de a fi îndrumător și sfătuitor în problemele de mare actualitate în atingere cu interesele neamului său.

La vîrsta de 20 de ani, student la Universitatea din Viena, Eminescu publică în ziarul „Federațiunea" din aprilie 1870, condus de Alexandru Roman, profesor de română la Universitatea din Budapesta și membru fondator al Societății Academice (Academia Română) din București, sub influența colegilor săi transilvăneni de la Universitatea din Viena și membri ai societății acestora „România jună", întemeiată de Eminescu și Slavici, trei articole: *Să facem un Congres, Echilibrul* și *În unire e tăria*. În care dezvăluie situația nedreaptă și opresiunea suferită de români și de celelalte naționalități din Imperiul austro-ungar din partea națiunilor dominante: austriacă și maghiară. Pentru a îndrepta nedreptățile, Eminescu pretinde autonomia Transilvaniei, întrunirea unui Congres al românilor și solidarizarea cu celelalte naționalități asuprite. Cheia succesului era, după părerea tînărului ca vîrstă, matur ca gîndire, Eminescu, solidaritatea românilor între ei și cu celelalte naționalități, deoarece „în unire stă puterea". De aceea „orice bun cetățean are datoria de a se ocupa de viitorul patriei sale, și românii (din Imperiul austro-ungar), prin natura lucrurilor au datoria de a provoca un congres general al lor, care să determine atitudinea națiunii românești față cu o eventuală schimbare a sistemului constituțional (dualist)", motivează curajosul publicist. Continuînd cu îndemnul hotărît adresat confraților săi de a nu întîrzia, deoarece a venit timpul să pretindă și românii din Imperiul austro-ungar ceea ce li se cuvine de secole. E timpul să declare „neted și clar", că în „țara noastră (Transilvania) căci este a noastră mai bine decît a oricui", românii nu sînt și nici nu vreau să fie maghiari ori nemți. Sînt români, vreau să rămînă români și cer egala îndreptățire a națiunii române. Față de orice încercare de deznaționalizare ori „suprematizare", românii sînt conștienți de drepturile ce li le dă „aboriginitatea" (autohtonia) și spiritul secolului.

La rîndul său, conștient că în „Unire e tăria", Eminescu, în articolul cu acest titlu, pe cît de sugestiv pe atît de adevărat, adresează românilor din Transilvania un alt îndemn, de a lupta, împreună cu alte popoare oprimate, împotriva stării de lucruri nesuferită și nesuportabilă din Imperiul austro-ungar. Eminescu cere solidaritate neîntîrziată cu națiunile nemulțumite ale Austriei, deoarece mîine va fi prea tîrziu și se vor bucura de roadele răsturnării dualismului numai cei ce au ajutat la răsturnarea stărilor de lucruri nedrepte.

După analiza lipsei de „rațiune" a dualismului, care nu s-a născut din „trebuințele" popoarelor, nici din superioritatea civilizației și nici din superioritate morală și etică, Eminescu ajunge la concluzia că dualismul nu are nici un temei, deoarece națiunile dominante, austriacă și ungară, s-au impus prin puterea brută ce le-a fost pusă la dispoziție de Imperiul habsburgic, „nu însă prin esența dreptului". Este, deci, o „ficțiune diplomatică", care trebuie desființată.

Studiul, — căci *Influența austriacă asupra românilor din Principate* este mai degrabă studiu istorico-politic decît un articol de ziar, ceea ce și explică publicarea lui în revista „Convorbiri literare" (X, 1976, nr. 5) —, este una din cele mai veridice înfățișări a artificialei alcătuiri politico-statale, „stăpînind sub sceptrul său popoare foarte deosebite, nemulțumite cu supremația a două elemente numeric mici". Cu pretenții de urmașă a Imperiului roman, cu veleități de monarhie universală, care s-a putut menține prin „discordia" popoarelor supuse prin forță. Și motivația lui Eminescu, frumoasă ca formă, veridică în fond, plastică în imagini: pentru a ține în supunere și în discordie conglomeratul etnic, Austria s-a folosit de un „element internațional", fără patrie proprie, fără naționalitate, fără limbă, de un element care să fie acasă în Tirol, ca și în Boemia, în Galiția ca și în Transilvania". Și urmează caracterizarea „elementului" de „coeziune", elementul „pur cosmopolit" per excelențiam: preotul catolic". Care „neavînd familie, căci era neînsurat; neavînd limbă, căci limba sa era o limbă moartă (cea latină); neavînd patrie, căci patria sa este unde-l trimite ecclezia; neavînd rege, căci regele său este Pontifex Maximus". Se asociază acestui element „încă unul, hibrid și stîngaci, cu o fizionomie fatală: *beamterul austriecesc*". Care avea o limbă alcătuită „din cîteva formulare nemțești de concepte, numite schimmel, adică rable". Căruia dacă i-au luat și aceste „cîteva rable învechite și rău stilizate, el nu mai știe nici o limbă". Explicația inconfundabil eminesciană: „în casa părintească a vorbit rusește, a studiat într-un gimnaziu unguresc, a trecut la universitatea nemțească" și de aceea cînd își sfîrșește învățătura „nu știe nici o limbă cumsecade".

Cînd elementele de coeziune, preotul catolic și beamterul austriac au slăbit, s-a găsit un altul, negustorul. Care deschide porțile Orientului pentru mărfurile Imperiului. Profitînd de dezbinarea popoarelor și a oamenilor „elementul austriecesc" își face vad. Și și-a făcut vadul și în Principatele Române după ce domniile au slăbit, iar discordia dintre partidele boierești a subminat puterea statului, pentru ca domniile fanariote să-l slăbească și mai mult. Încît la 1775, Moldova de Sus a fost răpită „prin vînzare", dar „nici un moldovean nu a putut fi mituit", iar domnul a plătit cu capul protestarea sa.

Începe o nouă perioadă a influenței austriace. Boierimea decăzuse, răzeșimea era jefuită de cea dintîi. Mai rămăsese o „singură clasă pozitivă" — țăranul român pe care cei puternici se sileau a-l nimici, a-l sărăci, confirmînd proverbul francez: „Pauvre paysan, pauvre pays, pauvre pays, pauvre roi", afirmă pătrunzătorul observator Eminescu. Care vedea remediul în trei lucruri: stabilitate, muncă și economie.

Supărarea marelui poet pe influența austriacă din studiul publicat în plin dacă urmărim activitatea publicistică a lui Eminescu în două nuplin dacă urmărim activitatea publicistică a lui Eminescu. În două numere din ziarul „Curierul de Iași", unde se stabilise pentru o scurtă perioadă de timp. În numele acestei modeste foi ieșene, din 1 și 3 octombrie același an 1876 și în altul din 30 septembrie 1876 a aceluiași ziar ieșan, Eminescu publică trei studii: două cu privire la Grigore Ghica Voievod care pe lîngă patriotismul său pînă la jertfire pentru apărarea integrității țării Moldovei mai era și domnul dreptății, dînd „ispravnicilor mare poruncă ca să fie cu dreptate săracilor", care știa că puterea domnului nu poate sta în dreptul său de a dicta legi și de „a stoarce dări", ci că acea putere se reazămă „pe bunăstarea populațiilor". Omul dreptății care a fost Grigore Ghica Voievod se învrednicește de un portret moral-spiritual, vrednic de condeiul neobositului publicist, Eminescu. Reglementarea dărilor, extirparea mitei, înlăturarea hatîrului. Statul modern înlocuiește statul medieval, iar domnul „urăște luxul și dă rușinătoare pildă la boieri și pămînteni prin modestia îmbrăcăminții"; înființează o fabrică de postav, deschide școli, pavează Iașul și aduce apă în oraș. Iar cînd a văzut „stupul matern al Moldovei întreg vîndut austriecilor de către ruși și turci, Vodă a protestat, a amenințat chiar Poarta". Rezultatul: ordinul de asasinare a domnului.

Și portretul spiritual al voievodului Grigore Ghica e întregit de cel de-al doilea articol ce i-a fost închinat, mai frumos chiar decît cel dintîi: „bărbat plin de dezinteresare, închinînd viața sa binelui public, simplu în obiceiuri, isteț la minte, cumpănit la vorbă, energic în faptă". Conlucrarea a doi factori era de trebuință, potrivit judecății eminesciene, pentru „crearea unui om mare": împrejurările, „caracterul și inteligența persoanei istorice". Care nu cedează și nu se pleacă, ci urmărește totdeauna reîntregirea patriei sale. Prețul a fost viața.

Revolta inimii și conștiinței izbucnește cu și mai mare putere cînd Eminescu înfățișează nedreptatea strigătoare la cer descriind răpirea „Dulcei Bucovine / Veselei Grădine / Cu pomi roditori / Și mîndri feciori". Această amintire i-a muiat condeiul în cerneala durerii și revoltei împotriva răpitorului, Imperiul habsburgic, cu beamteri nesățioși și „capucini fără țară". Cuvintele lui Eminescu sună a blestem împotriva răpitorilor: „Fărădelege nemaipomenită, uneltire mișelească, afacere dintre o muiere desfrînată și pașii din Bizanț, vînzarea Bucovinei va fi o veșnică pată pentru împărăția vecină, de-a pururea o durere pentru noi". Cu legămîntul de a nu lăsa să se închidă rana, de a zugrăvi cu mîinile sale icoana Moldovei, de a împrospăta șirurile vechi prin aducerea aminte. Acolo e cetatea Sucevei, acolo sînt moaștele marilor domni. Era simțirea și gîndirea tînărului de 20—27 de ani, matur în gîndire, curat în sim-

țire, hotărît în acțiune, neînduplecat în apărarea dreptății, neîndurător împotriva nedreptăților și nedreptilor.

Contemporan al unui eveniment istoric exemplar, independența României, care nu a venit din senin, ci a fost pururea prezentă, potrivit credinței lui Eminescu. Dovedită de faptele lui Mircea și Ștefan, care nu au avut altă preocupare decît salvarea neatîrnării țării, pe cînd țări înconjurătoare puternice au fost transformate în pașalîcuri (Ungaria) sau au fost împărțite (Polonia). Neatîrnarea țărilor române a fost întotdeauna reală, știrbită din cînd în cînd prin abuz de putere de către Poarta Otomană, cum s-a întîmplat în vremea fanarioților. Tendințele de independență și de unitate a țărilor române, sînt mai vădite în revoluția din 1848 și mai mult încă în Unirea din 1859 și în domnia lui Cuza. Departe de a fi un copil găsit, neatîrnarea României la 1877 este atît de reală încît se restabilise pe deplin, înaintea tratatului de la Berlin din 1878.

Istorismul eminescian își are rădăcinile în patriotismul sincer al genialului Eminescu, concretizat în dragostea sa nemărginită față de neamul, de națiunea din care-și avea obîrșia. Națiunea e considerată de Eminescu cuprinsul unui popor de același sînge, care vorbește aceeași limbă și are aceleași datini. Poporul este trupul națiunii, iar limba este sufletul ei. De aceea, precum trupul fără suflet e mort, tot astfel e moartă și națiunea fără limbă. Asemenea concepție era potrivnică alteia pe care o propovăduiau unii, cosmopolitismul, o simulațiune, care n-a fost niciodată un adevăr, deoarece la temelia lui a fost întotdeauna un interes.

Consecvent crezului său, Eminescu subordonează statul națiunii, afirmînd că statul e dependent de națiune. Dacă națiunea e superioară statului importanța acestuia nu se cuvine subestimată, deoarece inexistența instituției statale pune în mare primejdie însăși existența națiunii. Ceea ce recunoaște, cu altă ocazie, însuși inegalabilul Eminescu, cu condiția, însă, să fie stat național, condiție primordială pentru ca neamul românesc să prospere, să-și impună geniul lui specific, integrînd și naționalitățile conlocuitoare și cultura acestora. Problema de căpetenie pentru istoria și continuitatea de dezvoltare a țării, afirmă Eminescu, este ca elementul românesc să imprime tiparul acestei forme de stat, „ca limba lui, înclinările lui oneste și generoase, bunul lui simț, c-un cuvînt geniul lui să rămînă și pentru viitor norma de dezvoltare a țării și să pătrundă pururea această dezvoltare".

Statul evoluează odată cu dezvoltarea societății. Garanția duratei și a trainicei dezvoltări a statului și a instituțiilor sale e „împăcarea formelor tradiționale de existență, cu cuprinsul lor nou, cu dezvoltarea nouă". Ceea se înseamnă tradiție, a cărei valoare a fost confirmată de vreme, îmbogățită cu valorile realizate de generațiile în succesiune și cu cele de împrumut, cînd și cît este nevoie și nu orice, oricît și oricînd, fie că se potrivește fie că nu se potrivește cerințelor și trebuințelor respective. Străinele legi și străinele obiceiuri nu sînt de dorit, deoarece societatea le refuză nefiindu-i de vreun folos. Deoarece civilizația adevărată nu înseamnă introducerea formelor de viață potrivite cu alte națiuni, care-și urmează evoluția lor firească. Statul fiind un organism viu, cu el se potrivesc anumite forme de viață și nu altele.

Concepția genialului Eminescu ca istoric și-o înfățișează singur în puține dar concludente cuvinte, afirmînd că nu acel istoric va fi exact, care în fraze pompoase va lăuda sau va batjocori întîmplările, în trista și searbădа lor conexiune cauzală, ci *acela care va căuta rațiunea de a fi* a acelor întîmplări și va descoperi-o în adîncimea geniului popular.

De la paginile consacrate limbii și literaturii române și pînă la cele închinate pămîntului natal, de la cele pline de afecțiune pentru cei oprimați pînă la revolta împotriva opresorilor, de la imnurile închinate trecutului pînă la blestemele adresate dușmanilor dinlăuntru și din afară, patriotismul eminescian și-a aflat forța generatoare în cultul patriei. Dragostea de patrie la M. Eminescu, e un sentiment activ, o stare sufletească generatoare de energii. „A fi bun român nu e un merit, nu e o calitate..., ci o datorie pentru orice cetățean al acestui stat, ba chiar pentru orice locuitor al acestui pămînt, care este moștenirea exclusivă și istorică a neamului românesc". Este profesiunea de credință și de conștiință a lui Eminescu.

*

Dacă Nicolae Iorga, pe temeiul celor cunoscute la 1903, era îndreptățit să afirme că a apărut „Un nou Eminescu", astăzi, cînd cercetările au scos la lumină și au pus în valoarea ce li se cuvenea o bogăție de note, articole, studii, fie pierdute prin ziare, fie creații de mare valoare, ascunse și descoperite în ultima vreme, se poate afirma, cu cel mai îndreptățit temei, că a apărut „Un nou Eminescu".

Mihai Eminescu — întruparea spirituală a conștiinței românești, una și nedespărțită, întemeindu-se pe tot ceea ce sîntem, s-a ridicat într-un nebănuit avînt spre culmile culturii moderne. Construit din bucuria, lumina, revărsarea și puterea strămbunilor, a așteptării și încrederii aduse pînă la noi. Voce unind cerul și pămîntul, prin vocale, prin cuvinte ce nu cunosc eroziunea timpului. Fiind veșnice ca însuși pămîntul în care le-a semănat, dîndu-le acea tărie ce nu poate fi sfărîmată.

Încă de tînăr Eminescu spunea că nu credea să învețe a muri vreodată. Și într-adevăr Eminescu, geniul nostru tutelar, n-a învățat să moară. Noi știm că, de fapt, el este aici lîngă noi și ne veghează și lumina sa continuă să ne apere. Cît timp vom trăi și vom vorbi românește nu ne vom putea despărți de marele Luceafăr. Omagiindu-l, să păstrăm un moment de tăcere, lăsîndu-ne sufletul cotropit de muzica genială a cîntecului său.

ȘTEFAN PASCU

OPERA ŞI IDEILE LUI SIMION BĂRNUŢIU

„Să dea fieştecare an şi fieştecare veac viitoriului o omenire mai bună şi mai înţeleaptă de cum primise de la cel trecut"[1].

Simion Bărnuţiu şi-a dobîndit din timpul vieţii faima invidiată de profet în ţara lui. Raritatea cazului a incitat mereu condeiul exegeţilor, chiar şi atunci cînd intenţia era una iconoclastă. Tentativa de demoliţiune făcută în 1868 de Titu Maiorescu este o mostră de abordare pătimaşe, departe de detaşarea rece cu care se operează adevăratele radieri istorice. Atitudinea maioresciană este o replică în simetrie negativă la ardoarea exagerată a devoţilor de la Iaşi, care-i tipăriseră acolo o parte a operei, între 1867—1871. Ulterior apoi, cînd Bărnuţiu şi opera sa vor fi obiectul analizei ştiinţifice pertinente, starea de deferenţă încă nu se va fi pierdut, fie că este vorba de un factolog ca G. Bogdan-Duică, de sensibilitatea selectivă a lui Petre Pandrea sau de monograful modern care este Radu Pantazi[2]. Greutatea detaşării îşi are izvorul în măreţia reală a omului Simion Bărnuţiu, a cărui existenţă exemplară se alătură operei ca un corolar de creaţie încărcat de sensuri axiologice. Din viaţa şi din scrierile sale se conturează imaginea celui mai impunător reprezentant al unei generaţii în sine monumentale, aceea a Revoluţiei române de la 1848. Nu se poate numi o altă vîrstă umană din istoria frămîntatului Ardeal, asupra căreia să fi apăsat cu egală exigenţă valorificarea şi continuarea unui secol de creaţie spirituală erezită de la Şcoala Ardeleană, totodată deschiderea unor izvoare noi de cugetare, necunoscute înainte, din care s-a întruchipat secolul al XIX-lea la români.

Între luminism şi prepaşoptism

Simion Bărnuţiu s-a născut în satul Bocşa Română din Sălajul Transilvaniei, la 21 iulie (stil nou: 2 august) 1808. Originea ţărănească, asupra căreia s-a insistat cu multe ocazii suportă un grad de discernămînt în funcţie de poziţia reală a fiecărei pături sociale din satul românesc ardelean de la începutul secolului al XIX-lea. Tatăl scriitorului era cantorul Ioan Bărnuţiu, întîlnit în unele

[1] Din articolul *Săborul cel mare al Episcopiei Făgăraşului*, 1842.

[2] Am numit astfel, în ordine cronologică, principalele contribuţii la cunoaşterea vieţii şi operei marelui ardelean: G. Bogdan-Duică, *Viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu*, Bucureşti, 1924; Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică a lui Simion Bărnuţiu*, Bucureşti, 1935; Radu Pantazi, *Simion Bărnuţiu. Opera şi gîndirea*, Bucureşti, 1967.

documente și ca *ludimagister* (învățător)[3]. Mama scriitorului, Ana Oros, era fiică de preot, fapt care permite presupunerea că Ioan Bărnuțiu făcea parte dintre nenumăratii tineri români ai vremii cu studiile începute dar neterminate. Dealtfel el însuși a fost fiu de preot, iar — spune întîia biografie a lui Bărnuțiu — „bunii și străbunii lui, atît după linia maternă cît și paternă, dederă seculi întregi Sălagiului preoți luminați"[4]. Fratele cantorului Ioan, preotul Simion Bărnuțiu din Bocșa Română a fost rudenia preferată a scriitorului (probabil și naș de botez), cu care în 1852 mai întreținea legături și îi trimitea scrisori și cărți din Italia[5]. Așadar viitorul orator de pe Cîmpia Libertății din Blaj de la 2/14 mai 1848 descindea din inteligheția greco-catolică formată după Unirea cu Roma de la 1700, unica pătură socială care s-a bucurat de drepturi cetățenești în Ardealul de dinaintea revoluției. Biografia sa socială se încadrează destinului vag privilegiat al acestei clase istorice românești, care beneficia și de posibilitatea unei școlarizări mai lesnicioase a copiilor. Pe drumul școlii însă, biografia intelectuală a scriitorului se subsumează unor determinări din sfera largă a vieții culturale ardelene, aflată la o răspîntie importantă și pilduitoare.

Primele trei decenii ale secolului al XIX-lea marchează amurgul generației clasice a Școlii Ardelene și impactul unor idei noi, ulterioare și superioare luminismului de tip iosefin. Războaiele lui Napoleon și șubrezirea temporară a autorității continentale a Austriei au avut ca rezultat invazia ideilor liberale franceze spre răsăritul Europei, de unde însă nu se vor retrage odată cu armatele cezarului corsican. „Europa franceză"[6] a secolului anterior, cu întregul ei tezaur de idei captivante, părea că se substituie la un moment dat luminismul cezaro-crăiesc, devenit rutinier sub Francisc I. Într-un moment de entuziasm, tînărul student Gheorghe Lazăr compune și tipărește la Viena, în 1810, patru pagini de *Versuri în limba românească la logodirea marelui Napoleon cu Ludovica, arhiduca Austriii,*[7] cu o variantă paralelă franceză în proză. Acest caz rar de bonapartism pe față se concretizează într-o urare cu tîlc: „Mila sfîntă cerească / La prea mulți ani, tot cu dar / Tronul să VI-L mărească", pe care autorul o plusează în traducerea franceză: „. . . *pour le bien de l'humanité* [s. ns.] la divine providence réponde ses grâces sur VOTRE trone, jusq' aux jour les plus reculés". „Binele omenirii" îl așteptau românii ardeleni mai ales din direcția dreptului natural, pe care diaspora ideilor Revoluției franceze l-a transformat dintr-o meditație savantă a occidentului, într-o mentalitate expectativă la scara întregii Europe. La contactul nemijlocit cu filosofia naturii, raționalismul provincializat al Școlii Ardelene se împrospătează cu două elemente: apropierea de sursa primară a raționalismului modern, care era filosofia

[3] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* . . . , p. 9.

[4] *Notiță biografică* la volumul lui Simion Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor*, Iași, 1867, p. VIII.

[5] Iosif Pervain și Ioan Chindriș, *Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, II, Cluj, 1972, p. 26.

[6] D. Popovici, *Studii literare*, I, Cluj, 1972, p. 9.

[7] Exemplar unic cunoscut la Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu, inv. nr. 3681. Vezi Constantin Pascu, *Cartea veche românească în Biblioteca Brukenthal*, Sibiu, 1976, p. 112—114.

lui Kant și evoluția impulsului militant spre atitudinea radicală, liberală. Exemplul vine tot din sfera vechii generații, odată cu *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*[8] a lui Petru Maior, unde materia istorică este mînuită cu metoda polemistului. Polemica defensivă este prezentă și în opera istoriografică a lui Gheorghe Șincai, care îi apostrofează la un moment dat pe detractorii trecutului neamului său cu apostrofa homeriana: „Rușinea vă mînce obrazul!", dar Maior deschide drumul unei tehnici literare noi. Capul de unghi îl constituie „refruntările" sale împotriva istoricului Bartolomeu Kopitar, scrise în continuarea sintezei de la 1812[9]. Chiar în acest an însă, un tînăr discipol al corifeului, studentul Toma Costin, originar din Chioar, tipărește la Pesta două broșuri împotriva unui detractor ungur, Schwartner Márton (1759—1828), care tipărise în 1809—1811 o statistică la zi a regatului unguresc,[10] unde survin cîteva flagrante neadevăruri privitoare la numărul românilor, dar și aserțiuni injurioase la adresa acestora[11]. Faptul că aceste viguroase răspunsuri au fost scrise la îndemnul și cu subsidiul episcopului Samuil Vulcan de la Oradea[12] arată caracterul organizat al demersului, cu implicarea instituțiilor și a factorilor de răspundere ai națiunii, așa cum se petrecuseră lucrurile și în cazul *Supplexului* din 1791[13]. Acum Școala Ardeleană își apără tezele formulate în jurul anului 1800, în paralel cu o tendință evidentă a acestora de a cuceri noi genuri literare, înafara filosofiei, istoriei și filologiei. Fenomenul ține de genealogia curentului, discipolii făcînd parte dintr-o nouă vîrstă spirituală. În 1813, ideile de bază despre originea și continuitatea românilor își găsesc o entuziastă expresie literară în poemul tînărului Ioan Teodorovici Nica, *Cîntare despre începutul și starea de astăzi a românilor*[14]. Pe alocuri textul poemului este o simplă versificare după *Istoria* lui Petru Maior: „Traian aduse din Roma cetate / Făr' de acestea coloane multe / Ici s-așezară și să însurară / Cu mueri romane. / / Lor era greață mueri să ia dahe, / Datina ținînd, știind că sînt șlave: / Așa, pînă astăzi, foarte să-nmulțiră / Aici românii". Și mai notabil este debutul etno-folcloristicii românești, sub imperativul

---

[8] Buda, 1812, 4°, 2 foi nenumerotate + 348 pagini.

[9] *Animadversiones in recensionem Historiae de origine Valachorum in Dacia*, Buda, 1814; *Reflexiones in responsum Domini recensentis Viennensis ad Animadversiones in recensionem Historiae de origine Valachorum in Dacia*, Pesta, 1815; *Contemplatio recensionis in Valachicam anticriticam Literariis ephemeridibus Viennensibus Nro 7 Februar. 1816 divulgatae*, Buda, 1816.

[10] *Statistik des Königreichs Ungarn*, I—III, Pesta, 1809—1811.

[11] Scrierile lui Toma Costin: *Discussio descriptionis Valachorum Transylvanorum editae Patrioticis paginis (Vaterländische Blätter) Nris 83.84.85. Viennae 1811*, Pesta, 1812, in-8° mic, de 17 [—48] pagini, organizată în 16 paragrafe, cu 29 note de subsol; *Észrevételek Tekéntetes Schwartner Márton úr, Magyarország statistikájában az oláhokról tett jegyzésekre*, Pesta, 1812, in-8° mic, de 32 pagini, unde cele 22 note de subsol întrec ca dimensiune textul propriu zis.

[12] Vezi Ioan Chindriș, *Toma Costin, reprezentant al Școlii Ardelene*, în „Manuscriptum", XVII, 1986, nr. 4, p. 116—123.

[13] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 44—71.

[14] B. R. V., III, p. 82. Publicată de Ovid Densușianu în „Revista critică literară", II, 1894, p. 81 sqq. Ediție nouă, fragmentară, după un manuscris neexplicat (este al autorului?) în *Școala Ardeleană. Poezii, Proză, Tălmăciri*, Cluj-Napoca, 1977, p. 59—61.

aceleiași necesități de a valorifica ideile Școlii Ardelene. Disertația lui Vasile Pop din 1817 despre îngropăciunea la români[15] pornește de la intenția declarată de a arăta că aceștia, „precum și în alte privințe, așa și în jurul ritului de înmormîntare foarte multe au păstrat de la romani". Abordarea savantă, în cea dintîi teză de doctorat în medicină din cultura noastră l-a bucurat pe Petru Maior însuși, care îl felicită pe autor în 11 februarie din același an cu măgulitoarea observație: „Se vede că această materie ți-a fost rezervată ție singur" *(tibi soli reservata est haec materia)*[16].

În același an 1817, în octombrie,[17] (după alți autori în 1818[18]) copilul Simion Bărnuțiu, în vîrstă de nouă ani este dus la școală în Șimleul Silvaniei, ca să-și sfîrșească acolo învățătura primară. Biograful din 1867 spune că el a fost încredințat „pre mîni străine"[19], ceea ce înseamnă că a intrat în școli maghiare încă de la această vîrstă. A absolvit școala normală în 1820 și în toamnă este mutat la o altă școală străină, Gimnaziul romano-catolic de cinci clase din Carei[20], condus, după tradiție, de călugării piariști. Puține lucruri se cunosc despre el din anii de la Șimleu, ceva mai multe din cei petrecuți la Carei. *Notița biografică* din 1867 afirmă că mama scriitorului „îi formă acestuia caracterul prin inspirațiunea ideilor morali"[21]. Ar putea părea un gest complezent dacă nu s-ar armoniza cu o reminiscență de la Șimleul Silvaniei, păstrată de colegul său Alexandru Barbolovici. În clasa a treia, deci pe la 11—12 ani, copilul Bărnuțiu este nedreptățit de învățător, care, din ură față de români, clasifică înaintea lui pe doi unguri slabi la învățătură. Elevul din Bocșa Română a avut curajul să ceară, cu ocazia obișnuitului examen public, reexaminare. „După ce d. profesor nu ține dreptatea — ar fi zis — el este gata să răspunză în mediu, înaintea comisiunei". Ceea ce s-a și întîmplat, răspunsul a fost eminent iar învățătorul a rămas cu rușinea[22]. Episodul, mai mult decît plauzibil, pune în pagină două elemente ce-i vor domina întreaga existență: simțul implacabil al dreptății și intuiția dihotomiei antagonice români—unguri, sub care se înscrie întreaga istorie a Ardealului. Ultimul adevăr trebuie să i se fi clarificat și mai mult la Carei, unde elevul venise să-și cîștige cunoștințele clasice care-i făceau pe paterii piariști vestiți în întregul imperiu, dar unde, totodată, morga aristocratică a străinilor acționa prin înșiși dascălii gimnaziului.

---

[15] B. R. V., III, p. 188; IV, p. 303. Vezi și Ioan Mușlea, *Viața și opera doctorului Vasilie Popp (1789—1842)*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, V, 1928—1930, p. 86—157; *George Barit și contemporanii săi* (în continuare titlul se indică G. B. C.), V, București, 1981, p. 1—60.

[16] Scrisoarea lui Petru Maior în *Archivu pentru filologie și istorie*, II, 1868, nr. XX, p. 393—394. Cf. și G. B. C., V, p. 3.

[17] *Notiță biografică*, la loc. cit., p. VIII.

[18] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* ..., p. 9.

[19] *Notiță* ..., p. VIII.

[20] Ibid.; Ioan Rațiu, *Dascălii noștri. Scurte notițe din viața și activitatea lor literară (1754—1848)*, f. 1., f. a., p. LXVII—LXVIII. G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* ..., p. 9; Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică* ..., p. 14.

[21] *Notiță* ..., p. VIII.

[22] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* ..., p. 10—11.

Aceștia aduseseră cu sine, sporit an cu an în deceniile restaurațională-mului de după moartea lui Iosif II, spiritul teribilelor diete din 1790—1791, care au dat semnalul risorgismentului maghiar, de care se resimte puternic prima jumătate a secolului al XIX-lea. În această margine a pămîntului românesc, bucuria întîlnirii cu scrierile lui Cicero și Cornelius Nepos, Sallustius și Iulius Caesar, Tacitus și Ovidius se umbrea de fundamentalismul unguresc al unor versuri ca ale profesorului Hutter Antal: „E szép honban a hadisten / Hosszu évsoron át / Vérrel festeté győzelem / Övedzte oltárát"[23]. Primele pîlpîiri de conștiință civică ale elevului din Bocșa Română au înregistrat această zgomotoasă afirmare ungurească „modernă", dar facilitată de reminiscențele medievale ale orgoliului și exclusivismului hunic. Proporțional, reperele sociale din sfera națională erau sărăcăcioase. Bărnuțiu a apucat totuși la Carei un eveniment de răsunet, ale cărui efecte psihice trebuie să fi fost impontante. În 1824 se desprind de sub tutela străină și dușmănoasă a Episcopiei de la Munkács 72 de sate românești greco-catolice și sînt arondate Episcopiei greco-catolice de la Oradea, ca urmare a unei lungi acțiuni începute încă de autorii *Supplexului* din 1791, continuată cu tenacitate de Samuil Vulcan, mecenatul îndrăgit al Școlii Ardelene. Bunul arhiereu-patriot face cunoscută fericita realizare într-o carte pastorală din 20 septembrie 1824, tipărită în același an la Oradea, cu care își manifesta dorința, tipic luministă, ca „prin sporirea vredniciilor, națiia noastră mai mare lumină să dobîndească" și subliniază, într-o formulare de antologie, că „creșterea bună a tinerimei e fundamentul fericirei omenești"[24]. Elevii români din satele de prin pusta Careiului, mulți la număr, trebuie să fi recepționat adînc această măsură care schimba soarta comunităților părintești. Numele lor sînt caracteristice zonei: Andrei Marincaș, Ioan Olah, Alexandru Oros, Ioan Pal, Andrei Popdan, Ioan Șaitoș, Ioan Ungur, Nicolae Fabian, Andrei Vezendi ș.a. Au rămas însă cu toții în cel mai adînc anonimat, răzbind la lumina istoriei numai colegul lor din Bocșa Sălajului, Simion Bărnuțiu. Acesta își încheie învățăturile gimnaziale la Carei în 1825, după care pașii îl vor purta spre încă vestita cetate de lumină a Blajului, unde urma să studieze teologia. Ce zestre duce cu sine Simion Bărnuțiu din marginea românimii spre inima ei, care este nivelul pregătirii sale cînd părăsește Careiul? Din calificativele comunicate de G. Bogdan-Duică[25] reiese că a fost un licean eminent. Cultura clasică e temelia pregătirii sale aici, limba și literatura latină în primul rînd, după o schemă tradițională în toată Europa. Se cultivau însă și cunoștințe elementare de filosofie, între care chiar dreptul natural, prezent în lucrările erudiților maghiari din Transilvania încă din 1723, cu lucrarea lui Köteles Samú, *Axiomata juris naturae*. Or, cum la Carei s-a nimerit să

---

[23] Ibid., p. 16. Traducere: „În această frumoasă patrie dumnezeul armelor / Ani îndelungați la rînd / Cu sînge și-a înscris învingerile, / Altarele și le-a împrejmuit".

[24] Vezi B. R. V., III, p. 445. Broșură in-8° de 16 pag., tipar negru cu 31 rînduri la pagină. Despre acțiune la Iacob Radu, *Istoria diecesei româno-unite a Orăzii Mari 1777—1827*, Oradea, 1932, p. 94—97; Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1790—1848*, București, 1986, p. 160—161.

[25] *Viața și ideile* ..., p. 12—15.

fie profesor la sfîrșitul perioadei de școlarizare a lui Bărnuțiu și bunul interpret al dreptului natural care a fost Lezó Ferenc Xavér, este cu totul verosimil ca scriitorul să fi făcut cunoștință cu această latură militantă a gîndirii vremii încă la Carei, înaintea vîrstei de 17 ani, tocmai din surse ungurești. Cu atît se explică mai ușor reproșul ulterior al său la adresa mentalității ungurești, care refuză românilor cu cerbicie un drept firesc pe care tot atît de tenace și-l arogă lor.

Căci epoca de tranziție avută aci în vedere abundă în încercări de a nega individualitatea națiunii române așa cum o definise Școala Ardeleană. Faimoasa „cîrtire din Halle" a lui Tököli Sabbas, tipărită în 1823 și retipărită în text paralel, român și german, în 1827[26] preocupă aproape un deceniu pe scriitorii români apărători ai tezelor clasice. Acest sîrb renegat încerca să invalideze temeiul istoric al tendințelor naționale românești prin susținerea identității de origine slavă a românilor cu sîrbii[27]. Problema viza Banatului și ierarhia bisericească a românilor de acolo, dar ecoul este general în Transilvania, iar riposta românească depășește toată metodologia polemicilor anterioare. Ea marchează și încheie prima etapă a însușirii generalizate a ideologiei luminilor, prin pontarea demersului cu accente de liberalism modern. Prima replică îi aparține lui Damaschin Bojincă, tînăr jurist român de o rară erudiție clasică, printr-o *Animadversio* din 1827,[28] care provoacă reeditarea „cîrtirii" lui Tököli. În 1828 Bojincă reeditează polemica în românește, amplificînd-o[29]. Disertația evoluează fidel pe liniamentele ideilor lui Petru Maior despre etnogeneza și continuitatea românilor, contrapunînd originii slave insinuate de scriitorul ungur, una pur romană. Importantă e teza continuității politice de drept și de fapt a românilor în Ardealul evului mediu, izvorîtă din materia ideologică a lui *Supplex Libellus Valachorum* din 1791 și prezentă desigur în *Istoria* lui Maior. Bătălia pentru păstrarea liniamentelor ideologice naționale capătă valențe inedite în același an 1828, prin ideea cărturarului ardelean Teodor Aron de a continua și amplifica documentația lui Petru Maior în legătură cu originea și continuitatea.

---

[26] Ediția princeps se intitulează: *Erweiss, dass die Walachen nicht Römischer Abkunft sind, und diesz nicht aus ihrer Italienisch-Slavischen Sprache folgt*, Halle, 1823, 8°, 31 p. Retipărită: *Erweiss, dass die Walachen nicht Römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer Italienisch-Slavischen Sprache folgt, mit mehreren Gründen vermehrt, und in die Walachisch Sprache übersetz durch S. T. Arătarea că vlahii sau românii nu-s de viță romani și că rădăcina aceaia din limba lor slavenească cu talienească nu se urmiază. Din limba nemțească pre cea românească întoarsă și cu mai multe mărturii însoțită prin S. T.*, Pesta, 1827, 8° mic de 184 pag. Vezi. B. R. V., III, p. 556—560.

[27] Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională...*, p. 87.

[28] *Animadversio in Dissertationem Hallensem sub titulo: Erweis dass die Walachen nicht Romischen Abkunft sind etc. von. Rath von*** 1823 editam. Cui adnectitur fide dignis scriptoribus fulta probatio, Valachos esse veros posterios Romanorum*, Pesta, in-8° de 56 pag. + 1 foaie nenumerotată. B. R. V., III, p. 527.

[29] *Respunedere desgurzătoare la cîrtirea cea în Hale în anul 1823 sub titula: Erweiss, dass die Walachen nicht Romischer Abkunft sind (adecă arătarea cum că românii nu sînt viță de romani) de c. consiliar de*** făcută. La carea se adausă arătarea cu scriitori vrednici de credință întărită, cum că românii sînt adevărați strănepoți a romanilor*, Buda, in-8° de 120 pag. B. R. V., III, p. 569—571. Ediție modernă, fragmentară, în Damaschin Bojincă, *Scrieri. De la idealul luminării la idealul național*, ediție de Nicolae Bocșan, Timișoara, 1978, p. 6—23.

El tipărește o *Scurtă apendice* la opera înaintașului,[30] în al cărei prolog se rezumă întreaga problemă: că unii scriitori, „de mînie și ură (pre care cu laptele de la părinți a le suge se văd), asupra românilor, încătrăniți, nu se rușinează a stîrni batjocuri și defăimări (cu care orbesc ochii unora nebăgători de seamă) ca pe strălucita a românilor din romani curați viță cu deadinsu să o micșoreze"[31]. Contribuțiile sale propriu zise se referă la stăpînirea împăraților bizantini în nordul Dunării înaintea secolului al VII-lea, schimburile comerciale transdunărene în perioada barbarilor precum și ideea, schițată doar la Maior, a formării poporului român în nordul și în sudul Dunării. Toate acestea vor fi folosite de Eftimie Murgu în 1830, în lucrarea sa *Widerlegung oder Abhandlung . . .*[32] Avem acum de-a face cu o scriere modernă, concepută într-un spirit de armonizare a argumentului istoric cu cel filosofic. El nu mai discută adevărurile banale, devenite truisme. „Chiar și celui mai umil român — zice — atunci cînd știința și mijloacele de cultivare nu existau încă, nimic nu i-a fost mai trează decît originea sa".[33] Ceea ce îl interesează este recîntărirea tuturor argumentelor lui Petru Maior cu măsura unei metode noi, care să le redimensioneze valoarea.

Climatul spiritual al ideilor Școlii Ardelene a avut desigur și alți propagatori. Dascălul român George Montan, într-o inspirată scriere germană din 1819[34] popularizează pe seama străinătății aceleași cunoștințe, iar un scriitor din orbita Blajului, Ioan Monorai, alcătuiește în 1820 o *Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei . . .*, rămasă în manuscris, în care e preocupat de epoca medievală, urmînd desigur îndemnul *Hronicii* lui Șincai[35]. Dar faptul că întreaga acțiune este încununată de un exponent de frunte al generației de la 1848, Eftimie Murgu și că drumul parcurs este cel jalonat de Petru Maior constituie punctul calitativ al perioadei urmărite. Prin el se stabilește clar un racord între generația luminilor și cea a revoluției, un sens continuativ pe filiera căruia se va încadra și Simion Bărnuțiu foarte curînd.

Deocamdată, între 1825—1829, el urmează cursurile institutelor românești de la Blaj, unde își încheie stadiul „filosofic" de un an în 1825/1826, ca apoi din 1826 pînă în vara anului 1829 să urmeze teologia. Pregătirea clasică a majorității inteligheției greco-catolice din Ardeal. I-a avut profesori pe Vasile Rațiu la filosofie, Dimitrie Căian junior la dogmă, Teodor Pop de Uifalău la studii biblice, Gavril Stoica de Baci la moral și Ioan Lemeni la istoria bisericească. O generație plafonată pe care o crease Ioan Bob și care continua aversiunea patronului față de

---

[30] *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior, carea prin adevărate mărturisiri a mai multor scriptori vechi, începutul românilor din romani adevărați la mai mare lumină îl pune . . .*, Pesta, 1828.

[31] *Scurtă apendice . . .*, p. 11.

[32] Titlul continuă, neobișnuit de lung. Vezi o ediție nouă, modernă, în Eftimie Murgu, *Scrieri*, București, 1969, p. 91—426, cu traducere românească.

[33] Ibid., p. 97.

[34] *Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nation in Dacien und Macedonien*, Pesta, 1819.

[35] Vezi Ed. I. Găvănescu, *Ioan Monorai, un istoric ardelean necunoscut*, Arad, 1938; idem, Ioan Monorai, *Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei. Cîteva fragmente precedate de un studiu introductiv*, București, 1939.

corifeii Școlii Ardelene. Exemplul viu al persecuției postume era sub ochii întregului Blaj. Va scrie în 1842 despre „cărțile lui Petru Maior despre începutul românilor și despre biserica românească, amîndouă scrise în românește. Cea din urmă, în vreo 900 de exemplare se află arestată într-un grînar din Blaj, sub paza șoarecilor". *Istoria besearicei românilor*, a cărei tipărire la 1813 rămăsese neîncheiată, a fost sechestrată în 1825 de Guberniul Transilvaniei din îndemnul lui Bob, vizat acolo într-o teribilă ipostază de semidoct și tiran[36]. Acțiunea postumă a episcopului împotriva lui Petru Maior era desigur cunoscută de toată lumea, așa cum sub ochii lui Bărnuțiu s-a petrecut și aducerea exemplarelor *in crudo* în grînarul de la Blaj. Alături de alte cauze, incidentul nu era în măsură să-l apropie pe Bărnuțiu de Blajul crepuscular al senilității lui Ioan Bob. Dimpotrivă, faptul ulterior că el va reîntrona spiritul militant și justițiar al Școlii Ardelene la încrengătura Tîrnavelor, repunînd umbrele marilor blăjeni în panteonul lor firesc, trădează în tînărul Bărnuțiu un caracter de opoziție structurat din resorturi lente și adînci. Printre ele, desigur, nemulțumirea față de nivelul cunoștințelor care se predau la Blaj, izbucnită ulterior în celebra afirmație din 1839 că filosofia blăjeană este „numai roaba teologhiei"[37]. Faptul păstrat de tradiție de a fi fost „cel mai bun filosof" dintre învățăceii de la Blaj[38] nu schimbă imaginea de reconstituit a unui student pe care spiritul îngustat al Blajului ce murea împreună cu nonagenarul Ioan Bob nu-l încăpea și nu-l putea satisface. În acest context, afirmația lui Ioan Rațiu că „aici primi Bărnuțiu baza erudiției sale de mai tîrziu"[39] este neconcludentă. Nu avem indicii ca dreptul natural să se fi predat la Blaj înaintea lui, or întreaga sa pregătire filosofică va reflecta fidel două dimensiuni: apropierea de Kant și dreptul natural. Așadar celebra sa filosofie de pe la mijlocul veacului nu este un dar al Blajului, ci dimpotrivă, el a împămîntenit-o la Blaj.

În aceste circumstanțe Bărnuțiu își încheie studiile la Blaj, în 1829 sau 1830[40] și devine el însuși profesor de filosofie în orgoliosul orășel școlar ardelean. Evenimentul coincide cu dispariția, în fine, la 2 octombrie 1830 a lui Ioan Bob, care păstorea din 1782. O eră nouă debutează fulgerător în viața Blajului și a inteligheției române din Ardeal, iar între arhitecții ei se înscrie la loc de cinste numele lui Simion Bărnuțiu.

Direcția liberală și definirea conceptelor

Cu generația lui Simion Bărnuțiu primatul intelectual ardelean revine la vatra originară a Blajului, după aproape trei decenii de afirmare în alte zone și centre de efervescență românească. Roma, Viena și Pesta pompaseră și în deceniile lui Ioan Bob

[36] Vezi Engel Carol, *Destinul unei cărți în lumina unor documente inedite: cum au ajuns la Blaj exemplarele depozitate la Cluj ale Istoriei bisericei românilor... de Petru Maior*, în *Biblioteca și cercetarea*, buletin anual al Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., V, 1981, p. 64—92.

[37] B. A. R., ms. rom. 993, f. 110r—111r; *Tribuna poporului*, VII, 1903, nr. 43, p. 1.

[38] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile...*, p. 29.

[39] Ibid.

[40] Pentru prima variantă vezi Ibid., p. 33, a doua la Ioan Rațiu, *Dascălii...*, p. LXVIII.

mulți tineri cu studii universitare spre reședința Episcopiei Făgărașului Aceștia s-au pierdut însă în mărunte întreprinderi teologice ori au fost măturați de mîna intolerantă a bătrînului tiran. Un nou episcop, Ioan Lemeni, îi ia locul în 1832, ca preferat al partidei tinerilor, Bărnuțiu în primul rînd. În febra sinodului electoral din 1832, acesta din urmă ar fi zis: „Dacă nu se alege Lemeni, mă împușc!" Noul vlădică nu i-a dezamăgit vreme de un deceniu pe alegătorii săi, anii 1832—1842 fiind marcați de o efervescență intelectuală multiplă. Dintru început, Lemeni completează cursurile de filosofie de la Blaj la doi ani iar cele de teologie la patru ani, realizînd astfel institutul școlar cu cea mai lungă durată din Ardeal (Liceul Academic Regesc din Cluj avea doi ani de filosofie și trei de drept. Catedrele sînt ocupate de Simion Bărnuțiu, Timotei Cipariu, Ioan Rusu, George Bariț, Demetriu Boer, Nicolae Marcu, Grigore Moldvai, Vasile Ladislau Pop, Iosif Pop, Ioan Dragomir, un contribuent fiecare în felul său la noua eră de creație originală care debutează. În jurul școlilor și al grupului de dascăli ideile roiesc dinspre surse noi, moderne, configurînd o etapă distinctă de edificare a genurilor cultural-literare și a conceptelor cu care se opera în cugetarea națională.

Flosofia Blajului este ilustrată acum de Simion Bărnuțiu, care ocupă catedra de resort între 1830—1834 apoi din nou în 1839 (în interval a fost secretarul Consistoriului Greco-Catolic din Blaj). E captivat, ca Timotei Cipariu și August Treboniu Laurian, de același spațiu larg al raționalismului, cultivat și de generația Școlii Ardelene, dar stadiul transmis de surse ca Wolff și Baumeister devine insuficient. Opțiunea se îndreaptă spre un interpret modern al filosofiei kantiene, Wilhelm Traugott Krug (1770—1842), ale cărui lucrări fundamentale: *System der theoretischen Philosophie* (I—III, Leipzig, 1806—1810) și *System der practischen Philosophie* (I—III, Leipzig, 1817—1819) popularizează în sistem legat toate conceptele „înțeleptului din Königsberga", cum îl numeau pe Kant românii epocii. După o mărturie din 1880 a lui George Bariț, Bărnuțiu ar mai fi citit la Blaj pe Hegel, Fichte și Herbart, alături firește de Kant și Krug, „cu toate acele teorii care ajunseră pe atunci oarecum la modă și agitau spiritele"[41]. Krug, ca sursă esențială, îi oferea soluții juridice progresiste pentru frămîntările politice și culturale ale timpului. De la acesta împrumută filosoful nostru cele trei noțiuni faimoase în toată opera sa: dreptul *existenței personale* (jus subsistentiae personalis, Recht der persönlichen Subsistenz), al *libertății personale* (jus libertatis personalis, Recht der persönlichen Freiheit) și al *egalității* (jus aequalitatis, Recht der persönlichen Gleichheit). Cugetător subiectiv și militant, Bărnuțiu avansează aceste noțiuni în tărîmul generalizării, aplicînd înțelesul lor la scara națiunii. Națiunile se încadrează în dreptul natural asemeni indivizilor, pe cîtă vreme nu sînt altceva decît suma acestora. Această prețioasă interpretare, care va sta la baza întregii ideologii pașoptiste ardelene, capătă o valență superioară prin comunicarea ei în limba română. „Profesoriul filosofiei, Bărnuțiu — atestează Alexandru Papiu Ilarian în 1851 — încă la a[nul] 1831 introduse la Blaș *dreptul*

[41] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* ..., p. 149.

firei, ieară acum pe la a[nul] 1834 cel dintîi începe a propune *dreptul firei în limba română*", iar în 1839, „traduse toată filosofia lui Krug și o propunea în limba națiunală"[42]. Campania profesorului blăjean și-o explică el singur în scrisoarea către George Barit din 5/15 octombrie 1839, dîndu-i și cea mai completă interpretare: „Am socotit să scap pe încet filosofia din jugul și robiia limbii lătinești, în care gemînd și înădușită fiind de la începutul școalelor din Blaj pînă în zioa de astăzi, tare puțin au luminat mințile auzitorilor români, că au fost după toată etimologhia cuvîntului și înțălesul numai roabă teologhiei, dar nu roabă ce merge cu lumina aprinsă înaintea doamnei, ci roabă care-i poartă șlepu dindărăpt"[43]. Nu se cunoaște vreun text mai vechi scris de mîna lui Bărnuțiu. În epistolă ideologul comunică o revoluție spirituală de mari proporții pe care o săvîrșea în sînul națiunii române. Așa cum ne va învăța în deceniile următoare, faptele îi sînt mereu mai mari decît vorbele. Un cercetător numește în mod inspirat starea introdusă astfel la Blaj ca „liberalism rațional", fond important pe care se vor sprijini toate celelalte cuceriri blăjene din deceniul al patrulea.

Deschiderea modernă a favorizat și afirmarea altor domenii ale spiritului. Blajul nu era un oraș oarecare, ci Ardealul însuși, prin sutele de școlari care generalizau sistematic pulsul spiritual al micii Rome ardelene. După filosofia în limba română a urmat dreptul canonic în limba română, predat de Demetriu Boer, apoi istoria, chiar istoria națională. Aceasta din urmă era cu totul interzisă în Transilvania *Approbatelor* și *Compilatelor*, dar profesorul Ioan Rusu „nu cu mai puțin spirit propunea istoria universală, și în aceasta istoria națiunală"[44]. Manualul era, firește, *Istoria* lui Petru Maior. Curajosul Boer merge pînă la a utiliza sechestrata *Istoria besearicii românilor* a aceluiași, fără ca guberniul să fi dat bun de difuzare cărții. Nu e greu de imaginat ceea ce atestă numeroase mărturii: saltul covîrșitor pe care îl fac aceste discipline pedagogice, calitatea modernă a recepționării materiei de studiu („se lățise renumele liceului din Blaș în toată țeara"). Conceptul pedagogiei se reformulează pe traiectoria conștiințelor ieșite din inerție, la glasul imperativelor epocii. Dar seismograful cel mai fin al evoluției ascendente este nașterea lentă, discretă însă persistentă a domeniului literar tipic blăjean. Culturi și gusturi evoluate ca acelea ale lui Timotei Cipariu, Ioan Rusu, Iosif Many sau Nicolae Pauleti au facilitat depășirea barocului popular pe care-l cultivaseră în anii proximi un Vasile Aron sau Ioan Barac. Modelul poetic îndrăgit este Schiller, iar poezia este modul preferat de expresie, într-un Blaj al inhibițiilor impuse de starea clericală. Limita de sus a unor poezii ca *Sonetul* lui Cipariu, *Cîntarea unei fecioare la semănatul florilor* a lui Ioan Rusu, *Noaptea* a lui Iosif Many sau *Călătoria Minei* a lui Nicolae Pauleti (exemple dintr-o operă poetică relativ bogată) este preromantismul, cu adaosul filonului anacreontic atît de îndrăgit de poeții români ai vremii, de la Ienăchiță Văcărescu încoace[45]. Rămîne important

[42] *Istoria românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851, p. 228—229.
[43] Vezi trimiterea de supra, n. 37.
[44] Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor*..., p. 230.
[45] Timotei Cipariu, *Poezii*, ediție de Nicolae Albu, Cluj-Napoca, 1976; Nicolae Pauleti, *Scrieri*, ediție de Ioan Chindriș, București, 1980. Cf. și Vasile Netea, *Un*

însă procesul de definire a domeniului beletristic, ce-și face drum din matca nediferențiată a culturii, sincronizat cu demersul european al evoluției spre romantica generalizată. Adiacent, Blajul înregistrează și primul mare răspuns românesc la îndemnul lui Herder spre cunoașterea popoarelor prin creația lor literară atemporală. Curentul este asociat romantismului. La 1838 studentul blăjean Nicolae Pauleti realizează prima mare colecție de folclor românesc notat după metode științifice, marcînd astfel debutul acestei discipline la români[46].

Această primă explorare a universului românesc autentic își răsfrînge meritele asupra întregii partide naționale blăjene, fiind produsul unei atmosfere literare și al unei generații. Timotei Cipariu l-a determinat pe tînărul Pauleti — desigur și pe alții — să culeagă cîntecele poporului iar Bărnuțiu este chiar unul dintre informatorii atestați în colecție.

Deceniul de după 1830 era influențat în mod latent de noua revoluție franceză din acel an[47] iar spiritul liberal a facilitat reluarea acțiunii politice naționale de anvergură, după modelul *Suplexului* din 1791. Firul se reînnoadă la 1834, cînd episcopul Ioan Lemeni de la Blaj, împreună cu neunitul Vasile Moga de la Sibiu înaintează Curții un memoriu în care se cere din nou recunoașterea constituțională a națiunii române. Se invocă numărul covîrșitor al românilor în Transilvania și rolul acestora în economia țării. Față de 1791, memoriul aduce noutatea unei accentuări mai insistente a problematicii sociale, în spiritul vremii[48]. Peisajul demografic dominat de cei 1.351.989 de români, cît estimează sasul Joseph Benigni că erau în deceniul al patrulea[49], față de vrea 500.000 de străini luați la un loc, îndreptățea din plin revendicările românești. Totuși, dietele ardelene din 1834—1835 și 1837—1838 escaladează politica ungurismului fundamentalist, dizlocînd zone masive din Ardeal ca „partiumuri" anexate Ungariei și agitînd chiar ideea încorporării țării întregi la Ungaria. Simion Bărnuțiu a fost implicat, ca secretar al episcopului, în redactarea memoriului și a participat la a doua dietă. Aici i s-a fixat în conștiință ireconciliabilitatea dintre idealul național românesc și cel al ungurilor. Schema filosofică din discursul de la 1848 nu s-a născut pe moment, ci în timp, din observarea felului cum străinii decideau soarta românilor fără să-i consulte *(de nobis sine nobis)*. Evul mediu întruchipat în aceste triste diete contrasta atît de înverșunat cu dreptul natural pe care se sprijinea gîndirea lui Bărnuțiu, încît nașterea unui mare luptător național era o chestiune de simț, înțelegere și curaj. Toate trei s-au întîlnit în personalitatea lui.

Ultima și cea mai importantă cucerire a fost conștiința modernă a unității naționale. În perioada amintită ea se relevă în planul vieții lite-

---

scriitor transilvănean premodern. Contribuții și precizări la cunoașterea vieții și activității lui Ioan Rusu, în „Limbă și literatură", XII, 1966, p. 85—97; G. B. C., III, București, 1976, p. 288—400; IV, București, 1978, p. 71—78.

[46] Nicolae Pauleti, *Scrieri*, p. V—LXIII (studiul introductiv).

[47] Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională* ..., p. 129.

[48] Vezi Coriolan Suciu, *Lupta Blajului pentru chestiunea națională pe teren politic pe timpul episcopului Lemeni*, în *Cultura creștină*, XIV, 1925, nr. 3, p. 66—71; Ladislau Gyémánt, *Mișcarea* ..., p. 131—134.

[49] Apud G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* ..., p. 21.

rare prin celebrele călătorii „în Țară" ale profesorilor de la Blaj. Drumețise acolo, încă la 1787, Ignatie Darabant, trimițîndu-i lui Samuil Micu o carte, care pare să fi fost *Biblia de la București*[50]. Generația preromantică a Blajului este mînată de nevoia unui exemplu și de dorința unității demersului literar. Începutul îl fac Timotei Cipariu și George Bariț în 1836, la București,[51] urmează o fructuoasă călătorie a lui Ioan Rusu în Moldova, în 1838, de unde aduce la Blaj versurile inedite ale lui Vasile Fabian Bob,[52] apoi „în august a[nul] 1839 Bărnuțiu întreprinde o călătorie prin principate ca să se restaureze și mai ales ca să facă experiență"[53]. Firea secretoasă a lui Bărnuțiu nu va lăsa nimic despre această experiență, dar, ca deobicei la el, urmele se decelează tîrziu și unde nu te aștepți. Au mai călătorit peste Carpați și alți blăjeni, posibil Demetriu Boer și în mod cert Iosif Many. Acestor filiere legale sau cvasilegale, li se adaugă aceea tainică, desigur cea mai bogată, „pe Vama Cucului, cum zicem noi pe aici"[54], cu atît mai importantă cu cît prin intermediul ei se făcea marea legătură de veacuri între românii celor trei țări. Astfel influența literară din principate se extinde iar accesul la cărțile din „Țară" este larg. Am mai subliniat cu altă ocazie faptul că fără o legătură sistematică între scriitorii celor trei țări, antologiile manuscrise de poezie românească întocmite de Nicolae Pauleti între anii 1834—1838, cînd era simplu licean la Blaj, nu ar fi fost de conceput[55]. Ele sînt etaloane de cultură literară națională pe care un intelectual din Ardeal și-o putea dobîndi înainte de apariția „Foii pentru minte, inimă și literatură" în 1838. Dintr-o determinare în alta, imaginea unei Dacoromânii ascunse care îi obseda pe ungurii și pe sașii ardeleni și care își va găsi definirea în cartea lui Daniel Roth din 1848, *Von der Union und nebenbei ein wort uber eine mögliche Dacoromanische Monarchie*... devine foarte convingătoare.

„Procesul lemenian" sau pasul în arenă

Tensiunea spirituală ce se acumulase în ființa lui Simion Bărnuțiu este sugerată de forța cu care explodează scrisul său în 1842. În acel an s-a dezlănțuit cel dintîi atac masiv și concentrat al ultramaghiarismului împotriva românilor din Transilvania. Acest curent avea cîteva postulate pe care Wesselényi Miklós le explică limpede. În viziunea sa, *emanciparea ungurilor de sub Habsburgi* este strîns legată de *crearea unei „mari Ungarii"* (reconstituirea legendarului imperiu al Sfîntului Ștefan), lucru cu neputință de realizat fără *deznaționalizarea celorlalte națiuni*. Concretizarea politică a teoriei a

---

[50] Ioan Chindriș, *Idei, oameni, fapte*, în *Manuscriptum*, XIX, 1988, nr. 1, pp. 81—96, p. 89.

[51] Vezi *Timotei Cipariu și George Barițiu călători prin Țara Românească în 1836. Note pe marginea unui text inedit*, în *Studii*, XI, 1958, nr. 1, p. 117—132; Timotei Cipariu, *Jurnal*, Cluj, 1972, p. 87—130.

[52] G. B. C., III, p. 383 și 384—385, n. 10.

[53] Ioan Pop, apud G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile*..., p. 40.

[54] George Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei*..., III, Sibiu, 1891, p. 24.

[55] Nicolae Pauleti, *Scrieri*, p. XVI—XVII. Vezi cele trei antologii la B. A. R., ms. rom. 460—461.

început, din nefericire, cu ultimul deziderat, pe baza observației — corecte, de altfel — că ungurii sînt prea puțini în propria lor țară pentru a face față acestor mari ambiții. „Trebuie să scoatem unguri și din piatră seacă!" exclamă Wesselényi, iar poetul Vörösmarty își acordează lira la aceeași idee: „Tot omul, om să fie / Și ungur / Dacă stă pe-acest pămînt și cerul / Îl acoperă"[56]. Propaganda venită dinspre Ungaria a găsit fanatici destui în Ardeal, încît Dieta de la Cluj din 1841—1842 cutează să ia măsura absurdă de a impune limba maghiară ca limbă „diplomatică" în locul latinei, ca limbă obligatorie a culturii, a societății. Proiectul de lege votat aici[57] prevedea ca în decurs de zece ani limba maghiară să o elimine definitiv pe cea română din școli, biserici și... familie. Astfel transfigurați, românii vor binemerita a fi asemeni ungurilor, a se bucura de aceleași drepturi, a fi cu alte cuvinte unguri. Articolul a fost picătura necesară declanșării acțiunii prepașoptiste din anii 1842—1846. Epicentrul ei a fost Blajul, în frunte se afla Simion Bărnuțiu, secondat de colegi care-i împărtășeau ideile și sprijinit de generațiile de învățăcei pe care-i formase în spiritul acestor idei. Toate scrierile din 1842 *(O tocmeală de rușine și o lege nedreaptă, Protestul Consistoriului din Blaj contra limbii maghiare, Balázsfalvi iskolai ügyekről* și *Săborul cel mare al Episcopiei Făgărașului)* sînt arme ideologice în această luptă care hotărăște destinul de scriitor militant al dascălului blăjean. Bărnuțiu se definește acum, cu fapta și cu scrisul, ca un radical și un om al idealurilor maxime. El nu se mulțumește să spulbere logica acțiunii ungurești, ci și urmările ei nefaste în psihologia Blajului. Căci sesiunea dietală din 1841—1842 l-a speriat definitiv pe episcopul Ioan Lemeni, care nu era dispus să facă vreun gest înafara „constituționalismului" medieval al Stărilor și Ordinelor. Elementele oportuniste din ierarhia greco-catolică, incomodate și altminteri de efervescența liberală ce domnea la Blaj, au acceptat îndată tactica episcopului de a nu mai face nici un pas înainte. Or, tocmai acum considera Simion Bărnuțiu că este momentul unei radicale schimbări la față, pînă cînd valul deznaționalizării oficializate nu va dizloca forța națiunii. Liberalismul raționalist trebuia să-și arate virtuțile practice în cadrul unei lupte organizate. Bărnuțiu uzează acum în scris de cele trei pîrghii juridice pe care și le formulase în anii profesoratului: *dreptul subsistenței personale*, al *libertății personale* și al *egalității*. *O tocmeală de rușine...*, cea mai importantă scriere din 1842, este un nucleu al viitorului discurs de la Blaj, cel puțin în ceea ce privește argumentația de drept natural a acestuia. Autorul lovește eficient, cu vigoarea pe care i-o vom admira la 1848. Filosofia dreptului natural îi permite observații temerare, care invalidează hotărîrea corpurilor legiuitoare ale țării. Articolul incriminat nu se potrivește cu legea dreptului (dreptul natural, desigur), cu moralitatea cea adevărată și cu înțelepciunea statului *(Stattsweisheit)*. Românii, care „au graduat în școala răbdării" au dreptul la limbă și la naționalitate ca și la viață și „pentru aceea chiar așa trebuie să-și apere limba ca și viața". „Ceea

[56] Ap. G. B. C., III, p. 3.

[57] Ioan Lupaș, *O lege votată în Dieta transilvană din Cluj la 1842*, în vol. *Studii istorice*, V, Cluj-Sibiu, 1945—1946, p. 232—264.

ce amenințează perire limbei și naționalității, amenințează vătămare omenimei înseși", așadar actul unguresc de la 1842 este un atentat la valorile întregii umanități. Limba și naționalitatea nu pot fi negociate la nivelul „lasă-ți tu limba și eu îți voi da drepturi". „O tocmeală ca aceea ar fi o tocmeală de rușine", zice Bărnuțiu reluînd o formulare din *Oficiile* lui Cicero. Căci „trăiește încă poporul român și va trăi pînă va trăi limba română în gura lui și iubirea ei în inima lui". Patima luptei pentru limbă — sasul Stephan Ludwig Roth a numit chiar această conquistă „războiul limbii", *Sprachkampf* — reînvie timpurile vechi cînd, scrie Bonfinius, românii *„non tantum pro vitae, quantum pro linguae incolumitate certasse videantur"* (par a se lupta mai mult pentru limbă, decît pentru viață). Revelîndu-și pentru prima dată idealul dacoromân, Bărnuțiu face un elogiu limbii „care o vorbesc astăzi românii cei din Ungaria, cești din Ardeal, românii [adică cei din Țara Românească — n. ns.] și moldovenii atît de o potrivă, cît nici nu se poate zice că ar fi împărțită în dialecte, ci e numai una și aceeași, care îi leagă pe toți aceștia cu o legătură dulce frățească și îi unește între o familie care totdeauna cu fală nobile s-au numit pe sine română". Această limbă, spune el în *Protestul Consistoriului din Blaj* nu va fi părăsită „nu numai după zece ani, dar nici după zece veacuri, ba niciodată, în vecii vecilor". Simion Bărnuțiu avansează și alte idei care prevestesc discursul de la Blaj. Cea mai surprinzătoare prin clarviziune este atenționarea asupra primejdiozității demagogiei liberale ungurești. *Latet anguis in herba!:* „De s-ar arăta unguromania îmbrăcată tocma în cea mai nou modă de Paris, o vor urî toți cei buni și vor fugi de ea ca de o feară slăbatecă". Departe de a face vreo concesie, românii trebuie să persevereze pe drumul propriului program național și, zice în protest, să-și împrospăteze structurile politice proprii, între care sinodul diecezan se afla în acel moment în centru preocupărilor.

Un cercetător al evenimentelor și ideilor de la 1842—1846 spune că Bărnuțiu voia să facă din sinodul diecezan un „parlament al românismului din Ardeal"[58]. Această problemă polarizează a doua direcție a acțiunii de la 1842—1846: lupta partidei naționale împotriva elementelor revolute din sînul națiunii, pentru reformarea instituțiilor și a vieții sociale naționale. O națiune fără putere prin sine nu avea șanse în încleștarea în care s-a angajat. Românii ardeleni, prin constituție, erau lipsiți de drepturi. Marele drept natural nu era acceptat, n-a fost acceptat niciodată în istorie. El trebuie *impus*. Bărnuțiu a încercat acest lucru în 1842, pe lîngă răspicarea atitudinii de respingere a ultramaghiarismului, și prin măsuri ce vizau interiorul național: asanarea vieții Blajului de racile care-i stăvileau forța și prestigiul de centru național și resuscitarea sinodului diecezan. Întregul șir al întîmplărilor s-a suprapus cronologic unui proces administrativ între profesorii conduși de Bărnuțiu și episcopul Ioan Lemeni, fapt care i-a făcut pe unii cercetători să numească această a doua fază *procesul lemenian*[59]. Lucrurile sînt însă

[58] Coriolan Suciu, *Crîmpeie din procesul dintre profesorii de la Blaj și episcopul Lemeni (1843—1846)*, Blaj, 1938, p. 5.

[59] Vezi corectarea termenului în G. B. C., III, p. 1—12.

distincte, aspectul politico-național răzbind din zgura incidentelor vulgare cu mare limpezime, chiar prin debutul fiecărui aspect: acțiunea bărnuțiană începe în 1842, în paralel cu lupta pentru limbă, pe cînd procesul lemenian în aprilie 1843. Sinteza acestei noi problematici naționale o face scriitorul în articolul *Săborul cel mare al Episcopiei Făgărașului*, care a avut șansa imediată a tipăririi. Autorul îi îndeamnă pe Bariț: „Nu te teme a-l tipări, că eu nu m-am temut a-l scrie!" În mod deschis acum, lupta pentru sobor o descinde din ideile cele mai avansate ale Școlii Ardelene, pe care le racordează la filonul raționalist-liberal al momentului. Chiar de la început el îi îndeamnă pe români „să cetească cu deadinsul atît *Istoria* lui Petru Maior despre începutul românilor, o carte care nu poate să lipsiască nici unui român adevărat, cît și *Istoria beserecii românilor*". Vechea ștafetă merge așadar înainte, în deceniul revoluției. Rezemat pe această autoritate, Bărnuțiu cere restaurarea sinodului diecezan anual, format din clerici și mireni, adică „soborul cel mare", cu putere de a decide în problemele majore ale bisericii, dar și ale națiunii. Să-l fi preocupat pe scriitor soarta sinodului ca for bisericesc? Din analiza istorică a instituției sinodului reiese clar că îl interesa doar măsura în care aceste mari adunări tradiționale puneau în scenă revendicări și aspecte naționale. Constituția ungurească exhaurise istoria românilor ardeleni de orice alt mijloc de a se întruni, înafara acestor sinoade. Ele însă au fost evitate începînd cu faza regresivă a greco-catolicismului, cu păstoria lui Ioan Bob la Blaj, ceea ce atrăsese semnalul timpuriu de alarmă al lui Petru Maior. Noul tip de sinod pe care-l are însă în vedere Bărnuțiu are baze filosofice pe aceeași măsură, el trebuie să acționeze printr-o „lucrare slobodă a tuturor mădularelor bisericii [a se înțelege *ale națiunii* — n. ns.], potrivită cu dreptul cel neînstrăinat al libertății conștiinței". Autorul și partida pe care o conduce au în vedere așadar imaginea unui sinod care să se constituie într-un forum politic românesc în măsură să servească o ripostă ultramaghiarismului. E oare o imagine romantică? Tentației de a răspunde favorabil i se poate da ca exemplu Adunarea Națională de la Blaj din 3/15 mai 1848, care a fost aprobată doar cu un sinod bisericesc. Ceea ce a rezultat este adausul acțiunii liderilor politici. La 1842 aceștia erau grupați în jurul lui Bărnuțiu și a „ideii sinodale", prin care cu toții înțelegeau același lucru. Alexandru Sterca Șuluțiu, vicarul foraneu al Silvaniei, consideră și el extrem de urgentă convocarea unui „sobor mixt religionariu-național", Nicolae Maniu, viitorul pașoptist, vede relansarea situației naționale „numai prin sinod diecezan", care e chemat „a face reforme" iar Ioan Dragomir îl îndeamnă pe protopopul Făgărașului, Ștefan Moldvai: „Să recurăm din nou pentru dobîndirea sinodului, la Curte"[60]. Lui Bărnuțiu și partidei laice li se recunoaște meritul inițiativei chiar de către clerici. Același Ștefan Moldvai îi scrie la 16/28 august 1844 vicarului Ioan Marian din Rodna: „Domnii profesori, cînd noi durmiam și clerul și nația era în primejdie, atunci dînșii, nici ostenele, nici cheltuielile cruțînd, ne mîntuiră cleru și nația de rușine"[61]. Laici-

[60] Ibid.

[61] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond, Blaj, colecția Ioan Lemeni, nr. 3580; cf. și G. B. C., III, p. 9.

zarea instituției liderilor rămîne un cîștig pe termen lung, dar și în perspectiva revoluției de la 1848. Blajul, și prin el partea esențială a românilor ardeleni își însușise modelul conducătorului ecleziastic, căci biserica, în speță cea greco-catolică, era unica structură națională recunoscută prin legile țării. Dar Ioan Bob, printr-o tiranie longevivă dincolo de suportabil și Ioan Lemeni prin frica mistică de unguri au compromis imaginea arhiereului-conducător național, cum fusese Inochentie Micu-Klein și Grigore Maior. Apariția profesorilor înarmați cu idei reformatoare, personalitatea puternică a lui Bărnuțiu au trezit intelighenția ardeleană, chiar și pe cea preoțească, la noi speranțe. Impactul a fost chiar mai puternic decît s-a așteptat Bărnuțiu însuși, acest om care a preferat întotdeauna conceptul teoretic în locul acțiunii practice. Desfășurarea ideilor sale la 1842 a produs marea răzmeriță a elevilor de la Blaj din aprilie anul următor, încheiată numai în 1846. Acestei răzvrătiri și urmărilor ei i s-a spus *procesul lemenian* de fapt, care l-a implicat și pe scriitor, așa cum a implicat întreaga intelighenție ardeleană a vremii[62]. Articolul său scris și tipărit în ungurește, din rațiuni bine calculate, *Balázsfalvi iskolai ügyekről* trăsese un semnal de alarmă asupra primejdiei în care se aflau școlile blăjene dacă spiritul călugăresc va continua să le influențeze, căci acesta „urăște știința, dezvoltarea și progresul". O observație izbește cu putere în acest important chestionar: „Pînă cînd alte națiuni se bucură de binefacerile secolului al XIX-lea, noi și azi purtăm lanțurile blestemate ale evului mediu întunecat". Scuturarea acestor lanțuri a fost rațiunea întregii mișcări prepașoptiste de la Blaj din anii 1842—1846, care înglobează în aceeași semnificație axiologică atît acțiunea contra ungurismului, căreia i-au servit ca texte programatice scrierile bărnuțiene din 1842, cît și procesul lemenian, care nu este decît spargerea inerției ce domnea la Blaj, influențînd negativ viața românilor. Deceniul 1832—1842 pregătise forțe care era de așteptat să se manifeste. Izbucnirea a survenit în momentul cînd s-a impus nevoia saltului calitativ, care însemna lupta pe față împotriva forțelor ce stăvileau „cerințele epocei noastre". La 1842 Simion Bărnuțiu acordă progresului semnificații filosofice superioare, în viziune dinamică: „Să dea fieștecare an și fieștecare veac viitoriului o omenire mai bună și mai înțeleaptă de cum primise de la cel trecut". Mișcarea de la Blaj este la înălțimea respectivelor acțiuni prepașoptiste din Țara Românească și Moldova, cu aportul specific imprimat de felul gîndirii bărnuțiene. Acest aport se exemplifică mai ales în profunzimea ideii de drept, pe care o vom întîlni în toate scrierile sale mari. „Fără drept nu e nădejde de înaintare, nu e vieață nicăiri. Dreptul e izvorul tuturor bunătăților a fiecărei societăți". La sfîrșitul studiului despre sobor scriitorul înalță un adevărat imn acestei divinități moderne, comparabil ca trăire ideatică cu scrierea lui Félicité Lamennais, *Les Paroles d'un croyant*, evanghe-

[62] Despre evenimente: Al. Papiu Ilarian, *Istoria...*, I, p. 249; George Barițiu, articolele: *Urmările primei publicațiuni a lui Simion Bărnuțiu și Documente relative la procesul de la Blaș dintre anii 1843—1846*, în *Observatoriul*, IV, 1881, nr. 6, p. 21—22; nr. 7, p. 25—26 resp. nr. 8, p. 29; G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile...*, p. 61—67; Coriolan Suciu, *Crîmpeie...* pass.; G. B. C., III—IV, pass.

lie revoluționară celebră, cunoscută de Bărnuțiu și de blăjeni tocmai în această perioadă[63].

Procesul lemenian a avut ca urmare înfrîngerea partidei naționale și, aparent, alinierea Blajului la acceptarea ultramaghiarismului. Simion Bărnuțiu a fost înlăturat din funcția de profesor în octombrie 1845, împreună cu principalii săi secondanți, prepozitul Simion Crainic și colegii săi Dimitrie Boer și Grigore Moldvai. Dintre elevii răzvrătiți au fost exmatriculați cîțiva cu nume ca Ioan Axente Sever, Alexandru Bătrîneanu, Constantin Romanu-Vivu sau Gavril Man. Îi vom reîntîlni ca prefecți revoluționari la 1848, în vreme ce magistrul lor, Simion Bărnuțiu, va fi președintele Comitetului Național Român. Departe de a fi o coincidență, faptul relevă marea semnificație de viitor a acțiunii din 1842—1846, cînd Bărnuțiu și-a exersat în egală măsură talentul de conducător național și scriitor militant.

Revoluția După înlăturarea din Blaj, Simion Bărnuțiu se hotărăște să studieze dreptul. Ideile sale urmărite pînă acum sugerează o mai veche dorință a scriitorului în acest sens. S-a înscris la Academia săsească de drepturi din Sibiu, înființată în 1844 și care în 1846 îi îndemna pe tinerii români să părăsească școlile ungurești și să vină „numai în Sibiiu"[64]. Pasul acesta dovedește încă odată atașamentul față de filosofia germană, după ce în anii liceului și ai seminarului studiase limba germană pentru a-l înțelege și aprofunda pe W. T. Krug. La Sibiu, între 19846—1848 el vine în contact cu o nouă concepție, proprie înclinațiilor sale spre aprofundarea filosofică a dreptului. Este filosofia juridică a lui Friedrich Karl Savigny, marele teoretician german al dreptului istoric, autorul scrierii *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Heidelberg, 1814) care pune bazele moderne ale disciplinei. Savigny este antipodul dreptului natural, el vede conceptul juridic în istorie ca „rezultînd din contingențele vremii, care îl determină ca atare"[65]. Istorismul savignyan, ca adversar al dreptului etern și imprescriptibil, îi oferea totuși lui Bărnuțiu tentația căutării unei organicități istorice a năzuințelor românești. Naționalismul crescînd al scriitorului nostru speculează ideea consimțămîntului general, teoretizată de Savigny, spre a dovedi că statul dobîndește putere „prin drepturile particulare, cînd acestea sunt puse în voia cea universală a popoarelor diferite"[66]. Se gîndea de pe acum la un drept românesc în ansamblul Imperiului Austriac, pe care îl vede dominat de „sentimentul egal al necesității interne". Cu această cucerire strict subordonată imperativelor de moment, care vizau rezolvarea problemei constituționale a națiunii române, scriitorul își ajustează gîndirea teoretică la necesitățile argumentației revoluționare de la 1848. Într-adevăr, în

[63] Vezi Ion Breazu, *Lamennais la românii din Transilvania*, în vol. *Studii de literatură română și comparată*, II, Cluj, 1973, p. 118—141.

[64] *Gazeta de Transilvania*, IX, 1846, nr. 74, p. 285—286; G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile...*, p. 68.

[65] Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică...*, p. 25.

[66] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile...*, p. 158.

Discursul de la Blaj găsim dovada palpabilă a îndemnului lui Krug: „Acum să trecem de la persoana omului la persoana națiunei" întărit de părerea lui Savigny ca națiunile sînt „existențe real-psihice". Și națiunea română trebuia să fie o astfel de realitate, dorea scriitorul nostru.

Pe baza acestor precedente teoretice, nu mai miră pe nimeni faptul că Bărnuțiu a găsit în revoluție, dintru bun început, fără ezitări sau abateri, calea cea dreaptă, logică și firească, unica demnă de urmat de către națiune. Mult înainte ca membrii partidei naționale să-și fi exprimat o concepție personală în fața iminenței revoluționare, el scrie și lansează cu o perfectă stăpînire a ideilor *Proclamația din 24/25 martie 1848*, în care întreaga exegeză recunoaște izvorul ideologiei revoluționare ardelene de la 1848[67]. Această scriere incendiară, adaptată cerințelor momentului, este originală doar pentru necunoscătorii operei lui Bărnuțiu. În realitate aici se comprimă meditații din 1842 despre soarta națiunii române. Arma dușmanului cere armă pe aceeași măsură. Cele 12 puncte revoluționare de la Pesta din 15 martie 1848 s-au redus, în aplicarea dată de partida liberal-iredentistă maghiară din Transilvania la unul singur: uniunea cu Ungaria. Nimic nu se schimbase din 1842, acum ca și atunci negociindu-se existența unui popor pe promisiuni de drepturi. Vorba lui Bărnuțiu: „Unguriți-vă mai întîi cu noi, apoi v-om da asta și asta!" Elementul „nou" era implicarea atentatului împotriva Transilvaniei într-un program revoluționar. Scriitorul se gîndește din nou la același *pactum turpe ciceronian*, cînd se întreabă despre unguri: „Cine i-au împuterit pe ei să lege drepturile omenești de limbă și de unia lor?" Singura cale demnă de urmat i se vede aceeași perseverență veche în afirmarea națională: „Încă odată, fraților! Fără de naționalitate pentru noi și republica e numai un despotism afurisit". E miraculos faptul că Bărnuțiu nu s-a lăsat amăgit de sirenele deconcertante ale panrevoluționarismului european, așa cum i se va întîmpla lui Nicolae Bălcescu. Pentru „ardeleanul de fier" revoluția era o ocazie în plus de a adînci lupta ce nu contenea de la Inochentie Micu-Klein încoace. Este conduita sănătoasă care va constitui platforma de gîndire a Adunării de la Blaj din 3/15 mai 1848, pe care o va adopta Avram Iancu în lupta armată. În primul rînd respingerea categorică a uniunii cu Ungaria: „Afurisit să fie în veci oricare român va îndrăzni a face vreo unire, pînă nu va fi proclamată națiа românească". Textul scris în galopul evenimentelor are un ritm înnebunitor al ideilor, o fantastică concentrație: „Ștergerea iobăgiii și națiе românească și congres național..." Apoi, după un respiro,

---

[67] Al. Papiu Ilarian, *Istoria...*, II, Viena, 1852, p. 97—101; Elias Regnault, *Histoire Politique et sociale des principautes danubiennes*, Paris, 1855, p. 367; K. Marx, *Insemnări despre români*, București, 1964, p. 147; Jakab Elek, *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re*, Budapesta, 1881, p. 95—98; George Barit, *Părți alese...*, II, Sibiu, 1890, p. 84; Ioan Pușcariu, *Notițe despre întîmplările contemporane*, Sibiu, 1813, p. 15—16; G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile...*, p. 72—78; Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică...*, p. 15—16; Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—49*, V, Cluj, 1846, p. 107—111; Victor Cheresteșiu, *Adunarea națională de la Blaj 3—5 (15—17) mai 1848*, București, 1966, 209—217; Radu Pantazi, Simion Bărnuțiu..., p. 21—23; Ioan Chindriș, *Ideologia revoluționară a lui Alexandru Papiu Ilarian*, București 1983, p. 34—35.

Bărnuțiu dictează în aceeași noapte de 24/25 martie 1848, la Sibiu, a doua proclamație, *Manifestul românilor transilvani,* în care răspunde pe îndelete la cele 12 puncte de la Pesta. „Să fie lumină!", zice, și să privim aceste puncte așacum cere „dreptul filosofic". Dar acum prin drept filosofic scriitorul înțelege imperativul corectării unor „legi barbare" și „privilegiuri asupritoare și tirănoase". E un început de rechizitoriu care va prinde dimensiuni colosale în *Discursul de la Blaj* rostit în 2/14 mai 1848. Proclamația din 25 martie, ca și prestigiul de luptător din anii 1842—1846 i-au asigurat un ascendent rapid în acțiunea de edificare a programului revoluționar românesc. La Duminica Tomei ca și la 3/15 mai el se detașează ca un lider necontestat, iar cu ultima ocazie cei 45.000 de români „strigară toți de toate părțile și cu unanimitate poftiră pe Simion Bărnuțiu să vorbească"[68]. Ceea ce a vorbit atunci marele orator român este incomparabilul *Discurs de la Blaj,* „cuceritorul *Discurs* din catedrala Blajului", cum îl caracterizează D. D. Roșca[69]. Despre această cea mai mare operă oratorică din istoria românilor s-a scris mult[70] și cu competență. Filosoful D. D. Roșca vede în discurs expresia calității de cugetător european a lui Simion Bărnuțiu, care operează aici cu conceptele ctitorilor gîndirii moderne, de la John Locke și Samuel Pufendorf la Jean Jacques Rousseau și Immanuel Kant, de la Wolf și Baumaister la Krug, Karl Rotteck, Savigny și Gottfried Müller dintre germani, desigur cei mai îndrăgiți. Întrezărită de sofiștii și stoicii elini, ideea dreptului natural a luat în istoria cugetării umane forme diverse, înainte de a-și primi definiția modernă prin Hugo Grotius. Nivelul interpretării bărnuțiene este însă postkantian, mai aproape decît toți de Rotteck, părintele liberalismului european din secolul al XIX-lea. Lucrarea acestuia, *Allgemeine Staatslehre,* apărută la Stuttgart în 1840 este o sursă dovedită pe text[71]. Prin construcția lui ideatică, marele discurs arată concepția generală despre lume pe care se sprijină ideea de drept la scriitorul nostru. Scrutînd temeiurile civilizației omenești, oratorul ardelean ajunge la convingerea că dreptul trebuie să primeze asupra forței. Convingere care, apoi, îl determină să pună la stîlpul infamiei o stare de fapt instalată samavolnic asupra românilor din Transilvania în veacurile evului mediu, dar care tinde să devină o întristătoare stare de drept. Amănuntul că ideologia revoluției ungurești era cu totul orientată spre perpetuarea stării de fapt și specularea modernă, sofisticată, a stării de drept îl încrîncenează pe oratorul de la Blaj. Ceea ce a spus el acolo și cum a spus, nu s-a mai spus niciodată, nu se va mai spune niciodată. Sculptat totul în granit. „Din dreptul războiului cuceritor nu se naște proprietatea", ci numai o posesiune temporară. Tot ce ține de astfel de posesiune n-are putere în fața judecății umanității. Căci libertatea este o lege de neocolit, iar „libertatea cea adevărată a unei națiuni nu poate fi decît națională". Libertatea și naționalitatea sînt noțiuni de nedespărțit, căci „cu persoana națiunii deodată se naște și libertatea

[68] Al. Papiu Ilarian, *Istoria...*, II, p. 212.
[69] *Europeanul Bărnuțiu,* în vol. *Oameni și climate,* Cluj, 1971, p. 75.
[70] Vezi o listă selectivă a referințelor infra, în fața notelor la *Discurs.*
[71] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile...*, p. 169—171.

ei". Puterea silogistică a scriitorului e nesecată la capitolul *libertate*. Libertatea e condiția primordială a culturii, e bunul suprem al oricărui popor. Iar libertatea numai națională poate fi. Statul însuși nu are alt rol decît garantarea și perpetuarea libertăților omenești, a armoniei în această libertate. Armonia înseamnă totalitatea raporturilor concentrice dintre națiuni. Toate națiunile sînt egale („cu această egalitate a națiunilor e legată strîns libertatea lor"), așa cum toate limbile sînt egale. Ideea raportului dintre limbă și naționalitate o ia de la Savigny, dar numai în măsura în care organicismul nu dezechilibra argumentația de drept natural. Ce a urmărit Bărnuțiu cu această impresionantă desfășurare conceptuală? Scopul este binecunoscut. Adunarea Națională de la Blaj din 3/15 mai 1848 și l-a însușit întocmai, făcînd din el temelia revoluției românilor din Transilvania. Scopul era ștergerea trecutului cu toate mizeriile sale și întemeierea unei națiuni române libere, pentru un viitor liber. Acest scop era la îndemîna oricărui om politic al momentului. Meritul său neclintit rămîne tot în sfera filosofiei, în pofida noianului de rațiuni practice de care este străbătut discursul. După Petru Maior, numai Bărnuțiu a avut revelația faptului că drepturile românilor pot fi așezate pe temeiurile dreptului natural. Mai mult decît precursorul său însă, el singur — după o constatare competentă — „a știut să formuleze, doctrinar și în deplină cunoștință și conștiință, rațiunile ultime, general umane, ale acelui implacabil *«trebuie să fie altfel!»*"[72].

Cu această desfășurare oratorică soarta condeiului lui Bărnuțiu a fost pecetluită pe toată durata revoluției și a războiului civil. Îl recunoaștem în toate proclamațiile Comitetului Național Român, al cărui membru a devenit îndată după 3/15 mai, iar președinte din 1 noiembrie 1848. În zbuciumatele luni de durere și sînge, cînd românii au răsturnat cu forța armelor vechea alcătuire statală din Ardeal, înlocuind-o cu una națională,[73] Bărnuțiu rămîne același doctrinar care vede dincolo de lucruri. Destinul său de cabinet a asigurat un reper neclintit națiunii aflate în fierbere. Faptul că Bărnuțiu gîndea și scria la Sibiu („Strigă Bărnuț din Sibiu / Că Ardealul nu-i pustiu") a permis numeroșilor lideri ai acțiunii imediate să-și desfășoare într-o atmosferă de încredere multiplele lor îndatoriri. Instituția în plină experimentare a prefecturilor revoluționare este ținută în stare de omogenitate prin actele sistematice ale comitetului, semnate invariabil, în frunte, de Simion Bărnuțiu. După cum se simte indubitabil mîna lui în toate manifestele mari din vara și toamna anului 1848, tot astfel se simte și în cele mai multe dintre actele operative ale comitetului. Monotonă în exterior, viața lui Bărnuțiu din lunile revoluției este vulcanică, devoratoare în interior. În această perioadă îl cunoaște poetul Gheorghe Sion, care la început este contrariat de discrepanța dintre faima revoluționarului și „natura lui timidă", „fisiognomia lui liniștită". Dar — spune memorialistul — „la cuvintele de *patrie, națiune, românism* el se entuziasma ca un poet, figura lui lua un aer de om inspirat, de profet, vorba lui un accent sim-

[72] D. D. Roșca, *Op. cit.*, p. 100.

[73] Liviu Maior, *Aspecte ale organizării administrației românești din anii 1848—1849 în Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, IV, 1967, p. 563—570.

patic şi dureros, căutătura lui zvîrlea scîntei de curaj şi terorism"[74]. Acest „atlet al românismului împotriva maghiarismului", cum îl numeşte Sion, a urmărit ideea de dreptate şi umanitate chiar şi în textele care instituie insurecţia revoluţionară în Ardeal. „Omul rămîne om, rămîne frate al vostru chiar şi cînd este vrăjmaş al vostru", scrie el în manifestul *Fraţilor români!* din 7/19 octombrie, cînd îi cheamă pe români la arme. Iar în manifestul *Către naţiunea ungară şi secuiască din Ardeal,* lansat în aceeaşi zi: „Să facem osebire între răul trebuincios al războiului şi între barbariile ce nu folosesc nimănui şi strică mai mult celuia ce le săvîrşeşte". Psihosociologia conducătorului naţional o întregeşte şi o pune în evidenţă pe aceea a scriitorului militant, a doctrinarului naţional sincer şi devotat. Modestia sa cu accente de cenzor roman, taciturnitatea sa verbală şi epistolară (care contrastează izbitor cu adevărata graforee a lui Bălcescu din aceeaşi perioadă) a pus activitatea lui Simion Bărnuţiu din timpul revoluţiei sub semnul unei ciudate uitări. El însuşi, cînd a fost cazul, l-a scos mereu în evidenţă, ca erou şi etalon, pe Avram Iancu. Din acest punct de vedere, activitatea şi locul său exact în revoluţia ardeleană de la 1848 constituie încă o îndatorire de viitor a istoriografiei noastre.

Descoperirea Italiei sau iminenţa Luceafărului

Revoluţia românilor din Ardeal s-a încheiat sub semnul unei mari incertitudini legate de rezultatele ei. Victorie sau înfrîngere? Am arătat cu alt prilej că românii au hotărît în măsură importantă soarta războiului dintre Austria şi Ungaria. Sub emblema vulturului bicefal, insurecţia revoluţionară simbolizată de Avram Iancu a reuşit să preîntîmpine uniunea Transilvaniei cu Ungaria, pericolul maxim posibil pentru români[75]. Situaţia corectă a relevat-o Papiu Ilarian încă în 1852, cînd explica „pentru ce au ţinut românii cu împăratul": „Românii făcură aceasta nu corupţi de camarilă, nu instigaţi", ci „din interes curat naţional"[76]. Faptul că Austria s-a purtat faţă de ei, cînd nevoia nu a mai presat-o, ca faţă de o naţiune învinsă la rîndul său, nu este în măsură să altereze retroactiv esenţa corectă a atitudinii româneşti. Ca revelator, se poate lua în ipoteză de lucru atitudinea inversă a lui Nicolae Bălcescu, care recunoaşte singur că „... în loc de a despărţi pe Transilvania de Ungaria, noi am vrut încă mai mult a o uni"[77]. Astfel explică el specioasa intreprindere de a înfiinţa o legiune română în vara anului 1849,[78] intenţie eşuată din cauza unei egale şi salutare încăpăţînări a lui Avram Iancu şi Kossuth Lajos. Eroul munţilor, dînd viaţă îndemnului bărnuţian din 25 martie 1848, a păstrat pînă în ultima clipă conduita dîrză a respingerii compromisului cu ungurii, pe cîtă vreme aceştia la rîndul lor n-au renunţat a considera Ardealul ca fiind „al lor", pînă în ultima clipă de la Şiria. Aici nu încăpea,

[74] Gheorghe Sion, *Suvenire contimpurane,* II, Bucureşti, 1973, p. 86.
[75] Ioan Chindriş, *Ideologia revoluţionară* ..., p. 63.
[76] Ibid., p. 176.
[77] Nicolae Bălcescu, *Opere,* IV, corespondenţă, Bucureşti, 1964, p. 177.
[78] Ioan Chindriş, *Nicolae Bălcescu în primăvara şi vara anului 1849,* în *Revista de istorie şi teorie literară,* XXXVI, 1978, nr. 1—2, p. 283—295.

prin definiție, vreun compromis, decît în viziunea iluzorie a lui Bălcescu, a cărui gîndire subsuma revoluția națională unei „revoluții generale" fără contur realist. Atitudinea lui Bărnuțiu și Iancu este corectă dacă se ia în judecată fie și un singur fapt: nu exista altă alternativă la această respingere *de plano* a oricărei colaborări, decît recunoașterea supremației ungare, a uniunii cu Ungaria, subordonarea pentru alte veacuri a națiunii la orgoliul străinilor. *Nu concepeau ungurii altă alternativă.* Prin prisma acestui fapt care nu poate fi contestat, rezultatul revoluției ardelene de la 1848, cu tot aspectul de crepuscul umilitor, este un pas istoric pozitiv. Singura catastrofă imaginabilă pentru ardeleni la 1848 era victoria „revoluției" ungare (în fapt un război de emancipare de sub austrieci), căci aceasta ar fi însemnat dispariția *programată fățiș* a naționalității românești în interiorul Carpaților. Dincolo de această primejdie ultimă, care a putut fi ocolită, totul rămînea pe mai departe de negociat.

Ceea ce capii revoluției ardelene au și făcut, îndreptîndu-se cu toții spre Viena în urma revoluției. În 2 iunie 1849 Simion Bărnuțiu scria Comitetului Național Român, din Galați, unde se afla în drum spre capitala Austriei, că vrea — zice — „să fac arătare la Viena despre starea Ardealului"[79]. Pentru foarte scurt timp, scriitorul, ca șef al națiunii române din Ardeal, a făcut parte din delegația alcătuită ad-hoc la Viena, care a încercat să smulgă marelui și incorectului aliat de la 1848—1849 revendicările pentru care au luptat românii alături de împăratul. Dar sănătatea șubrezită grav l-a determinat pe Bărnuțiu să părăsească foarte curînd arena luptei politice active, în care acum locul idealurilor înalte a fost luat de marasmul tîrguielilor mărunte. Robespierre nu putea sta la masa verde împreună cu Talleyrand. Scriitorul, retrăgîndu-se definitiv în lumea cărților, a procedat la fel ca Avram Iancu, pe care l-a iubit cu patimă, în vreme ce mulți fruntași români cu vedere scurtă au condamnat atitudinea inflexibilă a eroului. Cel dintîi gînd al său a fost continuarea studiilor juridice, de data aceasta la Viena, unde după ameliorarea bolii a urmat trei trimestre, în 1851—1852[80]. Gîndul îl ducea însă spre meleagurile Italiei, pe unde își purtase pașii întreaga pleiadă a Școlii Ardelene, idolul său preferat Petru Maior în rîndul întîi. Faptul simplu însă că românii „sunt viță de sub cerul cel blînd al Italiei" se întîlnește la el cu alte motive, între care certă este prescripția medicală de a alege o climă însorită și tot așa de certă aversiunea față de atmosfera politică din capitala Habsburgilor. Rămîne ca o probabilitate subsidiară atracția pe care o exercita Italia mazziniană pentru orice revoluționar de profesie, interesantul „dialog" ce se purta ca un preludiu la fruntariile dintre Lombardo-Veneția austriacă și Piemontul depozitar al revoluției italiene viitoare. În acest mediu de limită geografică și politică își găsește Bărnuțiu refugiul, la Pavia, unde urmează cursurile facultății de drept din octombrie 1852 pînă în iunie 1854, cînd, la vîrsta de 46 de ani, își ia diploma de doctor. Îl vor urma în curînd tinerii săi

[79] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond. Anul 1848, cutia II, nr. 114.

[80] Alexandru Marcu, *Simion Bărnuțiu, Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș, la studii în Italia,* București 1935, p. 3.

discipoli de la 1848 şi colegi de la Viena, Alexandru Papiu Ilarian şi Iosif Hodoş, care la 1 noiembrie 1852 vin la Universitatea din Padova, aceeaşi unde învăţase cu aproape două veacuri în urmă stolnicul Constantin Cantacuzino. Viaţa celor trei români în Italia, gîndurile, faptele şi revelaţiile lor sînt îndeobşte cunoscute din propriile mărturisiri,[81] constituindu-se într-un semnificativ capitol de acţiune postrevoluţionară, în genul celorlalte emigraţii europene. Ceea ce interesează însă în cazul lui Bărnuţiu este în primul rînd descoperirea concretă a Italiei şi efectul pentru opera sa în continuare. N-a descins pe acest pămînt clasic fără pregătire prealabilă. Venerabilul ardelean îşi avea la Viena prestigiul său, ceea ce i-a atras prietenia italianului Vincenzo Chiesa, „redactor al legilor imperiale" în capitala Austriei. Îndată după sosirea la Pavia, „rectorul magnific" Antonio Volpi l-a luat sub ocrotirea sa discretă, înlesnindu-i mult situaţia materială oricum precară. O altă cunoştinţă de la Viena era eruditul abate Francesco Nardi, profesor la Universitatea din Padova. Îl atrăgea însă cu deosebire personalitatea filologului Pietro Monti dei Brunate, eminent dialectolog, autorul unui *Vocabolario dei dialetti della citta e diocesi di Como,* tipărit la Milano în 1845. Pentru a-l cunoaşte, Bărnuţiu face în februarie 1853 o călătorie spre Alpi, spre zona pitorească a lacului Como, unde trăia acest pustnic erudit[82]. Monti este legătura scriitorului nostru cu dialectologia italiană, puternică pe măsura marii varietăţi dialectale a limbii italiene. De la Petru Maior moştenise scriitorul nostru imaginea corectă a originii preclasice a limbilor latine, pe care cercetările dialectologilor italieni i-o confirmau acum din plin. Cel care la 1842 punea limba deasupra tuturor insemnelor unei naţiuni, descoperă acum voluptatea cunoaşterii unui proces care i se pare a fi actul de naştere al limbii române. Aceasta s-a născut, desigur, pe pămîntul Italiei, înaintea apariţiei latinei savante, ceea ce îl determinase pe Petru Maior să afirme că, dimpotrivă, limba română este mama limbii latine, înţelegînd-o aici pe cea clasică. Nenumăratele forme comune între limba română şi dialectele nord-italiene, în special din domeniul lexicului, îi înlătură lui Bărnuţiu ultimele îndoieli. Adevăratul studiu al genezei limbii române aici trebuie să înceapă, cu dialectele Italiei pe masă. Parcurge cu nesaţ şi continuă surpriză mari vocabulare dialectale, a căror apariţie sau reeditare corespunde cu anii studenţiei sale la Pavia: Giuseppe Banfi, *Vocabolario milanese-italiano* (ed. 2-a, Milano, 1852), Carlo Gambini, *Vocabolario pavese-italiano et italiano-pavese* (Pavia, 1850) şi desigur revelaţia cea mare, lucrarea complexă a lui Bernardino Biondelli, *Saggio sui dialetti gallo-italici,* apărută la Milano în 1853. Scriitorul nostru prinde chiar valul efervescenţei dialectologice nord-italiene, care se manifesta în jurul său. După Monti îl cunoaşte pe Carlo Gambini, dialectologul Paviei: „Vream — zice în 16 martie 1853 — să mai vorbesc odată domnului Gambini, autorele vocabulariului pavese-italiano, dar n-au fost acasă"[83]. Corespondenţa sa

[81] Ibid., pass.; Iosif Pervain şi Ioan Chindriş, *Corespondenţa lui Alexandru Papiu Ilarian,* I—II, Cluj, 1972, pass.

[82] Alexandru Marcu, *Simion Bărnuţiu* etc., p. 68—70.

[83] Iosif Pervain şi Ioan Chindriş, *Op. cit.,* II, p. 63.

cu Papiu Ilarian și cu Iosif Hodoș din perioada italiană surprinde ca preocupare de căpătîi a lui Bărnuțiu tocmai problema dialectelor. Astfel s-au născut cele două studii asupra dialectelor italiene, care nu au decît rostul unor materiale informative pe tema noii sale descoperiri și pasiuni, unul trimis lui Ioan Maiorescu la Viena iar al doilea lui Timotei Cipariu la Blaj. Acest fapt nu diminuează întru nimic importanța și valoarea lor. Simion Bărnuțiu este cel dintîi român care ia contact direct cu materia vie a dialectelor italiene, la fața locului, prin cărți și legătură vie. Italienismul său depășește stadiul preromantic al lui Heliade Rădulescu, prin rigoare și abordare cu accente pozitiviste. Deși nu totdeauna verosimile, tabelele sale comparative reflectă o realitate greu de eludat: imaginea stadiului primar, preclasic, a marii limbi ancestrale din care s-au născut limbile romanice, inclusiv limba noastră. Dar Bărnuțiu nu se oprește aici. O anumită orientare a istoriografiei italiene a vremii, ilustrată de cartea lui Giuseppe Micali, *L'Italia avanti il dominio dei romani* (Florența, 1810), îi sugerează o dimensiune istorică și mai adîncă, în lumea Italiei preromane. Citindu-i apoi pe mai vechii etruscologi Luigi Lanzi (*Saggio di lingua etrusca e di altre antiche d'Italia,* Roma, 1789) și Giovanni Battista Vermiglioli (*Saggio di bronzi etruschi,* Roma, 1813), luînd cunoștință de cercetările lui Antonio Francesco Gori despre *Tablele Eugubine* descoperă lumea strălucitoare a etruscilor, pe care acum îi numește „strămoșii noștri din Etruria". Cu textul *Eugubinelor* în față, scriitorului i se pare că vede originea adevărată a scrierii românilor. Inscripția

ΛΕΥΚΕC · ΦΕ·ΛΕ·ΙΕ·CΕ·ΒΗ·ΡΕ·
ΚΑΡΕCCΕΜΕ· ΠΟCΥΕΤΕ

îi produce un șoc, descoperind aici „toate buchile noastre cele batrîne". Este clar: „Io cred că românii n-au învățat a scrie de la Chirilă, nici cu litere grecești, nici cu litere latine". Dar de la cine? Nu se exprimă hotărît, ci se apropie: „Și unele și altele [literele „chirilice" și latine — s. ns.] sînt strămoșești". Concluzia implicită este că atît alfabetul grec (apoi chirilic) cît și cel latin sînt etrusce la origine, iar românii au moștenit scrierea de la acești strămoși îndepărtați. Prudentul Bărnuțiu nu o afirmă direct. Un lucru îi este limpede: „Istoria despre floacele lui Chirilă n-are nici un temei". Entuziasmul lui Bărnuțiu, legătura inteligentă între dialectologie și istoria antichității îndepărtate au avut o mare înrîurire asupra filologilor ardeleni ai vremii, în mod aparte asupra lui Ioan Maiorescu. Îndemnul experienței bărnuțiene stă la baza hotărîrii acestuia de a căuta vestigiile românilor din Italia la ei acasă. Călătoria făcută de Maiorescu în 1857 la românii din Istria, rezultatele științifice, constituie actul de naștere al dialectologiei românești. În felul arătat, acest debut rămîne tributar interesului lui Bărnuțiu pentru dialectele Italiei, care a atins cota maximă în 1853.

Prin structură și vocație, Simion Bărnuțiu a fost mai apropiat de erudiție decît de ceea ce urma să se numească literatura beletristică.

În căutarea vechilor cuvinte revelatoare a parcurs însă și opera multor poeți italieni, și încă din cei mai expresivi. „Punctele de asemănare cu limba noastră" îl mînă spre poezia populară italiană, de fapt poezia „vernaculară" a evului mediu, pe care o consultă în uriașa colecție a lui Muratori. Ca să excerpteze versul „Non avria pur dall'orlo fatto crich", unde i se pare interesant versul terminat în *ch*, a trebuit desigur să parcurgă minuțios *Divina Comedia* lui Dante. Poeziile lui Carlo Porta sînt modelele ideale pentru ortografia „cea comună italiană", în care vedea soluția ortografiei românești. Inventarul bibliotecii sale mai arată lecturi din Torquato Fasso *(Orlando furioso)*, Alessandro Manzoni *(I promessi sposi)*, Ugo Foscolo *(Ultimele lettre di Iacopo Ortis)* ș.a. Caută apropieri pretutindeni. Iar atunci cînd întîlnește o poezie românească, rămasă și azi inedită, în almanahul *Il Nipote del Vesta verde* al lui Francesco Vallardi, emoția sa e atît de mare încît o retraduce în românește. Este singura întîlnire cu poezia, ca scriitor, pe care i-o cunoaștem. Cu toate că dă o versiune în proză, în articolul *Dunărea*, fiorul inspirației adevărate nu lipsește: „Ah!, pentru român pînă și memoria credincioasă încă e fără lumină și fără de lacrămi. Lacrămile cele de toate zilele au scăpat urmele vechilor dureri și resbelele cele fără de faimă și fără de nume au răsipit rămășițele cele mai din urmă ale mormintelor părinților noștri". Nu știm încă cine este adevăratul autor al poeziei și cum suna ea în original. Această enigmă prepașoptistă trăiește deocamdată în forma pe care i-a dat-o Bărnuțiu. Și tot din perioadă italiană datează debutul său de judecător al poeziei. Totul se petrece brusc, matur, o mare și emoționantă surpriză pentru cititorul de azi al operei lui Bărnuțiu. Scriitorul, sub influența mediului saturat de literatură al Italiei, cultivă genul la modă al epistolelor din străinătate. În cea de a doua, apărută în „Foaie pentru minte, inimă și literatură", scriitorul recenzează drama în versuri *Mihul* pe care moldoveanul Nicolae Istrati o tipărea în aceeași revistă. Este doar un pretext pentru a scruta destinul poeziei românești din acel moment. Demersul este insolit: Bărnuțiu ia ca schemă simbolică alegoria celor trei primejdii din primul cînt al *Infernului* lui Dante. Poezia la români, zice, se află la începuturile ei. „Un cor de genii au plecat odată cu zorile ca să se sue sus pe culmea muntelui, unde să-și înalțe monumentul nemuririi, care să vorbească generațiunilor viitoare cum vorbesc *Iliada* lui Omer și *Eneida* lui Virgiliu". Poeților români le iese însă în cale cînd o panteră, cînd un leu, cînd o lupoaică, împiedicîndu-i să ajungă pe culme. De aceste primejdii vor scăpa numai cînd vor avea „un maestru ca al lui Dante". În acest moment forța profetică a lui Bărnuțiu izbucnește din nou, ca în 1842, ca în *Discursul de la Blaj*. Ne aflăm parcă la misterele eleusine, unde beatificarea sufletului produce clarviziune. „Est maestru-i va învăța și pe poeții noștri cum să vorbească curat și frumos, pentru că el este fîntîna nesecată". Elementele pentru viitorul „maestru" se adună frază cu frază, pînă la consecința finală: „Cînd va răsări est Luceafăr pe ceriul Daciei, bătrînii ei vor întineri de bucurie, fetele ei vor corona cu flori pe îngerul care va cuteza a lua vălul străin ce le întunecă acum gra-ţiile, feciorii-l vor purta în triumf ca pe un mare erou, poporul îi va eterna memoria cu mormînt de neuitare, care i-l va înălța în inima sa

cea recunoscătoarie, ca restauratoriului tinereţelor limbei sale". S-a spus adeseori că Eminescu și poezia sa au apărut din solul fecundat de cugetul și simțirea generației pașoptiste. Bărnuțiu confirmă strălucit acest lucru. Dacă există în scrisul românesc un cuvînt prevestitor al apariției Luceafărului, acest cuvînt este al lui Bărnuțiu. Profundul cunoscător al resorturilor spirituale ale națiunii sale i-a întrezărit iminența apariției, și încă odată, nu s-a înșelat.

Acestor urmări ale întîlnirii cu Italia li se mai pot adăuga încă două: aprofundarea studiului antichității romane, care de la generația lui Șincai și Petru Maior dobîndise dimensiuni noi, și întîlnirea cu statistica. Deși destinate popularizării, deci efemere dintru început, articole ca *Educațiunea și cultura romanilor*, *De îngropațiunea romanilor* și *Războaiele punice* trădează gustul pentru istoria mai îndepărtată a Romei, dobîndit la lectura cărții lui Giuseppe Micali. Cît despre statistică, aceasta intra în programa universitară obligatorie. Însă pasiunea lui Bărnuțiu pentru știința statului, ca dealtminteri și a lui Papiu Ilarian și Iosif Hodoș, are o altă semnificație. Această știință era o noutate pentru români în forma ei modernă, occidentală, unde liberalismul economic și politic de tip englez prinsese rădăcini puternice. Juriștii de la Cluj, Sibiu sau chiar Viena predau disciplina statului de tip medieval, consfințit de constituții pe aceeași măsură. În vreme ce profesorul de statistică al lui Bărnuțiu, G. Zuradelli era însemnat de poliția austriacă drept un „fanatic pentru revoluția din 1848"[84]. Cartea acestuia, *Saggio di una teoria della scienza statistica* (ed. princeps Milano, 1823) are ca model „statul" italian de tip cetățean și burghez, codificat încă de Machiavelli, care acum simboliza tendința de emancipare de sub dominația habsburgică. Cartea de căpătăi a celor trei români ce studiau la Pavia și Padova a fost însă *Elementi di statistica europea* (I, Padova, 1851). Papiu Ilarian a compilat ulterior pe baza ei, lungul tratat *Statistica generală a Europei*, rămas în manuscris, după care va preda la Iași în 1856—1858. Bărnuțiu însă simte nevoia de a împărtăși din revelațiile ei și românilor transilvăneni. Așa s-a născut cea mai lungă scriere din Italia, *Observațiuni statistice despre cultivațiunea pămîntului Europei*, foileton în „Foaie pentru minte...", în care ies la lumină meditațiile scriitorului nostru despre progresul economic. Europa (și, de fapt, lumea întreagă) este surprinsă la cumpăna unei propensiuni generale spre progresul modern de tip mașinist, care stîrnește cea mai vie adeziune a scriitorului nostru. Este memorabil exemplul acului de cusut raportat la diviziunea muncii cu ajutorul mașinilor. În buna manieră a „statisticienilor" vremii, Bărnuțiu raportează toate aspectele expuse la evoluția lor istorică și la situația din țările române. Articolul cuprinde implicit ceea ce exclamase cu puțin înainte într-un alt articol scris în Italia, pe ideea progresului spiritual de data aceasta, *Cuvîntul unui studente despre necesitatea academiei la români:* „Deșteaptă-te din somn, națiunea mea, ieacă, soarele e sus și-ți luminează ca să vezi unde sunt petrile cele mai bune și pinii cei mai drepți în munte. Ieacă, și petrile însești te chiamă ca să le dai o formă mai frumoasă decît aceasta care le-a dat-o oarba întîmplare".

[84] Alexandru Marcu, *Op. cit.*, p. 120.

Edificiul gîndirii naționale

La 6 iunie 1845 Simion Bărnuțiu și-a susținut teza de doctorat în drept, tipărită după obiceiul vremii: *Argomenti di giurisprundenza e di scienze politiche* ..., prin care obține „laurea in ambe le leggi", adică doctor în dreptul civil și criminal. În toamna aceluiași an guvernul Moldovei îl invită să profeseze la Iași, unde-și începe activitatea în ianuarie 1855, ca profesor de logică la „Gimnaziul Academic"[85]. Un an mai tîrziu se înființa facultatea de drept și filosofie, cel dintîi nucleu universitar național, unde scriitorul împămîntenit pe meleagurile lui Ștefan cel Mare ocupă catedra de drept natural. Curînd el va ajunge să predea însă toate disciplinele filosofice, în lipsa unor oameni pregătiți. În anul școlar 1859/1860 avea 16 ore de curs pe săptămînă, din dreptul roman, dreptul natural, dreptul public românesc, pedagogie, estetică, etică, istoria filosofiei etc.[86] Din această imperioasă necesitate pedagogică s-au născut faimoasele sale lucrări din perioada ieșeană. O parte au fost date la tipar după moartea profesorului, de către discipolii acestuia: *Dreptul public al românilor* (Iași, 1867, 8°, 300 p.), *Dreptul naturale privat* (Iași, 1870, 8°, 391 [—392] p.), *Pedagogia* (Iași, 1870, 8°, 325 [—326] p.) și *Psicologia empirică și logica* (Iași, 1871, 8°, 325 [—326] p.) iar *Estetica* are o ediție recentă, modernă (București, 1972). I-au rămas pînă astăzi în manuscris cîteva opere care nu sînt dintre cele mai puțin importante: *Despre constituțiuni, Doctrina dreptului rației, Dreptul ginților, Fiziologia, Istoria filosofiei* și *Metafizica*[87]. Cel mai extins manuscris bărnuțian rămas încă inedit este marele tratat de filosofie generală,[88] care a creat o nedorită confuzie prin faptul că s-a păstrat în fondul vechii biblioteci diecezane din Blaj. S-a crezut că este vorba de cursul ținut de Simion Bărnuțiu la Blaj înainte de 1842,[89] ceea ce, dacă s-ar fi adeverit, ar fi constituit o sursă extraordinară pentru reconstituirea nivelului filosofiei ardelene de dinaintea revoluției. Datarea este însă greșită, din cauza lecturii incomplete a textului, într-adevăr neobișnuit de voluminos. În realitate acest mare tratat este scris după 1857, deci la Iași, așa cum reiese din următoarea paranteză la § 318 despre *Pneumatologie* și credința în duhuri (fila 99r din manuscris): „Asemenea scriu acum mesele mișcate de suflări, scriu, zic, pe hîrtie. Așa în anul trecut un număr de cetățeni din Genf [Geneva — n. ns.] primiră o revelațiune nouă de la suflări, în modul acesta și întemeiară o însoțire nouă bisericească. Lume luminată la a[nul]

[85] G. Mîrzescu, *Discursul funebru*, în broșura *Funerariele lui S. Bărnuțiu*, Iași, 1865, p. 15; *Notiță biografică*, p. XXIV sqq.

[86] G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile* ..., p. 244, anexa XIX.

[87] La B. A. R., ms. rom. 5434, 2990, 5435, 5442, 5443, 5444.

[88] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., ms. rom. 38.

[89] Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *Contribuții la cunoașterea activității filosofice a lui Simion Bărnuțiu*, în *Revista de filosofie*, XI, 1964, nr. 3, p. 357—369; Avram Andrea, *Conceptul bărnuțian de libertate*, în *Atheneum. Buletin științific studențesc*, I, 1970, p. 111—121; Idem, *Precizări noi despre activitatea profesională a lui Simion Bărnuțiu la Blaj*, în *Ziridava*, XI, 1979, p. 939—048; Idem, *Concepția juridică a lui Simion Bărnuțiu în lumina dreptului natural predat la Blaj*, în *Acta Musei Porolissensis*, IV, 1980, p. 489—499.

1853—7!" Textul nu e adaus, ci așezat normal în oglinda filei, cu același scris și cu aceeași cerneală. Există apoi și alte elemente care fixează datarea manuscrisului la Iași. Enumerarea acestor titluri, care nu e completă, dovedește uriașul proces de elaborare intreprins de filosoful nostru în anii profesoratului. Aspectul cantitativ l-a condus pe G. Bogdan-Duică la concluzia pripită că „afară de *Dreptul public al românilor* Bărnuțiu nu a încercat nimic original. Toate celelalte lucrări sînt traduceri sau prelucrări"[90]. La fel ca anatema lui Titu Maiorescu din 1868, și această părere este pripită, greșită. Exegeza actuală a făcut lumină în această spinoasă problemă, pornind de la constatarea fundamentală că „pînă la Bărnuțiu, nici un profesor de filosofie din Transilvania, Moldova și Țara Românească nu a tratat probleme atît de diverse"[91]. Cît despre repetata „lipsă de originalitate" a filosofului a cărui operă întreagă este considerată — luînd de bună afirmația lui Bogdan-Duică — o simplă traducere a lui W. T. Krug, ea se explică prin ceea ce editorul *Esteticii,* Ion Iliescu, identifică a fi complexul de „recunoaștere dar necunoaștere a operei lui Bărnuțiu"[92]. Analizînd „extensiunea ideilor estetice din epocă" și încadrînd aici cursul de estetică de la Iași, același cercetător regretă faptul că scrierea nu s-a tipărit, căci „S. Bărnuțiu a anticipat teoriile unor valoroși esteticieni români, a pus în circulație o serie de idei îndrăznețe și moderne"[93]. Constatarea este valabilă pentru întreaga operă filosofică scrisă și predată la Iași. Pornind de la Kant și Krug, precursorul nostru umple de substanță originală, proprie, un întreg sistem filosofic pe care desigur nu l-a creat, dar l-a aplicat creator la stadiul cugetării românești a vremii. Stadiul de popularizare a științei filosofice și de indigenizare a unor termeni filosofici ținînd de un Samuil Micu, Ioan Molnar Piuariu sau Eufrosin Poteca sau Eftimie Murgu este sever depășit. Simion Bărnuțiu întruchipează aproape singular o importantă și foarte puțin cunoscută fază de tranziție. Este o placă turnantă între două epoci filosofice, a luminiștilor și a spiritului critic (dar încă nu independent-original). În *Logică,* de exemplu, „el dezvoltă încercările anterioare în această direcție și premerge, la un grad remarcabil de gîndire filosofică, cursurile de logică ale lui Titu Maiorescu"[94]. *Metafizica,* scriere definitorie pentru felul bărnuțian de a gîndi, depășește izvorul lui Krug printr-o poziție proprie, „vădită cu deosebire în spiritul raționalist, în accentuarea notelor materialiste". Rostul modelator al omului („omul e destinat de la natură spre a fi domn preste lucrurile naturii") e afirmat în opoziție cu teoria rousseanistă, care la Krug lipsește: „Unii zic că statul neculturii ar fi mai folositoriu omului atît în respectul fizic, cît și morale, însă aceasta e o părere fără temei; numai cultura cea falsă și rău aplicată poate fi stricătoarie"[95]. Un merit aparte al filosofului ardelean este propensiunea permanentă spre istoria filosofiei. S-a remarcat faptul că toate cursurile sale sînt împînzite cu referiri istorice pertinente

[90] Viața și ideile..., p. 135.
[91] Radu Pantazi, *Simion Bărnuțiu...*, p. 66.
[92] Simion Bărnuțiu, *Estetica,* ediție de Ion Iliescu, București, 1972, p. 9—14.
[93] Ibid., p. 52.
[94] Radu Pantazi, *Op. cit.,* p. 68.
[95] Apud *Ibid.,* p. 67.

de o ramură sau alta a filosofiei. Profesorul dialoghează aprobativ sau polemic cu vechii filosofi, scoțînd constant în evidență superioritatea lui Kant. Acest raționalism constant în interpretarea trecutului cugetării umane răzbate cu mare forță în *Istoria filosofiei*. „Avem de-a face cu o expunere amănunțită, bogată, cea mai completă la noi pînă atunci, asupra filosofiei antice și medievale"[96]. Aici Bărnuțiu depășește metodologic și cronologic scrierea lui Krug, *Geschichte der Philosophie alter Zeit, vornehmlich unter Griechen und Römern* (Leipzig, 1815). Lucrarea poartă amprenta subiectivă a gustului său pentru raționalismul linear, etalat în echilibru, al filosofiei grecești. Dintre cele două piscuri, Platon și Aristotel, balanța simpatiei se înclină discret în favoarea celui dintîi. Printre concepțiile cosmogonice elene reținem nu fără surpriză următoarea expunere a aceleia a lui Anaximene din Milet: „Din nemărginirea aerului, ca a unui haos universal în care e cuprinsă sămînța și germinile tuturor lucrurilor, se nasc toate făpturile universului și iarăși se întorc în același". De ce ne amintește acest citat? Desigur de *Luceafărul* lui Mihai Eminescu și de dorința eroului celest: „Din chaos, doamne,-am apărut / Și m-aș întoarce-n chaos..."[97] Filosofia romană este văzută strict prin prisma calității ei de produs secundar, lipsit de originalitate, al celei elene. Marele ei merit este perpetuarea gîndirii clasicilor greci, „istoricizarea" ei. Atunci însă cînd firul se rupe, cînd gîndirea creștină amenință filosofia veche cu dispariția, demersul lui Bărnuțiu devine ricanat, expeditiv-critic. Cînd vorbește despre puzderia de gînditori paleocreștini, nu face decît să le nege calitatea de filosofi și să sublinieze la tot pasul incompatibilitatea logică între dogma creștină și filosofie. În lupta dintre creștini și etnici, figura lui Iulian Apostatul apare în culori favorabile. La creștini, în măsura în care îi ia în serios, fie ei Iustin Filosoful, Clement Alexandrinul, Origines, Lactantius, Cassiodorus sau Boetius, urmărește numai rudimentele de gîndire păgînă care se mai consumau în opera acestor crepusculari. O asemenea stare de lucruri nu întîlnim la Krug, care dealtminteri nu iese din antichitate cu analiza.

Efortul lui Simion Bărnuțiu de a contribui la ridicarea edificiului gîndirii naționale se încununează cu *Dreptul public al românilor*, operă importantă, a cărei construcție originală n-a fost contestată de nici un critic. Titu Maiorescu i-a contestat rațiunea de a fi, băgînd-o în schema specioasă a formelor fără fond ca într-un pat al lui Procust. Dar impulsul mentorului junimist a fost determinat de cauze subiective și piezișe, și azi nici un exeget serios nu-l mai înregistrează decît sub beneficiu de inventar sau ca pe o curiozitate a începuturilor spiritului critic în cultura noastră. În lumina analizei actuale, această monumentală construcție este una din creațiile de vîrf ale gîndirii secolului al XIX-lea la români. Aici codifică scriitorul toate elementele măreției naționale a românilor. „Aproape că nu există capitol și paragraf care să nu merite a fi consemnat pentru conținutul de idei, bogat și prețios". În această carte, care merita mai demult o reeditare se adună întreaga poezie a

[96] *Ibid.*, p. 84.

[97] Cf. și Ioan Chindriș, *Simion Bărnuțiu, istoric al filosofiei* în *Manuscriptum*, XVI, 1985, nr. 3, p. 124—137.

devenirii naționale românești. Stilul însuși e străbătut de suflul poetic al iubirii de neam. Conceptul rece nu are loc, totul se analizează cu deferență și pasiune. Dacă este o abatere de la filosofia raționalistă — deși este mai degrabă o lucrare de filosofie a istoriei —, *Dreptul public al românilor* nu este în schimb abatere de la militantismul fierbinte care a guvernat opera întregii generații pașoptiste. Această operă națională înaltă întregește într-un domeniu specializat o galerie de scrieri de la mijlocul veacului trecut, în care locul de frunte îl ocupă *Istoria românilor din Dacia Superioară* a lui Alexandru Papiu Ilarian, *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul* a lui Nicolae Bălcescu și *Cîntarea României* a lui Alecu Russo. Văzută astfel, starea incandescentă într-o scriere ce operează cu concepte se revarsă firesc în fluviul romantismului de neocolit.

Final

Marele efort de la Iași, depus de un om cu sănătatea demult zdruncinată este rezultatul unui sentiment superior al datoriei. În ciuda vieții austere, de privațiuni autoimpuse, anii profesoratului în Moldova au fost un răstimp fericit din viața scriitorului. Simion Bărnuțiu a găsit aici tot ce putea căuta un suflet cald și atașat: împlinire profesională, stimă și prietenie din partea colegilor, adorația entuziastă a discipolilor, glorie peste orice închipuire din partea unui om la care modestia era o trăsătură funciară. Viața pămîntească i s-a încheiat în apoteoză și în apoteoză l-a primit posteritatea. Campania neloială, postumă, a lui Titu Maiorescu a perturbat vreme de cîteva decenii încadrarea organică a moștenirii sale în rîndul valorilor culturii noastre. Această umbră s-a risipit însă, treptat, odată cu ultimele pîlpîiri ale junimismului. Istoria a confirmat de atunci, în rînduri repetate, valoarea intuițiilor lui Bărnuțiu, puterea de pătrundere în viitor. Lecția lui Bărnuțiu este una mereu actuală, acum desigur mai mult ca oricînd. Faima de profet în țara lui rămîne ca un corolar al vieții și operei în egală măsură exemplare.

A încetat din viață în ziua de 28 mai 1864, pe cînd se întorcea să-și sfîrșească zilele în satul natal din Sălaj, în Bocșa Română. A căzut pe cale, în satul Sînmihaiul Almașului, așa că în satul unde a văzut lumina zilei n-a mai ajuns decît o legendă. Ea dăinuie alăturea de memoria certă a existenței sale, sporindu-i și adîncindu-i semnificațiile.

IOAN CHINDRIȘ

LIBERTÉ ET RAISON
SUR LE DESTIN DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

Le 17 juin 1789, le „Tiers État" proclamait en France l'„Assemblée Nationale" et réclamait la fondation de la constitution sur des „bases solides". Alors qu'ils gardaient encore les „souvenirs de l'Antiquité", ses représentants vivaient passionnement le „nouveau début" historique qu' ils étaient conscients de déclencher. La pierre angulaire du „nouvel ordre juridique" fut l'adoption, le 26 août 1789, de la célèbre *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*. Bien qu'inspirée des premières propositions de *The Declaration of Independence*, la déclaration française eut une importance historique particulière. Les deux déclarations se revendiquaient de la doctrine des „droits naturels" des hommes, mais, pendant que la déclaration américaine y faisait appel pour procurer de la légitimité à l'indépendance et à une matière de droit déjà existante, la déclaration française en faisait usage pour fonder un nouveau droit positif[1]. Son but dépassait le „changement du gouvernement"; elle visait un „changement de la société"[2]. De toute manière, la *Déclaration* renfermait une série de stipulations qui allaient ouvrir un nouvel horizon à la compréhension de l'histoire de l'humanité: le déplacement de la souveraineté d'une personne (le monarque) au peuple („Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la nation [...]" (Art. III)); l'annulation des privilèges („Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits; les distinctions sociales ne peuvent être fondées que sur l'utilité commune." (Art. I)); la séparation des pouvoirs dans l'État; la proclamation de la liberté de conscience („La libre communication des pensées et des opinions est un des droits les plus précieux de l'homme [...]" (Art. XI))[3], etc. L'Article II de la *Déclaration* résume cette nouvelle ouverture historique d'une manière concluante: „Le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme; ces droits sont la liberté, la propriété, la sûreté et la résistance à l'oppression". Par la *Constitution* de 1793, qui proclamait „l'égalité, la liberté, la sûreté et la propriété" des „droits naturels et inaliénables" de l'homme et du citoyen, et par une série d'autres déclarations encore, la Révolution française parvient à

---

[1] Jürgen Habermas, *Naturrecht und Revolution*, dans J. Habermas, *Theorie und Praxis*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1974, p. 93—98.

[2] *Ibidem.*

[3] Louis Gothier, Albert Troux, *L'Époque contemporaine* (1789—1870), Tome IV, par H. Thiery Deschamps, René Pouligo, H. Dessain, Paris, 1962.

mettre en branle et à changer toute la vie sociale. L'analyse de son déroulement est depuis longtemps un sujet passionnant de l'histoire, qui est, d'ailleurs, déjà bien connu[4].

On s'est souvent demandé: qu'est-ce qui a déterminé les gens à s'engager dans l'accomplissement d'un „changement de la société" d'une pareille profondeur? Il y etait question, certainement, d'une série de problèmes fondamentaux (économiques, institutionnels, etc.) qui n'avaient pas pu être résolus dans le cadre juridique et politique de l'époque,[5] mais les révolutionnaires furent mobilisés et animés aussi par une représentation de leurs possibilités et de leur avenir, donc par une „idée". C'est celle-ci qui pesa, en fait, plus lourd, de sorte que l'évaluation pathétique de Hegel — selon laquelle depuis que le soleil se trouve sur le firmament et les planètes tournent autour de lui, c'est pour la première fois que l'homme se guide uniquement d'après ce qu'il a dans la tête, c'est à dire, d'après l'idée, en édifiant la réalité dans une confrontation avec celle-ci — semble bien juste.[6]. Sans doute qu'un mouvement de pareilles proportions n'est pas réductible à l'idéologie et à la mentalité, mais dans toutes les autres déterminations de ce mouvement l'„idée" joua un rôle prépondérant et exemplaire. C'est pourquoi l'affirmation que la philosophie fut l'„impulsion" de la Révolution de 1789 contient un noyau de vérité, quelque contrariante qu'elle puisse nous paraître aujourd'hui, dans un moment où la philosophie se confronte elle-même avec l'exigence de la légitimation (comment pourrait donner l'„impulsion" du changement social une discipline qui, avant de mettre en question la réalité donnée, est obligée de se légitimer dans les conditions de cette réalité même?).

Quant aux déclarations adoptées pendant la Révolution française, il n'est pas difficile d'identifier dans leurs formulations les arguments des Lumières, dont les analyses dominaient la pensée européenne de la deuxième moitié du XVIIIe siècle et allaient offrir les termes dans lesquels les gens de l'époque allaient accomplir la Révolution, interpréter l'histoire et s'engager dans des actions politiques. Au-delà de nombreuses différences, on peut déceler dans ces analyses des options *métaphysiques* — l'interprétation de l'homme en tant que partie de la nature et l'interprétation des phénomènes sociaux comme des manifestations naturelles; des options *anthropologiques* — la reconnaissance d'une nature humaine générale; des options *sociales* — l'annulation des privilèges et l'égalisation des chances sociales, le conditionnement du progrès social du changement des lois, et celui-ci de la diffusion du savoir; des options *éthiques* — l'identification du bien à la promotion de l'intérêt individuel bien compris, etc. Mais l'option unificatrice de toutes ces analyses fut

[4] Je prends comme point d'appui deux ouvrages différents en tant que vision: Jacques Bainville, *Histoire de France*, Arthème Fayard, Paris, 1924; Jacques Madaule, *Histoire de France*, Gallimard, Paris, 1943—1945.

[5] Une présentation excellente des conceptions rivales dans l'explication de la Révolution française dans François Furet, *Penser la Révolution Française*, Gallimard, Paris, 1978.

[6] Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1968, p. 413.

celle en faveur de la *reconnaissance de la liberté humaine comme donné naturel et exigence de la raison même*. La philosophie de la Révolution française s'affirme, premièrement, par la liaison intérieure qu'elle découvre entre la *liberté* et la *rationalité:* la *liberté* est ancrée dans la *nature* même, et la raison, quand elle est bien employée, est en concordance avec les „lois de la nature". La liberté et la rationalité arrivent à s'identifier par l'entremise de la „nature". Dans l'élaboration de ces *déclarations,* les „lois de la nature" deviennent le fil conducteur: le problème de leurs auteurs n'était autre que la transposition de l'„ordre naturel" dans l'„ordre positif" du droit civil. La reconnaissance de la relation intérieure existente entre la liberté et la rationalité allait être durable, car on peut la retrouver longtemps après, e.g., dans les écrits du jeune Marx, qui continue de voir dans la liberté „un don naturel, offert a nous tous par la lumière universelle de la raison"[7]. C'était la conviction profonde des philosophes de la Révolution française, conviction pour laquelle ils ont lutté et se sont sacrifiés, que la *liberté* n'est conditionnée que par quelque chose qui la suppose au préalable, qu'elle n'est pas un don ou une concession de la part d'un sujet généreux, car elle est un donné *de la nature,* qui est le repère absolu, ultime et inconditionné. Et cette conviction mérite attention, en conséquence non seulement de ses répercussions historiques d'il y a deux siècles, mais aussi en vertu de l'horizon, encore actuel, qu'elle ouvre pour la compréhension de la société: un monde où la liberté humaine est absente, cu bien, limitée, n'est pas quelque chose en soi, auquel les gens n'ont qu'à s'accommoder soumis ou résignés, mais quelque chose qui contredit les possibilités objectives et doit être combattu constamment, en vue de parvenir à une communauté éclairée des hommes libres.

Dans ce qui suit, comme *premier pas,* on va relever la connotation de la liberté et de la raison telle qu'elle figurait chez ceux qui offrirent le fondement philosophique de la Révolution française (I). Ensuite, comme *deuxième pas,* on va examiner l'évolution ultérieure de la liaison entre la liberté et la rationalité, sur la base de quelques analyses représentatives de Marx, Max Weber, Max Horkheimer et Theodor W. Adorno, de même que celle de Constantin Noica (II). Enfin, comme *troisième pas,* on va présenter quelques considérations sur le thème du caractère historique de la raison. Mais, il y a, avant tout, deux précisions indispensables à faire. La première concerne la forme de cet hommage rendu à la Révolution française: à la place de l'évocation (qui peut devenir facilement triviale) des choses essentielles, mais connues depuis longtemps déjà, ou de l'approche fragmentaire (qui peut devenir facilement insignifiante), on s'est arrêté sur l'examen du destin des idées centrales de la philosophie de la Révolution française. La deuxiéme précision concerne la manière dont on a présenté ce destin: on a choisi l'examen de quelques points de vue de référence, qui offre la possibilité de mieux synthétiser et systématiser une problématique dont les ramifications et les limites sont difficiles à établir.

---

[7] Marx, Engels, *Opere,* E.S.P.L.P., Bucureşti, 1957, vol. I, p. 52.

I

Si l'on examine les articles de la *Déclaration* et de la *Constitution* (1793) et si l'on essaye la représentation de leur fonctionnement dans la pratique institutionnelle, on est frappé par une série de difficultés qui attirent, d'ailleurs depuis longtemps, l'attention[8]. Par exemple, la *Constitution* range l'„égalité" parmi les „droits naturels et inaliénables" des hommes, en spécifiant, en même temps, dans son Art II, que „ces droits sont l'égalité, la liberté, la sûrté, et la propriété". Mais, pour les auteurs de la *Constitution* déjà, il était bien clair que, prise dans un sens absolu, l'„égalité" peut conduire en pratique à la limitation de la „liberté" et des autres „droits naturels". Par suite, les auteurs éprouvent le besoin de limiter voire même l'„égalité", limitation intervenue dans les articles suivants, où elle est placée dans les sphères juridique et politique. Prenons un autre exemple: la *Déclaration* proclame la „souveraineté du peuple" et interdit l'intronisation d'un pouvoir provenant d'une autre source, tout en proclamant les „droits naturels et inaliénables" des individus. L'énoncé: „le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme" fut destiné à éviter le conflit, mais, en fait, on sait qu'il n'y est pas toujours parvenu. Trop facilement la „souveraineté du peuple" a pu être instrumentée et prise comme base pour la limitation des „droits". Ce n'est pas le lieu ici d'examiner la logique intérieure de la *Déclaration* et de la *Constitution*. On va mettre en relief un autre aspect, à savoir que les difficultés d'harmoniser, sans reste, les droits proviennent de ce que les deux documents s'etaient appuyés sur des sources théoriques relativement distinctes. Si-l'on essaye de les préciser, les physiocrates, Montesquieu et Rousseau, se font fortement remarquer.

La liberté avait été un sujet beaucoup discuté à l'époque moderne, surtout dans la France prérévolutionnaire. Voltaire s'était profilé, avant tous, comme le défenseur de la „liberté d'opinion", mais ce fut aux physiocrates de convertir la liberté d'opinion dans une liberté plus profonde, qui suppose aussi la „liberté politique". Plaidant en son temps pour la réévaluation de leur rôle, Tocqueville remarquait à juste titre: „Les economistes ont eu moins d'éclat dans l'histoire que les philosophes; moins qu'eux ils ont contribué peut-être à l'avènement de la Révolution, je crois pourtant que c'est surtout dans leurs écrits qu'on peut le mieux étudier son vrai naturel. Les philosophes ne sont guère sortis des idées très générales et très abstraites en matière de gouvernement; les économistes, sans se séparer des théories, sont cependants descendus plus près des faits. Les uns on dit ce qu'on pouvait imaginer, les autres ont indiqué parfois ce qu'il y avait à faire"[9].

---

[8] Cf. Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, Editura Științifică, București, 1972, p. 75—94.

[9] Alexis de Tocqueville, *L'Ancien régime et la révolution*, Calman Levy, Paris, 1887, p. 234.

Parmi les physiocrates, Quesnay doit être considéré en premier lieu, car c'est dans ses écrits que la liaison intérieure entre la „liberté" et la „raison" par l'entremise de la „nature" fut formulée sans équivoque. „Si on me demande ce que c'est qu'un droit juste, et si je réponds d'après la raison, je dirais que c'est ce que l'on connaît à partir à quelqu'un, ou à soi-même, à titre de règle naturelle et souveraine, reconnue évidemment par les lumières de la raison."[10]. Quesnay faisait constamment la distinction entre le „droit naturel des hommes" et le „droit légitime" ou le „droit décerné par les loi humaines". Le premier est „reconnu avec évidence par les lumières de la raison" et il est, par suite, „obligatoire indépendamment „d'aucune contrainte", pendant que l'autre est limité par des „lois positives". Quesnay considère le „droit légitime" du point de vue du „droit naturel", qui est primordial, vu qu'il est justifié par la „raison" et issu de la „nature" même. Il démet le raisonnement de Hobbes, conformément auquel le „droit naturel" entraîne un „droit naturel" de tous sur tout ce qui existe, chose qui réclame l'intervention régulatrice d'une force coercitive, créatrice de droit. Son argument est péremptoire: „le droit naturel de chaque homme se réduit dans la réalité à la portion qu'il peut se procurer par son travail"[11].

Quesnay était profondément convaincu que le passé de l'humanité avait été marqué par un gouvernement basé sur des „principes faux"; en conséquence, le présent a besoin de principes de gouvernement fondés sur la vérité, lesquelles peuvent être fournis par une „raison" employée dans la direction de l'identification des „lois de la nature". Or, la „liberté" est ancrée dans ces „lois"; elle „consiste dans le pouvoir de délibérer pour se déterminer avec raison à agir ou à ne pas agir"[12]. L'attachement envers cette espèce de naturalisme fut tellement grand chez Quesnay qu'il regardait avec de la méfiance presque tout produit de la société. En conséquence, il insista sur les „droits naturels" des hommes et expliqua trop peu les „droits civils" et les conditions de leur protection. Ce fut le rôle de la conception de Montesquieu de combler cette lacune, dans les débats sur l'articulation des *déclarations* et de la *Constitution* françaises.

Dans son célèbre ouvrage *De l'esprit des lois* (1784), Montesquieu tâche à établir les conditions de la „vertu politique", en prenant comme base la „nature des choses". Sa conclusion est que cette vertu n'est possible que dans une démocratie, car „dans elle seule le gouvernement est confié à chaque citoyen"[13]. Ce n'est que dans les conditions de la démocratie que la „liberté politique" peut être garantie. Mais, en quoi consiste cette „liberté politique"? Montrant une perspicacité qui est, voire de nos jours, digne à souligner, Montesquieu définit la „liberté politique" non seulement dans le système de référence du pouvoir d'État, mais aussi

---

[10] *Oeuvres économiques et philosophiques de Fr. Quesnay, fondateur du système physiocrate*, publiées par Auguste Oncken, Joseph Baer & Cie. Frankfurt am Main, Jules Peelman & Cie, Paris, 1888, p. 365.

[11] *Ibidem*, p. 366.

[12] *Ibidem*, p. 748.

[13] Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Librairie Garnier Frères, Paris 1928, Livre IV, Chapitre V, p. 34.

dans le système de référence du citoyen même. Dans le système de référence du pouvoir d'État, Montesquieu lie la liberté à la légalité, tout en faisant la distinction entre le „pouvoir du peuple" et la „souveraineté du peuple". Un peuple peut detenir la souveraineté, sans pouvoir, toutefois, jouir des „libertés". Dans ce système de référence „la liberté consiste principalement à ne pouvoir être forcé à faire une chose que la loi n'ordonne pas; et on n'est dans cet état que parce qu'on est gouverné par des lois civiles: nous sommes donc libres, parce que nous vivons sous des lois civiles"[14]. Mais vivre librement dans un État n'est possible que si l'on prévient l'„abus de pouvoir". „Pour qu'on ne puisse abuser du pouvoir, il faut que, par la disposition des choses, le pouvoir arrête le pouvoir. Une constitution peut être telle que personne ne sera contraint de faire les choses auxquelles la loi ne l'oblige pas, et à ne point faire celles que la loi permet"[15]. Le support de la „liberté politique" dans le système de référence de l'État est la tripartition des pouvoirs; les pouvoirs exécutif, législatif et judiciaire doivent entrer dans des mains différentes. La „liberté politique" est appuyée sur la séparation des trois pouvoirs[16]. Dans le système de référence du citoyen, la „liberté politique" signifie autre chose: „Elle consiste dans la sûreté, ou dans l'opinion que l'on a de sa sûreté"[17]. Il est extrêmement important de souligner que les deux définitions de la liberté dans les deux systèmes de référence différents ne sont pas égales. Montesquieu admet la priorité du deuxième système et regarde les lois du point de vue fondamental de la garantie des libertés du citoyen. „La liberté politique dans un citoyen est cette tranquillité d'esprit qui provient de l'opinion que chacun a de sa sûreté; et pour qu'on ait cette liberté, il faut que le gouvernement soit tel qu'un citoyen ne puisse pas craindre un autre citoyen"[18]. Dans ce cadre, les lois acquièrent une importance décisive car „c'est donc de la bonté des lois criminelles que dépend principalement la liberté du citoyen"[19]. Montesquieu ne fit pas, pourtant, de l'institution des lois mêmes un problème à part; c'est Rousseau qui allait combler cette absence pour contribuer ainsi à la solution du problème dans les débats des auteurs des *déclarations* et de la *Constitution* françaises.

Afin de trouver un repère d'évaluation inconditionné de l'état de la société, dans son *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1753), Rousseau voulait parvenir à l'„homme naturel" par des mises à l'écart succesives et l'abstraction de „ce qui est artificiel dans la nature actuelle de l'homme". Car „cette même étude de l'homme originel, de ses vrais besoins, et des principes fondamentaux de ses devoirs, est encore le seul bon moyen qu'on puisse employer pour ces foules de difficultés qui se présentent sur l'origine de l'inégalité morale, sur les vraies fondements du Corps politique, sur les droits réciproques de ses membres, et sur mille autres questions semblables,

[14] *Ibidem*, Livre XXVI, Chapitre XX, Tome second, p. 155.
[15] *Ibidem*, Livre XI, Chapitre V, Tome premier, p. 151.
[16] *Ibidem*.
[17] *Ibidem*, Livre XII, Chapitre premier, Tome premier, p. 1982.
[18] *Ibidem*, Livre XI, Chapitre VI, Tome premier, p. 152.
[19] *Ibidem*, Livre XII, Chapitre II, Tome premier, p. 183.

aussi importantes que mal éclaircies"[20]. La raison en est simple: l'„homme naturel" est la „racine même des choses". Chez Rousseau la „liberté" est un don que les hommes reçoivent de la nature en vertu de leur qualité d'hommes; elle est la qualité la plus noble qu'ils détiennent. On ne peut pas renoncer à la „liberté" sans „offenser" à la fois la „nature" et la „raison". „Renoncer à sa liberté, c'est renoncer à sa qualité d'homme, aux droits de l'humanité, même à ses devoirs"[21]. En conséquence, il n y a pas d'autorité de l'homme sur l'homme qui ait une base naturelle. Et „puisque aucun homme n'a une autorité naturelle sur son semblable, et puisque la force ne produit aucun droit, restent donc les conventions, pour base de toute autorité légitime parmi les hommes"[22]. L'„autorité légitime" est une „convention" des hommes libres; elle appartient seulement au „peuple". Dans ce sens, „[...] l'obéissance à la loi qu'on s'est prescrite est liberté"[23].

Si l'on tâche maintenant à synthétiser la connotation de la „liberté" et de la „raison" chez ceux qui eurent une contribution majeure à l'articulation des *déclarations* et de la *Constitution* françaises, on obtient les points suivants: la „nature" représente le repère inconditionné, le seul d'ailleurs, de l'évaluation de l'état de la société; la „raison" bien employée conduit à l'identification des „lois de la nature"; la „liberté" est ancrée dans la nature même; elle suppose des lois et le contrôle réciproque des pouvoirs séparés; les lois proprement dites sont l'émanation du „peuple" qui coïncide avec la totalité des citoyens libres réunis en tant que sphère publique. Evidemment, la connotation de la liberté se superpose ici à la connotation de la „liberté politique"; sans épuiser ainsi certainement pas la liberté de l'homme, celle-ci peut garantir la liberté du citoyen[24]. Les critiques adressées à ce concept de la liberté, qui prétendaient la définition de la liberté non seulement du point de vue politique, mais aussi du point de vue social et économique, en tout cas, dans un sens plus large, en prenant en considération, finalement, la condition humaine, sont bien fondées. L'expérience historique de ce siècle confirme également qu'en l'absence d'un fondement social et économique de la liberté pour toute la société, la liberté politique elle-même est mise en danger. Cependant, il n'est pas moins dangereux de définir la liberté de telle manière qu'en prenant en considération d'autres plans (la condition humaine) on diminue l'importance de la liberté politique proprement dite. La liberté politique reste un indicateur, dans un sens précis, „opérationnel"; elle est la „clef" de la compréhension de la liberté humaine, pour la bonne raison que la vie politique est, sous l'aspect fonctionnel, la „clef" de la vie sociale. Autrement dit, nous ne pouvons pas „sortir" de la politique, quelles qu'en puissent être les raisons, sans nous „abandonner", par cela même, en tant que citoyens, et, en fin de

[20] Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Editions sociales, Paris, 1954, p. 65.
[21] Rousseau, *Du contrat social ou principes du droit politique*, Ernest Flammarion, Paris, s.a., p. 11.
[22] *Ibidem*, p. 10.
[23] *Ibidem*, p. 22.
[24] Marx, Engels, *Opere*, vol. I, p. 391—401

compte, en tant qu'hommes, à une politique qui se fait par-dessus la tête de chaque individu. C'est pourquoi la diminution de l'importance des valeurs et des institutions publiques est une menace des plus graves à l'adresse des valeurs humaines.

II

Mais, quel fut le destin de la „liberté politique" que la philosophie de la Révolution française prenait pour un „droit naturel"? Est-elle toujours convergente avec la rationalité?

Dans la postérité de la Révolution française, la première diagnose de la situation des libertés, dont la valeur reste encore inaltérée, fut celle de Marx. L'„émancipation politique" garantie par la *Déclaration* et la *Constitution* françaises, de même que par les constitutions de Pennsylvanie et de New Hampshire, représente, montre-t-il, un grand progrès, bien qu'elle ne soit pas, c'est vrai, la forme ultime de l'émancipation humaine dans le cadre de l'organisation consacrée du monde[25]. Quelles sont, pour le jeune philosophe, les lacunes de l'„émancipation politique"? Il pense, en essence, à la scission de l'homme en *homme public* et *homme privé*, ce qui a comme conséquence le fait que l'„émancipation politique" elle-même ne signifie pas l'„émancipation humaine"[26]. C'est sur ce leitmotiv que Marx allait construire une critique des *droits de l'homme et du citoyen* ayant comme noyau l'idée que „Vor allem konstatieren wir die Tatsache, dass die sogennanten *Menschen rechte*, die *droits de l'homme*, im Unterschied von den *droits du citoyen*, nichts anderes sind als die Rechte des *Mitglieds der bürgerlichen Gesselschaft*, d.h. des egoistischen Menschen, des vom Menschen und vom Gemeinwesen getrennten Menschen"[27]. La solution notoire de Marx fut le dépassement de l'„émancipation politique" vers l'„émancipation humaine"[28].

Il y a chez Marx une évolution dans la conception des *droits de l'homme et du citoyen*. Dans les réflexions de jeunesse sur la censure, il opérait avec le modèle conformément auquel ce qui est droit pour une partie de la société ne doit pas signifier le manque de droits pour une autre partie; en même temps, la récupération des droits pour le côté privé des droits ne suppose pas la suspension des droits des parties[29]. Mais, dans ses réflexions tardives, Marx considérait la démocratie comme inapte à „changer" la société[30]. Cette évolution cache une „tension" intérieure dans la conception de Marx, dont les signes peuvent être identifiés déjà dans l'étude *Contributions à la question juive* (1843). Il examine, par exemple, les *droits* qui séparent l'homme de l'homme, sous la perspective des *droits* qui unissent les hommes, mais il ne montre pas comment se présenteraient ces *droits* sans cesser d'être des *droits de*

---

[25] Marx, Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin, 1957, Band I, p. 356.
[26] *Ibidem*, p. 361.
[27] *Ibidem*, p. 364.
[28] Marx, Engels, *Opere*, vol. I, p. 405.
[29] *Ibidem*, p. 56—60.
[30] Marx, Engels, *Opere*, vol. 9, p. 179.

l'homme et du citoyen. Il pose une question, qui va gagner en profil dans sa postérité, à savoir la définition des *droits* d'une telle manière qu'ils ne se réduisent pas à l'„individu limité à soi-même"; mais il ne répond pas à cette question. Ou bien, un autre indice, Marx aborde l'„émancipation politique" sous la perspective de l'„émancipation humaine", mais il laisse trop peu élucidée la relation inverse entre les deux étapes de l'émancipation. D'après beaucoup d'indices d'ordre général, l'„émancipation humaine" contient l'émancipation politique en tant que phase „dépassée" (dans le sens hégélien), mais il n'est pas tout à fait clair comment et sous quelle forme se produit ce „dépassement". Bien sûr, ceux qui allaient se revendiquer de l'analyse de Marx furent obligés à prendre des décisions d'action afin de combler les „silences" de son analyse. Et, on le sait, les uns le firent en prenant comme base les *droits* qu'ils cherchaient à élargir par une approche socio-économique de la vie sociale, pendant que d'autres dénoncèrent ces mêmes droits comme anachroniques, de sorte que le marxisme n'en avait à faire que d'une manière critique. Restreint par certains de ses adeptes à ce qu'on appelle aujourd'hui la „critique de l'idéologie", le marxisme ne parvient plus à prendre en considération systématiquement l'importance des processus de „personnalisation" comme condition de la socialisation et du fonctionnement de la société moderne. C'est pourquoi, orienté vers le „changement de la société", le marxisme laissa lui échapper un problème que son programme d'„émancipation humaine" ne pouvait considérer extérieur et qui allait être presque monopolisé par des philosophies rivales. Le „changement de la société" et la garantie des *droits* arrivent à être détachés l'un de l'autre et même opposés.

Un autre aspect de la situation de la liberté fut saisi par Max Weber,[31] qui voyait dans la liberté individuelle proclamée par les *déclarations* américaine et française la plus grande chance de réaliser des individus libres. Se détachant pourtant de tout optimisme naïf, il entrevoit aussi le danger qui menace les libertés suite aux rationalisations instrumentales de la société moderne. Selon lui, les *déclarations* avaient été possibles dans des circonstances uniques (la possibilité de l'expansion outre-mer, l'existence des terres vierges à occuper, le caractère particulier du capitalisme précoce en Europe, le caractère universel de la science moderne initiale, certaines associations de prémisses éthiques et religieuses, politiques et économiques). Mais, l'évolution ultérieure de la société moderne ne trouve pas dans les „droits humains" (la „liberté" et la „démocratie") des repères inconditionnés. Au contraire, au moins à long terme, la tendance va être celle de les abandonner. Dans *L'Ethique protestante* (1920) Max Weber argumentait que des „prémisses techniques et économiques de la production mécanique-machinale" résultent des „coercitions vastes" qui conduisent vers l'instauration d'une „carcasse dure comme l'acier" de la „soumission"[32]. Les „biens" du monde acquiè-

[31] Voir Wolfgang Mommsen, *Max Weber, Gesellshaft, Politik und Geschichte,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974; Wolfgang Schluchter, *Rationalimus der Weltbeherrschung,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980.

[32] Max Weber, *Die protestantische Ethik,* Siebenstern Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1975.

rent de nos jours une puissance sur l'homme sans précédent dans l'histoire, de sorte que l'„illuminisme semble pâlir". Le „temps de l'humanité belle et plénière" à laquelle aspirait Goethe, ne reviendra plus: le „professionnalisme ascétique" va remplacer l'„universalité faustique" *(faustische Allseitigkeit)* de l'humanité. Tous les signes météorologiques de l'économie indiquent la direction de la non-liberté croissante[33]. Avec une ironie transparente, Max Weber cherchait à „calmer" ceux qui craignaient l'extension de la „liberté" et de la „démocratie", en montrant que, malheureusement, les „arbres de l'individualisme ne poussent pas jusqu'au ciel". Au contraire, le problème qui gagne en évidence est: comment est-ce que toutes ces choses sont possibles de façon durable, dans les conditions du *heutiges Hochkapitalismus?* Autrement dit, comment peut-on garantir et cultiver la liberté et la démocratie dans les conditions des coercitions produites par la société moderne elle-même?

Bien que fondé sur une question réelle, le pessimisme de Max Weber ne fut pas confirmé. Il faut se demander sur les présupposés théoriques de la base de son évaluation. Si l'on pousse la recherche d'une réponse assez loin, on pourra saisir que la source de son pessimisme est le concept simplifié d'„action sociale" dont l'éminent sociologue se sert. Toute „action sociale" a un sens pensé subjectivement, qui est rapporté par le sujet aux autres et orienté en fonction d'eux-mêmes; elle entraîne et organise des moyens pour atteindre les buts dans lesquels se matérialise le sens. Cependant, le plus souvent Max Weber fait l'analyse de l'„action sociale" non pas sur le plan de l'interaction des sujets, mais sur celui du calcul des moyens qui conduisent à des buts donnés[34]. Cette rationalisation est isolée par la rationalistion des buts eux-mêmes et considérée comme fatalité. Le pessimisme devient ainsi quasiment inévitable car, tant que la rationalisation se restreint à la rationalisation par rapport à un but, considéré comme donné, la „liberté" et la „démocratie" vont être estimées seulement comme des moyens (instruments) et non pas comme des valeurs proprement dites, ancrées dans la „nature" même. A plusieurs reprises, cependant, Max Weber prend en considération, bien que sommairement, le plan de l'interaction et regarde la „liberté" et la „démocratie" comme résultat d'une lutte, d'une „marche à rebours" des forces politiques (dont le sociologue se réclame lui-même!). Il a attaché aussi souvent le pronostic pessimiste des tendances immanentes aux „intérêts matériels" (du „développement économique"). Or, le „développement social" ne se laisse pas réduire, et Max Weber en est conscient, au „développement économique".

La diagnose de *La Dialectique de la raison* (1947) prend la tendance singnalée par Marx Weber comme en voie d'accomplissement. Horkheimer et Adorno partent de la prémisse selon laquelle la „nature" invoquée par les philosophes de la Révolution française est dépouillée de qualités occultes et elle est préparée ainsi, à son insu, pour la domi-

---

[33] Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1971, p. 63—64.

[34] Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982, Band I, p. 84.

nation. En vertu de son contenu, la „raison" se convertit en „raison active", orientée vers la transformation et la domination de la „nature". A la longue, la „raison" qui conduisait autrefois à la „liberté", produit la „crise de la liberté". Car „tout ce qui ne se conforme pas aux critères du calcul et de l'utilité est suspect à la Raison. Lorsqu'elle pourra se développer sans être genée par une répression extérieure, rien ne pourra la réfréner. Ce faisant, ses propres idées sur les droits de l'homme connurent le sort des anciens universaux. Chaque résistance spirituelle qu'elle rencontre ne fait qu'accroître son énergie. Cela vient du fait que la Raison se reconnaît même dans les mythes ... La Raison est totalitaire"[35].

Dans son réquisitoire à l'adresse de la „raison" de la *Dialectique de la raison,* Horkheimer réunit deux motifs essentiels: la „raison" est orientée vers des explications par des causes efficientes, qui traduisent le projet de la domination de la nature, et, par cette entremise, de la domination de l'homme; la „raison" est formelle et, donc, abstraite et devient aisément un instrument à la portée des pouvoirs déjà installés. Ces motifs sont synthétisés dans un motif fondamental, selon lequel la transformation de tout ce qui existe en objets entraîne, en conséquence d'une connexion intérieure nécessaire, la transformation des hommes en objects. La *Dialectique de la raison,* n'hésite pas à mettre la „crise de la liberté" au compte de la manière dont on se rapporte à la nature. Bien sûr, cette manière peut consolider une politique, mais on ne peut pas dériver la situation de la liberté uniquement à partir d'elle. La preuve immédiate en est fournie par le fait qu'aujourd'hui les libertés diffèrent dans des sociétés différentes, même si celles-ci cultivent la même manière de référence à la nature. La „raison" n'est pas imperméable au pervertissement, mais elle a des ressources pour s'y soustraire. L'idée n'est pas étrangère à la *Dialectique de la raison,* qui laisse pourtant ouverte une espérance, liée à l'éloignement d'un moment faussement positiviste de la „raison" même. Horkheimer et Adorno identifiaient le début de la conversion „totalitaire" de la „raison" même avant Turgot et d'Alembert, quand la „raison se perd dans le moment positiviste"[36]. L'espérance liée à la récupération de la substance morale de la liberté ne fut pas explicitée systématiquement; les deux auteurs étaient concentrés sur la description de la phénoménologie considérée „totalitaire" de la raison.

„L'homme ne se définit plus que comme une chose, comme élément de statistique, en termes de succès ou d'échec"[37]. C'est une évaluation de la *Dialectique de la raison* que l'on retrouve chez un philosophe dont l'ascendence heideggerienne et platonicienne n'est pas dissimulée: Constantin Noica. Dans une série d'oeuvres, de son *Devenir vers l'être (Devenirea întru ființă)* (1974) à la récente *De dignitate Europae* (1988), celui-ci est pourtant préoccupé plutôt de l'élaboration positive d'une so-

[35] Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *La Dialectique de la raison,* Gallimard, Paris, 1974, p. 24.
[36] *Ibidem,* p. 44—45.
[37] *Ibidem,* p. 56.

lution. Après la Révolution française, affirme-t-il, la „saine raison" s'est répandue dans le monde comme „organisierende kollektive Vernunft im „Wir""[38]. Mais, qu'est-il devenu, selon lui, l'individu que les *déclarations* et la *Constitution* voulaient protéger? „Zu Beginn ein Held, ein Speerkämpfer, ein Bürger, der dem König die Mütze aufsetzte, ein Sieger bei Valmy — dann ein gezähltes Individuum, *ein Punkt*"[39]. L'„approche statistique" l'emporte de plus en plus sur les approches qualitatives et elle s'applique à l'homme à mesure que sa liberté s'éteint. „Wo es keine Freiheit gibt, gibt es die Zahl"[40]. Le nombre s'applique indifféremment aux choses et aux hommes conduisant ainsi au „nihilisme" propre à notre temps.

Le dépassement du „nihilisme" réclame, affirme Noica, la „redéfinition de la raison", de sorte que dans la conception de la raison même l'on puisse traduire une „conscience de la possibilité d'épanouissement" de l'individu et que l'on puisse se détacher de la conception restrictive de la raison comme calcul. Le nouveau concept de la raison permet et stimule la prolifération de personnalités orientées vers l'„obtention de la plénitude de l'être", qui assument la tâche d'instituer des „généraux" dans la vie sociale. En réhabilitant l'„unité synthétisatrice" de la conscience, elles mettent en relief encore une fois, et d'une manière salutaire, la quintessence de la culture européenne moderne, tout en entraînant sur la meilleure voie de la solution des „crises" actuelles. Constantin Noica conditionnait le dépassement du „nihilisme", qui adoptait les routes subtiles et efficaces des formalismes, de l'amplification des efforts pour une nouvelle individualisation avec une conscience accrue de l'unicité des hommes. Lorsqu'il réfléchissait sur les conditions d'un individualisme renouvelé, de la „plénitude de l'être", il se concentrait sur la „mobilisation intérieure" des individus. Pour la détermination du comportement humain, les „causes extérieures" seraient moins significatives que les „raisons intérieures". Celles-ci acquièrent chez Constantin Noica le poids d'une véritable „origine". Mais, en suivant cette route on „regagne la terre". Quelque grande que soit la „mobilisation intérieure", elle n'est pas suffisante pour que les individualités atteignent la „plénitude de l'être", même si, en son absence, l'on ne peut pas faire le moindre pas dans cette voie. Noica passe sous silence les conditions objectives (en sens propre et non pas dans un sens abusivement élargi, de sorte que le mot „objectif" comprenne aussi ce qui est en fait la projection d'une subjectivité pure et incontrôlée), à partir des conditions institutionnelles, car il les considère sous-entendues. Une fois thématisées — et c'est son avertissement — elles se transformeraient, sans qu'on le sache, dans un sujet autonome, à l'intérieur duquel les hommes se perdent. S'il les avait pris en considération et qu'il eût développé sa solution au-delà d'un simple „appel", il serait arrivé à mettre en discussion les cadres institutionnels de l'individualisation. A ce moment-là, il aurait vu dans les *déclarations* et la *Constitution* françaises non seulement une origine

[38] Constantin Noica, *De dignitate Europae*, Kriterion, Bukarest, 1988, p. 112.
[39] *Ibidem*, p. 115.
[40] *Ibidem*, p. 118.

lointaine de l'„individu statistique" — objet permanent de la „logique de l'inclusion", de l'homme-„point", toujours prêt à être réversible et privé de signification propre — mais le lieu où se trouvent déterminées les conditions essentielles de l'individualisation. C'est celle-ci (et non pas, comme on le croit souvent d'une manière erronée, l'„individualisme" élémentaire) qui a trouvé dans les *déclarations* et la *Constitution* de la Révolution française une base que l'on ne saurait ignorer sans pertes considérables. Cependant, aujourd'hui, à l'époque de l'expansion des institutions dans lesquelles on voit s'objectiver des rationalisations instrumentales et stratégiques, qui tendent à se détacher du support humain et à s'autonomiser comme de véritables „mondes indépendants", à l'intérieur desquels la relation originaire but-moyen se renverse, la base offerte par les *déclarations* et la *Constitution* est insuffisante. Le caractère historique de la „raison" même devient de nos jours tout à fait évident.

III

La philosophie de la Révolution française a mis à la base de la réorganisation sociale la „raison" intimement liée à la „nature" des choses et à la „liberté" des hommes. On déclare depuis longtemps que la „raison" a un caractère historique, mais ce caractère est entendu fort différemment et ces différences ont à présent des conséquences pratiques importantes. A un pôle, par caractère historique on comprend la dépendance de la „raison" des contextes non-généralisables, dont le changement entraîne quasi-mécaniquement la suspension de ce qui était valable à un moment donné. Dans la variante extrême de cette interprétation, la „raison" est réduite à la simple *organisation cohérente* des relations de la vie humaine, appuyée seulement sur les états d'âme et les évaluations des communautés, en l'absence de tout repère objectif. La „raison" est ainsi „régionalisée", voire même „localisée". La „régionalisation" de la raison peut invoquer de son côté les conclusions de l'ethnologie, qui soutient qu'en fait les représentations de la raison ont connu des variations dans les diverses communautés (cultures, civilisations, époques, etc.). Cependant, il n'y a pas de fondements pour convertir une représentation „située" de la „raison" dans une norme à valabilité générale et inconditionnée, mais non plus de conférer à un état de fait établi par l'ethnologie la valeur d'un repère normatif. La „régionalisation de la raison" a, d'ailleurs, des conséquences négatives. Non seulement elle démembre et bloque la communication entre les communautés, mais elle conduit aussi à la dégradation de la „raison" qui, d'un guide, devient un simple instrument à la disposition des pouvoirs tendant à instituer leurs propres évaluations (et intérêts) comme la „raison" même. La philosophie, qui a lié son sort au triomphe de la „raison" dans le monde est appelée maintenant à argumenter l'énoncé que la reconnaissance du caractère historique de la „raison" n'a rien à faire avec la „régionalisation de la raison". Car la „raison" ne possède pas que le caractère de l'organisation cohérente des relations de la vie humaine, mais elle a en vue aussi la correspondance, fût-elle incomplète, avec la „nature" des cho-

ses, dans le sens d'atteindre ce que la philosophie classique nommait la „bonne vie". En vertu de ce caractère, on put affirmer que la Révolution française a offert la perspective d'une patrie intellectuelle commune, où, comme le dit si bien Tocqueville, „des hommes de toute les nations puissent devenir des citoyens".

Orientée à l'origine vers l'identification de l'ordre „naturel" et vers sa transposition dans la vie sociale, la „raison" devint vite „active", c'est-à-dire, elle s'orienta vers la transformation des données du monde pour le bien-être des hommes. On vit aujourd'hui dans le milieu créé par l'expansion ininterrompue de la *raison active*. Presque tout ce qui existe devient matière de projets transformateurs. Les proportions de l'enterprise sont tellement vastes que dans beaucoup de cas on ne parle plus seulement au figuré de la „création du monde par l'homme". L'obtention de performances — depuis la réduction du travail comme labeur, en passant par la justice sociale et l'élimination des aliénations, à la création d'idées et de solutions et à la permanence de la création — est maintenant une condition de vie, ainsi qu'un horizon de compréhension du monde. Néanmoins, même à l'étape avancée du développement de la „raison active" on se sent de plus en plus obligé — pour le moment seulement par les arguments de l'écologie — de récupérer quelque chose de la *raison réceptive* orientée vers l'identification et la transposition de l'ordre „naturel" dans la vie sociale. Et cela non pas en vertu d'un desideratum pieux, mais en conséquence des nécessités immanentes qui rendent les besoins de performance actuels impossibles à satisfaire sans tenir compte de la „nature". Il n'est pas question ici uniquement de la nature des choses environnantes, mais aussi de notre nature humaine.

La „raison" fut ainsi accessible à la *conscience individuelle*. La philosophie de la Révolution française s'appuie sur la prémisse que ce n'est qu'à condition que la conscience individuelle reste l'instance de l'établissement de la rationalité des connaissances et des actions, de même que de leur objectivation, qu'on puisse éviter une nouvelle chute dans les objectivismes générateurs de l'arbitraire dans la vie sociale des anciennes métaphysiques. Mais, aujourd'hui, la conscience individuelle est accablée par la „complexité"; en plus, la „matérialité" propre aux sociétés complexes a pénétré dans les couches profondes de la consciences individuelle, de sorte qu'une présence immédiate, à soi, de celle-ci est de plus en plus improbable. La conscience individuelle ne peut plus fonctionner tout simplement comme instance d'établissement de la rationalité; mais on ne peut pas désauccoupler l'établissement de la rationalité de l'instance de la conscience individuelle sans supporter les désavantages si bien connus des anciennes métaphysiques. Neanmoins, on peut tenir tête à cette situation antinomique — sans devoir déclarer pour cela, à la hâte, comme révolue la prétention illuministe à l'accessibilité de la „raison" pour la conscience individuelle — uniquement par recours à la *communication* des individus qui se reconnaissent réciproquement et reconnaissent d'un commun accord leur relation, prêts à confier leurs convictions et leurs décisions d'actions à la seule force des arguments.

Les *déclarations* françaises sont restées à l'époque moderne le point de départ le plus fécond en vue du modelage de la double „reconnais-

sance". Elles ont lié l'obtention de la „bonne vie" aux *droits de l'homme et du citoyen,* définis de telle manière que la sphère privée de la vie de l'individu soit protégée contre la tentation d'un pouvoir quelconque de la prendre sous contrôle et tenant compte de la vérité que ce n'est qu'en tant qu'elle est générale et garantie juridiquement que la liberté de chacun est réelle. Il y a eu, certes, des cas où les *droits* ont limité l'individu à soi-même. Entre temps, par suite de processus de socialisation vastes, caractéristiques aux sociétés complexes, la possibilité de soustraire une sphère significative de la vie de l'homme à la surdétermination de la part des institutions publiques devint illusoire. Dans cette situation, l'exercice des *droits* dans la seule direction de la limitation, fût-elle indirecte, de l'individu à soi-même, met en danger voire même les *droits*. Ne pouvant se soustraire d'une manière significative au rayon de l'action et de l'incidence des institutions, la solution des individus n'est pas celle d'ignorer ou d'abandonner les institutions, mais tout simplement de les prendre sous contrôle. Et le contrôle des institutions publiques ne peut pas être réalisé que d'une manière publique, c'est-à-dire, politique. C'est pourquoi, les droits réclament leur extension au niveau des conditions de vie d'aujourd'hui. Nous pensons surtout à une direction de cette extension, à savoir l'assimilation du droit du citoyen à mettre en question, à offrir et à prétendre des fondements aux décisions ayant une incidence collective, autrement dit, l'assimilation du droit à l'innovation institutionnelle.

ANDREI MARGA

STUDII ŞI ARTICOLE

SOLIDARITĂŢI ETNICE ÎN EVUL MEDIU — SECOLELE XIII—XVI (I)

I *Consideraţii introductive şi metodologice*

Oamenii, ca fiinţe sociale, au trăit din cele mai vechi timpuri grupaţi în diferite comunităţi, în structuri înglobante, în funcţie de care şi-au definit statutul şi rolul în societate. În general, aceste structuri comunitare sau forme de solidaritate umană, fiind istoriceşte determinate, s-au modificat, s-au transformat în funcţie de durata existenţei condiţiilor care le-au generat. Între aceste condiţii, cea mai cuprinzătoare, mai obiectivă este orînduirea social-economică, privită în acord cu epoca istorică adiacentă. Din acest punct de vedere, formele de comunitate, grupurile de oameni legaţi între ei printr-un anumit specific au caracteristici de neconfundat în orînduirea feudală, corespunzătoare, în linii mari, epocii medievale, aceste caracteristici persistînd chiar şi în cazul solidarităţilor care, prin natura lor şi prin unele trăsături, par să aibă ori au aceeaşi esenţă de-a lungul mai multor formaţiuni social-economice. Lumea medievală s-a remarcat, cu puţine excepţii în cadrul ierarhiei sociale, prin atenuarea şi diminuarea individualismelor şi individualităţilor în faţa spiritului corporativ, prin încurajarea sau prin impunerea spiritului de obedienţă, de supunere în faţa divinităţii şi a mărimilor pămînteşti. Pe de altă parte, inegalităţile şi inechităţile, subordonarea sau repudierea noţiunii de drepturi în faţa celei de privilegii au favorizat particularismele de grup şi conturarea de timpuriu a unei conştiinţe a apartenenţei la un grup sau la altul, în cadrul imobilismului şi stagnării care dădeau măsura acelei lumi. Deplin conştient de acest fapt, Lucien Febvre, lansînd principiul „Nu omul, niciodată omul, ci societăţile umane şi grupele organizate“[1], viza orientarea anchetei istoriografice spre masele de oameni, spre colectivităţile care, mai întotdeauna, subsumează indivizii, îi aliniază idealurilor lor.

În acest noian de grupări şi grupuri umane[2] se impune desigur, în vederea studiului, o încercare de tipologizare, de clasificare, bazată pe

[1] L. Febvre, L. Bataillon, *La Terre et l'Evolution humaine (Introduction géographique à l'Histoire)*, Paris, 1922, p. 201.

[2] J. Dhondt, *Les „Solidarités“ médiévales. Une societé en transition: La Flandre en 1127—1128*, în „Annales“, 1957, an 12, nr. 4, p. 529—560. R. Mandrou, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique (1500—1640)*, Paris, 1961, p. 112—190.

criterii ferme. În funcție de aria de cuprindere, de numărul celor grupați, se pot distinge următoarele „solidarități": familia (și căsătoria), parohia, comunitățile de călugări (mănăstiri, ordine călugărești) și de canonici, universitățile, așezarea rurală, așezarea urbană, tîrgul (în cadrul lor corporațiile pe meserii și grupuri de meserii — bresle, ghilde etc.), provincia, ordinul, liga, starea, clasele sociale, statul, gruparea în jurul monarhiei (dinastiei), comunitatea de tip etnic, creștinătatea, păgînătatea etc. Tot sub aspect formal, înlocuind criteriul cantitativ cu cel al duratei, se poate ajunge la următoarea dihotomie: comunități durabile, perene (satul, orașul, clasa socială, starea, comunitatea religioasă, unitatea de tip etnic etc.) și comunități ocazionale, de conjunctură (grupări în funcție de vîrstă, sărbătoare religioasă, izbucniri violente — răscoale, războaie etc.). Din punct de vedere al conținutului, în spiritul unei clasificări calitative, se pot distinge: a) solidarități bazate pe realități social-economice (apartenența la o clasă socială, la o asociație legată de profesiune, la o ligă comercială orășenească, la o entitate fiscală, la domeniul feudal în vremea economiei naturale etc.); b) solidarități cu bază social-juridică și politică (legăturile feudo-vasalice, familiaritatea, care duc la formarea acelei „case" a seniorului, ordinul, liga, starea, statul, gruparea în jurul dinastiei etc.); c) solidarități de tip religios și eclesiastic (parohia, mănăstirea, ordinul călugăresc, comunitatea de canonici, episcopia, erezia, cruciada, catolicismul, ortodoxia, protestantismul etc.); d) solidarități rezultate din așezarea geografică — teritorială, din vecinătate (obștea — satul, tîrgul, cvartalul, orașul, provincia, țara etc.); e) solidarități etnice; f) solidarități bazate pe rudenie, pe un strămoș comun (pe legătura de sînge); g) solidarități rezultate din unitatea culturală, din tradiție, din evoluția istorică etc. Desigur, aceste grupări de oameni în evul mediu se pot clasifica și în funcție de valoarea, frecvența, tăria lor, altfel spus, în raport cu importanța lor pentru societatea feudală. Ierarhizarea valorică este cu mult mai dificilă, în stadiul actual al cunoștințelor și implică, în consecință, o serie de riscuri. Înainte de a risca formularea unei soluții, înclinăm să relevăm două — trei poziții în acest sens, sugerate de alți autori. Astfel, s-a spus că omul medieval, în raport cu altă colectivitate (adesea și în raport cu alt om), nu apare ca individ, ci ca membru al unei colectivități. Din acest punct de vedere, la diferite niveluri sociale — senioriał, orășenesc, țărănesc — el se definește, în primul rînd, prin apartenența la o *stare*. În funcție de starea din care face parte, individul se îmbracă, simte, gîndește, se comportă etc., de aceea, fiind cea mai durabilă, starea este și solidaritatea cea mai puternică a lumii medievale[3]. În strînsă legătură cu starea, deși cu altă încărcătură semantică, este clasa socială, socotită, în acord cu abordarea materialist-dialectică și istorică, solidaritatea determinantă și în lumea medievală. Pe de altă parte, în condițiile atașamentului nețărmurit al omului medieval față de religie, s-a apreciat, pe bună dreptate, că „o mentalitate medievală aproape că s-ar putea defini prin imposibilitatea de a se exprima în

[3] Fl. Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în „Studii și materiale de istorie medie", 1974, vol. VII, p. 79.

afara referințelor religioase",[4] sugerîndu-se indirect, primatul comunității creștine (în cazul Europei) în fața comunităților de altă factură. Prin fraza ilustrativă: „Eu sînt mai întîi creștin, apoi burgund și numai în al treilea rînd francez", un alt exeget pare să încline spre aceeași soluție[5]. Pe de altă parte, credința musulmană se dovedește a fi avut un rol fundamental în agregarea lumii otomane și apoi în geneza unității turcești, de vreme ce, încă de timpuriu, conștiința islamității marca o lume separată și mîndră de originalitatea și solidaritatea ei[6]. Mai concret, s-a subliniat, de pildă, că religia musulmană a insuflat și o anumită unitate, ca și un anumit elan turcilor oguzi (selgiucizi)[7].

Reținînd aceste opțiuni, subscriem la ideea importanței deosebite, în cadrul multiplelor grupări medievale, a solidarităților bazate pe stare, pe clasa socială și pe sentimentul religios, dar subliniem totuși relativitatea ierarhizărilor și a clasificărilor. Acestea, oferind claritate, precizione și sistematizare, în mod implicit abstractizează, privînd realitatea de bogăția și vitalitatea aspectelor particulare. De aceea, nici nu am lărgit sfera posibilităților de clasificare (de ex. comunități bazate pe aderență benevolă față de comunități în care se intră prin naștere sau în alt mod obligatoriu, solidarități conștientizate în raport cu altele, care țin de cutumă, de imuabil sau de firescul vieții și care nu dobîndesc decît tîrziu sau deloc reflecție mentală etc.), considerînd că și ordonările încercate de noi sînt departe de rigoarea pretinsă. Spre pildă, familia se întemeiază pe rosturi social-economice, dar și biologice, spirituale și, în evul mediu, chiar religioase, așa cum solidarizarea în cruciadă ascunde sub aparența religioasă interese economice, politice, militare, iar obștea sătească se revendică din tradiția unui strămoș comun (sau unor strămoși comuni), însă se bazează mai ales pe rînduieli economico-sociale precise. Oricum ar sta lucrurile, este cert că într-o asemenea societate complexă ca cea medievală, individul apare în majoritatea ipostazelor sale de viață ca membru al unei sau mai multor colectivități. Cum acest mod de viață solidar al oamenilor este o permanență a istoriei și, în ciuda unor fenomene de înstrăinare apărute în anumite societăți și perioade, spiritul de comuniune, de comunitate ne însoțește pînă la contemporaneitate, socotim aceasta ca o parte a esenței umane care merită din plin și o tratare istorică. De asemenea, considerăm că înainte de o analiză inter- și pluridisciplinară globală a solidarităților din evul mediu, știința istorică trebuie, în ciuda numeroaselor interferențe existente, să le studieze autonom și detaliat, oferind materialul faptic necesar reconstituirii întregului. Pe de altă parte, există solidarități sau comunități, grupări sau unități intim legate de structura și mentalitatea omului contemporan, dar care au puternice rădăcini în lumea antică, medievală sau modernă și care nu

---

[4] J. Le Goff, *Pentru un alt ev mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația evului mediu*, vol. I, București, Edit. Meridiane, 1986, p. 246.

[5] B. C. Shafer, *Nationalism: Myth and Reality*, New York, 1955, p. 61. Pentru aceeași problematică, vezi idem, *Faces of Nationalism. New Realities and Old Myths*, New York și Londra, 1974, p. 23—55.

[6] D. Sourdel, J. Sourdel-Thomine, *Civilizația Islamului clasic*, vol. I, București, Edit. Meridiane, 1975, p. 306—307.

[7] M. A. Mehmed, *Istoria turcilor*, București, Edit. șt. și encicl., 1976, p. 67.

pot fi pătrunse fără o abordare istorică. Într-un asemenea spirit vom înțelege mai deplin și problema solidarităților etnice medievale românești, raportîndu-ne mereu la un dublu cadru de referință: întîi. un cadru pe orizontală cu două laturi, a) tipologică (locul solidarităților cu bază etnică în rîndul celorlalte solidarități medievale) și b) geografică (locul, specificul solidarităților etnice românești în comparație cu solidaritățile analoge în lumea sud-est europeană și occidentală europeană); în al doilea rînd, un cadru de referință pe verticală, în centrul căruia stă problema: cît și ce datorează aceste solidarități spiritului societății antice și, mai ales, măsura în care acestea vor contribui la geneza solidarităților moderne, naționale.

În sens metodologic, se cuvine să definim termenii fundamentali cu care operăm, mai ales în condițiile unei lipse parțiale de preciziune a termenilor în științele socio-umane. Conceptul de etnic[8] se referă la mai multe forme de comunitate umană: trib, popor antic, popor medieval, națiune etc., care traversează în fapt toate formațiunile social-economice și epocile istorice. Conceptul de etnic pentru orînduirea feudală incumbă realitatea denumită popor medieval, adică, acea comunitate umană anterioară națiunii moderne, ai cărei membri locuiesc pe același teritoriu, au același mijloc de comunicare (limbă comună) și aceeași tradiție culturală (spiritualitate).

În cele mai multe cazuri, se apreciază că membrii unui popor anume, au și convingerea apartenenței la acest tip de comunitate, adică au o conștiință specifică, pe care istoriografia românească a ultimelor decenii a denumit-o îndeobște conștiință de neam. Prin solidaritate etnică medievală înțelegem, în esență, manifestarea concretă și colectivă a legăturilor care-i unesc pe membrii unui popor în diferite ipostaze ale vieții, în anumite situații și regiuni. Prin natura sa, societatea medievală, fărîmițată și conservatoare, predispune arareori la manifestări globale ale unui popor, de aceea atitudinile de solidaritate etnică sînt, cu precădere, parțiale și locale, dar nu mai puțin semnificative pentru esența unității pe care o presupun și, mai ales, pentru nivelul unității pe care o pregătesc. De aceea, solidarizările pot să însemne activizarea conștiinței de neam, așa cum și această conștiință poate împinge spre acțiuni colective în numele apartanenței la același popor, ca un reflex al dialecticii dintre idee și faptă. Pentru corecta reliefare a acestui gen de realități, credem, împreună cu Fernand Braudel, că, dintre cele trei ritmuri temporale, cel mai potrivit de avut în vedere este cel de-al treilea, anume „durata lungă", ce corespunde istoriei seculare, orientate spre studiul structurilor (în opoziție cu evenimențialul și conjuncturalul)[9]. Istoria timpului lung pune în lumină cadrele mentale perene, durabile și rezistente în care se derulează viața unui grup uman. Dacă din această perspectivă largă, multiseculară chiar, ferită de superficialitate, de înregistrări fortuite, de manifestarea unor emoții izolate, vom putea surprinde serii numerice și

[8] D. Petcu, *Conceptul de etnic. Eseu metodologic*, București, Edit. șt. și encicl. 1980, passim. Șt. Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, Edit. Minerva, 1986, p. 193—194.

[9] F. Braudel, *Histoire et Sciences sociales. La Longue durée*, în „Annales", 1958, an 13, nr. 4, p. 725—753.

calitative, în care etnicul să-și găsească formele specifice de manifestare, atunci și solidaritățile pe această bază se vor releva ca realități incontestabile.

Se mai cuvin lămurite și alte probleme de terminologie. În istoriografia occidentală, ca și în lucrările românești de dinainte de anii socialismului, termenii de *național, națiune, naționalism* se folosesc și pentru evul mediu, cu un înțeles similar ca esență sensului lor din epoca modernă, precizîndu-se însă de cele mai multe ori și deosebirile inerente. În același sens, chiar în unele lucrări cu această temă, publicate în limbi de circulație europeană (franceză, engleză etc.) de autori contemporani din țările socialiste, se folosesc aceiași termeni (națiune, național, pentru realități medievale, pe de o parte datorită consacrării lor ca atare în aceste limbi, pe de alta, datorită relativei paupertăți a unora din aceste limbi în termeni care să denumească unitatea etnică medievală[10]. În altă ordine de idei, chiar și în unele istoriografii din țările socialiste, după depășirea unei perioade de reducționism economico-social și trecerea la o analiză sistemică globală, își face tot mai mult loc conceptul de *națiune medievală*, cu întreg complexul său semantic, de la înțelesul de stare privilegiată pînă la cel de grup etno-lingvistic unitar, privit ca prolog al națiunii moderne. Din această perspectivă este cert că, în spiritul progresului istoric, ceea ce obișnuim să numim popor medieval are mai puține note comune cu poporul antic (deși în ambele cazuri folosim termenul de *popor*) decît cu națiunea modernă. În lucrare însă, pentru a evita unele confuzii, vom utiliza cu precădere, termenul de *popor*, urmînd ca în unele situații, cînd cuvîntul *națiune* va avea alt sens decît cel de grup privilegiat sau de stare privilegiată, să marcăm faptul prin ghilimele sau printr-o explicație.

Demersul nostru mai necesită o lămurire și o motivație. De ce am ales tratarea solidarității etnice, cînd cei mai mulți autori nu o plasează printre cele fundamentale, determinante în evul mediu? O explicație ar fi convingerea noastră că deși, la început nu are aceeași pondere ca, de pildă, unitatea religioasă, sau de stare, solidaritatea etnică se manifestă, fie și latent, imediat după desăvîrșirea etnogenezei și dobîndește, pe parcurs, cel puțin aceeași importanță ca și grupările pe alte baze, pomenite mai sus. Ba mai mult, aceste grupări ajung, la apogeul și spre finalul evului mediu, să se subordoneze unității etnice și să contribuie la întărirea acesteia. Pe de altă parte, interesul sporit pentru națiune, ca și rolul fundamental al națiunii ca solidarizare între oameni în epoca noastră au spulberat definitiv unele aserțiuni care tindeau să nege sau să minimalizeze antecedentele acestei forme de comunitate umană și au scos la lumină temeiurile adînci ale acestui fenomen. În concluzie, considerăm că studiul solidarităților etnice medievale conduce implicit spre cunoașterea mai veridică, mai completă a acelei lumi, precum și spre în-

[10] J. Huizinga, *Men and Ideas. The Ancient History, the Middle Ages, the Renaissance*, New York, Evanston și Londra, 1970, p. 98—107. Poate nu este vorba atît de paupertate, cît de neuzitarea unor termeni în anumite limbi, de necăutarea lor, datorită persistenței unor clișee etc.

ţelegerea mai deplină şi mai generoasă a specificului naţional contemporan, a locului debîndit de naţiunea română de-a lungul istoriei în concertul naţiunilor europene.

II. *Solidarităţi etnice medievale în occidentul şi centrul Europei*

Încă în prima jumătate a secolului al XX-lea, puţini erau istoricii care admiteau, chiar pentru occidentul Europei, prezenţa sentimentului unităţii etnice şi manifestarea acestuia prin atitudini, prin comportament în evul mediu. Waldemar Mitscherlich declara în 1929: „Nici structurile politice şi economice, nici organizarea spiritelor sale nu permiteau evului mediu să producă ideea de naţionalism",[1] iar Robert Michels constata drastic în 1913 că „evul mediu nu cunoaşte sentimente naţionale"[2]. Fr. Meinecke îşi imaginează „naţiunile" de-a lungul vremurilor trecute într-o existenţă vegetativă, într-o stare de somn, cu momente, începînd din evul mediu, „cînd ele deschid deja un ochi"[3]. În acelaşi spirit, H. Kohn susţine că „din antichitate pînă la Revoluţia Franceză nu se vede decît incubaţia ideii naţionale"[4]. Ultimele două opinii fac unele concesii „ideii naţionale", receptînd-o în dezvoltarea sa genetică progresivă de-a lungul timpului. Neacceptarea antecedentelor naţionale înainte de epoca modernă a fost explicată prin predominarea altor solidarităţi, bazate pe noţiuni şi norme religioase. S-a susţinut că viaţa feudală se desfăşura fie în cadre locale, fie în cadru universal, unitatea etnică neavînd rol şi rost în această structură[5]. Pe de altă parte, într-o anumită perioadă de dezvoltare a istoriografiei materialist-dialectice şi istorice, sub impresia solidarităţii internaţionale de clasă, care a dominat epoca modernă şi contemporană şi sub impulsul accentului internaţionalist, a fost minimalizat rolul naţiunilor, al comunităţilor anterioare pe baze etnice. Ultimele cercetări nu au negat impontanţa factorului religios — spiritual sau a factorului economico-social în gruparea oamenilor evului mediu, dar au arătat că societatea acelei vremi nu poate fi înţeleasă fără analiza solidarităţilor etnice. Johan Huizinga atrăgea atenţia că, deşi termenii de patriotism şi naţionalism au apărut în secolele XVIII şi, respectiv, XIX, fenomenele şi procesele pe care aceşti termeni le incumbă ca esenţă sînt mult mai vechi,[6] iar K. F. Werner nota în aceeaşi vreme că nu neapărat absenţa „naţiunilor" caracterizează evul mediu, că lumea creştină nu înseamnă atît universalism, cît existenţa unei religii comune mai multor „naţiuni", a unei religii care nu se identifică însă cu statele şi popoarele[7]. Cu toate acestea, s-a remar-

---

[1] K. F. Werner, *Les nations et le sentiment national dans l'Europe médiévale*, în „Revue Historique", 1970, nr. 496, (oct.-dec.), p. 285.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem*, p. 286.
[6] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 99 (vezi nota 10, cap. I).
[7] K. F. Werner, *op. cit.*, p. 286.

cat, pe bună dreptate, că este adesea dificil să izolezi sentimentele și manifestările etnice de celelalte, că variatele loialități trec imperceptibil una în alta. Același individ poate simți sincer diferite loialități — religioasă, feudală, de clasă, „națională" — în același timp, una putînd-o domina pe alta la un moment dat[8].

Pentru a găsi cele dintîi manifestări ale solidarităților de tip etnic, istoricii au coborît în timp pînă după finalul etnogenezelor, adică pînă prin secolele VII—IX, dar nu au găsit tocmai ceea ce căutau. Chiar și în veacul X ne situam departe de o Franță locuită în toată întinderea ei de francezi. Istoricul cel mai precis al epocii, Flodoard din Reims, notează clar diferitele popoare care locuiau în Galia: francii, burgunzii, aquitanii, bretonii, normanzii, flandrensii etc.[9]. Aimoin de Fleury descrie pe gasconi ca pe un popor străin și nu-și ascunde disprețul pentru aquitani, pe care-i judecă din perspectiva unui franc[10]. Cînd Thietmar de Mersebourg își arată neîncrederea față de „galii cei ușuratici și nestatornici", el nu vorbește de fapt de francezi, ci de oamenii din Renania și din Lorena și de rolul lor în statul ottonian[11]. Abia în veacul al XII-lea, un spirit cultivat, în avans față de epoca sa, anume Guibert de Nogent, dezvoltă teoria „solului francez"[12]. El spune fără ezitări că un prinț normand, Boémond, puternicul Italiei de sud, era un *Francus*, pentru că venea din Normandia, care era o parte a Franței *(quam Franciae partem esse constat)*. Acești termeni anunță noul sentiment francez și noua solidaritate bazată pe unitatea teritoriului Franței.

Dar asemenea exemple nu trebuie să ne entuziasmeze prea ușor. Se pare că încă urile rămîn profunde între cei de *langue d'oïl* și cei de *langue d'oc*, între francezi și normanzi, între normanzi și bretoni, între francezi și burgunzi. Cel mai mic incident declanșează formarea de tabere, un torent de injurii și o ploaie de lovituri[13]. Totuși diviziunile politice ale Sudului (Midi) au subminat unitatea „patriotismului meridional", conducînd cu timpul la o reală solidarizare franceză.

Din secolul al XII-lea, „naționalismul european are o istorie continuă",[14] în sensul unei creșteri progresive, neîntrerupte spre ceea ce va însemna unitatea pe baze etnice moderne. Solidaritățile se forjează și în mediul universitar, unde, pe temeiul dorinței de cunoaștere, se întemeiază acele comunități ale magiștrilor și discipolilor lor. În mod firesc, aceste *universitates*, prin natura lor, ar trebui să fie și sînt într-un anumit sens „internaționale", în ideea că grupează reprezentanți ai diferitelor popoare și state (provincii), animați de necesitatea studiului. Dar, dincolo de aceasta, studenții și chiar magiștrii celor dintîi universități se grupau în interiorul acestor instituții după criteriul diferitelor *nationes* din care pro-

[8] B. C. Shafer, *Nationalism*..., p. 88 (vezi nota 5, cap. I).
[9] K. F. Werner, *op. cit.*, p. 292.
[10] *Ibidem*, p. 293.
[11] *Ibidem*.
[12] *Ibidem*, p. 294.
[13] B. Guenée, *Les tendances actualles de l'histoire politique du Moyen Âge français*, în vol. „Actes du 100-e Congres national des societés savantes", Paris, 1975, philologie et histoire, t. I, p. 55.
[14] H. Koht, *The Down of Nationalism in Europe*, în „American Historical Review", 1947, 52 (apud. K.F. Werner, *op. cit.*, p. 287).

veneau. Limba latină comună uzitată oficial și idealul cunoașterii, al învățăturii nu reușeau să șteargă deosebirile etnice și limbile din țara de origine. Se nasc, de aceea, rivalități, dispute, tabere generate de deosebirile etnice. În jur de 1220, Jacques de Vitry, în lucrarea *Historia occidentalis,* consemnează mărturii semnificative despre studenții Universității din Paris, care se manifestau în grupări adverse reciproce, nu numai din cauza diverselor principii sau cu ocazia disputelor legate de studiu, dar și din cauza diferitelor regiuni (țări, provincii) din care proveneau[15]. Din acest ultim motiv, se divizau, se urau și se desconsiderau unii pe alții, proferînd multe insulte și aruncîndu-și imprudent oprobii reciproce: pe englezi *(Anglicos)* îi numeau băutori și lingușitori; pe francezi *(Francigenas),* mîndri, dar blegi și efeminați; pe germani *(Teutonicos),* furioși și doritori de a rosti vorbe obscene în fața oaspeților lor la mese; despre normanzi *(Normanos)* afirmau ceilalți că erau superficiali și lăudăroși; cei din Burgundia *(qui de Burgundia erant)* erau reputați ca brutali și proști; bretonii *(Britones)* erau judecați ca frivoli și nestatornici; lombarzii *(Lombardos),* ca zgîrciți, malițioși și lași; studenții din Roma *(Romanos),* răzvrătiți, violenți și din cei care-și rodeau unghiile; sicilienii *(Syculos)* apăreau în ochii altora ca tirani și cruzi; brabantinii *(Brabantos),* șingeroși și incendiatori; flandrensii *(Flandrenses),* excesivi și risipitori etc.[16] Este o suită de atribute și caracterizări exclusiv negative, generate de gruparea adversă, rivalitățile fiind bazate pe regiunea sau țara de proveniență, pe originea comună, în funcție de care, în general, erau repartizați studenții pe *nationes.* Este drept că sînt și unele grupuri *(nationes)* provenite din regiuni care nu vor duce la popoare distincte și care, în finalul evului mediu, se vor agrega în state constituite după principiul național, dar, la începutul secolului XIII, diferențele erau atît de mari încît grupurile etnice respective păreau că alcătuiesc popoare de sine stătătoare și stabile. Totuși, modul în care Jacuqes de Vitry înșiră aceste „nationes" rivale este semnificativ: după cele trei mari popoare cu putere înglobantă, englezii, francezii, germanii, urmează normanzii, burgunzii și bretonii, care se vor socoti nu peste mult timp și francezi, apoi lombarzii, romanii și sicilienii, adică italienii și, în fine, brabantinii și flandrensii. Universitățile sînt un exemplu de instituții culturale, cu rosturi „internaționale" (ca și biserica medievală) și care duc la fortificarea sentimentelor de apartenență la un anumit popor, prin confruntare directă cu străinul, prin examinare reciprocă și prin necesitatea de a lua atitudine față de ceilalți. La Universitatea din Bologna erau, în 1265, 14 „națiuni" (franceză, engleză, picardă, burgundă etc.), dar numai din veacul XV se afirmă tendința de a găsi o bază obiectivă a distincțiilor tot mai clare etnice[17]. Se vede acest lucru din „Statutul națiunii germanice" din 1497, în care, în legătură cu chestiunea „ex quibus personis natio nostra consistat", se dispune fără echivoc: „quod est Teutonicorum natione, id est omnes qui nativam Alamanicam habent linguam", criteriul lingvistic apărînd hotă-

[15] R. Romeo, *Italia mille anni. Dall'età feodale all'Italia Moderna ed Europea,* Florența, 1981, p. 135.
[16] *Ibidem.*
[17] *Ibidem,* p. 136—137.

rîtor pentru solidarizarea în „colegiul națiunii germane" de la universitatea bologneză. În al doilea rînd, boemii, moravii, lituanienii și danezii, recunoscuți din vechime ca părtași la această grupare, se pot socoti adăugați și ei acelei *natio Teutonicorum,* în virtutea tradiției universaliste imperiale, care în secolele precedente justificase reunirea forțată a atîtor popoare. Dar de acum este evidentă problema relației „naționale" pe bază lingvistică[18].

De altfel, universalismul imperial ca și cel papal, aflate mereu în conflict, n-au reușit să stopeze evoluția configurației pe baze etnice în Europa. Consolidarea statelor și „națiunilor" în vest a continuat în mod gradat, după colapsul puterii carolingiene. Prin veacul al XII-lea, Franța, Anglia, Scoția, cele trei regate scandinave și nordice, Aragonul, Castilia, Portugalia, Sicilia etc. își ocupă toate locul *ca unități,* în creștinătatea occidentală. În aceste împrejurări, se utilizează tot mai mult și cuvîntul *natio,* indicînd, la început, o indefinită interrelație de origine, limbă și regiune, uneori cu sens restrîns, cum s-a văzut (burgunzii, bretonii, bavarezii, suabii etc. erau *nationes),* alteori cu sens larg (francezii, germanii, englezii erau tot *nationes*). *Patria,* ca și *natio* n-au avut semnificație administrativă și inițial, nici politică[19]. Dar, cu încetul, variatele relații de dependență din sînul comunității, contradicțiile sociale și opozițiile au influențat restrîngerea și delimitarea conceptului de *natio.* Baza emoției cuprinse în acest termen a rămas aproape totdeauna aceeași în evul mediu occidental[20]. Cum s-a văzut, adesea acest sentiment se manifestă ca ostilitate și rareori ca și concordie. Englezii îi urau pe scoțieni, danezii pe suedezi, în același fel în care, poate mai puțin violent, francezii de langue d'oïl îi urau pe acvitani[21]. Pînă și cruciadele, departe de a uni prin credință ceea ce era divizat prin limbă, origine și fidelitate feudo-vasalică, au pus față în față grupuri de străini, revigorînd dușmăniile și rivalitățile fruntașilor popoarelor din creștinătatea latină.

În această complexitate de procese, fapte, evenimente și fenomene istorice, solidaritățile etnice se afirmă ca realități bine conturate în occidentul Europei. Primele disocieri nete, s-au făcut odată cu „Jurămintele de la Strassbourg" (842), cînd, rostirea și redactarea textelor în *lingua romana* și *lingua tuedesca,*[22] marchează consacrarea existenței grupului romanic francofon față în față cu grupul german. Spre deosebire de Franța, Germania și Italia au cunoscut o fărîmițare politică marcantă pînă în secolul XIX. În afara acestor puternice particularisme locale, în cele două ultime țări se manifestau și marcante forțe universaliste, în Italia papalitatea (putere spirituală cu accentuate pretenții temporale)), iar în Germania „Sfîntul imperiu roman de neam germanic". Chiar și prin această pompoasă denumire se face net distincția între ficțiunea politică și realitatea etnică. Politica germană imperială, mai ales din vremea Hohenstaufenilor (în primul rînd a lui Frederic I Barbarossa), deși n-a dus la

[18] *Ibidem,* p. 137—138.
[19] J. Huizinga, *op. cit.,* p. 107.
[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem.*
[22] B. C. Shafer, *Nationalism* ..., p. 77. R. Romeo, *op. cit.,* p. 140.

conturarea unei unități de acțiune germane în sens etnic, a trezit o reacție de conștiință „națională" politică la alte state și popoare. Pînă la urmă o asemenea politică imperială a eșuat, între altele, și datorită forței de solidarizare a popoarelor. John de Salisbury, care folosește și termenul de *furor teutonicus*, se întreabă iritat: „Cine i-a stabilit pe germani să fie judecătorii națiunilor?" *(Quis Teutonicos constituit indices nationum?)*[23]. În Germania, nici monarhia, nici Imperiul n-au fost capabile să funcționeze ca un agent activ, ca un liant al forțelor etnice unitare, pe cale de a formare. Această carență a fost însă înlocuită de literatură, de confesiune, de tradiția antică. Exaltarea virtuților germane în lucrările umaniste ale veacului XV, creația și fapta lui Luther, războiul țărănesc german, descoperirea manuscrisului original al *Germaniei* lui Tacitus, opera lui Poggio Bracciolini etc. au constituit impulsuri benefice pentru manifestarea clară a sentimentului etnic german[24].

Și în cazul Peninsulei Italice, manifestările de unitate în numele limbii, teritoriului, tradiției antice, culturii comune își fac loc de timpuriu și tot ca o reacție antiimperială germană. Astfel, bătălia de la Legnano, din 1176, cîștigată de Liga lombardă, apare și ca o solidarizare a Italiei nordice împotriva armatelor străine ale lui Frederic I Barbarossa. Se vede acest lucru din scrisoarea lombarzilor către papa Alexandru III: *Nos, pro honore et libertate Italie et Romane ecclesie digninitate servanda...*[25]. Deci „onoarea și libertatea Italiei" (alăturate demnității bisericii romane, care conducea, din centrul Italiei, destinele Europei) i-au grupat și condus la victorie pe lombarzi împotriva germanilor. Este adevărat că Italia reprezintă un caz particular, fiindcă din secolul VI în secolul XIX în peninsulă nu va fi unitate politică, printr-un stat care să constituie cadrul politic firesc pentru formarea națiunii. Integrarea și fuziunea grupurilor etnice străine (lombarzi, greci etc.) se va termina spre 1100, dar principiul unei politici de unificare statală pe baze etnice nu s-a putut transpune în practică. Nici vechea monarhie lombardă a coroanei de fier, nici regatul sicilian al normanzilor sau statul Hohenstaufenilor, nici aventura franceză care i-a tîrît pe Angevini la Neapole n-au avut punctul de pornire într-o administrație puternică asupra întregii Italii și într-un corolar al unității etnice[26]. Și politica papală a oprit deliberat o asemenea evoluție a lucrurilor. Totuși, în ciuda facțiunilor și vicisitudinilor, o conștiință generală italiană s-a înfiripat și dezvoltat, transformîndu-se în manifestări concrete. Lupta dusă de orașele — state (adesea aliate) împotriva împăraților germani, care erau priviți ca atare (ca străini), efortul de păstrare a autonomiei, atracția spre papalitate, în vederea unei iluzorii unificări politice a peninsulei, conștiința că șeful bisericii își avea tocmai în Italia propriul scaun, forța ideii de Roma[27] au dus încet la agregarea spiritelor și la corelarea acțiunilor italienilor. Denumirile de Roma

[23] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 110.
[24] R. Romeo, *op. cit.*, p. 148.
[25] *Ibidem*, p. 141. Opoziția față de străinul german este relevată și de M. Berza, *Sentiment national et esprit local chez les Lombards méridionaux aux IXe—Xe siècles*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen", 1942, XIX, 2, p. 370.
[26] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 112.
[27] O. Brunner, *Storia sociale dell'Europa nel medioevo*, Bologna, 1980, p. 148.

și Italia nu și-au pierdut niciodată rezonanța unui trecut glorios. Tradiția clasică era aici mai puternică decît oriunde și, în pofida altor forțe centrifugale, ea implica unitatea[28]. Vocea lui Dante înflăcăra spiritele în sensul patriotismului și al ideii de Italia. Lui Dante i se adaugă Petrarca și mai tîrziu Machiavelli. Acesta din urmă, în afara devoțiunii livrești pentru Italia, a contribuit practic, prin diplomație și prin ghidul de acțiune (tratatul politic) reprezentat de *Principe*, la o solidarizare în vederea unificării patriei sale[29]. Această unificare politică nu s-a realizat în evul mediu, dar o *forma mentis* specifică a început să anime acțiunile italienilor.

În Peninsula Iberică, tripla diviziune politică se asociază cu formarea a trei popoare și trei limbi culte deosebite: catalana, castiliana și portugheza. Indubitabil, tardiva unificare dintre Castilia și Aragon va duce la supremația castilianei, deși limba catalană nu va fi eliminată complet[30]. Dar, dincolo de aspectul lingvistic, conștiința hispanică se naște și se identifică în acțiune, în cadrul a ceea ce s-a numit *Reconquista*. Solidarizarea panspaniolă sub semnul monarhiei, în focul religios și patriotic al războiului secular contra arabilor, înseamnă o strîngere a rîndurilor, o individualizare (în raport cu dușmanul și străinul) spre cea ce va deveni națiunea modernă.

Și peste Canalul Mînecii se semnalează serioase piedici în calea agregării, a unității etnice. Încă din vremea cuceririi normande, se menținuse în Anglia un grup dominant francofon, astfel încît fură necesare alte două secole pentru ca procesul de egalizare între normanzi și anglo-saxoni să sfîrșească prin victoria limbii engleze, ca limbă literară unică, în secolul XIV[31]. O piedică în manifestarea individualității englezilor era și universalismul bisericii catolice. Cu toate acestea, și organizarea eclesiastică, stagnantă și rigidă prin natura sa, a pășit de timpuriu pe calea unui proces de „naționalizare". În special Anglia s-a îndreptat spre autonomia bisericească încă din secolul XIII[32]. Papii înșiși, inconștienți de realele semnificații și de urmări, făceau apel la principiul etnic pentru contrabalansarea puterii, în colegiul cardinalilor. Pe de altă parte, John Wyclif, în mediul universitar de la Oxford, își devansa epoca spre finalul veacului XIV, cînd cerea o biserică „națională", subordonată statului „național"[33]. Pe un asemenea fond mai vechi, și în ambianța generală a Reformei, se va ajunge în cel de-al XVI-lea veac, sub Henric VIII, la crearea „bisericii naționale engleze" (biserica anglicană), prin desprinderea din perimatul universalism catolic. Un cadru de solidarizare a fost, desigur, și monarhia engleză, în sens larg, statul. Etatismul nu înseamnă unitate etnică în evul mediu, dar poate pregăti, favoriza și susține o asemenea unitate, chiar și atunci cînd apar contradicții între instituțiile statale. De pildă în Anglia, se dezvoltă de timpuriu, în opoziție cu puterea regală, spiritul de frondă al parlamentului, care, încă din 1215, îi solidarizează în forme specifice pe cei privilegiați. Pe de altă parte, spre finalul pe-

[28] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 113.
[29] B. C. Shafer, *Nationalism*..., p. 90—91.
[30] O. Brunner, *op. cit.*, p. 147—148.
[31] *Ibidem*, p. 148.
[32] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 116.
[33] B. C. Shafer, *Nationalism*..., p. 83.

rioadei medievale, monarhia a întărit guvernarea centrală, a statornicit instituții naționale, a inițiat codificarea dreptului național englez, a creat o pătură de juriști și funcționari ai guvernării, care erau întotdeauna interesați în protejarea și promovarea intereselor „statului național regal"[34]. Parlamentul, ostil monarhiei, va susține fervent, cu mijloace proprii, aceleași interese, lărgind însă pînă la nivel de masă sfera solidarității engleze. Din alt punct de vedere, și în cazul Angliei, antiteza națională este o realitate. Ostilitatea între diferite popoare n-a fost ea însăși cauza marilor conflilcte dintre state, așa cum, concret, nici războiul de 100 de ani nu a fost rezultatul diferențelor etnice și al solidarizării politico-militare pe baze etnice. Dar în cursul acestui conflict și ca o consecință a lui, diferențele etnice au crescut, iar loialitățile de același tip s-au accentuat[35]. Încă John de Salisbury se întreba, cum s-a văzut, „cine i-a pus pe germani drept judecători ai națiunilor", prefigurînd o atmosferă acută din acest punct de vedere în secolele XIV—XV. Francezii erau de mult sensibilizați cu o asemenea problematică. Încă în „Cîntecul lui Roland" se folosește expresia „douce France". Ideea lui Pierre Dubois, care, puțin după 1300, în două tratate politice, anticipează și reclamă o hegemonie a Franței spre beneficiul creștinătății, a fost socotită o manifestare a unui „naționalism politic" în plină înflorire[36]. E simptomatic faptul că acest lucru are loc tocmai în vremea lui Filip al IV-lea cel Frumos, care, animat de un „preasomptuos naționalism francez",[37] își exercită ferm autoritatea asupra întregii Franțe și face ca pînă și papalitatea strămutată la Avignon, să devină, sub multiple aspecte, franceză. Rivalitatea franco-engleză are rădăcini mai adînci, dar războiul de 100 de ani o pune cel mai clar în valoare. S-a explicat că o asemenea rivalitate decurge dintr-un cadru mai larg, al antitezei tradiționale dintre popoarele romanice și germanice, rezultate din contrastul cultural generat de diferențele etno-lingvistice[38]. Nu credem totuși ca în timpul războiului de 100 de ani să se fi manifestat o rivalitate între poporul francez și cel englez. Nu cele două popoare, unul germanic și unul romanic, au hotărît confruntarea militară dintre cele două țări, confruntare desfășurată pe teritoriul Franței. Însă pe parcursul îndelungatului conflict politico-militar, se vor forja noi solidarități, de factură etnică și acestea vor deveni curînd naționale. Monarhia engleză va fi într-un amplu raport cu țara, la începutul războiului, cînd se năștea un sentiment patriotic la fel de mîndru ca și cel francez. Ca un semn în acest sens, după Crécy (1346), limba engleză stopează uzul oficial al francezei,[39] într-o vreme cînd contactele cu Franța sînt tot mai directe și mai dese. Tendința de disociere, de desolidarizare, de diferențiere este tot mai clară. Un umanist francez, Robert Gaguin (1433?—1501), constata: „Ar fi mult mai ușor să împaci un lup cu un miel decît un englez cu un francez"[40]. Francois Villon (1431—cca. 1465) scrie o „Ba-

[34] *Ibidem*, p. 70.
[35] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 117.
[36] *Ibidem*, p. 110.
[37] *Ibidem*, p. 113.
[38] *Ibidem*, p. 110.
[39] R. Romeo, *op. cit.*, p. 145.
[40] *Ibidem*, B. C. Shafer, *Nationalism* . . , p. 89.

lată contra dușmanilor Franței",[41] în care „celui care ar vrea nenorocirea Franței" îi dorește, între alte calamități formulate pe ton de blestem, „să fie rob la turci". Se pun astfel, tot în vremea confruntării cu englezii, două popoare în antiteză și se relevă indubitabil sentimentul patriotic francez. Motivul solidarității franceze cu monarhia e net prezent într-un apel adresat de Universitatea din Paris orașului Rouen, în decembrie 1418 (în vremea tragicei perioade inaugurate la 1415, prin înfrîngerea de la Azincourt): „Dacă Rouen este luat [de englezi], nu este membru în acest regat care să nu fie slăbit. Și pentru că, așa ca într-un corp natural, cînd un membru este slăbit sau rănit, sîngele și speranțele de viață din toate celelalte [membre] acolo aleargă... Astfel, forța, sîngele, substanța tuturor membrilor acestui regat trebuie acum să alerge în ajutorul acestui oraș și împotriva vechilor dușmani"[42]. Se vede cum, la începutul secolului XV, era un lucru firesc ca Franța și francezii să se solidarizeze cu orice parte a țării și poporului francez. Odată cu apariția Ioanei d'Arc se produce cel mai impresionant moment de unitate populară franceză, în cadrele monarhice și confesionale feudale. Sensul exact al ridicării sale eroice l-a dat Ioana însăși în vremea procesului de condamnare: „Știu bine că ei [englezii] vor fi izgoniți din Franța, afară de cei care vor muri aici; și că Dumnezeu va da izbîndă francezilor împotriva englezilor"[43]. Spre sfîrșitul îndelungatului conflict, confruntarea dinastică, pretextată la început și înțeleasă doar de marii feudali, devenise un adevărat război, național și popular, de eliberare a Franței de sub ocupația engleză. În acest timp, sentimentul patriotic[44] a atins cotele sacrificiului conștient pentru salvarea țării. În aceste condiții, în sec. XV—XVI se conturează statul francez ca și cadru național de dezvoltare[45]. În timpul lui Henric IV de Bourbon, la cumpăna veacurilor XVI—XVII, solidarizarea națională modernă, pe baze etnolingvistice, este o realitate certă. În fața reprezentanților unei provincii recent obținute, regele explică: „Pentru că dumneavoastră vorbiți limba franceză din naștere, e firesc să fiți supuși regelui Franței. Eu sînt de acord întru totul că limba spaniolă aparține spaniolilor, limba germană germanilor; dar toate regiunile unde se vorbește franțuzește trebuie să fie ale mele"[46]. Este o adaptare a principiului monarhic și a statului la entitatea și unitatea națională. Aceste realități s-au născut treptat. Solidaritatea franceză crește din ideea de Franța, afirmată de cîțiva clerici din elită în regiunea pariziană la începutul sec. XII, dragă mai apoi în mănăstirile din Paris și din Nord, destul de puternică pentru a reuni la Bouvines pe toți cei de la nord de Loara, asimilată curînd de juriștii meridionali, reîntărită de învățămîntul univer-

[41] *Ibidem.*
[42] R. Romeo, *op. cit.*, p. 145—146.
[43] *Istoria în apel. Procesele Ioanei d'Arc*, ediție de R. Manolescu, București, Edit. științifică, 1972, p. 120—121.
[44] G. și Cl. Willard, *Formation de la nation française (du X-e siècle au debut du XIX-e siècle)*, Paris, 1955, p. 37. (Pentru națiunea franceză, mai importantă este lucrarea lui M. Mollat, *Genèse médiévale de la France moderne. XIV—XV-e siècles*, Paris, 1970, p. 138—161).
[45] *Ibidem*, p. 43.
[46] R. Romeo, *op. cit.*, p. 146.

sitar, agresiv proclamată de slujitorii lui Filip cel Frumos, dezvoltată de cinci ori în scrierile pariziene din vremea Valois-ilor, apărată cu arma în mînă de ţăranii picarzi, loreni, normanzi, încetăţenită în Berry, Bourbonnais, Auvergne, impusă cu binele şi cu răul în Guyenne, Bretagne, atît de complexă, de puternică şi de fragilă la începutul secolului XVI[47]. Solidaritatea franceză, după timide începuturi în secolul XII, este deci o realitate puternică, impresionantă în finalul veacului XVI. Am insistat asupra exemplului francez fiindcă, aşa ca-n multe alte domenii, acesta a rămas ca model şi fiindcă este vorba despre unitatea unui popor romanic, care, în ciuda multiplelor şi complexelor diferenţieri, are o serie de afinităţi cu formarea unităţii medievale româneşti.

Concluziile se impun de la sine pentru realităţile din occidentul Europei. În evul mediu, este adesea dificilă izolarea diferitelor mobiluri, sentimente care-i animă pe oameni în acţiunile lor. Loialităţile trec imperceptibil una din alta. Acelaşi individ se simte solidar (la diferite grade de generalitate şi în funcţie de împrejurări) din motivaţie religioasă, feudală, etnică etc. Dar nu este dificil să se demonstreze netemeinicia afirmaţiei că sentimentul etnic şi atitudinea adiacentă acestuia erau străine evului mediu. Sînt evidente sensurile etnice ale „naţiunii medievale": solidarităţi născute direct de pe solul legăturilor bazate pe origine, dragostea pentru locul de naştere, limba comună, aceleaşi obiceiuri şi aceeaşi morală, credinţa faţă de un principe comun. Atît comunităţile locale, cît şi universalitatea creştină sînt de fapt realităţi vii la orice nivel social şi de cultură. Dar există şi un anumit grad de solidaritate etnică care, în cazul Franţei, de pildă, duce la noul stat mare şi unificat, ce subminează, pe de o parte, loialismele regionale şi locale şi pe de altă parte, loialismele mai generale, punîndu-le pe planul secund[48]. Renaşterea nu părea să contribuie la acest fenomen. Un anumit cosmopolitism, ca atitudine intelectuală în probleme politice, le era dictat umaniştilor de idealul lor însuşi. Dezintegrarea în „naţiuni" a unei lumi, aflate altădată sub semnul benefic, înglobant al Romei, le părea o conturbare a adevăratei civilizaţii. De aceea, Erasmus, membru al republicii literelor europene, satiriza sentimentul naţional, deşi el numea cu mîndrie Olanda patria sa[49]. Dar Erasmus era mai mult o excepţie printre umanişti. Guillamme Budé (1468—1540) ne apare foarte înflăcărat de sentimentul naţional francez, în ciuda ideilor umaniste profesate sincer[50].

Se mai cuvine subliniat faptul că, în multe cazuri, forjarea şi probarea unităţii, autoconştiinţa entităţii şi individualităţii, realele agregări pe baze etnice s-au făurit în contact direct cu celălalt, cu străinul, aflat şi el pe cale de solidarizare. Mai este important de semnalat că identitatea lingvistică şi culturală, bazată pe obiceiuri şi tradiţii comune, pe aceeaşi origine, apare, pînă prin veacul XV, privată, în general, de semnificaţie politică. Plecînd din evul mediu tîrziu este posibilă şi se realizează o netă evoluţie a raporturilor spre valori etno-lingvistice şi politice, spre

[47] B. Guenée, *op. cit.*, p. 68.
[48] K. F. Werner, *op. cit.*, p. 296.
[49] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 120.
[50] *Ibidem*, p. 120—121.

variatele moduri în care atari raporturi interferă. O asemenea evoluţie a lucrurilor ne permite, pentru veacurile XV—XVI, să vorbim în cazul Franţei, Angliei, Spaniei, Olandei etc. de naţiuni constituite, care, deşi vor dobîndi noi trăsături pe măsura înaintării în epoca modernă, au de pe acum clar conturate, pe baza experienţei seculare dobîndite, idealul şi realitatea unei ferme solidarităţi.

IOAN AUREL POP

ETHNICAL SOLIDARITIES IN THE MIDDLE AGES — THE 13th—16th CENTURIES

(Abstract)

The work analyses the various types of medieval solidarities and defines such words as *ethnic* and *medieval nation*. It is shown that in the 13th—16th centuries, besides the social political meaning of a privileged group, the concept of *natio* included the ethnic element based on a common language and territory, the same cultural tradition, the unity round the monarch etc. The author gives examples from western Europe and points out those ethnic elements that grouped the people and individualized the national communities by contrast or comparison. He concludes that the medieval nation had a real existence and served as premise for the active modern solidarities and for the modern nations that came into being in the west of Europe in the 16th century.

ISTORIA ŞI IMPLICAŢIILE UNEI CTITORII ROMÂNEŞTI NECUNOSCUTE: RĂCHITOVA MUŞINEŞTILOR

Cercetările istoriografice din ultimii ani au aglomerat date şi interpretări noi care certifică cît de departe sîntem de cunoaşterea integrală a tezaurului moştenirii medievale a Ţării Haţegului. Într-un ritm constant, aceiaşi ani au adus sau readus în atenţie monumentele de la Mălăieşti, Peşteana, Ostrov, Negoiu (com. Lunca Cernii de Jos), Sălaşu de Sus. De aceea, aproape nu mai poate surprinde pe nimeni faptul că în paginile care urmează va fi vorba de un alt monument, rămas complet necunoscut.

Răchitova, sat şi comună aşezată în colţul nord-vestic al Depresiunii Haţegului, face parte din salba de aşezări româneşti care ocupau şi ocupă marginea zonei piemontane. Calea către ea se străbate astăzi în 17 km, de la oraşul Haţeg, pe traseul Fărcădinurilor (unul din ele numit astăzi Unirea), Tuştea, pînă la Ciula Mică; de acolo drumul urcă deja pe apa Răchitovei pînă în dreptul localităţii omonime. În centrul satului, la dreapta rîuleţului şi a drumului, se desprinde din peisajul dealurilor golaşe, turnul-locuinţă construit de familia cnezială şi nobiliară locală. Turnul, în folosinţă în secolele XIV—XVI, trădează nucleul vechii stăpîniri feudale, dar, în acelaşi timp, constituie un bun reper şi pentru aflarea bisericii asociate, respectiv monumentul care constituie, în principal, subiectul acestor pagini. Lăcaşul a fost aşezat pe o terasă mult mai joasă faţă de turn, pe direcţia nord-vest şi la o distanţă de cca 300 m de el (fig. 1, 6—7). Accesul la biserică este originat însă în punctul de întîlnire a firului văii Răchitovei cu un mic afluent venit din stînga, Valea Celţii. Tot acolo şi şoseaua se bifurcă, la stînga către Lunca Cernii, la dreapta către Mesteacăn. Drumul medieval, astăzi închis de o parcelare, se distinge către dreapta şi cu cîţiva metri în aval de confluenţa apelor. Aproape imediat, la o diferenţă de nivel de 10—15 m, se întîlneşte terasa pe care se afla odinioară vechea biserică româ-

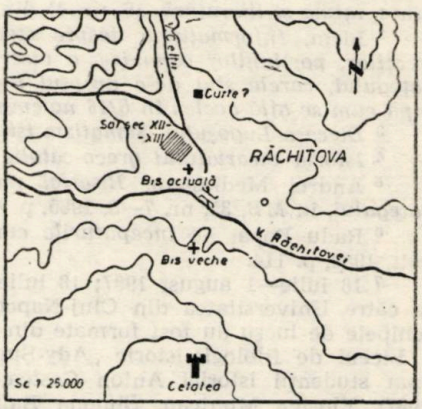

Fig. 1. Amplasarea obiectivelor medievale din Răchitova.

nească a Răchitovei. Sătenii numesc și astăzi locul „Progadea veche". Prin tradiție știau că acolo se aflase „biserica cea veche", iar înmormîntări s-au continuat în susul pantei line a terasei pînă în urmă cu 40—50 de ani. La data începerii cercetărilor se distingeau doar denivelări derutante, rezultate, — cum s-a văzut mai apoi —, nu de traseul vechilor ziduri, ci de movilele de dărîmături.

Consemnările vechiului monument au rămas cu totul vagi și, urmare directă, au trecut neobservate. În lucrările publicate, Ștefan Moldovan o citase numai ca reper pentru o piatră tombală din anul 1693[1]. Cercetîndu-i însă manuscrisele constatăm că acel atent și neobosit părinte al istoriografiei moderne românești a Țării Hațegului avusese timpul a se apleca mai stăruitor asupra edificiului, dîndu-i o descriere cît de cît exactă, care, mult rezumată e drept, avea să servească tipăriturilor ulterioare. Moldovan scria că biserica *Înălțarea Domnului* „e clădită de zid pe la începutul secolului al XVII-lea, care mai tîrziu i s-au adaus altarul și la mijlocul secolului al XVIII-lea i s-au adaus tinda muierilor; are în lungime 8° (= stînjeni, n.n.), în lățime 2½°, e pusă în loc ridicat din sus de sat"[2]. În 1903, Șematismul lugojan scria la rîndul său „a fost o altă biserică foarte veche de piatră, partea bărbaților edificată la finea veacului XVI-lea, la care în veacul XVIII-lea s-au adaus altariul și tinda muierilor"[3]. După el, Iacob Radu reținea doar că biserica răchitovenilor „a fost foarte veche, poate de prin veacul al XV-lea sau XVII-lea"[4]. Deja în vremea lui biserica dispăruse cu totul. De la începutul veacului nostru nimic nu s-a alăturat în dreptul acestor informații. Notăm doar consemnări mai recente care nu aduc nimic nou[5] ori formulează ipoteze asupra vechimii posibile[6].

Cercetările arheologice de la ruina bisericii Înălțarea Domnului din Răchitova s-au desfășurat în două campanii[7]. Au fost practicate 12 sec-

---

[1] Ștefan Moldovan, *Annotațiuni despre Tieara Haților*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 16, nr. 41 din 14 oct. 1853, p. 307.

[2] Idem, *Informațiune despre statul parohiilor, numărul locuitorilor, starea preoților, porțiunilor canonice, a bisericilor, cimitirelor și a școlilor din vicariatul Hațegului, carele sînt de-a dreptul îngrijirii vicariatului ocîrmuitoare încredințate, după cum se află acelea în 6/18 noiembrie din anul 1855*, p. 36.

[3] *Diecesa Lugoșului. Șematism istoric*. Lugoj, 1903, p. 450.

[4] *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*. Lugoj, 1913, p. 295.

[5] Andrei Mediețanu, *Biserici medievale românești de odinioară din Țara Hațegului*, în *MB*, 35, nr. 7—8, 1985, p. 499.

[6] Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București, 1988, p. 114.

[7] 18 iulie—1 august 1987; 18 iulie—12 august 1988. Finanțarea a fost susținută de către Universitatea din Cluj-Napoca și, în parte, de către Episcopia Aradului. Echipele de lucru au fost formate din elevi de la Liceul industrial „Emil Racoviță" și Liceul de filologie-istorie „Ady-Șincai" din Cluj-Napoca. La săpături au participat studenții istorici Anton Costea, Emil Popan, Radu State, Gheorghe Petrov (1987), Florica Muntean, Simona Bala, Mihaela Cosma, Călin Vlăduț, Gheorghe Petrov (1988), alături de profesorul și cercetătorul Ioan Drăgan (1988). Se cuvin aici aduse mulțumiri pentru sprijinul acordat cercetărilor de către Valer Tășală, primarul comunei Răchitova, și Cornel Opîrlesc, preotul paroh.

țiuni (S I—X, C I—II) (Pl. I), degajări și nivelări pe o suprafață de cca 150 m^2, dublate de operațiuni de consolidare și conservare (fig. 17)[8].

Cea dintîi constatare făcută contrazice afirmația lui Ștefan Moldovan în privința adăugirii altarului într-o fază tîrzie de construcție. Fundațiile navei și ale altarului sînt țesute, deci construite într-o singură etapă unitară, pe care o putem deja desemna ca fiind aceea de început. Adîncirea fundației la —1,20 m față de nivelul de călcare inițial era reclamată de panta ușoară și, în mod deosebit, de consistența solului viu. Acesta din urmă se compune din luturi brun-gălbui, care, așa cum vom vedea mai jos, au avut efecte asupra evoluției ulterioare a monumentului. În prima fază de existență, biserica din Răchitova a arătat ca o construcție simplă, cu absida altarului pătrată (aprox. 4×4 m la exterior, 2,5×2,5 m în interior) și cu un naos nedivizat, nu cu mult mai mare (6,2×6,2 m exterior, 4,85×4,85 m interior) (Pl. I). Decroșul absidei altarului are în interior 0,60 m, lăsînd altarului o deschidere spre naos de 2,45 m. Grosimea fundațiilor a fost ușor diferită în zona altarului (0,75—0,80 m), față de navă, (0,85 m). Intrarea a fost practicată la 1,12 m de colțul de nord-vest, pe latura de vest. În deschiderea ei, ușor evazată spre interior, a fost fixat un canat de piatră ori bîrne (gr. = 0,12×0,15 m), în care fusese prinsă ușa (fig. 9). Dimensiunile reduse ale monumentului îngăduie presupunerea unor bolți construite din piatră.

Tehnica de construcție folosită nu are nimic deosebit. Pietrele, provenite dintr-o carieră apropiată, dacă nu din locul numit astăzi „Coasta lui Dric", sînt șisturi sfărîmicioase care se sparg ușor în forme utile pentru construcție. Au fost aranjate în operă cu destulă grijă, dar fără să formeze asize regulate, legate cu mortar alb, curat, de foarte bună calitate. Posibil ca în acest preparat să fie inclusă — ca și în tencuiala de frescă, de care ne vom ocupa mai jos, — cărămidă pisată în cantități mici. Consistența mortarului amintește destul de bine de aceea din turnul donjon, dar și din alte construcții de zid hațegane. Calitatea, incomparabil superioară liantelor mai tîrzii, argumentează un front de înălțări arhitectonice comandate și realizate într-o epocă unitară.

Din punct de vedere planimetric, avem de-a face cu un tipic monument hațegan cu absidă pătrată. El este comparabil, ca dimensiuni, cu Leșnicul, Nălațiul ori Streisîngeorgiu (vezi fig. 5). La sfîrșitul secolului al XVI-lea, Răchitova avea cel puțin 200—225 de locuitori[9]. Hotărît, spațiul interior al bisericii descoperite nu a fost destinat cu prioritate acelei comunități, nici măcar uneia mai mici și mai vechi, ci doar folosinței unei familii feudale.

Imediat după înălțare, biserica a fost împodobită cu decorație de frescă. Tencuiala specială se compune dintr-un amestec de nisip cu var

---

[8] Finanțarea acestor operații a fost înfăptuită de către Episcopia Aradului. Materialele și uneltele au fost puse la dispoziție de autoritățile comunale iar lucrările propriu-zise au fost împlinite cu forța de muncă a șantierului. S-au utilizat mortare preparate din var, nisip și cărămidă pisată iar cimentul a fost utilizat numai la suprafața de contact a fundațiilor cu intemperiile (vezi fig. 17).

[9] La 1585, numai în stăpînirea Ecaterinei Mursinay sînt amintite 45 de sesii iobăgești (*Sz.*, 1895, p. 799—801). Calculul minim rezultă dacă presupunem că fiecare sesie era locuită de o familie de 4,5—5 persoane. La aceștia ar trebui socotiți je-

(5%) și praf de cărămidă, alături de puzderie sau paie[10]. Grosimea stratului de aplicat era de 0,015—0,019 m. Cantitatea de frescă, însumînd aproximativ 4,7 m², a fost recuperată în bucățele mărunte, ce nu depășesc niciodată suprafețe mai mari de 280 cm². Provine din întregimea stratului de dărîmare, nu de la baza lui, ceea ce demonstrează scoaterea concomitentă a frescei cu pereții de zid. Nici un fragment nu a fost descoperit lipit de vreo piatră. Gruparea materialului recuperat nu mai poate fi pusă în relație directă cu vechea dispunere iconografică. Majoritatea frescei a fost colectată din sfertul de nord-est al ruinei, în interior, cît și la exterior. Alte fragmente, de diferite mărimi, s-au reîntîlnit răzleț, pe întreaga suprafață cercetată sau în morminte de secol XIX—XX. Din totalitatea fragmentelor, singure ori alăturate, se disting ușor chipuri, veșminte, decorații și inscripții chirilice. Valoarea lor artistică, pe drept cuvînt excepțională pentru istoria artei românești medievale, va fi pusă în evidență, în detaliu, în pagini speciale, din acest volum[11]. Aici mai trebuie doar să adăugăm că fragmentele de frescă indică un număr neterminabil de ferestre.

Cele mai vechi monede descoperite în jurul bisericii (1468/1481 + 1519, M 17) demonstrează că ea exista sigur la începutul secolului al XVI-lea. Mormîntul invocat a apărut *după* înălțare așa cum o dovedesc granulele de mortar descoperite în el. Alte morminte, răvășite, datate cu monede la mijlocul veacului al XVI-lea (1549, 1558) au fost plasate în apropiere, respectiv în sectorul de sud-est al altarului, în timp ce un altul, parțial deranjat (M 58) datat cu o monedă în 1546, a fost descoperit la jumătatea laturii de nord. Toate mormintele clare, datate în prima jumătate a secolului al XVI-lea aparțin numai copiilor. Poziția laterală a mormintelor înșirate, față de poziția „de favoare", din vecinătatea altarului, pledează pentru o aglomerare de înhumați care impunea deja poziția mormintelor de la începutul secolului al XVI-lea. Înhumările mai vechi, care vor fi fost, nu le putem coborî mai jos de o jumătate de secol. Dar, *această datare concordă perfect cu al doilea element major de datare*. Calitatea și stilul frescelor le recomandă din plin secolului al XV-lea[12]. Contextul istoric și analogiile cu Densușul, ne determină să anticipăm, fixînd datarea la mijlocul veacului al XV-lea.

Cît a funcționat numai această primă construcție am înregistrat urmele unui incendiu provocat probabil numai la nivelul acoperișului. Pigment de cărbune ampretează un nivel în sol, nivel care va fi străpuns de către șanțurile de fundație ale șantierului care va urma.

Intervenția constructivă majoră de care aminteam s-a produs în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Datarea este asigurată de o monedă emisă în anul 1762, descoperită deasupra podelei cu lespezi de piatră care

---

lerii, slugile de la curte și, eventual, cîțiva oameni liberi. Pentru comparație, Densușul avea 150 „de suflete" la 1556—1557 (*Pagini de veche artă românească*. Vol. V/1. București, 1985, p. 70).

[10] Analiza chimică a conținutului și cromaticii frescei a fost efectuată în Laboratorul zonal de restaurare și conservare Cluj-Napoca, de către chimista Doina Boroș, căreia îi exprimăm, și pe această cale, mulțumirile noastre.

[11] Marius Porumb, *Frescele de la Răchitova*.

[12] *Ibidem*.

a fost montată pe toată suprafața interioară. Cronologia afirmată de Moldovan, la un veac de la eveniment, este astfel confirmată. Atunci jumătatea sudică a fațadei vestice a bisericii vechi a fost dărîmată pînă la nivelul de călcare, iar bisericii i s-a adăugat un pronaos de 6,5 m lungime. Fundațiile se deosebesc ușor de cele ale vechii înălțări (gr. = 0,70—0,80 m). Intrarea a fost practicată tot pe latura de vest, însă cu o evazare inversă, respectiv dinspre interior către exterior (fig. 12). Singurul fragment de ancadrament al intrării a fost descoperit la 0,87 m de colțul interior de sud-vest. Consistența mortarului întrebuințat a fost calitativ inferioară celui vechi. Adunarea pietrelor de morminte, ca și prezența printre zidurile dărîmate a unui fragment de rîșniță de mînă (∅ = 0,55 m), luminează îndeajuns asupra condițiilor și concepțiilor constructive ale etapei. Cu același prilej al măririi bisericii a fost amenajat un pavaj cu lespezi de piatră, pe alocuri prinse cu mortar, pavaj care acoperea pronaosul (fig. 13), *fundația laturii de sud din vechea intrare*, interiorul naosului (biserica inițială) și absida altarului (fig. 8). Dacă bolțile au existat într-adevăr, atunci ele au fost afectate în rezistență de distrugerea cu intenție a laturii de sud a vechii intrări. Absența unor fragmente de frescă specifice curburilor de boltă, indică în mod cert dispariția bolții înainte de totala demolare a bisericii.

Evoluția ulterioară a monumentului a fost marcată de un cutremur ori de o alunecare de teren, care a produs fisurarea colțului de sud-est a altarului (fig. 11). Nu avem date pozitive pentru cronologia acestui eveniment, însă ni se pare în logica lucrurilor ca pronaosul să fi fost înălțat *înainte de apariția avariei* ori, poate, *înainte ca aceasta să fi evoluat pînă la forme cu adevărat amenințătoare*. O situație contrară ar fi pus sub semnul întrebării reluarea monumentului deja șubrezit. Absența contraforturilor, ca soluție de salvare, pare să indice și ea cronologia tîrzie ori post-medievală. Fisura a evoluat în timp, mărindu-se îngrijorător, pe terenul propice al lutului care se pretează la umflare și favorizează alunecările. În latura sudică, la un metru de închiderea altarului, fisura a fost surprinsă *în fundație* cu o lățime de 0,15 m. Pînă să atingă această dimensiune, au fost încercate reparații.

Una dintre acestea a fost însoțită de o tentativă stîngace de a „plomba" bucățile de frescă căzute. Consistența „plombelor" este dată de un mortar cenușiu obișnuit, de tencuială, pe care apar pete de culoare roșie și neagră, uneori alăturate. Într-un moment diferit, *întregul* ansamblu de pictură a fost văruit. Dată fiind atestarea încercării de reparație a picturii, trebuie să admitem că acoperirea s-a produs după acea operație, din rațiuni care nu se cunosc. Fie a fost vorba de o necesitate reclamată de religia reformată a stăpînilor din veacul al XVII-lea, fie de un proces de estetizare în urma adăugirilor și reparațiilor acumulate în cursul vremii. Pledează pentru datarea mai veche a văruirilor, *numai un singur fragment* de frescă care prezintă două pelicule suprapuse. Ceea ce mai spun alte fragmente este că, în timp nedeterminat, s-au făcut și tencuiri interioare, mai întîi cu un mortar gălbui, slab, apoi cu un altul, cenușiu, cu pietriș cu granulație destul de mare. Or, ultima tencuire pare să corespundă, prin materialele utilizate, reparațiilor la frescă, ceea ce lasă să

se înțeleagă că văruirile s-au întîmplat destul de tîrziu, către vremurile de sfîrșit ale vieții bisericii.

Zona absidei altarului s-a bucurat de o atenție specială. Acolo au existat două nivele de podire cu lespezi de piatră (fig. 8). Sub cea superioară, în dreptul iconostasului, a fost descoperită o monedă emisă în anul 1762, ceea ce oferă unele indicii asupra cronologiei amenajărilor. Prima podea corespunde celei care exista pe toată suprafața interiorului bisericii lărgite. În dreptul proscomidiei, două pietre înguste erau înfipte vertical, pentru a susține o măsuță (?) ori pentru adăpostul unor odoare. Înspre închiderea de est a altarului a fost amenajată o groapă (0,68×0,52 m), placată pe fund și lateral cu lespezi de piatră (fig. 16). Din interiorul ei s-a recoltat o monedă emisă în anul 1781. Destinația acestei gropi nu o știm. Piciorul mesei altarului, introdus acolo, cu tăblia mesei deasupra, obtura circulația în jur, fapt ce contravine practicilor cultului ortodox.

Pardoseala a doua a altarului a apărut probabil în momentul unor noi reparații majore. Ea avea și rostul de a nivela interiorul edificiului care se prezenta atunci cu o înclinare de 8° spre est-nord-est. Podirea cu piatră a folosit lespezi mai mici, dar și vechi pietre de morminte cu cruci incizate. Acestei podiri îi corespunde stratigrafic, în restul bisericii, o umplere cu lut. În consistența lutului s-au descoperit bucăți de tencuială simplă și de frescă. Intervențiile repetate și substanțiale din sectorul absidei altarului au produs lui Ștefan Moldovan impresia unei părți noi, adăugate navei.

Pentru repararea fisurii din elevație, ori pentru piciorul mesei altarului[13] s-au folosit și cărămizi (0,13×0,06, 0,125×0,045 m, niciuna cu lungimea întreagă).

Recuperarea unui număr însemnat de cuie subțiri, speciale, îngăduie imaginarea acoperișului de șindrilă, din ultima etapă de existență a bisericii. Au fost găsite doar două piroane (L=0,235 și 0,135 m), unul în sectorul ușii de intrare în vechea biserică. Mai demn de notat este un alt drug de fier (L=0,19, gr.=0,006/0,006 m), cu mijlocul torsionat, care a aparținut feroneriei funcționale de la una dintre ferestre. Despre înzestrarea interioară vorbesc fragmentele unui căzănel de fontă, o mică cruce de cădelniță, recuperată dintre pietrele pavajului superior al altarului, o altă mică piesă de bronz care sugerează capătul unui picior de sfeșnic, o lamă subțire de bronz (0,006×0,06 m), cu destinație necunoscută. Cîteva piese de sticlă (un elaborat în formă de pahar, cu irizații plumburii și un fragment de inel) conduc la reconstituirea unor candelabre de manufactură, în felul acelora care ornează și astăzi interiorul bisericii Pîrveștilor de la Baru (Hațeg)[14]. În sfîrșit, alte cioburi din foi de sticlă, cu urme de

[13] Biserica cea nouă din Răchitova (hramul Sf. Petru și Pavel) are piciorul mesei altarului tot din cărămidă. Din acest motiv am avea o explicație de ce nu a lăsat urme mai vizibile în ruină. Un altar cu picior de piatră (refolosit?) se află în cel mai apropiat sat, Ciula Mică, la biserica construită „către 1900". Informație Cornel Opîrlesc.

[14] Urmele aceloraşi piese au fost descoperite şi la Streisîngeorgiu (*RMM seria MIA*, 47, nr. 1, 1978, p. 27, 29) şi Mălăieşti (*AIIA. CN*, 25, 1982, p. 87). O piesă ase-

vopsea, provin dintr-o zestre de icoane pe sticlă. În vechea casă parohială a Răchitovei am descoperit o icoană pictată pe lemn (sec. XVI—XVII), cu chipul distrus ori degradat și cu legenda frumos scrisă în caractere chirilice. Destul de curioasă este prezența în preajma monumentului a unor fragmente de cahle (fig. 2). Ornamentica și tehnica permit datarea în secolul al XVII-lea. Numărul lor foarte redus nu îngăduie prezumarea existenței unei sobe de încălzire. Dacă, într-adevăr a funcționat o astfel de sobă, ea a fost scoasă în secolul al XVIII-lea, cu prilejul refacerii bisericii. Pînă în prezent, cahle au fost semnalate în cercetările de la Leșnic,[15] dar au mai fost găsite și în preajma altor biserici,[16] fără să poată recompune sobe întregi. Printre foarte puține fragmente de ceramică de uz comun descoperite la Răchitova, am remarcat unul singur cu profilatura unei buze și o consistență ce reclamă datarea în secolele XIV—XV. Alte fragmente, din secolele XVI—XVIII, aparțin unor vase diverse, majoritatea nesmălțuite, dar și cu zmalț verde ori dungi de zmalț alb. În preajma ruinei a mai fost descoperită și o seceră (L = 0,25 m).

Biserica cu hramul Înălțării Domnului își încheie existența către ultimul sfert de veac al secolului al XIX-lea. Nivelul de dărîmare este arhisaturat cu monede austriece emise pînă în anul 1863. După informația lui I. Radu, biserica cea nouă a Răchitovei a fost construită la 1888 și sfințită în 1901[17]. Ea a apărut nu pentru că cea veche fusese „prea mică pentru atîta popor“,[18] ci pentru că s-a șubrezit în urma dizlocării altarului. Este posibil ca materialul de construcție al bisericii vechi să fi fost în bună parte întrebuințat pentru cea nouă. Oricum este cert că vechiul lăcaș nu a supraviețuit în ruină. Numai așa se explică de ce, la aproximativ 25 de ani distanță de la presupusa dezafectare, localnicii nu mai cunoșteau și nu vedeau traseul fundațiilor. Un număr de șase morminte identificate în cercetare (M 1, M 6, M 9, M 41, M 56, M 60), datate în anii 1894—1915, străpung fundațiile în toate sectoarele (vezi Pl. I).

La Răchitova au fost identificate și în cea mai mare parte cercetate 60 de morminte. Pînă în secolul al XVIII-lea, orînduirea lor a fost destul de haotică, preferîndu-se vecinătatea altarului. În latura de nord a bisericii înhumările au fost rare din cauza porțiunii înguste a terasei și datorită înclinării ei. În veacul al XVIII-lea, înmormîntările s-au sistematizat, fiind practicate în șiruri dezvoltate către sud. În sfîrșit, ultimele înmormîntări din zona ruinei au reapărut la sfîrșitul secolului al XIX-lea, pînă în timpul primului război mondial. Din cele 60 de morminte identi-

---

mănătoare, dată la sf. sec. XVII—încep. sec. XVIII, la biserica M-rii Cernica *(Cercetări arheologice*, 4, 1981, p. 211 fig. 6, 213).

[15] Gh. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Leșnic, jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, 8, 1986, p. 131.

[16] În mediile românești din Țara Românească: Brădet (jud. Argeș) — monument sec. XV, cahle sec. XVI—XVII *(BMI*, 39, nr. 2, 1979, p. 59); Călui-Căscioarele (Ilfov), sec. XV—XVIII. *(Cercetări arheologice*, 3, 1979, p. 303); Piua Petrii (jud. Ialomița), sec. XVI *(Cercetări arheologice*, 4, 1981, p. 135—136). În mediile alogene din Transilvania: Drăușeni (jud. Brașov), sec. XV—XVI *(Cercetări arheologice*, 3, 1979, p. 188—189); Chilieni (jud. Covasna), sec. XV—XVII *(MCA*, 16, 1982, p. 219).

[17] I. Radu, *op. cit.*, p. 295.

[18] *Ibidem.*

ficate, 17 s-au datat în secolele XIX—XX, nouă în secolul al XVIII-lea, opt în al XVII-lea, cinci în secolele XV—XVI. Restul de 21, fără inventar, pot fi, în marea lor majoritate, după poziție și adîncime, atribuite secolului al XVIII-lea. Multe alte morminte, în special cele mai vechi, din secolele XV—XVI, au dispărut prin răvășire și suprapuneri. Oase izolate și obiecte de inventar, inclusiv monede, atestă spulberarea lor.

Poziția înhumaților, suficient de irelevantă pentru datări sau practici funerare medievale, se supune unei singure reguli: cu mîinile așezate pe piept. Orientarea gropilor a fost făcută cu mici variații de la axa est-vest. Consistența solului nu a păstrat diferențieri care să permită identificarea precisă a gropilor. Sicriele vechi au dispărut cu totul, lăsînd doar urma cuielor. Știm sigur că la sfîrșitul secolului al XVII-lea erau în obicei cruci de lemn, chiar pentru persoane mai impontante. M 10 și M 38, aliniați lîngă pereții de sud și de nord ai altarului, au avut asemenea cruci fixate cu lespezi de piatră în jc. Lespezile cu cruci incizate erau în uz în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, înaintea construirii pronaosului. Întîlnim tipul „cruce de Malta", dar fără capetele în coadă de rîndunică (fig. 3)[19]. Crucea malteză derivă poate din comprimarea brațelor unei cruci de tip grec, prezentă și la Răchitova[20]. În sfîrșit, crucea latină încheie repertoriul semnelor funerare. Folosirea pietrelor tombale se generalizează în Hațeg în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, dar există date care ne permit să presupunem extinderea teritorială a pietrelor de felul arătat, într-un teritoriu mult mai larg, în sate românești de pe cuprinsul Transilvaniei. Absența inscripțiilor se datorează subsumat unei stări culturale și sociale, la care se adaugă, subiectiv, materialele utilizate și factorului numit astăzi „modă".

Lipsa mormitelor de ctitori din interiorul bisericii vechi de la Răchitova nu este, nici pe departe, o surpriză. La Streisîngeorgiu, un prim mormînt interior a fost săpat după două veacuri de la ridicarea în piatră a monumentului[21]. Totuși, prezența ctitorilor la Sînpetru,[22] poate și la Mălăiești,[23] lasă deschisă judecarea acestor aleatoare situații. Mai tîrziu, mormintele apar constant în toate bisericile Hațegului, de la unul singur (Mălăiești, Baru), pînă la cîteva (Colți-Suseni, Sînpetru, Streisîngeorgiu), atît în navă cît și în altar. Apreciem ca posibilă o înmormîntare suprapusă de M 6, în colțul de sud-vest al pronaosului. Ipoteza se bazează pe descoperirea unui inel de bronz (Fig. 4/a) în dreptul capului înhumatului de la începutul secolului XX. Decorația inelului, identică cu aceea a cru-

[19] Analogiile la care ne putem referi aparțin sec. XII—XIII (Dăbîca, jud. Cluj, — *Acta MN*, 5, 1968, fig. 10/b) și XIII—XIV (Turnu Severin — *BCMI*, 30, 1937, p. 155, 163, fig. 28—29).

[20] Pentru ele vezi îndeosebi analogiile cu crucile din cimitirul românesc de la Vărarea (Nepos, jud. Bistrița-Năsăud). M. Roska, *Un vechiu cimitir românesc în fostul sat Vărarea din jud. Bistrița-Năsăud, după săpăturile arheologice întreprinse*. Cluj, 1924, p. 35—36, 38—40, 42—44.

[21] Radu Popa, *Streisîngeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în *RMM seria MIA*, 47, nr. 1, 1978, p. 24.

[22] Gh. I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la biserica din Sînpetru (com. Sîntămărie Orlea, jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, 13, 1977, p. 289—290.

[23] V. Eskenasy, Adrian A. Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul văii Sălașului (sec. XIV—XVII)*, în *AIIA. CN*, 25, 1982, p. 87.

ciuliței de cădelniță descoperită între pietrele pavajului din altar, conduce către o datare de secol XVIII. Alte înhumări din aceeași vreme, care, în mod evident, nu prezentau pentru noi vreun interes deosebit, au rămas posibile în laturile pronaosului.

Inventarul mormintelor este suficient de sărac. Practic nu există mormînt cu mai mult de trei tipuri de obiecte. Dar, în consens cu alte cimitire hunedorene ori transilvane, cel de la Răchitova se evaluează drept comun. Monedele s-au așezat, ca o regulă fără excepții, în mîinile puse pe pieptul defuncților. În secolele XVI—XVII au fost puse și cîte două monede la un singur mormînt (M 16, M 17). În veacul al XVIII-lea practica locului de depunere a monedei a devenit într-atît de specializată încît am regăsit în mîinile morților punguțe de piele groasă, de dimensiunea monedei (M 30, M 48). Obiceiul l-am înregistrat și la sfîrșitul secolului al XIX-lea (M 6). Cea mai mare parte dintre monedele de argint, pînă la cele de la începutul secolului al XVIII-lea, au servit ca podoabe pentru oameni vii[24]. La Streisîngeorgiu perforarea pentru salbă este atestată deja pe o monedă din secolul al XII-lea[25]. După oarecare folosință, șiragurile au fost desfăcute sau, poate mai corect, transformate prin includeri de monede mai valoroase sau mai circulate. Pentru că o monedă găurită din a doua jumătate a secolului al XV-lea se împerechează cu una de la începutul secolului al XVI-lea (M 17), iar, în altă situație, o monedă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea cu una de la începutul veacului următor (M 16), rezultă că asocierile nu depășesc 20—30 de ani[26] și rămîn cu cronologia relativă utilă pentru datări, ca și cele fără găuri.

Varietatea inventarului monetar al necropolei este de notat[27] deoarece ea stă în opoziție cu sărăcia pe care o înregistrează necropolele de la Sînpetru, Leșnic, Mălăiești. La Răchitova seria monetară continuă neîntrerupt din secolul al XV-lea, pînă al XIX-lea. Dacă excludem des-

---

[24] Nimic nu pledează pentru legarea monedelor de degete, așa cum se întîmplă în unele cimitire din Țara Românească. Vezi Piua Petrii, sec. XV—XVI *(Cercetări arheologice*, 2, 1979, p. 205); Oltenița, sec. XVI—XVII *(Ilfov — file de istorie*. București, 1978, p. 158).

[25] R. Popa, *Streisîngeorgiu*, p. 25. Din aceeași vreme datează și o monedă perforată descoperită la Gornea *(Banatica*, 6, 1981, p. 188—189). Practica are și antecedente antice.

[26] Pentru Hațeg, la Streisîngeorgiu, M 18 are două monede din prima jumătate a sec. XVI, iar alte două morminte conțin monede asociate, dar nu știm dacă au fost găurite sau nu. Pentru alte situații, care ne confirmă observația, vezi M. Roska, *op. cit.*, p. 22—24; *Cercetări arheologice*, 3, 1979, p. 310, 317; 6. 1983, p. 104, 106.

[27] Lista monedelor din sec. XV—XVII care au fost determinate se prezintă astfel: denar Matia Corvinul (1468—1481) (M 17); denar Ludovic II al Ungariei (1519) (M 17); denar Ferdinand I de Habsburg (1546) (M 58); denar Ferdinand I de Habsburg (1549) și altul (1558) din M răvășite; denar Rudolf al II-lea (1585) (M 16); denar suberat sec. XVI—XVII (M 4); gros Sigismund III al Poloniei (1614) (M 16); denar Ferdinand al II-lea (1632) (M 12); groschen arhiepiscop de Salzburg (1681) (M 10); *moneta nova* Leopold I, arhiduce (1694) (M 34), denar Leopold I (1700) (M 42). Starea altor monede din aceleași vremuri le face de nerecunoscut. Din seria numismatică a veacului al XVIII-lea reținem, pentru raritate, doar o piesă de 3 creițari (?), emisă de episcopul Lucius pentru Chur (Elveția) (1733) (M răvășit în fața altarului). Pentru determinări mulțumim cercetătorilor dr. Eugen Chirilă (seria 1987) și dr. Francisc Pap (seria 1988).

coperirile monetare din feudalismul timpuriu, înregistrate la Streisîngeorgiu și Strei, necropolele românești hunedorene par să înregistreze un hiatus monetar pentru veacul al XV-lea. Din rapoartele publicate, numai la Hălmagiu — ctitorie în relație directă cu arealul social și economic care ne interesează, — a fost descoperită o singură monedă din vremurile lui Matia Corvinul[28]. La fel se petrec lucrurile și la Răchitova. În tezaurele publicate pînă în prezent, adică cele de la Nălățivad, Lăpușnic, Ribița și Hațeg, monedele de secol XV sînt în minoritate evidentă. Singurul tezaur mai bogat, cel de la Sălciva,[29] este situat pe valea Mureșului și, după toate probabilitățile, nu a fost adunat de feudali români. Avînd în vedere realitățile documentare, care oglindesc o prosperitate deosebită pentru veacul în discuție, ar rezulta concluzia potrivit căreia, din punct de vedere arheologic, nu posedăm încă o imagine fidelă a realității.

Pe lîngă monede, ne-a reținut atenția un ac de păr de bronz, cu gămălie, recuperat din strat răvășit (M 43?), dar care are analogii databile în secolul al XVI-lea, la Hălmagiu[30]. Secolului al XVIII-lea îi aparțin inelul din M 6 (fig. 4/a), un nasture de bronz cu decor vegetal (fig. 4/b), bentițe de piele decorate cu aplici cvadrilobate de bronz (M 32) ori mărgeluțe din os și de sticlă colorată (albastre, albe, negre, roșii) (∅ aprox. 0,003 m) (M 7). Acestea din urmă, cusute pe fîșii de pînză, erau purtate pe cap și gît[31]. Alte mărgele de sticlă, brun-negre (L = 0,02 m) și cu secțiune hexagonală, au aparținut unui șirag (M 23). Neîncadrate cronologic au rămas o mărgică de sticlă de formă sferică, albastră (∅ = 0,007 m) și un medalion cu montură, din argint, din morminte deranjate. Alături de acestea mai semnalăm potcoave de cizme și catarame de chimir (M 19, 36, 37). Sub lespezile de căpătîi ale lui M 13 au fost descoperite peste 50 de cuie; un obicei funerar pe care l-am surprins și la un mormînt de secol XVIII de la Baru.

Istoria arheologică a Răchitovei a început prin veacurile XII—XIII,[32] în timp ce istoria documentară demarează numai în veacul al XIV-lea. Atestările împletesc strîns istoria localității cu aceea a Densușului vecin. Stăpînii ei feudali s-au desprins dintr-o familie odinioară cu autoritate peste un cnezat extins între Munții Poiana Ruscăi, Rîu Mare și Poarta de Fier a Transilvaniei. Cel dintîi cnez atestat de documente, Mușana,[33] și-a lăsat numele moștenire tuturor urmașilor.

Nu avem date clare care să indice locul rezidențelor succesive ale familiei Mușina. Dacă s-au tras din Densuș și îl păstrează în titlul nobi-

[28] Dan Căpățînă, *Cercetările arheologice de la Hălmagiu și Vîrfurile (jud. Arad)*, în *RMM seria MIA*, 2, 1976, p. 80.

[29] Olimpia Palamariu, *Repertoriul tezaurelor feudale din colecția Muzeului județean Hunedoara-Deva*, în *Sargetia*, 18—19, 1984—1985, p. 255—256. Tezaurul de la Cinciș, cu evidențe în Muz. de ist. Cluj-Napoca, avea și el monede de sec. XV (vezi *Acta MN*, 22—23, 1985—1986, p. 267), dar nu cunoaștem proporția acestora.

[30] Dan Căpățînă, *op. cit.*, p. 79, fig. 10. Folosința tipului urcă însă pînă în sec. XVIII (*București*, 8, 1972, p. 96; *RMM seria MIA*, nr. 2, 1986, p. 82).

[31] Le cunoaștem încă de la Baru (Hațeg), unde apar în asociație cu monede de sec. XVIII. Cercetări inedite.

[32] R. Popa, *La începuturile...*, p. 70—71. Semnalăm descoperirea întîmplătoare a unor materiale ceramice aparținătoare culturii Coțofeni pe dealurile învecinate celui pe care este plasată cetatea.

[33] *DRH. C.*, XI, 1981, p. 506—510.

liar dobîndit mai pe urmă, nu înseamnă obligatoriu că locuirea lor acolo a fost necurmată. După cîte știm, satul Densuș era divizat încă din secolul al XIV-lea,[34] în așa fel încît Mușineștilor le-a revenit doar o parte din el. Tot feudalii din numita familie au fost constructorii turnului-locuință de la Răchitova. Evenimentul se cere privit ca împlinirea dorinței de a realiza un nucleu domenial, rezidențial și militar. Urmele cele mai vechi descoperite în cetate,[35] ca și analogiile cu donjoanele din Țara Hațegului, construite de către români,[36] conduc către secolul al XIV-lea, mai probabil către sfîrșitul său. Deci, în mod sigur, la sfîrșitul secolului al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea, Mușineștii erau feudali „de Densuș", cu o cetate la Răchitova. Disocierea loc de origine (titlu de nobilitate) — rezidență, funcționînd pentru ei la Densuș și Răchitova, se repetă, ca soluție socială și realitate feudală, în două cazuri elocvente din Țara Hațegului. Sărăcinești, originari din Sălașu de Sus, și-au ridicat fortificația în vecinătate, la Mălăiești; Cîndeștii din Rîu de Mori au procedat identic, construind la Colți-Suseni. În fața unui număr de trei exemple, am putea bănui generalitatea, ceea ce, în planul cercetărilor viitoare, ar conduce la o facilitate de studiu pentru evoluțiile cnezimii și nobilimii zonale.

La începutul secolului al XV-lea, familia Mușineștilor era temeinic instalată la Răchitova, prin acte de stăpînire și construcții. Artizanul acestei realizări a fost, probabil, Ioan Mușina. Fiu al lui Stoian și nepot al celui dintîi Mușină, el își face simțită prezența începînd cu anul 1404,[37] pentru ca în 1411 să fie consemnat cnez jurat al Țării Hațegului[38]. Înzestrat cu hrisoave de nobil, scutit de cincizecimea oilor și dări cneziale,[39] și-a consolidat autoritatea asupra întregii văi superioare a Răchitovei și a Cernei[40]. Negoțul cu animale, practicat prin intermediari supuși, pînă în centrul Transilvaniei,[41] i-a procurat posibilitățile materiale necesare pentru înălțarea unei cetăți cu turn de piatră și val de pămînt. Cu alte cuvinte, Ioan Mușina și-a ridicat familia la o stare comparabilă și competitivă cu cele mai notabile familii românești din districtul hațegan. La moartea sa, în preajma anului 1438, a lăsat în urmă doi fii și o fiică. Ștefan și Sandrin se vor face remarcați drept buni organizatori, cu dare de mînă, și militari. Administrarea banatului de Severin, care le-a revenit cu răspunderi împărțite cu feudali bănățeni[42], a adăugat familiei Mușineș-

---

[34] R. Popa, *La începuturile...*, p. 93—95.

[35] Idem, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *BMI*, 41, 1972, p. 56; idem, *La începuturile...*, p. 223.

[36] Pe baza materialelor arheologice relativ tîrzii, dar mai ales prin forma și austeritatea stilistică a construcțiilor de la Colți, Mălăiești și Răchitova, în opoziție cu donjonul regal de la Subcetate (Hațeg), ne menținem opinia pentru datarea lor către sfîrșitul sec. XIV.

[37] *Izvoare medievale românești. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, Vol. I (1402—1473). Cluj-Napoca, 1989, nr. 5.

[38] *Ibidem*, nr. 30.

[39] *Ibidem*, nr. 5, 10, 37.

[40] *Ibidem*, nr. 9, 10, 17, 24, 36, 40.

[41] Acest negoț este pricina unor judecăți cu nobilii maghiari din Mălîncrav, Herina și Tușinu, Săsarm și Sîncrai. Familiarii lui Mușina au fost nobilul Clement din Peștișul Mare și românul Mare din Mesteacăn. Barabás S., *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Vol. I. Budapesta, 1895, p. 485—486, 502.

[42] *Hurmuzaki*, I/2, p. 685—687.

tilor prestigiu, putere, relații și averi. Nu este posibilă, din păcate, o raportare a rolului lor în Severin la acela al fraților Hunedoreşti. Rămîne certă o colaborare anterioară anului 1443, ceea ce este posibil să însemne nu numai paza fortificațiilor de lîngă frontul antiotoman, ci și campanii în sudul Dunării[43]. O vizită a voievodului la Densuș, în 7 iunie 1443,[44] ascundea relații deosebite, imposibil de reconstituit.

Sora celor doi frați Mușinești, pe nume Neacșa, s-a căsătorit cu un anume Arca, *volachus advenus et impossessionatus*,[45] cunoscut și acceptat în familie în vîltoarea campaniilor antiotomane ori pur și simplu, după refugiul său din Gorjul vecin, din vreo pricină oarecare. Judecînd după consemnările copiilor, căsătoria s-a consumat înainte de anul 1450. Actul matrimonial, banal în sine dacă nu ar fi unul dintre puținele mărturii ale unui șir consistent și complex de raporturi interromânești, a avut cel puțin două urmări majore pentru destinul Mușineștilor. Asupra acestora vom reveni mai jos, la timpul potrivit.

Ștefan Mușină nu mai este menționat în documente după anul 1443. În schimb, fratele său, Sandrin, a fost un longeviv. Ultima lui amintire documentară datează din anul 1496,[46] ceea ce presupune o viață de cel puțin 75—80 de ani, o raritate în acele vremuri. Nepotul său de soră, Ladislau Arca, îi ocolea, în toate documentele pe care le-a inițiat, în mod consecvent, desemnarea particulei de nobilitate. Este sigur că atributul „de Densuș" îl însoțește pe Sandrin pînă prin anul 1467[47]. Imediat însă după moartea lui Sandrin Mușina, în mod cert din anul 1500, fiii săi, Andrei și Gheorghe, adoptă numele „de Răchitova". Pragul secolului al XVI-lea aducea astfel încheierea unor procese evolutive consumate în veacul care ne interesează în mod deosebit, procese pe care vom încerca să le reconstituim în continuare.

Fiul lui Arca și al Neacșei, Ladislau, a fost unul dintre cei mai energici feudali ai timpului său. Presiunea sa asupra Mușineștilor, avînd ca temei moștenirea maternă, a fost constantă și chiar amenințătoare atunci cînd și-a găsit protectori puternici la curtea episcopului de la Alba Iulia. În 1482, Ladislau Arca avea pretenții asupra unei jumătăți din Răchitova și alte sate din patrimoniul ancestral[48]. Datorită acestor stări tensionale, care au fost dublate de numeroase cheltuieli judiciare, Mușineștii nu au mai fost capabili, *după deceniul al șaselea al secolului al XV-lea,*

---

[43] Emiterea actului din 12 martie 1443, Buda, de către regele Vladislav I, drept răsplată pentru cheltuirea a 5000 de florini de aur pentru întreținerea cetăților Severin, Orșova, Sebeș, Mehadia etc. a fost probabil stimulată de prezența la Buda a lui Iancu de Hunedoara. (Confirmată în mod cert pentru 27 martie. Arh. Naț. Magh. Dl. 13.715). Actul următor de recompensare, din 15 martie 1443, Buda (Arh. Naț. Magh. Dl. 59.275) menționează explicit contribuții militare sub conducerea lui Iancu. Comentarii vezi la Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări istorice*, Cluj, 8, nr. 1—4, 1957, p. 45—46.

[44] Arh. Naț. Magh. Dl. 55.260.

[45] Arh. Naț. Slov. Bratislava, arh. Kendefy, fasc. 87, nr. 16 (29 august 1493, Cluj). Pentru Arcești vezi Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, *Familia nobiliară Anca din Țara Hațegului (sf. sec. XV—începp. sec. XVI)*, în *Acta MN*, 21, 1984, p. 211—225.

[46] *Ibidem*, nr. 20.

[47] *Izvoare...*, nr. 274.

[48] Arh. Naț. Slov. ..., p. 14.

la investiții constructive de amploare. Cel mai bun semn al crizei îl oglindește stagnarea cetății răchitovene, în opoziție cu noile amplificări și adaptări tehnice care apar la Colți și Mălăiești. Toate profilaturile gotice de la ancadramentele ferestrelor donjonului, reprezintă schimbări minore și pot fi judecate drept o strictă necesitate pentru confort.

Știm că la 1464 Arceștii aveau în Densuș o curte nobiliară[49]. Cronologia acestei atestări este încă în acord cu progresul vieții feudale hațegane[50]. Dar, pe la 1464, acea curte fusese a Neacșei, iar construcția ei la Densuș trebuie să fi fost făcută în consens cu frații ei. Amplasarea ei în Densuș se făcuse în pămîntul destinat dintru-nceput aceleiași Neacșa și soțului ei fără avere. Nu fusese o curte moștenită, ci una nou construită, căci altfel ar fi revenit fraților. Ștefan și Sandrin, ori numai Sandrin, nu puteau rămîne mai prejos, așa încît presupunem că au moștenit ori au edificat o curte asemănătoare, pe o moșie atunci necontestată, adică la Răchitova. Abia la stingerea familiei Mușinești lor, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, aflăm că fuseseră stăpînii a două curți nobiliare, construite în Răchitova și Hățăgel[51].

Din cele expuse mai sus rezultă că *pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, Mușineștii au ținut strîns pasul cu tot ceea ce fusese noutate constructivă și temei de orgoliu feudal în Hațeg, după care au intrat într-un declin, sau poate mai corect, au stagnat. În tot acest veac, Răchitova le-a servit ca principală posesiune nobiliară și a fost obiectul predilect al investițiilor materiale. Desfășurarea istoriei documentare a nobililor români locali vine în întîmpinarea cronologiei arheologice a bisericii din Răchitova, pentru a certifica că *data ridicării monumentului de cult nu este mai tîrzie de mijlocul veacului al XV-lea*. Este de acum neîndoielnic că Sandrin Mușina și familia sa au fost ctitorii.

Pentru depășirea concluziilor pînă acum formulate, vom apela la informația concentrată în biserica de la Densuș. Dacă fresca a fost executată în întregime dintru-nceput, — fapt nicăieri contestat, — atunci avem ca reper cronologic anul 1443. Dincolo de mîinile diferite care executaseră pictura, — ale meșterului Ștefan și ale colaboratorilor săi, — inscripțiile votive, cea a lui Crăstia, fiul lui Mușat, o alta cu un nume martelat și o a treia, probabil a lui Dușa, fiul lui Nicolae,[52] realizată în alt stil, pe stîlpul din nord-vestul intrării, demonstrează limpede că decorația interioară a Densușului *a fost urmarea unei asocieri de mai mulți*

---

[49] *Izvoare* ..., nr. 243. Amintită din nou în anul 1481 Arh. Naț. Slqv. ..., nr. 12.

[50] La Colți, o curte nobiliară apare menționată cam toți atunci (Adrian A. Rusu, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara — Cîndeștii din Rîu de Mori*, în *RI*, 37, nr. 6, 1984, p. 564), iar la Sălașu de Sus prezența ei a fost stabilită arheologic (V. Eskenasy, Adrian A. Rusu, *op. cit.*, p. 88).

[51] *Sz.*, 1895, p. 799—801, 806—807.

[52] R. Popa, *La începuturile* ..., p. 94. În istoriografia de artă se perpetuează ideea unei ctitorii unice, uneori pusă pe seama familiei Mînjina (Mușina), dar cu citarea de personaje care nu aparțin familiei respective. Vezi V. Drăguț, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea, Ștefan de la Densuș*, în *SCIA. Artă plastică*, 13, nr. 2, 1966, p. 243; idem, *Vechi monumente hunedorene*. București, 1968, p. 15—16; idem, *Pictura murală din Transilvania*. București, 1970, p. 54; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania*. Vol. I. Cluj-Napoca, 1981, p. 38.

ctitori diferiți. Fiecare în parte a ținut să-și marcheze separat sectoarele pictate pe care le plătiseră zugravilor. Evident, așa cum o indică numeroase alte exemple de monumente românești, rezultanta nu ar fi fost identică în cazul unei familii unice de ctitori. Din datele cunoscute, de la mijlocul secolului al XV-lea, satul Densuș era împărțit între Mușinești, alți băștinași coborîți dintr-un Dușa de Densuș și, în sfîrșit, un al treilea grup care rezidau în Ciula Mare[53]. În inscripții sînt consemnate sigur, două familii stăpînitoare. Crăstia, fiul lui Mușat, nu este amintit de nici un document latin, așa încît încadrarea lui într-o genealogie precisă este imposibilă. Vîrsta îi dă dreptul la calitatea de unchi al lui Sandrin și Ștefan, dacă, îl socotim dintre Mușinești. Dar, în egală măsură, poate aparține altei familii. Dincolo de filiația și apartenența familială a lui Crăstia, implicarea Mușineștilor în ctitorirea frescelor de la Densuș pare certă din moment se moartea jupanului Andriaș „Mînjina", cert membru al familiei, a fost grafitată acolo[54]. Într-o asociație de ctitori, ca aceea perfectată pentru Densuș, era imposibil să fi lipsit tocmai cei mai marcanți fruntași ai satului.

Implicarea Mușineștilor într-o dublă ctitorire, la o distanță geografică de circa șapte kilometrii, pune problema raportului dintre monumentele de la Densuș și Răchitova. În principal interesează legătura cronologică și transferul meșterilor zugravi. Ne vom limita aici în a scrie că studiul fragmentelor de frescă certifică apropieri stilistice care dau dreptul la presupunerea unor lucrări realizate de către aproximativ aceiași meșteri. Evident, constatarea apropie pictarea Răchitovei de anul 1443. Și această datare trebuie supusă unei nuanțări.

Dintre toți ctitorii cunoscuți ori posibili, de la Densuș, cei mai importanți au fost, fără nici o îndoială, Mușineștii. Ei s-au detașat atît prin poziția socială deținută, prin avere, cît și prin relații cu lumea românească extracarpatică. Așa cum am văzut, ei au ctitorit la Răchitova un monument *numai al lor,* pe care s-au dovedit capabili să-l înzestreze cu veșmînt de fresce, în ansamblu, superior celui de la Densuș. În această situație, noi presupunem că Mușineștii au fost cei în măsură să-l aducă și să-l plătească pe un meșter de valoarea lui Ștefan, respectiv pe acela care în istoriografia de artă a fost desemnat drept cel mai înzestrat artist român al veacului al XV-lea[55]. Pictorul a fost întîlnit și adus din Țara Românească sau Balcani, fie de către Sandrin și Ștefan Mușina, pe vremea cînd se aflaseră în Severin ori în campaniile lui Iancu de Hunedoara, fie prin intermediul cumnatului lor din Oltenia. În această construcție ipotetică, *Densușul a fost pictat în același timp ori după Răchitova.*

---

[53] Vezi, *Izvoare* ..., nr. 131, 140, 169, 170, 180.

[54] Grafitul a fost citit 7 februarie 7074 (=1566) (V. Drăguț, *Pictura* ..., p. 54; *Pagini de veche artă românească.* Vol. V/1. București, 1985, p. 65—70). Cunoscînd personajul și atestările sale din documentele latine, care nu îl mai menționează după anul 1520, sîntem obligați să ne punem întrebarea dacă lectura a fost corectă, pe baza celor arătate, datarea ar trebui coborîtă la prima jumătate a sec. XVI.

[55] V. Drăguț, *Un zugrav* ..., p. 244; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei.* Vol. IV, Cluj-Napoca, 1988, p. 410.

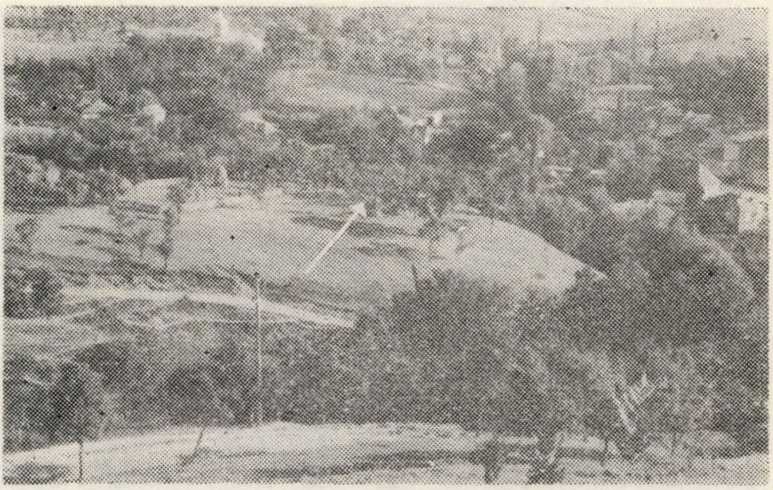

Fig. 6. Vedere generală asupra satului Răchitova de pe dealul cetății. Săgeata indică locul cu obiectivul cercetat

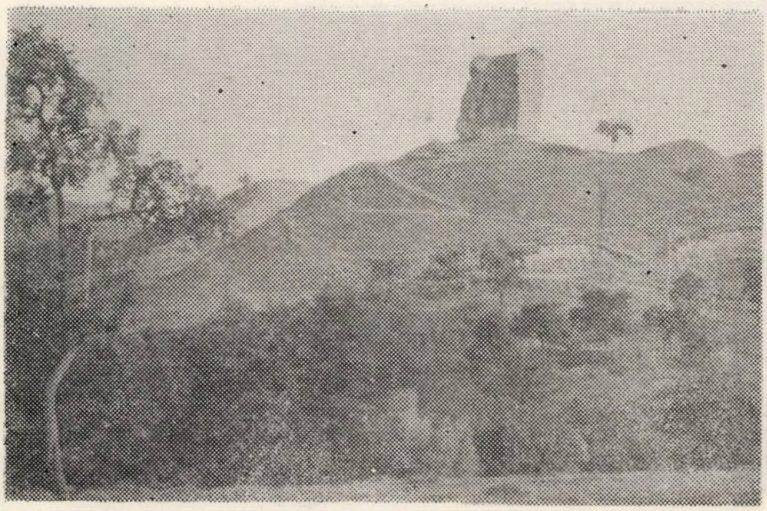

Fig. 7. Vedere a turnului-donjon dinspre platoul bisericii vechi.

Fig. 8. Pardoseli în sectorul altarului.

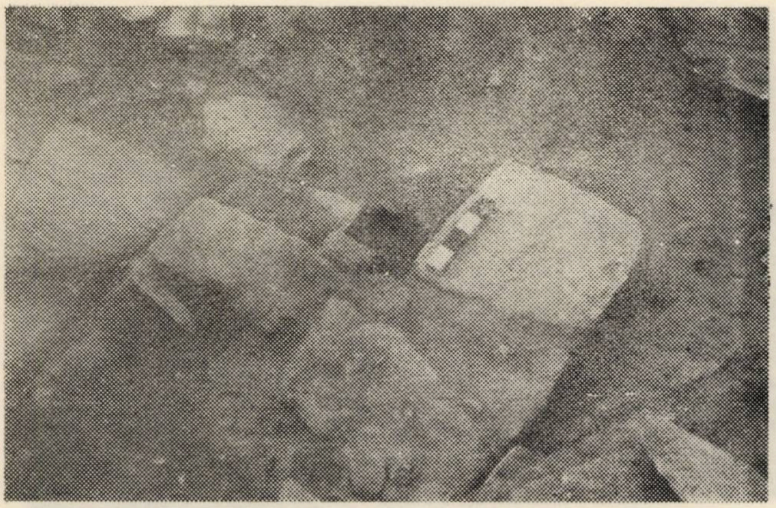

Fig. 9. Latura de nord a vechii intrări.

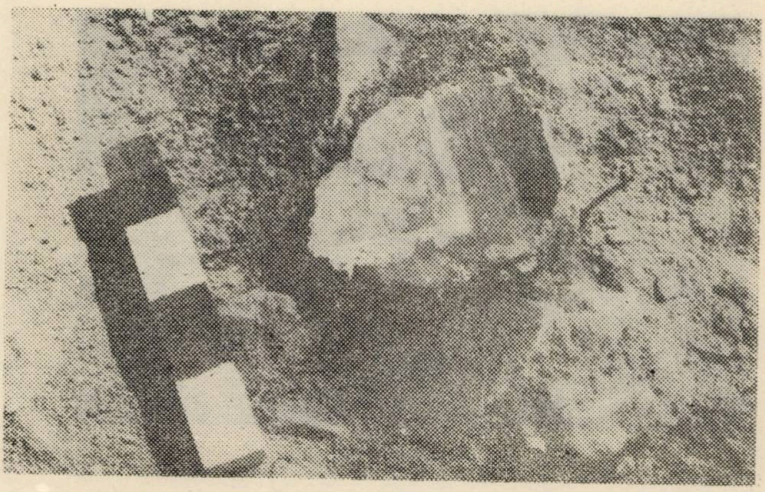

Fig. 10. Fragmente de frească in situ.

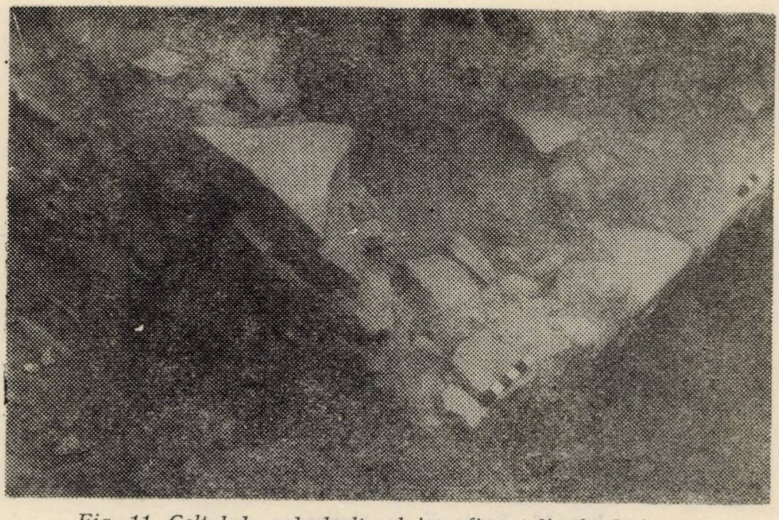

Fig. 11. Colțul de sud al altarului cu fisura din fundație.

Fig. 12. Intrarea în pronaos.

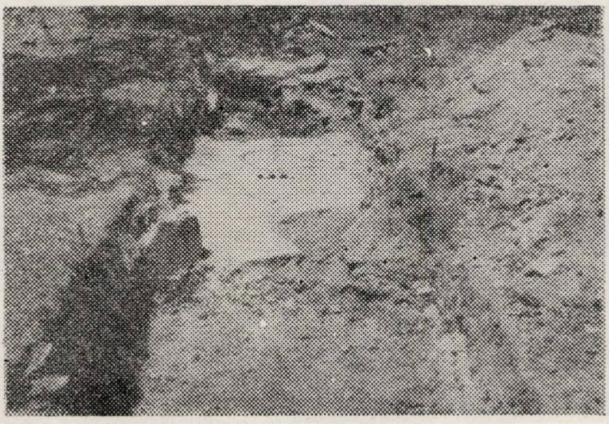

Fig. 13. Pardoseli în pronaos.

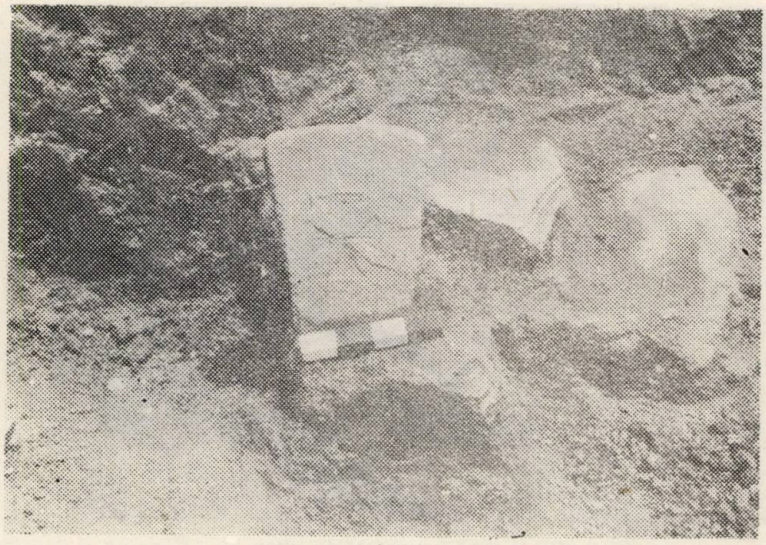

Fig. 14. Piatră de mormînt cu cruce.

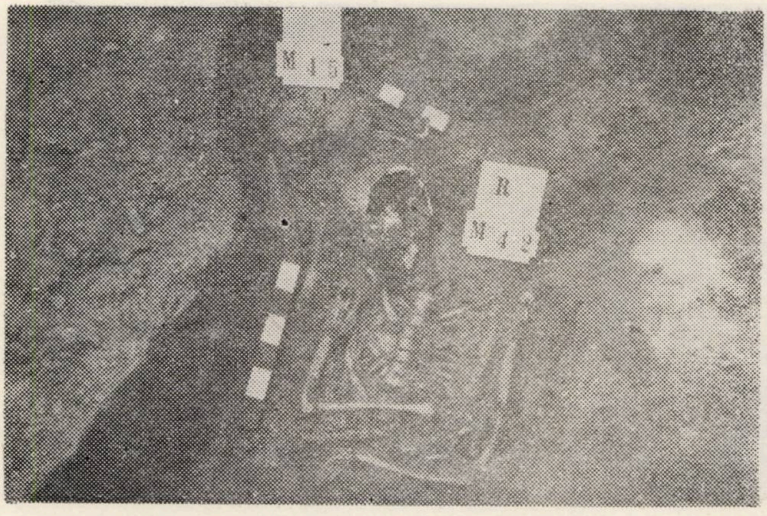

Fig. 15. Morminte din preajma altarului.

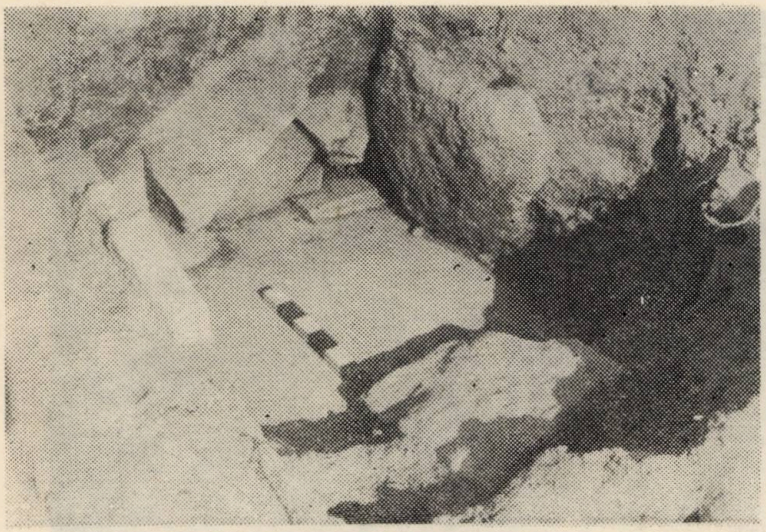

Fig. 16. Groapă amenajată în altar.

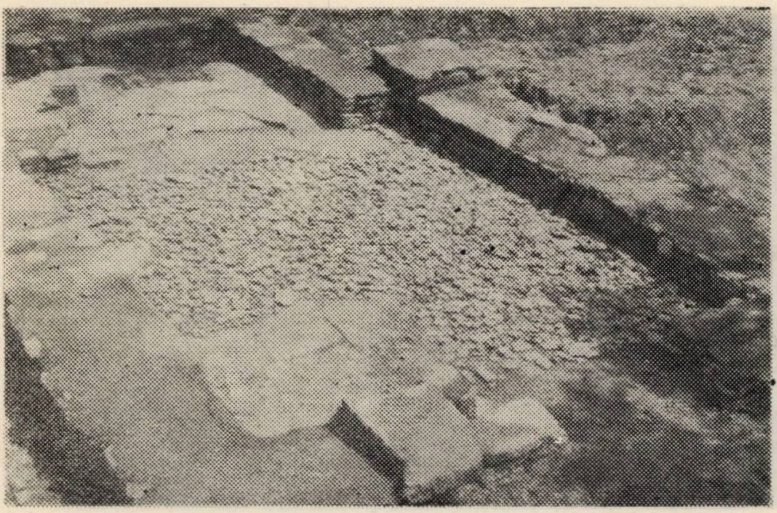

Fig. 17. Faza veche a monumentului după cercetările arheologice şi consolidare.

La mijlocul secolului al XV-lea, pe vremea cînd a fost ridicată, biserica Răchitovei a reflectat fidel ambianța culturală. Dacă excludem podoaba de frescă, pentru care timpul nu ne-a lăsat posibilitatea unor comparații hațegane prea numeroase, construcția s-a înscris între limite care nu particularizează (fig. 5). Dacă vom privi în jurul Răchitovei, este exclus să nu ne frapeze frecvența cu care veacul al XV-lea se interpune în istoria monumentelor ecclesiastice. S-a construit atunci la Sînpetru, Cinciș, Sălașu de Sus, Rîu Alb, poate și la Nălați și Mălăiești; s-au făcut modificări la Densuș, Pești, Strei, Sîntămărie Orlea, Streisîngeorgiu; picturi noi au apărut la Densuș, Ostrov, Pești, Sîntămărie Orlea, Sînpetru, poate Colți. Că nu a fost numai o etapă de istorie a arhitecturii și artei românești hațegane, nici măcar hunedorene, ne-o relevă investițile culturale de la Remetea (Bihor), Săndulești (Cluj), Lupșa, Rîmeț, Galda de Jos, Cricău (Alba), Hălmagiu (Arad), Șchei (Brașov), pe Valea Rodnei, în Maramureș, Banat. A fost, cu alte cuvinte, o individualizată epocă artistică românească care, odată identificată și personalizată, se cere justificată și explicitată prin conjuncturi istorice.

Istoria familiei Mușinești a continuat nebulos în veacul al XVI-lea. În rîndurile ei apar personaje ca acel „Freanți Mujina", nemeș hotarnic în 1540,[56], sau „Andriaș Mujina",[57] — cum se redau în slavonă, — Gaspar, care ar trebui înțeles mai curînd Gheorghe, toți împreună despre care știm extrem de puține lucruri. Cîteva reconstituiri genealogice păcătuiesc prin aglomerări nefirești ce ar merita, dacă nu respinse, cel puțin judecate critic[58]. Căsătoriile, atît cît știm despre ele, s-au consumat în același mediu românesc hațegan (cu Sărăcinești din Sălașu de Sus)[59] ori bănățean (Gîrlișteni,[60] Cermenii din Lugoj). Onomastica oficială nu este concludentă pentru o certă stare etnico-religioasă. Apariția mănăstirii de la Cerna (Negoiu-Lunca Cernii de Jos), construită de către ei, pe pămînturile lor,[61] mai dezvăluie încă foarte puterince afinități ortodoxe cărora și-a datorat existența în continuare și biserica de la Răchitova.

Transformările mai importante au venit abia de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, odată cu moartea ultimului bărbat al familiei Mușinești. Ecaterina, fiica lui Francisc, s-a căsătorit cu un Mihail Csérmenyi *alias* Farkas, se pare lugojan de origine[62]. Satul Răchitova și curtea de acolo le-au revenit în așa fel încît în cursul veacului următor nu au avut com-

[56] *DRH. B.*, I, p. 375—379.

[57] Grafitul datat 1566, comentat la n. 54.

[58] O genealogie care pornește de la J. Kemény (*Arpadia*, Cassovia, 1, 1833, p. 177, 200—201) și repetată în alte lucrări (Nagy I., *Magyarország családai*, Vol. VII, Pesta, 1860, p. 337—338; Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*. Vol III. Pesta, 1878, p. 75; Böjthe Ö., *Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története*. Budapesta, 1891, p. 217—218) inserează patru generații pentru un interval cronologic mai mic de trei sferturi de veac.

[59] În 1521 se menționează văduva Anca Sărăcin a lui Gaspar (Gheorghe) fiul lui Sandrin Mușina. Vezi Böjthe, *op. cit.*, p. 217.

[60] Caterina, fiica lui Iacob de Gîrliște, apare ca mamă a lui Francisc (I?) Mursinay, pe la începutul sec. XVI. (Kemény, *op. cit.*, loc. cit.) Ea poate fi și soția lui Sandrin Mușina.

[61] Adrian A. Rusu, *Mănăstirea Cerna*, în *AIIA. CN*, 27, 1985—1987, p. 339—340.

[62] *Ibidem*, p. 340. Pentru originea lugojeană vezi *TT*, 1885, p. 76.

petitori în stăpînirea lor. Populația românească a rămas redusă la starea de iobăgie, fapt ce s-a răsfrînt, *abia atunci*, și asupra patronajului bisericii. Csérmenyi-eşti au fost reformați. Potrivit unor tradiții locale, zelului lor religios i-a căzut victimă și mănăstirea de la Cerna[63]. Cît privește biserica din Răchitova, ea era, de drept, proprietatea lor moștenită, ca o ctitorie de familie ce se afla. După cum mărturisesc datele arheologice, lăcașul nu a fost modificat în templu protestant. Posibil să fi funcționat și aici acea stranie asociere și folosință comună, laterală oricărei dogme, pentru comunitatea satului, rămasă ortodoxă, și pentru stăpînii reformați, așa cum o avem atestată în alte părți ale Hațegului[64]. Că nobilii uzau de biserică o demonstrează fără echivoc necropola. Ștefan Moldovan mai văzuse la 1853—1855, un epitaf latin, din anul 1693, închinat lui Sigismund Csérmenyi[65], probabil nepotul lui Mihail și Ecaterinei.

Evenimentele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea au provocat transferul bisericii din patrimoniul nobililor[66], în acela al comunității rurale românești. Fenomenul, foarte interesant, nu îl cunoaștem în detalii nici la Răchitova, cum nu îl cunoaștem nici în alte situații similare. Remarcăm doar că el a fost conex unui șir ilustrat, printre altele, de monumentele de la Cinciș, Strei și Gurasada. În același „curent" de renovație și recuperare bisericească românească vor apare pronaosuri la Streisîngeorgiu, Leșnic, Hunedoara etc.

Cum am văzut, monumentul de la Răchitova destăinuie nu numai un ansamblu bogat de noutate informațională, dar contribuie apreciabil la înțelegeri și conexiuni generalizate, utile pentru aspecte ale civilizației românești din veacurile XV—XVIII.

ADRIAN ANDREI RUSU

L'HISTOIRE ET LES IMPLICATIONS D'UNE FONDATION ECCLÉSIASTIQUE ROUMAINE INCONNUE: L'ÉGLISE DE RĂCHITOVA DES MUȘINEȘTI.

(Résumé)

La recherche archéologique vient de mettre au jour une autre église médiévale roumaine sise à Răchitova, dans le Pays de Haţeg (dép. Hunedoara). Elle a été élevée vers le milieu du XVe siècle par la famille féodale roumaine de Sandrin, fils de Jean Mușina de Densuș et de Răchitova. Ayant un plan simple et des dimensions accessibles, le monument a été décoré sans délai avec des fresques d'une

[63] Adrian A. Rusu, *Mănăstirea Cerna*, p. 346—347.

[64] I. Radu, *op. cit.*, p. 208—209.

[65] *Annotațiuni*... p. 307, reluată de *Dieceza Lugoșului*..., p. 450 și I. Radu, *op. cit.*, p. 294.

[66] Familia Cserményi s-a stins cu totul la începutul sec. XVIII, iar moștenitorii lor, deși hunedoreni, nu au fost nici români, nici locuitori în Răchitova. Vezi **Bőjthe**, *op. cit.*, p. 145—146.

qualité exceptionnelle dans la tradition orthodoxe. Ultérieurement elle a subi des modifications et des réparations et, vers le milieu du XVIIIe siècle, on lui a fait ajouter un pronaos.

Notre étude présente les résultats des recherches archéologiques, les détails des phases de construction, l'inventaire des tombes, son encadrement chronologique et sa signification. La partie finale porte sur le contexte historique dans lequel l'église a été bâtie, sur le rôle des maîtres fondateurs, sur l'ambiance et les connexions socio-culturelles et artistiques qui constituent ensemble une page de l'histoire des Roumains transylvains.

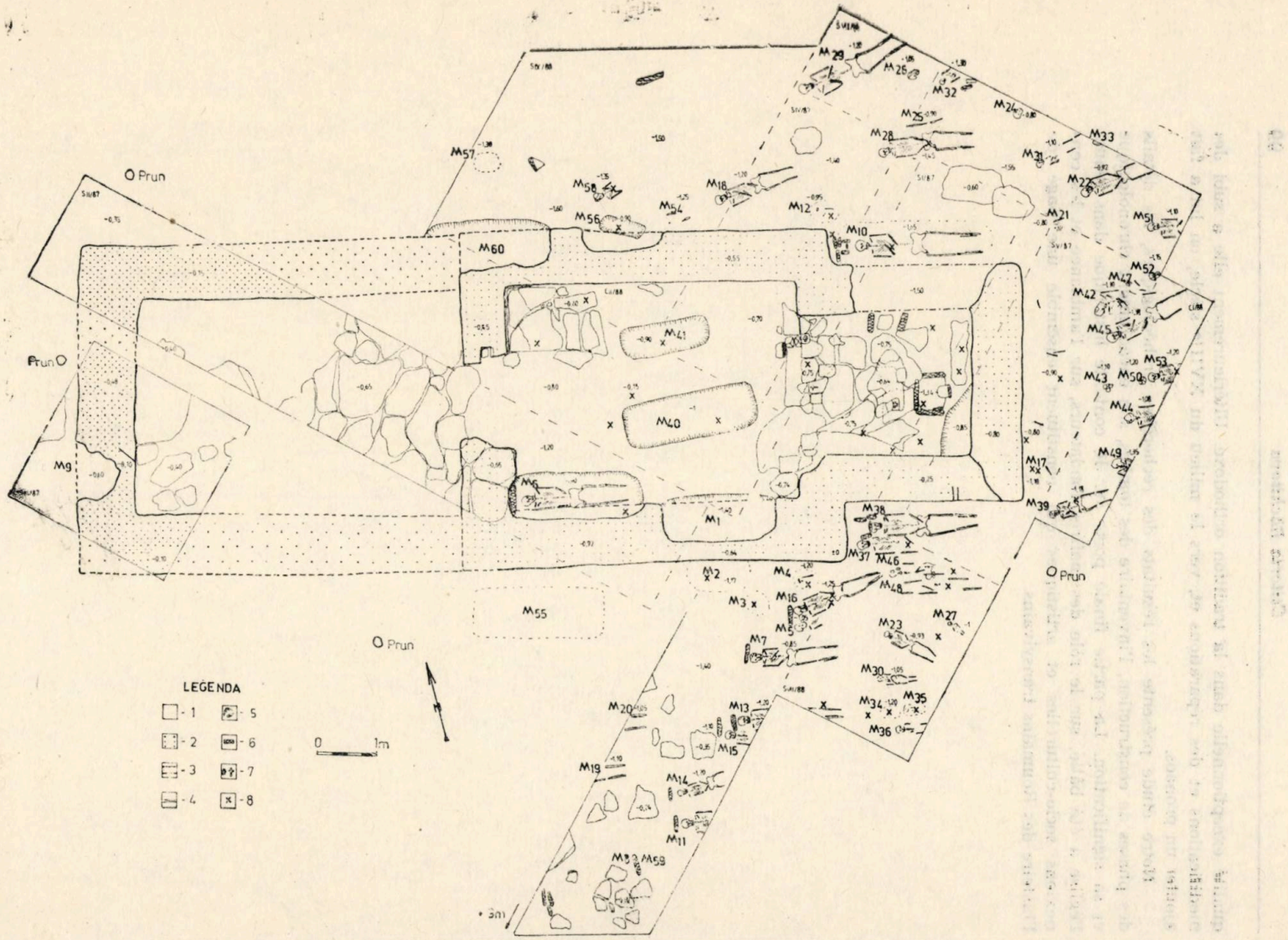

Pl. I. Planul cercetărilor arheologice de la Răchitova.

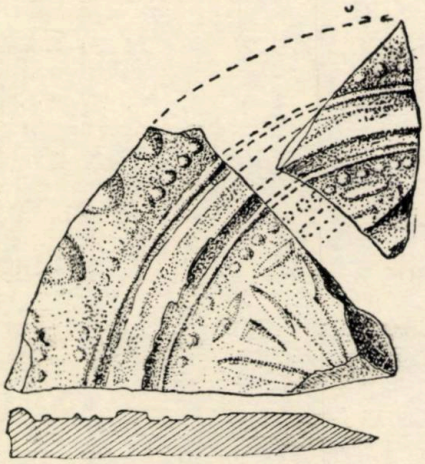

Fig. 2. Fragmente de cahle.

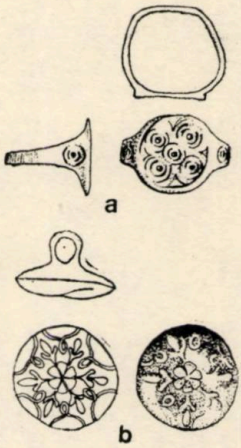

Fig. 4. Piese de bronz: a. inel b. nasture.

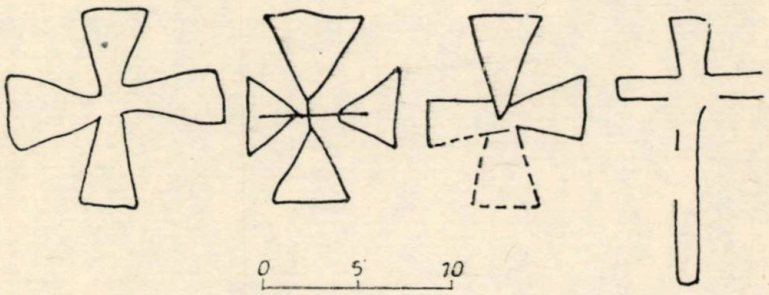

Fig. 3. Cruci incizate pe pietre de morminte. (Repertoriu).

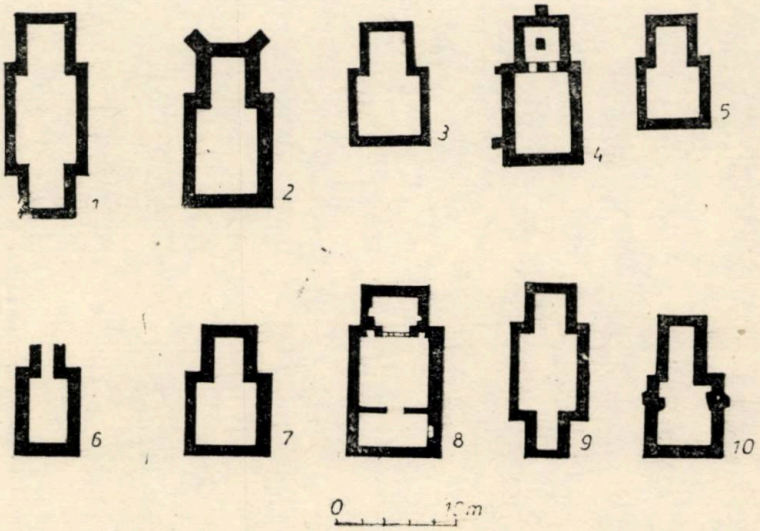

Fig. 5. Biserici românești cu altar rectangular, din jud. Hunedoara, aflate în folosință în sec. XV: 1. Ciula Mare (disp.). 2. Colți-Suseni. 3. Leșnic. 4. Măldiești. 5. Nălați. 6. Ostrov. 7. Răchitova. 8. Sînpetru. 9. Strei. 10. Streisîngeorgiu.

FRESCELE DE LA RĂCHITOVA

Răchitova este cunoscută ca una din localităţile Ţării Haţegului în care se conservă o cetate, aparţinînd unei familii de cnezi şi nobili români locali. Săpături arheologice desfăşurate în vara anului 1970, de către un colectiv condus de Radu Popa, au scos la lumină o reşedinţă feudală, compusă dintr-un turn locuinţă şi o incintă[1]. În anii 1987—1988 s-au efectuat săpături arheologice, de către Adrian Rusu de la Institutul de Istorie şi Arheologie din Cluj Napoca, la un alt obiectiv, ce practic era necunoscut. Este vorba de ctitoria aceleiaşi familii cneziale româneşti, deţinătoare a cetăţii şi domeniului Răchitovei, biserica ortodoxă Înălţarea Domnului. Înaintea iniţierii campaniei arheologice din 1987 era cunoscut doar locul în care fusese vechea biserică, din construcţia de odinioară nefiind vizibile în elevaţie nici-un element. La încheierea cercetărilor s-a constatat că edificiul de cult are un plan compus din absida altarului aproape pătrată (2,87×2,50 m), naosul de formă rectangulară (4,75×3,97 m) şi un pronaos adăugat într-o epocă mai tîrzie[2]. Dimensiunile reduse şi învecinarea cu reşedinţa feudală a bisericii de la Răchitova au dus spre concluzia firească că edificiul de cult este ctitoria familiei cneziale a Mureşineştilor, care a ridicat-o şi a folosit-o ca biserică de curte sau paraclis. Monumentul a fost înălţat în prima jumătate a secolului al XV-lea, într-o epocă în care familia Mureşina se afla la apogeul ascensiunii sale[3].

Datorăm săpăturilor arheologice efectuate în cele două campanii nu numai clarificarea planului şi a dimensiunilor pe care le avea această ctitorie haţegană cunoscută doar documentar, dar şi certitudinea că monumentul a fost decorat cu frescă. Fragmente de pictură parietală au apărut din săpături arheologice şi la alte vechi monumente româneşti, ca de pildă la Dăbîca (jud. Cluj),[4] Voivozi (jud. Bihor),[5] Cuhea (jud. Maramureş),[6] dar în toate cazurile suprafeţele mici nu au oferit posibilitatea reconstituirii unor imagini sau compoziţii.

---

[1] Radu Popa, *Cetăţile din Ţara Haţegului*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*. XLI, 1972, nr. 3, p. 56.

[2] Adrian Andrei Rusu, *Istoria şi implicaţiile unei ctitorii româneşti necunoscute: Răchitova Mureşineştilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj Napoca*, XXIX, 1989.

[3] *Ibidem.*

[4] Ştefan Pascu, Mircea Rusu şi colaboratorii, *Cetatea Dăbîca*, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968, p. 169—171.

[5] Radu Popa, *Voivozi, un centru spiritual al românilor din nordul Bihorului în secolele XII—XIV*, în *Trepte vechi şi noi de istorie, cultură şi viaţă bisericească în Eparhia Oradiei. Mărturii, evocări*, Oradea, 1980, p. 39—43.

[6] Radu Popa, Mircea Zdroba, *Şantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, p. 35.

La Răchitova au fost recuperate din săpăturile arheologice un număr însemnat de fragmente, care reprezintă figuri identificabile, iar în unele cazuri, acestea sugerează anume compoziții iconografice.

După cum rezultă, în urma cercetărilor, edificiul a fost decorat cu frescă, care se pare a acoperit pereții celor două încăperi mai vechi, respectiv absida altarului și naosul, în timp ce pronaosul, ridicat într-o fază tîrzie, probabil în secolul al XVIII-lea, nu a fost împodobit cu pictură, fapt demonstrat prin inexistența unor fragmente în această zonă.

Din însumarea tuturor fragmentelor de frescă descoperite a rezultat o suprafață de 4,71 m^2. Fresca recuperată nu reprezintă nici măcar 10% din suprafața totală a pereților naosului și absidei altarului, încăperi prevăzute cu un asemenea decor[7].

Din ansamblul de pictură murală ce îmbrăca pereții naosului și ai absidei altarului s-au păstrat relativ numeroase fragmente întregibile, care reprezintă repere ale unui program iconografic ce parțial poate fi reconstituit. Prezentăm mai jos cele mai importante dintre detaliile recuperate.

CEL VECHI DE ZILE (DUMNEZEU TATĂL)

5 fragmente, 23×12 cm.

Înfățișat ca un bătrîn cu părul și barba albe, Dumnezeu-Tatăl se identifică prin nimbul cruciger din jurul capului. Figura este într-un ușor semiprofil, avînd un modeleu fin al feței. Întreaga reprezentare pare să fie așezată într-o mandorlă, ce se proiectează pe fondul albastru-gri deschis, sugerînd cerul. *Cel vechi de zile*[8] a figurat în cel puțin două compoziții ale ansamblului mural de la Răchitova, după cum indică inscripțiile nominative păstrate. Imaginea a făcut parte dintr-o scenă cu mai multe personaje, dovadă dimensiunile reduse, deosebindu-se astfel de fragmentele care prezintă portrete de sine stătătoare.

ISUS PE CRUCE

2 fragmente, 21,5×10,5 cm.

Pe fondul albastru-gri, vizibil în partea dreaptă, se decupa figura lui Isus pe cruce, din care se mai poate vedea parțial nimbul cruciger, ce încinge conturul capului încununat cu spini și înclinat spre stînga. În partea dreaptă apare brațul crucii de culoare ocru-brun. Detaliul ar putea să facă parte, de asemenea, din scena *Isus al milelor (Vir dolorum)*, amplasată de obicei la proscomidie[9].

---

[7] Calculul suprafeței de frescă recuperată aparține lui Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*,

[8] *Cel vechi de zile, Tatăl ceresc, Tatăl cel fără de început, Tatăl veșnic, Dumnezeu Tatăl.* Reprezentările iconografice au utilizat ca sursă de inspirație *Vedeniile lui Daniel* (Daniel, 7, 9): *„Mă uitam la aceste lucruri, pînă cînd s-au așezat niște scaune de domnie. Și un Îmbătrînit de zile a șezut jos. Haina Lui era albă ca zăpada, și părul Lui era ca niște lînă curată; scaunul Lui de domnie era ca niște flăcări de foc...“* Pentru apariția sa în unele episoade biblice din *Geneză* și *Apocalips*, vezi Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, 1979, p. 93, 164, 166, 167, 168, 172, 256.

[9] O imagine reprezentînd pe *Isus al milelor* se păstrează la proscomidia bisericii Mănăstirii Rîmeț. Vezi Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970. p. 101.

ISUS PE CRUCE

5 fragmente, 33×22 cm.

Din scena menţionată mai sus se păstrează şi alte fragmente, care reprezintă partea inferioară a crucii, pe care apar picioarele de la genunchi în jos ale celui răstignit. Lemnul crucii de culoare ocru-roşu-maroniu se proiectează pe fondul albastru-gri, identic cu cel din fragmentele descrise anterior.

Din aceiaşi compoziţie iconografică făceau parte probabil şi alte trei fragmente, de mici dimensiuni, în care apar crenelurile (?) cetăţii Ierusalimului[10].

SOARELE (?)

Fragment, 13,5×9,7 cm.

Figură umană, în profil, privind spre dreapta, înscrisă într-un medalion, fragment provenind probabil din scena *Isus pe cruce*[11]. Sub medalion se vede o parte din braţul stîng al crucii. Fondul este albastru-gri, crucea de culoare ocru-roşu-maroniu, iar mascheronul pictat cu ocruri şi brunuri.

ISUS HRISTOS (?)

2 fragmente, 9×9,5 cm.

Detaliu dintr-o compoziţie amplă (din Ciclul Patimilor ?). Figură frontală din care se observă doar partea superioară a feţei, cu ochiul din stînga, fruntea şi o parte din coafură, acest ultim element sugerînd posibilitatea ca personajul să fie Isus. Dimensiunile reduse ne fac să presupunem că această imagine a făcut parte dintr-o scenă cu multe personaje. Cromatica caldă utilizată se bazează pe ocruri şi brunuri.

ISUS COPIL (EMANUEL?)

2 fragmente, 14×7,5 cm.

Figură imberbă, de copil sau adolescent, din care se mai văd doar bărbia, gîtul şi parţial pieptul. În partea stîngă apare fragmentar nimbul ocru-galben, mărginit de o linie albă. Chitonul alb-gălbui este tivit la gît cu două linii groase de culoare brun-roşcat, ce încadrează un şir de perle. Cămaşa este decorată de asemenea cu perle, grupate in cruce, formulă decorativă întîlnită la Densuş şi Ribiţa[12]. Posibil ca reprezentarea să fi înfăţişat pe *Isus prunc*, într-o compoziţie *Hodighitria*, sau pe *Isus Emanuel*.

---

[10] Referitor la iconografie vezi Gabriel Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris, 1916, p. 396—460; I. D. Ştefănescu, *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*, Bucureşti, 1973, p. 118—123.

[11] Gabriel Millet, *op. cit.*, p. 409, 451.

[12] Vezi *Repertoriul picturilor murale medievale din România*, în *Pagini de veche artă românească*, Bucureşti. 1985, p. 143, fig. 10.

BUNAVESTIRE

5 fragmente, 26×20,5 cm.

Se conservă în bună parte figura Mariei, prezentată frontal, fiind vizibili ochii, parțial obrajii, bărbia și gîtul. Capul este acoperit cu un mesal alb-verzui, peste care se află maforionul vișiniu-brun, elemente de costum tipice iconografiei mariologice. Desenul este fin, realizat cu sensibilitate, încercînd redarea volumelor faciale prin hașururi. În stînga Mariei, *Sfîntul Duh* apare sub forma unei păsări în zbor,[13] coborînd pe un fascicul luminos, ce intersectează nimbul *Fecioarei.*

MAICA DOMNULUI

Fragment, 9,5×9 cm.

Detaliu din maforionul vișiniu-brun al Mariei, decorat cu steluțe și elemente florale stilizate de culoare albă[14]. Este posibil ca și acest fragment să provină din scena *Bunavestire.*

ARHANGHELUL GAVRIL (?)

4 fragmente, 19×23 cm.

Figură imberbă cu fața ovală, încadrată de buclele părului, ce cad pe umeri. Fața alungită, în ușor semiprofil spre dreapta, are ochii migdalați și sprîncene arcuite, nasul subțire și alungit, iar gura mică și cărnoasă. Dintre buclele părului, legat cu *tenia,* se desprind două panglici albe, care flutură pe fondul ocru-galben al aureolei. Pe umeri poartă mantie ocru-brun. Nu se mai conservă inscripția nominativă, dar elementele existente sînt suficiente pentru a identifica personajul cu Arhanghelul Gavril. Dimensiunile apropiate de cele ale *Fecioarei* din scena *Bunavestire*[15], presupun că arhanghelul a figurat în această compoziție iconografică.

APOSTOLUL PETRU

3 fragmente, 27×21 cm.

Sfîntul făcea parte probabil dintr-o teorie de apostoli, care avea în centru pe Isus, fapt explicat de semiprofilul și privirea îndreptată spre

---

[13] Imaginea realizată grafic sub forma unui porumbel, amintind formal de reprezentarea Sf. Duh de la Densuș, din scena cu Sf. Treime. Vezi Vasile Drăguț, *op. cit.*, fig. 57.

[14] Cromatica este caracteristică veșmintelor Mariei, iar decorul în alb de pe maforion, reprezentînd steluțe și flori, respectiv crini stilizați, foarte schematizați, sînt elemente individualizante. Motive decorative identice, sau foarte apropiate, întîlnim la Leșnic pe maforionul Mariei cu pruncul. Vezi Ecaterina Cincheza-Buculei, *Ansamblul de pictură de la Leșnic — o pagină din istoria românilor transilvăneni din veacul al XIV-lea,* în *Studii și Cercetări de Istoria Artei,* XXI, 1974, p. 48, fig. 2, 3.

[15] Pentru iconografia *Buneivestiri* vezi O. Tafrali, *Iconografia Imnului acatist,* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice,* VII, 1914, p. 49—84; Gabriel Millet, *op. cit.*, p. 67—92; I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 90—92.

dreapta. Figura alungită, cu o tonsură în trepte, avînd ochii migdalați, sprîncene arcuite, nasul alungit și gura mică, încadrată de mustață și barbă albe, este foarte apropiată ca desen și cromatică de portretul apostolului Petru din biserica din Leșnic, al cărui ansamblu mural datează de la începutul secolului al XV-lea[16]. Modeleul feței este delicat, de o discretă plasticitate. Nimbul ce încadrează figura este ocru-galben, avînd conturul alb. Fondul pe care se proiecta silueta apostolului este ocru deschis.

SFÎNTA NEDELEA (DUMINICA)

5 fragmente, 21×20 cm.

Din imaginea sfintei se mai păstrează jumătatea superioară a capului, înfășurat într-un mesal alb, peste care este așezată coroana decorată cu perle. Banda de la baza coroanei este împodobită cu motivul decorativ al crucii înscrise într-un pătrat, ce se aseamănă cu un patrufoi. Ornament caracteristic celui de-al XV-lea veac, acesta figurează și în pictura ctitoriilor cneziale de la Crișcior și Ribița[17]. Nimbul ocru-galben este mărginit de un contur alb. În partea stîngă sus se mai văd ultimele două litere slavone din inscripția nominativă, care confirmă că reprezentarea aparține sfintei Nedelea. Prezența sa la mai multe ctitorii hațegane relevă popularitatea de care se bucura în mediul românesc transilvan din secolul al XV-lea[18].

SFÎNTĂ

Fragment, 19×9,5 cm.

Detaliul face parte dintr-o scenă mai amplă. S-a păstrat aproape în întregime fața sfintei, ce are un frumos oval, ochii migdalați și nasul alungit. Capul îi era acoperit cu un maforion abia vizibil. În imediata sa vecinătate se observă un nimb marcat cu contur alb, în care apar fragmentar faldurile unui maforion, aparținînd unui alt personaj feminin. Cele două femei sfinte făceau parte dintr-un grup care era plasat în partea stîngă a compoziției iconografice.

---

[16] *Repertoriul picturilor murale medievale din România*, în *Pagini de artă veche românească*, București, 1985, p. 99 și urm.

[17] Vezi Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj Napoca, 1981, p. 24—25, fig. 27, 28.

[18] Sfînta Nedelea (Sfînta Duminică) este pictată la Leșnic pe peretele sudic al naosului la începutul secolului al XV-lea, iar la Densuș pe stîlpul nord-estic, frescă datînd din 1443. În ambele cazuri Nedelea este îmbrăcată în costum de tradiție bizantină, cu coroană pe cap. Vasile Drăguț, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea: Ștefan de la Densuș*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, XIII, 1966, nr. 2, p. 235, fig. 2; Ecaterina Cincheza Buculei, *op. cit.*, p. 49, care a identificat corect cele două reprezentări. Sfînta Nedelea (Duminică) era una din cele mai populare personaje hagiografice, datorită legendei sale, care „a fost în lumea naivă a clerului și poporului nostru, apocriful cel mai răspîndit". N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I. București, 1974, p. 133. *Legenda Duminicii* s-a păstrat în numeroase manuscrise, cele mai vechi datînd din secolul al XVI-lea, dar este neîndoielnic că circulația apocrifului este mult mai veche. Pentru *Legenda Duminicii* vezi și N. Teodorescu, I. Gheție, *Manuscrisul de la Ieud*, Ed. Academiei, București, 1977, p. 153—158.

SFÎNTĂ

3 fragmente, 15×12 cm.

Reprezentare frontală a unui personaj feminin, ce făcea parte probabil dintr-o friză de sfinţi. Se mai observă partea superioară a feţei cu ochii şi sprîncenele arcuite şi parţial nasul. Un maforion albăstrui îi acoperă capul, înconjurat de nimbul ocru-galben. Culorile folosite ocru, brun, alb, albastru-gri.

SFÎNTĂ

Fragment, 7×4 cm.

Personajul feminin din acest fragment avea capul acoperit cu un maforion ocru-galben. Din figură s-a conservat doar partea superioară cu ochii migdalaţi, parţial nasul şi fruntea. Cromatica este cea caracteristică întregului ansamblu.

SFÎNTĂ

Fragment, 9×4,5 cm.

Din personajul feminin cu maforion vişiniu, tivit cu alb, mai este vizibilă, parţial, partea superioară a feţei, respectiv ochiul stîng, nasul şi fruntea. Aureola era de culoare ocru-galben ca şi în celelalte cazuri.

SFÎNT (APOSTOL ?)

3 fragmente, 30×29 cm.

Pe fondul albastru-gri se decupa silueta unui sfînt (posibil apostol),[19] înveşmîntat cu un *chiton* brun-roşcat, peste care era înfăşurat un *himation* de culoare alb-gălbui. Se observă parţial bustul cu umărul şi mîna dreaptă. Faldurile sînt indicate de linii drepte, aproape geometrizate, de nuanţă mai deschisă.

SFÎNT (APOSTOL ?)

Fragment, 16×12 cm.

Detaliu dintr-un corp uman înveşmîntat, din care se descifrează *chitonul* alb gălbui în zona umărului şi mîinii drepte, baza gîtului şi un fragment din *himationul* brun violaceu. Este posibil ca fragmentul să provină dintr-o reprezentare a unuia din apostoli.

SFÎNT (MILITAR)?)

Fragment, 8×7,5 cm.

Detaliu din coafura unui personaj încoronat cu o diademă perlată, asemănătoare celor purtate de sfinţii militari de pe peretele răsăritean

[19] Ipoteza că personajul este un apostol ne este sugerată de veşmintele pe care le poartă.

al naosului bisericii din Densuş[20]. Presupunem că fragmentul provine din imaginea unui sfînt militar sau martir.

ARHANGHEL

2 fragmente, 11,5×12,5 cm.

Originea detaliului păstrat este o compoziţie cu mai multe personaje. Fragmentul de frescă evocă imaginea unui arhanghel, din figura căruia se mai văd, coafura tipică cu bucle, legată cu o panglică, parţial, fruntea şi ochii. Marginal se observă detalii din îmbrăcămintea altor personaje.[21].

DIVERSE DETALII

Un mare număr de fragmente, în general de mici dimensiuni, reprezintă fundalurile unor scene, ori a frizelor cu sfinţi, realizate în nuanţe de ocru-galben, sau în albastru-gri.

În cantitate mare au fost recuperate detalii din bordurile despărţitoare dintre scene sau registre. Aceste chenare sînt de culoare roşie-brună, lăţimea lor variind între 5—6 cm. Uneori, bordurile au înserat textele unor inscripţii votive. Un chenar cu decor de semipalmete, dispuse în vrej, presupunem că a fost utilizat pentru a sublinia importanţa unor scene sau inscripţii ale ctitorilor, ori pentru a decora ambrazura ferestrelor sau uşilor.

O altă categorie de fragmente, foarte numeroase şi ele, sînt detalii de drapaj al veşmintelor, sau segmente de aureole. Cîteva din porţiunile de frescă înfăţişează mîini sau alte detalii ale corpului uman. Toate aceste fragmente sînt o dovadă a numărului mare de personaje, a amplului program iconografic ce împodobea odinioară ctitoria Muşineştilor.

INSCRIPŢII

Săpăturile arheologice de la Răchitova au recuperat şi cîteva inscripţii fragmentare, cele mai multe avînd caracter nominativ, desemnînd personaje sau scene.

1. Fragment, 8,5×8 cm. Pe fond roşu brun este scris cu litere albe de 3,5 cm monograma lui Isus, provenind probabil de pe crucea Răstignirii:

ІС (=ISUS).

2. Fragment 14×19 cm. Inscripţie pe fond albastru-gri, cu litere albe de 3 cm.:

ѡ҃цъ н҃еб (=TATĂL CERESC).

---

[20] Ecaterina Cincheza-Buculei, *Le programme iconographique des absides des églises à Riu de Mori et Densuş*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, XIII, 1976, p. 97.

[21] Personajul ar putea face parte dintr-un sobor al arhanghelilor, sau poate dintr-un grup din Judecata de apoi.

3. Fragment, 7,5×5,5 cm. Pe fond albastru-gri sînt pictate cu alb litere de 4 cm:

(. . . A TATĂLUI).

4. Fragment, 10,5×10 cm. Fond ocru-galben, litere albe de 3 cm.:

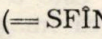
(= SFÎNTA AP . . .).

5. Fragment, 6×11,5 cm. Pe fond ocru galben apar litere albe de 3 cm.:

(= SFÎNTA).

6. Fragment, 12,5×15 cm. Bandă de chenar, despărţitoare între scene, de culoare roşu-brun, pe care s-a scris cu litere albe de 3 cm. Cuvîntul a făcut parte dintr-o inscripţie votivă, cum întîlnim şi la Densuş pe stîlpii centrali,[22] sau la Leşnic[23] pe peretele nordic.

(= RUGĂCIUNEA . . .).

În afara inscripţiilor menţionate mai sus se păstrează cîteva fragmente pe care se văd cîte o literă sau două, ce fac parte din texte ce nu pot fi reconstituite[24].

Ansamblul de pictură murală al bisericii din Răchitova avea se pare un program iconografic relativ bogat, subordonat însă, în bună parte spaţiului redus al edificiului. Organizarea suprafeţelor pictate în registre şi panouri delimitate de benzi de culoare roşu-brun, după cum ne indică un mare număr de fragmente, este o certitudine. Scenele erau de asemenea mărginite de astfel de benzi, pe care adesea erau pictate inscripţii, ce desemnau tematica, iar alteori aveau un caracter votiv, aşa cum întîlnim şi la învecinata ctitorie de la Densuş[25]. În anumite cazuri excepţionale, poate în jurul unei inscripţii votive, a arcului de triumf, a ferestrelor, sau a icoanei de hran, banda de culoare roşie-brună a chenarului era înlocuită cu un vrej de semipalmete, foarte apropiate celor de la Densuş,[26] motiv decorativ utilizat cu precădere de ansamblurile murale ale veacului al XV-lea[27].

Fresca recuperată de săpăturile arheologice de la Răchitova presupunem că provine în cea mai mare parte din registrele superioare, fragmentele neînregistrînd nici-un text sgraffitat, atît de frecvent întîlnite

[22] Inscripţiile slavone de la Densuş sînt reproduse şi comentate la Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988, p. 94.

[23] Ecaterina Cincheza-Buculei, *Ansamblul de pictură de la Leşnic — o pagină din istoria romÊnilor transilvăneni din veacul al XIV-lea*, în *Studii şi Cercetări de Istoria Artei*, XXI, 1974, p. 47.

[24] Excepţie fac inscripţia nominativă a Sfintei Nedelea, din a cărui nume se păstrează ultimele două litere, şi cea a Sfîntului Petru din care se mai văd primele două litere din prescurtarea cuvîntului *sfînt* (ST).

[25] Inscripţii votive apar la Densuş pe benzile înferioare ale frescelor de pe stîlpii centrali. Vezi Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 235.

[26] Motivul decorativ al semipalmetelor apare la icoana de hram şi la intrarea în încăperea de pe latura de sud a absidei altarului de al Densuş.

[27] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 36—37.

la alte monumente medievale. Cantitatea relativ mare de frescă descoperită își are originea, în majoritate, din partea nord-estică a edificiului, deși presupunem că în secolul al XV-lea ctitoria Mușinești lor era decorată în întregime, adică atît absida cît și naosul. Întregul material provenit din demolarea construcției a fost răvășit în așa măsură încît au existat situații, cînd fragmente de frescă din secțiuni diferite, au întregit un detaliu al aceluiași scene.

Fondul scenelor sau a frizelor de sfinți era în general de culoare ocru deschis sau albastru, iar inscripțiile erau scrise cu litere albe.

Existența a cel puțin două tipuri de personaje, în funcție de dimensiuni, duce spre concluzia că în cadrul programului iconografic abordat se semnalează prezența a minimum două moduri de reprezentare: teoria de sfinți izocefalici, în picioare sau bust, asemănătoare celor din ansamblurile murale de la Leșnic, Crișcior, Ribița sau Densuș, ori a scenelor cu mai multe personaje, ce descriu un episod biblic.

În prima categorie se încadrează friza de sfinți apostoli, din care s-a păstrat figura apostolului Petru și alte două siluete, precum și o teorie de sfinte mucenițe, ale căror maforioane divers colorate certifică patru personaje feminine, la care se adaugă Sfînta Nedelea.

Celei de a doua categorii îi aparțin foarte multe fragmente cu detalii vestimentare, sau ale unor figuri umane de dimensiuni reduse, detalii de „peisaj" schematizat sau arhitecturi. Exemplele cele mai elocvente provin din scenele *Isus pe cruce, Bunavestire* sau detaliul cu *Cel vechi de zile.*

Penuria tematică, datorată parțialei conservări, nu îngăduie o reconstituire a programului iconografic, ci doar ipoteza abordării unor cicluri, sau o prezentare fragmentară a acestora. Chiar dacă spațiul afectat picturii murale la Răchitova nu permite o amplă desfășurare a unor cicluri iconografice, se poate totuși bănui că grupajul unor scene cu tematică comună este posibil.

Avînd în vedere scena *Isus pe cruce,* se poate presupune existența în desfășurarea iconografică a *Ciclului Patimilor,* întîlnit la începutul veacului al XV-lea și în pictura murală a bisericii din Crișcior[28].

Fără a fi o noutate iconografică în spațiul artistic al Țării Hațegului,[29] scena *Bunavestire,* identificată la Răchitova, implică o eventuală dezvoltare a *Ciclului mariologic*[30].

---

[28] Pentru iconografia bisericii din Crișcior vezi Ecaterina Cincheza Buculei, *Date privind pictura ibsericii din Crișcior,* în *Studii și Cercetări de Istoria Artei,* XXV, 1978, p. 35 și urm.; Marius Porumb, *op. cit.,* p. 24—25; *Repertoriul picturilor murale medievale din România,* în *Pagini de artă veche românească,* V/1, București, 1985, p. 71—96.

[29] O reprezentare a *Buneivestiri,* datînd de la începutul secolului XIV se află pe peretele răsăritean al navei ibsericii din Sîntămărie Orlea.

[30] Ansamblul mural de la Rîu de Mori (Suseni), datînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, includea și numeroase scene ale *Imnului acatist;* vezi Ecaterina Cincheza Buculei, *Le programme iconographique des absides des églises à Rîu de Mori et Densuș,* în *Revue roumaine d'histoire de l'art,* XIII, 1976, p. 88, pl. II; *Repertoriul picturilor murale medievale din România,* p. 186—187, 190, 195—196.

Importanța acordată în cadrul ctitoriilor cneziale hațegane, dar și a altor monumente românești transilvănene din secolele XIV—XV[31] a reprezentării sfinților militari, ne face să credem, pe baza unor fragmente păstrate, o posibilă introducere și în programul iconografic de la Răchitova a acestora, ca o reflectare a unor mentalități, a unor implicații sociale și politice.

În majoritatea ansamblurilor murale hațegane figurează, ocupînd de obicei pereții vestici ai naosului, *Judecata de apoi*,[32] temă cu caracter escatologic ce bănuim că nu va fi lipsit nici de la Răchitova.

Cercetarea detaliată consemnează în contextul iconografic general a unor reprezentări întîlnite cu precădere în frescele veacului al XV-lea din ambianța românească. Prezența în decorul mural al ctitoriei Mușinești-lor a *Sfintei Nedelea* (Sfînta Duminică),[33] atestă o popularitate hagiografică a secolului al XV-lea, analogiile formale cu imaginile de la Leșnic și Densuș conferindu-i apartenența la aceiași epocă.

Repertoriul decorativ, deși lacunar păstrat la Răchitova, înregistrează o comuniune perfectă cu ambianța artistică din prima jumătate a secolului al XV-lea. Detaliile decorative ale coroanei *Sfintei Nedelea*, pe care le regăsim în frescele Crișciorului și a Ribiței, motivul de vrejuri cu semipalmete aproape identic pictat la Densuș, ori decorul de perle grupate, sau șiragurile ce tivesc veșmintele, sînt tot atîtea elemente caracteristice veacului.

Pictura murală din biserica Mușineștilor, atît cît s-a păstrat, confirmă înrîuririle culturii de tradiție bizantină, și implicit continuarea unor legături artistice mai vechi cu Țara Românească. La prima vedere, unele analogii stilistice cu pictura bisericii densușene, vecinătatea celor două sate, coproprietatea Mușineștilor asupra Densușului, sînt tentante motive de a presupune o paternitate comună a celor două fresce[34]. Studiul comparativ al detaliilor nu a condus spre suficiente argumente pentru ca cele două ansambluri murale să fie atribuite aceluiași artist, poate și datorită absenței unor compoziții mai ample la Răchitova.

Analizînd cu atenție fresca din ctitoria Mușineștilor, identificăm prezența unui pictor principal, personalitate artistică, ce dispune de un real talent și forță de expresie.

În detaliile păstrate se observă grija deosebită acordată figurilor umane, caligrafiate cu finețe, marcate de ochii mari expresivi, modeleul fețelor încercînd, prin hașururi fine, redarea volumelor. Veșmintele au faldurile realizate grafic, prin tonuri mai închise. Cromatica este relativ redusă, dar echilibrată, predominînd culorile calde. Inscripțiile scrise în slavonă, caligrafiate cu grijă, dar cu dezinvoltură, dezvăluie un artist cultivat, deprins cu scrisul.

---

[31] Ecaterina Cincheza Buculei, *Implicații sociale și politice în iconografia picturii medievale românești din Transilvania, secolele XIV—XV. Sfinții Militari*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, XXVIII, 1981, p. 3—34.

[32] *Judecata de apoi* apare la Sîntămărie Orlea, Strei Sîngeorgiu, Rîu de Mori, Leșnic și Densuș.

[33] Cea mai veche reprezentare a Sfintei Nedelea în Țara Hațegului apare la biserica din Strei, pe peretele sudic, în cadrul unei teorii de sfinți.

[34] Adrian Andrei Rusu, *Tezaurul de frescă medievală românească de la Răchitova*, în *Arta*, XXXV, 1988, nr. 7, p. 27.

III. Răchitova. Arhanghelul Mihail și Cel vechi de zile (fotografii de Szabo Tamás).

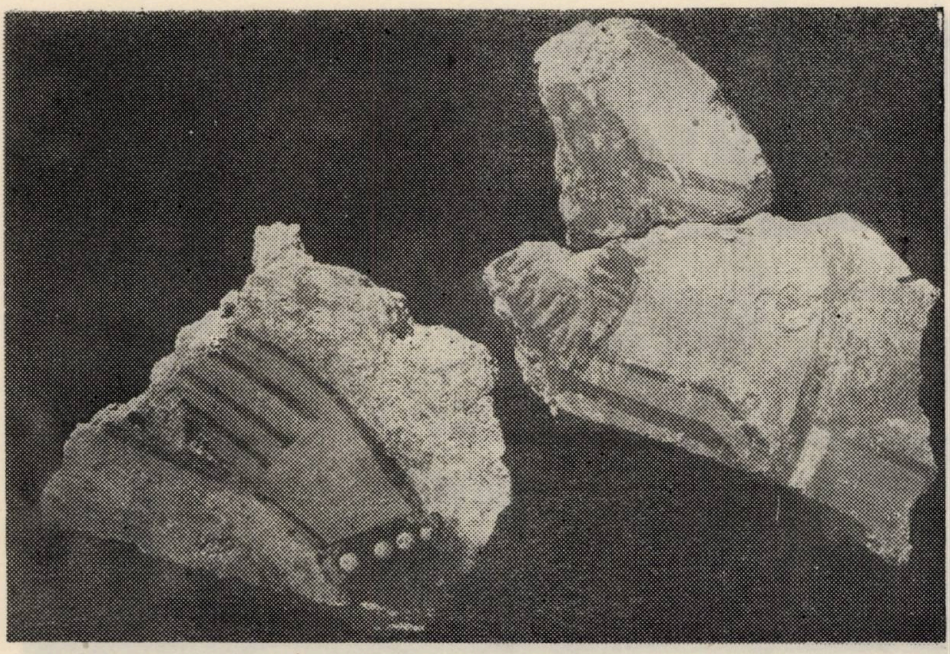

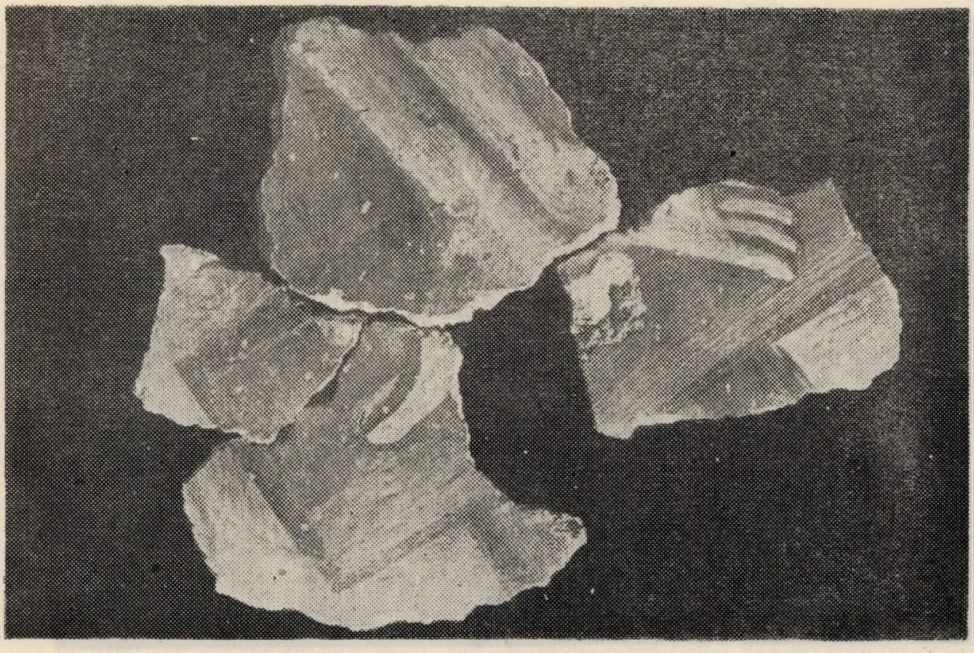

IV. Răchitova. Detalii din scena Răstignirea. (fotografii de Szabo Tamás).

V. Răchitova. Apostolul Petru. (foto Szabo Tamás).

VI. Răchitova. Detaliu din scena Bunavestire, Maria și Sf. Duh.

VII. Răchitova. Detaliu Sf. Nedelea și încercare de reconstituire (după reprezentările de la Leșnic și Densuș).

VIII. Răchitova. Sfinte mucenițe. (foto Szabo Tamás).

IX. Răchitova. Detalii cu imaginea unei sfinte şi cu Isus (?).

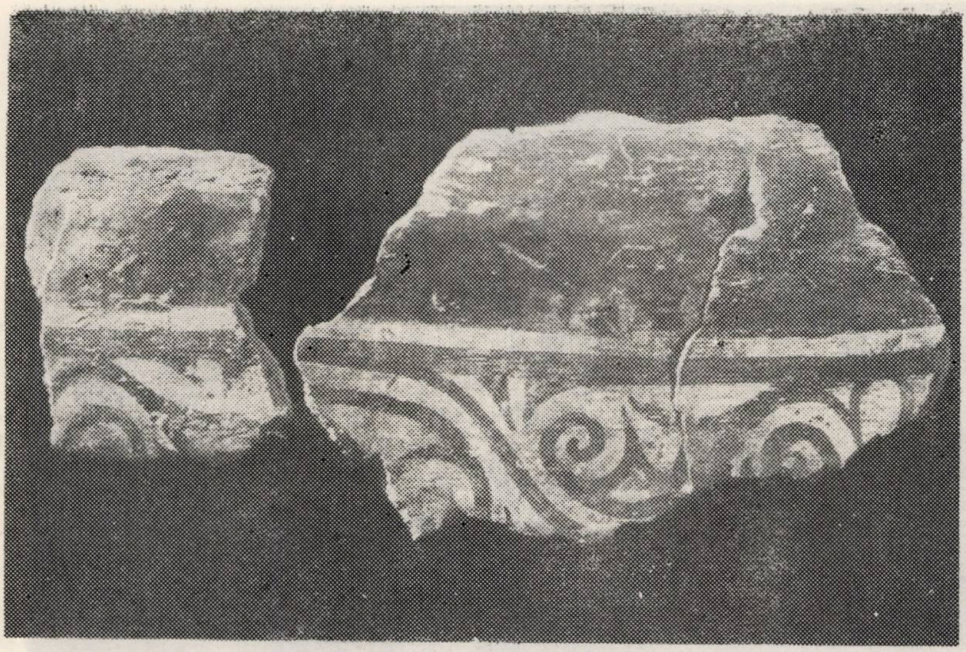

X. Răchitova. Fragmente din chenarul cu semipalnete. (foto Szabo T.).

XI. Crişcior. Arhanghel din absida altarului.
Densuş. Chenar de semipalmete la icoana de hram.

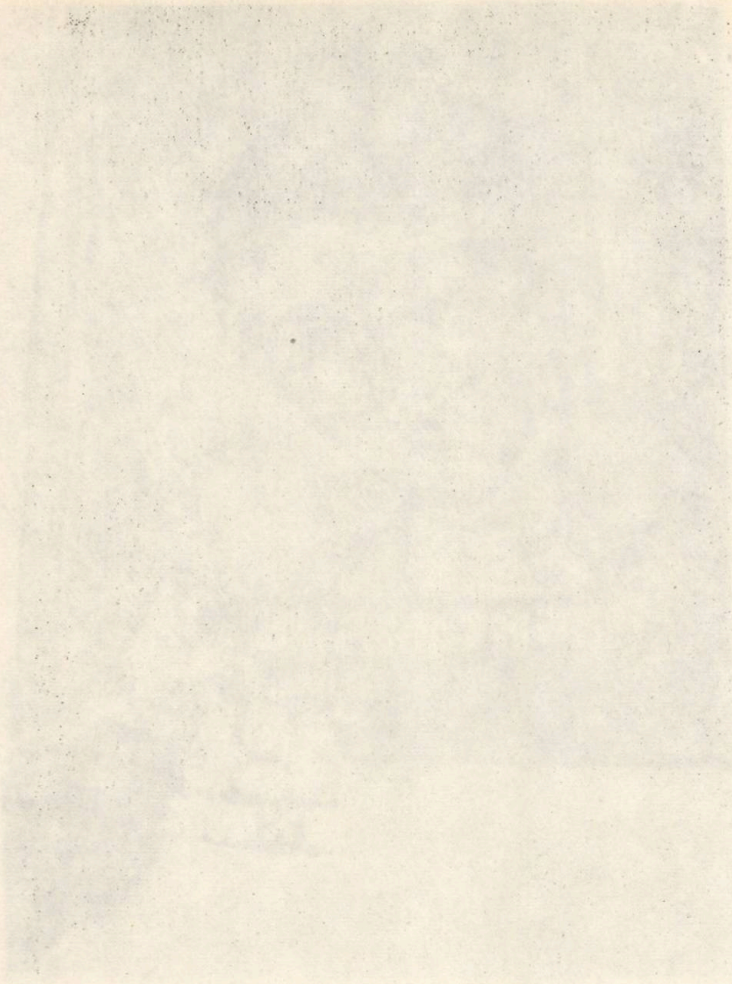

Există posibilitatea ca pictorul principal să fi avut un colaborator, a cărui manieră de lucru, avînd un mai accentuat grafism, este detectabilă în unele fragmente de frescă, printre care și amintita Sfîntă Nedelea.

Studierea din punct de vedere tehnic a picturilor murale de la Răchitova contribuie substanțial la încadrarea lor în epocă, subliniind calitatea deosebită, precum și apartenența la grupul de monumente transilvănene din secolul al XV-lea.

Pe baza analizei făcute de Laboratorul zonal de restaurare[35] s-a stabilit că pigmenții utilizați sînt cei caracteristici epocii, respectiv ocrurile galbene și roșii, cinabrul (sulfura de mercur), alb de var (carbonat de calciu), albastru cenușiu (pe bază de cărbune de lemn).

Suportul pe care s-a aplicat pictura a fost preparat din var în amestec cu nisip (5%), la care s-a adăugat pleavă, procedeu utilizat și la Densuș, Leșnic, Peșteana și Ribița.

Studiul comparativ al materialelor și procedeelor tehnice folosite la fresca Răchitovei, confirmă realizarea ansamblului în secolul al XV-lea[36].

Expresie a unei epoci de importanță deosebită pentru istoria artei românești, pictura murală de la biserica din Răchitova reprezintă nu numai o valoroasă operă de artă realizată în ambianța ctitoriilor cneziale transilvane, dar și un inestimabil document istoric, ce ilustrează o pagină a trecutului nostru. Este o dovadă în plus a extremei utilități pe care o pot avea cercetările de istoria artei în buna cunoaștere a istoriei noastre naționale.

MARIUS PORUMB

LES FRESQUES DE RĂCHITOVA

(Résumé)

Pendant 1987—1988 les fouilles archéologiques de Răchitova (dép. Hunedoara) ont mis au jour les fondements d'une église orthodoxe, fondation des knèzes roumains dont le siège se trouvait dans cette localité. Les fouilles archéologiques ont confirmé le fait que l'édifice religieux avait été décoré d'une peinture murale, dont un grand nombre de fragments a pu être récupéré, représentant une surface d'environ 4,70 m^2. L'église a été décorée d'une fresque qui couvrait les murs de l'abside de l'autel et du naos. Parmi les fragments intelligibles on peut mentionner Jésus-Christ crucifié, l'Annonciation, Dieu le Père, figures d'apôtres une frise représentant des martyres, comme par exemple St. Dimanche (Nedelea).

Les fragments de fresque de Răchitova confirment les influences byzantynes et les relations artistiques avec la Valachie. L'étude comparative conduit à la conclusion que l'ensemble a été realisé dans la première motié du XVe siècle.

[35] Analizele chimice au fost efectuate la Laboratorul zonal de restaurare al Muzeului de Istorie al Transilvaniei din Cluj Napoca, de chimista Doina Boroș, căreia îi adresăm mulțumiri.

[36] Este revelatoare identitatea materialelor utilizate de pictura de la Răchitova, cu cea a altor monumente românești transilvănene din prima jumătate a secolului al XV-lea, ușor sesizabilă prin compararea cu rezultatele cercetărilor efectuate de Ioan Istudor, *Studiu tehnic al picturilor murale*, în *Pagini de veche artă românească*, V/1, 1985, p. 23—24.

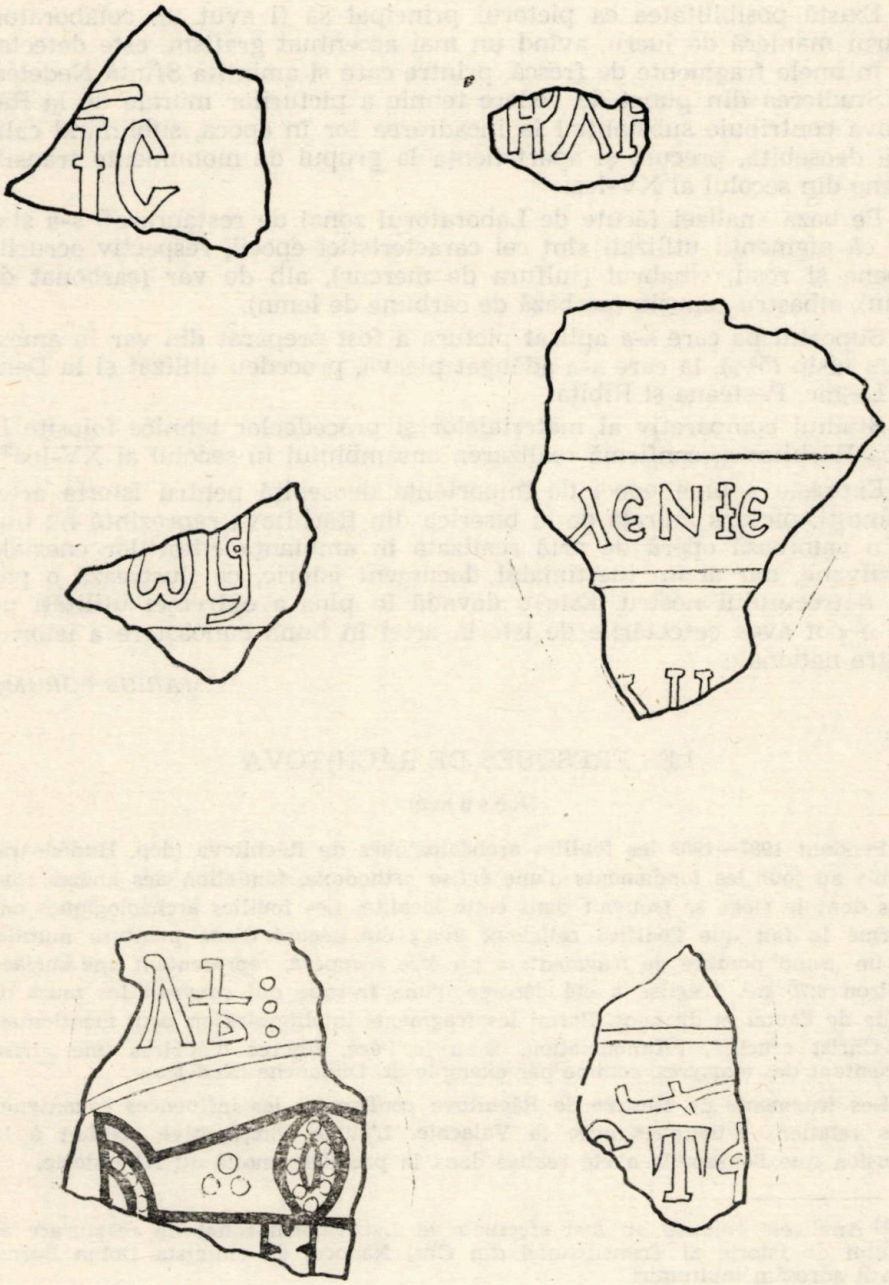

I. Răchitova. Fragmente de inscripții pictate.

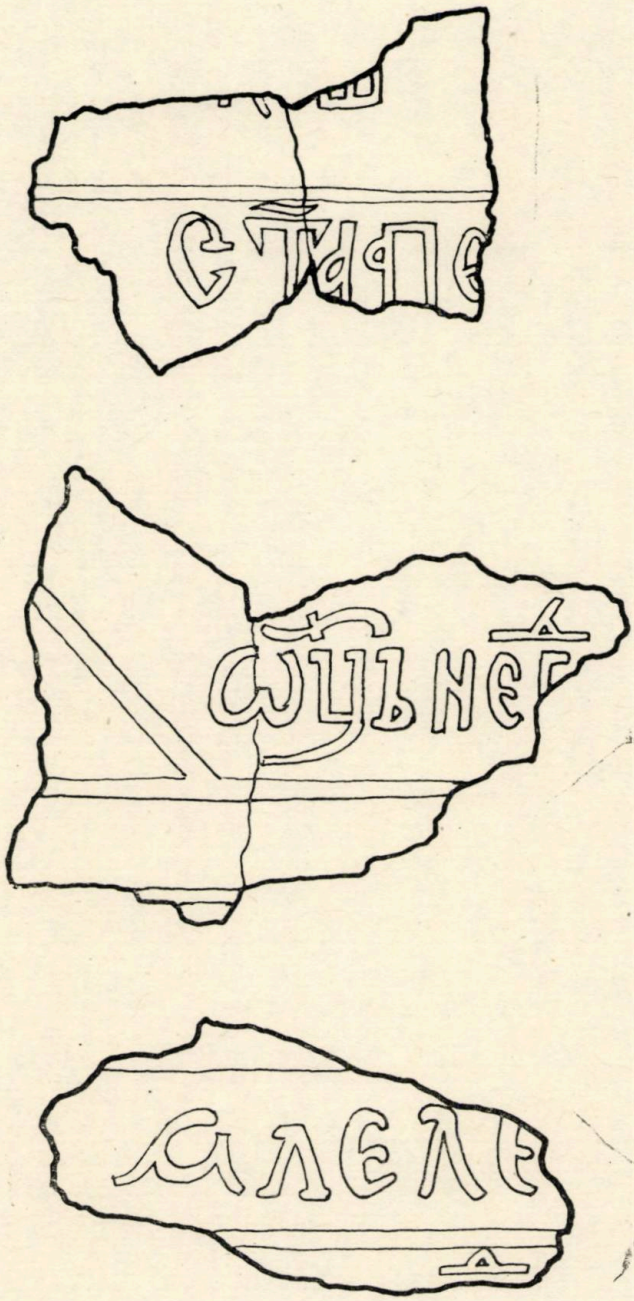

II. Răchitova. Fragmente de inscripţii pictate.

ACHIZIȚII DE PRODUSE AGRICOLE ȘI MEȘTEȘUGĂREȘTI ALE MUNICIPALITĂȚII CLUJENE DE LA ȚĂRANII ROMÂNI. SECOLUL AL XVI-LEA

Pe bună dreptate se vor fi plîns orășenii Clujului la 1430 împotriva nobilimii, îndeosebi împotriva celei din apropiere, care a interzis iobagilor să-și ducă produsele agricole și alte lucruri spre vînzare în oraș[1]. Faptul va fi suspendat temporar acel schimb de mărfuri dintre sat și oraș, devenit indispensabil și vital ambelor părți în coexistența lor de-a lungul timpului.

Evoluția țărănimii transilvane, ca și marile convulsii sociale de la 1437 și 1514, a avut importante puncte de interferență cu viața orașelor, a căror civilizație materială și spirituală mai ridicată a fost mereu un acces, ce-i drept îngust, spre o lume liberă, o sursă de contaminare pentru țăranul venit la piața liberă cu produsele sale sau să-și cumpere cele necesare traiului și muncii de fiecare zi.

Portretul orașului de pe Someșul Mic din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea (perioada care ne interesează aici) este unanim configurat de către istorici drept acela al unui oraș în plină înflorire economică și social-culturală[2]. Spre Cluj converg, deci, în epocă, principi (unii chiar stabilindu-și temporar reședința aici), dregători și curieri poștali, numeroși negustori și soli din multe colțuri ale Europei, lefegii și meșteșugari, ori mînă de lucru necalificată, din Ungaria mai ales,[3] dar și din Slovacia și Polonia, mai puțin din Moldova și Muntenia, și, completăm tabloul cu un uriaș dute-vino al țărănimii cu mărfuri, pe jos, călare sau cu carele, urcînd ori coborînd dealurile Feleacului sau ale Mănăștiturului (tîrgul din imediata apropiere), sau venind dinspre Cîmpia Transilvaniei și din părțile someșene și sălăjene. Revărsîndu-se dinspre Apuseni și părțile sălăjene, carele, doar cele cu lemne sau cu fîn, se vor fi oprit la piețele din fața porților Mănăștiturului și Podului, iar carele cu fîn care veneau dinspre Cîmpia Transilvaniei, ori din părțile someșene, la piața din fața

---

[1] Șt. Pascu *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p. 229—230.

[2] S. Goldenberg *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 41 și 54; *Istoria Clujului*. Sub redacția acad. prof. Șt. Pascu, Cluj, 1974, p. 136—9 și 141.

[3] S. Goldenberg *op. cit.*, p. 45—6. Sens de imigrare a forței de muncă în Cluj menținut în toată epoca feudală. Numai în bresla tîmplarilor erau în sec. XIX trecuți în registrul de membri numeroși meșteșugari cu specificația: „Născut în Ungaria", sau în orașe din această țară: Nagy Győr, Miskolcz etc. (Arhivele Statului Cluj, Fond Bresle, Bresla tîmplarilor, 1, p. 69—83).

Porții de Mijloc[4]. Dar marea piață a orașului, situată înăuntru zidurilor cetății, în jurul bisericii Sf. Mihail (în actuala piață a Libertății), era gazda celorlalte produse țărănești, precum și a șetrelor și dughenelor cu produse meșteșugărești din atelierele clujene ori din alte orașe, precum și a mărfurilor aduse de negustori străini: greci, români (munteni și moldoveni), italieni, germani, sîrbi, ruși, evrei,[5] mărfuri care, în întregul lor, formau o alcătuire pestriță de o mare varietate[6].

Piața cea mare, centru al vieții sociale, era locul unde se strigau *pe înțelesul tuturor* (neamurilor conlocuitoare și a țăranilor adunați aici) ordonanțe și dispoziții[7] ale conducerii „Republicii Clujului" *(Reispublicae Claudiopolitanae)*, cum cu mîndrie își numeau clujenii orașul lor în acte oficiale chiar[8]. Tot aici se schimbau știri, se asista la execuțiile pedepselor pronunțate de magistrați, se făceau învoieli și tovărășii negustorești[9] și se angajau brațe de muncă ce se ofereau proprietarilor sau instituțiilor pentru diferite munci sezoniere[10].

O piață mai mică trebuie să fi existat tot în interiorul zidurilor. O decizie a municipalității din 10 iunie 1973 stabilea ca o rînduială hotărîtă atunci să se strige „în amîndouă piețele"[11]. Probabil să fi fost situată înspre cimitir, unde măcelarii nebreslași, zișii hinteleri, în principal românii felecani, acolo tăiau vitele lor spre vînzare populației orașului[12].

Dacă în evul mediu timpuriu Clujul era locuit în principal de *saxones*,[13] conscripțiile și registrele de impozite din epoca feudală, completate cu alt material documentar, divers și foarte bogat, aflător în arhivele clujene, ne dezvăluie și o numeroasă prezență românească între ziduri și

---

[4] Municipalitatea a stabilit ca să nu se intre în piața mare a orașului dintre ziduri cu carele cu lemne sau cu fîn, acestea să fie oprite la piețele din fața porților și numai după ce au fost cumpărate să se intre cu ele în oraș (S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 310).

[5] Arhivele Statului Cluj, Primăria municipiului Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale (în continuare: PAG), I/4 f. 7v; Ibidem, I/7, p. 13 și 144.

[6] S. Goldenberg *op. cit.*, p. 305—306; *Istoria Clujului.* Sub redacția acad. prof. Șt. Pascu, Cluj, 1974, p. 121—2.

[7] S. Goldenberg *op. cit.*, p. 310 și altele; D. Prodan *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, II, București, 1968, p. 746—9. Din ordonanța dată de municipalitate, în 1 iunie 1573 aflăm obiceiul de a se striga în piață de către pristav rînduieli, în așa fel ca: „fiecare să le audă, să le înțeleagă și să le respecte" (PAG I/3, f. 83v). Prin ordonanța din 9. I. 1574 se stabilea ca nimeni să nu se certe, avînd ca motiv confesiunea religioasă, nici în piață, nici în cîrciumă și nici acasă (PAG I/3 f. 98). Alte ordonanțe în epocă vezi în PAG I/1—6, passim.

[8] *Istoria Clujului.* Sub redacția acad. prof. Șt. Pascu, Cluj, 1974 p. 138; PAG I/6 p. 225 și altele; PAG I/8 p. 112 și altele.

[9] Arhivele Statului Cluj, Primăria municipiului Cluj-Napoca, Protocoale județorești (în continuare: PJ), II/4 p. 26.

[10] PAG I/4 f. 16.

[11] PAG I/3 f. 85 v.

[12] S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 156; PAG I/3 p. 21. Probabil măcelar va fi fost acel român din Feleacu, amintit în Socotelile orașului din 1592 că a zălogit o greutate de fier *(vas siulkot)* de la municipalitate (Clujul avînd unități de măsură fixe proprii), și românul fugind din Feleacu, greutatea a fost răscumpărată la ordinul judelui pentru un florin. Arhivele Statului Cluj. Primăria municipiului Cluj-Napoca, Socoteli (în continuare: Soc.), 5/ XXIII p. 24.

[13] Kemény Samuel (colecția) *Grammatophilaceum Transilvanicum.* Tom 9, p. 52 (Colecția se află în posesia Bibliotecii din Cluj-Napoca a Academiei R.S.R.).

înafara zidurilor orașului, cetățeni români ai zisei „Republici", care, prin potențialul lor economic, precum și prin muncă și faptă demnă cotidiană, au contribuit, așa cum ne atestă documentele, la dezvoltarea și apărarea orașului lor și la susținerea instituțiilor acestuia, alături de ceilalți locuitori: sașii, secuii, ungurii, și, în proporție redusă, slovacii și polonezii (atestați astfel din punct de vedere etnic)[14].

Țărănimea românească din jurul orașului, sau românimea dinafară *(Kulseo olahsag)*, cum semnificativ apare în actele magistraților clujeni[15] (în contrast cu românimea din oraș, citadină) era mereu în atenția reglementărilor municipalității în ceea ce privește piața zilnică, tîrgurile săptămînale sau iarmaroacele (tîrgurile) anuale[16]. „Multă românime"[17] din această țară românească a Transilvaniei se aduna în oraș cu prilejul iarmaroacelor anuale, îndeosebi. Obișnuința cu o circulație monetară intensă, potențialul economic relativ ridicat, emulația spre schimb, și, nu în ultimul rînd, nevoia de a-și procura bani pentru a face față sarcinilor fiscale și domeniale au fost tot atîtea caracteristici și mobiluri ale prezenței acesteia în piața Clujului. Munteanul român, în principal dulgher, șindrilor ori tîmplar, dar și crescător de vite, mocanul deci, din străvechea „țară" românească a Călatei (district medieval) și moțul din părțile Abrudului și Cîmpenilor se întîlnea aici cu românul cîmpean din Cîmpia Transilvaniei, ori cu cel sălăjean ori someșan, aceștia producători agricoli, dar și ei, crescători de vite pe „moșiile" lor (cu statut juridic de sesie iobăgească) și pe pămînturile devălmașe ale obștilor din care făceau parte, multe încă neacaparate de stăpîni, dar mereu țintă a ofensivei feudale de îmbogățire pe seama țăranului și extindere de proprietate[18].

Socotelile orașului Cluj din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea cuprind un larg evantai de produse achiziționate de municipalitate de la țăranii români din lumea rurală. Un adevărat eșantion, semnificativ pentru epocă, a ceea ce putea să ofere țărănimea în circuitul schimbului de mărfuri dintre sat și oraș, și anume: alimente, vite mari și mici, păsări, materii prime și produse meșteșugărești din lemn sau piatră, toate de importanță vitală pentru populație sau pentru nevoi edilitare urbane. Imaginea este totuși incompletă, deoarece rămîn pe dinafară acele mărfuri țărănești pe care municipalitatea și instituțiile, ori unitățile econo-

---

[14] Despre românii clujeni din sec. XV—XVII, vezi lucrarea noastră pe această temă, în Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia. XXXIII. 1988, p. 61—77.

[15] Cf. Jakab Elek *Kolozsvár története*, II, Budapesta, 1888, p. 350.

[16] Jakab Elek *op. cit.*, p. 350; Șt. Meteș, *Domni și boieri din Țările Române în orașul Cluj și Românii din Cluj*, Cluj, 1935, p. IV; S. Goldenberg *op. cit.*, p. 309; PAG I/3 f. 223 v. (1590, 28 iunie: Municipalitatea stabilește ca miercurea și joia, pînă cînd steagul tîrgului este ridicat, să nu fie lăsat „străinul", adică cel care nu era locuitor clujean, „fie maghiar, fie român", în piața de grîu. Desigur pînă se vor fi aprovizionat mai întîi locuitorii orașului).

[17] PAG I/5 f 17 v.

[18] V. Lechințan, *Cnezi și juzi din Cîmpia Transilvaniei în procese județorești la scaunele comitatense Cluj și Turda în prima jumătate a veacului al XVII-lea*, în A.I.I.A. Cluj-Napoca, 1985—1986, p. 145—6; Ibidem *Cnezi și juzi din zonele de munte ale comitatelor Cluj și Turda în procese județorești la scaunele comitatense în prima jumătate a veacului al XVII-lea*, în A.I.I.A. Cluj-Napoca, 1987—1938, p. 189—191. Despre disputa dintre orașul Cluj și românii din Feleacu în privința hotarului propriu al satului, vezi D. Prodan *op. cit.*, p. 742—3.

mice pe care le patrona, nu erau interesate să le achiziționeze pentru nevoi de interes public, și anume: produse meșteșugărești de cizmărie-încălțăminte,[19] rotărie,[20] olărie,[21] butnărie și țesătorie țărănească[22] etc. Ideal ar fi să deținem cît mai multe registre de socoteli ale unor case particulare,[23] ale unor tovărășii negustorești,[24] registre de socoteli detaliate ale breslelor, registre notariale privind vama pieței și a tîrgurilor etc., care ne-ar restitui mult adevăr istoric, mult mai global și mai fidel decît cel oferit de eșantionul nostru.

Meșteșugul lemnului la românii din zonele păduroase montane și submontane ale Apusenilor vine desigur din vremuri străvechi, și dacă produsele sale își găsesc una din atestările cele mai vechi în Socotelile orașului Cluj din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, avem posibilitatea să urmărim evoluția acestei ocupații țărănești în secolele următoare, atît ca arie de răspîndire și funcționalitate, cît și ca diversitate de produse[25]. Este o temă vastă și interesantă pentru cercetări viitoare. Din eșantionul nostru aflăm o serie de vetre ale acestui meșteșug țărănesc și produsele care le obțineau românii prin această ocupație străveche. Astfel corni se obțineau în Someșul Rece (1587), Cornești (1595), Borzești (1595); grinzi de bază sau tălpi în Cornești (1594); grinzi obișnuite

---

[19] Preotul Petru din Săcel aducea la piață în Cluj încălțări *(saru)* în 1592 (P.J. II/8, p. 289). Nume de familie *Varga*, atribuite țăranilor români din sate situate în sfera de gravitație economică a Clujului, indică ocupația de păpucar, de atunci sau de odinioară. În Bărăi, la 12 noiembrie 1584, erau trei locuitori cu numele *Varga*, și anume: Ioan, Costea *(Kozta)* și Simion. Cnez era Dan (Arhivele Statului Cluj, Fond Kemény, I/75). În Feleacu era un *Warga* în 1564 (PJ II/3 p. 140).

[20] Nume de familie *Kerekes* — Rotaru, devenite patronime ale ocupației de rotar, întîlnim în 1594 în Feleacu, unde este menționat un Petru *Kerekes*. (PJ II/8, p. 475). Semnificativ în această privință este faptul că în 1571 orașul Cluj a dat felecanilor să confecționeze 50 de roabe pentru telegarii orașului. (PAG I/3, f. 35; D. Prodan *op. cit.*, p. 703). Confecționarea acestora implica, desigur, și meșteșugul de rotar.

[21] Nume de familie *Fazakas* — Olaru, devenite patronime ale ocupației de olar, întîlnim de asmenea în Feleacu în 1514; Gheorghe *Fazakas*-Olaru, „român din Feleacu" (PJ II/11 p. 219).

[22] Despre taxele vamale impuse românilor care aduceau în oraș coveți, țoale, țesături de țundră, vezi: Șt. Meteș *op. cit.*, p. IV; S. Goldenberg *op. cit.* p. 309. Un cădar (butnar) este menționat în Filea de Jos în 1592. (D. Prodan *op. cit.*, p. 704). Un Teodor *Kadar*-Butnaru apare într-un document din 1594 în Filea de Sus (P.J. II/8, p. 446). Mihai Pătrașcu *(Petrachka)* din Filea de Jos, caracterizat de economul Clujului drept „bun meșteșugar", este plătit de oraș pentru confecționarea unui hambar în 1585 (D. Prodan *op. cit.*, p. 703).

[23] Se păstrează un registru, unic de altfel, al unei case particulare a unui negustor clujean anonim, registru din a doua jumătate a sec. XVI. Din el aflăm printre altele că acest negustor a vîndut „un cal bun" unui român din Lupșa (S. Goldenberg *op. cit.*, p. 273).

[24] Un registru al unei tovărășii negustorești este pomenit în: PJ II/5, p. 16 c.

[25] Dintr-un număr restrîns de fonduri arhivistice, Szabo T. Attila prezintă meșteșugari din popor, transilvăneni, din sec. XVI—XIX, în lucrarea: *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX századból* în „Erdélyi Tudományos Füzetek", Cluj, 1947 passim. În ceea ce ne privește, vezi îndeosebi paginile 11—27, care cuprind dulgheri, pietrari, meșteri la morile de scînduri, șindrilari, ciubărari etc. din: Mesteacăn, Fildu de Jos, Fildu de Sus, Agîrbiciu, Someșul Cald, Someșul Rece, Ruginoasa, Morlaca, Mărgău, Cornești, Săcueu, Hășdate etc.

în Borzești (1589), Săliște (1589), Cornești (1589, 1592—1593, 1595), Someșul Cald (1589), Sumurduc (1592), Ruginoasa (1529), Șardu (1592), Ciurila (1592, 1595); lemne de construcții prelucrate, consemnate astfel în general, în Cubleșu (1585, 1593), Borzești (1585, 1589, 1592), Cornești (1585, 1589, 1592—1593, 1595), Someșul Rece (1587), Ciurila (1591—1592, 1595), Someșul Cald (1591), Sumurduc (1592), Șardu (1592), Silivaș (Pruniș) (1592), Feleacu (1593), Hășdate (1593), Topa Mică (1593), Agîrbiciu (1594); „picioare", sau stîlpi de susținere, în Someșul Rece (1587), scînduri în Someșul Rece (1587), și șindrile în Buteni (1595) și Mărgău (1597). La articolul șindrile mai adăugăm și pe cele trei sate din „domeniul de sus" al orașului Cluj și anume: Filea de Sus, Filea de Jos și Săcel, deoarece în Socotelile din 1587 se menționează că s-au dat 3 florini și 6 cîble de grîu la șase oameni din aceste sate pentru a confecționa 20.000 de șindrile[26]. Era obișnuit să se plătească iobagilor orașului și în natură. Românii din cele trei sate apar în Socotelile orașului și cu numeroase prestații în muncă față de acest stăpîn feudal (orașul Cluj). Prestațiile în muncă, precum și veniturile obținute de municipalitate prin dijme din satele românești, domenii ale Clujului, nu le-am inclus în prezentele achiziții, decît cumpărăturile[27].

Vetre ale meșteșugului prelucrării pietrei, în special confecționatul pietrelor de moară, atestate de Socotelile din ultimele decenii ale secolului al XVI-le, erau satele Ciucea (1589) și Cornești (1589—1590).

Țăranii români au fost întotdeauna principalii furnizori de produse agricole ai piețelor orășenești transilvane. Ne-o spune un contemporan, și anume Giovan Andrea Gromo (1518 — după 1567), ofițer florentin din slujba principelui Ioan Sigismund: „[dintre români] Cei ce rămîn la vatră îndestulează zilnic orașele cu brînză, lapte, fructe ș.a."[28] Aceste produse, deci, oferite pieței clujene, și ale căror cumpărător principal a fost, desigur, populația orașului, au reprezentate în achizițiile municipalității aproape toate alimentele de bază, precum și materii prime (seu) și furaje pentru vite. Astfel, alune se achiziționau de la români din Feleacu (1595), caș se aducea din Dezmir (1596) și Corpadea (1596), fîn din Săcel (1589, 1591, 1596, 1599), Corpadea (1591) și Cara (1591), lapte din Feleacu (1595), ouă din Călacea (1591), Topa (1596), Pata (1596), Aghireșu (1596), Micuș (azi Micești) (1596), Filea (1596), Corpadea (1596), Ciumăfaia (1596) și Feleacu (1596), miere din Săcel (1596), ovăz din Soporu de Cîmpie (1590), Cornești (1590), Hășdate (1590), Ciuleni (1594), Bărăi (1594), Berindu (1594—1595), Jucu (1594), Gădălin (1595), Săcel (1595), Badon (1595), Răscruci (1595, 1597), Ghirișu Român (1595, 1599), Geaca (1595), Aruncuta (1595), Vîlcele (1595—1599), Feleacu (1596), Elciu (1596), Luna (1597), pere din Feleacu (1595), pîine din aceeași localitate (1595), seu din nou din Feleacu (1592) și Berindu (1593) și unt din Dezmir (1595), Ceanu Mare (1595), Aruncuta (1595), Boju (1595—1596), Pata (1596), Abrud (1596) și Berindu (1596). Adăugăm aici și produse ale ocupației țărănești

[26] Soc 3/XXXII, p. 11; D. Prodan *op. cit.*, p. 712.

[27] Despre valoarea veniturilui orașului Cluj, obținut din cele 3 sate românești „de sus" în 1585 și 1594 vezi: S. Goldenberg *op. cit.* p. 303—304. Despre administrarea și veniturile orașului Cluj din satele de pe domeniile sale „de sus' și „de jos' (domeniul așa zis al ținutului Gîrboului). Vezi D. Prodan *op. cit.*, p. 629—750.

de pescuit și anume păstrăvi (Valea Drăganului în 1595) și raci (Vîlcele în 1595 și Nadășu, Micuș, azi Micești, Filea, Someșul Rece și Sălicea în 1596).

Erau prezenți în piețele Clujului din epocă și țărani români cu vite mari și mici, precum și cu păsări. Municipalitatea achiziționa boi aduși din Ceanu Mare (1596), închiria cai de la români din Feleacu (1595—1596), cumpăra claponi aduși din Ceanu Mare (1595), cocoși din Ciubanca (1597), găini din Pata, Geaca, Boju (1595), Dezmir, Călacea, Topa Mică, Tăuți, Elciu, „satele de sus" (Filea de Sus, Filea de jos și Săcel) (1596) și din părțile Gîrboului (1597), gîște din Jucu (1595), miei din Feleacu (1595), Bărăi și Filea (1596), mioare *(milwara)* din Ocolișul Mic (1589), oi din aceeași localitate (1589), precum și din Feleacu (1595), pui de găină din Ceanu Mare, Geaca, Boju (1595) și Micuș (azi Micești) (1596) și purcei din Șardu (1594), Vîlcele (1595—1596) și Satulung (1596).

Referitor la prețuri, evoluția acestora nu prezintă mari și evidente sinuozități în perioada prezentată (1586—1599), fiind o perioadă relativ scurtă. Creșterea sau scăderea acestora o putem raporta cu informații din ani anteriori sau următori. Spre exemplu, cîbla de ovăz în 1570 valora un florin,[29] iar în perioada 1589—1599 valora între 33 și 50 de dinari, în funcție de anotimpul în care se achiziționa (excepție anul 1595, cînd în iulie valora 75 de dinari, iar în august 66 de dinari, probabil a fost un an nefavorabil culturii ovăzului). La produsele cărora le sînt menționate unitățile de măsură putem afla, deci, comparativ cu alți ani, evoluția prețurilor. Așa aflăm că o cupă de unt costa în 1596 20 de dinari, o mierță de mazăre (sau fasole?) în 1595 32 de dinari și tot atunci o iță de miere 28 de dinari, o mierță de pere 6 dinari, o mierță de alune 18 dinari, o pîine 4 dinari, un pui de găină între 3 și 4 dinari, o găină 5 dinari etc.

Informațiile din Socoteli referitoare la achizițiile municipalității sînt prețioase și prin faptul că din ele aflăm și scopul pentru care s-au făcut aceste achiziții și anume (re)construcții de poduri, porți ale orașului, bastioane, mori, sau găzduiri de principi și principese, ori de soli, dregători și soldați. Astfel podețul din (de sub) dealul Sf. Gheorghe se repară din doi în doi ani (1587—1589—1591—1593) cu lemne de la români: scînduri, grinzi etc. În 1585 se (re)construiește podul din Feleacu, în 1587 spitalul Sf. Duh (azil al săracilor), în 1592 și 1595 podul cel mare al spitalului Sf. Elisabeta și atot atunci un bastion nou etc. Pentru a găzdui pe principi și pe principese, economii orașului achiziționau de la țăranii români pîine, lapte, unt, caș, ouă, pere, alune, miere, purcei, găini și pui, claponi, gîște, păstrăvi, raci, mazăre, miei, oi etc, dar și lemne de foc pentru bucătăria acestor oaspeți de seamă, și ovăz pentru caii curții princiare.

Un calcul privind zilele din săptămînă cele mai frecventate din cazurile prezentate aici, ne arată că țăranul român venea în piața Clujului mai ales sîmbăta, urmează apoi la mare distanță, în ordine descrescîndă,

[28] *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 336.
[29] PJ II/5 p. 14.

joia, vinerea, duminica, marțea, miercurea și lunea. Nu venea la piață în zile de sărbători mari, ortodoxe[30].

Printre românii veniți la piață, ori amintiți cu prilejul achiziționării unor produse de către municipalitate, apar personaje interesante din lumea culturală românească, și anume călugării din Feleacu,[31] precum și preoți: un preot român în 1593, preotul Ieremia din Feleacu în 1595 și, tot atunci, preotul Petru din aceeași localitate (unul din ei să fi fost preot la mănăstire?). Unii cu numele *Pap* sau *Pop*, pot fi chiar popi (preoți) ca Teodor Pop din Silivaș (Pruniș), amintit în 1592, sau Toma *Pop* din Berindu în 1595. Excepție cazul lui Ioan *Pap* din Bărăi, sat în care mulțimea numelor *Pap* (Pop) la sfîrșitul secolului al XVI-lea ne clarifică faptul că acesta era deja nume de familie[32]. Tot în piața Clujului veneau cu produse și oficali ai obștilor și ai statului, și anume cnezi din diferite localități. Cnezul Dan, român destul de înstărit din Ocolișul Mic, vindea orașului Cluj, în 1589, 96 de oi și 67 de mioare, obținînd astfel un venit în bani de 71 de florini și 22 de dinari. Cnezul Petru din Ciurila vindea lemne orașului în 1592 și 1595, ca și cnezul Marcu din aceeași localitate, în 1592. Vor mai fi fost oficiali români printre țăranii care au vîndut produse municipalității, dar nu le este menționată dregătoria.

Sînt sate românești care au reprezentate astfel în Socotelile orașului Cluj multe nume de familie în perioada 1585—1599, ceea ce presupune că erau obști înstărite și puternice. Se distinge îndeosebi satul Cornești, cu numeroși meșteșugari în lemn și piatră, cu 13 nume de familie, Feleacu cu 10, Ciurila cu 5, Aruncuta și Vîlcele cu 4 etc. Sînt multe nume rămase nemaghiarizate.

Să remarcăm și un fenomen interesant. Orășenii clujeni menționau că au cumpărat produsul respectiv de la: un român din Cubleșu, un român din Cornești, un om din Ciucea, de la cnezul Dan, român din Ocolișul Mic, de la Radul din Feleacu, de la Mihai Bunea din Ciuleni, de la o româncă din Pata, de la Florea din Filea, de la românul Pavel din Nadășu, de la un român (adeseori nenominalizat) etc. Într-un singur caz se spune că s-au cumpărat șindrile de la Ioan Stoica *iobagul* lui Francisc

---

[30] Evaluarea s-a făcut după tablourile calendarelor din *Documente privind istoria României. Introducere*, I, București, 1956.

[31] Important centru de cultură românească, școală de copiști de cărți în folosul spiritual al românilor, mănăstirea din Feleacu și călugării ei, apar atestați documentar în arhivele clujene încă din 27. I. 1581, cînd se menționează că orașul vindea lemne din pădurea de lîngă casa călugărilor *(á kalagiorok hazanal valo Erdeot)* (din Feleacu) (PAG I/3, f. 237). În 1595 călugărilor din Feleacu le dă orașul Cluj lemne (Soc. 6/XVIII, pag. 9), iar în 1597 un călugăr din Feleacu *(Feleki kalogior)* achiziționează de la orașul Cluj șindrile, corni și șipci (Soc. 7/XII, p. 152—4). Atestările documentare din veacul al XVII-lea privind relațiile economice ale călugărilor și călugărițelor din Feleacu *(Feleki kalugor Aszzonyok)* cu orașul Cluj, le vom prezenta cu alt prilej. O coincidență fericită a făcut ca în același an (1988) să fie descoperite atît atestările documentare din sec. XVI—XVII, cît și mărturiile arheologice ale prezenței acestora în Feleacu. Vezi și Șt. Pascu *Un însemnat centru cultural Feleacul Clujului* în „Tribuna" nr. 40 (1659), XXXII, din 6. X. 1988, p. 1—2 și Adrian Andrei Rusu, *Mărturiile Feleacului* în „Tribuna" nr. 40 (1659), XXXII, din 6. X. 1988, p. 2.

[32] Într-un document din 12. XI. 1584, în Bărăi apar șase iobagi cu numele *Pap* (Pop), și anume: Dumitru, Toma, Adam, Grigore, Gal și Ioan, și un Petru *Bop* (Pop?), locuitori români din acel sat (Arhivele Statului Cluj, Fond Kemény, I/75).

Füzi. Deci, un singur caz pune în evidenţă lanţul iobăgiei, pe care un cititor neavizat nu l-ar bănui în precedentele exemplificări. Clujenii îşi extindeau astfel în spirit „Republica" lor cu mult peste hotarele oraşului. Ei par a cumpăra produse de la oameni liberi, din piaţa liberă.

Prezenţa numeroasă în pieţele şi tîrgurile Clujului a romîncilor ţărănci este explicabilă datorită nevoii de a rămîne acasă, la muncile cîmpului, braţele puternice ale bărbaţilor. Aşa se menţiona că s-a cumpărat seu de la o romîncă în 1591, pîine de la soţia lui Dumitru Paşcu din Feleacu în 1595, tot atunci pui şi claponi de la o romîncă, unt de la ţărănci din Aruncuta, lapte de la soţia lui Dionisie din Feleacu, ovăz de la soţia lui Trif Ciorba din Ghirişu Român, pere de la soţia popii Ieremia din Feleacu, alune de la o vopsitoare romîncă din Feleacu, unt de la o romîncă din Pata în 1596, ouă de la o romîncă din Corpadea şi de la o romîncă din Topa tot în 1596 etc.

Piaţa cu ofertele ţărăneşti sus-menţionate dezvăluie astfel economia ţinutului din jur şi, într-o oarecare măsură, chiar şi nivelul de trai al ţăranului.

Un alt fenomen interesant pe care-l atestă documentele clujene în ceea ce ne priveşte, este apariţia intermediarului dintre ţăran şi marele cumpărător. Un caz concret ne este relatat în ascultarea de martori din 1570, într-o pricină de judecată ţinută la Cluj. Un secui din oraş, pe nume Petru Secuiul *(Zekel),* care se întovărăşise pentru negustorie cu un alt clujean, a cumpărat un stog de grîu şi 38 de cîble de ovăz de la un român din Cernuc *(Chijernekreol).* Grîul şi ovăzul a fost adus acasă la tovarăşul lui de negustorie, care i-a dat o sumă oarecare de bani pentru a le achiziţiona. După un timp, românul a venit în oraş, l-a prins pe secui şi l-a legat în fiară *(vasba vertek)* pentru neplata grîului şi ovăzului cumpărat de la el. Tovarăşul de negustorie al secuiului a fost nevoit să împrumute 44 de florini şi argintărie de la Toma Buday,[33] cu care l-a mulţumit pe român şi numai apoi judele oraşului l-a eliberat pe secui din Turn (închisoarea oraşului) pe chezăşie. Faptul relatat în ascultarea de martori spune că s-ar fi întîmplat „cînd românii au ieşit din această ţară". (Este vorba desigur, de retragerea oştilor moldovene şi muntene, care, în frunte cu voievozii ţărilor lor au sprijinit urcarea pe tronul Transilvaniei a principesei Isabela şi a principelui Ioan Sigismund la Cluj, în 1556). Se mai arată în ascultarea de martori sus-amintită, că secuiul clujean a mai cumpărat odată un stog de grîu „de peste Mureş", din Cerghid. Achiziţiona de la ţărani, ca intermediar pentru marele cumpărător, şi caş şi slănini. Un martor, locuitor clujean, specifică clar că şi el a cumpărat grîu de la secui din piaţă. Grîul fiind adus în prealabil acasă la secui şi nu la tovarăşul său de negustorie. Urmărit în judecată ca datornic de asociatul său, secuiul fuge din oraş şi îşi continuă îndeletnicirea sa prin alte părţi. Întîlnit de un clujean, Petru Maior, care se în-

[33] Toma Buday, argintar ungur, era jude prim al Clujului în 1580 (S. Goldenberg. *op. cit.*, p. 48, 109 şi 164).

torcea de la iarmarocul din Cristuru Secuiesc, în Dumitreni, lîngă Tîrnava, secuiul îi spusese că a venit de curînd din Ungaria de unde cumpărase cai[34].

Dar să revenim la piața Clujului și la o altă atitudine interesantă a municipalității față de țăranul ajuns aici cu produse și frustat în bunurile sale de un locuitor clujean, sau sol, ori dregător, aflați cu treburi oficiale în oraș. Un caz concret este cel din 1597, cînd văduva lui Vasile Buia (sau Bîlea), româncă din Feleacu, s-a plîns judelui Clujului că un om din oraș i-a luat calul pe care ea i-l dase călugărului *(Kalugiornak)* de la mănăstirea de acolo să vină în oraș. Cînd călugărul cobora dealul Feleacului, acel om din oraș i-a luat calul și a mers cu el la Turda, și cu același cal s-a și înapoiat. Folosindu-se, deci, calul, ca și cum ar fi fost închiriat, așa cum se obișnuia în epocă, românca a fost despăgubită, ca urmare a plîngerii ei, cu 20 de dinari. Respectul orășenilor față de țăranul producător de bunuri reiese și din numeroase cazuri din anii de jaf ai guvernării lui Basta. Multe care cu lemne, unele chiar cu lemne prelucrate și cu pari se rechiziționau pentru foc la bucătăria lui Basta în Cluj, unde acesta își avea un timp reședința, care aduse de români din Vîlcele, Boju, Rediu, Florești, Micuș (azi Micești) etc. Municipalitatea îi despăgubea pe „bieții oameni" cu anumite sume de bani. Vom prezenta aceste cazuri cu alt prilej, alături de alte achiziții de produse agricole și meșteșugărești ale municipalității clujene din secolul al XVII-lea.

Aventura țăranului român ajuns la piață ori la tîrgul clujean ne este relevată de unele atestări documentare interesante și nu lipsite de pitoresc. Dintr-o ascultare de martori din 1564 aflăm că doi români din Iuriu de Cîmpie *(Ewriensis)* au intrat într-o *taberna* de vin, după tîrg, și martorii (țărani din Gheorgheni) i-au auzit vorbind românește *(uuolachice loquntí)* despre lucrurile vîndute. De la vorbă românească se sare la... bătaie românească în toată regula, cu săbii și lănci. Vinovați și amendați sînt românii din Feleacu *(Felekiensis)* pentru că i-au atacat pe cei din Iuriu de Cîmpie. Motivul iscării certei rămîne necunoscut. În 1566 un alt conflict în tîrg *(in foro)* la Cluj, în zi geroasă de ianuarie, se iscă între un român și un sas. Tot motiv de judecată la forul orășenesc este și tranzacția privind vînzarea unui cal *in publico foro coram multis hominibus* de către un român în 1570. În același an, sînt desigur la tîrg, apoi trec pe la o cîrciumă și români din Ciurila *(Chwryilla)*[35], în frunte cu cnezul lor pe nume Petru, și tot acolo este și Andreica *(Dreyka)* din Sălișteși mai mulți români și popor de alt neam. Se remarcă aici un fapt răzleț de unitate și conștiință de neam, asemenea fapte le mai întîlnim frecvent în documentele clujene, și anume intervenția promptă a românilor ciurileni pentru a-și salva cnezul, lovit pe nedrept. Un român din

[34] PJ II/5, p. 13—16 a—h.

[35] Ciurileni *(Chywreoleyek)* din 1570: Mihai Bara, Mihai Iepure *(Jepura)*, Toma Iepure *(Jepura)*, Ștefan Iepure *(Jepura)*, Ioan Turcu *(Térek)*, Marcu Dinca *(Dynka)* și Dan Dinca *(Dynka)* (PJ II/5, p. 111—12.

Jucu, venit la Cluj în 1573, a cumpărat două coase de Germania de la un fierar. Este oprit pe stradă şi dus cu cele două coase la starostele breslei fierarilor. Se constată că fierarul de la care cumpărase românul coasele a şters marga germană de pe ele şi şi-a aplicat marca sa. Coasele se confiscă. Tot în 1573, Dumitru Cnezul din Dezmir vinde un bou unui clujean, şi pentru neachitarea preţului boului de către orăşean, obţine de la el o parte de grădină. Actul se încheia în faţa Senatului clujean. Din nou în 1573, într-o miercure, după culesul viilor, vin la tîrg nişte români şi trag în gazdă la Dumitru Blănarul de pe strada Mănăşturului (azi Str. 30 Decembrie), în curtea căruia îşi lasă caii şi merg de dimineaţă în tîrg. În 1574, românilor din Soporu de Cîmpie *(Soporij)*, veniţi cu grîne la tîrgul clujean, şi lăsîndu-şi săniile în faţa casei Varvarei, văduva lui Anton Butnarul *(Kadar)*, unde au tras în gazdă, li se fură peste noapte mei şi orz. Mihai Pop (*Pap*, preot?) din Sălişte *(Zelyste)* cumpără un butoi cu vin de la clujeanul Bartolomeu Zabo în 1574, în valoare de 10 florini şi îşi angajează cărăuşi pe Danciu Borza din Micuş (azi Miceşti) şi pe Teodor din Sălişte *(Zeliste)*. Preotul Petru din Săcel *(Azzonifalvi)*, venit la piaţă la Cluj, în 1592, cu încălţăminte, este certat de doi feciori în piaţă. Cei doi sînt avertizaţi să-l lase în pace pe preot. Se iscă o bătaie cu paloşul şi barda. Acuzat este Radul din Feleacu pentru că l-a rănit pe unul din cei doi feciori. Preotul Petru depune mărturie în favoarea feleacului. În 1598 Petru Mureşan *(Marossan)* din Boju *(Bossiensis)*, venit la piaţă, şi el, în Cluj, cumpărase un vig de ţesătură groasă ţărănească, din lînă, pentru ţundră, şi-l lăsase la Gheorghe Butnaru *(Kadar)*, unde a tras în gazdă. Iniţial acesta nu a vrut să-l găzduiască, însă a cedat la recomandarea lui Teodor Tepeş *(Czepes)*, român din Feleacu, aşa cum a mărturisit acesta la proces. Mureşan i-a zis gazdei că lasă vigul de ţesătură acolo, şi cînd va trimite după el pe soţia sa, sau pe tatăl său, să-l dea acestora. Felecanul fiind de faţă la această învoială, mărturiseşte că nu ştie cui i-a dat apoi gazda acel vig. Sînt toate cazuri excepţionale de vreme ce au ajuns sub incidenţa juridică,[36], dar sînt în măsură să ne introducă în spiritul epocii. Desprindem uzanţa obişnuită a ţăranului venit la piaţă, sau la tîrg, de a trage în gazdă la o casă în oraş pentru a fi cît mai de dimineaţă a doua zi în tîrg. O ordonanţă a municipalităţii din 1581 stabilea, chiar, ca „oamenii străini" (termenul era folosit pentru toţi cei care nu erau locuitori ai oraşului)[37], veniţi în zi de tîrg sau în altă zi în oraş, să-şi lase armele, fie sabie, fie toporişcă, la gazda unde au tras, pentru că altfel, dacă se vor întîlni asupra lor, li se vor confisca, mai ales să nu poarte armă în cîrciumă,[38] unde am văzut că se sare uşor de la vorbă la bătaie.

Aşa se contura, deci, cadrul social-juridic în care funcţiona piaţa clujeană în ultimele decenii ale sec. XVI, cînd municipalitatea achiziţiona

---

[36] PJ II/3, p. 60 şi 296; PJ II/5, p. 52 şi 110 b; PJ II/6, p. 179, 309, 362 şi 367; PJ II/8, p. 280 şi PJ II/9, p. 9. 157.

[37] PAG I/3, f. 224: *se idegent se itvalot.*

produse agricole și meșteșugărești de la românii din lumea rurală, achiziții pe care le redăm mai jos, extrase din mai multe registre de Socoteli:[39]

Data	Produsul agricol/meșteșugăresc	Cantitatea/numărul de bucăți	Prețul	Producătorul	Scopul/destinația
1	2	3	4	5	6
1585, 4.IX	lemne	6	72 d. 12d/buc	un român[40]	moara orașului
1585, 20.XII	grinzi de bază sau tălpi	2	1fl. 40d.	români	construcția podului din Feleacu
1585, 14.XII	lemne de stejar	3	95 d.	un român din Cubleșu	moara orașului
„	lemne	10	90d 9d/buc	un român din Borzești	„
„	lemne mari de stejar	2	1 fl.	Ioan *Krestel*[41] din Cornești	„
„	lemne	3	70 d	„același român din Cornești" (Ioan *Krestel*)	„
1586[42], 31.III	„picioare" sau stîlpi	16	1fl.44 d. 9d/buc	români[43]	casa morii orașului
„	lemne lungi	12	1fl.	„	„

[38] PAG I/3, f. 231 v.

[39] Soc: 3/XVIII, f. 36; 3/XXII, p. 55, 57, 3/XXIV, p. 15; 3/XXX, p. 17; 3/XXXIII, p. 16; 3/XXXIV, p. 13; 4/I, p. 34; 4/III, p. 18; 4/X, p. 35, 58—60; 4/XI, p. 22—23; 27; 4/XII, p. 13; 4/XIII, p. 3, 5—7; 4/XIX, p. 5—6, 14; 4/XX, p. 12 b, 17; 4/XXI, p. 40; 5/I, p. 114; 5/V, p. 3, 5—6; 5/X, p. 85; 5/XIV, p. 150, 171; 257—9; 5/XX, p. 140, 152; 5/XXI, p. 13; 5/XXII, p. 83; 5/XXIV, p. 15—16, 18; 6/VII, p. 6; 6/VIII, p. 17, 105—106; 6/X, p. 36; 6/XV, p. 58—60, 62, 64, 92; 6/XVI, p. 29, 55—6, 70, 85, 91—2, 95—6, 107—110; 6/XVIIa, p. 114—5, 195—7, 204—5, 221, 257, 263—4; 6/XXVII, p. 1, 3, 5—6; 6/XXVIII, p. 9; 6/XXIX p. 67, 81, 105—6, 121—123, 133—4, 146—8, 154—6, 162—4; 7/XII, p. 80, 98, 151—2, 157; 7/XIV, p. 2, 10, 23, 124; 7/XVI, p. 39; 8/V, p. 34, 102, și 8/XIII, p. 19 și 96.

[40] Putea fi, fie un român din lumea rurală, fie un român clujean, ca și în celelalte cazuri în care nu se nominalizează, și nici nu se menționează nici reședința, și nici starea socială.

[41] Familia românească *Krestel*-Cristian apare și în conscripțiile din 1644 și 1670 în Cornești (Cf. V. Cosma *Cinci sate din Ardeal*, Cluj, 1933, p. 46—47).

[42] În anul 1586 ciuma a făcut numeroase victime omenești în Cluj (Vasile Cosma *op. cit.*, p. 49; *Călători străini despre țările române*, III, București, 1971, p. 130).

[43] Economul orașului consemnează că s-a înțeles cu românii ca aceștia să aducă lemne. Deci achiziția a fost contractată prin înțelegere prestabilită.

1	2	3	4	5	6
1587, 22.VI	scînduri	8	6fl. 40d.	români din Someşul Rece	podeţul din dealul Sf. Gheorghe
„	lemne de brad	3	1fl. 80d	„	„
„	corni	3	27 d	„	„
„	lemne de stejar pentru „picioare"	4	1fl. 50d	„	„
1587, 16.VII	grindă de bază sau talpă	1	40 d.	un român	construcţia spitalului de jos (Sf. Duh)
1587, 21.IX	lemne mari de stejar	3	60d.	un român	moara nouă suburbială
1588, 22.V	lemne	—	22fl. 50d.	românul Ioan	porţile noi (5) de la Poarta Podului/ Mănăşturului/ de Mijloc
1588, 19.VIII	grinzi	2	2fl.	doi români	(re)construcţia Porţii Mănăşturului
1589, 14.I	seu	3	45d.	un român	moara suburbială
1589, 22.I	fîn	2 care mici	1 fl. 50d.	un român din Săcel	„
1589, 8.II	nuiele	2500	6 fl. 25d.	români din Cornești	spitalul Sf. Elisabeta (pentru vie)[44]
1589, 10.IV.	lemne	4	32d.	un român din Borzeşti	conştrucţia podului din Valea Becaşului
1589, 12.IV.	„	6	1 fl. 62d.	„acelaşi român" (din Borzeşti)	„
1589, 14.IV.	grinzi	2	31d.	un (alt) român din Borzeşti	„
„	lemne mici	3	24d.	„acelaşi român" (din Borzeşti)	„
„	„	—	1fl.	„un alt român"	„
„	grinzi mici	6	1fl.	un român din Borzeşti	construcţia podului din Calea Turzii
„	grinzi	2	1fl.	un român din Sălişte	„
1589, 16.IV	seu	o bucată mică	15d.	un român	moara suburbială
1589, 24.IV	lemne (cumpărate din faţa Porţii Mănăşturului)	6	80d.	un român	podeţul din dealul Sf. Gheorghe
„	„	1 (mare)	80d.	„	„
„	„	37	2fl. 59d.	„acelaşi român"	„

[44] Vezi şi D. Prodan *op. cit.*, p. 746.

1	2	3	4	5	6
1589, 13.VI	grinzi	3	3fl. 70d.	„cei din Cornești"	moara spitalului Sf. Elisabeta
1589, 29.VII	piatră rotundă de moară	1	12fl. 75d.	un om din Ciucea	moara suburbială
„	pietre (de moară), din care una rotundă	9	9fl.	Dumitru *Magjar* din Cornești	moara spitalului Sf. Elisabeta
1589, 14.VIII	grinzi de brad	5	1fl. 50d.	un român din Someşul Cald	„
1589, 15.VIII	piatră rotundă de moară	1	7fl.	Toma Paşcul[45] din Cornești	„
1589, 3.IX	ovăz	21 cible	6fl. 93d.	Ioan Truţ	municipalitate
1589, 8.IX	lemne	2	82d.	un român din Cornești	moara suburbială, s-au confecţionat 4 stîlpi
1589, 10.IX	ovăz	21 cible	6fl. 93d.	Dumitru Maior	municipalitate
1589,	oi	96	52fl. 80d.	cnezul Dan din Ocolişul Mic	alodiul oraşului din domeniul de sus"[46]
1589	mioare (*milwara*)	67	18fl. 42d. (două în preţul unei oi)	„acelaşi român" (cnezul Dan)[47]	alodiul oraşului din domeniul „de sus"
1590, 15.I.	ovăz	o cîblă	54d.	Blasiu *Nagi* din Soporu de Cîmpie	
1590, 19.II	„	6 cible	2fl. 28d. 38d/cîblă	Toma Paşcu din Cornești	moara de pe Someş a oraşului
1590, 31.III	„	20 cible	9fl. 60d.	Dumitru *Teörleö*[48] din Hăşdate	„
1590, 1.V.	pietre rotunde de moară	2	16 fl.	Toma Paşcu din Cornești[4]	moara din Mera şi moara din oraş
1590, 15.VII	grinzi	2	1fl. 16d.	un român	poarta mică a Uliţei Fînului, dinafară, la stîlpi

[45] Despre familia Paşcu din Cornești în sec. XVII, vezi V. Cosma, *op. cit.*, p. 46—47.

[46] În alodiul oraşului din domeniul „de sus", Clujul avea o turmă proprie în 1589 de 298 de oi, plus miei (D. Prodan *op. cit.*, p. 706).

[47] Vezi şi D. Prodan *op. cit.*, p. 700.

[48] Vezi şi S. Goldenberg *op. cit.*, p. 305.

[49] Despre structura geologică a satului Cornești, alcătuită din piatră dură, care a permis apariţia şi dezvoltarea meşteşugului cioplirii pietrelor de moară, de asemenea despre toponimia şi omonimia legată de acest meşteşug şi condiţie geologică, precum şi nume de meşteşugari cornești cioplitori în piatră în sec. XVII—XVIII, vezi la V. Cosma, *op. cit.*, p. 28—52.

1	2	3	4	5	6
1590, 15.VII	lemne	8	45d.	„	în acelaşi loc, lîngă pod
1590, 29.X	miere	8 cupe	1fl. 60d.	români	găzduirea principesei,la venirea acesteia în Cluj
1591, 16.III	fîn	2 care	1fl. 90d.	un român din Corpadea, pe nume Mihai *Konck*	moara Alpret[50]
„	„	1 car	95d.	un român din Cara, pe nume Ioan *Machko*	„
„	„	2 care	1fl. 90d.	Mihai *Konck* din Corpadea	„
„	„	1 car	1fl.	Costea Libertinul din Săcel	„
„	„	„	1fl. 80d.	Ioan *Moda* din Săcel	„
„	fîn	1 car	80d.	un român	telegarilor morii Alpret
1591, 21.III	seu	7 pfunzi	27d.	o româncă	moara Alpret
1591, 9.V.	„	1 oală	40d.	un român	„
1591, 6.VII.	lemne	2 (unul de 37 „urme picioare" şi unul de de 22 „urme"	1fl. 94d.	un român din Ciurila	s-au confecţionat: — un stîlp la podul spitalului dintr-un lemn de talpă;
1591, 10.VII	„	4 (din care 3 de 38 „urme picioare"	1fl. 40d.	Ştefan *Crestel*	— la podul de la Turnul Argintarilor 2 grinzi de bază şi 2 stîlpi;
„	„	2	60d.	Simion *Bwsÿ*	
„	„	2 (de 28 „urme")	83d.	Laurenţiu *Illjes*	— 3 bucăţi din
„	„	1 (de 40 „urme")	1 fl. 5d.	Ioan Mircea	lemnele mici la reparaţia porţii
1591, 15.VII	„	1 (de 32 „urme picioare")	65d.	Andrei Paşcu	Uliţei Podului (azi str. Gh. Dozsa)

[50] A fost construită în sec. XV, Cf. *Istoria Clujului.* Sub redacţia acad. prof. Şt. Pascu, Cluj, 1974, p. 108.

1	2	3	4	5	6
„	„	4 (din care 3 de 38 „urme picioare" şi 1 de 31 „urme"	2fl. 25d.	Ştefan *Fazakas*	— la alodiul episcopului 21 lemne din ale oraşului;
„	„	2 (de 41 „urme")		Simion *Brăne*	— cele rămase le-au luat constructorii de poduri.
„	„	2	95d.	Teodor *Brăne*	
„	„	1	1fl.	Ioan *Ilÿes*	
1591	seu	8 fonţi	35d.	un român	moara Alpret
1591	lemn pentru roata morii de apă	1	60 d.	Ioan *Druĝ* din Someşul Cald	„
„	lemne pentru grinzi	2	1fl.	un român	podeţul de sub dealul Sf. Gheorghe
1592, 22.II	seu	3	30d.	Radul din Feleacu[52]	moara suburbială
„	seu topit	—	1fl. 50d.	un român	„
1592, 3.VI	lemne pentru uşă	—	45d.	un român din Borzeşti	uşa cea nouă a grădinii cimitirului
1592, 29.VI	grinzi	2	1fl. 40d.	Pentru Ficior din Sumurduc	construcţia podului cel mare al spitalului Sf. Elisabeta
„	„	2	1fl. 85d.	Teodor *Magÿar* din Ruginoasa	„
„	„	2	1fl. 75d.	Iacob *Kûka* din Şardu	„
„	„	2	1fl. 45d.	Gaşpar din Cornişti	„
„	„	2	1fl.	Nicolae *Nodgy* din Cornişti	„
„	„	1	1fl. 40d.	cnezul Petru din Ciurila	„
„	lemne mijlocii	4	2fl. 40d.	Andrei *Nodgy* din Cornişti	construcţia bastionlui
„	lemne	2	1fl. 20d.	Dănilă *Kiss* din Cornişi	„
„	lemne	2	1fl. 32d.	Petru Ficior din Sumurduc	„
„	„	3	2fl. 25d.	Dumitru *Fekette* din Şardu	„

[51] Este una şi aceeaşi persoană cu acel Radul din Feleacu, pîrît în procesul din acelaşi an, 1592, probabil măcelar. Vezi supra p. 138.

1	2	3	4	5	6
„	„	4	3fl. 10d.	Mihai *Mehzaros* din Sumurduc	„
1592, 29.VI	lemne	1	1fl. 40d.	Mihai *Nyulas*[52] din Ciurila	„
„	„	2	1fl. 75d.	Andrei *Feyer* din Ciurila	„
„	„	1	80d.	Teodor Pop din Silivaş (Pruniş)	„
„	„	4	2fl. 40d.	Petru Ficior din Sumurduc	„
1592, 27.X	lemne de stejar	4	2fl. 35d.	cnezul Marcu din Ciurila	pentru lac
1593, 20.I	seu topit	—	90d.	un român din Berindu[53]	moara suburbială
„	seu	—	41d.	un român	„
1593, 3.II	oi	2	40d.	doi români	găzduirea principelui (Sigismund Bathori)
1593, 4.II	lemne	5	50d.	Ioan *Fogasz* din Feleacu	moara Alpret
1593, 4.V	lemne de stejar	2	1fl.	Simion Ivaşcu[54] din Corneşti	stîlpi pentru podu de la digul dinspre casa lui Toma Veres
„	lemn	1	60d.	Petru *Czurulja* din Corneşti	„
„	lemn de stejar	1	76d.	Simion *Balas Kus* din Corneşti	„
1593, 12.V	lemn pentru stîlpi	1	80d.	Nicolae Roman din Cubleşu	construcţii de poduduri
„	grinzi	1	66d.	Teodor *Kouer* din Corneşti	„
„	„	1	70d.	Ioan Avram din Corneşti	„
„ „	lemne	19	2fl. 9d. 11d./buc.	Ştefan *Kalpa*[55] din Hăşdate	construcţii de poduri
1953, 14.VI	„ „	9	1fl.	Simion *Bor* din Topa Mică	podul de la poarta mică a Uliţei Fînului

[52] Forma maghiarizată a numelui Iepure. Desigur, una şi aceeaşi persoană cu Mihai Iepure *(Jepura)* din 1570. Vezi supra nota 35.

[53] Vezi şi S. Goldenberg *op. cit.*, p. 308.

[54] Despre familia Ivaşcu din Corneşti în sec. XVII (stare economică), vezi V. Cosma *op. cit.*, p. 46.

[55] În conscripţia iobagilor familiei Gerendi din Hăşdate, comitatul Turda, din 6 august 1616 apare un *Cholpa Luka*, avînd 2 boi şi 20 de oi. Alţi iobagi din aceeaşi localitate: Ioan Mic cu 3 fii, 3 vaci, şi 25 de oi; Todor Fărcaş, cu un fiu, 2 boi şi 25 de oi etc. (Arhivele Statului Cluj, Fond Kemény, IV/94).

1	2	3	4	5	6
1593, 22.VI	„	28 (2 care)	3fl 8d. 11d/buc.	Ştefan *Kalpa* din Hăşdate	podul din faţa Porţii Mănăşturului
1593, 11.IX	ovăz	6 cible	3fl.	un popă român	municipalitate
1593, 27.IX	lemne de stejar	2	70d.	Teodor Cozma[56] din Cornești	podeţul de pe dealul Sf. Gheorghe, pentru stîlpi etc.
1593, 10.XI	lemne	7	84d.	Lupşa Cozma din Cornești	uşa mică a Uliţei Fînului (reparaţii)
1593, 10.XI	„	6	60d.	Ioan *Jlles* din Cornești	„
„	„	8	1fl. 10d.	Damian *Magiar* din Cornești	„
1594, 4.II	ovăz	15 cible	6fl.	Mihai Bunea din Ciuleni	viitoarea găzduire a principelui (S. Bathori)
1594, 9.IV	tălpi	3	1fl. 12d.	Simion (Ivaşcu) din Cornești	amenajări gospodăreşti la casa plebanului
1594, 19.V	lemne	6	60d.	un român din Agîrbiciu	moara suburbială
1594, 28.V	scînduri	35	53d.	„acelaşi om" (românul din Agîrbiciu)	„
1594, 9.VIII	purcei	5	55d.	un român din Şard	găzduirea principelui (S. Bathori)
1594, 14.IX	ovăz	8 cible	3fl. 40d.	Ioan Pop[58] din Bărăi	„
1594, 21.X	„	„	„	Simion din Jucu	„
1594, 21.X	ovăz	5 cible	2fl.	un român din Berindu	găzduirea principelui (S. Bathori)
1595, 10.I	lemne de foc	2	17 d.	Petru *Zaniszlo*[59] din Feleacu	paznicilor pieţii să facă foc, fiind iarnă grea
1595, 12.VI	lemn cumpărat din faţa Porţii Podului	1	75d.	Ioan Avram din Cornești	confecţionarea barierei (*Sramp*) din faţa Porţii Podului
„	„		79d.	cornești	„

[56] Familia Cosma din Cornești, atestată, deci, şi în sec. XVI, dăinuie de veacuri cu statornicie în vatra strămoşească pînă în zilele noastre. Vezi V. Cosma *op. cit.*, p. 46—54.

[57] Mihai Bunea *(Buna)*, împreună cu Ioan Bunea din Ciuleni cumpărau sare de la salina Sic în 1600 (Soc. 9/X p. 68).

[58] Un Ioan Pop *(Pap)* apare în ascultarea de martori din 12. XI. 1584 alături de alţi membri ai familiei Pop din Bărăi. Vezi supra nota 32.

[59] Un *Zanisslo* — Stanislau, sau Stan, era cnez în Feleacu în 1567 (PJ 11/4, p. 90).

1	2	3	4	5	6
1595, 16.VI	lemne	8		Simion Ivaşcu din Cornești	spitalul de jos (Sf. Duh)
„	corni de stejar	8	56d. 7d./buc.	„	spitalul Sf. Elisabeta, pentru stîlpi la podeţ
1595, 19.VI	grinzi mari	4	3fl. 30d.	Damian *Magiar* din Cornești	spitalul Sf. Elisabeta, pentru podul cel mare de la marginea suburbiei *Hidelue* („Dincolo de pod")
1595, 19.VI[60]	lemne mari	1	85d.	Grigore *Cresttel* din din Cornești	„
„	grinzi mari	2	1fl. 80d.	SimionIvaşcu din Cornești	„
„	grindă	1	1fl. 50d.	Petru Adam din Ciurila	spitalul Sf. Elisabeta, pentru piciorul podului
1595, 28.VI	pui mari de găină	11	44d.	soţia lui Mihai *Farna* din Ceanu Mare	găzduirea lui Carolus Magnus[61]
„	„	9	36 d.	soţia lui Gaşpar Baciu din Ceanu Mare	„
1595, 28.VI	pui de găină	8	32d.	soţia lui Baltazar *Püniz* din Ceanu Mare	găzduirea lui Carrolus Magnus
1595, 4.VII	găini	1	5d.	o româncă din Pata	găzduirea principesei (Maria Christierna)
1595, 5.VII	claponi	1	8d.	o femeie din Ceanu Mare	„
1595, 12.VII	pui şi găini	9	21d.	soţia lui Martin Românul din Geaca	găzduirea viitoare a principesei
1595, 13.VII	corni	24	2fl. 16d. 9d/buc.	Petru Gurzău din Borzeşti	spitalul Sf Elisabeta, pentru podul cel mare
„	„	42	3fl. 78d. 9d/buc.	Ioan *Szeres* din Borzeşti	„
„	„	1	60d.	Simion Ivaşcu din Cornești	„

[60] Se menţionează că s-a făcut cumpărătura de către economul oraşului în ziua de Sf. Anton (13. VI), probabil în zi de iarmaroc.

[61] Carlo Magno (cca 1560—1617), milanez, gentilom de curte al împăratului Rudolf al II-lea, folosit de acesta pentru diferite misiuni în Transilvania *(Călători străini despre ţările române*, IV, Bucureşti, 1972, p. 1).

1	2	3	4	5	6
1595, 19.VII	„	26	2fl. 8d. 8d/buc.	Trif Costea din Borzeşti	spitalul Sf. Elisabeta, pentru podul cel mare de pe Nadeş
„	„	22	1fl. 76d. 8d/buc.	Ioan *Köuer* din Corneşti	„
1595, 21.VII	pîini	27	1fl. 8d. 4d/buc.	soţia lui Dumitru Paşcu[62] din Feleacu	găzduirea principesei cînd a venit prima oară
1595, 26.VII	lemne de stejar	16	1fl. 28d. 8d/buc.	Damian *Magiar* din Corneşti	spitalul Sf. Elisabeta, pentru podul cel mare de pe Nadeş
„	lemne	18	1fl. 62d. 9d/buc.	Grigore *Cresttell* din Corneşti	„
1595, VII (fără zi)	oi	12	6fl. 50d/buc.	felecani	găzduirea principesei
1595, VII (fără zi)	miei	2	64d. 32d/miel	felecani	găzduirea principesei
„	mazăre	1 mierţă	32d.	un român	„
„	găini mari	5	25d. 5d/buc.	„	ruşilor şi bucătarilor care au însoţit carul de alimente al principesei
„	claponi	2	14d. 7d/buc.	„acelaşi român"	„
„	pui de găină	6	18d. 3d/buc.	o româncă	găzduirea principelui cînd a venit de la Gherla
„	claponi	1	7d.	„	„
1595, 6.VIII	lemne	31	1fl. 24d. 4d/buc.	cnezul Petru din Ciurila	construcţia unui pod
1595, 10.VIII	„	16	48d. 3d/buc	Petru Adam din Ciurila	spitalul Sf. Elisabeta
„	„	12	36d.	Ieremia Adam din Ciurila	„
„	„	12	36d.	Lupu *Szallami* din Ciurila	„
„	„	16	48d.	Simion Vanca din Ciurila	„

[62] Tatăl lui Dumitru Paşcu din Feleacu a evadat din Turnul Clujului (închisoarea oraşului) sărind afară, aşa cum mărturisea la un proces cnezul Matieş din Feleacu în 1568, şi astfel toată averea şi-a pierdut-o, şi a lui, şi aceea rămasă de la tatăl său, trecîndu-se astfel o parte pe seama oraşului şi o parte a rămas soţiei si fiului său, Dumitru, care deţinea astfel un finaţ şi pe care l-a zălogit unei rude (PJ II/4 p. 180—184).

1	2	3	4	5	6
„	„	16	48d.	Mihai Laşca din Ciurila	„
1595, 12.VIII	cal închiriat	1	?	un român din Feleacu	unui slujbaş, trimis de jude la Huedin cu o scrisoare
1595, 16.VIII	unt	un şiştar	40d.	Teodor Duşa[63] din Dezmir	găzduirea principesei mame
„	„	un ciubăr	1fl. 20d.	Ioan din Ceanu Mare	„
„	„	un şiştar	40d.	„	„
„	„	un ciubăr	1fl. 15d.	soţia lui Ignat *Lad* (Vlad?) din Aruncuta	„
„	„	un şiştar	44d.	„	„
„	unt netopit	un ciubăr	1fl. 16d.	*Herman* Gurzău din Boju	„
„	„	„	1fl. 20 d.	soţia lui Ioan Dorgo din Aruncuta	„
„	ovăz	1 cîblă şi 7 mierţe	1fl. 50d.	Ioan *Hasko* din Cara	întoarcerea la Cluj a principesei, cînd a însoţit pe principesa mamă
„	„	12 cîble şi 2 mierţe	9fl. 20d. 75d/cîblă	David Moldovan[64] din Gădălin	„
„	„	9 cîble şi 2 mirţe	6fl. 94d.	Andrei Libertinul din Săcel	„
„	„	7 cîble şi 1 mierţă	5fl. 35d.	Toma *Moys* din Bărăi	„
1595, 23.VIII	„	o cîblă (din piaţă)	66d.	Andrei Libertinul din Săcel	„
1595, 29.VIII	grindă	1	80d.	Grigore *Cresttell* din Corneşti	spitalul Sf. Elisabeta, pentru pod
„	lemne	8	48d.	„	„
1595, VIII (fără zi)	alune	—	18d.	Clemente Bota din Vilcele	găzduirea principesei şi a principesei mamă, sosite a doua oară în Cluj
„	miere	3 găleţi	6fl. 75d. 28d/iţă	soţia lui Costea Libertinul din Săcel	„
„	gîşte	14	1fl. 12d. 8d/buc.	soţia lui Grigore *Vaida* din Jucu	„
„	pui de găină	19	76d. 4d/buc.	„	„

[63] Pentru un Ioan Duşa *(Dusa)* din Dezmir depunea chezăşie la Cluj în 1564 Teodor Libertinul din Dezmir *(Tiuadar Zabados de Dezmer)* (PJ II/3, p. 26).

[64] În ascultarea de martori din 12. XI. 1584 apare şi un Luca Moldovan *(Moldowan)* din Gădălin (Arhivele Statului Cluj, Fond Kemény, I/75).

1	2	3	4	5	6
„	„	17	68d. 4d/buc.	un român din Boju	„
„	găini mari	6	30d. 5d/buc.	„acelaşi român" (din Boju)	„
„	raci	—	42d.	un om din Vilcelele Româneşti	găzduirea princi pesei şi a principe-sei mamă, cînd a sosit a treia oară în Cluj
„	lapte	—	13d.	soţia lui Dionisie[65] din Feleacu	„
1595 13 şi 14IX.	ovăz	10 cible	4fl. 40d/cîblă	Luca din Răscruci	„în contul oraşu-lui"
1595, 27.IX	„	8 cible şi 4 mierţe	3fl. 40d. 40d./cîblă	Petru Jupan din Badon	„
1595, 28.IX	„	6 cible şi 2 mierţe	2fl. 50d. 40d/cîblă	Martin *Reffaÿ* din Gădălin	„
1595, 4.X.	„	10 cible	4fl. 40d/cîblă	Toma *Pap* (popă?) din Berindu	„
1595, 25.X	ovăz	2 cible	80d.	Teodor *Büglyas* din Petea	„în contul oraşu-lui"
„	„	6 cible	2fl. 40d.	soţia lui Sigismund din Ghirişu Român	„
„	„	5 1/2 cible şi 2 mierţe	2fl. 30d.	soţia lui Trif *Czorba* din Chirişu Român	„
„	„	4 cible	1fl. 60d.	Mihai *Czorba* din Ghirişu Român	„
„	şindrile	4600 1 car	4fl. 60d. 1fl./1000 buc.	Lupu *Borsza* din Buteni	acoperirea edificiu-lui barierei şi a zidului de piatră al Uliţei Mănăş-turului
1595, 1.XI.	ovăz	7 cible şi 2 mierţe	2fl. 90d. 40d/cîblă	Petru *Gombos* din Aruncuta	„în contul oraşu-lui"
1595, 2–8 XI	„	8 cible	3fl. 20d. 40d/cîblă	Pentru *Bor* din Aruncuta	„
1595, 2.XI	păstrăvi	100	1fl. 10d.	Ioan Bota din Valea Drăganului	sosirea princi-pesei de la Gherla
„	pere	o mierţă	16d.	soţia popii Ieremia din Feleacu	„

[65] În 1567 era în Feleacu un *Dionisius Kis de Felek* (PJ II/4, p. 90). În 1570 păstor al cirezii oraşului era Dionisie din Feleacu *(Feleky Dyenes)* (PJ II/5, p. 76).

1	2	3	4	5	6
,,	alune	o mierţă	18d.	românca vopsitoare *(feketitö)* din Feleacu	găzduirea principesei, alunele au fost aşezate pe talerele de argint şi de cositor
1595, 3.XI	lemne (de foc)	un car	28d.	Ioan *Sérui*, român din Feleacu	cumpărate de judele oraşului pentru găzduirea principesei
1595, 3.XI	lemne (de foc)	un car	25d.	Gurzău Duşa, român din Feleacu	
1595, 15.XI.	ovăz	o cîblă şi 6 mierţe	20d.	Grigore *Waida* din Geaca	„în contul oraşului"
,,	,,	6 1/2 cible	2fl. 60d.	Blasiu Filip din Sava	,,
1595	,,	9 cible şi 2 mierţe	3fl. 70d. 40d/cîblă	Mihai Neagu[66] şi Stoica Bucur din Vîlcelele Româneşti	,,
1596, 1—3.I	purcei	2	18d. 9d/buc.	Ioan Stoica din Vîlcele	găzduirea principelui (S. Bathori) cînd a plecat la Praga, *una cum nuncio Pontificis Alphonso Viscontis, Episcopus Cerüiensis, Comite Mediolanensis*
1596, 2.III	cărbuni	2 care	1fl. 60d. 80d/car	Pavel Zaharia şi Ştefan Crăciun, români din Cătălina, „sat de pe lîngă Panticeu"	trîmbiţaşului oraşului, Anton
1596, 17.IV	ouă	—	19d.	doi români din Topa Mică	găzduirea principelui (S. Bathori) şi a curţii sale, cînd venit din Alba Iulia

[66] Familie cnezială din Vîlcele, atestată astfel în 1534, iar în 1636 un membru al aceleiaşi familii era jude al satului. O familie, deci, de oficiali ai obştii şi ai statului (Cf. V. Lechinţan *Cnezi şi juzi din Cîmpia Transilvaniei în procese judecătoreşti la scaunele comitatense Cluj şi Turda în prima jumătate a veacului al XVII-lea* în A.I.I.A. Cluj-Napoca, 1985—1986, p. 14).

1	2	3	4	5	6
1596, 17.IV	ouă	—	1fl. 5d.	Anton *Fejer* din Pata	găzduirea principelui (S. Bathori) şi a curţii sale, cînd a venit din Alba Iulia
1596, 19.IV	găini	4	20d.	un român din Dezmir	,,
,,	,,	58	2fl. 90d. 5d/buc.	„satele de sus" (Filea de Sus, Filea de Jos şi Săcel)	,,
,,	raci	—	7d.	un român	,,
1596, 20.IV	miei	10	1fl. 50d.	un român din Filea	,,
,,	,,	21	?	un român pe nume Ioan Cîndea	,,
1596, 22.IV	,,	1	35d.	un român din Bărăi	,,
1596, 23.IV	boi	2	12fl. 22d.	Ioan Sărac din Ceanu Mare	,,
1596, 1.V	găini	12	72d. 6d/buc	Luca din Călacea	găzduirea principesei
,,	,,	6	36d. 6d/buc.	soţia lui Teodor din Călacea	,,
,,	,,	11	66d. 6d/buc.	soţia lui Nicolae din Călacea	,,
,,	ouă	—	5d.	,,	,,
,,	,,	—	15d.	soţia lui Ioan Cîndea din Aghireşu	,,
1596, 1.V	ouă	—	11d.	o româncă din Topa Mică	găzduirea principesei
,,	,,	—	38d.	soţia lui Cozma din Micuş (azi Micești)	,,
,,	raci	—	20d.	românul Pavel din Nadeş	,,
,,	caş	—		Teodor *Hozzw*[67] din Dezmir	,,
,,	unt	un şiştar	59d.	soţia lui Ioan *Katona*[68] din Boju	,,

[67] Un Teodor *Hosszu*, român din Dezmir *(Dezmeri olah)*, probabil una şi aceeaşi persoană cu cel din 1596 este martor într-un proces la Cluj în 1614, alături de Ioan Ignat *(Ignat)* şi Ioan *Vörös*, şi aceştia trecuţi fiecare cu menţiunea „român din Dezmir" (PJ II/11, p. 223).

[68] În ascultarea de martori din 1586 privind dreptul de posesiune a unui hotar dintre Cojocna şi Cara *(Olah Kara)*, apar şi români din moşia românească Boju *(ex. Possessione Volachali Bos)*, printre care şi un Ioan *Katona*, alături de un Ioan *Taska* de 45 de ani, Ioan *Juhász* de 80 de ani, Ioan *Lupsay* etc. (Kemény Joszef *Diplomatarium Transilvanicum*, 288/VI, p. 33. Colecţia se află în posesia Bibliotecii din Cluj-Napoca a Academiei R.S.R.).

1	2	3	4	5	6
„	„	„	52d.	soţia lui Petru Gurzău din Boju	„
1596, 14.VIII	ovăz	6 cible	2fl. 10d. 3d/cîbiă	soţia lui Simion *Hosszú* din Săcel	găzduirea germanilor înarmaţi
„	„	6 cible şi 2 mierţe	1fl. 83d.	Teodor *Hosszú* din Săcel	„
1596, 21.VIII	„	3 cible	1fl. 50d.	popa Petru din Feleacu	„
1596, 5.IX	„	3 cible şi o mierţă	1fl. 10d.	Ioan Iancu din Vîlcele	„
1596, 6.XI	„	7 cible	2fl. 80d. 40d/cîblă	Simion *Gerhös* din Elciu	municipalitate
„	„	5 cible	2fl.	Teodor *Op* din Elciu	„
„	„	2 cible	40d.	Grigore *Gall* din Elciu	„
1596, 20.XI	cărbuni	2 care	3fl.	Pavel *Bore* din Aşchileul Mare	trîmbiţaşului oraşului, Anton
1596, (fără	unt	2 cupe	40d. 20d/cupă	o româncă din Pata	găzduirea principelui, la reintoarcerea din Praga
1596,	unt	6 cupe	1fl. 14d. (18d/cupă)	românii din Abrud	„ „ „
„	găini	10	60d (6d/buc)	Iacob *Nagi* din Elciu	găzduirea principesei, cînd a venit a treia oară în Cluj
„	pui de găină	7	24½d. (3½d/buc)	soţia lui Valentin Cozma din Micuş (azi Micieşti)	„
„	„	13	91d. (7d/buc)	soţia lui Gheorghe Duma din Cămăraşu	„
„	raci	—	6d.	un român din Sălicea	„
„	ouă	—	5d.	Ştefan *Zebren* din Feleacu	„
„	raci	—	11d.	Teodor din Micuş (azi Micieşti)	găzduiea principesei, la venirea acesteia în Cluj în ziua de Sf. Anton
„	„	—	13d.	Florea din Filea	„
„	„	—	6d.	Mihai *Orban* din Someşul Rece	„
„	găini	3	18d.	Ana *Feier* din Topa Mică	„

1	2	3	4	5	6
1596,	găini	4	24d.	Ioan Zara din Tăuți	găzduirea principesei, la venirea acesteia în Cluj în ziua de Sf. Anton
,,	ouă	—	13d.	Florea din Filea	,,
1596,	ouă	—	10d.	o româncă din Corpadea	,,
,,	unt	un șiștar mare	58d.	soția lui Petru Damian din Boju	,,
,,	caș	2	20d.	un om înstărit *(gazdagh)* din Corpadea, pe nume Teodor	,,
1597, 27.I	oi	1	40d.	Macaria Zaharia[69] român din Feleacu	găzduirea principesei, a lui Cristofor diacul (Keresztury), a lui Bochkai și a lui *Rauazdi.*
,,	miei	2	8d.	Ioan *Hozzu* și Luca *Zaúarian* (Zogorean?)	,,
1597, 10.II	găini	25	1fl. 8d.	români din părțile Gîrboului (aduse de drabanții orașului)	?
1597, 3.IV	,,	48	2fl. 90d.	,,	?
1597, 22.IV	cocoși	1	7d.	un român din Ciubanca	găzduirea lui Gavril *Pernezy*, trimis de principe înaintea mamei principesei (la cină)
1597, 23.IV	,,	1	7d.	,,	găzduirea aceluiași dregător (la prînz)
1597, 14.V	ovăz	5 cible	1fl. 95d. 39d./ciblă	Teodor *Süteo* din Luna[70]	municipalitate
1597, 22.V	,,	,,	2fl. (40d/ciblă)	Stefan Filip din Cornești	,,
1597, 16.VI	șindrile	3905	6fl. 100d/650buc.	Ioan Stoica, iobagul lui Francisc Füzi	din totalul de șindrile s-au folosit la — construcția închisorii;

[69] Pare a fi, aici, mai degrabă o trancriere fonetică greșită a numelui de familie Zogorean, foarte reprezentat în documentele epocii în Feleacu. De altfel un Macarie Zogorean *(Zugoryan* este pomenit astfel în Feleacu în; PJ II/8, p. 475.

1	2	3	4	5	6
1597. 26.VI	şindrile	2 care 4560 + 5080	7fl. + 7fl. 82d. (100 d/ /650 buc)	Ilie *Kürtzi*[71] din Mărgău	— construcţia noului grajd al casei municipalităţii, din Strada de Mijloc;
1597, 9.VII	,,	2957	4fl. 60d. 100d/650 buc.	Ioan Pop *(Pap)*	— acoperirea Porţii de Mijloc, a băii oraşului şi a porţii mici a Uliţei Fînului; — călugărului din Feleacu *(Feleki kalogiornak)* 4000 buc. deoarece trimisese bani 3fl. şi 73½d.
1597, 17.IX	cal închiriat	1	20d.	românca din Feleacu, soţia lui Vasile Buia (Bilea?)	(vezi supra p. 137
1597, 3.XII	ovăz	11½ cible	4fl. 60d. 40d/ciblă	un român din Răscruci	„în contul oraşului"
1598, 23.IV	miei	4 + 1	1fl. 40d. + + 46d.	trei români	găzduirea principesei şi a curţii sale
1598, 17.XI	cărbuni	un car	2fl. 25d.	Ioan Marc din Dîrja	trîmbiţaşului oraşului, Anton
1598,	cărămizi	1300	2fl. 50d.	Petru *Nagi*, fiul lui Vlad Munteanul *(Blasius Hawasely)*[72]	biserica Sf. Mihail
1599, 10.II	ovăz	3 cible	1fl. 44d.	Dumitru *Szabo* din Iclod	„în contul oraşului"
,,	,,	6 cible	2fl. 48d.	Ioan Pinte din Ghirişu Român	,,
,,	,,	,,	2fl. 88d.	Ioan *Felczie* din Vişinelu	,,
1599, 16.II	,,	3 cible	1f. 44d.	un român din Săcel, pe nume Simion	,,
1599, 28.IV	,,	8 cible şi 3 mierţe	4fl. 12d.	Dumitru *Raczi* din Iclod.	,,

[70] Pare a fi vorba aici de Luna din comitatul Turda.

[71] Numele de familie Gorcea *(Korcza)* este atestat în Mărgău încă din 1550 (Arhivele Statului Cluj, Arhiva familiei Kemény Pál de Moreşti, fasc. 5 fila 5v.). În 1572, un Simion *Korchya* era iobagul voievodului nobil Ştefan din (de) *Varsza*-comitatul Cluj (Ibidem, fasc. 12, f. 2—10).

[72] Un descendent al unei familii domneşti din Muntenia, pe nume Vlad, cunoscut în izvoarele maghiare ca: *Blasius Havasely*, stăpînea în 1584 moşiile Popeşti şi Coruşu de lîngă Cluj (Cf. Szabó T. Attila *Erdély magyar szótörténeti tár*, IV, Bucureşti, 1984, p. 1235.).

1	2	3	4	5	6
1599, 16.VI	lemne de foc	1 car	65d.	un român din Vilcele, pe nume Costea *Lucaczi*	bucătăria principelui (Andrei Bathori) în Cluj, unde era găzduit

VASILE LECHINŢAN

PRODUITS AGRICOLES ET ARTISANAUZ PERCUS DES ROUMAINS PAR LA MUNICIPALITÉ DE CLUJ AU ZIIe SIÈCLE

(Résumé)

Les livres de comptes de la ville de Cluj du XVe siècle comprennent la liste des acquisitions de la municipalité provenant des paysans roumains des villages attachés à cette importante ville: des aliments et des produits agricoles (beurre, pain, lait, fromage, oeufs, miel, boeufs, cochous, volailles etc.) nécessaires à l'hébergement des princes, princesses, hommes de la cour, hauts dignitaires, envoyés et soldats, des matières premières (suif, charbon etc), de même que des produits aartisanaux (poutres, ais, bardeaux, pierre) d'importance vitale pour les besoins édilitaires de la municipalité.

Les mêmes documents revèlent des réalités socio-politiques et historiques inédites: on atteste des personnages de la culture roumaine, à savoir, les moines de Feleacu en relations économiques avec la ville, des knèzes, des dirigeants de l'armée, des dignitaires et des Roumains syant un potentiel économique considérable qui justifie leur présence sur les marchés et les dans foires de la ville de Cluj.

Indice de (pre)nume românești de persoane (1585—1599)

Avram — *Abram.*
Baciu — *Baczo.*
Bucur — *Bokor.*
Buia (Bîlea?) — *Búlia*
Bunea — *Búna*
Cîndea — *Kendi*
cnezul Marcu — *Markos kenez*
cnezul Petru — *Petter kenez*
Costea — *Kozta; Costta; Coszta.*
Cozma — *Kozma*
Crăciun — *Karachon*
Damian — *Demien*
Duma — *Doma*
Duşa — *Dússa*
Ficior — *Fychor*
Filip-*Philep; Filep.*
Florea — *Flora*
Gurzău — *Gurzo; Gúrzo.*
Iancu — *Wankú*
Ieremia — *Jeremias*
Ignat — *Jgnat*
Ivaşcu — *Juuaczko; Juaczko*
Jupan — *Supan*
Laşca — *Laska*
Libertinul — *Zabados*
Lupşa — *Lupsza*
Macaria — *Makarias.*
Marc — *Mark*
Mircea — *Merthczye*
Moldovan — *Moldowaj (Moldowan,* în 1584)
Neagu — *Nago*
Paşcu; Paşcul — *Paşkúl; Pasko; Pascho*
Radul — *Radol*
Românul — *Olah*
Sărac — *Zalak*
Stoica — *Ztoika, Sztoika.*
Teodor — *Tiuadar*
Trif — *Tryph; Triff*
Truţ — *Thrucz*
Vanca — *Vanka*
Zaharia — *Zakarias; Zakaria*
Zogorean — *Zogorian*

Indice de localități (1585—1599)

Abrud — *Abrudbánya*
Aghireşu — *Egeress*
Agîrbiciu — *Egerbegy*
Aruncuta — *Aranykut; Aranykút; Aranykuth*
Aşchileul Mare — *Nagi Eőskeöle*
Badon — *Badok*
Bărăi — *Bare; Bareu*
Berindu — *Berend*
Boju — *Bos; Boss*

Borzeşti — *Rakos; Rakoz*
Buteni — *Bwken*
Cara — *Kara*
Călacea — *Kalocha*
Cămăraşu — *Kamaras*
Cătălina — *Zent Katalin*
Ceanu Mare — *Czan; Mezö Czan; Mezeo Chan*
Ciubanca — *Czobanka*
Ciucea — *Chijche*
Ciuleni — *Inchijel*
Ciurila — *Chwrrylye; Chyrilylye, Chiurwlye, Czurullia; Czurulia.*
Cornești — *Szoliomtelke; Sollomtelke; Solyomtelke; Solyomtelke; Soljomtelke; Solliomtelke; Solliomttellke; Szolliomttellke; Sollyomtelke; Solliomtellke; Soliomttelke; Solliomttelke; Soliomkeóu; Solijom Telke.*
Corpadea — *Korpad*
Cubleşu — *Köblös, Köblos*
Dezmir — *Dezmér*
Dîrja — *Derje*
Elciu — *Ölcz, Veölcz*
Feleacu — *Felek; Fellek; Felék*
Filea — *File*
Gădălin — *Kételen; Ketielien.*
Geaca — *Gyeke*
Ghirişu Român—*Gyeres, Geres*
Gîrbou — *Gorbo*
Hăşdate — *Hesdat; Hezdad*
Iclod — *Jklod; Iklod*
Jucu — *Súk; Swk*
Luna — *Lona*
Mărgău — *Mirigio*
Micuş (azi Micești — *Mwkös; Múkes; Mwkeoss.*
Nadeş — *Nadass*
Ocolişul Mic — *Kisz okloss*
Panticeu — *Panczel Cheh*
Pata — *Patha*
Petea — *Pete*
Răscruci — *Valazvth; Walaszwth*
Ruginoasa — *Lapopatak*
Sava — *Zawa*
Săcel — *Azonfalua; Azzonfalua; Azzonfalwa; Aszzonyfalua; Aszonfalua*
Sălicea — *Zeleche*
Săliște — *Zeleste; Zelyste; Zeliste*
Silivaş (Pruniş) — Zilúas
Someşul Cald — *Hew Zamoss; Hew Zamosz*
Someşul Rece — *Hidég Zamos; Hidegh Zamos*
Soporu de Cîmpie — *Sopor; Zopor*
Sumurduc — *Zomordok*
Şardu — *Sard*
Tăuți — *Tottelke*
Topa Mică — *Ttopa; Topa*
Valea Drăganului — *Nagj Sebes*
Vişinelu — *Chetelke*
Vîlcele — *Baniabúwk; Olah baniabwk; Olah Baniabwk; Baniabuk; Bannyebik*

NEGUSTORI ŞI CAPITAL COMERCIAL LA CLUJ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

Prelucrarea materialului integral — păstrat pînă azi — al registrelor vamale de tricesimă din Cluj, între anii 1599—1637, ne-a permis să valorificăm informaţiile furnizate de acest izvor documentar, publicînd contribuţii în care, printre altele, am prezentat schimbul de mărfuri al oraşului cu centre sau zone din ţară[1] şi cu principalii parteneri externi,[2] am analizat orientarea comercială a Clujului în perioada dată[3], am supus examenului evoluţia preţurilor prin prisma datelor de această natură cuprinse în registre,[4] efectuînd şi incursiuni într-o, posibilă, confruntare (cantitativă şi valorică) a preţurilor, în monedă de calcul, pe de o parte cu măsurile limitative luate de autoritatea centrală, pe de alta cu moneda de circulaţie şi cu stocurile monetare frînturi ale acumulărilor de avere, la oraşe şi în mediu rural;[5] de asemenea, am atins şi alte aspecte ale temei.

Analiza aducerii şi a scoaterii de mărfuri, prin oficiul clujean de tricesimă, a relevat că, dacă centrul de greutate în privinţa valorii, a volumului şi a frecvenţei produselor de import îl au, fără îndoială, materiile prime şi produsele finite textile-vestimentare, colonialele, articolele de mercerie, cuţitele, chimicalele — oglindind certe nevoi de consum şi urmărirea unor calcule economice care ţineau seamă de natura produselor ce urmau să fie tranzitate mai departe —, în schimb, o tendinţă de echilibrare a importului a dus la scoaterea din Cluj, într-o măsură importantă, nu numai a produselor economiei naturale autohtone, ci şi a unor categorii de mărfuri cu vădit caracter tranzitual. Încălţămintea, blănurile, articolele de mercerie, pînzeturile şi alte mărfuri, aduse la Cluj şi puse în vînzare aici în conformitate cu obligaţiile ce incumbau negustorilor în virtutea dreptului de depozit, erau apoi cumpărate pe scară largă de clujeni spre a fi exportate. Aceasta reliefează importantul rol al purtătorilor comerţului clujean ca tranzitori de mărfuri. Este vorba, deci, de un ciclu întreg de vînzări-cumpărări-revînzări, indicînd un grad avansat de organizare a comerţului. Se pune prin urmare legitim întrebarea, cine erau de fapt aceia care s-au consacrat unei asemenea activităţi; cine erau, bineînţeles, nu atît ca indivizi, cît mai cu seamă ca grup social.

---

[1] *ActaMN*, IX/1972, p. 547—553; XI/1974, p. 169—184; XII/1975, p. 237—250; *StComSatuMare*, IV/1980, p. 161—166.

[2] *ActaMN*, XIII/1976, p. 351—371; XIV/1977, p. 371—400; XVI/1979, p. 235—249; XVIII/1981, p. 171—190.

[3] *ActaMN*, XV/1978, p. 349—358; XVII/1980, p. 209—218; XIX/1982, p. 93—103.

[4] *ActaMN*, VIII/1971, p. 239—250.

[5] *AIIACN*, XI/1978, p. 289—296.

O analiză succintă a efectivului negustoresc clujean și a stării sale materiale impune, de la bun început, precizarea termenului de *negustor* în condițiile de timp și de spațiu date.

În literatura de specialitate mai recentă se susține opinia că în Transilvania — implicit la Cluj — apare în cursul sec. XVI tendința separării meșteșugarului de negustor,[6] dar activitatea neguțătorească este exercitată încă în bună parte de producătorii nemijlociți, care își desfac mărfurile proprii[7].

Registrele tricesimale dovedesc că la sfîrșitul sec. XVI și în decursul primelor patru decenii ale veacului următor procesul a evoluat în sensul apariției unei pături negustorești de sine stătătoare la Cluj. Această pătură este cea care exercită, ca ocupație de bază, activitate comercială internă, precum și comerț de import-export.

Efectivul negustoresc clujean (calculat de noi pe baza apariției, fie singulare, fie cu mai multe transporturi, a fiecărui nume de persoană) prezintă următoarea evoluție anuală în înregistrările de percepere a tricesimei:

Anul	*Import**	*Export**
1599	68	35
1602	32	24
1610	57	56
1611	35	32
1612	61	53
1613	75	63
1614	67	71
1615	72	64
1616	70	74
1617	64	72
1618	73	85
1619	35	46
1621/22**	16	13
1622	97	53
1623	49	75
1630	141	179
1632	126	124
1633	111	92
1634	78	78
1635	115	111
1636	87	129
1637**	19	14

* = numele apărute în importul și exportul de mărfuri pot coincide
** = ani incompleți

Accentuăm că, anual, aceste cifre sînt mai mici decît numărul respectiv de transporturi taxate, deoarece numeroși negustori efectuau mai multe drumuri de achiziționare sau vînzare a mărfurilor. Media mai ridicată a numărului negustorilor în deceniul al patrulea poate fi un reflex al creșterii demografice generale[8] (de altfel, numele de familie formate din toponime, mai numeroase în acest deceniu, pot indica această creștere și, totodată, obîrșia, rurală sau urbană, din localități mai apropiate sau mai îndepărtate de Cluj, a persoanelor care, primind drept de cetățenie, îngroașă numărul locuitorilor orașului[9]). Deceniile 3—4 marchează și o

[6] *Istoria Clujului*, p. 142.
[7] Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 243—244.
[8] *Istoria Clujului*, p. 139.
[9] Kálmándi (din Cămin. jud. Satu Mare), Kállai (din Kálló, azi în Ungaria), Bányai (din Baia Mare), Harasztosi (din Călărași-Turda), Kolosi (din Cojocna, jud. Cluj), Abrugi (din Abrud), Fenési (din Florești sau Vlaha, jud. Cluj), Fejérvári (posibil: din Alba Iulia), Herepi (din Hăpria, jud. Alba, sau Herepea, jud. Mureș), Dési (din Dej), Kézdivásárhelyi (din Tîrgu Secuiesc, jud. Covasna), Mérai (din Mera, jud. Cluj), Lippai (din Lipova), Fegyverneki (din Fegernic, jud. Bihor), Válaszuti (din Răscruci, jud. Cluj), Bábolnai (din Bobîlna, jud. Hunedoara); etc. Familia Linczig (Linczeg) se trage din orașul Linz (Austria).

împrospătare treptată a păturii celor angajați în negoț: pe lîngă părinți sau chiar în locul lor, apar fiii în calitate de negustori; vechile nume an de an repetate încep să dispară, în schimb se ivesc și, cu anii, devin obișnuite alte nume de negustori. Tradiția familială persistă de multe ori, impulsionată, se pare, de nevoia de a asigura continuitatea activității „casei": descendenți ai unor mari negustori desfășoară și ei activitate comercială intensă, rulînd sume considerabile în comerțul de import-export. Nu lipsesc din registre, de la începutul și pînă la sfîrșitul perioadei, membrii unor veritabile clanuri de patricieni cum sînt Vicei, Krajcár, Csanádi, Filstich, Stencel ș.a., transporturile cărora sînt deseori taxate cu sume ridicate, de zeci și chiar sute de florini maghiari. Li se alătură însă, cu timpul, și unii *homines novi*, concurîndu-i prin amploarea traficului lor comercial: Váradi, Kövendi, Köpcsényi, Radnóti etc., nume apărute prin deceniile 2—3—4. Pe lîngă aceștia, mulți alți negustori rulează sume mai modeste, oglindite în percepții vamale de ordinul a cîțiva florini sau chiar al denarilor.

Numeroși sînt negustorii care poartă nume de familie desemnînd îndeletniciri meșteșugărești: Szabó (Croitoru), Szűcs (Cojocaru), Ötvös (Auraru), Mészáros (Măcelaru), Csizmadia (Cizmaru), Tölcséres (Pîlnieru) etc. Cei mai mulți dintre ei însă nu mai au legătură cu activitatea productivă în ramura care, lor sau mai degrabă părinților, străbunilor, le-a dat un nume de familie. O dovedește în primul rînd compoziția eterogenă a transporturilor pe care le vehiculează: postavuri, pînzeturi, mătăsuri, blănuri, piei, alături de cuțite, coloniale, chimicale, arme, hîrtie și altele, în unul și același transport; o dovedește și frecvența cu care, în unul și același an, efectuează aducere sau scoatere de mărfuri, ori chiar ambele operațiuni. Ei sînt, prin urmare, tocmai acei negustori încă nespecializați,[10] care formează grosul păturii în cauză și a căror preponderență indică stadiul, caracteristic vieții urbane în perioada feudalismului dezvoltat, de *negustătorie*, cu *negustători (mercatores, kalmár)* la care populația recurge întru satisfacerea necesităților ei de consum, nepretinzînd încă o specializare a lor după anumite compartimente comerciale.

Dacă publicul consumator se raporta nediferențiat la cei meniți a-l satisface cu mărfurile necesare, în schimb o anumită tendință de specializare se observă din partea negustorilor înșiși. Unii se specializează, dacă nu în vehicularea unor anumite categorii de mărfuri, în orice caz în transportul dinspre — sau înspre — o anumită direcție, ceea ce, totuși, își imprima întrucîtva specificul asupra mărfurilor respective. Este cazul, mai ales, al unor negustori specializați în import din Imperiul otoman, în ale căror transporturi figurează constant variate pînzeturi și mătăsuri orientale, îmbrăcăminte și încălțăminte fină, blănuri[11]. O oarecare specializare vădesc și multe poziții cuprinzînd transporturi scoase din Cluj care conțin exclusiv anumite produse naturale (ceară, miere, sare) sau animale. (Desigur, aceste transporturi indică și existența repetat amintitei

[10] Vezi *Istoria Clujului*, p. 143.

[11] Cel mai statornic dintre aceștia fiind Ioan Bolgár, prezent în înregistrări, personal sau prin membri ai familiei sale, din anul 1610 (de pildă: SOC, 12b, VII, p. 801:21 august 1610) pînă în 1636.

tendințe de realizare a echilibrului economic, a acelei balanțe comerciale active care constituia și scopul economic al autorității centrale.)

Nu pot fi încadrate activității neguțătorești un număr — relativ neînsemnat — de transporturi taxate la oficiul vamal care erau efectuate de meșteșugari și care constau în materii prime vădit destinate satisfacerii propriilor necesități de producție: de exemplu, cositor adus de meșteri cositorari;[12] de asemenea nu sînt negustori nici cei care exportă produse ale propriului lor meșteșug: săpun exportat de săpunari,[13] cojoace duse de cojocari[14] etc., meșteșugari pentru care desfacerea produselor lor constituia o activitate auxiliară, de suplimentare a veniturilor realizate din ocupația lor de bază. Cantitativ și valoric însă, asemenea prezențe în percepția tricesimei sînt neînsemnate față de ponderea pe care o au transporturile negustorilor propriu-ziși.

Într-un oraș în care, după mărturia unor registre de breaslă și a altor documente, meșteșugarii aparținînd diferitelor ramuri, încadrați în bresle, se cifrau la zeci de persoane de fiecare breaslă,[15] numele acelora care se înfățișează în mod sistematic, an de an, la percepția tricesimală, cu mărfurile lor aduse în oraș sau scoase și îndreptate în diferite direcții, nu pot să aparțină, prin urmare, decît membrilor păturii negustorești, numeric mult mai modestă, decît cea a meșteșugarilor, dar bine distinctă.

Înregistrările dau o seamă de indicii ale existenței unei activități negustorești organizate, concertate. Numeroase sînt cazurile de import sau export prin mandatare (negustori care aduc sau duc mărfuri și din încredințarea altora, în afară de transporturile lor proprii). De asemenea, se efectuează drumuri comerciale prin asocierea a doi sau mai mulți negustori. Aceasta reducea regia trarsportului, mărea siguranța pe drumurile lungi și adeseori primejduite de atacuri. Transportul se efectua în general cu carele; firește, asemenea drumuri comerciale necesitau un personal adecvat; „slujitorii" sînt frecvent menționați, fie ca numai participînd la drumurile comerciale ale negustorilor, fie chiar ca transportînd mărfuri și pentru ei înșiși (desigur, cantități mai mici, de valoare mai modestă).

Deși, din anul 1558, orașul Cluj avea dreptul de a ține patru iarmaroace pe an,[16] atît înregistrările de aducere, cît și cele de scoatere de mărfuri se continuă de-a lungul întregului an tricesimal (care nu coincidea întocmai cu anul calendaristic, ci ținea de la sfîrșitul lunii noiembrie a unui an pînă la aceeași dată a anului următor). Nu se făcea așadar comerț „de sezon" în vederea revînzării mărfurilor, pe piața clujeană, pe seama negustorilor străini care aveau drept de cumpărare-vînzare numai

[12] Astfel, transporturi efectuate de soția „cănarului" Sixtus *(Sixtus kannagyártóné)*, SOC, 12b, VII, p. 774, 795: 22 martie, resp. 15 iunie 1610.

[13] De pildă, Szappanyos Simon (Simion Săpunarul) exportă săpun în Ungaria (SOC, 19, VII, p. 62: 4 ianuarie 1633); etc.

[14] Szűr Takács János (Ioan Cojocarul), în Ungaria (SOC, 20, I, p. 20: 13 septembrie 1635); ș.a.

[15] Cf. *Istoria Clujului*, p. 139—140.

[16] La 12 martie, 13 iunie, 10 august și 10 noiembrie; cf. Goldenberg, *Clujul în sec XVI*, p. 251. Străinii de oraș puteau vinde și cumpăra mărfuri înainte și după aceste date cu cîte 8 zile; cf. Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, p. 87.

în zilele prescrise[17]. Firește că asemenea operațiuni aveau loc, obiectul lor fiind mărfurile stocate pe piață; dar mărfurile erau vîndute și populației locale, poate și negustorilor între ei, în tot decursul anului. Adeseori, chiar unul și același negustor aducea mărfuri în Cluj și ducea mai departe aceleași mărfuri sau altele, toate acestea chiar de mai multe ori în cursul unui an tricesimal.

Tocmai operațiunile de această natură ne dau posibilitatea să evaluăm — măcar în frînturile materiale pe care le reprezintă valoarea taxată a importului și exportului de mărfuri, efectuat de unul și același negustor în ani succesivi — capitalul rulant investit de negustorul clujean în activitatea sa profesională.

Elocventă este în acest sens suma globală (calculată de noi) a valorii comerciale a mărfurilor taxate. Tricesima totală percepută pentru import și export de mărfuri între 1599—1637 corespunde unei valori comerciale convenționale apropiate de prețul comercial al mărfurilor sau, de la caz la caz, identice cu prețul comercial,[18] valoare comercială care însumează

la mărfurile de import:	1.130.032 florini și 77 1/2 denari[19]
la mărfurile de export:	1.009.681 florini și 21 1/2 denari
în total:	2.139.713 florini și 99 denari.

Această sumă globală a valorii comerciale corespunzătoare tricesimei totale percepute la Cluj indică faptul că puterea de cumpărare a negustorilor clujeni va fi întrecut suma menționată, ținînd cont de sursele lor de venit, cît și de rularea necontenită, ani sau chiar decenii de-a rîndul, a fondurilor lor bănești. Este clar că ei nu ar fi acceptat să desfășoare activitate comercială, dacă aceasta s-ar fi soldat cu deficituri bănești. De aceea, este justificat să considerăm că puterea de cumpărare a negustorilor clujeni întrecea suma pe care o investeau în operațiunile de import și export de mărfuri.

Cele cîteva cazuri pe care le vom înfățișa sînt alese în așa fel, încît să reflecte o continuitate cît mai mare a afacerilor, persoanele fiind relativ reprezentative nu numai în economia, ci și în ierarhia administrativă a orașului: magistrați în funcție sau foști magistrați urbani.

O asemenea continuitate oferă mai cu seamă deceniile 2 și 4; exemplele ilustrative pentru cele două decenii sînt deosebite, nu numai din cauza înlocuirii firești a multora dintre negustorii anterior de vază din oraș cu alții — de la prima pînă la a doua perioadă menționată —, ci și

---

[17] Vezi nota anterioară.

[18] Calculată de noi pe baza prețului comercial trecut chiar în înregistrări, căruia, în cazul majorității înregistrărilor — unde nu se specifică prețul de cumpărare al mărfii —, i-am adăugat calculul efectuat de noi pe baza raportului tricesimal de 1:30—1:33 față de valoarea taxei de tricesimă a fiecărei mărfi taxate.

[19] Suma este dată de valoarea, în florini maghiari sau camerali (specificată fie expres în înregistrări, fie calculată de noi, vezi nota anterioară), de 1.111.192 florini și 92 1/2 denari, la care se adaugă totalul sumelor indicate expres în taleri, în valoare de 14.492 taleri și 19 denari; această din urmă sumă am transformat-o în florini camerali, în raportul mediu 1 taler = 1,30 florini, valabil mai cu seamă după reforma monetară a lui Gabriel Bethlen și pînă la finele deceniului următor, cf. Huszár Lajos, *Bethlen Gábor pénzei*, p. 12 nota 26 și mai ales p. 57 nota 176.

pentru că în raporturile de prețuri ale celor două perioade se constată însemnate deosebiri.

Negustorul Anton Csanádi, o vreme jude primar al orașului, se află printre cei mai activi mai ales în deceniile 2—3. El importa, personal sau prin mandatari, variate mărfuri, a căror tricesimă totală între 1610—1623 se ridică la suma de 2.042 florini 10 denari, iar taxa plătită pentru export mai ales de ceară, apoi mercur, miere, piei, în acest răstimp, este de 722 florini 40 denari[20]. Valoarea comercială corespunzătoare (calculată pe baza raportului 1:30) taxelor vamale de import percepute lui Anton Csanádi este de 61.263,00 florini maghiari de calcul, iar cea care corespunde taxelor de export este de 21.672 florini.

Matei Vicei, cetățean de vază și înstărit, proprietar de case și de avere mobilă substanțială,[21] purtînd și el în mai multe rînduri variate funcții în conducerea orașului, a vehiculat în anii 1610—1612, 1614—1619, 1622 mărfuri de import și export pentru care a plătit tricesimă totală de 1.403 florini și 65 denari, respectiv 344 florini și 10 denari[22], corespunzînd unei valori comerciale aproximative de 42.109 florini 50 denari (a mărfurilor de import), respectiv 10.323 florini (a mărfurilor de export).

Un alt membru marcant al patriciatului clujean, Andrei Krajcár, fost și el jude primar și purtător de alte magistraturi, aduce, respectiv scoate mărfuri care în anii 1612, 1614—1619, 1623 sînt taxate în total cu 663 florini și 57 denari (import) și 407 florini (export),[23] sume ce corespund

---

[20] SOC, 12b, VII, p. 774, 786—787, 800 (2 cazuri de import și unul de export în 1610); SOC, 12b, VIII, p. 6—8 (cîte un caz de import și export în 1611); SOC, 13a, VI, p. 6, 24—25, 28, 34 (3 cazuri de import și unul de export în 1612); SOC, 13a, XVI, p. 9, 20—21, 39, 43 (cîte două cazuri de import și export în 1613); SOC, 13a, XXIII, p. 11, 20, 38, 42—43 (cîte două cazuri de import și export în 1614); SOC, 13b, IX, p. 16, 23, 32, 34, 41, 67 (4 cazuri de import și 2 cazuri de export în 1615); SOC, 14a, I, p. 1, 11, 22, 26, 28, 33—34 (4 cazuri de import, 2 de export în 1616); SOC, 14a, XXII, p. 13, 31, 38, 43 (cîte 2 cazuri de import și export în 1617); SOC, 14a, XXV, p. 7, 13—14, 19, 20, 25, 27, 28, 30, 44, 47, 63—64, 66 (10 cazuri de import, 4 cazuri de export în 1618); SOC, 15a, III, p. 58, 59, 61, 64 (cîte 2 cazuri de import și export în 1619); SOC, 15b, XVIII, p. 4, 46, 50—51, 55 (4 cazuri de import în 1622); SOC, 16, XI, p. 9 (1 caz de import în 1623).

[21] Vezi Kiss András, în *Utunk*, an. XXIX, nr. 39 (1352), 27 septembrie 1974; Pap, în *Potaissa*, 1978, p. 96.

[22] SOC, 12b, VII, p. 761, 774, 784—786, 801, 814 (4 cazuri de import, unul de export în 1610); SOC, 12b, VIII, p. 4, 6, 8, 14 (cîte 2 cazuri de import și export în 1611); SOC, 13a, VI, p. 4, 6, 8, 19 (cîte 2 cazuri de import și export în 1612); SOC, 13a, XXIII, p. 8, 15—16, 23, 38, 44 (3 cazuri de import, 2 cazuri de export în 1614); SOC, 13b, IX, p. 5, 16, 21, 36 (3 cazuri de import, 1 de export în 1615); SOC, 14a, I, p. 10, 21 (2 cazuri de import în 1616); SOC, 14a, XXII, p. 13, 17—18, 41 (2 cazuri de import și 1 de export în 1617); SOC, 14a, XXV, p. 25, 35—36, 47, 72—73 (cîte 2 cazuri de import și export în 1618); SOC, 15a, III, p. 57 (1 caz de import în 1619); SOC, 15b, XVIII, p. 10, 25—26 (2 cazuri de import în 1627).

[23] SOC, 13a, VI, p. 5, 13—14, 32 (2 cazuri de import și 1 de export în 1612); SOC, 13a, XXIII, p. 10, 26—28, 38, 45 (cîte 2 cazuri de import și export în 1614); SOC, 13b, IX, p. 13, 23—25 (cîte 1 caz de import și export în 1615); SOC, 14a, I, p. 27, 31—32 (cîte un caz de import și export în 1616); SOC, 14a, XXII, p. 13, 27, 33 (2 cazuri de import și 1 de export în 1617); SOC, 14a, XXV, p. 32—33 (1 caz de import în 1618); SOC, 15a, III, p. 60, 65 (cîte un caz de import și export în 1619); SOC, 16, XI, p. 11 (1 caz de import în 1623).

valorii comerciale de 19.907 florini și 10 denari (import de mărfuri), respectiv 12.210 florini (export).

Exemplele ar putea fi continuate, cu cazuri ale unor membri ai marilor familii de patricieni, sau chiar cu ale numeroșilor negustori care, fără să aibă nume atît de prestigioase în cadrul comunității urbane, erau totuși constant prezenți în rîndul celor tricesimați. Dar chiar și cele cîteva prezentate sugerează — confruntate cu cantități și valori de mărfuri desprinse tot din registrele de tricesimă — o imagine a puterii de cumpărare a negustorimii clujene. Firește că această putere de cumpărare nu era numai o funcție a realizărilor bănești de pe urma activității comerciale. În afară de desfacerea continuă a mărfurilor, negustorii aveau și alte surse de venit. De aceea, reala lor putere economică nu o vom putea stabili prin simple echivalări cu prețurile pieții. Cu atît mai puțin, cu cît în răstimpul discutat au acționat nu o dată unele fenomene economice de anvergură europeană cum au fost: deprecierea valorii banului, inflația, creșterea mai lentă sau vertiginoasă a prețurilor. Poate că aceste fenomene vor fi influențat, într-o măsură, și media mai mare în deceniul 4 a numărului de negustori înregistrați cu sume tricesimale de peste 40—50 florini pentru cîte un transport de mărfuri mai scumpe decît în primele două decenii[24]. După 1630 crește și numărul acelora care exportă animale de jug, spre a-și contrabalansa cheltuielile de import de mărfuri. Un exemplu prin excelență îl oferă cazul transporturilor efectuate de Nicolae Váradi, prezent încă în anii anteriori în percepția tricesimală, care în anii 1630, 1632—1637 a plătit ca tricesimă pentru import de mărfuri 780 florini și 26 denari, iar pentru export — mai cu seamă de boi — suma remarcabilă de 2.312 florini și 05 denari[25]. Dar înșeși sumele anuale percepute după 1630 devin mai mari, decît cele anterioare. Aici reperăm în modul cel mai clar acțiunea pe piață, chiar cu efect întîrziat, a fenomenului european al „revoluției prețurilor".

Acțiunea și efectul acestui fenomen am mai avut prilejul să le tratăm. Nu vom insista acum nici asupra rolului autorității centrale în formularea politicii de prețuri și parțial în dirijarea mișcării prețurilor. Abordînd însă problema negustorilor clujeni considerați grup social, nu putem să-i disociem de mediu: de oraș, de zonă, de regiunea europeană în care își desfășoară activitatea. Pentru o evaluare pe cît posibil corectă a locului și rolului negustorimii clujene în perioada dată, trebuie pornit de la faptul că orașul Cluj, ca punct de schimb al valorilor materiale între Baltica și Balcani, între inima continentului european și periferia sa sud-estică, prin constanța în timp și intensitatea circulației comerciale, a reprezentat, în primele patru decenii ale veacului al XVII-lea, *un centru de seamă al comerțului regional centro-răsăritean și sud-estic al*

---

[24] Vezi *ActaMN*, VIII/1971, p. 241—249.

[25] SOC, 18b, IV, p. 32, 50, 58, 85—86, 100 (3 cazuri de import și 2 de export în 1630); SOC, 19, VII, p. 4, 6, 8, 12, 34, 59 (cîte 3 cazuri de import și export în 1632); SOC, 19, VII, p. 90, 94, 101 (2 cazuri de import și 1 de export în 1633); SOC, 19, XX, fasc. 1, p. 10, 23 (cîte 1 caz de import și export în 1634); SOC, 20, I, p. 10, 23; 20, IX, p. 3, 6, 15 (5 cazuri de import și 1 de export în 1635); SOC, 20, V, p. 3, 7; 20, VI, p. 13, 15, 27 (4 cazuri de import și 1 de export în 1636); SOC, 20, VI, p. 55 (1 caz de import în 1637).

Europei și, totodată, o piață de desfacere pentru produsele unor ramuri ale producției capitaliste timpurii din Occident (postavuri, textile). Creșterea, diversificarea și rafinarea necesităților de consum în sud-estul de ocupație otomană și în sudul — sud-vestul mediteranian, ca și a acelora din Europa centrală (produse meșteșugărești levantine, mai puțin coloniale) a fost favorabilă comerțului efectuat de negustorii clujeni, care preluau și tranzitau produse cu o regie relativ redusă față de cea la care, în cazul unor transporturi de cursă lungă, de la proveniență pînă la destinație, s-ar fi văzut obligați comercianții sau casele comerciale din apusul Europei. De aceea, activitatea acestor intermediari era nu numai bine văzută, dar chiar *prevăzută* de factorii comerciali din apus. Pe de altă parte, atare rol era convenabil și negustorilor clujeni: costul importului și al tranzitului de mărfuri îl compensau atît prin cîștigul realizat cu exportul de mărfuri, în primul rînd cu cel de animale și produse naturale autohtone (domeniu care le era rentabil chiar în ipostaza de revînzători), cît și, reîntorcîndu-se, prin desfacerea pe piața clujeană a mărfurilor aduse, cerute de un public consumator mai numeros și cu gusturi mai rafinate, decît în veacul anterior.

S-ar putea obiecta că așa s-a întîmplat și înainte; există doar suficiente informații despre trafic comercial, chiar destul de intens, desfășurat de clujeni, ca și despre activitatea pieții interne, în deceniile anterioare.

Este adevărat, comerțul exterior al clujenilor nu este o creație a veacului al XVII-lea. Dar înainte vreme, importatorii și exportatorii de produse plăteau vamă la oficiul sau oficiile vamale ale regatului ungar și apoi, la cele ale principatului. Încasările acestor oficii îmbogățeau în întregimea lor patrimoniul bănesc al fiscului. Începînd din 1599 însă, în virtutea unui act privilegial emis de principele Sigismund Báthori,[26] majoritatea încasărilor vamale — cca $^2/_3$ — revine orașului, îmbogățește fondul financiar al magistratului orășenesc. Acum — după cum cu prisosință o ilustrează și înregistrările vamale de tricesimă — începe o perioadă în care interesele fiecărui negustor în parte coincid cu cele ale municipalității. O pătură socială anume practică activitatea comercială ca îndeletnicire principală. Există în cadrul acestei pături diferențiere după avere, deci *cantitativă*. Sîntem într-o etapă evolutivă cînd fondurile materiale ale negustorului destinate noilor investiții de natură comercială erau, de regulă, mai mari, decît simplul sold al banilor rulați de el în activitatea de import și export, ori chiar și de cea de desfacere a mărfurilor pe piața proprie a orașului. Aceste fonduri materiale

[26] Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond. Primăria Orașului Cluj, Privilegii, Fasc. T.T. nr. 1 (transumpt, inserat în cuprinsul actului dat la Cluj-Mănăștur, în 2 decembrie 1613, la cererea juraților Stephanus Mintler și Nicolaus Radnothi. Vezi Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, p. 307. Asupra însemnătății acestui document ne-a atras atenția Andrei Kiss, cercetător la Arhivele Statului Cluj-Napoca. Documentul nu a fost valorificat pînă în prezent și de aceea nu s-a precizat data la care orașul a fost înzestrat cu drept de percepere a tricesimei pe seamă proprie (impreciziunile persistă și în Goldenberg, *Clujul*, p. 251—253, ca și în mai recenta *Istoria Clujului*, p. 142—143). Actul original a fost emis la Alba Iulia, în 3 septembrie 1598, dar dreptul acordat intră în vigoare abia în anul următor, 1599.

puteau să provină și din activitate meșteșugărească — la mulți dintre negustori[27] — personală, a familiei sau a celor aflați cu leafă în slujba sa, cît și din diverse alte surse de venituri (proprietatea asupra unor imobile sau terenuri virane în oraș; cumpărarea, arendarea de pămînt în afara orașului[28] și valorificarea pe piață a produselor cultivate) —, dar baza stabilă a fondurilor o constituia activitatea comercială. Indiferent însă de sursă, fondul acesta este rulat în activitatea comercială: el este *capital comercial*. O dovedesc, de pildă, investițiile mai mari în unul din cele două aspecte de trafic comercial, fie în import, fie în export, în cadrul unuia și aceluiași an vamal.

Puteau denota oare aceste fenomene — bogat documentate prin materialul cuprins în registrele tricesimale — o slăbire, un declin al vieții economice clujene în primele patru decenii ale secolului al XVII-lea?[29] Evident, nu. Judecățile de valoare care s-au emis în acest sens efectuează o egalizare a situației pe întregul veac, de vreme ce tocmai înregistrările tricesimale clujene demonstrează că, cel puțin pînă la finele celui de-al patrulea deceniu al secolului este întemeiat să acceptăm realitatea că la Cluj a existat o activitate comercială înfloritoare, care a constituit unul din principalele indicii ale unei prosperități economice nu numai locale, ci și a principatului.

Cît a durat cu adevărat această prosperitate economică, modul în care au evoluat relațiile economice ale veacului pe meleagurile noastre — pentru a relua, eventual, aceste chestiuni este nevoie să ne adresăm cu insistență, în primul rînd, izvoarelor documentare.

FRANCISC PAP

MARCHANDS ET CAPITAL COMMERCIAL À CLUJ DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

(Résumé)

L'étude exhaustif des régistres de l'office douanier de trentième fonctionnant à Cluj, conservés pour les années 1599—1637, rélève — parmi d'autres éléments nouveaux pour l'étude de l'histoire économique transylvaine au Moyen-Âge — l'existence, ici, d'un certain équilibre du point de vue du commerce. Cela ressort premièrement de la valeur approximativement égale de l'importation (matériaux et produits textiliers, draps, produits coloniaux, épicerie, colorants et produits chimiques, etc.) et de l'exportation de marchandises (animaux, gros bétail, viande, peau, miel, cire, produits agricoles, articles artisanaux locaux, etc.).

Le marché de Cluj a été non seulement l'un des plus importants débouchés locaux, mais aussi un notable centre de transit entre le sud — sud-est de l'Europe

[27] Vezi și *Istoria Clujului*, p. 142—143.

[28] *Idem*, p. 181. Un exemplu concret îl oferă cazul lui Petru Filstich, pe al cărui nume se trece posesiunea Viștea în anul 1614; vezi Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva orașului Cluj, Fond. fam. Jósika, Mikola, fasc. C.C., nr. 2.

[29] Cf. *idem*, p. 150—151.

et le centre du continent, jusqu'au bord de la Mer Baltique. À la fin du 16e et dans la première moitié du 17e siècles les marchands de Cluj se sont déjà constitués en catégorie sociale à part, pas trop nombreuse, mais fortement active sur le marché interne et celui de l'étranger. L'aire de leurs affaires commerciales personnellement déployées comprenait l'Empire Ottoman, la Venise (dans la Méditerranée), Vienne, de villes de la Slovaquie, Hongrie, Allemagne et Pologne jusqu'à la Mer Baltique.

En ce qui concerne la structure de ladite catégorie, aussi que l'organisation du commerce extérieur, à Cluj il y étaient, ce temps-là, de vraies dynasties de commerçants, on voit paraître de véritables maisons commerciales. Malgré que la spécialisation dans de branches fait seulement ses premiers pas, l'on constate une autre sorte de spécialisation: les mêmes marchands vont périodiquement vers les mêmes centres commerciales de l'étranger, où il est à supposer qu'ils avaient leurs liaisons d'affaires bien constantes.

Souvent l'on constate l'existence du mandataire, au nom du titulaire, qui porte avec soi les marchandises. De même, fréquemment se sont constitués de convois des marchands, pour réduire les dépenses du voyage et mieux assurer les participants contre le brigandage.

Il résulte des régistres douaniers que les marchands (les maisons commerciales) de Cluj jouissaient d'un pouvoir d'achat qui dépassait leurs investitions et la régie des affaires commerciales. Une contribution substantielle y eut l'exportation du gros bétail, du miel, de la cire et d'autres produits agricoles, marchandises transportées par des mêmes commerçants qui revenaient de l'étranger avec des produits spécifiques de l'Europe d'Ouest où bien de l'Orient. La politique économique du pouvoir centrale était, elle-même, favorable à une telle orientation. Ainsi, l'on peut considérer que la catégorie sociale des marchands disposait déjà de capital commercial.

Par conséquent, au moins jusqu'à la 5e décennie du 17e siècle, on ne peut pas parler d'un déclin de l'activité commerciale à Cluj. L'extension des recherches pourra projeter de la lumière sur d'aspects pas éclaircis encore de l'évolution économique dans le reste du 17e siècle.

RAȚIONALIZAREA ȘI MODERNIZAREA ADMINISTRAȚIEI ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR ÎN CONTEXT EUROPEAN

Evoluția actuală a studiilor consacrate Iluminismului înregistrează tendința firească spre o constantă lărgire a sferei preocupărilor, demersul interpretativ încorporînd tot mai multe elemente constitutive ale civilizației Luminilor, printre care și administrația. Această viziune care se vrea integrală, care renunță la perspectiva tradițională strict culturală, se dovedește a fi în măsură să lărgească și să adîncească înțelegerea fenomenului complex al Luminilor, fenomen care a însemnat nu exclusiv viață culturală și ideologie politică reformatoare, ci mai degrabă un mod de viață strîns legat, determinat și modelat de întreaga structură și suprastructură a societății[1]. Este și motivul pentru care credem că reevaluarea și interpretarea epocii Luminilor din perspectiva istoriei civilizației nu numai că se justifică, dar se și impune, cercetătorul avînd astfel posibilitatea să descopere noi structuri și funcționalități, noi sensuri și semnificații în raportul dintre tradiție și inovație, dintre permanență și schimbare în evoluția societății secolului al XVIII-lea.

Înțelegerea complexității civilizației Luminilor, ca totalitate a valorilor materiale și spirituale, reclamă din partea istoricului reflectarea integrală a elementelor sale constitutive. Printre aceste elemente se cuvine a fi considerată și administrația, ca instrument pentru îndeplinirea scopurilor pe care și le propune puterea politică. Dacă dreptul cuprinde totalitatea măsurilor promulgate de puterea legislativă a statului, administrația este constituită din ansamblul de măsuri destinate a asigura aplicarea sau executarea dreptului și din sistemul de organe sau autorități însărcinate cu această grijă[2].

Funcția activă și practică a administrației moderne a reținut curînd atenția istoriografiei, istoricul romantic François Guizot făcînd loc administrației în prelegerile sale de istoria civilizației europene și definind-o drept „un ansamblu de mjloace destinate a face să ajungă cît mai prompt, cît mai sigur posibil, voința puterii centrale în toate părțile societății și a face să se înapoieze spre puterea centrală, sub aceleași condiții, forțele societății, fie în oameni, fie în bani"[3]. Esența reflexiei se regăsește

---

[1] Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971.
[2] B. Gournay, *L'administration*, Paris, 1962; Idem, *Introduction à la science administrative*, Paris, 1966.
[3] *Histoire générale de la civilisation en Europe*, Bruxelles, 1838, p. 374.

în epocă și la juristul Alexandre Vivien, pentru care „administrația este servitorul legii, este forța vie care o face activă și sensibilă, instrumentul organizat care îi dă o putere exterioară și care, în numele său, imprimă mișcare afacerilor publice"[4]. Credem că rosturile administrației într-o societate sînt concludent surprinse și definite, la fel și legătura sa strînsă cu puterea politică și reprezentantul acesteia, monarhul în Europa secolului al XVIII-lea, pentru a urmări mai îndeaproape cum a apărut și s-a dezvoltat sub influența filozofiei politice a Luminilor o nouă concepție despre stat și servitorul său principal, administrația.

Regimul politic habsburgic, pentru Transilvania, și turco-fanariot, pentru Țara Românească și Moldova, evoluează în secolul al XVIII-lea în direcția accentuării caracterului absolutist al puterii monarhului și al sporirii intervenției statului în aproape toate compartimentele societății. Statul este absolutist în măsura în care împăratul de la Viena sau domnii de la București și Iași acționează fără restricții și control, fără divizarea puterii cu stările și ordinele, cu nobilimea sau boierimea, clerul și orășenimea. Absolutismul apare astfel, dacă nu social, cel puțin politic, ca o negare a feudalității. Dar această putere absolutistă nu este pur despotică, monarhul recunoscîndu-și anumite limite derivate din însăși concepția sa despre stat și despre conducătorul acestuia, așa cum a fost cazul lui Frederic al II-lea, Iosif al II-lea și Ecaterina a II-a sau a lui Constantin Mavrocordat (1730—1769) și Alexandru Ipsilanti (1774—1797), cu domniile lor intermitente și alternative în Țara Românească și Moldova.

Monarhii europeni susțin cu toții originea divină a puterii lor, dar, ca reprezentanți ai absolutismului luminat cîștigați mai mult sau mai puțin de noua filozofie politică, consideră că puterea absolută nu mai trebuie exercitată în spiritul dreptului divin, ci în virtutea dreptului natural și a contractului social prin care poporul le-a delegat-o și în slujba fericirii căruia trebuia pusă.[5] Aceeași concepție despre rostul puterii în stat se întîlnește și la domnii fanarioți, e adevărat în termeni mai puțin contractualiști și cu o motivare juridică mult atenuată a politicii lor etatiste, preceptele moralei creștine fiind preferate principiilor dreptului natural, recunoașterea drepturilor supușilor bazîndu-se nu pe egalitatea lor naturală, ca ființe rationale, ci pe egalitatea lor în fața divinității, ca ființe morale. Este semnificativă în această privință argumentarea de factură creștină a lui Constantin Mavrocordat din hrisovul de desființare a șerbiei în Țara Românească (1746),[6] suportul doctrinar mai mult moral, decît juridic, constituind una din notele distinctive ale ideologiei sale reformiste.

Absolutismul luminat, cu primele sale caracteristici marcante, apare în Țările Române la mijlocul secolului al XVIII-lea fără a constitui un început, ci doar un moment într-o organică și istorică dezvoltare a puterii

---

[4] *Études administratives*, ed. 3, vol. I, Paris, 1859, p. 6.

[5] D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 225.

[6] Gheorghe I. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat 1746—1946*, în „Analele Academiei Române", Mem. Secț. ist., Seria III, XXIX (1947), p. 412—413 și 455—456.

politice absolutiste habsburgice în Transilvania și fanariote în Țara Românească și Moldova. Practicile sale și, în parte, chiar principiile formulate s-au născut mult mai devreme, în prima jumătate a secolului, constituind prelungiri ale efectelor unor tendințe mai vechi și a unor măsuri luate de un Constantin Brîncoveanu, Dimitrie Cantemir, Nicolae Mavrocordat și de împărații Carol al VI-lea și Maria Tereza. Formula domniei autoritare a lui Cantemir (1710—1711) în Moldova,[7] modernizarea organizării cancelariei Țării Românești și reforma fiscală din 1701 a lui Brîncoveanu (1688—1714)[8] reluată și dezvoltată de Nicolae Mavrocordat (1715—1730), experimentul reformist austriac din Oltenia anilor 1718—1739,[9] diversele proiecte și realizări de reorganizare administrativă a statelor ereditare habsburgice și înfăptuirea în imperiu, pînă la 1761, a însemnatelor reforme militare și fiscale ale lui Carol al VI-lea (1711—1740) și Maria Terezia (1740—1780)[10] reprezintă tot atîtea antecedente constitutive ale practicii reformiste fanariote și austriece din epoca Luminilor. La toate acestea se cuvin asociate soluțiile oferite de practicile reformiste mai vechi din Țările de Jos, din Franța lui Colbert sau din Rusia lui Petru cel Mare, la care am adăuga sugestiile venite dinspre științele camerale cu literatura lor mercantilistă și fiziocrată,[11] dinspre dreptul natural și filozofia politică, dinspre etica creștină și teologia ortodoxă revitalizată prin raționalismul neoaristotelic al lui Teofil Coridaleu[12]. Astfel necesități interne și modele din afară, practici și lecturi, consilieri reformatori și profesori din universități și academii domnești, însăși monarhi și filozofi colaborează, își conjugă energiile și eforturile doritori de prefaceri înnoitoare, doritori să spargă tiparele învechite ale societății feudale. Dar cu toții, generoși în crezul lor, văd în stat principalul mijloc de realizare a schimbărilor, evident, pe calea reformelor, de unde și preocuparea de adaptare a statului la nevoile dezvoltării societății, de reformare înainte de toate a administrației sale ca pîrghie de realizare a politicii etatiste.

---

[7] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 95—101; Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie", XXVI (1973), nr. 5, p. 923—946.

[8] C. D. Aricescu, *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)*, București, 1873; Haralambie Chircă, *Veniturile vistieriei lui Constantin Brîncoveanu după condica vistieriei*, în „Studii și materiale de istorie medie", I (1956), p. 213—232; Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu*, în „Studii și materiale de istorie medie", V (1962), p. 353—493.

[9] Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)*, București, 1971, p. 23—31 și 249—267.

[10] Ignaz Beidtel, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740—1848*, I, Innsbruck, 1896, p. 28—30; Friedrich Walter, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias (1740—1780)*, Wien, 1938, p. 18—75.

[11] Heinrich Ritter von Srbik, *Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften*, Wien, 1910; Axel Nielsen, *Die Entstehung der deutschen Kameralwissenschaften im 17. Jahrhundert*, Jena, 1911; Louise Sommer, *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, I—II, Wien, 1920—1925.

[12] Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570—1646)*, Thessalonique, 1967.

Transilvania absolutismului luminat, ca și Moldova sau Țara Românească, ne oferă imaginea unei prefaceri a administrației sale care a devenit treptat, mai cu seamă sub Iosif al II-lea, servitorul devotat al monarhului luminat în efortul de constituționalizare, de uniformizare a structurilor cu evoluții diferite și, mai cu seamă, de impunere provinciilor separate altădată principiul omogenității și unității politice a monarhiei. Singur absolutismul putea realiza, în secolul al XVIII-lea, suprimarea distincțiilor și învingerea rezistențelor, dar și pentru el dificultățile apăreau nu atît în formularea edictelor, ordonanțelor și instrucțiunilor, cît mai ales în aplicarea lor la particularitățile locale ale provinciilor. Deosebirile între acestea erau prea mari petru a se putea acționa uniform și concomitent în toate, fapt pentru care reformele administrative au fost realizate pe provincii, diferențiat și la date diferite; mai devreme și radical în statele ereditare, precum ducatul Austriei, Boemia, Moravia, Stiria, Carniolia și Carintia, mai tîrziu și în forme moderate în Ungaria, Transilvania, Banat, Oltenia și Bucovina. Primele constituiau entități politice integrate de mult timp monarhiei, supuse unor vechi și repetate practici reformiste,[13] cu instituții și structuri social-politice dezvoltate și mult deosebite de cele oferite de noile teritorii încorporate, unele dintre acestea, precum părți din Ungaria și Banatul, foste pașalîcuri turcești, altele, precum Transilvania, Oltenia și mai tîrziu Bucovina, prezentînd în raport cu Europa Centrală stadiul unei evoluții retardate, dar nu mai puțin complexă și originală. Din cauza acestei compoziții eterogene a monarhiei, Maria Tereza și Iosif al II-lea, în politica lor absolutistă cu scop centralizator și omogenizator, au întîmpinat mari rezistențe, unele de neînvins, trebuind adesea să se mulțumească cu măsuri parțiale și cu rezultate incomplete.

Situația Țării Românești și a Moldovei se prezenta diferit, fiecare principat oferind în secolul al XVIII-lea structuri sociale, politice și instituționale omogene și identice, rezultat al dezvoltării îndelungate în cadrele unor state centralizate. E adevărat că nu au lipsit unele particularități provinciale, mai cu seamă în Moldova, unde „republicile" Vrancei, Tigheciului și Cîmpulungului perpetuau autonomii străvechi,[14] restrînse doar de jurisdicția vornicilor domnești[15]. În Țara Românească dispăruseră asemenea autonomii locale, dar se nasc marcante particularisme odată cu înstăpînirea austriacă în Oltenia (1718), inaugurîndu-se aici procesul unei ample restructurări instituționale și sociale, rezultat al înfăptuirii refor-

[13] Thomas Fellner, *Die österreichische Zentralverwaltung von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischer Hofkanzlei (1749)*, Wien, 1907.

[14] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 300—303; T. V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului Moldovenesc*, București, 1915; Aurel V. Sava, *Vornicul de Vrancea. O cercetare administrativă de acum o sută de ani*, în „Analele Academiei Române", Mem. Secț. ist., Seria III, XV (1934), p. 117—174; Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, p. 143—185.

[15] Aurel V. Sava, *op. cit.;* Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 175—176; Ecaterina Negruți-Munteanu, *Despre unele trăsături specifice ale administrației Vrancei în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în „Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani", București, 1965, p. 375—383.

melor fiscale, administrative și judiciare[16]. Dar acest experiment austriac din Oltenia departe de a constitui un impediment pentru practica reformistă a lui Constantin Mavrocordat, dimpotrivă a oferit un model pe care domnul l-a preluat și l-a adaptat nevoilor întregii Țări Românești. Așadar, comparativ cu monarhia austriacă, în Moldova și Țara Românească, fie că lipseau puternice particularități și autonomii locale, fie că cele existente erau neînsemnate și controlate politic sau rezultate dintr-o practică reformistă care a prefigurat și a stimulat reformele absolutismului luminat a lui Constantin Mavrocordat. În plus, practicile abuzive ale sultanilor și controlul politic strîns, exercitat prin domnii fanarioți, asupra statelor românești a permis realizarea în acestea a unor programe de reforme în spiritul absolutismului luminat și, aparent surprinzător dar explicabil, prin conlucrarea dintre domnie și stări[17]. Aceasta ar constitui și o deosebire de formă, nu de esență, între modelul reformismului absolutist al Mariei Tereza și Iosif al II-lea în Transilvania, față de cel reprezentat de măsurile lui Constantin Mavrocordat în Țara Românească și Moldova.

Străduințele de centralizare a statului și de modernizare, după precepte raționale, a instituțiilor sale, atît sub raport structural, cît și funcțional, trebuiau să vizeze și administrația cu rosturile sale de preluare, transmitere și executare a deciziilor centrale. La nivelul ei, de fapt, ni se dezvăluie gradul de realizare a politicii puterii centrale, cît a preluat și la cît a renunțat aceasta din vechiul cadru instituțional local, cum l-a modificat și l-a adaptat trebuințelor sale, cum stările locale au căutat și parțial au reușit să eludeze dispozițiile, să amîne punerea lor în practică și chiar să mențină unele stări de fapt. Administrația secolului al XVIII-lea a constituit prisma prin care s-au răsfrînt toate dificultățile realizării reformelor absolutismului luminat, toate eforturile și mijloacele prin care statul a acționat pentru a face din administrație un instrument util, pus în serviciul rațiunii de stat și al progresului societății.

În politica de cultivare a etatismului statul absolutist trebuia înainte de toate să învingă rezistențele nobilimii și ale boierimii care nu se voiau supuse puterii centrale, care pentru a nu ceda se retranșau în organele reprezentative sau „constituționale" ale stărilor și ordinelor. Astfel sfatul domnesc și adunările de stări în Moldova și Țara Românească, consiliul gubernial, dieta, congregațiile comitatense și municipale în Transilvania, ca instituții reprezentative ale nobilimii și clerului, trebuiau slăbite, reduse în competențele și atribuțiile lor, pentru a le putea controla și transforma în instrumente docile ale puterii de stat absolutiste. Opoziția stărilor, lupta pentru conservarea „constituționalismului", efortul stărilor solidarizate de limitare a puterii statului și în special a prerogativelor monarhului au declanșat o politică de aversiune față de libertățile regimului reprezentativ pe stări, față de nobilimea neproductivă și necontribuabilă, politică care ținea de însăși reforma statului. Constantin Mavrocordat și Alexandru Ipsilanti sau Maria Tereza și Iosif al II-lea au regrupat instituțiile centrale și le-au circumscris atribuțiile, au desființat

[16] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 219—283.
[17] Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 420—426.

pe unele și au creat altele, au stabilit prin instrucțiuni și regulamente obligațiile aparatului funcționăresc, totul din nevoia unei reorganizări și funcționări mai „raționale".

O etapă nouă în evoluția reformismului austriac din Transilvania începe odată cu înființarea Consiliului de stat *(Staatsrat)* în 1760, ale cărui rosturi sînt binecunoscute în promovarea absolutismului și a centralismului politic[18]. Pentru Transilvania, guvernatorii Adolf Buccow (1762—1764), Andrei Hadik (1764—1767) și Carol O'Donell (1767—1770) sînt totodată și generali-comandanți, inaugurînd un guvernămînt absolutist[19]. Urmașii lor, Maria Iosif Auersperg (1771—1174 și Samuil Brukenthal (1774—1787), deși guvernatori civili, sînt nu mai puțin oameni de încredere ai Curții din Viena, la fel cu cei mai mulți dintre membrii Consiliului gubernial sau ai Cancelariei aulice, instituții transformate în tot atîtea instrumente ale politicii absolutiste. Dieta principatului, care se arătase în 1761 atît de potrivnică planului de reorganizare a lui Buccow[20], a încetat să mai fie convocată, ultimele sale articole de legi incluse în *Corpus Juris* fiind din 1755[21]. Era firesc ca atribuțiile legislative, fiscale și judiciare ale dietei, instituție reprezentativă a stărilor și ordinelor privilegiate, să nu-și mai găsească rostul în noile condiții ale guvernării prin decrete și ordonanțe. Acestea trebuiau de acum, cu ajutorul administrației, să reprime abuzurile, să impună și să asigure stricta respectare și aplicare a legilor.

Cît despre instituțiile centrale ale administrației Țării Românești și a Moldovei se poate spune că au suferit modificările solicitate de îndeplinirea funcției principale a regimului turco-fanariot, aceea a menținerii în supunere a Principatelor Române. Fără să nesocotească realitățile românești, Poarta, pentru a-și vedea satisfăcute pretențiile materiale și asigurat controlul politic, a sporit autoritatea domnilor și a limitat influența politică a marilor boieri, sprijinind totodată, în ideea asigurării solvabilității țării, un amplu program de reforme[22]. Fiscalitatea a constituit principala preocupare a domnilor fanarioți, de buna ei funcționare depinzînd solvabilitatea țării și, în consecință, stabilitatea domniei. În plus, pentru a domni în spiritul autocrației bizantino-turce, domnii de la București și Iași trebuiau să reconsidere rostul adunării de stări și a sfatului domnesc în ansamblul guvernării politice și a practicii reformiste. Sprijinindu-se pe autoritatea conferită de Poartă și pentru a evita rezistențele,

---

[18] Karl Freiherrn von Hock, Herm. Ignaz Bidermann, *Der österreichische Staatsrath (1760—1848)*, Wien, 1879; Alfons Huber, *Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts*, Innsbruck, 1884, p. 30—31; Friedrich Walter, *op. cit.*, p. 261—278, 309—314 și 425—463; Idem, *Die österreichische Zentralverwaltung von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749—1848). Vom Sturz Directoriums in publicis et cameralibus (1760/1761) bis zum Ausgang der Regierung Maria Theresias. Aktenstücke*, Wien, 1934, p. 1—26.

[19] Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei 1691—1774*, în „Anuarul Institutului de istorie națională", IX (1943—1944), p. 173—203.

[20] *Ibidem*, p. 177—179.

[21] D. Prodan, *op. cit.*, p. 230.

[22] Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordato et l'abolition du servage en Valachie et en Moldavie*, în „Symposium «L'époque phanariote». 21—25 octobre 1970", Thessalonique, 1974, p. 377—378.

domnii fanarioți renunță la convocarea și consultarea adunărilor de stări, bazîndu-se pe concursul sfatului domnesc în care sînt numiți greci și boieri credincioși. Dar aceștia din urmă au constituit, în raport cu elementele greco-levantine, principala forță politică, reprezentînd în medie 81% în Moldova și 78% în Țara Românească din totalul membrilor sfatului domnesc a epocii fanariote[23]. Dată fiind importanța acestei instituții consultative, ea a cunoscut pe parcursul secolului al XVIII-lea forme lărgite, numite de regulă *sfaturi de obște*, convocate cu prilejul discutării și adoptării unor măsuri importante, cum au desființarea rumâniei în Țara Românească (1746) sau reglementarea veciniei în Moldova (1749)[24]. Din ceea ce cunoaștem din vremea lui Constantin Mavrocordat, se poate spune că aceste sfaturi de obște erau departe de tradiția vechilor adunări de stări și ele nu făceau decît să dezbată și să hotărască inițiative încuviințate de domn și regizate de mitropolitul țării Neofit[25]. Erau cu alte cuvinte simple instrumente ale reformismului absolutist fanariot, conferindu-i acestuia aparențele unei conlucrări între monarhie și stări, fapt neîntîlnit în practica lui Iosif al II-lea din Transilvania și nici în a altor monarhi luminați, cu excepția în parte a lui Filip al II-lea al Spaniei[26].

Acțiunea unificatoare și centralizatoare a monarhului, fie împărat în Transilvania sau domn în Țara Românească și Moldova, depășește curînd cadrele administrației centrale, pătrunzînd treptat în compartimentul celei provinciale. Prin ordinul din 26 noiembrie 1783 a fost realizată reîmpărțirea administrativă a Transilvaniei, lichidîndu-se vechile teritorii ale națiunilor politice și lovindu-se grav în instituția comitatensă, instituție nobiliară prin excelență. Atribuțiile noilor comitate, în număr de 10 și apoi sporite la 11 din iunie 1784, au fost mult restrînse, autonomiile desființate, dreptul de a-și întocmi statute proprii suprimat, funcționarii comitatenși numiți de stat și pentru stat[27]. Erau măsuri similare cu cele luate de Iosif al II-lea în Ungaria[28] și strict necesare pentru politica de centralizare și raționalizare a administrației, întrucît comitatul trebuia să devină și el un element constitutiv al forței publice pusă în slujba politicii etatiste. Comiții nu mai trebuiau aleși de obștea comitatului din rîndurile marii nobilimi ca reprezentanți ai acesteia, ci numiți de împărat, în calitate de comisari personali, iar atribuțiile lor largi restrînse la cele pur adiministrative pentru a deveni executanți fideli ai dispozițiilor puterii centrale. Atît ei, cît și comitatul nu trebuiau să mai exprime tendințele unei autonomii locale, puterea provincială trebuind să fie exercitată în

[23] Ion Ionașcu. *Le degré de l'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în „Symposium «L'époque phanariote». 21—25 octobre 1970", Thessalonique, 1974, p. 225.

[24] Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 420—426 și 455—460.

[25] V. Mihordea, *Un colaborator al lui Constantin Mavrocordat la desființarea rumâniei: mitropolitul Neofit (1738—1753)*, în „Biserica ortodoxă română", LXXXIII (1965), nr. 7—8, p. 715—734; Nicolae N. Turcu, *Activitatea mitropilitului Neofit I al Ungrovlahiei (1738—1753)*, în „Biserica ortodoxă română", LXXXIV (1966), nr. 5—6, p. 533—551.

[26] Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 426. Vezi și Ludwig Pfandl, *Philipp II. Gemälde eines Lebens und einer Zeit*, München, 1938, p. 549 și urm.

[27] D. Prodan, *op. cit.*, p. 235.

[28] Hajdu Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Budapesta, 1982, p. 103—416.

numele împăratului și să corespundă necesităților guvernării absolutiste. Autoritatea congregațiilor comitatense trebuia și ea lichidată, cu atît mai mult cu cît, prin neconvocarea dietei, aceste adunări ajunseră cadrul organizat al rezistenței stărilor față de politica centralizatoare și absolutistă a monarhului. Prin ele, doar, nobilimea prezenta împăratului revendicările și doleanțele sale, prin ele înțelegea aceeași nobilime să se apere împotriva presiunilor politicii etatiste, să opună autorității monarhului pe cea a drepturilor istorice derivate din „statutele" proprii. Acestei concepții bazată pe tradiția nobiliară, pe aristocrație în conducere și pe ordinea „constituțională", monarhul îi opune concepția sa despre nevoile prezentului, ale utilității generale a statului și ale funcționării administrației în spiritul prerogativelor imperiale. De aici acțiunile hotărîte ale lui Iosif al II-lea împotriva stărilor pentru a elimina orice autorități locale interpuse între suveran și supuși, aceștia din urmă, prin utilitatea lor publică, considerați drept fundament al statului. Astfel centralismul statului absolutist s-a substituit, în demersul său reformator, autonomiei locale a comitatului care a devenit o simplă circumscripție administrativă a statului raționalizat, adaptat treptat dezvoltării societății. În Transilvania, aceste prefaceri erau cu atît mai necesare cu cît autonomiile comitatelor și ale scaunelor săsești și secuiești erau dublate de cele rezultate din sistemul constituțional al celor trei națiuni politice și patru religii recepte[29]. De aceea au fost luate măsuri speciale, precum instituirea, la 1781, pe Pămîntul Crăiesc a concivilității românilor cu sașii, asupra căreia împăratul revine cu un ordin în 1782 petru a repeta egalitatea în drepturi a celor două etnii[30]. Rezistențele au fost mari, dar împăratul, cu stăruința care-l caracteriza, a reușit treptat să le învingă, să restrîngă vechile „libertăți" și să lichideze dependența unora din comunitățile românești (Rășinari, Sălișteț, Tălmaciu, etc.) față de municipalitățile săsești[31].

Pentru reformarea administrației teritorial-districtuale din Țara Românească și Moldova problemele s-au pus întrucîtva deosebit, din cauza caracteristicilor rezultate de pe urma unei evoluții proprii. Aici ținuturile și județele n-au atins dezvoltarea comitatelor și scaunelor din Transilvania, boierimea și clerul nereușind să transforme aceste entități administrative în veritabile cadre de rezistență politică față de domnie, aceasta perpetuînd în mare parte autocrația de tradiție bizantino-turcă. Ținuturile și județele fiind lipsite de congregații, controlul puterii centrale, domnești, asupra lor și totodată folosirea lor ca instrumente ale absolutismului monarhic s-a putut realiza mult mai ușor, motiv pentru care, în contextul reformelor administrative ale domnilor fanarioți, a existat preocuparea și s-a realizat împlinirea formelor lor organizatorice. Astfel Constantin Mavrocordat prin măsurile sale de modernizare a administrației pe linia centralizării, folosind și unele elemente ale experimentului administrativ austriac din Oltenia,[32] a numit în fruntea județelor din Țara Românească

[29] D. Prodan, *op. cit.*, 94—101.
[30] *Ibidem*, p. 235.
[31] Ilarion Puşcariu, Ioan de Preda, Lucian Borcia, Ioan Lupaş, Ion Matei, Silviu Dragomir, *Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul românilor de pe Pămîntul Crăiesc*, Sibiu, 1913, p. 306—347; D. Prodan, *op. cit.*, p. 235.
[32] Şerban Papacostea, *op. cit.*, p. 249—267.

și a ținuturilor din Moldova cîte doi ispravnici investiți cu atribuții administrative, judiciare și fiscale, din cauza acestora din urmă fiind puși în dependență de marele vistier. Pentru atribuțiile lor judecătorești, contemporanii le-au zis „boieri judecători", dreptul de a judeca fiindu-le rezervat numai lor, ceea ce constituia o ușurare pentru locuitorii supuși anterior judecății, de la caz la caz, a numeroși dregători domnești[33]. Ispravnicii se bucurau de autoritate deplină, după cum rezultă și din diversele dispoziții domnești care precizau la 1741 că „fără știrea ispravnicului de ținut, nici un om gospod cu poruncă prin ținut să nu umble"[34]. Deci, cei doi ispravnici trebuiau să reprezinte în ținuturi și județe voința puterii centrale și controlul acesteia asupra dregătorilor și supușilor acestora. În același scop, Constantin Mavrocordat, la fel cu practica austriecilor din Oltenia,[35] a desăvîrșit subîmpărțirea județelor din Țara Românească în plase și a ținuturilor din Moldova în ocoale, cele dintîi avînd în frunte zapcii, iar ultimele ocolași, cu toții puși sub controlul direct al ispravnicilor[36].

Despre ispravnici s-a putut spune, cu îndreptățire, că „erau destinați să devină principalul auxiliar al puterii în aplicarea reformelor. Funcțiile multiple — fiscale, administrative și judiciare — cu care erau investiți le confereau mijloacele de a controla eficace viața socială a teritoriilor încredințate supravegherii lor"[37]. Rosturile complexe și în creștere ale ispravnicilor, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se desprind și din poruncile domnești ajunse pînă la noi, care reglementau raporturile lor cu dregătorii subordonați sau cu diferitele categorii sociale, îndeosebi boierești. Astfel porunca domnului moldovean Grigore al III-lea Ghica din 1777 interzicea ispravnicilor de ținuturi de a mai da însărcinări boierilor foști dregători, numiți și mazili,[38] iar instrucțiunile sau „ponturile" lui Mihai Suțu din 1794 reglementau raporturile dintre ispravnicii ținuturilor și vorniceii din fruntea satelor"[39].

Administrația locală, orășenească și sătească, nu a scăpat nici ea practicii reformiste. Atît în Transilvania, cît și în Țara Românească și Moldova, reformele au vizat extinderea și controlul puterii politice asupra întregii structuri administrative a statului fie cu scopul de a slăbi și subordona autonomiile municipale, acolo unde existau și erau puternice, fie, dimpotrivă, pentru a spori atribuțiile administrației publice sătești vizavi de cea seniorială, boierească și nobiliară.

---

[33] Ioan C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a Principatelor Române*, București, 1935, p. 44; Vasile C. Nicolau, *Priviri asupra vechii organizări administrative a Moldovei*, Bîrlad, 1913, p. 162—175.

[34] Teodor Codrescu, *Uricariul*, IV, Iași, 1857, p. 399.

[35] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 251.

[36] Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 46—47.

[37] Șerban Papacostea, *La grande charte de Constantin Mavrocordato (1741) et les réformes en Valachie et en Moldavie*, în „Symposium «L'époque phanariote». 21—25 octobre 1970", Thessalonique, 1974, p. 372—373.

[38] Vasile C. Nicolau, *op. cit.*, p. 95.

[39] *Ibidem*, p. 121—122.

În Transilvania, orașele libere regești,[40] înzestrate cu largi privilegii și autonomii municipale, trebuiau restrînse în libertățile lor, supuse controlului riguros al politicii etatiste, pentru ca instituțiile lor să devină tot atîtea instrumente fidele voinței monarhului. Exemplul unora, precum Clujul, este semnificativ, făcînd dovada restructurării organizării și schimbării funcționării administrației sale municipale[41]. Prin rostul sporit al județului regal, prin gruparea pe oficii a activității diverșilor slujbași și prin adoptarea în funcționare a sistemului colegial de rezolvare a problemelor în ședințe administrația Clujului și, în general, cea orășenească au ajuns treptat nu numai agenți executivi ai puterii centrale, ci și beneficiare a unui complex și activ proces de raționalizare și modernizare.

Cît privește problema administrației orașelor sau tîrgurilor din Țara Românească și Moldova se constată, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, preocuparea domniei de a restrînge atribuțiile șoltuzilor, judeților și pîrgarilor, aleși de obștea orășenească, prin numirea de epistați domnești care alături de ispravnici, întocmai ca și juzii regali din orașele transilvănene, să promoveze în orașe interesele puterii centrale[42]. Astfel orașul Cîmpulung Muscel, deși a continuat să-și aleagă județ și pîrgari pînă la 1819, de la 1786 a trebuit să accepte un epistat domnesc, fără acordul căruia județul nu putea hotărî și lua nici o măsură importantă pentru comunitate[43].

Aceeași intervenție a puterii centrale absolutiste este prezentă și la nivelul administrației sătești, încercîndu-se scoaterea juzilor sătești de sub influența și controlul stăpînilor de sate, boieri și nobili, sporindu-li-se autoritatea în ideea de a interveni în conflictele dintre țărani și stăpînii feudali. Era o măsură menită să consolideze statutul social al supusului contribuabil în fața arbitrarului seniorial, dar să și limiteze puterea și abuzurile stăpînilor de pămînt. De aceeea statul intervine, spre exemplu, în Țara Românească și Moldova pentru a supraveghea alegerea juzilor sătești, pîrcălabi și vornicei, și a-i scoate de sub influența stăpînilor boieri[44].

Prin urmare, se constată din partea monarhului luminat un efort de subordonare a administrației controlului politic la toate nivelele, de la guberniu și sfat domnesc pînă la oraș și sat, urmărindu-se ca administrația să devină instrumentul de care puterea politică să se folosească pentru a face să prevaleze sistemul său și să dea serviciilor publice impulsul conform intereselor sale. Se poate spune că puterea politică trasa drumul și se străduia să constrîngă administrația a-l urma în calitate de servitor fidel și devotat voinței monarhului luminat.

În alt plan, măsurile de reformare promovate de absolutismul luminat au vizat și separarea atribuțiilor administrative de cele judecătorești,

---

[40] Statistica lor din 1786 la Avram Andea, *Habitat și populație în Transilvania secolului al XVIII-lea*, in „Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice", Cluj-Napoca, 1985, p. 135.

[41] Idem, *Organizarea administrativă, dezvoltarea demografică și urbanistică*, în „Istoria Clujului", Cluj, 1974, p. 215—222.

[42] *Istoria dreptului românesc*, II/1, București, 1984, p. 152—154.

[43] *Ibidem*, p. 153 nota 24.

[44] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 373.

îndeosebi în Transilvania, delimitîndu-se precis competențele, așa cum dovedesc categoriile de protocoale ale vremii în care problemele economico-administrative *(politica et cameralia)* apar dezbătute și soluționate separat de cele judiciare *(judicialia)*. În această privință, măsurile luate de Constantin Mavrocordat și urmașii săi fanarioți au fost moderate, încercările repetate realizîndu-se deplin doar odată cu instituirea regimului Regulamentelor Organice (1831)[45]. În schimb, separarea modernă a executivului de juridic a reușit să o impună practica reformistă a Mariei Tereza și Iosif al II-lea în Transilvania, prin aceasta reducîndu-se posibilitățile de abuz, sporindu-se loialismul față de stat al funcționarului și asigurîndu-se continuitatea instituției în rezolvarea diferitelor probleme. Erau lovite și slăbite totodată vechile instituții lipsite de separația funcțiilor, impunîndu-se și pe această cale voința puterii absolutiste de lichidare a particularismelor provinciale, expresie a libertăților locale medievale. Prin ordonanța din 11 mai 1784, se adăuga introducerea limbii germane, în locul latinei, în administrația de stat, ca element complementar de unitate a imperiului și de asigurare a unei mai bune funcționări a executivului[46].

Aceeași politică de modernizare prin reforme succesive, politică inspirată de preceptele raționale ale Luminilor și îndeosebi ale *Aufklärung*-ului, a făcut ca administrația Transilvaniei, Banatului și Bucovinei să ajungă a fi dominate structural și organizatoric de principiul unității și al ierarhizării, iar funcțional de sistemul colegial sau dicasterial. Astfel vechile deosebiri dintre administrația centrală austriacă, cea teritorială a principatului și comitatului și cea locală a orașului și satului dispar, dobîndindu-se un puternic cheag unificator, atît de necesar procesului de modernizare. Aceeași semnificație pozitivă a avut-o și renunțarea la caracterul personal al serviciilor administrative prin transformarea lor în organe regnicolare, în dicasterii. Această nouă administrație, e adevărat realizată doar în parte în Țara Românească și Moldova, constituie expresia efortului centralizator, a mijloacelor și modalităților prin care statul a acționat pentru a face din administrație și funcționari un instrument fidel și devotat. În același timp, administrația a devenit prin aceste prefaceri un mijloc activ de difuzare a progreselor civilizației Luminilor, exercitînd asupra societății o supraveghere atentă și permanentă, observînd și răspunzînd nevoilor sale, urmînd sau îndreptînd tendințele sale în conformitate cu interesele rațiunii de stat. De acum, noua administrație este aceea prin care statul realizează ieșirea din sfera problemelor strict politice, pentru a pătrunde progresiv în cele mai multe compartimente ale vieții sociale, inclusiv pentru a se interpune în raporturile dintre stăpîn și supus, dintre nobil sau boier și țăranul dependent, deschizîndu-i larg acestuia din urmă drumul cu plîngeri spre administrația superioară și spre forurile judiciare[47].

---

[45] Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 60—65.

[46] Elena Stepan, *Introducerea limbii germane ca limbă oficială sub Iosif al II-lea și urmările ei în cancelariile transilvane*. în „Revista arhivelor", L (1973), nr. 2, p. 192—197.

[47] Avram Andea, *Opțiuni pentru o istorie a administrației*, în „Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu", Cluj, 1974, p. 342.

Urmărirea acestei intervenții cuprinzătoare și sistematice a statului în viața societății secolului al XVIII-lea relevă istoricului sporirea considerabilă a sarcinilor administrației, proliferarea oficiilor și a numărului servitorilor săi, la care se asocia biruința principiului modern al angajării și salarizării funcționarilor, înlăturîndu-se astfel consecințele negative ale venalității dregătorilor și asigurîndu-se instituției administrative funcționarea cu personal permanentizat și diferențiat în atribuții[48]. Evident, aceste prefaceri înnoitoare au fost rezultatul unei dezvoltări îndelungate și sinuoase, în care au trebuit învinse puternice rezistențe și mentalități, mai cu seamă în Țara Românească și Moldova, unde dependența politică de Turcia cu consecințele sale economice, nu a permis pînă tîrziu întocmirea unui buget al statului din care să se asigure lefuri fixe și îndestulătoare pentru funcționari. Constantin Mavrocordat a încercat primul să suprime sistemul tradițional al slujbelor, lichidînd *havaeturile*, adică părțile atribuite dregătorilor din veniturile slujbei, și *rușfeturile* sau *plocoanele* percepute de dregătorii principali de la subalternii pe care îi numeau în slujbe, înlocuindu-l cu salarizarea modernă a funcționarilor[49]. E adevărat că această măsură de fixare a lefurilor pentru dregători nu a reușit să disloce definitiv veniturile trase din exercițiul dregătoriei, că acestea au rămas, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, adesea alături de lefuri, dar semnificativ rămîne faptul că formula salarizării odată încercată a stăruit în atenția și preocupările domnilor succesori, impunîndu-se treptat prin eforturile acestora.

Fluxul de modernizare al adiministrației s-a răsfrînt puternic și în activitatea scrisă, sporind numărul actelor și intensificîndu-se circulația lor, trecîndu-se la realizarea evidenței și a legăturii celor din administrația curentă cu cele păstrate în arhivă. A fost reconsiderată acum și categoria de acte, descoperindu-se valoarea actului administrativ, care dacă nu a dislocat, cel puțin a neutralizat valoarea actului juridic privilegial, legat mai mult de o noblețe privată și mai puțin de rațiunea publică a statului. Treptat administrația a devenit ea însăși o sursă de noblețe, statornicindu-se o nouă atitudine față de cel care servește statul, față de funcționarul adesea înnobilat fie și numai pentru priceperea și meritele sale, încît noblețea de funcție a fost asociată și apoi substituită celeia de sînge. Astfel că noua categorie socială a funcționarilor nu numai că a apărut ca un produs al birocrației secolului al XVIII-lea, dar a devenit și un element definitoriu al acestui secol, de acum ascensiunea socială putîndu-se realiza și mai puțin nobil prin naștere, dar nu mai puțin nobil prin școală și merite personale. De aceea învățămîntul însuși s-a resimțit de pe urma acestor mutații, găsindu-și locul în programele școlare, alături de disciplinele tradiționale, și științele camerale, atît de necesare instruirii viitorului funcționar. Apare deci, strîns legat și de nevoile administrației, ceea ce am putea numi politica școlară a statului[50].

[48] *Ibidem*, p. 342—343.

[49] Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 15, 41—42 și 54—56; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 373.

[50] Avram Andea, *op. cit.*, p. 343—344. Vezi și Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701—1847*, București, 1981, p. 9—47.

Administrația secolului al XVIII-lea aduce cu sine și oferă investigației istorice o birocrație modernă în plină formare și pusă în serviciul voinței monarhului luminat, birocrație care a început să funcționeze cu un personal permanentizat și să aibă continuitate în rezolvarea problemelor, dînd naștere unui bogat material scris în măsură să ne deschidă generos o fereastră pentru a putea privi înspre cei administrați, al căror contact cu administrația a implicat adaptarea la noile practici administrative și acceptarea metodelor birocratice mai raționale. Astfel efortul de modernizare se difuza larg și aproape imperceptibil în întreaga societate, modelînd-o în spiritul nou al Luminilor vremii.

Dezvoltarea birocrației administrative a dus însă și la o puternică mișcare arhivistică pătrunsă de nervul raționalizării, la început în legătură cu activitatea scripturistică a instituțiilor centrale,[51] ulterior și în instituțiile administrației teritoriale și locale, arhiva devenind de acum un serviciu modern pentru care simpla depozitare și conservare a actelor nu mai erau suficiente, statornicindu-se ordonarea și sistematizarea lor, actele fiind considerate parte a instituției[52]. Desigur, acest aspect al activității administrative a caracterizat, în secolul al XVIII-lea, mai mult Transilvania, fără a lipsi însă nici din Țara Românească și Moldova, unde deja Constantin Mavrocordat a încercat generalizarea procedurii scrise în viața judiciară,[53] urmașii săi extinzînd-o și în alte domenii. Prin noua arhivă, instituțiile administrative au dobîndit dimenisunea în timp a evoluției și funcționării lor complexe în ansamblul instituțional al statului, evidențiindu-se mai bine rolul administrației în modernizarea societății și realizarea formulei politice a absolutismului luminat, pe care Henri Pirenne îl definea drept „raționalizarea statului"[54].

După această succintă incursiune asupra cîtorva aspecte majore ale administrației din Țările Române în epoca Luminilor, credem că au fost desprinse și supuse atenției suficiente elemente care pledează pentru susținerea unui proces de modernizare și raționalizare a acestei administrații, proces care aparține unei mișcări mai generale de reformă promovate de politica absolutismului luminat. Apare limpede că administrația cu structurile și funcționalitățile sale, cu metodele birocratice folosite și cu mentalitatea funcționarilor angajați s-a resimțit din plin de pe urma politicii de raționalizare a statului promovată de monarhul luminat plecînd de la necesități practice, dar și de la o concepție mai largă filozofică și juridică. Mai mult, aceeași administrație prin funcția sa socială și prin implicațiile sale culturale ne demonstrează elocvent că realitățile vieții administrative nu erau simple dispoziții și instrucțiuni, ci aspecte esențiale ale vieții politice și sociale, constituind elemente notabile de civilizație. Din acest motiv, administrația rămîne un fapt istoric prin excelență,

---

[51] Gustav Winter, *Die Gründung des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs 1749—1762*, în „Archiv für österreichische Geschichte", XCII (1903), p. 1—82.

[52] Avram Andea, *op. cit.*, p. 344.

[53] Vasile C. Nicolau, *op. cit.*, p. 165; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 373—374.

[54] apud Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 420.

aparținător fenomenelor de lungă durată, indispensabil unei concepții istorice integrale despre societatea umană, o istorie fie și numai administrativă lărgind perspectiva înțelegerii devenirii civilizației, sesizînd noi raporturi și sensuri între tradiție și inovație, între permanență și schimbare.

AVRAM ANDEA

RATIONALISATION ET MODERNISATION DE L'ADMINISTRATION DES PAYS ROUMAINS À L'ÉPOQUE DES LUMIÈRES DANS LE CONTEXTE EUROPÉEN

(Résumé)

Dans le présent étude l'auteur s'occupe du processus vaste et complexe des pratiques réformistes de la Transylvanie, de Valachie et de Moldavie durant le XVIIIe siècle, en s'arrêtant sur quelques-uns des aspects de cette question.

Après avoir analysé les changements qui sont intervenus dans la conception monarchique du pouvoir politique, changements influencés par la philosophie rationaliste des Lumières, sont passées en revue les réformes opérées dans l'administration centrale, départamentale, municipale et communale.

C'est pour la modernisation des structures étatiques que l'étude met en évidence le rôle positif de la séparation des attributions administratives de celles judiciaires et relève, en fin, l'importance prise par le développement des archives comme parts organiques et services modernes des institutions publiques.

ARTA CULTĂ DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. IMPACTUL POLITIC ŞI IDEOLOGIC

„Motivul pentru care am scris toate acestea este că la 1687, anul în care austriecii au intrat pentru prima dată (în Transilvania, n.n.), în fiecare an, de atunci, văd cum se statorniceşte acea *modă nouă,* după cum zice neamţul. Astfel, că din ce sărăcim cu atît mai tare ne ţinem rangul" („. . . *pigivissimus vitulus et rarissimus titulus*".)[1]. În jurul acestei motivaţii Apoi Petru îşi va însăila cunoscuta se creaţie *Metamorphosis Transilvaniae* (1737), lucrare în care autorul deplînge dispariţia vechilor obiceiuri în faţa noilor deprinderi proprii gustului baroc. Paradoxală apare însă opţiunea unui conservator ca Apor pentru alegerea unui titlu atît de „modern", cunoscut fiind faptul că, şi aici ne gîndim la ideile cuprinse în *Il canochiale aristotelico* a lui Emmanuelle Tesauro, alături de metaforă, *metamorfoza* reprezenta un ideal estetic al barocului, combătut cu atîta insistenţă de nobilul transilvănean.

La sfîrşitul secolului al XVII-lea, Principatul transilvănean cădea din starea de semi-independenţă politică la care izbutise să se înalţe în cursul veacului, într-una de supremaţie habsburgică, lacomă să-l exploateze pentru interese adeseori cu totul străine de ale locuitorilor săi. Cu sau fără voia ei, Transilvania urma să simtă în curînd „binefacerile" protecţiunii creştine-vieneze. Imixtiunea austriacă se va manifesta în toate compartimentele vieţii social-economice, politice şi culturale, ce urma să se anunţe în cuprinsul Transilvaniei ca şi aiurea, prin cunoscuta treime de crainici deopotrivă de zeloşi: ofiţerul imperial, agentul fiscal şi călugărul iezuit[2].

Aşadar, viaţa artistică a Principatului la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în veacul următor, a fost determinată în chip nemijlocit de instaurarea stăpînirii habsburgice al cărei program de propagandă culturală s-a exprimat foarte limpede prin cîteva obiective principale: construirea unor cetăţi care să adăpostească garnizoanele militare necesare vegherii asupra principalelor oraşe ale ţării, cît şi pentru preîntîmpinarea pericolului turco-tătar; înălţarea unor impunătoare biserici ale diferitelor ordine religioase catolice; inaugurarea unor şcoli destinate modelării şi educării fiilor de nobili sau de burghezi, ca funcţionari fideli ai puterii cen-

---

[1] Apor Petru, *Metamorphosis Transilvaniae* (1737), în „Monumenta Hungariae Hostorica. Scriptores", X, Pesta, 1863, p. 315.

[2] I. Lupaş, *Fazele istorice în evoluţia constituţională a Transilvaniei (Les phases historiques dans l'évolution constitutionelle de la Transylvanie)* în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", Cluj—Sibiu, X, Sibiu, 1944, p. 34 şi urm.

trale; infințarea unor tipografii, în care slova scrisă să se integreze tiparului politicii absolutiste; o întețită propagandă politică și religioasă vizuală prin intermediul unor monumente comemorative care să agrementeze piețele principale ale orașelor, răscrucile drumurilor, parapetul podurilor, fațadele edificiilor religioase și civile etc.

Statornicirea și triumful barocului în arta transilvăneană nu a avut succesul unei legi impuse prin decret imperial. Atașamentul excesiv față de *stilul floral* al Renașterii locale alimentează frecvent spiritul conservator al nobilimii reformate aflată, la începutul secolului al XVIII-lea, într-o evidentă opoziție față de mijloacele mai puțin ortodoxe de propagandă ale Curții vieneze prin acele acțiuni de anvergură ale Contrareformei. În acest context trebuie remarcat faptul că în primele decenii ale secolului al XVIII-lea se partică încă cu preferință o plastică decorativă bazată pe un repertoriu de motive florale de felul celor folosite în veacul trecut de meșterul Benedikt la amvonul bisericii reformate din Cluj (1646), tipice repertoriului de modele ale Renașterii tîrzii[3]. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, spiritul și gramatica decorativă a lucrărilor meșterului Sipos David († 1763) sînt consonante cu limbajul formal al modelelor brîncovenești, dezvăluindu-ne pentru această epocă o relevantă sinteză de stil în care erau cuprinse toate țările române. Aceeași observație rămîne valabilă și pentru tipologia planimetrică a unor edificii laice, orășenești sau rurale, în care se perpetuează vechea manieră de distribuție a spațiului, după cum ne-o evidențează construcțiile din Alba Iulia, Bistrița, Cluj, Deva, Mănăstirea, Mediaș, Gherla, Sibiu, Sighișoara, Brașov și Tîrgu Mureș. Atelierele de pictură sau cele de argintărie din Cluj, Brașov, Sibiu și Sighișoara, manifestă o nostalgică și obstinată afecțiune pentru motivele florale și vegetale. Să reprezinte oare acest conservatorism „stilistic" un ecou al opoziției localnicilor în fața imixtiunii brutale a imperialilor? Îndelungata criză de adaptare a Transilvaniei la noua situație creată, războiul civil de opt ani și opoziția armată (1703—1711), mișcările de frondă și răzmerițele țărănimii, ar explica parțial acest fapt.

În schimbul frecventelor neajunsuri de ordin social-economic, cu o serioasă recesiune a sectorului financiar, noul regim a desfășurat o zeloasă propagandă culturală susținută de un program riguros de construcții ce au primenit orașele transilvănene printr-o înfățișare modernă. În anul 1718 se inaugura la Cluj șantierul bisericii iezuite, șantier ce reprezenta nu numai pentru orașul someșan, ci și pentru întregul Principat prima clădire mai importantă de cult, înălțată după triumful Reformei în Transilvania[4]. Monumentul acesta a împămîntenit aici un tip arhitectonic nou, specific baroc, cu o fațadă cu două turnuri și un interior prevăzut cu capele adiacente, plan care va fi reluat pe parcursul veacului al XVIII-lea de toate clădirile, edificiile de cult ale iezuiților (Aiud, Tîrgu Mureș), dar și de alte construcții catolice (ex. biserica Ordinului pauli-

[3] Virgil Vătășianu, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria Artelor Plastice în România*, București, 1970, p. 167—168.

[4] Mircea Țoca, *Clujul baroc*, Cluj-Napoca, 1983, pp. 25—30.

nilor din Oradea), inclusiv unele din ambianța românilor care au acceptat unirea cu Roma (ex. biserica episcopală din Blaj /1738—1765/, construită după proiectul lui Anton Erhardt Martinelli /1684—1747/, cunoscut „maestro muratore" al șantierelor imperiale din Viena, Hirschtetten — castelul de vînătoare, și Pesta — palatul Invalizilor /1727—1742/)[5].

În mediul românesc, ortodox sau unit se trece acum pe o scară tot mai largă la înlocuirea bisericilor de lemn cu noi construcții de piatră sau de cărămidă. Observația este valabilă și pentru Banat. Tipul tradițional rămîne acela de biserică sală, cu turn clopotniță în fațada vestică (Comăna de Sus, înainte de 1700; Copăcel 1726; Comăna de Jos 1750; Perșani 1767, Mesentea 1778, apoi Simon, Sînpetru, Orlat, Topîrcea etc.). În numeroase locuri a fost adoptat însă și planul triconc de origine muntenească (Brașov, Sîmbăta de Sus-Mănăstire, Dîrste, Ghimbav, Zărnești). Tradiționale devin între timp și unele forme decorative originare tot din Țara Românească, între care cu deosebire brîul compus din tor între zimți de cărămidă (monumente din Alba, zona Sibiului, de pe Valea Tîrnavei sau din Țara Făgărașului /Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta Apuseană, Copăcel, Sf. Arhangheli din Calbor, Perșani, Veneția de Sus, Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Sus Răsăriteană/)[6].

Un exemplu tipic de îmbinare a necesităților de apărare cu al propagandei imperiale absolutiste obținut prin intermediul mijloacelor artistice, îl reprezintă cetatea de la Alba Iulia.

Se știe că epocii barocului îi este proprie o proliferare fără egal a sensurilor, a alegoriilor și metaforelor. Se editează manuale speciale de inițiere și exemplificare, precum iconografiile și iconologiile (Alciati, Emblemata, 1560, V. Cartari, 1593, C. Ripa, 1603 etc.),[7] dar și lucrări teoretice ca acel *„Il cannochiale aristotelica o sia, Idèa dell' Arguto et ingegnosa elocutione, che serva a tutta l'Arte oratoria, lapidaria et simbolica. Esaminata con principe del divino Aritotele dal conte Emmanuele Tesauro.* (Veneția 1702), în al cărei capitol secund, *Tratatto della metafora,* se spune despre această figură de stil că este *„cea mai ingenioasă și mai subtilă, cea mai singulară și minunată, cea mai senină și mai folositoare, cea mai elocventă și mai utilă născocitoare a minții omenești"*[8].

---

[5] Cornelio Budinis, *L'opera del genio italiano all'estero. Gli artisti italiani in Ungheria.* Roma, 1936, p. 109—110; Virgil Vătășianu, *Arta în Transilvania...* p. 180.

[6] Eugenia Greceanu, *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați,* în „Bulletinul Monumentelor Istorice", nr. 2, București, 1970, pp. 33—50; Vasile Drăguț, *Un spațiu omogen: arta brîncovenească,* în „Arta", nr. 4—5, București, 1971, pp. 39—45.

[7] Valentino Martinelli, *La „iconologia" di Cesare Ripa Perugino nella cultura artistica Europea dei secoli XVII—XVIII,* în „Annali della Facoltà di lettere e filosofia", I, 1963—1964 (Perugia); Nicolae Sabău, *Prolegomena la iconografia sculpturii baroce din Transilvania,* în *Studii de Istoria Artei,* Cluj-Napoca, 1983, nota 37 la p. 199—200.

[8] O bogată literatură barocă era cuprinsă în bibliotecile curtenilor învățați sau a principilor din Țările Române. În inventarul lor, alături de Em. Tesauro (1591—1667) cu al său tratat *„Ocheanul aristotelic...*, apărut în opt ediții succesive, figurau și T. Tasso, C. F. Loredano, P. Segneri și traduceri după Baltasar Gracián (v. Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea,* București, 1976, p. 7 și urm.; Gustav René Hocke, *Lumea ca labirint,* București, 1973, p. 37.)

Alegoria este prezentă nu numai în poezia barocă. Marile ansambluri arhitectonice baroce — *Gesamtkunstwerke* —, cum ar fi palatele, castelele, complexele mănăstirești și bisericile epocii, ascund o diversitate de sensuri simbolice. Aproape în fiecare lucrare din perioada barocului se poate întrezări un anumit *sensus allegoricus*. De obicei în marile complexe arhitecturale ridicate acum, în zonele dominate de absolutismul catolic, programul ce a stat la baza înfăptuirii lor poate îngemăna două componente: una laică — monarhică, și cealaltă religioasă — spiritualizată.

Complexul arhitectural-sculptural al celei mai grandioase cetăți baroce din România, cetatea de la Alba Iulia, constituie un astfel de exemplu, în care „partitura" iconologică a programului este în acord cu concepțiile politice, literare și filosofice ale epocii.

În analiza iconologică a structurii formale arhitecturale și sculpturale vom descoperi un interesant masaj simbolic. Compoziția poate fi văzută ca un ansamblu dezvoltat pe înălțime, de la șanțul de apărare cu cleștii protectori la curtina propriu-zisă, cu bastioanele și ravelinele sale, și pînă la poarta monumentală triunfală ce marchează axa transversală a planului axiometric.

Ansamblul poate fi însă privit și ca o compoziție arhitectonică ce se dezvăluie treptat, într-o succesiune de orizontale definite. Dacă grupul din profunzime ne apare baroc, ansamblul — frontal privit *(Schauseite)* — se relevă de o anumită severitate în care formele (arcele triunfale ale porților) tind spre un baroc clasicizant. Acestor două aspecte compoziționale le corespund și două aspecte ale conținutului ideatic. În abordarea pe orizontală a elementelor arhitecturale își găsesc locul și personificările unor *Virtuți* inspirate din tradiția antică: *Forța (Hercule), Curajul (Perseu), Iscusința (Enea), Iubirea (Venus),* dar și *Gloria, Justiția, Războiul* și *Pacea* (poarta a III-a a cetății).

În abordarea pe înălțime a acelorași elemente arhitecturale, care culminează cu edicului purtător al statuii ecvestre a lui Carol al VI-lea, trebuie însă remarcat locul de frunte al însemnului statal — vulturul roman. În sens emblematic și ideologic acesta reprezenta un simbol al idei de împărăție europeană. Așadar ideea iconologică centrală a compoziției este *Triumful Cezarului* — învingător în războiul cu turcii din anii 1716—1718. Dacă victoria dobîndită în urmă cu 20 de ani la *Zenta* a fost evocată într-o reușită pictură alegorică — semnată de Isaak și Abraham Godin — în sala de ceremonie a castelului *Troje* de lîngă Praga, atunci victoria de la *Belgrad* din 22 august 1717 a fost comemorată în ansamblul arhitectural-sculptural de la Alba Iulia. Și într-o compoziție și în cealaltă cei doi suverani absolutiști sînt în centrul acțiunii. De o parte Leopold I reprezentat într-un costum hibrid de luptător roman conducînd o biga trasă de lei, însoțit de Bellona și de alte personaje alegorice, de cealaltă parte Carol al VI-lea ecvestru, cu chipul parcă asemănător cu cel al lui Teodosie cel Mare din statuia de la Barletta. În jurul soclului piramidal, prizonierii turci se prăbușesc neputincioși sau se încovoaie cu resemnare în fața *Învingătorului*. Avem în fața noastră o chintesență a artei absolutiste. Nu devenise oare Carol al VI-lea un gardian al ortodoxismului catolic? Cartușele decorative ce marchează

cornișele sau arhivoltele intrărilor de la porțile cetății cuprind, în cîmpurile lor, inițialele majuscule *CC*, adică *C(arulos) C(aesar)*. Formula definește din punct de vedere emblematic intențiile și virtuțile suveranului ce sa vroia un nou Cezar al cărui program politic de dominație europeană era susținut de acțiunile lui războinice. De altfel în această accepțiune, Carol al VI-lea a preluat simbolurile unui faimos antecesor, Carol al V-lea, între care vulturul roman și coroana imperială cu deviza *Constantia et Fortitudine*,[9] o deviză alături de care reprezentările emblematice pomenite corespundeau noilor sale idei de împărăție absolutistă, căreia trebuiau să i se supună și transilvănenii[10].

Un program iconografic atît de elaborat nu putea fi decît rodul unei evidente colaborări între filosofi, literați, arhitecți și artiști. Neîndoielnic la întocmirea acestei iconografii un rol de seamă trebuie să-l fi avut *Conrad Adolf von Albrecht*, iconograful oficial al Curții, contele *Comazii* și nu mai puțin *Leibnitz*, filosoful barocului, care a oferit suportul teoretic al acestui program (*Teodiceea* apărută la Amsterdam, 1710), în sensul în care fisolofia sa era marcată de acel *stilwillen* baroc.

În arsenalul mijloacelor de propagandă absolutistă a *Hofkriegsratului* vienez, exercitată și în Transilvania, se înscria și rememorarea calităților și succeselor militare ale armatei creștine dar și al rezistenței eroice a popoarelor din sud-estul Europei împotriva expansiunii otomane. Transilvania era socotită ca *„un bastion al creștinității împotriva turcilor"* *„... Reipublicae Christianae contra turcas propugnaculum"*[11].

Arta barocă din Transilvania a consemnat — așa după cum am dovedit cu alt prilej — cele mai reprezentative exemple ale acestei teme „turcomachice"[12]

---

[9] Referitor la înțelesurile iconologice ale acestei probleme a se vedea Jan Białostocki, *Metoda iconologică în cercetările asupra artei*, în *O istorie a teoriilor despre artă*, București, 1977, pp. 387—390. Cu același folos a se vedea Hugh Trevor-Roper, *Principi e artisti. Mecenatismo e ideologia alla corte degli Asburgo (1517—1633)*, Torino 1980, pp. 26—29. Lucrarea reprezintă o pertinentă analiză a înțelesurilor alegorice ale creației artistice din epocile lui Carol al V-lea (cap. *Carlo V e il fallimento dell'umanesimo)*, Filip al II-lea, Rudolf al II-lea și aceea a Arhiducilor. Astfel, Carol al V-lea a fost socotit, mai cu seamă după campania din nordul Africii (cucerirea Tunisului la 1535), ca un erou al creștinității și mai mult, printr-o *translatio*, a devenit „noul Scipio", „cuceritorul Cartaginei"; apelativul de *Africanul* ce apare pe monedele sau medaliile comemorative bătute cu acest prilej de un artist italian — cu efigia asemănătoare cu aceea a împăraților romani — cuprinde în exergă inscripția: *Carolus Imperator Augustus Africanus*.

[10] Nicolae Sabău, Gheorghe Fleșer, *Sculptura barocă a cetății din Alba Iulia*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", XXIII, Cluj-Napoca, 1980, pp. 123—186.

[11] Josephus Benkö, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia mediterranea dictus*. Pars prior sive generalis, Vindobonae, 1770, I, II, ed. Claudiopoli, 1834, p. 40.

[12] Nicolae Sabău, *La „turcomachie" dans les arts plastiques figuratifs du baroque en Transylvanie au XVIIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art", Série Beaux-Arts, tome XXIV, București, 1987, pp. 31—45. Problematica europeană a acestei teme este exhaustiv dezbătură în amplul volum *„Exotische Welten. Europäische Phantasien*, Stuttgart, 1987, în care Monika Koplin, Turcica und Turquerin *Zür Enwicklung des Turkenbildes und Rezeption osmanischer Motive von 16 bis 18. Jahrhundert*, p. 150: și urm.; idem. „Amoenitates exoticae". *Exotische Köstlichkeitem Zeitalter des Barock*, pp. 318—329) oferă o bogată informație referitoare la evoluția imaginii

O altă metafora în strînsă dependență cu motivul sus menționat este aceea a *Victoriei creștine (Victoria Christiana)* dar și a *Păcii creștine (Pax Christiana)*, ilustrate pe cenotaful lui *Damian Hugo de Virmond*. Relieful bisericii franciscane din Sibiu, cu acea Victorie, o *Nike* antică încadrată de doi captivi turci, atît de asemănătoare cu *Victoria* din gravura alegorică a lui J. A. Pfeffel, ce comemora bătălia de la Zenta (11 septembrie 1697), reprezintă și un simbol al izbînzii ce va trebui să asigure pacea mult așteptată. Relieful reprezintă alegoria păcii de la *Passarovitz*, eveniment la care Hugo de Virmond a participat în calitatea sa de ambasador al împăratului. Că metafora era un mijloc oficial al propagandei absolutiste ne-o dovedește aspectul măreței legații imperiale trimisă de Carol al VI-lea la Înalta Poartă, condusă de același Virmond. Era o misiune de forță dar și una de pace în care alături de diplomați, de militari, puteau fi văzuți oameni de știință, specialiști în limbi orientale și scriitori. Unuia dintre aceștia, lui *Gerardo Cornelio Drieschi* i s-a datorat amplul volum al descrierii acestei misiuni diplomatice, intitulat *„Historia Magnae Legationis Caesareae, Quam Fortunatissimis / Caroli VI / Auspiciis Augustus / Imperantis / post / Biennalis Belli Confectionem / Suscepit / Illustrissimus, et Excellentis- / simus S.R.I. Comes Damianus / Hugo Virmondiis, / Maximi Caesaris / Primus Nuper ad Possarovicium Caduceator, / Ejusdemque / Magnus Postea ad Portam Orator, / Authore / Gerardo Cornelio Drieschio / Excellentissimo Legato ab Epistolis, et Historia“* /. Viennae Austriae, Typis Andreae Heyniger, Universitatis Typogra. *Anno 1721*[13].

Într-o narațiune plină de vervă și culoare, Drieschi ne descrie acea fastuoasă ambasadă organizată după tot tipicul acelui *kaiserliches Decorum* din vremea lui Carol al VI-lea[14]. Astfel, cîteva dintre corăbiile flotilei pe care a fost îmbarcată delegația, aveau prora și pupa împodobită cu statui figurative simbolice din lemn, cu o aluzie evidentă la misiunea

---

exotice a „turcului“ în pictura, sculptura, gravura, argintăria și ceramica europeană, dar și în poezia, proza și dramaturgia epocii. Ultimul gen este foarte bine reprezentat de Dietrich Kreidt, *Exotischen Figuren und Motive im europäischen Theater*. Ed. Cantz. Stuttgart-Bad Connstantt, 1987; în capitolul al doilea, *Barock und Rokokotheater* (pp. 30—48) și în capitolul al treilea, *„Exoten“ als tragische und als komische Figuren* (pp. 48—60) sînt prezentate o suită de gravuri, de desene în peniță și acuarelă, picturi și eboșe reprezentînd momente din scenografia unor spectacole care au în centru, drept personaj principal figura exorică a maurului sau a turcului. Este menționată lucrarea lui Johann Messelrenter, *„Neu-eröffneter Masquen-Saal / Oder: Der verkleideten Heydnischen Gotter Göttinnen und vergötterter Helden theatralischer Tempel / darinnen ... in Kupffer-Stichen vorgestellt wird / wie solche Gottheiten der Alten / bey jetziger Zeit in Opera, Comödien, Aufzügen und Masqueraden eingekleidet und praesentiret werden können ...“*, Beyreuth, 1723. Volumul mai cuprinde gravuri și desene realizate de Jacques Callot *(Il Soliman.* Tragedia, Florența, 1619), de Lodovico Burnacini *(Maschere,* 1670), Bernardo Belotto, zis Canaletto *(Le Turc généreux,* Viena 1758).

[13] Biblioteca Academiei R. S. România. R. 80989. Pe contrapagina volumului o inscripție autografă: *„Donavit me Codice hoc / Illustris(im)us atque magnificus / Do(mi)nus, Do(mi)nus Johannes / Baro Lazar de Gyalakuta / Claudiop(olis), CII CCXXXII, XVII kal(endis), Septembr(is) 11“* (sic/).

[14] Klaus Müler, *Das kaiserliche Gesendtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648—1740)*, Bonn, Ludwig Röhrscheid, 1976 („Bonner Historische Forschungen“, 42), p. 320 și urm.

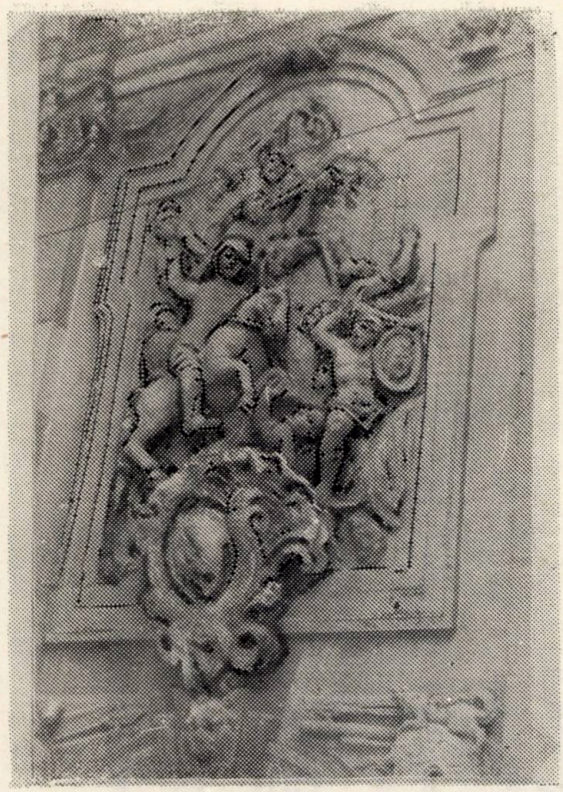

Fig. 1. Scenă de luptă — Bătălia de la Belgrad, 1717. Alba Iulia, cetate. Poarta a III-a.

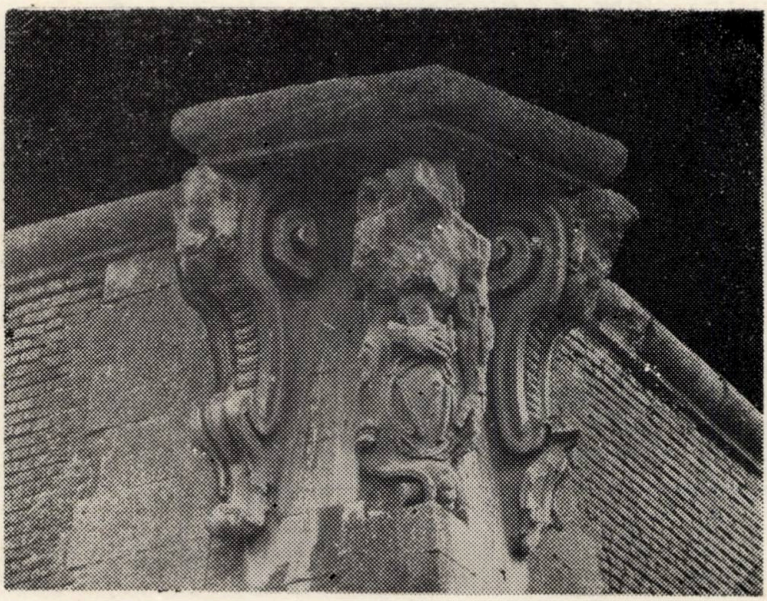

Fig. 2. Bastionul Carol al VI-lea. Alba Iulia, cetate.

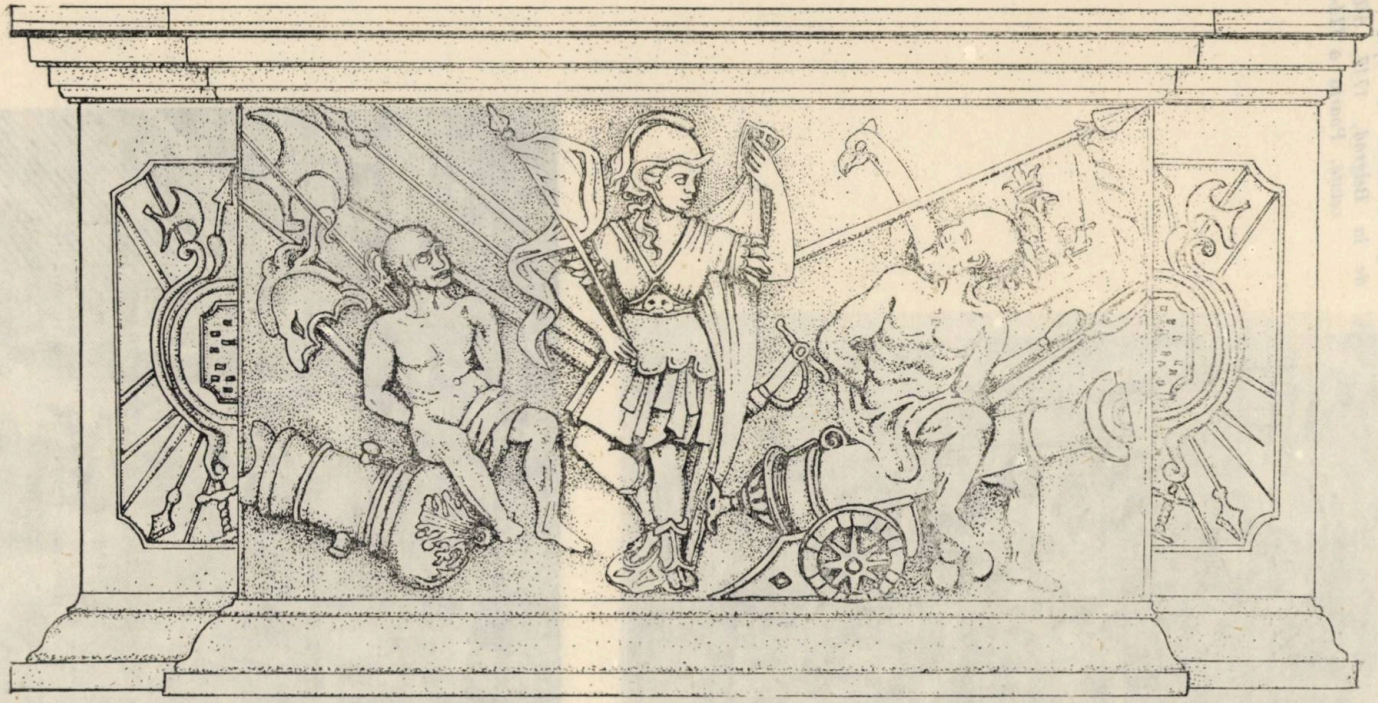

Fig. 3. Victoria Christiana, relief alegoric. Cenotaful Hugo de Virmond. 1722. Biserica franciscană Sibiu.

Fig. 4. Cîntăreț cu lăuta. Statuie de piatră din secolul al XVIII-lea. Alba Iulia. Muzeul Unirii.

Fig. 5. Anonim transilvănean. Scenă ilustrînd o epidemie din secolul al XVIII-lea. Gherla.

Fig. 6. Blaj. Fațada fostei catedrale unite (1738—1765).

Fig. 8. J. Nachtigall, Pyrrha. Statuie de piatră (după 1748). Castelul din Bonțida (jud. Cluj).

Fig. 7. J. Briot: Deukalion și Pyrrha. Gravură în „Les Metramorphoses d'Ovide", Paris, 1738.

Fig. 9. „Les Geants", gravură în „Les Metamorphoses d'Ovide", Paris 1738.

Fig. 10. J. Nachtigall, Gigant (fragment, după 1748). Castelul din Bonțida.

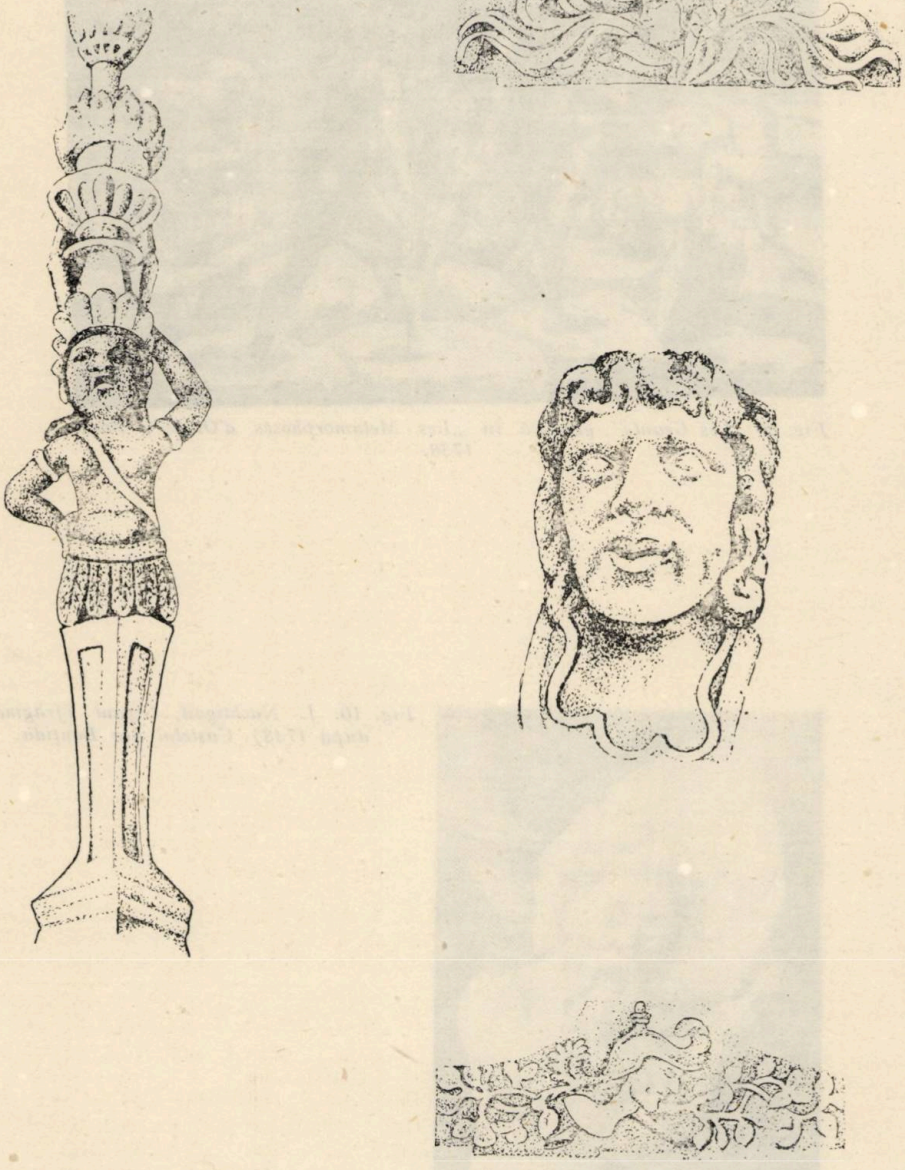

Fig. 11. Figură de „maur", cap de atlant și profiluri de soldați. Sculpturi la Magna Curia. Deva.

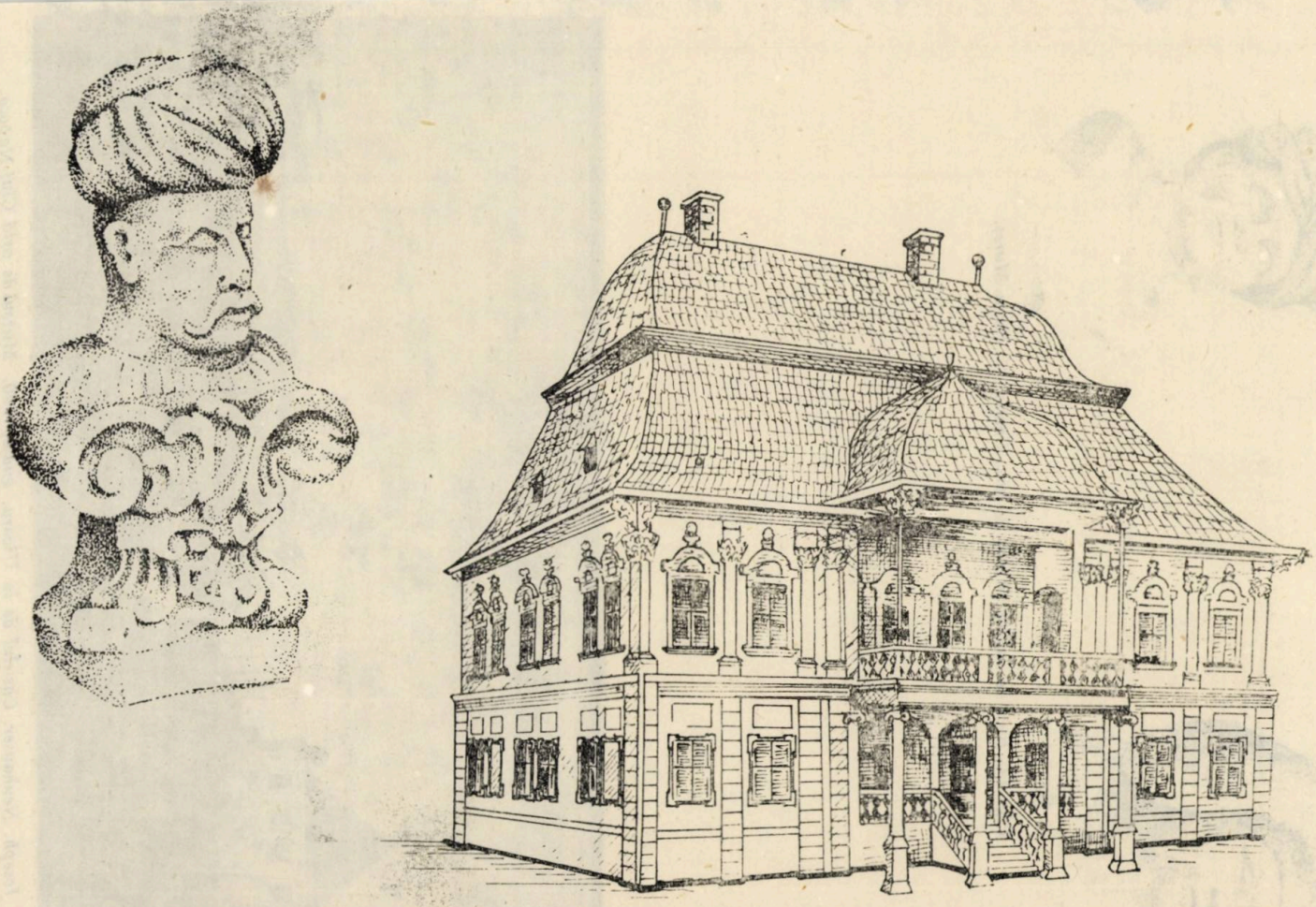

Fig. 12. *Coplean, Castelul baroc. Fațada principală și bust de turc deasupra frontonului unei ferestre. A doua jumătate a secolului al XVIII-lea.*

Fig. 13. Bust de haiduc şi bust de turc. Gherla şi Tîrgu Mureş.

Fig. 14. Joseph. Neuhauser. Castelul de la Uioara, guaşe, 1790. Muzeul de artă Cluj-Napoca.

Fig. 15. Johann Martin Stock, Portretul generalului Melas, ulei pe pînză, după 1786. Muzeul de istorie Sighișoara.

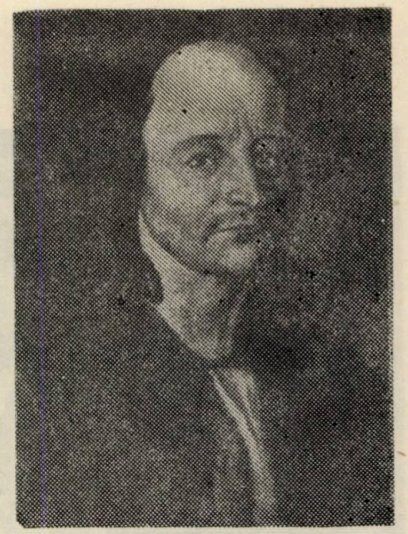

Fig. 16. Anton Steinwald. Horea, ulei pe pînză, 1784/85. Muzeul Brukenthal. Sibiu.

Fig. 17. Rudolf Liebhardt, Horea, 1784/1785. Copie în ipsos după o medalie comemorativă. Muzeul Brukenthal. Sibiu.

Fig. 18. Vivandieră. Statuetă de piatră din secolul al XVIII-lea. Castelul din Gorneşti. (jud. Mureş).

Fig. 19. Relief comemorativ Iosif al II-lea, după 1773. Școala Generală Cojocna (jud. Cluj).

BLNE DICVS
IOSEPHVS II
IMPERATOR
AVE VST VS
AVGVE PIVS FEX
PATER
PATRIA
NOS HOC ANNO
IN IVNIO
VISITAVIT

ei de pace și la puterea pe care o reprezentau: „*și nici nu mă îndoiesc că această / legație / va avea un sfîrșit norocos, întrucît acea corabie cu care vei pleca, se pare că prevestește acest lucru: Căci, / ce să însemne / faptul că la proră se află capul unui leu, decît* **Forța fizică,** */ ce să indice globul pămîntesc, decît statornicia /* **Constanța,** */, ce să / reprezinte / Iupiter stînd cu acvila imperiului, ținînd în mîna stîngă fulgerul cu trei vîrfuri (însă încins cu ciroana de lauri), și cu mîna dreaptă arătînd spre ademenitoarele sirene, decît dătătoarea de viață* — **Pacea**“*!*[15].

Aceiași încărcătură alegorică o reprezintă și ornamentica figurativă a sculpturii laice și religioase din Transilvania secolului al XVIII-lea. Metafoarele abundă în aceeași măsură în plastica funerară locală. Exemplele cele mai reprezentative (epitafurile și cenotafurile Baussnern, Samuel Doboși din Ferula bisericii evanghelice din Sibiu; monumentul funerar al generalului O. F. Traun din biserica romano-catolică din Sibiu; epitafurile Francesco Brilli și Giuseppe Quadro, aflate în catedrala romano-catolică din Alba Iulia și epitaful Gyulai din biserica franciscană din Cluj-Napoca) dezvăluie o surprinzătoare alăturare a elementelor antitetice. În viziunea artiștilor epocii, frumosul nu poate fi cultivat decît într-o neașteptată vecinătate cu macabrul.

Curînd după înstăpînirea asupra Transilvaniei, Curtea vieneză a înțeles că într-o țară ca aceasta nu se va putea înrădăcina îndeajuns numai în temeiul dreptului de cucerire cu sabia și tunul. O cucerire mai trainică ar fi fost menită să fie aceea a sufletelor, care prinse în mrejele catolicismului să-și poată oferi întreaga forță morală în opera de consolidare a stăpînirii împărătești în această țară de graniță, dîndu-i aparența unei consacrări de origine mai înaltă, decît cucerirea militară, de origine divină. Cu toată cucerirea teritorială, habsburgii nu au putut impune centralizarea vieneză și nici să suprime separatismul transilvănean. Biserica catolică mai mult curială decît imperială trebuia să ia ferm în considerare religiile ortodoxă și protestantă, majoritare. În cadrul propagandei culturale absolutiste se înscriu și tentativele de aducere în sfera de influență a Romei a reformaților dar mai cu seamă de a cîștiga prozeliți din rîndul ortodocșilor români atît de numeroși, printr-o întețită propagandă religioasă, iconografică, care îmbrățișa sub forma unui sincretism universal nu numai elemente catolice sau modele tipice ortodoxe, ci și unele tipuri proprii culturii antice transfigurate sau „moralizate“ — potrivit unui îndrăgit termen contemporan — în spirit creștin. Toate aceste elemente erau îngemănate într-o vastă teodicee baroco-creștină (Ex. *Oedipus Aegyptiacus* a lui Athanasius Kircher sau diferitele variante ale unui Ovidiu moralizat, precum ediția din anul 1712 apărută în tipografia Universității Carlo Ferdinando din cadrul Colegiului iezuit S. Clemente: *„Metamorphosis / Metamorphoseos / transmutatio / Profanorum fictionum / Ovidii in / Sacras veritates / Evanghelii / Ad Christianae . . . emolumen- / tum compendio exhibita / A. P. Bernardo Pannael Societatis Jesu / . . .“*) în care noii prozeliți puteau să-i găsească capitolele tradițio-

[15] Această *Oratio* a fost rostită cu prilejul îmbarcării ambasadorului Damian Hugo de Virmond pentru călătoria la Înalta Poartă (v. Gerardo Cornelio Drieschi, *Historia Magne Legationis Caesareae* . . . 1721, p. 52).

nale[16]. Astfel ar putea fi explicată includerea în repertoriul barocului matur transilvănean (la Mănăstirea, Coroi, Seuca, Dubrăveni, Bistrița, Gherla, Cluj) a unei imagini neaoșe ortodoxe cum a fost *Maica Domnului Îndrumătoare de la Nicula* (Hodighitria), icoană receptată de catolicismul din această zonă sub forma imaginii *Mariei Miraculoase*. Conform programului propagandei absolutiste erau încurajate aceste devoțiuni și pelerinaje în cinstea Fecioarei sau a altor sfinți protectori și taumaturgi, în acea cunoscută formulă de *„Pietas Austriaca"*. Recrudescența prozelitismului catolic sprijinit prin toate mijloacele de Curtea vieneză dar și rezistența românilor la „uniație", a reprezentat, în parte, un fundal cu profunde implicații politice, sociale și spirituale, în care icoana de la Nicula — o *Pietas Transilvana*, în accepțiunea oficialităților — trebuia să joace un rol de catalizator confesional.

Neputința eradicării epidemiilor, lipsa unor mijloace profilactice adecvate, sau a medicamentelor care să combată aceste maladii, a produs uneori nu numai o stare de panică, de confuzie, ci și una de scepticism în societatea secolului al XVII-lea și a secolului al XVIII-lea, favorabilă exacerbării spiritului religios, prin propagarea unui zelos cult al imaginilor apotropaice. Marea epidemie de ciumă care a îndoliat Transilvania între 1738—1739,[17] a determinat în consecință proliferarea unor ex-votouri — plăcuțe — din argint cu portretele donatorilor în atitudine de invocație intercesivă a Maicii Domnului de la Nicula (copia aflată în biserica piaristă din Cluj), a figurilor de sfinți protectori și taumaturgi, invocați împotriva bolilor sau a calamităților naturale (Maria Protectoare, Donatus, Rochus, Nepomuc, Ecaterina, Gheorghe, Ilie, Nicolae, Paraschiva, Mihail etc.).

Majoritatea architecților, sculptorilor și pictorilor epocii barocului înțelegeau spațiul ca un spectacol sau o scenă. Dar ce altceva era viața în gîndirea omului baroc, dacă nu o reprezentație scenică între realitate și irealitate, un fel de *Theatrum mundi*. Barocul din centrul și din răsăritul Europei se deosebește în bună măsură de cel italian, este mai plin de intensitate, spiritualitatea sa a fost mai dureroasă și mai vibrantă. A găsit mai lesne căile pentru a ajunge la inima unor mase mai largi, nu numai pentru a se inspira din acest mediu, ci și pentru ai dărui ceva din emoția ardentă a patosului său. A dărui ceva prin emoție sinceră, ar vrea parcă să spună, în vreme ce rațiunea încă nu aducea nimic, sau aproape nimic pentru a depăși fatalitatea nenorocirii, să ofere încă speranța și prin aceasta, bucuria.

Monumentele ciumei din Transilvania (Cluj, Sibiu, Arad etc.) dar și o seamă de sculpturi ce infrumusețează castelele ei, vin în sprijinul acestei afirmații. Castelul din *Bonțida* (jud. Cluj), complex arhitectural-sculptural refăcut copios între 1747—1753 — deci la un deceniu de la neîndurătoarea epidemie de ciumă — în spiritul barocului, îndreptățește și el

---

[16] R. J. W. Evans, *The making of the Habsburg Monarchy 1550—1700*, Oxford. Clarendon Press, 1979, pp. 390 și urm.

[17] Alexandru Lenghel, *Istoricul ciumei din Cluj*, Cluj, 1930, pp. 11—35.

această formulă[18]. Din punct de vedere arhitectonic, manejul și grajdul castelului amintesc prin planimetria lor forma unei scene a teatrului baroc sau de monumentala construcție a Hoffstalungu-lui vienez, reproduse la o scară mai mică prin ambiția trufașă a proprietarului de la Bonțida. Ca într-o adevărată teorie de *monade*, cele aproape 40 de statui ce încoronau atica construcției recreau un microunivers în care metafora și alegoria jucau un rol de frunte. Ne aflăm aici în fața celei mai complete și mai bogate reprezentări a *Metamorfozelor* lui Ovidiu în arta barocă din răsăritul Europei. *Atlas* purtînd bolta cerească pe umeri — aici sub formai unei sfere terestre —, cinci dintre *Titani* ridicînd fragmente de stînci, aluzie evidentă la „titanomachie", *Iason, Perseu, Anubis, Adonis, Ganimede, Pyram, Hera, Adrast, Acteon, Medeea, Teseu, Dalila, Belerophon, Deucalion* și *Pyrrha, Bachus* și *Arachne, Hesperidă, Euridice, Cronos, Niobe, Diana, Hercule* și *Hefaistos* sînt însuflețiți de o mișcare zbuciumată. Figurile lor robuste au mai degrabă aspectul dramatic-zguduitor al personajelor din tragedia greacă, decît înfățișarea senină, jucăușă a figurilor din comedia modernă. Iată un exemplu tipic al unei sculpturi baroce mature ce a conservat destule detalii formale din modelele plasticii figurative europene din secolul al XVII-lea. Resuscitarea acestor tipare învechite s-ar datora în parte și gravurii de carte, care a trezit interesul unor artiști mai puțin preocupați de inovații — cazul lui J. Nachtigall. Dintre cele 25 de ediții ale *Metamorfozelor*, tipărite între 1587 și 1748, ce pot fi cercetate în marile biblioteci de la *Alba Iulia* (Batthyaneum), *Cluj* (Academiei, Biblioteca Centrală Universitară și Biblioteca bisericii unitariene), *Sibiu* și *Tîrgu Mureș* (Teléki), ne-au atras atenția doar trei exemplare ale căror ilustrații dezvăluiau similitudini formale cu sculpturile de la Bonțida: *Metamorfozele* editate la Frankfurt în 1587,[19] *Metamorfozele* publicate în anul 1709 la Augsburg, cu gravuri mai vechi, realizate în anul 1641 de vienezul *Johann Wilhelm Baur*[20] și o ediție a *Metamorfozelor* publicată la Paris în 1738[21].

---

[18] Bíró József, *A bonczhidai Bánffy-kastély*, Cluj, 1935, pp. 22—23, 25—26; N. Sabău, *Teme iconografice în sculptura figurativă laică din Transilvania din perioada barocă*, în „Monumente istorice și de artă" nr. 1, București 1977, p. 64.

[19] *P. Ovidii Metamorphosis*, Frankoforte 1587 (Biblioteca Academiei R. S. România, Cluj-Napoca, C. 54725). Schema compoziționlală cît și aspectul formal al figurilor legendare, elaborate într-o manieră arhaică în care reminescențe ale unor modele gotice tardive se împletesc cu cele ale unei Renașteri provinciale din Europa Centrală, dezvăluie consonanțe formale cu sculpturile de la Bonțida (actualmente o parte dintre acestea se află la Muzeul Colecțiilor din Cluj-Napoca). Figurile de uriași din Gigantomachia C.I, VI, p. 11; Lycaon C.I, VIII; Sol sau Phaeton, C.I., p. 50; Apollo, C. II, XI, p. 73, Medeea, C. VI, VII, p. 245; Euridice, C. X, I, p. 245 etc., reprezintă doar cîteva exemple grafice grăitoare.

[20] Biblioteca Academiei R. S. România, Cluj-Napoca, Nr. 89583; „... *Johann Wilhelm Baur Inventor / et fecit Viennae Austriae 1641 / Novis sumptibus Jeremiae Wuff Calcographicae artis propolae. Aug. Vind. Augsburg 1709.*

[21] *Lés Métamorphoses / d'Ovide traduites en français / avec des remarques / et des explications historiques /. Par M. l'Abbé Banier, de l'Academie Royale / des Inscriptions et Belles Lettres. Nouvelle edition / Revûe, corrigeé, augmentée de la vie d'Ovide et du Jugement de Paris / enrichie des Figures en taille-douce.* Tom Premier. Tom Seconde. A Paris MDCXXXVIII. Biblioteca Academiei R. S. România, Cluj-Napoca, Nr. 391773; Unele dintre gravuri sînt semnate (Briot fecit). La această nouă ediție au fost deci folosite plăci gravate de Isaak (Antoine) Briot, și fiica sa

Bonțida nu reprezintă singurul exemplu în care gravura epocii a constituit suportul formal, matrița inspiratoare a lucrărilor de artă. Pictura și sculptura barocă transilvăneană din acesată perioadă oferă și alte pilde asemănătoare. Pentru relieful în piatră cu imaginea *Sf. Gheorghe ce ucide balaurul* (Gherla, 1739), sculptorul s-a folosit de o gravură sau de o xilogravură contemporană aflată în circulație, dovadă că în aceleași tipare formale, compoziția a fost reprodusă și de pictorul care a executat panoul tribunei bisericii rom. cat. din *Sîngeorgiu* (jud. Mureș), cît și de zugravul care a pictat icoana Sf.-lui Mucenic Gheorghe, aflată în colecția Muzeului Etnografic din Cluj-Napoca. Statuia lui *Atlas* purtînd în spinare globul pămîntesc, de la Bonțida, dezvăluie indubitabile relații formale cu figura alegorică a *Pămîntului* (LA TERRE) dintr-o gravură a lui Danielle Marot (1661—1718) dar și cu o mică statuetă din lemn colorată, aflată în colecția Muzeului de Istorie din Cluj-Napoca[22]. Cele 16 scene din viața Sf.-lor Eremiți Paul și Petru dăltuite cu vervă măiastră în lemn de stejar, imagini ce decorează stallumurile fostei biserici pauline din *Oradea,* au fost inspirate după gravurile lui Mathyas Fuhrmann apărute în lucrarea *„Decus Solitudinis sive Vita et Obitus Gloriosissimi Patriarchae, Divi Pauli Thebaei. Eremitarum Principis et Magistri, ... illustratum a Mathia Fhurmann* etc. Viennae 1732.

Este dificil de stabilit o graniță între perioada barocului matur transilvănean, ce a înflorit cu deosebire în epoca absolutismului și mai scurta secvență stilistică a acelui *späthe-barock,* a *Rococoului* sau a acelui *Zopfstil,* legate oarecum de epoca Iluministă. Sînt aici niște conexiuni care nu pot fi în mod univoc schematizate. De multe ori forme ale barocului tîrziu se împletesc și coexistă alături de modelele proprii noilor curente artistice. Complexitatea unei conștiințe istorice și politice lasă să se presupună și o complexitate a conștiinței artistice. Treptat, treptat, apar unele mutații și în sfera mentalităților. Astfel, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, motivul figurativ al *Captivilor turci* își pierde din rolul de model propagandistic evocator al înfrîngerilor otomane, spre cîștigul unor sensuri noi ale imaginii, înzestrată mai mult cu un rost decorativ (Tîrgu Mureș, Gherla, Colpean, Oradea — amvonul bisercii rom. cat., Sf. Ladislau), în care aspectul formal, pitoresc, exotic chiar, schimbă radical imaginea de odinioară despre turci sau despre „mauri". Explorările, colonizările, descrierile tot mai complete și mai detaliate a țărilor recent descoperite sau a regiunilor orientale au permis europenilor a lua efectiv cunoștință cu imensa varietate a deprinderilor, a obiceiurilor, și a dificultăților de a aduce asupra acestora o judecată echitabilă. Cosmopolitismul ale cărui urme le regăsim aproape în toate manifestările gîndirii secolului al XVIII-lea s-a născut din contactul cu acest Orient. Confruntați cu realizările colosale ale acestor societăți necreștine, intelectuali nu întîrzie să remarce cît sînt de limitate unele no-

---

Maria, la Paris, în anul 1637. Pentru prima ediție a Metamorfozelor traduse în limba franceză de N. Renard, la 1619 *(Les Metamorphoses d'Ovide)* au fost realizate un număr de 36 de plăci de gravură (v. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler* (Hrg. Ulrich Thieme), V, Leipzig, 1911, p. 27).

[22] Herman Alexander Müller, Hans Wolfgang Singer, *Allgemeines Künstler Lexikon,* Frankfurt am Main, II, 1920, p. 114.

țiuni politice și religioase europene. Strigătul lui Diderot: *„élargissez Dieu"* rezuma o opinie din ce în ce mai răspîndită atunci nu numai printre laicii luminați dar și printre unii prelați[23]. Contactul culturii europene cu marile civilizații ale răsăritului au schimbat radical aprecierile și atitudinile față de aceste popoare din Orient, față de turci în primul rînd. John Bunyan, G. P. Marana *(Spionul Turc)*, Gh. Wolff, Helvetius, Leibnitz *(Novissima Simca*, 1697), Dimitrie Cantemir *(Istoria Imperiului Otoman)*, Quesney, Voltaire *(Essaie sur les moeurs*, 1760)[24] deschid cîte o fereastră spre Orient. Imaginea bunului sălbatic, parafrazată în imaginea bunului turc *(honnete musulman)* va înlocui imaginea turcului sanguinar[25]. Literatura și muzica transilvăneană înregistrează cu sensibilitate aceste mutații. Este perioada *„Scrisorilor din Turcia"* (Mikes), a traducerii *„Obiceiurilor turcilor"* de Gherontie Cotorea, dar și a spectacolelor cu măști de felul acelui *„Türchischen Einzug"*, prezentat la Oradea în anul 1769[26].

Examinînd datele sociale, economice și politice se poate pune întrebarea dacă Orientul nu și-a lărgit granița în dauna Europei, sau dacă ideea unei Europe înglobînd Estul și Sudul, a corespuns unei realități în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea. Rememorînd maniera în care erau reprezentați românii, polonezii și maghiarii, cu acea aură de exotism și acea viziune de pitoresc pe care au avut-o, popoarele occidentale față de răsărit, înclinăm să credem că aserțiunea noastră nu păcătuiește prin gratuit. Descrierile făcute de călătorii apuseni sînt nu rareori imprimate de fantezie sau de motivul originii străvechi, a genealogiei dacice, sarmatice sau scitice pe care și-o revendicau aceste popoare în lupta lor de emancipare politică[27].

---

[23] Mattew Anderson, *L'Europe an XVIIIe siècle*, Paris, 1968, pp. 287—288; Nicolae Sabău, *La „turcomachie"* ... p. 41.

[24] Evoluția acestor mentalități a fost remarcabil analizată în studiul lui Eckart Klessmann, *Der Mohr in der Literatur der Aufklärung*, în *Exotischen Welten, Europäische Phantesien*, Stuttgart, 1987, p. 236 și urm.

[25] Încă la 1714 Ferriol tipărea la Paris acel *„Recueil de cent Estampes représentent différentes Nations du Levant"; Lettres Persanes* a lui Montesquieu nu pot fi desprinse de contextul vizitei ambasadorului Persiei la Paris, Mehemet Riza Bey, la 1714—15, iar acele *Lettres Turques*, de vizita trimisului Sublimei Porți, în același oraș, la 1721; Pierre Lambert de Saumery publica la 1731/32, *„Mémoire- et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant"*; Jean-Antoin Guers, *„Moeurs et usages des Turcs"*, 1746/47. Un interes asemănător l-au suscitat notele de drum din anul 1765 ale lui Lady Mary Wortley Montagu. Teatrul și literatura apuseană cunosc același atașament față de subiectele exotice prin piese precum *Mahomet II* (1714), creație a lui Jean-Baptist Vivien de Châteaubruns. *Le Turc généreux* (1735) de Jean Philippe Rameau și *Le Cousin de Mahomet* a lui Nicolas Formagets (v. Monika Kopplin, *Zür Enwicklung des Türkenbildes* ... p. 156—158).

[26] Romeo Ghircoiașiu, *Das Musikleben in Großwaradein (Oradea) im 18 Jahrhundert*, în „The Haydn Yarbook (Das Daydn Jahrbuch), X, Stiftung Eisenstadt, Wien, 1978, p. 176—179.

[27] În pictură și gravură, începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, se pot constata exagerări intenționate ale acestor motive, în care realul este transfigurat prin intervenția pitorescului. Diferitele imagini referitoare la români suferă de aceleași neajunsuri. Într-un tablou de dimensiuni apreciabile (9,52/2,80 m), intitulat *Festinul lui Irod* (Muzeul Prado / Madrid), realizat de un pictor din cercul manierist din Praga postrudolfiană (Bartholomeus Strobl?), Mihai Viteazul primul unificator al Țărilor Române (1600), un veritabil Dighenis Akritas al sud-

Într-un nou unghi de vedere ar trebui privite și acele gravuri sau medalii comemorative cu inscripția „*Horea Rex Daciae*". Literatura Aufklärungului nu poate fi străină de această formulă, care se identifica cu una dintre ideile programatice ale răscoalei din 1784.

„*Penelul din mîna artiștilor trebuie să fie înmuiat în rațiune*". Sub înrîurirea acestui îndemn al lui Winckelmann par să fie lucrat și cîțiva dintre pictorii transilvăneni, precum *A. Steinwald* (†1786), *F. A. Neuhauser* (1763—1836), *S. Koréh* (†1793) și gravorul *R. Liebhardt*, cărora li se datorează cele mai autentice și mai realiste imagini ale triumvirilor răscoalei din Munții Apuseni[28].

Chiar dacă în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, metafora și alegoria continuau să supraviețuiască și în repertoriul artistic transilvănean (Ex. personificările simțurilor omenești, cu VISUS, OLFACTUS, AUDITUS, TACTUS, în pictura rococo a castelului Haller din Coplean, 1771; altoreliefurile reprezentînd *Anotimpurile* și *Continentele* de la palatul Bánffy /Muzeul de Artă/ din Cluj-Napoca, 1774—1785; *Cronos* de la epitaful Gyulai, din biserica franciscană din același oraș, 1794), noile concepții programatice animate de un *Ignatz von Born (Monachologia . . .), Klopstock (Messiada)* sau *Metastasio*, despre înțelesul temelor abordate, au avut partea lor de influență pozitivă[29], Metastasio dezvăluie aceste concepții noi în fața tinerilor creatori, accentuînd asupra necesității eliminării alegoriilor și a simbolurilor dintr-o compoziție, spre folosul înțelegerii de către privitor a operei de artă: „*E tanto maggior chiarezza, e percio pregio maggiore avra l'opera, quanta sara piu parca nell' uso de'soliti personaggi ideali, allegorici, simbolici ed allusivi, per colpa de quali si rendono per piu enigme indissolubili a'riguardanti la maggior parte delle pitture di queste spezie*".

În lumina binefăcătoare a acestui raționalism trebuie judecate admirabilele portrete ale lui *J. M. Stock* (1742—1800), *Anselm Wagner* (1766—1806) sau *Efrem Micu Klein*, acel Ephraim Muntyu care a studiat la Academia de Arte (Akademie der Bildenden Künste) din Viena, după anul 1777, cît și încîntătoarele peisaje sau gravuri reprezentînd tipuri de costume populare din Transilvania datorate pictorilor din familia Neuhauser (Franz și Joseph).

---

estului european, a fost reprezentat într-un somptuos costum oriental, cu turban pe cap. Gravorii străini — un Houfnaghel sau un Stefano della Bella — erau atît de puțin informați cînd împodobeau cu ample turbane capetele personajelor imortalizate de ei în Moldova și Transilvania? Că Rembrand a pictat un Polonez cu un turban pe cap și pumnal de Java la brîu, nu trebuie să surprindă pe acela care a reținut că negustorii din Gdansk îndrăgeau să fie reprezentați împreună cu familiile lor în somptuoase costume orientale (v. Penteki A., *Oriens in Occident, Ungarn und Polen als exotische Thema des XVII und XVIII Jhr.*, în „*La Pologne et la Hongrie au XVIIe et XVIIIe siècle*", Budapesta, 1981, pp. 154—159; Nicolae Sabău, *La „turcomachie" . . .* p. 41—42).

[28] Octavian Beu, *L'empereur Joseph II et la révolte de Horea*, Sibiu, 1944, Pl. I, II, p. 120.; Nicolae Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea*, Cluj-Napoca, 1975, pp. 154—175; Nicolae Sabău, *Adevăratele portrete ale lui Horea, Cloșca și Crișan*, în „Tribuna", an. XXIX, nr. 9, Cluj-Napoca, 28 februarie 1985, p. 6.

[29] Leslie Bodi, *Tauwetter in Wien, Zur Prosa der österreichschen Aufklärung 1781—1795*. Frankfurt am Main, 1977, p. 458 și urm.

Într-un astfel de climat de oarecare destindere, propriu perioadei luministe, vor fi fost elaborate și statuile de groteşti de la *Gorneşti,* ce reprezentau personalităţi notorii din istoria Franţei, sau tipuri umane satirizate din societatea europeană a secolului: Ludovic al XVI-lea, Mirabeau, marele orator al Adunării Constituante, una dintre acele revendicative *„les dames des Halles"* aflate în anticamera revoluţiei, sau cunoscuta Vivandieră. Arhetipul formal al acestor statui coboară pînă la modelele callotiene de figuri groteşti; pînă la aceei *gobii* (cocoşaţi) individualizaţi într-o seamă de gravuri editate la 1716 și atribuite lui A. Baek, cu titlul semnificativ: *„Il Calloto resuscitato oder Neu eingerichtetes Zwerchen Cabinet"* un instrument fundamental de răspîndire al acestor modele, îmbogăţit mai tîrziu, de lucrările din ambianţa atelierelor de porţelan de la Doccia, Meissen și Viena.

Sîntem într-o epocă cînd literatura luminilor a cîștigat în profunzime în ce privește aprofundarea socialului și a politicului. Dacă a pierdut ceva din optimismul facil a deceniilor trecute — Nu se cînta oare în spectacolul cu opera lui Gretry, *La Tableau parlant,*[30] „Ils sont passés, ces jours de fêtés?" — literatura va cîștiga, odată cu rafinarea mijloacelor, în dezvoltarea aforismului și a ironiei (lucrările lui Blumaner, Friedel, Joachim Perinet cu *Ärgernisse und Aufnehmlichkeiten in Liliput,* F. X. Huber cu *Der blaue Esel,* Ignaz von Born cu *Neueste Naturgeschichte des Mönchthums).*

Amintirea periplului transilvănean al lui Iosif al II-lea din anul 1773, a rămas nu numai în *Jurnalul* său de călătorie ci și în cîte un relief comemorativ (Cluj, Cojocna), cu efigia împăratului însoţită de aforismul VIRTUTE ET EXEMPLO, simbol al idei sale luminate de conducere, în care valoarea unui individ era cîntărită funcţie de contribuţia ce și-o aducea la propășirea și dezvoltarea statului. Firesc, în acest climat și-au aflat locul și unele manifestări de adeziune la ideile iosefine despre o viaţă simplă, de muncă și cinste, îndepărtată de ambiţiile exagerate ale aristocraţiei trufașe. Într-un cartuș decorativ de la conacul din *Hodod,* poate fi citat un fragment din *Odele* lui Horaţiu (XVI, 2) închinat lui Grosphus, în care se vorbește despre frumusețea caracterului omenesc cinstit și cumpătat: *„Trăiește fericit cu puţin / Cui îi strălucește solniţa părintească pe masa-i modestă, / Cui nu-i tulbură somnul ușor / Frica sau mîrșava lăcomie"*[31].

Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea reprezintă pentru arta cultă din Transilvanie o perioadă de decantare a formelor, de raţionalizare a spaţiului arhitectural, de simplificare a morfologiei pieselor sculpturale. Se cerea lucrări făcute „nach der heutigen Art". Castelele, palatele, imobilele orășenești, edificiile noilor manufacturi, parcurile, monumentele ecleziastic, mobilierul, pictura, gravura, ceramica, artele minore, vor înregistra acest nou puls. Cu toate condiţiile nefavorabile care au urmat

[30] Gerhard Bott, *Lustgarten des Rokoko. Eine Welt des Spiels am Rande des Abgrundes,* în *Das Schatzhaus der deutschen Geschichte Das Germanische Nationalmuseum. Unser Kulturebe in Bildern und Beispielen.* (Hrg. Rudolf Pörtner), Düsseldorf, Wien, 1987, p. 564 și urm.

[31] Nicolae Sabău, *Der Bildhauer Anton Schuchbauer, 1719—1789,* Cluj-Napoca, 1979, p. 51—52 și nota 106 la p. 85.

morții lui Iosif al II-lea, principiul „*conservatio tranquillitas*" a triumfat deseori și asupra convingerilor lui Leopold al II-lea. Cîteva dintre cataloagele de cărți din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ale marilor biblioteci transilvănene oglindesc această conservare a ideilor iosefine în domeniul literaturii și al artelor plastice. Se citesc Fénelon, von Born, Metastasio, Klopstock, Sonenfelds, Kleist, Winkelmann, Lessing etc.; sînt studiați Belidor, Bior, Blondel, Bernoulli, De Grimmarel, Felibien, Izzo, Palladio, Sturm, Vignola, Vitruviu[32].

Constantia et Fortitudine, Virtute et Exemplo, iată două devize a doi suverani, îndepărtate ca cele două capete ale unui vector; două simboluri pentru ideea de guvernare, amîndouă prezente în arta plastică transilvăneană. De o parte alegoria barocă pusă în slujba exaltării regimului absolutist, a Contrareformei catolice, a orgoliului nobiliar, de cealaltă parte, perfecțiunea morală, simplitatea clasică și exemplul pozitiv cu trebuiau să însuflețească acțiunile puse în slujba binelui statului.

NICOLAE SABĂU

DIE GEBILDETE KUNST AUS SIEBENBÜRGEN POLITISCHE UND IDEOLOGISCHE EINWIRKUNG

(Zusammenfassung)

Der Verfasser des Aufsatzes beschreibt die beiden wichtigeren Etappen der gebildeten Kunst aus Siebebürgen im 18. Jahrhundert, künstlerische Momente, die eine wesentliche Beeinflußung durch die politischen und sozielen Ereignisse aus jener Zeit verzeichneten. Eine erste Etappe stellte der Absolutismus von Karl VI. dar, der die Entwicklung der militärischen Verteidigungsarchitektur, der Baustellen der katholischen religiösen Orden, einiger adligen Schulen oder die Errichtung von Denkmälern mit propagandistisch-evozierender Rolle förderte. Diese Etappe wird durch die Vermehrung sondergleichen der Bedeutungen, Allegorien und Metamphrohosen gekennzeichnet. Die großen barocken Gesamtkunstwerke stellen einen gewissen *sensus allegoricus dar.* Die Burg von Alba Iulia erscheint nicht nur als ein Symbol des am 22. August 1717 bei Belgrad errungenen Sieges des christlichen Heers über die Türken sondern auch als ein Symbol der Auffassung von der absolutistischen Herrschaft von Karl VI., des „neuen Caesar", dar. Zu den Mitteln absolutistischer Propaganda von Karl VI. gehörte nicht nur das Motiv des *christlichen Sieges* sondern auch jenes des *christlichen Friedens (Pax Cristiana).* Das in Sibiu befindliche Grabdenkmal des Führers der Friedensbotschaft bei der Hohen Pforte, Damian Hugo de Virmond ((+1722) veranschaulicht anscheinend die Botschaft des Buchs von Gerardo Cornelio Drieschi, *Historia Magnae Legationis Caesareae...* Wien 1721, hinsichtlich dieses von den Völkern des Balkans erwarteten Ereignisses. In den Rahmen desselben Programms wurden auch die reli-

[32] *Catalogus Librorum Regiae Claudiopolitanae. 1796.* Biblioteca Academiei R. S. România, Cluj-Napoca. Mss. C. 678, pp. 388, 398, 400 404, 409, 413, 510, 529; Nicolae Sabău, *Prolegomena,* Cluj-Napoca, 1982, nota 64 la p. 214.

giösen Darstellungen unterschiedlicher ikonographischer Quellen aufgenommen, die in Form eines universellen Sinkretismus nicht nur Elemente des orthodoxen oder katholischen Christentums sondern auch einige transfigurierte oder „moralisierte" Bilder aus der antiken Kultur widerspiegelten. Alle diese Elemente wurden in einer ausgedehnten barock-christlichen Iheodizee vereinigt. In diesem Zusammenhang mußte die Ikone der Mutter Gottes (Hodighitria) von Nicula, eine richtige *Pietas Transilvana*, die Rolle eines konfessionellen Katalysators spielen. Die Metapher ist im ikonographischen Programm der lokalen Bildhauerei reichlich vorhanden. Beim Schloß von Bonţida handelt es sich um die vollständigste und reichste Darstellung der *Metamorphosen* von Ovid in der barocken Kunst Osteuropas. Die siebenbürgischen Bibliotheken jener Zeit enthielten rund 35 Auflagen des Poems, die zwischen 1587 und 1753 gedruckt wurden.

Die Komplexität eines geschichtlichen und politischen Bewußtseins lassen auf eine Komplexität des künstlerischen Bewußtseins schließen. Seit der zweiten Hälfte des 18. Jh. finden in Siebenbürgen auch auf dem Gebiet der Mentalitäten eine Reihe von Verschiebungen statt. Die Wiederentdeckung des Orients seitens der abendländischen Schriftsteller veränderten in radikaler Weise dis negativen Einschätzungen gegenüber den Türken oder „Mauren", eine Einstellung, die mit Schnelligkeit auch von der siebenbürgischen Kunst aufgenommen wurde (Gherla, Tg. Mureş, Coplean usw.). Nach Winckelmanns Sinnspruch, daß „der Künsteler seinen Pinsel in die Vernuft eintauchen muß", scheinen auch einige lokale Künstler gearbeitet zu haben, denen man einige Darstellungen der siebenbürgischen Landschaft oder eine Reihe von Porträten verdankt, darunter die realistischen Abbildungen der Triumviren des Aufstandes aus dem Apusenigebirge (die Maler A. Steinwald, F. Neuhauser Jun., S. Koreh, und der Kupferstecher F. Liebhardt). Diesem neuen Klima aus der Aufklärungszeit verdankt man auch die Grotesken von Gorneşti, die ruchbare Persönlichkeiten aus der Geschichte Frankreichs oder satirisierte menschliche Typen aus der zeitgenössischen europäischen Gesellschaft darstellen. Die Zustimmung gegenüber der Josephinischen Auffassung über ein einfacheres, der redlichen Arbeit geweihtes Leben wird durch das öftere Auftreten von Themen mit laischem Inhalt, durch das Auftauchen der in Stein gravierten Aphorismen, (die Oden von Horaz, Grophus, XV, 2) und durch die Erscheinung des Bildnisses des aufgeklärten Kaisers in Cluj und Cojocna veranschaulicht.

Constantia et Fortitudine, Virtute et Exemplo sind zwei Sinnsprüche zweier Herrscher, Karl VI. und Joseph II, Diese beiden auch in der siebenbürgischen Kunst vertretenen Wahlsprüche, zwei Symbole für ihre Auffassung vom politischen, wirtschaftlichen, religiösen und kulturellen Regieren, sind so weit voneinander entfernt, wie zwei Pole einer Achse. Auf der einen Seite befindet sich die in den Dienst der Exaltierung und Verteidigung das absolutistischen Regims und der Gegenreform gestellte Allegorie, auf der anderen Seite das Ideal der moralischen Perfektion, die klassische Einfachheit und das positive Beispiel, die die in den Dienst des Fortschritts des Staates gestellten Handlungen beseelen mußten.

TRANSFORMĂRI ÎN STRUCTURA SOCIETĂŢII DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMELE DOUĂ DECENII DE DUPĂ REVOLUŢIA DE LA 1848

În primele două decenii postrevoluționare un aspect important al dezvoltării sociale a Transilvaniei este reprezentat pe de o parte de modificările petrecute în interiorul vechilor structuri de clasă, iar pe de altă parte de transformarea societății în ansamblul ei dintr-o formațiune feudală într-una burgheză. Desigur transformările cu caracter burghez au început în urmă cu peste o jumătate de secol, dar datorită dominației proprietății de tip feudal, a legilor și legităților generate de ea, Transilvania a ajuns în pragul revoluției burgheze de la 1848 cu o structură socială tipic feudală. Nu trebuie totuși uitat specificul acestei structuri: aici, pe lîngă categoriile de bază ale societății, nobilimea și iobăgimea, a păstrat o pondere destul de însemnată și țărănimea liberă, în rîndurile căreia intrau, pe lîngă țăranii liberi români și sași de pe Pămîntul Crăiesc, și grănicerii români și secui. De aceea se pune întrebarea: ce s-a întîmplat cu diferitele clase și categorii sociale după revoluția de la 1848, cum s-au încadrat ele în noua orînduire burgheză?

În studiul de față încercăm să analizăm tocmai această problemă cu metoda istoriei sociale. Vom acorda o deosebită atenție istoriei țărănimii deoarece ea a deținut o pondere de 85—90 la sută în cadrul societății, iar evoluția ei a influențat într-o mare măsură istoria economico-socială a Transilvaniei în primele decenii ale epocii capitaliste.

Se știe că în contextul revoluției de la 1848 și sub imperiul acesteia, Dieta Transilvaniei din mai—iunie 1848 a decretat anularea celor mai importante legi feudale care priveau starea juridică a claselor și păturilor. Legea a IV-a a decretat desființarea iobăgiei și a recunoscut că pămînturile urbariale asupra cărora iobagii nu avuseseră pînă acum decît dreptul de posesiune, deveneau proprietatea lor deplină[1]. Desființînd principalele instituții feudale și proclamînd egalitatea în drepturi a cetățenilor în fața legii, inclusiv libertatea persoanei, cu toate că a păstrat primatul politic al moșierimii, revoluția a făcut posibilă prin transformarea vechilor structuri feudale de clasă în categorii sociale de tip burghez. Însăși

[1] Legea a IV-a v. *Corpus Iuris Hungarici.* Erdélyi törvények. Budapest, 1900, p. 672—676. V. și George Bariț, *Scrieri social-politice,* București, 1962, p. 121; Egyed Ákos: *A jobbágyrendszer megszüntetése Erdélyben,* în *Falu, város, civilizáció.* București, 1981, p. 68—101: Josif Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania,* Cluj, 1973.

schimbarea denumirii categoriilor sociale poate fi considerată semnificativă, fără a uita că denumirile lucrurilor nu totdeauna acoperă întocmai conținutul noțiunilor.

În sursele istorice din perioada de dinaintea revoluției de la 1848 întîlnim noțiuni tipice orînduirii feudale: nobili, iobagi, jeleri, taxaliști, etc. În schimb, în statistica din 1857 au fost introduși noi termeni, adecvați societății capitaliste ca: proprietari de pămînt, meseriași, fabricanți, muncitori auxiliari din industrie și din agricultură, zileri, argați, funcționari. Substratul noilor denumiri nu mai reprezintă deci situația categoriilor sociale respective din punct de vedere juridic ca în trecut, ci starea lor în raport cu proprietatea. Fără îndoială, relațiile sociale s-au simplificat ceea ce s-a oglindit și în noțiuni. În analiza noastră noi vom insista asupra noțiunilor istorice, punînd accentul pe transformările interioare ale acestora.

1. *Țărănimea. Omogenizarea și diferențierea ei*

Țărănimea a trecut în timpul revoluției prin transformări radicale. Prin luptă a reușit să scape de robotă și să devină proprietara deplină a pămîntului asupra căruia avusese pînă atunci doar dreptul de folosință, fără a putea să dispună de el în mod liber. A continuat să fie cea mai numeroasă categorie socială, purtătoare a unor tradiții seculare.

Majoritatea ei o forma fosta clasă a iobagilor și jelerilor urbariali, eliberată în 1848. Iobagilor și jelerilor urbariali li s-au adăugat însă jelerii alodiali și curiali, precum și țăranii liberi. În perioada de după revoluție s-a încadrat de asemenea în țărănime și nobilii săraci, așa numiți nobili cu o singură sesie. Reiese de aici că structura interioară a țărănimii a devenit mai complexă, fiecare pătură purtînd anumite caracteristici. În continuare vom încerca să caracterizăm această complexitate.

Încă la sfîrșitul feudalismului s-au conturat limitele social-economice ale celor două mari categorii de țărani: pe de o parte iobagii și jelerii urbariali cu sesii, iar pe de altă parte jelerii fără sesii iobăgești. Aceste categorii ale țărănimii rămîn în continuare destul de departe una de alta deoarece prin legea agrară din 1848 ultimii nu au fost nici eliberați, nici împroprietăriți, ca iobagii și jelerii urbariali. Patenta imperială din 1854 a prescris eliberarea jelerilor neurbariali, dar prin răscumpărare plătite de ei. De aceea doar o parte a celor mai sărace pături de jeleri a reușit să devină proprietară prin răscumpărare. Să examinăm mai întîi categoria țărănimii devenită proprietară de pămînt.

Potrivit datelor din tabelele de impunere din 1847, numărul familiilor de iobagi și jeleri urbariali cu sesii iobăgești, din Transilvania și Partiumul nord-estic se cifra la 165 439 de familii, respectiv la 139 403 fără Partium. Informațiile referitoare la despăgubirea foștilor domni de pămînt din anii regimului absolutist și liberal, confirmă cele arătate mai înainte. Într-adevăr, nobilimea din Transilvania și Partium a primit despăgubiri pentru 170.00 de sesii urbariale, respectiv 143.912 fără Par-

tium[2]. Situația statistică a păturilor componente ale țărănimii din anii de după eliberarea din iobăgie apare astfel în Marele Principat al Transilvaniei:

Tabelul nr. 1

Categoriile sociale ale țărănimii în perioada de după desființarea iobăgiei

Denumirea categoriei sociale	*Numărul*	*Procentul*
1 Foști iobagi și jeleri urbariali	143.912	48,06
2 Jeleri răscumpărați cu pămînt[3]	21.000	7,02
3 Țărani liberi[4]	80.000	26,72
4 Țărani grăniceri[5]	45.000	15,02
4 Nobil cu o singură sesie[6]	9.500	3,18
TOTAL =	299.412	100,00

Potrivit datelor de mai sus 299.412 familii formau țărănimea proprietară de pămînt. Dintre acestea 55,08 la sută proveneau din foștii iobagi și jeleri urbariali și neurbariali, dar răscumpărați, 41,74 la sută din țărani liberi și din grăniceri, iar 3,18 la sută din mici nobili cu o singură sesie.

S-ar putea pune problema apartenenței nobilimii cu o singură sesie la categoria țărănimii încă din anii imediat următori revoluției de la 1848, avînd în vedere că mentalitatea micilor nemeși diferea oarecum de acea a foștilor iobagi și chiar de a țăranilor liberi. La această întrebare trebuie să răspundem afirmativ, căci nobilimea cu o singură sesie și-a pierdut privilegiile cu mult înainte de revoluție, devenind contribuabilă. Din acest punct de vedere s-a apropiat de situația iobăgimii, iar modul ei de trai nu se deosebea cu nimic de cel al țărănimii libere.

În perioada de după 1848 identitatea condițiilor de trai a contribuit la apropierea dintre diferitele componente ale țărănimii. Foștii iobagi, țărani liberi, grăniceri și nobili cu o singură sesie au devenit egali în fața legii și în privința prestațiilor datorate statului și comunității din care făceau parte. Subliniem acest aspect al problemei deoarece este cunoscută existența unor fricțiuni între diferitele pături înainte de 1848. Mai ales în satele mixte, unde trăiau laolaltă diferite categorii sociale, atari fricțiuni au fost cauzate de modul cum înțelegea fiecare să presteze mun-

[2] Arh. Stat. Cluj-Napoca. Arh. istorică. Acte de despăgubire 1857—1861; Egyed, op. cit., p. 96—97; Josef Grimm, *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863, p. 150. Grimm susține că moșierii au primit, pînă la data de 1861, despăgubiri pentru 173.781 de sesii urbariale. Noi am putut consulta surse care cuprind și datele de după 1861.

[3] Egyed, *op. cit.*, 105—196.

[4] Arh. Stat. Budapesta. Arh. Guberniului. Archivum vetus. Summarius Status Familiarum... pro anno 1847.

[5] Biblioteca Acad. R.S.R. Cluj-Napoca. Fond. Mike, Mss., nr. 475.

[6] Arh. Stat. Budapesta. Arh. Guberniului. Archivum vetus. ...pro anno 1847; Kővári László, *Erdélyország statisztikája*, Kolozsvár, 1847, p. 202—203; Johann Söllner, *Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1856; pentru perioadele anterioară: Csetri Elek — Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767—1821*, Bukarest, 1980, p. 26—27.

cile colective la întreținerea drumurilor, să accepte persoana aleasă pentru îndeplinirea funcției de jude comunal etc. După cum vom vedea mai tîrziu, aceasta nu înseamnă dispariția dintrodată a tuturor deosebirilor de vederi între categoriile de diferite proveniențe.

Este interesant de urmărit cu ajutorul metodei istoriei sociale procesul adaptării diferitelor categorii ale țărănimii la noile condiții cînd relațiile capitaliste au devenit generale în viața economică a Transilvaniei. Faptul că pămîntul, a devenit din 1848 proprietatea privată a țărănimii, moșierimii și a altor categorii sociale sau juridice, s-a transformat într-un obiect de cumpărare-vînzare, nu putea să nu influențeze starea economico-socială a unor pături de săteni.

Sursele istorice referitoare la examinarea acestor probleme nu sînt abundente pentru primele două decenii de după revoluția de la 1848. Dispunem totuși de unele date și relatări convingătoare, care aruncă o rază de lumină asupra principalelor procese economice și sociale.

În legătură cu evoluția situației foștilor iobagi, respectiv a foștilor nobilil cu o singură sesie din fostele comitate Dobâca și Solnocul Interior, I. Szemmáry, inspector economic, scria: „Între comunitățile nemești și foste urbariale nu sînt mari deosebiri; satele locuite de foștii iobagi eliberați se află într-o situație mai bună, decît comunele populate de mici nobili“[7]. Despre comportamentul general al foștilor iobagi din Secuime dispunem de relatări pline de optimism. Astfel, F. Kozma, istoric și publicist afirmă următoarele: „Stratul iobagilor a devenit unul din elementele cele mai solide ale vieții publice . . ., după eliberare, stăpîn al proprietății sale . . . s-a străduit mai eficient să-și mărească bunurile, decît cei cc au ajuns [anterior] la o atare situație“[8]. Putem da crezare, relatărilor după care foștii iobagi au reușit, în unele locuri, să-și mențină sau chiar să-și întărească pozițiile economice și sociale. Nu putem totuși să generalizăm întru totul cele de mai sus, deoarece în alte părți s-a desfășurat un proces contrar. În Cîmpia Transilvaniei de exemplu, dispunem de informații care vorbesc de decăderea foștilor iobagi prin pierderea pămînturilor lor[9].

Este deci neîndoielnic că importanța provenienței diferitelor categorii sociale ale țărănimii s-a diminuat treptat: tendința principală era aceea a unificării, a omogenizării acelor categorii care în feudalism fuseseră despărțite prin bariere juridice, economice și sociale. Trebuie să admitem însă și fenomenul menținerii unor mentalități de proveniență feudală. În mentalitatea comunităților rurale s-a menținut bine întipărită decenii de-a rîndul originea fiecărei familii sau grup de familii. O scriere sociologică menționa în Cîmpia Transilvaniei despre micii nobili că „modul lor de viață era tipic țărănesc, iar locuințele acestora nu se deosebeau prin nimic de ale țăranilor. Cu toate acestea, țineau la titlu. De aceea

[7] Szemmáry József, *A parasztbirtok állapota Szolnok-Doboka megyében*, Dézs, 1885, p. 18.

[8] Kozma Ferenc, *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési viszonyai*, Budapest, 1879, p. 89.

[9] *Hetilap*, 5 martie 1853.

devenea un eveniment ieșit din comun cazul cînd o fată de mic nobil accepta căsătoria cu un fecior de țăran"[10].

Procesul invers era acela al diferențierii economico-materiale. Mult timp diferențierea țărănimii a fost atribuită aproape în exclusivitate pătrunderii capitalismului în agricultură. Se impune însă că se precizeze că țărănimea a trecut din feudalism în capitalism destul de diferențiată. Situația dintr-un sat din comitatul Cluj dezvăluie limpede acest lucru. Aici din 241 de familii de urbarialiști, 95 (39,4%) posedau în anii eliberării din iobăgie între 2,5—10 iugăre, 117 (48,5%) între 10—20 iugăre, 7 (2,9%) între 20—30, iar 12 (5%), între 30—40 de iugăre[11]. Deși nu dorim să tragem concluzii generale din date parțiale, putem totuși afirma că chiar în timpul eliberării lor, în rîndurile iobagilor existau țărani săraci, mijlocași și înstăriți. Între aceste categorii, cea săracă deținea o preponderență în sînul comunității.

Pornind de la o astfel de situație, ulterior eliberării s-a petrecut o diferențiere și mai mare, ducînd la înmulțirea sătenilor din păturile de jos. Să examinăm în acest sens statistica repartizării pămîntului țărănesc din comitatul Cluj în anul 1861 și 1883.

Tabelul nr. 2

Repartizarea pămîntului țărănesc[12] *în comitatul Cluj*

Anul	Numărul gospodăriilor	Numărul sesiilor întregi și de 3/4	%	Numărul sesiilor 1/2 și 1/4	%
1861	19.806	9232	46,62	10.574	53,38
1883	24.960	6151	24,65	18.809	75,35

Din acest tabel reiese că timp de 22 de ani ponderea sesiilor întregi și de trei sferturi a scăzut de la 46,62 la sută, la 24,65%. În schimb, proporția sesiilor de jumătate și de un sfert a crescut de la 53,38 la sută, la 75,35% (!).

Din păcate sursa noastră istorică nu ne indică ce înțelege sub diferitele sesii iobăgești. Presupunem, că se bazează pe proiectul urbarial din 1847. Dar fărîmițarea pămîntului moștenit de familiile iobăgești apare limpede. Tot atît de clar se reflectă atît diferențierea țărănimii cît și pauperizarea majorității ei.

Despre stadiul diferențierii țărănimii la scara întregii Transilvanii (istorice) ne putem forma o imagine din statistica proprietăților funciare de sub 100 de iugăre.

---

[10] Petelei István, *Lobbanás az alkonyatban*, Budapest, 1955, p. 114.
[11] Arh. Stat. Cluj-Napoca. Arh. istorică. Fond 1848. Fără cotă.
[12] Lészai Ferenc, *A Kolozs megyei kisbirtok állapota*, în *Erdélyi Gazda*, 15 februarie 1848.

Tabelul nr. 3

Repartiţia proprietăţii funciare sub 100 de iugăre[13] *în anul 1869*

Categoria de proprietate	Numărul proprietăţilor[14]	% din totalul proprietăţilor
1—5 iugăre	335 407	60,03
6—15 iugăre	136 098	24,36
15—30 iugăre	61 371	10,98
30—50 iugăre	19 276	3,45
50—100 iugăre	6 572	1,18
Suma totală =	558 724	100,00

Din tabelul nr. 3 rezultă următoarele: peste 60 la sută o proprietăţilor funciare aparţinea categoriei celei foarte mici (1—5 iugăre); cea mijlocie (6—30 iugăre) avea o pondere de 35,34%; cea între 31—100 iugăre atingea 4,63 la sută. Întrucît datele de mai sus provin dintr-o statistică financiară şi nu dintr-una funciară, interpretarea cifrelor necesită prudenţă. Dar şi aşa se evidenţiază dominaţia absolută a micii proprietăţi funciare. (1—15 iugăre): 84,36 (!) la sută din total, dezvăluind sărăcirea maselor de ţărani. Datele din tabelul nr. 3 concordă în mare cu cele din tabela nr. 2 referitoare la starea ţărănimii din comitatul Cluj, unde în 1883 peste 75 la sută din săteni făceau parte din categoria ţăranilor săraci; pe întreaga Transilvanie ponderea acestei categorii depăşea totuşi puţin procentul din comitatul Cluj. De altfel, Dan Berindei şi Nicolae Adăniloaie constată o evoluţie asemănătoare a proprietăţii funciare ţărăneşti şi în vechea Românie de după reforma agrară din 1864[15].

O asemenea evoluţie a proprietăţii funciare ţărăneşti, adică fărămiţarea ei, a avut consecinţe grave asupra dezvoltării structurilor sociale ale societăţii, ducînd la un dezechilibru în lumea satelor prin înmulţirea elementelor sărace. Aici nu urmărim cauzele concrete ale acestui proces; constatăm doar că înmulţirea naturală a populaţiei, în cazul de faţă a celei săteşti, era destul de mare, atingînd între 1851—1870, în medie anuală peste 7,6 la mia de locuitori[16]; prin urmare au apărut anual mii de gospodării noi. Menţionăm importanţa faptului să în intervalul dintre 1861—1870 numărul familiilor care şi-au putut păstra independenţa economică a crescut cu 10 la sută, adică cu 195.632[17] din care majoritatea la ţară.

[13] Keleti Károly, *Hazánk és népe*, Pest, 1871, p. 141.

[14] Este vorba de statistica proprietăţilor şi nu a proprietarilor; un proprietar putea să aibă mai multe proprietăţi (în diferite localităţi, de pildă). Keleti identifică însă greşit toate proprietăţile de peste 100 iugăre cu proprietatea moşierească.

[15] V. Nicolaie Adăniloaie — Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, Bucureşti, 1967.

[16] *Mittheilungen aus dem Gebiet der Statistik*, I. Jahrgang, I. Heft, Wien, 1852, p. 1; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, Buda, 1972, fasc. I.

[17] *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen nach der Zählung vom 30. Oktober 1857*, Wien 1859, [în continuare *Bevölkerung und Viehstand*], *A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Pest 1871. [în continuare: *Népszámlálás 1870*].

Cealaltă categorie a țărănimii era formată din familiile lipsite de pămînt. În structura acesteia găsim, de asemenea pături sociale de proveniență feudală: jeleri alodiali și curialiști, jeleri urbariali numai cu intravilane, în general categoriile numite ale subjelerilor (subinquilinus) în conscripțiile urbariale din feudalism. Jelerii alodoliali și curiali n-au fost eliberați o dată cu iobagii și jelerii urbarialiști ci mai tîrziu, pe baza patentei imperiale din 1854, cînd marea majoritate a devenit liberă din punct de vedere juridic, dar n-au primit pămînt. Contingentul acestei categorii s-a mărit apoi sistematic prin înmulțirea naturală a populației, precum și prin pauperizarea unei părți a altor categorii de țărani. Surplusul brațelor de muncă nu-și găsea, de obicei, alt loc de muncă decît tot în agricultură deoarece procesul de industrializare capitaliste se afla doar la începuturile sale în anii de care ne ocupăm.

Evoluția numerică a țărănimii fără pămînt, a proletariatului și semiproletariatului satelor, o putem urmări din statisticile recensămîntului populației efectuate în 1857 și respectiv 1870. Cu ocazia recensămîntului din 1857 persoanele aparținătoare categoriei țărănimii fără pămînt erau înregistrate în rubrica „muncitori auxiliari în agricultură"; titlul indica desigur principala lor sursă de venit: munca salariată și diferite alte prestații pentru plata în natură. Numărul lor atingea, potrivit statisticii 180.946 persoane[18]. Menționăm că nu este vorba de familii, ca în cazul țărănimii cu pămînt, ci de persoane independente. În statistica recensămîntului din 1870 numărul „muncitorilor auxiliari" este de 399.858[19], cifră ce ni se pare chiar la prima vedere exagerată. Într-adevăr, cu ocazia recensămîntului din 1870 au fost conscrise în această rubrică mii de persoane, inclusiv membrii de familii în caz că au avut un cîștig oarecare. Întrucît la muncile agricole erau atrași chiar și copiii mai mari, ei au fost considerați „independenți", astfel s-a ajuns la umflarea cifrică a categoriei de muncitori auxiliari în agricultură. Dar și în acest caz se poate accepta concluzia ce se desprinde din cifre și anume aceea că numărul țărănimii fără pămînt creștea într-un ritm mai mare decît media populației.

Țărănimea fără pămînt se compunea din două mari categorii: argații, respectiv zilerii. Argații erau angajați, de obicei cu anul atît la gospodării moșierești, cît și la cele țărănești; zilerii aveau în schimb angajări de scurtă durată, mai ales la muncile agricole sezoniere. Fără îndoială țărănimea fără pămînt era pătura cu nivelul de trai cel mai scăzut al societății. În situația ei o oarecare ameliorare se va aduce începutul industrializării și mai ales cu ocazia avîntului construcțiilor de căi ferate după anii 1870. Atunci cererea de brațe de muncă va crește simțitor și o parte a sărăcimii satelor va găsi de lucru acolo cu o plată a muncii ceva mai bună ca în agricultură.

[18] *Bevölkerung und Viehstand* ... p. 12.
[19] *Statisztikai Évkönyv*, II, 1873, p. 106—107.

2 *Dezvoltarea burgheziei*

Ponderea și numărul burgheziei este fără îndoială un indiciu al dezvoltării economiei și orașelor în perioada capitalismului. O burghezie neînsemnată echivalează cu o economie naturală și invers: acolo unde ponderea ei este mare, producția de mărfuri indistruală și comerțul, infrastructura, trebuie să fi atins un nivel însemnat. Deși formarea acestei clase are rădăcini adînci în istorie și în Transilvania, totuși la sfîrșitul epocii feudale numărul ei era redus: în 1847 în Transilvania au fost înregistrate doar 10.452 de persoane contribuabile, făcînd parte din această categorie. Chiar dacă vom adăuga aici și familiile conscrise în rubricile „armeni, greci, evrei" —, căci ei aparțineau în majoritatea cazurilor burgheziei — și atunci totalul de 21.957 persoane nu reprezenta decît 6,70 la sută din totalul contribuabililor din Transilvania.

După desființarea feudalismului creșterea ei a devenit mai vizibilă: în 1857 au fost înregistrate 33.594[20], iar în 1870 au fost 51.313 persoane independente în domeniul comerțului, industriei și al arenzilor mari Prin urmare, în decurs de două decenii numărul absolut al clasei burgheze s-a dublat, dar ponderea ei socială a rămas în continuare scăzută Structura ei interioară era însă într-un proces de transformare. Să urmărim deci, compoziția structurală a burgheziei transilvănene.

Tabelul nr. 4

Structura pe ocupații a burgheziei în 1870[21]

Ocupația	Numărul persoanelor cu ciștig	% din totalul acestei categorii
— Industriași fabricanți	29.653	57,78
— Comercianți și antreprenori în transport	5.567	10,85
— Mari arendași de pămînt	10.038	19,56
— Proprietari de mine și arendași de mine	1.430	2,79
— Alte categorii	4.625	9,01
În total =	51.313	100,00

Reiese că burghezia mică, mijlocie și mare din industrie dădea cel mai mare contingent al acestei categorii sociale și anume 57,78 la sută, iar burghezia comercială avea o pondere de 10,85%; un număr relativ mare, 10.038 de persoane, se ocupa cu arendășia mare în agricultură (19,56 la sută); proprietarii și arendașii de mine formau doar 2,79% din total.

Nu cunoaștem în detaliu ocupațiile cuprinse în rubrica „alte categorii" dar este foarte probabil că aici s-au conscris persoanele care se ocupau cu schimbarea și împrumutul banilor, precum și toți rentierii.

[20] *Bevölkerung un Wiehstand* ... p. 11—12.
[21] *Népszámlálás* 1870, 299—311.

Burghezia industrială se compunea din două pături sociale diferite: pe de o parte din meșterii breslași și meseriași independenți, iar pe de altă parte din proprietarii marii industrii în formare. Este de la sine înțeles că numărul capitaliștilor din mare industrie nu putea să fie decît foarte restrîns, marea lor majoritate avînd o proveniență de breaslă.

Cu toate că rolul breslelor a scăzut după revoluția de la 1848, iar legea din 1859 a limitat din nou activitatea lor, sistemul breslelor a fost desființat abia în anul 1872. În deceniile postrevoluționare burghezia breslașă a dus o luptă susținută, mai ales pe cale petiționară pentru apărarea breslelor și a pozițiilor sale. Adversarea ei era burghezia din afara breslelor. Această categorie și-a găsit un for important în instituția camerelor de comerț și industrie, care avea filiale la Cluj și Brașov încă din 1851, iar apoi și în alte orașe mari. Burghezia liberală a văzut în bresle rămășițele trecutului și un obstacol pe calea progresului industrial. Este cunoscută poziția lui George Barițiu, care în *Gazeta Transilvaniei* susținea consecvent ideea libertății industriale, cerînd desființarea breslelor.

În ciuda acestor confruntări, burghezia breslașă și-a păstrat statutul ei timp îndelungat, dar mai ales după ce concurența mărfurilor din Apus i-a îngrădit activitatea pe piețele Moldovei și Țării Românești, decăderea sa economică a devenit o realitate. Lovită de concurență și pe piețile locale, mai ales după ce în 1851 s-au desființat barierele vamale între Austria și celelalte țări din monarhie, între care și Transilvania, criza industriei de breaslă s-a adîncit. De acum i-a rămas un cîmp îngust de activitate. Supraviețuirea unei părți a meșterilor breslași s-a datorat în continuare tradiției: populația rurală ținea mult la unele mărfuri industriale obișnuite, cumpărînd mai ales cu ocazia tîrgurilor încă destul de masiv. Cu mărfurile destinate consumatorilor de la orașe s-a observat și fenomenul invers: tradiționalismul breslelor a cauzat falimentul mai multor ramuri deoarece după răspîndirea unor mode noi din apus, consumatorii refuzau să mai cumpere mărfurile demodate.

Burghezia de breaslă cu mentalitatea ei era o rămășiță a vechii societăți, iar modul ei de viață conservatoare a făcut să fie o formațiune socială închisă. Majoritatea breslașilor au sărăcit, fiind incapabili să se adapteze la noile condiții de viață. Totuși această categorie socială n-a dispărut în întregime căci îi putem surprinde continuitatea în industria mică specializată îndeosebi în actilvități auxiliare și de reparații, și mai puțin în confecționarea de mărfuri integrale.

Nu putem omite nici acel fapt că o mică parte a vechilor breslași a reușit să se transforme în capitaliști, cu precădere în industria textilă[22], și sporadic și în alte ramuri[23]. Este vorba desigur de burghezia industrială mijlocie și mare din Transilvania[24]. Ea s-a putut dezvolta în industria textilă, a hîrtiei și sticlei și îndeosebi în industria morăritului și a spirtului.

Numărul burgheziei comerciale a ajuns la 2476 în anul 1857 și la 5567 persoane în 1870. Aceste cifre nu sînt însă complecte deoarece pro-

[22] În jurul Sibiului, Brașovului și în Sighișoara.
[23] În ramura confecțiilor și încălțămintei.
[24] Simion Retegan, *Dieta românească din Transilvania*, Cluj, 1879, p. 88—89.

prietarii de hoteluri, restaurante şi alte sectoare comerciale au fost emişi, respectiv s-au comasat la rubrica „industriaşi". În 1870 numărul lor se ridica la 3474 de persoane adulte. Rezultă de aici că burghezia comercială era pătura socială cea mai dinamică. Acest aspect al problemei dezvăluie contradicţiile dezvoltării economico-sociale, al rămînerii în urmă; deoarece în ţările capitaliste unde revoluţia industrială era în desfăşurare, burghezia comercială avea un rol secundar în comparaţie cu cea industrială.

3 *Dezvoltarea muncitorimii*

Germenii clasei muncitoare s-au format de asemenea încă în ultima fază a feudalismului. Lucrătorii din manufacturi şi minerii au constituit precursorii muncitorimii moderne[25]. În tabelele de impunere din 1847 figurează un număr de 10.225 de mineri; din păcate angajaţii din manufacturi nu apar în această conscripţie. Cu ocazia recensămîntului din 1857 toţi muncitorii au fost grupaţi în rubrica „lucrători auxiliari din industrie"; numărul lor a atins 15.017 de persoane adulte[26]. Muncitorii formau pe atunci 2,71 la sută din numărul tuturor persoanelor adulte (cu un oarecare cîştig).

În deceniile următoare procesul de dezvoltare a muncitorimii s-a accelerat: în 1870 în industrie şi minerit au fost înregistrate 41.348 de angajaţi[27]. Nu este de subapreciat acest spor, prin care ponderea specifică în societate a clasei muncitoare în formare s-a ridicat la 4,25 la sută. Cu toate acestea, procesul formării clasei muncitoare se află abia în stadiu incipient.

Muncitorimea se compunea din două mari categorii: a celor ocupaţi în diferitele forme ale micii industrii; a celor cari lucrau în fabrici şi întreprinderi mari. Trebuie să subliniem că încă nici una din cele două categorii nu erau rupte complet de agricultură, de lumea satelor, fiind vorba în majoritatea cazurilor de prima generaţie de muncitori. De pildă întreprinderile prelucrătoare de lînă din jurul Braşovului au angajat în anul 1853, 365 de persoane din satele înconjurătoare[28]. Unii industriaşi angajau 12—14 fete[29]. Numai în industria textilă din Cisnădie lucrau în plin sezon, cu ocazia prelucrării lînii, 2—3000 de ţărănci[30]. Această categorie de ţărani-muncitori constituia o formaţie socială de tranziţie.

În anul 1870 mai mult ca jumătate, mai precis 52,39 la sută din muncitori lucrau deja la oraşe. Îndeosebi oraşele mai mari au devenit treptat

---

[25] N. N. Constantinescu, *Din istoricul formării şi dezvoltării clasei muncitoare din România*, Bucureşti, 1959, p. 433—469.
[26] *Bevölkerung un Viehstand*... p. 11—12.
[27] Népszámlálás 1870. p. 297.
[28] *Bericht der Handels und Gewerbekammer in Kronstadt 1853—1856*, p. 59.
[29] *Siebenbürgisch Deutsches Wochenblatt*, 4 noiembrie 1871.
[30] N. N. Constantinescu, op. cit., p. 462.

adevărate centre muncitorești. În anul amintit numărul muncitorilor atingea la Brașov cifra de 3550, la Sibiu de 2351, la Cluj de 2481[31].

Datele recensământului din 1870 ne permit să analizăm și structura interioară a muncitorimii.

Tabelul nr. 5

Repartizarea muncitorimii pe ocupații în anul 1870

Ocupația	Numărul muncitorilor	Procentul din totalul muncitorilor
— Muncitori constructori	4230	9,54
— Muncitori din industria metalurgică și din industria materialelor de construcții	8021	17,92
— Muncitori din industria chimică și alimentară	3073	6,86
— Muncitori din industria pielăriei și hîrtiei	9072	20,27
— Muncitori din industria textilă	4199	9,38
— Muncitori din alte ramuri industriale	4546	10,15
— Mineri	8207	18,33
— Muncitori din transport	422	7,64
În total =	41.770	100,00

Așadar, numărul muncitorilor a atins în 1870 cifra de 41.770 persoane, din care peste 77 la sută lucrau în industrie, iar 18,33% în minerit. Un număr impontant de muncitori erau angajați în industria metalurgică și a materialelor de construcții (17,92 la sută), în industria pielăriei și hîrtiei (20,27%), în industria textilă (9,38%). Muncitorii care lucrau numai sezonier au fost grupați cel puțin în parte, în rubrica „zileri". Majoritatea lor era formată din lucrători necalificați.

În rîndurile muncitorilor din Transilvania se găseau toate grupările etnice de aici; tocmai de aceea s-a acceptat chiar la începutul formării clasei muncitoare moderne ideea oragnizării în comun a diferitelor naționalități.

4 *Structura intelectualității și a funcționarilor*

În statisticile vremii intelectualitatea și funcționărimea apar împreună; de altfel nici în realitatea socială nu se făcea încă o delimitare precisă între ele.

În 1857 s-au conscris 13.633 de intelectuali și funcționari, adică 2,46 la sută din totalitatea persoanelor adulte cu cîștig. Numărul persoanelor

[31] *Népszámlálás 1870*. p. 297—319.

aparținătoare acestor categorii a crescut pînă la 1870 la 24.997 suflete. Mai trebuie să adăugăm numărul de 2518 al intelectualității „tehnice" și al liber profesioniștilor care figurau sub aceste denumiri în statistica recensămîntului. În total numărul intelectualilor și funcționarilor s-a ridicat deci la 27.425 persoane.

Atît structura interioară a intelectualității propriu-zise, cît și a funcționarilor era complicată, constînd din mai multe pături sociale.

Cea a angajaților publici se împărțea în funcționari de stat, orășenești și comunali. Intelectualitatea se compunea din preoți (3694 de persoane), învățători și profesori (3983), scriitori (73), artiști (1129), avocați (425), medici (230), chirurgi (28), farmaciști (164) și diferite alte ocupații (769). În sfîrșit în categoria intelectualilor au fost grupați elevii din învățămîntul mediu și superior (8802 persoane). Această categorie reflectă concepția vremii, confuziile în legătură cu noțiunea de intelectual, dar în mare redă destul de bine realitatea socială.

Comparînd cele două statistici, din 1857, respectiv 1870, aflăm că în dezvoltarea intelectualității nu s-au petrecut mari schimbări. Totuși, nu este de neglijat faptul că a crescut numărul învățătorilor și profesorilor; cariera juridică n-a pierdut nimic din forța de atracție; creșterea ponderii categoriilor de medici și intelectuali tehnici arată tendința spre modernizarea economică și socială. În rîndurile intelectualității s-a petrecut de asemenea o diferențiere materială și o ierarhizare funcțională. Ne gîndim la rangurile atît de categorice ale funcționarilor de stat și ai municipiilor sau la ierarhia intelectualilor după criteriul locului de muncă.

În societate un rol crescînd aveau scriitorii și publiciștii, printre care mulți erau juriști, avocați. Influența lor asupra societății, asupra mentalității societății, a sporit prin apariția și dezvoltarea presei, ca principal mijloc de comunicare.

5 *Statistica socială*

După ce am analizat succint schimbările structurale ale societății pe clase și pături sociale, vom încerca în cele ce urmează să shițăm un tablou de ansamblu asupra problemei studiate. Ca sursă istorică principală, vom utiliza statisticile recensămîntelor populației din 1857 și 1870. Trebuie să avem însă în vedere că știința statistică era abia la începuturile sale. De aceea imaginea statistico-socială este în unele laturi confuză și necesită îndreptări. Să pornim de la statistica din 1857.

Tabelul nr. 6

Structura societății din Transilvania (istorică) oglindită în datele statisticii din 1857

Categoria socială	Numărul	Procentul din totalul categoriei
A. *Categoria celor cu avere*		
1 Proprietari de pămînt	259.700	49,06
2 Industriași, fabricanți	23.097	4,36
3 Comercianți	2.576	0,49
4 Rentieri	7.921	1,50
Totalul categoriei A	293294	55,41
B. *Categoria celor fără avere*		
5 Muncitori auxiliari în agricultură	180.946	34,18
6 Muncitori în industrie	13.018	2,46
7 Muncitori în comerț	1.347	0,25
8 Diferite slugi și argați	24.590	4,65
Totalul categoriei B	219.901	41,54
C. *Intelectuali și funcționari*	16.169	3,05
TOTALUL Categoriilor A, B, C	529.364	100,00

Potrivit acestui tabel, în 1857, deci la cîțiva ani după abolirea sistemului iobăgist, 55,40 la sută din totalul persoanelor adulte independente posedau o avere mai mică sau mai mare, iar 44,60 nu dispunea de mijloace materiale, fiind nevoită să-și vîndă forța de muncă. Rezultă de aici că societatea transilvăneană a moștenit din epoca feudală o structură socială — diferențiată din punct de vedere material. Din punct de vedere profesional însă societatea se afla într-un stadiu mai puțin diferențiat. În 1857, aproximativ 85—90 la sută a populației era ocupată în agricultură. Această pondere nu s-a modificat în esență pînă la 1870. Prin urmare, industrializarea capitalistă întîrzia, iar structura profesională a societății avea un caracter tradițional, agrar-sătesc.

Pe lîngă cele de mai sus, pentru finisarea tabloului societății ar fi necesară diferențierea categoriilor sociale din tabelul nr. 6 după mărimea averilor. Din păcate statisticile nu ne furnizează date în legătură cu această problemă. Pe baza diferitelor surse am examinat mai sus situația diferitelor clase și pături, unde am încercat să arătăm și diferențierea socială pe baza proprietății deținute. Trăgînd concluziile din analizele făcute și comparîndu-le cu statistica din tabelul nr. 6, putem susține următoarele: aproximativ 99 la sută din proprietarii de pămînt (259.700 de persoane în 1857) erau proprietari mici, aparținînd țărănimii sărace, mijlocii și înstărite, și doar aproximativ 1 la sută aparțineau moșierilor; averea acestora din urmă se extindea însă asupra unei treimi din totalul pămîntului agricol[32]; în rîndurile țărănimii pătura sătenilor sărace forma

[32] După statistica agricolă din 1895 [*Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. XXIV, Budapest, 1900, p. 10*.].

majoritatea absolută a populației rurale; statistica din 1857 vorbește de 23.097 de industriași și fabricanți, dar nu specifică numărul deosebitelor categorii; din diferite alte surse cunoaștem însă că numărul atelierelor mari și fabricilor nu putea să fie mai mare de cîteva sute; prin urmare burghezia mare avea o pondere infimă față de mici proprietari de ateliere, breslași și alte categorii sociale; puterea economică și poziția socială a păturilor cu averi mai mari întrecea însă cu mult ponderea lor numerică.

În ceea ce privește populația activă fără avere, ponderea lor socială era de 41,54 la sută după statistica din 1857. Datele în sine sînt corecte, dar din pricina unor defecțiuni de clasificare a populației s-a ajuns la o oarecare umflare a numărului și ponderii categoriilor de muncitori auxiliari în agricultură. La familiile de țărani de pildă doar capul familiei era luat în evidență în rubrica de populație activă, pe cînd la zileri, au fost conscrișii și alți membri, dacă se angajau argați, zileri, etc. De exemplu, față de singura persoană în categoria populației cu avere, în rîndurile familiilor neavute putea să apară 2—3 sau mai mulți membri activi. Încercînd a face corecția necesară, credem că cel puțin cu 10 la sută trebuie redusă ponderea categoriei de „muncitori auxiliari" în agricultură. Raportul real între categoria populației cu oarecare avere și cea neavută va fi de aproximativ 66:34 la sută.

*

Am văzut că între rămășițele vechilor structuri sociale, și cele noi în dezvoltare se petrece o omogenizare, o apropiere mai ales în rîndurile țărănimii. Dar acest fenomen se observă și în sînul burgheziei, al intelectualității și al muncitorimii. Primele două decenii din a doua jumătate al secolului al XIX-lea constituie perioada de trecere de la structuri feudale la cele cu caracter predominant burghez. Totuși aceste structuri de clasă vor păstra încă mult timp unele caracteristici moștenite din feudalism. Țărănimea rămîne în mare parte o societate închisă, cu organizare tradițională; în sînul burgheziei categoria micilor proprietari de ateliere predomină păstrînd trăsăturile vechiului mod de viață; muncitorimea rămîne legată de agricultură; intelectualitatea prezintă și ea o compoziție structurală tradițională cu predominarea celei de profil umanistic. Totuși tendința principală a structurii sociale era aceea a modernizării, dar treptate, lente.

ACAȚIU EGYED

TRANSFORMATIONS DANS LA STRUCTURE DE LA SOCIÉTÉ TRANSYLVAINE DANS LES DEUX PREMIÈRES DÉCENNIES D'APRÈS LA RÉVOLUTION DE 1848

(Résumé)

Dans les deux premières décennies d'après la Révolution, un aspect important du développement social de la Transylvanie a été représenté, d'une part, par les modifications survenues à l'intérieur des anciennes structures de classe, et, d'autre

part, par l'évolution de la société, dans son ensemble, de l'étape féodale, à l'étape bourgeoise. L'étude cherche de répondre à la question: qu'est-ce que c'est passé avec les différentes classes et catégories sociales après la Révolution de 1848 et comment est-ce qu'elles se sont encadrées dans la nouvelle société bourgeoise? La conclusion de l'auteur est celle qu'il y a eu un processus d'homogénéisation des vestiges des anciennes structures sociales avec les nouvelles structures, surtout dans les rangs de la paysannerie. Les deux premières décennies de la deuxième moitié du XIXe siècle constituent la période de passage des structures féodales aux structures essentiellement bourgeoises. Pourtant, ces structures garderont longtemps encore des caractéristiques héritées de l'époque féodale. La paysannerie reste, pour la plupart, une société fermée, ayant une organisation traditionnelle; dans les rangs de la bourgeoisie, la catégorie des petits propriétaires d'ateliers est toujours prédominante.

Les ouvriers restent attachés à l'agriculture; l'intellectualité présente elle aussi une composition traditionnelle, ayant un profil surtout humaniste. Néanmoins, la tendance principale de la structure sociale fut celle vers la modernisation, bien que par étapes.

RECEPTAREA PRINCIPATELOR ROMÂNE ÎN OPINIA PUBLICĂ GERMANĂ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA*

Considerată de filozoful francez Blaise Pascal „comme la reine du monde" și de R. L. d'Argenson (1694—1757) ca „puterea care guvernează lumea", opinia publica a existat dintotdeauna și a devenit, mai ales în timpurile moderne, o forță politică, care a înfluențat, nu arareori, mersul evenimentelor istorice. A scrie, prin urmare, despre România în viziunea opiniei publice germane din veacul trecut este un subiect major, pe cît de interesant și bogat în sugestii, pe atît de complex și de dificil.

Chestiunea a stîrnit interesul istoriografic în România, N. Iorga numărîndu-se și în acest domeniu printre deschizătorii de drum prin: *Istoria românilor prin călători,* apărută în trei ediții, ultima reeditată într-un singur volum, în 1981, la București[1] și prin studiul special — unicul, de altfel, la noi — *Opinia publică germană și România lui Carol I-iu, înainte și după războiul de independență*[2]. Ideea lui N. Iorga a fost reluată și aprofundată cu accentul pe formarea opiniei publice franceze despre România în veacul al 19-lea.[3] dar fără a neglija lumea anglo-saxonă. În peisajul istoriografiei contemporane au apărut o serie de lucrări valoroase privind însă nu atît *imaginea* României din veacul trecut în conștiința europeană, cît reflexul evenimentelor istorice de rezonanță în viziunea memoralisticii, literaturii de călătorie, corespondenței diplomatice și consulare străine și, într-o oarecare măsură, în publicistica germană[4]. De asemenea, datorăm prof. Mihai Isbășescu o primă încercare de schițare a profilului etno-psihologic al românului în literatura de ex-

---

* Comunicare susținută la I. Simpozion internațional privind sud-estul european de la Mannheim/Heidelberg, din 6—10 noiembrie 1988.

[1] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători,* ediție îngrijită de Adrian Anghelescu, București, 1981, 701 p.

[2] „Academia Română", Seria III, Memoriile Secțiunii Istorice, tom. XIV. București, 1933, p. 1—29.

[3] Vasile V. Haneș, *Formarea opiniunii franceze asupra României în secolul al XIX-lea,* București, 1929, vol. 1.—2.

[4] Constantin Șerban, *Ecoul revoluției române de la 1848 în presa europeană a vremii,* în „Revoluția de la 1848 în țările române", Culegere de studii, ed. N. Adăniloaie și Dan Berindei, București, 1974, p. 185—200; Teodor Pavel, *Revoluția de la 1848 din Țările Române în corespondența către ziarul berlinez „Vossische Zeitung"*, în „Revista de istorie", tom. 27, 1974, nr. 3, p. 429—442; D. Ivănescu și Horst Fassel, *Știri externe despre revoluția de la 1848 din Țările Române,* în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" Iași, tom. XV, 1978, p. 353—380; Grigore Ploieșteanu, *Ecoul luptei românilor pentru Unirea Principatelor, în „Heidelberger Journal"*, în „Vatra", 1986, XV, nr. 1.

presie germană[5]. Este un prim pas reușit în direcția studiilor cu caracter imagologic despre români în beletristica germană.

În istoriografia germană n-a lipsit preocuparea de a cerceta receptarea Europei de Răsărit și a celei Sud-Estice în literatura de călătorii și în publicistica germană din secolul trecut.

O perspectivă a României văzută din unghiul călătorilor germani, în perioada 1800—1940, ne-a oferit Manfred Steinkühler[6] în timp ce Carla Braun von Stumm a consacrat un studiu bine documentat ecoului Unirii Principatelor Române (1959) în presa germană de diverse orientări, din vremea anilor 1856—1860[7]. Semnalăm, de asemenea, recenta monografie a distinsului romanist, profesor dr. Klaus Heitmann, de la Universitatea din Heidelberg, care reprezintă o foarte solidă și temeinică contribuție la conturarea mai nuanțată a *imaginii* României, din punct de vedere imagologic, în spațiul germanofon, în perioada 1775—1918[8].

În ciuda acestor contribuții notabile, imaginea României în viziunea opiniei publice germane din veacul al XIX-lea își așteaptă încă istoriograful, rămînînd un deziderat de viitor.

În lucrarea de față ne propunem să prezentăm succint modul cum au fost receptate din toate teritoriile locuite de români numai Principatele Moldova și Țara Românească, în opinia publică germană, din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Cîteva precizări preliminarii sînt indispensabile. Dat fiind precaritatea izvoarelor de care dispunem — presa germană lacunară existentă în România pentru prima jumătate a veacului trecut — nu avem pretenția să ne pronunțăm aici, cu maximă certitudine, asupra gradului de răspîndire în masa publicului german din acea epocă a cunoștințelor și ideilor despre țara și poporul român.

Cînd te încumeți să abordezi tema enunțată, din capul locului și inevitabil, se ridică întrebarea: a existat o opinie publică cu privire la Principatele Române în spațiul germanofon în prima jumătate a secolului al XIX-lea? Răspunsul este condiționat de stabilirea, în prealabil, a modului cum se putea forma o opinie publică și a caracterului ei specific în perioada care ne interesează.

1 Căi și mijloace de informare a societății germane cu privire la Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Principalul canal informațional l-a constituit, firește, presa care ajunge a patra putere în stat în secolul al XIX-lea și care a contribuit, în largă măsură, la revoluționarea proceselor imagologice[9].

[5] Mihai Isbășescu, *Românul în literatura germană*, în „Secolul XX", nr. 10—11—12, 1980, p. 107—128.

[6] Manfred Steinkühler, *La Roumanie vue par les voyageurs allemands (1800—1900)* în „Melanges de Philologie Romane dédiés à la mémoire de Jean Boutière", Liège, 1971, tom. II, 1971, p. 911—931.

[7] Carla Braun von Stumm, *Der Widerhall der Vereinigung der Donaufürstentümer in der deutschen Publizistik*, în „Acta Historica", tom. X, Monachi 1972, p. 7—77.

[8] Klaus Heitmann, *Das Rumänen Bild im deutschen Sprachraum. 1775—1918, Eine imagologische Studie*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1985, IX +364 p.

[9] Dan Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, București, 1986, p. 14.

Prin intermediul ziarelor, periodicelor, foilor volante, revistelor și, mai ales, a revistelor ilustrate, care s-au bucurat de o mare popularitate în rîndul cititorilor provenind din cele mai diverse categorii sociale, s-au inițiat preliminariile constituirii unei opinii publice în rîndul publicului german referitor la Principatele Române. În pofida cunoștințelor reduse de ordin geografic, istoric, etnografic, cultural despre țările române, care se suprapun, totuși peste un oarecare fond de cunoștințe elementare existent încă din secolele XVII—XVIII, se constată încă de la începutul veacului al XIX-lea că presa germană nu ignora cu desăvîrșire existența Principatelor Române. În statele germane, știrile parvenite la diverse reviste de la corespondenți din Moldova sporesc în valoare, după propriile mărturisiri ale editorilor lor și devin „cu atît mai interesante cu cît ele se referă la o țară a Europei încă foarte necunoscută pînă acum"[10]. Sînt notițe răzlețe, rareori însoțite de comentarii din partea redacțiilor, din cauza cenzurii și fără o continuitate în apariție. În general, pînă la 1848, de fapt, ziarele germane s-au limitat la comunicarea strictă de știri, cele referitoare la Principate fiind incluse la rubrica *Türkei,* puterea suzerană a Moldovei și Țării Românești. Comentariile apăreau rar și erau supuse unei severe cenzuri. Abia după evenimentele revoluționare din anul 1848, care au dat libertate presei, ziarele germane au devenit pentru prima oară: „o oglindă a opiniei publice"[11]. Această transformare radicală a presei germane a fost fericit caracterizată, în termenii următori: „Atmosfera politică care domina de aici înainte națiunea și-a găsit expresia mai ales în presă și fiecare ziar mai de seamă a reprezentat de aici înainte o bine deifnită idee politică, concepția fundamentală a unui partid politic și în lumina acestui partid și-a schițat concepția sa despre lume"[12].

Cu cît înaintăm mai adînc în veacul al XIX-lea, cu atît se înmulțesc în presă germană știrile despre Principate. Un rol important l-au avut, în acest sens, corespondenții marilor ziare germane ale epocii, unele întreținînd o adevărată rețea de „reporteri" pe continent. Nu lipseau asemenea reporteri nici în Principate, al căror număr crește pe măsura importanței evenimentelor politice și militare petrecute pe teritoriul țărilor române (războiul ruso-turc (1828—1829), revoluția de la 1848, redeschiderea crizei orientale prin izbucnirea războiului Crimeii (1853—1856) și ocupația țaristă, apoi turco-austriacă). Observațiile „de visu et auditu" ale acestor corespondenți de presă conferă știrilor lor nota autenticului și valoarea veridicității, de unde interesul aparte pe care-l prezintă. Știrile puteau fi transmise fie la cererea redacțiilor, fie din inițiativă proprie. Valoarea informațiilor transmise de corespondenții direcți sporea datorită faptului că, în majoritatea cazurilor, proveneau de la martori oculari ai evenimentelor sau stărilor de lucruri relatate. Uneori, corespondenții consemnează

---

[10] „Neúe Berlinische Monatsschrift", XII, 1804, p. 66—76 în Stefan Lemny, *Știri despre români într-o publicație iluministă" Berlinische Monatschrift",* în AIIAI, tom. XXII, 1985, partea a II-a, p. 747—752.

[11] Carla Braun von Stumm, *op. cit.,* p. 17.

[12] Ludwig Salomon, *Geschichte des deutschen Zeitungswesen von den ersten. Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches,* vol. III, Oldenburg und Leipzig, 1900—1906, p. 666.

faptul că știrile le-au fost transmise de alte persoane, cunoscuți sau prieteni, dar tot martori oculari. Alteori, inserau extrase din scrisorile primite de la aceștia din urmă, cu mențiunea că proveneau „de la un corespondent demn de prețuire și încredere"[13].

Știrile care soseau direct din Principatele Române purtau specificarea: „von der moldauischen Gränze", „aus Jassy", „ein Originalschreiben aus Jassy", „aus Bukarest", „von der walachischen Gränze" sau „von der unteren Donau". În general, articolele provenite de la corespondenții din Principate nu sînt semnate, autorul păstrîndu-și anonimatul. Cel mult, el semna sub formula mascată: „Nitteilungen eines Moldauers"[14].

În cazul unor știri despre evenimente militare, ca, de pildă, cele transmise de la granița moldovenească în ajunul războiului ruso-turc 1(828—1829), corespondentul din Iași specifica redacției ziarului „Algemeine Zeitung" din München că sînt transmise „durch eine ausserordentliche Gelegenheit".

În timpul evenimentelor revoluționare din anul 1848, în perioada cuprinsă între lunile mai—octombrie 1848, soseau la Berlin pe adresa redacției ziarului berlinez „Königliche privilegierte Berlinische Zeitung" (denumit și „Vossische Zeitung") corespondențe de presă din peste zece localități (inclusiv din Transilvania): Sibiu, Brașov, Blaj, Oradea, Oravița, Năsăud, București, Iași, Galați, Focșani[15].

Presa germană se mai putea informa cu privire la evenimentele din Principate și pe căi indirecte, preluînd știrile cuprinse în ziarele săsești din Transilvania, scrise de intelectuali sași sau de corespondenții acestor ziare rezidenți în Principate. Astfel, ziarele săsești „Siebenbürger Wochenblatt" și „Siebenbürger Bote" au avut în timpul revoluției din Moldova din primăvara anului 1848 corespondenții lor, care le-au descris detaliat mersul evenimentelor din Iași[16]. S-a mai stabilit cu certitudine că ziarul „Allgemeine Zeitung" din Augsburg primea știri despre revoluția din Moldova, prin filiera „Sibenbürger Bote"[17]. Este interesant de văzut cine erau corespondenții ziarelor germane și din ce medii sociale proveneau. Sînt avansate numele lui Gh. Asaki (1788—1869)[18], cărturar moldovean cu studii la Viena și Roma, întemeietorul învățămîntului superilor politehnic românesc la Iași și al primei gazete românești din Moldova „Albina Românească" (1829) și al lui Eudoxiu Hurmuzaki,[19] istoric și om politic, care studiase, de asemenea, la Viena. Este vorba, deci, de intelectuali români, de origine boierească, cu studii la universitățile apusene și care erau cunoscători ai limbii germane. Corespondenții de presă

---

[13] Teodor Pavel, *op. cit.*, p. 434, nota 25 — persoana „de încredere" provenea din Focșani.

[14] Vezi „Deutsche Zeitung", Heidelberg, din 1 iunie 1848, Nr. 153, Supliment 1/2 în D. Ivănescu și H. Fassel, op. cit., p. 355.

[15] Teodor Pavel, *op .cit.*, p. 431.

[16] Carol Göllner, *Presa săsească, un nou izvor pentru mișcarea revoluționară din Moldova (1848)*, în „Revista istorică", an. XXII, 1936, p. 105—111.

[17] *Ibidem*, p. 106, 107.

[18] Carla Braun von Stumm, *op. cit.*, p. 22.

[19] D. Ivănescu și H. Fassel, *op. cit.*, p. 355.

mai puteau fi: germani propriu-ziși, rezidenți la Iași, profesori[20] sau pedagogi și diverși alți străini, vorbitori de limbă germană. Pentru epoca Unirii se avansează numele unui anume S. von Reichlin, corespondentul ziarului „Kölnische Zeitung"[21] la București. Unii corespondenți din București ai ziarului „Vossische Zeitung" proveneau din cercul intelectualilor români emigrați din Transilvania și care cunoșteau limba germană[22].

Meritul unora dintre corespondenții de presă din Principate este nu numai de a fi informat, dar și de a fi influențat, totodată, presa germană într-un sens favorabil românilor și aspirațiilor lor de unitate și independență națională.

Variate în ceea ce privește conținutul — știri de ordin politic, militar, comercial — relatările corespondenților de presă din Principate adresate marilor ziare germane, fie ei autohtoni sau străini, nu pot, totuși, să recompună un cadrul socio-cultural și de civilizație românească. Un grad mai mare de relevanță pentru subiectul cercetat îl prezintă însemnările, notele, jurnalele de drum, într-un cuvînt, literatura de călătorie germană, care constituie al doilea canal informațional, nu lipsit de importanță, în formarea opiniei publice germane. Dealtfel, după cum avea să remarce, cu justețe, Robert Escarpit,[23] în condițiile secolelor al 17-lea și al 18-lea, pe plan european, se înregistrează un *succes deosebit* (subl. n.s.) al literaturii și povestitorilor călători sau al compilațiilor și împrumuturilor din memorialele marilor călători și exploratori, care îmbracă fie forma unor reportaje exacte, pozitive, fie aceea a ficțiunilor literare. Includem în literatura de călătorii și acele cărți ale foștilor consuli sau agenți diplomatici austrieci sau prusieni, rezidenți la Iași și București, destinate publicului, precum și jurnalele de campanie sau memoriile unor ofițeri cantonați în București în vremea războiului Crimeii.

„Les voyageurs sont la civilisation; c'est plus encore, c'est l'attention de l'Europe" — scria pe bună dreptate Saint Marc Girardin, membru al Academiei franceze, vis-à-vis de importanța deschiderii navigației pe Dunăre pentru Principatele Române, aflate, astfel, în drumul călătorilor și al civilizației europene. Cu acest prilej, se cuvine amintit faptul că, în anul 1834, vaporul „Argo" al primei Societăți de navigație cu aburi pe Dunăre (Die Erste Doanu-Dampfdchiffshrtsgesellschaft) a întreprins prima cursă cu pasageri pe fluviu, ancorînd la 23 aprilie 1834[24] în portul dunărean Galați. Semnificația evenimentului a fost curînd sesizată de publiciști, oameni politici, scriitori apuseni. Și din partea germană importanța și consecințele politice și comerciale ale evenimentului au fost corect apreciate. Adolf Schmidl, călător german din prima cursă a vasu-

---

[20] Ștefan Lemny, *Știri despre români...*, p. 747. Este vorba de Friedrich Schmidt, devenit la începutul veacului trecut profesor la Iași al celor doi fii ai domnitorului Al. Moruzi.

[21] Carla Braun von Stumm, *op. cit.*, p. 22.

[22] Teodor Pavel, *op. cit.*, p. 436.

[23] Robert Escarpit, *De la sociologia literaturii la teoria comunicării*, București, 1980, p. 98.

[24] C. I. Băicoianu, *Dunărea. Privire istorică, economică și politică*, București, 1915, p. 36—38; Erich Zöllner, *Histoire de l'Autriche des origines à nos jours*, 1965, p. 356.

lui „Argo" pe Dunăre și autor al cărții *Die Donau von Wien bis zur Mündung*, scria cu justețe că acel eveniment a deschis „o nouă epocă în istoria Dunării, precum și în aceea a călătoriilor spre țările din bazinul dunărean"[25].

Afluxul de descrieri și relatări de călătorie germane care a urmat înlesnirii mijloacelor de transport prin navigația mai lesnicioasă pe Dunăre se încadra într-un curent mai larg european. Este vorba de curentul orientalist, care a dominat literatura și arta în prima jumătate a secolului al XIX-lea. „Das Reisen ist eine Mode, eine Leisenschaft, eine Manie geworden" scria un contemporan german, la 1841[26]. Se călătorea, din pura plăcere de a călători și din curiozitatea de a cunoaște alte orizonturi și alte spații de civilizație. „I'y vais pouryavoir été" — spunea un călător francez, cam în aceeași vreme. Însemnările de călătorie jurnalele de drum, relațiile de voiaj, toată literatura de călătorii germană despre țările din Imperiul „celor o mie și una de nopți" au la bază interesul pentru Orient, pentru pitoresul exotic și pentru culoare. Se călătorea mai ales spre Constantinopol, precum odinioară toate drumurile duceau spre Roma. Țările Române, deși situate pe linia care unea Londra, Hamburg și Leipzigul de Constantinopol și Trapezunt și străbătute de mari artere comerciale, care legau Marea Baltică de gurile Dunării, însemnau pentru acest gen de călători de plăcere doar un popas, o etapă în drumul lor spre Orientul fascinant. Unii dintre acești vizitatori ocazionali, de cele mai multe ori grăbiți și văzînd Principatele doar din fuga poștalionului sau de pe coverta vasului de pe Dunăre, reîntorși în patrie puneau la curent și pe compatrioții lor cu cele văzute sau descoperite personal, comunicîndu-și impresiile generale, printre care se strecurau și modeste știri, imperfecte și subiective, despre puțin cunoscutele Principate de la Dunărea de Jos. De aceea, impresiile lor de călătorie pot fi intitulate „observații fugare ale unor călători fugari", După titlul cărții cu același nume a diplomatului prusian Karl Otto von Arnim, călător prin Moldova și Bucovina, pe la 1836[27]. Există și relatări de călătorie germane de o cu totul altă factură. Nu mai este vorba de simplii călători de plăcere, ce urmează itinerariile dictate de moda romantică a acelei epoci, ci de călători statornici, *de durată*, veniți în Principate, unii încă de la începutul veacului al XIX-lea sau mai devreme, cu rosturi științifice și culturale. Numărul lor crește odată cu procesul de europenizare a societății românești din prima jumătate a veacului trecut. În rîndul lor se numărau călători eruditi, oameni de știință, care explorează ținuturile românești în scopuri științifice, precum și profesori, pedagogi, medici, diplomați, etc. În această perioadă asistăm la un salt calitativ în privința descrierilor de călătorie. Ele capătă un caracter științific, bazîndu-se pe o riguroasă documentare, nelipsind nici date statistice și informații transmise de auto-

[25] Adolf Schmidl, *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Konstantinopol*, Wien, 1835, p. VI.

[26] *Morgenland und Abendland. Bilder von der Donau, Türkei*, 2 vol. Stuttgart și Tübingen, 1841, p. 4.

[27] Karl Otto von Arnim, *Flüchtige Bemerkungen eines Flüchtigen Reisenden*, Berlin și Leipzig, 1837—1850, 6 vol.

rităţile oficiale. Dintre acestea din urmă se detaşează net opera consacrată Principatelor Române de fostul consul general prusian în Principate, cu reşedinţa la Iaşi, J. F. Neigebaur (24 iunie 1783—22 martie 1866, „un tipic reprezentant al literaturii de călătorie de gen enciclopedic[28]. Diplomatul prusian a mai fost şi „un adevărat om de ştiinţă, tipic pentru generaţia oamenilor de cultură, al căror dinamism intelectual a pus bazele renaşterii prusiene"[29]. Prin funcţia deţinută, precum şi prin numeroasele călătorii în cele trei ţări româneşti, inclusiv în Transilvania, J. F. Neigebaur a cunoscut direct şi nemijlocit România şi pe locuitorii săi. În scurtul răgaz (aproximativ doi ani), el a strîns un imens material privind istoria, cultura, folclorul, literatura, geografia, arheologia, economia şi demografia ţărilor române. Asemeni profesorului Saint Marc Girardin, care-şi publicase sub formă epistolară (în 13 scrisori) mai întîi în presă amintirile de călătorie prin Principate şi diplomatul prusian, încă din 1843, a încredinţat tiparului trei articole cu tematică românească, apărute în „Magazin für die Literatur des Auslandes"[30]. Însuşi faptul de a le fi publicat într-o revistă ilustrată, de largă circulaţie în rîndul publicului, a putut fi un factor care a contribuit la familiarizarea societăţii germane cu bogatele, dar ignoratele ţări româneşti dintre Carpaţi şi Dunăre. Reîntors în patrie, fostul consul general şi-a sistematizat şi concentrat materialul adunat şi publicat parţial în reviste, în principal,[31] în două cărţi de călătorie, cu caracter monografic: *Beschreibung der Moldau und Walachei,* prima ediţie, Leipzig, 1848 şi Breslau, 1854, a doua ediţie şi a doua carte de călătorie: *Die Donau — Fürstentümer,* publicată în trei părţi, între anii 1854—1856, la Breslau[32]. Ecoul primei sale cărţi în presa austriacă a fost notabil şi iată o probă în acest sens: „Bei Carl Gerold und Sohn, Stephansplatz, No. 625, ist zu haben: „Beschreibung der Moldau und Walachei" von Dr. John. Ferd. Neigebaur, vorm. General Konsul der Moldau und Walachei, gr. 8, brosch, 2 fl. 40 kr. Die Donau Fürstentümer ziehen in diesem Augenblick die allgemeine Aufmerksamkeit in so hohem Grade auf sich, dass das hier angezeigte Werk gewiss mit lebhaften Interesse empfangen werden wird. Niemand aber konnte die schwierige Aufgabe einer Beschreibung der Moldau und Walachei so befriedigend lösen, als der verfasser, welcher während seines mehrjährigen Aufenthaltes dort als königlicher preussischer General Konsul vielfach Gelegenheit hatte diese Länder näher kennen zu lernen"[33]. Se

[28] Klaus—Henning Schroeder, *J. F. Neigebaur in Rumänien (1843—1845),* in „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", 3, 1975—1976, Freiburg/München, p. 83.

[29] V. Papacostea, *Ein preussischer Beobachter in den rumänischen Ländern vor einem Jahrhundert (J. F. Neigebaur),* Bukarest, 1942, p. 46.

[30] Este vorba de articolele: *Die Bojaren der Wallachei., Das Kloster Niamzo in der Moldau şi Der Verwaltung der geistlichen und Schul-Angelegenheiten in der Walachei,* datate Iaşi şi publicate în „Magazin für die Literatur des Auslandes". Bd. 24, Berlin, 1843, p. 315—316; 431, 365.

[31] Pentru lista completă a lucrărilor publicate de J. F. Neigebaur vezi K. H. Schroeder, *op. cit.,* p. 90—92.

[32] Pentru titlurile celor trei părţi din *Die Donau-Fürstentümer* vezi K. H. Schroeder, *op. cit.,* p. 91.

[33] „Ost—Deutsche—Post", Wien, din 4 Octombrie 1848, nr. 3, ultima pagină, la rubrica publicitară.

atestă, astfel, prin cuvîntul unui ziar de largă circulație interesul general și gradul înalt al acestui interes, pe care evenimentele petrecute în 1848 în spațiul românesc le suscitau în conștiința publică austriacă.

Apărute în ediții succesive, cărțile de călătorie ale lui J. F. Neigebaur au contribuit la menținerea unui oarecare interes pentru țările dunărene, la reactualizarea și fixarea imaginii create în opinia publică germană, firește, într-o dimensiune restrînsă. Momentul era propice, coincizînd cu redeschiderea „problemei orientale" la jumătatea veacului trecut, cînd soarta țărilor dintre Carpați și Dunăre despre care însuși J. F. Neigebaur era nevoit să recunoască că: „Principatele dunărene rămîn restului Europei pînă acum mai necunoscute decît părți de lume îndepărtate (...)[34] preocupa întreaga diplomație europeană. Trebuia trezit și interesul marelui public. Și cărțile diplomatului prusian au reușit s-o facă. Este suficient să citățm audiența pe care „Beschreibung der Moldau und Walachei" a avut-o în rîndul cititorilor marelui periodic vienez sus citat. De asemenea, după cum remarca prof. K. Heitmann: „de o considerabilă importanță pentru formarea opiniei ulterioare a fost fără îndoială faptul că la jumătatea veacului asemenea (la Neigebaur" poporul valah, un foarte frumos tip uman") a fost receptat și propagat de lexicoane. „Valahul este frumos constituit, puternic, mlădios, plin de viață și fantezie „se spune în Pierer-Lexicon din 1846 (tom. XXXII) p. 256). „Frumos clădit, puternic, mlădios" sună atributele din articolul *Moldau* din Meyers-Lexicon din 1852 (tom. XXVIII, p. 1114) care evident se bazează pe Pierer, în timp ce remarca „valahii sînt un tip uman izbitor de frumos și mare" în articolul „Valahia" (tom. XLIV, p. 648) ne face să ne gîndim la Neigebaur, care probabil este de presupus, este autorul acestei contribuții"[35].

Numeroase sînt și preluările și reproducerile unor întregi pasaje din Neigebaur de către compilatori zeloși ce vizitează România la mijlocul (vezi de ex. Ungewitter) și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. (de ex. Rasch). De aceea, pe drept cuvînt, se poate afirma că lucrările și cărțile de călătorie ale lui J. P. Neigebaur nu numai că au făcut cunoscute țările române, dar au și influențat asupra modului cum ele au fost receptate ulterior de către cititori. Am insistat asupra „momentului J. P. Neigebaur" și a ecoului cărților sale în presă, lexicoane, ș.a., pentru că, la vremea aceea ele au jucat în formarea opiniei publice germane un rol comparabil numai cu cel al operei lui J. A. Vaillant[36] în formarea opiniei publice franceze despre români și a cărții fostului consul britanic la București, de la începutul veacului al 19-lea, W. Wilkinson,[37] în rîndul publicului englez. Nu trebuie ignorat faptul că prin lucrările și traducerile în germană din jurnalele de călătorie străine consacrate spațiului românesc (unele și ilustrate, ca, de pildă, albumele lui A. de

---

[34] J. F. Neigebaur, *Die Moldau-Walachen oder Romanen und der Russische Schutz*, Breslau, 1855, p. V.

[35] Klaus Heitmann, *op. cit.*, p. 83.

[36] J. A. Vaillant, *La Romanie ou histoire langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or ou ordialien, vallaques et moldaves, résumées sous le nom de romans*, tom. I, Paris, 1844, 404 p.

[37] W. Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia, including various political Observations relative to them*, London, 1820.

Demidov[38] și A. de Billecocq[39]), J. P. Neigebaur a contribuit în mod sensibil la informarea și difuzarea unor știri veridice și documentate despre români și puțin cunoscutele țări românești. Aceasta a adus incontestabil servicii cauzei românești, devenită problemă la ordine zilei pe agenda diplomației apusene, confruntată cu spinoasa „problemă orientală". Puțini străini, remarcau cu justețe N. Iorga și V. Papacostea, au scris studii mai atente și mai minuțioase asupra Principatelor și a poporului român și au contribuit prin scris la crearea unui curent de opinie favorabil românilor în rîndul intelectualității europene decît diplomatul prusian J. F. Neigebaur[40]. Este de presupus că afirmația este valabilă și pentru cercurile cultivate ale publicului din spațiul germanofon.

La genul literaturii de călătorii germane despre spațiul românesc, de un format accesibil publicului — „cărțile de buzunar" — nu putem omite cunoscuta colecție „Taschen Bibliothek der wichtigsten und interessantesten Reisen durch Siebenbürgen, Moldau, Walachei, Bessarabien, Bulgarien, Servien, Bosnien und Romanien (sic)," Nürnberg, 1828—1832, 4 volume, apărută sub îngrijirea editorului Joachim Heinrich Jäck, în care au văzut lumina tiparului și însemnări de călătorie prin Principate (Vezi F. J. A. Schneidawind, *Reisebilder aus Serbien, der Moldau und Walachei,* (1832), din primele decenii ale secolului al 19-lea.).

„Cărțile de buzunar" alături de almanahuri s-au bucurat de o mare popularitate în rîndul cititorilor din cele mai diverse categorii sociale. Prin intermediul lor, remarca Robert Escarpit,[41] s-a realizat acel indispensabil „circuit al colportajului" informațiilor. Apărută cu ocazia izbucnirii războiului ruso-turc (1828—1829), colecția „Taschen—Bibliothek . . ." a fost reeditată, la scurt timp, într-o ediție prescurtată, la Gräz, în 1831, tot sub îngrijirea editorului J. H. Jäck, indiciu că a avut succes de public. Interesante pentru aspectul cercetat sînt aprecierile editorului din prefața colecției. „Taschen—Bibliothek . . ." răspunde interesului crescînd al publicului german pentru „acele țări cu care *noi avem mult mai mare legătură* (subl. n.s.) decît pînă acum consideratele străine părți de lume"[42].

Reiese că nu numai evenimentele militare în sine, al cărui teatru de desfășurare au fost Principatele, au stîrnit curiozitatea publicului, ci și „foamea" de știri despre ținuturi mai puțin cunoscute, dar cu care

---

[38] A. de Demidov, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée*, Paris, 1842, 3 vol., pe care J. F. Neigebaur a publicat-o într-o ediție ilustrată, cu desene de pictorul francez Raffet în anul 1854, sub titlul, *Reise nach dem südlichen Russland und der Krim, durch Ungarn, die Walachei und die Moldau im Jahre 1837*, von Anatol von Démidoff. Nach der zweiten Auflage deutsch hrsg. von J. D. F. Neigebaur, 2 Teile, Breslau, 1854.

[39] *Die Moldau-Walachen oder Romanen und der Russische Schutz.* Nach dem Französischen Moldau-Walachischen Album des General-Consul Ritter Billecocq. Mit Illustrationene von Abigoël Bouquet (Bearbeitung des folgenden Werkes: Adolphe Billecocq, *Album moldo-valaque*, Paris, in „L'Illustration Journal universel", 1848.)

[40] N. Iorga, *Introducere*, la Hurmuzaki, Documente, tom. X, p. LXIV, Vezi Papacostea, op. cit., p. 46.

[41] Robert Escarpit, *op. cit.*, p. 75.

[42] *Taschen Bibliothek der wichtigsten und interessantesten Reise durch Siebenbürgen, Moldau, Walachei, Bessarabien, Bulgarien, Servien, Bosnien, und Romanien*, ed. de J. H. Jäck, Nürnberg, 1828—1832, vol. V, p. 495.

lumea germană întreținea legături comerciale devenite tradiționale, încă din veacul al XVIII-lea și, chiar, legături politice. Editorul sugera în același timp stadiul cunoștințelor publicului german, în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, despre Principatele Române, arătînd că ele ar merita mai multă atenție decît li s-a acordat pînă atunci de către cititorii germani.

O însemnată, gustată și răspîndită în mase cale de cunoaștere a vieții altui popor a constituit-o *ilustrația* sau *documentul iconografic*, care a însoțit și completat descrierile de călătorie. La începutul secolului trecut simplele relatări sau însemnări literare de călătorie nu mai satisfăceau. Se căutau mijloace mai sugestive de redare a modului de viață din alte spații geografice. Ca urmare, călătorii, dacă nu erau ei înșiși desenatori, angajau artiști plastici contemporani pentru a fixa cu penelul sau a imortaliza în gravuri, acuarele, litografii, pitorescul ținuturilor vizitate. Așa se face că odată cu curentul orientalist din artă și literatură, care a generat afluxul romantic de călători interesați de B. Orient, crește și numărul călătorilor artiști plastici, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. *Culoarea* și pitorescul *exotic* al Orientului constituiau și punctul de atracție al artiștilor. Acestei fericite combinații de gusturi i se datorează apariția cîtorva albume relative la Principate, opera unor artiști plastici francezi sau germani. Mai vii și mai sugestive, mai pitorești și mai colorate decît textele în sine gravurile, acuarelele și litografiile au polarizat interesul unui public larg de cititori. A fost o cale eficientă de receptare și de formare a ideilor și cunoștințelor unui popor despre altul. Considerăm nu lipsit de interes să urmărim succint acest aspect în cazul Principatelor Române, pentru că ilustrațiile, care se asociază unei atitudini mentale, au contribuit simțitor la formarea imaginii publicului german despre români.

Continuînd tradiția secolului al XVIII-lea, în 1825, apare albumul pictorului August von Henikstein,[43] bavarez de origine (născut la 21 oct. 1802 — mort 1840), călător prin Țara Românească, care înfățișează într-o suită de acuarele o adevărată galerie de tipuri din toate păturile sociale. Albumul prezintă interes și este valoros nu numai prin acuratețea execuției artistice, prin reconstituirea minuțioasă a costumelor de epocă, dar și ca sursă de informare asupra modului de viață al societății bucureștene la cumpăna dintre vremurile vechi și cele noi.

Un foarte modern album din punct de vedere al concepției, cu un pronunțat caracter publicitar, apărea la Viena, în 1826 care înfățișa privelștile încîntătoare ale cursului Dunării de la izvoare pînă la vărsarea în mare, nelipsind nici vederile din Muntenia. Albumul citat era intitulat *Donau Ansichten vom Ursprung bis zum Ausflusse ins Meer nach der Natur und auf Stein gezeichnet von Jakob Alt, von Belgrad bis zur Miindung im Schwarze Meer nach der Natur aufgenommen von Ludwig Ermini von mehreren Künstlern lytographiert und herausgegeben von*

[43] *Costumes et portraits fais à un voyage par la Valachie et la Bulgarie à Constantinople dans l'année 1825, par le Chevalier Auguste von Henikstein* (Vezi Paul Cernovodeanu, *Tipuri și costume pitorești bucureștene din albumul lui Henikstein*, în „Revista muzeelor", 1968, nr. 2, p. 162—165).

Adolph Kunike. Stampele din albumul lui Jakob Alt (pictor peisagist, acuarelist și litograf austriac (născut la Frankfurt în 1789 — mort în 1872) atrag luarea aminte prin tot ce ar putea atrage un turist obișnuit cînd vizitează pentru prima oară locuri mai puțin umblate. Din acest punct de vedere stampele din album capătă caracterul unor *vederi turistice* moderne. Albumul lui J. Alt deși apărut în 1826, poate fi privit ca un adevărat *album turistic*[44]. Presupunem că asemenea albume cu vădite calități publicitare nu puteau scăpa atenției marelui public din Imperiul Habsburgic. Foarte sugestive pentru modul de viață, cu plimbarea la Șosea, pentru mijloacele de transport ale epocii, cu vestita trăsură a poștei muntene, ocupațiile, felul de a călători prin ținuturile dunărene în prima jumătate a secolului al XIX-lea sînt cîteva schițe din albumul nesemnat, întitulat „Skizzen aus den Donau-Fürstentümer,"[45] conținînd 15 litografii, care constituie documente vii, expresive, privind aspecte de viață cotidiană și stadiul de civilizație al societății muntene la acea epocă.

Nu lipsesc din preocupările artiștilor plastici de origine germană întîmplările senzaționale — cutremure, incendii (ca, de pildă cel din București, din anul 1847), care puteau suscita interesul publicului larg[46]. De asemenea, trezeau interes în public ilustrațiile privind evenimente de interes particular, ca, de exemplu, trecerea prin București, în iunie 1843, a prințului Albert de Prusia, fratele regelui Prusiei și ambasadorul acestuia pe lîngă Înalta Poartă. Traseul lui, de la Constantinopol cu vaporul pe Dunăre pînă la Giurgiu, vizitarea Bucureștiului — au prilejuit cunoscutuliui pictor francez Ch. Doussault o suită de ilustrații — după gravuri executate în lemn — care au fost publicate în *Album-valaque*, editat de fostul consul francez în Principate, A. de Billecocq, apărut la Paris, în 1848. Este de presupus că respectivul album, dat fiind importanța personajului în ipostaza de călător, a cărui drum îl ilustra, n-a fost străin cercurilor înalte de la Berlin.

Apelul la ilustrațiile cu subiect românesc se constată mai ales în revistele ilustrate cu larga răspîndire în rîndul cititorilor din diverse pături sociale, în cazul evenimentelor istorice de rezonanță, cum a fost revoluția de la 1848. Menționăm, în acest sens, periodicul german „Illustrierte Zeitung" al cărui prim număr apărea la Leipzig, în 1843, prin grija lui Johann Jakob Weber. A fost timp de cîteva decenii singura revistă ilustrată de limbă germană. A înregistrat o lungă viață publicistică. Și revista „Über Land und Meer" publica, cîteodată, articole cu tematică românească, cu sau fără ilustrații[47]. Cel mai bine ilustrat în paginile lui „Illustrierte Zeitung" din Leipzig este momentul revoluționar 1848 în Muntenia. În paginile sale se găsesc cîteva litografii colorate, exe-

---

[44] Andrei Cornea, *De la portulan la vederea turistică*, București, 1977, p. 100—101.

[45] Colecția C. I. Karadja, București, 1910.

[46] *Bucureștii vechi, Documente iconografice*, București, 1936, planșa nr. XXVII: „Der Brandt der St. Georgen Kirche zu Bukarest", 1847, gravură în aramă de E. F. Büchner.

[47] Gustav Rasch, *Walachische Kontraste*, în „Über Land und Meer", Stuttgart, 1867, p. 328—330.

cutate după picturile lui C. D. Rosenthal,[48] martor ocular și participant la revoluție. Tablourile sale poartă amprenta „lucrului văzut la fața locului", ca, de pildă, „Primirea la Giurgiu a trimisului extraordinar al Porții, Suleiman Pașa" și „Statuia Libertății ridicată la 23 iunie 1848", intrate demult în circulație și ilustrînd, în prezent, tratatele de istorie și manualele școlare din România.

Articole cu tematică românească publicate în „Illustrierte Zeitung" s-au mai ilustrat și cu desene eexcutate de reputatul pictor francez Michel Bouquet[49].

Prin noutate și colorit, ilustrațiile din periodicele germane au stîrnit, firește, interesul cititorilor lor, fiind un mijloc deosebit de eficient de transmitere a informațiilor și de răspîndire a știrilor despre evenimentele revoluționare de la 1848 din Principate și despre români, în general.

Este știut, că, în general, ilustrațiile, indiferent de forma în care au fost executate (alb—negru, colorate sau gravură în lemn, oțel, litografii, acuarel, ș.a.) au suscitat în întreaga Europă un larg interes și s-au folosit la ilustrarea marilor enciclopedii, lexicoane tratate de geografie, etnografie, istorie, ș.a. Din această categorie de surse interesante pentru subiectul cercetat sînt așa-numitele „Konversationslexika", „Brockhaus Lexicon" (1819, 1827), Pierer Lexikon (1846). „Meyers Lexikon" (1852) ș.a. S-a afirmat, pe bună dreptate, că acestea au putut constitui lectura burgheziei cultivate germane din secolul al XIX-lea[50]. Informațiile despre români furnizate de aceste lexicoane nu provin întotdeauna de la prima mînă, nu sînt fidele și bine documentate, ci adesea deformate și reprezintă niște pastișe. Prezintă interes și acela „popular wissenschaftliche Hand und Hausbücher"[51] din domeniile geografiei și etnografiei, la care a avut acces un public larg de cititori.

O altă cale puteau fi *saloanele* și *cafenelele literare,* care puteau crea ambianța propice conversațiilor particulare, ca mijloc de formare a unui început de opinie publică despre români și Principate, înglobate, firește, în chestiuni politice de mai larg interes (ca, de pildă), „chestiunea orientală", la jumătatea secolului trecut).

Printre alte modalități de informare menționăm: corespondența comercială cu firme și case de comerț germane interesate în importul de materii prime din țările dunărene, mai ales cereale, vite, lînă, piei, miere și alte produse naturale., ș.a. Nu trebuie scăpate din vedere datorită importanței lor nici contractele directe ale negustorilor „lipscani", nume sub care intrau negustori greci, evrei, armeni, români, care frecventau

---

[48] St. Schwann, G. Brătescu, *Imagini ale anului revoluționar 1848*, în „Magazin istoric", an. IX, nr. 5 (98), 1975, p. 60—64.

[49] V. Beneș, *Bouquet, Raffet și Lancelot*, Cluj, 1934, p. 5.

[50] K. Heitmann, *op. cit.*, p. 61.

[51] *Ibidem.* K. Heitmann citează dintre acestea cartea lui K. P. V. Hoffmann, *Die Erde und ihre Bewohner — ein Lehr und Lesebuch für Schule und Haus*, 1832, ed a 2-a în 1833, reeditată de același autor sub titlul: *Die Völker der Erde, ihr Leben. ihre Sitte und Gebrauche, zur Belehrung und Unterhaltung geschildert*, 1840.

anual tîrgul de la Leipzig și care, deși intermediari în comerț, puteau fi o cale de a furniza pe lîngă mărfuri și știri lumii germane.

Un mijloc, care a contribuit simțitor la cunoașterea reciprocă l-a constituit stabilirea unor comercianți și meseriași germani[52] în Principate, atrași de scutirea de impozite, de posibilitățile largi de cîștig ce li se ofereau și de protecția avantajoasă a consulilor austrieci și prusieni, care se instalează în Principate de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Numărul lor crește în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

De asemenea, studenții români la universitățile germane au sporit posibilitatea contactelor personale cu lumea învățată, cultă, universitară germană. Se adaugă la aceste legături schimburile științifice întreținute de „Societatea de medici și naturaliști" din Iași (1833) cu diverse instituții academice germane.

Nu trebuie omiși nici etnografii și folcloriștii, care au furnizat știri relevante pentru cultura materială și spirituală a poporului român și dintre care unii au publicat în limba germană traduceri din poezia populară română[53]. Prezintă interes ca sursă de informare și traducerile în limba germană din scriitori străini, care au scris despre români, precum și beletristica germană a acelei epoci cu tematică românească. Firește, nu considerăm epuizate toate modalitățile care au existat la acea vreme de informare a societății germane și dintre care unele au putut comunica anumite *imagini* referitoare la români.

Am omis în mod voit sursa cea mai precisă și completă de informare — corespondența diplomatică și consulară din București, Iași, Galați, ș.a. pentru că aceasta n-a ajuns la cunoștința opiniei publice, ci în cancelariile de la Viena și Berlin. Am menționat-o numai pentru că atestă un incontestabil interes politic și economic german față de Principatele Române. Și acest interes este mai mare și mai timpuriu decît se crede, în general, în istoriografie.

Apreciem că prin modalitățile prezentate, care au avut un ecou mai mare sau mai mic, s-a cristalizat și conturat, treptat, un început de imagine despre poporul român în ochii lumii germanofone. A fost un proces istoric complex și de durată, cu rădăcini ce urcă pînă în secolele XVI—XVII—XVIII, care a continuat, cumulativ, pe tot parcursul secolului al XIX-lea și pînă în pragul secolului al XX-lea.

Este de la sine înțeles că prin relațiile economice și politice, prin schimbul de valori culturale, precum și prin contactele directe s-au creat premizele imaginilor reciproce. Cercetătorul care se încumetă să cerceteze formarea opiniei publice germane despre Principate și poporul român întîmpină însă o dificultate intrinsecă procesului semnalat, care micșorează, oarecum, valoarea premizelor mai sus prezentate. Apariția *imaginilor*

---

[52] Considerați ca „die wichtigste Grundlage der deutsch-rumänischen Kulturbeziehungen". Vezi F. Valjavec, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, 1953/1970, IV, p. 54; Vezi și studiul special consacrat străinilor aflați în Moldova sub protecția consulatelor străine în secolul trecut: Stela Mărieș, *Supuși străini din Moldova în perioada 1781—1862*, Iași, 1985, 172 p. + XV Anexe.

[53] Joh. Karl Schuller, *Rumänische Volkslieeder*, 1852, 1857; *Rumänische Volkspoesie*, gesammeit und geordnet von B. Alecsandri, deutsch von W. von Kotzebue, Berlin, 1857.

unui popor despre altul mai implică și alte elemente, mai presupune relații continui, de lungă durată, de vecinătate, de prietenie sau de adversitate. Or, relațiile dintre Principate și statele germane, mai puțin cele cu Austria, au fost sporadice, indirecte și pe bază de contacte individuale,[54] iar fluxul informațional n-a fost continuu, în unele perioade istorice el s-a estompat sau n-a fost de natură să transforme informațiile în *imagini*. Explicația acestei stări de lucruri și implicit a caracterului special al opiniei publice germane despre România o găsim judicios caracterizată în recenta monografie a prof. dr. K. Heitmann: „(. . .) Relațiile cu românii n-au fost împovărate de nici o dispută teritorială, de nici o rivalitate pentru putere, de nici o concurență economică. Românii nu erau vecini față de care trebuia să te distanțezi critic din punct de vedere cultural pentru a-ți găsi propria identitate. Cu atît mai puțin reprezentau un aliat potențial sau un tovarăș de soartă în apărarea în fața unui dușman comun tradițional. Așa că lipsea atitudinii opiniei publice germanofone față de poporul român acea fixație dictată de sentiment, acel moment afectiv în privința unei fascinații pozitive, negative sau ambivalentă impuse prin geografie și istorie părților permanent contrarii"[55].

În concluzie, în perioada care face obiectul atenției noastre se poate vorbi numai de conturarea fazei preliminare a formării opiniei publice germane despre țara și poporul român. De o opinie publică, în *înțelesul propriu* (subl. ns.) al cuvîntului, se poate vorbi numai din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după războiul de independență, legată și de domnia lui Carol I de Hohenzollern.

2 *Principatele Române în viziunea opiniei publice germane din prima jumătate a secolului al XIX-lea*

Pornind de la ideea că presa a fost în epoca care ne interesează calea cea mai eficientă de informare și popularizare a știrilor în rîndul publicului germanofon s-ar impune de la sine o cercetare sistematică și exhaustivă a informațiilor privitoare la români în periodice, ziare, reviste foi volante, de diferite orientări și nuanțe politice. O atare explorare nu s-a făcut încă. Din această cauză, cersetătorul este confruntat cu mari dificultăți: lipsa bibliografiei tuturor periodicelor germane din secolul al XIX-lea, a indicilor de publicații,[56] ș.a. Fără aceste instrumente de lucru nu se poate trece la o cercetare *à fond* a temei care ne interesează. Este de presupus că din punct de vedere al receptării periodicele s-au bucurat de o mai mare audiență în rîndul cititorilor decît cărțile. În cazul acestora se ridică problema dacă s-au difuzat în cercuri mai largi sau mai restrînse, în ce tiraj, în cîte ediții,[57], ș.a., lucruri dificil, dacă nu chiar imposibil de stabilit de noi. De aceea, în cele ce urmează, vom încerca doar să schițăm problematica românească în aspectele ei esențiale, așa cum se degajă din

[54] Mihai Isbășescu, *op. cit.*, p. 108.
[55] K. Heitmann, *op. cit.*, p. 40—41. Trad. ns. după textul orig. lb. germ.
[56] Vezi pentru secolul al XVIII-lea Paul Hocks, Peter Schmidt, *Index zu deutschen Zeitschriften des Jahren* 1773—1830, I—III, 1979.
[57] K. Heitmann, *op. cit.*, p. 61.

periodicele germane de epocă care ne-au fost accesibile, coroborate cu alte informații și mărturii din relatările de călătorie, cu un grad mai mare de relevanță pentru tema cercetată.

Știrile le-am sistematizat pe criterii tematice. Ele prezintă un caracter prevalent politic.

Situate geografic la hotarele a trei imperii rivale (Imperiul habsburgic, țarist și otoman), într-o zonă de convergență a mari civilizații și mari interese strategice, politice și economice, stăpîne pe gurile Dunării — și deci pe ieșirea în Marea Neagră — Principatele Române, aflate sub dominația otomană, au interesat marile puteri europene și opinia publică apuseană, pînă în momentul răspîndirii principiului naționalităților, mai ales, în strînsă dependență de așa-numita „chestiune orientală". Evoluția acestei probleme, marcată de războaiele victorioase ale Rusiei țariste în dauna Imperiului otoman, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, a avut repercusiuni asupra istoriei Principatelor Române, care au fost mereu teatrul ostilităților militare ruso-turce sau al ocupațiilor succesive ale trupelor străine. Fiecare recrudescență a „chestiunii orientale", în anii 1828—1829, 1838—1840, 1853—1856, aducea în atenția Europei politice și zonele locuite de români, devenite „non seulement la proie, mais la monnaie d'echange des vainqueurs", după expresia unui diplomat francez al epocii[58].

Independent de „chestiunea orientală", românii înșiși și-au făcut cunoscută identitatea națională — probă concludentă revoluția lui Tudor Vladimirescu din anul 1821, care a conturat distinct problema românească în cadrul general al chestiunii orientale[59].

Pentru statele germane și în primul rînd pentru Austria, care era direct interesată în soarta Principatelor, mai ales după avansul cîștigat de Rusia țaristă, după pacea de la Adrianopole (1829) și instituirea protectoratului țarist asupra Moldovei și a Țării Românești, problema românească s-a pus atît pe plan politic, economic și comercial, cît și din punct de vedere al intereselor specific germane pe Dunăre. Publiciști, economiști, oameni de stat germani au pus bazele unei teorii a „Dunării germane". Or, statele germane și Austria se loveau la gurile Dunării de Rusia țaristă, care punea piedici liberei navigații pe fluviu. Oprirea avansului țarist, care reprezenta un pericol pentru viitorul comerțului german pe fluviu, a fost o temă predilectă a publicațiilor germane ale acelei epoci. Cel mai dens și complet expozeu, intitulat „Die Interessen Osterreich, Deutschlands und Russlands an den Donaumündungen und am Schwarzen Meere", semnat de publicistul I. G. Kohl, publicat în „Algemeine Zeitung" din Augsburg, din anul 1849 și în „Deutsche Vierteljahrsschrift", din același an, abordează această temă favorită[60].

---

[58] Hurmuzaki, *Documente*, XVII, p. 784—787. Raportul consulului francez în Principate. A. de Billecocq, din 24 octombrie 1840.

[59] „Deutsche Vierteljahrsschrift", viertes Heft, 1856, Stuttgart și Tübingen, p. 230.

[60] I. G. Kohl, *Die Interessen Osterreich, Deutschlands und Russlands an den Donaumündungen und am Schwarzeen Meere*, in „Augsburger Allgemeine Zeitung", nr. 43, 12 februarie 1849, apud „Anul 1848 în Principatele Române", tom. VI, București, 1910, p. 96—123; republicat de I. G. Kohl sub titlul: *Die streitenden*

Problemele comerțului german pe Dunăre, cauzate de carantina rusească și de alte piedici impuse comerțului german de rivalitatea rusească la gurile fluviului au ridicat și chestiunea stabilizării situației politice a țărilor de la Dunărea de Jos. Ideea creării, în acest scop, a unui regat unit al Daciei, „sub un prinț străin, de preferință german (și anume austriac) — un stat independent, în cadrul unui sistem federalist în Europa Centrală și are să fie, în același timp, o pavăză în calea avansului Rusiei țariste — a avut răsunet în publicistica germană. Stau mărturie în acest sens articolele privitoare la Principate publicate în „Deusche Zeitung“[61] din Heidelberg, pe anii 1847—1848, în „Allgemine Zeitung“ din Augsburg,[62] pe anul 1848 și în coloanele periodicului „Deutsche Vierteljahrsschrift“[63].

Diplomați, publiciști, călători germani confirmă audiența de care se bucură în statele germane această idee (vezi J. F. Neigebaur, E. A. Quitzmann ș.a.).

Alte teme devenite leitmotive în publicistica germană a epocii privesc *misiunea* istorică a Austriei în Răsărit,[64] emigrația germană[65] spre mănoasele ținuturi dunărene, dezvoltarea relațiilor comerciale și politice cu sud-est-ul european. Țările de la Dunărea de Jos — de o bogăție naturală și fertilitate a solului extraordinară — intră în actualitate în anul 1847, an de foamete și criză pentru Apusul Europei și datorită surplusului lor de cereale necesar populației din statele industrializate din Apus. Interesul economic german pentru această sursă inepuizabilă de grîne crește. Tema privind bogăția naturală deosebită a pămîntului românesc devine prin frecvența și continuitatea ei, constatată din secolul al XVI-lea și pînă în secolul al XX-lea o adevărată *imagine*, o constantă la toți publiciștii, călătorii, diplomații germani care au vizitat meleagurile românești. Țările române sînt cunoscute ca: „adevărate comori oferite de natură“ (H. Pückler—Muskau), ca „roditoare ținuturi, bogate în variante produse“ (I. G. Kohl, p. 103), ca „cele mai roditoare regiuni ale Europei“, denumite în Constantinopol și „grînar și pivnița de vinuri“ a Imperiului otoman (G. A. Wimmer, p. 261); „Cu o avantajoasă poziție geografică, cu o bogăție extraordinară a pămîntului, binecuvîntată cu toate comorile naturii,

---

Interessen Osterreichs und Deutschlands auf der einem und Russlands auf der andern Seite an den Donaumundungen und am Schwarzen Meere“ în „Deutschevierteljahrs Schrift“, Erstes Heft, Erste Abteilung, 1849, Stuttgart și Tübingen, p. 99—132; Vezi și articolele: *Osterreich und die Donaufürstentümer*, în „Wiener Zeitung“, nr. 116, 16 aprilie 1848, în „Anul 1848 la români“, București, 1982, p. 430—433, *Sulina, die Ausmündung der Donau*, în „Osterreichische illustrierte Zeitung“, 21 august 1854, p. 1573.

[61] Vezi articolele: *Moldau und Walachei* în nr. 134 (11 Nov. 1847) și *Mitteilungen eines Moldauers* în nr. 153, din 1 iunie 1848, al ziarului „Deutsche Zeitung“ din Heidelberg, Supliment 1/2 și nr. 151, 30 mai 1848.

[62] „Augsburger Allgemeine Zeitung“, nr. 128, 7. mai 1848, Suplim.; nr. 146, 148, 25 mai 1848, nr. 150, 29 mai 1848, Supliment, în „Anul 1848“, I, p. 195—199; 333—341; 378—380.

[63] „Die deutschen Interessen jenseits den Karpathen“ în „Deutsche Vierteljahrs Schrift“, viertes Heft, 1856, p. 234—242.

[64] *Ibidem*, p. 216—217. Vezi și „Die Geissel“, Wiener Tages Zeitung“, 1. Dez. 1848.

[65] „Deutsche Allgemeine Zeitung“, Nr. 181, Supliment, Leipzig, 1848.

Moldovalahia deține toate privilegiile unei grădini a Europei" (Kunisch, p. 111) și exemplele s-ar putea înmulți tot așa mai departe.

Alt aspect decurgînd din tema bogăției naturale a Principatelor este acela al discrepanțelor sociale uriașe, a contrastului bogăție—sărăcie, propriu structurii sociale inechitabile a regimului feudal perimat, amestecului de înapoiere feudală și civilizație modernă de ultimă oră, îmbinarea unică de elemente ale civilizației apusene și a celei orientale.

În ordinea temelor care interesează pe jurnaliști și călători după țară (așezare geografică, bogății ale solului și subsolului) urmează locuitorii. În general, impresiile despre poporul român sînt favorabile[66]. Nu insistăm aici asupra acestui aspect tratat deja în mod obiectiv, pertinent și aprofundat în recenta monografie a prof. K. Heitmann. Considerăm necesar numai să reliefăm că majoritatea observatorilor în pofida unor voci singulare, au înțeles corect și au transmis prin scris ideea romantității poporului român, a latinității limbii române și a continuității sale de viețuire pe pămîntul strămoșesc (dintre cei mai semnificativi din epocă, vezi: J. F. Neigebaur, Emil von Richthofen, Richard Kunisch, ș.a.).

Procesul de emancipare națională și de regenerare intelectuală a poporului român a început să intereseze opinia publică europeană odată cu marele principiu al naționalităților, care-și croia larg drum. Soarta provinciilor din Imperiul otoman, respectiv a Principatelor dunărene, scria J. F. Neigebaur, interesează în sine și nu ca mai înainte numai din punctul de vedere al intențiilor și planurilor cabinetelor și dinastiilor cu privire la „problema orientală"[67]. În acest context, revoluția de la 1848 din Principatele Române a făcut obiectul unei preocupări speciale în presa germană, și nu numai în ea, ci și în cea franceză, italiană, engleză. Prin mulțimea corespondențelor de presă primite direct de la fața locului, prin frecvența apariției numeroaselor articole în cele mai impontante organe de presă: „Vossische Zeitung",[68] în „Augsburger Allgemeine Zeitung",[69] în „Wiener Zeitung",[70] ș.a., presa germană a oferit *o imagine* completă asupra revoluției românești din cele trei provincii românești, apreciată ca o „Volksbewegung"[71].

În fine, redeschiderea crizei orientale în 1853, prin izbucnirea războiului Crimeii (1853—1856) a trezit un larg ecou în publicistica germană a acelei epoci, readucînd problema românească în actualitate. Concomitent

---

[66] K. Heittmann, *op. cit.* p. 74—75; M. Steinkühler, *op. cit.*, p. 930; M. Isbășescu, *op. cit.*, p. 128.

[67] J. F. Neigebaur, *Die Donau—Fürstentümer*, Breslau, 1854, p. 1.

[68] Teodor Pavel, *op. cit.*, p. 434—437 și extrase din „Vossische Zeitung", nr. 186 din 12 August 1848, I. Supliment; nr. 198, din 26 august 1848, I. Supliment, nr. 201, din 30 august 1848; nr. 204, din 2 Septembrie 1848, nr. 228 din 30 septembrie 1848, Ibidem, p. 437—442.

[69] În colecția „Anul 1848" în Principatele Române, „tom. I—VI, există peste 30 de articole despre Principatele Române în anii 1848—1849 apărute în „Augsburger Allgemeine Zeitung".

[70] Vezi „Wiener Zeitung", din 7 iulie 1848, 8 iulie 1848, 15 iulie 1848, 19 iulie 1848, 28 septembrie 1848, în „Anul 1848", II, Vezi și C. Șerban, *op. cit.*, p. 187, 188, 189, 190, 193.

[71] „Augsburger Allgemeine Zeitung", din 7 și 15 iulie 1848, după C. Șerban, *op. cit.*, p. 188.

apar și cărți, broșuri, jurnale de campanie cu tematică românească. Principala problemă a așa-numitei în stilul gazetăresc „die jetzt schwebende moldo-walachische Frage" — este viitorul lor statut politic, adică Unirea Principatelor. Aceasta a provocat o adevărată polemică între ziarele austriece și prusiene, expresie a rivalității politice dintre cele două puteri germane[72].

A doua mare categorie de informații referitoare la Principate în publicistica germană sînt cele de ordin economico-comercial. Materialul este abundent din punct de vedere cantitativ și foarte variat din punct de vedere tematic. În general, știrile se referă la legăturile comerciale tradiționale ale Principatelor cu Imperiul Habsburgic, precum și la vizitarea de către negustorii lipscani a tîrgului de la Leipzig[73]. Ținuturile dunărene interesează sub dublu aspect: atît ca sursă de materii prime pentru industria germană, cît și ca debușeu al produselor fabricate de aceasta. Ele mai sînt însemnate pentru statele germane și pentru comerțul german de tranzit spre Levant[74].

Alt aspect decurgînd din cel de mai sus, reflectat în presă, privește înființarea de Societăți comerciale de navigație pe Dunăre (ca, de pildă, „Die Deutsche Donauhandelsgesellschaft", înființată de fabricantul Friedrich Harkort din Wetter pe Ur, în anul 1845) cu scopul de a stabili legături comerciale directe între Köln și Galați, pentru a plasa pe piața românească produsele industriei renane[75].

În unele perioade,[76] se mai înregistrează și primele încercări de înființare a unor instituții de credit, cu capital prusian, în Moldova, la 1847.

Mai sărace dar nu complet inexistente sînt informațiile de ordin cultural despre Principate, apărute sporadic în unele periodice germane ale epocii[77]. Nu lipsesc nici date demografice și sanitare. Relatările unor călători completează aceste informații cu date etnografice, folclorice sau cu informații privind aspecte de viață cotidiană, de moravuri și mentalități, unele de natură să sesizeze procesul de modernizare și europenizare rapidă a societății românești din prima jumătate a secolului trecut. Nu lipsesc însă accentele critice la adresa galomaniei protipendadei bucureștene sau ieșene. Puțini vizitatori sesizează profundele transformări petrecute în suprastructură, receptivitatea românilor față de „tot progresul

---

[72] Carla Braun von Stumm, *op. cit.*, p. 25.

[73] „Allgemeine Zeitung", München, 1827, nr. 172, 21 iunie 1827, p. 685—688; Supliment la „Algemeine Zeitung", 1827, nr. 302, p. 1205—1207, nr. 319, 15 Nov. 1827, p. 1273—1274.

[74] Supliment special la „Deutsche Allgemeine Zeitung", Leipzig, nr. 181, 1847).

[75] „Allgemeine österreichische Zeitung", Wien, nr. 11, 12 Ianuarie 1849, p. 76.

[76] Supliment special al ziarului „Deutsche Allgemeine Zeitung", Leipzig, nr. 181 (1847). Vezi articolul: *Die Not des Handels und Fabrikstandes der Handwerker in grossen und kleinen Städten und des Landmannes, im Zusammenhang mit der arbeitfrage, de Karl Reinecke*, comentat de Stela Mărieș, *Proiecte privind relațiile economice dintre Prusia și Principatele Române la mijlocul veacului al XIX-lea* în AIIAI, XXXV/2, 1987, p. 403—411.

[77] „Deutsche Vierteljahrs scrift", Stuttgart și Tübingen, 1838, nr. 4, p. 357—353; 1842, caietul întîi, p. 320; 1843, caietul doi, p. 364.

care face cinste spiritului" (vezi J. Rohrer, călător austriac prin Principate la începutul veacului trecut", precum și mutația lentă, dar ireversibilă de la sistemul feudal învechit la cel nou capitalist, în viața societății românești. (vezi W. von Kotzebue).

De un interes aparte s-au bucurat știrile cu caracter senzațional. Citām, în acest sens, de exemplu, relatarea plastică a marelui incendiu de la Iași, din 31 iulie 1827, care a lăsat peste: 100.000 de oameni fără adăpost. Incendiul a fost descris detailat și sugestiv, în paginile ziarului „Algemeine Zeitung" din München, din 15 august 1827,[78] de un corespondent ieșean al ziarului, martor ocular.

În încheiere, se impune o precizare: multe din știrile și informațiile transmise de presă și de călători trebuiesc privite cu o oarecare rezervă. Ele prezintă un anumit grad de subiectivitate, precum și de tendențiozitate. În general, presa trebuie utilizată ca sursă *documentară de mîna a doua* (subl. ns.) și judecată prin prisma intereselor grupării politice pe care o reprezenta. De pildă, presa germană, în speță austriacă, dar și „Augsburger Allgemine Zeitung", proaustriacă, a fost tendențioasă și răuvoitoare față de Unirea Principatelor (pe care Austria n-a dorit-o de teama contaminării românilor din Transilvania). După reîntoarcerea în Germania din Principate, replica pătrunzătoare, plină de inteligență și ironie pe care W. von Kotzebue[79] a dat-o unor asemenea ziare germane răuvoitoare este foarte semnificativă pentru caracterul tendențios al știrilor comunicate de presă publicului german în epoca Unirii.

Cel de al treilea subcapitol al lucrării, care va face obiectul unui studiu special, este consacrat discrepanței dintre realitățile istorice românești și șabloanele transmise opiniei publice germane în veacul trecut. Consulul britanic la Odesa, de la începutul veacului trecut, Th. Thornton, dădea o judicioasă explicație imaginilor devenite clișee sau stereotipii cu privire la popoarele cuprinse în cadrul Imperiului otoman[80]. Aprecierile sale sînt valabile și pentru relatările unor călători sau publiciști germani despre Principate în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Nu putem încheia fără a releva faptul evidențiat deja de Manfred Steinkühler că dacă imaginea pe care au lăsat-o călătorii germani despre România în veacul trecut nu este completă — și am adăuga noi, nici, întotdeauna, veridică — ea este cel puțin binevoitoare. Tabloul României în viziunea călătorilor germani, scrie M. Steinkühler,[81] — opinie la care ne raliem — este acela al unei țări care „malgré le déséquilibre politique, economique, social et culturel, qui caracterise son histoire, est resté jeune, plein de vitalité et riche en perspective".

STELA MĂRIEȘ

[78] Supliment la „Allgemeine Zeitung", München, 1827, nr. 227, 15 august 1827, p. 905—906.
[79] W. von Kotzebue, *op. cit.*, p. 139.
[80] Th. Thornton, *The Present State of Turkey*, London, 1807, Prefața, p. 1.
[81] Manfred Steinkühler, *op. cit.*, p. 931.

DIE WAHRNEHMUNG DER RUMÄNISCHEN FÜRSTENTÜMER IN DER DEUTSCHEN ÖFFENTLICHKEIT IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Diese Arbeit gliedert sich in zwei Teile. Im ersten Teil werden die Wege und Mittel dargestellt, durch welche die deutsche Öffentlichkeit über die rumänischen Fürstentümer in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts informiert wurde. Durch Zeitungen, Flugblätter und insbesondere durch bei Lesern der verschiedenen sozialen Schichten beliebte illustrierte Zeitschriften wurden die Woraussetzungen zur Bildung einer öffentlichen Meinung über die rumänischen Fürstentümer beim deutschen Lesepublikum eingeleitet. Hinzu kommen din Presseberichte der deutschen oder rumänischen Korrespondenten aus Bukarest, Iași, Galați, Sibiu, Brașov. u.a. O. an Zeitungen und Zeitschriften im deutschen Sprachraum. Von grösserer Relevanz für unser Thema ist die Reiseliteratur, die den zweiten Informationskanal abgibt und nicht unbedeutend war hinsichtlich der Bildung der deutschen öffentlichen Meinung.

Ein weiterer Informatioskanal war die Handelskorrespondenz deutscher Firmen und Handelshäuser, die an der Einfuhr ven Rohstoffen aus den Donauländern interessiert waren. Besonders wichtig waren die direkten Kontakte der sogenannten „Lipskaner" Händler.

Die rumänischen Studenten an deutschen Universitäten hatten ebenfalls die Möglichkeit der persönlichen Kontakte mit der gelehrten deutschen Universitätswelt.

Hinzu kommen die Berichte Lustreisender (darunter auch Volkskundler und Folkloresammler und bildende Künstler, die relevante Nachrichten über die materielle und geistige Kultur der rumänischen Volkes lieferten) oder in den rumänischen Fürstentümern wirkender deutscher Ärzte, Hauslehrer, Kaufleute und Offiziere.

Deutsche Übersetzungen aus der rumänischen Volksdichtung trugen ebenfalls zur Bekanntmachung der rumänischen Geistigkeit unter gebildeten deutschen Lesern bei.

Im zweiten Teil wurden nur die Grundaspekte der rumänischen Problematik aus den uns zugänglichen deutschen Periodika dargestellt. Die Informationen wurden nach thematischen Kriterien systematisiert.

ACȚIUNI ALE SOCIETĂȚII „CARPAȚII" PENTRU REALIZAREA IDEALULUI DACOROMÂNIEI (1884—1885)

Societatea cu nume simbolic „Carpații" înființată la 24 ianuarie 1882 în București de către tinerii ardeleni și bucovineni ce studiau sau se stabiliseră definitiv în România, a desfășurat o amplă activitate politică și culturală în scopul declarat al unirii tuturor românilor într-un singur stat.

Ca și înaintașii lor pașoptiști, carpatinii doreau ca mișcarea de unificare să se finalizeze cu realizarea unui stat unitar: Dacoromânia. De aici și acuzațiile ce li se aduceau din partea adversarilor, de a fi „iredentiști" sau „dacoromâniști", cele două calificative confundîndu-se frecvent, avînd însă aceeași esență: dorința lor de a realiza cu un ceas mai devreme Unirea cea Mare.

Adoptarea deschisă a unui astfel de ideal, lupta generoasă și perseverentă a membrilor societății pentru împlinirea acestuia, întîmpina piedici politice și geopolitice, la acea dată, insurmontabile. Dar, în ciuda acestei situații, societatea „Carpații" dobîndește o popularitate fără precedent și un sprijin atît de generalizat încît ajunge să se bucure de prestigiul unui adevărat partid politic (cum de altfel îl și considerau autoritățile austro-ungare)[1].

Aspecte ale activității acestei societăți au mai fost atinse în literatura istorică de specialitate în două lucrări mai importante: a lui Al. Lapedatu[2] care analizează în special momentul proclamației din 18 august 1885 și a lui Teodor Pavel care trece în revistă unele acțiuni ale societății „Carpații" în lumina corespondenței diplomatice austriace[3]. Deoarece însă activitatea acestei organizații a fost atît de vastă, se cer elucidate și alte multe aspecte ale ei, mai ales odată cu descoperirea unor noi documente și a depistării unor interesante informații din presa vremii[4]. O mai extinsă cercetare devine imperios necesară și pentru a îndrepta unele erori, moștenite din perioada anilor 1950, timp în care au fost impuse puncte de vedere străine, dogmatice, asupra problemelor naționale și în special în

---

[1] Al. Lapedatu, *Un episod revoluționar în luptele românilor de peste munți acum o jumătate de veac*, București, 1937, p. 17 și 49.

[2] *Idem, op. cit.*

[3] Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația puterilor centrale (1878—1895)*, Timișoara, 1979.

[4] Tangențial, vezi și Ion Rusu Abrudeanu, *Păcatele Ardealului față de sufletul vechiului regat*, București, [1930], p. 89—91; Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român 1918*, București, 1983, p. 210.

istoria luptei de eliberare națională din Transilvania.[5]. Pe această linie neștiințifică s-a persistat în ceea ce privește mișcarea carpatinilor care a fost acuzată pe nedrept, de a nu fi avut și un conținut social, remarcîndu-se doar violențele de limbaj ale proclamației din 18 august 1885, fără a se merge mai departe și a se adînci conținutul just al aspirațiilor naționale. Limbajul nu întotdeauna adecvat, nu era în fond decît o reacție firească la măsurile polițienești de o duritate cu totul neobișnuită îndreptate împotriva românilor din Transilvania, precum și a unor masive și drastice măsuri de deznaționalizare a acestora de către autoritățile ungare.

În cele ce urmează ne propunem să aducem la lumină în mod detaliat trei acțiuni mai deosebite ale mișcării dacoromâne, esențiale epntru societate și pe deplin îndreptățite a fi integrate în circuitul istoriografiei noastre. Cea dintîi se referă la broșura lui Gh. Secășanu, a doua constă în relevarea unor date noi privind înființarea, circulația și conținutul periodicului societății, *Unitatea națională*,[6] iar a treia va dezvălui cititorului temerara acțiune de a expedia în Transilvania 40000 de caiete cu harta Dacoromâniei[7].

I. Broșura lui Gheorghe Secășanu se intitula *Românii de peste munți — cîteva chestiuni de actualitate*, fiind tipărită la București pe cheltuiala societății „Carpații", de către un alt membru al societății, Ștefan Mihăilescu, credem, în cursul lunii martie—începutul lui aprilie 1884. Broșura poartă doar inițialele „G. S." definindu-se incontestabil ca o pledoarie publică în favoarea insurecționării forțelor patriotice de pe ambele versante ale Carpaților[8].

Cunoașterea mai îndeaproape a conținutului acestei broșuri este extrem de necesară pentru a putea înțelege mai bine scopul și metodele de luptă ale societății, deoarece ea constituia în ultimă analiză însăși Programul mișcării, și poate ceva mai mult decît atît, cum consemna tribunalul din Tîrgu Mureș, care a împrocesuat broșura, un adevărat *manual revoluționar*.

Am indicat ca dată probabilă a apariției broșurii luna martie—aprilie a anului 1884, avînd în vedere că, fapt ne menționat pînă acum, în primă formă, conținutul broșurii a apărut într-un serial de articole în paginile ziarului bucureștean *România liberă*, între 15 ianuarie și 4 martie 1884, fiind semnat cu inițialele „Ss", inițiale cu care Gh. Secășanu își va semna și mai tîrziu majoritatea articolelor din *Unitatea națională*. Seria de 9 articole poartă 6 titluri ce se constituie în capitole separate în cadrul rubricii mai generale intitulată *Din Transilvania*[9].

---

[5] N. Adăniloaie, A. Iordache, P. Oprescu, Al. Porțeanu, A. Stan, *Unitatea națională a românilor în epoca modernă 1821—1918*, București, 1985, p. 183.

[6] O prezentare succintă vezi la: V. Netea, *Unitatea națională — organ al intereselor românești*, în *Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974, p. 382.

[7] T. Pavel, *op. cit.*, p. 202.

[8] *Idem*, *op. cit.*, p. 93. Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 5 indică broșura ca apărută în Tip. Șt. Mihalescu. Șt. Mihălescu era tipograful *României libere*.

[9] *România liberă*, VIII, nr. 1959 din 15 ian. 1884, p. 2; nr. 1965 din 22 ian., p. 2; nr. 1968 din 26 ian., p. 1—2; 1971 din 29 ian., p. 2; nr. 1976 din 5 febr., p. 2; nr. 1982 din 12 febr., p. 2; nr. 1988 din 19 febr., p. 2; nr. 1994 din 26 febr., p. 1—2; nr. 2000 din 4 mart., p. 2.

Iată dăm aci și modul cum e structurată lucrarea: «1 *Observațiuni și impresii.* 2 *Cum înțelegem noi „rezistența pasivă".* 3 *Trebuința unei educații politice revoluționare.* 4. *Rezistența pe tărîmul economic.* 5 *Emigrațiunea* (I—II). *Ideea unității naționale în România* (I—II)».

Faptul că lucrarea apare mai întîi într-un ziar, îi amplifică mult și mai deplin posibilitățile de difuzare, atît în interiorul României, cît și, în parte, pe teritoriul Transilvaniei, în pofida faptului că intrarea *României libere* era interzisă încă din 1879 pe teritoriul Austro-Ungariei. Totuși, între 1884—1885 ziarul încearcă să se strecoare în Transilvania cu titlul schimbat de *Voința;* iar atunci cînd va fi oprit și sub acest nume, va intra sub numele *Altarul*[10].

Dintr-o listă confidențială întocmită de Direcția poștei din Sibiu pentru Ministerul de Interne al Ungariei, reiese că *România liberă* era primită curent la redacția *Observatorului, Tribunei, Telegrafului român* și *Gazetei Transilvaniei.* Se mai expediau cîte 4 numere teologilor din Blaj și 4 elevilor școlilor din Blaj. Alte 8 numere erau expediate fără ca poșta să fi putut afla adresa destinatarului[11](!). Subliniem că acestea erau numerele care au fost urmărite, dar cîte alte numere nu intrau pe căi clandestine, mai ales prin vestita Vamă a Cucului!

Lucrarea a fost scrisă de Gh. Secășanu, președintele societății, sufletul mișcării dacoromâne, în urma unei călătorii dramatice în Transilvania, la sfîrșitul anului 1883; aceasta încadrîndu-se între numeroasele călătorii ale membrilor societății „Carpații" începînd încă de la înființarea ei (1882), făcută la recomandarea lui Mihai Eminescu, care propusese și ceruse carpatinilor ca folosind respectiva ocazie, să orienteze opinia publică în direcția realizării unei „Dacii Mari"[12].

Din introducerea lui Secășanu reiese limpede că a fost o călătorie de informare, și dat fiind temperamentul său, și de „agitație". Principiul său era că tot ce privește jumătatea subjugată a poporului român, bine sau rău, trebuie să se știe. Aceasta pentru că existența și prosperitatea românilor de o parte a Carpaților, garantează existența și prosperitatea celorlalți, precum și pieirea unora, ar provoca inevitabil și pieirea celorlalți. Poziția sa este identică deci cu a pașoptiștilor luptători pentru unitate, din activitatea și gîndirea cărora de altfel s-a inspirat.

Strîns legat și de cercurile socialiste din București, Secășanu încearcă să surprindă dezvoltarea unei neoiobăgii economice și culturale în provinciile subjugate, și, anticipînd cu mult actul memorandist, vine cu exemple concrete zguduitoare de asuprire națională, economică și culturală.

Indignat de nedreptățile și mizeria pe care o întîlnește în Transilvania în cursul călătoriei sale, limbajul său este într-adevăr tăios, pe alocuri vehement chiar. Însă observațiile sale cu privire la oprimarea românilor ardeleni pe toate căile de către administrația ungară sînt inatacabile, izvorînd dintr-o cunoaștere directă și adîncă a situației, și zugrăvite

[10] N. Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *Publicațiile periodice românești,* I, București, 1913, p. 612.

[11] Arhivele Statului, Filiala Cluj-Napoca, *Colecția de documente a Ministerului de Interne al Ungariei,* Cutia 9, nr. 1285. Sibiu, 1 dec. 1885. Nr. 18 prez./1885.

[12] T. Pavel, *op. cit.,* p. 41.

cu pana unui ziarist de mare talent. Iată un exemplu: „Toți cei cari administrează astăzi acest nenorocit popor, de la prefect pînă la notar sunt străini. Și toți sunt dușmanii lui. Cuvîntul lor de ordine este: umilirea morală a românului și despoierea lui materială, pînă la cămașe". Această politică este practicată deliberat, căci: „Un popor nu-și pierde capul, nu se desconcentrează pînă se bucură de-o bunăstare materială, cît de relativă. Numai sărăcit începe să șovăiască, să-și plece fruntea". De aceea se urmărește spolierea economică a românilor, cu ori ce chip și pe orice căi deoarece: „Sărăcit, românul nu va mai avea cu ce să-și ție nici școale, nici biserici, nici popă: cei nerăbdători vor emigra, cei resemnați vor primi și noua situație și în locul iobăgiei de silă, va începe iobăgia de bunăvoie. Deasupra turmei de sclavi, fără lumină și fără voință" va trona atunci ideea de stat maghiar care în esență urmărește să devină hegemonul răsăritului european. „Terorism și asuprire peste tot", exclamă Secășanu, arătînd că în ciuda dragostei atît de vii a românului pentru locurile natale, prin părți unde nu se auzise pînă atunci de emigrare, familii întregi sînt nevoite „să plece să-și caute pîinea aiurea..."

Existența școlii românești este o chestiune de timp; ea stă sub o stare inchizitorială, avînd în vedere că, argumentează el, dacă la o sărbătoare națională, vreun băiat arborează tricolorul național este eliminat; dacă vreunul cîntă „Deșteaptă-te române", la fel este eliminat. În fine, dacă vreunul este prins că învață istoria dintr-o carte din România, vai și de el și de profesorul lui. Situația, spune Secășanu, este disperată; nici preoțimea nu mai îndrăznește să fie ceea ce era odinioară, deoarece „Spionajul, persecuția, teroarea" domnesc pretutindeni.

Îngîmfare sus, dezolare și ură comprimată, jos. În această ură a celor mulți, cu resorturi sociale și naționale deopotrivă, vede Gh. Secășanu unica rază de speranță în situația caracterizată de el atît de sugestiv drept „noapte de disoluție și de cădere". Speranța se îndrepta spre România. Ea era visul de aur al țăranului ca și al muncitorului sau intelectualului român din Transilvania. Este semnificativă în acest sens, discuția sa cu un țăran ardelean în timpul călătoriei, discuție ce poate lesne constitui un document de mare preț privind starea de spirit a românilor din Transilvania la acea dată: „— Decît viața asta, mai bine să murim, îmi zicea *un țăran,* după ce-mi spusese grelele sale păsuri. Și moartea aceasta el o înțelegea astfel, cum trebuie să o înțeleagă un popor subjugat dar vrednic de mîntuire. Îi rostise numele cu nările umflate și cu ochii fulgerători.

— Și vre-o nădejde n-aveți voi în cineva? îl întreba-i.

— Numai în d-voastră. Dacă n-o veni ceva din *țară,* nu vine de nicăiri.

Bine sau rău, aceasta e *singura nădejde* ce-a mai rămas românilor de peste munți. Dacă ar ști d. Brătianu, cît îl iubesc acei oameni, cît cred în el, cît așteaptă de la el! Dacă ar ști soldații noștri ce lacrimi mi-a vărsat un bătrîn gîndind că ar putea să vadă, înainte de a muri, o armată românească și să se închine steagului ei!"

Gh. Secășanu nu face deosebire între politica rațională și sentimentală. Singura politică viabilă și sănătoasă a unui popor este *„politica națională",* care urmărește binele neamului.

Încheie acest capitol cu un îndemn fierbinte către românii din România să-și ajute frații din Transilvania, chiar dacă mijloacele le sînt limitate, căci orice zi pierdută e o pierdere pentru întreaga națiune[13].

Capitolul II, *«Cum înțelegem noi „rezistența pasivă"»*[14] este o prezentare a tendințelor și aspirațiilor politice din Transilvania acelor vremi. După ce semnalează existența unui curent federalist, integrator, pe baze egale al popoarelor din monarhie, arată că alții speră într-o complicație europeană generală, întîmplare care să nimicească domnia elementului suprematizator și să aducă „eliberarea popoarelor subjugate". Acestea erau însă visuri, salvarea stătea în forțele proprii ale poporului. În esență, politica de rezistență pasivă, așa cum o înțelegeau adepții mișcării dacoromâne al cărui purtător de cuvînt era Gh. Secășanu, urma să fie o politică de „conservare" a naționalității, bazată pe o strînsă solidaritate și atașament pentru tot ce era național.

Lui Secășanu i se părea că pe arborele drepturilor românilor au mai rămas doar cîteva frunze, și acelea cad una după alta cu o iuțeală înspăimîntătoare. O senzație interesantă comunică autorul, aceea că „Istoria se desfășoară repede peste munți; [adică în Transilvania — n.ns.G.N.] „parcă ar simți o grabă turburată, de-a ajunge mai curînd la un punct oarecare, hotărîtor",[15] adică, la un punct de criză, de explozie și de eliberare a unor energii naționale încătușate.

Urmează apoi *Trebuința unei educații politice revoluționare,*[16] capitol mobilizator prin îndemnurile sale care conferă lucrării lui Gh. Secășanu aspectul de *manual revoluționar*. După ce constată că poporul român este „blajin și răbdător" ca rezultat psihologic al invaziilor succesive și al poziției seculare de dominați, pretinde o politică intensă de *educație revoluționară* a cărei factori să fie deopotrivă tatăl, mama, dascălul și preotul și care să devină o misiune de căpetenie, adăugînd că în vremuri ca acelea „Nu-i este iertat individului să fie fericit, atunci cînd colectivitatea, poporul din care face parte, sufere".

Printre ideile lucrării pot fi detectate și anumite elemente mazziniene atunci cînd lupta de eliberare a românilor din Transilvania era văzută ca o „mare conspirație națională" punîndu-se astfel un accent deosebit pe educația politică revoluționară, care să transforme școala și familia în cluburi politice, în cluburi revoluționare, în care să se organizeze rezistența și să se făurească armele ei și ale revoluției viitoare. Reclamă necesitatea de a se întemeia societăți secrete, ba chiar națiunea întreagă, prin solidaritatea ei morală trebuie să se constituie într-o astfel de organizație.

Recomandînd renunțarea totală la orice fel de luptă politică legală, îndeamnă ca esența programului revoluționar să se obiectiveze în a răspunde la violență cu violență, dînd ca exemplu lupta poporului irlandez. Secășanu considera că în Transilvania exista o situație revoluționară, întemeindu-și deducția pe observațiile culese cu ocazia călătoriei sale,

[13] *România liberă*, VIII, nr. 1959 din 15 ian. 1884, p. 2.
[14] *Ibid.*, nr. 1965 din 22 ian., 1884, p. 2.
[15] *Ibid.*, nr. 1968 din 26 ian., 1884, p. 1—2.
[16] *Ibid.*, nr. 1971 din 29 ian. 1884, p. 2.

exprimîndu-se în următorii termeni: „Pumnii tuturora sunt strînși; dinții încleștați; creerii se frămîntă cu planurile cele mai sinistre, cum mișeliile celor de sus s-ar putea răsplăti într-un chip mai spăimîntător...", îndemnînd în același timp poporul să sfărîme stavilele care țin în frîu această mare clocotitoare și să-și croiască drum, căci odată „zăgazul rupt, ceea ce astăzi ni se pare greu, cu neputință, se va face mîine de la sine".

În capitolul *Rezistența pe tărîmul economic,*[17] remarcăm aprecierea că statul sub care se află românii din perimetrul intracarpatic face excepție pentru ei de la una din cele mai importante reguli constitutive ale unui stat burghezo-democratic modern: „Pretutindenea, spune Secășanu, în toate țările din lume, misiunea guvernelor este de-a asigura și înlesni dezvoltarea materială a cîrmuiților lor; și această misiune se împlinește pretutindenea, fără îndoială într-un chip relativ, potrivit cu priceperea celor care guvernează și cu puterile de cari dispun. În tot cazul, intenție și bunăvoință există". Numai în Ungaria arată el sînt spoliați majoritatea cetățenilor nemaghiari, între care și 3 milioane de români.

Secășanu ar vrea ca toate acestea să ajungă și în auzul lumii civilizate și se întrebă revoltat: „Știu oare ceva umanitariștii veacului al nouăsprezecelea de această infamie care sfidează tot ce-i natural, tot ce-i drept, tot ce-i sfînt pentru un secol care se laudă cu victoriile sale de cultură și de libertate?" Și tot el răspunde decepționat: „Ne-ndoim. Țipătul care cutremură văile Carpaților subjugați n-a răzbit astăzi dincolo de pietrile nesimțitoare".

Amintind că patriotismul nu se face pe spinarea altora, atenționa pe intelectuali să-i ferească pe țărani de lovituri, avocații români să-și cruțe clientela, banca „Albina" să ferească pe țărani de cămătari, bogătașii români care cheltuiesc milioane în străinătate să ajute și ei pe țărani să-și cumpere pămînt, și această solidaritate națională și socială să opună în fața statului ungar nu o turmă descurajată, ci un popor conștient și hotărît.

În finalul acestui capitol, Gh. Secășanu considerîndu-l pe țăran drept cel mai apăsat și spoliat element social speră totuși că acesta va fi purtătorul încărcăturii ce va aprinde flacăra revoluției: „A treia revoluție peste munți o așteptăm de la plugarii liberi, precum celelalte două le-au făcut plugarii iobagi".

Penultimul capitol: *Emigrațiunea*[18], se întinde pe două numere de ziar și cuprinde o analiză relativ amănunțită a acestui fenomen social, insistînd mai ales asupra cauzelor cu substrat național și politic al acesteia, fapt ce constituia o noutate, avînd în vedere că tot ce apărea în gazetele intracarpatice și în cele de la Viena pînă la Budapesta, privitor la cauzele emigrării era pus exclusiv pe seama situației economice.

Dincolo de emigrația firească, determinată de prisosul de populație sau de interese economice temporare, apar, afirmă Secășanu, emigrări în masă în momente grele ale istoriei, ca în timpul războaielor de cotropire sau din cauza unor persecuții sîngeroase ale cuceritorilor. El consideră că din moment ce școala, administrația, justiția așezămintele economice,

[17] *Ibid.*, nr. 1976 din 5 febr. 1884, p. 2.
[18] *Ibid.*, nr. 1982 din 12 febr. 1884, p. 2 și nr. 1988 din 19 febr. 1884, p. 2.

și chiar dinastia habsburgică au devenit mijloace de maghiarizare, emigrația în masă este determinată conștient de cercurile dominante cu scopul deliberat de a slăbi naționalitățile nemaghiare.

Tot în acest mod sînt lipsiți românii din Transilvania de intelectualitate, deoarece „În profesori, oameni de legi, medici, ingineri români văd ungurii primejdia cea mai mare, căci ei sunt chemați a-și conduce neamul, a-i apăra drepturile, a-i organiza rezistența". Fără ei, adaugă răzvrătitul autor, poporul rămîne o turmă confuză, rătăcitoare. Cu alte cuvinte, intelectualii fiind lichidați, mai ales prin constrîngerea de a emigra, poporul va fi dezorientat. Cei care rămîn sînt neutralizați. Enormele resurse de energie și inteligență ale multor tineri intelectuali talentați care puteau ajunge departe, se risipesc astfel în van, atunci cînd resemnîndu-se să rămînă în cadrul statului ungar, se osîndesc implacabil la o „vegetare tîmpitoare în colțul unui sat ticăloșit..." Dar, din păcate, și cei care emigrează în România se ciocnesc de numeroase piedici: sînt dați afară din servicii, nu sînt primiți în armată ș.m.a. Este îngrijorat în primul rînd ca tirania exercitată de cercurile conducătoare maghiare să nu înăbușe orice porniri nobile și generoase. Și Secășanu pune eterna întrebare a revoluționarului: *Ce-i de făcut?*

Soluția nu poate fi — crede el — decît o solidaritate a intelectualității din România cu aceea emigrată din Transilvania. În final, cel mai important capitol, *Ideea unității naționale în Romînia*[19] (cuprins în alte două numere de ziar), înfățișează elementele de bază ale tacticii și strategiei mișcării dacoromâne.

El face distincție netă între politica guvernului român și cea a omului de rînd, care nu se îndoiește după cum bate vîntul ci urmează calea dictată de conștiința sa națională. Apare deci ca necesară o educație națională tenace, deoarece, arată Secășanu, ideea unității naționale e singura mîntuitoare: „Să convingem, susține el, pe toți de acest mare adevăr: că tot ce oportunismul aduce azi și șterge mîine sunt numai expediente. Ce ne va mîntui va fi unirea tuturora".

În scurt timp, mai spune Secășanu, numărul emigraților din Transilvania se va îndoi și întrei, însă ardelenii n-au voie să-și uite datoria lor față de „România subjugată". Dragostea de patrie și de neam nu slăbește nici cu depărtarea, nici cu timpul. „Lupta noastră peste munți — propune el — trebuie întreținută cel puțin pe jumătate de aici". Ardelenii trebuie să-și împlinească cu sfințenie datoria față de România, dar să nu renunțe la luptă și să nu se piardă în masa cetățenilor ei, ci să se unească într-o societate întinsă, numeroasă și puternică, atît la sate cît și la orașe, gîndindu-se întotdeauna la putința unei reîntoarceri.

Românii liberi vor trebui să susțină din toate puterile lor această mișcare deoarece *„aspirațiile noastre sunt și ale lor"*. Reamintește apoi, un fapt istoric cunoscut, și anume acela că emigrația ardeleană a jucat un rol impontant în epoca regenerării României și bazîndu-se pe experiența trecută, afirmă pe un ton profetic cu tărie și convingere că „Un rol mare o așteaptă în lupta ce va cere dezrobirea Ardealului și unirea tuturor țărilor românești sub un singur sceptru".

---

[19] *Ibid.*, nr. 1994 din 26 febr. 1884, p. 1—2 și nr. 2000 din 4 mart. 1884, p. 2.

Acestea sînt ideile dominante ale lucrării, care, sub formă de broșură, a circulat în România, și pe ascuns a ajuns și în Transilvania. Se pare că aceasta a avut un mare răsunet în epocă pregătind temeinic terenul pentru proclamația din 1885. Practic, toate ideile din proclamație se găsesc aici. Ecoul broșurii este relevat într-un articol interesant cu privire la personalitatea lui Secășanu, arătîndu-se că și după 15 ani de la scurgerea evenimentelor, elevii lui de la Tulcea, știau că era un martir al cauzei naționale de peste munți și „vorbeau chiar de o broșură a lui, [cea descrisă în paginile anterioare — n. ns. — G. N.] mult discutată, în legătură cu această cauză"[20].

Guvernul ungar descoperi broșura relativ tîrziu, în toamna anului 1886, la notarul comunal Georgiu Carleanu din Găinari (Poenița, jud. Sibiu), și-i intentează proces la Tribunalul din Tîrgu Mureș. Sentința procurorului este grăitore: exemplarele care se vor descoperi, potrivit paragrafului 62 al codului penal ungar, se vor confisca și distruge. Aceasta este și explicația pentru care azi respectiva broșură nu se găsește în bibliotecile din Transilvania.

Motivele urmăririi și distrugerii broșurii erau că agită pe față contra Ungariei și e aproape o copie a cunoscutei proclamații semnată „România iredentă", dar mai ales, „Dă instrucțiuni, cum trebuie să se organizeze și execute revoluțiunea . ."[21] Drept pentru care Ministerul de Interne ungar a înștiințat toate autoritățile administrative din Transilvania să confiște de pretutindeni unde s-ar afla, broșura *Românii de peste munți*. Ba mai mult, confiscarea trebuia să se facă în urma unei campanii largi de percheziții. Măsură care a făcut, relatează corespondentul *Gazetei,*[22] o impresie extrem de neplăcută asupra intelectualilor români, cărora le era și așa „acru sufletul chiar și numai la auzul numelui de percheziție". Oricum, e de părere *Gazeta Transilvaniei,* astfel de măsuri produc poporului o adîncă supărare și tulburare.

Dar, *România liberă* nu adăpostise în coloanele ei doar această serie de articole, care apoi adunate au constituit broșura, ci de mulți ani se bucura chiar de colaborarea lui Gheorghe Secășanu și Gheorghe Ocășanu, ei fiind aceia ce se ocupau în special de românii din Transilvania. Legăturile lor cu redactorul D. A. Laurian, fiul revoluționarului de la 1848, au fost se pare excelente pînă în preajma declarării acestui ziar drept organ junimist, la 16 ianuarie 1885[23].

La 22 septembrie 1884, Gh. Secășanu și Gh. Ocășanu s-au retras de bunăvoie și în modul cel mai prietenesc, se afirmă în coloanele *României libere*[24], răspunzîndu-se unei informații insinuante din *Voința națională,* care susținea că tinerii ziariști ar fi fost concediați.

---

[20] I. G. Mocanu, *Figuri dobrogene. Un profesor de la Tulcea: Gh. Secășanu,* în *Analele Dobrogei,* vol. II, 1928, p. 1928, p. 174—180.

[21] *Gazeta Transilvaniei,* XLIX, nr. 255 din 13(25) nov. 1886, p. 3.

[22] *Ibid.,* nr. 288 din 24 dec. 1886, p. 3.

[23] Titu Maiorescu, *Istoria contimporană a României, (1866—1900),* București, 1925. p. 22.

[24] *România liberă,* VIII, nr. 2162 din 25 sept. 1884, p. 312.

Știrea este receptată și de *Observatorul*[25]. G. Bariţiu nota în coloanele acestuia că tinerii deveniseră prea „turbulenți", motiv pentru care, pe un ton dezaprobator, îi învinuia de „aţîţare" a studenților și de alte „agitații", care, era evident, îl făceau să se teamă de represalii asupra mișcării naționale legale din Transilvania.

Informația *Voinței naționale* nu era însă lipsită de temei, avînd în vedere că după plecarea celor doi colaboratori, Secășanu și Ocășanu, problemele românilor din Transilvania au devenit în paginile cotidianului din București ca și inexistente. *Noua revistă* de la Iași, mergea și mai departe și-l acuza pe D. A. Laurian de a fi părăsit mișcarea tinerilor patrioți pentru un scaun de deputat, uitînd astfel că și el e „frache ghe ghincolo"[26].

II. Situația era în sfîrșit coaptă pentru ca mișcarea dacoromână să-și întemeieze propriul ei jurnal. Astfel stînd lucrurile, plecarea lui Secășanu și Ocășanu de la *România liberă* a constituit în primul moment o lovitură pentru mișcare, lipsită acum de un organ de presă. Dar, obiectiv vorbind, neplăcuta situație s-a transformat într-un imbold pentru a întemeia un organ al ei propriu, care să-i servească în întregime interesele. Bănuim că decizia întemeierii gazetei s-a adus într-o ședință a societății „Carpații", unde i se va fi și ales numele de *Unitatea națională*[27]. Primul ei număr apare la 6 decembrie 1884, deci cam la două luni și ceva după retragerea de la *România liberă* a celor doi colaboratori, ceea ce demonstrează sprijinul larg de care s-a bucurat înființarea noii gazete.

România liberă angajată de acum în politica oficială a României, primește cu prudență tînăra gazetă la nașterea căreia a avut fără îndoială o contribuție hotărîtoare deși indirectă. Remarcînd că programa ei este scurtă la vorbă și largă în cuprins; pentru a-și ilustra preferința, nu fără intenție, alege tocmai acel pasaj în care se daclară că noua gazetă nu se va amesteca în politica partidelor din țară. Formula de încheiere a anunțului apariției *Unității naționale* este destul de ambiguă: „Salutăm pe noul confrate și-i urăm a ști să servească cauza românească"[28].

Apariția *Unității naționale*, ca și editarea și răspîndirea broșurii *Românii de peste munți*, va constitui o nouă acțiune curajoasă a societății „Carpații" pe drumul promovării idealului realizării Dacoromîniei. Ideile societății puteau acum pătrunde mai direct în mase iar lupta se putea face mai organizat. Gazeta se intitula „Organ al intereselor românești", confirmînd astfel faptul că sub acest steag se puteau aduna românii de orice culoare politică, deoarece, cum se declara chiar în programă „Față cu cauza cea mare nu există partide: sunt numai români". Iar cauza, arată redactorul Gh. Secășanu, este deopotrivă de mare și sfîntă pentru toți românii; este a milioanelor de români subjugați și va trebui să fie și cauza românilor liberi.

Gazeta, mai precizează Secășanu, va căuta să răspîndească și să înrădăcineze credința legitimă că românii nu vor prospera cu adevărat, că

[25] *Observatorul*, VII, nr. 77 din 8/26 oct. 1884, p. 1.
[26] *Noua revistă*, Iași, I, nr. 54 din 3 oct./11 nov. 1884, p. 431.
[27] *Unitatea națională*, I, nr. 1 din 6 dec. 1884, p. 1.
[28] *România liberă* VIII, nr. 2223 din 8 dec. 1884, p. 1.

viitorul lor nu va fi asigurat mai bine, decît atunci cînd „soarele libertății va luci deopotrivă pentru toți românii".

Carpatinii din redacție se leagă a fi și interpreți credincioși pe lîngă românii liberi ai neajunsurilor, suferințelor și aspirațiilor fraților lor de peste munți, căci înainte de a se ajuta era necesară o cunoaștere și o înțelegere reciprocă mai bună „Trebuie — spun ei — să învățăm a ne simți un singur popor", în ciuda tuturor barierelor politice separatoare.

Programul, adevărat Manifest revoluționar, mai stabilea că „Dușmanii românilor de peste Carpați trebuie să fie și ai noștri, căci cine lovește întrînșii, lovește în noi. Lupta de emancipare trebuie să ne vază pe toți la un loc, pe toți sub același steag. Să ne preparăm de această luptă".

Misiunea națională a românilor nu s-a încheiat odată cu unirea de la 1859 — atrage atenția Gh. Secășanu — în locul acestei credințe dăunătoare, să sădim — solicită el — „în toate inimile idealul Unității celei mari, desăvîrșite, cînd Carpații nu vor mai fi un lanț ce strînge, ci un brîu ce susține, pentru neamul românesc"; metafora folosită în această formulare este fără îndoială de o deosebită frumusețe literară, oferind o imagine extrem de sugestivă pentru unitatea țării, unitate pe care cei din jurul gazetei patriotice jurau să o slujească, să nu dea înapoi de la nici o osteneală și să nu precupețească nici un sacrificiu. Declarîndu-se hotărîți să cultive acest ideal ce trebuia să încălzească inimile tuturor românilor se angajau totodată să așeze speranța în locul îndoielii și deznădejdii.

Arătînd încă odată că gazeta nu se va amesteca în politica partidelor, încheie cu un călduros apel: „Față cu cauza cea mare nu există partide: sunt numai români. În toți credem, la toți facem apel".

Multe din ideile privind eliberarea națională a românilor ardeleni cultivate și propagate de tinerii carpatini, nu erau noi. Ele puteau fi întîlnite la N. Bălcescu, M. Kogălniceanu, A. T. Laurian, Constantin Romanu-Vivu, Al. Papiu Ilarian și mulți alți iluștri patrioți; meritul lor era însă acela, că preluîndu-le și îmbogățindu-le cu idei mazziniene și socialiste, le popularizau în mase tot mai largi, impregnîndu-le acestora, propria exaltare și generozitate, precum și un oarecare fanatism pentru credința nestrămutată în înfăptuirea ineluctabilă a Dacoromîniei. În acest sens, cei de la *Unitatea națională* se considerau cu modestie, simpli soldați în marea luptă ce avea să hotărască definitiv soarta poporului român, fiind conștienți că ideile mari nu mor niciodată, ele trebuind doar să fie arborate, iar dacă cei ce luptă se poticnesc sau cad, alții le vor lua locul. Ceea ce trebuia însă neapărat, susțin aceștia, era „inimă și îndrăzneală".

Că a fost bine primită în ținuturile subjugate se poate vedea din numerele ulterioare ale *Unității naționale*,[29] care înregistrează din Transilvania și Banat o mulțime de felicitări pentru apariție. În ele se elogiază atașamentul gazetei față de interesele românești și în primul rînd, față de cel mai important, acela „de-a vedea într-o zi tot neamul românesc unit". Este de prisos a mai arăta că mulțumindu-le, Secășanu îi considera pe cei ce scriseseră redacției, „partizani ai marei cauze". Era evident

[29] *Unitatea națională* I, nr. 5 din 20 dec., 1884, p. 3.

că asemenea mesaje din Transilvania și Banat receptate în coloanele *Unității naționale* la București, infirmau teoria oficială a administrației, care susținea în pofida adevărului, că românii sînt „mulțumiți" și „fericiți" sub stăpînirea austro-ungară.

Gazeta Transilvaniei era mai prudentă și nota știrea apariției noului organ de presă după *Națiunea*, arătînd că acesta este condus de mai mulți tineri cunoscători ai lucrurilor din Transilvania[30].

Periclitîndu-și studiile în caz că numele celor ce scriau *Unității naționale* ar fi fost descoperite, mai mulți studenți români din Budapesta, de la facultățile de filozofie, drept și medicină, trimit redacției gazetei bucureștene la 28 decembrie 1884 o misivă avîntată, din care cităm următorul pasaj: «„Unitatea națională" reprezintă o cauză, un principiu. Cauza este aceea a românismului! Principiul este sfînt. Salutăm deci cu vie bucurie apariția ziarului ce diregeți"»[31].

Fapt surprinzător, admirație și înțelegere mai găsește *Unitatea națională*, unde ne-am aștepta mai puțin, la *Telegraful român*[32], considerat în general drept un organ de presă străin de politica militantă, slujind doar interesele bisericii ortodoxe române. Astfel, într-un editorial, acesta afirma că este bine ca ziaristica din România să se ocupe de problemele românilor din Austro-Ungaria. Elementele moderate — se spune — îndeamnă la moderație, dar ziarele radicale, ca *Unitatea națională* și *Drepturile omului*, constatînd intensificarea deznaționalizării forțate a românilor sînt de părere că situația din monarhie evoluează implacabil spre o criză majoră.

Oamenii — mai spune *Telegraful român* — înrolați sub steagul susținut de aceste organe de presă, au renunțat demult să mai spere în îndreptarea lucrurilor pe cale pașnică. În consecință, arată autorul editorialului „toți bărbații din România se unesc în a recunoaște" că respectiva stare de lucruri nu se mai putea susține, iar problema națională din Austro-Ungaria va trebui să se rezolve inevitabil prin forța armelor.

Unitatea națională întîmpină și afronturi, cum a fost cel al ziarului *Poporul* din București. Acesta acuza *Unitatea națională* că ar fi subvenționată de guvern (!). Răspunsul lui Secășanu a fost că „subvenția noastră e sprijinul acelor pe care-i putem interesa prin ceea ce scriem. Pentru munca noastră nu așteptăm nimic",[33] adoptînd astfel o atitudine plină de mîndrie și nobilă demnitate.

Este deosebit de semnificativ că, în ciuda interzicerii sale, *Unitatea națională* a găsit abonați și în Transilvania, tocmai acolo unde a fost și leagănul revoluției de la 1848, la Blaj. Despre aceasta scrie sub pseudonimul „Gelu", probabil un student de la seminar care oferă și alte cîteva informații prețioase cu privire la circulația ziarelor și scrisorilor ce soseau din România. Iată ce-i comunică studentul blăjean lui Gh. Secășanu:

---

[30] *Gazeta Transilvaniei*, XLVII, nr. 236 din 8(20) dec. 1884, p. 3.

[31] *Unitatea națională*, I, nr. 7 din 1 ian. 1885, p. 2; *„Onorabilei direcțiuni a Unității naționale, București"*.

[32] *Telegraful român*, XXXIII, nr. 21 din 21 febr. (5 mart.) 1885, p. 81: *„Sibiu, 20 februarie 1885"*.

[33] *Unitatea națională*, I, nr. 3 din 13 dec. 1884, p. 1.

„Ți-am făcut cu mare osteneală cinci abonați. Primește obolul lor cu aceeași inimă, ca și cînd ar fi nu de la cinci, ci de la cinci sute"[34]. Exagerarea nici nu era prea mare dacă ne gîndim că ziarele românești aveau un public real mult mai larg decit numărul abonamentelor, avînd în vedere că ele erau citite de mai multe grupuri, fiind împrumutate de la unul la altul.

În ceea ce privește piedicile puse în calea celor ce doreau să se aboneze la ziarele din România erau date în vileag de același student blăjean: „De o parte sărăcia, de alta, și aceasta e și mai rău, terorismul unguresc, ne opresc să ne mișcăm după voie și să împlinim toate dorințele inimei noastre de români". Circuitul informațional cu România este zugrăvit astfel: „Toată corespondența ce vine din România, fie gazete, fie scrisori, e supusă unei adevărate inchiziții". Gazetele sau rămîneau la graniță sau se împotmoleau pe la poștele austro-ungare. Secretul corespondenței era violat cu cinism. Dacă bănuia ceva, chiar poștașul deschidea scrisorile în fața a doi martori (suprema concesie). Dacă i se părea periculos cuprinsul scrisorii o confisca, iar dacă nu, o trimitea deschisă destinatarului. Situația era reală, și gazetele românești din Transilvania confirmau această stare de lucruri.

Desigur, *Unitatea națională* era revoltată; ea arăta în coloanele ei că monarhia vrea să-i izoleze complet pe românii ardeleni, să le taie orice comunicare cu cei din Țară. Spre a exemplifica această stare de lucruri, *Unitatea națională* ne oferă o statistică deosebit de interesantă și grăitoare a ziarelor interzise în Austro-Ungaria pe anul 1884; numărul lor se ridica la 184,[35] dintre care, 20 de ziare din România,[36] practic erau aproape toate ziarele românești și asta în condițiile în care cercurile oficiale austro-ungare susțineau că întrețin relații de bună vecinătate cu România.

Pentru a demonstra de asemenea cu date statistice caracterul polițist al statului austro-ungar este necesar să subliniem că, după 15 ani, numărul publicațiilor interzise se ridica la 685[37]. Atunci, ca și înainte cu 15 ani, scrierile istorice și literare mai de valoare erau oprite de fapt, în masă.

În primăvara anului 1885, Secășanu dezbate într-un editorial politica guvernului de la Budapesta arătînd că ea are drept scop sufocarea vieții culturale a românilor ardeleni, mai ales de cînd autoritățile vamale maghiare au început să oprească multe din numerele *Unității naționale*. O soartă similară avusese și *România liberă*. În aceste condiții se comenta cu amărăciune: „De fapt nu credem să mai fie ziar românesc, cel puțin nu de acela cari se ocupă cîtuși de puțin de românii subjugați și au așa dară un interes pentru ei, căruia să nu i se fi retras de guvernul maghiar debitul poștal.

Soarta gazetelor o împărtășesc mai toate cărțile ce apar la noi și sunt trimise peste munți. Le confiscă în mod arbitrar cel de pe urmă servitor de poștă"[38].

---

[34] *Ibid.*, nr. 50 din 4 iul. 1885, p. 2: *„Blaj, 26 iunie"*.
[35] *Ibid.*, I, nr. 7 din 1 ian. 1885, p. 4.
[36] *Gazeta Transilvaniei*, XLVII, nr. 251 din 29 dec. 1884, p. 4.
[37] *Pénzügyi Közlöny*, nr. 10 din mai 1899, p. 3.
[38] *Unitatea națională*, I, nr. 27 din 17 mart. 1885, p. 1.

Scopul pe care-l urmăreau guvernanții era evident, acela de a sista cu desăvîșire orice raport literar, orice comunicare de idei între românii liberi și românii din Transilvania. Pînă și manualelor de școală le fusese răpită încă mai demult, sub grele amenințări, posibilitatea de a putea fi întrebuințate și în Transilvania.

În fața acestei grave situații care amenința cultura cu o adevărată blocadă de-alungul Carpaților, precum și cu slăbirea sau chiar cu oprirea desăvîrșită a comunicației de idei dintre frații de pe ambele versante ale Carpaților, Gh. Secășanu se întreba cum i s-ar cuveni să i se răspundă. Părerea sa era că o măsură îndreptățită ar trebui să fie oprirea intrării în România a tuturor gazetelor austro-ungare. Desigur, aceasta ar fi sarcina guvernului.

În același timp, datoria carpatinilor trebuia să fie aceea de a găsi mijloacele adecvate pentru a izbuti să anihileze cît mai grabnic măsurile ungurești de interdicție, pentru a da aripi scrierilor revoluționare românești, „Altfel, conchide Secășanu, toată frămîntarea noastră ar rămînea o larmă deșartă". Conjură pe toți confrații săi români să nu se uite la o nemernică sumă de bani, ci să aplice orice metodă pe care o consideră potrivită numai să poată trimite în Transilvania o carte, un ziar, o broșură folositoare cauzei românești. Asemenea gesturi avînd rostul de a-i îmbărbăta pe românii asupriți, arătîndu-le că nu sînt uitați și că frații liberi se gîndesc la viitorul lor. În același scop, el mai recomanda să se formeze societăți, cercuri și cluburi în tot cuprinsul țării.

Fără îndoială îndemnurile erau inspirate, însă duritatea condițiilor politice în Ungaria continua să crească. Nu numai că multe numere ale *Unității naționale* se întorceau de la graniță, așa cum se spunea în editorialul din 17 martie 1885, dar, în aceeași lună este retras chiar debitul poștal al gazetei[39].

Pentru a ilustra preocuparea organelor Ministerului de Interne ungar față de oprirea pătrunderii *Unității naționale* în Transilvania, dispunem de o serie de documente care dovedesc promptitudinea cu care este urmărită gazeta, în speță, chiar de la apariție. Astfel, ministrul de interne Tisza Kálmán primește la 23 decembrie 1884, în acest sens, un raport din partea organelor sale, împreună cu un număr confiscat din *Unitatea națională*, pentru a hotărî retragerea debitului poștal datorită conținutului ei „agitatoric"[40].

Și organele administrative sînt vigilente. Comitele suprem al Brașovului, contele Bethlen, raportează și el ministrului de interne la 27 decembrie 1884 și în 2 ianuarie 1885, pentru a-i orienta atenția tot asupra retragerii debitului poștal sub motivul că *Unitatea națională* are ca scop declarat „atîtarea românilor de pe teritoriul coroanei ungurești"[41]. Din raportul cu data de 27 decembrie 1884 reiese că din proprie inițiativă a luat măsuri pentru a împiedica răspîndirea foii *Unitatea națională* apărută „recent în București".

---

[39] N. Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.* I, p. 757.

[40] Arhivele Statului, Filiala Cluj-Napoca, *Colecția de documente a Ministerului de Interne al Ungariei*, Cutia 9 nr. 296.

[41] *Ibid.*, 1 res. Brașov, 2. ian. 1885.

Trimite și el un exemplar ministrului de interne, (tocmai exemplarul destinat elevilor din gimnaziul român brașovean) cu constatarea că pînă la acea dată „nu în multe exemplare — însă este totuși trimisă prin poștă sub legătură falsă și din precauție, foaia de titlu este îndoită în interior"[42].

Înaintîndu-se înștiințarea asupra gazetei bucureștene Consiliului Ministerial pentru a i se retrage debitul poștal, se mai arată că respectiva foaie numește Transilvania „România subjugată" și că „agită hotărît împotriva integrității țării și îi îndeamnă pe toți românii la unire"[43]. În sfîrșit, printr-o adresă a Ministerului de Interne din Budapesta, la 25 martie 1885, *Unității naționale* i se retrage debitul poștal pe întreg teritoriul Austro-Ungariei[44]. Ca urmare, tinerii din jurul redacției gazetei bucureștene recurg la metoda ziarului *România liberă*, la care își făcuseră de fapt ucenicia, și care mai pătrundea încă în Austro-Ungaria sub titluri false tipărite pe manșeta ziarului, ca: *Alegătorul, Voința*[45] și *Altarul*[46]. De remarcat că și ziarul *Națiunea*, interzis la rîndul său, intra totuși în Transilvania sub titlul de *Adevărul*[47] în cursul anului 1884.

Folosind acest truc al titlului fals, *Unitatea națională* încearcă și ea să pătrundă în Transilvania, reușindu-i procedeul pînă în momentul cînd era descoperită de autorități, după care, din nou se tipărea un alt titlu pe manșeta ziarului. În colecția de documente a Ministerului de Interne ungar am depistat numere confiscate ale *Unității naționale* purtînd titlul de *Reșinariul*[48] și *Biserica*[49]. Nu lipsită de humor, gazeta dacoromână, structural antidualistă, apare și sub stupefiantul titlu de *Fraternatitea austro-ungară și română*[50]. Mai este semnalată și sub titlul *Literatorul*[51].

Conținutul gazetei va respecta întocmai programul ei, articolele sale dovedindu-se a fi calde pledoarii pentru unirea Transilvaniei cu România pe calea *luptei armate*, într-o vreme cînd partidele politice din România nu cutezau să se gîndească la acest pas nici pe cale pașnică, iar influenta ambasadă austro-ungară desfășura fără jenă o veritabilă activitatea de spionaj, supraveghind pas de pas activitatea membrilor societății „Carpații".

Unitatea națională se adresa deopotrivă românilor din Transilvania și celor din România. Cel mai fierbinte apel este însă adresat românilor ardeleni, ce sînt conjurați să renunțe la lupta „legală" și să treacă la

---

[42] *Ibid.*, nr. 296. Brașov 27 dec. 1884.
[43] *Ibid.*, nr. 296. Ad. B. Budapesta, 24 februarie 1885.
[44] *Ibid.*, nr. 1044/Budapesta 25 martie 1885.
[45] N. Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, I, p. 612.
[46] *Gazeta Transilvaniei*, XLII, nr. 104 din 12(24) mai 1899, p. 3. Vezi și *Tribuna*, II, nr. 142 din 23 iun. (5 iul.) 1885, p. 567.
[47] N. Hodoș și Al. Sadi Ionescu, *op. cit.*, I, p. 446.
[48] Arhivele Statului Filiala Cluj-Napoca, *Colecția de documente a Ministerului de Interne al Ungariei*, Cutia 9, nr. 1285. Sibiu, 1 dec. 1885.
[49] Cf. *Gazeta Transilvaniei*, XLII, nr. 105 din 13/25 mai 1899, p. 3. *Ibid.*, nr. 104 din 12(24) mai 1899, 3.
[50] Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 53. Cf. *Gazeta Transilvaniei*, XLII, nr. 104 din 12|24) mai 1899, p. 3.
[51] *Ibid.*, XLVIII, nr. 203 din 12(24) sept. 1885, p. 2.

„lupta reală", concept ce semnifica lupta cu arma în mînă și recurgerea la dinamită. Această linie o promova *Unitatea națională* și în editorialul *«Lupta „legală" ori lupta reală?»*[52]. Lupta legală, spun carpatinii, în felul în care se poartă, este doar o luptă pe hîrtie, o luptă inutilă de fraze, la care de altfel, ei nici nu se pricep prea bine. Ea nu mai sperie pe nimeni. Ceea ce susține în prezent lupta națională — se mai arată — este numai forța de rezistență pasivă a poporului român. Salvarea, se subliniază în articol, poate veni numai de la lupta reală „cu arme sigure, cari să-și atingă ținta". Sfîntul drept la lupta reală nu poate fi contestat de nimeni tinerilor ardeleni emigrați în România, susțin aceștia. Într-o astfel de luptă cu mijloace reale, ei primesc bucuros să fie a doua falangă în caz că prima va fi aceea a românilor de peste munți. Dar în cazul în care românii ardeleni nu se vor organiza în acest scop, atunci ei, emigranții vor fi datori să preia conducerea. Materialul respectiv se completează cu articolul programatic publicat de Gh. Secășanu și intitulat *București, 23 ianuarie 1885*[53]. În el, liderul liniei extreme a mișcării de eliberare națională a românilor din Transilvania explică detaliat și clar ce fel de „iredentism" au îmbrățișat cei de la *Unitatea națională*, adică acela convenit de modelul italian, care urmărea întregirea justificată a patriei, act drept și progresist. Așa cum era înțeles acest termen de altfel și de *Associazione in pro dell' Italia iridenta* (1877), cît și de sîrbi prin *Omladina* (1866), *Societatea sîrbă de eliberare și unificare* (1871) și *Tinerimea sîrbo-croată* (1880). Toate aceste societăți urmăreau eliberarea de sub jugul austro-ungar a teritoriilor naționale italiene și slave înglobate în Imperiul habsburgic.

Ei, carpatinii, mai afirmă cu modestie Secășanu, deși nu-și merită încă numele de iredentiști, speră totuși în viitor să fie vrednici de el; consideră că a fi cu adevărat iredentist înseamnă nu numai a dori restabilirea unității patriei, ciuntită în cursul vremurilor, ci în primul rînd a și *lucra* pentru ca acest deziderat să se realizeze. Precizînd încă odată că: „N-ajunge ideea pentru ca cineva să fie în drept a se număra între soldații revendicării; mai trebuiește voință fermă de a pune în practică această idee, hotărîrea de a nu da înapoi dinaintea nici unei jertfe ce i se poate cere în lupta pentru marele scop".

Și pentru a dovedi esența mazziniană a mișcării, Secășanu, omul energic din fruntea ei, declară: „Noi am împrumutat numirea iredentismului de la italieni". Dar trebuie să adoptăm, mai adaugă el, și programa și mijloacele de luptă ale acestei „partide", nu numai să se copieze steril, doar eticheta. Acest drum nu va fi neted; cei ce-l vor urma vor fi prigoniți, vor fi aruncați în temnițe, vor fi poate condamnați la streang, oricum, vor trebui să cadă jertfe. El însuși, în urma activităților sale a ajuns să fie condamnat în contumacie, la moarte, pe teritoriul Austro-Ungariei. Inamicii poporului român din Transilvania, continuă Secășanu, știu că „dacă voim să avem un viitor, trebuie să căutăm a dezrobi mădularele subjugate ale națiunii noastre". Ei aud mereu că sentimentul și

[52] *Unitatea națională*, I, nr. 5 din 20 dec. 1884, p. 1—2.

[53] *Ibid.*, I, nr. 13 din 24 ian. 1885, p. 1.

dorul acesta răzbate toate inimile dintre Carpați, Dunăre și Prut. „Ne aud afirmînd de pe tribune și prin presă că întregul popor românesc este iredentist", fapt ce explică graba lor febrilă de a înăbuși orice sentiment în pieptul românilor asupriți, înainte ca vre-un nou Oberdank să-i învioreze pe români cu sîngele său, și înainte ca vre-un nou Garibaldi să facă din Transilvania o nouă Sicilie iar un nou Victor Emanuel să-și poată întregi coroana sa în socoteala unei coroane străine.

Tinerii adunați în jurul gazetei *Unitatea națională* vor să merite cîndva denumirea ce-i onorează, deoarece speră să poată lucra cu succes la „organizarea unei serioase partide române de revendicare" și să aducă poporul român „sub drapelul acestei partide" — „Tendința noastră tocmai aceasta e. În atingerea ei credem. Ceasul acela, va fi ceasul victoriei finale".

Articolul programatic se încheie plin de optimism: „Noi credem că în poporul românesc există destulă voință spre a da nu un martir, ci sute; un Garibaldi se va găsi el undeva, numai să ne scuturăm praful cu care neîncrederea și indolența acoperitu-ne-a inimile. Victor Emanuel... pe Victor Emanuel, noi credem că-l *avem*". Semnează Gheorghe Secășanu cu inițialele „Ss".

Pe această linie vor merge numeroasele articole care vor chema cu mult înaintea proclamației incendiare din 18 august 1885 la folosirea glonțului și dinamitei[54], potrivit lozincii revoluționare de la 1848 că: „*Drepturile se iau nu se cerșesc*", sau recurgînd la „lupta reală" ca Horea și Cloșca[55].

Aici trebuie să precizăm, pentru a nu se face nici-o confuzie, că „iredentismul" profesat de societatea „Carpații" și de organul ei de presă, *Unitatea națională*, nu are nimic comun cu accepțiunea de azi a termenului (devenit peiorativ), și potrivit căruia partizanii acestei mișcări urmăresc — în sens contemporan — anexarea unor teritorii în care conaționalii lor sînt în minoritate. Carpatinii luptau pentru eliberarea Transilvaniei în care elementul românesc era net preponderent și crunt oprimat. De altfel, punerea semnului de identitate între termenii de „iredentist" și „dacoromânist" de către autorități și de către ei înșiși lămurește și mai complet problema în discuție.

Un articol extrem de semnificativ este cel intitulat *„Ideea unității naționale"*,[56] care începe astfel: „În interiorul său, orice român în care este viu sentimentul de iubire către naționalitatea sa, este pătruns și de ideea unității naționale; simte necesitatea de a se uni toți românii într-un stat spre a se asigura progresul lor și a li se garanta existența ca naționalitate". Dar de la *dorință* pînă la realizarea ei este o cale lungă. Deocamdată, în mersul acesta s-a ajuns la o *voință* mai amplă.

Acestei gazete, se elucidează în continuare, i se datora faptul de a fi transformat dorința în voință, de a fi desfășurat ideea unității ca drapel, și hotărîrea de a ține sus acest drapel, făcîndu-l să fîlfîie pînă la realizarea ideii.

---

[54] *Ibid.*, I, nr. 22 din 28 febr. 1885, p. 3.
[55] *Ibid.*, nr. 16 din 7 febr. 1885, p. 2—3.
[56] *Ibid.*, I, nr. 7 din 1 ian. 1885, p. 2.

Va fi o glorie pentru acest ziar dacă va ști să facă să se înalțe și să fie văzut în cercuri tot mai largi drapelul său; în caz că nu va reuși, va fi o dovadă că sarcina ce și-a atribuit-o a fost mult prea grea sau că, pur și simplu nu a sosit timpul pentru a se transforma dorința în realitate, ori altfel spus, a se ridica ideea unității ca drapel.

Autorul răspundea apoi celor ce deși „plini de focul sentimentului pentru ideea unității naționale" credeau că n-a sosit timpul și că nu era oportun a se „arbora acest drapel" tocmai atunci. Reiese că părerea aceasta o aveau chiar unii prieteni ai grupului de la *Unitatea națională*, a căror argument era că trebuie mai multă prudență pentru ca nu cumva acest drapel „să servească ca un fel de pretext statelor în care se află cetățeni de limba noastră, pentru reclamațiuni că se atentează la integritatea teritoriilor lor, sau că numai se agitează în contră-le". Carpatinii nu împărtășesc această părere. Argumentul lor era că „Românii vin și ei și luptă pentru unitatea lor, cu aceeași legitimitate cu care au luptat italienii, germanii și alte popoare. — Nu poate dar nimeni cu drept cuvînt să-i acuze — și dacă ar fi vorba de reclamații, apoi tocmai românii ar avea dreptul de a se plînge, fiindcă în contra lor s-a agitat și se agitează, în contro vieții lor s-a atentat și se atentează." Pentru a întări acest punct de vedere amintește de încoronarea lui Francisc Iosif la Budapesta, cînd a stîrnit scandal, faptul că România a fost considerată ca o provincie a statului ungar, ca și atitudinea arogantă a lui Kallay care visa supremația austro-ungară în orient, punînd apoi întrebarea retorică: „N-avem noi dovezi zilnice de agitațiunea maghiarilor chiar la noi în țară, unde lucrează cu bani prin tot felul de agenți, pentru propaganda maghiară?" Și toate acestea cu scopul de a „suprematiza popoare". Deci, „La alții să le fie permis a face asemenea lucruri, iar românilor să nu le fie permis a lupta pentru ideea unității lor naționale și constituirea într-un stat puternic și capabil a da Europei pacea la porțile Orientului?"

Logica acelora care credeau că se face rău cînd se lupta pe față pentru ideea unității naționale, nu era corectă, deoarece felul acela de raționament era tributar sistemului de gîndire al școlii sclavajului de sub „domnirea coruptă, corupătoare și umilitoare a fanarioților". Și articolul se încheia pe un ton plin de dorință aprigă de a lupta: „Nu, cu școala de diplomație fanariotă nu vor ajunge românii decît tot unde au fost sub fanarioți; numai cu demnitatea națională și în luptă bărbătească se va face să se realizeze dorința lor".

În cuprinsul *Unității naționale* apar strîns împletite cu problemele luptei naționale și aspecte sociale ignorate pînă în prezent. Dreptul la rezistență a celor oprimați este considerat astfel o datorie și gazeta carpatinilor îi îndeamnă, în virtutea acestui drept, pe românii din Transilvania la acțiune.

Mulți dintre tinerii din jurul gazetei aparțineau primelor cercuri studențești socialiste. Astfel, C. Bacalbașa a fost un colaborator și sprijinitor al societății „Carpații", prieten personal al lui Gh. Ocășanu; ideile sale aveau o puternică înrîurire asupra societății. C. Bacalbașa a salvat personal mii de proclamații ale carpatinilor, și tot la 1885, cerea țăranilor să se răscoale, așa cum cereau și carpatinii românilor din Transilvania. Iată, printre altele, ce scria C. Bacalbașa la începutul anului, în

Orientul Român din Galați: „Țăranii mor de foame domnilor îmbuibați!"... „Țăranii mor de foame?! Ei bine, ce mai așteaptă? N-au pîine?... Greșeală, o vor găsi în hambarele bogaților. N-au dreptul s-o ia de acolo?... Greșeală, dreptul de a se folosi de un produs nu-l au decît producătorii! N-au puterea? Greșeală. Unească-se, hotărască-se și vor face minuni. Căci pămîntul este al lor și rodul pămîntului tot al lor!"[57]

Elementele socialiste erau și ele chemate să se înroleze sub steagul unității naționale, alături de celelalte grupări politice, indiferent de culorile lor: „Față de cauza cea mare — susțin ei — nu există partide: sunt numai români. În toți credem, la toți facem apel"[58]. Și frații lor dacoromâni de la Iași gîndeau la fel: „Sub drapelul *României iredente*, pot să intre roșii, conservatorii, liberalii, fracționiștii, socialiștii, de orice clasă, căci una și aceeași este ideea ce se urmărește[59].

Și deși puneau pe planul întîi lupta națională, să nu se uite că modelul de luptă îl constituia revoluția condusă de Horea, însușindu-și nu numai metodele, ci și obiectivele acesteia și afirmau că „legile în vigoare sunt expresiunea intoleranței și a nedreptății și aplicarea lor nu mai cunoaște nici un respect ce datorește omul către om"[60].

Strîns legată de resorturile sociale ale mișcării este poziția antihabsburgică a carpatinilor. Astfel ei susțineau, atît în proclamația din 18 august 1885,[61] cît și în gazeta lor, că niciodată românii nu vor găsi înțelegere și dreptate la picioarele tronului habsburgic. Iată ce le cerea ardelenilor proclamația: „Și mai vîrtos încetați de a vă mai gîndi la împărat. E un tiran ca toți ceilalți cari vă cere punga și sîngele scump al copiilor voștri și nu vă dă în schimb decît urgia și disprețul"[62].

Gh. Secășanu este consecvent în a sfărîma mitul „bunului împărat", atunci cînd publică în *Unitatea națională* un articol în care afirmă că națiunea română din Transilvania știe că „dinasticismul care i se atribuie nu este decît o minciună pusă în curs de aceia care au vrut să se recomande tronului și să-și facă trebile; căci trebuie să fie de tot căzut un popor care să sărute cu venerațiune mîna care-l lovește necontenit"[63].

În același timp sînt atacate vehement și vîrfurile burgheziei române înclinate să colaboreze cu guvernul oprimator, trădînd astfel cauza națională. Referindu-se la aceștia, proclamația din 18 august 1885 îi îndemna pe românii ardeleni: „Să nu mai suferiți a fi amăgiți de cărturarii căpătuiți și fricoși",[64] iar *Unitatea națională*, scria despre aceiași: „Ne mîhnește însă cînd vedem cărturarii [...] cum cearcă și astăzi a se amăgi pe sine și poporul cu speranțe deșarte, cu minciuni în cari nu mai cred nici copiii de pe băncile școlilor.

---

[57] C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată 1885—1901*, București, 1928, p. 4—11.

[58] *Unitatea națională*, I, nr. 1 din 6 dec. 1884, p. 1.

[59] *Noua revistă*, Iași, II, nr. 14 din 24 febr. 1885, p. 105—106.

[60] *Unitatea națională*, I, nr. 18 din 14 febr. 1885, p. 1.

[61] G. Neamțu, *„Proclamația iredentei române" din 1885, la Deva*, în *Sargeția*, VI, 1969, p. 126—133.

[62] Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 40.

[63] *Unitatea națională*, I, nr. 22 din 28 febr. 1885, p. 1.

[64] Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 38.

Este ceva ridicol — dacă n-ar fi trist — să vezi p-acești apostoli ai păcii, încărunțiți în frică și în lingușiri către stăpîni, cum se agață de fel de fel de închipuiri, unele mai absurde decît altele, cercînd pe toate căile a mistifica adevărul. Unii merg pînă acolo cu tîrîirea lor de reptile, că se mulțumesc cu orice stare de lucruri, numai să aibă pîinea de toate zilele pentru a o consuma în tichnă" și tot ei au rara cutezanță de a proclama asemenea idei pernicioase, dîndu-le drept postulate ale poporului român! Să nu creadă însă că — îi avertizează autorul — dacă la acea dată, la adăpostul dușmanilor, își puteau insulta în voie propriul popor, nu va sosi și pentru ei vremea răsplății, căci „românul ține minte"[65]. Acest vehement articol era scris de Teofil Frâncu, unul dintre cei mai cunoscuți „dacoromâni" cu misiuni speciale în cadrul mișcării. Semna adesea — cum a făcut și de această dată — cu pseudonimul „Moțul"[66].

Autorii manifestului, aceiași care colaborau și la *Unitatea națională*, îndemnau la întrebuințarea gloanțelor și a dinamitei, nu împotriva poporului ungar, ci împotriva conților, baronilor și a zbirilor administrației: „Nu știți voi ce lesne se poate preface în cenușă toată bogăția unui grof, unui baron, care de la voi o ia pentru ca spre ruina și peirea voastră să o îndrepteze?" iar atunci cînd vor lichida vreun zbir al administrației oprimatoare, să nu uite că ei se află de fapt în stare de legitimă apărare[67]. Toate aceste idei erau prezente într-o formă sau alta și în *Unitatea națională*, care îndemna și ea la acțiune atunci cînd legea — se spunea acolo — devine un mijloc de asuprire și cînd respectul legii ar însemna abdicarea omului de la demnitatea sa, o sinucidere morală. Ei bine, susțin carpatinii în organul lor de presă, într-o asemenea situație împotrivirea și răsturnarea ordinei existente se impune cu necesitate „Omul este făcut să trăiască și să se dezvolte conform firii sale, și cînd statul, în loc să înlesnească drumul cetățeanului în mersul vieței, devine o piedecă sau un gîde pentru cetățean, atunci încetează rațiunea de stat și începe dreptul imprescriptibil al legitimei apărări, care aprinde inimile sfîșiate de durere și îndreptează trupurile gîrbovite de greutatea sarcinilor"[68].

Carpatinii sînt conștienți și de rolul hotărîtor al țărănimii române în viitoarea revoluție a întregirii naționale, rol pe care-l evocă cu putere vizionară: „Cînd va suna ora ca să intrăm în luptă pentru realizarea aspirațiilor noastre naționale, țăranului român i se va adresa desigur, în primul rînd, chemarea la bătălie. Biruința va fi cumpărată cu sîngele lui, curs în șiroaie". Cum s-a și întîmplat de altfel. Și pentru a se distanța de clasa suspusă a propriei națiuni, ei țin să proclame un principiu bine definit: „Țara românească e a românilor, și *nu a unei clase*. Acesta trebuie să fie principiul conducător"[69].

---

[65] *Unitatea națională*, I, nr. 24 din 7 martie 1885, p. 3.

[66] Teofil Frâncu, *Preumblări*, Ediție îngrijită de Luana Popa, Cluj-Napoca, 1982, p. 19.

[67] Al. Lapedatu, *op. cit.* p. 38—39.

[68] *Unitatea națională*, I, nr. 18 din 14 febr. 1885, p. 1: *„Ordinea și revoluția"* semnat „Pp".

[69] *Ibid.*, nr. 45 din 13 iun. 1885, p. 1.

În coloanele *Unității naționale* se ia tot atunci și poziție împotriva emigrării românilor din Transilvania în America; Secășanu se opune acesteia, cum o făcuse și în broșura sa cunoscută, arătînd încă odată că dominanților „le pare bine de această emigrare, căci numai în acest mod se pot scăpa de români"[70]. Totodată se ia apărarea românilor ardeleni de condiție modestă, țăranilor, cărora li se făceau tot felul de șicane la graniță atunci cînd călătoreau în România[71].

Așa cum s-a văzut, principalele articole programatice ale *Unității naționale* cultivau previziunea lui N. Bălcescu care în *Mersul revoluției în istoria românilor,* prevedea că revoluția viitoare va fi o revoluție națională și că deviza ei va fi „Dreptate, Frăție, Unitate". Pentru că aceasta era și opinia și convingerea carpatinilor, oragnul lor de presă mergea exact pe aceeași linie, aducînd desigur, în pas cu vremea, și idei noi, mai ales în ceea ce privește lupta concretă, impunînd concepțiilor propagate și pecetea propriei personalități, caracteristică unei gazete militante. Una din opiniile fundamentale ale gazetei și a grupului dacoromânist era că dualismul a acaparat prin forță și nedreptate Transilvania la 1867, iar din acel moment, programa națională de la 1848 nu se mai putea realiza pe calea legislației uzurpate de asupritor, ci *numai prin revoluție.* „Libertatea României subjugate nu se mai poate dobîndi astăzi — afirmă ei — decît prin unitatea națională"[72].

Oricît de îndrăzneț ni s-ar părea astăzi acest punct de vedere la 1885, noi trebuie să arătăm că el a existat în România, și pătrundea tot mai mult în cercuri tot mai largi din Transilvania, coexistînd cu lupta legală promovată de conducătorii mișcării de eliberare națională din respectiva provincie oprimată. În ceea ce privește adoptarea acestui punct de vedere de către masele din România, confirmarea indubitabilă vine din partea unui ziar de limbă germană din București, *Bukarester Tageblatt,*[73] care afirma în acest sens, că societatea „Carpații" e sprijinită de aproape întreaga populație a țării și că nu există aproape nici un român care să nu-și fi exprimat regretul pentru asuprirea fraților de dincolo de Carpați și dorința de a-i putea elibera de sub jugul asupritor al Ungariei. Recunoaște explicit că această societate politică a „luat așa de mari dimensiuni încît îi aparține întreaga națiune".

Cuprinși de un avînt tineresc nestăvilit, carpatinii mai considerau că a sosit însfîrșit momentul de a dezlănțui un război de guerilă, combinat cu o lovitură militară nimicitoare organizată și executată de armata română. Concomitent cu creșterea acestei credințe politice în popor, atît în Transilvania cît și în România, îngrijorarea Austro-Ungariei creștea și ea. Se exprimă în presa oficială, în rapoartele diplomatice, în activitățile de supraveghere și spionaj la care era supusă societatea „Carpații".

Succesul gazetei *Unitatea națională* a fost remarcabil. Astfel se explică de ce, la nici patru luni de la apariție, mișcarea dacoromână din

---

[70] *Ibid.,* nr. 7 din 1 ian. 1885, p. 1: *„Emigrație românească în America".*

[71] *Ibid.,* nr. 11 din 17 ian. 1885, p. 2—3: *„Șicanele de la fruntaria ungurească",* semnat „Dro" [probabil Droc-Bănciulescu].

[72] *Ibid.,* nr. 37 din 2 mai 1885, p. 1.

[73] **T.** Pavel, *op. cit.,* p. 171—172.

Ploiești cerea crearea unui cotidian care, așa ca și *Unitatea națională* să se ocupe îndeosebi de chestiunile politice ale românilor transilvăneni, la București, evitîndu-se în acest fel cenzura austro-ungară. Programa și calitatea scrisului erau pe deplin apreciate; adeziunile morale ce soseau la redacția *Unității*, din toate părțile, nu lăsau nici o îndoială în această privință. Ceea ce doreau să sublinieze ploieștenii era faptul că „o foaie, în organizarea ei actuală, nu ajunge pentru aspra luptă ce trebuiau să susțină." Era nevoie de un mare cotidian care să pregătească și să determine românimea la o puternică rezistență generalizată, nu numai la o rezistență „retorică".

Cei de la *Unitatea națională* erau întru totul de acord și susțineau propunerea, comentînd: „În fața acestor considerații nu putem fi decît recunoscători fraților ploieșteni pentru inițiativa ce au luat. Rămîne ca românii de peste munți, din restul țării, să le îmbrățișeze apelul și cu puteri unite să întrupeze această idee. Greu nu e. Putem zice că este o bagatelă, numai inimă și voință să fie.

Noi din parte-ne, începătorii, suntem la dispoziția acelora"[74]. Propunerea a fost făcută la sfîrșitul lunii martie 1885, iar în 15 mai același an, are loc discutarea în plen a transformării *Unității naționale* în ziar cotidian. Discuția se desfășoară cu ocazia aniversării revoluției de la 1848, în sala Orfeu din București, sub președinția lui Vasile Maniu, deputat în parlamentul României, și în prezența prof. Dobrescu, dr. Tuliu Chețianu, mare proprietar și delegat al Craiovei, și desigur, a lui Gh. Secășanu. În scopul propus se alege o comisie pentru a chibzui asupra modului și mijloacelor trebuincioase[75].

Dar, intempestiv, sfîrșitul foii intervine tocmai pe cînd se pregătea să devină cotidian. Împrejurarea trebuie pusă în legătură cu expulzarea capilor societății „Carpații" (și în principal a redactorului Gh. Secășanu) în urma incidentului intervenit datorită răspîndirii proclamației din 18 august 1885 în Transilvania. *Publicațiile periodice* românești indică sfîrșitul foii la 11 iulie 1885, trebuie însă să precizăm că atunci a fost doar *suspendată* pentru a se organiza apariția ei ca și cotidian.

Dintr-un raport al baronului Mayr de la ambasada Austro-Ungariei din București către ministrul de externe, la 15 septembrie 1885,[76] reiese că încă, în urma unei ședințe din 3 mai 1885 a societății „Carpații" se hotărește înființarea unui foond destinat apariției zilnice a *Unității naționale*, începînd cu data de 1 octombrie 1885. Mayr mai raportase și la 9 septembrie 1885, sesizîndu-și superiorii că în urma unui apel de a transforma *Unitatea națională* în cotidian, și pentru amenajarea unei imprimerii proprii, s-au adunat deja 2000 de franci[77]. Cîteva zile mai tîrziu, potrivit unui alt raport, cel al informatorului Vándory Lajos din 13 sep-

[74] *Unitatea națională*, I, nr. 29 din 31 mart. 1885, p. 1: *„București, 30 mart. 1885"*

[75] *Gazeta Transilvaniei*, XLVIII, nr. 101 din 7 (19) mai 1885, p. 2.

[76] Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 53.

[77] *Idem*, *op. cit.*, p. 49—51. Baronul Mayr către Kálnoky, scrisoare particulară, București, 9 sept. 1885, în anexe.

tembrie 1885, reiese că suma sporise vertiginos[78]. În adresa din 16 septembrie, baronul Mayr preciza că noul cotidian ce urma a fi înființat, va fi introdus prin contrabandă în Austro-Ungaria, sub titlul *Fraternitatea Austro-Ungară și română*. Pentru realizarea acestui proiect, cum am mai spus-o, se suspendă apariția *Unității naționale*, și în august, probabil în perioada expedierii proclamației, se răspîndește și un apel în România, care chema la acțiune în acest sens. Mayr presupune că această chemare va fi expediată pe căi secrete și în Ungaria (respectiv în Transilvania).

Apelul prevede o listă de subscripție pentru 100 de franci, care să fie depuși între 5 și 25 septembrie la I. Mihalcea din București, str. Gabroveni, nr. 2. Noul ziar proiectat, ca de altfel și proclamația Iredentei române erau o ripostă la înființarea societății de maghiarizare din Cluj (EMKE) care, punea la cale apariția unui ziar în limba română al cărui abonament ar fi urmat să fie impus comunelor românești și al cărui scop declarat era susținerea politicii de maghiarizare.

Cotidianul care urma să apară la București trebuia să preia și lupta ce nu mai putea fi dusă sau, în orice caz, se atenuase în paginile presei românești ardelene. Și în plus, trebuia să fie înzestrat, așa cum ceruse Secășanu pentru *Unitatea națională*, cu mijloace spre a putea străpunge granițele Austro-Ungariei, urmînd ca o mare parte din numerele sale să fie împărțite și gratuit în părțile cele mai amenințate cu maghiarizarea[79].

După toate indiciile I. Mihalcea ajunge să fie bine supravegheat, din moment ce spionul Vándory Lajos, principalul informator al baronului Mayr, îi raporta acestuia că «La noua gazetă „Unitatea națională" pînă acuma au subscris 1600 de persoane, cu cîte 100 de franci acția. Dintre aceștia, 350 sînt ardeleni»[80].

În urma presiunilor Austro-Ungariei asupra guvernului Brătianu, clipei de euforie națională și de credință că a sosit momentul istoric de a elibera Transilvania cu armele, i se pune capăt, guvernul fiind nevoit, contra voinței sale, cu toată indignarea celor mai largi cercuri ale opiniei publice românești, să ia măsura de a expulza pe cei mai vajnici luptători carpatini: Gh. Secășanu, Gh. Ocășanu, N. Ciurcu și Al. Ciurcu, I. Droc-Bănciulescu și I. Corneanu, toți români din Transilvania stabiliți în România. Decretul de expulzare semnat la 2/14 septembrie a fost adus la cunoștința expulzaților la 4/16 septembrie, iar în 6/18 ale aceleiași luni este publicat în majoritatea ziarelor din București.

Plecînd în exil la Paris, Gh. Secășanu publică o scrisoare de rămas bun în care își împărtășește și opinia cu privire la gazeta rămasă fără conducător: „Mă adresez întîi cetitorilor *Unității naționale* și îi vestesc, cu părere de rău, că împrejurări neașteptate mă fac să prelungesc suspendarea apariției organului nostru. El va reapare însă în curînd, ori unde mă voi găsi, căci cauza noastră are trebuință neapărată de o foaie, pusă

---

[78] Arhivele Statului Filiala Cluj-Napoca, *Colecția de documente a Ministerului de Interne al Ungariei*, Cutia 9, Vándory Lajos către primul ministru Tisza Kálmán. București, 13 sept. 1885.

[79] *Unitatea națională*, I, nr. 27 din 17 mart. 1885, p. 1. Cf. Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 53.

[80] Vezi nota 78.

cu tot devotamentul în serviciul ei. Voi conta atunci, ca și pînă aici, pe oameni de inimă"[81].

Și într-adevăr, această încercare s-a făcut printr-un comitet de conducere de 50 de persoane, presupunem tot din cercul societății „Carpații", care voiau de data aceasta ca numele ziarului să fie *România iredentă*, adică numele pe care ar fi dorit să și-l adopte societatea „Carpații", la înființare, în 1882, și totodată numele cu care a fost semnată proclamația din 18 august 1885. Pe frontispiciul ziarului se putea citi „organ al mișcării naționale". A fost semnalat un singur număr care a apărut cu puțin înainte de 14 septembrie, ziua cînd *Românul*[82] îi anunță apariția relatînd „Primim primul număr al unui nou ziar, *România iredentă*, sub direcțiunea unui comitet de 50 de persoane; redactor responsabil d. C. Crișan. Apare odată pe săptămînă și va lucra după principiile *Unității naționale*".

Se pare însă că presiunile exercitate de guvernul austro-ungar asupra celui român au fost extrem de puternice, din moment ce noul ziar a înregistrat o viață atît de scurtă.

Succesul și aderența de care s-a bucurat *Unitatea națională* în timpul apariției sale se explică în primul rînd prin aceea că s-a făcut ecoul aspirației esențiale a tuturor românilor fiind în același timp o gazetă combativă atît sub raport național cît și social. Prin modul cum a pus problemele, gazeta a provocat adevărate coșmaruri diplomaților ambasadei austro-ungare de la București, ca și Ministerului de Interne de la Budapesta, punînd, la urma urmelor, în pericol însăși alianța României cu Austro-Ungaria.

După întoarcerea din exil, Gh. Secășanu intenționează să se țină de cuvînt și să reînvie *Unitatea națională*,[83] dar nu reușește. O altă încercare a sa a fost anunțată de *Biroul oficial de corespondență* din Budapesta, la 27 iunie 1888. Marele ziar proiectat, va fi, se spunea în comunicat, antiaustro-ungar, adăugîndu-se totodată că va reprezenta „înalte tendințe românești"[84]. *Tribuna*, ca reprezentantă a politicii „legale", comenta dezaprobator această știre, arătînd că ziarul proiectat nu va putea apare, deoarece ca să înființezi un mare ziar în București ai nevoie de cel puțin 15000 de franci, bani pe care — susține ziarul amintit — emigrantul Secășanu nu-i avea. Cert este că, fie din lipsă de fonduri, fie că i-a fost impusă retragerea din viața politică, el nu va mai reuși să-și realizeze visul.

Unitatea națională rămîne în istoria presei noastre ca o apariție care, deși meteorică, a fost purtătoarea celei mai mari aspirații înscrise deschis în chiar titlul ei, ilustrînd un moment istoric zbuciumat ce semnifica expansiunea unor forțe politice care tindeau să cuprindă cele mai largi pături ale națiunii și să accelereze cu orice mijloace, fie chiar și cu cele armate, realizarea visului de aur al românilor. Organul de presă al socie-

---

[81] *Națiunea*, nr. din 7 sept. 1885, p. 1. Vezi și Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 64.

[82] *Românul*, XXIX, nr. din 14 sept. 1885, Cf. N. Hodoș și Sadi Ionescu, *op. cit.*, p. 611.

[83] *Idem*, p. 757. Vezi și *Românul*, nr. din 5 ian. 1887, p. 4.

[84] *Tribuna*, V, nr. 138 din 19 iun. (1 iul.), 1888, p. 550.

tății „Carpații" a vrut să demonstreze (și în bună măsură a și reușit) că societatea românească a vremii era coaptă pentru marele pas. Ceea ce lipsea însă la ceasul acela al istoriei a fost conjunctura etxernă favorabilă, toată frămîntarea carpatinilor rămînînd în ultimă analiză un moment istoric fulminant dar fără șanse.

III. Alături de tipărirea broșurilor cu conținut antidualist așa cum fusese *Românii de peste munți* a lui Gheorghe Secășanu, și de editarea unu organ de presă care să susțină aspirațiile naționale, în preocupările societății „Carpații" mai intrau și alte acțiuni patriotice ca: organizarea celebrării centenarului revoluției conduse de Horea, sărbătorirea zilei de 3/15 Mai, ca și difuzarea de manifeste antidualiste în Transilvania. O acțiune mai puțin cunoscută dar importantă totuși, urmărind același scop sacru al realizării unității românilor, a fost răspîndirea de hărți ce exprimau prin conținutul lor tocmai acest deziderat al întregirii patriei române.

Ideea răspîndirii unor hărți ale Dacoromâniei nu era nouă[85]. Ea constituise un moment de serioasă încordare diplomatică încă la 1881 cînd librăria „Vulturul" din București pusese în circulație un caiet de caligrafie ce conținea harta României, inclusiv Transilvania[86]. Dar, societatea „Carpații" are meritul de a conferi acestei acțiuni un caracter de masă, bine organizat și cu o finalitate clară. Astfel, ea va tipări 40000 de caiete la tipografia Socec, Sander și Teclu, reprezentînd pe copertă *România cu provinciile vecine locuite de români* și le va trimite școlilor din Transilvania. Rolul educativ-formativ al acestei hărți care dirija elevii transilvăneni spre idealul unității naționale era evident.

Firește că acțiunea a deșteptat din nou furia autorităților austro-ungare. Documentele de care dispunem în legătură cu „afacerea hărților" ne oferă un cadru mai cuprinzător și foarte exact al acestei acțiuni îndrăznețe. Ea a constituit și una din acuzele grave aduse de Ministerul de Interne al Ungariei românilor din Transilvania[87]. Cel care descoperi acțiunea subterană și îl informă pe ministrul Tisza Kálmán, a fost redactorul lui *Bukaresti Hirlap,* Vándory Lájos, cel ce supraveghia cu cea mai mare atenție societatea „Carpații". Iată ce declara el în raportul confidențial din 17 ianuarie 1885 trimis din București, în mare grabă, prin curier de ocazie, foarte bine plătit (50 de fl.), pentru a-l stimula să treacă misiva secretă prin vama statului român: „Societatea „Carpații" a trimis astăzi cu trenul prin Predeal, în Transilvania, 40000 de caiete ca și cel anexat aici cu adîncă stimă. Pe una din coperțile acestui caiet este tipărită harta României; cum? asta arată frumoasa hartă. Aici chiar și în școlile sașilor sînt folosite astfel de caiete. E de mirare dacă nu cunosc Ungaria? *E de mirare dacă românii și în stare trează visează la Ardeal?*"[88] [s. n. — G. N.]. Această ultimă recunoaștere a stării de spirit din acea vreme venită din partea unui „observator" atît de atent al societății ro-

[85] T. Pavel, *op. cit.*, p. 64; 148—185.
[86] *Idem, op. cit.*, p. 156.
[87] Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 69.
[88] Arhivele Statului Filiala Cluj-Napoca, *Colecția de documente a Ministerului de Interne al Ungariei*, Cutia 9, nr. 72 din 23 ian. 1885.

mânești, are, credem, o valoare documentară de excepție, dat fiind că ea întregește datele despre acea atmosferă efervescentă de patriotism care domnea în straturile cele mai largi ale poporului român și mai ales în jurul carpatinilor.

Harta României, așa cum reiese din coperta caietului anexată la raport înfățișa de fapt România cu provinciile vecine locuite de români într-un fel în care nu era deloc pe placul autorităților austro-ungare pentru că hotarele de atunci ale României abia de se puteau distinge; în schimb însă comitatele locuite de populație românească sînt nu numai scoase în evidență, dar li se dă și *denumirea românească!*[89]

Drept urmare a raportului menționat, primul ministru și ministru de interne Tisza Kálmán emite la 8 februarie 1885 o circulară secretă către autoritățile administrative ale comitatelor din Ungaria, prin care li se aduce la cunoștință că în monarhie au pătruns „periculoasele" caiete tipărite la Socec în București și că acestea au fost fabricate „cu scopul de a agita" prin folosirea lor în școlile românești. Totodată li se ordona comiților supremi să ia măsuri pentru confiscarea acestor caiete, ce servesc, cum se spune, ca „atițare împotriva țării" fiind prevăzute cu hărți care „se îndreaptă împotriva integrității teritoriale a Ungariei"[90].

Urmează o perioadă de cercetări febrile, în care pretorii raportau că deși exercită o „supravegere vigilentă" n-au dat peste caietele semnalate. Dar una cauți și alta găsești. În cercetările lor după caietele tipărite la Socec, dau peste alt caiet „periculos" și anume, un caiet de geografie tipărit tocmai la Budapesta probabil ca urmare a unei comenzi din Transilvania de către firma Poszner Károly Lajos! Acest caiet a fost descoperit în comitatul Arad și avea pe coperta din față imaginea regelui României, ca și imagini de timbre și bancnote din România, iar pe coperta din spate tot o hartă a României de atunci, având în jurul ei, la nord, mai multe orașe din Transilvania, de data aceasta scria însă rar, cu majuscule, peste acea parte a hărții, „Monarhia Austro-Ungară". Deci caietele nu puteau cădea sub rigorile dispoziției ministeriale, totuși, dînd dovadă de un zel deosebit, comitele suprem Tabaidi Károly, consideră că folosite în școlile poporale românești acestea pot servi la deșteptarea și atițarea aspirațiilor naționale la copii, și prin ei, și la adulți.

Nu se îndoia însă că firma numită, prin punerea în circuit a respectivelor caiete a fost călăuzită de intenții de popularizare și nu de scopuri „nepatriotice", dar rezultatul — susține zelosul comite — va fi totuși acela că școlile românești vor căuta și vor răspîndi aceste caiete în interes național și le vor folosi cu siguranță în scopul de a dezvolta simpatii față de regele și regatul românesc la tineretul român din țară.

Aceasta — mai spune el — stă în opoziție cu interesele statului ungar, care nu permit sub nici-o formă în școlile poporale în general, și mai ales în ținuturile locuite de români, ca prin aceste caiete să fie introdus prin contrabandă interesul față de geografia statului vecin, cu națiune frățească, față de rege și față de alte situații ale acelei țări, înainte ca

---

[89] T. Pavel, *op. cit.*, p. 202.

[90] Arhivele Statului Filiala Cluj-Napoca, *Colecția de documente a Ministerului de Interne al Ungariei*, Cutia 9, nr. 113 res.

elevii să fi învățat geografia Ungariei și înainte de a fi învățat să cunoască și să iubească pe regele acesteia[91].

Măsurile vor fi luate imediat, și așa cum propunea comitele suprem, este cumpărat, (deci retras de pe piață) stocul de astfel de caiete în localitatea Siklo, plasa Elek[92]. Ministrul învățămîntului, printr-un trimis al său, îi atrage atenția lui Poszner Károly Lajos că asemenea caiete nu sînt „prea potrivite". Apoi raportează primului ministru cum fabricantul a declarat „săritor, că începînd cu ziua de azi, interzice fabricarea acelor caiete".

Oricum, caietele cu hărțile „Dacoromâniei" au ajuns cu certitudine să fie răspîndite în Transilvania, deoarece în 25 octombrie 1885, ministrul de interne, într-o adresă confidențială expediată ministrului învățămîntului, aducea grava acuzație preoțimii române că și-a neglijat datoria, astfel încît în toate școlile ortodoxe au introdus pe față o educație și un învățămînt „antipatriotic" și nu numai în sufletul elevilor, ci și într-al copiilor ocrotesc un astfel de sentiment. Caietele de scris pe a căror copertă e imprimată imaginea regelui român, și harta Dacoromâniei, cu o adîncitură în teritoriul Ungariei de atunci sînt o astfel de dovadă[93].

Folosirea susnumitelor caiete sau a hărților românești de către învățătorii și profesorii români era deosebit de riscantă. Avem, în acest sens, exemplul învățătorului Vasiliu Pop din Tiur de lîngă Blaj, care folosind o hartă românească, a fost condamnat la o săptămînă de închisoare[94].

În fine, chestiunea caietelor cu harta Dacoromâniei a trecut din preocupările miniștrilor de interne și învățămînt în atenția ministrului de externe, Kálnoky, pentru a face o nouă intervenție pe lîngă guvernul român[95].

Importanța acțiunii de trimitere la nord de Carpați a caietelor, rezidă în faptul că fiecare dintre ele constituia un fel de manifest viu al aspirației nutrite de români. Iar faptul că, paralel cu cele trimise din România, se găsesc și caiete „periculoase" tipărite tocmai la Budapesta, atrage atenția asupra unui aspect mai puțin cunoscut al mișcării dacoromâne, relevînd existența și manifestarea unor partizani activi ai mișcării, probabil din Transilvania, care foloseau metode similare, fie coordonați cu societatea „Carpații", fie autonomi, dar urmărind același scop final.

În concluzie, cele trei acțiuni descrise și analizate, fac parte din marea frămîntare a românilor pentru realizarea idealului lor național, avînd drept rezultat pregătirea mai temeinică a spiritelor în vederea

---

[91] *Ibid.*, nr. 14 res. Raportul lui Tabaidi Károly, Arad, 18 mart. 1885. Traducerile documentelor maghiare au fost făcute de tov. Marghioala Bodor, documentaristă, căreia îi mulțimim și pe această cale.

[92] *Ibid.*, nr. 2/1885. Elek, 10 mart. 1885.

[93] Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 69—72.

[94] *Gazeta Transilvaniei*, XLIX, nr. 164 din 23 iul. (4 aug.) 1886, p. 1.

[95] T. Pavel, *op. cit.*, p. 202.

desfășurării cu succes, nu peste multă vreme, a mișcării memorandiste, constituind totodată și un moment de criză serioasă a relațiilor dintre România și Austro-Ungaria.

GELU NEAMȚU

HANDLUNGEN DER GESELLSCHAFT „CARPAȚII" FÜR DIE VERWIRKLICHUNG DES IDEALS DES DAKORUMÄNIENS (1884—1885)

(Zusammenfassung)

Im Laufe der Jahre 1884—1885 verstärkt sich die dakorumänische Bewegung vor allem infolge ihrer Anregung seitens der Gesellschaft „Carpații", die aus nach Rumänien ausgewanderten siebenbürgischen und bukowinischen Jugendlichen bestand.

Die Gesellschaft unternimmt eine Reihe von kulturell-politischen Handlungen, die alle die Verwirklichung der nationalen und staatlichen Einheit durch jegliche Mittel bezwecken, wobei in dieser Hinsicht sogar zum bewaffneten Kampf aufgerufen wurde.

Von den zahlreichen Handlungen der Gesellschaft wählten wir für vorliegenden Bericht nur drei bedeutungsvollere aus: 1. die Veröffentlichung in der Presse und in Form einer Broschüre der Arbeit von Gh. Secășanu *Românii de peste munți — câteva chestiuni de actualitate* (Die Rumänen jenseits der Gebirge — ein paar aktuelle Fragen), die auf dem Gebiet Siebenbürgens beschlagnahmt und in einen Prozeß verwickelt wurde, da der Gerichtshof aus Tîrgu Mureș sie als ein richtiges Lehrbuch für die revolutionäre Organisierung und für den revolutionären Kampf betrachtete; 2. die Gründung der Zeitung *Unitatea națională* (Nationaleinheit), eigentlich ein Presseorgan der „Carpații"-Gesellschaft, und 3. das Drucken bei Socec in Bukarest von 40000 Heften, die auf dem hinteren Umschlag die Landkarte Dakorumäniens hatten, und deren illegale Ausfuhr nach Siebenbürgen, um dort in den rumänischen Schulen verbreitet zu werden. Jedes dieser Hafte stellte ein lebendiges Manifest der von den Rumänen verfolgten Bestrebungen dar.

Bemerkenswert ist die Tatsache, daß die jungen Mitglieder der „Carpații"-Gesellschaft den Gesichtspunkt jener zurückwiesen, die behaupteten, daß eine solche Bewegung Österreich-Ungarn Gründe in die Hand spielen würde, um zu behaupten, daß seine territorielle Integrität angegriffen werde. Sie stützten ihren Gesichtspunkt mit der Behauptung, daß die Rumänen *für ihre Einheit kämpfen*, und zwar mit derselben Berechtigung, mit welcher es die Italiener, die Deutschen und andere Völker getan hätten. Im Gegenteil, sagen sie, die Rumänen sind diejenigen, die das Recht haben anzuklagen, denn gegen sie wird gehandelt, ihr Leben wird angegriffen, denn die Einheit ist ein ganz und gar berechtigtes Streben.

Die drei beschriebenen und untersuchten Handlungen sind ein Teil der großen Bewegung der Rumänen hinsichtlich der Verwirklichung ihres nationalen Ideals und zeitigten als Ergebnis die gründlichere Vorbereitung der Geister bezüglich des über nicht lange Zeit erfolgten Ablaufs der memorandistischen Bewegung. Gleichzeitig stellten sie ein ernstliches Krisenmoment im Rahmen der Beziehungen zwischen Rumänien und Österreich-Ungarn dar.

desfășușrării cu succes, nu peste multă vreme, a mișcării memorandiste, constituind totodată și un moment de criză serioasă a relațiilor dintre România și Austro-Ungaria.

GELU NEAMȚU

HANDLUNGEN DER GESELLSCHAFT „CARPAȚII" FÜR DIE VERWIRKLICHUNG DES IDEALS DES DAKORUMÄNIENS (1884—1885)

(Zusammenfassung)

Im Laufe der Jahre 1884—1885 verstärkt sich die dakorumänische Bewegung vor allem infolge ihrer Anregung seitens der Gesellschaft „Carpații", die aus nach Rumänien ausgewanderten siebenbürgischen und bukowinischen Jugendlichen bestand.

Die Gesellschaft unternimmt eine Reihe von kulturell-politischen Handlungen, die alle die Verwirklichung der nationalen und staatlichen Einheit durch jegliche Mittel bezwecken, wobei in dieser Hinsicht sogar zum bewaffneten Kampf aufgerufen wurde.

Von den zahlreichen Handlungen der Gesellschaft wählten wir für vorliegenden Bericht nur drei bedeutungsvollere aus: 1. die Veröffentlichung in der Presse und in Form einer Broschüre der Arbeit von Gh. Secășanu *Românii de peste munți — cîteva chestiuni de actualitate* (Die Rumänen jenseits der Gebirge — ein paar aktuelle Fragen), die auf dem Gebiet Siebenbürgens beschlagnahmt und in einem Prozeß verwickelt wurde, da der Gerichtshof aus Tîrgu Mureș sie als ein richtiges Lehrbuch für die revolutionäre Organisierung und für den revolutionären Kampf betrachtete; 2. die Gründung der Zeitung *Unitatea națională* (Nationaleinheit), eigentlich ein Pressorgan der „Carpații"-Gesellschaft, und 3. das Drucken bei Secec in Bukarest von 40000 Heften, die auf dem hinteren Umschlag die Landkarte Dakorumäniens hatten, und deren illegale Ausfuhr nach Siebenbürgen, um dort in den rumänischen Schulen verbreitet zu werden. Jedes dieser Hefte stellte ein lebendiges Manifest der von den Rumänen verfolgten Bestrebungen dar.

Bemerkenswert ist die Tatsache, daß die jungen Mitglieder der „Carpații"-Gesellschaft den Gesichtspunkt jener zurückwiesen, die behaupteten, daß eine solche Bewegung Österreich-Ungarn Gründe in die Hand spielen würde, um zu behaupten, daß seine territorielle Integrität angegriffen werde. Sie stützten ihren Gesichtspunkt mit der Behauptung, daß die Rumänen *für ihre Einheit kämpfen*, und zwar mit derselben Berechtigung, mit welcher es die Italiener, die Deutschen und andere Völker getan hätten. Im Gegenteil, sagen sie, die Rumänen sind diejenigen, die das Recht haben anzuklagen, denn gegen sie wird gehandelt, ihr Leben wird angegriffen, denn die Einheit ist ein ganz und gar berechtigtes Streben.

Die drei beschriebenen und untersuchten Handlungen sind ein Teil der großen Bewegung der Rumänen hinsichtlich der Verwirklichung ihres nationalen Ideals und zeitigten als Ergebnis die gründlichere Vorbereitung der Geister bezüglich des über nicht lange Zeit erfolgten Ablaufs der memorandistischen Bewegung. Gleichzeitig stellten sie ein ernstliches Krisenmoment im Rahmen der Beziehungen zwischen Rumänien und Österreich-Ungarn dar.

UZINELE DE FIER ALE STATULUI DE LA HUNEDOARA ÎNTRE ANII 1919—1940 (II)

Administrarea Regiilor de la Baia Mare, Hunedoara și Abrud-Zlatna, care aveau consilii de administrație, comitete de direcție, comisii de control și bugete de venituri și cheltuieli deosebite, s-a dovedit a fi nerentabilă, astfel încît ele au fost desființate începînd cu data de 15 mai 1931, fiind înlocuite cu Regia Publică Comercială a Întreprinderilor Miniere și Metalurgice ale Statului din Ardeal, prescurtat R.I.M.M.A.[43] Administrarea cît mai judicioasă a fondurilor era foarte necesară în condițiile în care penuria de resurse financiare a dus la degradarea instalațiilor întreprinderii la începutul crizei. Majoritatea utilajelor erau uzate, puține corespundeau cerințelor vremii. Un furnal s-a prăbușit, fără a putea fi reparat, din lipsă de fonduri. Pentru a obține sumele necesare, gestiunea uzinelor trebuia neapărat îmbunătățită.

Sistemul de valorificare comercială al articolelor fabricate la Hunedoara a fost prin urmare schimbat, rupîndu-se cu sistemul birocratic, care impunea nenumărate formalități, trecîndu-se la un sistem comercial mai expeditiv. În același scop, Uzinele Hunedoara au intrat în colaborare cu firmele comerciale particulare, pentru a găsi posibilități de difuzare cît mai largi produselor lor.[44]

Odată ce a intrat în colaborare cu firmele particulare, administrația Uzinelor de Stat a fost nevoită să se conformeze legităților pieții economice capitaliste, mai ales în condițiile crizei, care a îngustat în mare măsură posibilitățile de vînzare. Pentru a-și asigura o piață cît de cît sigură, în anii 1932—1933 întreprinderile de la Hunedoara au participat la „cartelul pentru vînzarea sapelor", împreună cu Uzinele de la Bocșa Montană ale U.D.R., Uzinele Vlăhița, Fabrica Dușan Miloșevici din Rusca Montană și Fabrica Schramm-Hüttl-Schmidt din Topleț. În cadrul convenției, Hunedoara a primit o cotă de vînzare anuală de 150 tone, reprezentînd 18,07% din totalul cantităților puse în vînzare de către cartel[45]. Convenția de cartelare urmărea să uniformizeze prețurile de vînzare și să repartizeze desfacerea produselor pe zone geografice. Controlul asupra îndeplinirii clauzelor convenției de cartelare urma să fie exercitată de firma Socomet. Datorită măsurilor de contingentare și compensație importul sapelor a devenit dificil și ca urmare, avînd piața de desfacere asigurată, prețul sapelor cartelate a crescut cu 30% în comparație cu ni-

[43] *Proiect de buget pe anul 1932 al întreprinderilor miniere și metalurgice ale statului din Ardeal*, p. 3.

[44] „Fierul", 1930, VIII, nr. 17—18, p. 391.

[45] Arh. St. Caransebeș, fond Titan-Nădrag-Călan, dos. nr. 6/1932, f. 24.

velul fabricatelor străine[46]. În acest fel, guvernul, prin intermediul Uzinelor Statului, a contribuit la exploatarea comercială a țărănimii, prin mărirea „foarfecii prețurilor", care a dezavantajat foarte mult păturile agricole în timpul crizei economice.

Datorită dificultăților provocate de criză, guvernul a căutat să faciliteze pe toate căile vînzarea fontei și a produselor de fontă provenind de la Hunedoara, mai ales că la un moment dat s-au strîns stocuri uriașe de fontă brută nevîndută. Deoarece, în acest fel, erau imobilizate și mari fonduri bănești, pentru a veni în ajutorul R.I.M.M.A., Consiliul de miniștri a hotărît la 2 decembrie 1931 ca ea să se poată aproviziona cu materiale de exploatare și mașini nu numai prin plata unor sume bănești, ci și prin furnizarea unor produse ale întreprinderilor de stat, echivalente ca valoare cu mărfurile achiziționate. În afară de fontă, R.I.M.M.A. își putea achita achizițiile și prin furnituri de tuburi de fontă, piese turnate sau forjate, unelte agricole, precum și produse ale uzinelor metalifere, cu excepția aurului și argintului[47]. Hotărîrea, deși adoptată în 1931, a fost pusă în aplicare numai începînd cu anul 1933.

Pentru a lărgi în și mai mare măsură posibilitățile de desfacere ale întreprinderilor R.I.M.M.A., în același an, Consiliul de Miniștri a decis ca instituțiile de stat, județene și comunale să fie obligate a cumpăra prin bună învoială produse ale Uzinelor Statului, printre care fontă brută, piese turnate și forjate, tuburi de fontă etc. Instituțiile de stat nu puteau să se aprovizioneze de la alte surse, decît în caz că la licitațiile publice întreprinderile particulare ar fi oferit prețuri mai mici decît cele ale Direcțiuniii R.I.M.M.A.[48] O asemenea măsură a stîrnit vechea teamă a firmelor metalurgice private față de pericolul concurenței exercitate de întreprinderile publice. Acestea au sesizat Uniunea Indutriilor Metalurgice și Miniere, care a convocat o adunare de protest a reprezentanților industriei particulare, la care s-a adoptat un memoriu. O delegație s-a prezentat ulterior la Gr. Gafencu, Ministrul Industriei și Comerțului, pentru a expune doleanțele întreprinzătorilor metalurgiști[49].

În perioada guvernării național-țărănești s-au făcut noi încercări de acaparare a Uzinelor Hunedoara de către cercurile de afaceri care influențau politica economică a acestui partid. În 1929 s-a preconizat contopirea lor cu Societatea Metalurgică Copșa-Mică—Cugir, iar în anul 1930, Uzinele Škoda, cunoscînd predispoziția național-țărăniștilor spre colaborare cu capitalul străin, au făcut demersuri pentru a achiziționa atît întreprinderile de la Hunedoara, cît și cele de la Cugir, în cadrul unei coparticipații cu statul român.

Concernul Titan-Nădrag-Călan, al cărui conducător, Max Ausschnitt, beneficia atît de sprijinul lui Virgil Madgearu, cît și de cel al capitalului străin, a încercat să obțină controlul asupra Hunedoarei în anul 1933. Venirea liberalilor la putere a împiedicat însă continuarea tranzacțiilor,

[46] „Fierul", 1932, IX, nr. 17—18, p. 13.
[47] „Monitorul fierului", 1933, 9 iulie.
[48] „Monitorul fierului", 1933, 5 octombrie, p. 5.
[49] *Ibidem.*

care ar fi putut transforma uzinele de stat într-o simplă anexă a marilor firme particulare T.N.C. și U.D.R.[50].

Deși au existat presiuni atît pentru înstrăinarea Uzinelor Hunedoara către firmele particulare, cît și pentru menținerea lor în situația de furnizoare de fontă brută, ieftină, către alte uzine, tendința dominantă a politicii de stat a început să devină în această perioadă aceea de a transforma uzinele de stat în puternice unități, dispunînd de secții proprii pentru prelucrarea fontei în cantități cît mai mari. În acest fel s-a ajuns acolo, încît în anii 1930—1931 secțiile proprii de prelucrare să întrebuințeze cca 14—17% din întreaga fontă produsă la Uzinele de Stat. Prelucrarea fontei prin mijloace proprii era cu mult mai rentabilă, căci în produsele de turnătorie ea figura cu un preț de contabilitate mult superior celui de vînzare în comerț, atingînd un spor de 30—50% peste acest preț.

Mai mulți factori au concurat în a-i impune administrației R.I.M.M.A. dezvoltarea secțiilor prelucrătoare de pe lîngă uzinele Statului. Unul din aceștia a avut un caracter conjunctural, legate de tendința politicii economice de stat de a tempera urmările nefaste ale crizei economice. Pentru a stimula activitatea economică generală, pentru a nu mări numărul de șomeri, în anii crizei administrația R.I.M.M.A. a dus o politică de investiții susținute în toate uzinele pe care le exploata. Din această cauză între anii 1930—1933 Uzinele de la Hunedoara nu numai că nu și-au încetinit ritmul de activitate, dar s-au îmbogățit cu noi secții productive moderne, care au transformat treptat acest centru industrial într-un complex siderurgo-metalurgic de importanță vitală pentru economia românească.

Pentru ca investițiile să se desfășoare în ritm normal, avînd la bază surse proprii de venituri și acumulări, trebuia lichidat deficitul cronic pe care îl înregistrau uzinele. Or, acest deficit era cauzat în primul rînd de vînzarea fontei la un preț minim, care nu acoperea nici măcar prețul de cost. Uzinele Hunedoara pierdeau în medie 1,40 lei la fiecare kg de fontă vîndută, față de prețul de cost, din cauza combustibilului folosit la furnale și a lipsei protecției vamale, care ar fi trebuit să fie de cel puțin 1 leu pe kg, adică de 1.000 lei pe tonă, pentru a face față politicii de dumping a statelor exportatoare de fontă[51]. În această situație, Uzinele au prevăzut un deficit de 27.268.511 lei în bugetul pe anul 1930 și de 15.774.986 lei în proiectul de buget pe anul 1931.

Deoarece fonta era vîndută în cea mai mare parte la uzinele particulare din țară, însemna de fapt că aceste sume erau încasate în mod indirect de către capitaliștii particulari pe seama statului și deci a contribuabililor. Cumpărînd fonta sub prețul de cost, cercurile de afaceri au reușit să transforme Uzinele Hunedoara într-o sursă de profit. Cel mai mult a cîștigat de pe urma acestei situații societatea T.N.C., principalul cumpărător al fontei hunedorene, pe care o întrebuința în turnătoria de la Călan și în oțelăria de la Ferdinand. În anul 1932 Societatea T.N.C. a cum-

[50] „Fierul", 1934, XII, nr. 1, p. 19.

[51] *Proiect de buget al R.I.M.M.A. pe exercițiul financiar 1931*, București, 1930, p. 3.

părat o cantitate de 30.000 tone fontă de la Hunedoara[52], lichidînd astfel cea mai mare parte din stocurile ei. Aceeași societate cumpăra și mari cantități de minereu de Ghelar.

Cu toate acestea, nu întreaga producție putea fi vîndută, iar criza economică a agravat și mai mult problema desfacerii stocului de fontă, care în anul 1931 a ajuns pînă la cantitatea de 55.000 tone. S-a încercat valorificarea acestui stoc pe calea exportului, dar nu s-a reușit, datorită măsurilor protecționiste luate în țările vecine, atît în Polonia, cît și în Cehoslovacia. Numai Uzinele Ganz din Ungaria continuau să preia mici cantități de fontă hunedoreană. S-au dus tratative cu uzine din Belgia și Franța pentru vînzarea întregului stoc de fontă, dar nu s-a putut obține un preț mai mare de 0,20 lei/kg. În acest fel, pentru un stoc de 55.000 tone s-ar fi obținut doar o sumă de 11.000.000 lei, echivalentă cu ceea ce s-ar fi obținut prin vînzarea a numai 5.000 tone în țară[53]. S-a renunțat ca urmare la această soluție. Cantitățile exportate în timpul crizei au fost foarte mici: 2.510 tone în 1930, 530 tone în 1931, 805 tone în 1932 și 630 tone în 1933.

Pentru a curma această sursă de deficit care era producția de fontă și pentru a valorifica stocurile strînse pînă atunci, începînd cu anul 1931, administrația Uzinelor Hunedoara a hotărît oprirea furnalului și inaugurarea unei politici de lichidare a stocurilor, atît prin vînzarea acestora, cît și prin construirea de noi secții pentru prelucrarea fontei. Această măsură a avut darul de a îmbunătăți imediat situația financiară a uzinei: bugetul rectificat adoptat în luna iulie 1931 pentru întreprinderile R.I.M.M.A. prevedea încheierea anului financiar respectiv cu un excedent de 2.504..376 lei în favoarea Uzinelor de Fier ale Statului[54].

Fondurile obținute prin vînzarea stocurilor de fontă și a produselor finite din producția curentă au putut fi astfel dirijate spre efectuarea unor investiții importante în cadrul secțiilor prelucrătoare ale uzinelor, cu atît mai mult, cu cît produsele fabricate la Hunedoara erau căutate pe piața internă, fiind de bună calitate.

O deosebită atenție s-a acordat fabricii de tuburi, spre produsele căreia afluau comenzi tot mai mari: în anul 1931 Primăria Capitalei a comandat o furnitură de tuburi în valoare de 140 milioane lei[55]. Ca urmare, deja în cursul anului 1931 s-a trecut la lărgirea instalațiilor fabricii de tuburi, pentru a se putea fabrica dimensiunile cele mai căutate în comerț. Reconstruirea fabricii de tuburi s-a făcut din fondurile proprii ale uzinei, ea a început să-și desfacă produsele încă în cursul anului 1931, primind noi comenzi importante, care i-au asigurat o activitate rentabilă[56]. În cursul anului 1932 a continuat extinderea fabricii de tuburi, ajun-

[52] Arh. St. București, fond U.I.M.M.R., dos. nr. 6/1931, f. 21, Arh. St. Caransebeș, fond T.N.C., dos. nr. 11/1932, f. 5.

[53] Arh. St. Caransebeș, fond. T.N.C., dos. nr. 1/1931, f. 84.

[54] *R.I.M.M.A. Bugetul de venituri și cheltuieli rectificat pe exercițiul 1931*, București, 1931, p. 2—3.

[55] *Istoricul dezvoltării tehnice în România*, vol. III, p. 222.

[56] „Fierul", 1931, IX, nr. 17, p. 229. *Proiect de buget pe anul 1932 al R.I.M.M.A.*, București, 1931, p. 4.

gîndu-se acolo, încît, împreună cu fabricile similare, Uzinele Hunedoara să acopere întreaga necesitate de tuburi ale țării, fără a se mai importa nimic din străinătate. Acest lucru a însemnat o frumoasă realizare a industriei românești și o importantă contribuție a Uzinelor Hunedoara la echilibrarea vieții economice a țării în condițiile crizei. În același an s-a preconizat construirea unui nou atelier mecanic și a unei oțelării[57].

În cursul anilor 1931—1932 au fost recepționate importante comenzi și pentru piesele de fontă turnată. Ca urmare, în anul 1932 a fost construită o nouă hală de turnare. În același an a fost repusă în funcțiune fabrica de cărămizi din zgură de furnal. Cărămizile produse au servit pentru construirea tuturor halelor industriale realizate la Hunedoara între 1933—1941. Produsele secției de unelte agricole se bucurau de asemenea de un bun renume. După părerea unor cercuri de specialitate această secție era înzestrată cu mașini moderne, ceea ce făcea posibilă obținerea unor produse a căror calitate egala din toate punctele de vedere cele mai bune mărfuri aduse din străinătate[58]. Exista deci posibilitatea ca Uzinele de Fier ale Statului, împreună cu celelalte fabrici de profil asemănător, să acopere întregul consum de unelte agricole al țării[59].

Cea mai mare parte a investițiilor din anul 1932 urmau a fi acoperite din vînzarea fontei și a tuburilor din fontă, care trebuia să aducă venituri de 21.300.000 lei. Pentru anul financiar 1933—34 erau prevăzute investiții și mai mari, în valoare de 38.000.000 lei, acoperite tot din vînzarea fontei și a altor produse ale Uzinelor Statului[60].

Și în anul 1933 principala atenție s-a acordat extinderii Fabricii de tuburi, care și-a demonstrat pe deplin rentabilitatea. Noi comenzi importante din partea Regiei Autonome a conductelor de petrol ale statului precum și din partea mai multor uzine de apă comunale au făcut necesară lărgirea ei. În acest scop, Uzinele de Fier de la Hunedoara au cumpărat pentru suma de 15.000.000 lei hala de foarte mari dimensiuni a Fabricii „Lipták" din Budapesta[61]. Pînă în luna octombrie 1933 montarea noii hale de turnătorie a fost terminată. Alături de turnătorie s-a instalat și o clădire pentru curățătorie. De asemenea, s-au făcut proiecte pentru construirea unui atelier mecanic modern.

Alte proiecte erau legate de repunerea în funcțiune a furnalului stins, precum și de reconstrucția furnalului nr. 2, deoarece stocul de fontă a descrescut de la 55.000 t. în anul 1931, la 15.000 tone la sfîrșitul anului 1932, iar la 31 decembrie 1933 n-au mai rămas decît 438,6 t. în depozitele Uzinei. La 16 decembrie 1933 a fost repus în funcțiune un furnal care a produs 491,7 t. fontă pînă la sfîrșitul anului[62]. În scopul asigurării materiei prime necesare, au fost începute lucrări mai intense la minele de fier de la Ghelar și a fost preparată o cantitate suficientă de mangal.

---

[57] „România industrială", 1932, XXIV, nr. 790, p. 8.
[58] „Fierul", 1930, VIII, nr. 17—18, p. 391.
[59] *Ibidem.*
[60] *R.I.M.M.A. proiect de buget ordinar și extraordinar pe exercițiul 1933—1934*, București, 1933, p. 19.
[61] „Monitorul fierului", 1933, 9 iulie.
[62] Arh. St. Arad, fond Insp. ind. Arad, dos. nr. 159/1934, f. 57; „Monitorul fierului", 1933, 22 dec. p. 2.

Ca rezultat al tuturor strădaniilor depuse între anii 1930—1933, producția de produse finite și semifinite a Uzinelor Hunedoara a crescut, deși nu în ritm constant, în pofida crizei care a cuprins viața economică[63]: (în tone)

Anul	Minereu Fe	Mangal	Fontă	Tuburi	Piese turnate	Unelte agricole
1930	56.175	19.000	18.562	604,3	2054,7	77,7
1931—1932	35.427	18.000	17.184	647,8	1901	92,7
1932—1933	—	—	—	2325,5	3851,8	185,9
1933—1934	1.700	4.500	6.899	2021,0	2962,0	163,0

Faptul că Uzinele Statului Hunedoara au reușit să mențină în timpul crizei economice un ritm de activitate susținut, ba chiar să facă progrese pe calea transformării lor într-un centru siderurgo-metalurgic de mare importanță națională, era o urmare o condițiilor prielnice oferite de dezvoltarea lor în cadrul economiei naționale românești. Găsindu-și menirea firească, aceea de a aproviziona economia țării cu produse tot mai diverse, de tehnicitate sporită, ele tindeau a se transforma din ce în ce mai mult, dintr-o sursă de materii prime, într-o bază industrială a metalurgiei prelucrătoare.

Între anii 1929—1933 capacitatea de producție anuală a tuburilor de fontă a crescut de la 1000 tone la 4000 tone, cea a pieselor turnate de la 2000 tone la 6000 tone, iar cea a uneltelor agricole de la 100 tone la 200 tone[64]. Datorită investițiilor efectuate în timpul depresiunii economice, numărul salariaților nu numai că nu a scăzut, ba chiar a crescut. Dacă în anii 1930—1931 numărul mediu al muncitorilor din cadrul uzinei propriuzise era de 1500, în octombrie 1932 el a ajuns la 1656. Împreună cu cei 370 de muncitori de la cariera de piatră, numărul total al personalului aflat în serviciul Uzinelor de la Hunedoara era deci de 2026 de salariați în acel moment[65].

Intensificarea pulsului activității economice a României între anii 1934—1939, dezvoltarea forțelor de producție în acești ani și, în special, conjunctura favorabilă ce s-a manifestat în industrie, a creat pentru metalurgia românească un cadru prielnic de dezvoltare. De avîntul economic din cel de al 4-lea deceniu au beneficiat și Uzinele Statului de la Hunedoara care s-au îmbogățit cu noi și moderne capacități de producție.

În afară de factorii de ordin economic, la dezvoltarea metalurgiei hunedorene a contribuit și politica de stat, care a avut temeinice motive pentru a încuraja, în anii ce au precedat cel de-al doilea război mondial, acest important pilon al economiei românești. După anul 1933, o dată

[63] I. Buruiană, *op. cit.*, anexa 1; Entreprises de l'Etat, (f. loc.), 1937, p. 14.

[64] Ministerul Industriei și Comerțului. *Regia Autonomă a Întreprinderilor Miniere și Metalurgice din Ardeal*, București, 1937, p. 18.

[65] Arh. St. Arad, fond. Inspectoratul Regional al Muncii, dos. nr. 11/1932, f. 25—26.

cu ascensiunea pe plan mondial a puterilor fasciste și revizioniste, România a fost nevoită să acorde o atenție tot mai mare întăririi capacității sale de apărare pentru a ocroti unitatea națională de stat, realizată cu atîtea sacrificii.

În aceste condiții, Uzinele de la Hunedoara, beneficiind de o așezare strategică foarte avantajoasă, dispunînd de importante rezerve de minereu și de forță de muncă calificată, dobîndeau o importanță sporită. În consecință, în această perioadă s-au luat măsurile necesare pentru a transpune în viață propunerile elaborate încă în primii ani postbelici în scopul transformării Hunedoarei într-o puternică bază a industriei siderurgo-metalurgice românești, care la nevoie să fie în stare a aproviziona atît economia, cît și armata, cu produse de primă importanță. Astfel, Uzinele din Hunedoara au devenit în acești ani o întreprindere metalurgică cu ciclu integral, care era în stare să producă cele mai diverse articole, începînd de la minereu, fontă, fier și oțel pînă la semifabricate, laminate și piese finite de înaltă tehnicitate.

Cu toate acestea, dezvoltarea Uzinelor de Fier ale Statului nu a fost tocmai lină și lipsită de dificultăți, datorită opoziției înverșunate pe care o manifestau sub cele mai diferite forme marile concerne, îndeosebi T.N.C. și U.D.R., care își vedeau amenințate profiturile în fața „concurenței" pe care, chipurile, o exercitau produsele industriei de stat pe piața metalurgică. Cercurile de afaceri monopoliste pretindeau ca Uzinele de la Hunedoara să se rezume în continuare la rolul modest de furnizoare de fontă ieftină, vîndută sub prețul de cost, către întreprinderile particulare.

Supusă unor presiuni insistente din partea celor mai influente cercuri ale burgheziei, politica guvernamentală a făcut nu odată concesii intereselor industriei particulare. Cu toate acestea, în ansamblu, sub impulsul celor mai clarvăzători exponenți ai politicii economice și a cercurilor patriotice, politica de stat a încurajat sub multiple aspecte dezvoltarea Uzinelor de la Hunedoara.

Guvernul liberal, venit la putere la sfîrșitul anului 1933, a acordat o atenție tot mai mare Uzinelor de la Hunedoara. Gh. Tătărăscu, ministru al industriei și comerțului, vizitînd uzinele cu ocazia repunerii în funcțiune a furnalului, la 16 decembrie 1933, a asigurat conducerea întreprinderii că guvernul se va îngriji de comenzi corespunzătoare pentru a asigura un grad înalt de activitate Uzinelor Statului.

În scopul măririi eficienței administrative a întreprinderii, între anii 1934—1940, modul de conducere a Uzinelor de la Hunedoara a fost supus unor repetate reorganizări. Deoarece R.I.M.M.A., ca instituție autonomă, impunea un personal administrativ prea mare, în scopul reducerii cheltuielilor, conducerea ei s-a contopit începînd cu data de 1 iulie 1934 cu Ministerul de Industrie și Comerț, funcționînd ca administrație comercială. R.I.M.M.A. urma a fi condusă de către un director general, secondat de un comitet de direcție de 3 persoane, ai căror membri erau numiți pe 4 ani.

În același an, în luna noiembrie, delegația economică a guvernului a hotărît înființarea unui „fond de investiții" special pentru diferitele în-

treprinderi de stat, care urma să fie administrat de către o „comisie a investițiilor"[66].

Marea dezvoltare pe care au luat-o întreprinderile miniere și metalurgice de stat în anii următori a făcut însă necesară lărgirea sferei de competență a administrației R.I.M.M.A. În anul 1937, prin decret lege, R.I.M.M.A. a redevenit o instituție autonomă, cu o mai mare independență. Pe lîngă directorul general și comitetul de direcție, ea mai dispunea și de un comitet de administrație de 7 membri. Administrația R.I.M.M.A. avea dreptul de a întocmi un buget propriu, ordinar și extraordinar, de a fixa prețurile produselor, de a aproba vînzările de produse, precum și condițiile de credit ale vînzării. Astfel, atribuțiunile conducerii R.I.M.M.A. au fost mult lărgite. Cu toate acestea, ea nu avea dreptul de a contracta împrumuturi cu scopul de investiții decît cu aprobarea Ministerului de Finanțe și a Ministerului de Industrie și Comerț[67].

Între anii 1934—1940 s-au făcut la Uzinele Hunedoara investiții cu mult mai mari decît în perioadele anterioare. În anul bugetar 1934—1935 ele au beneficiat de investiții noi în valoare de 87.500.000 lei[68], iar în 1935—1936 de 240.000.000 lei[69]. În anul 1936—1937 s-au făcut investiții de 14.500.000 lei[70].

Investițiile efectuate pînă în anul 1937 în cadrul Uzinelor de la Hunedoara au fost totuși relativ modeste în comparație cu posibilitățile lor de dezvoltare și rolul pe care-l puteau juca în economia națională. Explicația dată de conducerea R.I.M.M.A. invocă lipsa de fonduri. Întrucît investițiile în ramura metalurgiei fierului necesitau sume imense, de care tezaurul public nu dispunea, administrația R.I.M.M.A. a adoptat o strategie a investițiilor care favoriza în primul rînd dezvoltarea industriei auro-argintifere, care asigura o rentabilitate mulțumitoare pe lîngă cheltuieli mai modeste. Din această cauză pînă în anul 1937 ponderea investițiilor la exploatările aurifere reprezenta 70% din totalul investițiilor R.I.M.M.A., exploatările feroase mulțumindu-se cu restul de 30%. Realizările înfăptuite în branșa auriferă au asigurat, pe lîngă realizarea unor beneficii și acumulări de fonduri, și garanția financiară necesară pentru obținerea unor eventuale credite substanțiale din partea capitalului particular autohton sau din afara țării. Drept urmare, începînd cu anul 1937 strategia investițiilor efectuate de R.I.M.M.A. a fost orientată cu prioritate spre industria fierului.

Între anii 1937—1941 s-a aplicat un vast program de investiții în valoare totală de cca un miliard lei pentru instalarea unei oțelării, a unui laminor, a unei uzine electrice și a unei instalații de dolomită. Totalul

[66] „România industrială", 1934, XXVII, nr. 858, p. 11.

[67] „Monitorul fierului", 1937, V, nr. 16, p. 6—7.

[68] *R.I.M.M.A., Buget ordinar și extraordinar pe exercițiul 1934—1935*, București, Ed. Cartea Românească, p. 17.

[69] Idem, 1935—1936, p. 32.

[70] „Monitorul fierului", 1937, V, nr. 17, p. 4.

cheltuielilor destinate gestiunii Uzinelor Hunedoara între anii 1937—1941 au evoluat astfel:[71]

1937 — 184.600.000 lei
1938 — 249.700.000 lei
1939 — 217.100.000 lei
1940 — 172.600.000 lei
1941 — 285.200.000 lei

Datorită investițiilor efectuate în această perioadă valoarea totală a investițiilor contabilizate la Uzinele Hunedoara a crescut foarte mult, ajungînd la 704 milioane lei în 1940 și la 1.182 milioane lei în 1941.

Întreprinderile R.I.M.M.A. nu erau finanțate numai din buget, ci și din fondurile unor instituții de credit de stat, sau avînd participarea statului. Numeroase împrumuturi a contractat R.I.M.M.A. de la Casa Națională de Economii și Cecuri Poștale (15.000.000 lei în 1936, 30.000.000 lei în 1937, 35.000.000 lei în 1938). Mai dificil se obțineau credite din partea Societății Naționale de Credit Industrial (S.N.C.I.), deoarece aceasta avea participarea capitalului particular, care nu privea cu ochi buni extinderea uzinelor de la Hunedoara și diversificarea produselor lor. Astfel, în anul 1935 R.I.M.M.A. a cerut de la S.N.C.I. un împrumut de 50.000.000 lei pentru înființarea unei secții moderne pentru reparații de vagoane la Hunedoara. S.N.C.I. a refuzat acest împrumut pe motiv că „nu are în programul său sprijinirea întreprinderilor de stat atunci cînd în ramura respectivă funcționează și întreprinderi particulare“[72]. Mai tîrziu, cînd s-a pus problema unui împrumut pentru a finanța construirea oțelăriei și laminorului comandat din Germania, S.N.C.I. a avut aceeași atitudine. De abia în anul 1940 Uzinele Hunedoara au reușit să obțină un împrumut ipotecar de 24.000.000 lei din partea S.N.C.I.

În afară de politica de investiții, o altă cale de încurajare a întreprinderilor de stat a fost aceea de a acorda felurite avantaje și înlesniri în privința aprovizionării lor cu materii prime și transportarea produselor finite. În 1935 produsele Uzinelor de la Hunedoara, între care țevile de fontă și uneltele agricole, au primit dreptul de a beneficia de o reducere de 45% la tariful de transport pe C.F.R. De asemenea, noile secții înființate la Hunedoara au beneficiat pe rînd de avantajele legii pentru încurajarea industriei naționale. Secția pentru aparate de stins incendiu a beneficiat de aceste avantaje începînd cu data de 26 iunie 1935[73]. Prin Jurnalul Consiliului de Miniștri din 3 octombrie 1936 s-a acordat scutire de vamă pentru mașinile, accesoriile și materiile prime necesare secțiunii pentru fabricarea produselor destinate apărării naționale ce a luat naștere la Hunedoara, precum și reducere de tarif la C.F.R. pentru transportul acestora[74].

[71] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 70—71.
[72] „Monitorul fierului“, 1935, III, nr. 14, p. 16.
[73] Arh. St. Arad, fond Insp. ind. Arad, dos. nr. 13/1923—1923—1948, f. 93.
[74] Ibidem, f. 113.

La 18 august 1936, Monitorul Oficial a publicat dispozițiile prin care R.I.M.M.A. beneficia de scutiri de taxe vamale pentru importul unei hale de fier și sticlă și a unor macarale electrice rulante. Tot atunci, alte dispoziții precizau că R.I.M.M.A. putea exporta, fără taxe vamale și cu scutire de la impozitul pe cifra de afaceri, materii prime, mașini și alte materiale. Pentru a ușura aprovizionarea întreprinderilor de stat cu utilaj și materii prime, ele au fost scoase de sub prevederile referitoare la contingentare[75]. Începînd din anul 1937 R.I.M.M.A. a primit în repetate rînduri dreptul de a importa cantități însemnate de semifabricate (table, țagle, fier profilat) necesare executării unor comenzi destinate Ministerului Apărării Naționale.

Toate aceste avantaje obținute de întreprinderile metalurgice de stat au provocat nemulțumirea marilor industriași metalurgiști. Ei considerau că „astfel R.I.M.M.A. ajunge într-o situație avantajoasă față de întreprinderile particulare, concurîndu-le pe acestea în mod iloial"[76]. De altfel, în acești ani, cercurile monopoliste din industria metalurgică au recurs la toate mijloacele, de la atacuri în presă, pînă la presiuni asupra guvernului și chiar la șantaj economic și sabotaj pentru a împiedica dezvoltarea armonioasă și multilaterală a uzinelor Hunedoara conform menirii lor firești.

Încă de la începutul guvernării liberale, Uniunea Industriilor Metalurgice și Miniere a protestat vehement împotriva dispoziției aduse de guvernul Vaida în privința obligativității pentru instituțiile de stat de a se aproviziona cu produse de fier și metal de la întreprinderile R.I.M.M.A. Patronii au obținut cîștig de cauză. Pe lîngă faptul că administrația R.I.M.M.A. a fost obligată să declare că nu se va folosi în fapt de avantajele ce provin din această dispoziție, odată cu reorganizarea întreprinderilor de stat în anul 1934, s-a stabilit că „R.I.M.M.A. poate vinde produsele sale și lua comenzi de atelier prin bună învoială . . ." și că „R.I.M.M.A. poate face vînzări pe credit, în aceleași condițiuni de vînzare (ca ale) industriilor concurente"[77].

Pentru a crea neajunsuri care să împiedice activitatea normală a Uzinelor de la Hunedoara, monopolurile metalurgice n-au pregetat uneori să recurgă la sabotaj. În luna august 1934 societatea „Margina" a demontat podurile de pe linia ferată particulară Margina-Poieni sub pretextul reparării lor. Or, bocșele de mangal care aprovizionau Uzinele Hunedoara cu combustibil se aflau chiar la Poieni. Desigur, societatea „Margina" ar fi trebuit măcar să înștiințeze Direcțiunea Uzinelor Statului despre intenția ei, dar n-a făcut nici acest lucru. Datorită sistării circulației pe linia Margina-Poieni Uzinele de Fier au suferit pagube însemnate, deoarece furnalele, în lipsă de mangal, au lucrat timp de două luni de zile într-un ritm foarte redus, iar mangalul depozitat la Poieni s-a stricat și a devenit inutilizabil între timp. Ca urmare, unul din furnale a fost oprit din lipsă de combustibil. De asemenea, jumătate de vagon de făină destinată aprovizionării muncitorilor de la Hunedoara s-a alterat[78]. Minis-

[75] „România industrială", 1937, XXXI, nr. 924, p. 5—6.
[76] „Monitorul fierului", 1936, IV, nr. 17, p. 5.
[77] Idem, 1934, II, nr. 24, p. 4.
[78] Arh. St. Arad, fond Insp. ind. Arad, dos. nr. 13/1923—1948, p. 83.

terul de Industrie și Comerț, în colaborare cu Inspectoratul General al Jandarmeriei, au efectuat cercetări în această chestiune ajungînd la concluzia că „este evident actul de sabotaj"[79].

Devine mai clar cui i-a servit acest act, știut fiind că societatea „Margina" era o filială a societății Reșița. Or, societății U.D.R. nu-i convenea de loc dezvoltarea pe care au luat-o Uzinele Hunedoara în direcția diversificării producției lor. Gazeta „Monitorul fierului", finanțată de marile monopoluri metalurgice, s-a pronunțat în repetate rînduri împotriva creării unei industrii de prelucrare a fontei la Hunedoara, „deoarece aceste întreprinderi fac o concurență dăunătoare întreprinderilor particulare, ce suportă mari sarcini publice, iar întreprinderile statului nu corespund de loc menirii lor pentru care s-au creat"[80]. Această gazetă căuta să sugereze necontenit că adevărata „menire" a Uzinelor statului ar fi fost vînzarea de fontă cît mai ieftină către întreprinderile particulare și califica străduințele conducerii Uzinelor de Stat de a-și îmbogăți gama de produse drept „aventuri industriale", prezicîndu-le un „dezastru complet și de neînlăturat".

Deficitul cronic pe care îl înregistra bilanțul Uzinelor Hunedoara constituia o temă de atac favorită a cercurilor de afaceri. Ziarele „Argus", „Bursa", „Monitorul fierului" atacau neîncetat administrația R.I.M.M.A. pentru acest fenomen, dar tot cu scopul de a determina renunțarea la extinderea activității lor. „Pentru ca R.I.M.M.A. să devină rentabilă trebuie să se schimbe în mod radical politica de afaceri a acestei întreprinderi și în primul rînd se impune ca fără investiții mai importante să-și intensifice producția de materii prime și semifabricate de care azi avem atîta nevoie și cînd aprovizionarea industriei naționale întîmpină atîtea dificultăți din partea străinătății"[81].

Dacă reprezentanții monopolurilor și cartelurilor încercau pe toate căile să împiedice dezvoltarea firească a Uzinelor Hunedoara, alte cercuri de afaceri din industria metalurgică, în special industriașii și comercianții mici și mijlocii, precum și întreprinzătorii care erau exploatați de către aceleași monopoluri, considerau că aprovizionarea pieții fierului cu produse ale Uzinelor de Stat în cantități cît mai mari și în sortimente cît mai variate (semifabricate, laminate, fier-beton, tablă) le-ar putea apăra împotriva prețurilor exagerate „împiedicînd specula nerușinată a cartelului de fier". Gazeta „Fierul", exponentul acestor cercuri, scria: „Este deci datoria domnului Ministru de industrie iș comerț, în a cărui atribuție aparțin aceste uzine, de a face tot posibilul, pentru a asigura dezvoltarea lor cît mai mare, ele fiind chemate de a apăra consumatorii împotriva tendinței de speculă a laminoarelor de fier și tablă cartelate." Comercianții și fabricanții de fier, care trebuiau să ducă o permanentă luptă cu cartelul format din marii monopoliști pentru a putea supraviețui, considerau că Uzinele de Fier ale Statului „în niciun caz nu pot intra în cartel", promițînd că „dacă aceste uzine ... se vor dezvolta în această

[79] *Ibidem*
[80] „Monitorul fierului", 1935, III, nr. 21, p. 5.
[81] Idem, 1937, V, nr. 9, p. 6.

direcție, comercianții de fier și reprezentanții industriei naționale de prelucrare vor contribui prin comenzile lor, într-un timp relativ scurt, la înflorirea lor rapidă"[82]. Aceste cercuri condamnau în special societățile T.N.C. și „Industria Sîrmei" pentru faptul că „protestează, în modul cel mai vehement, împotriva tendinței de extindere sau amplificare a Uzinelor de Fier ale Statului din Hunedoara și recurg la cele mai imposibile manevre spre a *împiedica uzinele Statului să instaleze un laminor, deși acestea sînt nu numai predestinate la instalarea unui laminor dar din interes obștesc aceasta ar fi chiar o datorie a lor*"[83].

Deși aceste cercuri de afaceri căutau să împiedice dezvoltarea uzinelor din Hunedoara, politica economică a guvernelor din anii 1934—1939 s-a orientat spre lărgirea capacității de producție a secțiilor existente și instalarea de noi ateliere și secții productive în scopul diversificării producției și asigurării economiei naționale cu produse siderurgo-metalurgice de primă necesitate. În anul 1934 s-a trecut la mărirea secției de articole de fontă, introducîndu-se în programul ei de producție articole comerciale de consum de masă[84]. În acest fel capacitatea de producție a acestei secții a crescut pînă în 1936 la 6.000 tone produse pe an. Piesele produse în mod curent erau: saboți pentru locomotive și vagoane, cilindri pentru motoare, piese necesare exploatărilor aurifere, ciocane pentru șteampuri, agitatoare, roți de transmisiuni, creuzete pentru topit aur și argint etc.[85].

S-a acordat în continuare atenție turnătoriei de tuburi, care avea în 1936 o capacitate de producție de 4.000 t./an. Pentru lărgirea ei, în anul 1937 R.I.M.M.A. a comandat de la firma germană Ardeltwerke-Eberswald o uzină de prelucrare în valoare de 5.288.442 mărci, adică 210.000.000 lei, ce urma a fi pusă în funcțiune în iunie 1939. Garanția financiară pentru executarea comenzii a fost preluată de Societatea Bancară Română[86].

În acest timp fabricile de la Hunedoara s-au orientat spre furnizarea unor produse tot mai complexe, care reclamau un înalt nivel de tehnicitate cum ar fi vehicule de uscat și de apă, poduri, utilaj minier etc. Deja în anul 1935 C.F.R. a acordat o comandă pentru reparații de vagoane și chiar pentru fabricarea de vagoane poștale. Pentru executarea unor produse mai complexe, în anul 1936 a fost pus în funcțiune atelierul mecanic, dispunînd de 72 mașini unelte diferite. Avînd inițial destinația de a produce piese necesare întreținerii uzinei, această secție a trecut ulterior și la fabricarea munițiilor. Capacitatea medie anuală de producție a secției era de 2.000 tone piese prelucrate[87].

În anii 1936—1937 a început să funcționeze și atelierul pentru construcții metalice, dispunînd de 32 de mașini-unelte diferite cu o capacitate de producție de 2.000 tone pe an. Pe lîngă lucrări de întreținere și reparații pentru agregatele uzinei această secție mai executa și poduri

[82] „Fierul", 1936, XIV, nr. 1—2, p. 20.
[83] Idem, 1937, XV, nr. 1—2, p. 7.
[84] Idem, 1934, XII, nr. 1, p. 12.
[85] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 59.
[86] „România industrială", 1938, XXXI, nr. 935, p. 10.
[87] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 59.

metalice, rezervoare, utilaj minier, reparații de vagoane[88]. Încă de la început ea a început să producă și articole necesare apărării naționale: vase fluviale de desant „Birago", sonete pentru bătut piloți, poduri de echipaj, bucătării de campanie[89]. În anul 1938 a fost mărit și atelierul de forjă, căruia i s-a adăugat o nouă clădire.

Prin noile secții construite în cadrul Uzinelor de la Hunedoara între anii 1927—1938 și lărgirea altora s-a realizat o etapă importantă în dezvoltarea interbelică a acestora, anume etapa în care ele au pășit pe calea prelucrării fontei sub formă de produse tot mai complexe, avînd o largă căutare pe piața internă[90]. Astfel ele au depășit stadiul în care erau simple furnizoare de materie primă pentru alte întreprinderi. Pentru ca uzinele de la Hunedoara să corespundă adevăratei lor destinații, era însă necesar ca ele să realizeze un ciclu metalurgic complet, prin construirea unei oțelării și a unui laminor. Primul pas în această direcție s-a făcut în 1934 prin intrarea în funcțiune a unei oțelării electrice cu o capacitate de producție de 600 tone pe an. Acesteia i s-a adăugat ulterior o turnătorie de oțel.

Pentru a satisface necesitățile naționale tot mai mari de oțel și laminate era însă necesar să se construiască o oțelărie și un laminor cu o capacitate de cîte 100.000 tone pe an. În anul 1935 administrația R.I.M.M.A. a încercat să obțină credite din partea Societății Naționale de Credit Industrial pentru a finanța investițiile necesare. Sub presiunea cercurilor de afaceri din industria metalurgică, S.N.C.I. a refuzat cererea pe motiv că „nu poate să dea sprijin întreprinderilor de stat, atunci, cînd în aceeași ramură de producție se găsesc și întreprinderi particulare".

În urma acestui refuz, R.I.M.M.A. a început tratative cu firma Ferrostahl A. G. — Essen din Germania, filială a consernului Gutenhoffnungshütte. Concernul a acceptat să crediteze pe termen îndelungat întreprinderile de stat și să accepte plata datoriei în cea mai mare parte sub formă de materii prime necesare industriei metalurgice. Inițial, guvernul nu a dorit să ratifice convenția dintre R.I.M.M.A. și firma Ferrostahl, deoarece nu voia să cointereseze capitalul german într-o întreprindere de stat care avea importanță mare și din punctul de vedere al apărării naționale. Dar, la 9 octombrie 1936, delegația economică a guvernului a aprobat tranzacția, conform căreia firma Ferrostahl A. G.-Essen se obliga să livreze o oțelărie, un laminor, și o instalație de dolomită în valoare de 15.510.387 mărci. Deoarece R.I.M.M.A. primea valută germană de la B.N.R. la curs mai favorabil, 37,50 lei în loc de 42 lei cît primeau întreprinderile particulare, comanda făcută de R.I.M.M.A. se ridica la un preț de 581,5 milioane lei[91]. Sub presiunea marilor industriași din industria metalurgică guvernul a modificat ulterior contractul, renunțînd la instalarea laminorului, mărind în schimb capacitatea oțelăriei de la 60.000 tone pe an, cum fusese proiectată inițial, la 100.000 tone[92].

---

[88] *Ibidem.*

[89] Arh. St. Arad, fond Insp. ind. Arad, dos. nr. 13/1923—1948, f. 106, 108.

[90] N. Chindler, S. Popa, *Uzinele de fier din Hunedoara în perioada 1920—1944* „Metalurgia", 1975, XXVII, nr. 4, p. 206—214.

[91] „Monitorul fierului", 1936, IV, nr. 18, p. 7.

[92] Idem, 1937, V, nr. 9, p. 7—8.

Mai tîrziu însă, guvernul a revenit, deoarece necesitatea instalării unui laminor era prea evidentă şi s-a ajuns la o înţelegere definitivă, conform căreia firma Ferrostahl A. G.-Essen urma să furnizeze o oţelărie, un laminor, o instalaţie de dolomită, o uzină electrică şi o oţelărie electrică. Preţul acestor instalaţii se ridica la cca 20.000.000 mărci, cea ce echivala cu suma de 700.000.000 lei. Laminorul, care urma să producă anual 100.000 tone semifabricate necesare uzinelor de armament, oţeluri speciale, ţagle, fier patrat şi platine, costa el singur 9.420.357 mărci[93].

Conform contractului, preţul total de 18.122.000 mărci urma să fie achitat în 12 rate semestriale, pînă la 30 septembrie 1945, prima rată devenind scadentă la 31 martie 1940. R.I.M.M.A. plătea o dobîndă anuală de 7% pentru suma creditată. Ea putea fi achitată în parte din mărcile blocate în România, în parte în mărfuri şi materii prime, printre care petrol. Furniturile urmau a fi integral efectuate pînă la 1 mai 1939, astfel încît în luna iunie 1939 oţelăria şi laminorul să-şi poată începe activitatea. Pentru garantarea plăţilor contractuale R.I.M.M.A. a cesionat firmei Ferrostahl drepturile sale faţă de statul român şi Banca Naţională asupra contravalorii producţiei sale de aur şi a celorlalte metale. B.N.R. urma să reţină cîte 50.727.181 lei în cele 12 semestre prevăzute în contract, la dispoziţia şi în contul societăţii Ferrostahl[94].

Pentru a înlesni livrarea mărfurilor, comenzile făcute de R.I.M.M.A. în Germania au fost scutite de toate taxele vamale de import, exceptînd taxa de 2 la mie pentru aviaţie. De asemenea ea a fost scutită de a cere autorizaţie de import pentru articolele aflate sub regimul contingentării.

Construcţia noii oţelării de la Hunedoara a început la data de 6 august 1937, cînd a avut loc depunerea solemnă a pietrei fundamentale, în prezenţa reprezentanţilor guvernului. La mijlocul anului 1938 concernul Gutehoffnungshütte a început lucrările de montaj a instalaţiilor, dar cu toate acestea ele nu au fost puse în funcţiune pînă în termenul stabilit, adică la 1 iunie 1939. Din această cauză, Ministerul Economiei Naţionale, în iunie 1939, a suspendat din funcţiune mai mulţi membri ai conducerii R.I.M.M.A., inclusiv pe Mihail Gheorghiu, directorul general al Uzinelor de la Hunedoara. A urmat o expertiză care a semnalat abateri grave din partea unora dintre conducătorii R.I.M.M.A. Referatul întocmit în urma expertizei cerea deschiderea unei anchete la R.I.M.M.A. întrucît „constatările făcute în acest referat fiind de excepţională gravitate, se impune de urgenţă luarea măsurilor necesare"[95]. Expertiza a constatat că între 1 ianuarie 1930 şi 1 aprilie 1939 marile corporaţii metalurgice şi-au însuşit prin mijloace ilicite circa 10.000 tone de fontă din producţia uzinelor Hunedoara. Referatul întocmit în urma expertizei a fost înaintat parchetului Tribunalului Ilfov, care a deschis o anchetă în această chestiune, relevînd în mod indirect că firmele metalurgice particulare au căutat să împiedice prin diferite metode dezvoltarea uzinelor de fier ale statului.

[93] Idem, 1937, V, nr. 11, p. 8.
[94] Idem, 1938, VI, nr. 12, p. 6.
[95] Arh. St. Bucureşti, fond U.D.R., dos. nr. 1/1939, f. 18.

La conducerea R.I.M.M.A. au fost numite alte persoane care, împreună cu noul director general al Uzinelor Hunedoara, Traian Negrescu, au urgentat firma germană să furnizeze oțelăria comandată. Utilajul a fost furnizat însă de-abia în luna februarie 1940. Lucrările au durat tot anul, astfel că oțelăria și laminorul au fost puse în funcțiune numai în cursul anului 1941.

Prin instalarea oțelăriei și laminorului de la Hunedoara capacitățile de producție ale siderurgiei românești au crescut considerabil. Cele patru cuptoare Siemens-Martin fixe de 25 tone pe șarjă aveau o capacitate de producție de 100.000 tone anual, iar cele două cuptoare electrice 4.000 tone anual. În acest fel capacitatea de producție a oțelăriilor din România a ajuns la 388.000 tone oțel, din care 23.000 tone oțel electric. Uzinele Hunedoara dețineau 27% din capacitatea de producție la oțel Martin și 17% la oțel electric ale României[96]. De asemenea participau cu 24% la capacitatea de producție de laminate de fier profilat[97], și cu 40% la capacitatea de producție de fontă[98]. Hunedoara deținea cca 12% din posibilitățile de producție a tuturor turnătoriilor de fontă din țară.

Conjuncturа favorabil ce s-a manifestat în industria fierului după încheierea crizei economice a avut ca efect folosirea mai intensă a capacităților de producție a uzinelor statului, care aveau de acum un debușeu asigurat, atît pentru fontă, cît și pentru produsele finite. Începînd cu anul 1934 societățile U.D.R. și T.N.C. au preluat anual cantități însemnate de fontă brută, al căror volum a crescut de la cîte 10.000 tone în anii 1934—1935, la 16.000 tone în 1938. Desigur, contingentarea impusă vremelnic și fontei a contribuit la asigurarea pieței interne. Industriașii particulari au pretins însă insistent scoaterea fontei de sub regimul contingentării, pretextînd lipsa de materii prime. La rîndul ei, administrația R.I.M.M.A. a cerut Ministerului de Industrie și Comerț să intervină pe lîngă guvern pentru a se interzice importul din străinătate a fontei brute, în primul rînd din Olanda. R.I.M.M.A. argumenta că oțelăriile din țară nu aveau nevoie de fontă brută, întrucît producția internă acoperea cu prisosință necesitățile interne din punct de vedere cantitativ, iar calitatea ei se putea îmbunătăți prin adăugarea fontei vechi. Venind în întîmpinarea cererilor tot mai pronunțate de materii prime, guvernul a scos, totuși, începînd cu data de 10 aprilie 1937 fonta și semifabricatele de fier și oțel de sub prevederile de contingentare[99]. Cu toate acestea, debușeul intern tot mai larg asigura administrației R.I.M.M.A. vînzări de fontă în cantități tot mai mari: 15.359 tone în 1934, 21.583 tone în 1935, 18.724 tone în 1939.

Totuși, în depozitele Uzinelor Hunedoara se aflau în permanență cantități de fontă destul de mari, fără să atingă însă proporțiile de mai înain-

---

[96] *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, vol. IV, part. I, București, 1941, p. 327.

[97] *Ibidem*, p. 336.

[98] *Ibidem*, p. 8.

[99] „Monitorul fierului", 1937, V, nr. 8, p. 6.

te. Cantitatea de fontă stocată a evoluat de la 438,6 tone la 31 decembrie 1933, la 6.178 tone la 31 decembrie 1934, scăzînd la 847 tone la sfîrșitul anului 1935, ajungînd apoi din nou la 7.224 tone în 1938 și la 5.548 tone la 31 decembrie 1939. Din această cauză, Uzinele Statului au continuat să practice exportul de fontă de oțelărie, deși în cantități reduse: 2.200 tone în 1934, 645 tone în 1935, 915 tone în 1936 și 1.306 tone în 1937. Acest fenomen a provocat un nou val de proteste din partea firmelor particulare, în condițiile cînd lipsa de materii prime în industria metalurgică se agrava tot mai mult[100].

Nu numai fonta, dar și piesele de fontă produse la Hunedoara s-au bucurat de o cerere sporită pe piața internă, în acești ani. În special uzinele comunale și direcția generală a C.F.R. făceau mari comenzi de țevi și piese de fontă. Astfel, în anul 1935 Uzinele comunale București au făcut o comandă de tuburi de fontă în valoare de 60.000.000 lei la Hunedoara, fiind urmate de Primăria municipiului Iași, care a făcut o comandă de aceeași valoare. La începutul anului 1938, Direcția Generală a C.F.R. a comandat la Hunedoara saboți de fontă în valoare de peste 11.300.000 lei, iar în anul 1940 piese de fontă pentru suma de 7.277.611 lei. În general, toate produsele uzinelor de la Hunedoara au fost vîndute în cantități satisfăcătoare pe piața internă:[101] (în tone).

Produsul	vînzări tone			
	1934	1935	1938	1939
tuburi fontă	2.720	2.946	2.840	2.647
piese de fontă	1.833,8	2,550	1.889	470
unelte agricole	197,4	169	259	135

Atît produsele tradiționale ale Uzinelor Hunedoara, cît și cele nou asimilate în procesul de producție, cum ar fi construcțiile metalice, piesele mecanice, articolele comandate de Ministerul Apărării Naționale au avut parte de o primire favorabilă pe piața internă. Ca urmare, între anii 1934—1939, producția Uzinelor de Fier ale Statului a făcut progrese remarcabile, atît din punct de vedere cantitativ, cît și calitativ[102]:

[100] „România industrială", 1937, XXXI, nr. 917, p. 5.

[101] Arh. St. Arad, fond Insp. Ind. Arad, dos. nr. 159/1934, f. 10; dos. nr. 349/1935; f. 24; dos. nr. 29/1939, f. 60.

[102] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 67, publică pentru anumiți ani alte cifre despre producția de fontă: 1933 — 300 t; 1934 — 21.500 tone; 1935 — 23.100 t.; 1936 — 31.400 t.; 1937 — 30.800 t.; *Entreprises de l'Etat*, p. 34; Arh. St. Arad, fond Insp. ind. Arad, dos. nr. 159/1934, f. 40; dos. nr. 349/1935, f. 24; dos. nr. 229/1939, f. 60; *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, vol. IV, part. I, p. 196—197, 204; „Monitorul fierului", 1937, V. nr. 7, p. 8; 1939, VII, nr. 10, p. 9.

Anul	Minereu	Mangal	Fontă	Piese de fontă	Tuburi fontă
1933	1.660	4.500	491,7	4.124,6	1.756,5
1934	49.184	22.000	21.099	3.765,6	3.584,5
1935	38.338	16.500	16.712	2.669	3.722
1936	51.031	31.500	24.747	833	3.748
1937	58.273	33.100	26.757	900	4.080
1938	45.600	31.200	28.030	2.282	3.403
1939	61.500	23.600	17.048	1.512	2.034
1940	56.900	17.600	15.700	952	2.014

Anul	Piese turnate	Unelte agricole	Constr. metalice	Piese forjate	Oţel electr.	Piese de oţel turnat
1933	—	133,8	—	—	—	—
1934	72	196,1	—	—	72	—
1935	62	177	—	—	62	—
1936	394	150	—	—	307,8	—
1937	337	168	—	—	688	—
1938	300	154	578	402	625	130
1939	299	133	1.517	320		120
1940	233	94	1.727	305		

Creşterea producţiei a fost însoţită de creşterea numărului de muncitori. În anul 1937/1938 lucrau 1750 de muncitori la Uzine[103]. Împreună cu cei de la exploatările miniere şi alte secţii anexe, numărul total al muncitorilor hunedoreni se ridică la circa 2300—2500 în anii 1938—1940.

Între anii 1934—38 producţia diferitelor secţii ale Uzinelor Hunedoara a atins nivelul maxim. Progrese au făcut, în egală măsură, atît secţiile prelucrătoare, cît şi furnalele pentru fontă, care au lucrat într-un ritm intens de activitate.

Principala piedică în calea folosirii depline a capacităţii de lucru a furnalelor a constituit-o lipsa de combustibil şi scumpetea lui, precum şi lipsa de fonduri pentru menţinerea mai multor furnale în funcţiune. În anul 1934 Direcţiunea Uzinelor a repus în funcţiune încă un furnal, astfel încît pentru prima dată după război au început să fie folosite concomitent două furnale. Dar, din lipsă de mangal, deja în toamna anului 1934 un furnal a trebuit oprit. În anul 1935 cel de al doilea furnal a funcţionat cu întrerupere. La 29 octombrie 1935, pentru a-şi asigura combustibilul, Administraţia R.I.M.M.A. a ţinut licitaţie urmărind să cumpere 20.000 tone mangal, dar nu s-a prezentat nici un ofertant. Între anii 1936—1938 au funcţionat din nou ambele furnale. În scopul asigurării combustibilului necesar, s-a adus cocs metalurgic din Polonia şi Cehoslovacia. În anul 1938 au fost importate din Polonia 16.000 tone cocs metalurgic şi s-au început tratative pentru cumpărarea altor 110.000 tone cocs, avînd în vedere că punerea în funcţiune a oţelăriei era în perspectivă.

[103] Arh. St. Bucureşti, fond U.D.R., dos. nr. 119/1939, f. 7.

În anul 1938, anul de vîrf al dezvoltării economice capitaliste a României, și producția de fontă a Hunedoarei a atins nivelul maxim interbelic: peste 28.000 t[104]. Valoarea producției de fontă a fost de 126.478.940 lei în același an[105]. Turnătoria de fontă a avut o producție de 52.803.898 lei, atelierele mecanice de 66.413.544 lei, iar atelierul de unelte agricole de la Govăjdia de 3.327.164 lei în același an. Valoarea totală a producției hunedorene a fost deci de 249.223.546 lei în anul 1938, aproape un sfert de miliard de lei, depășind din punct de vedere valoric producția tuturor uzinelor metalurgice din județul Hunedoara, atît pe cea a fabricilor de la Călan, cît și pe cea a uzinelor de la Cugir.

În anul 1939, dar mai ales în 1940, producția de fontă și de piese finite a uzinelor de la Hunedoara a scăzut din nou, datorită greutăților de aprovizionare cu materii prime, în primul rînd cu cocs. Or, necesitățile de cocs ale uzinelor erau apreciate în același an la 68.000 tone anual[106]. Situația internațională tulbure, izbucnirea războiului, cotropirea țărilor din care se făcea aprovizionarea uzinelor Hunedoara cu materii prime, a făcut ca în anul 1939 să funcționeze din nou un singur furnal. De abia la începutul anului următor s-a pus problema reaprinderii celui de al doilea furnal. În anii 1939—1940 s-au produs perturbări și în activitatea celorlalte secții ale Uzinelor. Datorită acestora, gradul de folosire al capacităților de producție, care a atins în anul 1938 un procent de 21% la fontă și de 41% la celelalte articole, a scăzut la 13%, respectiv la 27% în anul 1939[107]. În schimb, producția noilor secții hunedorene a crescut rapid. În anul 1940 producția de piese mecanice a atins 83%, iar cea de construcții mecanice 86% din capacitatea totală[108].

Schimbarea structurii producției a avut repercusiuni importante, atît asupra structurii vînzărilor și încasărilor, cît și asupra balanței financiare și politicii comerciale a Uzinelor Hunedoara. De asemenea, cererea sporită de fontă pe piață a permis mărirea prețurilor de vînzare la acest produs, care era principala cauză a deficitelor înregistrate de Administrația Uzinelor. Prețul fontei vîndute de R.I.M.M.A. a crescut vertiginos între anii 1934—1939, de la 2,50—2,90 lei/kg în 1934, la 3,50 lei/kg în 1935, la 5,20 lei în 1937 și la 18 lei în anul 1939. Silite de împrejurări, firmele particulare au cumpărat fonta produsă la Hunedoara la prețuri tot mai ridicate, pentru a avea materia primă asigurată. Ele au fost nevoite să plătească în anul 1935 fonta brută din țară la un preț cu 290% mai ridicat decît cea belgiană, de exemplu[109]. Cauza scumpirii continue a fontei era prețul ridicat al materiilor prime, mai ales al celor importate. Între anii 1934—1939 ponderea materiilor prime în cheltuielile totale ale Uzinelor Hunedoara varia între 35—41%.

Dacă prețul de vînzare al fontei creștea necontenit, produsele finite erau desfăcute pe prețuri moderate. Statul folosea uzinele sale pentru a

---

[104] Arh. St. Arad, fond Insp. Ind. Arad, dos. 229/1939, f. 60.
[105] Idem, dos. nr. 226/1939, f. 68—69.
[106] Idem, dos. nr. 13/1923—1948, f. 131.
[107] Idem, dos. nr. 229/1939, f. 62.
[108] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 67.
[109] „România industrială". 1935, III, nr. 21, p. 6.

duce o asemenea politică comercială care să frîneze creşterea excesivă a preţurilor pe piaţa metalurgică. De aceea, la majoritatea licitaţiilor publice, Uzinele Hunedoara se prezentau cu oferte extrem de avantajoase de livrare. Aceasta a provocat din nou nemulţumirea industriaşilor din marea industrie particulară, care învinuiau administraţia Uzinelor de Stat că vînd produsele lor de fontă sub preţul de cost, numai pentru a se impune cu orice preţ pe piaţa produselor metalurgice. „Obiectele de fontă, fabricate la Hunedoara, se vindeau pe piaţă la preţuri derizorii care nu acopereau nici măcar costul materialului, socotit chiar la preţurile lor de vînzare", se lamenta revista „Monitorul Fierului"[110].

Acceaşi revistă considera că „rolul uzinelor de fier ale statului ar fi în primul rînd să asigure materia primă pentru întreprinderile particulare. Ele nu ar trebui să furnizeze produsele finite la preţuri mai scăzute decît cheltuielile de producţiune. În primul rînd *ar fi de datoria lor ca să scadă preţurile materiilor prime produse de ele ca şi pe calea aceasta să vină în ajutorul întreprinderilor particulare pentru a putea reduce preţul produselor*"[111].

Într-adevăr, pînă în anul 1939, cînd se constată o creştere generală a preţurilor metalurgice, preţurile articolelor de fontă turnată şi a tuburilor de fontă au cunoscut o creştere foare lentă, iar nu o dată chiar scăderi. În ce priveşte preţurile uneltelor agricole, guvernul a căutat să impună mai degrabă scăderea lor. În anul 1935 cartelul sapelor, la care participau şi Uzinele Hunedoara, a fost desţiinţat. În anul 1937, Ministerul de Industrie şi Comerţ a decis reducerea preţurilor uneltelor agricole cu 25%[112].

Prin politica ei comercială, Administraţia R.I.M.M.A. căuta pe de o parte să reechilibreze bugetul uzinelor sale, pe de altă patre să influenţeze mecanismul pieţii şi să-şi plaseze produsele. Orientarea tot mai pronunţată spre produse de prelucrare din ce în ce mai complexă a avut repercusiuni şi asupra încasărilor şi balanţei financiare a Uzinelor Hunedoara. Dacă în anii anteriori fonta deţinea ponderea cea mai însemnată în încasările întreprinderii, în anul 1938 s-a ajuns acolo, încît produsele de prelucrare să reprezinte 35% din volumul cantitativ al vînzărilor şi aproape 70% din valoarea totală a încasărilor[113].

Urcarea preţului la fontă şi sporirea ponderii produselor fabricate în vînzările Uzinelor Hunedoara au avut ca efect scăderea treptată a deficitelor înregistrate de această întreprindere. Acest rezultat era însă departe de a fi mulţumitor, atunci cînd Administraţia R.I.M.M.A., în ansamblul ei, începea să obţină beneficii tot mai mari, deşi nu proporţionale cu averea imensă pe care o administra. Astfel, în anul financiar 1938/1939, cînd R.I.M.M.A. a obţinut un beneficiu brut de 85.756.081 lei, Uzinele Hunedoara au avut totuşi o pierdere de 2.798.207 lei[114]. Slaba rentabilitate a întreprinderilor R.I.M.M.A. şi deficitul cronic al Uzinelor Hune-

[110] „Monitorul fierului", 1935, III, nr. 21, p. 6.
[111] Idem, 1935, III, nr. 23, p. 4.
[112] „Fierul" 1937, XV, nr. 15—16, p. 8.
[113] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 67.
[114] „Monitorul fierului", 1940, VIII nr. 8, p. 9.

doara constituia de altfel o altă temă de atac preferată a presei aflate sub controlul marilor industriași.

Rentabilitatea Uzinelor de la Hunedoara nu putea fi realizată atît timp, cît ele nu dobîndeau o autonomie sporită, precum și posibilitatea de a adopta un sistem elastic de prețuri, conform cu fluctuațiile pieții capitaliste. Pentru aceasta era însă necesar să se atenueze măcar parțial încetineala și ineficiența birocrației burgheze, al cărei spirit domina în administrația Uzinelor de la Hunedoara și a întregii conduceri R.I.M.M.A. Ancheta din anul 1939 împotriva conducerii R.I.M.M.A. a dovedit de altfel necesitatea urgentă a reorganizării ei. Ca urmare, guvernul a luat hotărîrea de a pune pe noi baze această instituție, astfel încît deficitele să fie eliminate. În acest scop, în martie 1940 s-a hotărît departajarea întreprinderilor miniere și metalurgice ale statului în trei societăți comerciale autonome, care să preia averile uzinelor de la Hunedoara, Baia Mare și Munții Apuseni.

Administrarea întreprinderilor de la Hunedoara a fost încredințată societății pe acțiuni „Uzinele de Fier ale Statului de la Hunedoara S.A.", avînd un capital social de 600.000.000 lei reprezentat prin 600.000 acțiuni a cîte 1.000 lei, toate aflate în proprietatea statului[115]. Această societate urma să preia toată averea Uzinelor Hunedoara precum și obligațiile care s-au ivit prin furnizarea oțelăriei și laminorului de către firma Ferrostahl A. G. — Essen. Întregul capital social al noii societăți urma să fie proprietatea statului, statutele ei neadmițînd cointeresarea capitalului particular. Societatea urma a fi administrată de un consiliu de administrație din 7 membri, desemnat de Ministerul Economiei Naționale, care delega pentru rezolvarea problemelor curente un comitet de direcție și angaja un director general în același scop.

Efectul înviorător al reorganizări Uzinelor de Stat s-a simțit încă în cursul anului 1940, cînd s-au încasat venituri brute de 230.000.000 lei, față de cheltuielile totale de 172.600.000 lei. Beneficiul net a fost de 4,4 milioane lei în același an[116]. În anii următori, datorită activității oțelăriei și laminorului, care produceau articole foarte căutate și bine plătite în timpul războiului, volumul beneficiilor a crescut și mai mult.

Inaugurarea oțelăriei și laminorului a însemnat un important salt calitativ în dezvoltarea Uzinelor de Fier ale Statului, rod al unor acumulări cantitative de două decenii, în cursul cărora întreprinderile metalurgice de la Hunedoara s-au transformat treptat din modeste producătoare și furnizoare de fontă, într-un complex industrial modern, bine utilat, capabil să realizeze un ciclu metalurgic integral și să fabrice articole de metal de cele mai diverse tipuri și destinații, la un nivel înalt de tehnicitate.

Găsind un mediu prielnic de dezvoltare în cadrul economiei naționale românești, Uzinele de la Hunedoara au parcurs în cele două decenii interbelice un drum important pe calea creșterii cantitative și calitative a producției și a productivității muncii, a modernizării utilajului și a creșterii capcităților de producție. În 20 de ani de activitate, producția de fontă a Uzinelor s-a dublat, producția de piese de fontă a crescut de șase

[115] Idem, 1940, VIII, nr. 6, p. 5—6.
[116] *Combinatul siderurgic Hunedoara*, p. 71.

ori, cea de unelte agricole de 5 ori, iar cea de tuburi de fontă de 8 ori. Din punct de vedere valoric, producția totală a Uzinelor Hunedoara a crescut de la 36.054.415 lei în anul financiar 1921—1922 la 249.223.546 lei în anul 1938, deci de mai mult de 6 ori. Echivalată în aur, valoarea totală a producției hunedorene a fost de aproximativ 1.480 de kg în anul 1938, față de aproximativ 490 de kg în anul 1921[117]. Sporirea producției s-a realizat în mare parte pe baza creșterii productivității muncii. Datorită acestui fapt, precum și în urma diversificării producției și asimilării unor produse care cîștigau printr-o prelucrare tot mai complexă din punct de vedere valoric, randamentul pe cap de lucrător exprimată în valoare aur a crescut de la cca 90 gr în 1921, la cca 300 gr în 1930 și la cca 420 gr. în 1938, adică de 4,6 ori[118].

Aceste rezultate nu au fost urmarea unei evoluții constante pe calea progresului. Contradicțiile inerente economiei capitaliste, lipsa de fonduri, racilele birocrației burgheze ineficiente, concurența acerbă și manevrele lipsite de scrupule ale marilor concerne monopoliste, insuficienta preocupare din partea unor guverne, precum și îngustimea relativă a pieței capitaliste au fost factori care au frînat inevitabil dezvoltarea neîntreruptă și lină a uzinelor de la Hunedoara.

Cu toate acestea, impulsul dat dezvoltării industriale a Transilvaniei prin încadrarea ei în organismul unitar al economiei românești, munca neobosită a muncitorilor hunedoreni și străduințele pline de tenacitate ale conducerii Uzinelor de la Hunedoara de a le asigura o dezvoltare deplină, conform menirii lor firești, au contractat toți acești factori negativi, asigurînd acestui centru de importanță economică vitală o dezvoltare în general ascendentă în perioada interbelică.

LUDOVIC BÁTHORY

LES USINES DE FER DE L'ETAT DE HUNEDOARA PENDANT 1919—1940 (II)

(Résumé)

Pendant 1929—1933, malgré les pressions visant à la cession des Usines de Hunedoara à l'administration des firmes privées et à leur maintien dans la situation de fournisseur de fonte brute, la tendance prédominante de la politique de l'Etat commençait à être celle de transformer les usines publiques dans des unités puissantes, disposant des sections propres en vue de l'usinage de la fonte en quantités de plus en plus grandes. Alors que les fourneaux ont été temporairement arrêtés, l'Etat menait une politique d'investissemeents soutenue pour empêcher l'accroissement du nombre de chômeurs et pour stimuler l'activité économique générale dans les usines qu'il exploitait.

Les nécessités toujours plus grandes d'acier et de produits laminés réclamaient la construction d'une aciérie et d'un laminoir ayant une capacité de 100.000 t

[117] *Ibidem*, p. 66.
[118] *Ibidem*.

par an. Ils ont été réalisés pendant 1937—1941, par suite d'un investissement de plus de 1.000.000.000 lei, couvert entièrement par lEtat. Les installations ont été fournies par la firme „Ferrostahl A. G."-Essen, appartenant au trust „Gutehoffnungshütte", contre 18.000.000 marks.

L'inauguration de l'aciérie et du laminoir a représenté un pas qualitatif considérable dans le développement des Usines de fer de l'Etat„ qui sont ainsi devenues un complexe industriel moderne, bien outillé, capable de réaliser un cycle métallurgique intégral et de produire des articles variés à un haut niveau de technicité.

CONSIDERAȚII PRIVIND POLITICA DE ALIANȚE A PARTIDULUI SOCIAL-DEMOCRAT (1927—1930)

Constituit ca formațiune politică în deceniul al treilea (mai 1927), adică într-un „deceniu de răscruce", cum îl definea, mai nuanțat, un cunoscut istoric literar,[1] Partidul Social-Democrat s-a afirmat ca una din cele mai avansate forțe politice ale țării. Avînd sub influența sa o parte a clasei muncitoare, a unor categorii țărănești și a unor pături mic burgheze, P.S.D. din România, ca și celelalte organizații politice ale clasei muncitoare, a acționat în direcția apărării intereselor maselor populare, înscriind în programele sale obiective ca: lupta împotriva exploatării capitaliste, apărarea drepturilor și libertăților democratice, lupta împotriva organizațiilor fasciste, apărarea independenței și suveranității naționale ș.a. În funcție de obiectivele sale de luptă, ca și a țelului strategic final — edificarea societății socialiste, P.S.D. și-a elaborat tactica alianțelor sale politice. Coordonatele esențiale ale politicii de alianțe ale P.S.D. se regăsesc în documentele programatice ale partidului, în dezbaterile pe teme de ordin tactic și, mai ales, în acțiunea sa politică.

Tactica alianțelor politice presupune, ca o condiție esențială, capacitatea formațiunii politice respective de a adecva metodele de luptă cerințelor și posibilităților concret-istorice, de a le schimba în funcție de modificarea condițiilor concrete de luptă. Politica de alianțe reclamă, în același timp, definirea liniei de conduită față de totalitatea forțelor politice existente în cîmpul politic, ca și realizarea alianțelor între acele forțe social-politice care se alfă pe platforma unor interese politice fundamentale, fie a înfăptuirii unor obiective comune parțiale[2].

A răspuns tactica alianțelor politice preconizată și aplicată de P.S.D. unor asemenea cerințe? Iată întrebările la care încercăm să răspundem pe parcursul acestui studiu.

Documentele Congresului de constituire a P.S.D., subestimînd stadiul dezvoltării economico-sociale și politice a societății românești postbelice, au calificat regimul social-politic din România ca „neoiobag", „oligarhic" și „dictatorial", iar partidele politice erau etichetate, în mod ero-

[1] Cf. Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, Editura Eminescu, București, 1980.

[2] Considerații pertinente privind domeniul alianțelor politice și al tacticii politice a făcut Mihai Fătu în lucrarea sa *Alianțele politice ale Partidului Comunist Român (1944—1947)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979.

nat și fără excepție, ca fiind „oligarhice, nu burgheze"[3]. Pornind de la asemenea considerente, rezoluția adoptată de Congresul general social-democrat din mai 1927 s-a situat pe poziția respingerii oricărei colaborări, atît cu forțele politice cu care se afla pe platforma unor interese politice fundamentale (Partidul Comunist Român), în pofida dorinței unor delegați de stînga, cît și cu formațiunile politice neproletare, interesate în înfăptuirea unor obiective comune parțiale. Era evident că, la acea dată, P.S.D. nu înțelegea necesitatea și posibilitatea realizării unor înțelegeri cu acele forțe politice (muncitorești în primul rînd, dar și muc burgheze sau chiar burgheze) interesate în realizarea unor prefaceri democratice. În aceste condiții, cînd partidul nu era înarmat cu o linie politico-tactică clară, politica de alianțe a P.S.D. va fi elaborată pe parcurs, din mers, de aparatul central al partidului (secretariat, Comitet Executiv), de Consiliul General și, ulterior, de celelalte congrese generale social-democrate (1930, 1933).

Procesul complex și contradictoriu al elaborării tacticii alianțelor politice social-democrate ni se relevă, mai ales, cu prilejul alegerilor parlamentare generale, din 1927, 1928, 1931 și 1932, precum și a alegerilor comunale, municipale și județene din această perioadă.

La circa două luni de la constituirea sa ca entitate politică, P.S.D. se angaja în lupta electorală, prilejuită de convocarea corpului electoral, la 7 iulie 1927, de cea de a doua guvernare liberală[4]. Aceasta era — așa cum s-a relevat la Congresul general al P.S.D. din 18—20 mai 1930 — „prima manifestare politică mai importantă a noului partid"[5]. Consiliul General social-democrat, întrunit în zilele de 13—14 iunie 1927, a hotărît ca partidul să intre singur în lupta electorală[6]. S-a dat, totuși, libertate de acțiune comitetelor regionale de a încheia eventuale acorduri electorale cu unele grupări locale sau provinciale, care ar fi dispuse să accepte candidarea pe listele social-democrate[7]. În acest fel, tratativele dintre P.S.D. și Blocul Muncitoresc Țărănesc au eșuat, datorită, în principal, neîncrederii reciproce și pozițiilor rigide pe care s-au situat ambele părți[8].

Cu cele 50.059 voturi obținute, adică 1,81%,[9] conducătorii social-democrați erau nevoiți să recunoască că au suferit o înfrîngere „dureroasă și nedreaptă", dar au evitat să admită că, în fapt, eșecul se datora politicii de alianțe pe care au preconizat-o și aplicat, incapacității de a finaliza

---

[3] „Socialismul" din 15 mai 1927.

[4] Cf. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *Viața politică din România 1922—1928*, Editura politică, București, 1979, p. 222—225.

[5] „Socialismul" din 4 mai 1970.

[6] *Idem* din 19 iunie 1927.

[7] *Ibidem*.

[8] În pofida faptului că nu s-a perfectat și încheiat un acord de colaborare în alegeri între P.S.D. și P.N.Ț. s-au realizat înțelegeri pe plan local între organizațiile celor două formațiuni politice muncitorești. Acestea fiind puținele alianțe realizate în campania electorală din 1927. („Înainte" din 19 iunie 1927; „Socialismul" din 19 iunie 1927; S. Cutișteanu, Gh. I. Ioniță. *Electoratul din România în anii interbelici (Mișcarea muncitorească și democratică în viața electorală din România interbelică)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981 p. 117).

[9] Marcu Ivan, *Evoluția partidelor noastre în cifre și grafice 1919—1932*, Editura și tiparul Krafft et Drotleff ș.a., Sibiu, tabelul V; „Socialismul" din 17 iulie 1927.

un acord electoral cu B.M.Ț., care le-ar fi asigurat rîvnitul coeficient de 2% și posibilitatea de reprezentare în Parlament.

Insuccesele electorale din vara anului 1927 au pus cu pregnanță în evidență faptul că problema politică centrală a P.S.D. era lupta pentru democratizarea vieții politice (modificarea legii electorale din 1926 și organizarea de alegeri libere), pe care acest partid, ca și alte forțe politice din opoziție, o asocia cu lupta pentru înlăturarea de la putere a guvernului liberal. Pe de altă parte, după opinia conducerii P.S.D., atîta timp cît P.N.L. se afla la putere „progresul unei mișcări muncitorești de masă nu era cu putință"[10].

Încordarea relațiilor dintre guvernul liberal și partidele de opoziție a atins apogeul în 1928, cînd P.N.Ț. a dezlănțuit o aprigă campanie de răsturnare de la putere a guvernului, apelînd la sprijinul maselor populare[11]. Apreciind că nu vor putea prelua conducerea luptei împotriva guvernului liberal, conducătorii social-democrați au considerat că muncitorimea trebuie să participe la această luptă alături de P.N.Ț., care, așa cum s-a apreciat și la Congresul social-democrat din 1930, „a știut să cucerească o enormă popularitate și să canalizeze nemulțumirile și revolta aproape a tuturor claselor sociale și chiar a unei părți din muncitorime..."[12]. În ianuarie 1928 survine un moment de cumpănă pentru orientarea tactică în domeniul alianțelor politice a Partidului Social-Democrat. Încă la 15 ianuarie, în editorialul *Revoluția amînată...*, organul de presă al P.S.D., apreciind că a sosit momentul pentru a doborî pe liberali de la conducere, consemna semnificativ: „muncitorimea din România nu va înceta să urmărească cu interes acțiunea Partidului Național-Țărănesc, gata s-o sprijine dacă va fi condusă în spirit de luptă adevărată, gata însă, în același timp, să o critice fără rezerve în moment ce se va încerca o nouă șovăire, o nouă amînare"[13]. Rezultă, așadar, că în luna ianuarie 1928 se cristalizează opțiunea conducerii social-democrate spre o colaborare cu național-țărăniștii, în care cei mai mulți lideri ai P.S.D. își puneau speranța că ajungînd la guvern va întrona un real regim democratic.

La 23 ianuarie 1928, Biroul C.E. al P.S.D. a hotărît să facă o propunere de colaborare cu P.N.Ț. pentru a duce lupta în comun pentru „înlăturarea dictaturii liberale" și instituirea unui regim democratic prin alegeri libere. Convocat într-o ședință specială, la 29 ianuarie, C.E. al P.S.D. a aprobat hotărîrea Biroului și conținutul unei scrisori adresate lui Iuliu Maniu, președintele Partidului Național-Țărănesc. Textul scrisorii, publicat în ziarul „Socialismul" din 5 februarie 1928, rezuma situația politică a țării și fixa ca obiectiv lupta pentru „introducerea unui regim democratic și alegeri libere, pe baza unei legi democratice cu adevărată

[10] „Socialismul" din 4 mai 1930.

[11] Ioan Scurtu, *Din viața politică a României 1928—1947*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983, p. 79—112.

[12] *Raportul Comitetului Executiv Central către congresul general din 18, 19 și 20 mai 1930*, în „Socialismul" din 4 mai 1930.

[13] „Socialismul" din 15 ianuarie 1928.

reprezentare națională“[14]. Prin scrisoarea de răspuns din 10 februarie 1928, semnată de președintele Iuliu Maniu și secretarul general Virgil Madgearu, conducerea P.N.Ț. își exprima satisfacția pentru hotărîrea conducerii P.S.D. de a continua „campania de luminare a opiniei publice și a clasei muncitoare pentru înlăturarea dictaturii și instaurarea unui regim democratic prin alegeri libere“[15]. Relevînd că P.N.Ț. urmărea și lupta de ani de zile pentru același țel, în scrisoare se preciza: „Este deci firesc ca el (P.N.Ț. — nota n.n.) să salute cu bucurie hotărîrea dv. de a vă alătura la această acțiune și consimte cu propunerea dv. de a continua de acord cu noi această luptă“[16]. La campania antiliberală a opoziției a aderat și Nicolae Iorga cu gruparea sa politică. Dar dintre toate acordurile încheiate cel dintre P.S.D. și P.N.Ț. a fost, fără îndoială, cel mai important și cu consecințele cele mai adînci asupra evoluției situației politice, fapt ce n-a scăpat atenției liberalilor, care l-au atacat cu virulență, iar pe social-democrați i-au acuzat de comunism[17]. În baza înțelegerii încheiate, începînd cu luna februarie 1928, s-au desfășurat în întreaga țară mitinguri și adunări publice, organizate separat de P.S.D. sau în colaborare cu P.N.Ț., la care au luat cuvîntul, alături de liderii național-țărăniste și iorghiști, și fruntașii social-democrați. Lupta împotriva guvernului liberal a cunoscut trei momente impontante: 18 martie 1928 — marea întrunire de la București; 6 mai — marea adunare populară de la Alba Iulia și 4 noiembrie 1928 căderea guvernului liberal condus de Vintilă Brătianu. Momentul culminant al manifestărilor opoziționiste l-a constituit, însă, adunarea populară de la Alba Iulia din 6 mai 1928, la care au participat peste 100.000 de cetățeni, în majoritate țărani, dar și circa 10.000 de muncitori, mobilizați de Partidul Social-Democrat. În preajma acestui eveniment fără precedent, ziarul „Socialismul“, în editorialul semnat de C. Titel Petrescu, releva semnificația prezenței socialiștilor la marea acțiune politică: „ne-am alăturat campaniei sale (P.N.Ț. — n.n.) de luptă că am înțeles că în momentele actuale, prin forța împrejurărilor istorice, organismul politic în stare să înlăture piedicile puse de plutocrația liberală în calea dezvoltării democratice a țării îl constituie — vrem nu vrem — Partidul Național-Țărănesc“[18]. Militantul social-democrat avertiza că „alianța ce s-a făcut nu înseamnă însă tutelare. Depinde doar de noi, de inteligența noastră, ca în frontul comun de luptă, tirul de bătaie să fie cît mai lung și cît mai cuprinzător“[19]. Marea adunare populară de la Alba Iulia, din mai 1928, una din cele mai importante acțiuni politice de acest fel organizate pînă atunci în România, a reprezentat doar o etapă, ce-i drept importantă, în campania dusă de P.N.Ț. și P.S.D. de răsturnare a guvernului liberal. La 13 mai 1928, C.E. al P.S.D., întrunit pentru a analiza situația politică în curs, a votat o rezoluție prin care se aprecia că lupta comună împotriva cabinetului liberal a creat pentru pri-

[14] Idem, din 5 februarie 1928.
[15] *Idem* din 12 februarie 1928.
[16] *Ibidem.*
[17] *Idem* din 19 februarie și 4 martie 1928.
[18] *Idem* din 6 mai 1928.
[19] *Ibidem.*

ma dată „o mișcare a maselor muncitoare de la orașe și sate, bazată pe conștiința cetățenească și hotărîre de luptă“[20].

În perioada ce a urmat, conlucrarea dintre social-democrați și național-țărăniști a slăbit ca intensitate, ca urmare a frămîntărilor ce au avut loc în mișcarea socialistă, generate de încheierea acordului P.S.D.—P.N.Ț. din februarie 1928. O serie de militanți de stînga, aparținînd îndeosebi organizației P.S.D. din București, au dezaprobat această colaborare cu un partid burghez, considerînd-o ca o abtere de la calea luptei revoluționare. Pe măsură ce divergențele au luat proporții, conducerea social-democrată a încercat să justifice, inclusiv cu argumente teoretice, justețea politicii de alianțe a partidului. Așa de exemplu, dr. Ilie Horodniceanu, în articolul *O alianță vremelnică dar îndreptățită*, publicat în „Socialismul“ din 1 mai, considera că opinia acelora care critică participarea social-democrată la campania de răsturnare a liberalilor era izvorită „dintr-o judecată politică simplistă“[21].

La rîndul său, Paul Marc, în articolul polemic *Semănătorii discordiei*, făcea o aspră critică grupării de stînga din organizația social-democrată a capitalei, în frunte cu dr. Litman Ghelerter, acuzată de încălcarea disciplinei de partid.[22]. În editorialul *Drumul nostru*, din 20 mai 1928, gazeta „Socialismul“ consemna sentențios: „Acțiunea pe care partidul nostru o duce astăzi este o adevărată acțiune de clasă. Vorbăria unora despre colaborationism e lipsită de orice seriozitate și dovedește o îngrijorătoare lipsă de judecată marxistă“[23]. Gruparea socialistă condusă de L. Ghelerter era acuzată de atacarea publică a deciziei C.E. al P.S.D. de a lua parte, alături de naționali-țărăniști, la lupta pentru răsturnarea guvernului liberal, precum pentru „nenumărate declarațiuni de fraternizare cu comuniștii, făcută în întruniri publice și chiar la întrunirea de 1 Mai“[24].

Făcînd uz de articolul 31 al Statutului, Biroul C.E. al P.S.D., în baza împuternicirii conducerii executive a partidului din 13 mai 1928, a dizolvat Comitetul secțiunii social-democrate din București[25]. La 8 iulie 1928, dr. L. Ghelerter a fost exclus din partid, pe motivul că activitatea lui din ultimii ani a fost „concretizată printr-un indisciplină gravă în toate împrejurările față de organele conducătoare ale mișcării și de continue abateri de la cele mai elementare reguli și principii ale moralei socialiste“[26]. Adunarea generală extraordinară a secțiunii Burmeți a ratificat, la 14 iulie, hotărîrea C.E. al P.S.D. în cazul dr. L. Ghelerter și a confirmat excluderea din partid a militanților socialiști Vasile Anagnoste, Ștefan Voitec, Zaharia Tănase, Petre Zisu ș.a.[27]. A doua zi, la 15 iulie 1928, a avut loc la București conferința de constituire a *Partidului Socialist al Mun-*

---

[20] *Idem* din 25 mai 1928.
[21] *Idem* din 1 mai 1928.
[22] *Idem* din 13 mai 1928.
[23] *Idem* din 20 mai 1928.
[24] *Idem*, din 1 mai 1930.
[25] *Idem*, din 27 mai și 15 iulie 1928.
[26] *Idem* din 15 iulie 1928; Ioan Mirescu, *Memorii* (manuscris), vol. II, p. 374—376; Cf. M. C. Stănescu, *Mișcarea muncitorească din România în anii 1924—1928*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1981, p. 212.
[27] „Socialismul“ din 21 iulie 1928.

citorilor din România, avîndu-l ca președinte pe dr. L. Ghelerter. Formarea Partidului Socialist al Muncitorilor din România (P.S.M.R.) era consecința divergențelor politice și tactice manifestate în cadrul mișcării socialiste din România, dintre care cea mai recentă, și care a declanșat conflictul, a constituit-o alianța P.S.D.—P.N.Ț. din februarie 1928[28]. În același timp, întemeierea acestei noi grupări socialiste se înscrie într-un context european mai larg, fenomene similare s-au produs în multe alte țări[29].

În vara și toamna anului 1928, P.S.D. se arăta tot mai hotărît să continue lupta, alături de opoziția național-țărănistă, împotriva dominației qvasi-absolute a Partidului Național Liberal. Sub presiunea opoziției, nereușind să încheie împrumutul extern atît de necesar efectuării stabilizării monetare, confruntați și cu alte greutăți interne, liberalii au fost nevoiți să cedeze puterea. La 3 noiembrie 1928 cabinetul condus de Vintilă Brătianu și-a prezentat demisia Regenței. Căderea guvernului liberal a fost primită cu satisfacție de masele populare, de forțele politice ale țării. Consemnînd evenimentul, oficiosul social-democrat „Socialismul" anunța cu satisfacție căderea guvernului liberal, relevînd rolul determinant al acțiunii maselor, care s-au dovedit a fi „o forță care nu poate fi neglijată și care cere și dă toate garanțiile pentru o politică corespunzătoare necesităților de azi"[30]. La 8 noiembrie 1928, după eșuarea unor încercări de a constitui un cabinet de uniune națională. Regența era silită să încredințeze mandatul de a constitui guvernul lui Iuliu Maniu, Președintele Partidului Național-Țărănesc. Primul guvern național-țărănesc a depus jurămîntul la 10 noiembrie 1928, avînd o semnificație politică deosebită în istoria României moderne[31].

La 10 noiembrie 1928 cabinetul condus de Iuliu Maniu a obținut aprobarea Regenței pentru dizolvarea Corpurilor legiuitoare și organizarea alegerilor generale pentru Camera Deputaților (12 decembrie) și Senat (15—19 decembrie). S-a declanșat, în acest fel, o campanie electorală desfășurată sub semnul unei vii agitații politice și a iluziei maselor de alegători în posibilitatea unor schimbări radicale în condițiile lor de viață, ca și în mersul spre democratizarea vieții politice. În preajma campaniei electorale, analizînd spectrul vieții politice, de la liberali, averescani, iorghiști și pînă la comuniști, ziarul „Socialismul", elimina pe fiecare din aceste forțe politice dintr-o eventuală formulă de alianță electorală, lăsînd să se întrevadă orientarea P.S.D. spre o conlucrare cu P.N.Ț.[32] Întrunit în două sesiuni, odată între 13—17 noiembrie 1928, iar a doua oară la 20 noiembrie, Consiliul General al P.S.D., „după o foarte serioasă

---

[28] Arhiva C.C. al P.C.R., fond 100, mapa 29; Const. — Titel Petrescu, *Socialismul în România. 1835—6 septembrie 1940,* Biblioteca Socialistă, p. 400—402; *Politics and political parties in Rumania,* London International deference Library Co, 1936, p. 262—263.

[29] Elisabeta Simion, *Partidul Socialist al Muncitorilor din România (1928—1937),* rezumatul tezei de doctorat, București, 1982, p. 13—14.

[30] „Socialismul" din 11 noiembrie 1928.

[31] Ioan Scurtu, *Din viața politică a României (1926—1947). Studiu critic privind istoria Partidului Național-Țărănesc,* Editura științifică și enciclopedică, București, 1983, p. 92—97.

[32] „Socialismul" din 18 noiembrie 1928.

și amănunțită cercetare a situației politice", a hotărît să încheie un cartel electoral cu Partidul Național-Țărănesc, în baza căruia social-democrații candidau pe listele național-țărăniste și li se asigurau 9 mandate sigure de deputați în parlament. Comunicatul avertiza că acordul încheiat era „pur tehnic" și nu îngrădea libertatea de acțiune politică a partidului[33]. Hotărîrea Consiliului general al P.S.D. de a încheia cartel electoral cu P.N.Ț. a fost adusă la cunoștința organizațiilor printr-un manifest, publicat în „Socialismul" din 27 noiembrie 1928, iar printr-o circulară a Secretariatului Central s-au transmis directive organizațiilor locale[34]. Manifestul Consiliului general al P.S.D. sublinia în primul rînd interesul pe care masele muncitoare îl au în înfăptuirea unui regim democratic. În document se explicau cauzele care au determinat încheierea cartelului electoral din noiembrie 1928 cu național țărăniștii și nu cu o altă formațiune politică. Manifestul preconiza, de asemenea, înfăptuirea a o serie de deziderate social-economice și politice din programul de revendicări imediate ale P.S.D. care corespundeau unor nevoi reale și și-ar fi putut găsi concretizarea în politica guvernării național-țărănesc[35].

Alegerile parlamentare din 12 decembrie 1928, după cum era de așteptat, au fost cîștigate de Partidul Național-Țărănesc, cartelat cu Partidul Social-Democrat, Partidul Popular Maghiar și gruparea gazetarilor independenți, care au înregistrat 77,76% din totalul voturilor exprimate și au obținut 348 de mandate de deputați, ceea ce reprezenta un succes fără precedent de la introducerea votului universal. Rezultatul scrutinului electoral reflecta opțiunea imensei majorități a electoratului pentru prefaceri democratice, pe care atunci, P.N.Ț., secundat de P.S.D., părea că le va concretiza în acte politice. Ca efect al rezultatului electoral și în conformitate cu prevederile cartelului, 9 deputați social-democrați (I. Flueraș, I. Jumanca, Al. Lucian, L. Rădăcianu, Eft. Gherman, I. Pistiner, T. Roznovan, I. Mirescu și R. Dan) intrau în Parlament[36]. Acesta reprezenta cel mai important succes electoral al socialiștilor de la alegerile parlamentare din 1920; iar prezența grupului parlamentar social-democrat în Parlament, chiar dacă n-a reprezentat o forță de care majoritatea parlamentară era obligată să țină seama, a avut o influență pozitivă, reprezentînd în forumul suprem al țării interesele oamenilor muncii.

Participarea P.S.D. la lupta antiliberală și evoluția sa în cadrul alegerilor parlamentare din decembrie 1928, precum și politica de alianțe pe care a preconizat-o și aplicat-o, degajă cîteva concluzii. Deși aflat în plin proces de extensiune și consolidare organizatorică, la doar ceva mai bine de un an de la constituirea sa ca formațiune politică unitară și centralizată, P.S.D. a avut o contribuție imoprtantă, alături de întreaga opoziție politică în frunte cu P.N.Ț., la îndepărtarea de la conducere a guvernului național-liberal și la imprimarea unui curs spre democratizarea vieții politice din România la finele primului deceniu interbelic. După cum este cunoscut, primul deceniu de după desăvîrșirea statului național-

[33] *Idem*, din 27 noiembrie 1928.
[34] *Idem*, din 4 mai 1930.
[35] „Calendarul muncii", 1930, p. 33.
[36] *Idem*, 1930, p. 33; „Socialismul" din 16 decembrie 1928.

unitar, perioadă în care principalele obiective care stăteau în fața poporului român erau consolidarea noului edificiu statal și înfăptuirea unor reforme socio-politice fără de care era de neconceput progresul societății românești, s-a aflat sub dominația qvasi-absolută a Partidului Național Liberal, chiar și în perioadele cînd nu s-a aflat la guvern[37]. Această situație a determinat acumularea unei puternici nemulțumiri în categorii foarte largi ale populației, ca și în a exponenților lor politici, față de politica dominatoare a Partidului Național Liberal. Indepărtarea liberalilor de la putere — chiar dacă nu-și epuizaseră resursele de înfăptuire a obiectivelor programatice — apărea, inclusiv social-democraților, ca o cerință a momentului istoric, în condițiile în care P.N.L., la adăpostul monopolului politic pe care și-l asigurase, devenise o forță politică contracarantă a procesului de democratizare și, în plus, de o ostilitate deosebită față de mișcarea muncitorească. În circumstanțele politice de atunci, Partidul Național-Țărănesc era singura formațiune politică capabilă să contracareze atotputernicia liberală și care, în același timp, părea că poate oferi șanse unui proces de democratizare.

Cu toate deosebirile fundamentale (de clasă), ideologice și programatice, strategice și tactice) dintre P.S.D. și P.N.Ț., ele s-au întîlnit pe platforma luptei comune antiliberale și a sprijinirii procesului de democratizare. Convergența va ceda locul divergențelor după ce obiectivele care au stat la baza conlucrării au fost, măcar în parte, înfăptuite. Aceasta corespunde, în timp, cu încheierea alegerilor parlamentare din decembrie 1928. În aceste condiții, în pofida opoziției unor militanți și membri de partid și a unor prejudecăți privind alianțele politice cu partidele burgheze, de largă circulație în epocă, conducerea P.S.D. a încheiat înțelegerea de luptă antiliberală și, ca o consecință firească, cartelul electoral cu P.N.Ț. din noiembrie 1928. Cum înțelegerea, dar mai ales cartelul încheiat cu național-țărăniștii, au fost criticate, reprobate și contestate de unii militanți socialiști de stînga, conducerea social-democrată, folosind prilejul adunărilor publice, dar mai ales presa, a revenit, aproape obiectiv, cu explicații și motivații privind considerentele care au stat la baza acestei opțiuni politice. Un considerent decisiv care a stat la baza hotărîrii de a încheia cartelul P.S.D.—P.N.Ț. a fost menținerea în vigoare a legii electorale din 1926, ale cărei prevederi (prima majoritară de 50%, coeficientul minim de 2% și obligația partidelor de a-și suporta cheltuielile de propagandă) dezavantajau partidele mici și cu slabe posibilități financiare. Ori, social-democrații se aflau în această situație. Campaniile electorale din anii 1926 și 1927 secătuiseră fondurile mișcării socialiste, fără ca ele să poată fi refăcute într-un singur an și acesta „caracterizat prin șomaj și de campanii politice"[38]. Consiliul General al P.S.D. a apreciat că prevederile reacționare și antimuncitorești ale legii electorale puteau fi eludate doar prin încheierea unui cartel electoral cu P.N.Ț. La acest considerent s-a adăugat și unul, destul de important, de ordin poli-

[37] Cf. Aron Petric, *Trăsăturile generale ale dezvoltării României în primul deceniu interbelic*, în „Cumidava", I/1968, p. 311—331; II, partea II-a în „Cumidava" V/1971, p. 295—324.

[38] „Socialismul" din 27 noiembrie 1928 și 4 mai 1930.

tic. În situația concret politică de atunci, cînd P.N.Ț. ajunsese la guvern, P.S.D., hotărît să nu riște participînd singur la alegeri, s-a orientat, în chip firesc, spre aliatul de odinioară. Acordul electoral realizat apărea, în acest fel, ca o continuare a luptei comune anteliberale. O altă opțiune politică (participarea separată în alegeri, spre exemplu), — așa cum s-a apreciat la Congresul general al P.S.D. din mai 1930 — ar fi fost interpretată ca fiind îndreptată împotriva național-țărăniștilor și, în fapt, nu ar fi putut avea un alt caracter. „Ori, o astfel de notă a campaniei electorale — menționa Raportul la același Congres — ar fi găsit puțină înțelegere în masele populare mai ales după cum împreună cu național-țărăniștii, am repurtat victoria asupra oligarhiei liebrale“[39]. Conducătorii și teoreticienii social-democrați au încercat să găsească și o justificare teoretică alianței lor electorale. În studiul său, *De ce opoziție dîrză?*, apărut în revista teoretică „Mișcarea socială“ din 1929, Lotar Rădăceanu, secretar general al P.S.D. și unul din doctrinarii de vază ai acestuia, reanalizînd cauzele și circumstanțele în care s-a perfectat controversatul cartel, afirma că acesta „n-a fost încheiat numai din motive de ordin politic și practic“, ci a avut și „o justificare teoretică marxistă, indispensabilă unui partid social-democrat care nu se poate conduce în mod oportunist numai după îndemnul intereselor și situațiilor momentane, ci trebuie să-și primească orientarea politică de la o concepție științifică de ansamblu asupra evoluției istorice a societății românești“[40]. Potrivit acestei „justificări teoretice“, asupra căreia nu exista o unitate de vederi în cadrul mișcării socialiste, dominația „oligarhiei liberale“, considerată a fi un fenomen specific societății românești, constituia „piedica esențială“ pentru progresul social-economic și politic al României și în calea statornicirii democrației. După opinia lui Lotar Rădăceanu și a conducerii social-democrate, societatea românească se afla în plin proces de desfășurare a revoluției burgheze. În conformitate cu o asemenea evaluare a etapei istorice a procesului revoluționar, misiunea conducerii revoluției ar fi revenit forțelor politice ale burgheziei (în caz concret Partidului Național-Țărănesc), iar clasa muncitoare trebuia să se asocieze la „această revoluție“ și s-o sprijine[41]. Dintr-o asemenea perspectivă teoretică, tactica alianțelor politice promovată de P.S.D. apărea liderului social-democrat „deplin legitimă“, pentru că, afirma el, „am contribuit la crearea progreselor elementare de care avea nevoie clasa muncitoare și care erau reclamate de necesitățile evoluției sociale, fără să facem cea mai mică concesie de program“[42]. E momentul să precizăm că neclarități și confuzii în legătură cu caracterul revoluției și, în consecință, al tacticii în domeniul alianțelor politice, persistau, la acea dată, în ambele componente ale mișcării muncitorești, deci inclusiv în cea comunistă[43]. A existat și un alt motiv, neinvocat de conducerea social-democrată, evident însă din studiul documen-

[39] *Idem* din 4 mai 1930.
[40] „Mișcarea socială“, anul I, nr. 2, noiembrie 1929, p. 64.
[41] *Ibidem*, p. 65—67.
[42] *Ibidem*, p. 67.
[43] Vezi: S. Cutișteanu, *Elucidarea caracterului revoluției, imperativ major al activității ideologice și politice a P.C.R. în anii 1921—1931*, în „Studii“, nr. 3/1971.

telor, care a contribuit și el la orientarea P.S.D. spre încheierea alianței electorale cu P.N.Ț. și anume — tentația parlamentarismului. Succesele electorale ale unor partide social-democrate din Europa Occidentală și Centrală (Franța, Germania, Elveția, Suedia, Polonia ș.a.) și activitatea pozitivă a deputaților social-democrați în unele parlamente din aceste țări au stimulat interesul și la noi pentru o asemenea formă de luptă politică. De altfel, conducerea Internaționalei Socialiste a recomandat partidelor afiliate să se avînte în lupta parlamentară. Secretarul forumului socialist internațional, Friederich Adler, vorbea pentru a defini reticența față de parlamentarism, de „cretinism antiparlamentar"[44]. Socialiștii români, ca și cei din alte țări, fetișizau lupta parlamentară, absolutizînd această cale de înfăptuire a idealurilor lor. Ori, în împrejurările concrete istorice de atunci, P.S.D. era conștient de faptul că nu va putea intra în parlament participînd singur la alegeri și că „soluția impusă de realitate era un cartel"[45]. Avînd în vedere că obiectivul politic principal al momentului istoric era înlăturarea liberalilor de la putere, sociali-democrații nu aveau, în acele împrejurări, alternativă la alianța cu național-țărăniștii. Un front unic muncitoresc în alegeri, cum ar fi fost de dorit, nu s-a putut realiza din motive complexe, ce țineau nu numai de divergențele, erorilor și neclarităților ambelor partide muncitorești, ci și de influența negativă a unor factori externi. E suficient să amintim că, prin hotărîrea Plenarei a IX-a a Comitetului Executiv al Cominternului din 9—25 februarie 1928, s-a interzis partidelor comuniste francez și englez, aflate atunci în ajunul unor alegeri, să perfecteze acorduri electorale cu social-democrații. Preluînd asemenea indicații, Conferința B.M.Ț. din noiembrie 1928, stabilind tactica în domeniul alianțelor politice, a lansat lozinca frontului unic numai de jos, promovînd izolarea politică în locul unor alianțe politice elastice care i-ar fi facilitat un contact mai larg cu masele. O asemenea poziție a permis elementelor social-democrate de dreapta, oricum adversare ale colaborării frontului unic muncitoresc pe seama Blocului Muncitoresc-Țărănesc. În oficiosul social-democrat „Socialismul din 27 noiembrie 1928 se putea citi: „Blocul Muncitoresc-Țărănesc comunist n-a voit să colaboreze cu alte fracțiuni muncitorești. El a declarat dimpotrivă în presă și întruniri că lupta electorală trebuie folosită pentru distrugerea mișcării social-democrate"[46]. Raportul C.E. al P.S.D., prezentat la Congresul general din mai 1930, acredita și el teza potrivit căreia comuniștii trecuseră de la tactica frontului unic „la cea a luptei neîmpăcate contra social-democrațiri".

Am insistat mai mult asupra acordului de luptă antiliberală și a cartelului electoral dintre P.S.D. și P.N.Ț. pentru că ele au avut importante consecințe pentru viața politică a României de la sfîrșitul deceniului al treilea. Pe de altă parte, alianța P.S.D.—P.N.Ț. a avut un puternic impact asupra mișcării socialiste, cu consecințe bivalente, dar preponderent, pozitive (reprezentarea parlamentară etc.). Pe termen lung, acordul electoral P.S.D.—P.N.Ț., reprobat sau privit cu reticență de o parte a

[44] „Socialismul" din 6 decembrie 1928.
[45] *Ibidem.*
[46] Cf. S. Cuteșteanu, Gh. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 140—142.

militanților socialiști adversari ai colaborării cu partidele burgheze, a influențat politica de alianțe a Partidului Social-Democrat, în sensul unei circumspecții sporite și chiar a unei rigidități, dacă se are în vedere faptul că acest partid n-a mai stabilit, pînă în anii celui de al doilea război mondial, nici o alianță politică majoră cu o formațiune politică burgheză. După opinia noastră, atît acordul de luptă antiliberală, cît și cartelul electoral din decembrie 1928, în pofida controverselor provocate (în epocă și în istoriografie), s-au justificat istoricește, ele servind cauza democrației.

În primele luni de după instalarea P.N.Ț. la putere, P.S.D. a adoptat o poziție de *„veche critică"*, de opoziție moderată față de politica național-țărăniștilor. Această linie tactică, față de fostul aliat, a fost determinată și de considerentul că lupta împotriva liberalilor trebuie continuată[47]. Momentul care a marcat ruptura categorică, de netă și ireductibilă opoziție, dintre social-democrați și național-țărăniști l-a constituit reprimarea grevei de la Lupeni din august 1929. Linia tactică de *„opoziție dîrză"* față de guvernul P.N.Ț. a fost trasată de rezoluțiile C.E. al P.S.D. din 6 și 7 septembrie și Consiliului general al P.S.D. din 12 și 13 octombrie 1929[48]. Consiliul General al P.S.D. din 12—13 octombrie 1929 a adoptat o rezoluție prin care stabilea linia de conduită a P.S.D. în domeniul alianțelor politice pentru alegerile județene, municipale și comunale din februarie—martie 1930. Rezoluția prevedea că P.S.D. nu va încheia carteluri electorale la scara întregii țări cu nici un partid politic. Se dădea, totuși, dezlegare organizațiilor de a încheia acorduri locale, acolo unde situația o impunea și cu forțe politice cu care colaborarea era posibilă din punct de vedere al politicii generale a P.S.D., dar numai cu aprobarea prealabilă a Comitetelor regionale[49]. Lipsa unei tactici unitare în domeniul alianțelor politice, așa cum a formulat-o Consiliul General din octombrie 1929, a avut efecte negative asupra rezultatelor alegerilor. În condițiile în care, după cartelul electoral din 1928, se constituise un puternic curent de luptă *„pe cont propriu"*, puterea de atracție a organizațiilor socialiste, în continuă creștere la un moment dat, a scăzut acolo unde s-au încheiat acorduri cu organizațiile altor partide, cum ar fi Partidul Național-Țărănesc, Partidul Maghiar etc. Concludente sînt, din acest punct de vedere, rezultatele moderate, exprimate în numărul de consilieri comunali, obținute de organizațiile social-democrate în localitățile în care s-au prezentat cartelate, comparativ cu acelea unde prezentarea la alegeri s-a făcut pe liste independente[50]. Referindu-se la greșelile tactice ale P.S.D. din timpul alegerilor comunale din februarie—martie 1930, Congresul general al P.S.D. din mai 1930 consemna: „lipsa unei atitudini politice unitare, nu atît prin faptul în sine că erau admise cartelurile, dar mai ales fiindcă aceste carteluri au fost încheiate cu Partidul Național-Țărănesc, față de care eram în opoziție netă din punct de vedere general"[51].

[47] „Socialismul" din 4 mai 1930.
[48] *Idem* din 20 octombrie 1929 și 4 mai 1930.
[49] *Idem* din 20 octombrie 1939, 1 ianuarie și 4 mai 1930.
[50] *Idem* din 23 martie 1930.
[51] *Idem* din 4 mai 1930.

Un moment important în definirea și elaborarea politicii de alianțe a P.S.D. l-a avut Congresul general al partidului din 18—20 mai 1930. După îndelungi discuții și dezbateri, Congresul a adoptat o moțiune prin care a justificat oportunitatea cartelului electoral din 1928 cu P.N.Ț. și a afirmat, în același timp, necesitatea delimitării de național-țărăniști, în condițiile în care aceștia nu și-au onorat promisiunile din anii opoziției, punîndu-se accentul pe caracterul distinct de clasă al mișcării socialiste, orientare care era reclamată de majoritatea organizațiilor și membrilor partidului. Rezoluția aprecia că, în etapa de dezvoltare în care se afla țara, scopul principal al partidului era „întărirea organizațiilor sale și afirmarea proletariatului, ca factor independent în politica țării. Rezolvarea acestor scopuri impunea ca din întreaga acțiune a partidului să reiasă în mod clar pentru mase caracterul său distinct de clasă"[52]. Convocarea corpului electoral de către guvernul Iorga-Argetoianu, pentru luna iunie 1931, a pus Partidul Social-Democrat în situația de a-și redefini tactica în domeniul alianțelor politice. Consiliul general al Partidului, întrunit în zilele de 5—6 mai la București, și-a asumat această sarcină. După ascultarea raportului Comisiei executive și a discuțiilor ce au urmat, Consiliul General a hotărît participarea pe liste proprii la scrutinul electoral, respingînd propunerea de cartelare făcută de P.N.Ț.[53]. Rezoluția adoptată cu acest prilej împuternicea, totuși, Comitetul Executiv să trateze și să încheie, „în caz că necesitățile o cer", un cartel electoral „cu grupări politice democratice de opoziție", sub semnul partidului. În baza mandatului primit, reprezentanți ai P.S.D. au angajat tratative cu gruparea politică a lui Constantin Stere (Partidul Țărănesc-Democrat), recent înființată. Tratativele cu dizidența național-țărănistă au eșuat fiind rupte în seara zilei de 6 mai 1931[54]. O înțelegere electorală între cele trei partide muncitorești (P.C.R., P.S.D. și P.S.M.R.) n-a fost inițiată și nici n-ar fi fost posibilă atunci, avînd în vedere deosebirile esențiale privind tactica alianțelor politice, programul electoral, precum și fricțiunile existente între ele. În aceste circumstanțe și dînd curs opțiunii întregului partid, exprimată pregnant și cu prilejul unor conferințe social-democrate (Prahova, București, Petroșani), conducerea social-democrată a adoptat soluția participării pe liste proprii și fără a încheia cartel electoral. Prezent în alegerile parlamentare cu candidaturi în 41 de județe din 72, P.S.D. a obținut un important succes cu cele 94.957 de voturi totalizate, respectiv 3,25% și 7 mandate în Adunarea Deputaților[55]. Un asemenea succes era de natură să infirme pretenția, adeseori etalată de liderii P.N.T. cînd erau criticați, că P.S.D. a reușit să trimită deputați în parlament numai datorită cartelului electoral încheiat cu ei.

Tactica alianțelor politice social-democrate a fost supusă unei noi probe cu prilejul alegerilor parlamentare din iulie 1932, orgnizată de guvernul Alex. Vaida-Voevod, cînd Partidului Social-Democrat, aflat la cota cea mai ridicată a prestigiului său politic, i se propun o serie de

[52] *Idem* din 23 mai 1930; Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 408.
[53] „Socialismul" din 10 mai 1931; „Dreptatea" din 4 mai 1931.
[54] „Socialismul" din 10 mai 1031.
[55] *Idem* din 7 iunie 1931; Const.-Titel Petrescu, *op. cit.*, p. 421.

alianțe electorale tentante. În preajma alegerilor, o propunere de cartelare a fost făcută social-democraților de Constantin Stere, pentru ca în iunie 1932 P.N.Ț. să propună P.S.D. să intre în guvern sau cel puțin să accepte semnarea unui cartel electoral[56]. Ținînd seama de opinia existentă autnci în partid, Comisia Executivă social-democrată și reprezentții comitetelor regionale au respins, în ședința din 7 iunie, oferta de participare la guvern pe motiv că la un „guvern de alegeri", așa cum îl preconizau social-democrații, ar fi trebuit să ia parte toate partidele politice sau să fie constituit din magistrați[57]. În schimb, Consiliul General al P.S.D., după dezbateri fructuoase, a aprobat în ședința sa din 14—15 iunie 1932, cu 12 voturi pentru și 5 împotrivă, încheierea cartelului electoral cu P.N.Ț.[58]. În cursul zilei de 15 iunie, același Consiliu General a revenit asupra hotărîrii sale, respingînd colaborarea cu național-țărăniștii, motivîndu-și gestul prin aceea că partidul ar fi găsit posibilitatea materială să candideze singur în alegeri[59]. În realitate, aceste inconsecvențe și oscilări ale conducerii social-democrate erau determinate, pe de o parte, de tentația de a participa la viața parlamentară, și, pe de altă parte, de a ține seama de intransigența aripei de stînga din partid și din mișcarea socialistă. În mișcarea socialistă din România existau, la acea dată, mulți militanți care nu înțelegeau că partidele muncitorești pot colabora cu formațiunile politice burgheze pentru realizarea unor obiective tactice. L. Ghelerter președintele P.S.I. spre exemplu, afirma, în preajma alegerilor parlamentare din 1932, tranșant: „Colaboraționismul, sub orice formă, este și rămîne perimat pentru proletariat, ca tactică și strategie politică"[60]. Socialiștii români păreau să confirme, prin ținuta și conduita lor morală, spusele lui N. Iorga care, în sesiunea Parlamentului din 1926, criticînd inconsecvența și ușurința cu care oamenii politici burghezi își lepădau convingerile politice, îi îndemna să privească spre socialiști: „Uitați-vă la națiunile celelalte, dar și noi avem socialiști care știu că nu vor guverna niciodată în România, dar rămîn credincioși socialismului lor, fiindcă ei au fibra care din nenorocire vieții noastre de partid îi lipsește". Dar, așa cum conchidea pe marginea acestui episod Ioan Mirescu în *Memoriile* sale, N. Iorga a fost obiectiv relevînd tăria convingerilor socialiste, dar s-a înșelat afirmînd că socialiștii nu vor ajunge niciodată la putere în România[61]. Rezultatul alegerilor, publicat în „Monitorul oficial" la 26 iulie 1932, consemna cea mai importantă victorie electorală a P.S.D. de la crearea sa: 101.068 voturi, respectiv 3,38% din totalul sufragiilor exprimate și 7 mandate de deputați, plasîndu-l pe locul 7 din cele 18 formațiuni politice participante la campania electorală. Acest succes electoral îl determina pe fruntașul social-democrat Ilie Moscovici să considere că partidul său „a ieșit de mult din faza în care trebuia să lupte pentru procentul de 2%, adică pentru recunoașterea

[56] „Socialismul" din 12 iunie 1932; „Lumea nouă" din 21 mai 1933.
[57] *Ibidem.*
[58] Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 29, dos. nr. 2, „Unificarea socialistă" din 10 martie 1933.
[59] „Lumea nouă" din 21 mai 1933.
[60] „Proletarul" din 1—12 iunie 1932.
[61] Ioan Mirescu, *op. cit.*, p. 327.

publică ca partid"[62]. Scrutinul electoral la care ne-am referit, la urma urmei modest și efemer, le-a furnizat social-democraților prilejul să releve justețea politicii lor de alianțe și le-a oferit, în același timp, noi argumente pentru a se menține pe poziția obstrucționării luptei pentru front unic din mișcarea muncitorească de la noi.

În anii 1929—1932 a apărut, sub redacția lui Ilie Moscovici, revista de doctrină și politică social-democrată *„Mișcarea socială"*, în coloanele căreia teoreticieni și militanți ai mișcării socialiste din România (Ilie Moscovici, Lotar Rădăceanu, Șerban Voinea, Ilie Horodniceanu, Iacob Pistiner, Ioan Mirescu, Nicolae Deleanu ș.a.) au publicat articole și studii teoretice privind strategia și tactica mișcării socialiste, documentare privind istoria socialismului românesc și internațional etc. În paginile revistei au fost reproduse și studii semnate de unii conducători și teoreticieni ai Internaționalei Socialiste, ca Fr. Adler, Otto Bauer, Karl Kautsky, Pietro Nenni, Karl Renner, Emile Vandervelde ș.a. Unele din aceste studii au abordat direct sau tangențial problematica alianțelor politice, enunțîndu-se, în deplină libertate de expresie, teze și idei interesante, ce exprimau întregul evantaj de curente și tendințe ce acționau în mișcarea socialistă și social-democratică. Astfel, Șerban Voinea, unul din cei mai înzestrați teoreticieni social-democrați, în studiul său *Compromis și luptă de clasă*[63] a încercat să răspundă la întrebarea dacă Partidul Social-Democrat poate și în ce forme și condiții să participe la acțiuni comune cu organizații politice neproletare. După opinia doctrinarului socialist, social-democrații ar trebui să admită colaborări numai acolo unde acestea sînt dictate de „necesități trecătoare" și unde sînt întrunite „anumite condiții" și după ce, în prealabil, P.S.D. și-a creat organizații puternice și și-a asigurat o mare înrîurire ideologică asupra maselor. Într-o suită de articole, publicate în revista „Mișcarea socială" sub genericul *Din evoluția țărilor înapoiate*, Lotar Rădăceanu pleda pentru elaborarea unei tactici a alianțelor politice care să fie fondată pe „complicate operațiuni de analiză și sinteză înăuntrul aparatului organizatoric al partidului și verificată prin mijloace teoretice"[64].

În studiul său *Nu vrem puterea...*, Ilie Moscovici a analizat condițiile în care P.S.D. ar putea anjunge în guvern. Relevînd faptul că P.S.D. are un număr mic de membri de partid și de sindicat, că numărul voturilor, chiar în condiții de alegeri libere, abia ar putea atinge 4—5% din totalul alegătorilor, liderul social-democrat aprecia să social-democrații nu se aflau în situația de a pretinde puterea în stat[65]. Teoreticienii social-democrați, considerînd un obiectiv îndepărtat revoluția socialistă, preconizau o tactică defensivă și reformistă. Semnificative sînt, din acest punct de vedere, concluziile lui S. Emil la studiul său *Echilibrul social și revoluția socială*, publicat în 1929. Apreciind că pentru proletariat, cu toate succesele lui politice, nu mai putea fi vorba de „acțiuni și evenimente revoluționare" activitatea lui nu putea fi decît munca persistentă

[62] Mișcarea socială", mai—iunie 1932, 1198.
[63] *Idem*, anul I, nr. 4 din 1930, p. 205—209.
[64] *Idem*, nr. 9—10, din 1930, p. 468.
[65] *Idem*, anul I din octombrie 1930.

„pentru organizarea, educarea și ridicarea sa", iar pe de altă parte „apărarea hotărîtă și avansarea continuă a libertăților, reformelor și situațiilor cucerite"[66]. „E un război de poziție, — conchidea S. Emil — în care înaintarea se face încet, cînd cu pași mici, cînd cu pași mari, cînd cu opriri sau retrageri trecătoare și care cere organizațiilor muncitorești — față de puterea încă considerabilă a burgheziei — *multă pricepere strategică, mult tact și multă răbdare*"[67].

Un moment important în viața P.S.D. și în definirea liniei sale politico-tactice l-a constituit Congresul al XV-lea din mai 1933, desfășurat la scurtă vreme după instalarea nazismului în Germania și într-o perioadă de ascendență a organizațiilor de extremă dreaptă. În Raportul asupra situației politice și economice, prezentat Congresului, se aprecia că P.S.D. nu poate duce acțiuni politice comune cu partidele burgheze decît în „carteluri speciale" deoarece „un abis îl desparte de aceste partide"[68]. Raportul ca și discuțiile pe marginea lui au relevat preocuparea delegaților pentru a identifica imjloace concrete de luptă împotriva organizațiilor fasciste, precum și recunoașterea necesității unității proletare, însă nu prin înfăptuirea frontului unic, ci a reconcilierii raporturilor cu grupările socialiste dezidente. Meritul Congresului General social-democrat din mai 1933 constă, în primul rînd, în faptul de a fi definit tactica de luptă a socialiștilor împotriva fascismului. Renunțînd la teza, apreciată de Congres ca greșită, potrivit căreia democrația este aplicabilă oricui și în orice împrejurări, forumul social-democrat a adoptat formula tactică a libertății condiționate, exprimată sintetic: „democrația să fie aplicată celor care o respectă"[69].

În finalul acestor considerații, prin forța împrejurărilor sumare și lacunare, ne simțim îndatorați să răspundem la interogația cu care am început acest studiu: a reușit P.S.D. să *elaboreze o politică de alianțe adecvată realităților istorice, obiectivelor sale tactice și strategice?* Un răspuns tranșant, așa cum ar fi de dorit, e greu de dat. Ne vom limita să reafirmăm că doctrina social-democrată, cu carențele și inconsecvențele care nu i-au lipsit, și-a pus amprenta în mai mare măsură decît în cazul altor curente și partide politice, asupra acțiunii politice a Partidului Social-Democrat[70]. „Între social-democratism și Partidul Social-Democrat — constata cu îndreptățire Lucrețiu Pătrășcanu — există o strînsă concordanță. Aici teoria a inspirat practica, iar practica și-a găsit justificarea în doctrina oficială"[71]. Opțiunile tactice ale P.S.D., inclusiv în domeniul alianțelor politice, au oscilat între exigențele și principiile doctrinare, spre care partidul era orientat de militanții de contra-stînga și masa membrilor de partid, și programatismul, imprimat de unii lideri

---

[66] *Idem*, nr. 3 din decembrie 1929, p. 105—109.
[67] *Ibidem.*
[68] „Lumea nouă" din 21 mai 1933.
[69] *Idem* din 21 mai 1933.
[70] Nicolae Jurca, *Mișcarea socialistă și social-democrată din România 1934—1944*, București, 1978.
[71] Lucrețiu Pătrășcanu, *Problemele de bază ale României*, ed. III-a, Editura SoCEC et Co.SAR, București, 1944, p. 225.

ce deţineau poziţii importante în conducere. Din această sinteză, alcătuită nu din părţi egale, a rezultat o conduită politică moderată, plasată însă consecvent pe liniia progresului social, a democraţiei şi a luptei pentru socialism.

NICOLAE JURCĂ

CONSIDÉRATIONS SUR LA POLITIQUE D'ALLIANCES DU PARTI SOCIAL-DÉMOCRATE (1927—1930)

(Résumé)

L'étude porte sur le processus complexe et contradictoire de l'élaboration de la tactique des alliances politiques de la social-démocratie, du Congrès d'unification des partis socialistes régionaux (mai 1927), jusqu'aux élections générales parlementaires de décembre 1933. On relève que, dans les conditions où le Congrès du PSD de mai 1927 n'a pas défini correctement le régime socio-politique de Roumanie et, en conséquence, a apprécié tous les partis politiques bourgeois comme „oligarchiques", le forum social-démocrate n'a pas réussi à élaborer une ligne de conduite dans le domaine des alliances politiques qui fût adéquate aux réalités socio-politiques. La politique d'alliances du PSD a été élaborée chemin faisant, par les rouages centrales du parti (secrétariat, comité central), par le Conseil Général et, ensuite, par les autres congrès généraux (1930, 1933). On fait l'analyse détaillée de la tactique des socieaux-démocrates aux élections parlementaires générales de 1927, 1928, 1931 et 1932, de même qu'aux élections communales, municipales et départementales de cette période. La conclusion de cette analyse est celle qu'après 1928 s'est constitué un courant puissant dans le PSD qui se prononçait contre les alliances avec les partis politiques bourgeois. Dans ces conditions, aux élections parlementaires générales de 1931 et de 1932, les socieaux-démocrates ont produit des listes propres, en refusant, bien qu'avec des hésitations, des offres d'alliances électorales tentantes. Ce courant allait se manifester d'une manière prégnante au Congrès général du PSD en 1933. L'étude examine aussi les relations du PSD avec les autres partis ouvriers et les causes bien complexes qui ont entravé la conclusion des ententes et des accords visant à la constitution d'un front unique au niveau des directions centrales.

DIN TRADIȚIILE REVOLUȚIONARE ALE METALURGIȘTILOR DIN ROMÂNIA (1934—1939)

Anii de guvernare liberală, noiembrie 1933—decembrie 1937, ca și cei ai noului regim instaurat de regele Carol, din 1938—1940, au însemnat din punct de vedere economic, o întărire a relațiilor capitaliste pe cuprinsul întregii țări. Depășindu-se — nu fără greutăți — perioada crizei, 1929—1933, cu eforturi sporite și printr-o „solidaritate economică", mereu declarată, s-a continuat în vremea anilor 1934—1938 vechiul proces cunoscut în deceniul trei (1920—1928 mai ales), în spiritul doctrinei neoliberale. România în concepția neoliberalilor din deceniul patru nu era menită a deveni un stat industrializat în primul rînd ci, așa cum au susținut și în deceniul trei, un stat agrar-industrial. Un stat cu o agricultură de tip intensiv și o industrie menită a ajuta dezvoltarea agriculturii dar și a asigura, prin creșterea unor ramuri ale industriei naționale, cu precădere, dezvoltarea generală a țării. Succesele au fost apreciabile, statul român atingînd în anul 1938 apogeul dezvoltării sale sub raport economic.

Evenimentele externe pe plan european, contextul în general al relațiilor internaționale din anii 1939—1940 impun României, influența doctrinei corporatiste, pe de altă parte, fără a opri procesul dezvoltării economiei naționale în ansamblul său, îl vor influența toate la un loc dîndu-i noi trăsături și caracteristici, față de anii 1934—1938.

Una din ramurile industriei naționale care a cunoscut un regim preferențial în deceniul patru a fost cea a metalurgiei. Uzine, fabrici, cu acest profil, mari și mici, răspîndite pe cuprinsul întregii țări, au cuprins un puternic detașament al clasei muncitoare din perioada interbelică.

În paginile ce urmează vom surprinde în temeiul unor izvoare îndeosebi inedite, cîteva din acțiunile metalurgiștilor din mai multe centre ale țării, desfășurate cu abnegație și tenacitate.

Producția industriei metalurgice de la Brașov a înregistrat în cursul anului 1934 o creștere însemnată. Creșterea producției a fost pusă pe seama contingentării și a comenzilor mari făcute de către Direcția CFR-lui. Spre sfîrșitul anului 1934 a dat comenzi fabricilor de mașini în valoare de un miliard de lei. Ca urmare a contingentării s-au produs în țară multe articole care mai înainte se impontau iar în urma comenzilor C.F.R-lui fabricile au mărit numărul muncitorilor iar întreprinderea Romloc

---

* Acest articol este continuarea celor apărute în „Anuar. Inst. Ist. Arh. Cluj-Napoca", 1983—1984, 26, p. 279—300 (pentru perioada 1919—1928)) și în „Acta Musei Napocensis", 1984, 21, p. 333—351 (pentru perioada 1929—1933).

şi-a reluat activitatea întreruptă cu doi ani mai devreme. Fabricile de laminat din Braşov şi uzinele Vlăhiţa au început să fabrice noi articole, la IAR s-au deschis noi secţii. Numărul salariaţilor fabricilor metalurgice din raza de activitate a Inspectoratului Muncii de la Braşov a sporit în cursul anului 1934 faţă de anul precedent cu aproape 710[1]. Dacă producţia întreprinderilor metalurgice a crescut simţitor în anul 1934, nu acelaşi lucru s-a petrecut, într-un raport direct proporţional cu situaţia muncitorilor metalurgişti, cu situaţia muncitorilor în general din regiunea cercetată. Numărul conflictelor individuale ajunse la Inspectoratul Muncii s-a micşorat, consemnează rapoartele acestei instituţii, dar au crescut cele ajunse la Judecătoriile de muncă. Judecătoria de muncă de la Braşov a înregistrat 772 de procese şi a pronunţat 483 hotărîri civile şi 596 penale în 151 şi respectiv 47 şedinţe. A crescut mai ales numărul conflictelor individuale transformate în conflicte colective producîndu-se, după cum le numesc aceleaşi rapoarte „solidarizări şi încetări de lucru". Într-adevăr numărul conflictelor colective nu a fost de loc mic, 39 dintre care 14 greve în întreaga rază de activitate a Inspectoratului Muncii Braşov, din care patru în industria metalurgică.[2]

Printre revendicările care au condus la conflictele latente sînt: acordare sporurilor de salariu, reglementarea condiţiilor de muncă, încheierea de contracte colective de muncă, plata salariilor restante, acordarea concediilor de odihnă, încetarea concedierilor sau penalizărilor unor muncitori, reglementarea muncii femeilor[3]. Cauzele grevelor „au fost în toate cazurile cererile de mărire a salariilor, încheierea de contracte colective, solidarizarea cu lucrătorii-camarazi concediaţi ori preavizaţi şi greve de simpatie"[4].

Cele patru greve din metalurgie s-au desfăşurat, 12 zile la Schiel, 17 la Victoria, 18 la Teutsch, şi 44 la atelierele de tinichigerie[5].

Edificator pentru explicarea cauzelor conflictelor de muncă desfăşurate într-o formă sau alta este raportul Inspectoratului Muncii de la Braşov pe anul 1934 în care se specifică: „condiţiile de trai ale salariaţilor lasă de dorit, deoarece lucrătorii în mare parte primesc salarii sub minimul existenţei. Uneori la Braşov, unele întreprinderi acordă salarii mai mari decît întreprinderile din regiune, totuşi aceste salarii abia acoperă minimul de existenţă calculat pentru o familie de muncitor, căci oraşul Braşov este cunoscut ca unul dintre cele mai scumpe oraşe din ţară. Pe lîngă acestea în oraşul Braşov şi astăzi nu sînt locuinţe în număr suficient de aceea şi chiriile se menţin urcate comparate cu alte oraşe"[6].

Un nou conflict de muncă avusese loc la Uzinele din Vlăhiţa şi în februarie 1934. Cauza lui fusese hotărîrea direcţiunii fabricii de a reţine muncitorilor trimestrial, 90% din salariile cuvenite. Din acest motiv, Judecătoria de la Odorhei nu excludea la 9 februarie „o eventuală gre-

[1] Arhivele Statului Braşov, *fond Inspectoratul Muncii Braşov*, d. 80/934, f. 16.
[2] Ibidem f. 57.
[3] Ibidem f. 42, 43.
[4] Ibidem f. 43.
[5] Ibidem f. 44.
[6] Ibidem f. 50.

vă"[7] iar ceva mai tîrziu, șeful Inspectoratului Muncii de la Brașov, explicînd cauza conflictului arată și el că „lucrătorii turnători avînd cîștiguri derizorii stau în preajma unei greve"[8].

Cele petrecute la Uzinele de la Vlăhița în februarie 1934 este o nouă dovadă a atitudinii patronului Schiel de rea credință față de muncitori dovedită după cum s-a văzut, mereu în cursul perioadei interbelice. În procesul de fabricație intervenise o defecțiune nu din vina lor însă. Dimpotrivă, muncitorii sînt aceia care îl anunță pe șeful de atelier și conducerea fabricii despre situația creată. Măsurile luate nu au vizat însă îmbunătățirea tehnică a procesului de producție, așa cum s-ar fi cuvenit, ci s-au soldat cu penalizarea muncitorilor cu 90% din salarii. „Sîntem informați că — se spune într-o notă informativă a Legiunii de jandarmi din județul Odorhei din 9 februarie 1934 — că muncitorii din secția turnătorie a uzinelor din Vlăhița sînt nemulțumiți de salariul primit în ultimele două săptămîni prin faptul că direcțiunea Uzinelor le-a redus salariul pentru munca executată în acord cu 90%, pe motivul că obiectele turnate au o greutate mai mare ca cea solicitată de direcțiunea Uzinelor. Astfel muncitorii din secția turnătorie au fost plătiți cu 35—70 lei pe timp de două săptămîni. Verificînd informația — se spune în continuarea notei informative — am constatat că [ea] corespunde întru totul adevărului, iar pentru a aplana nemulțumirile dintre muncitori și direcțiune, am luat contact du Dl. director Schiel, căruia i-am expus nemulțumirile muncitorilor. Dl. Director Schiel ne-a răspuns scurt și indiferent zicînd: cui nu-i place și nu este mulțumit cu salariul primit, n-are decît să plece. Cercetînd îndeaproape cine se face vinovat de faptul că obiectele fabricate nu corespund greutății, am constatat că fierul nu are gradele necesare de căldură din cauză că mașina cea mare ce încălzește cuptorul este defectă, ori încălzirea cuptorului se execută cu o mașină a cărei presiune este cu mult mai mică ca cea a mașinii defecte, ce se află în curs de reparație, și astfel fierul nu a avut gradul de căldură necesar, iar muncitorii au adus cazul din timp la cunoștința direcțiunii prin revizorul uzinelor. Cu toate acestea turnătorii au fost lăsați să lucreze iar la plată le-au redus 90% din munca executată... Totodată sîntem informați că obiectele fabricate deși au o greutate mai mare ca cea stabilită de direcțiunea Uzinelor, se pun în vînzare, iar munca turnătorilor nu se va plăti"[9].

Am reprodus aproape integral acest document deoarece el ilustrează pregnant atitudinea sfidătoare a patronului și dreptatea cauzei pentru care muncitorii de la Vlăhița au fost mereu obligați să lupte. Salarii mici și așa, reduse prin măsuri abuzive, nu puteau să nu ducă la un conflict deschis și declarat între muncitori și patroni. Sesizat de situația creată din nou la Uzinele Vlăhița, Inspectoratul Muncii de la Brașov a organizat obișnuitele tratative.

La prima ședință, din 21 februarie 1934, ce a avut loc la sediul Uzinelor Vlăhița, cu participarea șefului Inspectoratului muncii de la Brașov, a directorului H. Schiel și a bărbatului de încredere din partea mun-

[7] Ibidem d. 70/934.
[8] Ibidem.
[9] Ibidem.

citorilor, Schiel a recunoscut în declaraţia sa că la turnătorie se lucrează în acord, că „timpul de acord nu este fixat", că fabrica respinge piesele executate defectuos şi nu plăteşte nimic pentru ele. Recunoaşte de asemenea că „lucrătorii au avut cîştiguri mai mici în chenzina întîi" a lunii februarie fiind închis furnalul înalt. Trei muncitori s-au şi plîns fabricii pentru cîştigurile lor mici, iar unul din ei, ca urmare a plîngerii sale pentru salar a şi fost concediat". Pe Szöcs I. — unul dintre cei trei muncitori amintiţi — l-a şi concediat şi nu înţelegem — declara Schiel — să-l mai reprimim în serviciu"[10]. Delegaţii muncitorilor au arătat cazuri cînd materialul deşi bun totuşi piesele turnate erau defecte. În aceste situaţii muncitorii nu primeau nimic. În asemenea condiţii „cîştigurile lucrătorilor sînt foarte reduse şi din această cauză lucrătorii sînt nemulţumiţi"[11] — spuneau delegaţii muncitorilor.

Sistemul de muncă şi de plată a rămas însă acelaşi. Schiel a promis doar un cîştig mai mare, în viitor, peste şase-opt săptămîni cînd urma să fie pus în funcţiune şi furnalul înalt. „Atunci întreprinderea va putea lucra din plin şi în consecinţă — afirma vag Schiel — şi cîştigurile lucrătorilor vor fi mai bune"[12]. Sistemul de lucru nu a fost schimbat motivîndu-se că „cele cinci turnătorii din ţară mai mari şi care produc direct pentru comerţ sînt cartelate şi lucrează pe lîngă acest sistem". A acceptat totuşi să revizuiască piesele lucrate de turnătorul Szöcs Ştefan şi să revină asupra hotărîrii luate.[13].

Aceleaşi condiţii de muncă şi aceleaşi salarii mici le aveau şi muncitorii braşoveni de la fabrica Schiel. În ore prelungite de muncă, de 14—16 zilnic, fără nici un spor de salariu, muncitorii de la Braşov, ca şi cei de la Vlăhiţa, se vor vedea siliţi să lupte cu tenacitate pentru a-şi cîştiga minimul de existenţă. Greva lor[14] de la 23 ianuarie la 4 februarie 1934, revendicările lor[15] stau mărturie condiţiilor de muncă şi viaţă precare avute precum şi a celor dorite. Lupta a fost organizată şi condusă de către muncitorii comunişti şi utecişti aflaţi în fabrică, de către Secţia locală a P.C.R. Braşov.[16]

O altă grevă desfăşurată tot la Braşov, a avut loc cîteva luni mai tîrziu, în octombrie 1934 la Fabrica Teutsch. Ea a fost precedată de un conflict colectiv de muncă.

La 21 septembrie 1934 Uniunea lucrătorilor din industria de fier, metal şi chimie din România, Sindicatul Braşov, a anunţat Inspectoratul muncii din localitate că între muncitori şi direcţiunea fabricii, Iuliu Teutsch, Fabrică de maşini şi turnătorie de fier s-a ivit un conflict de muncă. La 24 septembrie Inspectoratul amintit a fixat termen de trata-

---

[10] Ibidem.
[11] Ibidem.
[12] Ibidem.
[13] Ibidem.
[14] Cf. Petre Daiche, *Greva metalurgiştilor de la Schiel-Braşov din 1934, în Din istoria luptelor greviste ale proletariatului din România*, II, Bucureşti, 1962, p. 173—185.
[15] Ibidem p. 180, 184.
[16] Ibidem p. 177—178. Cf. şi Manifeste care explicau mersul şi cauzele grevei Arhiv. C.C. al P.C.R. *fond. 1*, mapa 871/1934 şi fond. 10, mapa 599/1934, mapa 343, 335, 342.

tive pentru 26 septembrie cînd urma să fie invitată și Camera Muncii[17]. Din partea muncitorilor au fost împuterniciți să participe la tratative printr-o plenipotență, semnată de mulți muncitori, 5 metalurgiști din fabrică și un delegat al sindicatului[18].

Conflictul de muncă de la fabrica Teutsch, ivit la 24 septembrie 1934 — muncitorii cerînd încheierea unui contract colectiv de muncă, majorarea salariilor cu 25% și salarizarea pe oră nu în acord cum fusese pînă atunci — a fost anunțat chiar în ziua tratativelor și Oficiului de Studii Sociale și Relații Internaționale din cadrul Ministerului Muncii[19]. Revendicările amintite erau un rezumat incomplet de fapt al revendicărilor cuprinse într-un memoriu al muncitorilor de la fabrica Teutsch întruniți în adunarea generală la 22 septembrie 1934 în sala Căminului muncitoresc din Brașov. În urma discuțiilor purtate la această ședință participanții au aprobat în unanimitate următoarele cerințe și revendicări: 1 Respectarea legii de 8 ore pentru toți muncitorii inclusiv ucenicii; 2 Orele suplimentare îngăduite conform legii să fie plătite cu un adaos de 25,50%; 3 Respectarea art. 49 din legea Contractelor de Muncă cu privire la concediile anuale de odihnă și plata lor la timp; 4 Afișarea tabloului de concedii, conform legii; 5 Respectarea articolului 60 din legea Contractelor de Muncă cu privire la plata primelor 7 zile în caz de boală; 6 Plata zilei de 1 mai; 7 Reglementarea, conform legii, a sumelor reținute pentru despăgubirea pieselor stricate; 8 Aranjarea chestiunilor de igienă în ateliere, aranjarea garderobei și a spălătoriei; 9 Purtarea omenească față de toți muncitorii, inclusiv ucenici; 10 Recunoașterea bărbaților de încredere; 11 La angajări noi de muncitori prima dată să se ceară lucrători din partea sindicatului de fier și metal; 12 In caz de lipsă de lucru să se reducă timpul de lucru la toți muncitorii evitînd concedierea lor; 13 Salariul actual mai mic de 12 lei să fie majorat la 12 lei minim. O sporire de 25% în general pentru toate categoriile de salariați; 14 Revizuirea salariilor ucenicilor; 15 Instruirea ucenicilor în mod intensiv; 16 Plata suplimentară la lucrările efectuate în afară de atelier și afară de raza orașului. Afară din oraș 25% și locuință, mîncare, în oraș 15%; 17. Contract colectiv de muncă[20]. Începute la 26 septembrie tratativele se vor desfășura timp de aproape o lună, timp în care delegații muncitorilor vor avea de înfruntat multe șicane din partea patronilor. Astfel prima ședință, din 26 septembrie, la care au venit delegații muncitorilor, și patronului, ai sindicatului în fier, metal, chimie, ai Camerei de Muncă, s-a amînat dintr-un viciu de formă, pentru 1 octombrie 1934. Delegatul patronului care lipsise în mod deliberat desigur în ziua tratativelor din oraș, nu avea împuternicirea scrisă și a cerut amînarea ședinței. Delegatul a avut grijă să ducă patronului un exemplar din memoriul muncitorilor. În vechea formație la care s-au adăugat patru delegați din partea fabricii — un membru al firmei, un funcționar și doi secretari ai Uniunii industriașilor transilvăneni, filiala din Brașov, au fost luate în discuție punct cu punct

[17] Arhiv St. Brașov, *Inspectoratul Muncii*, d. 73/1934.
[18] Ibidem.
[19] Ibidem.
[20] Ibidem.

revendicările muncitorilor cuprinse în memoriul lor din 22 septembrie. S-au purtat discuţii contradictorii în multe probleme ridicate de memoriu. Una din aceste probleme a fost aceea a plăţii concediilor şi anume dacă cele 7 zile de concediu se plătesc integral sau numai zilele lucrătoare. Fabrica Teutsch nu acordă indemnizaţia legală pe timp de 7 zile ci numai pe şase zile interpretînd legea în sensul că acordă o săptămînă de concediu, adică şase zile lucrătoare cu plată, şi o sărbătoare (duminică) fără plată. Delegaţii muncitorilor au arătat că legea nu face această distincţie şi în consecinţă au cerut să li se plătească toate zilele de concediu, fără deosebire. Nu s-a ajuns la nici o înţelegere în această problemă. A rămas „să se soluţioneze chestiunea de la caz la caz pe cale judecătorească“[21].

Punctul 12 din memoriu prin care muncitorii au cerut ca noile angajări să se facă prin intermediul sindicatului, care avea să recomande pe noii veniţi a întîmpinat opoziţia categorică a patronilor sprijiniţi şi de către reprezentanţii Inspectoratului Muncii, astfel că delegaţii muncitorilor au fost obligaţi să renunţe la această revendicare.

Discuţiile referitoare la ridicarea salariilor au fost purtate în mai multe şedinţe — în zilele de 2, 3 şi 4 octombrie — şi au provocat şi o încetare de lucru, o grevă de scurtă durată la 4 octombrie 1934. Inspectoratul Muncii, folosindu-se de prevederile legii Conflictelor de muncă, a venit în sprijinul patronilor şi a condiţionat continuarea tratativelor de reînceperea imediată a lucrului. Muncitorii şi-au reluat activitatea în aceeaşi zi, la orele 13,20 iar tratativele au continuat la orele 15. Nu s-a ajuns însă la nici un acord şedinţa încheindu-se doar printr-un proces verbal de reîmpăcare[22].

Delegaţii muncitorilor au exprimat punctul de vedere al metalurgiştilor şi anume că nu înţeleg să renunţe la sporul de salar de 18%, redus şi aşa în timpul tratativelor de la 25% cît au cerut la 22 septembrie şi respectiv la 26 septembrie „Masa muncitorească — se spune în procesul verbal încheiat la 4 octombrie 1934 — a fost nemulţumită chiar de reducerea pretenţiilor de spor de la 25% la 18%“[23]. Cu toate acestea delegaţii muncitorilor mai fac o concesie, acceptînd o creştere de salar: cu numai 16%. Patronii cer o nouă amînare a tratativelor fără a promite satisfacerea acestei revendicări. Au loc, ca de obicei discuţii contradictorii.

A doua zi dimineaţa, la 5 octombrie 1934, o telegramă adresată Ministerului Muncii anunţă începerea unei noi greve la fabrica Teutsch la care participau 62 de muncitori[24].

Cîteva zile mai tîrziu, la 9 octombrie 1934, delegatul Inspectoratului Muncii întrebase patronii „dacă nu cred oportun să se reia tratativele de conciliere“. Răspunsul a fost negativ ei arătînd că între timp au făcut angajări de noi muncitori“ pe care acum nu înţeleg să-i concedieze pentru a angaja în locul lor pe muncitorii greviştii“. Acceptau doar să anga-

[21] Ibidem.
[22] Ibidem.
[23] Ibidem.
[24] Ibidem.

jeze dintre muncitorii greviști pe aceia care se vor prezenta la lucru în condițiile cerute de fabrică.

La 16 octombrie 1934 în condițiile continuării grevei au fost reluate tratativele de conciliere. Ele au continuat în zilele de 19 și 22 octombrie încheindu-se cu încetarea grevei și reluarea lucrului din partea muncitorilor greviști la 22 octombrie dimineața. Conform acordului încheiat toți muncitorii greviști au fost reprimiți la lucru. Invocînd numărul prea mare de muncitori, patronii au redus timpul de lucru al acestora și implicit și venitul lor. Au acceptat apoi un spor de salariu de 10—12% tuturor muncitorilor „însă nu general, ci individual după aprecierile patronului.[25] S-a acordat doar un minim de salar de 8 lei muncitorilor necalificați, care lucrau în locuri unde nu se cerea o calificare; 10 lei muncitorilor calificați și 12 lei turnătorilor. Pentru lucrări efectuate în afară de oraș sau în alte localități s-a obținut tot un spor de 20% la salariu plus transportul, cazarea, mîncarea. La munca în acord s-a garantat muncitorilor salariul pe oră. S-a acceptat și sistemul tratativelor prin bărbați de încredere, dar cei aleși de muncitori trebuiau să aibă patru ani vechime în serviciul întreprinderii. S-a convenit să se respecte toate dispozițiile legale în legătură cu durata munci, concedii anuale etc.

Patronii nu au acceptat plata zilei de 1 mai, după cum nu au înțeles să încheie nici un nou contract colectiv. Li s-a atras atenția însă, din partea Inspectoratului Muncii, că cele hotărîte și consemnate în procesul verbal de la 22 octombrie sînt investite, potrivit legislației în vigoare, cu puterea unui contract colectiv[26].

Astfel s-a încheiat conflictul de muncă de la fabrica Teutsch din Brașov din septembrie-octombrie 1934, greva muncitorilor de la această întreprindere din 4—22 octombrie, cu o victorie parțială a muncitorilor, o victorie importantă totuși atît prin ceea ce au obținut cît și mai ales prin tăria cu care au înțeles să-și apere revendicările lor[27].

În luna noiembrie 1934 în Cartierul Răcătău au fost răspîndite multe manifeste comuniste. Un grefier al Curții de Apel secția a II-a de la Brașov informa pe primprocurorul Tribunalului din aceeași localitate că „în fiecare dimineață se pot vedea diferite manifeste comuniste, fie agățate pe cîte un pom de pe aleea care leagă orașul cu Honterus, fie așezate pe drum, în așa fel ca trecătorii să le poată citi[28].

Unul din manifeste semnat de Comitetul Central al Partidului Comunist din România adresat Comisiei Executive a Partidului Social-Democrat din România chema social-democrații la acțiuni comune pentru încheierea frontului unic muncitoresc și la tratative în vederea organizării luptei comune a muncitorilor pe toată țara, pentru următoarele obiective: „Contra scăderii salariilor și contra scumpetei, pentru mărirea

[25] Ibidem.
[26] Ibidem.
[27] Arhiv. C.C. al P.C.R. *fond 10*, mapa 604/1934.
[28] Arhiv. St. Brașov, fond. *Inspectoratul Muncii*, d. 136/1938.

salariilor și săptămîna de muncă de 40 de ore; Pentru darea unui ajutor de iarnă tuturor șomerilor, de 2000 lei celor neînsurați și 5000 lei celor însurați precum și văduvelor, orfanilor și invalizilor de război și pensionarilor, asigurarea legală a ajutorului permanent a șomerilor pe seama statului și a patronilor; Pentru ajutorarea imediată, pe socoteala statului, moșierilor și chiaburilor, a țărănimii înfometate, cu hrană și semințe gratuite, contra concedierii muncitorilor și funcționarilor neromâni, contra concedierii funcționarilor publici inferiori, contra regimului de nimicire fizică a deținuților politici, pentru eliberarea conducătorilor ceferiști, tovarășii Doncea, Gheorghiu, Petrescu și ceilalți. Pentru unitatea mișcării sindicale de clasă din România pe baza democrației proletare în sindicate. Pentru solidarizarea și susținerea revoluției spaniole[29].

La Brașov, Sibiu și Mediaș metalurgiștii, avîndu-i în frunte pe comuniști și-au apărat și în anul 1935 cu tenacitate interesele, manifestîndu-se în același timp și ca o importantă forță antifascistă. Însăși autoritățile se vedeau silite să constate că în sindicatele muncitorești din Brașov „comuniștii au reușit să organizeze o puternică opoziție roșie, la care participau majoritatea muncitorilor[30]. Activitatea P.C.R. a fost mai intensă printre muncitorii de la marile fabrici: „I.A.R., „Schiel", „Astra", în rîndul cărora — după cum se va arăta — au fost răspîndite manifeste. Dintr-un raport al P.C.R. cu privire la situația din Țara Bîrsei în martie 1935, rezultă că pozițiile P.C.R. se întăriseră la fabrica Teutsch. Muncitorii de aici găsindu-se în fața acțiunilor pregătitoare încheierii contractului colectiv de muncă, se preconiza lansarea unui manifest adresat tuturor metalurgiștilor, chemîndu-i să sprijine lupta fraților lor de la Teutsch. Aceeași sursă indică că muncitorii de la I.A.R. nu-și primiseră salariile de 10 săptămîni, în timp ce la „Farola", „Voina" și „Romloc" salariile erau insuficiente[31]. Într-un alt document, P.C.R. aprecia că la fabrica „Voina" muncitorii primeau adevărate salarii de foame, erau siliți să efectueze ore suplimentare fără o plată adecvată. Comuniștii chemau pe muncitori să nu stea pasivi față de atacurile patronului și să organizeze demonstrații, adunări demonstrative, greve[32].

În august 1935 a avut loc un conflict colectiv de muncă la fabrica de piese metalice „Galvan" din Brașov, prin care muncitorii au obținut un spor al salariilor cu 10% începînd cu 1 sept. 1935[33].

În aceeași perioadă s-a aplanat și conflictul de muncă de la „Ancora Română", fabrica de cabluri din Brașov, cu o sporire a salariilor între 8—18%[34].

---

[29] Arhiv. St. Brașov, fond. *Inspectoratul Muncii*, d. 136/1938.

[30] Ecaterina Cimponeriu, *1935. An de luptă îndîrjită a muncitorilor din fabricile metalurgice și de la atelierele C.F.R. în frunte cu P.C.R., împotriva ofensivei patronale și a pericolului fascist*, în „Studii. Revistă de istorie", 1971, nr. 6, p. 1240—1241.

[31] Arhiv. C.C. al P.C.R. *fond. 10*, mapa 418, anul 1935.

[32] Ibidem, mapa 611.

[33] Arhiv. Ministerului Sănătății, *fond. Direcția Muncii*, dosar 134/34 și /1935, f. 23, 271.

[34] Ibidem

În iulie 1935, în condițiile în care muncitorii de la fabrica Schiel se mobilizau în vederea încheierii unui nou contract colectiv, Comitetul județean Brașov al P.C.R. și U.T.C. au lansat un manifest „Către muncitorii din uzinele metalurgice din Brașov! Către toți muncitorii! muncitori, muncitori tineri și femei! Tovarăși!", prin care se făceau cunoscute obiectivele urmărite de cei de la Schiel, mărirea cu 20—25% a salariilor, îmbunătățirea condițiilor de lucru și încheierea noului contract colectiv. „Totalitatea muncitorilor din Brașov — se spunea în manifest — în frunte cu muncitorii de la uzinele metalurgice, C.F.R., fabrica de avioane, Voina, Teutsch, Galvan și din alte uzine nu pot fi indiferenți față de lupta muncitorilor de la fabrica Schiel". Adresîndu-se apoi, celor de la Schiel, li se atrăgea atenția să nu se lase amăgiți de manevrele direcțiunii, îndemnîndu-i să creeze „... Frontul Unic de luptă al tuturor muncitorilor de la fabrica Schiel — muncitori vîrstnici, tineri, fără considerare la naționalitate și aparținerea la partid, prin luptă comună forțați pe fabricant la îndeplinirea revendicărilor voastre". Indicațiile prețioase date de P.C.R. celor aflați în luptă, mobilizarea altor importante forțe muncitorești în susținerea cauzei lor, făceau ca dîrzenia și rezistența la atacurile patronului să fie sporite, iar șansele de victorie creșteau[35].

Conflictul latent s-a declanșat și aplanat la fabrica Schiel în a doua jumătate a lunii august 1935, participînd 405 muncitori[36]. Tot în august 1935 s-au organizat acțiuni de protest la I.A.R. pentru ridicarea salariilor și creșterea securității muncii[37].

O organizație a P.C.R. activa și la fabrica Rieger din Sibiu, ea conducînd conflictul colectiv de muncă din aprilie 1935, soldat cu noul contract colectiv, favorabil muncitorilor. Cu aceeași ocazie, s-a cerut și interzicerea activității organizațiilor fasciste în fabrică.[38]

Lucrătorii fabricii Westen din Mediaș, printr-un memoriu înaintat Inspectoratului Muncii, prin Sindicatul muncitorilor în fier, metal și chimie din Mediaș, au cerut convocarea de tratative, pentru discutarea unor revendicări de ale lor ca: încheierea unui contract colectiv de muncă, ridicarea salariilor, desființarea sistemului Bedeaux de intensificare a muncii, interzicerea activității organizațiilor legionare din întreprindere. Fixate pentru 11 septembrie, tratativele s-au amînat pentru 23 septembrie, ținîndu-se abia în 4 octombrie. Neajungîndu-se la nici un acord, în 5 octombrie dimineața, 120 muncitori au declarat grevă. Continuarea tratativelor de împăciuire s-a fixat, din oficiu, pentru 8 octombrie. Celor 120 greviști li s-au mai adăugat alți 185. Nici la 8 octombrie părțile n-au ajuns la împăcare. La 10 octombrie s-a ajuns la o conciliere parțială, care a făcut ca la 11 octombrie o parte a muncitorilor să reia lucrul, iar ceilalți la 14 octombrie. Folosind arma grevei, metalurgiștii de la Westen au reușit să încheie un contract colectiv favorabil[39].

---

[35] Arhiv. C.C. al P.C.R. *fond. 10*, mapa 613, anul 1935.
[36] Arhiv. Min. Sănătății *fond. cit.*, dosar 194/34 și /1935, f. 23.
[37] E. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 1241.
[38] Ibidem.
[39] Arhiv. Min. Sănătății, *fond. cit.*, dosar cit., f. 325, 345, 372, E. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 1242.

Lipsa de lucru s-a resimțit și în anul 1935 în regiunea Inspectoratului Muncii Brașov,..." fiind mai greu loviți lucrătorii sezonieri și în deosebi cei din grupa construcții, cum și cei din metalurgie" așa după cum informa la 9 octombrie 1935 Inspectoratul, Ministerul Muncii.[40]

Anii 1936—1937 au însemnat pentru industria din România în general și pentru cea metalurgică în mod special o creștere considerabilă a capitalului investit și a profiturilor realizate de patroni. Se ajunsese în această ramură a industriei naționale, în 1936 la un capital de 193.000.000 lei. O frecvență a creșterii acestuia și mai mare a fost înregistrată în 1937. Numai în luna ianuarie 1937 au fost investite în metalurgie 63,3 milioane lei, față de 15,8 milioane, de pildă, în industria chimică[41].

În vreme ce profiturile marilor capitaliști creșteau pe măsura creșterii capitalurilor investite, muncitorii metalurgiști au continuat să primească salarii de mizerie[42]. Așa se explică desele conflicte de muncă înregistrate în această perioadă. Prin ordinul Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, Serviciul contractelor de muncă din 8 mai 1936, se cerea Inspectoratului Muncii ca „în scopul de a avea zilnic o evidență precisă a tuturor grevelor existente în țară" să comunice telefonic sau telegrafic, orice declarare de greve din regiune[43].

În perioada 15—26 februarie 1937 este cunoscută greva muncitorilor de la Metaloancora din Brașov determinată de neplata salariilor pe luna februarie 1937[44].

În februarie 1938 regele Carol, profitînd de criza sistemului parlamentar și-a instaurat regimul autoritar personal, acțiune urmărită încă de la venirea sa la tron. În perioada 1938—1940, libertățile și drepturile maselor au fost mult limitate, partidele politice și sindicatele des-

Acțiunile revendicative ale metalurgiștilor s-au înregistrat și în noile condiții.

În 1938 s-au produs două conflicte colective latente de muncă la două întreprinderi metalurgice din Brașov, la Schiel și la Ancora Română. La fabrica „Frații Schiel" s-a ajuns la 1 ianuarie 1938 la un acord, prin tratativele purtate pentru încheierea unui nou contract colectiv în locul celui expirat la 16 decembrie 1937. În acordul încheiat pe o perioadă de un an, au fost menținute prevederile din vechiul acord, cu o sporire a salariilor cu 10—11%[45]. La 7 iunie 1938, 41 muncitori de la Ancora Română au solicitat o sporire a salariilor și condiții mai bune de lucru. Ca urmare a conflictului declanșat, muncitorii au obținut o mărire a salariilor cu 0,50—2 lei pe oră[46]. Condițiile nesatisfăcătoare de lucru, au făcut ca numărul accidentelor suferite de metalurgiștii din județele Brașov, Trei Scaune să fie de 265 (11 mortale, 64 grave și 188 ușoare), din totalul de 525 din toate ramurile industriale. Alături de accidente, lipsa de lucru a provocat de asemeni, nemulțumiri în rîndurile metalurgiștilor".

---

[40] Arhiv. St. Brașov, *fond. Inspectoratul Muncii Brașov*, d. 107/1935.
[41] „Metalurgistul" nr. 7, din 1 iulie 1937, p. 1.
[42] Ibidem.
[43] Arhiv. St. Brașov, *Inspectoratul Muncii Brașov*, d. 116/936.
[44] Ibidem, d.19/937 f. 78—80.
[45] „Metalurgistul" nr. 3, din 1938.
[46] Arhiv. St. Brașov, *fond. Inspect. Muncii Brașov*, d. 138/1938.

„Metalurgistul" din martie 1938, semnala numai la Tîrgu Mureș, un număr de peste 80 șomeri metalurgiști. Rapoartele lunare întocmite de Inspectoratul Muncii Brașov privind situația șomerilor oferă alte numeroase exemple în acest sens, după cum rezultă din următorul tabel[47]:

Luna	*Total șomeri în Brașov*	*Șomeri metalurgiști Brașov*
februarie	564	86
martie	443	140
aprilie	394	100
mai	169	40
iunie	144	42
iulie	176	48
august	1093	43
septembrie	415	89
octombrie	334	61
noiembrie	253	53
decembrie	2378	lipsesc datele

Concedieri de muncitori s-au produs în februarie 1938 la Voina, 43, I.A.R. 50, Metrom 77, Farola 20, în martie la I.A.R. 32, în aprilie la I.A.R. 24 și la Uzina din Vlăhița 43.

La Mediași au fost semnalați 154 șomeri din care 9 metalurgiști în februarie 1938, 28 din care 10 metalurgiști în martie, 52 din care 7 în metalurgie în aprilie, 5 din care 3 metalurgiști în mai 1938[48].

În ciuda păsirii mai energice pe calea industrializării țării, a progreselor făcute în industrie în intervalul 1935—1938, nivelul de viață al muncitorilor din întreprinderile metalurgice din județele Brașov, Făgăraș, Odorhei, Trei Scaune, Ciuc și Tîrnava Mare n-a urmat același curs ascendent. Dimpotrivă, în condițiile unei staționări, în general, a nivelului salariilor medii și a creșterii continue a costului vieții, salariile reale ale acestor muncitori au cunoscut o scădere sensibilă. Acest proces a fost recunoscut de organele de stat. Din raportul înaintat la 16 iulie 1938 de Inspectoratul Muncii Brașov, Ministerului Muncii se poate urmări evoluția salariilor medii, și a costului vieții pentru regiunea amintită, în intervalul 1935—mai 1938[49]. Pentru orașul Brașov, în anul 1935 salariile din industria metalurgică au fost staționare, în afara meseriilor de fierari și tinichigiști la care s-a înregistrat o ușoară creștere. În anul 1936, începînd chiar cu luna februarie, pentru unele profesii, salariile au marcat o creștere care s-a menținut, iar pentru altele, chiar s-a accentuat, însă numai pînă în luna septembrie cînd salariile au revenit la nivelul celor de la începutul anului, în unele cazuri înregistrîndu-se o ușoară scădere. Salariile au rămas staționare și în 1937, cu excepția lăcătușilor și a electricienilor a căror salar a crescut. În primele cinci luni

[47] Ibidem, dosar 142/1938—1939.
[48] Ibidem.
[49] Ibidem, dosar 133/1938.

ale anului 1938, s-a constatat o creștere a salariului în industria metalurgică din Brașov.

În 1937 salariile metalurgiștilor din Sighișoara au fost în scădere, cu excepția profesiilor de strungari în fier, tinighigii, turnători și sculeri a căror salar a crescut. În 1938, salariile s-au menținut staționare, înregistrîndu-se o scădere pentru lăcătuși.

În orașul Odorhei, salariile au cunoscut în 1937, o scădere pentru unele categorii de muncitori rămînînd staționară pentru altele, iar în 1938 întîlnindu-se scăderi, creșteri sau salarii staționare.

Urmărind evoluția costului vieții muncitorilor metalurgiști în aceeași perioadă se poate constata următoarele: în orașul Brașov în 1935 creșterea a fost ușoară, s-a accentuat în 1936 crescînd și mai mult în 1937 și 1938. O scumpire a articolelor de primă necesitate s-a înregistrat și la Sighișoara și Odorhei în 1937. În timp ce salariile au fost în general staționare, înregistrîndu-se doar puține creșteri cu excepția anului 1938, costul vieții a cunoscut o scumpire continuă. Disproporția dintre cîștigurile salariaților și costul vieții, s-a accentuat treptat. Toate acestea, la care se adaugă locuințele necorespunzătoare, au avut o influență negativă asupra muncitorilor „subalimentați, supraaglomerați în locuințe și acestea în mare parte neigienice, desigur că bolile găsesc teren prielnic în sînul muncitorilor", se spunea în același raport.

În raportul de activitate al Inspectoratului Muncii de la Brașov pe anul 1938 se constatau aceleași stări de fapt „salariile plătite în regiunea noastră fiind în disproporție cu costul vieții, condițiile de existență ale salariaților lasă de dorit"[50].

Somajul, dușmanul atît de necruțător al proletariatului din societatea capitalistă, a fost și în 1939 un nedorit însoțitor al metalurgiștilor. În ianuarie 1939, la Brașov se înregistrau 327 șomeri, provenind mai ales dintre muncitorii concediați de la I.A.R. și Astra[51]. În februarie același an din 195 șomeri existenți în raza Inspectoratului Muncii Brașov. 107 erau metalurgiști, iar în martie din 240, 117 erau metalurgiști. Metalurgiștii au răspuns ofensivei patronale prin declanșarea unor conflicte colective de muncă, latente sau prin greve.

În 3 ianuarie 1939, 115 salariați din totalul de 213 ai fabricii de cîntare Hess din Sibiu, au cerut încheierea unui contract colectiv de muncă, cu majorarea salariilor și reglementarea plății orelor suplimentare. Prin tratativele conduse de Inspectoratul Muncii Sibiu, muncitorii n-au putut însă impune satisfacerea revendicărilor formulate[52]. Metalurgiștii de la fabrica And. Rieger din același oraș, au reușit să obțină la 1 decembrie 1939 un spor de salar de 10%[53].

Contractul colectiv al muncitorilor de la fabrica Schiel expirase la 31 decembrie 1938. Sindicatele muncitorești fiind desființate de regimul de dictatură regală, muncitorii n-au putut încheia imediat un nou contract colectiv. Breslele deși erau potrivnice spiritului combativ al mun-

[50] Ibidem, dosar 131/1938.
[51] Ibidem, dosar 142/1938—1939.
[52] *Conflictele colective de muncă în 1939*, p. 77.
[53] *„Metalurgistul"* nr. 2, 1 februarie 1940.

citorilor, ei au fost siliți să se organizeze în bresle, pentru a putea în continuare să-și susțină în mod legal, interesele. În consecință, la 18 ianuarie 1939 s-a ținut adunarea de constituire a breslei muncitorilor metalurgiști de la fabrica Schiel, alegîndu-se o Comisie de înscriere pe ateliere a muncitorilor în breaslă[54]. La 10 februarie 1939 peste 200 muncitori de la amintita fabrică, încadrați în breaslă s-au întrunit pentru a discute chestiunea încheierii unui nou contract colectiv, în locul celui expirat. Cu această ocazie s-a dezbătut și adoptat proiectul de contract colectiv propus de muncitori, prin care se cerea un spor de salarii cu 20% pentru cei cu salariu de 16 lei pe oră și cu 25% pentru salariile mai mici. Mărirea salariilor era o necesitate vitală pentru muncitori, în condițiile în care așa cum a arătat un vorbitor — scumpetea de pe piața Brașovului era foarte mare. S-au desemnat de asemeni persoanele care să poarte tratativele în scopul amintit[55]. Conflictul colectiv de muncă s-a declanșat la 21 martie 1939. În urma tratativelor de conciliere conduse de Inspectoratul Muncii s-a încheiat un nou contract colectiv de muncă pe timp de un an. Prin acesta muncitorii au obținut un spor de salar în medie cu 6%, individual pentru cei calificați și global pentru cei necalificați. S-au acordat, de la caz la caz despăgubiri pentru îmbrăcămintea uzată în timpul lucrului. S-a mai impus patronului respectarea dispozițiilor legale cu privire la durata zilei de lucru, la acordarea concediilor anuale plătite, plata zilei de 1 Mai[56]. La începutul lunii decembrie 1939, muncitorii, nemulțumiți cu sporurile de salarii obținute, au purtat noi tratative pentru majorarea salariilor, deși contractul colectiv încheiat în martie era încă în vigoare. Ei au obținut un spor de 15% la salariile mai mici de 16 lei pe oră și cu 12% pentru cele mai mari, care să se plătească din 6 decembrie[57].

Muncitorii de la Vlahița, atît de greu încercați în anii precedenți, au trebuit să respingă în 1939 noi atacuri ale direcțiunii, îndreptate împotriva condițiilor de lucru și salarizare. Concediile de odihnă s-au dat după bunul plac al patronului, situația ucenicilor era deosebit de grea, starea igienică a uzinei era necorespunzătoare. La toate acestea, s-a mai adăugat intenția direcțiunii de a reduce începînd cu 1 iunie salariile cu 10%. Aceasta, plus preavizul de concediere dat la 67 muncitori, care protestaseră împotriva reducerii de salariu preconizată și refuzul directorului de a negocia cu delegații muncitorilor, au făcut ca nemulțumirea lucrătorilor să ia forma grevei. La 1 iunie au intrat în grevă 5 muncitori, cărora li s-au adăugat a doua zi încă 181. În cursul tratativelor conduse de Inspectoratul Muncii Tîrgu Mureș, muncitorii au obligat direcțiunea să renunțe la reducerea de salarii proiectată și să retragă preavizul de

[54] Arhiv. St. Brașov, *fond Colecția de documente*, nr. doc. 233/1939.
[55] Ibidem nr. doc. 234/1939.
[56] *Conflictele colective de muncă în 1939*, p. 77—78; Arhiv. Min. Muncii, *fond. Direcția Muncii*, d. 1856, f. 96.
[57] „Metalurgistul" nr. 2, din 1 februarie 1940.

concediere la 50 muncitori. Deşi muncitorii n-au obţinut în întregime cîştig de cauză, greva care a luat sfîrşit la 12 iunie 1939, a relevat hotărîrea lor fermă de a-şi apăra interesele[58].

GHEORGHE IANCU, MARCEL ŞTIRBAN, ŞTEFAN SUCIU

ASPECTS DES TRADITIONS RÉVOLUTIONNAIRES DES MÉTALLURGISTES DE ROUMANIE (1934—1939)

(Résumé)

Ayant à sa base des données des archives, l'étude présente, d'une manière chronologique des actions revendicatives (pétitions, conflits de travail latents, grèves) des ouvriers métallurgistes de Sibiu, Sighişoara, Braşov, Vlăhiţa et Mediaş.

L'objectif principal des ouvriers était la conclusion des contrats collectifs de travail dont les stipulation pussent satisfaire les nécessités de vie et de travail accrues des ouvriers.

Dans les disputes entre les patrons et les ouvriers se sont mêlées aussi des institutions d'Etat.

[58] *Conflictele colective de muncă în 1939*, p. 48—39; Arhiv. Min. Muncii fond. *Direcţia Muncii*, dosar 1852/1939, f. 31.

INTELLECTUALITÉ ROUMAINE — DE LA RÉSISTANCE À LA RÉVOLUTION (1940—1948)

Plus quq tout autre sujet, l'histoire de l'intellectualité s'avère complexe en ce qui concerne sa réconstruction et son interprétation historique. Et cela parcee que les domaines social, économique, politique et culturel ont des voies de développment à la fois différentes et inséparables pour désigner l'image réelle de la vie intellectuelle d'une certaine periode historique. Mais une telle „image" élaborée, le tableau de l'histoire intégrale devient plus facile à réaliser et à comprendre.

Empruntant le concept sorélien de „blocus historique", Antonio Gramsci se propose d'insister sur le rapport structure-superstructure. Cette idée a été souvent discutée par de nombreux marxistes pour démontrer que „les superstructures représentent une réalité objective et opérante"[1]. De ce niveau de l'affirmation, le prestigieux théoricien italien aborde aussi l'histoire de l'intellectualité moderne. Gramsci souligne que l'erreur la plus fréquente qui se manifeste lorsqu'on aborde ces thèmes consiste en ce que l'on a cherché à déceler l'évolution et les caractéristiques des activités intellectuelles elles mêmes, tout on néglijeant les conexions qui relient ces activités à d'autres rapports sociaux. Or, à juste titre, il soutient le fait que tous les gens pratiquent des activités intellectuelles, sans que tous aient pourtant „une position intellectuelle" dans la société[2]. Donc, l'opinion gramscienne se rapporte à la position sociale du groupement professionnel des intellectuels. Ces catégories spécialisées sont créées „organiquement" par des classes ou groupements sociaux qui, au moment de l'apparition et de la déterminations de leur fonction essentielle dans le domaine économique, créent un ou plusieurs groupements intellectuels destinés à leur fournir l'homogénitée et la conscience de leur propre fonction, tant dans le domaine de la production que dans ceux de la politique et sociaux. Ainsi donc, selon Gramsci, une nouvelle classe arrive dans l'ensemble de la société avec une propre intellectualité qui a une fonction sociale bien établie[3]. Grâce à cette fonction sociale, une standardisation de l'intellectualité de l'époque moderne et contemporaine est possible. Antonio Gramsci propose deux divisions de l'intellectualité: 1) traditionnelle-ordinairement, englobant les hommes de lettres, les artistes mais aussi ceux liés à la vie rurale; 2) technico-urbaine, issue

---

[1] Antonio Gramsci, *Scrieri alese [Ecrits choisies]*, Bucureşti, 1973, p. 208.
[2] Idem, *Intelectuali, literatură şi viaţa naţională [Intellectuels, littérature et la vie nationale]*, Bucureşti, 1983, p. 86—87.
[3] *Ibidem*, p. 83.

de l'industrie[4]. Il en résulte que l'attitude des intellectuels se manifeste par et dans la vie sociale en qualité d'organisateur et bâtisseur, que son „caractère professionnel" doit inclure aussi une „conception humaniste historique" conformément aux aspirations générales de progrès.

Un tel abord de la méthodologie gramscienne se retrouve également chez Paul-Henry Chombart de Lauwe qui développe les idées du théoricien italien, surtout dans *La culture et le pouvoir* (1975). Intéressé surtout par l'apport de la culture à la creation des systèmes ideologiques, P. H. Chombart de Lauwe est tenté à appliquer aux intellectuels des atributions militants. Ces qualités proviennent du résultat et de l'orientation du travail intellectual, c'est à dire de la culture. Pour Chombart de Lauwe la culture est le résultat des transformations matérrielles, mais elle met en jeu, en même temps, „le moyen d'une action volontaire consciente sur ces transformations"[5]. Il établit deux hypostases de la culture fournies par ses fonctions au niveau de l'individu, d'un groupe ou d'une classe sociale: a) en tant que patrimoine cuturel ayant le rôle conservatoire des moeurs; b) dans la création, quand elle boulverse les anciennes structures tout en modifiant l'orientation de la transformation sociale (c'est à souligner son rôle novateur et révolutionnaire)[6]. Ainsi donc, les intellectuels et la culture reflètent non seulement une réalité socio-économique objective mais les deux sont reunis dans une action de perpetuelle novation et restructuration de la société.

Le professeur polonais Czeslaw Madajczyk a publié un intéressant volume (*Inter arma non silent Musae*, Warszawa, 1977) concernant l'étude de la vie culturelle européenne durant la période de la deuxième guerre mondiale[7]. On y remarque que la guerre, le phénomène de l'occupation par le Reich, ou celui de la collaboration avec lui, la propagande et l'idéologie nazie ont eu pour but d'influencer, d'absorber les differentes cultures nationales de l'Europe et de leur substituer celle de dr. Goebbels. La réaction légitime d'autodefence et de résistance de toutes ces cultures nationales s'est incadrée, des le début, dans le phénomène large de la Résistance européenne. Sans vouloir surapprécier le rôle el l'influence de la „résistance intellectuelle,[8] nous nous associons à l'opinion d'Yves Ménager selon laquelle personne ne lui pourra nier l'importance et la valeur exemplaire[9]. Les recherches contemporaines sur le phénomène de la Résistance contre le nazie démontre que dans certaines zones européenne, à des moments décisifs de la lutte contre l'Allemagne hitlérien-

---

[4] *Ibidem*, p. 87, 91—92.

[5] Paul-Henry Chombart de Lauwe, *Cultură şi putere [Culture et pouvoir]*, Bucureşti, 1983, p. 114.

[6] *Ibidem*.

[7] *Inter arma non silent Musae. The War and the Culture. 1939—1945*, Edited by Czeslaw Madajczyk, Warszawa, 1977.

[8] Pour ce sujet voir James D. Wilikinson, *The Intellectual Resistance in Europe*, Harvard University Press, 1981.

[9] *Inter arma non silent Musae*, p. 414; voir et Henri Michel, *Les courants de pensée de la Résistance*, Paris 1962, p. 2.

ne, la résistance des intellectuels symbolisait la résistance de la nation même[10].

Dans un volum qui vient de paraître,[11] le professeur Roger Bourderon parlant de l'idée publiée par le première édition de la revue „La Pensée libre", selon laquelle la résistance intellectuelle s'est révélée être „la grande lutte des Lumières",[12] soutient le rôle particulier de l'intellectualité dans la détermination d'une véritable idéologie de la résistance, ayant les caractéristiques suivantes: exaltation des valeurs nationales, l'antifascisme, attachement au rationalism philosophique etc. Et, incontestablement, les trois principales valeurs — l'antinazisme, le patriotisme et l'humanisme — qui se retrouvent dans le contenu de la culture européenne pendant la dernière guerre mondiale,[13] ont contribué à renforcer moralement la résistance active contre „l'ordre" préconisée par Hitler.

La réaction massive antifasciste en Roumanie, durant la quatrième décennie, a été amplement investiguée par les historiens roumains ces derniers vingt ans[14]. Les célèbres procès politiques intentés contre les militantes antifascistes, grand nombre intellectuels de prestige dans la culture et la science de l'époque, ont eu un fort écho européenne[15]. L'angoise politique en Roumanie, à la fin de la quatrième décennie, engendrée par l'instauration de la dictature et la menasse du révisionisme fasciste, s'est aggravée à la suite des évenements de l'été 1940, contribuant à la dégringolade de tout le système de valeurs imposé par le capitalisme. Sous la pression de la dictature et de l'atmosphère internationale particulièrment grave,[16] l'intellectualité roumaine s'est retirée, mais pour un

---

[10] C'est le cas de Thomas Mann, voir S. Damian, *Duelul invizibil [Le duel invisible]*, en „Secolul XX" [Le XXème Siècle], no. 8. (175), 1975, p. 85, mais on peut multiplier les exemples, d'après ce que l'on constate également du texte présent; voir aussi *Organizații de masă legale și ilegale create, conduse sau influențate de P.C.R. (1921—1944) [Organisations de masse légales et clandestines crées, dirigées ou sous l'influence du P.C.R.]*, vol. 2, București, 1981, p. 222.

[11] Roger Bourderon, *Politzer contre le nazisme*, Paris, 1984.

[12] *Ibidem*, p. 11.

[13] *Inter arma non silent Musae*, p. 408—409.

[14] Voir Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști în publicistica românească [Intellectuels antifascistes dans le journalisme roumain]*, București, 1967; Idem, *Nicolae Iorga împvotriva hitlerismului [Nicolae Iorga contre le hitlérisme]*, București, 1966; George Ivașcu, Antoaneta Tănăsescu, *Cumpăna cuvîntului. 1939—1945 [L'épreuve de la parole]*, București, 1977; *File din istoria militară a poporului român [Pages de l'histoire militaire du peuple roumain]*, vol. 15, București, 1984; Stelian Neagoe, *Pagini din cartea rezistenței naționale antifasciste și antiimperialiste a poporului român [Pages du livre de la résistance nationale antifasciste et antiimpérialiste du peuple roumain]*, 2 vol., București, 1984; Idem, *Triumful rațiunii împotriva violenței [Le triomphe de la raison sur la violence]*,Iași, 1977; Idem, *Viața universitară clujeană interbelică [La vie universitaire de Cluj pendant l'entre-deux-guerres*, vol. 2, Cluj-Napoca,1980.

[15] Pour les plus célèbres procès politiques de ce type on peut consulter Olimpiu Matichescu, Stelian, Neagoee, *Ani de lupta comunistă. 1933—1944 [Les années de combat communiste]*, București, 1982, p. 69—143; Stelian Neagoe, *Triumful rațiunii împotriva violenței*, p. 451—462; Idem, *Viața universitară clujeană interbelică*, vol. 2, p. 189—203.

[16] Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după marea Unire [La Roumanie après la Grande Union]*, II/2, București, 1988, p. 1532—1541.

lape de temps très court, dans une expectatve de clarification, dans une „tour d'ivoir“ que l'on pourrait mieux appler „tour d'observation“.

L'avènement au pouvoir du général Ion Antonescu (1940) et puis l'instauration du fascisme ont amenés la tendence de la fascisation des institutions et des moyens de diffusion des informations, de l'élimination de toute opinion politique contraire aux orientations politiques de la dictature légionaire, de l'extension rapide et illimitée du dirigisme dans la masse média roumaine[17].

Cette nouvelle tendence politique a été rejetée dès le début par la majeur partie des intellectuels aussi que les messures qui leur limitaient l'activité. Par exemple, dans la réunion du Collège universitaire à l'Université de Cluj-Sibiu (4 nov. 1940) le recteur a constaté que les professeurs universitaires opposaient une forte résistance au régime dictatorial, d'une manière directe ou dissimulée, et parmi ceux-ci les historiens s'avèraient les plus intransigents[18]. Même aprés l'élimination des légionaires du gouvernement (janvier 1941), le même corp eseignant de l'Université de Cluj—Sibiu se situe sur une position de refus du totalitarisme (commé le déclarait le prestigieux poète-philosophe et Professeur Lucian Blaga dans la réunion du Sénat de l'Université (13 nov. 1941), promouvant les idées de la démocratie culturelle et politique, suggérant aux étudiants le choix des vraies valeurs de la culture nationale aussi que de celle universelle (commé le proposait le philosophe et professeur D. D. Roşca)[19]. Sous des formes extrêmement diverses, l'intellectualité roumaine a démasqué les vraies significations de la dictature légionnaire, insistant sur le danger que représentait l'occupation du pays par les troupes hitleriennes, expliquant les évenements politiques internes et internationaux, diffusant dans les masses les principaux objectifs de la résistance antifasciste et antihitlerienne.

Après l'entrainement du pays à la guerre contre l'URSS, la participation des intellectuels à la résistance nationale devient de plus en plus effective et consistente. Par la presse légale et illégale, les journalistes démocrates présentaient la réalité de la guerre dans l'Est européen, démontrant que l'armée roumaine étaient utilisée comme outil militaire de la politique nazie[20]. Les grands personnalités de la culture et de la science roumaine ont publié dans les colonnes des journaux et des revus des manifestes, des articles et des études scientiphques qui relevaient leur foie dans la démocratie et les valeurs humanistes de la culture[21].

De l'été 1942 on constate l'organisation des intellectuels dans des formes spécifiques, pour une meilleure efficacité de leur lutte antifasciste et antihitlérienne. Ainsi, l'organisation Union des Patriotes, fondée par un groupe d'intellectuels prestigieux (les uns étaient des communistes ou des simpatisants du parti communiste), se declaraient „groupement des

---

[17] Mihail S. Ionescu, *Puterea cuvîntului (La force de la parole)*, Bucureşti, 1984, p. 89—90.

[18] Arhiva Universităţii din Cluj-Napoca [Archives de l'Université de Cluj-Napoca], *Procese verbale ale Senatului Universităţii*, An. Univ. 1940—1941, p. 25.

[19] *Idem*, An. univ, 1941—1942, p. 31.

[20] Mihail E. Ionescu, *op. cit.*, p. 208—209.

[21] George Ivaşcu, Antoaneta Tănăsescu, *op. cit.*,

patriotes sincères et prêtes à l'action et à la lutte contre l'ennemie, même au prix de leur vie"[22]. Publiant, au début de l'année 1943, le journal „România liberă". (La Roumanie libre), l'Union des Patriotes a renforcé ses rangs, attirant dans la résistance des universitaires de Bucarest, Yassi, Cluj—Sibiu, des professeurs de lycée, des instituteurs, des pretres, des écrivains, des journalistes, de tous les départements du pays. Cette organisation des intellectuels a été l'une des premières à adhérer au Front patriotique antihitlerien.

L'activité de l'Union des Patriotes s'inténsifie pendant la seconde moitié de l'année 1943, au prix de nombreux sacrifices. En décembre 1943, presque tous les dirigents de cette organisation ont été arêtés. Leur procès a duré jusqu'en février 1944, la sentance se soldant par des dizaines d'années de prison. L'écho de ce procès, aussi que la solidarité du peuple roumain avec les inculpés et leur idées, exprimées ouvertement, ont contribué à ce que l'action et le but de l'Union des Patriotes soient — comme le disait „România liberă" — le „symbol de la résistance nationale"[23].

Peu après le procès des dirigents de l'Union des Patriotes, un groupe des plus prestigieux savants, mêmbres de l'Académie et professeurs des Universités de Bucarest, Yassi et Cluj—Sibiu ont presenté à Ion Antonescu un mémoire (avril 1944) par lequel ils demandaient la cessation immédiate de la guerre contre l'URSS, la Grande Bretagne et les États Unis[24]. L'exemple de la lutte de ces intellectuels a déterminé des prises de positions significatives dans les groupements de l'opposition et de la résistance roumaine, instigant à une action unie et efficace. Dans la situation politico-stratégique de la Roumanie et du niveau de dévelopement de la résistance nationale, les intellectuels déploient d'autres actions qui soutenaient aussi les objectifs généraux de la résistance roumaine. Ainsi, en juillet-août 1944, par l'initiative du Sénat de l'Université de Cluj—Sibiu on réalisé un consensus entre les recteurs des trois universités du pays pour un front commun de ces institutions contre Ion Antonescu et contre l'Allemagne hitlérienne[25]. On exprimait ainsi le vrai état d'esprit et l'engagement combatif et constructif des universitaires[26].

Les personnalités de la science et de la culture roumaine n'ont abandonné ni durant la période 1940—1944 les principes de la démocratie et de la foie humaniste dans la culture. Tudor Vianu a élaboré pendant ces années une véritable conception sur l'homme et sur l'idéal humain, prénant comme point de départ la continuité des valeurs historiques créées par la nation roumaine et toute l'humanité. Dans *Sur l'enthousiasme*

---

[22] *Organizații de masă legale și ilegale create, conduse sau influențate de P.C.R.*, vol. 2, București, 1981, p. 216.

[23] *Ibidem*, p. 224.

[24] *23 August 1944. Documente [23 Août 1944. Documents]*, vol. 2, București, 1984, p. 237—239.

[25] Vasile Pușcaș, *Universitatea Daciei Superioare în timpul celui de al doilea război mondial [L'Université de la Dacie Supérieure pendant la deuxième guerre mondiale]*, publié dans *Al doilea război mondial în documente și literatură [La deuxième guerre mondiale par les documents et par la littérature]*, Cluj-Napoca, 1985, p. 126.

[26] *Ibidem*, p. 123—128.

(1941), *Sur l'experience* (1942), *Sur la fidélité* (1942), *L'évolution de l'idée d'homme* (1942), *La génèse de l'idéal* (1942), *Les crises historiques* (1944), Tudor Vianu démontrait que l'expérience historique peut être un élément puissant de résistance de l'esprit face aux expériences contemporaines, que la continuité des valeurs humanistes s'avère être une réalité capable de suggerer l'idéal de l'homme, qu'à l'époque de crise qui conduit l'humanité à la guerre suivera une autre époque plus juste, de réconstruction[27]. A. Dumitriu a publié en 1943 un intéressant ouvrage sur la philosophie et l'histoire de la culture, intitulé d'une manière significative *L'Orient et l'Occident*. Le message de ce livre vise l'homme et l'humanité, tout en indiquant le besoin d'un haut idéal et exprimant la confiance dans l'avenir de l'humanité.

Sans continuer l'énumération de nombreux manifestations culturelles qui ont soutenu les objectifs de la résistance nationale, nous insisterons sur celle que nous considérons comme l'un des plus importantes créations de la résistance intellectuelle. Il s'agit du volume de D. D. Roşca, intitulé *Points d'appui* (Sibiu, 1943). C'est un récueil d'études et d'articles de la période 1940—1943, ayant un important contenu d'idées, sentiments et attitudes. Brièvement, on décèle quatre directions fondamentales des messages de cet ouvrage: 1) opposer une conception rationelle et démocratique aux tendences irationnalistes et au fascisme; 2) apprecier „les valeurs éternelles" de la culture et de l'humanité face à la cruanté de la guerre et à la société qui l'a engendrée; 3) jalonner l'optimisme existentiel par la projection d'une nouvelle société; 4) soutenir la résistance de la nation roumaine et tous les peuples européens face à la dictature, totalitarisme, fascisme, oppression, force et guerre[28].

De ce que nous venons de dire résulte que les intellectuels roumains ont rejeté le fascisme, le nazisme et la guerre. Leurs réactions et attitudes se sont manifestées de façons diverses, fonction du tempéramént, profession, orientation politico-philisophique, mais tous en ayant le même sens. Nous nous somnes arrêtés sur cette large participation des intellectuels roumains à la résistance pour souligner leur fond psychique et de comportament, leurs caractéristiques morales, spirituelles et politiques qui expliquent en grande messure leur attitude après août 1944.

Même les intellectuels les plus renfermés dans leur „tour d'ivoir", face aux terribles faits de la guerre ont manifesté leur opprobre contre le système social qui a engendré une pareille catastrophe pour l'humanité. C'est le sens que l'on peut donner au „sentiment" de George Enescu „de vivre dans son rêve", „au-délà de tout humain"[29]. Plus précis et plus directe, le professeur Mihai Ralea appréciait que les deux guerres mondiales de la première moitié du XXème siècle étaient l'exemple de la manière dont on cherchait une issue des crises du capital[30]. Et Petre P. Negulescu considerait que les énormes souffrance causées par la guerre déchaineront des états affectifs qui mèneront aux changements des for-

[27] Tudor vianu, *Opere [Oeuvres]*, vol. 11, Bucureşti, 1980.
[28] Vasile Puşcaş, *op. cit.*, p. 125.
[29] Ion Biberi, *Lumea de mîine [Le monde de demain]*, Bucureşti, 1946, p. 21.
[30] *Ibidem.*

mes de vie sociale, changements qu'il considerait par ailleurs, comme étant absolument necessaires[31].

P. H. Chombart de Lauwe a remarqué également la fréquence particulièrement intense des manifestations de révolte de l'intellectualité moderne contre les injustices sociales. Prenant pour exemple les oeuvres de Michelet, Hugo et Zola il a démontré comment ces intellectuels prenaient le parti de ceux qui, à ce moment-là, étaient dépourvus d'un bagage conceptuel politico-esthétique suffisament développé, ne pouvant se manifester d'eux-mêmes sous des formes artistiques propres[32]. La literature et l'art du réalisme sont présentes dans la culture roumaine moderne de XIXème siècle et de la première moitié du XXème siècle également, ce qui permet d'apprecier qeu les problemès économiques, sociaux, nationaux de la société roumaine de la période mentionnée se retrouvent à part entière dans les préoccupations culturelles et scientiphiques de nos intellectuels[33]. Ainsi, une telle „révolte intellenctuelle" est présente également dans la culture roumaine moderne. Mais, à part ce type de révolte intellectuelle, il y a encore la révolte des intellectuels contre leurs propres conditions de vie dans la société bourgeoise. Le musicien roumain George Enescu se rapportaient justement à cette situation lorsqu'il disait qu'il se sentait vexé par les intérêts pécuniaires et la brutalité dans lesquel se complaisait la civilisation du XXème siècle[34]. Et Petre Pandrea a révélé la grande misère dans laquelle se débattait l'intellectualité, la position du savant et de l'artiste en dependance de l'attitude de la „plutocratie banquaire"[35]. Le fait de se sentir dépendant et assisté par la société bourgeoise a suscité dans l'intellectualité roumaine une sensibilité particulière et de vastes disponibilités vers la révolte et le proteste. Dans de telles conditions et attitudes des intellectuels roumains, à la fin de la seconde guerre mondiale, on remarque „les inadaptables", „les révoltés", „les non-conformistes", „les frondeurs" et „les révolutionnaires" qui se detachaient des tendences de retour à l'ancien type social et qui en réalité continuaient l'opposition déja manifestée avant la guerre, contre le capitalisme et contre la bourgeoisie.

L'insurection nationale de 23 Aôut 1944 a ouvert des possibilités réelles pour l'accomplissement des aspirations progressistes, démocratiques et humanistes de l'intellectualité roumaine. La contribution des intellectuels à la mise en pratique du plan de l'insurection nationale a été remarquable[36]. Selon leurs opinions, 23 Aôut 1944 marquiait „le grand tournant de notre histoire", le retour à la confiance dans la force de la démocratie et du progrès, „libre voie vers de nouvelles manifestations

---

[31] *Ibidem*, p. 67, 88.

[32] Paul-Henry Chombart de Lauwe, *op. cit.*, p. 283.

[33] Voir I. Vitner, *Literatura în publicaţiile socialiste şi muncitoreşti. Formarea conceptului de literatură socialistă [La littérature dans la presse socialiste et ouvrière. Creation du concept de littérature socialiste]*, Bucureşti, 1966.

[34] I. Biberi, *op. cit.*, p. 20.

[35] Petre Pandrea, *Eseuri [Essais]*, Bucureşti, 1971, p. 50, 64—65.

[36] Pour détails voir *Actul de la 23 august 1944 în context international [L'Acte du 23 Aôut 1944 en contexte international]*, poublié par Gh. Buzatu, Bucureşti, 1984, p. 150—151; *Organizaţii de masă legale şi ilegale create, conduse sau influenţate de P.C.R.*, vol. 2. Bucureşti, 1981, p. 227—229.

et possibilités de création de la démocratie sociale", le retour à la vie et à la dignité nationale, la reprise du système normal d'alliances internationales[37]. Mais surtout, 23 Août 1944 a proposé à l'intellectualité roumaine une révision de son propre status social, une confrontation avec la réalité, avec son idéal de société, en engagement et une participation aux importantes transformations révolutionnaires initiées par les forces les plus progressistes, une insertion de sa création dans l'effort général du peuple roumain pour la réconstruction du pays. Bref, il s'agit d'une activité constructive qui a permis de repenser les notions de vie et de climat intellectuel et culturel.

La conscience de la crise irrémédiable du système capitaliste fortement manifestée chèz la majeur partie des intellectuels roumains des la période de la guerre, c'est également concrétisée par les fréquentes tentatives d'élaboration théorique d'un idéal social-humain qui soit mis en pratique après la guerre. Ces idéaux, issus du besoin ressenti par les intellectuels de connaître et d'envisager l'avenir, apportaient des modifications sensibles au système de valeurs sociales et ético-morales du monde capitaliste, voir même la négation de celles-ci, leur substituant d'autres valeurs, de sources marxiste-socialistes[38].

Pour ce qui vise la période d'après guerre nous avons recouru à une intéressante source d'informations, concernant les aspirations des intellectuels sur l'avenir de la société roumaine. Il s'agit de „documents intimes"[39] occasionnées par les interviews d'un groupe de 22 intellectuels de type traditionnel (d'après la typologie d'Antonio Gramsci), de la branche des sciences naturelles, de générations et d'orientations philosophico-politique différentes, recueillies par Ion Biberi dans le volume *Le monde de demain* (1946). Nous tenons à évoquer ici les noms des certains intellectuels interrogés à cette occasion pour qu'on puisse mieux apprecier combien ce groupe était représentatif pour cette catégorie sociale: G. Enescu, M. Sadoveanu, T. Arghezi, M. Ralea, T. Vianu, Fr. Şirato, Gr. T. Popa, G. Călinescu, P. Pandrea, G. Dumitrescu, P. Comarnescu, L. Pătrăşcanu et autres.

De l'enquête menée par Ion Biberi, on décèle trois conceptions d'anticipation des intellectuels roumains:

A) La première appartient généralement aux écrivains et aux artists; elle n'est pas suffisament définie sur le plan social, venant avec des propositions pour un humanisme général qui met au centre de l'activité sociale, économique, politique et culturelle l'évolution de l'homme en tant qu'essence du development du monde; inspirée d'un puissant optimisme, même si parfois elle frise l'utopie, cette opinion met l'accent sur les processus évolutifs de la société en étroite liaison avec „la spiritualité" de l'Homme-Être naturel.

---

[37] I. Biberi, *Lumea de mîine*, p. 55, 119, 146; voir et „Viaţa Românească" [La Vie Roumaine], XXXVI, nov. 1944, p. 3, 70.

[38] Gáll Ernö, *Intelectualitatea în viaţa socială [L'intellectualité dans la vie sociale]*, Bucureşti, 1965, p. 273.

[39] Sur la valeur documentaire de ces „bibliographie intellectuelles", voir aussi les appréciations de I. Biberi, *op. cit.*, p. 6.

B) La deuxième, provient surtout des philosophes, sociologues et politiques et reconnait la necessité de la restructuration sociale, de manière que l'on puisse obtenir „une harmonie sociale", „un équilibre social" qui conduisse vers une meilleure société; soutenue par l'idée de la démocratie sociale et la philosophie rationnaliste, cette voie proposait un „humanisme socialisant" qui soit réalisé par des accumulations historiques succesives, conformément à la région géo-politique et aux traditions du peuple roumain.

C) La troisième, emise par la plus large orientation professionnelle aussi que la jeune génération des intellectuels, exprime directement la confiance dans l'avenir socialiste de la Roumanie; à cette catégorie sont propres plusieurs types de motivations parmi lesquelles nous enumerons: la confiance que le socialisme représente le sens de l'évolution et du progrès, la certitude que les aspirations vers une démocratie réelle peuvent se réaliser uniquement dans un pareil système social-politique et la rejet total du capitalisme imposent l'alternative du socialisme[40].

Après 23 Aôut 1944 la société roumaine était pleinement engagée dans l'effort de la libération et de poursuite de la guerre contre L'Allemagne nazie pour la victoire totale des Nations Unies[41]. Les masses populaires et les forces politiques de gauche reunies dans le Front National Démocratique étaient entrainées dans la lutte pour des révendications démocratiques générales, pour des réformes sociales et économiques et pour l'instauration de leur propre pouvir politique. Le Gouvernement Dr. P. Groza (6 mars 1945) a ouvert la voie vers un régime démocratique réel en Roumanie, a mobilisé la nation toute entière à la reconstruction économique et sociale du pays[42]. La réalité sociale et politique de la Roumanie d'après-guerre a tracé ses caracteristiques conformement au context international, mais elle a été surtout le résultat des orientations des partis ouvrièrs. On peut donc affirmer que le développment de la société roumaine de 1944 à 1948 a offert aux intellectuels, en égale mesure, un climat socio-politique favorable à leur conéxion aux problèmes fondamentaux de la Roumanie.

Peu après l'insurection du 1944, le Parti Communiste Roumain et les autres partis politiques du Front National Démocratique ont lancé un manifeste-appel demandant aux intellectuels de mettre leur savoir et leur travail au service du peuple[43]. Le 15 juillet 1945, le dynamique parti communiste a adressé un nouvel appel à l'intellectualité, cette fois précisant son attitude envers cette catégorie sociale: „les communistes-souligne-t-on dans le document mentionné- ouvriers, paysans ou intellectuels ont tojours reconnu les artistes, les penseurs, les scientifiques progressistes comme étant des facteurs de développment des peuples, de leurs élévation sur les degrès toujours plus hautes de la vie econo-

---

[40] Gáll Ernö, *op. cit.*, p. 273.

[41] Ilie Ceaușescu, Florin Constantiniu, Mihai Ionescu, *23 August 1944. 200 Days Spared from World War II*, Bucharest, 1984, p. 213—239; Gh. Zaharia, I. Cupșa, *Participarea României la înfrîngerea Germaniei naziste [La participation de la Roumanie à la défaite de l'Allemagne nazie]*, București, 1985, p. 188—213.

[42] Voir détails dans le livre *6 Martie 1945/6 Mars 1945*, București, 1982.

[43] *23 August 1944. Documente*, vol. 2, p. 750.

mique, sociale et culturelle"[44]. La Conférece Nationale du Parti Communiste Roumain (octobre 1945) a clairement indiqué les domaines de la réconstruction économique et du processus de démocratisation ou l'activité des intellectuels étaient exigée[45]. Mais certainement, la plus complète et claire affirmation du P.C.R. concernant le statut et le rôle des intellectuels dans la siciété roumaine, remonte à la fine de l'année 1945, quand le leader communiste L. Pătrăşcanu a présenté un ample exposé du problème. Dans ce document on relève les points de convergence de la politique du Front National Démocratique avec ceux de la Roumanie et particulièrement avec ceux des intellectuels. On évoque plusieurs exemples d'adésion des intellectuels aux idéaux révolutionnaires et on indique leurs possibilités d'affirmation professionnelle et culturelle dans le cadre socio-politique pour lequel luttait et la parti communiste. Lucreţiu Pătrăşcanu montrait que la démocratie qui assurerait l'égalité économique, sociale, politique et culturelle à toute les classes sociales productives offrirait les plus larges perspectives d'épanouissement professionnel aux intellectuels, tandisque la culture socialiste s'adressait aux même groupes sociaux sans, pourtant, renoncer à sa forme nationale[46].

L'intérêt du gouvernement face aux mêmes aspects concernant l'intellectualité commence à se manifester d'une manière suivie à partir la deuxième moitié de l'année 1945. Dr. P. Groza, lui même une personnalité intellectuelle marcante, non seulement a fait appel aux intellectuels pour les entrainer à une participation active à l'oeuvre de reconstruction du pays, mais il les a solicité au travail politique d'éducation et de clarification des masses. En même temps il démontre combien il est nécessaire que les intellectuels poursuivent et développent leur travail créatif-culturel, artistique et scientifique-tant pour l'élévation du niveau culturel du peuple que pour le prestige culturel-scientifique de la Roumanie sur le plan universel[47].

La réponse de l'intellectualité roumaine au nouveau climat socio-politique d'après guerre, tant pour ce que concerne les relations sociales que pour l'activité scientifique se rattache à un débat d'idées plus anciens, visant le rapport tradition-novation. Déjà Antonio Gramsci mentionnait que lorsque'une nouvelle classe sociale accède au pouvoir elle trouve ici des catégories intellectuelles qui y était déjà et qui représente la continuité historique. L'attitude correcte face à une telle réalité, soutient Gramsci, est d'essayer une „assimilation" et une „conquête"

---

[44] George Călinescu, *Texte social-politice [Textes social-politiques]*, Bucureşti, 1971, p. 7.

[45] Gheorghe Gheorghiu-Dej, *O politică românească de realizări democratice [Une politique roumaine de réalisations démocratiques]*, Bucureşti, 1946, p. 241.

[46] Lucreţiu Pătrăşcanu, *Scrieri, articole, cuvîntări. 1944—1947 [Ecrits, articles, discours]*, Bucureşti, 1983, p. 127. Similitudes de conceptions et d'attitures en ce qui concerne le rôle de l'intellectualité après la deuxieme guerre mondiale chèz les intellectuels communistes français également, voir R. Garaudy, G. Cogniot, *Intelectualii şi renaşterea franceză [Les intellectuels et la renaissance française]*, Bucureşti, 1946.

[47] Dr. Petru Groza, *Reconstrucţia României [La réconstruction de la Roumanie]*, Bucureşti, 1946, p. 305—307.

idéologique de cette catégorie sociale, ce qui est d'autant plus efficace que cette nouvelle classe sociale qui accède au pouvoir, arrive à créér ses propres intellectuels[48].

Le prestigieux groupe d'intellectuels qui activaient auprès de la revue „Viața Românească" (La Vie Roumaine), rééditée en automne 1944 proclame dans son programme que le sens de son activité est celui de continuer la tradition culturelle roumaine tout en soutenant le processus révolutionnaire[49]. Certe, ce n'etait pas surprenant şi l'on tient compte de l'orientation démocratique, de gauche de cette revue des 1906 jusqu'au moment ou elle était arrêtée (1940)[50]. L'intellectuel marxiste L. Pătrăşcanu, lui même, dans ses ouvrages historiques, philosophiques et politiques publiés de 1944 à 1946 a repris le vaste thème de l'intellectualité roumaine de la période d'entre les deux guerres sur le „phénomène roumain", non seulement pour des raisons politiques mais surtout pour une affinité culturelle, le présentant du point de vue matérialiste-historique. A son tour, Dr. P. Groza s'adressait aux intellectuels (1 nov. 1945), dans sa qualité de Président du Conseil de Ministres et d'intellectuel, pour souligner le but du facteur de décision politique de se mentenir „sur la voie du développement de la société au cours de l'histoire, aussi que le voie du progrès de la nation roumaine"[51]. Les mêmes exigences se retrouvent être exprimées par le Président du Conseil de Ministres en août 1948, à l'occasion de la réforme de l'Académie roumaine, quand il a souligné le fait que „nous ne sommes pas des déracinés, nous ne tournons pas le dos au passé, au contraire nous voulons garder tout ce que l'expérience de ce passé nous apprend, ainsi qu'à l'occasion de la constitution de l'Académie de la Republique Populaire Roumaine nous n'avons pas rénoncé aux valeurs du passé; elles y sont presentes"[52].

Les désillusions de l'intellectualité pendant la dictature et la guerre, sa participation à la résistance, les conséquences désastrueuses de la querre pour la Roumaine aussi que pour le monde entier, la compromission de la bourgeoisie et l'essor constructifs des masses après la guerre, l'existence d'un grand nombre d'intellectuels communistes et de gauche particulièrement valoreux du point de vue professionnel-scientifique, aussi que les succès du premier état socialiste dans la lutte contre l'Allemagne nazie ont été les principaux facteurs qui ont déterminé l'orientation d'une importante partie de l'intellectualité roumaine vers la gauche politique et vers l'idéologie marxiste. On remarque une intense préoccupation d'assimilation de la philosophie marxiste et cette étude est fait d'une manière consciente et attentive pour éviter l'assimilation dogmatique. G. Călinescu, le renommé historien de la litterature roumaine, faisait remarquer à ses collegues que même dans l'application de la

---

[48] Antonio Gramsci, *Intelectuali, literatură şi viaţă naţională*, Bucureşti, 1983, p. 88.

[49] Mihail Ralea, *La reapariţia „Vieţii Româneşti [À la république de la „Vie Roumaine"]*, dans „Viața Românească", XXXVI, nov. 1944, p. 4.

[50] *Ibidem.*

[51] Dr. Petru Groza, *op. cit.*, p. 237.

[52] Idem, *Texte alese [Textes cheisies]*, Bucureşti, 1973, p. 559.

critique littéraire dans l'esprit marxiste une étude poussée de cette philosophie est absolument nécessaire[53]. D'autres intellectuels étaient préoccupés par les possibilités et les manières d'application des idées socialistes à la réalité économique et sociale de la Roumanie.

L'intellectualité roumaine a été particulièrement attentive à l'évolution du social d'après guerre. Elle a enrégistré le message et les directions des reformes sociales. A cette époque, malgré ses fortes tendances individualistes, l'intellectualité se rattache aux intérêts généraux des classes sociales qui soutienent les fondements de la nouvelle société-le prolétariat et la paysannerie. Les intellctuels sont de plus en plus conscients que leur idéal individuel se réalisent uniquement en rapport avec l'enssemble des réalités sociales. Cette constatation invite l'intellectuels à une orientation dans la vie et dans la création, conforme au sens de l'activité sociale. Cette perspective a permis également une autodéfinition du status socio-politique de l'intellectuel. Il est de plus en plus interessé par le „bien publique" et les „problemes de la cité", considerant que sa place dans la société est dépendante de la manière dont son travail créatif exprime l'esprit de la société[54].

L'approchement de plus en plus rapide de l'intelectualité des classes ouvrière et payssane a été possible grace au caractère unitaire de leur activité productive et créative dans le domaine matériel et culturel, les uns et les autres ayant pour but le développement des moyens de subsistance de la collectivitée. Tenant comte de ces faits, G. Călinescu soulignait à juste titre les motivations de la collaboration politique avec ces classes sociales: „si nous intellectuels-disait-il-nous ne sommes pas par définition exploitateurs, si nous vivons honnêtement de l'effort de notre esprit, côte-à-côte avec les ouvriers et les paysans, nous ne pouvons être politiquement séparés d'eux. Quoi qu-il en soit, continuait-il, nous avons été avant des prolétaires, nous serons dorénavant des producteurs libres, notre tâche est de comprendre le travail"[55].

Un des problèmes les plus controversés dans les milieux intellectuels d'après guerre a été celui des rapports intellectuel-science-culture et politique. Ce débat n'était pas tout à fais nouveau; ce qui était différent maintenent c'était l'orientation qui l'animait. Dès les premiérs jours de la réconstruction, les intellectuels définissaient la politique, certe de leur point de vue, comme étant l'angajement de „servir le peuple et d'accepter le progrès"[56]. De ce niveau on critiquait l'attitude „d'esprit pure" ou de „contemplation". Si la politique était un facteur dans le résolution de grands problèmes de la contemporaneité, on estimait que celle-ci n'avait pas l'intention de s'attaquer aux prérogatives de la raison, du moment ou cette raison contribue à l'oeuvre de clarification de la vérité. Autrement dit, entre le professionnalisme intellectuel et les préoccupations politiques il n'y a pas d'incompatibilité, au contraire, les deux composan-

[53] „Naţiunea" [La Nation], III, no. 567, 18 fevr. 1948, p. 2.
[54] George Călinescu, *Rostul scriitorului [Le rôle de l'écrivain]*, dans „Naţiunea", I, no. 165, 7 oct. 1946, p. 3.
[55] Idem, III, no. 556, 5 fevr. 1948, p. 1.
[56] George Călinescu, *Texte social-politice*, p. 121.

tes sont étroitement liées. Cette opinion reposait aussi sur la sociologie d'Emile Durkheim, comme on puisse le constater d'après la campagne menée par la revue „Viața Românească" (1945), qui essayat d'attirer l'attention aux intellectuels sur le rapport réel existant entre science-politique, politique-science tout en précisant la contribution des sciences sociales au développement du politique et de la société[57]. La conclusion à laquelle adhéraient la pluspart des intellectuels etiat qu'une politique est réelle si elle s'interesse aux problèmes de la science et de la culture, cela obligeant à reconnaître la contribution des intellectuels, par leur création, à l'evolution et au progrès économico-social général.

Des importants mutations s'accomplissent également dans le domaine des relations entre les intelectuels et les partis politiques. Si avant la guerre certains intellectuels étaient rattachés à certains partis politiques, ils n'y activaient pas en tant qu'intellectuels mais en tant que politiques. Après l'insurection du 23 Août 1944 et surtout après la libération de la Roumanie les partis politiques de gauche et le gouvernement Dr. P. Groza ont fait appel à la profession et à l'activité créatrice des intellectuels[58]. Cette opinion aussi que l'experience acquise durant la période de la résistance a conduit, de plus en plus, l'intellectualité roumaine vers une organisation propre, non seulement professionelle-sindicale mais politique aussi. L'Union des Patriotes a continué son activité après la guerre mais on vois apparaître d'autres organismes politiques, comme par ex. le Groupement Universitaire Démocratique (oct. 1944) qui soutenaient le processus révolutionaire de démocratisation du pays, les transformations sociales.

L'Union des Patriotes a constitué le noyau du Parti National Populaire créé en janvier 1946. Il était composé des classes moyennes mais englobait surtout l'intellectualité. Dès le début, cette organisation se prétendait être „un parti démocratique d'un nouveau type". C'est par cette formule que le P.N.P. voulait souligner la distance par rapport aux anciens partis bourgeois. En ce qui concerne le programme, il accepte la platforme politique des forces démocratiques, proposant d'accorder les intérets propres aux intellectuels avec l'esprit novateur de temps. Ainsi, le P.N.P. a eu l'important rôle de diriger les intellectuels vers une collaboration avec la classe ouvrière[59]. La prestigieuse activité politique de l'intellectualité progessiste a déterminé l'entrée de quatre membres de l'Union des Patriotes dans le gouvernement Dr. P. Groza.

Vue le caractère particulièrement complexe de la situation internationale, le gouvernement a fait appel aux personnalités les plus remarquables de la science et de la culture pour déployer leur activité dans la diplomatie[60]. Ainsi, à des savants comme I. Iordan, S. Stoilov, M. Radea, G. Moisil le guvernement a confié de défendre les intérêts de la Roumaine, au niveau diplomatique, dans lee principaux capitales du monde-Moscou, Paris, Washington, Ankara. Après l'instauration de la

[57] „Viața Românească", XXXVII, no. 3—4, 1945, p. 173—174.
[58] George Călinescu, *op. cit.*, p. 11.
[59] „Națiunea", II, no. 349, 28 mai 1947, p. 3; no. 350, 29 mai 1947, p. 3.
[60] Ion Enescu, *Politica externă a României în perioada 1944—1947 [La politique externe de la Roumanie dans la période 1944—1947]*, Bucureşti, 1979, p. 229.

République (30 dec. 1947) d'autres intellectuels, comme M. Sadoveanu, C. I. Parhon ont été investis avec des hautes responsabilités dans le gouvernement.

L'activité de création artistique et scientifique deployée par les intellectuels a eu un large echo pendant cette période. L'appel au profesionnalisme de l'intellectualité a eu le but d'encourager et soutenir les nouvelles créations. En même temps il faulait tenir compte du fait qu'à l'émancipation politique des classes productrice, après le 23 Aôut 1944, devait suive aussi une émancipation spirituelle et les transformations économico-sociales du pays entrainaient des transformations de la culture et de l'instruction. On estimait qu'un climat favorable à la création ne dependait pas uniquement d'une élite intellectuelle mais surtout de l'élévation de la moyenne de la culture au niveau des masses. C'est pour cela qu'une politique de la culture s'imposait dans le sens de l'élévation du niveau culturel des tous les citoyens de la société[61].

Le climat des changements politico-sociaux exigait aux créateurs du domaine de la culture non seulement de continuer des traditions mais aussi „de tracer un sens de vie et de combat"[62] Ce changement de sens ne signifiait pas le déclanchement d'une „crise de la culture",[63] vue le caractère durable dans le temps de la culture, mais une nouvelle optique dirigée vers la constitution de la culture socialiste. Ce nouveau type de culture devait réaliser „une nouvelle façon d'aborder et de comprendre l'homme"[64]. L'historien de la littérature Al. Piru considerait que „cette époque de transition" (1944—1948) engendrerait des grandes oeuvres, dès que les structures de la nouvelle société trouveront ses fondements[65].

Confrontées aux problèmes de la réconstruction et de la révolution, la science et la culture se sont mises volontièrs et pleinement au service des forces sociales et politiques roumaines promotrices du progrès et de nouvel ordre sociale-le socialisme. Ces voies d'évolution des intellectuels et de la culture de la Roumanie se sont trouvés, dès 1948, sous l'influence des effets politiques du climat international et particulièrement de la „guerre froide". Mais, fait incontestable, la présence des intellectuels dans le procès révolutionnaire des grandes changements économiques et sociaux en Roumaine, de 1944 à 1948, en tant que militants politiques et créateurs artistiques ou scientifiques est une présence de marque, issue du patrimoine de la tradition culturelle roumaine et d'une importance valorique novatrice, engendrée par les idéaux de progrès et de civilisation.

VASILE PUȘCAȘ

---

[61] „Națiunea", I, no. 110, 3 aôut 1945, p. 1.

[62] Idem, II, no. 335, 9 mai 1947, p. 2.

[63] Le débat sur le fénomène de „crise de la culture" a provoqué également l'intervention de Lucrețiu Pătrășcanu, *Noțiunea de criză aplicată culturii [La notion de crise appliquée à la culture]*, dans „Studii", I, no. 1, 1948, p. 110. 116.

[64] „Națiunea", II, no. 474, 23 oct. 1947, p. 2.

[65] Voir dans Idem, II, no. 235, 2 jan. 1947, p. 1; aussi dans Al. Piru, *Panorama deceniului literar românesc. 1940—1950 [Le panorama de la décennie littéraire roumaine]*, București, 1968, p. 85. A retenir et les opinions concernant le „moment spirrituel" 1945—1946, aussi que les considérations sur le fénomène littéraire d'après guerre et la révolution sociale chèz Eugen Simion, *Scriitori români de azi [Écrivains roumains d'aujourd'hui]*, vol. 2, București, 1979.

CENTRUL DE STUDII ŞI CERCETĂRI PRIVITOARE LA TRANSILVANIA. ISTORIC ŞI ACTIVITATE (1942—1948). I.

O serie de cercetări recente[1] au analizat şi demonstrat preocuparea sporită a frontului istoriografic românesc interbelic, cu funcţiile militant-progresistă dezvoltată, faţă de dinamica şi seismele politice manifestate şi receptate cu precădere în deceniul patru, datorită recrudescenţei tezelor neştiinţifice revizioniste ce au avut menirea să premeargă şi să iniţieze acţiunea diplomatică săvîrşită la adresa României în august 1940. Campania de demascare şi invalidare din punct de vedere ştiinţific a inclus elaborarea şi publicarea unor lucrări cu caracter politologic, juridic, istoric, geografic, etnografic şi cultural-ideologic care au acoperit spaţii vaste şi însemnate în explicarea demersului autohton. Prevalenţa aportului de natură juridică şi politologică în ansamblu se demonstra prin faptul că studiile respective făceau apel şi tratau decizii guvernamentale ori elemente statistico-demografice, în adiacenţa contribuţiilor etno-istorice sau a celor geografice care demonstrau dreptul neştirbit şi integritatea teritorială deplină a teritoriului românesc, odată cu dezvăluirea şi negarea teoriei distrugerii unităţii economice a Europei centrale. Un anume gen de abordări istorice se conturau a fi mai actuale şi mai necesare drept bază sau punct de plecare atît pentru discuţii ori controverse ştiinţifice cît şi pentru oferirea de informaţii şi documentare. Suita de scrieri iniţiată pentru lămurirea opiniei publice interne şi externe care fusese insuficient sau uneori tendenţios documentată asupra unor chestiuni de istorie românească contemporană ori în legătură cu momente şi evenimente diverse de interes european a beneficiat de existenţa şi acţiunea unui organism instituţional preocupat de laturile speciale ale propagandei. Între modalităţile de cercetare şi publicare încetăţenite acum pentru ca să se ofere armătura ştiinţifică necesară pentru temeinicia acţiunilor diplomatice româneşti în străinătate se pot include: 1) tipărirea unor lucrări originale sau a unor traduceri; 2) întocmirea de numere speciale pentru

---

[1] Gh. Buzatu, Gh. I. Florescu, *Al doilea război mondial şi România. O bibliografie*, Iaşi, 1981; D. Ciurea, *Unirea Transilvaniei, imperativ istoric; Note istoriografice*, în *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol"* Iaşi, XX, 1983, p. 47—49 *(AIIAI)*; L. Lazăr, *Consideraţii istoriografice referitoare la problema antirevizionismului*, în *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 507—513; Fr. Kellogg, Gh. Buzatu, *N. Titulescu and Transylvania*, în *Românii în istoria universală*, II/1, Iaşi, 1987, p. 653—660 *(Românii...)*; G. G. Marinescu, *Poziţii antirevizioniste în publicistica românească din perioada interbelică*, în *Românii...* III/1, 1988, p. 685—694.

presa străină; 3) elaborarea unor capitole în bibliografiile occidentale, 4) realizarea de buletine informative; 5) publicarea articolelor în presa externă; 6) organizarea de expoziții; 7) participarea la turnee și festivaluri artistice și la congrese științifice; 8) subvenționarea lectoratelor, a bibliotecilor românești din străinătate precum și a societăților bilaterale; 9) difuzarea publicațiilor cu caracter de propagandă; 10) asigurarea tuturor serviciilor pentru vizitatorii străini. Răspîndirea în afară a tipăriturilor constituia un element important în acțiunea întreprinsă și se făcea prin intermediul reprezentanțelor diplomatice autohtone și a unor persoane particulare, asociații sau instituții aflate în colaborare cu ministerele de resort[2].

În plan general, ofensiva și utilitatea propagandei cu caracter politic se dezvoltase în intensitate către mijlocul anilor 30 tocmai datorită strădaniei de parare eficientă a campaniei revizioniste tot mai agresive. Două întrebări se impuneau să-și afle răspunsul cuvenit: a) în ce măsură se puteau recepta de către opinia publică internațională publicațiile de informare și documentare tipărite în interesul cauzei naționale?; b) necesitatea confruntării cu acțiunea și realizările unor servicii de propagandă străine și în primul rînd cu cele ale ideologiei revizionist-revanșiste! În virtutea unei aserțiuni rostite de N. Iorga despre caracteristica esențială a genului de publicație de propagandă destinată informării și documentării străinătății asupra realității autohtone, „care nu trebuie să uite nimic, nu trebuie să exagereze ... ci să conțină idei adevărate, controlabile, expuse limpede, discret și modest“,[3] literatura respectivă făcea rabat în nota polemică și își manifesta caracterul exclusiv informativ odată cu fixarea elementelor de bază în date controlate riguros. Desigur că reacția externă revizionistă susținută intens sub raport propagandistic a atras după sine antireacția manifestată promt în răspunsuri românești în scris și oral, în amfiteatre, presă, cuvîntări și în publicații științifice pe seama informării opiniei publice și a celei de specialitate externe.

Este de netăgăduit faptul că în anii premergători izbucnirii conflagrației ultime mondiale și în situația izolării externe a României și a amenințării fățișe venite din partea revizionismului în agresiune declarată, reprezentanții spiritualității noastre au realizat un front comun și au luat atitudine mai ales datorită faptului că propaganda oficială își îndreptase atenția cu precădere spre cercurile intelectuale, către universitari îndeosebi, tocmai în ideea de a se potența la maximum sentimentul de răspundere incumbat elitei intelectuale față de destinul națiunii. Un alt argument în acest sens fusese oferit de intervalul temporal în care se manifestase atitudinea de espectativă în propaganda față de țările vecine, fapt cu urmări mai puțin importante totuși în acțiunea purtată acum pentru cimentarea conștiinței unității naționale și caracterizată de ponderea cres-

---

[2] N. Dascălu, *La propagande extérieure de la Roumanie pendant les années, 1930—1934*, în *Revue roumaine d'histoire*, XXIII, 1984, nr. 1, p. 56, 60; M. E. Ionescu, *Puterea cuvîntului*, București, 1984, p. 122; M. Fătu, *Contribuții la studierea regimului politic din România (septembrie 1940—august 1944)*, București, 1984, p. 92.

[3] N. Iorga, *Propaganda în străinătate*, în *Politica externă a României*, București, f.a., p. 270, 275.

cută acordată rolului contrapropagandei prin dezmințiri și puneri la punct în stil lapidar, precis și documentat.

În acest context declarat, specialiștii Universității din Cluj au fost implicați în dialogul cu străinătatea și au contribuit la activitatea de replică prin lucrările de răspuns și lămurire sub formă de memorii documentate, așternute la momentul oportun la dispoziția factorilor guvernamentali. Atributul ce caracteriza îmbinarea necesității științifice cu deziderațul patriotic la pleiada de savanți militanți care denotau atitudine profund angajată se manifestă și în cazul universitarilor clujeni, beneficiari din 1934 de un cadru programatic de cercetare, dezvoltat odată cu apariția publicației „Revue de Transylvanie"[4] întru argumentarea legitimității ființări unitare a Transilvaniei străbune cu patria mamă. În conjunctura unui apel tot mai insistent la istorie, nu numai în calitate de armă de apărare, efortului științific inițiat și diriguit de prof. S. Dragomir i se raliază într-o fază următoare truda colectivă la elaborarea și publicarea celei dintîi sinteze documentare a istoriei Transilvaniei românești sub toate aspectele, volumul „La Transylvanie" (1938), realizare sorgimentată și condusă pînă la capăt de prof. I. Lupaș[5].

Pentru a demasca aparentul scop științific care acoperea în realitate un interes politic major, înfățișînd străinătății istoria Ungariei în chip tendențios și conform tezei ce includea zona transilvană unei supremații dintotdeauna alta decît românească, studiile speciale întru lămurirea acestei problematici au fost întocmite într-o fază următoare de specialiști competenți sub îndrumarea prof. S. Dragomir în calitate de ministru al minorităților între februarie 1939 și iulie 1940[6]. Deviza una-

---

[4] S. Mîndruț, *La „Revue de Transylvanie" et l'école d'histoire de Cluj (1934—1944)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, XXXII, 1987, nr. 1, p. 65—75 *(SUBBH)*; Idem, *„Revue de Transylvanie". 1934—1944. Bibliografie*, Cluj-Napoca, 1987, 31 p; N. Antonescu, *Revue de Transylvanie*, în *Viața românească* LXXXIII, 1988, nr. 1, p. 87—89.

[5] vezi preliminarii la Gh. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, ediții în română, 1940 (1988), germană, italiană, 1942; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1938, 1945, ediții în germană, italiană, 1943; *Enciclopedia României*, I—IV, București, 1938—1943; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I—VI, București, 1938—1946; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I—V, București, 1938—1943; La *Transylvanie*, București, 1938, autori C. Daicoviciu, S. Dragomir, I. Lupaș, S. Manuilă, I. Moga, C. Petranu, D. Popovici, L. Someșan, R. Vuia; volum prezentat la Expoziția mondială de la Paris, vezi recenzii de H. Georgescu în *Anuarul Institutului de istorie națională Cluj*, VII, 1936—1938, p. 774 *(AIIN)*, L. Makkai, în *Századok*, LXXII, 1938, p. 232—237, I. Lupaș, *Historia militans*, în *AIIN*, X, 1945, p. 393, I. Crăciun și Șt. Pascu, în *Idem*, p. 636—637, 712.

[6] E. Speranția, *Figuri universitare. Silviu Dragomir*, în *Steaua*, XVII, 1966, nr. 11, p. 43—46: despre „The ethnical minorities in Transylvania", 1927; M. Tudorică, I. Burlacu, *Guvernele României între anii 1866—1945*, în *Revista Arhivelor*, XLVII, 1970, nr. 2, p. 459—461; V. Bobocescu, *Acțiuni antirevizioniste pentru apărarea independenței naționale a țării desfășurate de masele populare ale naționalităților conlocuitoare din România (1933—1940)*, în *Anale de istorie*, XXXII, 1987, nr. 6, p. 89, 94, 97, 99 *(AI)*; P. Teodor, *Silviu Dragomir personalitate a istoriografiei românești*, în *Tribuna*, XXXII, 1988, nr. 10, p. 8: subliniază latura de organizare a cercetării și difuzării scrisului istoric românesc peste hotare; Șt. Pascu, în *Idem*, XXXII, 1988, nr. 22, p. 2; M. Păcurariu, *O sută de ani de la nașterea istoricului Silviu Dragomir (1888—1962)*, în *Mitropolia Ardealului*, XXXII, 1988, nr. 2,

nimă sub termenii căreia se conlucra febril și util consta în aprofundarea misiunii de a cunoaște, înțelege și înfățișa cît mai veridic trecutul pentru a contribui la slujirea prezentului diplomatic-politic înnegurat de iminența unor evenimente grave la adresa ființării etnico-statale a țării. Acțiunea va fi continuată pînă în vara anului 1940, cînd sub diriguirea aceluiași S. Dragomir, mănunchiul de cercetători participau la adunarea materialului documentar în cadrul „Biroului de studii" al Ministerului de externe, cu menirea să pareze în ultimă instanță ofensiva istoriografiei ungare care încerca, cu asentiment german și italian, să justifice tendința de expansiune în zona central-europeană.

Asupra finalității politice a ideii existenței unei Ungarii milenare, a revendicării exclusiviste cu privire la apărarea Europei împotriva pericolului otoman și a vehiculării tezei imigrationiste la anumiți reprezentanți ai școlii istorice respective, depun mărturie lucrările elaborate și răspîndite pentru convingerea opiniei publice interne în legătură cu făptuirea unor acte politice necesare cît și pentru a capta interesul și aderența străinătății față de argumentele politico-istorice manipulate sub veșmîntul sumedeniei de broșuri traduse în limbi de circulație[7]. Frontul istoriografic românesc a replicat promt prin lucrările publicate de universitarii care au îndeplinit ocazional anumite misiuni științifice pe lîngă ministere de profil tocmai în ideea de a se preîntîmpina în mod organizat și temeinic avalanșa de manifestări istorice care țineau denaturarea realității în favoarea servirii actului politic conjunctural. Așa de pildă, adresa oficială trimisă la 4 aprilie 1940 de G. G. Giurescu lui P. P. Panaitescu conținea invitația de a participa la consfătuirea preconizată de Ministerul propagandei pentru a se preciza studiile de natură istorică, geografică, etnografică necesare a fi elaborate pentru intensificarea acțiunii românești în străinătate. Raportul de activitate înaintat de

---

p. 109—122: despre traiectul evoluției științifice a istoricului patriot, notar la Alba Iulia, șeful „Biroului Presei" din Consiliul Dirigent și autorul studiilor de istorie modernă și contemporană a Transilvaniei; N. Stoicescu, *100 de ani de la nașterea istoricului Silviu Dragomir*, în *Revista de istorie*, XLI, 1988, nr. 5, p. 525—534; Arh. Stat. Deva, *fond S. Dragomir*, nr. 4, f. 242: Declarație I. Lupaș, Sibiu, 20 septembrie 1948 despre refuzul prof. S. Dragomir în 25 august 1940 ca să-și prelungească mandatul ministerial; C. Mustață, *În viltoare timpului*, București, 1988, p. 170: T. Morariu amintea truda propagandistică din anii 1938—1940 între Cluj, București și Paris.

[7] L. Makkai, *A román történetirás*, în *Sz*, LXXII, 1938, nr. 1—3, p. 60—65; L. Elekes, *A román történetirás*, în *Idem*, LXXIV, 1940, nr. 1—3, p. 30—83; Al. Alföldi, *Dákok és rómaiak Erdélyben*, în *Idem*, nr. 4—6, p. 129—180; L. Elekes, *A román fejlődés. I—II*, în *Idem*, nr. 7—8, p. 278—313, nr. 9—10, p. 361—401; *Die Siebenbürgische Frage*, Budapesta, 1940, sub redacția lui Imre Lukinich și cu aportul a 32 de autori; prefața din iulie 1940; vezi recenzii critice la S. Dragomir, *Problema Transilvaniei*, în *Transilvania*, LXXII, 1941, nr. 1, p. 1—18 *(Tr.)*, A. Sacerdoțeanu, în *Hrisovul*, I, 1941, p. 482—491; S. Dragomir comunicare la secția istorică a Academiei Române în 4 octombrie 1941 cu titlul „Considerații istorice despre statutul frontierelor Transilvaniei", în *Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine*, XXIII/1, 1942, p. 133—135 *(Bulletin)*; *Erdély*, I—II, Budapesta, 1940, prefața din august, vezi recenzii la M. P. Dan în *Revue de Transylvanie*, X, 1944, nr. 1—2, p. 142—143, I. Lupaș, în *AIIN*, X, 1945, p. 392, 393; pentru aspectul general, vezi Gyula Juhász, *Die Propagande in Ungarn während des Zweiten Weltkrieges*, în *La propagande pendant la deuxième guerre mondiale*, București, 1980, p. 415—428.

I. Moga către C. Daicoviciu cu data de 16 noiembrie 1944 menționa textual preocuparea stăruitoare pentru cercetarea problemelor transilvane în apărarea drepturilor românești atît prin publicații cît și prin activitatea efectivă desfășurată în cadrul „Biroului de studii" al Ministerului de externe în vara anului 1940[8].

După pronunțarea verdictului de la Viena și în situația conștiinței naționale profund șocate și care recepționase cu intensitate dauna raptului teritorial, se reverberează un sentiment de justiție ultragiată a conștiinței intelectualității, asupra căreia plana întrebarea dacă a contribuit în măsură suficientă la informarea opiniei publice străine în legătură cu apartenența dintotdeauna a Transilvaniei la România. Este cert faptul că atitudinea mai puțin netedă și lipsită de echivoc în propaganda pe direcția necesității restaurării integrale a Transilvaniei românești se impunea vădit pentru reprezentanții frontului istoric autohton și datorită conjuncturii în care sentimentul de frustrare existent și conștiința colectivă cu dorința de revanșă în pronunțare, atrăgeau justificat rostirea suitei de argumente istorice, geografice și etnografice sub formă de articole și studii. Starea de spirit generală sensibilizată reclama astfel chestiunea refacerii unității național-statale, campania pentru demonstrarea latinității poporului și a limbii, prezentarea drepturilor românești asupra întregii vetre strămoșești, concomitent cu demascarea atrocităților din nordul Transilvaniei, acțiunea rămasă în surdină din rațiuni de politică externă, cel dintîi pas fiind armistițiul de presă survenit între România și Ungaria la 15 octombrie 1940. Majoritatea istoricilor noștri și-au continuat astfel activitatea științifică și propagandistică de negare

[8] S. S. Gorovei, L. Năstasă, P. Țurlea, *„Școala nouă", de istorie. Mărturii documentare*, în *AIIAI*, XXIV, 1987, nr. 2, p. 453; *Muz. Ist. Trans., fond C. Daicoviciu*, nr. C2 640; pentru istoriografia anului 1940, vezi bibliografia Gh. I. Brătianu, în *Marea Neagră*, I, București, 1988, p. 52—53 și I. Agrigoroaiei, *Gh. I. Brătianu în apărarea drepturilor naționale ale poporului român*, în *Românii* ... III/1, 1988, p. 1—12; *Confluențe istoriografice românești și europene. Gh. I. Brătianu*, Iași, 1988, 549 p.; V. F. Dobrinescu, *Gh. I. Brătianu și unele probleme ale consolidării statului național unitar*, în *RI*, XIL, 1988, nr. 12, p. 1177—1184; S. Mehedinți, *Ce este Transilvania?*, I. Moga, *Das Siebenbürgische Problem. Ein kurzer historischer Rückblick*, ediție și în italiană; Idem, *Siebenbürgen in dem wirtschaftsorganizmus des Rumänischen Bodens. Geschichtlicher Rückblick;* Idem, *Problema transilvană*, în *Tr.*, LXXI, 1940, nr. 5—6, p. 168—179; despre activitatea prof. I. Moga vezi raportul din 30 iunie 1942, în *Anuarul Universității din Cluj-Sibiu pe anul 1941—1942*, Sibiu, 1943, p. 546 *(Anuarul ...)*, T. Morariu, *Entwicklung der Bevölkerungsdichtigkeit Siebenbürgens während der Jahre 1840—1930;* S. Opreanu, *Siebenbürgen. Eine Naturgegebene Ergänzung des Rumänischen Lebensraumes*, ediție și în italiană; C. Sassu, *Românii și ungurii. Premise istorice*, ediții în franceză, germană, italiană, engleză; vezi și recenziile semnate de C. D. Fortunescu la articolul critic din „Südost Forschungen", 1940, nr. 1 despre volumul lui L. Tamás în legătură cu originile românilor și la studiul prof. C. Petranu din „L'Europa Orientale", 1940, nr. 5—6 drept răspuns la teza despre distrugerea monumentelor artistice, în *Arhivele Olteniei*, XIX, 1940, p. 397, XX, 1941, p. 354 *(AO);* despre studiul publicat la Londra în august 1940 de Marcu Beza „Bessarabia and Transylvania. An explanation" și activitatea emigrației române în lumea anglo-saxonă între 1940—1943, vezi V. F. Dobrinescu, în *Românii*. II/1, 1987, p. 535—548.

a valabilității Dictatului și de reliefare a drepturilor imprescriptibile asupra Transilvaniei în lucrări de specialitate traduse în limbi străine[9].

Reprezentanții Universității clujene siliți de vitregia evenimentelor să se refugieze la Sibiu au rămas în continuare mesagerii afirmării în interior și exterior a dezideratului integrității statale. În ședința Consiliului universitar din 1 septembrie 1940, prof. O. Ghibu, vicepreședinte al „Comitetului pentru afirmarea vrerilor Transilvaniei" creat tocmai în 30 august, propusese redactarea unui protest împotriva actului impus la Viena, sub forma unei lucrări științifice. În răstimp minim, Gh. I. Brătianu dezbătea la Universitatea din București fapta lui Mihai Viteazul în Transilvania, subliniind caracterul necesar al Marii Uniri drept firească urmare a întregii evoluții istorice și a eforturilor poporului român, pentru ca tot acum, prelegerea inaugurală rostită la 11 noiembrie 1940 să se axeze pe invocarea evoluției ideii naționale la unguri și români[10].

Suita de acțiuni de propagandă organizate unitar cu acordul autorității guvernamentale în scopul menținerii treze a conștiinței naționale în nordul Transilvaniei și a sensibilizării opiniei publice internaționale asupra drepturilor legitime ale poporului român includea alături de ciclurile de conferințe din țară și străinătate seria de lucrări publicate în limbi de circulație și cu un profil tematic divers: studii istorice, contribuții toponimice și lingvistice, chestiuni de teorie literară, de raporturi româno-ungare, probleme geografice, de artă, filosofie, pedagogie, științe juridice și etnografie. Într-un moment în care contactele între cercetătorii din domenii diferite erau reduse la minimum din pricina războiului, la fel circulația îngreunată a lucrărilor de profil odată cu suspendarea temporară ori restrîngerea obligatorie a cîmpului de investigare a revistelor de specialitate, publicațiile românești tipărite și răspîndite, dincolo de valoarea morală incumbă un spirit critic, deplina stăpînire la literaturii de specialitate și amploarea teritoriilor cercetate. În cazul studiilor de istorie trebuie relevată neapărat măsura în care istoria națională beneficia de tangența cu cea universală în care este inclusă și tratată integral[11].

[9] Gh. Zaharia, N. Copoiu, *Propaganda rezistenței și a războiului antihitlerist în România*, în *AI*, XXV, 1980, nr. 2, p. 97; O. Matichescu, *Istoria nu face pași înapoi*, Cluj-Napoca, 1985, p. 182; Gh. Buzatu, I. Agrigoroaiei, I. Pătroiu, *Problematica referitoare la dictatul fascist de la Viena (30 August 1940) în istoriografia universală contemporană*, în *Românii...* II/1, 1987, p. 743—761; Gh. I. Bodea, V. T. Suciu, I. I. Pușcaș, *Administrația militară horthystă în nord-vestul României*, Cluj-Napoca, 1988.

[10] A. Simion, *Dictatul de la Viena*, Cluj, 1972, p. 213; S. Neagoe; *Viața universitară clujeană interbelică*, II, Cluj-Napoca, 1980, p. 257; Gh. I. Brătianu, *Cuvinte către români*, București, 1942, 15—44, p. 85—94.

[11] pentru istoriografia românească din 1941 vezi Gh. I. Brătianu, în Marea Neagră, *op. cit.*, p. 52—53; S. Dragomir, *Die Siebenbürgische Frage;* G. C. Giurescu, *Die europäische Rolle des rumänisches Volkes;* I. Lupaș, *Siebenbürgen, das Herz des rumänischen Lebenraumes;* Șt. Manciulea, *Românii și minoritățile etnice din Transilvania și Părțile ungurene în întîia jumătate a veacului al XIX-lea;* S. Manuilă, *Antwort am Herrn Tibor Eckhardt;* idem, *Die Volkpolitischen Folgen der Teilung Siebenbürgens;* S. Mehedinți, *Was ist Siebenbürgens?;* I. Moga, *Românii din Transilvania medievală*, în *Tr.*, LXXII, 1941, nr. 3, p. 192—200, versiune ita-

În răstimpul în care contradicțiile dintre București și Budapesta se axau pe tema dictatului și a regimului discriminatoriu față de românii din nordul Transilvaniei și după încercarea eșuată de pacificare germană prin armistițiul de presă din aprilie 1941, schimbul de mesage din vara aceluiași an între istoricii de frunte din centrele universitare autohtone se centra pe pronunțarea necesității întîlnirii și a colaborării dintre reprezentanții institutelor de cercetare pentru reușita volumului aflat în însărcinarea Institutului de istorie națională din București, cu menirea să demonstreze drepturile autohtone și nedreptatea actului de la Viena, dar să răspundă totodată într-o tratare sintetică publicației de propagandă ungare, sugestiv intitulată „Siebenbürgen[12]. Memoriul grupului de istorici clujeni înaintat conducerii Universității în 21 iunie 1941 semnala dorința expresă de a contribui la acțiunea de apărare a patrimoniului național cu armele științei și prin participarea la elaborarea replicii la volumul sus menționat. C. Daicoviciu stăruia în ședința Senatului universitar din 2 august 1941 pentru sprijinul mai insistent din partea oficialității față de încercarea specialiștilor ca prin știință și documente să invalideze ideile propagandei tendențioase. În aceași direcție, rectorul I. Hațieganu propunea la 12 septembrie 1941 instituirea unui „fond de editură" pentru lucrări științifice cu caracter național actual și care demonstrau adevărul despre integritatea Transilvaniei ca parte inseparabilă a României. Dezbateri au avut loc în cadru academic și în presă în legătură cu rolul Universității clujene la Sibiu, cu menirea și datoria de a răspunde prin știință și adevăr la propagarea istoriei țării, cercetată sub toate aspectele drept replică la aserțiunile străine, un rol important revenind pleiadei de istorici de la Institutul de istorie

---

liană în *Revue historique du sud-est europeéne*, XIX, 1942, nr. 1, p. 183—287 *(RHSEE)*; Idem, *La Transylvania nello spazio economico romeno*, ediție în germană, 1942; Z. Pâclișeanu, *Deutsche und Magyaren*; Idem, *L'Ungheria contro le sue minoranze ethniche*, ediție în germană; Idem, *Wass heisst Ungarische Nationalität?*; R. Seișanu, *Transilvania românească*; H. Ursu, *Kurze rumänische Geschichte*; G. Vâlsan, *La Transilvania nel quadro unitario del territorio dello stato romeno*; despre propaganda în străinătate, vezi Șt. Pascu, *Momentele dificile trec dar memoria le păstrează* în *Revista de istorie și teorie literară*, XXXV, 1987, nr. 3—4, p. 163 *(RITL)*; C. Mustață, *op. cit.*, p. 47; C. D. Fortunescu recenzii la articole de Gino Lupi, A. Giannini și Mario Ruffini, în *AO*, XX, 1941, p. 354, 362, XXI, 1942, p. 416—417, 432; despre acțiunea prof. C. Isopescu și „Letteratura romena" de Ramiro Ortiz, în *Analele Academiei Române. Desbaterile*, t. LXII, 1941—1943, București, 1943, p. 20—21 *(An. Acad. Rom...)*; despre publicistica lui V. V. Tilea și Matyla Ghyca, în V. F. Dobrinescu, *op. cit.*, p. 542; vizavi de istoriografia ungară, vezi *Erdélyi és népei*, Budapesta, 1941, sub redacția lui Elemér Mályusz și prefața din decembrie 1941; S. Dragomir, *Asimilare în evul mediu*, în *Tr.*, LXXII, 1941, nr. 4, p. 323—325: studiu critic față de volumul susmenționat; Zs. Szász, *Hungarians-Rumanians*, în *The Hungarian Quarterly*, VI, 1940—1941, nr. 4, p. 589—610: număr special dedicat istoriei transilvane; E. Lukinich, A. Fekete-Nagy, L. Makkai, L. Gáldi, *Documenta historia Valachorum in Hungaria ilustrantia usque ad annum 1400*, Budapesta, 1941; recenzii la I. Moga, *Păreri istorice ungurești privitoare la românii din Transilvania medievală*, Sibiu, 1941, ediție germană, în *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, VI, 1942, nr. 1—3, p. 98—113; vezi și L. Makkai, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, VIII, 1942, nr. 3—4, p. 440—485 *(AECO)*; I. Moga, în *AIIN*, VIII, 1939—1942, p. 443—474; G. Gündisch, în *Deutsche Forschung in Südost*, I, 1942, nr. 2, p. 231—284 *(DFS)*; *Erdélyi magyar egyeteme*, Cluj, 1941.

națională, de filologi și istorici de la Institutul de studii clasice, Muzeul Limbii Române și etnografi de la Muzeul Etnografic[13].

Succesiunea de conferințe ținute de specialiști renumiți pentru epoci istorice diferite între 1941 și 1942 reprezentase corolarul acțiunii concertate la nivel superior pentru informarea opiniei publice interne și externe asupra dictatului făptuit în 30 august 1940. Combaterea propagandei străine și dezvăluirea caracterului nefast al actului de la Viena a fost realizată de către I. Crăciun, S. Dragomir, I. Lupaș, I. Moga în cadrul „Extensiunii universitare" și la institutele de cercetare similare din București. Th. Capidan se află într-un turneu de conferințe la Viena și Berlin, S. Dragomir expune în toamna anului 1941 la universitățile din Viena și Wroclaw despre istoria sud-est europeană, încununîndu-și demersul științific cu conferința de rezonanță despre „Politica minoritară a României între 1918—1940", I. Lupaș tratează în cursul turneului de 12 conferințe subiecte de istorie transilvană iar R. Vuia atinge chestiuni de etnografie românească la Berlin. Gh. I. Brătianu expunea la 20 februarie 1942 conferința intitulată „Problema trecutului românesc" în care demonstrează tezele false ale istoriografiei străine pentru ca să dezbată la Academie despre „Tradiția istorică a fondării voievodatelor românești în lumina studiilor recente", vizînd în fapt volumul de documente editat la Budapesta în 1941. Z. Pâclișeanu conferențiază în ciclul organizat de Institutul de istorie națională „A. D. Xenopol" din Iași la 13 decembrie 1942 despre „Evoluția politicii românești în Transilvania"[14].

Discuția statutului prezent și îndeosebi de viitor al zonei tratate mai sus depășește bariera limitată a disputei româno-ungare, relevată mai cu seamă cu prilejul contactelor dintre Antonescu și Hitler în februarie 1942. Chestiunea apartenenței definitive devenise așadar de apanajul

---

[12] Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, *fond I. Lupaș*, nr. 418: I. Breazu, L. Onu—I. Lupaș, 6 mai 1941: propun colaborare cu titluri indicate; *Idem*, *nr.* 815: C. C. Giurescu—I. Lupaș, iulie 1941; nr. 816: București, 1 iulie 1941, expediată adresa de colaborare; Muz. Ist. Trans., *fond Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția Transilvania (CMIT)*, nr. 59/1941: C. Daicoviciu—C. C. Giurescu, Sibiu, 11 iulie 1941; Arh. Stat. Cluj, *fond Dăianu*, nr. 20, f. 7; M. E. Ionescu, *op. cit.*, p. 138; Gh. Buzatu, I. Saizu, *Apariția și dezvoltarea contradicțiilor dintre regimul antonescian și Germania hitleristă, în Românii*... III/1, 1988, p. 736.

[13] S. Neagoe, *op. cit.*, p. 288—289, 290, 291—292, 295.

[14] Gh. I. Brătianu despre „Misiunea istorică a Ungariei", în Cuvinte... *op. cit.*, p. 47—66 și în *Bulletin*... XXIII/2, 1943, p. 295—296, XXIV/1, 1943, p. 161—193; despre Th. Capidan, în An. Acad. Rom.... *op. cit.*, p. 21; despre S. Dragomir, în *Idem*, p. 48—49; I. Nistor despre rolul Academiei în promovarea propagandei românești în exterior, în *Idem*, t. LXIII, p. 5; despre I. Lupaș, în BAR, S $\frac{46(2)}{XXVI}$: I. Lupaș—I. Petrovici, 8 aprilie 1941; Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, *fond I. Lupaș*, nr. 814. C. C. Giurescu—I. Lupaș, 20 aprilie 1941; vezi recenzii în *Țara*, II, 1942, nr. 350, p. 2; nr. 450, p. 5; *DFS*, I, 1942, nr. 3, p. 505; An. Acad. Rom.... *op. cit.*, p. 10., *AIIN*, VIII, 1939—1942, p. 343—360, 582; J. P. Niessen, *I. Lupaș și școala clujeană de istorie între cele două războaie mondiale*, în *Vatra*, 1988, nr. 9, p. 210; Z. Pâclișeanu, în *Studii și cercetări istorice*, XVIII, 1943, p. 498—499, *(SCI)*; despre conferințele radio, vezi C. Grad, V. Dărăban, *Propaganda românească prin radio în frontul luptei antidictat*, în *Acta Musei Porolissensis*, XI, 1987, p. 374—375, 399—400, 419—420; G. Sbârcea, *1940—1944. Postul de radio de la Marele Stat Major*, în *Magazin istoric*, XXII, 1988, nr. 9, p. 29—31.

majorității atît în mediile academice cît și în opinia publică internă și externă, ca dovadă stînd cifra crescută a lucrărilor și conferințelor. Evenimentele militare din vara și toamna anului 1942, faptul că SUA și Anglia refuzau recunoașterea dictatului, la fel ca și URSS, deși Molotov promisese un alt punct de vedere iar Stalin reținuse atenția lui Eden cu ipoteza că Transilvania poate fi românească numai în mod compensatoriu au constituit elemente de politică externă care au concurat la exacerbarea propagandei scrise și orale de ambele părți[15]. Studiile românești difuzate îndeosebi prin legațiile statelor neutre tratau despre drepturile autohtone în Transilvania, unitatea economico-geografică a țării, progresele de ordin social interbelice ca ripostă la tonalitatea ideilor străine care mistificau trecutul Transilvaniei, concurînd astfel la glorificarea unei situații prezente sub raport politico-diplomatic-militar și ajunsă în focarul opiniei publice internaționale datorită conflagrației mondiale[16].

Propaganda istorică maghiară își concentrase forțele în toamna anului 1940 în vederea contrabalansării frontului istoriografic românesc ce acționa în refugiu la Sibiu prin înființarea în Clujul aflat sub vremelnică ocupație străină a „Institutului științific ardelean" din inițiativa unui istoric și a unui geograf ce au reprezentat în fapt asentimentul autoritar al guvernanților Ungariei vremii față de un atare pas. Scopul instituției create fusese stipulat în paragraful care sublinia necesitatea studierii profunde a populației ungare și a celor conlocuitoare sau vecine în Transilvania, atît din punct de vedere istoric, al formei de stat și sociale cît și din unghiul organizării economice și culturale. Delimitarea în cele 11 secții de cercetare se prezenta astfel: geografică, etnografică, istorică, arheologică, sociologică, lingvistică maghiară, relații româno-ungare

---

[15] *Hitler 68 tárgyalása. 1939—1944*, I, Budapesta, 1983, p. 361, 365; P. D. Quinlan, *The U.S. and the Problem of Transylvania during World War II*, în *Romania between East and West, New York*, 1982, p. 371—374; V. F. Dobrinescu, *România și Conferința păcii de la Paris (1946)*, în *România* ... I, 1986, p. 669; Gh. Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial* I, București, 1988, p 222, 237; vezi ecourile în presa timpului, S. Mitea, *Propaganda românească peste hotare*, în *Țara*, II, 1942, nr. 367, p. 3; N. Brana, *Propaganda artistică peste hotare*, în *Idem*, nr. 382, p. 2; Idem, *Arta sufletului românesc din Ardeal se cere cunoscută și în străinătate*, în *Idem*, nr. 386, p. 2—3; G. Popa, *Transsylvaniae amori et dolori sacrum*, în *Idem*, nr. 399, p. 1, 8; Muz. Ist. Trans., *fond C. Daicoviciu*, C2 640, Sibiu, 16 nov. 1944, memoriu I. Moga.

[16] pentru istoriografia anului 1942, vezi Gh. I Brătianu, *Misiunea istorică a Ungariei;* Arh. Stat. Cluj, *fond I. Moga*, nr. 38, f. 1: Gh. I. Brătianu—I. Moga, București, 11 septembrie 1942 despre ediția italiană; S. Dragomir, *La Transylvaniae roumaine et ses minorités ethniques;* Idem=Transylvanus, *Les minorités ethniques de la Transylvanie*, Paris, 1942; Muz. Ist. Trans., *fond C. Daicoviciu*, C2 633: V. Tulescu—C. Daicoviciu, Berlin, 21 nov. 1942, despre lucrarea „Die Enstehung des rumänischen Volkstums" în seria „Mărturii din lumea veche"; I. Lupaș, *La Transylvanie, coeur de la vie roumain;* BAR S $\frac{46((3)}{XXVI}$: I. Lupaș—I. Petrovici, Sibiu, 10 nov. 1942; T. Morariu, *Die Maramuresch. Ein rumänisches Kerngebiet;* Z. Pâclișeanu, *Die Magyarische Ordnung in Mitteleuropa*, ediție în italiană, franceză; Mario Ruffini, *Storia dei Romeni di Transilvania*, Milano, 1942, vezi recenzii I. Domșa, în *Tr.*, LXXIII, 1942, nr. 9. p. 727—729, C. D. Fortunescu, în *AO*, XXI, 1942, p. 410, P. P. Panaitescu, în *RHSEE*, XXII, 1945, p. 309—312.

și raporturi maghiaro-săsești, literară, biopolitică și de igienă. Existența juridică era separată de Universitatea maghiară din Cluj în virtutea dispozițiilor care reglementaseră mecanismul de funcționare și drept urmare a faptului că membrii institutului fuseseră numiți dintre profesorii celor trei universități la data respectivă: Budapesta, Seghedin și Cluj. „Institutul științific ardelean" constituia în fond ultima creație a statului și depindea exclusiv de ministerul de resort, chiar dacă ulterior prin decretul prezidențial nr. 8646 din 6 decembrie 1941[17] intra în componența „Institutului științific Teleki", alături de institutul de drept și cel de istorie națională. Dr. Lajos Tamás fusese însărcinat cu conducerea institutului pentru intervalul dintre anii 1940—1942 în colaborare cu un director administrativ designat în persoana filologului István Kniezsa. Universitarii József Deér și András Rónai au primit misiunea să organizeze institutul ce înglobase în majoritate specialiști-colaboratori din Transilvania. Directoratul asigurat de L. Tamás a fost prelungit pînă în iunie 1944, urmat de un codirectorat, silit să abdice datorită evenimentelor militare din vara anului respectiv. Rezultatele obținute în secțiile de cercetare cu țel bine determinat în structura vieții științifice locale alături de strădania universității și a „Muzeului Ardelean" au fost publicate sub formă de monografii individuale ori colective în periodicele de specialitate, în anuarul institutului și inclusiv în colecția intitulată „Caietele științifice ardelene"[18]. Planul de activitate pentru secția istorică conținea publicarea izvoarelor istorice referitoare la Transilvania, cercetarea problemelor de istorie politică medie și modernă, de istorie economică, bisericească, de artă, de istoria monedei, a administrației, învățămîntului și dreptului, precum și întocmirea bibliografiei istorice a zonei. Secția de arheologie vizase în principal dezvoltarea săpăturilor pentru perioada migrațiilor. Paleta acțiunilor expuse vizavi de defrișarea trecutului transilvan se subsuma unui deziderat unic și imperios necesar din punct de vedere politic, anume de a se oferi opiniei publice străine o multitudine de lucrări elaborate în și despre „miezul" chestiunii în tranșare diplomatică, drept argumente în panoplia îmbogățită în chip fals și trunchiat despre apartenența Transilvaniei la statul milenar ungar.

Atitudinea ostentativă a oamenilor de știință și cultură români față de „Institutul german de știință" creat la București sub conducerea lingvistului Ernst Gamillschleg a vizat totodată și contraponderea manifestată în Sibiu față de Universitatea Daciei Superioare datorită inițiativei

---

[17] *Budapesti Közlöny*, nr. 240, 20 octombrie 1940, p. 1—2, 5; *Idem*, nr. 278, 10 dec. 1941, p. 2; *Erdélyi magyar egyeteme*, Cluj, 1941: capitol special, p. 381, 402, 403, 406, 409—416; L. Mikecs, *Uj Erdélyi Tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet müködéséhez*, Cluj, 1944, p. 12; I. Mușlea, *Biblioteca Universității clujene în anii 1919—1940*, Sibiu, 1945, p. 13; opinia istoriografiei ungare actuale, în *Erdély története*, III, Budapeste, 1986, p. 1755; Biblioteca centrală universitară Cluj-Napoca, *mss.* 5551/II, f. 89: S. Dragomir — Ministrul educației naționale, 30 iunie 1945 (BCUCN).

[18] *Erdélyi és népei*, Budapesta, 1941, versiunea germană, 1943; vezi studiile lui S. Biró (1941), M. Roska (1941), I. Tóth Z. (1941, 1942), L. Makkai (1942, 1943), L. Gyula (1943) din „Erdélyi Múzeum" și anuarele institutului: 1940—1941 (1942), 1942—1943, 1943—1944, 1944—1945.

filialei materializată la 1 septembrie 1941 dar cu o activitate propriu-zisă organizată numai din toamna anului 1943[19]. Secțiile de cercetare preconizate au fost următoarele: de germanistică, artă populară, arheologie, istorie, cercetări biologice, botanice, de drept și relații științifice. Institutul-filială beneficia de revista intitulată „Cercetarea germană în sud-estul [Europei]", cu apariție trimestrială sub directoratul lui Otto Folberth și în redacția lui Gustav Gündisch. Așezământul stabilit la Sibiu avusese relații de colaborare cu alte instituții din regiunile populate de naționalitatea germană, precum Muzeul Țării Bârsei, Muzeul Banatului, Arhivele statului Timișoara care împreună cu Muzeul Bruckenthal, cel de științe naturale și Arhivele statului din Sibiu au asigurat nucleul de cercetători și specialiști preocupați în studii și articole de atestarea unui primat german în Transilvania din mai multe puncte de vedere.

În cadrul sus creionat și în care propaganda istorică tendențioasă se manifesta utilizînd mijloace multiple, între care figurau institutele create la Cluj și Sibiu, Universitatea românească în refugiu își extinsese inițiativele în vederea adunării materialului bazat pe documente și realități în decursul unei opere mai organizate științific și mai constructive. Atacurilor concentrice orchestrate din afară în anii 1941 și 1942, Universitatea avea obligația să răspundă prompt și să lumineze asupra unor chestiuni neclare ori fals prezentate. Ca urmare se impunea unirea tuturor forțelor într-un efort colectiv și coordonat pentru afirmarea dreptății românești în fața opiniei publice străine. Rectorul I. Hațieganu sublinia înaintea Senatului universitar convocat la 12 septembrie 1941 necesitatea îndrumării și coordonării institutelor, laboratoarelor și seminariilor pentru realizarea unui studiu științific al chestiunilor transilvănene. Inițiativa propusă spre realizare Facultății de litere și filosofie cu privire la formarea unui „Cerc de studiere a problemelor transilvănene"[20] viza în primul rînd sorgimentarea în ansamblu a activității universitare și drept replică la volumul apărut la Cluj sub titlul „Universitatea maghiară a Ardealului. Istoria ideii universitare ardelene și a universității regale maghiare". Autorii lucrării au procedat la defăimarea, falsificarea și deformarea realității prin teza enunțată că realizările și cultura autohtonă se aflau în dependență de cea maghiară. Încercarea de bagatelizare a activității științifice a universității clujene era întărită de faptul că se omitea cu rea credință întreaga operă de organizare dintre 1919—1940.

[19] informări succinte în *DFS*, I, 1942, nr. 1, p. 138; *Țara*, II, 1942, nr. 416, p. 2: despre Institutul de cultură italian din Sibiu, director Umberto Ciancòlo; *Mitteilungen des Burzenländer Muzeums*, V, 1944, nr. 1—4, p. 67; *Sz.*, LXXVIII, 1944, nr. 1—3, p. 159—160; *Revue d'Histoire Comparée*, XXII, 1944, nr. 1—2, p. 213—225 *(RHC)*; W. Kessler, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, VI, 1983, nr. 1, p. 51.

[20] S. Neagoe, *op. cit.*, p. 293; surprinzătoare absența studierii existenței și activității „Centrului" în istoriografia noastră actuală care discută în general despre școala istorică clujeană: *Universitatea „V. Babeș" din Cluj. Studiu monografic*, Cluj, 1957, p. 85—89; Șt. Pascu, *L'Université de Cluj*, în *SUBBH*, XIX, 1969, nr. 2, p. 25—26, 27; P. Teodor, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. 47—48; *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 355—391; N. Edroiu, *Predarea științelor auxiliare ale istoriei la Universitatea din Cluj-Napoca*, în *SUBBH*, XXIX, 1979, nr. 2, p. 57—58; Șt. Pascu, *L'École historique de Cluj pendant l'entre-deux querres* în *Études d'historiographie*, București,, 1985, p. 217—226.

În debutul anului universitar 1941—1942, cursurile de inițiere și de sinteză aveau menirea să introducă studențimea în spiritul academic și să contribuie la înlăturarea barierelor artificiale între facultățile de profil diferit, să participe la unificarea strădaniei științifice pentru ideea Transilvaniei, orientare amplificată de acțiunea unui grup de istorici formați la școala Institutului de istorie națională: I. Crăciun, A. Decei, I. Moga, Șt. Pascu, D. Prodan care au demonstrat un cumul de informație migăloasă și savantă asupra lucrărilor istorice din țară și străinătate în legătură cu trecutul românesc. Ședința administrativă a Senatului din 30 iunie 1942[21] aprobă crearea catedrei de istoria Transilvaniei și numirea lui I. Moga ca profesor titular, un fapt însemnat în contextul parării și pe această cale a propagandei pseudoistorice străine. I. Moga își centrase prelegerea inaugurală tocmai pe discutarea „Voievodatului Transilvaniei" și va desfășura o activitate susținută pentru apărarea și legitimarea drepturilor autohtone.

Chestiunea studiului temeinic științific și afirmarea punctului de vedere românesc prin lucrări de amploare în scopul de a pregăti instrumentarul spiritual față de posibilitatea unei alte reorganizări politico-teritoriale la nivel european fusese dezbătută în ședința Colegiului universitar din 1 iulie 1942. Rectorul Hațieganu procedase la schițarea unui program de lucru pentru intervalul viitor și insistase asupra necesității de a se forma un cerc de studii transilvane, opinie întărită prin argumente de alți participanți: I. Lupaș, Al. Procopovici, G. Sofronie, R. Vuia. După expunerea de motive a rectorului în ședința din 6 iulie 1942,[22] Colegiul universitar decide în virtutea articolului 101 din Legea învățământului superior înființarea unui „Centru de Studii Transilvane" cu scopul de a îndruma și coordona activitatea în vederea studierii științifice a problemelor transilvănene. Motivarea faptului se afla în determinarea ivită în urma evoluției contextului general, cu caracter problematic de actualitate față de realitățile etnice, sociale, economice și culturale din Transilvania. Universitatea din Cluj la Sibiu își asuma astfel o obligație față de sine și lumea intelectuală străină în a intensifica cercetările privitoare la zona în cauză și a le așterne la dispoziția factorilor indrituiți să soluționeze practic întrebările ridicate de mersul evenimentelor. S. Dragomir expunea cu acest prilej despre volumul apărut la Cluj în 1941 și trata despre modalitatea redactării unui răspuns științific. Opinia generală a Colegiului universitar fusese că institutele, laboratoarele și seminariile nu aveau capacitatea de a se limita la posibilitățile morale și materiale de informație și documentare și că aveau nevoie deopotrivă de îndrumare centrală și informație completă. Se releva totodată faptul că aprobarea de funcționare a „Centrului" se obținuse din partea Ministerului culturii naționale în următoarea organizare: comitetul de conducere, patru secții de cercetare și un birou de informare și documentare. Comitetul era alcă-

[21] vezi „Bibliografia Transilvaniei", în *Tr.*, *1941—1942;* D. Todoran, în *Tr.*, LXXIII, 1942, nr. 11, p. 883; *Țara*, II, 1942, nr. 477, p. 6; V. Iancu, în *Tr.*, LXXIII, 1942, nr. 12, p. 969—970; O. Boitoș, în *Luceafărul*, II, 1942, nr. 12, p. 465—467; *Anuarul*... p. 299; Arh. Stat. Cluj, *fond I. Moga*, nr. 63, f. 1: G. T. Kirileanu—I. Moga, Piatra Neamț, 6 ian. 1943: adresă de felicitare.

[22] *Anuarul*... p. 34, 58, 288—291; S. Neagoe, *op. cit.*, p. 323—324.

tuit dintr-un președinte, un secretar general, patru directori de secții, rectorul avînd calitatea de membru permanent. Cele patru secții cuprizînd toate catedrele universitare au fost conduse de cîte un director și referent și se prezentau astfel: cea de arheologie-istorie, de lingvistică-literatură, botanică-mineralogie și de științe sociale. Sarcina directorilor de secție consta în a oferi sugestii pe seama institutelor, laboratoarelor și a seminariilor în vederea unei examinări cît mai științifice a problemelor în dezbatere, pe cîtă vreme referenții aveau obligația să întocmească rapoarte despre chestiunile diferite inserate în publicațiile străine. Biroul de informare și documentare cuprindea: biblioteca de profil cu sarcina de a strînge publicațiile străine despre Transilvania, un fișier central cu bibliografia întreagă a lucrărilor interne și externe în legătură cu zona cercetată, cu materialul extras ori rezumat pe fișe. Din punct de vedere organizatoric și metodologic au fost propuse să se țină ședințe lunare ale „Centrului" ca să se obțină orientarea și discutarea cît mai temeinică a temelor de cercetat. O publicație periodică ce viza popularizarea în străinătate a studiilor, notelor și recenziilor se intitula inițial „Annales Transilvaniae". Centrul de studii constituit în consecință drept un organ indispensabil de colaborare a celor patru facultăți întru studierea științifică a chestiunilor actuale transilvane în conjunctura marcată de faptul politic reprezenta unitatea necesară de existență și acțiune a intelectualității Universității clujene la Sibiu.

Ședința a XVI-a administrativă a Senatului universitar din 9 iulie 1942[23] tratase despre posibilitatea lucrării de răspuns la volumul amintit din 1941, hotărîndu-se de comun acord cu specialiștii întruniți să se constituie comisia de redactare în frunte cu S. Dragomir în calitate de președinte. Suma de 100 000 lei pusă la dispoziție pentru cheltuieli preliminare se alocase din fondul de rezervă al Universității. 30 de coli de tipar au fost destinate pentru publicarea versiunilor în franceză, germană și italiană, profesorii C. Petreanu și R. Vuia fiind delegați să aleagă și să valorifice partea ilustrativă și fotografică. Comisia instituită beneficia de împuternicire deplină iar Senatul putea decide alte hotărîri numai în consens cu opinia grupului de specialiști.

Constituirea unui centru de studii transilvane, cu subtiltul „Institutul de cercetări și documentări științifice privitoare la problemele culturale, literare, artistice, istorice, lingvistice, etnografice, geografice, economice, juridice, bioantropologice" este aprobată de factorii de decizie în componența propusă, cu rectorul desemnat președinte de onoare și cu propunerea ca directorul efectiv să fie stabilit în adunarea generală din 16 iulie 1942. Cele patru ședințe de lucru ale „Centrului", plenare ori de secție, au vizat în tot cursul anului respectiv delimitarea

---

[23] *Anuarul*... p. 77, 78; S. Neagoe, *op. cit.*, p. 324—329; Arh. Stat. Cluj, *fond I. Moga*, nr. 1, f. 2: adresa rectoratului cu nr. 2499/1942, Sibiu 10 iul. 1942 cu invitarea la ședința de constituire a „Centrului de studii transilvane"; Idem, fond. *Gy. Kristóff*, nr. 107, f. 2: C. Daicoviciu—Gy. Kristóff, Sibiu 11 iulie 1942: „Am văzut cartea voastră despre Universitatea din Cluj și ne-am indignat cu toții de lipsa de obiectivitate cu care e scrisă... Adevărul nu poate fi însă ascuns și va ieși la iveală".

unui cadru organizatoric bine închegat și necesar pentru desfășurarea acțiunii de cercetare științifică modernă. În cadrul adunării plenare din 15 iulie 1942[24], rectorul I. Hațieganu menționa în deschidere hotărîrile adoptate de Colegiul și Senatul universitar cu privire la înființarea „Cercului de studii ardelene", relevînd în continuare faptul că universitatea avea datoria să contribuie material și moral la susținerea instituției, alături de „Astra" care intenționa să organizeze un organism similar. Intervenția prof. S. Dragomir atingea problema colaborării dintre instituțiile cultural-științifice, fapt care impunea și realizarea bibliotecii și a fișierului de specialitate pentru ca să se atragă specialiști de pretutindeni într-un asemenea centru de informare. Expozeul se continua cu discutarea legăturii cu „Astra", a necesității intrării în acțiune a organismului de conducere și a contactării reprezentanților Ministerului de externe pentru îndrumarea metodologică și punerea la unison a direcțiilor de cercetare. C. Daicoviciu opta în cuvîntul rostit asupra titulaturii de „Institut de studii ardelene al Universității" subliniind reglementări sub raport organizatoric vizînd localul instituției, conducerea designată și revista de specialitate. Unanimitatea condusese însă spre încetățenirea denumirii de „Centrul de studii transilvănene". În adiacența sublinierii antevorbitorului, S. Dragomir procedase la trecerea în revistă a tuturor părților compenente ale instituției respective, la nominalizarea comitetului de conducere în formula: S. Dragomir, P. Poruțiu, V. Stanciu, I. Moldovan, — chestiunea desemnării pereședintelui fiind amînată —, I. Moga, secretar general ca și cele patru secții de lucru vizualizate în mod detaliat. Al. Procopovici relua în închidere chestiunea întocmirii unui fișier centralizat precum și tipărirea revistei științifice în limbi străine, I. Moga aderînd la ideile expuse și propunînd în același sens cooptarea a doi specialiști: I. Mușlea și I. Crăciun pentru ca să se răspundă astfel și să se urgenteze împlinirea dezideratului exprimat. Procesul verbal păstrat al ședinței secției de etno-geo-biologie din 15 iulie 1942[25] relevă anumite direcții impuse coordonării cercetării secției în virtutea imperativelor fixate de conducerea instituției. S. Dragomir, E. Pop, R. Vuia și alți participanți la dezbateri au subliniat colaborarea firească cu „Astra" și au exclus concurența sau paralelismul de nedorit. Se conchidea în final pentru activitatea științifică desfășurată continuu și fără să se neglijeze anumite subiecte de actualitate urgentă. S. Dragomir ridica acum pentru întîia oară chestiunea elaborării unui regulament intern de organizare și funcționare, opinînd pentru studierea unor documente similare ale instituțiilor de profil din străinătate. Probleme de organizare a activității secțiilor „Centrului" se aflaseră și în atenția ședinței de comitet din 24 iulie 1942[26]. Hotărîrile adoptate unanim au vizat mai întîi formarea și

[24] Arhiva Institutului de Istorie și arheologie din Cluj-Napoca, *cutia 1942—1943*, dosar 10, f. 45—47 (Arh. Inst., c.d.)

[25] *Idem*, f. 1.

[26] Idem, f. 3—13; Idem, *c. 1942—1943*, d. 1942, f. 1: S. Dragomir—I. Hațieganu, 7 aug. 1942, despre localul din clădirea universității; *Idem*, f. 2: I. Hațieganu—S. Dragomir, 8 aug. 1942: despre mutarea în localul Oficiului universitar; Arh. Stat. Sibiu, *fond Procese verbale „Astra" 1938—1948*, f. 21: proces verbal cu nr. 2430 din 1 august 1942 drept răspuns la doc. 94 de sub nr. 2427/1942 în legătură cu delimitarea ariei de cercetare.

dezvoltarea biroului de informații, compus dintr-un fișier central, — rol organizatoric asumat de I. Breazu, I. Crăciun, I. Mușlea, D. Prodan —, un catalog de publicații periodice interne și externe, un fișier-dublet pentru tipăriturile de la Biblioteca Academiei, biblioteca centrală proprie și materialul documentar de primă urgență compus din fotografii, hărți, statistici ca rezultantă a funcționării unui laborator foto, de cartografie și diagrame pentru uzul cercetării. Conducerea instituției avea obligația să contacteze Ministerul de externe pentru ca să cunoască ordinea chestiunilor în studiu, la fel se sublinia necesitatea accentuării conlucrării cu „Astra" ca să se însușească programul cultural-politic, social-economic manifestat și să se ofere astfel cu reciprocitate rezultatele cercetării și specialiștii disponibili. Discuțiile au fost axate în continuare pe strîngerea materialului referitor la situația refugiaților din nordul Transilvaniei și la urgentarea publicării acestuia în revista pentru străinătate. Minime distanțări de păreri au existat în încercarea de a delimita acțiunea de propagandă și activitatea științifică, propunîndu-se ca „Centrul" să elaboreze studiile și să le pună la dispoziția „Astrei" care să procedeze la munca pe teren și în exterior, fiindcă „Centrul" avea doar calitatea unică de institut universitar științific. Indecizia rămînînd pe mai departe, ca și răspunsul la întrebarea vizînd primatul urgenței sau a temeiniciei cercetării, a unor chestiuni organizatorice și a fondurilor materiale, I. Breazu încheia dezbaterea propunînd editarea unui buletin lunar într-un număr limitat de exemplare pentru informarea generală bibliografică. Ședința plenară din 28 noiembrie 1942[27] dezbătuse prin intervenția prof. S. Dragomir, — girantul președinției „Centrului" —, problema unui memoriu înaintat factorilor guvernamentali și a situației în care lipsa unui fond material corespunzător, — 500 000 lei în loc de 5 milioane lei —, pentru asigurarea existenței și a tipăririi periodicului, precum și interdicția cu privire la utilizarea notei polemice obliga instituția să propună soluții eficace și materializabile într-un viitor apropiat. Aceași chestiune nesemnificativă în fond a titulaturii incitase opinia prof. I. Lupaș despre un institut de „studii transilvane" în loc de „transilvănene", părerea prof. G. Giuglea despre numele revistei propuse să apară „Vox daco-romana", S. Dragomir cu „Analecta daco-romana" iar Al Procopovici cu „Terra Nostra". Structura internă a publicației discutate, în forma de studii, note și recenzii, — după modelul inițial anume „Revue de Transylvanie" —, implicase acceptarea unor materiale edite dar cu valoare informativă și un conținut superior. Nume de autori și subiecte de abordat au fost vehiculate: G. Giuglea, I. Moga, S. Opreanu, E. Petrovici care nu au precizat numărul colilor de tipar. V. Bologa a propus un studiu despre

---

[27] Arh. Inst. c. *1942—1943*, d. 10; f. 14, 15; ecou în presă, în Țara. II, 1942, nr. 445, 450, p. 6, 3; Arh. Stat. Cluj, *fond Dăianu*, nr. 504: S. Dragomir—E. Dăianu, Sibiu, 20 oct. 1942, ca președinte al „Comisiei de redactare a istoriei Universității" și însărcinat cu redactarea generală a lucrării „Universitatea românească din Cluj și rolul ei în cultura română" invită la colaborare cu un capitol despre „Universitatea maghiară din Cluj și românii"; Arh. Inst., c. *1943*, d. Coresp. 1—88. f. 3: Rector Hațieganu — Ministrul culturii naționale, 11 dec. 1942: justifică suma de 23 483 lei în contul ordonanței de plată nr. 17991/1942 în valoare de 250 000 lei drept ajutor material pentru „Centru".

V. Babeș, S. Dragomir dezvolta temele „Considerații asupra românilor în evul mediu", „Politica românilor față de unguri în 1848—1849" și „Politica românilor față de austrieci în 1848—1849", I. Lupaș intenționa să scrie despre Huniade, epoca dualistă, Al. Procopovici despre „Argumente filologice pentru continuitate" iar L. Someșan despre „Spațiul vital al românilor". Alți autori în discuție au fost Al. Borza, C. Petranu, T. Pop, P. Râmneanțu, V. Vătășianu, R. Vuia cu specificarea că secțiile urmau să decidă în chip concret cu privire la forma și fondul lucrărilor în cauză.

În acest răstimp, cercurile politice românești au fost informate pe tărîm extern despre atitudinea militară a Ungariei și declarațiile publice în legătură cu posibila campanie armată în sudul Transilvaniei. Relațiile româno-ungare deteriorate la începutul anului 1942 din pricina campaniei de represalii la adresa populației din nordul Transilvaniei au înregistrat după eșecul comisiei mixte de mediere Henke-Rogeri din vara și toamna aceluiași an discuții pe căi diplomatice directe în debutul lui 1943 pentru ameliorarea și „reconcilierea" situației. Dorința exprimată acum de ambele părți survine tocmai în momentul intrării aproape simultan în faza activă de tatonare a Occidentului. În cadrul unei conferințe cu personalul din centrala Ministerului de externe, Mihai Antonescu lansase ideea în a doua jumătate a anului 1942 în legătură cu pregătirea momentului în care pacea trebuia să aducă cu sine instituirea unei noi ordini europene. Chiar dacă paternitatea suitei de memorii și proteste dirijate către opinia publică străină rămîne discutabilă, faza primă a negocierilor secrete viza stabilirea de contacte, sondarea, tatonarea poziției aliate la Lisabona sau Roma, constituind în fapt preludiul justificator pentru stadiul concret înregistrat între 1943 și 1944 la Vatican, Madrid, Berna sau triunghiul Ankara-Cairo-Stockholm. Dezacordul politic înregistrat între Casa regală și mareșalul Antonescu după rostirea discursului de la 1 ianuarie 1943 în fața Corpului diplomatic, cu care prilej au fost exprimate anumite idei pacifiste ce contrastau cu politica beligerantă, în coroborare cu turnura evenimentelor militare pe frontul de răsărit și african au încurajat opțiunea autohtonă față de șansa debarcării aliate în Balcani și care reprezentase în fond elementul vital în angajarea discuțiilor secrete cu aliații odată cu anul 1943[28].

Refluxul stării politico-diplomatice tensionate între cele două state aliate Germaniei ce se folosea la maximum de dictonul „divide et impera" îl constituia pe teren științific intensificarea activității de cercetare desfășurată într-o direcție și manieră exclusiv unidimensională de institutele menționate la Cluj și Sibiu care se străduiau să certifice supremația a două culturi și spiritualități, cea maghiară și cea germană pe teritoriul Transilvaniei, minimalizînd sau chiar reducînd la inexistent factorul contribuției esențiale românești în zonă[29].

---

[28] E. Preda, *Săritura de pisică*, București, 1976, p. 73, 74, 101—102; Hitler 68... *op. cit.*, II, p. 90, 91, 94; H. Brestoiu, *Impact la paralela '45*, Iași, 1986, p. 402, 403, 404, 466, 475; T. Udrea, *România și Cehoslovacia, 1938—1944*, în *Românii* ... II/1, 1987, p. 567—569; Gh. Buzatu, *op. cit.* p. 231.

[29] vezi în *Țara*, III, 1943, nr. 516, p. 15; *DFS*, II, 1943, nr. 2, p. 393, nr. 3, p. 536; *RHC*, XXI, 1943, nr. 1—2, p. 263—264. nr. 3—4, p. 605—610; *Budapesti Köz-*

Ședințele plenare și de comitet ale „Centrului", în număr de 9 pînă în toamna anului 1943 au inclus între problemele importante discutate tocmai necesitatea organizării perfecte și începerea editării lucrărilor documentate care să răspundă astfel propagandei externe și să vină în întîmpinarea opțiunii factorului politic autohton vizavi de problema transilvană în memorii și proteste adresate lumii diplomatice aliate. La 21 ianuarie 1943, S. Dragomir înștiința despre rezultatul a două cereri înaintate pentru obținerea fondurilor bugetare, suma de 500 000 lei primită fiind utilizată pentru editarea a două volume din „Annales" și a altor lucrări solicitate. Peste numai cîteva zile, același vorbitor sublinia faptul că instituția trebuia să ia atitudine față de modul în care se prezenta chestiunea Transilvaniei în publicațiile interne, cu amendamentul rostit de I. Moldovan despre cunoașterea programului oficial pentru ca să se evite ori elimine paralelismul sau suprapunerea de teme cercetate. Aceași chestiune a fondului bugetar de stringentă actualitate, în valoare estimată la aproximativ 2,3 milioane lei, programul unitar de acțiune necesar de adoptat în politica strîngerii materialului documentar pentru publicații sub formă de monografii și în cadrul revistei „Annales Transilvaniae", fișierul comun bibliografic, discuțiile bilunare de orientare și îndrumare precum și redactarea unui memoriu privitor la Transilvania de S. Dragomir au constituit subiectele dezbaterii din 5 februarie. La cîteva zile distanță fusese tratat programul de lucru al secției biologice și juridico-sociale odată cu propunerea unor subiecte de toponomastică și cu bibliografierea tuturor referințelor scrise despre Transilvania (Șt. Bezdechi, L. Someșan, E. Petrovici, V. Stanciu, etc.)[30]

Ședința plenară ținută în 10 martie 1943 este importantă datorită hotărîrii luate cu privire la racordarea activității „Centrului" la acțiunea de actualitate imediată vizînd aprovizionarea cu material documentar a diplomației autohtone ce pregătea în secret terenul pentru prăbușirea coaliției cu Germania și ieșirea din impasul politico-militar. Referatul prezentat de S. Dragomir făcea trimiteri la discuția purtată de cei patru reprezentanți ai „Centrului": I. Hațieganu, S. Dragomir, I. Lupaș și G. Sofronie cu Mihai Antonescu despre tatonările de pace românești și concurența maghiară în aceași direcție. S. Dragomir solicita apoi propuneri pentru angajarea de lucrări și pentru persoanele cu mandat să se deplaseze în străinătate. Rectorul preciza în continuare termenii colaborării dintre autoritatea guvernamentală și „Centru", cu rădăcini în timp de peste un an de zile dar fără rezultanta dorită. G. Sofronie atingea aceași chestiuni și care avea la bază precedentul creat deja în vara anu-

---

löny, nr. 100, 5 mai 1943, p. 1—2: decretul nr. 63752 din 20 aprilie privind înființarea „Institutului științific de peste Dunăre" cu sediul la Pécs; Arh. Inst., *c. 1943*, d. 4, f. 10—11: raport S. Dragomir către Rector, 1943, fără dată.

[30] Idem, c. *1942—1943*, d. 10, f. 18—20, 24—26, 27, 29—30: 3 teme de toponomastică (E. Petrovici) și alte trei de arheologie și istoria Daciei (C. Daicoviciu), f. 31: 9 subiecte de Istoria Transilvaniei, f. 32: 5 probleme de drept (G. Sofronie), f. 36: C. Petranu—S. Dragomir, 8 febr. 1943: despre necesitățile în domeniul istoriei artei, anume publicarea unui album al monumentelor istorice din Transilvania și combaterea tezelor străine cu privire la arta românească; Idem, *c. 1942*, d. 4, f. 6—7: raport despre activitatea „Centrului" pentru „Anuarul Universității pe anul 1943".

lui 1942 cînd problema păcii fusese analizată fără precipitare. I. Lupaș se ralia opiniei exprimate și sublinia esența celei dintîi consfătuiri menționate odată cu atenționarea asupra creșterii în valoare a propagandei despre Transilvania românească. Se relevă totodată că organizarea sistematică și cifra de aproximativ 40 de colaboratori pot constitui un temei real pentru elaborarea de lucrări succinte de sinteză dar și științifice, cu volum și conținut indiscutabil. I. Moldovan și Al. Procopovici ating chestiunea riscului unei propagande improvizate și grăbite de timp, necesitatea unui spirit conducător de echipă, rectorul I. Hațieganu se angaja pentru efortul deplin al „Centrului" iar S. Dragomir reclama din nou necesitatea unui program concret de acțiune. Proiectul înaintat în acest sens de S. Dragomir pentru a fi pus de acord cu directivele de lucru ale Președinției Consiliului de miniștri și ale Ministerului propagandei naționale includea două modalități de acțiune: 1) cercetări științifice de durată și proporții în număr de 14 teme globale care începeau cu analiza monografică a vitalității poporului român din Transilvania și terminau cu bibliografia integrală a zonei; punctele 15 și 16 tratau despre încurajarea și sprijinul financiar al cercetărilor de teren și despre publicația semestrială pentru informarea străinătății „Annales Transilvaniae" cu material adunat pentru două volume; 2) lucrări de necesitate urgentă și impuse de împrejurări în număr de 25 de subiecte și care au fost dezbătute și acceptate în general de ședințele instituției[31].

S. Dragomir discuta în adunarea plenară din 24 martie 1943 despre hotărîrile adoptate la cea de-a 3-a consfătuire de la Ministerul de externe în legătură cu studiile pentru susținerea tezelor românești. Două categorii se distingeau în expunerea făcută: a) lucrările politice, gen memorii, redactate concis și sobru pentru lumea diplomatică; b) studiile pentru documentarea opiniei publice externe, cu termene variabile de urgență și în funcție de situația dată, cu termen de redactare în maximum 3 luni de zile. Vorbitorul insista asupra faptului că materialul solicitat este elaborat în întregime și că se apela la concursul tuturor indiferent de convingerile politice pentru ca să se argumenteze unitar teza românească asupra Transilvaniei. S. Dragomir releva apoi că alături de I. Lupaș susținuse ideea privind colaborarea și răspunderea comună a „Centrului" și a Institutului de istorie națională de la Cluj—Sibiu față de realizarea temelor de cercetare propuse, cu amendamentul că afirmarea drepturilor românești în Transilvania din situația dată reprezenta o chestiune de prestigiu pentru însăși existența Universității Daciei Superioare. Lista de studii prezentate fusese urmată de discuțiile pentru clarificări metodologice. Astfel, C. Daicoviciu lansa ideea unor rezumate de cîte 5—6 pagini din fiecare chestiune pentru lectura corpului diplomatic. Al. Procopovici și G. Sofronie subliniau importanța solidarității față de un program comun de acțiune, fără să nege anumite imperfecțiuni de clarificat și îndreptat în viitor. În aceeași direcție, S. Dragomir cerea să fie introdus sistemul lecturii colective a materialelor ca să se poată dis-

[31] *Idem*, f. 16; 21—23, 24—29, 37; Arh. Stat. Caransebeș, *fond C. Grofșoreanu*, nr. 204: S. Dragomir—C. Grofșoreanu, febr.-mart. 1943: despre colaborarea dintre „Centru" și „Institutul Social Banat Crișana".

cuta și revizui tocmai în ipoteza debarasării de greșeli inerente sub aspectul fondului și formei. Același reia chestiunea trimiterii de specialiști în străinătate pentru cercetări, necesitatea elaborării regulamentului de organizare și funcționare de sine stătătoare ca instituție cu drept de persoană și subvenția bugetară stabilită cu certitudine la suma de 5 milioane lei. Raportul întocmit acum și expediat la București conținea lista subiectelor angajate de „Centru" într-o ordine de priorități stabilită în două direcții: I) probleme politice pentru Ministerul de externe, 28 de teme, publicate în mare parte în „Revue de Transylvanie" și „Bibliotheca Rerum Transilvaniae" în conivența celor patru prezentări monografice a județelor din nordul Transilvaniei, între autori figurează S. Dragomir cu 5 contribuții, I. Moga și S. Opreanu (3), L. Lupaș, C. Negrea, P. Râmneanțu, G. Sofronie și L. Someșan (2); II) lucrări de informare și documentare pentru propagandă în număr de 10 și semnate de I. Crăciun, I. Moldovan și P. Rîmneanțu (2) și O. Boitoș, S. Dragomir, I. Lupaș, Șt. Manciulea, Șt. Pascu și D. Popovici cîte una[32].

Inițiativa, sprijinul și aprobarea Ministerului de externe pentru elaborarea suitei de lucrări în vederea apărării drepturilor românești asupra Transilvaniei și Banatului în fața unei eventuale Conferințe de pace învederau faptul că în primăvara anului 1943 se miza atît din partea oficialității cît și în tabăra intelectualității universitare pe eșecul militar al Germaniei, cu urmare în ipoteza tratativelor la nivel internațional fiindcă numai puterile aliate ar fi avut în vedere situația Banatului, de exemplu, în cazul unei iminente și proiectate debarcări balcanice. Mesajele schimbate acum între S. Dragomir în calitate de factor responsabil pentru acțiunea „Centrului" și prof. Al. Borza, directorul Institutului botanic refugiat la Timișoara ori cu grupul de specialiști reuniți în cadrul „Institutului Social Banat—Crișana" sub conducerea lui C. Grofșoreanu au subliniat tocmai paleta strădaniei conjugate de colaborare pentru adunarea și redactarea materialului documentar necesar sintezei de istorie a Banatului[33].

Intervențiile repetate efectuate la București de factorii conducători ai Universității din Cluj—Sibiu pentru reglementarea stării financiare a „Centrului" care beneficiase de un cuantum bănesc din fondurile universității, se materializează cu data de 15 aprilie 1943 odată cu alocarea subvenției anuale de 5.000.000 lei din bugetul Ministerului culturii naționale. Acest fapt oferă îndreptățit temei ca directorul „Centrului" să procedeze din 1 iunie 1943, în virtutea aprobării obținute prin adresa cu nr. 118860, la întronarea stării legale de existență și să numească personalul științific retribuit în componența următoare: S. Dragomir, director efectiv, C. Daicoviciu și G. Sofronie, directori de secție, T. Drăganu, subdirector, Al. Filipașcu, asistent și M. P. Dan, secretar științific. Adresele de uz intern eliberate de conducerea instituției menționau faptul că

[32] Arh. Inst. c. *1942—1943*, d. 10, f. 39—43; *Idem*, c. 1943, d. 3, f. 3—5.

[33] Arh. Stat. Caransebeș, *fond C. Grofșoreanu*, nr. 203: S. Dragomir—C. Grofșoreanu, Sibiu, 25 martie 1943; nr. 219: Al. Borza—S. Dragomir, Timișoara, 31 martie 1943; nr. 250: C. Grofșoreanu—S. Dragomir, Timișoara, 23 apr. 1943; nr. 202: S. Dragomir—C. Grofșoreanu, Sibiu, 1 mai 1943; nr. 272: C. Grofșoreanu—S. Dragomir. Timișoara, 8 mai 1943.

numirile efectuate aveau un caracter provizoriu pînă la definitivarea prin emiterea unui decret-lege și includerea în planul bugetar național[34]. Raportul înaintat Ministerului propagandei naționale cu data de 21 iunie 1943 includea lista definitivă a lucrărilor angajate de „Centru" pe marginea discuțiilor și consfătuirilor prealabile în scopul reprezentării cît mai documentate și argumentate a tezei românești prin caracterul integral autohton al Transilvaniei. Cele 20 de titluri propuse acoperă în întregime toate aspectele legate de istoria social-economică, politico-culturală a teritoriului și locuitorilor, inclusiv chestiunea Banatului cercetată de S. Dragomir pe parcursul a 3 studii. Corespondența purtată în intervalul respectiv între autorii subiectelor incluse în planul de cercetare și diriguitorii „Centrului" relevă preocupările de colaborare sub raport material și moral ale Seminarului de sociologie și etică față de cercetările monografice rurale în județele Arad și Hunedoara ori strădania de redactare a Dicționarului arheologic român în limba franceză, însărcinare atribuită prof. I. I. Russu[35]. Întreaga acțiune de cercetare făptuită acum evidențiază mai mult implicarea totală a personalului științific universitar de la Sibiu în misiunea patriotică de propagare a valorilor istorice străbune.

Întrunirea de lucru a comitetului oficial recunoscut drept factor conducător legal al „Centrului" în 7 iulie 1943[36] prilejuise prof. S. Dragomir expunerea despre organizarea activității de cercetare și reapariția periodicului „Revue de Transylvanie" ca organ științific propriu și editat cu ajutorul financiar menționat mai sus. Directorul instituției amintea în continuare despre faza pregătitoare a numărului comemorativ marcînd un sfert de veac de la Unirea din 1918, alături de alte chestiuni de organizat și rezolvat în acest sens cît și vizavi de precizarea colaborărilor. Scrisorile expediate în toamna anului 1943 se constituie în mărturii viabile asupra concentrării întregii activități științifice și de cercetare în legătură cu realizarea lucrărilor plănuite și propuse pentru a vedea lumina tiparului în paginile publicației reînființate ori sub formă de volume colective sau exegeze individuale în cadrul seriei inițiate și sugestiv intitulate „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae". Nume precum Al. Borza, I. Lupaș, Șt. Manciulea, Șt. Pascu, C. Petranu, mănunchiul de specialiști

[34] BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 33: I. Crăciun—N. Georgescu-Tistu, Sibiu, 22 apr. 1943: despre directoratul provizoriu asumat de S. Dragomir din 1942; Arh. Inst., *c. 1946*, d. 5, f. 154: memoriu S. Dragomir în Cluj, 20 dec. 1946, menționează vechimea din 1942; f. 158—160; Idem, *c. 1943*, d. 4, f. 32—36, 85, 95, 98, 123, 137, 141: specifică numirile succesive de președinte: Muz. Ist. Trans., *fond C. Daicoviciu*, C2 682; *Anuarul...*, p. 230: clădirea Institutului de istorie națională de pe strada Funarilor 20 reunea toate disciplinele de istorie, inclusiv „Centrul".

[35] Arh. Inst., *c. 1943*, d. 3, f. 11, 15—16: autorii alfabetic: I. Crăciun, A. Ionașcu, I. Lupaș (2 lucrări), Șt. Manciulea, S. Opreanu, Șt. Pascu, C. Petranu, P. Poruțiu, P. Râmneanțu (3 titluri), G. Sofronie, L. Someșan și patru monografii de județe semnate de Al. Doboși, T. Morariu, V. Motogna și D, Prodan; BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 36: C. Sudețeanu—S. Dragomir, 15 iunie 1943, f. 78: O. Boitoș—S. Dragomir, 21 iunie 1943; Muz. Ist. Trans., *fond CMIT*, nr. 36/1943: Z. Pâclișeanu—C. Daicoviciu, București, 23 iunie 1943 și nr. 42/1943: C. Daicoviciu—Z. Pâclișeanu, Sibiu, 26 iunie 1943.

[36] Arh. Inst., *c. 1943*, d. 10, f. 49; BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 41: C. Petreanu—I. Lupaș, Arad, 4 iulie 1943; Arh. Inst., *c. 1943*, d. coresp. 1—88, f. 5: circulara Ministerului educației naționale din 12 iulie 1943 prin care se acordă suma de 5 milioane lei pe 1943—1944.

bănățeni se găsesc între cei care propun titluri și discută termene de elaborare, dezbat chestiuni metodologice de formă și conținut, de posibilitatea redactării și tipăririi în cadrele generoase oferite de colecția amintită și care răspundea astfel în mod concret unui deziderat afirmat în „Biroul păcii" din Ministerul de externe cu privire la trierea lucrărilor și urgentarea apariției tocmai datorită impactului evenimentelor diplomatico-militare externe[37].

Raportul de activitate prezentat de prof. S. Dragomir Ministerului culturii naționale la data de 14 decembrie 1943 sintetiza în preambul statutul temporar dobîndit de „Centru" sub raport organizatoric și financiar din 1 iunie 1943, odată cu reapariția periodicului „Revue de Transylvanie" și a înființării colecției „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae"[38]. Se comunica acum despre publicarea celei dintîi lucrări din seria menționată, și se precizează existența sub tipar a trei titluri semnate de P. Râmneanțu, Al. Procopovici și Al. Borza. Enumerarea continua cu citarea a 13 autori cu lucrări în pregătire și cu un termen scadent de pînă la 1 aprilie 1944. Cercetările sociologice pe teren pentru studierea specificului etnic al satului românesc sînt amintite drept continuate sub conducerea prof. C. Sudețeanu pînă în primăvara anului următor. Se specifica apoi faptul că legătura de colaborare cu Ministerul propagandei naționale sub forma elaborării în comun a unor studii de propagandă și documentare includea aportul a 11 specialiști nominalizați odată cu titlurile propuse. T. Drăganu și P. Poruțiu sînt menționați cu sarcina expresă de a se preocupa față de dezvoltarea bibliotecii de specialitate alcătuită pe problemele transilvane cercetate[39].

Campania științifică desfășurată de specialiștii Universității din Cluj—Sibiu se cadra în intervalul delimitat de toamna și iarna anului 1943 ofensivei diplomatice românești purtate prin intermediul legațiilor din vestul Europei față de aliații anglo-americani dar și de debutul „tatonării de pace" vizavi de URSS în situația creată de evenimentele militare de anver-

---

[37] BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 43: Șt. Manciulea—S. Dragomir, Blaj, 1 aug. 1943: despre lucrarea „Orașele ardelene", vezi și în Arh. Inst., *c. 1943*, d. 3, f. 28: referat S. Dragomir în 25 oct. 1943; *Idem*, f. 22, 23: S. Dragomir—I. Petrovici, 15 sept. 1943 și Z. Pâclișeanu—S. Dragomir, București, 17 sept. 1943: despre studiile redactate de I. Lupaș, Șt. Pascu, C. Petranu; Arh. Inst., *c. 1943*, d. coresp. 1—88, f. 13: decizia rectorului despre subvenția acordată „Comisiei pentru redactarea istoricului Universității", 29 sept. 1943, vezi și BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 52: S. Dragomir—I. Lupaș, 15 nov. 1943: solicită pentru tipar istoricul activității Institutului de istorie națională între 1919—1940; Arh. Stat. Caransebeș, *fond C. Grofșoreanu*, nr. 318: S. Dragomir—C. Grofșoreanu, 1 oct. 1943; nr. 322: S. Dragomir—C. Grofșoreanu, 8 dec. 1943, vezi și în Arh. Inst., *c. 1943*, d. 3, f 24: S. Dragomir—I. Petrovici, 4 oct. 1943: despre cercetarea istoriei Banatului; *Idem*, f. 27: S. Dragomir—I. Petrovici, 23 oct. 1943: despre lucrarea „Pădurile Transilvaniei" de Emil Pop.

[38] Din motive de economie a lucrării, subiectul despre „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae" va fi tratat într-un studiu distinct.

[39] Arh. Inst., *c. 1943*, d. 4, f. 39—40; Idem, *c. 1943—1949*, d. 1, f. 40, 41: S. Dragomir—Șt. Lupșa, 4. dec. 1943 și Șt Lupșa—S. Dragomir. Timișoara, 30 dec. 1943: Despre „Monografia istorico-etnografică a Bihorului"; Idem, *c. 1943*, d. 7, f. 45: G. Sofronie către prefectul județului Sibiu; 11 dec. 1943: solicita aprobarea pentru apariția studiilor elaborate de P. Râmneanțu și M. Borza; f. 47: T. Drăganu către același prefect, 10 ian. 1944, aprobare pentru lucrarea semnată de Al. Procopovici.

gură, de nereușita aplanării conflictului româno-ungar și mai ales de contactele oficiale ale Ungariei cu Vaticanul și Marea Britanie sub forma unui acord preliminar. Toate acestea au readus cu stringență pe tapet necesitatea de a se întreprinde acțiuni propagandistice temeinic realizate și organic concertate în interior și exterior cu privire la afirmarea drepturilor românești asupra Transilvaniei și statutul viitor al zonei în discuție[40].

Seria de conferințe ținute la diferite paliere sociale și culturale, din Aula Academiei și pînă în mediul rural de reprezentanții „Centrului" ca și în general de toți specialiștii universității de la Sibiu și din întreaga țară au acoperit istoria patriei și au atins momente esențiale comemorate tocmai în intenția de a lămuri și pregăti opinia publică internă asupra situației patriei în general și a Transilvaniei în special. Secția istorică a „Astrei" în colaborare cu „Centrul" contribuise prin conferințe numeroase ținute de grupul de specialiști format din S. Dragomir, I. Lupaș, I. Moga, Șt. Pascu, Al. Procopovici și mulți alții la acțiunea de mobilizare conștientă în cadrul prelegerilor de sinteză pe tema „Transilvania și celelalte ținuturi românești" din 15 noiembrie 1943 și incluse ulterior în majoritate în seria de bibliotecă „Viață și cultură"[41].

Cele două volume de peste 800 de pagini apărute sub auspiciile Institutului de istorie națională din București la mijlocul anului 1943 sub titlul sugestiv de „Siebenbürgen" au constituit în fond punerea cuvenită la punct în mod științific a tezelor istorice străine și răstălmăcitoare la adresa ființării poporului român. Opera de colaborare a 29 de autori cu 42 de contribuții reliefează chestiuni despre țară, națiune și trecutul acesteia (26 de studii), aspecte despre evoluția Transilvaniei între 1918—1940 (8 studii) și prezentarea atitudinii față de naționalități în România interbelică (5 studii). Dovada competenței și garanției morale a colectivului de autori sub girul editorului G. G. Giurescu fusese reprezentată și de prezența masivă a universitarilor clujeni, în număr de 15, ca și de receptarea favorabilă în exterior, evidențiată, fiind acum necesitatea ediției în limbi de circulație. În complementaritatea conlucrării fructuoase dintre centrele de cercetare istorică de la București și Cluj—Sibiu se manifestă tot acum aportul ieșean în persoana prof. I. Minea care era solicitat să elaboreze un studiu documentat despre moldovenii catolici, drept replică

---

[40] L. Kerekes, *Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában*, în *Történelmi Szemle*, VI, 1963, nr. 2, p. 259—261; L. Bányai, *Contribuții privind misiunea contelui Bánffy Miklós la București în iunie 1943*, în *Studii*, XX, 1967, nr. 4, p. 709—724; E. Preda, *op. cit.*, p. 135, 195, 203.

[41] Universitatea din Cluj, *Procesele verbale ale Senatului Universitar pe anul 1943—1944*, f. 8, 11 (Univ. Cluj, *PVSU*); vezi conferințele rostite de Gh. I. Brătianu, S. Dragomir, I. Lupaș la Academie în lunile ianuarie, aprilie și noiembrie 1943, în *Bulletin*... XXIV/1, p. 149, 150, XXIV/2, p. 285—286, XXV/1, 1944, p. 133—135; S. Dragomir despre anul 1918, în *Tr.*, LXXIV, 1943, nr. 11—12. p. 793—820; I. Lupaș despre anul 1918 în *AIIN*, IX, 1943—1944, p. 508—517, 669—672; despre inițiativa Institutului de istorie națională clujean în vara și toamna anului 1943 de realizare a albumului cu numele tuturor delegaților oficiali la Alba Iulia, vezi M. Vaida, *Marea Unire. Glose și documente inedite*, în *Tribuna*, XXX, 1986, nr. 49—52, p. 10, 6, 6, 3; Muz. Ist. Trans, *fond C. Daicoviciu*, C2 640, f. 2: raport I. Moga din 16 nov. 1944.

la pretențiile absurde formulate în legătură cu existența și statutul acestora.

Transilvania văzută în proiecție europeană putea constitui un titlu neoficial pentru a desemna realizarea bilanț a progresului istoriografic autohton în epoca discutată și care în peste 600 de pagini înmănunchia 33 de contribuții, corolarul seriei de conferințe științifice din străinătate ținute de I. Lupaș întru apărarea și propagarea drepturilor românești înaintea opiniei publice internaționale[42]. Alți specialiști precum Gh. I. Brătianu, C. Daicoviciu, G. C. Giurescu, V. Mihăilescu, A. P. Todor au răspuns promt prin studii, articole, note ori recenzii seriei de publicații editate îndeosebi la Budapesta și care tratau deformat problema Transilvaniei și originea populației autohtone aici. I. Moga, T. Morariu, G. Sofronie, L. Someșan au participat la efortul propagandistic și au inclus lecțiile de sinteză și conferințele rostite la Universitatea din Cluj—Sibiu în cadrul menționatei biblioteci „Viață și cultură" cu seriile: 1) „Problema Transilvaniei"; 2) „Realități de viață și cultură românească." Activitatea de propagandă științifică purtată în interior se corobora celei realizate în străinătate de emigrația românească, de lectoratele din cadrul marilor universități și de Școlile Române de la Paris și Roma, în cazul primei fiind semnificativ raportul prof. C. Marinescu din 17 decembrie 1943 în legătură cu consfătuirile culturale organizate cu reprezentanți ai intelectualității franceze vizavi de chestiunea Transilvaniei și de efectele campaniei istorice maghiare în străinătate[43].

---

[42] vezi în *Revista Istorică Română*, XIII, 1943, nr. 2, p. 106 *(RIR)*; J. Thorne, în *RHC*, XXI, 1943, nr. 3—4, p. 599—601; O. Boitoș, în *Luceafărul*, III, 1943, nr. 4, p. 145—146; BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 35: C. Petranu—I. Lupaș, 23 iulie 1943; P. Michelson, *The Master of Synthesis*, în *Romania between East and West*, New York, 1982, p. 71; despre Ilie Minea, vezi E. Diaconescu, în *SCI*, XVIII, 1943, p. 23; N. Grigoraș, *Idem*, p. 32: motivează nefinalizarea proiectului datorită decesului survenit în luna februarie 1943. *Idem*, LXXIV, 1943, nr. 3—4, p. 312; despre I. Lupaș, vezi recenziile semnate de A. Sacerdoțeanu, în *Hrisovul*, III, 1943, p. 139—140; Gr. Popa în *Țara*, III, 1943, nr. 579, 621, 628; I. Mateiu, în *Idem*, nr. 697, p. 2; R. Cândea, în *Luceafărul*, III, 1943, nr. 7 p. 264—267; F. Killyen, în *DFS*, III, 1944, nr. 1, p. 169—170; vezi și prezentările la Academie din mai și octombrie 1943 făcute de I. Nistor, Al. Lăpedatu, I. Simionescu, în *An. Acad. Rom.*, t. LXIII, 1942—1943, București, 1943, (p. 106—107; *Idem*, t. LXIV, 1943—1945, București, 1946, p. 39—42.

[43] vezi istoriografia anului 1943, în Gh. I. Brătianu, în *RHSEE*, XX, 1943, p. 80—165; C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum;* C. C. Giurescu, *Siebenbürgen. Geschichtlicher Überblick;* V. Mihăilescu, in Tr., LXXIV, 1943, nr. 9—10, p. 637—656; Idem, în *Balcania*, VI, 1943, p. 528—535; în *Balcania*, VII/1, 1944, p. 215—219, VIII, 1945, p. 335: discută teza ungară despre misiunea în Balcani drept mentor al Occidentului; vezi și Șt. Bezdechi, *Pentru clasicism*, S. Dragomir, *Transilvania înainte și după arbitrajul de la Viena*, I. Lupaș, *Importanța istorică a Transilvaniei ca centru vital al românismului*, I. Moldovan, *Statul etnic*, C. Negrea, *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 pînă astăzi*, C. Petranu, *Arta românească din Transilvania*, E. Pop, *Pădurile și destinul nostru național;* vezi apoi I. Moga, *I. romeni din Transilvania nel Medio Evo*, T. Morariu, *Maghiarizarea orașelor din Transilvania*, G. Sofronie, *Doctrina prescripției achizitive și suveranitatea teritorială cu specială privire la „Problema Transilvaniei"*, Idem, *Die Siebenbürgische Frage im Lichte des Völkerrechts*, L. Someșan, *L'origine dell'agricoltura romena in Transilvania e la sua evolusione;* în continuare, vezi în *An. Acad. Rom.*... p. 25, 56; Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, fond *I. Mateiu*, nr. 220: manuscris R. W. Seton—Watson, datat Oxford, 1943, intitulat „Transilvania, o problemă fundamentală"; pentru istoriografia ungară, vezi H. Leisen, *Il problema della Transilvania*, Ge-

Evenimentele politico-militare de pînă în vara anului 1944 au sorgimentat pe fondul aceleași manevre constante germane pentru înfrînarea aliaților săi continuarea disputei româno-ungare în paralel cu demersurile făcute de ambele părți pentru dezvoltarea alianței cu anglo-americanii. Convorbirile de la Klessheim dintre Hitler și conducătorii celor două state implicate în efectuarea rocadei pentru intervalul dintre februarie și august 1944 au relevat un subiect comun atins și anume chestiunea ireconciliabilității în situația menținerii divizate a Transilvaniei, posibilitatea revizuirii dictatului de la Viena după ocuparea militară a Ungariei de germani ca și a relativei atmosfere „liniștite" reclamate de Führer în zona europeană respectivă pentru concentrarea de forțe în vederea parării ofensivei armate sovietice[44].

În acest context, frontul istoriografic autohton se considera mobilizat în întregime și mai organizat ca să replice științific aserțiunilor false despre Transilvania cu care propaganda ungară inundase prin canale diverse opinia publică occidentală. Cea mai în măsură să discute argumentat și documentat campania lipsită de atribute științifice și care avea în vederea numai justificarea temeiniciei unui rapt teritorial executat prin forță fusese Universitatea Daciei Superioare în refugiu la Sibiu prin organismul instituționalizat și anume „Centrul de studii și cercetări privitoare la Transilvania". Darea de seamă întocmită de S. Dragomir și înaintată conducerii universității la 2 februarie 1944 sublinia realizările obținute în acest sens, pregătirea pentru tipar a publicației „Revue de Transylvanie" cu data de 1 ianuarie 1944 și editarea a două lucrări în colecția „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae": S. Dragomir, într-un tiraj de 3000 exemplare și P. Râmneanțu cu 1500. În continuare se menționa cuprinderea în planul de apariții pînă la 31 martie 1944 a titlurilor semnate de Al. Procopovici, Al. Borza (1500 ex.), I. Moga, L. Someșan (1500 ex.), G. Giuglea, G. Sofronie, T. Drăganu și mulți alții, precum S. Dragomir, Al. Doboși, Al. Filipașcu, Șt. Lupșa („Frontiera de vest a României, istorie și geografie" în franceză). Pentru a doua serie a colecției sus amintite au fost propuse să apară studii realizate de D. Popovici, S. Dragomir („Minoritățile din România" în engleză), O. Beu despre bibliografia răscoalei lui Horea și legăturile împăratului Iosif II cu răsculații din 1784. Directorul „Centrului" solicita în finalul raportului sporirea numărului de exemplare din titlurile enunțate ca să poate fi distribuite gratuit în

---

neva, 1943; E. Horváth, *Die Geschichte Siebenbürgens*, Budapesta, Leipzig, Milano, 1943, vezi rec. de Z. Pâclișeanu, în *RIR*, XIV, 1944, p. 118: a treia monografie de după 1918 care tratează istoria Transilvaniei ca parte integrantă a Ungariei; Zs. Szász, *Le problème transylvain*, în *Nouvelle Revue de Hongrie*, XII, 1943, nr. 5, p. 431—447; L. Makkai, în *RHC*, XXI, 1943, nr. 3—4, p. 469—504; I. Tóth Z., în *Idem*, nr. 1—2, p. 239—254 și nr. 3—4, p. 594—595; recenzii la N. Iorga și I. Lupaș, în *Sz.*, LXXVII, 1943, p. 445—450, 512.

[44] Hitler 68 ... *op. cit.*, p. 222, 266—267, 268, 270, 271—272, 288, 289—290, 325, 326—327, 362; Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 249, 284: despre misiunea lui C. C. Giurescu la Ankara în august 1944; J. de Launay, *Mari decizii ale celui de-al doilea război mondial*, București, 1988, p. 234—237.

străinătate în scopul contrabalansării propagandei purtate împotriva caracterului românesc al Transilvaniei[45].

Consfătuirea din 21 februarie 1944 de sub auspiciile rectorului I. Hațieganu și cu participarea tuturor profesorilor și conferențiarilor universitari situase în centrul dezbaterii tocmai problema activității institutelor de cercetare afiliate universității. În conjunctura creată de pregătirea festivității de comemorare a unui sfert de veac de la înființarea Universității Daciei Superioare, rectorul menționase faptul că lucrarea proiectată drept răspuns la volumul publicat la Cluj în 1941 se afla definitivată pentru tipar în limba franceză pînă în toamnă. Tot acum fusese evidențiat rolul „Centrului" ca organism funcțional integrat universității și existînd activ drept centru de colaborare și îndrumare pentru argumentarea chestiunii transilvane. Recunoașterea rostită venea în întîmpinarea demersului întreprins din 1943 de prof. S. Dragomir odată cu prezentarea unui proiect de decret-lege pentru instituționalizarea oficială a acțiunii „Centrului". Memoriul reluat cu data de 23 februarie 1944 includea același proiect de decret lege, expunerea de motive și tabela-anexă de încadrare și salarizare a personalului științific și administrativ pînă la 1 aprilie curent, reprezentînd un nou an bugetar. Se reamintea acum că funcționarea „Centrului" avusese loc în virtutea aprobării organului universitar și în baza subvenției minime din bugetul Ministerului educației naționale. Teza utilității „Centrului" în cercetarea științifică a chestiunilor transilvănene și în acțiunea de documentare și propagandă fusese reluată în expunerea de motive prezentată oficialității guvernamentale. S. Dragomir sublinia faptul că afirmarea și susținerea competentă a punctului de vedere autohton și răspîndirea în cercuri cît mai largi a rolului istoric al Transilvaniei și a operei culturale românești atrăgea după sine organizarea sistematică și studiul colectiv aprofundat, cu necesitatea colaborării permanente între specialiști în cadrul unei instituții cu drept public de personalitate juridică. Încurajarea strădaniei științifice și cordonarea rezultatelor cercetării pentru obținerea unui instrument de luptă și apărare totodată se putea face numai printr-un institut științific legal constituit. Raportarea din final în sens comparat la institute similare de la București: de istorie națională (martie 1942), de studii și cercetări balcanice (februarie 1943), Iași, de istorie națională „A. D. Xenopol" (mai 1943) și nu în ultimă instanță cel de istorie națională de la Cluj—Sibiu (februarie, decembrie 1943) ilustrează veridic teza argumentată în raportul prezentat[46].

---

[45] Arh. Inst., *c. 1944—1945*, d. 1944, f. 6; BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 60: V. Jinga—G. Sofronie, Brașov, 15 ian. 1944, f. 63/bis: V. Jinga—S. Dragomir, Brașov, 3 martie 1944: despre „Revue de Transylvanie".

[46] Univ. Cluj, *PVSU 1943—1944*, vezi procesele verbale din 21 febr. (f. 76, 78—81), 26 febr. (f. 7), 10 martie (f. 88), 13 martie (fără filă), 8 apr. 1944, f. 129—130: I. Hațieganu despre audiența la București și asigurarea că „problema Transilvaniei va fi curînd soluționată"; Al. Procopovici cedează „Centrului" subvenția pentru Muzeul Limbii Române, în valoare de 2,5 milioane lei; proces-verbal din 9 apr. 1944, f. 135, rocada prorectori S. Dragomir în locul prof. I. Lupaș; Arh. Inst., *c. 1943*, d. 3, f. 51, 52; *Idem*, d. 4, f. 10—11; pentru București, vezi în *AIIN*, IX, 1943—1944, p. III—IV; *Balcania*, VI, 1943, p. 581—582: articolul 2, paragraful b: stabilirea de direcții de cooperare intelectuală; pentru Iași, vezi in *SCI*, XVIII, 1943, p. 503—505: legea nr. 333 din 25 mai 1943, paragraful d: să se combată știin-

Date concrete despre activitatea susținută desfășurată de „Centru" se conțin în procesele verbale ale ședințelor comitetului de direcție din 11, 13 aprilie și 11 mai 1944. În primul caz fusese dezbătut raportul înaintat de S. Dragomir și propunerile vizînd acțiuni viitoare și care trebuiau supuse aprobării generale peste numai cîteva zile. Directorul „Centrului" se referea în principal la continuarea tipăririi periodicului „Revue de Transylvanie" și a publicării de alte 5 studii în colecția „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae": D. Popovici, O. Beu, Șt. Pașca („Un studiu asupra literaturii române din secolul al XVIII-lea") și S. Dragomir cu 2 contribuții. C. Daicoviciu intervenise în discuție cu propunerea să se inaugureze o nouă colecție de studii în paralel cu cea știută și care să cuprindă lucrări masive și fără caracter propagandistic. Se referea acum cu exactitate la publicarea suplimentului la „Corpus Inscriptionum" ca și la tipărirea realizărilor unor cercetători străini. Materialul înfățișat de conducătorul „Centrului" adunării plenare din 13 aprilie 1944 punctase fazele esențiale în activitatea dintre anii 1943—1944 și direcțiile viitoare de acțiune: tipărirea volumului X din „Revue de Transylvanie" după reușita înregistrată de cel anterior VII—IX in aprilie 1944 și permanentizarea suitei de lucrări științifice privitoare la Transilvania și publicate în limbi străine în colecția „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae". La data respectivă apăruseră deja primele 5 titluri semnate în ordine de S. Dragomir, P. Râmneanțu, Al. Procopovici, T. Drăganu, Al. Borza, următoarele 5 fiind sub tipar în ordinea următorilor autori: I. Moga, G. Giuglea, L. Someșan, G. Sofronie și Al. Filipaşcu. Tot acum se sublinia drept notabilă și necesară de continuat periegheza sociologică efectuată în județul Hunedoara sub conducerea prof. C. Sudețeanu. Între alte chestiuni discutate ca fiind în suspensie și trebuind obligatoriu să fie rezolvate au figurat: difuzarea publicațiilor elaborate prin ministerele de resort, bugetul pe anul 1944—1945 în valoare de 4,5 milioane lei, cu retribuirea personalului separat prevăzută, tipărirea a patru volume masive în 1945 și decretul-lege de organizare sau un regulament provizoriu de funcționare care să specifice și întărească colaborarea și integrarea „Centrului" cu Universitatea. E. Petrovici și C. Daicoviciu au sugerat apoi ca proporția studiilor din „Revue de Transylvanie" și „Bibliotheca Rerum Transsilvanie" să fie inversată din motive de strictă utilitate. Ambii opiniau de comun acord pentru inaugurarea unei alte serii de lucrări care să includă contribuții de „respirație largă". S. Dragomir respingea însă ideea datorită unui paralelism creat și ilustra aportul studiilor vaste prin realizarea prof. D. Popovici (400 pagini) și cea proprie despre tratarea chestiunii minoritare în România (20 coli) astfel încît se confirma teza libertății depline de acțiune oferită tuturor autorilor. Rectorul Hațieganu insista asupra faptului că activitatea de cercetare organizată și sistematizată trebuia să angreneze pînă în final totalitatea cadrelor universitare și astfel implicarea instituției universitare și respectiv a „Centrului" se

ștific afirmațiile eronate ale istoricilor străini; pentru Cluj-Sibiu, vezi, în *AIIN*, IX, 1943—1944, p. III—IV și în *Idem*, X, 1945, p. 714—720, 725: legea 82/1943, articolul 3, paragraful c: să combată științific afirmațiile eronate ale istoricilor străini; Gh. Pavelescu, *Necesitatea unui Institut pentru studiul poporului român*, în *Tr.*, 1944, nr. 1, p. 92—95.

afla definitiv terminată. Alți participanți la dezbateri, precum I. Moga și V. Bologa au accentuat necesitatea întronării ședințelor de comunicări, întocmirea unui „Biograficon al Transilvaniei" și al buletinului informativ preconizat anterior ca un rezumat al publicațiilor străine care tratau în special problema Transilvaniei. Prof. S. Pușcariu se oprea în intervenția făcută asupra a patru idei călăuzitoare reținute din discuții: a) publicarea studiilor de sinteză; b) preferința pentru lucrările despre Transilvania; c) răspîndirea publicațiilor în afară și prin intermediul lectoratelor românești; d) achiziționarea cărților străine despre Transilvania pentru biblioteca „Centrului". Ședința comitetului de direcție din 11 mai 1944 procedase la aplicarea în practică a problemelor dezbătute pînă atunci. Au fost propuse pentru tipar lucrările elaborate de O. Beu, în franceză și germană, C. Daicoviciu („Cetățile dacice"), S. Dragomir cu 2 titluri și D. Popovici, urmînd ca toți aceștia să fie retribuiți cu un procent de 20% din suma obținută din partea Ministerului propagandei naționale în urma achiziției făcute. S. Dragomir recomanda în încheiere ca prof. G. Sofronie să întocmească un proiect de regulament și să se adopte măsurile preventive cuvenite pentru situația de evacuare forțată a „Centrului" datorită evenimentelor militare[47].

Caracterul permanent al activității de cercetare științifică desfășurată de specialiștii „Centrului" pentru aplicarea hotărîrilor dezbătute în consfătuirile menționate mai sus transpărea vizibil din cuprinsul listei titlurilor remise Direcției de Studii și Documentare de pe lîngă Ministerul propagandei naționale cu data de 14 iulie 1944, cei 11 autori, S. Dragomir și P. Poruțiu (2 contribuții), T. Drăganu, C. Grofșoreanu, I. Lupaș, S. Opreanu, C. Petranu, P. Râmneanțu, L. Someșan și Th. Trâpcea tratînd despre probleme diverse ale trecutului transilvan în rezonanță actuală imediată față de propaganda din străinătate.

Contactele dintre reprezentanții „Centrului" și Ministerul de externe rămîn fructuoase și se concretizau în participarea prof. S. Dragomir și G. Sofronie la dezbaterea de lucru organizată la Băile Herculane între 21—23 iulie 1944. Acum și aici, în temeiul propunerilor făcute de prof. S. Dragomir, „Biroul Păcii" însărcinase „Centrul" cu răspunderea pentru întocmirea a trei lucrări urgente: 1) „Realizările românești în Transilvania de la 1918 la 1940", între autori figurînd O. Boitoș, V. Bologa, S. Cioranu, I. Conea, I. Crăciun, V. Iancu, V. Jinga, E. Pop, G. Preda și alții, de ducerea la bun sfîrșit avînd mandat să rezolve și supravegheze prof. S. Dragomir, G. Sofronie ca și un comitet și secretariat format; 2) „Patru ani de stăpînire maghiară în Transilvania de nord"; 3) „Aspecte diplomatico-juridice ale actului de la Viena". Adresa expediată de S. Dragomir rectorului universității în 17 august 1944 conținea tocmai sublinierea

---

[47] Arh. Inst., *c. 1942—1943*, d. 10, f. 50—61; *Tr.*, LXXV, 1944, nr. 4—5, p. 366—367, *Țara*, IV, 1944, nr. 892, p. 2; Arh. Inst., *c. 1943—1949*, d. 1, f. 71: S. Dragomir—C. Sudețeanu, 2 mai 1944: despre planul de activitate, vezi și BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 37—42: C. Sudețeanu—S. Dragomir, 23 mai, 1944; Muz. Ist. Trans. *fond CMIT*, nr. 9/1944: C. Daicoviciu—Z. Pâclișeanu, 24 ian. 1944: despre săpăturile arheologice de la Porolissum; *Idem*, nr. 55/1944: C. Daicoviciu—I. Hațieganu, 5 iunie 1944: subvenția pentru Potaissa

efortului de cercetare depus pentru susținerea propagandei românești și contribuția efectivă materializată în alte 10 lucrări elaborate în combaterea tezelor străine tendențioase[48].

STELIAN MÎNDRUȚ

„DAS ZENTRUM FÜR UNTERSUCHUNGEN UND FORSCHUNGEN HINSICHTLICH SIEBENBÜRGENS" GESCHICHTE UND TÄTIGKEIT (1942—1948). I.

(Zusammenfassung)

Der Verfasser befasst sich in der Einführung mit der Tätigkeit der rumänischen historiographischen Front aus dem vierten zwischen-krieglichen Jahrzehnt, deren Ziel es war, die revizion i stischen Thesen zu bekämpfen und wissenschaftlich zu wiederlegen sowie die ausländische öffentliche Meinung hinsichtlich der siebenbürgischen Frage zu informieren und zu dokumentieren. Die Bemühungen zur Wiederlegung und Enthüllung der geschichtlichen Unwahrheiten kam sowohl mündlich durch Reden (in Amphitheatern usw.) als auch schriftlich durch in der Presse veröffentlichte Aufsätze und wissenschaftliche Veröffentlichungen (Sammelbände, Monographie, Abhandlungen, Aufsätze, Anmerkungen und Rezensionen) zum Ausdruck. In diesem Zusammenhang wird der Beitrag der Fachleute von der Universität aus Cluj im Rahmen des Dialogs mit dem Ausland an der Bildung eines richtigen Bildes hinsichtlich der Geschichte des Landes und vor allem Siebenbürgens durch ihre als Antworten oder Erklärungen verfassten und auf Wissenschafts und Wahrheit fussenden Arbeiten hervorgehoben. Der Verfasser untersucht weiterhin die zentralen Fragen, um die wissenschaftliche Tätigkeit der einheimischen Geschichtsschreiben kreist, deren nationales Bewusstsein infolge des Gebietsraubs vom August 1940 einen Schock erlitten hatte: das Absprechen der Gültigkeit des Wiener Diktats und die Hervorhebung der unverjärbaren Rechte der Rumänen auf Siebenbürgen. Vorliegende Arbeit befasst sich auch mit der Tätigkeit des im Oktober 1940 in Cluj gegründeten „Siebenbürgischen wissenschaftlichen Instituts" (Institutul științific ardelean) und der im Sommer des Jahres 1941 in Sibiu gegründeten Zweigstelle des „Deutschen wissenschaftlichen Instituts" (Institutul științific german) sowie mit der ungarischen geschichtlichen Propaganda, die der Rechtfertigung der expansionistischen Tätigkeit diente. Weiterhin beschreibt der Verfasser die bis Juli 1942 stattgefundenen Handlungen, die eine Vereinigung aller Kräfte der Universität aus Cluj-Sibiu in eine gemeinsame und koordinierte Anstrangung für die Schauptung der rumänischen Rechte vor der ausländischen öffentlichen Meinung bezweckten. Der erste Teil wird mit der Untersuchung der Organisierung und Funktionierung des ZUFS-s in jener Form untersucht, in der

[48] Arh. Inst., *c. 1943*, d. 7, f. 3; Idem, *c. 1944—1945*, d. 11, f. 1—3, 8, 10, 12, 18—19, 22—23, 37—44; *Idem*, d. Arhive 1944, f. 14; BCUCN, *mss. 5551/II*, f. 71: V. Jinga—S. Dragomir, Satulung, 12 aug. 1944: despre colaborarea cu S. Cioranu și Gh. Dragoș: *Viața universitară*, III, 1944, nr. 10, p. 2—3; S. Neagoe, *op. cit.*, p. 362.

es die Gesamtheit der Institute, Laboratorien und Seminare sowie die auf örtlicher, nationaler und internationaler Ebene entwickelte Tätigkeit umfasste.

Der zentrale Teil der Abhandlung besteht aus der auf den Protokollen der zwischen den Jahren 1942—1945 stattgefundenen Sitzungen des ZUFS-s fussenden ausführlichen Beschreibung der eigentlichen Tätigkeit des „Zentrums". Auf diesen Sitzungen wurden folgende Fragen erörtert: der organisatorische Rahmen, das Verhältnis zur Universität und zur „Astra", die staatliche finanzielle Hilfe, der thematische Zettelkasten und die Fachbibliothek, der Vertrag mit dem Aussenministerium für Dokumentierung, die Fachzeitschrift, das Functionierungsreglement, die auf Verfasser und Druckbögen verteilten Forschungsthemen usw. Die Ebbe der an der Grenze zwischen den Jahren 1942—1943 eingetretenen politisch-diplomatischen Lage trug zur Intensivierung der Tätigkeit des Zentrums bei, und zwar geschah dieses durch Denkschriften und Proteste, um der tendenziösen ausländischen Propaganda entgegenzuwirken. Die Arbeitspläne umfassten vielfältige Handlungsweisen: 1) langwährende und grossangelegte wissenschaftliche Forschungen und 2) von den Bedienungen geforderte dringende Notwendigkeitsarbeiten. Die später eintretenden Veränderungen betrafen: a) politische Arbeiten in Form von Denkschriften, die kurz und zurückhaltend verfasst und der diplomatischen Welt bestimmt waren und b) Abhandlungen zur Dokumentierung der ausländischen öffentlichen Meinung. Die Reihefolge der Prioritäten sah schliesslich so aus: I) politische Fragen für das Aussenministerium und II) Informierungs- und Dokumentierungsarbeiten für die Propaganda. Wichtige Augenblicke in der Geschichte des „Zentrums" bildeten jetzt: die am 1. Juni 1943 stattgefundene Belohnung des wissenschaftlichen Personals, die Wiederscheinung der Zeitschrift „Revue de Transylvanie" die Gründung der Sammlung „Bibliotheca Rerum Transsilvaniae", sociologische Forschungen an Ort und Stelle usw. Die rumänische diplomatische Offensive zwischen 1943—1944 bewirkte, dass das gegenwärtige und zukunftige Statut Siebenbürgens weiterhin im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit durch Konferenzen, Vorträge, Informierungs- und Dokumentierungsarbeiten für die innländische und ausländische öffentliche Meinung blieb. Die vom Verfasser fortgesatzte Untersuchung bezieht sich auf andere Arbeitsphasen aus der Existenz und Tätigkeit des „Zentrums", wobei auf die Frage des DekretGesetzes und des Funktionierungsreglements ausführlicher eingegangen wird.

MISCELANEA

MERCURIUS. REPREZENTĂRILE ÎN BRONZ DIN DACIA

Cultul zeului Mercurius este atestat în Dacia de 16 inscripții și 60 reprezentări figurate[1] — reliefuri, statui, statuete, teracote, medalioane aplicate, geme, mozaicuri — dintre care 28 sînt în bronz. Această cantitate îl situează în „grupul mijlociu" al preferințelor religioase și popularității unor culte în provincia noastră, alături de Attis, Fortuna, Cavalerii danubieni, Nemesis, Jupiter, Dolichenus, Cavalerul trac, Juno, Apollo și Mars, în timp ce grupul principal alcătuit din Jupiter, Mithras, Liber și Libera, Hercules, Venus, Silvanus, Diana, Aesculapius și Higia dispune de un număr de cîte 100 pînă la 300 de atestări[2]. Factorii care au contribuit la o atare statistică a preferințelor sînt de mai multe feluri: diversitate etnică a populației, poziția Daciei la răspîntia interferențelor occidentale și orientale și într-o măsură mai mică cadrul geografic și specificul economiei „moda" precum și politica religioasă imperială[3].

Pa baza unor elemente anatomico-stilistice poziția corpului, veșmintele pe care le poartă zeul precum și prezențelor unor atribute ale sale putem clasifica statuetele reprezentîndu-l pe zeul comerțului în trei categorii principale, cu diferite subvariante:

1 Mercurius nud;
2 Mercurius seminud;
3 Mercurius înveșmîntat

Tip 1. *Mercurius nud*

Am inclus în primul tip statuetele (nr. 1—5) care îl reprezintă pe Mercurius nud în picioare, avînd în mîna stîngă caduceul, iar în dreapta marsupiul. Din cauza stării fragmentare de cele mai multe ori aceste atribute ale zeului lipsesc. Elementul definitoriu pentru recunoașterea divinității devin astfel în multe cazuri aripioarele care ies direct din păr (fig. 1) sau din petasus; piciorul drept este deobicei de sprijin.

Piesele produse tipice ale artei provinciale romane sînt destul de grosier lucrate în ateliere autohtone și se datează în secolul II sau secolul III e.n.; avînd bune analogii în Gallia și Germania[4].

---

[1] M. Bărbulescu, *Cultele greco-romane în Dacia* (Diss), Cluj-Napoca, 1985, p. 72—76.

[2] Idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, ClujNapoca, 1984, p. 181—183.

[3] *Ibidem*.

[4] Stephanie Boucher, *Apullum*, XV, 1977, p. 265, fig. 3, 15, 16; H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*, II, Mainz, 1966, fig. 30—33.

Tip. 2. *Mercurius seminud*

Varianta I (nr. 6—21). Piesele din această variantă îl reprezintă pe zeu în picioare, avînd pe cap petasus cu aripioare sau numai aripioare. În mîna dreaptă ține marsupiul, iar în stînga caduceul, care de cele mai multe ori lipsește. Pe umărul stîng se află chlamysul, care este înfășurat pe același braț (fig. 2). Desigur, există mici deosebiri între piese. În unele cazuri Mercurius apare încălțat purtînd chiar aripioare la glezne. Poziția mîinii sau a chlamysului diferă și ea. Toate aceste mici deosebiri nu schimbă însă caracteristicile comune ale pieselor discutate mai sus. Datarea lor se face în intervalul cuprins între secolele II—III e.n. fiind produse locale cu analogii în tot imperiul[5].

Varianta II (nr. 22, fig. 3) cuprinde o singură piesă descoperită la Sucidava[6] (fig. 3). Zeul poartă pe cap un petasos împodobit cu o frunză de lotus. Corpul divinității se sprijină pe picioarul drept, lîngă care se află un berbec. În mînă dreaptă ține punga, iar în stînga caduceul, avînd pe același braț înfășurată mantia căzută pînă la baza piciorului. Reprezentările în care zeul apare împreună cu berbecul sînt bine cunoscute în arta romană, atsfel, cele mai apropiate analogii sînt la Athena[7] și Karlsruhe[8]. Necunoscîndu-se contextul descoperirii, rămîne și în acest caz aceeași datare largă, sec. II—III e.n.

Varianta III (nr. 23) cuprinde de asemenea o singură piesă descoperită la Tătîrlaua[9] (fig. 4—5). Mercurius este reprezentat în picioare, corpul sprijinindu-se pe piciorul drept. Aripioarele ies direct din păr. În mîna dreaptă ține bursa, iar în stînga caduceul. Ceea ce este original la această statuetă este modul în care este redată hlamida, ea atîrnă pe umeri, pe spate, acoperind totul pînă la încheietura genunchilor. Din bibliografia care ne-a fost accesibilă, nu am găsit nici o analogie apropiată de reprezentarea noastră, ea fiind, pînă în prezent un unicat[10]. Statueta datează din secolele II—III e.n.

Varianta IV (nr. 24) cuprinde cea mai interesantă probă din punct de vedere artistic. Statueta descoperită în castrul de la Gherla[11] îl reprezintă pe Mercur în picioare, corpul, bine proporționat, sprijinundu-se pe piciorul drept. Capul, ușor înclinat spre dreapta, privește în față. Hlamida este scurtă, prinsă deasupra umărului drept, alunecînd pe umărul stîng și mîna stîngă, pe lîngă braț în jos. În mîna dreaptă ținea un marsupiu destul de mare. Elementul care îi conferă o notă de originalitate statuii

[5] Stephanie Boucher, *op. cit.*, fig. 6, 7; H. Menzel, *op. cit.*, fig. 30—32; R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, fig. 53, 56, 57; A. N. Zadoks—Josephus Jitta, *Bronzes romains, figures et appliques et leurs problémes techniques*, Székesfehérvár, 1984, pl. I, 1, 2.

[6] C. C. Petolescu—Gh. Popa, *Apullum*, XIII, 1974, p. 615, nr. 1.

[7] S. Reinach, *Repertoire de la statuaire greque et romaine*, Paris, 1897, II, 1, p. 162, nr. 9.

[8] Informația amabilă Klaus Eckerle (Muzeul Karlsruhe).

[9] Cl. Băluță, *IX International Tagung über Antike Bronzen*, Wien, 1986, (sub tipar).

[10] Acest lucru ne-a fost confirmat de participanții la Congresul internațional de bronzuri antice — Freiburg 1988.

[11] R. Ardevan, *ActaMN*, XX, 1983, p. 307—401, fig. 1 (a—e).

este coafura. Părul este adunat într-un coc pe vîrful capului (cirrus) (fig. 5). În jurul pieptănăturii pare să fie o coadă împletită, realizată în față prin trei incizii minuscule în formă de cruce, iar lateral prin incizii oblice, care se pierd în spate, după urechi. Aripioarele ies direct din păr de-o parte și de alta a *cirrus*-ului. Un alt element interesant este torquesul din jurul gîtului. Deși ca poziție face parte din tipul comun al reprezentărilor, coafură și torquesul din gît oferă o notă de originalitate nemaiîntîlnită la alte piese[12]. Realizarea artistică este în rest destul de modestă și este, probabil, opera unui meșter local din secolul al III-lea[13].

Tipul 3. *Mercurius îmbrăcat*

Acest tip este reprezentat printr-o singură descoperire din Cîmpia Transilvaniei[14] (fig. 7). Zeul este reprezentat în picioare, avînd petasus, fiind îmbrăcat cu Chlamys și gleznele prinse cu aripioare. În mîna dreaptă ține marsupiul, iar în stînga avea caduceul. Punctul de sprijin se află pe piciorul drept (fig. 7). Execuția piesei este de o calitate superioară. Corpul este bine proporționat. Detliile feței sînt foarte bine redate. Prin caracteristicile de mai sus piesa noastră se aseamănă statuetei descoperite la Madrid[15] și din Anglia,[16] fiind um import în Dacia ce se poate data în secolul al II-lea e.n. Reprezentările în bronz ale lui Mercur dispun de încă două fragmente de statuete și de o piesă dispărută, ceea ce nu permite încadrarea lor tipologică. Prima[17] este un picior în poziția îndoită și cu aripioare, indicînd că este un Mercur assis (nr. 26. A doua este mîna dreaptă împreună cu marsupiu (nr. 27).

După această succintă prezentare a statuetelor lui Mercur se impun cîteva concluzii. Din cauza necunoașterii contextelor arheologice, puține pot fi datate restrîns, restul se întind pe întreaga perioadă a stăpînirii romane în Dacia (106—275). Analiza stilistică indică în marea majoritate a cazurilor piese provinciale de serie grosier executate. Cu excepția pieselor nr. 6, 25, considerate ca importuri, ele sînt produse în Dacia, imitînd modele italice și occidentale. În ceea ce privește ateliere din Dacia, nu ne putem pronunța în lipsa unor descoperiri de acest gen, precum și a analizelor metalografice.

CATALOG

1 *Tip 1* (fig. 1); Napoca; î = 6,8 cm; sec. II e.n.; M.I.Tr. Cluj-Napoca, inv. V/34675; R. Ardevan, *Apulum*, XXIV, 1987, p. 139—142, pl. I.

2 *Tip 1;* Dacia (Cîmpia Transilvaniei); î = 12,1 cm; sec. II e.n. M.I.Tr. Cluj-Napoca, inv. 4222; C. Pop *ActaMN*, XVII, 1980, p. 103, fig. 5.

[12] Aceeași situație ca la nota 10.
[13] *Ibidem.*
[14] C. Pop, *ActaMN*, XVI, 1980, p. 103, fig. 4.
[15] S. Reinach, *op. cit.*, III, p. 51, nr. 2.
[16] A. N. Zadoks—Josephus Jitta, *op. cit.*, pl. III, 1.
[17] M. Bărbulescu, *Cultele . . .*, p. 173.
[18] Ne expdimăm gratitudinea pentru ajutorul dat în întocmirea lucrării de către colegii: C. Pop, M. Bărbulescu, L. Marinescu, M. Imecs.

3 *Tip 1; Sucidava;* î = 8,5 cm; sec. II—III e.r.; M. Olteniei Craiova, inv. 4770; D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978, fig. 105/3.

4 *Tip 1; Apulum;* î = 11,7 cm; sec. II—III e.n.; M. Alba Iulia; Al. Popa—I. Berciu, *Apulum*, XV, 1977, p. 218, fig. 3.

5 *Tip 1;* Romula; î = 7,8 cm; sec. II—III e.n.; M.P.F. Turnu Severin, inv. II 537; D. Tudor, *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 121, nr. 160.

6 *Tip 2, varianta I;* Romula; î = 17,8 cm; sec. II e.n.; M.P.F. Turnu-Severin, inv. II 212; D. Tudor, *op. cit.*, p. 121, fig. 36.

7 *Tip 2, varianta I;* Romula; î = 6,3 cm; sec. II—III e.n.; M. Militar București, inv. 432; D. Tudor, *op. cit.*, p. 124, fig. 30/2.

8 *Tip 2, varianta I;* Romula' î = 10 cm; sec. II—III e.n.; M. Olteniei Craiova, inv. 4650; D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978, fig. 104/4.

9 *Tip 2, varianta I;* Romula; î = 7,6 cm; sec. II—III e.n.; M. Caracal, inv. 2941; C. C. Petolescu—St. Chițu, *Revista Muzeelor*, nr. 3, 1974, p. 62, nr. 11, fig. 21.

10 *Tip 2, varianta I;* Drobeta; î = 7,9 cm; sec. II—III e.n.; M.P.F. Turnu Severin, inv. II 7099; Al. Bărcăcilă, *Arhivele Olteniei*, XIII, 1934, p. 91., fig. 32.

11 *Tip 2, varianta I;* Drobeta; î = 7,5 cm; sec. II—III e.n.; M.P.F. Turnu Severin, inv. II 7118; Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 91, fig. 33.

12 *Tip 2, varianta I;* Drobeta; î = 7,5 cm; sec. II—III e.n.; M.P.F. Turnu Severin, inv. II 7089; C. C. Petolescu, *Religiile în Dacia inferior* (teză de doctorat), nr. 206, București, 1978.

13 *Tip 2, varianta I;* Drobeta; î = 9 cm; sec. II—III e.n.; M.P.F. Turnu-Severin, inv. II 7090; Al. Bărcăcilă, *BCMI*, XXX, 1937, p. 133, fig. 2.

14 *Tip 2, varianta I;* Grădiștea Muncelului; î = 7,5 cm; sec. I—III e.n.; M. Național București; inedită publicată cu permisiunea prof. V. Manolescu.

15 *Tip 2, varianta I;* Tibiscum; î = 8,3 cm; sec. II—IIII e.n.; M. Banatului Timișoara; L. Marinescu, *Sesiunea de comunicări științifice* Caransebeș, 17 aprilie 1988.

16 *Tip 2, varianta I* (fig. 2); Ulpia Traiana; î=9,3 cm; sec. II. e.n. M.I.Tr. Cluj-Napoca, inv. V/23623; A. Alicu, C. Pop, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 93—95, fig. 1—4.

17 *Tip 2, varianta I;* Ulpia Traiana; î = 10 cm; sec. II—III. e.n. pierdută; *Archaeologisch-Epigrapische Mittheilungen*, VIII, 1884, p. 39.

18 *Tip 2, varianta I;* Turda; î = 9 cm; sec. II—III e.n.; M. Banatului Timișoara, inv. 1285; *AEM*, VIII, 1884, p. 43.

19 *Tip 2, varianta I;* Turda; î = 11,5 cm; sec. II—III e.n.; M. Banatului, *AEM*, VIII, 1884, p. 43.

20 *Tip 2, varianta I;* Turda; î = 8,5 cm; sec. II—III e.n.; M.I.Tr. Cluj-Napoca, inv. V/1124; R. Florescu, *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, p. 206, F. 40.

21 *Tip 2, varianta* I; Banat (?); î = 8,3 cm; sec. II—III .e.n; M. Lugoj, inv. 498; D. Isac, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 189, fig. 2.

22 *Tip 2, varianta II* (fig. 3); Sucidava; î = 8,5 cm; sec. II—III e.n.; M. Sc. din Celei, inv. 101/1970; C. C. Petolescu—Gh. Popa, *Apulum*, XII, 1974, p. 615, nr. 1.

23 *Tip 2, varianta III* (fig. 4—5); Tătîrlaua; î = 11,7 cm; sec. II—III e.n.; M. Brukenthal, inv. 6295/A 2733; Cl. Băluță, Actes

24 *Tip 2, varianta IV* (fig. 6); Gherla; î = 7,3 cm; sec. III e.n. M.I.Tr. Cluj-Napoca, inv./31C10; R. Ardevan, *ActaMN*, XX, 1983, p. 397—401, fig. (a—e).

25 *Tip 3*, (fig. 7); Cîmpia Transilvaniei (Beclean-Sic); î = 12 cm; sec. II e.n.; M.I.Tr. Cluj-Napoca, inv. V/1032; C. Pop *ActaMN*, XVII, 1980, p. 103, fig. 4.

26 Fragment picior; tip sezînd (?); Potaissa, castru, î = 8 cm; sec. III e.n.; M. Turda, inv. 8535; M. Bărbulescu, *Cultele greco-romane în Dacia* (Diss 1985), p. 72—76.

27 Fragment mînă cu marsupiu; Apulum; L = 7,8 cm; sec. II—III. e.n.; M. Alba Iulia; Al. Popa—I. Berciu, *Apulum*, XV, 1977, p. 225, fig. 10.

28 Statuetă pierdută; Monitorul oficial, 21 sept. 1864, Dosar *MNA*, 1865, fila 140 *apud* C. C. Petolescu, *Religiile în Dacia inferior*, (teză de doctorat), București, 1978, nr. 216.

SORIN COCIȘ

Fig. 1. Mercur de la Napoca.

Fig. 2. Mercur de la Ulpia Traiana.

Fig. 3. Mercur de la Sucidava.

Fig. 4. Mercur de la Tătîrlaua.

Fig. 5. Mercur de la Tătîrlaua

Fig. 6. Mercur de la Gherla.

Fig. 7. Mercur din Transilvania.

FLAMINII MUNICIPALI ÎN DACIA ROMANĂ

Amploarea și importanța cultului imperial în societatea romană sunt astăzi bine cunoscute[1]. De asemenea, a fost observat rolul important al preoților acestui cult în orașele romane provinciale — preoți numiți de obicei *flamines*[2]. Desemnați de *ordo decurionum* dintre membrii marcanți ai aristocrației municipale,[3] flaminii beneficiază de privilegii și o considerație deosebită[4]. Atribuțiile lor sunt în general cunoscute[5]. Flaminii nu formau un colegiu,[6] iar durata funcției lor era limitată (de obicei un an)[7]. Deși universal prezent în societatea provincială, formele concrete de organizare și funcționare a flaminatului ilustrează și specificul provincial sau local.

Vom încerca acum să trecem în revistă cunoștințele noastre despre flaminii orașelor daco-romane[8]. Singurele noastre izvoare disponibile sunt inscripțiile.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa

În general, pentru primul oraș al Daciei romane dispunem de informații mai bogate. Cu toate acestea, flaminatul municipal apare destul de puțin. Putem cita doar 15 inscripții, dintre care două sunt fragmente mici, nesemnificative[9]. Din ele putem cunoaște 9 deținători ai titlului de *flamen coloniae* (vezi tabelul I).

Cîteva precizări se impun.

Cariera lui Q. Ianuarius Rufus (I/1) datează cu siguranță din vremea lui Antoninus Pius[10]. Flaminul anonim notat cu nr. 3 are o carieră parțial

---

[1] Prezentare excelentă la R. Etienne, *Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1974 (cu amplă bibliografie). Pentru Dacia, vezi M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 381—385.

[2] Citățm sintezele mai complete consultate: C. Jullian, în *DA*, II, 2, p. 1182—1188; E. Esperandieu, în *DE*, III, p. 139 sq.; Samter, în *RE*, VI, 2 (1909), 2491—2492; P. Riewald, în *RE*, I², 2 (1920), 1652—1653; F. Abbott, A. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, p. 64 sq.; Etienne, p. 197 sq.; Ladage, p. 11—14.

[3] Etienne, p. 231; Ladage, p. 77.

[4] Etienne, p. 238; Ladage, p. 87—102.

[5] C. Jullian, *op. cit.*, p. 1187; Ladage, p. 48—49, 55—65.

[6] Etienne, p. 237; Ladage, p. 14.

[7] *Ibidem*, p. 80—86.

[8] Asupra orașelor din Dacia romană: H. Daicoviciu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 85—94; R. Ardevan, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 95 sq.

[9] IDR III/2, 131, 146. Inscripția IDR III/2, 198 nu se referă la vreun *flamen*.

[10] R. Ardevan, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 438—439.

similară cu cea a cavalerului C. Aelius Domitianus Gaurus din Puteoli;[11] totuși, identitatea celor două personaje nu pare verosimilă[12]. Referitor la P. Aelius Marius (I/4),[13] mențiunea simplă *flamen coloniae* susține atribuirea lui Sarmizegetusei[14] și o datare anterioară domniei lui Commodus[15]. M. Procilius Niceta (I/5), considerat pînă acum a fi activat în prima jumătate a secolului II, trebuie să fi deținut flaminatul abia după războaiele marcomanice[16].

Cît despre T. Varenius Pudens (I/6), calitatea lui de *flamen coloniarum* pare surprinzătoare, dar nu este lipsită de analogii în lumea romană[17]. S-ar putea să fie vorba despre Sarmizegetusa și *Colonia Aurelia Apulensis*, la un moment dat singurele colonii din Dacia Apulensis. Analiza textelor celor două inscripții ne îndeamnă să datăm flaminatul lui Pudens cîndva pe la începutul domniei lui Septimius Severus[18]. Ruda sa, T. Varenius Sabinianus (I/7), pare să fi aparținut aceleiași generații. Inscripția care-l consemnează pe L. Flavius Valens (I/8), deși găsită la Apulum, provine cu siguranță de la Sarmizegetusa[19].

Dintre *flamines coloniae* de la Sarmizegetusa doar trei (nr. 3, 6, 7) sunt cavaleri. Prezența a două *cognomina* grecești (nr. 5 și 9) nu asigură o origine orientală[20]. Este posibil doar ca C. Spedius Hermias, care înalță un monument *Aesculapio Pergameno*, să provină din Asia Mică[21].

Un spătar de bancă din amfiteatrul Sarmizegetusei poartă literele FLAMEN;[22] flaminii municipali aveau deci locuri rezervate[23].

---

[11] I. I. Russu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 522—523.

[12] Noi înșine am afirmat, eronat, acest lucru (R. Ardevan, *op. cit.*, p. 438; idem, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 99). Dar o examinare mai atentă a textului confirmă imposibilitatea identificării. Vezi și H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, II, 1977, p. 913.

[13] Același în IDR III/3, 119.

[14] C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, p. 158_{25} îl atribuie coloniei Apulum. Dar numele orașului ne face să înclinăm spre Sarmizegetusa, ca și I. I. Russu, în *SCIstCluj*, VII, 1956, p. 9. *Conductores pascui et salinarum* din Dacia datează în general din secolul III (C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 157—158, 163—164), dar în imperiu există și în secolul II *conductores* similari (M. Rostowzev, în *DE*, II, p. 588—589, 592, 595).

[15] H. Daicoviciu, *loc. cit.*

[16] I. Piso, Al. Diaconescu, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 181—182 (pe considerente stratigrafice).

[17] CIL II 1663, III 1059; J. Trynkowski, în *Przeglad Historyczny*, Warszawa, 56, 3 (1965), p. 374_{35}.

[18] În prima inscripție (IDR III/2, 129) este *flamen coloniarum*, în timp ce în a doua (IDR III/2, 128) apare deja un *municipium Apulense* și orașul Porolissum. Vezi H. Daicoviciu, *loc. cit.*

[19] Observația aparține dr. I. Piso, care pregătește editarea inscripțiilor de la Apulum (IDR III/5). Informație verbală, pentru care îi exprimăm mulțumirile noastre.

[20] H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin —New York, 1982, p. XXI—XXVIII.

[21] La Sarmizegetusa exista un templu dedicat lui Aesculap (H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 73—80). Un caz similar: IDR III/2, 112 (Tavium).

[22] IDR III/2, 35.

[23] Ladage, p. 110—111.

Apulum

Deși cele două orașe romane de la Apulum au lăsat foarte multe vestigii arheologice și epigrafice,[24] informațiile asupra flaminatului orășenesc (și asupra vieții municipale în genere) sunt simțitor mai sărace[25].

Nu se cunoaște nici un flamin din *Municipium Aurelium Apulense*[26]. Dispunem însă de cinci atestări din perioada colonială a aceluiași oraș — și de una singură pentru vecinul său, *Municipium Septimium Apulense* (vezi tabelul II).

Două persoane sunt membri ai ordinului ecvestru (nr. 1, 3). Dar numai P. Aelius Iulianus (II/3) pare să fi parcurs un adevărat *cursus honorum*. Un *flamen* (II/2) depășește chiar orizontul local, ridicîndu-se pînă la demnitatea provincială de *sacerdos arae Augusti*[27].

Tiberius Claudius Rufus (II/4), care deține succesiv flaminatul în ambele orașe de la Apulum, pare a activa curînd după întemeierea municipiului septimian. Iar Aelius Valentinus (II/5) ar putea să dateze ceva mai tîrziu, pe la mijlocul secolului III; pledează în acest sens lipsa *praenomen*-ului, ca și calitatea de libertă a soției sale[28].

Alte orașe

Atestări flaminatului municipal din alte orașe daco-romane sunt foarte puține. Ele au fost consemnate în tabelul III.

Cu totul, opt persoane din cinci orașe. Trei aparțin ordinului ecvestru (III/4, 5, 6) și dintre aceștia unul (III/4) a deținut flaminatul orășenesc — desigur succesiv — în două orașe.

Pentru doi *flamines* (III/6, 7) apare ca sigură o obîrșie străină, dar destul de îndepărtată; ambii provin din familii ce dețin cetățenia romană de aproape un secol. Pe Iulius Valentinus din Tibiscum (III/8) nu avem nici un argument pentru a-l socoti oriental[29].

Cei mai mulți nu consemnează alte magistraturi. Unul singur, P. Aelius Maximus din Napoca (III/5), accede la calitatea de *sacerdos arae Augusti*.

*

În Dacia, preoții cultului imperial orășenesc au fost desemnați numai ca *flamines*. Desigur, și aici flaminatul municipal trebuia să fi avut caracterele generale din epoca Antoninilor: se ajunsese la un cult colec-

[24] H. Daicoviciu, *loc. cit.*; Al. Popa, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 67—70. Vezi și F. Vittinghoff, în *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968, p. 137—141.

[25] R. Ardevan, *op. cit.*, p. 101.

[26] În ceea ce privește lectura inscripției *AE*, 1956, 207, nu suntem de părerea lui C. Daicoviciu (*op. cit.*, p. 159), ci aprobăm lectura primului editor (Gr. Florescu, în *SCIV*, 6, 1955, p. 331).

[27] Despre *sacerdos arae Augusti* în Dacia, C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 154—163.

[28] Pentru o asemenea posibilitate vezi: Ladage, p. 101; Etienne, p. 246.

[29] S. Sanie, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-è Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza 1977)*, București, 1977, p. 150—151, 156 (nr. 32). Singurul temei invocat în IDR III/1, 139 este închinarea către Jupiter Dolichenus; dar în sec. III cultul acestui zeu se generalizase în imperiu.

[30] Etienne, p. 235—236; Ladage, p. 14.

tiv, cu un singur *flamen* al orașului, însărcinat cu întregul cult imperial *(Romae, Augusti et divorum)*[30]. Durata funcției era sigur limitată; nu apare însă nici un caz de reiterare a ei și nici un *flamen perpetuus*.

Cu siguranță, orașele daco-romane vor fi dispus de un cult imperial instituționalizat încă de la întemeierea lor și pînă la abandonarea oficială a provinciei. Dar numărul de *flamines* cunoscuți este foarte mic. Cu siguranță însă că rolul lor și al cultului imperial în viața orașelor era foarte însemnat[31]. Situația reflectă doar proporția foarte redusă în care materialele epigrafice antice au ajuns pînă la noi. Mai observăm că flaminii atestați se grupează într-un interval de timp restrîns. Dintre cei de la Sarmizegetusa, cinci aparțin epocii Antoninilor și doi pot fi plasați în vremea Severilor. Din celelalte orașe putem enumera 12 *flamonia* în primele decenii ale secolului III, față de doar două atestări din a doua jumătate a secolului precedent. Credem că această dispunere a mărturiilor păstrate delimitează sugestiv perioada de maximă înflorire a vieții orășenești romane în Dacia, precum și extinderea ei în spațiu în vremea Severilor[32].

Ca pretutindeni, *flamines* se recrutau din aristocrația municipală. Ei trebuie să fi fost foarte bogați, căci funcția presupunea mari cheltuieli[33]. Numărul cavalerilor este semnificativ, cca. 1/3 din total. Exercitarea flaminatului municipal nu pare să fi jucat un rol decisiv în această ascensiune socială, care rămînea condiționată de avere și de ansamblul magistraturilor deținute. Toți *flamines* cunoscuți sunt însă cetățeni romani de multe generații; numai în trei cazuri observăm o îndepărtată origine orientală (I/9; III/6, 7). Aspect firesc la deținătorii unei funcții ce afirmă prin excelență caracterul roman și fidelitatea politică a orașului.

Deși similară în multe privințe magistraturilor municipale, demnitatea flaminatului rămîne o funcție preoțească; ea nu se încadrează strict în *cursus honorum* și poate ocupa orice loc în inscripții[34]. Pentru cazul nostru, numărul mic al atestărilor nu permite distingerea unor trăsături specifice. În șapte cazuri (I/4, 9; III/1—4, 8), flaminatul este singura demnitate menționată;[35] în alte cinci (I/2, 7, 8; II/4, 5), ea apare alături de calitatea de *decurio*. Am fi tentați să credem că, pentru toți aceștia, flaminatul reprezintă apogeul; dar nu avem certitudinea decît în două cazuri,[36] cînd persoanele în cauză figurează ca decedate. Alți zece *flamines* au deținut și magistratura locală supremă[37] (numai de două ori apare un adevărat *cursus honorum*[38]). În orice caz, aceste inscripții confirmă înalta considerație acordată flaminatului, ca pretutindeni în lumea romană[39].

---

[31] Etienne, p. 294 sq., 472—499; Ladage, p. 13—14, 60—62.
[32] R. Ardevan, *op. cit., passim.*
[33] Etienne, p. 230—231; Ladage, p. 117—120.
[34] Ladage, p. 6, 88—90.
[35] Firește, ne referim la orașul în care exercită flaminatul. L. Ulpius Bassinus (III/4) deține diferite magistraturi în mai multe orașe, dar la Drobeta și Dierna este doar *flamen*.
[36] IDR III/2, 388; CIL III 1198.
[37] I/1, 3, 5, 6, 10; II/1, 3; III/5, 6, 7.
[38] IDR III/2, 455; III/3, 245.
[39] Etienne, p. 224—230; Ladage, p. 89—100, 105.

Dar nu totdeauna el încununează o carieră;[40] unii flamini[41] par să-l fi deținut la o vîrstă destul de tînără[42].

Doar cinci *flamines* au depășit cadrul strict local, deținînd demnități în mai multe orașe;[43] afară de unul singur (II/4), toți ceilalți sunt *equites Romani*. Dar statutul lor social rămîne la nivelul superior al aristocrației municipale. Nici unul nu va parcurge o carieră ecvestră. Și numai doi *flamines* municipali atestați acced la o funcție de însemnătate provincială, acea de preot al cultului imperial al provinciei *(sacerdos arae Augusti)*[44]. Ca și în alte provincii, majoritatea flaminilor municipali rămîn legați de orizontul local[45].

Cele trei cazuri de exercitare a flaminatului în două orașe diferite (1/6; II/1, 4; III/4) se explică prin caracterul temporar al funcției, dar poate ilustra și relații mai strînse între respectivele orașe. În aceste cazuri, localitățile incriminate sunt vecine, iar momentul pare a sugera recurgerea la „cadra calificate din afară" de către municipalitatea mai tînără, recent constituită. Desigur, intervine aici personalitatea deținătorului funcției, relațiile sale personale și patrimoniale în cele două localități. Și nu este lipsit de interes a sublinia că doi dintre aceștia (T. Varenius Pudens și L. Ulpius Bassinus) au legături și funcții în mai multe localități ale provinciei, iar în vremea lor (începutul secolului III) apartenența la un oraș sau la un trib nu mai condiționează exercitarea magistraturilor locale[46].

Este important de observat că în Dacia flaminatul local nu se împletește niciodată cu alte funcții preoțești municipale[47]. Conta probabil caracterul său diferit de cel al pontificatului și auguratului — demnități viagere și organizate în colegii[48]. Așa că nu putem vorbi de o ierarhie între *flamines* și *pontifices* ori *augures*.

Părerea mai veche despre legăturile strînse ale flaminilor municipali cu *ordo Augustalium*[49] nu este justificată. Acțiunile lor nu se întîlneau și nu se condiționau[50]. Izvoarele atestă doar relații personale între *flamines* patroni și liberții lor deveniți *Augustales*[51].

Se știe că în epoca de prosperitate a societății romane toate magistraturile și demnitățile sacerdotale nu duceau lipsă de candidați[52]. Avem și

---

[40] Ladage, p. 100—101.

[41] Așa par a fi măcar Aelius Valentinus (II/5), a cărui soție moare la 18 ani, și C. Iulius Naesius Sabinus (III/2).

[42] Alte exemple la Ladage, p. 71.

[43] I/6, 7; II/1, 4; III/4, 5.

[44] P. Aelius Antipater din Apulum (II/8) și P. Aelius Maximus din Napoca (III/5).

[45] Etienne, p. 224, 229—231, 236.

[46] G. Forni, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1961, p. 234; I. Piso, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 126.

[47] În alte provincii fenomenul se produce uneori (Ladage, p. 103—104).

[48] Ladage, p. 78—80.

[49] D. Tudor, în *Dacia*, VI, 1962, p. 210—211; M. Macrea, *op. cit.*, p. 382.

[50] Nici între funcțiile preoțești nu exista vreo intercondiționare (Ladage, p. 103—105).

[51] IDR III/2, 388. Doar M. Procilius Niceta (I/5) face cheltuieli *benevole* pentru augustali.

[52] Etienne, p. 479 sq.; Ladage, p. 76—77, 120.

în Dacia exemple de cheltuieli asumate *ob honorem flamonii*[53]. Opera constructivă începută de M. Procilius Niceta (I/5), chiar dacă nu se leagă direct de alegerea lui ca *flamen*, contribuie la strălucirea manifestărilor cultului imperial[54]. Dar deteriorarea generală a situației social-economice va face ca asemenea funcții să fie tot mai mult evitate, perturbînd funcționarea organismului municipal[55]. Credem că, date fiind și constatările de mai sus, nu putem sesiza asemenea procese în Dacia înainte de mijlocul secolului III[56]. Însă scăderea bruscă după Severi a numărului de inscripții referitoare la viața municipală și lipsa totală a flaminatului municipal din izvoare nu poate fi doar întîmplătoare. Este semnificativă și dispunerea cronologică a atestărilor de la Sarmizegetusa, singurul oraș cu o serie mai mare de *flamines*. În aceste realități vedem oglindirea aceleiași crize sociale, cu efecte instituționale.

Sperăm ca concluziile obținute acum să constituie un bun punct de plecare pentru cercetări viitoare, mai ample, asupra cultului imperial în Dacia romană.

RADU ARDEVAN

[53] IDR III/2, 72; CIL III 1134 (probabil și IDR III/2, 131).
[54] IDR III/2, 2 (*aedem augustalibus pecunia sua faciendam instituit*).
[55] Etienne, p. 499 sq.; Ladge, p. 77—78, 121.
[56] R. Ardevan, în *Actes du IX-è Congrès international d'épigraphie grecque et latine — Sofia 1987*, II (=*Acta centri historiae „Terra Antiqua Balcanica"*, III) Trinovi, 1988 (sub tipar).

TABELUL I

Flamini de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Nr.	Nume	Poziţie socială	Datare	Observaţii	Sursa
1	Q. Ianuarius Rufus	qq. primus pro imp.	138—161		IDR III/2, 112
2	Q. Aurelius Tertius	dec.	142	80.000 sestertii ob honor. flam.	IDR III/2, 72, 388
3	?	dec., aed., praef. qq. pro imp., EQ. R.	161—169	trib. leg. XII Fulm., praef. coh. III Cyr.	IDR III/3, 245
4	P. Aelius Marius		ante 180	conductor pascui et salinarum	Russu, *SCIstCluj*, 7, 1956, p. 9—11.
5	M. Procilius Niceta	IIvir, sacerd. Laur. Lav.	post 180		IDR III/2, 2—3
6	T. Varenius Pudens	dec., qq., dec. mun. Apul., dec. Porol., EQ. R., a militiis, patr. collegior. et causar.	cca. 200	flamen coloniarum (Sarm. + Apul. ?)	IDR III/2, 128—129
7	T. Varenius Sabinianus	dec., dec. col. Apul., flam. Laur. Lav., EQ. R., a militiis	cca. 200		CIL III 1198
8	L. Flavius Valens	dec.	?	ob honor. flam.	CIL III 1134
9	C. Spedius Hermias		?	Aesculapio Pergameno	IDR III/2, 164
10	Sex. Valerius Fronto	dec., aed., IIvir, praef. coll. fabr.	?		IDR III/2, 455

TABELUL II

Flamini de la Apulum

Nr.	Nume	Poziţie socială	Oraşul	Datare	Observaţii	Sursa
1	T. Varenius Pudens	dec., qq. Sarm., patr. coll. et causar., dec. mun. Apul., dec. Porol., EQ. R., a militiis	col. Aur. Apul. (?)	cca. 200	flamen coloniarum (Sarm. + Apul.?)	IDR III/2, 128
2	P. Aelius Antipater	sacerd. arae Aug.	col. Aur. Apul.	post 222		IDR III/2, 217
3	P. Aelius Iulianus	IIvir, EQ. R.	col. Aur. Apul.	începp. sec. III		CIL III 1182
4	Tib. Claudius Rufus	dec.	col. Aur. Apul., mun. Sept. Apul.	începp. sec. III	*flamen* în ambele oraşe	CIL III 1064—1965
5	Aelius Valentinus	dec. (?)	col. Aur. Apul. (?)	mijloc. sec. III	soţie libertă	IDR III/3, 159

TABELUL III

Flamini din alte oraşe ale Daciei

Nr.	Nume	Poziţie socială	Oraşul	Datare	Observaţii	Sursa
1	P. Aelius Probus		mun. Ael. Napoca	117—170		CIL, III 7664
2	C. Iulius Naesius Sabinus		mun. Ael. Drobeta	sfr. sec. II	nepotul unui IIvir şi patron al oraşului	*AE*, 1979, 520
3	Valerius Celsus		mun. Sept. Potaissa	ante 211		CIL, III 903
4	L. Ulpius Bassinus	IIvir Nap., dec. mun. Apul., dec. Porol., EQ. R., trib. leg. IIII Fl.	col. Sept. Drobeta, mun. Dierna	incep. sec. III	*flamen* în 2 oraşe	CIL, III 14468
5	P. Aelius Maximus	IIvir., qq., EQ. R., a militiis, sacerd. arae Aug., dec. ?	col. Aur. Napoca	post. 222 (?)		Piso, *Potaissa*, 2, 1982, p. 125—127
6	T. Aelius Aelianus	IIvir, patr. col., EQ. R.	col. Sept. Drobeta	mijl. sec. III	T. Ael. Zeuxi fil.	Piso, *Apulum*, 19, 1981, p. 125—126
7	P. Aelius Malachus	qq	mun. Sept. Porolissum	?	origine palmyreană	Gudea, *ActaMP*, 4, 1980, p. 90
8	Iulius Valentinus		mun. Tibiscum	?		IDR III/1, 139

ABREVIERI

AE = Année Épigraphique. Paris.
ActaMN = Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) sq.
ActaMP = Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) sq.
Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (1961), V (1965) sq.
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
DA = Ch. Daremberg, Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecqes et romaines. Paris, I (1877) — V (1919).
DE = E. di Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità romane. Roma, I(1896) sq.
Dacia = Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (nouvelle série). Bucureşti, I (1957) sq.
Etienne = R. Etienne, Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien. Paris, 1974.
IDR = I. I. Russu (red. resp.), Inscripţiile Daciei romane. Bucureşti, I (1977) sq.
Ladage = D. Ladage. Städtische Priester- und Kultämter im lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit. Köln, 1971.
Potaissa = Potaissa. Studii şi comunicări. Turda, I (1978) — III (1982).
RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) sq.
SCIstCluj = Studii şi cercetări ştiinţifice. Istorie. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
SCIV(A) = Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie — din 1974). Bucureşti 1 (1950) sq.

EXTINDEREA DOMINAȚIEI REGALITĂȚII MAGHIARE LA NORD DE RÎUL SOMEȘ

Penetrația în nordul rîului Someș și în Carpații Pădurоși a fost un obiectiv tîrziu al regalității maghiare arpadiene.

Observăm că, în timpul migrației, la traversarea munților Beskizi Răsăriteni, triburilor maghiare le-au mers în avangardă — ca și mai tîrziu secuii — cîteva mii de arcași și țărani ruși, cărora ei le ziceau „ruteni"[1]. Dacă rolul rutenilor ar fi fost doar cel de călăuze, ar trebui să ne întrebăm de ce era nevoie de atîția și de ce, neapărat, și de o așa mulțime (2000) de arcași? Cu siguranță că aceștia, ca unii ce locuiau aproape și erau cunoscători ai locurilor și luptei în teren muntos, au fost obligați să-i apere pe oamenii stepei — luptători călări și în grup compact, a căror forță consta în rapiditatea și surpriza izbirii adversarului — de o populație stăpînă pe munți, gata să le creeze noilor veniți situații foarte neplăcute. *Povestea vremurilor de demult* a lui (Pseudo-) Nestor o numește cu limpezime, atunci cînd se referă la trecerea ungurilor dincolo de Kiev, în următorul pasaj: *„Venind din răsărit, ei (ungurii — n.n.) mergeau în grabă prin munții cei înalți, cari se cheamă ungurești, și începură să se lupte cu volochii și cu slavii cari locuiau acolo"*[2].

Despre întîlnirea în cale a românilor și slavilor — adăugîndu-i și pe bulgari — vorbește și notarul anonim al regelui Béla[3]. Realitatea aceasta o mai evidențiază un fapt deosebit de relevant: înaintea apariției maghiarilor în cîmpiile Bodrogului și Tisei, ucenicii lui Metodiu, plecați din Moravia Mare, și-au desfășurat activitatea de organizare bisericească și printre românii și slavii din *Dacia"* și *„Alpii Valahici"*. Așa se și explcă, în mod cu totul logic, pătrunderea în graiul românilor maramureșeni și păstrarea în slavona cărților de cult ale slavilor subcarpatici a unor elemente lingvistice morave identice[4].

Triburile maghiare au făcut mereu incursiuni de pradă spre sudul și vestul continentului, dar și-au îndreptat atenția și spre răsărit și au trecut Tisa[5]. Oprirea la bariera Culmilor Codrului, Dealurilor Sălajului și Munților Meseș a fost un act de necesitate. Luptătorii maghiari, foarte eficienți în cîmp deschis, au fost stînjeniți aici de nenumăratele inconve-

---

[1] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934, p. 78—80; 84—85.

[2] *Idem*, VII, p. 46—47.

[3] *Idem*, I, p. 80—81.

[4] P. Olteanu, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et le Maramureș*, în „Romanoslavica", București, I, 1959, p. 169—197.

[5] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 58.

niente ale terenului frămîntat, acoperit cu păduri, și de rezistența populației băștinașe, care, după depășirea momentului de surpriză, le-a făcut nesigură înaintarea. Ceea ce au reușit noii veniți a fost punerea „ducelui" Menumorut, protejat pînă atunci de Bizanț, sub suzeranitatea lor[6].

Același scop l-a urmărit și incursiunea condusă de Tuhutum în spațiul de la răsărit de Munții Meseși. Oastea lui Gelu i-a opus o slabă rezistență, datorită ruinii în care se afla țara și neajunsurilor create de pecenegi, pătrunși în teritoriile intracarpatice încă de la sfîrșitul secolului al IX-lea[7]. Trebuie luată în considerare posibilitatea ca acest mic stat, care închidea Poarta Meseșană, să se fi aflat în nefericita situație de-a fi suportat succesiv, cînd dominația politică maghiară, cînd cea pecenegă. Aceste „puteri" au menținut unele puncte strategice de control, dar e imposibil să se fi instalat în administrație, care a rămas cea a populației autohtone, păstrînd cnezatele și voievodatele. Dealtfel, ei practicau un mod de producție oriental, prin tribut, pe care-l plăteau popoarele subjugate, și atîta vreme cît au trăit în triburi, n-au asimilat relațiile și proprietatea feudală, și nu a fost necesară nici organizarea administrativă de acest tip, pe care ungurii au împrumutat-o din occident, mult mai tîrziu.

Abia după anul 1068, putem lua în considerare o permanentizare a dominației maghiare în unele părți din sudul rîului Someș. În acest an, o oaste pecenegă, comandată de Osul sau Oslu, un conducător dizident, a spart prisăcile ungurești de la Poarta Meseșană și a pătruns pînă în Cîmpia Nyrului. Numele acestui căpitan, fost vasal al conducătorului suprem peceneg, lasă impresia că în componența trupei de incursiune, românii au reprezentat o proporție și o forță însemnată, aparținîndu-le, după toate aparențele, chiar inițiativa acțiunii[8]. Regele Solomon (1063—1074) a organizat acum o cotraofensivă de amploare, pentru luarea în stăpînire a teritoriului de la est de Meseș. După ce a ajuns la Dăbîca, a stat și a făcut pregătiri deosebite, întrucît în nordul Someșului, pe unde se retrăgeau, adversarii aveau o poziție mai avantajoasă. Lupta dată la Chiraleș, pe valea Șieului, s-a soldat cu victoria regelui arpadian, și momentul marchează începutul extinderii dominației maghiare de-a lungul Someșului Mare, spre vărsarea Arieșului și partea superioară a Mureșului[9].

Românii de la nord de rîul Someș au fost obligați de împrejurări să-și organizeze mai eficient apărarea, într-un teren bine structurat din punct de vedere strategic. Pe un spațiu larg, întins cu aproximație între rîul Bîrjava, izvoarele Latoriței și Uiului, și cursurile superioare ale Sanului galițian, Nistrului, Prutului, Siretului, Moldovei, Bistriței Aurii și Someșului Mare, ei au continuat să-și mențină autonomia, organizați după tradiții proprii, cu o orientare a ierarhiei bisericești și probabil și politice, spre cnezatele rusești.[10]. Nouă nu ni se pare întîmplător faptul că în

[6] *Idem*, p. 28.
[7] *Idem*, p. 60, 82.
[8] *Idem*, p. 84—86.
[9] *Idem*.
[10] Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, București, 1977, p. 23—24; E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XIV—1, p. 15; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 259—274.

anul 1070, forța combativă a românilor de aici s-a putut valida în armata lui Iziaslav, cneazul Kievului, cu care au plecat, alături iarăși de pecenegi, dar și de galițieni, împotriva cneazului Boleslav al II-lea, viitor rege al Poloniei[11].

Această „țară" românească s-a aflat pe direcția de interese a regatului maghiar, care, după consolidarea stăpînirii sale în Podișul Transilvaniei, și-a formulat o politică expansionistă de anvergură. Primul plan de cotropire a unei regiuni extracarpatice a fost aplicat în anul 1099, cînd regele Coloman Cărturarul (1095—1116) a făcut încercarea de-a supune Galiția[12]. Mobilul acțiunii îl găsim nu numai în intenția apărării regatului la trecătorile din Beskizii Răsăriteni, ci mai ales în cel al perceperii de tribut din cnezatele rusești foarte fărîmițate și dezbinate, și al luării sub control a arterelor comerciale de la Baltica spre Marea Neagră. Dar pentru aceasta, așa cum o arată experiența bătăliei pierdute de regele Coloman în fața rutenilor, trebuia asigurat mai întîi controlul Carpaților Pădurоși.

Urmașii în tronul Ungariei de după 1141 au fost mai insistenți în a-și extinde cuceririle în regiunea amintită. Printre motivele imediate era și înlăturarea oricărei posibilități de a fi tulburată viața economică din spațiul de frontieră, animată prin intrarea în exploatare a grotelor de sare din zona Șieului, de la Sic și Ocna Dejului. Apoi, asigurarea securității și navigabilității Someșului, cale de transport mai directă și ieftină spre Ungaria, crea perspectiva unor venituri mari pentru curtea regală. În altă ordine de idei, devenise o mare tentație aurul din nisipurile rîurilor Săsar și Lăpuș, necesar susținerii visteriei statului. Era de dorit, de asemenea, un drum de legătură mai apropiată între părțile sătmărene și cele ale Rodnei, fie din nevoi comerciale, fie pentru manevrele trupelor.

Deoarece din anul 1141, Ungaria a reluat expedițiile militare împotriva cnezatelor Galiției și Vladimirului,[13] iar campania bizontinilor, din 1166, împotriva Ungariei, a fost direcționată prin nordul Cîmpiei Române și Curbura Carpaților,[14] se evidențiază cu pregnanță insistența cu care regalitatea arpadiană urmărea să se înstăpînească peste ținuturile românești montane și intenția controlării celor extracarpatice. Acum trebuie să fi început pătrunderea militară maghiară spre Oaș, Maramureș și Țara Lăpușului. Dăruirea satelor Hodoș, Tur, Apa, Săcal, din nordul Someșului, mănăstirii din Sîniobul bihorean, de către regele Géza al II-lea (1141—1161), sprijină cu prisosință această idee[15]. (Biserica romano-catolică era și ea un instrument eficient în mîna regalității pentru supunerea, pe calea convertirii, a populațiilor cucerite).

---

[11] J. Dlugosz, *Annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae*, III—IV, Varșovia, 1970, p. 101.

[12] *Scriptores rerulm Hungaricarum*, I, Budapest, 1937, p. 424.

[13] A. Filipașcu, *Voievodatul Maramureșului*, Sibiu, 1945, p. 4.

[14] V. Spinei, *Relații etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 78—79.

[15] *Documente privind istoria României* (DIR), C, veac XI, XII, XIII, vol. I, p. 5.

Vor fi fost și contraofensive, pentru că abia Béla al III-lea (1172—1196) a reușit, la o dată ce se fixează înaintea Conciliului General de la Lateran, din 1179, să ia românilor cetatea Medieș[16].

Oprite aceste cuceriri la prisăcile de pe Tisa și pe Munții Oaș-Gutîi, regiunea de contact, cea circumscrisă aproximativ salinelor de la Șugătag și rîului Mara, a primit numele „*Maramureș*" *(Maramorisio)*.

Așa cum săpăturile arheologice au confirmat că la Medieș a existat acea cetate de pămînt a românilor artodocși,[17] logica acțiunilor militare presupune pierderea și a altor puncte de fortificație de pe malul drept al Someșului, de unde s-a presat asupra populației din lanțul munților Gutîi-Țibleș-Rodna.

Cînd în anul 1199, e menționat documentar Maramureșul ca „pădure regală", teritoriul de la nord de Someș era în mare parte sub o dominație maghiară încă nominală. Menționea s-a făcut cu ocazia unei „vînători" a regelui Emerik (1196—1205)[18]. Ea n-a fost însă, după părerea noastră, decît acoperirea acțiunii de securizare a graniței și de căutare a unei noi căi pentru o pătrundere dincolo de Tisa, spre Halici, unde cneazul Roman Mstislavici tocmai ducea lupte înverșnuate cu kievenii și cumanii[19]. Escaladarea munților amintiți s-a amînat din cauza destabilizării de către bulgarii și vlahii țarului Ioniță a situației din sudul Dunării, în perimetrul rîului Morava — limita teritoriilor supuse Ungariei — pentru o conjunctură mai favorabilă. În 1206, regele Andrei al II-lea (1205—1235) a profitat de disensiunile dintre partidele nobilimii galițiene, survenite după moartea cneazului amintit, ca să ocupe țara printr-o incursiune directă spre Przemysl și Halici[20]. Cu ocazia acestei campanii, regalitatea trebuie să fi reușit unele înaintări în Carpații Orientali și penetrarea marginilor apusene ale „pădurilor" Ugocea și Bereg. Coincidența scoaterii de sub autoritatea cetății Sătmarului a „pădurii" Finteuș, în 1206, denotă că a avut loc o reorganizare a comitatelor și o încercare de impunere a lor românilor, tocmai ca urmare a extensiei intereselor regale mai spre nord[21]. De acum se observă teritorii de pe malul drept al Someșului arondate comitatului de cetate Solnoc[22]. Apoi, prin 1214, se semnalează prezența unor coloniști germani și maghiari în „pădurile" regale Ugocea și Bereg, cînd au purtat fierul roșu la judecățile de la Oradea;[23] a unor mari feudali în „pădurile" Chechișului și Finteușului, luate în 1206 și 1216 de la obștile locale și date, ca și moșia Cuhea,

---

[16] Fr. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în „AIIA", Cluj, XII, 1969, p. 7—31.

[17] S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice din anul 1970 la Medieșul Aurit-Castel*, în „Crissia", IV, Oradea, 1974, p. 101—106.

[18] *DIR*, C, veac XIII, vol. I, p. 16—17.

[19] Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 161.

[20] *Idem;* și *DIR*, C, veac. XI, XII, XIII, vol. I, p. 31.

[21] *DIR*, C, veac. XI, XII, XIII, vol. I, p. 251—254.

[22] Jumătate din moșia Cuzdrioara a cetății Solnoc a fost dăruită de regele Andrei al II-lea (1205—1235) palatinului Dionisie (Vezi *DIR*, C, veac. XI, XII, XIII, vol. I, p. 387).

[23] *Idem*, p. 63.

în 1231, comitetul Toma din familia Hont;[24] în Oaș, aflat, în 1231, sub stăpînirea neamului Myka; în părțile Seiniului de azi, unde s-au extins, tot cam atunci, posesiunile familiei Cuplon de la Medieș[25]. La Rodna, în primele decenii ale acestui secol, s-a construit o cetate și un tîrg bogat de coloniști germani,[26] implantați și între rîul Bistrița și spatele dealurilor din stînga cursului superior al Someșului Mare, ca și pe rîul Șieu, unde la Măgheruș au ridicat o fortificație[27].

Sînt toate acestea semnele intensificării procesului de transformare a dominației nominale maghiare în una reală. Ea s-a desfășurat în condițiile unei rezistențe acerbe a locuitorilor băștinași, sesizabile și dincolo de Carpații Pădurоși. Din cauza instabilității situației din cnezatul galițian, acesta a fost ocupat efectiv de armatele maghiare în 1214, dar n-a putut fi pacificat și a trebuit să fie părăsit în 1219. La fel au fost abandonate și teritoriile muntoase moldo-cumane, după ce regele Andrei al II-lea ridicase o fortificație la Bîtca Doamnei-Piatra Neamț[28].

Incursiunile au fost reluate în anii următori. În 1227, coregentul Béla a intrat la cumanii moldoveni cu armata, dar n-a reușit să-i supună decît pe cei convertiți la catolicism. Doi ani mai tîrziu, l-a cîștigat de partea sa pe cneazul Rostislav din Cernigov, însă acesta a trebuit să fugă din Galiția din fața lui Danilo, conducătorul fidel poporului său. A urmat, după zece ani, refugierea din Moldova a cumanilor catolici, alipirea celor ortodocși la ruși și a celor islamici la tătari[29]. Astfel, cercul în jurul Carpaților Pădurоși n-a putut fi închis de regalitatea maghiară.

În 1241, tătarii au irupt în regatul maghiar. Asociindu-și nemții din regiunea Rodnei, cumanii islamici și românii, ei au înlăturat administrația regală, cnezii acționînd în subordinea noii puteri politice[30]. Locuitorii din nordul Someșului, unde invazia n-a avut obiect, au putut să-și revigoreze instituțiile proprii și să rărească „oaspeții" regali stabiliți pe pămînturile lor.

Dar pe măsura alungării tătarilor, regalitatea maghiară a reluat politica de implantări de străini în nordul Someșului. În 1246, „pădurea" Sălaj, care urca pînă în vîrful munților Gutîi, era în stăpînirea familiei Gut-Keled[31]. După 1250, au pătruns pe valea Tisei grupuri de coloniști întemeind localități cu privilegii regale ca: Seleuș, *Felszász* și altele. Tot acum s-au închegat marile domenii feudale ale familiei Kata, spre sudul Ugocei, și Gut-Keled, spre valea Bîrjavei. Și în Bereg, după 1250, s-au așezat oaspeți regali în nod-est, la *Beregszász*[32]. În 1271, regele Ștefan al V-lea a favorizat comunitatea din *Felszász,* aflată în stînga

[24] Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae*, III—1, Budae, 1829, p. 176—178.
[25] *Idem*, III—2, p. 230—231.
[26] Pomeniți de Rogerius la 1241 (Vezi G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, V—VI, p. 72), germanii din Rodna par să se fi așezat aici cu 2—3 decenii în urmă.
[27] N. Vlassa, Șt. Dănilă, *Săpăturile de la Șieu-Măgheruș*, în „Apulum", Alba Iulia, 6, 1967, p. 39—47.
[28] V. Spinei, *op. cit.*, p. 82—87.
[29] *Idem;* și G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, V—VI, p. 61.
[30] G. Popa-Lisseanu, vezi supra, p. 62 ș.c.
[31] *Hazai Okmánytár*, I, Györött, 1895, p. 24.
[32] R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, *București*, 1970, p. 47 ș.c.

Tisei, dîndu-i dreptul de pescuit pînă la „prisăci"[33]. Aceste îngrădituri, lîngă care se va ridica localitatea Hust, delimitau comitatul regal de acea formațiune politică românească de la nord de Tisa și răsărit de Mara, a cărei întindere continua să îmbrățișeze Carpații Pădurоși. Dar la 6 ianuarie 1272, regele Ștefan al V-lea s-a aflat în „pădurea" Maramureș, undeva în vecinătatea rîului Mara, pînă la care a întins comitatul Ugocea. De acum trebuie datată și diploma de acordare a moției Vișc familiei Hontpázmány-Ujhelyi. Fiind vorba și de o prezență militară în zonă, s-a întărit astfel autoritatea statului arpadian asupra văii Tisei superioare,[34] consecutivă unei accentuări a vasalității voievodatului românesc din Carpații Pădurоși. În logica acestei dependențe, în 1277, românii de aici au trebuit să-i atace pe rutenii asociați cu regele Boemiei împotriva Ungariei[35].

Regalitatea a urmărit să-și consolideze poziția în nord-est și prin permanentizarea unor nuclee de garnizoane și încurajarea ridicării, pe brîul munților, a unor fortificații la nivelul celor verificate pe plan european: cetatea Bistriței (circa 1250), Unguraș (atestată în 1269), Medieș (circa 1270), Arieș (consemnată în 1276), Chioar (circa 1260—1270), Vișc (circa 1280), Ciceu (circa 1295),[36] o cetate între rîurile Batarci și Turț, construită la sfîrșitul acestui secol de familia Kata, în apropierea Ghertei,[37] și altele.

Din 1290, odată cu urcarea pe tron a lui Andrei al III-lea, se poate sesiza pregătirea unei noi ofensive asupra nordului Tisei. În 1291, Țara Lăpușului a fost donată lui Dionisie de Losoncz,[38] extinzîndu-se astfel dominația reală asupra părților maramureșene sudice. Dinspre Bișc, oaspeții regali au început să se resfire exclusiv pe stînga Tisei, pe direcția Teceu (Mic), Cîmplung, Sighet, închizînd ieșirile din munți. Fiind de curînd veniți, organizarea lor bisericească n-a fost reglementată, și în 1299, episcopul catolic din Alba Iulia l-a reclamat regelui pe cel din Agria, pentru că sfințise niște cimitire în zona considerată că i-ar fi subordonată spiritual[39]. Regele s-a gîndit la organizarea unui comitat al Maramureșului, și în 1303 îl găsim comite pe Nicolae Pók de la Medieș[40]. Trebuie precizat însă, că el a fost comite de facto al Ugocei și numai formal al Maramureșului, pentru că acolo autoritatea o exercita voievodul românilor. Comitele fiind doar un reprezentant din exterior al regelui, situația reflectă stadiul dominației maghiare în zonă, în jurul anului 1300.

Dar tot atunci, regele Andrei al III-lea a luat cetatea Vișc și-a transformat-o în una regală, motivîndu-se gestul prin nevoia de apărare a

---

[33] *DIR*, C, veac. XIII, vol. II, p. 145.
[34] R. Popa, *op. cit.*, p. 48.
[35] G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, IV, p. 107—108, dar datarea corectă — 1278; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 173—184, cu datarea greșită — 1276—1277.
[36] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, p. 261—284; și *DIR*, C, veac XIII, vol. II, p. 140.
[37] E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustratia*, Budapest, 1941, p. 467.
[38] *DIR*, C, veac. XIII, vol. II, p. 356—357.
[39] *Idem*, p. 461.
[40] *Idem*, veac. XIV, vol. I, p. 32.

„popoarelor și oaspeților" săi[41]. Se vede clar că reacția românilor la tactica implantării sprijinitorilor puterii centrale pe pămînturile obștilor era virulentă, și că în Carpații Pădurоși exista o organizare cnezială-voievodală viguroasă, în stare să apere libertățile obștilor. Oficial, i s-a spus, de pe la 1299, „Țara Maramureșului"[42]. În 1307, voievodul cel mare de aici s-a subordonat voievodului Transilvaniei, Ladislau Kán, și-a acceptat să-l rețină pe pretendentul la tronul Ungariei, Otto de Bavaria, rudă a cneazului Iuri din Galiția. Cneazul s-a și răzbunat, după aceea, atacîndu-i pe românii din munți[43]. Cu toate acestea, în fața primejdiei teutonilor, românii au sărit, 1326, alături de ruteni și lituanieni, în ajutorul polonilor[44]. Așa că planurile de recucerire a teritoriilor de la est de Carpați l-au determinat pe Carol Robert de Anjou (1301—1342) să adopte o atitudine mult mai elastică față de românii maramureșeni. Atrăgîndu-și voievozii și cnezii, care l-au și susținut în timpul răscoalelor nobilimii din 1316—1317, el le-a acordat o situație socială de excepție. Diploma dată cnezului Stanislau din Bîrsana, prin care i s-a întărit dania unui sat,[45] a introdus în societatea românească maramureșană un element al jurisdicției statului nobiliar angevin: dările sătenilor și veniturile au fost lăsate beneficiarului „... *după obiceiul și legea nobililor țării*" Dar, lucru ciudat, cnezul Stanislau n-a fost pus sub autoritatea judecătorească a regelui, ceea ce contravenea principiului fundamental al statului feudal. De un asemenea privilegiu trebuie să fi beneficiat și Dragoștii din Bedeu, cnezii din Giulești și Bilca, Bogdăneștii și Codreștii, imediat după evenimentele din anii 1316—1317[46]. Aceasta confirmă din nou presupunerea că autonomia „Țării Maramureșului" era încă în vigoare, că exista un voievod suprem aci, vasal regelui, dar care continua să conducă după dreptul cutumiar românesc, exercitînd judecarea cnezilor și a pricinilor obștilor. Numai în virtutea acestei autonomii ar fi putut sprijini elitele conducătoare episcopia românească de la Przemysl, confirmată, în 1353, de către regele polon, și ridicarea episcopiei ortodoxe a Galiției la rangul de mitropolie, nu întîmplător cu jurisdicție atît în Maramureș cît și în Moldova[47].

Innobilările făcute de Carol Robert au declanșat un proces de feudalizare ireversibil în Maramureș. Ca factori favorizanți ai acestui proces au intervenit: alipirea la comitatele Bereg și Ung a unei porțiuni mai mari din munții dinspre apus; constituirea „districtului" Maramureș (circa 1325),[48] dependent direct de rege, și amenajarea unui drum al țării pe valea Tisei; acordarea, în 1329, de privilegii orășenești locuitorilor maghiari și german din Hust, Vișc, Teceu și Cîmpulung, puternic rea-

---

[41] I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 3—4.

[42] *DIR*, C, veac. XIII, vol. II, p. 514.

[43] G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 183.

[44] J. Dlugosz, *op. cit.*, IX, p. 132.

[45] I. Mihályi, *op. cit.*, p. 6—8.

[46] *Idem*, p. 13—15; 20; 27; și R. Popa, *op. cit.*, p. 99, 153.

[47] Z. Wyrostek, *Rod Dragów — Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiéj*, Krakow, 1932, p. 27—31; 110, 136—141; Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 23—24; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 259—274.

[48] I. Mihályi, *op. cit.*, p. 6, 13.

zem al politicii angevine în regiune; crearea, în zona obcinelor, a unei formaţiuni militare-tampon, precursoare a „mărcii Moldovei" (între 1340—1343) şi trecerea la Polonia a munţilor dinspre Galiţia (1349)[49]. A fost fragmentat şi subminat astfel dispozitivul politico-administrativ al românilor, reducîndu-i-se forţa şi unitatea de rezistenţă.

Diminuarea forţei de rezistenţă a Maramureşului i-a permis lui Ludovic I de Anjou să tulbure profund societatea românească de aici, prin trecerea masivă a cnezilor şi voievozilor în rîndul nobilimii, a ierarhiei feudale şi, implicit, sub jurisdicţia regelui. Obştile româneşti libere şi pămînturile lor au devenit proprietăţi ale foştilor conducători, pînă atunci aleşi[50]. După 1348, comitele regal a fost semnalat constant în Maramureş, deşi nu era organizat încă un comitat, pe o poziţie superioară voievodatului românilor,[51] semn al supunerii directe a societăţii de aici ordinii feudale angevine.

Eşuînd în strădania sa de-a menţine autonomia Maramureşului şi de-a opri procesul feudalizării de tip angevin, sub impulsul nemulţumirii obştilor şi a elitelor săteşti ameninţate cu iobăgirea,[52] voievodul Bogdan din Cuhea a trecut, în 1359, în Moldova, pe care a transformat-o, apoi, prin valorificarea unor condiţii locale favorabile gîndului său, într-un voievodat independent. A fost un act istoric cardinal, din care a rezultat o nouă configuraţie politică a Europei, dar, totodată, şi încheierea expansiunii teritoriale maghiare în nord şi est.

VALER HOSSU

[49] *Idem*, p. 9; şi V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Bucureşti, 1982, p. 257—259.

[50] R. Popa, *op. cit.*, p. 168—172.

[51] *DIR*, C, veac. XIV, vol. IV, p. 505—506.

[52] R. Popa, *op. cit.*, p. 209, 243; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Bucureşti, 1982, p. 312—314; şi Şt. Pascu, *op. cit.*, I, p. 468—471.

SUBIECTE COSMOGRAFICE ÎN PLASTICA CLUJEANĂ DIN ULTIMUL SFERT AL SECOLULUI AL XVI-LEA

1) În Lapidarul Muzeului de Istorie Națională al R.S.R. se află o consolă clujeană. Piesa a fost găsită în 1971, pe loc secundar, cu prilejul renovării unui spațiu comercial din str. Universității nr. 6 din Cluj[1].

Baza paralelipipedului din piatră a fost decorată cu un relief încadrat de un scut renascentist cu laturile simetric arcuite. În axa scutului, ușor înclinat spre privitor din cauza abacului, se observă figura unui bărbat pășind și privind spre stînga, ținînd o coasă în mîna dreaptă și un copil gol în stînga; copilul, căutînd să scape din prinsoare își întinde una dintre mîini, cu cealaltă, într-un gest de apărare, acoperindu-și capul.

Subiectul compoziției este definit de inscripția latinească împărțită pe suprafețele goale ale scutului:

SATVR / NVS
AVREI / S(a)ECVLEI (!)
PRIN / CEPS

Caracterele inscripției le întîlnim la monumentele epigrafice clujene din cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Se observă abrevierea neobișnuită a diftongului *ae*, cît și genitivul greșit al cuvîntului *saeculum*, datorat probabil analogiei involuntare făcută cu ultima silabă a cuvîntului precedent, corectat prin incizarea desinenței corecte în *-i*, deasupra celei greșite.

2) Prin urmare, compoziția îl reprezintă pe Saturn, părintele zeilor din Olimp, inscripția referindu-se — indirect — la un loc al Eneidei lui Vergiliu:

„*Primus ab aetherio venit Saturnus Olympo*
Arma Jovis fugiens et regnis exsul ademptis
Is genus indocile ac dispersum montibus altis
Composuit legesque dedit Latimque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutas in oris.
Aurea quae perhibent, illo sub rege fuere

[1] Nr. inv. 69.958. Dimensiuni: 23×21×42 cm. Piesa a fost descoperită de colegul Ștefan Matei, șef de secție la Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca. Atît d-sale cît și colegului dr. Nicolae Sabău datorez mulțumiri pentru faptul că mi-au atras atenția asupra piesei.

Saecula; sic placida populos in pace regebat:
Deterior donec paulatim ac decolor aetas,
Et belli rabies et amor successit habendi." (Aen. VIII, 319—325)

Poetul epocii de aur al principatului lui August, cu înrîurire îndeobște cunoscută asupra literaturii umanismului, formulează astfel mitul „revoluției de palat" din Olimp, legîndu-l concomitent de începuturile mitice ale Latiului și Romei. Potrivit mitului, Saturnus — Cronos, cel de-al doilea domnitor al zeilor împreună cu frații săi — titanii — a fost alungat din Olimp de copiii săi, conduși de mezinul Zeus — Iupiter. Divinitatea alungată a ajuns coregent al lui Ianus, rege mitic din Latium, învățînd supușii acestuia să cultive pămîntul. În antichitate a fost redat în chipul unui bătrîn cu seceră sau cuțit de altoit în mînă, personificînd pacea și munca pașnică. Figura copilului constituie de asemenea o aluzie la mitul antic, de această dată însă de origine iconografică medievală: crezînd că-și poate înșela destinul, Saturn și-a înghițit pe rînd copiii, pe Hestia, Demeter, Hera, Hades și Poseidon.

3) Sub această înfățișare apare figura lui Saturn în evul mediu cu toate că interesul ce i se poartă nu se mai adresează dinivității panteonului roman, ci planetei Saturn[2], personificarea căreia a preluat atributele divinității. Se credea că acest „demon stelar"[3] influențează evenimentele petrecute în cea de-a șasea zi a săptămînii precum și cele care se petrec în prima și în ultima lună a anului. Astfel îl întîlnim în manualele astrologiei medievale, în calendare și în pronosticuri. Singur sau în suita celorlalte planete, figura lui Saturn devine subiectul preferat al compozițiilor plastice.

Stîngăciile compoziționale ale reliefului clujean, felul puțin convingător în care au fost redate detaliile anatomice, tratarea schematică a cutelor ca și naivitățile evidente ale reprezentării spațiului, sugerează că pietrarul, lipsit de experiență în plastica figurativă, s-a folosit în elaborarea compoziției sale de un model de format redus care i-a furnizat prea puține detalii plastice.

Chiar dacă nu sîntem în măsură să indicăm o anume lucrare care i-ar fi servit drept sursă de inspirație — totuși putem să conturăm atît ambianța artistică din care aceasta putea să provină, cît și căile prin care asemenea modele puteau fi recepționate în Clujul secolului al XVI-lea.

Presupunem că gravura din care s-a inspirat artistul clujean a fost elaborată în perioada dintre primul și cel de-al treilea sfert al secolului al XVI-lea, cînd se purta șapca asemănătoare cu beretă de pe capul divinității; presupunem, de asemenea, că aceasta a fost realizată într-unul dintre centrele tipografice germane, deoarece în arta italiană a epocii ar fi fost de neimaginat veșmîntul „lipit pămîntului" al lui Saturn.

---

[2] V. bibliografia bogată în *Lexikon der Christlischen Ikonographie,* Rom—Freiburg—Basel—Wien, vol. III, 1971, p. 443—444.

[3] Warburg, Aby, *Pogány-antik jóslás Luther korából,* Budapest, 1986, p. 22—31, 40 și Idem, *Heidnisch-antike Weissagung im Wort und Bild zu Luthers Zeiten,* Heidelberg, 1920, în *Gesammelte Schriften,* Leipzig—Berlin, 1932, vol. II, p. 647—656.

În grafica germană, printre alte serii „enciclopedice" la modă, cum ar fi cele reprezentînd virtuțile și viciile cardinale, muzele, figurile ilustre ale antichității sau corifeii umanismului și ai reformei, cele șapte arte liberale, întîlnim și seriile compuse din cîte șapte gravuri cu personificări ale planetelor. În catalogul întocmit de Adam Bartsch putem număra pe puțin o duzină de asemenea serii realizate în spațiul care ne interesează, printre autorii lor numărîndu-se artiști ca Heinrich Aldegrever (1502—1558), Jakob Bink (1490/1504 — către 1560), Hans Sebald Beham (1500—1550), Johann Ladenspelder (1511—?) sau Virgil Solis (1514—1562),[4] numai cel din urmă fiind autorul a cinci serii complete. Cele mai multe serii de acest gen au fost editate prin urmare între cel de-al doilea și cel de-al treilea sfert al secolului al XVI-lea. Printre seriile catalogate de Bertsch ne atrage atenția mai cu seamă una, semnată cu monograma lui Hans Sebald Beham, activ în Frankfurt am Main care, însă — potrivit autorului citat — a fost elaborată ceva mai tîrziu de Theodor de Bry (1528—1598)[5]. Acest refugiat din Țările de Jos, încă necunoscut la începutul activității sale din Frankfurt, în primii ani ai deceniului 8, a încercat să-și lanseze lucrările folosind monograma celebrului său predecesor.

Figurile de divinități reprezentate printre nori, însoțite de figurile zodiacale corespunzătoare, sînt redate în gravuri de format mic. Descrierea laconică a catalogului nu este suficientă pentru stabilirea legăturii iconografice; mult mai grăitoare este, în schimb, inscripția planșei — singura din materialul studiat — identică cu cea a reliefului clujean. Autorul a redat, în mod consecvent, numele planetei respective și cîte un atribut contant al acesteia înscrișii în filacteră (*Jupiter — Divum atque hominum rex; Mars — Bellorum autor; Sol — Diei praefectus; Venus — Voluptatum parens; Mercurius — Mercatorum fautor; Luna — Noctis domina).*

Pînă la o confruntare, relația care se întrezărește între relieful clujean și gravura amintită, rămîne o presupunere și ne obligă să examinăm și alte posibile izvoare ale reliefului. Nu trebuie să uităm că gravuri diferite puteau fi publicate cu inscripție identică, sau că modelul direct al compoziției putea să combine soluții ale mai multor reprezentări înrudite. Deși dispoziția înscripției în cadrul compoziției indică cu mai multă probabilitate drept model o planșă grafică, originea compoziției am putea-o căuta și între operele de plastică minoră ale epocii, cum ar fi placheta, aparținînd unei suite reprezentînd planete, elaborată de Peter Flötner (1495—1546) care se remarcă prin bogăția plastică, prin compoziția spațială fermă și prin plăcerea manifestată de autor pentru amănunt[6]. Placheta lui Flötner era destinată să servească drept model pentru decorarea unor vase de argint, de cositor sau chiar de ceramică. Astfel a folosit-o cositorarul Paul Weise în decorarea cănii breslei pietrarilor din

---

[4] În ordinea numelor: *Le Peintre-Graveur,* vol. VIII, p. 214—215; vol. VIII, p. 151; vol. VIII, p. 91; vol. IX, p. 31; vol. IX, p. 129—134, p. 135.

[5] Idem, vol. VIII, p. 128; Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler,* V, Leipzig, 1911, p. 162—163.

[6] Lange, Konrad, *Peter Flötner,* f. l., 1897, p. 123 sqq.

Zwickau în 1562[7]. Cristelnița din aceeași localitate a fost decorată cu planete, muze, virtuți și vicii cardinale[8]. Cositorarul din Nürnberg, Nicolaus Horchaimer și-a decorat tava de asemenea cu figuri de planete în 1568[9]. Un cositorar anonim din Nürnberg a reluat seria de planete a lui Hans Sebald Beham în preajma anului 1575[10] Fiind turnate în serie, unele dintre aceste piese puteau să ajungă și în Transilvania, vehiculînd astfel schema iconografică.

Mai aproape de Transilvania, într-una din orașele miniere ale Slovaciei Centrale, a fost realizată cana cu capac din argint aurit decorat cu figuri viguroase de planete dispuse în compoziții bine închegate[11].

Cana cu capac din 1589 care se află în biserica evanghelică din Mediaș, a fost decorată de sibianul Daniel Bulkescher cu patru cartușe manieriste încadrînd figuri de planete, printre care și pe cea a lui Saturn[12]. Compozițiile sale derivă evident din modele grafice iar transpunerea lor în metal denotă, pe de o parte, remarcabile cunoștințe tehnice, pe de alta, slăbiciuni compoziționale și de desen.

Recepția unor asemenea piese la Cluj o susțin datele furnizate de protocoalele de moșteniri ale orașului, prelucrate de Sigismund Jakó. Astfel, în moștenirea rămasă în urma lui Sebastian Barát (Münich) s-a inventariat în 1596 *„un pocal înalt* (decorat) *cu trei planete“* care trebuie să fi fost o lucrare ieșită din comun, dacă inventatorii — dincolo de valoarea metalului prețios din care era confecționat — au admirat și decorul său[13].

Cărțile relativ ieftine și ușor transportabile au contribuit în cea mai mare măsură la răspîndirea reprezentărilor asemănătoare. În acest sens putem aminti cazul calendarului editat în 1590 și reeditat în 1592 de către Gàspàr Heltai c.T.[14] la Cluj, o lucrare bogat ilustrată, printre altele și cu o serie de planete inspirate din gravurile unui calendar editat la Frankfurt în 1568[15]. Apariția acestor tipărituri relevă interesul pentru o asemenea tematică, de pe acum nu numai a celor mai bogați care — prin relațiile lor comerciale, prin călătorii de studii — puteau procura atît cărțile cît și ilustrațiile respective, ci și cel al unui public mult mai larg,

---

[7] Berling, Karl, *Altes Zinn*, Leipzig, 1920, p. 109—110.

[8] Idem, p. 110.

[9] Hintze, Erwin, *Nürnberger Zinn*, Leipzig, 1921, p. 13.

[10] Idem, p. 14.

[11] Toranová, Eva, *Goldschmiedekunst in der Slowakei*, Bratislava, 1975, fig. 39—41.

[12] Roth, Victor, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, vol. I, *Goldschmiedearbeiten*, t.1, Hermannstadt, 1922, nr. 583, p. 225, t.2, pl. 199/84, 180/4; Klusch, Horst, *Siebenbürgische Goldschmiedekunst*, Bukarest, 1988, p. 58, 91, fig. 105—108.

[13] Jakó Zsigmond, *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*, în Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, Bukarest—Kolozsvár, 1957, p. 386.

[14] *Régi magyarországi nyomtatványok*. (RMNy), vol. I, Budapest, 1971, nr. 643, 684.

[15] Behrendsen, O., *Darstellungen von Planetengottheiten an und in deutschen Bauten*, în Studien zur deutschen Kunstgeschichte, nr. 236, Strassburg, 1926, pl. XV, cf. Soltész Zoltánné, *A magyarországi könyvdiszités a XVI. században*, Budapest, 1961, p. 70—71.

publicul tipografiilor locale incluzînd teoretic toți știutorii de carte din raza de desfacere a acestora.

În datarea consolei noastre nu este lipsit de semnificație faptul că xilogravura reprezentîndu-l pe Saturn, editată de Heltai și compoziția descoperită în 1971 nu seamănă între ele.

Se înțelege de la sine că edificiul în care se realiza un interior decorat cu o asemenea suită de planete trebuie să se fi numărat printre cele mai ample din oraș. „Sala planetelor" trebuie să fi fost acoperită cu o boltă semicilindrică cu cel puțin două, sau mai degrabă trei perechi de penetrații, susținută de șase, respectiv opt console. În primul caz, ultima reprezentare din suită decora o cheie de boltă; în cel de-al doilea, suita planetelor era completată cu o consolă reprezentînd însemnele familiale sau blazonul proprietarului.

4) Printr-o întîmplare fericită, singurul interior conservat intact al renașterii clujene, a.n. *sală zodiacală* a casei Wolphard—Kakas, constituie o analogie semnificativă pentru preferințele de acest gen ale cetățenilor înstăriți din oraș, oferind concomitent un punct de plecare la datarea și reconstituirea unui interior asemănător, decorat cu planete.

Greutatea întrebuințării acestei analogii constă în faptul că nici azi nu cunoaștem suficient istoricul clădirii. Pe baza lucrărilor de specialitate, principalele faze ale construcțiilor s-au succedat în felul următor:[16] Adrian Wolphard (1491—1544), plebanul orașului, vicar episcopal al Transilvaniei, a început construcțiile în spiritul renașterii[17] între 1534 și 1541; nepotul său, Ștefan Wolphard (?—1585/1586), judele orașului le-a continuat între 1576 și 1584;[18] Ștefan Kakas (1561—1603), secretar princiar,

---

[16] Szádeczky Lajos, *A kolozsvári Báthory ház legendája*, în „Erdélyi Muzeum", 1897, p. 17—32; Gerecze Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*, în Magyarország műemlékei, vol. I, Budapest, 1906, col. 436; Ferenczi Sándor, *A kolozsvári Wolphard ház*, în „Pásztortűz", VIII — 1922, p. 101—102; Sándor Imre, *Kolozsvár címeres emlékei*, în „Genealógiai Füzetek", XI—1913, p. 56—61; Balogh Jolán, *A renaissance épitészet és szobrászat Erdélyben*, in „Magyar Művészet", X—1934, p. 144—145; Idem, *Kolozsvár műemlékei*, Budapest, 1935, p. 20, 21, 23; Pascu, Ștefan, *Meșteșugurile din Transilvania*, București, 1954, p. 199; Jakó Zsigmond, *op. cit.*, p. 366—367; Goldenberg, Samuil, *Clujul în secolul al XVI-lea*, București, 1958, p. 104—107; Ionescu, Grigore, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 424, 425; Sebestyén, Gh.—Sebestyén, V., *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 87—88, 90—92; *Muzeul de Istorie din Cluj*, red. H. Daicoviciu, București, 1967, p. 48—49; Pascu, Ștefan—Marica, Viorica, *Clujul medieval*, București, 1969, p. 71—73; *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 117; *Istoria Clujului*, red. Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 160—163; Curinschi—Vorona, Gheorghe, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1981, p. 218; Kelemen Lajos, *Kolozsvár épitészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig*, în Művészettörténeti tanulmányok, vol. II, Bukarest, 1982, p. 130—132, 358; Balogh Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, Budapest, 1985, pass.; Sebestyén, Gheorghe, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 17, 20.

[17] Jakó Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár történetéből*, în „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények", 31—1987, p. 103—105; Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*, vol. I, Kolozsvár, 1943, p. 206—207; Idem, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, p. 153—154, pass.;

[18] Jakó Klára, *op. cit.*, p. 107; Jakó Zsigmond, *op. cit.*, p. 376/18; Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 154, 156. Intervalul menționat s-a delimitat prin inscripțiile conținînd dată precum și cu ajutorul consemnărilor proprietarului privind construcțiile.

căsătorit cu văduva lui Ștefan Wolphard, Sofia Barát, le-a încheiat între 1590 și 1592[19].

Fațada actuală a edificiului din Piața Libertății nr. 31, ca urmare a refacerilor de la sfîrșitul secolului trecut, nu lasă impresia că aripa sa dinspre curte înglobează rămășițele celei mai reprezentative clădiri ale renașterii clujene. În 1894 proprietarul de atunci a hotărît demolarea edificiului. Aripa dinspre piață, purtînd amprenta construcțiilor lui Adrian și Ștefan Wolphard, a și fost înlăturată. Sub presiunea opiniei publice, revoltată din cauza distrugerii monumentului intrat în legendele locale, la parterul aripii dinspre curte s-au păstrat, în schimb, trei încăperi, una construită de Ștefan Wolphard, sala zodiacului și o încăpere mai mică din continuarea acestora, iar piesele provenite din demolare au intrat în patrimoniul muzeului[20].

Momentele problematice ale istoricului clădirii se leagă tocmai de ultimele două faze și, privindu-le din unghiul de vedere al sălii zodiacului, le putem formula astfel: a fost oare realizat acest interior reprezentativ, decorat cu însemnele zodiacale *în întregime* în faza Ștefan Kakas, cum afirmă lucrările de specialitate, sau în această fază s-au terminat doar construcțiile concepute și începute de Ștefan Wolphard? O asemenea formulare se bazează, pe de o parte, pe studierea monumentului și a tematicii reprezentărilor, pe de alta, pe o remarcă a regretatului Ádám Dankanits care afirma că *„interesul astronomic al clujeanului Ștefan Wolphard — studentul de odinioară din Viena și Wittenberg — se dovedește nu numai prin cărțile sale și prin mărturiile contemporanilor, ci și prin a.n. sală a zodiacului din casa sa clujeană“*[21]. Formulată în acest fel, afirmația nu poate fi susținută, deoarece cheia de boltă a sălii este decorată cu blazonul lui Ștefan Kakas, dovedind fără echivoc că bolta a fost terminată abia după 1590, iar — amintind de exemplarul din *Elementa* lui Caspar Peucer, unul dintre oponenții lui Nicolae Copernic, marcat de inscripția autografă a lui Ștefan Kakas — autorul însuși susținea interesul pentru astronomie al acestuia[22].

Cele nouă axe de goluri ale fațadei, păstrate la aripa dinspre curte a clădirii, sînt decorate cu ancadramente renaștere în următoare grupare:

a a a b c b c D D'

Dintre ferestre se disting primele trei ancadramente (a) decorate cu monograma și, respectiv, blazonul lui Ștefan Wolphard; următoarele două tipuri de ancadramente (b, c) se înrudesc între ele prin sprîncenele de cornișă caracteristice, susținute de consolele din friză, diferă de ancadramentele cu triglife din prima grupă, înrudindu-se în schimb, cu cele două portaluri (D, D') decorate cu monograma și, respectiv, blazonul lui Ștefan Kakas. Unul dintre acestea din urmă se află pe locul său inițial, celălalt provine dintr-o încăpere demolată, construită de Ștefan Wolphard

[19] Jakó Klára, *op. cit.*, p. 108; Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 154, 155.
[20] Szádeczky Lajos, *op. cit.*; Kelemen Lajos, *op. cit.*
[21] *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974, p. 79.
[22] Idem, p. 77.

și terminată de Ștefan Kakas[23]. Putem deci constata, că cele trei axe din mijloc aparținînd sălii zodiacului, sînt marcate de două tipuri diferite de ancadramente care însă, ambele se leagă stilistic de construcțiile lui Ștefan Kakas.

Îndreptîndu-ne atenția asupra interiorului, putem constata că încăperea dreptunghiulară este acoperită cu o boltă semicilindrică cu cîte trei perechi de penetrații, susținută de cîte patru console și decorată în axă, la intersecția vîrfului penetrațiilor, cu trei chei de boltă dispuse în felul următor:

Est

Berbecul (III—IV) Scorpionul (X—XI)

Capricornul (XII—I)

Taurul (IV—V) Blazonul Corvineștilor

Blazonul Kakas

Gemenii (V—VI) Fecioara-Balanța (VIII—IX)

Peștii (II—III)

Racul (VI—VII) Leul (VII—VIII)

Observăm de la bun început că seria este incompletă: din cele 12 semne zodiacale lipsesc Arcașul (lunile XI—XII) și Vărsătorul (lunile I—II) care pur și simplu nu au loc în ansamblu, pentru că ar strica succesiunea calendaristică a seriei. Aceste console nu puteau susține nici căminul, deoarece — potrivit releveului întocmit de Lajos Pákei în 1894, înainte de demolare[24] — cămin și horn nu existau decît în ultima încăpere. Consolele care lipsesc din suită, împreună cu alte trei console asemănătoare ca structură și stil, se află, ca și celelalte piese provenind din părțile demolate, în colecția Muzeului de Istorie. Deși azi nu mai sîntem în măsură să precizăm locul lor inițial în ansamblu, putem totuși constata că ele *nu* provin din sala zodiacului.

Dacă contopirea reprezentării Fecioarei cu cea a Balanței este obișnuită în secolul al XVI-lea, Balanța fiind redată — probabil și din cauza unei contaminări iconografice (Sf. Mihail) — la picioarele Fecioarei înaripate, îmbrăcată în rochie lungă, aparent lipsită de rațiune este prezența, în cadrul acestei serii, a blazonului Corvineștilor, reprezentînd corbul cu inel în cioc — pe deasupra heraldic greșit — orientat în stînga. Cu toate că în orașul natal al regelui Matia, cu aproape un veac după moartea acestuia, amintirea sa era vie printre oamenii ai căror bunici l-ar fi putut vedea în viață, iar memoria lui — o demonstrează *Cronica* lui Gáspár

[23] **Balogh Jolán**, *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár műemlékeiről*, Kolozsvár 1944, p. 9, pl. X/1.

[24] Idem, pl. XIII/14, pl. XIV/15.

Heltai[25] — făcea parte din conștiința clujeană, totuși, apariția blazonului său în acest context, pare lipsită de sens. Majoritatea celor care s-au ocupat de istoria clădirii au neglijat să amintească și acest, al doilea amănunt curios; Jolán Balogh, negăsind o explicație plauzibilă, l-a catalogat, în ciuda compoziției, a materialului și a execuției identice cu ale celorlalte piese, drept o pastișă modernă[26].

5) Avem de-a face, prin urmare, cu două incongruențe în cadrul compoziției: în primul rînd ea nu cuprindea toate constelațiile zodiacale — piesele lipsă, deși au fost realizate, nu au mai fost incluse în compoziția închegată după 1590; în al doilea rînd, seria constelațiilor a fost deliberat completată cu blazonul Corvineștilor acolo unde, prin comprimarea Fecioarei și Balanței, i s-a creat un loc în suită.

Identificarea surselor iconografice ale reprezentărilor zodiacale din ansamblul despre care vorbim, ne oferă răspunsul cel puțin la această din urmă întrebare. Primele planșe reprezentînd bolta cerească cu principalele constelații, au fost realizate la începutul secolului al XVI-lea de umanistul din Nürnberg, Konrad Heinfogel. Desenele sale au fost reformulate în 1515 de către Albrecht Dürer. Ambele compoziții reprezintă emisferele cerești văzute din exterior, cu unele dintre figuri văzute din spate. Din anul 1532 datează harta cerească xilogravată, realizată la Basel și destinată să ilustreze poemul didactic despre *Fenomenele cerești* al astronomului și poetului elenistic Aratos din Soboi, apărut în 1534 precum și *Opera omnia* ale lui Ptolemeu, editate la Henricus Petri în 1541. Autorul acestor gravuri, care își semnează lucrarea în planșa reprezentînd emisfera cerească sudică, în apropierea constelației Coroana Sudului cu monograma I.H.C., nu este altul decît I*(ohannes)* H*(onterus)* C*(oronensis)*, marele învățat din Brașov. Față de hărțile precedente, Honterus redă emisferele cerești văzute din interior (dinspre pămînt), cu constelațiile văzute din față[27]. Această compoziție, mult apreciată de învățații vremii, a servit drept model comanditarului și pietrarului, care au realizat consolele din casa Wolphard-Kakas.

Dincolo de conturele evident identice, putem observa că reprezentările constelațiilor Racul, Scorpionul, Fecioara și Balanța, prin poziția lor ocupată pe orizontul ceresc, explică poziția curioasă, desconsiderînd regulile compoziției plastice în cadrul scuturilor. Harta emisferei cerești sudice ne oferă în sfîrșit, și explicația prezenței corbului în suită: în unghiul prin care pot fi observate de pe pămînt constelațiile contopite, Fecioara și Balanța, poate fi observată și constelația Corbul-*Corvus*, situată pe coada Șarpelui de Mare-*Hydra* și orientată — numai în planșa lui

[25] *Chronica az magyaroknac dolgairol...*, Colosvarot 1575, RMNy, vol. I, nr. 360; Heltai Gáspár, *Válogatott művei*, în Heltai Gáspár és Bornemisza Péter, *Művei*, red. Nemeskürthy István, Budapest, 1980, p. 449—450; vorbind despre casa și orașul natal al regelui, arată cu naivă mîndrie: „*Mert nem minden bokorban terem olyan felséges és híres-neves fejedelem* (Căci nu răsare din orice tufă un principe atît de slăvit, ilustru și renumit)".

[26] Balogh Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, p. 155.

[27] Bibliografia problemei cît și temeinica comparație a planșelor lui Honterus cu modelele sale v. Meschendörfer, Hans, *Honters astronomische Karten nach Dürerschen Vorbildern*, în Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege, Hrsg. Christoph Machat, München, 1983, p. 78—88, fig. 41—46.

Honterus, care sculptase compoziția direct pe clișeu obținînd astfel imaginea în oglindă — spre stînga heraldică. Desigur, el nu s-a gîndit să-i graveze inel în cioc; autorii consolelor, însufleţiţi de patriotism local, motivînd concomitent și alegerea, au completat compoziția cu inelul, înălțînd astfel în rîndul constelațiilor cerești blazonul marelui fiu al Clujului.

Pietrarul, sau pietrarii, au știut să se folosească de informațiile plastice ale gravurilor; figurile de *putti* se detașează de fundalul striat al cadrului (Arcașul, Vărsătorul, Gemenii). De asemenea, un relief mai pronunțat caracterizează compozițiile reprezentînd Racul, Leul, Berbecul și Fecioara. Restul compozițiilor sînt redate în relief mai puțin pronunțat. Realizarea consolelor din ultima grupă se datorește, simțitor, unui alt meșter. Blazonul Kakas a avut ca model, după toate probabilitățile chiar diploma de înnobilare, emisă — judecînd după decorul caracteristic al coifului — de către cancelaria vieneză. Relieful, o lucrare de bună calitate tehnică, nu prezintă paralelisme nici în soluția aripilor, nici în aceea a franjurilor cu detaliile comparabile ale consolelor și ale celorlalte chei de boltă.

Compozițiile reprezentînd Racul și Boul au fost completate și cu semnele planetelor corespunzătoare, iar Peștii cu semnul constelației — ceea ce denotă diferențe față de modelul propus. O altă diferență față de model constatăm în compoziția Arcașului: capul bărbos al figurii din cele două planșe a fost înlocuit cu un cap de *putto*.

Decorul de frunze al consolelor prezintă 3—4 variante ca dispoziție geometrică și cel puțin două modalități de formulare plastică. Conturul scuturilor se înrudește cu cel al scuturilor aparținînd fazei Ștefan Wolphard, precum și cu acelea din casa Püspöki realizate după 1570, nu seamănă însă cu scuturile care încoronează ancadramentele din ultima fază, respectiv cu cel al blazonului Kakas de pe cheia de boltă.

6) Luînd în considerare toate acestea, în construirea sălii distingem două momente. Comanda inițială prevedea un program decorativ cuprinzînd douăsprezece console și chei de boltă, constituind o serie compactă, în care se încadra organic și reprezentarea constelației Corbul, într-o variantă radiind patriotism local. Potrivit unui curent decorativ enciclopedic, acest program urma să identifice bolta cerească cu bolta sălii[28], caracterizînd-o prin semnele zodiacale care încadrau blazonul proprietarului. Această concepție nu a fost însă respectată în cursul realizării, consolele de prisos fiind înzidite în altă parte, în aripa dinspre piață a clădirii. Dacă proiectul inițial nu prevedea un spațiu mai amplu care să înglobeze și încăperea de la capătul aripii, atunci singura modalitate de a așeza consolele, ar fi fost realizarea unei bolți de intersecție mai complexe, la modă în epoca respectivă (castelul din Făgăraș), cu cîte două penetrații dispuse și pe laturile scurte ale sălii. Consolele „de prisos" puteau fi așezate astfel în axa sălii, începînd și, respectiv, încheind suita.

[28] Battisti, Eugenio, *Antirenașterea*, București, 1982, vol. II, fig. 28 reproduce în acest sens, desigur dintr-un mediu social-cultural mult diferit, decorul pictural realizat în 1574 al Sălii Mapamondului din castelul Farnese de la Caprarola.

Atît tematic cît și stilistic, aceste piese se leagă mai mult de persoana și construcțiile lui Ștefan Wolphard, cunoscut de Ștefan Szamosközi drept un „*peritus mathematicus*“,[29] decît de persoana lui Ștefan Kakas, construcțiile căruia constituiesc termenul „*ante quem*“ al realizării pieselor în discuție. Ștefan Wolphard, fostul student din Wittenberg — puternic dominat în aceea vreme de credința în astrologie a lui Filip Melanchton[30] — a avut fără îndoială, posibilitatea să cunoască harta cerească a lui Honterus. Ceasul solar, aflat și azi în fațada sudică a casei poate constitui un alt argument demonstrînd interesul său față de astronomie. Deși placa nu este datată, semicolonetele susținînd o cornișă profilată care-i constituiesc cadrul arhitectonic apar frecvent în perioada construcțiilor sale. În momentul morții sale, intervenit probabil în timpul ciumei din 1585—1586,[31] au fost terminate zidurile încăperii împreună cu suita de console și chei de boltă. Nu cunoaștem motivul pentru care succesorul său a renunțat la concepția inițială. Dacă ne gîndim la profilul intelectual al acestui fost student la Viena, Padova și Bologna, la cărțile din proprietatea sa, nu ne îndoim că schimbarea intervenită a avut motive independente de înclinațiile sale intelectuale.

7) Cele două interioare clujene, cel existent și azi și cel reconstituit, decorat cu planete, pot fi datate, prin urmare în penultimul deceniu al secolului al XVI-lea. Importanța acestei datări noi, constă în faptul că ea delimitează clar un marcant curent figurativ al plasticii clujene de tendințele structive relevate de construcțiile lui Ștefan Kakas. Compozițiile în discuție documentează apoi aportul direct al graficii germane la elaborarea formelor locale ca și, într-un sens mai larg, importanța tipăriturilor în evoluția artei transilvănene.

La nivelul mentalităților, ele demostrează interesul deosebit acordat de oamenii vremii, influențelor astrale asupra sorții individuale și colective. Din mărturia citată mai înainte a lui Szamosközi, aflăm că și Ștefan Wolphard era preocupat de interpretarea astrologică a fenomenelor cerești[32]. Nu trebuie să ne mire nici expresia de „mathematicus“ folosită pentru desemnarea îndeletnicirilor de astrolog, căci „sîntem în epoca lui Faust“ — arată Aby Warburg[33] — „cînd omul de știință modern, trăind între metodele de vrăjitorie și matematica cosmologică, căuta să cucerească domeniul judecății lucide care se intercala între propria sa persoană și obiectivele cercetărilor sale. Atena mereu ar dori să fie recucerită din Alexandria.“ Cărților astronomice ale lui Ștefan Wolphard, păstrate în bibliloteca primei universități clujene, putem să le alăturăm de

---

[29] Szamosközy István, *Történeti maradványai*, ed. Szilágyi Sándor, vol. IV, în MHHS, vol. XXXI, Budapest, 1880, p. 12—13, amintind de cometa apărută în 1580, arată că Ștefan Wolphard, priceputul matematician din Cluj prezisese că aceasta înseamnă „*dissipationem Batoriae familiae*“ precum și moartea principelui Cristofor Báthori — „*quod eventus paulo post docuit;...*“.

[30] Warburg, Aby, *op. cit.;*

[31] Jakó Klára, *op. cit.*, p. 107.

[32] v. n. 29.

[33] *op. cit.*, p. 57.

pe acum și *Operele* lui Ptolemeu, poate chiar exemplarul păstrat în aceeași colecție[34].

Cultul memoriei regelui Matia, manifestat în concepția de ansamblu a sălii zodiacului, ne îndeamnă să presupunem o legătură directă între publicarea Cronicii (1575) lui Gáspár Heltai și apariția modei acestor interioare la Cluj: *Cronica* — prelucrarea și traducerea *Decadelor* lui Antonio Bonfini — enumerînd șirul impresionant al construcțiilor lui Matia, descrie două interioare asemănătoare în palatul regal[35]. Poate și sub impresia acestei lecturi s-a hotărît Ștefan Wolphard la realizarea sălii zodiacale.

Ni se pare, în sfîrșit, de valoare simbolică legătura mediată de cărți a umanistului brașovean Ioan Honterus și a casei clujeanului Ștefan Wolphard; ea marchează punctul culminant al evoluției orășenești din Transilvania în epoca feudală.

KOVÁCS ANDREI

[34] Biblioteca Academiei R.S.R. Filiala Cluj-Napoca, nr. C—56495—56496: Ptolemaei, Claudii, ... *Omnia* ... *opera*, Basileae, apud Henricum Petri, 1541. Exemplarul aparținuse în 1552, potrivit supralibrosului său, unui intelectual unitarian, Franciscc Krasznai, posesorul — printre alte lucrări de astronomie — al unui exemplar din *De revolutionibus* al lui Nicolae Copernic, cf. Dankanits, *op. cit.*, p. 78—79; în 1604 volumele respective erau deja în proprietatea Colegiului iezuit din Cluj.

[35] Heltai, *op. cit.*, p. 465, 466.

Fig. 1. Consolă cu figura lui Saturn. Muzeul de Istorie Naţională al R.S.R. Bucureşti.

Fig. 2. Peter Flötner. Placheta cu figura lui Saturn. După Propyläen.

Fig. 3. Cană cu figura lui Saturn. După Toranová.

Fig. 4. Saturn. Xilogravură publicată la Cluj în 1592. După Soltész.

Fig. 5. Racul. Sala zodiacului.

Fig. 6. Gemenii. Sala zodiacului.

Fig. 7. Taurul. Sala zodiacului.

Fig. 8. Berbecul. Sala zodiacului.

Fig. 9. Leul. Sala zodiacului.

Fig. 10. Corbul. Sala zodiacului.

Fig. 11. Fecioara și Balanța. Sala zodiacului.

Fig. 12. Scorpionul. Sala zodiacului.

Fig. 13. Arcaşul. Lapidarul Muzeului Judeţean Cluj.

Fig. 14. Vărsătorul. Lapidarul Muzeului Judeţean Cluj.

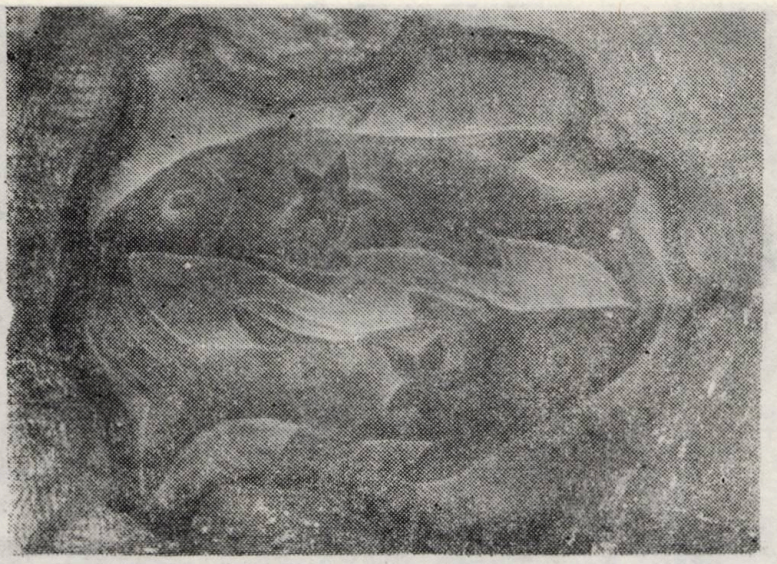

Fig. 15. Peştii. Cheie de boltă. Sala zodiacului.

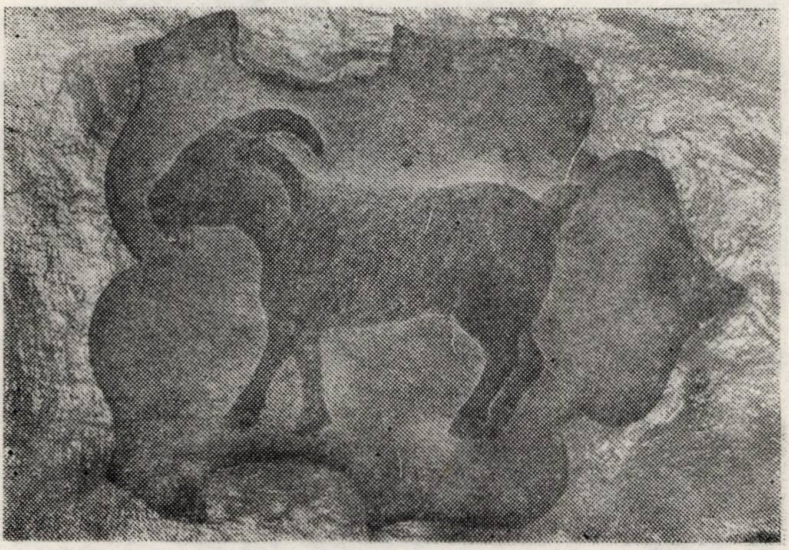

Fig. 16. Capricornul. Cheie de boltă. Sala zodiacului.

Fig. 17. Blazonul lui Ștefan Kakas. Cheie de boltă. Sala zodiacului.

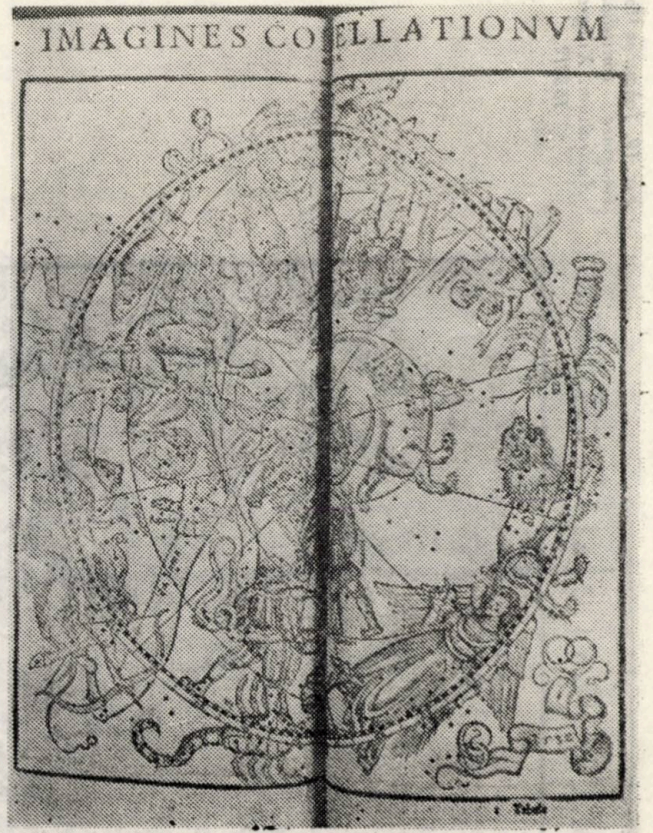

Fig. 18. Johannes Honterus. Imagines constellationum Borealium. Xilogravură. 1532/1.

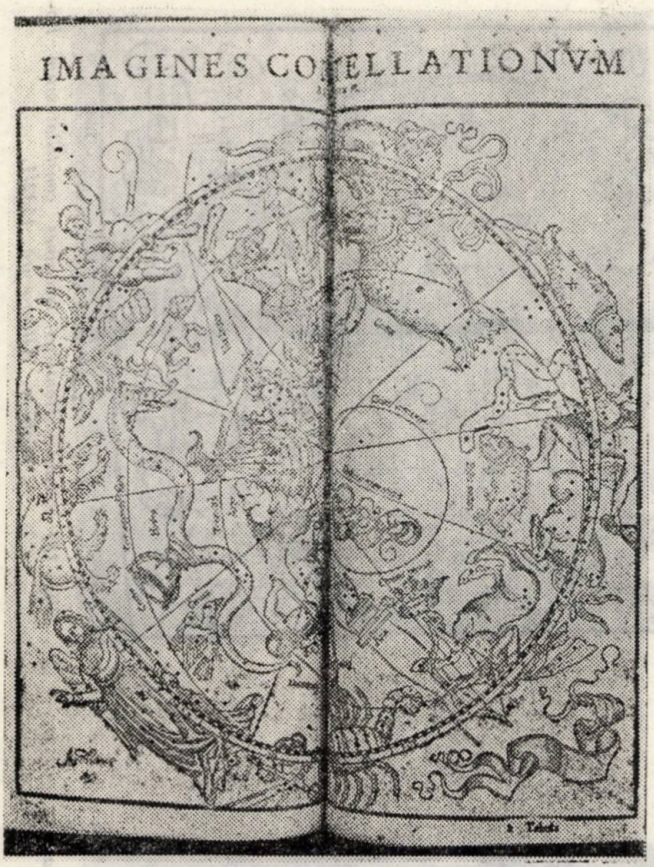

Fig. 19. Johannes Honterus. Imagines constellationum Australium. Xilogravură. 1532/2.

Fig. 20. Vărsătorul. Detaliu al xilogravurii din 1532/1.

Fig. 21. Fecioara și Corbul. Detaliu al xilogravurii din 1532/2.

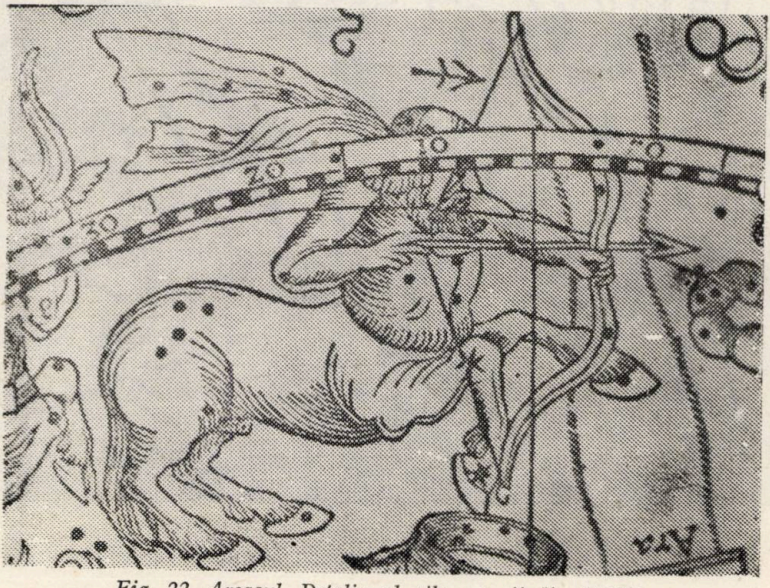

Fig. 22. Arcașul. Detaliu al xilogravurii din 1532/2.

Fig. 23. Racul şi Gemenii. Detaliu al xilogravurii din 1532/2.

CONTRIBUȚII PRIVIND RELAȚIILE DOMNULUI MOLDOVEAN CONSTANTIN CANTEMIR CU TRANSILVANIA

Sfîrșitul secolului al XVII-lea a marcat în istoria Europei un amplu proces de redimensionare politică, proces care a vizat și statutul internațional al Țărilor Române aflate pînă acum sub suzeranitatea Porții Otomane. Relansarea ideii de cruciadă antiotomană și succesele militare ale Habsburgilor împotriva turcilor le-a permis celor dintîi să-și extindă stăpînirea asupra unor vaste teritorii care se vor constitui pentru Casa de Austria într-un adevărat imperiu dunărean din care va face parte și Transilvania. Regatul polon condus de Sobieski a fost la un pas de înstăpînirea mult rîvnită asupra Moldovei, dar rivalitatea cu Habsburgii, abilitatea diplomatică a statului moldovean, împotrivirea unei însemnate părți a boierimii țării și mobilizarea resurselor Imperiului Otoman au zădărnicit reușita întreprinderii. Astfel tratatul de pace de la Carlovit (1699) recunoștea odată în plus suzeranitatea Turciei asupra Moldovei și înlătura orice pretenții de condominium al Poloniei. Pentru Țara Românească, același tratat internațional îndepărta momentan încercarea de înstăpînire austriacă, fie și sub forma unui protectorat, perpetuînd în schimb suzeranitatea tradițională a Porții.

În acest context, cu adînci implicații pentru statutul juridico-politic internațional al Țărilor Române, este de așteptat ca relațiile dintre aceste țări să suscite un interes justificat din partea istoricilor, interes materializat pe parcursul anilor în lucrările și studiile publicate de Nicolae Iorga, Virgil Zaborovschi, Ilie Minea, Andrei Veress, Ioan Moga și, mai nou, Paul Cernovodeanu. Cît despre relațiile Moldovei cu Transilvania, descoperirea unor scrisori inedite ale domnului moldovean Constantin Cantemir și existența altora deja publicate dar necunoscute sau prea puțin utilizate în istoriografia noastră ne-a determinat să reluăm, pe o bază documentară lărgită, unele aspecte ale legăturilor politice și economice dintre cele două țări vecine. Am considerat totodată util să însoțim prezentul studiu de cîteva anexe bilingve cuprinzînd scrisorile inedite și edite ale domnului moldovean adresate principelui transilvănean și diferiților săi dregători.

La sfîrșitul anului 1683 se constituia Liga Sfîntă prin participarea Imperiului Habsburgic, Poloniei, Veneției și Statului papal cu scopul organizării unei mari cruciade împotriva turcilor. Potrivit tratatului încheiat între statele membre, regelui Poloniei îi revenea sarcina de a conduce acțiunea militară antiotomană peste teritoriul Țărilor Române, la Dunăre, în care scop trebuiau atrași principele Transilvaniei, Mihail

Apafi, domnul Țării Românești, Șerban Cantacuzino, și cel al Moldovei, Gheorghe Duca. Colaborarea între unele țări membre ale coaliției, cu deosebire între Polonia și Imperiul habsburgic, în condițiile unor interese divergente, era mai mult formală. Ambele puteri menționate își revendicau dreptul istoric asupra unor teritorii aflate fie sub stăpînire directă turcească, precum Ungaria centrală și de sud, fie numai sub suzeranitatea Porții, cum era cazul Transilvaniei, Țării Românești și al Moldovei[1].

Așadar, situația celor trei Țări Române aflate sub suzeranitate turcească, dar rîvnite stăruitor atît de austrieci cît și de polonezi, nu era deloc ușoară. În aceste împrejurări, cînd Transilvania principelui Mihail Apafi era amenințată cu ocuparea de către austrieci, iar domnul Țării Românești, Șerban Cantacuzino, prin colaborarea la Liga Sfîntă, era primejduit de turci cu pierderea domniei, s-a ajuns ca cei doi conducători de state să încheie, la 1 iunie 1685, tratatul de la Făgăraș prin care se angajau să-și acorde sprijin reciproc în caz de primejdie, eludînd prevederile tratatului oferit de austrieci.

În aceste condiții externe și pe fondul crizei interne a regimului boieresc, cu sprijinul lui Șerban Cantacuzino, la 15 iunie 1685, la tronul Moldovei ajunge Constantin Cantemir, domn dorit și de boierii moldoveni, deoarece, așa după cum aprecia cronicarul Neculce, „au socotit cu toții pre Constantin Cantemir cliucerul, fiind om bătrîn, ca de șaptezăci de ani, și om prost, mai de gios, că nici carte nu știia, socotind boiarii că l-or purta precum va fi voia lor"[2]. Cercetări genealogice întreprinse recent[3] și coroborate cu datele cuprinse în lucrarea autobiografică a fiului Dimitrie Cantemir[4] au relevat că noul domn descindea dintr-o familie de mici boieri din Țara de Jos, remarcîndu-se prin cariera militară; din mercenar în oastea polonă ajunge căpetenie de unitate, apoi ceauș spătăresc în Țara Românească, vornic de Bîrlad, armaș, serdar, mare clucer și „capichihae la Poartă, știind limbi și fiind om bătrîn"[5].

Schimbarea domnului din Moldova a fost urmărită cu interes în Transilvania principelui Mihail Apafi, aceasta cu atît mai mult, cu cît raporturile cu predecesorii domni, îndeosebi cu Gheorghe Duca, fuseseră relativ bune, văduva acestuia depunîndu-și pentru mai mare siguranță la Bistrița douăsprezece rînduri de haine, 14.000 de taleri și diverse obiecte de aur în greutate de 4 kg.[6] Clemente Mikes,[7] trimisul de încredere la curtea lui Șerban Cantacuzino, raporta principelui său, la 3 iulie 1685, că în Moldova este domn nou, care „a trecut Dunărea acum cinci zile", că este numai un boier de rînd pe care îl cheamă „Cantamir"[8].

[1] Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a Țărilor Române la sfîrșitul secolului XVII*, Cluj, 1933.

[2] Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte*, ed. Gabriel Strempel, București, 1982, p. 294.

[3] Șt. Gorovei, *Cantemireștii. Eseu genealogic*, în „Revista arhivelor", L(1973), nr. 3, p. 481—512.

[4] Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, Trad. N. Iorga, Craiova, 1943.

[5] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 303.

[6] Szilágyi Sándor, *Erdélyi országgyűlési emlékek*, în „Monumenta comitialia regni Transylvaniae", XVIII (1683—1686), Budapesta, 1895, p. 346—348.

[7] *Călători străini despre Țările Române*, VII, București, 1980 p. 398.

[8] Szilády Aron, Szilágyi Sándor, *Török-magyarkori állom-okmánytár*, în „Török-magyarkori történelmi emlékek", VII, Pesta, 1872, p. 67.

Potrivit promisiunilor făcute lui Șerban Cantacuzino, care avea înțelegeri cu austriecii și polonezii și spera să-i alunge pe turci, noul domn trebuia să colaboreze cu polonezii lui Sobieski veniți în Moldova în marea campanie antiotomană, dar experiența avută în oastea acestora, teama de o eventuală înstăpînire polonă în Moldova și existența la Constantinopol a unui fiu oastec îl îndemnau la multă prudență în raporturile cu turcii. Servind în același timp și interesele creștinilor, inclusiv pe cele ale polonezilor, ia informat despre intențiile și mișcările oștilor turcești deși, pe nedrept, a fost considerat ca vinovat de înfrîngerea de la Boian. Așadar, abilitatea și diplomația domnului moldovean, care după spusele lui Neculce „carte nu știa, ce numai iscălitura învățase de o făcea. Practică bună avea la voroavă...“,[9] au fost folosite atît pentru păstrarea fidelității sale față de Poartă, în care vedea un sprijin pentru anihilarea politicii anexioniste a Poloniei pe seama Moldovei, cît și pentru a furniza polonezilor o serie de știri despre turci, prevenindu-i asupra forțelor și intențiilor acestora.

Urmînd o îndelungată tradiție de bună vecinătate cu Transilvania, Constantin Cantemir continuă și dezvoltă relațiile cu această țară vecină, în măsura în care vitregia vremurilor îi permitea acest lucru. Intenții și eforturi similare existau și din partea lui Mihail Apafi, buna vecinătate și conlucrarea pe diverse planuri fiind un cîștig de ambele părți, cu toate că nu întotdeauna sinceritatea deschisă a putut să fie caracteristica de bază a acestor raporturi. Astfel, considerații conjuncturale și de oportunitate politică l-au determinat pe Constantin Cantemir ca, paralel cu legăturile avute cu principele Apafi, să întrețină relații și cu principalul pretendent susținut de turci la tronul Transilvaniei, Emeric Tököly, care își avea un trimis special la Iași,[10] și să schimbe solii cu acesta, după cum rezultă și din descrierea misionarului catolic Antonio Giorgini,[11] prin intermediul secretarului domnesc de limba latină și maghiară, catolicul Andrei Wolf. Acesta este probabil și scriitorul corespondenței în limbile latină și maghiară purtată de Constantin Cantemir cu Transilvania, activitate preluată după plecarea lui la curtea lui Constantin Brîncoveanu, de ruda prin alianță, catolic și el, Andrei Palozka.

La rîndul său, principele Transilvaniei nu se mulțumea doar cu știrile transmise de domnul Moldovei, ci, paralel cu corespondența oficială, mai obținea și alte informații prin trimiterea unor persoane însărcinate în acest scop. Deasemenea, Mihail Apafi întreținea legături cu Sobieski, regele Poloniei, cu toate că acesta era doritor să ocupe Moldova pentru înscăunarea propriului fiu.

---

[9] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 304.

[10] Thaly Kálmán, *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*, în „Monumenta Hungariae Historica“, Seria II, Scriptores, XXIV, Budapesta, 1873, p. 315; Nagy Iván, *Késmárki Tököly Imre naplója 1693—1694 évekből*, în „Monumenta Hungariae Historica“, Seria II, Scriptores, XV, Pesta, 1863, p. 35 și 59; Thaly Kálmán, *Késmárki Tököly Imre és némely főbb hiveinek naplói és emlékezetes írásai*, în „Monumenta Hungariae Historica“, Seria II, Scriptores, XXIII, Pesta, 1868, p. 189.

[11] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI. *Acte și scrisori (1661—1690)*, București, 1939, p. 318; *Călători străini despre Țările Române*, VIII, București, 1983, p. 88, 104, 119 și 120.

Relațiile dintre Moldova și Transilvania nu s-au limitat, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, doar la raporturile dintre domn și principe, ele extinzîndu-se și la nivelul relațiilor dintre domn și nobili, dintre principe și boieri, dintre nobili și boieri sau dintre boieri și orașele ardelene, fără a ajunge însă la nivelul celor existente între Țara Românească și Transilvania, unde domniile îndelungate ale lui Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brîncoveanu au favorizat dezvoltarea lor.

Începutul relațiilor directe dintre Constantin vodă Cantemir și principele Mihail Apafi au reținut atenția cercetătorilor,[12] socotindu-se, pe baza corespondenței cunoscute, că ele încep în luna decembrie a anului 1685. Dar din sistemul practicat în epocă, acela de a trimite persoane speciale în Moldova, încă la 21 septembrie 1685, principele era informat de marele căpitan al secuilor Ioan Dáczo — același care, la 22 mai 1684, primea o scrisoare din partea domnului Moldovei, Dumitrașcu Cantacuzino, cu informații despre luptele din Moldova[13] — că omul său de încredere, ajuns pînă la Iași, la reședința domnului, s-a întors. Potrivit știrilor aduse, trupele de tătari s-au retras, iar domnul este pe tron, țara fiind bîntuită de o mare foamete[14].

Informațiile furnizate principelui de Ioan Dáczo erau adevărate, în privința foametei cronicarul Ioan Neculce consemnînd o situație asemănătoare, însuși domnul Moldovei cerînd lui Apafi, prin scrisoarea din 12 decembrie 1685, înlesnirea de a cumpăra din Transilvania cereale, fiind mare lipsă de „pîine" în țară[15].

La scurt timp după primirea scrisorii, la sfîrșitul lunii decembrie, principele Apafi răspunde lui Cantemir, oferindu-i aceeași bună vecinătate, iar în privința înlesnirii cerute de a cumpăra și transporta cereale din Transilvania se arată destul de reținut, invocînd slaba fertilitate a solului și vremurile de război, urmînd ca cererea să fie pusă în discuția consilierilor săi[16]. Din punct de vedere militar situația Transilvaniei era într-adevăr dificilă, la sfîrșitul anului 1685, trupele imperiale sosind la iernat în nordul țării iar principele Mihail Apafi, constrîns, semnase la 27 noiembrie tratatul de la Dumbrăveni, prin care oferea austriecilor suma de 180.000 de taleri pentru a nu depăși granițele stabilite pentru iernatul trupelor.

Corespondența cu domnul Constantin Cantemir continuă, cu toate că Mihail Apafi era informat, la 4 februarie 1686, de Ioan Nemes că La-

---

[12] I. Minea, *Din legăturile lui Constantin Cantemir cu principele Mihail Apafi*, în „Revista arhivelor", I (1924—1926), nr. 1—3, p. 287—290; A. Veress, *Comentar la scrisoarea lui Constantin Cantemir din 1685*, în „Revista istorică română", I (1931), fasc. 1, p. 133—134; I. Minea, *Din corespondența lui Constantin vodă Cantemir cu Mihai Apafi I, principele Ardealului, și răspuns d-lui Veress*, în „Cercetări istorice", V—VII (1929—1931), p. 297—303.

[13] Victor Motogna, *O scrisoare a lui Dumitrașcu vodă Cantacuzino din 22 mai 1684*, în „Revista istorică", IX (1923), nr. 4—6, p. 94—97.

[14] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 358.

[15] *Ibidem*, p. 420—421; I. Minea, *Din legăturile lui Constantin Cantemir cu principele Mihail Apafi*, loc. cit., p. 300—303; A. Veress, *Comentar la scrisoarea lui Constantin Cantemir din 1685*, loc. cit., p. 133—134.

[16] Szilády Aron, Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 113—114; I. Minea, *Din corespondența lui Constantin vodă Cantemir . . .*, loc. cit., p. 297—303.

dislau Csáky, pretendent la tronul princiar susținut de habsburgi, a fost în Moldova la curtea domnească de unde a plecat la Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești[17]. Se pare că Apafi a reproșat acest lucru domnului moldovean, deoarece Constantin Cantemir în scrisoarea sa din 7 februarie 1686 se scuza că nu a știut nimic despre trecerea lui Csáky prin Moldova, nici nu l-a primit în audiență, a auzit doar că acesta s-ar afla la polonezi. De altfel, arată domnul, dacă ar fi venit la el, l-ar fi prins și l-ar fi trimis la Poartă, al cărui supus fidel este. Se plînge apoi de jafurile suferite de pe urma incursiunilor polone, comunicînd întoarcerea solului turcesc plecat din însărcinarea Porții la polonezi, care i-a făcut cunoscută intenția Poloniei de a ocupa Moldova. Încheie reamintindu-i credința sa față de Poartă, unde își are de altfel, drept ostatec, un fiu pe care îl iubește[18].

Cu toate aceste dezvinovățiri și justificări aduse, Mihail Apafi, care-și vedea amenințat tronul, și mai ales succesiunea fiului, denunță la Poartă pe Constantin Cantemir pentru primirea lui Ladislau Csáky și-i cere ajutorul, reluînd în același timp și legăturile cu regele Poloniei, Ioan Sobieski.

Principele era informat de acțiunile lui Csáky în Moldova,[19] de evenimentele care aveau loc aici. Astfel, la 22 martie Ștefan Miko îl înștiința de întoarcerea trimisului său din Iași, plecat cu scrisori la boierii de acolo, pentru a afla vești și cu o scrisoare de curtuoazie pentru domn. Răspunsul lui Constantin Cantemir adresat lui Miko este trimis și principelui pentru a afla noutățile din Moldova, unde potrivit informațiilor date de boieri, se pare filopoloni, tătarii ar fi fost bătuți de polonezi, fiind uciși peste 1500. Boierii moldoveni promit noi vești, mai amănunțite, prin revenirea în aprilie a omului său de încredere[20].

În aceeași lună, la 25 martie 1686, Constantin Cantemir răspunde la scrisoarea unui alt transilvănean, om de încredere al principelui, mai marele secuilor, căpitanul Ioan Dáczo, pe care îl înștiințează despre trecerea solului rusesc spre Poartă pentru reînnoirea tratatului de pace cu aceasta, rugîndu-l totodată, ca și pe viitor, să-l informeze cu noutățile din Transilvania și să-i apere supușii veniți aici cu treburi[21].

Sobieski, interesat de menținerea relațiilor sale cu Mihail Apafi, într-o scrisoare confidențială din 3 aprilie 1686, își exprimă speranța schimbării situației din Transilvania amenințată de trupele austriece, anunțînd că la Cîmpulung Moldovenesc locuitorii Moldovei s-au supus de bună voie Poloniei și că intenționează să întărească tîrgul, să așeze străji în celelalte tîrguri de la poalele munților, pe toată granița transilvăneană pînă la cea cu Țara Românească, cerînd lui Apafi să-i faciliteze procurarea pe bani a proviziilor necesare întreținerii oastei[22].

---

[17] Szilády Aron, Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 137—138.
[18] *Ibidem*, p. 141—142; I. Minea, *op. cit.*, p. 301—302.
[19] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 455.
[20] *Ibidem*, p. 479.
[21] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI, p. 231—232.
[22] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 473—475.

Tot în cursul lunii aprilie, la curtea principelui Apafi sosește solia domnului Constantin Cantemir — după ce în urmă cu o lună fusese o solie din partea Țării Românești — rezultatul întrevederilor soldîndu-se cu încheierea unei alianțe între cele trei țări sub protecție austriacă[23].

Complexitatea situației politice din Transilvania cît și nevoia de a găsi un mijloc de echilibrare a influenței exercitate de habsburgi, determină pe Mihail Apafi la o nouă acțiune pe lîngă polonezi, deși nu dă curs cererii acestora de a-i ajuta la aprovizionarea armatei cu hrană[24].

Paralel cu tratativele dintre Sobieski și Apafi, regele Poloniei reîncepe negocierile și cu domnul Moldovei, cerîndu-i să-și unească forțele în lupta împotriva turcilor, oferindu-i în schimb protectoratul polonez și recunoașterea eredității tronului în propria-i familie. Oferta poloneză nu putea fi respinsă, dar Constantin Cantemir, avînd în vedere și o posibilă înfrîngere a polonezilor de către turci și pentru a nu fi considerat de aceștia drept trădător, comunică sultanului, probabil prin Miron Costin aflat la Constantinopol, înțelegerile făcute cu polonezii[25].

În luna mai Transilvania era în mare parte ocupată de trupele austriece, iar tratatul încheiat la 28 iunie 1686, la Viena, de delegații lui Apafi prevedea într-un alineat protectoratul asupra Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești, împuterniciții principelui reprezentînd și interesele celorlalte două țări, aceasta ca rezultat a tratativelor din luna aprilie.

Paralel cu aceste tratative, atît Mihail Apafi, cît și Constantin Cantemir continuă negocieri cu regele Poloniei, în timp ce oștile acestuia întreprindeau incursiuni de jaf în Moldova iar austriecii continuau seria succeselor împotriva turcilor, grăbind trecerea definitivă a Transilvaniei sub stăpînirea lor.

În acest context, în scrisoarea lui Constantin Cantemir din 19 august 1687 trimisă lui Mihail Apafi și în răspunsul la aceasta, din 12 septembrie 1687, dat de Apafi, găsim unele ecouri ale evenimentelor derulate.[26] Ultima dintre scrisori este printre primele în care Apafi lasă să se întrevadă ceva din neliniștea Transilvaniei. Amintește cu amărăciune de victoriile austriece din 11 august 1687 de pe cîmpiile de la Mohács și Eszek și se plînge de pagubele suferite din partea trupelor aflate în conflict.

Tot din luna august, respectiv 30 august 1687, datează două scrisori inedite ale domnului Constantin Cantemir adresate lui Mihail Teleki, prim consilier al principelui, și lui Ștefan Apor, mai marele vămilor, prin care reamintind promisiunile făcute de principe solului moldovean în luna aprilie a anului 1686, cere să se facă dreptate supușilor săi

---

[23] V. Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate, Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino și suirea pe tron a lui Constantin Brîncoveanu (1688)*, București, 1925, p. 83—85. Vezi și anexele I și II de la sfîrșitul studiului.

[24] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 476—477.

[25] Szilády Aron, Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 168.

[26] Szilágyi Sándor, *Erdélyi országgyűlési emlékek*, în „Monumenta comitialia regni Transylvaniae", XIX (1686—1688), Budapesta, 1896, p. 205—206 (cu data greșită de 12 septembrie); A. Veress, *op. cit.*, p. 281—282.

veniți cu treburi în Transilvania, dar în același timp să se mențină buna vecinătate ca între două popoare creștine și vecine[27].

În relațiile dintre cei doi domni urmează o întrerupere a corespondenței cunoscute de aproape un an de zile, timp în care polonezii suferă alte înfrîngeri în Moldova iar austriecii, după ocuparea Transilvaniei, își continuă acțiunile împotriva turcilor, pătrunzînd temporar și în Țara Românească.

La 1 iulie 1688 Constantin Cantemir scrie principelui transilvănean, confirmînd primirea solului Petru Vajda și exprimîndu-și bucuria pentru propunerea de reînnoire a relațiilor de bună vecinătate pe baza reactualizării uniunii dintre ei, pentru o mai mare siguranță, știrile confidențiale urmînd să fie comunicate verbal de solul trimis. La această dată, prin încheierea tratatului de la 9 mai 1688 și consfințit apoi de dieta de la Făgăraș din aceeași lună, Transilvania renunțase la suzeranitatea Porții și acceptase „de bună voie" protecția oferită de trupele austriece venite în țară[28]. Legăturile cu Moldova continuă, însemnările Anei Bornemisza, soția principelui, din 3 august 1688 consemnînd trimiterea aceluiași sol Petru Vajda la domnul moldovean, în care scop primește drept bani de cheltuială suma de 20 de taleri[29]. Prin intermediul acestuia, la 31 august 1688, Constantin Cantemir, mai rezervat, informa pe Apafi că polonezii sînt în tabără în orașul Zarocze, la sud de Camenița, de ciocnirea dintre polonezi și turci, precum și de sosirea turcilor cu alimente pentru aprovizionarea Cameniței[30].

De altfel, o scrisoare similară scrie domnul Moldovei, la aceeași dată de 31 august, judelui suprem regal din Trei Scaune, Mihail Dániel, care și el, la rîndul său, îl informase cu noutățile din Transilvania, menționîndu-se acum așezarea polonezilor la sud de cetatea Cameniței, în tabăra de la Iwancea[31].

Aici se întrerupe firul corespondenței domnului moldovean Constantin Cantemir cu principele Mihail Apafi și dregătorii acestuia.

La 2 aprilie 1689 Mihail Teleki poruncește bistrițenilor să închidă drumurile spre Moldova din porunca generalului Veterani[32]. Porunci similare sînt adresate aceluiași oraș Bistrița la 10 noiembrie 1689,[33] 26 octombrie 1690,[34] 25 mai 1691,[35] 26 iunie 1691,[36] 12 aprilie 1692[37] și 14 august 1693,[38] urmărindu-se prin ele închiderea trecătorilor spre Moldova.

---

[27] Vezi anexele.

[28] Szilágyi Sándor, *Erdélyi országgyűlési emlékek*, în „Monumenta comitialia regni Transylvaniae", XX (1688—1691), Budapesta, 1897, p. 88—89.

[29] Szádeczky Béla, *I Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667—1690)*, Budapesta, 1911, p. 605.

[30] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, XX, p. 102.

[31] *Ibidem*, p. 101. Vezi și anexa V.

[32] N. Iorga, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV/2, București, 1913, p. 1416.

[33] *Ibidem*, p. 1422.

[34] *Ibidem*, p. 1433—1434.

[35] *Ibidem*, p. 1441.

[36] *Ibidem*, p. 1442.

[37] *Ibidem*, p. 1448.

[38] *Ibidem*, p. 1456.

În timp ce Transilvania a ajuns sub stăpînire austriacă, Moldova datorită diplomației și abilității domnului Constantin Cantemir a reușit să reziste încercărilor de ocupație din partea polonezilor, păstrînd supunerea față de Poartă, cu toate că, în 1690, constrîns de împrejurări domnul va încheiat tratatul de la Sibiu prin care recunoaștea supunerea față de austrieci[39].

Împrejurările politice externe amintite și mișcările de trupe turcești, poloneze, tătărești și austriece pe teritoriile Moldovei și Transilvaniei au cauzat distrugeri de așezări umane și au stînjenit dezvoltarea vieții economice, cu deosebire a comerțului. Pentru redresarea schimburilor comerciale și readucerea în țară a negustorilor refugiați peste hotare Constantin Cantemir dă, la 4 mai 1686, cunoscutul privilegiu pe seama negustorilor, acordîndu-le o serie de scutiri și favoruri asemănătoare boierilor[40]. Acestor măsuri luate pe plan intern de încurajare a comerțului le sînt asociate altele de apărare a intreselor negustorilor moldoveni în afara țării, cum a fost și cazul celor din Transilvania.

Relațiile comerciale dintre Moldova și Transilvania, de îndelungată tradiție, au constituit obiectul mai multor cercetări[41]. Schimburile comerciale dintre cele două țări au servit interese comune, motiv pentru care reglementarea lor și-a găsit locul cuvenit în legislația vremii. Astfel în Transilvania, prin unele articole din *Approbatae Constitutiones*, și *Compilatae Constitutiones*, dar mai ales prin hotărîrile dietale din 1678 se prevăd reglementări ale desfășurării comerțului atît intern, cît și a celui extern cu Moldova și Țara Românească, urmărindu-se încurajarea dezvoltării acestuia[42].

În relațiile comerciale cu Moldova un rol de seamă a revenit orașului Bistrița, care avea și drept de depozit, intermediind nu o dată seria de nenumărate vînzări-cumpărări. Acest comerț nu s-a putut desfășura însă în mod continuu și regulat, fără obstacole, din cauza vămilor interne și de la granițe, a nesiguranței drumurilor și locurilor de popas, precum și a abuzurilor unor dregători, motiv pentru care neînțelegerile pe această temă și măsurile de represalii luate în consecință au constituit adesea obiectul corespondenței purtată între oficialitățile celor două țări. Astfel, încă de la începutul corespondenței schimbate între Apafi și Cantemir sau între diverșii lor dregători apare nemulțumirea, cu deosebire a moldo-

---

[39] C. Giurescu, *Tratatul lui Cantemir cu austriecii*, în „Convorbiri literare", XLIV (1910), nr. 2, p. 274—290; A. Veress, *op. cit.*, p. 400—403.

[40] N. A. Bogdan, *Din trecutul comerțului moldovenesc și mai ales a celui ieșan*, Iași, 1925, p. 48; N. Iorga, *Istoria comerțului românesc, I. Pînă la 1700*, Vălenii de Munte, 1915, p. 346—347.

[41] N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I—II, București, 1899; Idem, *Studii și documente cu privire la istoria romînilor*, III, București, 1901; L. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Studii. Revistă de istorie", XXI (1968), nr. 1, p. 29—51; M. Dan, S. Goldenberg, *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, 1964, fasc. 2, p. 23—84; P. Cernovodeanu, *Comerțul Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, în „Revista de istorie", XXXIII (1980), nr. 6, p. 1071—1098.

[42] *Corpus Juris Hungarici, 1540—1848 évi, Erdélyi törvények*, Budapesta, 1900, p. 57—61, 108, 240—241, 277—278, 285, 288 și 307.

venilor, pentru abuzurile săvîrșite de vameșii transilvăneni în perceperea unor vămi suplimentare sau reținerea ilegală a unor lucruri cumpărate pe bani[43]. De asemenea ilegalități se fac vinovați nu numai vameșii, ci chiar mai marele lor, Ștefan Apor, după cum reiese și din două scrisori inedite, aflate la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, adresate la 30 august 1687 de către Constantin Cantemir, domnul Moldovei, acestui dregător și prim consilierului Mihail Teleki.

Din aceste scrisori rezultă un schimb însemnat de mărfuri, respectiv piei de animale, din moment ce Ion și Mîrza, negustori moldoveni, aduc cu un singur prilej spre vînzare în orașul Bistrița 526 piei de bou. Reținerea abuzivă de către Ștefan Apor a mărfii aduse spre vînzare, precum și pretenția acestuia, la fel de ilegală, de a i se plăti peste vamă 100 de taleri, constituie obiectul celor două scrisori. Că acest caz nu a fost singular în desfășurarea relațiilor comerciale dintre cele două țări o dovedește și o altă scrisoare inedită din același an, trimisă de Apafi, domnului moldovean, precum și dieta de la Făgăraș din 10 mai — 12 iunie 1688 care adopta un articol intitulat *Despre îndepărtarea certurilor cu Țările Române vecine,* articol care prevedea luarea unor măsuri aspre de pedepsire a celor care, pe viitor, vor mai reține, fără aprobarea principelui, mărfurile și lucrurile cumpărate pe bani de către domnul Moldovei și de către alte stări de acolo, dispunîndu-se totodată și restituirea tuturor lucrurilor reținute. Tot aici se mai prevedea, în același scop al bunei vecinătăți, și pedepsirea de către autoritățile comitatense, scăunale și orășenești a hoților și răufăcătorilor care aduc aici spre ascundere și vînzare animale furate din Moldova și alte bunuri[44].

Așa după cum se știe obiectul relațiilor comerciale dintre Moldova și Transilvania îl constituiau în general animalele, în primul rînd caii,[45] apreciați și de principe, dar și pieile, sarea, peștele sărat, și altele, din Transilvania exportîndu-se mai ales produse meșteșugărești din piele, din fier, lucruri necesare îmbrăcămintei, construcțiilor etc.

Cît privește comerțul cu piei de animale, în condițiile creșterii prețului acestora în Transilvania, dieta de la Iernut, întrunită la 27 septembrie 1688, printr-un articol interzicea scoaterea din țară a pieilor aflate sub orice formă, sub pedeapsa plății a 200 de florini[46]. Se pare însă că măsura nu a fost suficientă, deoarece prețurile la piei au continuat să crească, astfel încît la 5 ianuarie 1689, dieta întrunită la Sighișoara hotăra prețurile maximale la care se puteau vinde pieile crude. Astfel se stabilea că o piele de bou se putea vinde cu 4 fl., una de vită cu 2 fl., una de țap cu 120 cr., una de capră cu 100 cr., una de berbeec cu 30 cr., una de oaie cu 15 cr., interzicîndu-se în continuare scoaterea acestora din țară[47].

Se pare că schimburile comerciale destul de active pînă în 1688, încep să decadă ca urmare a instăpînirii habsburgice în Transilvania și a

---

[43] Vezi notele 12 și 14.
[44] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, XIX, p. 418—419.
[45] Szádeczky Béla, *op. cit.*, p. 417.
[46] Szilágyi Sándor, *op. cit.*, XX, p. 114.
[47] *Ibidem*, p. 166—167.

măsurilor luate în aceste condiții de închidere a drumurilor spre Moldova, fără a se putea însă realiza întreruperea tuturor legăturilor, dovadă revenirile repetate cu porunci în acest sens, mai ales de împiedicare a comerțului clandestin[48].

Un alt capitol al relațiilor dintre Moldova și Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea l-a constituit efortul celor două țări de a soluționa îndelungatele neînțelegeri de la hotarul comun. Problema apare și în corespondența domnilor și a dregătorilor moldoveni cu transilvănenii, bucurîndu-se de atenție și din partea istoricilor[49]. Încă la sfîrșitul anului 1685 principele Mihail Apafi promitea luarea unor măsuri pentru respectarea bunei vecinătăți, ajungînd ca, în 7 iulie 1687 împreună cu consiliul princiar, să găsească de cuviință să poruncească restituirea vitelor luate moldovenilor în hotarul Ciucului de către ardeleni[50]. Desfășurarea ulterioară a conflictului arată că hotărîrea luată nu a mulțumit pe locuitorii scaunului Ciuc, care, în luna următoare a aceluiași an, se plîng principelui de moldovenii care le iau vitele, porcii, încalcă vechile obiceiuri, cerînd să li se îngăduie și lor același lucru[51].

Spre a curma plîngerile atît din partea moldovenilor, cît și din partea transilvănenilor, în luna septembrie 1687,[52] principele Apafi propune domnului Constantin Cantemir formarea unei comisii din persoane străine, neimplicate în conflict, care să se deplaseze la fața locului să cerceteze și să stabilească pagubele și prin judecata luată să pună capăt seriei de neînțelegeri și pagube reciproce. Hotărîrile luate de comisia propusă nu se cunosc, dar știm că neînțelegerile nu au încetat, perpetuîndu-se pînă spre mijlocul secolului al XVIII-lea.

Analiza, fie și sumară, a corespondenței și a documentelor privitoare la relațiile dintre Moldova și Țara Românească din timpul lui Constantin Cantemir și Mihail Apafi evidențiază complexitatea acestora atît în plan politic, cît și economic. În noua situație politică internațională cele două țări aflate sub o stăpînire comună, cea a Porții Otomane, ajung să fie amenințate de rivalitatea polono-austriacă. În fața perspectivei de a schimba o stăpînire cu alta, Țările Române încearcă o politică comună de

---

[48] N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I, București, 1899, p. 71—90; Idem, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, p. 1450, 1453, și 1455.

[49] T. Bălan, *Conflictul pentru muntele Suhard între Moldova și Transilvania*, în „Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu", București, 1936, p. 39—49; Idem, *Cîteva documente bistrițene*, Cluj, 1946, extras din „Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj, XI/1946).

[50] A. Veress, *op. cit.*, p. 276—277.

[51] *Ibidem*, p. 278—281.

[52] *Ibidem*, p. 281—282; Szilágyi Sándor, *op. cit.*, XIX, p. 205—206.

salvare a propriilor interese, păstrînd fidelitatea față de turci, încheind între ele diverse alianțe și angajînd tratative alternative atît cu austriecii, cît și cu polonezii în scopul alimentării rivalității acestora. Dacă această politică dusă cu multă abilitate și diplomație a dat rezultate doar parțiale, Moldova salvîndu-se de înstăpînirea polonă în timp ce Transilvania ajunge sub cea habsburgică, nu e mai puțin adevărat că ea a demonstrat cu putere că salvarea și garantarea intereselor Țărilor Române nu puteau veni decît din acțiunea lor comună. Această acțiune avea temeiuri trainice expresie a acelorași interese politice, economice și culturale, la care se adăuga tradiția îndelungată și neîntreruptă a unor strînse legături de-a lungul veacurilor.

SUSANA ANDEA

ANEXE

I

1687 august 30, Iaşi.

Tekéntetes és Nemzetes Urunk
kedves és jóakaró szomszéd barátunk.

Jelentyük Kegyelmednek egy Ión és Merze nevü kereskedö embereink felöl, panaszlodvan felénk, mondanák, minthogy Erdélybe Besztercé városába, ötszáz huszonhat ökör böröket küldöttenek vólt oda ki elárulni, és akkor el nem adhatván, letötték ott á fellyeb(b) meg nevezet városban, egy polgári szász embernek a házánál, még talám jób(b) árrok következnék, és eladnák.

Várakozván ök olly alkolmasságok, két esztendej üdönek elforgása alatt, értésekre lévén hogy az böröknek jó keletik volna, ez kereskedö embereink kiküldötték szolgájokat oda hogy eladnák az böröket. Mikoron oda kimentenek volna Beszterce városába, nem találták meg a böröket ott á kinél hatták vólt, mert ö kegyelme Apor István urunk el vétette volt onnat, egy gonosz fondorlo embernek a szavára azt mondotta vólna ö kegyelme felé, hogy azok az ökör bör árosok megholtanak. Azutan ö kegyelmihez is elmentenek az ökör börösök kérdették ö kegyelmit, mi okból vötte el az böröket? Azt mondotta, hogy ugy eset(t) értésire minthogy azok az bör árosok megholtanak volna, és az okaért vötte el, hogy ne mások eltekothozlyák jób(b) ö kegyelminél legyenek. Végire az felelte nekiek hogy agyanak ö kegyelminek szász tallért kallaczot, és ugy veszik el a böröket. Ök pedig á vámot is megadták Besztercen, de ha ö kegyelminek is jövödik külömben vám, és ha kévánnya igazság szerént nem oltalmazzák magokot.

Kiért kérük Kegyelmedet, mint kedves és jóakaró szomszed Urunk, barátunkat, kedves és jóakaró barátcságos vóltunkért, incse Kegyelmed ez illyen szokatlan dologért, mely eddig köztünk nem volt.

Mert mü szüntelen azt kévánnyuk hogy csendes és békességes állapotval, és barátcságos szomszédságával ellyünk, magunkkört a mint eddig is, hogy mind bizhassunk az fejedelem ö nagysága fogadásának, mellyel igirkezet az mü követünk által, mellyet ö nagyságához küldöttünk volt az elforgót esztendöben, minden nemü szokot dolgokval, mellyek nekünk illendök vóltanak. Az igirkezet szerént most is kevánnók lenni, hogy az keresztény népek élhessenek csendeségben és kereskethessenek egyk országból á másikba által járhasanak, az szély földökön semminémü iniuria, szenvedés és háborgatás nélkül. Mely kegyelmed jó affectumat látván meg igyekezzük mü is elég tétellel cselekedni.

Ezek felet ajánlom Istenek Kegyelmedet kegyes gráciájába sok jó és bodog[1] *állapatu csendes sok esztendökig minden kegyelmed kedves fámiliájával egyetemben.*

Datum Iassiis die 30 Augusti
anno domini 1687.

Kegyelmed kedves jóakaró
szomszéd baráttya.

Ión Kostantin *vajvoda,*
Moldvai ország fejedelme.
(Semnătura în chirilice a domnului)

[Verso:]

Tekéntetes és nemzetes Teleki Michály Uramnak, az méltóságos Erdély fejedelem ő nagysága belsö fötanács urának, és törvényes táblájának itilö mesterenek (cum pleno titulo et honore), nekünk kedves és jóakaró szomszéd barátunknak adassék.

L. S.

(Arh. St. Cluj-Napoca, Fond fam. Korda, Cutia 27, fasc. CLX.)

[1] Astfel în document.

*

Cinstitului și domnului nostru de neam nobil,
prietenului nostru iubit și vecin binevoitor.

Dăm de veste domniei tale despre niște oameni ai noștri, negustori, pe nume Ion și Mîrza, care plîngîndu-ni-se nouă ne-au spus că trimiseseră spre vînzare în orașul vostru Bistrița, acolo în Transilvania, 526 piei de boi, și neputînd să le vîndă atunci, le-au depus în mai sus pomenitul oraș, la casa unui om, orășean sas, pînă cînd ar fi venit prețuri mai bune și le-ar fi vîndut. Așteptînd ei asemenea prilejuri, după trecerea unui timp de doi ani, fiind înștiințați că pieile ar avea o bună trecere, acești oameni ai noștri negustori și-au trimis acolo slugile ca să vîndă pieile. Atunci cînd merseră acolo în orașul Bistrița nu au găsit pieile la cine le lăsaseră, deoarece domnia sa, domnul Ștefan Apor, le luase de acolo, pe vorbele unui om de nimic, viclean, care spusese domniei sale că vînzătorii acelor piei de bou ar fi murit. După aceea au mers și la domnia sa, l-au întrebat pe domnia sa din ce pricină a luat aceste piei? A răspuns că a fost informat că vînzătorii acelor piei muriseră, și din această pricină le-a luat, ca nu cumva să le risipească alții, mai bine să fie la domnia sa. În sfîrșit, le-a spus să-i dea domniei sale 100 de taleri pe deasupra, și așa pot lua pieile. Ei au dat însă și vama la Bistrița, dar dacă se cuvine și domniei sale vamă separată, și dacă dorește aceasta după dreptate, nu se vor da în lături.

Pentru care rugăm pe domnia ta, ca pe un domn al nostru, vecin, plăcut și binevoitor, pe prietenul nostru, de dragul prieteniei noastre binevoitoare, să ne călăuzești domnia ta într-o asemenea afacere neobișnuită ce nu a fost între noi pînă acum.

Deoarece noi dorim aceasta neîncetat să trăim cu dumneavoastră în împrejurare de liniște și pace și vecinătate prietenească de pînă acum, ca toți să ne putem încrede în promisiunile măriei sale principale pe care le-a făcut prin solul nostru, pe care-l trimisesem măriei sale în anul trecut, cu tot felul de lucruri obișnuite care se cădea să le avem.

Doresc să fie și acum potrivit promisiunilor, pentru ca popoarele creștine să poată trăi în liniște, să negustorească, și să poată umbla dintr-o țară în alta, pe pămînturile de la hotare fără nici un fel de nedreptăți, pagube și tulburări.

Văzînd bunăvoința domniei tale, ne vom strădui și noi să vă slujim la fel. Pe lîngă acestea doresc domniei tale ocrotirea lui Dumnezeu, mulți ani buni în stare fericită și liniștită împreună cu toată familia dumneavoastră dragă.

Dat la Iași, în a treizecea zi a lui august,
în anul domnului 1687.

Prietenul domniei tale,
vecin iubit, binevoitor,
Ioan Constantin, *voievod,*
domn al țării Moldovei.

[Verso:]

Să se deie prietenului nostru, cinstitului și de neam nobil, domnului Mihail Teleki, domnului prim consilier intim al înălțimii sale, măria sa principele Transilvaniei, și judecătorului tablei de judecată (cu toate titlurile și onorurile) nouă vecin iubit și binevoitor.

II

1687 august 30, Iași.

Tekéntets és nemzetes Uram
kedves és jóakaró szomszed barátom.

Hirre adók Kegyelmednek egy Ión és Merze nevü kereskedö embereink felöl, felénk panaszlódvan, mondának minthogy küldöttenek volt Erdélybe Beszterce várába öttszázhuszonhat ökör böröket elárulni. Akkor mindjart[1] *el nem árulhatvan, letötték ott az fellyeb⟨b⟩ megnevezet várban, egy szász nemes embernel, ott álvan két esztendönek el forgásaig, várakozvan napról napra, a még talam*[1] *job⟨b⟩ árok következnék. Azonban hirekre lött, hogy árrok jöt⟨t⟩ az böröknek, atán*[1] *kiküldöték az kereskedöink embereiket oda hogy elárullyák. Mikoron oda mentenek volna, nem találtak ott a kinél hatták vólt, ök kérdezkedvény az börök felöl? Ugy attanak számot minthogy Kegyelmed vötte el. Ök Kegyelmedhez-is elmentenek, Kegyelmed is ugy felelt, minthogy elvötte egy neminémü gonosz embernek a szavára, ki azt mondotta volna Kegyelmed felé minthogy azok az kereskedök, kiej az börök voltanak, megholtanak volna, és szász tallért kevánt töllik hogy meg adassanak.*

Melly dologért kérem Kegyelmedet mint kedves és jóakaró szomszed barátomot tedien[1] *Kegyelmed annya jótt kedvünkért, mert ime, az árosok élnek és a vámjokot is megattak, az fellyeb⟨b⟩ meg nevezet várban, ha Kegyelmed abból az okból vötté volt el, és ha Kegyelmed is külömben kéván vámot, irássaj szerént a mi illendö leszen meg adgyak*[1] *Kegyelmednek is, csak hogy adassék meg merhájok, hogy az csendes és barátcságos voltunkban, járhassanak és kereskethessenek, az szegény népek edgyk*[1] *országból á másikba. Mert mü szüntelen azt kévánnyuk hogy bátorságban élhessenek, az utak és a szély földökön által járhassanak minden háborgatás és zurzavar nélkül lenni és mely Kegyelmed jó affektomat láthassuk, tartozunk mü is az Kegyelmed kévánssága nézely tétellel lenni.*

Ezek felet ajánlom Istennek Kegyelmedet kedves gráciájába.

Datum Iassiis, die 30 Augusti.
Anno domini 1687.

Kegyelmed kedves és jóakaró
szomszéd baráttya
Ión Kostandin. *Moldvai ország*
fejedelme és vajvodja
(Semătura în chirilice a domnului

[Verso:]

Tekéntetes és nemzetes Apor István Uramnak, az méltóságos Erdély fejedelem Ö nagysága, Háromszéknek fö kapitánnyának és fö vámosának (cum pleno titulo et honore) nekem kedves és jóakaró szomszéd uram, barátomnak, adassék.

L. S.

(Arh. St. Cluj-Napoca, Fond fam. Korda, Cutia 27, fasc. CLX.)

*

Cinstitului și domnului meu de neam nobil,
prietenului meu iubit și vecin binevoitor

Dau de știre domniei tale despre niște oameni de ai noștri, negustori, pe nume Ion și Mirza, care plingîndu-ni-se nouă, ne-au spus că trimiseseră spre vînzare în Transilvania, în cetatea Bistrița, 526 piei de boi. Neputînd atunci să le vîndă pe loc, le-au depus acolo, în sus-numita cetate la un om, nobil sas, stînd acolo în scurgerea a doi ani, așteptînd de la o zi la alta, pînă cînd doară ar veni prețuri mai bune. Deîndată ce au primit de știre că pieile au preț, au și trimis negustorii noștri oamenii acolo ca să le vîndă.

---

[1] Astfel în document.

Cînd merseseră acolo nu le-au găsit la cine fuseseră lăsate, întrebînd de piei, au primit răspunsul cum că domnia ta le-ai luat. Ei au mers și la domnia ta, și domnia ta le-ai spus cum că le-ai luat după oarecare vorbe ale unui om de nimic, care spusese domniei tale cum că acei negustori, care au avut pieile, muriseră și ați pretins de la ei ca să dea 100 de taleri.

Pentru care pricină, rog pe domnia ta, ca pe un vecin prieten iubit și binevoitor, să facă domnia ta atîtea bine pentru voia noastră, pentru că iată, vînzătorii trăiesc, au și dat vămile în cetatea mai sus pomenită, dacă domnia ta le luaseși din această cauză, și dacă și domnia ta poftește vamă separată, potrivit înscrisului dumneavoastră, vor da și domniei tale ce se va cuveni, numai să li se deie bunurile, ca să poată umbla și să negustorească săracii locuitori după firea lor pașnică și prietenoasă dintr-o țară în alta. Deoarece, noi dorim neîncetat ca ei să trăiască în siguranță, și să poată umbla pe drumuri și pe pămînturile de la hotare fără nici o tulburare și neplăcere. Dacă vom vedea bunăvoința domniei tale, sîntem datori și noi, după dorința domniei tale, să facem la fel.

Pe lîngă acestea doresc domniei tale plăcuta favoare a lui Dumnezeu.

Dat la Iași, în a treizecea zi a lui august,
în anul domnului 1687.

Prietenul domniei tale,
vecin iubit, binevoitor,

Ioan Constantin, *domnul și voievodul țării Moldovei.*

[Verso:]

Să se deie prietenului nostru, cinstitului și de neam nobil, domnului Ștefan Apor, căpitanului suprem al celor Trei Scaune și mai marele vameșilor măriei sale, înălțimea sa principele Transilvaniei (cu toate titlurile și onorurile) mie domn iubit și vecin binevoitor.

III

1688 iulie 1, Iași.

Illustrissime ac celsissime princeps,
domine frater amice et vicine nobis benevole.

Atyafiságos jó szomszédságnak közöttünk való megújtására s bizonytására N⟨agysá⟩god hozzánk expediált nemzetes Vajda Péter nevü förenden lévö udvari szolgáját kedvesen fogadók; az N⟨agysá⟩god jó egészségit is értvény azon igen ürülénk; dicsirtessék az felséges Istennek áldott sz⟨ent⟩ neve érette; N⟨agysá⟩god atyafiságos confederátiónk renoválását s hozzánk mutatott szomszédságos kedveskedésit s jóakaratját igen acceptálok s örömöst szivel medmaradni[1] *N⟨agysá⟩god kévánatja szerént, és mindenkoron megszolgálni szomszédságos jóakarattal igyekezzük.*

Miként megértheti feljebb emlitett szolgájáról, kérjük is N⟨agysá⟩godot, köztünk való beszédeknek ö által bövöbben parancsolt szavainknak teljes hitelt adni, és levelünknek, mely által N⟨agysá⟩godnak szerencsés jó egészségit fejedelmi birodalmával fényes székiben boldog állapotját kévánjuk. Itt való hirek és állapotokról N⟨agysá⟩god feljebb megnevezett szolgájától megértheti. Divinae illustritatem vestram in reliquo commendamus protectioni.

In civitate nostra Jassiis 1-ma Julii 1688.

Illustritatis vestrae fratres amici et vicini benevoli
Joannes Constantinus *vojvoda*
princeps terrae Moldaviae.
(Semnătura în chirilice a domnului)

Astfel în document.

[Verso:]

Illustrissimo ac celsissimo domino Michaeli Apafi, dei gratia principi Transylvaniae, partium regni Hungariae domino, et Siculorum comiti, ac perpetuo haeredi, domino, fratri, amico et vicino nobis benevolo.

Arh. Naţ. Magh.
(Ediţie: Szilágyi Sándor, *Erdélyi országgyülési emlékek*, XX, Budapesta, 1897, p. 88—89.)

*

Preavestite şi preaînalte principe,
domn, frate, prieten şi vecin nouă binevoitor,

Primesc cu plăcere pe curteanul de prim rang, pe nume Petru Vajda, trimis de măria ta la noi, pentru reînoirea bunei vecinătăţi frăţeşti dintre noi; înţelegînd şi buna sănătate a măriei tale, ne-am bucurat tare, lăudat fie pentru aceasta sfîntul binecuvîntat nume al măritului Dumnezeu. Foarte primesc reînnoirea alinţei noastre frăţeşti, şi bunăvoinţa de vecin şi amabilitatea arătată nouă, şi ne vom strădui cu inima bucuroasă să rămînem după dorinţa măriei tale şi să vă slujim întotdeauna cu bunăvoinţa de vecin.

După cum veţi înţelege de la mai sus pomenitul curtean al vostru, vă şi rugăm pe măria voastră să daţi crezare deplină cuvintelor noastre din discuţiile avute între noi şi transmise prin el mai amănunţit, precum şi scrisorii noastre, prin care dorim măriei voastre sănătate bună, norocoasă cu domnia princiară, stare fericită în strălucitul scaun.

Despre ştirile şi stările de aici va înţelege măria ta de la mai sus pomenitul curtean.

Recomandăm în continuare pe ilustritatea voastră ocrotirii lui Dumnezeu.

În oraşul nostru Iaşi, 1 iulie 1688.

Frati, prieteni şi vecini ai ilustrităţii voastre,
Ioan Constantin *voievod şi domn al ţării Moldovei*

[Verso:]

Preavestitului şi preaînaltului, domnului Mihail Apafi, din mila lui Dumnezeu, principe al Transilvaniei, domn al părţilor regatului Ungariei şi comite al secuilor şi moştenitor veşnic, domnului, fratelui, prietenului şi vecinului nouă binevoitor.

IV

1688 august 31, Iaşi.

Illustrissime ac celsissime princeps,
domine frater, amice et vicine nobis benevole.

N⟨agysá⟩god praesentáló emberitöl levele által látogatását szeretettel fogadók, hogy nem általlotta N⟨agysá⟩god meglátogatni; atyafiságoson mi is hasonló szomszédságos jó akaratal N⟨agysá⟩godnak propensálni megigyekezünk. Azonban N⟨agysá⟩god emberit kévánatja szerént elégségessé elmenésiben meddig akart volna tehettük volna, de az dolgot megexaminálván, nem jovallók: hanem a mi illeti az szomszédságos jó akaratot N⟨agysá⟩godnak kévánatja szerént való hirekről ezen alkalmatossággal irásunk által nem általlók értésire adni, melyet kévánunk N⟨agysá⟩godat találni jó egészségben.

Szerencsés órában irhatjuk N⟨agysá⟩godnak, a lengyelek, hogy Camenec várán alól egy Zarocze nevü városnál vadnak táborban. Noradin szoltán is n⟨agysá⟩ga ott vagyon, szembe való ütközetik is volt, megtolván az lengyeleket éppen bé az táborokba hajtották, most az tatárok széjjeljárni az táborból ki sem bocsátják. Sza-

raskyer bassa is n⟨agysá⟩ga hadaival sietve felmúlt, mindenféle szükségekre valókkal, elégséges éléssel megyen; továbbra mint lészen az dolgok kimenetele, azt, csak ma szent Isten tudhatja. Az muszkák és kozákok felöl semmi haszon, mint hogy nem is egyeznek, táborozással sincsenek.

Végtire mi is N⟨agysá⟩godat atyafiságoson kérjük ha valami oly hirei újulnak, ne neheztelje róllok tudósitani. Abbeli N⟨agysá⟩god részeltetésit nagy kedvesen vesszük. Eundem in reliquo feliciter valere desideramus.

In civitate nostra Jassiis die ultima Augusti, anno 1688.

Illustrissimae dominationis vestrae fratres, amici et vicini benevoli.

Constantin *vojvoda,*
Moldvaország fejedelme.
(Semnătura în chirilice a domnului)

[Verso:]

Illustrissimo ac celsissimo domino Michaeli Apafi, dei gratia principi Transylvaniae, partium regni Hungariae domino, et Siculorum comiti ac perpetuo heredi, domino fratri, amico ac vicino nobis benevolo.

Muz. Naț. Magh., Colecția Tunyog.
(Ediție: Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 102.)

*

Preavestite și preaînalte principe,
domn, frate, prieten și vecin nouă binevoitor.

Primesc cu dragoste cercetarea prin scrisoarea adusă de omul măriei tale, că nu s-a sfiit măria ta a ne căuta, frățește ne dăm silința și noi cu bunăvoință de vecin asemănătoare a fi binevoitori măriei tale. În ce privește dorința omului măriei tale am fi putut aproba mersul lui pînă unde ar fi vrut, dar examinînd lucrul nu l-am încuviințat: dar după cum cere bunăvoința de vecin, potrivit dorinței măriei tale nu mă sfiesc cu acest prilej a vă informa prin scrisul nostru despre veștile de aici, care dorim să-l găsească pe măria ta în bună sănătate.

Putem să scriem măriei tale în ceas norocos, că polonezii se află în tabără sub cetatea Cameniței, într-un oraș numit Zarocze. Se află acolo și înălțimea sa sultanul Noradin, au fost și ciocniri, împingîndu-i pe polonezi i-au mînat pînă în tabăra lor, acum tătarii nu mai lasă pe nimeni să iasă din tabără. S-a dus și înălțimea sa pașa saraschierul, grăbindu-se cu trupele, cu tot felul de lucruri spre trebuință, mergînd cu provizii îndestulătoare; în continuare care va fi sfîrșitul lucrului aceasta numai sfîntul Dumnezeu poate ști. Dinspre muscali și cazaci nici un folos, deoarece nici nu se înțeleg, nici nu-și fac tabără. În sfîrșit, rugăm și noi frățește pe măria ta, să nu ne luați în nume de rău dacă se vor înnoi oarecare vești și să ne dați de știre despre ele. Destăinuirea măriei voastre la acestea o primim cu mare plăcere. După care vă dorim să rămîneți în chip fericit.

În orașul nostru Iași, în ultima zi a lui august, în anul 1688.

Frați, prieteni și vecini binevoitori ai ilustrității domniei voastre,
Constantin *voievod, domn al țării Moldovei.*

[Verso:]

Preavestitului și preaînaltului Mihail Apafi, din mila lui Dumnezeu, principe al Transilvaniei, domn al părților regatului Ungariei și comite al secuilor și moștenitor veșnic, domnului, fratelui, prietenului și vecinului nouă binevoitor.

V

1688 august 31, Iași.

Tekintetes nemzetes fökirálybiró uramnak és mindenkori jóakaró szomszéd barátunknak

K⟨e⟩g⟨ye⟩lmed levele által való látogatását kedvesen vevők, az ott való alkalmatosságokról K⟨e⟩g⟨ye⟩lmed, hogy nem átallotta münköt tudósitani, szomszédságoson mi is megigyekezünk K⟨e⟩g⟨ye⟩lmednek propensálni: továbbra is K⟨e⟩g⟨ye⟩lmed azon kérjük, hol mi bizonyos hirei újulnak, ne neheztelje értésünkre adni. Mi is innen K⟨e⟩g⟨ye⟩lmednek irhatjuk azt, az lengyelek Camenec várán alól egy Iwancea nevü városnál táborba vadnak; Noradin szoltán ö n⟨agysá⟩ga Camenecnál vagyon, szembe való ütközetik is volt, megnyomván az lengyeleket az táborba éppen behajtották s most az tatárok ki sem bocsátják ököt széjjel az táborból kijárni. Szaraszkyer bassa ö n⟨agysá⟩ga felmúlt sietve hadaival mindenfele szükségekre valókkal megyen elégséges éléssel, mely dolgok kimenetelit s mire elválik csak az jó Isten tudja. Az muszák és kozákok felöl is semmi haszon, nem is egyeznek, se nem hadakoznak, veszteségben vadnak. Végtire K⟨e⟩g⟨ye⟩lmedet feliciter valere desideramus.

Jassiis, die 31 Augusti, anno 1688.
K⟨e⟩g⟨ye⟩lmednek jóakaró szomszéd barátja

Jon Constantin *vojvoda,*
Moldvaország fejedelme
(Semnătura în chirilice a domnului)

[Verso:]

Tekintétes nemzetes Vargyási Dániel Michály uramnak, az méltóságos Erdély fejedelem ö n⟨agysá⟩ga Háromszéknek fökirálybirájának, nekünk mindenkori jóakaró szomszéd barátunknak ö k⟨e⟩g⟨ye⟩lmének, adassék.
Muz. Naț. Magh., Colecția Tunyog.
(Ediție: Szilágyi Sándor, *op. cit.*, p. 101.)

*

Cinstitului și domnului nostru de neam nobil, prim jude regal și prietenului nostru, vecin binevoitor din totdeauna.

Am primit cu plăcere cercetarea domniei tale prin scrisoare, că domnia ta nu s-a sfiit să ne informeze despre veștile de acolo, și noi ne vom strădui ca vecin să facem la fel domniei tale; vă rugăm ca domnia ta și pe viitor să nu ne ia în nume de rău și să ne informeze dacă oarecare vești se vor înnoi. Domniei tale putem să scriem și noi de aici că polonezii sînt sub cetatea Cameniței, în tabără, în orașul numit Iwancea. Înălțimea sa sultanul Noradin se află la Camenița, au fost și ciocniri între ei, împingîndu-i pe polonezi, i-au mînat pînă în tabără și acum tătarii nu mai lasă pe nimeni să iasă din tabără. A trecut grăbindu-se cu trupele și înălțimea sa saraschier pașa și cu tot felul de lucruri necesare, ducînd provizii îndestulătoare, dar care va fi sfîrșitul lucrului, și ce se va alege, știe numai bunul Dumnezeu. Iar dinspre muscali și cazaci, nici un folos, nici nu se învoiesc, nici nu se războiesc, sînt în pace. După care vă dorim să rămîneți în chip fericit.

Iași, în a 31 zi a lui august, în anul 1688.
Vecin, prieten binevoitor al domniei tale

Ioan Constantin *voievod,*
domn al țării Moldovei.

[Verso:]

Să se deie domniei sale, cinstitului și de neam nobil, domnului Mihail Dániel de Vîrghiș, prim judelui regal al celor Trei Scaune, a măriei sale principele Transilvaniei, prietenului nostru, nouă totdeauna vecin binevoitor.

VI

1688, Făgăraș.

Illustrissime princeps domine, frater, amice et vicine nobis benevole

Akarók kegyelmedet levelünkel látogatni, kévánván irásunk találllya kévánatos jó egészségben Kegyelmedet. Minekünk sok képpen hozzák a hireket; bizván a Kegyelmed szomszédságos atyafiságához és keresztyénségéhez, mint várok tudósétását Kegyelmednek, mindazáltal ujjonnan emberünket küldöttük Kegyelmedhez, Kegyelmed látogatására, kérvén szomszédságos jó akarattal Kegyelmedet, bennünket á dolgokról tudosétani ne nehéztellyen, mint keresztyén fejedelem vóltaképpen. Mi is a Kegyelmed atyafiságát Kegyelmednek minden üdöben és alkalmatossággal megkölcsönözni igyekezzük s el sem mulattyuk.

Azonban Kegyelmednek valami posztoját tartóztatván meg a Kezdi Vásárhelyi értetlen emberek mikel a dolog hirünkel esett, öket megfogattuk és erössen megbüntettük, meg parancsolván keményen nékiek, hogy ugyan azon emberek, Kegyelmednek á posztót bevigyék és magok szolgáltassák kézhez, s többe sem ök, sem mások afélét cselekedni ne merészellyek. Ennek utánna ha mi afféle történnék idein Kegyelmed adgya[1] *értésünkre, meglättya Kegyelmed, jelét adgyuk,*[1] *hogy nem mi akaratunkból esik ollyan dolog. Nem*[2] *kételkedvén*[2] *benne*[2]*, hogy*[2] *Kegyelmed*[2] *is a mi részünkről*[2] *a dolognak*[2] *afféle*[2] *meg bántódások*[2] *vagyon , meg ne orvosolná*[2]*. Kegyelmedet meg is kérjük tudósécson mindenekről, kiváltképpen a tatárok szándéka felől.*

Divinae eandem commendamus protectioni.

In arce nostra Fogaras, anno 1688.

Illustritatate vestrae frater et vicinus benevolus Apafi *m.p.*

[Fila 2, verso] *L. S.*

Illustrissimo principi domino Ioanni Constantino, dei gratia Moldaviae vaivode ac perpetuo haeredi, domino, fratri, amico et vicino nobis benevolo.

(Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Colecția Kemény József, Nr. 108.)

*

Preamărite principe, domnule, frate, prietene și vecine nouă binevoitor.

Doresc să cercetez pe domnia voastră cu scrisoarea noastră, dorind ca scrisoarea noastră să găsească pe domnia voastră în dorita bună sănătate. Nouă ni se aduc veștile în multe chipuri; încrezîndu-mă în frățească vecinătate și creștinătate a domniei voastre, aștept înștiințarea domniei voastre. Totuși ne-am trimis din nou oamenii la domnia voastră, pentru cercetarea domniei voastre, rugînd cu bunăvoință de vecin pe domnia voastră să ne înștiințeze pe noi despre treburi ca un adevărat principe creștin. Și noi ne vom strădui să răsplătim la fel frățietatea domniei voastre în orice vreme și cu orice prilej și nu vă vom uita.

---

[1] *Astfel în document.*

[2] *Scris pe marginea rîndului, de o altă mînă contemporană.*

Deîndată ce treaba a ajuns la ştirea noastră, că oameni nepricepuţi din Tîrgu Secuiesc au reţinut nişte postav de-al domniei voastre, am pus de i-au prins şi i-am pedepsit tare, poruncindu-le cu străşnicie lor, ca aceeaşi oameni să ducă postavul domniei voastre şi să vi-l predea la mînă, iar altul, nici ei, nici alţii, să nu îndrăznească să mai facă asemenea lucruri. De acum înainte, dacă s-ar mai întîmpla asemenea treburi, o să vadă domnia voastră, vă dăm de ştire că nu din voia noastră se întîmplă asemenea lucruri, neîndoindu-ne în aceea că şi domnia voastră, la fel ca şi din partea noastră, dacă ar fi asemenea vătămări a lucrului le-ar rezolva. Totuşi, rugăm pe domnia voastră să ne înştiinţeze despre toate, în mod deosebit despre intenţia tătarilor.

Recomandăm pe acelaşi ocrotirii lui Dumnezeu.
În cetatea noastră Făgăraş, în anul 1688.

Verso.

Preamăritului domn, domnului Ioan Constantin, din mila lui Dumnezeu voievod al Moldovei şi moştenitor veşnic, domnului, fratelui, prietenului şi vecinului nouă binevoitor.

POEZIA LUI GHEORGHE ȘINCAI

Poetul VASILE SAV a realizat o traducere nouă a *Elegiei* lui Gheorghe Șincai, după ce Teodor Naum dăduse în 1940 a versiune celebră la vremea sa. Vechiul traducător a uzat însă de tehnica hexametrilor, pe cîtă vreme autorul traducerii de acum revine la metrul original al vestitei poezii, *distihul elegiac*, cu restituirea unei imagini fidele în oglindă românească, unde versurile se resimt de clasicitatea genuină pe care le-a imprimat-o corifeul ardelean la 1803. Rațiunea acestor rînduri o explică publicarea noii versiuni, prin care destinul textologic al autoconfesiunii șincaiane se împlinește într-o suită vizînd egal aprecierea scriitorului și a insolitei sale poeme[1]. Este însă și momentul binevenit al unei repriviri spre opera însăși, în căutarea unor concluzii care să permită o închidere pertinentă a dosarului istorico-literar al *Elegiei*. Demersul presupune, pe rînd, fixarea definitivă a cadrului de apariție, interpretarea poemei și locul ei în capitolul preocupărilor poetice ale lui Gheorghe Șincai.

Elegia lui Șincai a apărut la Oradea, în 1804, în culegerea de poezii encomiastice *Orodias*, alcătuită de literatorul Ladislau Nagy de Peretsen[2].

---

[1] Textul latin s-a publicat prima dată în crestomația poetică *Orodias* a scriitorului orădean Ladislau Nagy de Peretsen, apărută la Oradea în 1804, în „Liber secundus" cu paginația continuînd-o pe a primului, p. 189—218. Retipărit: „Foaie pentru minte, inimă și literatură", IV, 1841, nr. 42, p. 330—331 (fără note, fragmentar); Timotei Cipariu, *Acte și fragmente românești pentru istoria besericei române, mai ales unite*, Blaj, 1855, p. 273—277 (fără note); „Archivu pentru filologie și istorie", 1868, nr. XIII, p. 247—255; nr. XIV, p. 274—276; nr. XV, p. 290—296 (reeditarea lui Timotei Cipariu este fără traducere, ca și primele două, dar împreună cu notele lui Șincai, iar acestea traduse — neintegral! — în limba română); Alexandru Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai de Șinca*, București, 1869, p. 106—126 (textul integral, incl. note). Traducerea lui Teodor Naum a apărut în „Gînd românesc", VIII, 1940, nr. 1—4, p. 54—59. Retipărit: *Școala Ardeleană. (Poezii, proză, tălmăciri)*, Cluj-Napoca, 1977, p. 50—58; Serafim Duicu, *Pe urmele lui Gheorghe Șincai*, București, 1983, p. 135—140 (fragmentar).

[2] Titlul întreg al antologiei: *Ladislai Nagy de Peretsen, nobilis Hung. Magno-Varadinensis, comitatus Aradinensis iurati adsesoris, et ducalis mineralogicae societatis Ienensis sodalis Orodias*. În traducere: *Orodiada lui Ladislau Nagy de Peretsen, nobil maghiar din Oradea Mare, asesor jurat al comitatului Arad, membru al societății ducale de mineralogie din Jena*. Nu fără un sentiment de jenă pentru ridicolul la care se expune un autor ce calcă neatent în ogorul sever al Școlii Ardelene citim următoarea traducere a titlului dată de Serafim Duicu în biografia itinerantă a lui Șincai: *Ladislau Nagy de Pericei, nobil ungur din Oradea Mare, comitatul Arad, asesor jurat și membru al Societății de mineralogie din Jena, colegul lui Orodias* (vezi *Pe urmele lui Gheorghe Șincai*, p. 134, nr. 1). Iată dar, dincolo de calamburul întregului titlu, și trei descoperiri ale lui Duicu: a) Oradea,

Autorul crestomației,[3] nu lipsit de ambiții, își alătură opera unor celebre culegeri poetice, în familia cărora crede a se încadra, cum ar fi *Deliciae Italorum poetarum illustrium* a lui Ian Gruter (2 vol., Roma, 1608), *Car-*

LADISLAI NAGY
DE PERETSEN,
NOBILIS HUNG MAGNO-VARADINENSIS,
COMITATUS ARADINENSIS
IURATI ADSESSORIS,
ET
[illegible] DUCALIS MINERALOGICAE SOCIETATIS
IENENSIS SODALIS

ORODIAS.

LIBER PRIMUS.

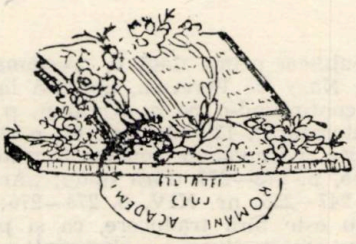

MAGNO-VARADINI,
Typis, et Sumtibus Antonii Gottlieb
Maramarasiensis. 1804.

capitala puternicului comitat Bihor, făcea parte din... comitatul Arad; b) Nagy era nu numai membru al societății mineralogice din Jena, dar și... asesor jurat al aceleiași, funcție tipică administrației politice a vremii; c) descoperirea totală că același Nagy este colegul propriei sale opere. Lui Serafim Duicu i-am amintit, încă în 1983, delicata povață a lui Apelles, *Ne sutor supra crepidam!* (vezi în „Vatra", XIII, 1983, nr. 12, p. 14), dar se pare că sfaturile bune se uită ușor, căci între timp l-a pus pe drumuri și pe Samuil Micu.

[3] *Orodiada* lui Ladislau Nagy de Peretsen a fost tipărită in-8°, în trei „cărți" *(libri)*, cu numerotare continuă, p. I—XVI+1—93 *(Liber primus)*, p. 97—244 *(Liber secundus)* și 245—255[—259] *(Liber tertius)*, repetîndu-se aceeași foaie de titlu la

mina illustrium poetarum Italorum (9 vol., Florența, 1719—1722), *Carmina selecta ex illustrioribus poetis seculi XV et XVI* (Verona, 1752) sau *Carmina illustrium poetarum Italorum* (Bergamo, 1753) din literatura italiană, iar dintre cele germane: *Poetarum Germanorum illustrium part. VI* (Frankfurt, 1612) și *Recentiorum poetarum Germanorum carmina Latina selectiora,* întocmită de Johann Tobias Roenicki (2 vol., Helmstadt, 1749—1752). Toate sînt precedente care ilustrează lumea poeziei neoclasice minore, în limba latină, ocazionale de preferință și în cazuri abundente encomiastice. E genul baroc al elogiului amical între literați, în versuri care urmăresc nu arta, ci efectul maxim al laudei, de unde acele epitete enorme și comparații impardonabile, ce abundă fără sfială și fără răgaz. Același sentiment, al unei gîdilări reciproce între toți poeții a căror colaborare Ladislau Nagy de Peretsen a reușit să o obțină, se desprinde masiv și din cuprinsul „cărților" *Orodiadei.* Sînt scoase însă la suprafață cîteva nume predilecte, și în primul rînd acela al lui Michael Tertina, a cărui pomenire la tot pasul și în toate chipurile invadează pur și simplu crestomația orădeană. Era omul zilei în mica republică literară a cetății de pe Crișul Repede acest prodirector al Gimnaziului regesc și profesor de poetică. Se pare că Nagy și-a conceput culegerea ca pe un omagiu lui Michael Tertina, după un tipic ce supraviețuiește în

189

CORONIS
PARTIS SECUNDAE
ORODIADIS.

ELEGIA XXV.

Nobilis Tranſilvani, GEORGII SINKAI de Eadem, AA. LL. Philos. et SS. Theol. Doctoris Romani, in Magno Tranſilvaniae Principatu Scholarum Vernacularum Valachico-Catholicarum Emeriti Directoris, data ad Auctorem ORODIADIS, Magno-Varadino ipso Feſto die S. Michaelis Archangeli A. 1803. ex Episcopali Darabanthiano Tusculano.

fiecare carte. Am consultat un eexmplar în care cele trei „cărți" sînt legate în același volum (la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., cota C.R.V. 770).

linii mari pînă astăzi. Tertina, slovac de pripas la Oradea, tipărise la Pojon în 1803 o odă la statuia lui Napoleon, realizată de Antonio Canova în marmură[4]. Autorii *Orodiadei* se întrec în a lăuda carmina ca pe un mare eveniment literar, numai cartea primă încoronîndu-s cu cinci „epigramma" pe această temă: a lui Nagy însuși, ale lui Emerik Fekete, Joannes Nepomuc Vass, Josephus Török și Alexius Nedeczky. La sfîrșitul cărții a doua numărul crește la 20, semnate de Andreas Poóts de Csenkeszfa, Franciscus Xaverius Kováts, Emericus Hunyady, Stephanus Káts, Ladislaus Bieleck, Michael Podhraczky, Joannes Lethenyei, Franciscus Nagy, Hyacinthus Valla, Petrus Huliák, Camillus Tóth, Ignatius Paier, Andreas Györfy, Thaddaeus Patonyi, Michael Mixo, Josephus Braedecker, Petrus Hary și alții. Este semnificativ arealul național și spiritual al poetaștrilor care se entuziasmează de versurile lui Tertina: între ei cîțiva clerici ca minoriții Tóth și Patonyi, calvinul Poóts, piariștii Bieleck și Podhracky (ambii polonezi, cel din urmă fiind rectorul colegiului piarist din Podolia), ofițerul Györfy din Regimentul „Auffenberg", austriacul Braedecker ș.a. La sfîrșitul cărții a treia se tipărește, în fine, o corespondență primită de la mari personalități din sfera napoleoniană, din care reiese larga publicitate făcută de Tertina broșurii sale, trimițînd exemplare la curțile Franței, Spaniei, Prusiei. Este felicitat de ambasadorul francez la Viena, Champagny, de nunțiul papal Caprera și de Talleyrand. Nu e greu de imaginat gloriola bihoreană a lui „monsieur Michael Tertina", pe canavana uriașei glorii europene a lui Bonaparte, cum nu e greu de ghicit ce primejdios punct negru și-a marcat în condica poliției austriece. Acest curaj, în care etilismul cunoscut al lui Tertina și-o fi avînd rolul său, a făcut din autorul odei la statuia lui Napoleon un mic erou al scribofililor encomiaști din cercul literar al Orăzii, care își plasează bonapartismul în umbra colegului mai îndrăzneț, făcîndu-se ecoul versurilor acestuia. Napoleon este, pe rînd, „Felix ille Hector", „armipotens Bonaparte", „Gallice Mars Bonaparte", Scipio, Alexandru, Hannibal, „consul divin" și așa mai departe. Minusculă și „oficială" pe moment, între pacea de la Lunéville (1801) și dezastrul de la Austerlitz (2 decembrie 1805), euforia avea să-i coste pe bieții orădeni eticheta de *iacobini*, primejdioasă în urma precedentului tragic al lui Ignațiu Martinovics din 20 mai 1795.

Admirația pentru Napoleon și Revoluția Franceză era reacția maghiară firească față de forța care umilise dușmanul secular al Coroanei Ungurești., Austria. În 1803, anul compunerii *Elegiei*, Șincai se lasă prins și el de avîntul momentan al lui Tertina, făcîndu-se purtătorul exemplarului către ambasadorul Champagny, nu fără anume peripeții. În martie 1804 Sincai se afla la Buda, de unde în ziua de 18 îi trimite demnitarului francez, la Viena, oda tipărită la Pojon, după ce un farmacist, Fuchs, refuzase să facă acest serviciu, „fiindcă aici s-a răspîndit zvonul că generalul Moreau a fost eliberat din închisoare și că consulul

[4] Titlul: *Gloriosissimus pacis et religionis triumphus, in Gallicanae reipublicae primi consulis, Napoleonis Bonaparte pacifico simulacro, quod ad nutu, et decreto Pii VII pontificis... Canova... Romae ex pario marmore caelat, poetice adumbratus in Hungaria mense Martio 1803. Posonii* (apud Szinnyei József, *Magyar irók élete és munkái*, XIV, Budapesta, 1914, col. 46).

Bonaparte ar fi asediat într-o anumită cetate"[5]. Dar el însuși, coautor la *Orodiadă* cu elegia sa, este mai mult decît parcimonias cu pomenirea lui Napoleon, rezumîndu-se — cel puțin după a sa declarație — la a discuta cu Tertina „Cîte mai pune la cale prusacul cu-al galilor consul / Prim" pentru înflorirea muzelor. Nimic de ordin politic sau militar, și mai ales nici un cuvînt despre oda lui Tertina la statuia corsicanului! Desigur, „Tertina, glorie rară" este personajul cel mai generos amintit în *Elegie*, de unde s-a scos consecința pripită a nu știu cărei prietenii aparte între acesta și Șincai. E rezultatul clasic al citirii poemei în afara contextului întregii culegerii a lui Ladislau Nagy de Peretsen. *Orodiada*, am văzut, este profilată pe omagierea mai cu seamă a lui Tertina, memorînd însă și alte nume din literatura maghiară a epocii: Georgius Pray, Josephus Gvadányi, Andreas Vályi, Ladislau Nagy de Peretsen însuși. Aceste nume nu lipsesc nici la Șincai, dovadă că și-a însușit consemnul crestomației, pe o suită de laude care au ca vîrf al piramidei figura lui Michael Tertina. Este aspectul de suprafață al *Elegiei*, prin care scriitorul român se încadrează în rigorile culegerii și face față manierei. Fapt imperios pentru el, întrucît i se oferea posibilitatea autodescrierii existențiale într-un moment de răscruce al destinului.

În 1803 Gheorghe Șincai se afla la Oradea, venit de la familia Wass din Țaga, lîngă Gherla, unde se ocupase, cum se știe, de educația odraslelor acestei familii de conți ardeleni. Bine primit de episcopul Ignatie Darabant și adăpostit de acesta la „tusculanul" său din coasta cetății, cunoscut personal al ficăruia dintre canonicii capitulari, el încearcă euforia revenirii într-un mediu de cultură accentuată, după recluziunea rurală de la Țaga. Leagă relații și cu cercul literaților maghiari din Oradea, regăsindu-se cu Michael Tertina, cunoștință mai veche și aflînd de proiectul lui Ladislau Nagy de a scoate o culegere de versuri encomiastice în felul descris mai sus[6]. Fie că a fost invitat să colaboreze, fie că s-a insinuat singur, Gheorghe Șincai devine coautor al *Orodiadei*, cu vestita sa *Elegie* care face în același timp notă comună și distinctă în raport cu poeziile din culegere[7]. Nota comună se instituie din amestecul baroc de poezie latină manieristă și erudiție pompoasă, autorii simțindu-se obligați să explice la subsol numele, faptele și adeseori chiar ideile desfășurate în versurile lor. Nota aparte, esențială, este subterfugiul prin care Șincai se eliberează sumar de obligația encomiastică față de alții, *spre a vorbi despre sine*. Rezultă poema autobiografică cea mai cunoscută din literatura

---

[5] Iacob Radu, *Doi luceferi rătăcitori, Gheorghe Șincai și Samoil Micu Clain*, București, 1924, p. 62.

[6] Versurile nu sînt nicidecum „închinate bărbaților de frunte ai comitatului Arad", cum crede Mircea Tomuș *(Gheorghe Șincai. Viața și opera*, București, 1965, p. 117), și după el, în același tempo în care copiază aproape întreaga carte a acestuia, și Serafim Duicu *(Pe urmele lui Gheorghe Șincai*, p. 134), confundînd dedicația de la p. [V] cu substanța cărții. De la „patronii" arădeni, în mijlocul cărora semnează la 15 august 1804 prefața *Orodiadei*, Ladislau Nagy o fi obținut subsidii pentru costisitoarea tipărire a crestomației, recompensîndu-se cu o elogioasă dedicație către notabilii din Arad, dealtminteri cu totul în spiritul și maniera epocii.

[7] *Orodiada* are în total peste 60 de elegii, 24 de „epigramma" și o sumă de poezii de altă tehnică literară. *Elegia* lui Șincai este a XXV-a și ultima din a doua „carte" a culegerii.

noastră, în același timp piesa de vîrf a scrisului românesc de expresie latină, asupra căruia s-au oprit prea puțini ochi interesați pînă acum[8]. Comparativ, credem că este cea mai realizată poemă latină din *Orodiadă*, cu aparatul de note pe departe cel mai bogat. Explicația este în ordinea logică a lucrurilor: dacă pentru restul autorilor era ocazia unui plăcut joc literar, *Orodiada* era pentru marele proscris român, peregrin fără un ban în pungă dar debordînd de geniu, ocazia rarisimă de a se vedea tipărit. Ocazie pe care s-a străduit și a reușit să o onoreze cu o piesă remarcabilă.

Elegia[9] lui Gheorghe Șincai este așadar o retrospectivă a propriei existențe, o autoelegie, nu din îndemnul de a se lăuda, ci de a justifica sensul unei vieți ajunse la apogeul vîrstei în condiții de exil și sărăcie. Trecuse un deceniu de la alungarea lui din Blaj, în urma conflictului cu episcopul Ioan Bob,[10] depășise vîrsta de 50 de ani, iar din veșnicul colț de paianjen al destinului soarta îl amenința cu cea mai temută dintre nenorociri: uitarea. Omul care fusese o speranță și o glorie a națiunii sale, în plinătatea puterilor încă, aluneca inexorabil pe panta unei notorietăți în oglindă concavă, aceea a unui „mare fost", candidat la mit și legendă. Sforțarea de la Oradea va fi urmată de altele, în anii 1803—1807, și avea ca țintă finală obținerea postului de cenzor și corector al cărților românești ce se tipăreau la „Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Pești". Era modalitatea care ni se pare pentru marele Șincai mai importantă spre a reintra în rîndul oamenilor, decît spre cîștigarea pîinii de toate zilele, cu care își motivează tentativa. Lumea intelectuală trebuia să-i vadă din nou numele tipărit, iar *Elegia* este primul titlu dintr-o suită de scrieri pe care le va publica pînă în 1809, după ce nu mai apăruse pe coperta unei cărți din 1785, cînd și-a scos la Blaj manualul *Îndreptare către aritmetică*. În lumina acestei sforțări de răscruce, ***Elegia*** se investește cu calitatea de maximă responsabilitate față de sine însuși. Reabilitare morală dar și cu evident aplomb practic în perspectiva obiectivului vizat, ea trebuia necesarmente să se înscrie între hotarele axiologice ale unei relative obiectivități. Trebuia să fixeze imaginea unui Șincai plauzibil pentru contemporanii oricum obsedați de trecut, genealogie și biografie. O paralelă cu alte elegii encomiastice din aceeași *Orodiadă*, scrise însă de autorii lor despre alte persoane, evidențiază numai-decît linia rațională, modestă am zice, a autobiografiei șincaiane, față de laudele homerice debitate reciproc de restul autorilor, de-a lungul întregii culegeri.

---

[8] Engel Carol, *Gînduri despre stilul scrierilor în limba latină ale lui Gheorghe Șincai și Petru Maior*, în „Biblioteca și cercetarea", buletin anual al Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., XII, 1988, p. 91—99.

[9] Numele de *elegie* trebuie înțeles în accepțiunea antică, pe care cultivatorii genului clasic minor din secolul al XVIII-lea o mai agreau: aceea de poezie pe orice temă, dar scrisă în tehnica *distihului elegiac*, compus dintr-un hexametru și un pentametru. Înțelesul modern, de purtătoare a unui conținut trist, melancolic, meditativ își are originile în poezia lui Ronsard, Mahlerbe, André Chenier, pentru a face apoi carieră explozivă în mediul romantic. Întreaga *Orodiadă*, cu puzderia ei de „elegii", ignoră înțelesul modern.

[10] Zenovie Pâclișanu, *Un vechi proces literar. (Rrelațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și Petru Maior*, București, 1935; C. Ciuchindel, *Dosarul unei înscenări judiciare*, în „Manuscriptum", IX, 1978, nr. 4, p. 101—112.

Un cercetător își pune întrebarea hilară, tocmai în legătură cu *Elegia,* dacă „Șincai avea o viață sufletească în înțelesul complex pe care timpul de astăzi îl dă acestei noțiuni“[11]. Dacă se referă la „vechimea“ scriitorului, aceeași întrebare se poate pune, încă și mai întemeiat, despre Tertulian, Erasmus din Rotterdam sau Pascal. Se confundă aici viața sufletească în sine cu forma literară pe care i-o imprimă scriitorul. Mircea Tomuș este derutat de pacea clasică ce domnește peste întreaga alcătuire de versuri, la fel de perfect clasice. E rezultatul metodei, egal cu trăsătura de căpetenie a *Elegiei.* Complexitatea expresivă a trăirii sufletești a lui Șincai este subiect notoriu în biografie și trăsătură vizibilă a operei sale. Scrisă în condițiile amintite, poema este din acest punct de vedere un act vindicativ teribil, însă răfuiala cu soarta și cu contemporanii are acum un caracter esențialmente nou. Șincai își privește viața de la înălțime și de departe, cu degajare superioară, parcă ar face biografia altcuiva. Cel care, la mijlocul *Hronicii* sale, își apostrofează adversarii literari cu imprecația directă: „Rușinea vă mînce obrazul!“, în *Elegie* își amintește despre cei ce i-au distrus viața însăși, aproape ca despre o poveste uitată: „Îmi căutară atuncea pricini născocite, prin care / M-ar fi pierdut, dar un cer mie-ndurat s-a opus. / Rău hărțuit de acestea și de altele, fără de slujbă, / Îndepărtat pe nedrept și de-apărare lipsit, / Iată reiau mai de mult pregătita Istorie...“ Marele tumult, ce clocotește încă în adîncuri, este captat și ordonat de canoanele discursului clasic, pentru care izbucnirile emoționale constituiau acte ilicite. Sub această cenzură a rațiunii obligatorii își amintește poetul de avatarurile existențiale anterioare și în limitele ei se evidențiază, ca subiacente, alte accente sesizabile, ca melancolia domoală, introspecția obiectivă și, mai ales, puterea de autoanaliză. Biograful amintit descoperă în *Elegie* o smerenie și umilință față de cei mari, afișată de scriitor[12]. Incorect! Tămîierea tuturor ține de jocul cu reguli impuse al întregii *Orodiade.* Zecile de autori, unii cu ifose sociale subliniate, procedează la fel. Șincai este pe departe mai sobru. Temenelele înspre Ignatie Darabant și canonicii săi din Oradea sînt de fapt un prilej de a scoate în relief existența breslei culturale românești în această cetate de limită, existența unei confrerii cu activitate bogată și opere pe masă, căreia îi place să se alăture și pe sine. Coroborate cu notele, versurile *Elegiei* fac repertoriul creației românești contemporane și apropiate poetului, ceva în genul *Epigonilor* lui Eminescu, dar fără dimensiunea istorică. Demersul scoate în relief, puternic, mai ales personalitatea și opera lui Samuil Micu, a cărui schiță biografică se conturează aici pentru prima dată. Așadar Șincai nu se mărginește doar la propria biografie. Îi evocă generos și pe alții, în măsură în care ei au traversat existența sa. Aceasta este abil reconstituită din articularea versurilor și notelor, conștiința valorii proprii este peremptorie, încît poemei i-ar corespunde ca moto cunoscuta constatare a lui Ovidiu: *Exegi monumentum.* O neobișnuită autoapoteoză care, în mod ciudat, dă impresia unei mari modestii, prin aportul de admirație pe care-l aduce contemporanilor săi. Jocul manierist al poemei are acest insolit rezultat, care ascunde sub eleganța clasică un orgoliu hipertrofiat și o

[11] Mircea Tomuș, *Gheorghe Șincai,* p. 121.
[12] Ibid., p. 122.

turbulentă personalitate a literaturii noastre: Gheorghe Șincai. Cîteva decenii literare mai tîrziu, biciuit de stihia romantică, el ar fi reacționat, probabil, în maniera lui Heliade Rădulescu din, să zicem, poezia *Ingratul*.

Doi ani după tipărirea *Elegiei*, în 1805, condeiul lui Șincai s-a mai hazardat o dată în tărîmul poeziei. E din nou coautor la o culegere de tip encomiastic, însă acum auspiciile sînt mai severe, fiind vorba de persoana unui Habsburg, arhiducele Iosif, palatin de drept al Ungariei. Scriitorul nostru lucra acum în tipografia universității din Pesta, ca secondant al lui Samuil Micu, revizorul cărților românești. La această tipografie apare, cu o ocazie festivă, *Onomasticonul*[13] în mai multe limbi dedicat lui Iosif. Versuri în latină îi închină locțiitorului imperial în Ungaria un „G.A.S" neidentificat, în ungurește Kultsár István, în nemțește L. von Schedius, în „slavică" Girho Palhowič iar în românește „G.S.d.E." Sub acest pseudonim a fost identificat în 1922[14] numele nobiliar al scriitorului: „Georgius Sinkay de Eadem", prin *eadem* (tot de acolo) înțelegîndu-se „de Șinca", atribut pe care și l-a atribuit constant. Partea de contribuție a lui Șincai constă dintr-un dialog de 122 versuri, pe care ciobanii Oprea și Bucur le debitează în rimă împerecheată și metru popular. Noutatea poeziei nu constă doar în incidentul fericit al încercării condeiului în vers românesc. Manierismul atinge aici o altă vînă celebră a epocii, poate mai „actuală" decît clasicismul minor: inspirația barocă tîrzie de iz rococo, cu păstori și peisaje bucolice stereotipe. Șincai nu este nici precursor, nici original în acest sens în limba română. Franz Joseph Sulzer consemnează la 1782[15] poezii românești de nuntă în aceeași manieră pastorală, culese pe la 1770. La 1780 apare un dialog efectiv între doi ciobani români, Lazăr și Bucur, unde aceștia deplîng în versuri moartea Mariei Tereza, sub titlul *Jalele păcurarilor din Ardeal lîngă sicriul maicii Theresii*[16]. Șincai a cunoscut aceste versuri ascunse sub ortografia germană și le-a luat de model nemijlocit. Produsul lui este însă net superior și — nu numai după părerea noastră![17] — ar merita un loc mai răsărit în istoria poeziei premoderne. Argumentele sînt elocvente, pe primul loc situîndu-se însăși calitatea de rarisimă poezie bucolică românească din epoca barocă (pastorala noastră se va configura sub semnul romantismului). Vechimea excepțională, ca produs tipărit într-o culegere de circulație, îi reclamă locul în istoria atît de săracă a începuturilor poeziei noastre culte. În fine, chiar dacă monotonia rimelor împerechiate nu oferă un model de artă prozodică, aici se adună în schimb cîteva aspecte din ideologia

[13] Titlul întreg: *Onomasticon Serenissimi Hereditarii Principis Regii Archi-Ducis Austriae et Regni Hungariae Palatini Iosephi. Pesthini Anno MDCCCV. Inter concentus musicos Lingvis Latina et Nationum Hungariam Incolentium Celebratum. Budae, Typis Regiae Universitatis Pesthanae.*

[14] Bitay Árpád, *O poezie românească a lui Gh. Șincai* (două articole, de fapt, care tratează în mod progresiv aceeași problemă), în „Dacoromania", II, 1921—1922, p. 680—681; III, 1923, p. 784—786. În al doilea articol, o reproducere integrală a poeziei, cu ortografia originalului.

[15] *Geschichte des Transalpinischen Daciens...*, III, Viena, 1782, p. 1—83.

[16] A apărut în cartea lui Samul Knall, *An Dazien bey dem Tode Marien Theresien*, Sibiu, 1780. Vezi reproducerea integrală în „Archivu pentru filologie și istorie", 1870. nr. XXXIV, p. 689—691.

[17] Vezi și Mircea Tomuș, *op. cit.*, p. 135—137.

corifeului luminist. Important ni se pare elogiul pe care-l aduce principelui luminist Iosif II, într-un moment cînd în imperiu continua restaurația aristocratică și reacționară care-i anihilase reformele, iar pe de altă parte Napoleon răspîndea în Europa îngenuncheată idei de o esență mult mai radicală. Admirația pentru Iosif II se ascunde sub modesta consemnare a binefacerilor de care s-au bucurat românii, căci „Prin Iosif al doilea / Neamul nostru, ce robea, / Cum scăpă de iobăgie, / S-ajunse la slobozie". Poetul este un admirator al progresului de tip occidental, ilustrat la Pesta prin înființarea Muzeului Național, pe care avea să-l admire și Dinicu Golescu două decenii mai tîrziu. Acest muzeu „... împodobit / Cu cărți bune, cu scrisori / De mînă ca niște flori", cum se exprimă personajul Bucur, era chiar în acea vreme locul favorit de documentare istorică a lui Șincai. Firește, poezia nu trece de clișeul pastoralei europene a vremii, în care recuzita este adecvată și bogată („Cu fluieri, tilinci, cimpoi / Să lăudăm amîndoi"), dar nici Șincai nu poate evita pe alocuri cadența folclorică ce apropie dialogul de poezia populară. Alteori răzbat crîmpeie din viața de toate zilele a românilor ardeleni, iar Bucur se plînge de sărăcia și scumpetea rămase de pomină a anilor napoleonieni: „Nu vezi pînea, nu vezi vinul, / Nu vezi carnea, nu vezi inul / Cît sînt toate de scumpite, / Pe la nespus preț suite?" Departe de clasicitatea impunătoare a *Elegiei,* dialogul din *Onomasticon* reflectă puținul ecou la noi a poeticii profane, de obște, pe care o gusta Europa barocului crepuscular, în concertul aceluiași anotimp tîrziu și decadent și pentru celelalte arte.

Gheorghe Șincai a scos și o carte de poezii pe cont propriu, de unul singur, în 1806. La instalarea lui Samuil Vulcan în funcția de episcop greco-catolic la Oradea, alături de alte multe cărțulii lingușitoare, apare și un *Adplausus* tipărit de scriitor în aceeași oficină în care lucra[18]. Cărticica are 8 pagini, cuprinde două poezii în limba română, ambele scrse de Șincai: *Ad Daco-Romanos* și *Ad Illustrissimum Dominum Episcopum,* urmînd traducerea în maghiară a celei dintîi, de către „geometrul" Ștefan Pop Mărginean (Márzsinai Pap István) și în latină a celei de a doua de către Constantin Farcaș, student român[19]. Paternitatea se trădează prin semnătura „G. S. de S.", care înseamnă „Gheorghe Șincai de Șinca". Cu toate că gestul encomiastic avea un scop vital pentru el: obținerea postului de revizor al cărților, ocupat pînă în acel an de Samuil Micu, abilitatea poetică a lui Șincai este aici palidă. Merită consemnat doar faptul că încearcă să adapteze versul clasic de 14 silabe la poezia în limba română. În realitate rezultă o alăturare de două versuri cu rima le cezură, încît descompunînd procedeul rezultă același vers scurt, de proveniență populară („După nor vine senin, după dulceață, pelin; / Ci Orădzei nu-i așa, precum io voi arăta"). Acest model de versificație va avea o carieră bogată și foarte populară odată cu poezia lui Vasile Aron și Ioan Barac. Cartea închinată lui Vulcan ne readuce în mediul orădean al *Elegiei,*

---

[18] Titlul: *Adplausus, quo Illustrissimo, ac Reverendissimo Domino Domino Samueli Vulkán Graeco-Catholico Episcopo Magno Varadinensi etc., etc. In exordio pastoralis suae dignitatis omnigenam felicitatem precantur Sui tribus linguis Valachica, Hungarica et Latina. Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1806.*

[19] Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară,* II, București, 1931, p. 153—154.

atunci cînd spune că „Oradea Mare e vestită și foarte împodobită / Cu oameni buni ș-învățați, românilor de sus dați". Vulcan nu era un străin pentru autor, ci cunoscut vechi și prieten, drept pentru care anticipează; „Și vîrstă ai și știință, dar mai mare cuviință, / Drept aceia gîndesc toți, c-acestea toate le poți / A le face spre folos, / Spre folosul neamului..." În afara acestei previziuni care s-a împlinit, nimic nu se mai poate reține din cele două poezii care alcătuiesc *Adplausul* din 1806. Rămîne doar observația că Șincai, asemeni contemporanilor dominați de moda literară, a spicuit și el în ogorul poetic, rezultatele fiind cele arătate. Credem că nu incidental, una dintre experiențe s-a convertit într-un produs excepțional, care cochetează cu capodopera. Este *Elegia*, desigur. Faptul aruncă o lumină elocventă asupra profundei culturi latine a autorului, neegalat în acest sens decît de August Treboniu Laurian în secolul trecut și de Teodor Naum într-al nostru. Conul de umbră în care *Elegia* e ținută de către istoriografia literară nu constituie o excepție, ci regula dăunătoare a ignorării scrisului românesc de expresie latină din perioada luminilor, bogat, semnificativ și interesant. În acest sens, scoaterea din uitare a *Elegiei* lui Gheorghe Șincai printr-o traducere nouă, modernă, este desigur un fapt îmbucurător. Pentru a corecta măcar în parte lipsa de atenție amintită, se recurge la această ediție paralelă, în latină și română, a poemei, dimpreună cu notele lui Șincai[20].

IOAN CHINDRIȘ
VASILE SAV

[20] Notele au fost traduse de Timotei Cipariu în „Archivu pentru filologie și istorie", 1868, nr. XIII, p. 251—256; nr. XIV, p. 274—276; nr. XV, p. 290—296. Se reproduc de acolo, transcriere cu ortografie actualizată, după reguli precise, care nu le mai amintim aici. Documentele personale reproduse de Șincai în note, netraduse de Cipariu la 1868, se dau într-o versiune românească realizată acum. Aducem mulțumiri colegilor Carmen-Gabriela Pamfil și Engel Carol pentru ajutorul acordat la ingrijirea textului românesc al notelor lui Gheorghe Șincai.

ELEGIA

Nobilis Transilvani, GEORGII SINKAI de Eadem, AA. LL. Philos. et SS. Theol. Doctoris Romani, in Magno Transilvaniae Principatu Scholarum Vernacularum Valachico-Cotholicarum Emeriti Directoris, data ad Auctorem ORODIADIS, Magno-Varadino ipso Festo die S. Michaelis Archangeli A. 1803, ex Episcopali Darabanthiano Tusculano.

Nomine non solo, (ut quidam), sed, Magne, Poesi
Vir Latia, et Patria! Vir deamate mihi!
Quis sim, qui, exemplo multorum, facta Bonorum
Canto Elegeiaco Carmine, forte rogas?
Inque his Te quoque quod iubeam salvere Poetam
Percelebrem ignotus, Res Tibi nonne nova?
Ille ego sum, cuius generavit Sinka **(1) Parentes:**
Exornat quorum Cera vetusta Lares.
Nutriit in Studiis primum me Musa Szabedi; **(2)**

Sámsondina **dein Patria cara mihi. (3)**
Nutriit Agropolis **(4) gemina me postea messe,**
Claudiaci **(5) unde peto docta Lycoca fori.**
Hic ego deliciis Phoebi consuescere primum
Coepi, et Parnassi scandere laeta iuga.
Bistricium **(6) hinc migrans Ciceronis in arte diserta**
Ingenium placuit percoluisse mihi.
Inde Balasfalvam **(7) docturus tendo iuventam**
Annum, quo lapso, Roma **videnda fuit.**
Transegi Romae **lustrum, quo tempore dignus**
Lauro quum fuerim, Laurea **bina data est. (8)**
In Studiis (fateor gratus), me Roma **iuvabat:**

Omnis enim patuit Bibliotheca **mihi. (9)**
Dum patuit, multis e Libris multa notavi: (10)

Cuius erat STEPHANUS BORGIA! causa rei. (11)

ELEGIA

nobilului transilvănean GHEORGHE ȘINCAI de Șinca, doctor la Roma în artele liberale ale filosofiei și sfintelor teologii, emeritul director al școlilor naționale româno-unite din Marele Principat al Transilvaniei, trimisă autorului ORODIADEI din Oradea Mare în ziua prăznuirii Sf. Arhanghel Mihail, anul 1803, de la moșia episcopului Darabant.

Nu doar prin nume, (ca unii) ci, multpreaiubite poete,
Mare prin versul latin, mare-n al patriei vers,
Poate te-trebi cine sînt că, pe urmele multora,-n versuri
Elegiace, eu cînt faptele celor mai buni?
Și că,-ntre ei, să te laud pe tine, poetul celebru
Cat eu, un necunoscut, nu-ți pare lucru cam nou?
Eu sînt acela pe-ai cărui părinți zămislitu-i-a *Șinca:* (1)
Ceara străveche ales împodobește-ai lor lari.
Muza,-n *Sabed,* (2) m-a nutrit prima oară cu studii, pe urmă
Șamșudianul ținut, leagănul drag, părintesc. (3)
Cu-ngemănată recoltă apoi mă nutri *Agropolis* (4)
Și mă-ndreptai către *Cluj,* (5) la prea-nvățatu-i liceu.
Eu am derprins mai întîi a' lui Phoebus delicii aicea
Și-am început a sui culmi fermecate-n Parnas.
Iară, la *Bistrița*-ajuns, (6) în preclara lui Cicero artă,
Mult mi-a plăcut să-mi plinesc darul din fire avut.
Blaju'-l (7) urmai de aicea, cu gîndul să-nvăț tinerimea
Timp de un an, ce trecînd, *Roma*-mi fi datul s-o văd,
Am petrecut și la *Roma* un lustru și,-n timp ce de laur
Demn m-arătasem, primii *lauri* în două cununi. (8)
Roma în studii mi-a fost de-ajutor, recunosc mulțumindu-i,
Căci *bibliotecile* ei toate m-au îngăduit. (9)
Și,-ngăduit, mi-am notat cît mai mult de prin cărți o mulțime: (10)
STEPHANUS BORGIA fu cauza-acestui folos. (11)

Cum Doctis solitus consummere tempora semper,
Quos adstare mihi is, iussit et esse duces.
Urbe redux annum iubeor remanere Viennae,
Natalis Socio regna petente Soli. (12)
Hic Methodum (13) didici, Canones, et Iura (14) per annum,
Et sum scrutatus plurima Scripta manu.
Hic mandata typis legi noctuque, diuque,
Historiam ut Dacicam condere rite queam.
Cornides (15) exacuit stimulis, Benkö (16), atque Garampi, (17)
Fautoremque egit quisque patrocinio.
Adstitit his cunctis mihi plus DARABANTHIUS (18) unus,
Roman mittendi maxima Cura mei.
In Patriam reduci pariter non defuit unquam:
Nunc etiam egressum protegit, atque fovet.
Cui Deus idcirco, precor, addat Nestoris annos,
Maxima et in coelis Praemia sero ferat. —
Ad Patriam rediens, referam nunc, quae bene feci
Pro cultu Gentis, proque decore meae.
Principia edideram: (19) vulgaram Grammata: (20) quin et
Alphabeta duo, qualia Norma (21) tenet.
Doctrinam Christi (22) deduxi fusius, unquam
Quam fuerit Valachis traditus iste Liber.
Deerat Ars patriis Numerandi (23) recta Palestris:
Hanc etiam studui progenerare novam.
Ter peragranda fuit mihi Transilvania tota
IOSEPHI iussu Regis Apostolici.
Ter peragratus eam, pro Linguae, et Gentis honore,
In Valachis statui Commoda multa Scholis.
Quas modo non augere, ast una reddere firmas
Per bis sex hiemes maxima Cura fuit. (23)
His exantlatis, consecratisque Saluti
Communi, cogor pessima quaeque pati.

El, cum fusese deprins cu-nvățații-a-și petrece tot timpul
Dete poruncă să-mi stea pururi în preajmă cîrmaci.
Iară, din Urbe întors, fui menit să rămîn la *Viena*,
Anul, cînd celălalt soț merse-n pămîntul natal. (12).
Anul acela-nvățai și Metodul, (13), Canoanele, Dreptul (14)
Și o mulțime-am scrutat scrieri de mînă atunci.
Vrînd să îi pun, după rit, temelie Istoriei dace,
Ziua și noaptea citii cărți tipărite aici.
Mă strămurară cu-ndemnul *Cornides* (15) și *Benkö*, (16), *Garampi*, (17)
Care, prin sprijinul lor, scut și-apărare mi-au fost
Însă mai mult decît toți m-a vegheat DOROBANȚIU, (18) el, care
Mult s-a-ngrijit ca să fiu chiar și la *Roma* trimis.
El, și în patrie-ntors, tot la fel, nu-mi lipsi niciodată:
Chiar și acuma, plecat, sprijin îmi e și-ajutor.
Domnul să-i deie, mă rog, pentru asta chiar anii lui Nestor
Și-aibă, dar cît mai tîrziu, mare răsplată în cer.
Însă, la patrie-ntors, vreau să spun și cît bine făcut-am
Creșterii neamului meu, stării și gloriei lui.
Scos-am a' mele *Principii*, (19) *Gramatica* limbii comune (20)
Și, după *Normă*, (21) am scos două-*Alfabete* apoi.
Iară *Doctrina lui Crist* (22) am redat-o pe larg, cum nu fuse
Cartea aceasta nicicînd dată așa la români.
O *Aritmetică* (23) bună lipsea din palestre străbune;
Chiar și pe ea mă silii nouă a o izvodi.
Fostu-mi-a dat să străbat de trei ori *Transilvania* toată,
IOSIF, apostolicul rege, precum porunci.
Și-o străbătui întreit și, spre-a neamului cinste și-a limbii,
Am conceput de folos multe în școli românești,
Care, în ierni cîte șase ori două,-mi dădui osteneala,
Nu doar să crească, ci și să-aibă temei mai adînc. (23)
Astea-ndurînd, propășirii de obște-nchinîndu-le toate,
Să pătimesc fui constrîns chinuri din cele mai mari.

Quid? quod et a Studiis cogor secedere nostris,
Et colere ingenio rura aliena meo. (24)
Namque dolor! terris erepto Rege IOSEPHO,
Qui, pol! perpetuo vivere dignus erat.
Primum Theutonicae mandant primordia Linguae
Ne doceam; audacter dura minando mihi.
Tum fictas Causas, — et qui me perdere possint,
Quaerunt! — propitii sed vetuere Poli.
His, aliisque malis vexatus, Munere gesto
Insons exutus, praesidioque carens,
Historiam quondam coeptam exornare resumo, (23)
Quam nequii ob fatum continuare prius.
Hungariaeque mihi cum Spes magna esset in oris

Volvendi Libros, Scriptaque prisca Manu,
Musarum Studiis florentem commigro Vardam
Fautores plures quae fovet alma mihi.
Hic ego dum veteres pro more saluto Patronos,
Praesulis IGNATI (24) devenerorque Lares.
Devenerorque hospes Canonis de nomine dicti (25)
Concilii Graeci limina amica mihi:
Accedo plures demum, quos contigit olim

Novisse in Populo, ac Nobilitate mihi.
Hic etenim crebri florent, non Stemmate solum:
Ast etiam illustres Pallade utraque Viri.
Praecipuos inter primus mihi aditur Amicos,
TERTINA, Regalis Gloria rara Scholae!
Quem mihi falsa tulit moerenti Fama supremum
Ante duos annos oppetiisse diem:
Ecce! hunc Incolumem complector; maxima laeto

Gaudia propterea Corde movente meo
Scilicet Ille! Tuo dignus quoque TERTINA plectro
Nuper Apollineo, magne Poeta, coli;
Est cui dicta Salus a nostrae plurima Terrae
Luminibus doctis, ore relata meo.
Et cuius merito trans silvas Patria fusa,
In magno aestimio nobile Nomen habet.
Scire cupis nostri metam Sermonis, et orsum?
Plurima de Rebus dicta fuere novis.

Cum? M-au silit să cultiv cu talentu-mi ogoare străine,
Iar de la studiul meu mă-ndepărtară de tot. (24)
Căci, o, durere, și IOSIF răpit fu,-mpăratul, din lume,
El, care zău că era demn să trăiască în veci.
Mi-au interzis mai întîi elementele limbii germane
Să le predau și apoi m-a-menințară cu zel.
Îmi căutară atuncea pricini născocite, prin care
M-ar fi pierdut, dar un cer mie-ndurat s-a opus.
Rău hărțuit de acestea și de-altele, fără de slujbă,
Îndepărtat pe nedrept și de-apărare lipsit,
Iată reiau mai de mult pregătita Istorie care, (23)
Soartă potrivnică-avînd, nu reușii s-o-mplinesc.
Cum mai nutream eu o mare speranță, în țărmuri hungare,
De-a răsfoi niște cărți și *manuscrisele* vechi,
Mă și stămut la *Oradea* cu a Muzelor studii în floare,
Almă, ea, mie și frupt o-crotitorilor mei.
Și, după ce îmi salut, după datini, patronii mei, vechii,
Larii vlădicii aici, ai lui IGNAȚIU, (24) i-ador.
Mai venerez eu ca oaspe și praguri prietene mie
Ale uniților greci, astfel numiți după rit. (25)
Pînă la urmă, mai trec pe la multi dintre cei ce-mi fu datul
Să îi cunosc în popor și-a nobilime cîndva.
Mulți dintre ei înfloresc și-n acesta, nu doară în steme:
Chiar și ilustri bărbați întru al Palladei har.
Între prieteni de seamă, la TERTINA, glorie rară,
Școlilor împărătești, merg eu întîi și întîi.
Falsă, o veste-mi veni despre el, de doi ani și mai bine,
Mult întristîndu-mă, că zilele și-ar fi sfîrșit.
Iată-l! Și-n brațele mele-l cuprind sănătos, tresaltîndu-mi
Veselă inima-n piept de bucurii așa mari.
El e, închipuie-ți, TERTINA însuși, o, mare poete,
Demn să îl cînți cu al tău plectru apollinian.
El a primit, chiar din gura-mi rostite, urări o mulțime,
De sănătate, de la doctele țării lumini.
Patria peste păduri răspîndită-i păstrează la locul
Cel mai de cinste, pe drept, numele nobil al său.
Vrei tu să știi începutul discuției noastre și rostul?
Despre-ntîmplările noi multe avurăm de spus.

Sermo fuit Studiis de Bellis, atque Magistris,
Quantum haec, atque illos extera Regna colant.
Quam Bavarus Doctis, et Rusus pingue Minerval
Attribuat Sortis cum meliore Statu.
Et quam magna Borussus agat cum Consule Primo
Gallorum; vigeat Cultus ut Aonidum.
Nostra simul dubii nova Fata expendimus, aevo
Hoc queis tam recte culta Iuventa fuit.
Sed mox ad Vatum Versus, et Scripta reversis,
Tu fueras nobis maxima Materies.
Ilie mihi, ut vidit, modulamina Vestra probari,
Edita plura dein Carmina Vestra dedit.
Legi Elegos hilaris, queis VÁLYI, PRAYque canuntur:
Et quibus ornatur Csanadiense Pedum.
Legi etiam Lessum, quo flesti funera magni
GVADÁNYI Herois, Vatis et egregii.
Nec potui nostrae moderari, crede Camoenae,

Quin recolat Nomen relligiosa Tuum.
Seque Tibi notam reddat Pietate calenti,
Ingenium gestit qua celebrare Tuum.
Quumque peregrinus caream charta, calamoque,
Haec mihi mox offert TERTINA, noster Amor!
Cuius Amicitia docta uti ut Gloria magna
Est mihi: sic Vobis est specialis Honor.
Quotidie urbanos Illius viso Penates,
Excipior dulci semper et alloquio.
Doctior et redea semper satiatus opima
Doctrina, ex hujus quae fluit ore Viri.
Quaeque mihi tanto potior, quod Pectora prodat
Lacte, et Ryphaea candidiora nive.
Atque ubi detexi me Gentis texere nostrae
A multis annis latius Historiam.
Suppetiasque simul petii, pretiosa Supellex
Librorum illius quas mihi ferre potest. (26)
Continuo facilis, promptusque Volumina rara
Nondum visa mihi plurima nota facit.
Iconibus, Nummis, Libris, Scriptisque locuples,
Queis decorata nitet Bibliotheca sua.
Obstupui fugientia tot Monumenta vetustis
De Patriae Rebus conglomerasse Virum.

Am mai vorbit de frumoasele studii și despre magiștri,
Cum de străinele țări ele și ei sînt cinstiți,
Cît răsplătesc învățații de gras *bavarezul* și *rusul*,
Soarta-ajutîndu-le-o prin stare mai bună mereu.
Cîte mai pune la cale *prusacul* cu-*al galilor consul*
Prim, să-nflorească mereu al Aonidelor cult.
Ne cîntărim cu-ndoială și soarta mai nouă în veacul
Cînd tineretul așa bine a fost instruit.
Iarăși la versul poeților buni revenind și la scrieri,
Tu ne erai un prilej foarte plăcut de-a vorbi.
Cum mă văzu că îmi plac armoniile tale, de-ndată
Din poezia ta el multe ediții mi-a dat.
Vesel citii elegii ce îi cîntă pe PRAY și pe VÁLYI,
Cele în care-i slăvit Pedumul *Cenadian*,
Bocetu'-n care ai plîns astrucarea eroului mare
Și a poetului bun, GVADÁNYI, chiar îi citii.
Crede-mă, n-am fost în stare să-mi țin a mea Muză în frîie,
Să nu aducă pios laude numelui tău,
Căci, să se facă știută prin marea iubire ce-ți poartă,
Arde-n dorința de-a-i da cinste talentului tău.
Cum eu fiind peregrin și-mi lipsea și hîrtia, și pana,
TERTINA, dragul de el, numaidecît îmi dădu.
Cum amiciția lui învățată mi-e gloria mare,
Rară onoare îmi e mie-amiciția ta.
Zilnic eu îi vizitez acelui penații, urbanii,
Și-s totdeauna primit cu-ntîmpinările-i dulci.
Mai învățat mă întorc totdeauna și plin de știința
Cea mai aleasă ce îmi curge din buzele lui,
Care-i cu-atîta mai mare cu cît îmi arată un suflet
Mai alb ca laptele și neaua-n Ripheicii munți.
Iar, cînd i-am dezvăluit că Istoria neamului nostru,
Încă de cîțiva ani buni, eu o urzesc mai pe larg,
Și, din a cărților sale podoabă de preț, ajutorul
Care fu-n stare să-mi dea, eu i-l cerui totodat, (26)
El, prietenos, îmi aduse de-ndată volumele rare,
Multe-arătîndu-mi, de cari nu mai văzusem nicicînd,
Căci e bogat în icoane, monede, în cărți și în scrieri
Care îi împodobesc biblioteca frumos.
M-am minunat că un om grămădise, de-a' patriei sale
Vechi stări, așa monument din mărturii care pier.

Omnia quae pretii sunt cari, ingentis et usus
(Cognita si fiant) pluribus illa forent.
Usibus illa meis doctus Possessor, et Ipse,
Altera viva vovet Bibliotheca lubens.
Quin cerebro propria dignatur me quoque Mensa,
Consiliisque bonis me relevare studet.
Est haec immerito Cultori gratia facta,
Gratibus immensis deveneranda mihi.
Non minus illa etiam pergrata mente colenda,
Reddiderit notum quod Tibi me, mihi Te!
Atque ideo Lux haec Illius Nominis alma,
Phoebea fulgens splendidiore, coma,
Laetitiis amplis cunctorum culta Bonorum,
Est etiam nostra concelebrandi Cheli.
O felix Fatum! tantum quod munere Divum
Detinuit nobis, Hungariaeque Decus.
Lembergae **fuerat si digna** Zamoscia **Voto, (27)**

Perpoliat pulchris TERTINA quam Studiis:
Digna quoque est Nutrix dulcissima, Vardia Magna,
Pierii Coetus, talis honore Viri.
Quae Tibi quod Mater sit, multum gratulor illi,
Magnae Matris Honor, Magne Poeta, Tuae!
PANNONIOS IANOS non omnes abstulit Aetas

Una: imo plures nostra remota dedit.
TERTINA quos inter cum NAGYIDE vertice summo
Castalii errabit tempus in omne Iugi.
Atque utinam! plures Concordia duceret illuc,
Pectoris expulsa sedibus Invidia.
Nec tantus Fastus, Contemtus, et atra Simultas
Multorum premeret bilem, animumque trucem.
Quid valet excultum Studiis dici! Indole vero
Vulpibus esse parem, Tigridibusque feris?
In Cultu doctis docti sint: mox quoque Civis
Pluris eos faciet, Nobilitasque potens. —
Sed mage, quid voveam, petis? en! mea maxima Vota
Audi; illi coram iam recitata Viro:
De cultu Hungariae, Meritissime TERTINA, Pubis!
Archi-que Vardensis Curio Gymnasii.
Olim qui pepulit de summis Daemonas Astris,
Protegat hic semper Teque, Tuamque Domum.

Toate-s de-un preț fără seamăn și, dacă ar fi cunoscute,
Multora ele le-ar fi, toate, de mare-ajutor.
Astea-nvățatul stăpîn, o bibliotecă, el, vie,
Mi le-nchină bucuros toate spre studiul meu.
Deseori mă șocoti că sînt demn și de propria-i masă
Și se silea să îmi dea cele mai bune-ndrumări.
Toate acestea făcîndu-mi el mie, plecatu'-i nevrednic,
Va trebui să-l cinstesc prin mulțumiri ne-ncetat;
Nu mai puține că, mie pe tine și ție pe mine,
El ne făcu cunoscuți, gînduri curate-i închin.
Astfel și alma lumină a numelui său, lucitoarea,
Mai strălucită decît chica lui Phoebus sclipind,
De bucuriile mari ale celor mai buni adorată,
Cade-se și de a mea lîră serbată a fi.
O, tu, destin fericit, că prin astfel de daruri divine,
Fala Hungariei tu ne-ai mai păstrat-o prin el.
Dacă și *Zamosciana* fu demnă prin votul din *Lemberg* (27)
De a o fi șlefuit TERTINA-n studii frumos,
De un asemeni bărbat năcătoarea lui dulce, *Oradea*,
Muzelor noul lăcaș, demnă-i cu-atîta mai mult.
Căreia, fiindcă ți-e mamă, adîncă i-aduc eu cinstire,
Mare poete, o, tu, glorie mamei tot mari.
Nu îi răpiră ea, Vîrsta, pe toți chiar IOANII PANNONICI;
Cea depărtată, de-acum, încă mai mulți ne dădu.
TERTINA va rătăci împreună cu NAGY printre-aceia,
Veșnic, pe crestetul nalt și pe-a' Castaliei culmi.
O, dacă buna-nțelegere mulți ar fi dus într-o acolo,
Iară invidia din inimi s-o fi depărtat,
Nici îngîmfarea cea mare, disprețul, nici ura ceea neagră
Nu răscoleau la atîți fierea și sufletul crud.
Ce-ți folosește prin studii să fii instruit, dar cu firea
Vulpilor frate, ba chiar și decît tigrii mai crud.
Fie-nvățații mai buni și atunci nobilimea cea tare
Și cetățeanul un preț mare vor pune pe ei.
Dar te întrebi ce urez, ci ascultă-mi urările mele
Bune pe care le-am spus și la-nvățatul bărbat.
TERTINA, tu, cel de faimă-n formarea junimii hungare,
Gimnaziului orădan îndrumător iscusit,
Cel ce pe demoni, din astrele nalte,-i goni-odinioară
Aibă-te-n pază în veci, scut casei tale fiind.

175 Sim Tuus: esto meus: servet cum NAGYIDE nostro

Te Deus, et tribuat cuncta cupita Tibi.
Vivat ALEXANDER Gnatus cum Matre! Parenti

Par animo, ac ideo dignus ut alta petat.
Tu quoque, Nominis alma Dies, per tempora longa
180 Incolumi redeas semper amoena Viro
Vivant! Hungariamque diu ornent TERTINA, NAGYque

Carminibus, Meritis, Gloria Honore suo!

175 *Sînt eu al tăi, fii al meu și, cu NAGY cel al nostru alături,*
Domnul ți-ajute și-ți dea toate ce ți le dorești.
Să îți trăiască ALEXANDRU, născutul din tine, cu mama-i,
Semene-i tatălui său, demn, lucruri mari năzuind.
Tu, iară, almă a numelui ziuă, te-ntoarce voioasă
180 *Încă mulțime de ani, la un bărbat viguros.*
TERTINA să ne trăiască și NAGY ca Hungaria-n glorii,
Merite, — onoare și-n vers s-o-mpodobească-amîndoi.

Traducere în metru original de
VASILE SAV

(1) In Fogarasiensi **Transilvaniae** Districtu **duo existunt Pagi, quorum alter** Ó Sinka, **seu** Vetus Sinka, **alter** Új Sinka, **seu** Nova Sinka **adpellatur. Ego ex priore duco meam originem, cuius pars potior olim aviticum Bonum erat Familiae nostrae. Posterior vero in proprio nostro Praedio conditus erat, uti hoc coram Il. Statibus, et Ordinibus Transilvanis abunde probavi anno 1792. Me puero uterque** Primae Valachicae Legionis limitaneae **Militiae iuribus adscriptus est una cum aliis nostris, multorumque aliorum Possessionibus. Natus autem sum stilo vetere die 28. Februarii, Anno** 1754.

(2) Szabéd, **est frequens Sedis Siculicalis** Maros **Pagus,** a **meris** Unitariis **inhabitatus. Huc primum a Parentibus missus fueram ad condiscendam Linguam Hungaricam; sed quia locus mihi non arridebat, non diu eiatem frequentavi Scholom.**

(3) In eadem Sede situs est cum late patente Agro suo vastissimus Pagus Samsond **cultus Siculis iuxta, ac Valachis. Hic residens Pater meus non aviticam, sed pignoratitiam duntaxat quandam Portionem Nobilitatem possedit, sub cuius vigilantia et sollicitudine partena paulo diutius Ludum Litterarium adivi.**

(1) În *districtul Făgărașului* din Tr[ansilva]nia sunt 2 sate ce se chiamă Șinca, unul *Șinca Veche*, altul *Șinca Nouă*. Io mă trag din cea dintîiu, care odinioară mai toată fusese proprietatea fameliei noastre. Încă și Șinca Nouă fu așezată pre moșia noastră proprie, precum din destul am arătat înaintea Statelor și Ordinilor tr[ansilva]ne în 1792. Ele amîndouă încă în pruncia mea fură înscrise în drepturele militari ale *Legiunei întîie române de margine*, împreună cu alte posesiuni ale noastre și ale altor multora. Iar născut fui în 28 febr. calend. vechiu, a. 1754.

(2) *Sabedu* e un sat mare în scaunul secuiesc al *Mureșului*, locuit numai de unitari. Aici mă trămeseră mai întîiu părinții ca să învăț ungurește; ci neplăcîndu-mi locul, nu mult am umblat la acea școală.

(3) Tot în acel scaun se află *Șamșudul*, sat foarte mare, cu agri foarte întinși, locuit de secuii și de români. Aici locuia tatu-mieu pre o posesiune nobiliară, nu de moșie, ci pemnorată, unde sub preveghiarea lui cea părintească, cu ceva mai îndelung, am umblat la școală.

(4) Agropolis, seu Maros-Vasarhelyinum dictae Sedis Urbs Regia, et Libera, arce non ignobili ornata. Praebet ea sedem Tabulae Regiae Iudiciariae Transilvanicae, Regio Romano-Catholico Gymnasio, et Illustri Reformatorum Collegio. Habet suo in gremio Minoritas, et Franciscanos. Commendat se praeterea vehementer Erudita Hungarica Societate, cuius perpetuus Secretarius est celebris ille, ac veri nominis Polyhistor, D. GEORGIUS ARANKA de Zágon; et locupletissima praeterea Bibliotheca Publica, ab Excell. Dom. Cancellario, SAMUELE S. R. I. Comite TELEKI de Szék liberaliter erecta, donataque. In hac Urbe apud Reformatos prima Elementa Linguarum Latinae, et Hungaricae non sine notabili progressu solidius excolere coepi, operam ad meam culturam plurimum tunc conferente, Viro doctissimo, Professore ALEXANDRO KOVASZNAI, qui quantus Humanista fuerit, serae etiam Posteritati non dabunt oblivioni Eius Carmina Exequialia, et Paucula quaedam alius Argumenti. Traejcti Batavorum A. 1782 typis expressa.

(5) Agropoli, auctore germano natu maiore Fratre, Ioanne Sinkai (qui qua. Centurio Incl. Secundae Legionis Valachicae limitaneae in Lörch ad Rhenum A. 1795, heroice vitam cum morte commutavit,) translatus fui Claudiopolim, Urbem Regiam, Liberam, eamque Transilvaniae Metropolim ad Patres Societatis Iesu, a quibus in Seminarium S. Iosephi receptus, omnibus viribus contendi, ne mihi, per quadriennium beneficio Alumnatus fruenti, in scholis Grammaticis, et Poetica Classe, quisquam frequentium aemulorum Primatus palmam praeciperet, quod plures superstites adhuc coaetanei condiscipuli hodiedum testari possunt.

(6) Inde propter studium Linguae Germanicae voluntate parentum transii Bistricium, Urbem Regiam, Liberamque Saxonum, ubi in Gymnasio Scholarum Piarum Rhetoricam absolvi.

(7) Balasfalva, Sedes Episcoporum Fogarasiensium, ad utriusque Cicelli amnis (Nagy és kis Küküllő) confluxum condita, et respectu Comitatus Albensis Inferioris, ad quem pertinet, antequam Cicelli confluerent, sola est Iurisdictioni praedicti Comitatus trans maiorem Cicellum obnoxia. Hic vetus S. Blasii vicus, hodie bifariam dividitur, in Pagum nempe, et contiguum Oppidum. Pagus Operas rusticas, Oppidum censum praestat perpetuo terrestri hero loci Episcopo Graeco-Catholico. Pagus est antiquissimae, et obscurissi-

(4) *Agropole*, va să zică Mureș-Oșorhei, cetate regească și liberă în scaunul numit, cu o cetățuie nu ordinară. Aici se află tabla regia judecătorească a Tr[ansilva]niei, un gimnasiu r[omano]-catolic și un colegiu renumit reformat. Are și *minoriți și franciscani*. Mai de însemnat e *Societatea erudiată ungurească*, al căreia secretariu perpetuu e renumitul și prea învățatul D. GEORGIU ARANKA de Zágon. Tot aici este și o bibliotecă publică foarte înavuțită, ridicată de Exc[elența sa] d. Comite SAMUELE TELEKI de Szék, cancelariul, și donată publicului. În astă cetate mai întîiu am început a studia mai solid elementele limbei latine și ungarice la reformați, foarte mult ajutîndu-mă în cultura mea preaînvățatul bărbat, ALEXANDRU KOVASZNAI profesorul, care, cît de mare *umanist* a fost, vor arăta și posteritatei *carminile lui funebrali, cari cu alte puține de altă natură le-a publicat la Traiect în Holandia* în 1782.

(5) De la *M.-Oșorhei* din svatul frate-mieu celui mai mare, *Ioane Șincai* (care ca capitan în Legiunea II românească a căzut eroice la Lörch, lîngă Ren, în a. 1795) mă duseră la *Cluj*, care e cetate regia, liberă, și capitala Tr[ansilva]niei, la părinții iezuiți, cari mă cuprinseră în Seminariul S. Iosef, iar eu mă nevoii din toate puterile ca în patru ani de zile, în cari am trăit cu beneficiul acestui alumnat, în școalele gramaticali și în cea poetică, nimenea din numeroșii miei emuli să nu-mi ia din mînă primatul, ceea ce mai mulți din conșcolarii miei, cari pînă azi mai trăiesc, pot să testifice.

(6) De aici, după voia părinților, ca să învăț limba germană am mers la *Bistrița*, cetate regia, liberă, săsească, unde în gimnaziul piariștilor am absolvit retorica.

(7) *Blaj*, scaunul episcopilor de Fogaraș, pus la confluxul îmbelor *Tîrnave, Mare și Mică*, și de partea comitatului Albei de Jos, de care se ține în sus de împreunarea *Tîrnavelor*, singur e supus jurisdicțiunei zisului comitat *dincolo de Tîrnava Mare*. Acest vechiu sat al S. Blaj, astăzi se împarte în două, adecă în sat și în opid dimpreună. Satul dă lucru de cîmp, iar opidul tapsa domnului pămîntesc al locului, carele de de[a]pururea e episcopul greccatolic. Satul e foarte vechiu și de origine foarte întu-

mae originis. Oppidum regnante CAROLO VI. Augusto condi coepit, qui primus permutavit Dominium Balasfalvense cum Ill, ac RR. D. Innocentio Klein, L. Barone de Szad. **Episcopo Fogarasiensi pro** Alsó Szombatfalva, **et** Szamos-Újvár. **Duo praecipua sunt Balasfalvae aedificia, memoratu digna, Castellum utpote Episcopale, et Monasterium Patrum Basilitarum ad SS. Trinitatem. Illud ad pagum, hoc ad oppidum spectat. In Monasterio sunt Scholae publicae, in quod ego receptus, anno aetatis meae vicesimo Rhetoricam, et Poesim docere confestim iussus sum. Tam subito prae ceteris Religiosis Coalumnis e Scamno ad Cathedram gravissimo Superiorum iudicio sublimatus!**

(8) Dato unius anni specimine in tradenda Rhetorica, eorundem venerabilium Superiorum meorum unanimi suffragio, et decreto Romam **mittendus decernor pro** Philosophia **biennio,** Theologia **vero triennio in** Collegio de Propaganda, **qua fundatus Alumnus, audienda, condiscendaque. Ibi, per quinquenium Studiis totus deditus, pro Coronide laborum meorum utriusque praedictae Facultatis Gradum suscepi, uti in Pergamena exaratum authenticum** Diploma **testatur, quod sequentis est tenoris:**

„IOSEPH MARIA TITULI S. ALEXII S. R. E. PRESBITER CARD. CASTELLIUS, S. CONGR. DE PROP. FIDE PRAEFECTUS.

Omnibus, et Singulis praesentes Nostras Litteras inspecturis, visuris, atque lecturis Salutem in Domino.

Sacrosancta Romana Ecclesia, quam Beatissimi Petrus Apostolorum Princeps, et Paulus Doctor Gentium suo sanguine fundarunt, ac sacris institutis largiente Christo Domino edocuerunt, ab ipsis initiis Fidei Christianae susceptae viros in gremio sou educatos, moribus, ac doctrinis imbutos, ac demum in Divina Sapientia provectos ad disseminandum Verbum Dei in diversas Orbis partes mittere consuevit. Quod quidem ex Evangelica voce: Pasce Agnos meos, pasce Oves meas etc. et exemplo S. Petri edocti Summi Pontifices per necată. Opidul începu a se forma împărățind CAROL al VI-lea, care mai întîiu au schimbat dominiul Blajului cu episcopul *Inocențiu Micu, baron de Sad,* pentru *Sîmbăta de Jos* și *Gherla.* În Blaj două edificie sunt mai însemnate, adecă castelul episcopesc și munasteriul părinților baziliți la SS Treime. Cela se ține de sat, iar cesta de opid. În munasteriu sunt școale publice, în care munasteriu intrînd io în anul 20 al vieței mele, numai decît fui costrîns a profesa retorica și poetica. Așa de curînd preste ceilalți consorți monastici fui înălțat, după prea momentoasă judecată a superiorilor miei de la scaun la catedră!

(8) Dînd într-un an proba de a trăda retorica, din deciziunea unanimă a acelorași veneraţi superiori ai miei fui destinat a fi trimis la *Roma,* pentru a asculta și a învăța *filosofia* în doi ani și *teologia* în trei, ca alumn fundaționale, în *Colegiul De Propaganda.* Unde în 5 ani cu totul dat spre studie, în urmă pentru încorunarea fatigielor mele luai gradul doctorale în înbe acele facultăți, precum arată *diploma* autentică scrisă pe pergamenă, ce urmează:

„IOSIF MARIA CASTELLI, CARDINAL PRESBITER AL SFÎNTEI BISERICI ROMANE CU BISERICA DE SCAUN SF. ALEXE, PREFECTUL CONGREGAȚIEI DE PROPAGANDA FIDE

Tuturora și fieștecăruia dintre acei ce vor cerceta, vedea, precum și ceti cele de față cinstire întru Domnul.

Sacrosancta Biserică Romană pe care Preafericiții Petru, mai marele apostolilor și Pavel, învățătorul popoarelor, au întemeiat-o cu sîngele lor și au înzestrat-o — mulțumită dărniciei Domnului Christos — cu învățături, de la primele începuturi ale adoptării credinței creștine, a obșnuit să trimeată pentru răspîndirea Cuvîntului lui Dumnezeu bărbați crescuți în sînul ei, pătrunși de bune moravuri și doctrine, care după aceea au fost inițiați în înțelepciunea divină. Astfel înalții pontifi, edificați fie de

tot saecula disponente Domino salubriter, et pro Pastorali suo munere egregie praestiterunt, ut Infideles ad Fidem Orthodoxam invitarent, et populos ab eadem aberrantes ad gregem Christi Domini reducerent. Hac ergo mediatione permotus fel. record. URBANUS VIII. cuius memoria sit in benedictione, Collegium Adolescentum ex variis Nationibus ad Fidem per universum terrarum Orbem propagandam erexit: quod URBANUM a suo nomine appelavit, cuius Moderatoribus Authoritate Apostolica tribuit facultatem (prout in Litteris Erectionis, Institutionis, et Fundationis dicti Collegii per Eum editis sub Dat. Romae apud S. Mariam Maiorem Kal. Aug. Anno Incarn. Dni. MDCXXVII Pontificatus sui Anno IV. plenius continetur,) illos, quos per debitum tempus in dicto Collegio studuisse ac scientia, et moribus idoneos reperissent, ad Bacca Laureatus, Licentiaturae Doctoratus, et Magisterii Gradus, servata forma Concilii Viennensis iuxta Universitatis Studiorum Almae Urbis consuetudinem, seu alias promovendi, ac solita ipsorum Graduum Insignia conferendi. Quandoque sic promoti omnibus, et singulis Gratiis, Favoribus, Praerogativis, et Indultis, quibus alii in praedictae Almae Urbis, seu aliis Universitatibus, ex alibi iuxta illius, et aliarum Universitatum huius modi Constitutiones ad Gradus praedictos promovendi de Iure, vel Consuetudine quomodo libet potiuntur, fruuntur, et gaudere possunt. Eandem vero Facultatem praedictis Collegii Moderatoribus, ut supra concessam, fel. rec. CLEMENS XIV. non solum benigne confirmavit, sed etiam extendit in peculiari Audientia habita per R. P. D. STEPHANUM BORGIA S. Congreg. a Secretis sub die XV. Martii Anno Dni MDCCLXXII. Quamobrem quam Dilectus Nobis in Christo Dnus, GEORGIUS SINKAI de eadem, Nobilis Transylvanus, Ord. S. Basilii M. Religiosus Professus, eiusdem Collegii Alumnus per integrum cursum Philosophiae, ac Theologiae tam Dogmaticae, quam Scholasticae assiduis vigiliis sedulam operam in Scholis Collegii URBANI impenderit, vitae, ac morum probitate, Christiana pietate, eruditione, ac doctrinis praeditus, idoneus repertus fuerit, volentes iuxta praedictarium Litterarum tenorem voluntatem tam URBANI VIII quam CLEMENTIS XVI. Rom. Pontificum executioni mandare, assignavimus Eidem Conclusiones ex Utraque Facultate: Quas hodie publice in praesentia R. P. D. STEPHANI BORGIA S. Congr. a Secretis, et Celeberrimo-

cuvintele Evangheliei: «Păstorește oile mele paște mielușeii mei etc.», fie prin pilda Sfîntului Petru, au urmat porunca divină, îndeplinindu-și în mod salutar și cu deplină credinciozitate păstoriceasca lor îndatorire, ca pe cei fără de credință să-i îmbie la credința cea dreaptă, iar pe popoarele rătăcitoare departe de aceasta să le readucă în turma Domnului Christos.

Stimulat, prin urmare, de aecst cuget, URBAN VIII de fericită memorie, căruia să-i fie binecuvîntată pomenirea, a înălțat Colegiul tinerilor strînși leolaltă din diferitele noroade, spre răspîndirea credinței pe tot întinsul pămîntului; conducătorilor Colegiului, care s-a numit după el URBAN, le-a acordat, în virtutea autorității sale apostolicești, împuternicirea (așa cum se și cuprinde în Actul de ridicare, constituire și întemeiere a amintitului Colegiu, emis de către el cu datarea în Roma, la sărbătoarea Sfintei Marii Mari, 15 august din anul Întrupării Domnului 1627, anul al patrulea al pontificatului său) ca pe acei care, după judecata lor, studiază timp suficient în amintitul colegiu și dovedesc moravuri și pregătire corespunzătoare, să-i promoveze la bacalaureat, la doctorat, la gradul de magistru ori la altele similare, respectîndu-se forma Conciliului de la Viena și potrivit obștești uzanțe a institutelor de înalte studii din Binecuvîntata Urbe, și să le acorde insignele cuvenite acestor grade. Totodată cei ce au fost promovați la toate și fiecare grad aparte să beneficieze și să se bucure, așa cum poftesc, de prerogativele și de înlesnirile de care alți promovați la aceleași grade, ori la alte universități ale amintitei Urbe Binecuvîntate ori altundeva, în virtutea regulamentelor acesteia sau ale celor similare de la alte universități, au parte, după bunul plac, de drept sau potrivit uzanțelor. Aceeași împuternicire acordată conducătorilor amintiți ai Colegiului a fost nu numai întărită din bunăvoința lui CLEMENT XIV, ci a și fost extinsă, prin domnul ȘTEFAN BORGIA, principe roman, secretarul Sfîntei Congregații, în audiența speicală care a avut loc în ziua de 15 martie anul Domnului 1772.

În consecință, l-am considerat pe iubitul nostru întru Christos domnul GHEORGHE ȘINCAI de Șinca, nobil transilvănean, călugăr cu vot pronunțat al Ordinului Sfîntului Vasile cel Mare, alumn al aceluiași colegiu, care pe

rum Theologiae, ac Philosophiae Professorum, et aliorum Celeberrimorum Virorum, ita docte, eleganter, ac copiose defendit declarando, eruendo, omnes Conclusiones ex assignatis, ac comprobando, distinguendo, pro et contra arguendo, dubitationes proponendo, illasque dissolvendo, argumentisque primo Dni IOAN. CAROLI BONOMI Theologiae Polemicae Lectoris; deinde P. Fr. THOMAE MARIAE CERBONI in dicto Collegio Theologiae Scholasticae Lectoris.; atque P. Dni AVRELII LEONI Philosophiae Lectoris, aliorumque acute, ac Magistrali more respondendo, ut ab omnibus Utriusque Facultatis Doctoribus idoneus habitus, et aestimatus fuerit, qui unanimi consensu, concorditer, pari voto, viva voce, vivisque Suffragiis, ac nemine penitus penitusque discrepante Philosophiae, ac S. Theologiae Laurea Doctoratus dignus approbaretur. Quapropter R. P. D. STEPHANUS BORGIA S. Congr. a Secretis habita prius de dicto D. GEORG. GABRIELE SINKAI Fide Catholica, et Religione emissa per Eum in manibus eiusd. R. P. D. STEPHANI BORGIA ibid. publicae Fidei professione iuxta formam traditam a fel. PIO PAPA IV. ac iure iurando tactis corporaliter, et osculatis S. Dei Evangeliis, desuper praestito, consideratis moribus, scientia, ac virtutibus, quibus eundem D. G. GABRIELEM SINKAI Altissimus inlustravit per Auctoritatem Apostolicam momeratum D. G. GABRIELEM SINKAI u'i benemeritum, dignum, sufficientem, et idoneum in Philosophia, et S. Theologia Doctorem, ac Magistrum creavit, fecit, solemniter pronunciavit, et ordinavit ita, ut in futurum omnibus, et singulis Indultis, Exemptionibus, et Privilegiis, Favoribus, Praeeminentiis, Dignitatibus, et Honoribus, quibus alii sic promoti tam in Urbe, quam in totius Orbis Universitatibus Utriusque Facultatis Magistri, et Doctores de Iure, ac consvetudine, aut alias quomodolibet utuntur, potiuntur, et gaudent, uti, potiri, et gaudere possit, et debeat. Dans praeterea, et concedens Ei Licentiam ac liberam Facultatem, et Authoritatem Legendi, Docendi, Glossandi, Interpretandi, ac Magistralem Cathedram ascendendi, similiter alios omnes, et singulos Actus Magistrales publice, et privatim exercendi prout Sibi placuerit, et videbitur. Atque ad absolutionem gestorum huius modi solita Doctoratus Insignia eidem D. GEORGIO GABRIELI SINKAI contulit, et Annulum eius digito Annulari, et Biretum capiti pro Corona imposuit, Libros clausos, et aperto

toată durata cursului filosofiei cît și al teologiei dogmatice și scolastice deopotrivă, a muncit stăruitor în școlile Colegiului URBAN cu prețul unor vegheri neprecupețite, dînd dovadă de dreaptă morală, cucernicie creștinească, erudiție și cunoștințe temeinic însușite, demn de a-i stabili teze din ambele discipline, în intenția ducerii la îndeplinire, în conformitate cu documentele amintite, a voinței pontifilor romani URBAN VIII cît și a lui CLEMENT XIV. În prezența reverendismului părinte domnului ȘTEFAN BORGIA, principe roman, secretar al Sfintei Congregații, a distinșilor profesori de teologie și filosofie, precum și a altor bărbați de seamă, acesta a susținut tezele fixate în chip atît de erudit, strălucit și multilateral, declamîndu-le, probîndu-le, analizîndu-le pe toate, învocînd argumente pentru și în contra, ridicînd obiecții, refutînd întîi dificultățile propuse de către domnul IOAN CAROL BONOMI, lectorul teologiei polemice, apoi pe cele ale părintelui călugăr TOMA MARIA CERBONI, lectorul teologiei scolastice în amintitul Colegiu și ale domnului părinte AURELIU LEON, lectorul filosofiei, totodată și ale altora prin replici ascuțite și ripostate cu măiestrie, încît toți doctorii ambelor facultăți l-au găsit și l-au calificat apt, drept care a fost declarat demn de laurii doctoratului în filosofie și în sfînta teologie, cu consens unanim, în plină înțelegere, cu concordanță de voturi, prin aclamații, fără contrazicerea ori părerea aparte a nimănui.

De aceea reverendisimul părinte domnul ȘTEFAN BORGIA, principe roman, secretarul Sfintei Congregații, îndată ce amintitul domn GHEORGHE GABRIEL ȘINCAI a prestat mărturisirea credinței și religiei catolice, făcută de el public, în mîinile aceluiași reverendisim părinte domnul ȘTEFAN BORGIA, principe roman, mărturisire de credință în forma stabilită de fericitul Papă PIUS IV, și după ce a depus jurămîntul atingînd și sărutînd Sfintele Evanghelii; luînd în considerare moravurile, știința de carte, virtuțile cu care Cel de Sus l-a înzestrat pe numitul domn GHEORGHE GABRIEL ȘINCAI, pe amintitul domn GHEORGHE GABRIEI ȘINCAI, ca pe unul care este merituos, demn, apt și potrivit, în baza autorității apostolice, l-a creat, l-a înălțat, l-a declarat în mod solemn de doctor și magistru în filosofie și sfînta teologie și a poruncit ca atare, pe viitor, să se poată și să aibă îndatorirea de a se

tos mox in manibus tradidit, ac Ipsum denique induxit in Cathedram Magistralem, et conlocavit, ut intelligeret, Se inter Utriusque Facultatis Doctores admissum, et receptum fuisse: prouti ad Osculum fraternum a singulis Magistris, ac Doctoribus, ibidem praesentibus admissus, atque receptus fuit ad Laudem, et Gloriam Omnipotentis Dei, et Salvatoris Nostris Jesu Christi. Amen.

In quorum fidem, et testimonium praemissorum Praesentes fieri, et Nostra manu subscriptas Sigilli Nostri, quo in talibus utimur, iussimus adpensione muniri. Datum Romae in Collegio Urbano de propaganda Fide. Die XXVIII. Mensis Ianuarii Anno a Nativitate Domini Nostri Jesu Christi MDCCLXXIX, Pontificatus Sanctissimi Domini Nostri PII Divina Providentia VI Anno IV.

Joseph Maria Card. Casteli, **m. p.**
Praefectus.

S. Borgia, **m. p.**
Secret.

folosi de toate şi de fiece din prerogativele, scutirile, privilegiile, distincţiile, demnităţile şi onorurile de care şi alţi doctori şi magiştri ai ambelor facultăţi, promovaţi astfel atît în Urbe cît şi la universităţile de pe tot întinsul pămîntului, se folosesc şi beneficiază şi se bucură de drept, după uzanţă ori în orice alt mod. Dîndu-i şi acordîndu-i, pe lîngă aceasta, şi încuvinţarea, neîngrădita competenţă şi autoritate de a face prelegeri, a preda, a adnota, a interpreta, precum şi de a se aşeza în catedra profesorală, tot aşa şi de a practica atît în public, cît şi în particular, după voia şi judecata sa, toate celelalte şi oricare dintre activităţile didactice.

Iar pentru împlinirea actelor obişnuit cu asemenea ocazie, i-a conferit însuşi domnului GHEORGHE GABRIEL ŞINCAI insignele cuvenite doctoratului de acest fel şi i-a tras inelul pe degetul inelar, în semn de încoronare i-a pus biretumul pe cap, i-a înmînat cărţile deschise şi închise, l-a urcat pe loc în catedra profesorală ca să ia act că a fost admis şi primit în sînul doctorilor ambelor facultăţi şi că a fost admis şi primit spre mărirea şi proslăvirea Atotputernicului Dumnezeu şi a Mîntuitorului nostru Isus Christos. Amin.

În credinţa şi mărturia celor de mai sus, am poruncit ca prezentului act semnat şi de mîna noastră să i se atîrne spre întărire şi sigiliul nostru de care ne folosim în asemenea ocazii. Dat la Roma în Colegiul Urban de Propaganda Fide, în ziua de 28 a lunii ianuarie, anul de la Naşterea Domnuluii nostru Isus Christos 1779, anul al IV-lea al Sanctităţii Sale Pontificele nostru PIUS, al VI-lea din mila lui Dumnezeu.

Cardinal Iosif Maria Castelli,
prefect m. p.
St. Borgia m. p.
secretar.

Sigillum est pendens e duplici zona rubro-viridi sericea, infusum, impressumque Capsae maiori aeneae, referens Christum Dominum, post Resurectionem cum erecto Vexillo stantem, et Apostolos duodecim iubentem ubique Evangelium praedicare, cum hac, peripheriam internam ambiente sententia: EVNTES. IN. VNIVERSVM MVND. PRAED. EVANGHEL. OMN. CREAT."

(9) Et quidem 1. Bibliotheca Vaticana. **2. Bibliotheca vulgo:** Sopra la Minerva. **3. Bibliotheca** ad Aracellli. **4. Bibliotheca** Benedictina. **5. Bibliotheca** Collegii de Propaganda, **cuius sat longo tempore fui Custos.**

(10) Enotavi autem praeprimis ea ex MSS. Codicibus, quae ad adparandam Historiam Daco-Romanam, **sive Valachicam faciunt, cuius tunct fundamenta a me iacta sunt solidissima.**

(11) Eminentissimus Princeps, et S.R.E. Cardinalis STEPHANUS BORGIA, id temporis, quo Romae studui, erat a Secretis S. Congregationis de Propaganda, meque tanta benignitate complecti dignatus est, ut nedum facultatem mihi a beatae memoriae SSmo PIO VI. Summo Pontifice impetraverit omnes Libros legendi, omnesque Bibliothecas perlustrandi, et consulendi: sed etiam proprio aere eruditum quemdam Presbiterum conduxerit, qui me hospitem, et peregrinum omni, quo animus ferebat, tempore per Bibliothecas Romanas publicas, perque Eruditorum Societates circumduceret, indigitaret, et domum reduceret. Quid? quod ipsemet etiam saepius exquisiverit, et praebuerit legendos, mihi antea ignotos, Scriptores tales varii idiomatis, qui de Valachis quidpiam memoriae prodiderunt. Adhibuit me quoque saepius hospitali Mensae suae, quae cum domesticis, tum exteris etiam Eruditis referta erat, et ex horum doctissimis sermocinationibus, ac disputationibus nimiopere in Historia, aliisque Scientiis profeci. Facultas legendi Libros prohibitos, sequentis tenoris Scripto fuit mihi attributa.

„Ex Audientia SSmi Dni Nri PII PP. VI habita die 20. Februarii 1780.

SSmus me infrascripto, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Secretario referente, benigne concessit GEORGIO GABRIELI SINKAI Ordinis S. Basilii M. facultatem retinendi omnes, et quoscumque damnatorum Auctorum, etiam Haereticorum, prohibitos Libros, quos secreto,

Sigiliul este atîrnat pe șnur dublu de mătase roșu-verde, turnat și imprimat într-o cutie mai mare de bronz, reprezentînd pe Domnul Christos înviat, stînd cu steagul ridicat și poruncind celor doisprezece apostoli să predice peste tot Evanghelia. Pe perimetrul interior poartă inscripția „Mergeți în toată lumea și propovăduiți Evanghelia la toată făptura".

(9) Și anume: biblioteca *Vaticană*, cea numită *Sopra la Minerva*, cea *ad Aracelli*, cea *Benedictină* și a *Colegiului De Propaganda*, la care destul de îndelung am fost custode.

(10) Anotam însă mai ales din cărți m[anuscri]se cele ce ajută la compunerea *istoriei românești*, ale căreia fundamente solide încă atunci le-am pus.

(11) E[minentisi]mul principe și cardinale al S. beserece romane, ȘTEFAN BORGIA, pe timpul cînd studiam la Roma, era secretariu Congregațiunei De Propaganda, și pe mine cu atîta bunăvoința m-a cuprins, cît nu numai mi-a cîștigat de la sumul pontifice PIU VI de fericită memorie facultate de a lege orice cărți și a cerceta toate bibliotecele, ci mi-a și condus cu spesele sale un preut învățat care, ca pre un oaspe și străin, să mă poarte, în orice timp aș voi, pre la bibliotecele publice și pre la societățile eruditilor, să mi le arate și să mă reconducă acasă. Afară de ce, că însuși mai de multe ori a căutat și mi-a dat spre lectură, atari scrietori mie pînă aci necunoscuți, în diverse limbe, cari însemnase ceva despre români. Încă și mai de multe ori m-a invitat la masa sa cea ospitale, carea era plină de învățați atît domesteci, cît și străini, și din ale cărora conversațiuni preaînvățate foarte mult am sporit în istorie și alte științe. Iar facultatea de a lege cărți proibite așa suna:

„Din audiența sacrosanctului domnul nostru PAPA PIUS VI care a avut loc în ziua de 20 februarie 1780.

Sacrosanctul a binevoit ca în baza referatului meu, al subsemnatului secretar Sfintei Congregații de Propaganda Fide, să-i acorde lui GHEORGHE GABRIEL ȘINCAI din ordinul Sfîntului Vasile cel Mare permisiunea de-a păstra la sine toate cărțile interzise, pînă și ale unor autori con-

et sub clave teneat ne ad aliorum manus deveniant; idque indulsit, quoad ipse Orator vixerit. Datum Romae ex aedibus eiusdem Sacrae Congregationis, die, et anno quibus supra.

Stephanus Borgia, m. p.
(L.S.) Secr."

(12) Roma redux Viennae in Austria iussus sum subsistere, et ingredi Generale Graeco-Catholicum ad S. Barbaram Seminarium, altero socio inde paulo post Balasfalvam revocato; remanente tamen ibidem adhuc A. R. ac Cl. D. SAMUELE KLEIN de Szád, mihi coniunctissimo populari. — Doleo, mirorque vehementer, tam omnibus scientiis, et litteris abundanter ornatum, et singularibus editis operibus conspicuum Virum, ab iis domesticis Scriptoribus, qui Hungariae, et Transilvaniae Historiam Litterariam ex professo scripsere, Biographiasque Patriae Eruditorum vulgavere. alto silentio hactenus praeteritum esse; quasi vero iam Graeco-Catholici homines ne sapere quidem possent, aut vellent; ac in censum litteratorum hominum in Patria venire nequirent! quos inter tamen frequentes sunt, qui Litteris serio, intimeque dediti, etiam arctissimas inter rei familiaris angustias, Ingenia sua percolere non desinunt. Hinc temperare mihi nequeo, quin ea studiosissimi huius familiaris mei. quae mihi nota sunt, noninatiora vitae adiuncta, meritaque litteraria, paucis hicce non perstringam.

Editus est is in lucem in Saxonicalis Sedis pago Szád Anno 1745; unde etiam axioma suum nobilitare trahit. Impetravit autem a Carolo III. Hungariae Rege Nobilitatem familiae suae patruus IOANNES Liber Baro KLEIN, Episcopus Fogarasiensis. Humaniora, aliaque inferiora studia terminavit Balasfalvae. Inde Viennam missus ad Collegium Pazmanianum Ibidem in Universitate Scientiis pshilosophicis. et theologicis se se expolivit, quibus solide, cumulateque imbutus. meruit promoveri pro Praefecto Studiorum ad supra memoratum Generale Graeco-Catholicum S. Barbarae Seminarium, quo in munere constitutus, edidit praecellentes illas duas Dissertationes latinas, quae illi magnam

damnați, fie ei chiar eretici, pe care să le țină în taină și sub cheie, ca ele să nu încapă cumva pe mîna altora. Aceasta i-a îngăduit cît timp respectivul va fi trăit ca propovăduitor.

Eliberat la Roma din reședința aceleiași Sfinte Congregații în ziua și anul menționat mai sus.

Ștefan Borgia m. p.
(L. S.) *secretar*".

(12) Întorcîndu-mă din Roma, mi se demandă a rămînea în Viena Austriei și a intra în seminariul generale gr[eco]-catolic de la S[fînta] Barbara, celălalt soț al miei curînd după aceea fiind rechemat la Blaj, ci rămînînd acolo încă D. SAMUELE MICU de Sad, compatriotul mieu adict. Mă doare și foarte mă mir că un bărbat atît de ornat cu toate științele din destul și renumit după operele sale unice, fu pînă acum trecut cu tăcerea de către scrietorii domestici, cari în adins au scris istoria literară a Ungariei și Tr[ansilva]niei și biografiele eruditilor din patrie; ca și cînd, zău, oamenii gr[eco]-catolici nici ar putea fi învățați, nici ar vrea și nu s-ar putea număra între oamenii literați din patrie! Între cari însă mulți sunt, cari cu totul și cu seriozitate dedați studielor, nu încetează și între cele mai mari strîmtoari domestece a-și cultiva ingeniele sale. De aceea nu mă pociu astîmpăra ca să nu ating aici pre scurt cele mai notabili împregiurări ale vieței prea studiosului mieu amic și meritele lui literare.

S-a născut în a. 1745 în Sad, sat în scaunul săsesc al Sibiului, de la care-și trage și numirea nobilitare ce o căpătase, pentru familia-și, unchil său *Ioane* liber baro Clain, episcopul Făgărașului, de la Carol al VI-lea, regele Ungariei. Clasele umanioare și alte studie mai de jos le-a terminat în Blaj. De aici fiind trimis la Viena, în Colegiul Pazmanian, acolo la universitate se cultivă în stiințele filosofilce și teologice, cu cari din destul înavuțindu-se, merită a fi promot ca prefect studielor în seminariul mai sus atins greco-catolic generale de la S[fînta] Barbara, în care deregătorie fiind, edă acele două prealăudate disertațiuni latine, care-i cîștigară mare laudă și onoare, cari sunt: Întîia:

aestimationem, honoremque peperere. Prima erat: Dissertatio Canonica de Matrimonio iuxta disciplinam Graecae Orientalis Ecclesiae, Vindobonae 1781. Secunda: Dissertatio de Ieiuniis Graecae Orientalis Ecclesiae ibidem 1782. Insuper prius iam typis credita erant ab illo: Elementa linguae Daco-Romanae, sive Valachicae a me locupletata etc. ibidem 1780. Vienna post plures annos Balasfalvam in Transilvaniam reversus, ab ATHANASIO REDNIK Episcopo creatus fuit iuxta ritum Orientalis Ecclesiae Magnus Ecclesiarcha. Nunc a longiori tempore post diversa, laudabiliter abs se administrata publica munia, agit in Cathedrali Ecclesia Concionatorem Episcopalem, Superioribus annis totam Sacram utriusque Testamenti Scripturam in Valachicum Sermonem convertit, eamque typis etiam Balasfalvensibus feliciter in folio exscribi fecit, quibus perinde vastum a se elucubratum eodem sermone Moralis Theologiae Volumen in 4-to excudi procuravit. Omnes bonae frugis Libri latini, et valachici, qui inde circiter a duobus deceniis ex Balasfalvensi Typographia in lucem prodierunt, illum fautorem, obstetricatorem, correctorem, promotoremque agnoscunt. Habet plures quoque valachice a se dictas Conciones impressas; nonnullas etiam ineditas. Eadem lingua concinnatam abs se Logicam, Ethicam, et Ius Naturae separatim evulgavit. Sequuntur iam nunc Lucubrationes Eius, nondum editae, perfectae tamen, et absolutae ita, ut si typorum favor suffragaretur, confestim publici possent fieri iuris. Et quidem sequenti, ut sunt elaboratae, ordine:

1-o) Brevis Notitia Historiae Valachorum ab origine gentis usque Seculum XVIII.

2-o) Dissertatio de Statu, et Politia Religiosorum, et Monachorum Orientalis Ecclesiae.

Utrumque Opus latino idiomate est exaratum.

3-o) Dictionarium Latino-Valachico-Hungarico-Germanicum. Iam expetitur ad typos a Typographia Universitatis Pestanae Budensi! — cetera, quae sequuntur, Valachica sunt exarata lingua.

4-o) Historia Valachorum, Transilvanorum, Transalpinorum, et Moldavorum cum rebus gestis Principum.

despre *căsătorie*, după disciplina besericei greceşti-orientali, în Viena, 1781. A doua: despre *ajunurile* (posturile) besericei grec[o]-or[ientale], acoloşi, în 1782. Fără de cari încă mai înainte era edată de el o *gramatecă română*, înavuţită de *mine* însumi, la a. 1780. După mai mulţi ani, întorcîndu-se de la Viena în Tr[ansilva]nia, fu despus de episcopul ATANASIU REDNIK mare eclesiarcă, după ritul besericei orientale. Acum, după mai multe servicie publice purtate cu laudă, e concionatoriu episcopesc în beserica catedrale. În anii trecuţi traduse toată *S. Scriptură* a îmbelor testamente în limba românească, şi o edă în tipografia din Blaj, in folio. Tot pe atunci edă şi *Teologia moralicească*, de sine lucrată, in 4°. De atunci, cîte cărţi latine şi româneşti au ieşit la lumină din tipografia Blajului, cam de vreo 20 de ani, toate au fost ajutate şi îndreptate de dînsul. Are şi mai multe predice de ale sale, din care unele sunt tipărite, altele încă nu. În aceeaşi limbă publică şi *Logica*, *Ethica* şi *Dereptul naturei*, lucrate de sine, una cîte una. Urmează aici alte opere de ale lui, încă needate, dar terminate întru atît cît dacă i-ar favori soartea, numaidecît s-ar şi putea pune sub tipariu; şi adecă în ordinea următoare, în carea s-au şi compus:

1) Scurtă notiţă din *istoria românilor*, de la început pînă la seclul al XVIII-lea.

2) *Despre starea şi politia călugărilor besericei orientali*,

Amîndouă acestea sînt scrisă în limba latină.

3) *Dicţionariu* latin-român-unguresc-nemţesc; se cere pentru tipografia Universitatei din Budapesta. Celelalte ce urmează sînt scrisă în limba română.

4) *Istoria românilor* tr[ansilva]ni, munteni şi moldoveni, împreună cu faptele principilor.

5-o) Historia Ecclesiastica Valachorum Transilvanorum.

6-o) Historia Concilli Florentini.

7-o) Praxis Consistorialis.

8-o) Historia Ecclesiastica Universalis compendiose.

Sequentia autem partium Latina, partim Graeca, et Gallica, aliorum Opera, versa sunt per illum in Valachicum.

9-o) Marmontellii Belizarius.

10-o) Luciani de veris Narrationibus.

11-o) Fleurii Abbatis Historiae Ecclesiasticae Secula priora **IV.**

12-o) Segneri Instructio Poenitentis.

13-o) Thomas a Kempis.

14-o) S. Basilii M. Homiliae, et Ascetica.

15-o) S. yrilli Hierosolimitani Opera omnia.

16-o) S. Dorothei Opera omnia.

17-o) S. Pachomii Opera omnia.

18-o) S. Ioannis Chrysostami in Evangelium S. Ioannis Homiliae **LXXXVIII.** et aliae Homiliae.

19-o) S. Gregorii Nazianzeni aliquot Homiliae.

20-o) S. Damasceni Historia Iosephat et Barlaam, et de Orthodoxa Fide Libri duo priores.

21-o) S.S. Epiphanii, Anastasii Ephrem, et Damasceni aliquot Homiliae.

22-o) S. Climaci Liber ad Pastorem, et aliquot Sermones.

Denique proprio marte adparatus:

23-o) Peculiaris Tractatus Philosophico-Theologicus de Revelata Religione Christiana.

Et haec ecce! ingenii, industriaeque monumenta unius sunt Graeco-Catholici hominis. Quid non, si in plurium, latere volentium, conatus, operasque doctas inquireremus? pretiosi iterum, utilis, et admirandi detegeremus? Oggerat iam nunc quispiam effrons calumniator Monachos, aliosque

5) *Istoria besericească* a românilor tr[ansilva]ni.

6) Istoria conciliului de la Florența.

7) *Practica besericească* universale pre scurt.

Iar cele următoarie sunt tradusă de el în românește din limba latină, greacă și francese.

9) *Belisariu,* după Mormontel.

10) *Lucian,* istorie adevărată.

11) *Fleury,* istoria beserecească, seclul I—IV.

12) *Segneri,* învățătură pentru penitenți.

13) *Thoma de Chempi* (de uramarea lui Chr.)

14) *S Basiliu,* omilie și ascetice.

15) *S. Ciril* Ierusalimiteanul, toate operele.

16) *S. Dorotheu,* toate operele.

17) *S. Pachomiu,* toate operele.

18) *S. Ioane Gură-de-Aur* omilie 88 în evangeliul S. Ioane și alte omilie.

19. *S. Gregoriu Nazianzenu,* cîteva omilie.

20. S. Ioane *Damascen,* istoria lui Ioasafat și Barlaam și De credința ortodoxă, libru I și II.

21) De ale SS. *Epifaniu, Efremu* și *I. Damascen,* cîteva omelie.

22) *S. Ioane Climacu,* Scara sau cătră păstoriu și cîteva cunvîntări.

În urmă, în compuseţiune proprie:

23) Tractat filosofic-teologic, despre descoperirea legei creștinești.

Și iacă, aceste sînt monumentele mintei și nevoinței unui om greco-catolic. Ce nu am afla, poate, dacă am sta să cercăm după lucrările mai multor alți cari se ascund, alte multe, prețioasă, folositoare și demne de mirare? Zică acum calomniatorii nerușinați că călugării și alți bărbați de ritul

Ritus nostri, et Gentis nostrae homines rudes, idiotas, otiosos, ignavos, hebetes, et inidoneos esse colendis Bonis Artibus, et Scientiis!! — et ideo indignos aestimatione, favore, et gratia Regis, Procerum, et Patriae!!

(13) Methodum scholas Vernaculas Nationales, (a nova rectiore, politioreque Norma Normales **etiam dictas) docendi, et regendi, Viennae didici, super quo studio meo tale obtinui Testimonium:**

„Endes unterschriebener bezeuge hiemit, dass der Wohlehrwürdige Herr, GEORGIUS GABRIEL SINKAI, Basilianer aus der Fogarasienser Dioeces, nicht nur den Vorlesungen, welche in der hiesigen kaiserlichen königlichen Normalschule bei St. Anna über die Katechetik, und Methode sind gehalten worden, sehr fleissig beigewohnet, sondern derselbe hat sich auch bei dem mit ihm vorgenommenen Examen gezeuget, dass er dasjenige verstehe, um das Amt eines Katecheten mit Nutzen zu bekleiden, und nach der kaiserlichen königlichen Schulverordnung vorgeschriebenen Lehrartz zu Katechisiren. Zu Urkund dessen ist him gegenwärtiges Zeugniss unter der gewöcnlichen Fertigung ertheilet worden. Wien, den 2. März 1780.

I. I. v. Felbiger.“ **(L. S.)**

(14) Ibidem eodem tempore operam dedi Iuri Naturae, Publico Universali, Gentium, et Ecclesiastico. Ex deperditis Testimoniis reliquis, unicum sequens adhuc nuper adinveni, quod ita sonat:

„Qui subscripsi Praesentia, iisdem fidem facio, Reverendum, ac Doctissimum Dominum GABRIELEM SINKAI, Collegii Graeci Convictorem, in primo ex Institutionibus Iuris Ecclesiastici Publici instituto Semestri Examine ea haustae Doctrinae Specimina dedisse, ut Eminentiae Notam, Laudemque fuerit promeritus. Quod igitur Testimonium pro facta mihi Potestate dabam Viennae die 15-ta Martii 1780.

(L. S.) Ios. Pehem m. p. I.V.R.S.C.R.A.M. a Consiliis Regiminis, et Iuris Ecclesiastici Professor publ. ord.“

nostru și de naționalitatea română sunt rudi, neînvățați, leneși, neprecepători și necopți pentru cultivarea artilor bune și a științelor, și de aceea nedemni de stima și grația regelui, mai marilor și a patriei!!

(13) Metodul de a învăța și înderepta școalele așa numite normali naționali cu limba maternă l-am învățat în Viena, de unde am și căpătat următoriul atestat:

„Subsemnatul certifică prin prezenta că preacucernicul domn GHERGHE GABRIEL ȘINCAI, călugăr bazilitan al diocezei Făgărașului, nu numai că a fecventat cu deosebită sîrguință prelegerile susținute la crăiasca școală normală de la Sfînta Ana, privind catehetica și metoda, ci a dat și dovadă, prin strălucitul examen pe care l-a susținut, că stăpînește pe deplin cunoștințele pentru a i se putea încredința cu spor sarcina unui catehet, precum și ca să fie capabil de a catechiza după modul de predare preconizat de către regulamentul școlar cezaro-scrăiesc. Spre adeverirea acestora i s-a conferit dovada de față sub semnătura de obște obișnuită. Viena 2 martie 1780.

I. I. v. Felbiger.“ (L. S.)

(14) Tot acolo și pre același timp am studiat dereptul naturei, public, universale și besericesc, despre care din testimoniele pierdute am mai amlat nu demult atestatul ce urmează:

„Cel se subscrie cele de față, le și atest cu credință: că reverendul și preaînvățatul domn GABRIEL ȘINCAI, membru al Colegiului Grecesc, cu ocazia primului examen public semestrial organizat din principiile dreptului bisericesc, a dat dovadă de atîta aprofundare a doctrinei, încît a fost învrednicit de clasificarea excepțională și de laudă. În consecință, în virtutea puterii conferite mie, i-am eliberat acest testimoniu.

(L. S.) *Iosif Pehem* m. p. consilier al Preasacrei Cezaro-Crăești Majestăți și profesor titular de drept ecleziastic.“

(15) Celebris Scriptor, et Rerum Hungaricarum Collector, DANIEL CORNIDES, ipsemet me, praeter omnem spem, et opinationem meam, Viennae primum accessit, et saepius dein invisit, cui postea quam omnia mea Manuscripta noscenda exhibuissem, maxime iis afficiebatur, quae de Cumanis quaedam illi vetustissima communicaveram. Atque abinde talis inter nos exorta est familiaritas, qualem nonnisi praecox eius obitus solum dissolvere poterat. Iuvit ille vicissim me subministratis variis rarioribus pro Lectione Libris et Manuscriptis suis.

(15) Renumitul scriitoriu și adunătoriu de lucrurile ungurești, D. CORNIDES însuși mai întîi peste așteptare m-a cercetat în Viena, și după aceea mai de multe ori, căruia i-am arătat toate manuscrisăle mele, din cari mai ales s-a interesat de cele ce-i comunicai despre cumani, unele foarte vechie. Din care timp apoi atîta amiciție se începu între noi, cît numai moartea lui prea timpurie a putut să o desfacă. Așișderea și el m-a ajutat cu multe cărți și manuscripte mai rari, ce mi le-a dat spre lecțiune.

(16) Perinde de illustrata eruditissimis Commentariis suis universa Transilvania **optime meritus, nobilissimus Historiographus, IOSEPHUS BENKŐ, multum me litterariis suis adminiculis adiuvit, donec ob amplissima sua Merita propter brutalem furorem, et invidiam eorum, qui de Publico bene mereri studentes, cane peius, et angue detestantur, pari mecum fato, et calamitati involutus non fuisset!**

(16) Asemenea și preameritatul de *Transilvania*, pre carea o a ilustrat cu comentarie prea erudite, și preailustrul istoriograf Jos. BENKŐ, încă mult m-a ajutat cu ajutoarele sale literare, pînă ce, pentru multele lui merite, din partea celor ce urăsc pre oamenii bine meritați de patrie, în asemene soarte ca și mine, din invidie și mînie brutale fu învăluită în mari calamități.

(17) Fuit quoque Viennae peculiaris meus Fautor, Protector, et Patronus Excell. D. IOSEPHUS GARAMPI, Archiepiscopus, Episcopus Montis Falischi, et Corneti, apud Augustissimam Caesaream Regiam Aulam Vindobonensem eotum Nuntius Apostolicus, mihi summa cum indulgentia, et benignitate liberum quovis tempore accessum praebens ad Bibliothecam Nunciaturae Apostolicae, **imo ipse ultro excutiens ad scopum meum, et materiam pertinentes Libros, et Manuscripta, eorumque liberrimam mihi concedens descriptionem, et usum.**

(17) Un patron distins al mieu în Viena a mai fost și Exc. d. IOS. GARAMPI, a[rhi]ep[isco]p[ul] și episcopul din Falisci și la Preaaugusta Curte Împărătească din Viena numțiu papale, carele totdeauna cu cea mai mare bunătate mi-a dat intrare la bibloteca nunțiaturei apostolice, ba însuși căuta cărțile și manuscriptele ce-mi puteau șerbi pentru scopul mieu și mi le lăsa în deplină libertate de a le decopia și uzua.

(18) Excell. Ill. ac. RR. D. IGNATIUS DARABANT, hodiernus Graeco Catholicus Episcopus Magno-Varadinensis, tunc Monasterii Balasfalvensis SS. Trinitatis Ordinis S. Basilii M. Praepositus, Episcopi Fogarasiensis Vicarius Generalis, et Causarum Auditor Generalis, pater, et nutritius meus dulcissimus, sua auctoritate, et iudicio effecit, ut Romam Anno 1774 mitterer pro altioribus studiis; qui inde reversum me benignissime semper tractavit, et protexit, quin postea etiam, ubi nuncium vitae monasticae misissem, constanti me gratia, auxilio, patrocinioque ad haec utque tempora fovere dignatus est. Atque, ut cetera magna, et singularia in me eius beneficia nunc non attingam, dum munere Directoris innocenter exutus, aliisque gravioribus

(18) Exc[elența] sa d. IGNAȚIU DARABANT, episcopul de acuma gr[eco[-catolic al Oradiei Mari, iar pre autnci prepositul Monasteriului S. Treimi al basiliților în Blaj, și vicariu generale al Episcopiei Făgărașului, precum și președinte scaunului de judecată, părintele și crescătoriul mieu cel prea dulce, cu autoritatea și judecata sa făcu de am fost trimis la Roma în a. 1774, pentru studie mai înalte, iar după reîntoarcere totdeauna foarte cu blîndețe m-a tractat, încă și după ce m-am lăsat de viața monastică, de pururea Și, ca să nu ating aici toate binefacerile lui cele mari și a binevoit a mă ajuta cu grația și favoarea sa pînă acum. multe spre mine, destul va fi să amintesc că pre cînd fui destituit din directură fără culpă și pentru binele ce am

iniuriis lacessitus, et pluribus calamitatibus insons ob publica commoda per me fideliter promota, exagitatus fuissem, tunc me querelas meas iustissimas Throno Regio substernere meditantem, et ob id Viennam A. 1796 ascendentem, non exoratus viginti Aureis inopem peregrinum sponte sua donavit! Haec, haec est vera Christiana, et Apostolica Charitas! succurrere afflictis, et dereclitis, que maxime egent, tempore. Tales ipse etiam Deus hilares Donorum datores diligit, et remuneratur; qui ut cenduplum Eidem pro me, aliisque retribuat, dum vivam, exorare gratus, plusque non desinam.

(19) Prima Principia Latinae Grammatices ad usum Scholarum Valachico-Nationalium quibus propter maiorem incipientium Puerorum facilitatem adiecta est Valachica Lingua. Balasfalvae typis Seminarii Dioecesani 1783, 8—vo pag. 184. **Eadem Hungarice, et Germanice separatim ibidem edi curavi, adiecta Valachica ubique Lingua.**

(20) Gramaticam Valachicam, **supra sub Nro. 12, redductam a V. Cl.** Samuele Klein **compsitam, additis novis pluribus Regulis, et Observationibus adauxi, in meliorem ordinem redegi, et Dialogis aliquot locupletavi, ac tandem communibus meis, illius, et aliorum Seminarii S. Barbarae Alumnorum expensis typis etiam excudi curavi.**

(21) Alphabeta **Normatica duo edidi, unum in Primariae Scholae-Balasfalvensis, aliud vero in usum ceterarum Trivialium Transilvaniae Scholarum. Prius quatuor Linguis, utpote Latinae, Hungaricae, Germanicae, et Valachicae Litteris constabat: posterius solum Characteres Valachicos exhibebet. Utrobique Tabellae de Litteris, Syllabizatione, et Lectione ad amussim exactae continebantur.**

(22) Pie defunctus Ill. ac RR. D. Episcopus Fogarasiensis, PETRUS PAULUS ARON de BISZTRA, circa A. 1757 duos edidit Catechismos. **Ex his, Lingua Latina compositus, erat fusior, adeoque Clero Juniori potius, quam Adolescentiae scholasticae destinatus. Alter rursum idiomate Valachico conscriptus, admodum brevis, et compendiosus, minus idoneus repertus est pro novis Scholis Normalibus Valachicis. Eapropter iussus sum talem novum** Catechismum **concinnare, qui omnimode conformis esset recenti Normalium Scholarum docendi Methodo; qualem etiam illico ad**

făcut publicului cu toată credința, am fost espus la multe și grele injurie și calamități, și atunci vrînd io a mă duce la Viena în 1796 și a-mi așterne plînsorile mele cele prea derepte înaintea tronului împărătesc, de bunăvoie și nerugat m-a ajutat în sărăcia-mi cu 20 de galbeni! Asta este adevărată carietate creștinească și apostolică, a ajuta pre cei amărîți și părăsiți, cînd au lipsă de ajutoare. Atari dătători de ajutoare cu inimă bună iubește și D-zeu și le răsplătește, căruia ca pentru mine și pentru alții însutit să-i retribuie, nu voi înceta a mă ruga niceodată cu mulțămită.

(19) Titlul acestei cărți este, latinește, *Prima Principia Latinae Grammatices, quae ad usum Scholarum Val[achico]-Nationalium, propter majorem incipientium Puerorum facilitatem, adjecta Val[achica] lingua, in hunc ordinem redegit, ac typis edi curavit G[orgius] G[abriel] Sinkai etc.* Același și în limba ungurească și germanică le-am edat, adăugînd și cea românească.

(20) *Gramatica limbei romjnești*, latinește, vezi mai sus, nr. 12, compusă de *Sam[uil] Clain*, adăugînd mai multe regule și note o am înmulțit, ordinat și cu vreo cîțiva dialogi o am înavuțit, și în urmă cu spesele noastre și ale altor alumni din Seminariul S. Barbare o am și dat afară în tipariu.

(21) Două *Abecedare* normalice am edat, unul pentru școala primară din Blaj, altul pentru celelalte școale sătești din Tr[ansilva]nia. Cel de întîi în 4 limbe: latinește, ungurește, nemțește și românește, cu literele lor; iar al doile numai cu litere românești. Întru amîndouă erau cuprinsă tabele de litere, silabisare și lecțiune după regulă esactă.

(22) Repausatul episcop. *P. P. Aron* de Bistra, pre la a. 1757 edă în Blaj două Catehisme, unul în limba latină mai pre larg și așa mai acomodat pentru clerul tînăr decît pentrul tinerimea scolastecă, iar celălalt în limba românească, foarte pre scurt, de aceea neacomodat pentru nouăle școale normali românești. Din care cauză mi se demandă a compune un alt *catehism*, care să fie cu totul conform noului metod de învățătură în școalele normali; care l-am și compus numaidecît și care și pînă astăzi se prelege nu numai în toate școalele acestea, ci e foarte studiat și de acei cle-

paravi, et qui nunc non tantum in hisce Scholis ubique praelegitur, verum ab iis etiam Clericis assidue teritur, qui Sacerdotio initiandi prius ex Doctrina Christiana ante susceptos ordines rigorosum subire debent Examen. Parochis etiam est magno subsidio, dum passim ex eo neo-sponsos, et sponsas ante initum Matrimonii sacramentum instituunt, et examinant.

(23) Arithmeticam Valachicam, quantum scio, ante me nemo in lucem protulit. Hanc ego systematice deduxi, et captui puerorum facillima, et clarissima methodo proposui.

(24) Duodecim annorum spatio, quibus regundis per Magnum Transilvaniae Principatum Scholis Trivialibus Valachicis praefui, nunquam ab iis visitandis, emendandis, augendis, firmandisque destiti. Nec intermissae curae meae, et conatus sua caruere successu. Etenim me urgente, et agente ad tercentas usque excrevere. Salarium meum ordinarium erant universim Rhfloreni 300. In Visitationes tamen annuas harum Scholarum factae intineris Expensae titulo Diurnorum refundebantur mihi e communi Nationalium Scholarum fundo. Regnante Augg. IOSEPHO II. Imp. et Rege Apost. ter successive omnes, et singulas Valachicas Scholas Nationales adactus sum visitare, et de earum statu, progressu, ac institutionibus officiosam praesentare Informationem. Quid denique pro harum incremento, stabilitate, et flore praestiterim, duo sequentia atestabuntur Documenta. Primum est Supremi Inspectoris omnium in Transilvania Nationalium et Romano- et Graeco-Catholicarum Scholarum sequens:

„Exhibitorem praesentium, Dominum Georgium Sinkai, Scholarum Nationalium Graeci Ritus unitarum Directorem, a tempore, quo hocce Scholarum Institutum viget, omnibus Officii sui partibus non minori studio, quam dexteritate satisfecisse omnibusque viribus adlaborasse, ut inter suae Nationis Iuventutem Ingenii, Morumque Cultura, saniores-que de Officiis civicis Notiones propagentur, requisitus adtestor. Cibinii die 19. Augusti 1792.

(L. S.) I. Lethenfeld m. p.
Scholarum Natinalium
primarius Inspector."

rici, care vrînd a se hirotoni preuți înainte de hirotonie au de a pune esame reguros din învățătura creștinească. Încă și parohilor e de mare ajutoriu, fiindcă dintr-însul mai toți învață pre persoanele ce vor a se căsători cele de lipsă și le examinează.

(23) *Aritmetica românească*, în cît știu, înainte de mine, altul nu a edat. Io o am dedus în sistemă și o am propus pentru preceperea pruncilor după un metod mai ușor și mai chiar.

(24) În curs de 12 ani, în cari am fost pus directoriu peste toate școalele sătești românești din Tr[ansilva]nia niceodată nu mi-am pregetat a le cerceta, înderepta și a le întări, dar nici au rămas fără rezultat îngrijirile mele, fiindcă la stăruința mea numărul s-a ridicat pînă la 300. Salariu mieu ordinariu preste tot erau 300 florini, însă spesele de preste ani ce se făceau cu vizitațiunea acestor școale se refundeau sub titlul de diurne din fundul generale al școalelor naționali. Sub împăratul IOSEF II, de trei ori am fost necesitat a vizita toate școalele românești, una cîte una, și a da oficioasă relațiune despre starea, progresul și dispozițiunile acelor școale naționali. În urmă, cît am lucrat pentru creșterea, întărirea și înflorirea acelora, vor documenta următoarele două atestate. Cel dintîi este de la inspectoriul tuturor școalelor normali din Tr[ansilva]nia romano și greco-catolice, care urmează:

„Fiind solicitat, certific că prezentatorul celor de față, domnul *Gheorghe Șincai*, directorul școlilor naționale unite de rit grecesc, în timpul de cînt ființează această rețea de școli, a dus la îndeplinire, cu nu mai puțin zel decît cu cîtă îndemînare, toate îndatoririle serviciului său și s-a străduit din răsputeri ca cizelerea minții și a moravurilor, precum și noțiunile mai sănătoase privind obligațiile civice să se răspîndească în rîndurile tineretului națiunii sale.

L. S. *I. Lethenfeld, m. p.*,
inspector șef al școlilor
naționale."

Secundum est Cleri Graeco-Catholi Dioecesani Fogarasiensis tale:

„Nos almae Dioeceseos Fogarasiansis ubi convenissemus ad praestandum Sacratissimo Imperatori, et Principi, Domino FRANCISCO II. Domino Nostro Clementissimo, Fidelitatis Homagium, Generosus Georgius Sinkai, **Scholarum Nationalium Graeco-Catholicarum in Magno hoc Transilvaniae Principatu Director, Nos demisse requisivit, ut sibi Testimonium quoddam super Meritis, quae in erigendo, dirigendoque Scholas posuit, benevole impertiremur; cuius petitioni deferentes testamur, eum iam inde ab exordio erectarum in hac Dioecesi Scholarum Nationalium sedulo adlaborasse, ut Litteratura, Ingeniique Cultura, in Iuventute magis, ac magis plantetur, et propagetur, et que scopum hunc adsequatur, praeter quod Candidatos ad Magisterium omni cum Sedulitate instruxerit, Scholas quoque dum, et quando ab Excelso Regio Gubernio iussus est, ita visitasse, ut nullis unquam Fatigiis, quid quod saepe nec propriae quidem Valetudini pepercerit, Quo vero Zelum hunc suum in Emolumentum Nationis, et Publici magis contestaretur, complures Libellos Normales in publicam Iuventutis utilitatem partim ex germanico idiomate in Valahcicum vertisse, partim proprio favore, ac labore in lucem publicam edidisse. Cuius Zelum, seduloque impensum in publicum Iuventutis Scholasticae Emolumentum Laborem condigne respicientes, dignum eum censemus, quo Fatigiorum suorum pro Publico exantlatorum Meritam in condignam Reflexionem sumatur, et eorum, quorum opera in promovenda sua Fortuna uti vellet, singularem Recommendationem praesentis Testimonii Nostri vigore promereatur. Dabatur e Congregatione Dioecesanorum Archidiaconorum Balasfalvae 18-va X bris 1792.**

(L. S.) Per Demetrium Káján

m. p. Notarium Generalem Cleri Graeco-Catholici Fogarasiensis."

Al doilea e din partea clerului gr[eco]-catolic din dieceza Făgărașului, acesta:

„Noi, protopopii greco-catolici ai binecuvîntatei dieceze a Făgărașului, cu ocazia intrunirii noastre pentru a jura credință sacrosanctului împărat și principe, domnului Francisc II, preamilostivul nostru stăpîn, am fost rugați cu supunere din partea onorabilului *Gheorghe Șincai*, directorul școlilor naționale greco-catolice din acest Mare Principat al Transilvaniei, ca să eliberăm pe seama lui un oarecare testimoniu referitor la meritele sale cîștigate în ridicarea și diriguirea școlilor; dînd curs acestei cereri, atestăm că dînsul, chiar de la înființarea școlilor naționale ridicate în această dieceză, s-a străduit cu sîrg într-aceea ca știința de carte și poleirea minții să fie din ce în ce mai bine împlîntate în tineret și să fie propagate, precum și că, pentru atingerea acestui scop, nu numai a instruit plin de zel pe candidații la dăscălie, ci de fiecare dată cînd înaltul Guberniu Crăiesc i-a poruncit, în așa fel a vizitat școlile, încît nici o trudă, nici chiar propria sa sănătate să nu o precupețească.

În plus, animat de intenția de a-și arăta zelul pentru propășirea cît mai grabnică a națiunii și obștii, pe de o parte a tradus pentru uzul tineretului numeroase manuale de școală elementară din limba germană în românește, iar pe de altă parte le-a și dat la iveală, cu propria inițiativă și osteneală. Luînd, deci, în considerare dăruirea acestuia și statornicia lui rîvnă în munca de obștească ridicare a tineretului școlar, l-am socotit pe bună dreptate demn de meritul osîrdiei sale depuse în folosul comunității să-și dobîndească cinstea cuvenită și ca, în virtutea testimoniului nostru de față, să fie învrednicit de deosebită ocrotire a acelora de a căror lucrare ar vrea să se folosească spre îndreptarea sorții sale. Blaj, 18 decembrie 1792.

(L. S.) Prin *Demetriu Căian*,
protonotar al veneratului cler
greco-catolic al Făgărașului."

(24) Ab obitu Augg. IOSEPHI II. audaciores redditi hostes Nationalium Scholarum, per diversos occultos gyros me eo usque insontem suffodicarunt, donec etiam ceu perniciosorum quorundam effictorum Germanicorum principiorum falso actum reum praegesto Directoris munero non exuerunt. Sic a Fortuna fere derelictus, retraxi me sub alas faventissimi mihi Transilvaniae Magnatis, III. D. Danielis **Comitis** Vass de Czege, **Camerarii Regii, Consortisque eius Ill. D.** Clarae **Szerentsi. In Aula eorum integro sexennio moratus, tres eorundem filios Comites,** Thoman, Ioannem, **et** Georgium, **e quibus Transilvania magna speranda habet fulera, Bonis Artibus, et Scientiis institui; praeterea in Bonis illorum Oeconomiae curam gessi, et ab Officialibus rationes exegi: quibus rebus factum est, ut Studia mea privata seponere, culturamque mei litterariam tantisper negligere debuerim.**

(25) Historiae Daco-Romanae, **sive** Valachicae **tantis a me olim curis, vigiliis, adparatibusque consignatae, oblivisci non poteram. Ac ideo ubi nominatorum trium iuvenum Comitum sexennalem Educationem, Institutoinemque terminassem, gratiis solennibus actis, Aulam eorum deserui, meque in Hungariam Magno-Varadinum contuli; inde opportunam adoperiens occasionem Pestinum, Budamque petendi, ibique pro eiusdem plenitudine, et perfectione tam ex** Grammatophylacio Diplomatico-Historico Kovachichiano Budensi, **quam et ex** Pestana Regnicolari Bibliotheca Széchényiana, **si quae forte adhuc bona fortuna nancisci possem, comparandi Subsidia, Additamentoque. Ut hactenus vero a me ea est condita, tria iam vastissima, aliquot centenas philiras complexa, explet in folio Volumina.**

(24) Magno-Varadinum adveniens a veterano Patrono, et Protectore meo, Excell. D. Praesule IGNATIO DARABANTH admodum grato, benignoque sum exceptus animo: hospitali eius Mensae quotidie adsidere iussus, hospitium illico accepi in eius Tusculano suburbano amoenissimo, unde hancce scribo Elegiam.

(25) Post depromtum meum Suae Episcopali Excelentiae humillimum Obsequiosum Cultum, sacraeque Dexterae defixum Osculum, princeps cura fuit mihi, et obligatio RR. DD. Graeco-Catholicos Canonicos salutandi, quos omnes incolumes, mihique, ut olim, ita nunc addictissimos com-

(24) După moartea împăratului IOSEF II, neamicii şcoalelor naţionali, devenind mai audaci, pe căi ascunse întru atîta m-au săpat pre nedreptul, pînă ce m-au scos din postul de directoriu, inculpîndu-mă că aş fi părtaş unor principie periculoasă germanice. Aşa, părăsit de soarte, mă retraşi sub aripele gratiosului mieu patron, d. comite *Daniele Vass de Ţaga* şi doamnei sale, d. *Clara Szerentsi.* În curtea lor petrecînd 6 ani întregi, am educat pre trei ai lor fii: *Toma, Ioane* şi *Georgiu,* de la cari Tr[ansilva]nia are să aştepte multe bune, învăţîndu-i artile bune şi ştiinţele. Totdeodată purtai grigea economiei în moşiele lor, şi am tras socoteala cu dregătorii lor, prin care se întîmplă de fui necesitat a lăsa încîtva la o parte studiele mele private şi cultura literară a mea însumi.

(25) Însă de *Istoria românilor din Dacia,* ce o scrisesem cu atîta grige, priveghiare şi aparate, nu putui să-mi uit. De aceea, terminînd educaţiunea a numiţilor trei tineri şi mulţămind după cuviinţă, părăsii această curte ospitale şi plecai către Ungaria, la Oradea Mare, de aici aşteptînd ocaziunea binevenită de a merge la Budapesta, şi acolo spre completarea aceleia, a-mi cîştiga ajutoarele şi suplementele ce aş mai putea afla, atît în gramatofilaciul diplomatic-istoric al lui Kovachich din Buda, cî şi cu Biblioteca Seceniană a ţărei, în Pesta. Încît însă pînă acum e scrisă de mine, împle trei volume foarte mari în folio, cu mai multe centene de coale.

(24) În Oradea Mare sosind, fui prea bine acceptat de vechiul mieu patron, Exc[elenţa] sa. d. episcop IGN[ATIE] DARABANT, care în toate zilele m-a pus să şed la masa lui şi mi-a despus locuinţa în preafrumoasa sa grădină din subcetate, de unde am şi scris această elegie.

(25) După prezentarea veneraţiunei mele şi sărutarea sfintei derepte a Exc[elenţei] sale episcopeşti, întîia grige a mea fu să salutez după detorinţă pre Rm. DD. canonici de ritul grec, pre cari i-am aflat pre toţi în deplină sănătate, şi mie foarte amici, ca şi mai înainte, şi ceea ce cu mare

peri; quin, quod gratus, observansque debita cum gratitudine, et gratiarum actione recolere debeo, ex iis nonnulli, utpote: RR. DD. Samuel Vulcan, Iosephus Szilágyi, Simeon Bran, Ioannes Korneli, et Nicolaus Vitéz, me postea Budam abeuntem gratuitis pecuniariis Donis una cum laudato munificentissimo Praesule suo liberaliter sublevarunt, et refoverunt. Hic trimestre fere exigens, dum curiosus in nostrorum hominum Occupationes litterarias inquirerem, en! laetus comperi RR. D. SAMUELEM VULCAN, Lectorem, et Canonicum, ac Vicarium in Spiritualibus Episcopalem, et Causarum Auditorem Generalem, Virum omnigena Eruditiones Ornatissimum, et Humanissimum, habere ad typos paratum unum Volumen elaboratissimarum Dogmatico-Moralium Concionum Valachicarum. — Saepius invisi RR. D. GEORGIUM FARKAS, Archipresbyterum, seu Praepositum Maiorem, et Canonicum, eundemque semper legentem, scribentemque deprehendi. Quaerebam, cui rei operam daret? reposuit se nunc distineri consinnando lingua Valachica in usum Parochorum Commentario, seu Interpretationi Psalmorum Davidicorum. Tum in medium depromsit reliqua Opera sua iam perfecta, typos praestolantia, quae sunt sequentia:

1-o) Universa Veteris, et Novi Testamenti Historia Ecclesiastica, inde a Creatione Mundi, usque exitum Seculi XVIII. inclusive. Vasta duo Volumina in folio Opus Originale Valachicum.

2-o) Commentarius in totum Novum Testamentum pro usu Parochorum. Opus aeque Valachicum, vastum Volumen in folio, ex optimis, probatissimsque Interpretibus conflatum.

3-o) Dissertatio latina de Cyclo Paschali, in qua, praeter multa alia perquam utilia, et critica decisa, ostenditur, evinciturque Calendarium Gregorianum rationabiliter praeferri debere Iuliano. Opusculum in Mssto KII. Constans philiris,

mulțămită am de a recunoaște, unii dintr-înșii, precum Rm. DD. *Sam[uil] Vulcan, Ios[if] Selăgian, Sim[ion] Bran, Ioane Corneli* și *Nic[olae] Vitez*, cînd în urmă plecai la Buda, binevoiră, împreună cu preagrațiosul episcop, a mă ajutora cu bani de călătorie, din bunăvoia lor. Aci, petrecînd trei lune de zile și din curiozitate vrînd a cunoaște ocupațiunile literare ale bărbaților noștri, iacă, cu bucurie aflai cum că r[everendisi]m[ul] d. SAM[UIL] VULCAN, canonic, vicariu generale și președinte scaunului de judecată, bărbat dotat cu tot felul de erudițiune și umanitate, are un volume de *predice dogmatice-morali în românește* prea bine lucrate și gata de tipariu. Mai adeseori cercetai și pre r[everendisi]-m[ul] D. GEORGIU LUPUL, protopresbiter sau preposit mare și canonic, și totdeauna-l aflam scriind sau legînd. Întrebînd io că cu ce se ocupă, îmi rsăpunse că cu compunerea unui *comentariu sau aplicațiunea a psalmilor lui David* în limba românească, spre usul parohilor. Totdeodată îmi arătă și celelalte opere ale sale terminate, gata de tipariu, și adecă:

1) *Toată istoria beserecească a Vechiului și Noului Testament*, de la începutul lumei pînă la capetul secolului al XVIII-lea; două mari volume in folio. Op românesc originale.

2) *Comentariu în tot Noul Testament spre usul parochilor* op asemenea românesc, într-un volume mare in folio, cules din explicatorii cei mai buni și mai probați.

3) *Disertațiune latinească despre ciclul pascale, în care, afară de alte multe foarte folositoare și adeverite, se arată și se demustră cum că Calendariul nou e cu mult mai rațională și mai preferit decît cel vechiu.* Cărticică în ms. de 12 coale.

Jam, quae, quaeso, his aptiora, meliora, salubriora, et efficaciora esse possunt Praesidia Clerum, Populumque Valachicum desertum, et incultum desideratis opportunis Humanitatis, et Christianitatis Principiis, Dogmatibusque imbuendi, percolendi, et politiorem reddendi? si illa typis publicis excuderentur, et legenda, usurpandaque utrique benefice concederentur!! — — An non sacra etiam Unio **ocyus acceleraretur Lectione horum subsecuta convictis de Veritate tot millium Rudium Animis!! — — Librorum Lectio certissimum exstitit semper propagandae, conservandaeque Religionis Adminiculum!! — —**

(26) Orexim eius visendae, **consulendaeque mihi iam dudum moverunt Celeberrimi** Martini Georgii Kovachich Vestigia Comitiorum, apud Hungaros ab exordio Regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum Diem celebratorum. **Budac 1790. in quibus pag. 500 reonitantur ersque inedite** Ludovici II. **Hung. Regis Regales, ad** Ioannem de Zapolya, **Transilvaniae Vaivodam Buda A. 1518 datae, ex huius Eruditissimi, mihique Amicissimi Viri** Rerum Hungaricaum Rariorum Colectione **exscriptate.**

(27) Ex supra luadato RR. D. Samuele Vulcan, **qui tunc** Leopoli **in Regio Generali Graeco-Catholico Seminario Vice-Rectoris munere defungebatur, intellexi eum A. 1789 pro quadam Altiorum Studiorum Cathedra** Zamosciensi **in Universitate Leopoliensi Concursum Litterarium summa cum adprobatione, et adplausu perfecisse.**

Deci, vă rog, ce ajutoare mai bune și mai folositoare pot să fie pentru clerul și poporul român cel părăsit și necult, spre a-l adăpa, învăța și cultiva cu principie și învățături umane și creștinești, atît de dorite și acomodate, dacă s-ar eda în timpuriu și s-ar da în mînule lor amîndorora spre lectură și uzuare? Au nu și s[fînta] unire mai curînd s-ar ajutora prin lecțiunea acestora, urmînd și convingîndu-se despre adevăr atîte mii de suflete neînvățate? Lecțiunea fu ajutoriul cel mai cert totdeauna întru lățirea și conservarea relegiunei.

(26) Dorul de a o vedea și consulta de mult mi l-a fost mișcat cartea lui *M. G. Kovachich despre urmele adunărilor dietali la unguri, de la începutul domnirei lor în Ungaria pînă în ziua de astăzi*, în Buda 1790, în care la pag. 500 se află scrisoarea regelui *Ludovic II*, al Ungariei din a. 1518, în Buda, către *Ioane Zapolia*, vaivoda Tr[ansilva]niei, pînă aci inedită, luată din colecțiunea de lucruri mai rare ungurești a acestui preaînvățat și mie amic bărbat.

(27) Din mai sus lăudatul r[everendisi]m[ul] d. SAM[UIL] VULCAN, care atunci se afla ca vicerectoriu în Seminarul regiu gr[eco]-catolic generale din *Lemberg*, am știut că el în a. 1789 în Universitatea de la Lemberg a făcut concurs pentru o catedră profesorale mai înaltă la *Zamosc*, cu mare laudă și aplauz.

TIPOGRAFIA DIN BLAJ ȘI CONSUMUL DE HÎRTIE (1787—1821)

Protocoalele contabile ale tipografiei din Blaj[1] conțin numeroase și variate informații care reflectă amănunțit activitatea desfășurată anual, lunar și, uneori, cotidian în oficina de la confluența Tîrnavelor. Cu privire la utilizarea hîrtiei, cuprinsul lor relevă sursele de aprovizionare, în ce mod se efectuau transporturile, stocurile deținute anual, valorificarea produsului manufacturat respectiv în procesul imprimării, vinderea sa etc.

Conform inventarului din 28 februarie 1787 tipografia dispunea de 10 legături, 16 „cărți", hîrtie păstrată „in domo libraria",[2] păsindu-se așadar spre vremurile tulburi ale războiului ruso-austro-turc al anilor 1787—1791 cu un existent foarte redus. Revirimentul tipografic anunțat din vara anului 1791 și încununat prin imprimarea *Bibliei* în 1793—1795 a impus desigur folosirea unor spații suplimentare pentru depozitarea stocurilor importante de hîrtie pe care și le-a asigurat oficina. În 1795, cînd se cumpăra arsen, valorînd 15 creițari, pentru a stîrpi șoare-

---

[1] Materialul documentar a fost descris amănunțit anterior. Vezi C. Tatai-Baltă, T. Smericinski, *Din activitatea tipografiei de la Blaj (1787—1821), reflectată de un material arhivistic*, în *Apulum*, XIX, 1981, pp. 245—6. Cu privire la hîrtie autorii au relevat, la pagina 248, unele informații privind sursele de aprovizionare, faptul că se folosea hîrtie autohtonă dar și importată etc. S-au referit concret la cantitățile cumpărate în 1791 pentru imprimarea *Acatistului*, în 1792 pentru tipărirea *Bibliei*, ca și la cele furnizate în 1800—1801 de către Martin Hochmeister. Au apreciat și prețurile unor sorturi de hîrtie etc.

[2] S-au conturat două opinii cu privire la existența unei librării proprii Blajului „epocii luminilor". Astfel, Cornelius Dima-Drăgan a avansat ideea, bazat pe comerțul activ cu cartea la confluența Tîrnavelor (vezi *Un ensemble bibliologique roumain de Transylvanie daté de l'année 1777...*, în *Studia bibliologica. Quarterly of Bibliology and Bibliophily*, IV, 1/1980, pp. 37—45), iar autorii susmenționați au respins-o atribuind categoric vînzările de carte în Blaj tipografiei (vezi C. Tatai-Baltă, T. Smericinski, *op. cit.*, p. 250). Deși vînzarea-cumpărarea cărților tipărite la Blaj era oficiată de către prefectul tipografiei care de altfel ținea cu meticulozitate și evidența stocurilor, iar „domus libraria", menționată în 1787, existentă și în 1777(!), era un loc de depozitare a tipăriturilor, a hîrtiei disponibile și chiar a unor ustensile necesare legătoriei de carte (loc în care se putea practica uneori chiar munca respectivă), acest corp distinct al oficinei din Blaj se individualiza și ca librărie. Acolo era librăria tipografiei din Blaj, locul de unde se puteau procura cărți, hîrtie etc.

cii „e(x) domibus papyraceis“,[3] extinderea locurilor de depozitare era deja săvîrșită. Un asemenea spațiu a existat la Mănărade lîngă Blaj. Folosit cu certitudine în 1800[4] și 1802,[5] el era identic cu depozitul în care se păstra, tot acolo, o parte din stocul tipăriturilor blăjene. Aceeași dublă funcționalitate se poate atribui și unei alte magazii aflate „in tractu seminariale“[6].

Din 1 martie 1787 pînă în 15 iunie 1791 nu s-a achiziționat de loc hîrtie, ca și în 1787,[7] sau din 1 mai 1818 pînă în 30 aprilie 1821[8]. Cantitatea relevată de inventarul din 1787 s-a epuizat pînă la finele lunii februarie 1790, lipsa hîrtiei devenind totală, ca urmare a crizei generale adîncite de război, pe parcursul întregului an financiar 1790/1791. La asigurarea unei rezerve importante de hîrtie, spre sfîrșitul războiului și imediat după restabilirea păcii, au contribuit prin deplasările lor la Sibiu tipograful Ștefan Huszi (?—1817),[9] prefectul oficinei Dimitrie Caian senior (1754—1831)[10] și canonicul Gherman Peterlaki (?—1811), viitorul prefect. Din 1 martie pînă în 31 octombrie 1792 cantitatea totală de hîrtie aflată la dispoiția tipografiei a depășit 400 legături, iar stocul anului 1796 s-a ridicat la peste 500 legături. Este plauzibil ca și existentul perioadei 1 noiembrie 1792—21 noiembrie 1795[11] să fi fost tot atît de considerabil, dată fiind activitatea tipografică susținută a oficinei. Mai ales anii 1797, 1798 dar și 1804[12] înregistrau sub aspectul stocurilor deținute alte regresuri substanțiale. Nu sînt cunoscute totalurile cantităților de hîrtie disponibilă ale perioadei 1 mai 1818—30 aprilie 1821,[13] cînd a fost traversată din nou, o accentuată criză a activității tipografice.

Hîrtia se procura de preferință, pînă în 1803, din Sibiu, iar anilor 1804—1807 le este caracteristică orientarea asiduă spre moara din Gurghiu. Dacă în 1791 și probabil 1792 s-au făcut tranzacții direct cu moara de pe Cibin,[14] cantități însemnate au fost cumpărate apoi, în 1800, 1801

---

[3] *Rationes Typographiae Balasfalvensis (1787—1821)*, f. 298 r (Titlul, adoptat în prezentul studiu, va fi prescurtat în continuare, sub forma *Rationes*... El desemnează registrul cu evidențele contabile ale tipografiei de la confluența Tîrnavelor, deținut de către Muzeul orășenesc-Blaj, cu numărul de inventar 1269).

[4] *Ibidem*, f. 248 r.

[5] *Ibidem*, f. 253. v. De menționat totodată că transportul a 10 legături din Mănărade la seminar costa, în 1803, 30 creițari (*Rationes* . . ., f. 257 v)

[6] Semnalată și de C. Tatai-Baltă, T. Smericinski, *op. cit.*, p. 246.

[7—8] Anexa III.

[9] În cursul anului financiar 1791/1792 a mers de trei ori la Sibiu: în 15 iunie 1791, cînd a făcut și proba produselor morii de pe Cibin (*Rationes*..., f. 115 r), în 5 octombrie 1791 (*Rationes*..., f. 118 v) și în 6 decembrie 1791 (*Rationes*... f. 120 v). Pentru aceste deplasări efectuate „in coemptione papyrii pro Octoich, et Bibliis“ tipografia i-a achitat 7 florini renani, 30 creițari (*Rationes*..., f. 128 r). Apoi cînd s-au cumpărat cele 272 legături pentru imprimarea Bibliei, în 30 aprilie 1792, a fost alături de prefectul tipografiei și de canonicul Gherman Peterlaki (*Rationes*..., f. 134 r).

[10] Prefect în intervalul 1 martie 1791—31 octombrie 1792, după cum denotă semnăturile sale de la filele 130 v. 140 r. 151 r.

[11] Interval care corespunde unei lacune a informațiilor.

[12—13] Anexa I.

[14] De vreme de tipograful Stefan Huszi a făcut, cu ocazia primei sale deplasări la Sibiu, cea din iunie 1791, proba hîrtiei chiar la moară.

și 1802, de la Martin Hochmeister[15]. Relațiile strînse cu Gurghiul din 1804 pînă la 1808,[16] ca și faptul că i s-au achitat, la începutul perioadei, arendașului morii din localitatea respectivă, 20 florini renani „in rationem fatigii"[17] sugerează încbeierea și respectarea unui contract între producător și consumator. O singură dată, în 1807, este consemnată procurarea din Sibiu, pe lîngă cîteva legături produse local, a unor cantități de hîrtie „ab Orláth" și „ex Hungaria". Altă sursă de aprovizionare a fost, pe parcursul anilor 1803 și 1807, moara din Făgăraș[18]. Deși în 1806 se expedia o scrisoare la Deva „in raionem papyrii",[19] relațiile cu manufactura din apropierea localității menționate nu au luat amploare.

Cea mai mare cantitate de hîrtie, 408 legături și 5 „cărți"[20] valorînd 1796 lforini renari, 28 creițari a ofst cumpărată din 1 martie pînă în 31 octombrie 1792, iar costul total al achizițiilor anului 1807, reprezentînd 355 legături, atingea 1998 florini renani, 30 crețari[21]. Pe de altă parte însă, în opt ani ai perioadelor cercetate nu s-a procurat hîrtie de loc.

Sursele documentare examinate nu specifică decît sporadic modul efectuării și costul transportului hîrtiei din diferitele locuri de aprovizionare. Cheltuielile respective erau cuprinse uneori în suma totală plătită pentru o cantitate dată de hîrtie,[22] sau, dacă nu sînt conținute, fără a fi specificate în celelalte costuri ale transporturilor anuale, le suporta furnizorul. Doar în 1791/1792 tipografia a plătit integral, distinct, transportul celor 252 legături achiziționate de la moara din Sibiu. El reprezenta 3% din prețul de procurare a cantității respective. Cu deosebire costisitoare a fost, în 5 și 23 februarie 1796, aducerea a cîte 120 legături de hîrtie din Sibiu, cu suma totală de 18 florini renani[23]. Astfel în condiții neprielnice, cheltuielile de transport atingeau chiar 15% din valoarea bunurilor achiziționate. În 1799 „portorium"[24] se ridica la cîte 6 creițari pentru fiecare din cele 343 legături aduse din Sibiu. Repreezntînd 3% din valoarea achiziției, suma, respectiv 24 florini renani, 18 creițari, echivala cu costul total al transportului. „Portorium" valora 10

[15] *Rationes*..., ff. 250 r, 254 r: respectiv 324 legături (cumpărate din 3 octombrie 1800 pînă în 28 octombrie 1801, cu suma de 1080 florini renani) și 123 legături (cumpărate tot „per partes" în 1802, cu suma de 430 florini renani, 30 creițari).

[16] Aneax IV. Astfel au fost achiziționate: în 1804 — 130 legături evaluate la suma de 520 florini renani, 50 creițari (*Rationes*..., 260 v), în 1805 — 211 legături, al căror cost se ridica la 911 florini renani, 45 creițari (*Rationes*..., f. 262 v), în 1806 — 190 legături, în valoare de 872 florini renani (*Rationes*..., f. 264 v), iar în 1807 — 268 legături, cu prețul de 1464 florini renani, 58 creițari (*Ratioanes*..., 266 v). În anul următor aduceau încă de la Gurghiu 138 legături valorînd aproximativ 727 florini renani (vezi *Rationes Typographiae Balasfalvensis a 1a Decembris 1807 usque 1m Maji 1818*, Filiala Arhivelor Statului Jud Alba, fond Mitropolia română unită Blaj, document neinventariat.

[17] *Rationes*..., f. 259 v.

[18] *Ibidem*, ff. 257 v—258 r; 265 v.

[19] *Ibidem*, f. 266 r.

[20—21] Anexa II.

[22] *Rationes*... f. f. 257 r: se menționa cumpărarea a 180 legături din Făgăraș cu 5 florini renani legătură; cei 900 florini renani achitați includeau și transportul.

[23] *Ibidem*, f. 299 r. Se subînțelege că hîrtia a fost adusă din Sibiu. Era hîrtie neîncleiată numărul 3 cumpărată pentru *Moralis valachica*. În aceeași zi sosea și mesagerul din Sibiu, trimis „ratione papyrii", căruia i se achitau 1 florin renan, 40 creițari și în plus 6 creițari pentru fînul necesar peste noapte).

[24] *Ibidem*, f. 245 r.

florini renani, 12 creițari și în anul următor, cînd se aducea hîrtie din Sibiu și Mănărade[25]. Era însă implicată numai o parte a hîrtiei achiziționate în 1800 din Sibiu. Restul s-a transportat cu 2 căruțe, iarna, sub supravehgerea prefectului Dimitrie Vajda (1760—1818), cheltuielile necesare deplasării ridicîndu-se la 7 florini renani, 3 creițari[26]. În 1802 „portorium" scădea de aproape 3 ori comparativ cu cel din 1799[27]. Cheltuielile anului 1805 pentru aducerea hîrtiei de la Giurgiu depășeau 5,5% din valoarea cantităților achiziționate,[28] iar procentele corespunzătoare anului 1806 au fost de 6,4 și 7%[29]. Nici costurile transporturilor achitate din fondurile tipografiei în 1807 n-au cunoscut valori mai scăzute.

Anul 1803 inregistra eforturi deosebite pentru procurarea hîrtiei. Inițial ele au vizat Sibiul, ca mai apoi interesul să se îndrepte asupra Făgărașului, iar din 1804 asupra Gurghiului. Era desigur un moment de criză a relațiilor cu importanta sursă de hîrtie pe care o reprezenta pentru blăjeni, orașul de pe Cibin. Însuși prefectul tipografiei George Demeter,[30] însoțit de un servitor („servus") și un îngrijitor al cailor („pabulus equorum") s-a deplasat cu 2 cai și o căruță, în două rînduri pentru a procura hîrtie, prima dată la Sibiu, iar a doua oară într-un loc nespecificat[31]. La rîndul său viceprefectul oficinei, Iovian Nobili,[32] a făcut o călătorie de 8 zile, cu un servitor, o căruță și 2 cai la Sibiu, de unde nerezolvînd problema procurării hîrtiei s-a îndreptat spre Făgăraș, costul deplasării fiind de 8 florini renani, 20 creițari[33]. Tot atunci erau expediate din partea tipografiei 2 scrisori și trimis un mesager la Făgăraș „in negotio papyrii"[34].

Sortul de hîrtie cel mai folosit în oficina din Blaj a fost „papyrus scriptoria" în diversele sale varietăți, a căror ordine descrescîndă valoric o reprezintă numerele 5, 4, 3, 2. Pentru tipărirea *Acatistului*[35] din 1791 a fost achiziționată varietatea superioară numărul 5, *Biblia* a fost imprimată pe hîrtie de același tip numărul 4, *Theologia moralicească* (1796)[36] pe hîrtie de scris numărul 3, iar *Abecedarul* (1796)[37], *Triodul* (1799/1800)[38],

---

[25] *Ibidem*, f. 248 r. Nu este specificată cantitatea transportată.
[26] *Ibidem. Dimitrie* Vaïda era prefectul în funcțiune.
[27] *Ibidem*, f. 254 r.
[28] *Ibidem*, f. 262 v.
[29] *Ibidem*, 264 v.
[30] Este cel care a întocmit evidențele contabile ale anului respectiv.
[31] *Rationes...*, f. 257 v. Costul celor 2 deplasări a fost de 5 florini renani, 25½ creițari și respectiv 8 florini renani, 54 creițari. Cea de-a doua călătorie a lui George Demeter s-a consumat, se pare, tot la Sibiu, sau oricum într-un centru comercial însemnat, pentru că s-au achiziționat totodată ulei de măsline, cinabru și alte materiale necesare tipografiei. Probabil tot din Sibiu au fost aduse, în același an, 34 legături de hîrtie obișnuită și 7 legături de sugativă, cu un car cu boi, costul transportului fiind de 8 florini renani.
[32] Evidențele contabile ale anului 1805 îl asociază pe Iovian Nobili prefectului George Demeter, ca viceprefect, ceea ce permite identificarea viceprefectului care activa în 1803, tot în persoana lui Iovian Nobili, împreună cu prefectul menționat.
[33] *Rationes...* f, 257 v.
[34] *Ibidem*, ff. 257 v, 258 r.
[35] *BRV*, II, 541, p. 340.
[36] *BRV*, *II*, 600, p. 385.
[37] *BRV*, II, 598, p. 384.
[38] *BRV*, II, 629, p. 420.

Theologia dogmatică și moralicească despre taine ... (1801)[39], *Apostolul* (1802),[40] *Taina Eucharistiei* (1802/1803),[41] *Theologia dogmatică* (1803/1804),[42] *Starșnicul* (1803/1804)[43] pe hîrtie de scris numărul 2. De altfel majoritatea tipăriturilor realizate în perioadele cercetate, chiar și cele din anii 1804—1897, despre care sursele documentare utilizate nu furnizează informații detaliate, directe, au avut ca suport material al textului această varietate de hîrtie.

Au fost utilizate în procesul imprimării și alte sorturi, ca „papyrus regestris", care de asemenea se producea în mai multe varietăți și „Concept". Pentru tipărirea *Articolelor militare (1799)*[44] s-a folosit „papyrus regestris numeri secundi", care costa 3 florini renani, 20 creițari legătura, tot atît la cît era evaluată, în anul următor, hîrtia de scris numărul 2. Se poate astfel aprecia că „papyrus scriptoria" și „papyrus regestris" nu diferau propriu-zis calitativ. Sort superior de hîrtie, „papyrus postalis" costa în 1802 7 florini renani legătura[45]. Pe un astfel de suport se tipăreau tot atunci 129 dalterii sau singhelii[46]. „Papyrus postalis" a servit la imprimarea unor exemplare de lux în anii 1808—1818, însă evidențele contabile investigate acum nu atestă decît cantități reduse ale sortului respectiv. Costînd 2 florini renani, 40 creițari legătura în 1800, hîrtia „Concept"[47] avea calități inferioare celei de scris număru 2, al cărei preț se ridica la 3 florini renani, 20 creițari legătura. În ciuda costului său redus, sortul respectiv nu apare decît rar în stocurile tipografiei din Blaj. Pe „charta venetica" atestată la prețul de 7 florini renani legătura se realizau, în 1792, 14 exemplare de lux ale *Acatistului*[48]. „Papyrus Ichlanensis numeri secundi" din 1796, de fapt, „papyrus Iglauersis",[49] după numele firmei producătoare era o varietate obișnuită, importată, folosită în 1797 la imprimarea a 120 dalterii[50].

Permanent apar în evidențe două categorii de hîrtie sugativă: „bibula alba" și „bibula cerulea", cu varietățile lor. „Bibula cerulea numeri quarti" costa din 1797 pînă în 1802 1 florin renan, 30 creițari legătura[51]. În anul următor, aceeași varietate, sau cea avînd numărul 5(?), era evaluată la 1 florin renan, 36 creițari legătura[52]. „Bibula numeri quinti",

---

[39] *BRV*, II, 634, p. 429; *BRV*, II, 635, p. 429; *BRV*, II, 636, p. 430; *BRV*, II, 637, p. 430; *BRV*, II, 638, p. 430; *BRV II*, 639, p. 430; *BRV, II, 640*, p. 430.

[40] *BRV*, II, 644, p. 433.

[41] *BRV*, II, 648, p. 434.

[42] *BRV*, II, 675, pp. 452—3.

[43] *BRV*, II, 674, p. 452.

[44] „Articuli militares".

[45] *Rationes* ..., f. 287 v.

[46] *Ibidem*. Pentru similitudinea dalteriilor cu singheliile vezi T. Cipariu, ***Acte și fragmente***, pp. 253—6.

[47] *Ibidem*, f. 247 v.

[48] *Ibidem*, f.

[49] *Ibidem*, f. 280 r.

[50] *Ibidem*, f. 283 r.

[51—52] Aneax IV.

desigur albă, avea în 1791/1792 prețul de 2 florini renani, 15 creițari[53]. Cantități mari de „bibula alba numeri secundi et quarti" erau înregistrate în 1796[54]. Din detalii se conturează o relație de echivalență între „bibula", de preferință „alba" și „papyrus non glutinata". Astfel „papyrus non glutinata numeri secundi" avea în 1797 prețul de 2 florini renani legătura,[55] iar sugativa albă numărul 5, cum s-a arătat, în 1792, de 2 florini renani, 15 creițari. Hîrtia neîncleiată și cea sugativă, albe, constituie cîteodată suportul unor tipărituri realizate la Blaj. Astfel sugativa albă numărul 5 a fost cumpărată în 1791/1792 la un preț convenabil pentru tipărirea *Acatistului*[56]. Ea nu asigură însă un suport propice imprimării, decît după o prealabilă încleiere cu amidon, care se realiza în tipografie, de vreme ce evidențele contabile se referă la făina, valorînd 6 florini renani, cumpărată „ad glutinandam chartam" în 1807,[57] sau la alte două merțe de făină „pro Csiriz" care costau 2 florini renani, 40 creițari în 1805[58]. Se impune relevarea faptului că, în 30 aprilie 1791, cînd se terminase tipărirea *Acatistului*, pe lîngă cele 14 exemplare „in venetica", erau luate în evidență 1228 exemplare „in ordinaria charta", fără a se face diferențieri între cele „in bibula" și „in scriptoria". Totodată hîrtia de scris numărul 5, folosită și ea la imprimare, chiar dacă valora 5 florini renani, 30 creițari legătura, nu era considerată „charta subtilis". La hîrtie neîncleiată numărul 2 s-a recurs pentru a asigura suportul material al *Cathehismului* imprimat în 1797, tot după o glutinare prealabilă[59].

Inventarul din 28 februarie 1787 consemna existența unei cantități foarte reduse de „gluten" (28 loți), care însă nu se folosea la încleierea hîrtiei[60]. Deși prezentă cu 1 legătură, 1 „carte"[61] și respectiv 14 legături, 16 „cărți",[62] la imprimarea *Articolelor militare* și a *Triodului* în 1799/1800, sugativa albastră numărul 4, inferioară celei albe, nu asigura suportul material al tipăriturilor realizate la Blaj. Sortul respectiv de hîrtie servea de obicei în procesul imprimării „ad substrata torcularis"[63] sau „pro stratis",[64] ca și la împachetarea volumelor care trebuiau expediate solicitanților.[65]

Cea mai mare cantitate de hîrtie a fost consumată în cursul imprimării celor 1225 (inițial 1248) exemplare avînd formatul „in folio" ale *Triodului* din 1799/1800, respectiv 428 legături, 12 „cărți" de „papyrus scriptoria numeri secundi", valorînd 1428 florini renani, 40 creițari și 14 legături, 16 „cărți" sugativă albastră evaluată la 22 florini renani, 11

[53] *Rationes*..., ff. 116 v, 128 r.
[54] *Ibidem*, ff. 280 r-v. (Anexa IV).
[55] *Ibidem*, f. 283 r.
[56] *Ibidem*, 116 v.: 20 legături au costat 90 florini renani.
[57] *Ibidem*, f. 267 v.
[58] *Ibidem*, f.
[59] *Ibidem*, f. 283 r.
[60] *Ibidem*, f. 2 r.
[61—62] *Ibidem*, f. 284 v.
[63] *Ibidem*, f. 280 r.
[64] *Ibidem*, 284 v.
[65] *Ibidem*, f. 280 r, 281 r.

creițari[66]. Imprimat la același format *Apostolul* din 1802 presupunea un consum mult mai mic, 181 legături, 10 „cărți",[67] deoarece exemplarul se compunea doar din 65 file tipografice, deși tirajul se ridica la 1334 exemplare. *Strastnicul* tot de format „in folio", tipărit în anii 1803/1804 a impus folosirea doar a 126 legături, 4 „cărți", evaluate la 524 florini renani, 11 creițari[68]. Deși de format „in quarto" cele trei volume ale *Cărții de învățături creștinești* din 1805/1806 au presupus un consum de 386 legături care valorau 1737 florini renani[69]. Pentru tipărirea integrală a celor 7 volume „in quarto", la 131 1/2 file tipografice, ale *Theologiei dogmatice și moralicești...*" din 1801 datorate lui Samuil Clain, s-au folosit 228 legături, 16 „cărți" hîrtie de scris numărul 2, al căror cost era de 762 florini renani, 40 creițari și 7 legături de sugativă albastră evaluate la 10 florini renani, 30 creițari[70].

Din evidențele contabile investigate reies mai multe amănunte referitoare la manoperarea propriu-zisă a hîrtiei pe parcursul muncii de imprimare. Beneficiind de trei încăperi comunicante, de „domus libraria" și o construcție de mici dimensiuni amplasată în grădină, oficina avea un apreciabil potențial de lucru[71]. Existau 2 prese tipografice prevăzute cu toate accesoriile „in cubiculo primo" și alta „in cubicolo medio". Ambele spații în care se tipărea erau prevăzute cu 9 și respectiv 4 funii, pe care se întindeau foile proaspăt imprimate și totodată cîte o lespede din piatră, strînsă într-un cerc din fier, pentru presarea lor după uscare[72]. Cele trei prese din fier numite „instrumenta compressorium, impressorium et scissorium"[73] aparțineau atelierului de legătorie, amenajat „in domo libraria". Tot acolo erau adăpostite încă trei prese din lemn și una din fier[74]. Ele puteau fi prese tipografice mai vechi sau tot prese de legătorie, deși denumirea de „praela" sub care apar, pledează în favoarea celor dintîi. Foile cu cerneala crudă erau întinse la uscat pe funii și „in cubicolo interiori",[75] unde se turnau litere și se confecționa cerneala roșie, urmărindu-se deci o utilizare cît mai eficientă a spațiului disponibil. Se cumpăra adeseori sfoară „pro etxendis chartis", prețul a 6 legături fiind în 1795 de 2 florini renani[76]. Oficina mai dispunea pe parcursul anilor și de cîte un recipient numit „linter" care se folosea pentru umectarea hîrtiei („pro riganda papyro", „pro madefacienda charta") și se achiziționa în 1800 cu prețul de 7 1/2 creițari[77]. El putea servi și la încleierea hîrtiei.

---

[66] *Ibidem*, ff. 284 v., 285 v.
[67] *Ibidem*, f. 287. v.
[68] *Ibidem*, f. ff. 289 v, 290 v.
[69] *Ibidem*, ff. 291 v, 292 v.
[70] *Ibidem*, f. 286 v.
[71] Spațiul afectat tipografiei a fost trecut în revistă și de către C. Tatai-Baltă, T. Smerincinski, *op. cit.*, p.
[72] *Rationes...*, f 1, v. 2 r.
[73] *Ibidem.*
[74] *Ibidem.*
[75] *Ibidem*, f. 1 v.
[76] *Ibidem*, f. 298 r. În 1769 se cumpărau și 39 bîrne mici din lemn, dintre care 14 s-au folosit „ad substacula pro extendenda papyro" (*Rationes...*, f. 281 r.)
[77] *Ibidem*, f. 248 r.

Lăsînd la o parte cantităţile relativ mari de sugativă albastră din anii 1802—1807 folosite ca material secundar în procesul imprimării, consumul anual de hîrtie „in necessitates domus" al tipografiei oscila de la 2 legături, 10 „cărţi" în 1796[78] la 6 „cărţi" în 1799,[79] ceea ce reprezenta 0,49% şi respectiv 0,9% din stocurile anuale corespunzătoare. Notaţiile referitoare la utilizarea sugativei albastre „in alias domesticas necessitates"[80] se pot interpreta uneori în sensul folosirii cantităţilor respective la ambalare. În 1796, spre pildă, 2 legături, 2 „cărţi" ale sortului respectiv serveau „ad involvenda exemplaria"[81]. Cantităţi reduse de „papyrus scriptoria numeri secundi"[82] asigurau materialul subiacent pe care se întocmeau evidenţele contabile ale tipografiei. O utilitate strîns legată de redactarea unor însemnări, a corespondenţei aveau hîrtia „Concept" şi desigur „postalis papyrus". În 1798 procentul consumului de hîrtie „in necessitates domus" al tipografiei atingea 12,6% din stocul anului respectiv, acesta din urmă reducîndu-se însă la numai 15 legături, 15 1/2 „cărţi"[83]. Tot un procent mare, de 1,9% înregistra şi anul 1797, dar stocul respectiv era din nou redus[84]. Raportate la consumul hîrtiei pe parcursul muncii tipografice propriu-zise, cele „in necessitates domus", care, deşi cu două excepţii, coborau mult sub 1%, atingeau uneori nivele deosebit de mari, mai ales în 1798 cînd se consumau la imprimare 13,1%, pentru necesităţile curente, cum s-a subliniat anterior, 12,6%, iar vînzarea se limita la 2,5% din stocul anului respectiv. O cantitate mai mare, respectiv 1 legătură, 14 „cărţi" de hîrtie poştală şi pentru scris utilizată „in varias domesticas necessitates" se înregistra în 1804.

Media procentelor pe care le reprezintă cantităţile de hîrtie vîndute anual în raport cu stocurile perioadei 1796—1806 este de 2,5%[85]. Se comercializa de 12,7 ori mai multă hîrtie decît cea consumată pentru diverse necesităţi curente. S-au vîndut cantităţi relativ mari de „papyrus scriptoria numeri secundi" în 1796, 1800—1802,[86] dar şi „papyrus scriptoria numeri quarti" în 1797[87]. De asemenea o cantitate însemnată de „Concept papyrus", 2 legături, 16 „cărţi" revenea unor solicitatori externi în 1801[88] şi de „papyrus regestris", 2 legături, 11 „cărţi" în 1799[89]. Este interesant că în 1798 şi 1799, 9 legături, 14 „cărţi" de sugativă albastră numărul 4 erau vîndute unor compactori nenominalizaţi[90].

Un consumator important de hîrtie, la nivel local, a fost seminarul, care achiziţiona 75,60%[91] din totalul vîndut de către tipografie în perioadele cercetate, neglijîndu-se procentul de 1,67%,[92] cît reprezintă cantită-

---

[78—79] Anexa VII.
[80] *Rationes*...f f. 283 v.
[81] *Ibidem*, f. 180 v.
[82] *Ibidem*, ff. 280 r, 281 r.
[83—84] Anexele I şi VII.
[85] Anexa VI.
[86] *Rationes*..., ff. 280 r, 234 r, 234 v, 235 r.
[87] *Ibidem*, f. 233 r.
[88] *Ibidem*, f. 234 v.
[89] *Ibidem*, f. 233 v.
[90] *Ibidem*.
[91—92—93—94—95—96] Anexa VI.

țile cărora nu li se cunosc beneficiarii. Episcopul Ioan Bob a solicitat intens hîrtie în anii financiari 1818/1819 și 1819/1820. Lui îi revenea, respectînd aceleași condiții de calcul, 9,83%[93] din total, timp în care consistoriul beneficia de 3,93%,[94] compactorii nenominalizați de 2,16%[95], iar provisoratul și aula episcopală de 1,96% și respectiv, 1,03%[96]. Se detașau consumatori individuali ca Dimitrie Caian senior, canonicul Vasile Filipan și socotitorul („rationista") Fekete, cel dintîi fiind menționat de trei ori, în 1797, cînd cumpăra hîrtie pentru aula episcopală, apoi în 1803 și 1807[97]. Cel din urmă și-a procurat în 1807 2 legături de hîrtie valorînd 10 florini renani, 40 creițari,[98] iar Vasile Filipan doar 2 „cărți" aparținînd unei varietăți superioare, care erau evaluate la 36 creițari[99].

Cumpărarea sistematică de către seminar în 1800—1807 a unor cantități a căror medie trece de 7 legături anual[100] nu este întîmplătoare, hîrtia respectivă slujind, în bună măsură, procesului de învățămînt.

Referitor la corespondența purtată de către tipografie în vederea achiziționării hîrtiei se remarcă preponderența scrisorilor expediate la Făgăraș în 1795—1796 și 1803—1804 ca și faptul că lipsesc cele vizînd Sibiul, cu specificația „in negotio papyrii"[101]. În 1796 legătura cu Sibiul se materializa prin intermediul unui mesager[102]. La Gurghiu au fost expediate 2 scrisori în 1804 și 1806[103]. Astfel iese în evidență sărăcia corespondenței cu cele 2 centre (Sibiu, Gurghiu) din care a fost procurată cu consecvență, ani la rînd, hîrtia și relativa bogăție a celei vizînd o manufactură care a furnizat intemitent materie primă tipografiei din Blaj, cea din Făgăraș.

Desigur pot fi desprinse și alte aspecte ale utilizrării hîrtiei de către oficina de la confluența Tîrnavelor în intervalele 1 martie 1787—31 octombrie 1792, 1796—1807, 1 mai 1810—30 aprilie 1821 printr-o evaluare mai atentă a tuturor informațiilor documentare sistematizate în anexe. Numai înseriate și privite în totalitatea lor, datele respective, care disparate par incoerente, sub multe aspecte, se întregesc și capătă propriu-zis sens.

GABRIELA MIRCEA

[97] *Rationes* . . , ff. 233 r, 235 v, 236 v.
[98] *Ibidem*, f. 236 v.
[99] *Ibidem.*
[100] Anexa VI.
[101] Anexa X.
[102] *Rationes* . . ., f. 299 r.
[103] *Ibidem*, ff. 260 r, 266 r.

ANEXE

I *Stocurile anuale*[1]

Anul	Cantitatea
1 mart. 1787— 29 febr. 1788	10 legături, 6 „cărți"
1 mart. 1788— 2 febr. 1789	6 legături, 16 „cărți"
1 mart. 1789— 28 febr. 1790	10 „cărți"
1 mart. 1790— 28 febr. 1791	
1 mart. 1791 29 febr. 1792	252 legături
1 mart. 1792— 31 oct. 1792	406 legături, 17 „cărți" + 28 „librae"
1796	500 legături, 5 „cărți"
1797	59 legături, 1 1/2 „cărți"
1798	15 legături, 15 1/2 „cărți"
1799	311 legături, 12 „cărți"
1800	311 legături, 15 „cărți"
1801	338 legăuuri 6 „cărți"
1802	314 legături, 3 „cărți"
1803	261 legături, 18 „cărți"
1804	196 legături, 8 „cărți"
1805	289 legături
1806	259 legături, 7 „cărți"
1807	356 legături

II *Totatul cantităților procurate anual și al prețurilor de ahiziție*

Anul	Cantitatea	Valoarea
1 mart. 1787— 28 febr. 1788	— nu se cumpără hîrtie	
1 mart. 1788— 28 febr. 1789	„	
1 mart. 1789— 28 febr. 1790	„	
1 mart. 1790— 28 febr. 1791	„	

[1] Totalurile cantitative, pe ani, au fost obținute prin însumarea tuturor cantităților consemnate în evidențe. În caelași mod au fost calculate cantitățile procurate anual, prețurile totale de achiziție și consumul hîrtiei în activitatea tipografică, prezentate în anexele II și III.

Anul	Cantitatea	Valparea
1 mart. 1791— 29 febr. 1792	252 leg.	932 fl. r.
1 mart. 1792— 31 oct. 1792	406 leg., 17 „cărţi" + 28 „librae"	1976 fl. r., 28 1/2 cr.
1796	340 leg.	935 f. r.[1]
1797	7 leg.	20 fl. r.
1798	— nu se cumpără hîrtie	
1799	298 leg.	991 fl. r., 30cr.
1800	216 leg.	691 fl. r., 40 cr.
1801	325 leg.	1081 fl. r., 30 cr.
1802	223 leg., 13 „cărţi"	779 fl. r., 41 cr.
1803	236 leg.	1090 fl. r., 52 cr.
1804	130 leg.	520 fl. r., 40 cr.
1805	214 leg.	917 fl. r.
1806	199 leg.	914 fl. r., 10 cr.
1807	355 leg.	1998 fl. r., 30 cr.
1 mai 1818— 30 apr. 1819	— nu se cumpără hîrtie	
1 mai 1819— 30 apr. 1820	— nu se cumpără hîrtie	
1 mai 1820— 30 apr. 1821	„	

[1] Totalul este acesta dacă se calculează costul a 170 legături de hîrtie pentru scris numărul 2 şi 3 pornind de la 3 florini renani, 30 creiţari lehgătura, cît era preţul lor de evaluare în anul următor. (*Rationes...*, ff 280 r, 283 r).

III *Consumul anual al hîrtiei în activitatea tipografică*

Anul	Cantitatea	Valoarea
1796	265 leg., 3 1/2 „cărţi"	
1797	43 leg., 3 „cărţi"	87 fl. r., 35 cr.[1]
1798	2 leg., 2 „cărţi"	7 fl. r., 55 cr.
1799	211 leg., 3 „cărţi"	691 fl. r., 5 1/2 cr.
1800	287 leg., 9 „cărţi"	942 fl. r., 6 cr.
1801	235 leg., 16 „cărţi"	773 fl. r., 10 cr.
1802	278 leg., 17 „cărţi"	950 fl. r.
1803	184 leg., 16 foi	666 fl. r., 27 cr.
1804	109 leg., 14 „cărţi"	450 fl. r., 51 cr[2]
1805	219 leg., 13 „cărţi"	984 fl. r., 18 cr.
1806	222 leg., 17 „cărţi"	999 fl. r., 27 cr.
1807	221 leg.[3]	

[1] Fără preţul a 5 1/2 „cărţi" de hîrtie „Iglauer" numărul 2 folosite la imprimarea a 120 dalterii.
[2] Fără preţul a 3 1 /2 legături de sugativă , folosite, se pare, în procesul imprimării.
[3] Nu se cunosc preţurile şi calităţile stocului respectiv. Preţurile sorturilor rămase la finele anului variau de la 4 florini renani 33 creiţari la 7 florini renani legătura, iar hîrtia sugativă costa 1 florin renan, 42 creiţari legătura. (*Rationes...*, f 286 r).

IV *Date concrete privind stocurile anuale ale tipografiei*

Anul	Felul, calitatea hîrtiei	Cantitatea transferată din anul anterior	Cantitatea achiziţionată	Locul de procurare	Locul de producere	Preţul/Unitatea de măsură	Preţul total al cantităţilor achiziţionate
1	2	3	4	5	6	7	8
1 mart. 1787— 29 febr. 1788		10 leg., 16 „cărţi"					
1 mart. 1788—28 febr. 1789		6 leg., 16 „cărţi"[1]					
1 mart. 1789—28 febr. 1790		10 „cărţi"[2]					
1 mart. 1790—28 febr. 1791[3]							
1 mart. 1791—29 febr. 1792	„papyrus scriptoria numeri quinti... ad Akaftist"		30 leg.	Sibiu	Sibiu	5 fl. r., 30 cr./legătură	
	„bibula quinti numeri"		2 „Balon" (20 leg.)	„	„	45 fl. r./ „Balon"[4]	225 fl. r.
	„papyrus... pro Octoich"		202 leg. 17 „cărţi"[6]	„	„	3 fl. r., 30 cr./legătură	707 f. r. 2 fl. r., 58 1/2 cr.
1 mart. 1792—31 oct. 1792[5]	„papyrus...pro Bibliis"		272 leg.	„	„	5 fl. r., 30 cr./legătură	1496 f. r.
	„papyrus... pro Breviario"		130 leg.	„	„	3 fl. r., 30 cr./legătură	455 fl. r.

[1] Cantitate rămasă în urma consumului din anul financiar anterior, dedusă deci prin calcul.
[2] Cantitatea rămasă în urma consumului din anul financiar anterior, deudsă prin calcul.
[3] În anul respectiv nu a existat hîrtie în stoc.
[4] O legătură costa 4 florini renani, 30 creiţari. (*Rationes...*, f 128 r).
[5] Inrofmaţiile păstrate nu acoperă întreg anul financiar.
[6] *Rationes...*, f 136 v: „...una ligatura cum defectu 3 librorum".

continuare anexa IV

1	2	3	4	5	6	7	8
	„charta venetica"		2 leg.			7 fl. r./leg.	14 fl. r.
	„charta ordinaria pro substrato"		2 leg.			1 fl. r., 30 cr./legătură	3 fl. r.
	„papyrus"		28 „librae"[7]				5 fl. r., 30 cr.
1796	„papyrus scriptoria numeri quarti"	13 leg.					
	„bibula alba numeri quarti"	10 „cărţi"					
	„bibula cerulea numeri quarti"	14leg.,16,,cărţi"					
	„papyrus Ichlanensis numeri secundi"[8]	11 „cărţi"					
	„charta scriptoria, ordinaria, numeri secundi"	15 leg., 18 „cărţi"					
	„papyrus numeri terti et secundi"	6 leg.	170 leg.				
	„bibula alba numeri secundi"	110 leg.					
	„papyrus nonglutinata numeri terti... ad Moralem Valachicam"		60 leg.[9]			2 fl. r./leg.	120 fl. r.
			60 leg.[10]			„	„
	„papyrus nonglutunata numeri secundi"		50 leg.[11]			„	100 fl. r.
1797	„papyrus scriptoria numeri secundi"	4 leg., 4 „cărţi"				3 fl. r., 30 cr. legătură	
	„papyrus scriptoria numeri quarti"	11 „cărţi"				5 fl. r./legătură[12]	10 fl. r. 10 f. 1 r.

	„papyrus Iglauersis numeri secundi"	$5\frac{1}{2}$ „cărți"					
	„papyrus nonglutinata numeri secundi"	35 leg.	5 leg.			2 fl. r./leg.	10 fl. r.
	„bibula cerulea numeri quarti"	12 leg., 1 „carte"[7]				1 fl. r., 30 cr./legătură	
1798	„papyrus scriptoria numeri secundi"	3 leg., $14\frac{1}{2}$ „cărți"			Sibiu	3 fl. r., 20 cr./legătură	
	„papyrus scriptoria numeri quarti	10 „cărți"				15 cr./„cartea"	
	„papyrus nonglutinata numeri secundi"	1/2 leg.				1 fl. r.	
	„bibula cerulea numeri quarti"	11 leg., 1 „carte"			•	1 fl. r., 30 cr./legătură	
1799	„papyrus regestris numeri secundi"	1 leg., 11 „cărți"	54 leg.	Sibiu		3 fl. r., 20 cr./legătură	180 fl. r.
	„papyrus regestris numeri quarti"	10 „cărți"[13]	243 leg.[14]	Sibiu	Sibiu	3 fl. r., 20 cr./legătură	810 fl. r.
	„bibula cerulea numeri quarti"	11 leg., 11 „cărți"	1 leg.			1 fl. r., 30 cr./legătură	1 fl. r., 30 cr.
1800	„papyrus scriptoria numeri secundi"	$91\frac{1}{2}$ leg.	189 leg.	Sibiu		3 fl. r., 20 cr./legătură	660 fl. r.
	„scriptoria numeri quarti"	7 „cărți"				15 cr./„carte"	
	„Concept papyrus"	4 leg.				2 fl. r., 40 cr./legătură	10 fl. r., 40 cr.
	„bibula cerulea"	3 leg., 18 „cărți"	14 leg.			1 fl. r., 30 cr.	21 fl. r.

[7] Sînt 28 libre sau, totuși, 28 „cărți"? (*Rationes*..., f 145 r).
[8] *Rationes*..., f 280 r.
[9] Se achită costul cantității respective în 5 februarie 1796. (*Rationes*..., f 299 r).
[10] Cost achitat în 23 februarie 1796. (*Rationes*..., f 299 r).
[11] Cost achitat în 6 martie 1796. (*Rationes*..., f 199 r).
[12] O „carte" costa 15 creițari. (*Rationes*..., f 283 r).
[13] Aceeași cantitate de hîrtie este denumită cînd „papyrus regestris", cînt „papyrus scriptoria." (*Rationes*..., **ff 245 r, 284 v**).
[14] S-au achiziționat în total 297 legături „papyrus regestris". (*Rationes*..., f 284 v).

continuare anexa IV

1	2	3	4	5	6	7	8
1801	„papyrus scriptoria numeri secundi"	$1\frac{1}{2}$ leg.	324 leg.	„a Domino Hochmeister"[15]		3 fl. r., 20 cr./legătură	1080 fl. r.
	„bibula cerulea"	9 leg.	1 leg.			1 fl. r., 30 cr./legătură	
	„Concept papyrus"	2 leg., 16 „cărţi"					
1802	„papyrus scriptoria numeri secundi"	$86\frac{1}{2}$ leg.	93 leg.			3 fl. r., 30 cr./legătură	325 fl. r., 30 cr.
			123 leg.	„a Domino Hochmeister per partes"		3 fl. r., 30 cr./legătură	430 fl. r., 30 cr.
	„bibula cerulea"	3 leg.	$5\frac{1}{2}$ leg.			1 fl. r., 30 cr./legătură	8 fl. r., 15 cr.
			2 leg.			1 fl. r., 40 cr./legătură	3 fl. r., 20 cr.
	„postalis papyrus"	1 leg.				7 fl. r./ legătură	7 fl. r.
	„postalis papyrus"		3 „cărţi"			42 cr./„cartea"[16]	2 fl. r., 6 cr.
1803	„papyrus scriptoria"	$24\frac{1}{2}$ leg.	37 leg.			3 fl. r., 40 cr./legătură	135 fl. r., 40 cr.
	„		12 leg.	„Cibinio"		„	44 fl. r.
	„charta"		180 leg.	Făgăraş	Făgăraş	5 fl. r/legătură	900 fl. r.[17]
	„bibula cerulea"	$\frac{1}{2}$ leg.	7 leg.			1 fl. r., 36 cr./legătură	11 fl. r., 12 cr.
	„postalis papyrus"	18 „cărţi"				21 cr./„cartea"	
1804	„papyrus"	62 leg., 4 „cărţi"	47 leg.	„ex molla Görgyeniensi"	Gurghiu	4 fl. r./legătură	188 fl. r.

		13 leg.	13 leg.	,,	,,	3 fl. r., 40 cr./legătură	47 fl. r., 40 cr.
			57 leg.	,,	,,	4 fl. r., 10 cr./legătură	
			13 leg.	,,	,,	3 fl. r., 30 cr./legătură	285 f. r., 10 cr.[18]
	,,bibula''	$3\frac{1}{2}$ legături					
	,,papyrus postalis''	14 ,,cărți''				21 cr./,,cartea''	
1805	,,papyrus''	75 leg.	58 leg.	,,ex Görgeny''		4 fl. r., 10 cr./legătură	
			12 leg.	,,		3 fl. r., 40 cr./legătură	285 fl. r.
			67 leg.	,,		4 fl. r., 30 cr./legătură	
			3 leg.	,,		3 fl. r., 50 cr./legătură	313 fl. r.
			61 leg.[19]	,,ex.Görgeny''		4 fl. r., 30 cr./legătură	
			10 leg.	,,		3 fl. r., 51 cr./legătură	313 f. r.
	,,bibula''		3 leg.	,,Cibinio''		2 fl. r./legătură	6 fl. r.
1806	,,papyrus''	59 leg.	50 leg.	,,ex Görgeny''	Gurghiu	4.fl. r.,30 cr./legătură	225 fl. r.
			10 leg.			3 fl. r., 50 cr./legătură	38 fl. r., 20 cr.
			8 leg.	,,Cibinio''		5 fl. r./legătură	40 fl. r.

[15] Cantitatea a fost procurată succesiv, după cum urmează: din 3 octombrie 1800 pînă în 12 ianuarie 1801: 94 legături; din 12 ianuarie pînă în 21 iunie 1801: 60 legături; din 12 iunie pînă în 28 octombrie 1801: 170 legături. (*Rationes...*, f 286 r).

[16] La finele anului 1 ,,carte''era e valuată la 21 creițari. (*Rationes...*, f 287 r).

[17] *Rationes...*, f 257 r: ,,cum vectura simul''.

[18] *Rationes...*, f 260.

[19] Costul total de 113 florini renani presupune cumpărarea a 61 legături, dar evidența de la fila 291 v (*Ratio materialium et requisitorum*) are în vedere numai 60 legături, pentru a rezulta totalul de 210 legături achiziționate în 1805; deci o legătură al cărei cost a fost achitat dispare din evidențe, dintr-o eroare, sau poate intenționat. (*Rationes...*, f 262 v).

continuare anexa IV

1	2	3	4	5	6	7	8
			50 leg.	„ex molla Gorgeniensi"	Gurghiu	4 fl. r., 40 cr./legătură	225 fl. r.
			10 leg.	„	„	3 fl. r., 50 cr./legătură	38 fl. r., 20 cr.
			70 leg.	„	„	4 fl. r., 56 cr./legătură	345 fl. r., 20 cr.
	„charta bibulacea"	1 leg., 7 „cărți"	1 leg.				2 fl. r., 10 cr.
1807	„papyrus"	31 leg.	65 leg.	„	„	5 fl. r., 36 cr./legătură	364 fl. r.
			5 leg.	„	„	4 fl. r., 33 cr./legătură	22 fl. r., 45 cr.
			68 leg.	„	„	5 fl. r., 36 cr./legătură	380 fl. r., 48 cr.
			10 leg.	„	„	4 fl. r., 33 cr./legătură	45 fl. r., 30 cr.
			47 leg.	„ex molla Görgeniensi"		5 fl. r., 36 cr./legătură	263 fl. r., 12 cr.
			13 leg.	„	„	4 fl. r., 33 cr./legătură	59 fl. r., 9 cr.
			54 leg.	„	„	5 fl. r., 36 cr./legătură	302 fl. r., 24 cr.
			6 leg.			4 fl. r., 33 cr./legătură	27 fl. r., 18 cr.

			20 leg.	„Cibinio"		6 fl. r./legătură	120 f. r.
			6 leg.		„ab Orlath"	6 fl. r./legătură	36 fl. r.
			40 leg.		„ex Hungaria"	7 fl. r./leg.	280 fl. r.
			15 leg.	„		6 fl. r./legătură	90 fl. r.
	„bibula"	1 leg.	2 leg.			1 fl. r./legătură	2 fl. r.
			2 leg.			„	„
			2 leg.			1 fl. r., 42 cr./legătură	3 fl. r., 24 cr.
1 mai 1818—30 apr. 1819		— nu se cumpără hîrtie					
1 mai 1819—30 apr. 1820		„					
1 mai 1820—30 apr. 1821		„					

V *Consumul de hîrtie în activitatea tipografică*

Anul	Cantitatea	Sortul hîrtiei	Valoarea	Lucrarea tipografică	Tirajul	Formatul
1	2	3	4	5	6	7
1 mart. 1787 —29 febr. 1788	4 leg.	„charta"		„in impressione Alphabetorum"	1434 ex.	
				Decreta normatica	434 ex.	
				Patentes ludimagistrorum	218 ex.	

continuate anexa V

1	2	3	4	5	6	7
1 mart. 1788— 29 febr. 1789	4 leg.[1]	„papyrus"		Alphabetum valachicum recentius	1434 ex.	
				Testimonium studentium	70 ex.	
				Dalteriae	43 ex.	
	2 leg., 6 „cărţi"			Protocollum de festis diebus	1365 ex.	
1 mart. 1789— 28 febr. 1790				Protocollum ordinationum regiarum	1519 ex.	
1 mart. 1790— 28 febr. 1791				— nu se tipăreşte nimic		
1 mart. 1791— 29 febr. 1792	30 leg.	„papyrus scriptoria"			1242 ex.	in 12°
	20 leg. („duo balon")	„bibula"	255 fl. r.[2]	Akaftist		
	202 leg.[3]		707 fl. r.	Octioh	1135 ex.	in 4°
1 mart. 1792— 31 oct. 1792	272 leg.[4]	„papyrus"	1496 fl. r.	„pro Bibliis"		
	130 leg.[5]	„	455 fl. r.	„pro Breviario"		
1795[6]						
1796	11 leg., 17 „cărţi"	„papyrus scriptoria numeri quarti"		„ad Biblia"		
	10 „cărţi"	„bibula alba"		„item ad Biblia"		
	10 „cărţi"	„bibula cerulea"		„ad substrata in impressione Moralis"		
	5 1/2 „cărţi"	„papyrus Ichlanensis numeri secundi"		„mutuo levatae ad impressionem Breviarii restituuntur"		

	104 leg.[7]	„bibula alba"		„ad Moralem"		
	6 leg., 6 „cărţi"	„papyrus scriptoria numeri secundi"		„Abecedarium germano-latino-valachico-hungaricum"		in 8°
	141 leg.[8]	„bibula alba numeri tertii et secundi"		„ad Moralem valachieam hoc anno applicantur"		
	12 „cărţi"	„papyrus scriptoria numeri quarti"		„in supplenda defectuus Bibliorum		
	3 „cărţi"[9]	„bibula cerulea numeri quarti"		„ad substrata torcularis"		
1797	1 1/2 „cărţi"[10]	„papyrus scriptoria numeri secundi"	15 cr.			
	39 1/2 leg.	„papyrus nonglutinata numeri secundi"	79 fl. r.	„Catechismus"	1212 ex.	
	5 „cărţi"[11]	„	50 cr.	Triod		
	1 leg., 10 „cărţi"[12]	„papyrus scriptoria numeri quarti"	7 fl. r., 30 cr.	Biblia		
	5 1/2 „cărţi"	„papyrus Ichlanensis numeri secundi"		„Dalteriae"	120 ex.	
1798	2 leg.	„papyrus scriptoria Cibiniensis numeri secundi"	6 fl. r., 40 cr.	„Enciclyca Dictione Illustrissimi Praesulis"		

[1] Faptul că în doi ani financiari distincţi, 1787/1788 şi 1788/1789 s-au consumat cîte 4 legături pentru tipărirea unor *Alphabeta normatica valachica* denotă alături de alte date din conţinutul aceleiaşi surse documentare realizarea a două ediţii succesive (sau două tirarje de cîte 1334 exemplare ale aceleaiaşi ediţii?) ale manualului şcolar respectiv,t în 1787 şi 1788. (*Rationes*..., ff).

[2] Cumpărată de la Sibiu, se pare, în 8 august 1791, cantitatea respectivă nu corespunde decît aproximativ celei folosite propriu-zis la imprimarea *Acatistului*. (*Rationes*..., f 116 r).

[3] Cantitatea chiziţionată în 6 februarie 1792, destinată reditării *Octoihului* a cărui imprimare a început la fineel anului financiar 1791/1792, cînd au fost realizate primele trei foi ale lucrării şi s-a încheiat în 25 foctombrie 1792. Ea nu coespunde decît aproximativ consumului real. (*Rationes*..., f 122r .)

[4] Cantitatea n-a fost suficientă pentru înfăptuirea îndreznetului proiect de retipărire a *Bibliei* în 1793—1795.

[5] Cantitate destinată imprimării ulterioare *Breviarului*; nu corespunde decît aproximativ consumului pe care îl presupunea în mod real lucrarea. (*Rationes*..., f 138).

[6] Nu se cunoaşte consumul de hîrtie în noiembrie-decembrie 1795.

[7] În primul trimestru al anului se consumau 11 legături, 17 „cărţi" hîrtie pentru scris, 104 legături, 10 „cărţi" sugativă albă şi 10 „cărţi" sugatibă albastră. (*Rationes*..., f 280 r).

[8] Consumul de hîrtie pentru scris a fost mai mic în al doilea trimestru, dar cel de sugativă mai mare. (*Rationes*...f 280 r).

[9] Consumul de hîrtie la imprimare s-a redus în cel de-al treilea trimestru al anului, ca şi cel al sugativei albas- tre, iar în ultimul a scăzut la zero. (*Rationes*...,ff 280, 281 r).

[10] Colile au fost folosite „pro probis reimpressi Cathechismi". (*Rationes*..., f 283 r).

[11] Hîrtie folosită „pro supplendis 30 Triodiis". (*Rationes*..., f 283 r).

continuare anexo V

1	2	3	4	5	6	7
	1/2 leg.	„papyrus nongluti-nata numeri secundi"	1 fl. r.			
	1 1/2 „cărţi"		15 cr.	„Comissiones..."		
1799	54 leg.[13]	„papyrus regestris numeri secundi"	180 fl. r.			
	1 leg., 1 „carte"[14]	„bibula cerulea numeri quarti"	1 fl. r., 3 1/2 cr.	„Militares articuli"	10.200 ex., la 2 1/2 foi exemplarul	
	150 leg., 4 „cărţi[15]"	„papyrus scriptoria numeri secundi"	500 fl. r., 40 cr.			
	5 leg., 18 „cărţi"[16]	„bibula cerulea numeri quarti"	8 fl. r., 51 cr.	Triod	1248 ex.	„in folio"
1800	8 leg., 18 „cărţi"[17]	„bibula cerulea pro stratis"				
	278 leg., 8 cărţi"[18]	„papyrus scriptoria numeri secundi"	918 fl. r.			
	3 „cărţi"[19]	„papyrus scriptoria numeri quarti"	45 cr.	Triod	— în final sînt înregis-trate doar 1226 ex.	
1801	228 leg., 16 „cărţi"[20]	„papyrus scriptoria numeri secundi"	762 fl. r., 40 cr.	„Tehnologia dogmatico-moralis de sacramentis"	830 ex., la 13 1/2 foi	in 4
	7 leg.[21]	„bibula cerulea"	10 fl. r., 30 cr.			
1802	181 leg., 12 „cărţi"	„papyrus scriptoria numeri secundi"	635 fl. r., 30 cr.	„Liber Apostollorum"	1334 ex., la 65 foi tipo-grafice	„in folio"
	86 1/2 leg.	„papyrus scriptoria	302 fl. r.,	Tractarus de Eucharistia"	830 ex.	
	5 „cărţi"	numerei secundi" „postalis papyrus"	1 fl. r., 45 cr.	„in Dalterias et alias nece-ssitates"	129 ex.	in 4°
	10 leg.[22]	„bibula cerulea"	10 fl. r.			

1803	14 leg., 2 foi	„papyrus scriptoria"	51 fl. r., 20 cr.	„in impressione ultimae partis de Sacramento Eucharistiae"[23]	830 ex.	in 4°
	146 leg., 14 foi[24]	„	535 fl. r., 23 cr.,	„in impressione Dogmaticae de Religione"	1192 ex.	
	20 leg.	„	73 fl. r., 20 cr.	„in impressione Strasnichii (usque ad filleram)"		„infolio"
	4 leg. [25]	„bibula cerulea"	6 fl. r., 24 cr.			
1804	106 leg., 4 „cărți"[26]	„papyrus"	450 fl. r., 51 cr.	„in impressione restantis Strasnichii"		
	3 1/2 îeg.[27]	„bibula"		„Dogmatica Theologia de Religione"	1192 ex.	
1805	42 leg.	„papyrus"	189 fl. r.	„in imtpessione Catechismi"[28]	1172 ex.	in 8°
	130 leg.	„	585 fl. r.	„in impressione libri de vanitate mundi"[29]	1076 ex.	in 4°

[13] Hîrtie procurată de la Sibiu. (*Rationes*..., f 245 r).

[14] *Rationes*..., 284 r: „pro stratis ad Articulos Militares".

[15] Au fost cumpărate în acelaşi an 243 legături de „papyrus regestris numeri quarti" din Sibiu cu 810 florini renani (deci cu 3 florini renani, 20 creiţari legătura) pentru imprimarea *Triodului*, dar s-au folosit doar 150 legături, 4 „cărţi" pentru imprimarea primelor 28 foi tipografice şi jumătate, în 1248 exemplare. (*Rationes*..., ff 245 r, 245 r).

[16] *Rationes*..., f 284 r: „prostratis ad nova Triodia".

[17] Au fost cumpărate „pro stratis ad Triodia" 14 legături la 1 florin renan, 30 creiţari legătura (în total 21 florini renani) probabil din Sibiu, dar în anul respectiv nu s-au folosit decît 8 legături, 18 „cărţi". (*Rationes*..., ff 247 r, 285 r).

[18] Cantitate folosită „in impressione Triodii a fillera 28va 1ma usque ad finem"; pe lîngă cele 91 1/2 legături de „papyrus scriptoria numeri secundi" rămase din anul trecut se mai cumpăraseră, pentru a se termina imprimarea *Triodului* 198 legături în valoare de 660 florini renani, (deci cu 3 florini renani, 20 creiţari legătura). (*Rationes*..., f 285 r).

[19] Folosite în locul foilor de „papyrus numeri secundi" defecte. (*Rationes*..., f 285 r).

[20] Cantitate folosită „pro Thelogia dogmatico-moralis de Sacramentis in exemplaribus 830 impressis 131 1/2 filleris una cum probis et laceratis filleris"; pentru acest proiect editorial au fost cumpărate succesiv de la Martin Hochme ister din Sibiu 324 legături din sortul respectiv, în valoare de 1080 florini renani. (*Rationes*..., f 286 r).

[21] Cantitate folosită probabil tot în procesul imorimării. (*Rationes*..., f 286 r).

[22] Cantitate folosită, se pare, tot în procesul imprimării. (*Rationes*.., f 287 r).

[23] *Rationes*..., f 289 r.

[24] *Rationes*.., f 289 r.

[25] Cantitate folosită se pare tot în procesul imprimării. (*Rationes*..., f 289 r).

[26] *Rationes*..., f 289 r: „cum probis et laceratis filleris insimul".

[27] Cantitate folosită se pare tot în procesul imprimării. (*Rationes*..., f 290 r).

[28] *Rationes*..., f 291 r.

[29] *Ibidem*, f 291 r: „intellectis probis et fractis filleris".

continuare anexa V

1	2	3	4	5	6	7
	46 leg.	„papyrus"	207 fl.. r.	„in impressione tertiae partis libri de vanitate mundi usque ad 20 am filleram inclussive"	1076 ex.	
	1 leg., 13 „cărţi"[30]	„bibula"	3 fl. r., 18 cr.			
1806	86 leg.	„papyrus"	387 fl. r.	„in impressione tertiae partis libri de vanitatibus a 20a fillera usque ad finem"	1076 ex.	
	124 leg.	„	558 fl. r.	„in impressione secundae partis libri de vanitatibus"		
	11 1/2 leg.	„	51 fl. r., 45 cr.	„in impressione Abecedariorum"		
	1 leg., 7 „cărţi"[31]	„bibula"	2 fl. r., 42 cr.			
1807	215 leg.	„papyrus"		„in impressione Lyturgicorum et Pentcostariorum usque ad 58 filleram"	1100 ex. (Liturghii) şi 1138 ex. (Penticostar	
	6 leg.[32]	„bibula"	10 fl. r., 12 cr.			
1 mai 1818— 30 apr. 1819						
1 mai 1819— 30 apr. 1820				„Dalteriae"		
1 mai 1820— 30 apr. 1821						

[30] Cantitate folosită se pare tot în procesul imprimării. (*Rationes*..., f 291 r).
[31] Cantitate folosită, se pare, tot în procesul imprimării. (*Rationes*..., f 292 r).
[32] Cantitate folosită se pare tot în procesul imprimării. (*Rationes*..., f 293 r).

VI *Vînzarea hîrtiei de către tipografie*

Anul	Sortul	Cantitatea	Preţul de vînzare		Beneficiarul
			Pe unitatea de măs.	Total	
1	2	3	4	5	6
1 mart. 1791— 29 febr. 1792	„chartaŕ'	3 „cărţi	17 cr./ „carte"	51 cr.[1]	
1 mart. 1792— 31 oct. 1792	„papyrus"	„ex distractis aliquot libris papyrii"		5 fl. r., 30 cr.[2]	
1796	„papyrus scriptoria numeri secundi"	4 leg.			— seminarul[3]
	„papyrus numeri secundi	1 leg.			— seminarul[4]
1797	„papyrus numeri quarti"	9 „cărţi"	15 cr./ „carte"	2 fl. r., 15 cr.	— semirnarul
	„papyrus"	1 „carte"	15 cr./ „carte"	15 cr.	Dimitrie Caian senior[5]
	„papyrus numeri quarti"	1 „carte"	„	„	— cancelaria aulei episcopale
1798	„bibula cerulea numeri quarti"	8 „cărţi"	4 1/2 cr./ „carte"	36 cr.	— compactori[6]
1799	„	1 leg., 14 „cărţi"	30 groşi/ „carte"	2 fl. r., 33 cr.	— compactori
	„papyrus regestris numeri secundi"	2 leg., 11 „cărţi"	3 fl. r., 20 cr./leg.	8 fl. r., 30 cr.,	
1800	„charta scriptoria numeri secundi"	9 leg., 8 „cărţi"	3 fl. r., 20 cr./leg.	31 fl. r., 20 cr.[7]	— seminarul
	„Concept"	1 leg.	2 fl. r., 40 cr./leg.	2 fl. r., 40 cr.[8]	
		4 „cărţi"			
1801	„charta numeri secundi"	10 leg.	3 fl. r., 20 cr./leg.	33 fl. r., 20 cr.	— seminarul
	„Concept papyrus"	2 leg., 16 „cărţi"	2 fl. r., 40 cr./leg.	7 fl. r., 28 cr.	

[1] Vînzarea a fost înregistrată în 6 februarie 1792. (*Rationes*..., f 122 r).
[2] Vînzarea datează din 5 august 1792. (*Rationes*..., f 137 r).
[3] În trimestrul al doilea. (*Rationes*..., f 280 r).
[4] În trimestrul al treilea. (*Rationes*..., f 280 r).
[5] Hîrtia a fost luată pentru cancelaria curţii episcopale de către Dimitrie Caian senior. (*Rationes*..., f 233 r).
[6] Este de notat că în acelaşi an cele 2 legături de „papyrus scriptoria numeri secundi" folosite pentru a se imprima *Enciclyca* au fost achitate de către episcopul Ioan Bob, respectiv 6 florini renani, 40 creiţari, ca şi hîrtia neîncleiată, tot numărul, 2, consumată cu acelaşi prilej, în valoare de 1 florin renan; episcopul a achitat costul unei „cărţi" şi jumătate de hîrtie necesară „pro imprimendis comissionobus", în valoare de 15 creiţari. (*Rationes*..., f 233 r).
[7][8] Sumele au fost transferate în 1801 şi înregistrate din nou la capitolul „perceptio". (*Rationes*..., f 234, 234).

continuare anexa VI

1	2	3	4	5	6
1802	„papyrus scriptoria numeri secundi"	9 leg. 9 leg.	3 fl. r., 30 cr./leg.	31 fl. r., 30 cr.	— seminarul
1803	„papyrus"	9 leg.	3 fl. r., 40 cr./leg.	33 fl. r.	— seminarul
		1/2 leg.[9]		1 fl. r., 45 cr.	—„Demetrius Kajan senior"
1804	„charta"	8 1/2 leg.[10]		36 fl. r., 7 1/2 cr.	— seminarul
1805	„papyrus"	7 leg.	4 fl. r., 6 cr./leg.	28 fl. r., 42 cr./leg.	— seminarul
1806	„papyrus"	3 1/2 leg.	4 fl. r., 50 cr./leg.	16 fl. r., 55 cr.	— seminarul
1807	„charta"	5 leg.	6 fl. r./leg.	30 fl. r.	— seminarul
		1 leg.	5 fl. r., 20 cr./leg.	5 fl. r., 20 cr.	— prepozitul Caian
		1 leg.	6 fl. r., 20 cr./leg.	6 fl. r., 20 cr.	— cancelaria episcopală (hîrtie cumpărată prin intermediul episcopului Ioan Bob)
		2 leg.	5 fl. r., 20 cr./leg.	10 fl. r., 40 cr.	„Dominus Fekete Rationista"
		2 „cărţi"	18 cr./ „carte"	36 cr.	— canonicul Filipan
1 mai 1818—30 apr. 1819	„charta scriptoria"	6 leg.	10 fl. r./ leg.	60 fl. r.	— episcopul Ioan Bob
	„charta"	4 leg.		40 fl. r.	— cancelaria consistoriului
1 mai 1819—30 apr. 1820	„charta scriptoria"	4 leg. 4 leg.		40 fl. r.	— episcopul Ioan Bob
	„charta"	3 leg.		30 fl. r.	— cancelaria consistoriului
		2 leg.		20 fl. r.	— provisoratul
1 mai 1820—30 apr. 1821	„charta"	6 „cărţi"	30 cr./ „carte"	3 fl. r.	

[9] „Ratio materialium" înregistra 1 legătură. (*Rationes...*, f 289 r).
[10] „Ratio materialium" înregistra 9 1/2 legături. (*Rationes...*, f 290 r).

VII *Hîrtia folosită pentru diverse necesităţi curente ale tipografiei*

Anul	Felul hîrtiei	Cantitatea	Preţul de evaluare		Destinaţia
			unit. de măs.	Total	
1796	„bibula cerulea numeri quarti"	2 leg.			„ad involvenda exemplaria vera"
	„	2 „cărţi"			„ad involvenda nonnulla exemplaria"
	„papyrus numeri secundi"	2 „cărţi"			„Ratiocinator consummit"
	„charta scriptoria"	6 „cărţi			„rationum ponit"
1797	„charta scriptoria numeri secundi"	3 „cărţi"	3 f. r., 20 cr./leg.	30 cr.	„in diversas necessitates"
	„bibula cerulea numeri quarti"	1 leg.		1 fl. r., 30 cr.	„in diversas necessitates"
1798	„charta scriptoria Cibiniensis numeri secundi"	2 „cărţi	3 fl. r., 20 cr./leg.	20 cr.	„pro necessitates domus"
	„bibula cerulea numeri quarti"	2 leg.	1 fl. r., 30 cr./leg.	3 fl. r.	„in alias necessitates"
1799	„charta scriptoria" numeri secundi	3 „cărţi"	3 fl. r., 20 cr./leg.	20 cr.	„pro diversaliis necessitatibus"
	„charta scriptoria numeri quarti"	3 „cărţi"	15 cr./ „carte"	45 cr.	
1800	„charta scriptoria numeri secundi"	4 „cărţi"	3 fl. r., 20 cr./leg.	40 cr.	„in alias necessitates"
	„Concept papyrus"	14 „cărţi	2 fl. r., 40 cr./leg.	1 fl. r., 52 cr.	
	„charta sciptoria numeri quarti"	3 „cărţi"	15 cr./ „carte"		
1801	„charta scriptoria numeri secundi"	4 „cărţi"	3 fl. r., 20 cr./leg.	40 cr.	„
1803	„charta scriptoria"	1 leg.		3 fl. r., 40 cr.	„in alias domesticas necessitates"
1804	„papyrus"	1 1/2 leg.	4 fl. r., 15 cr./leg.	6 fl. r., 22 1/2 cr.	„in varias domesticas necessitates"
1805	„papyrus"	1 leg.		4 fl. r., 30 cr.	„in necessitates domesticas"
1806	papyr„us"	1 leg.		„	„

VIII *Date referitoare la transportul hîrtiei*

Anul	Luna	Ziua	Cantitatea	Locul de unde se transportă	Costul transportului
1791	aug.	20	50 leg.		50 fl. r., 20 cr.
			26 „centenarii" (202 leg.)[1]	Sibiu	24 fl. r., 5 cr.
1792	apr.	23	60 leg.		8 fl. r., 30 cr.[2]
			5 1/2 „centenarii"[3]	Sibiu	3 fl. r., 17 cr.
			120 leg.[4]	Sibiu	10 fl. r., 26 cr.
			23 leg.	Sibiu	2 fl. r., 17 cr.
			155 leg.[5]	Sibiu	9 fl. r., 12 cr.
1796	febr.	5	60 leg.		9 fl. r[6]
		23	60 leg.		9 fl. r.
1799			54 leg.	Sibiu	6 fl. r.
			243 leg.	Sibiu	24 fl. r., 18 cr.[7]
1800				Sibiu, Mănărade	10 fl. r., 12 cr.[8]
1802			170 leg.	Sibiu[9]	6 fl. r.
			46 leg.		2 fl. r[10]
1803					15 fl. r.[11] (cr?)
			41 leg.		8 fl. r[12]
			10 leg.	Mănărade[13]	30 cr.
1805			70 leg.	Gurghiu	17 fl. r., 30., cr.
			71 leg.	Gurghiu	17 fl. r., 45 cr.
1806			60 leg.	Gurghiu	20 fl. r.
			8 leg. „et 12 librorum Chynri"	Sibiu	2 fl. r.
			60 leg.	Gurghiu	20 fl. r.
			70 leg.	Gurghiu	23 fl. r., 20 cr.
1807			70 leg.	Gurghiu	23 fl. r., 20 cr.
			78 leg.	Gurghiu	27 fl. r., 18 cr.
			60 leg.	Gurghiu	21 fl. r.
			20 leg.	Sibiu	4 fl. r. (12 cr./leg.)
			61 leg.[14]	Sibiu	20 fl. r., 20 cr.

[1] *Rationes...*, f 122 r : 26 m„centenarii" (sau cîntare) reprezenta greutatea a 202 legături.
[2] Suma era atît de ridicată pentru că transportul a fost efectuat pe un drum desfundat, în condiții vitr ege. (*Rationes...*, f 145 r).
[3] Plata s-a făcut în 26 iulie. (*Rationes...*, f 136 v).
[4] *Rationes...*, f 137 r, 145 r: 120 legături echivalau în greutate cu 16 cîntare și 80 fonți (sau libre).
[5] Echivalau cu 21 cîntare și 70 fonți. (*Rationes...*, f 145 r).
[6] Suma a fost atît de ridicată pentru că transportul s-a efectuat în vreme de iarnă. (*Rationes...*, f 299 r).
[7] *Rationes...*, f 245 r.
[8] *Rationes...*, f 248 r: „portorium chartae Cibinio et Monora pervices".
[9] *Ibidem*, f 253 r: „Vectura 170 rismatum chartae aliquando Cibinio intendum solum Monora".
[10] *Ibidem*, f 254 r.
[11] *Ibidem*, f 256 r: „Vectori papyrii usque ad quarterium".
[12] *Ibidem*, f 257 r: „pro occasione curruli quatuor boum in rationem vecturationis 34 rismatum papyrii, et 7 rismatum bibulae chartae".
[13] Hîrtia a fost transportată pînă la seminar, (*Rationes...*, f 257 r).
[14] Costul transportului cantității respective a fost foarte ridicat (includea și costul transportului cîtorva legături din Ungaria și de la Ortlat?). (*Rationes...*, 266 r).

IX *Alte cheltuieli privind achiziționarea hîrtiei*

Anul	Luna	Ziua	Locul deplasării	Durata	Detalii referitoare la scopul deplasării	Persoane, mijloace de transport	Costul
1	2	3	4	5	6	7	8
1791	iun.	15	Sibiu		„pro emenda charta"	„Huszi Typographus"	2 fl. r.[1]
			Sibiu, „ad mollam"		„pro proba papyrii"	„Huszi"	1 fl. r., 24 cr.
1791	iun.	22			„ad conducendam chartam"	1 cal	1 fl. r.
1791	oct.	5	„in via et Cibinii"		„in coemptione chartae"	„Huszi"	2 fl. r., 50 cr[2]
1791	dec.	6	„pro via"		„in emenda charta"	„Huszi"	1 fl. r., 40 cr.[3]
1792	apr.	30	Sibiu	5 zile	„in emenda charta pro	— prefectul tipografiei,	
					Bibliis, una cum victu"	părintele Gherman și Stefan Huszi"	9 fl. r. 9 cr.[4]
1799			Sibiu			„ratiocinator"	4 fl. r. 15 cr.[5]
1800			„per.. via tempora hyemis..."		„pro ferenda charta"	— prefectul tipografiei cu 2 care	7 fl. r., 3 cr.[6]
1803			„in itinere Cibiniensi"		pentru a procura hîrtie		2 fl. r., 33 cr.
			Sibiu	3 zile	„ratione papyrii"	— prefectul, 1 servitor, 1 îngrijitor al cailor, 2 cai	5 f. r., 25 1/2 cr.
					„in ratione vecturationis 34 rismatum et 7 rismatum bibulae chartae"	— car cu 4 boi	8 fl. r.
					— pentru a procura hîrtie, dar și ulei de măsline, cinabru și alte materiale	— prefectul, 1 servitor 1 îngrijitor al cailor, 1 car"	8 fl. r., 54 cr.

[1—3] În total lui Ștefan Huszi i s-au plătit 7 florini renani, 30 creițari, în cursul anului financiar 1791/1792: „pro victu et occasione Cibinium cuncti tribus vicibus in coemptione papyrii pro Octoich et Bibliis". (*Rationes*.... f 128 r).

[4] *Rationes*..., f 134 r.

[5] *Ibidem*, f 245 r: „Expensae vecturales et itinerales ratiocinatis catenus Cibinium importuno hiemis tempore cunctis.. .".

[6] *Ibidem* f 248 r: „Expensae itinerales per via praefectum tempora hiemis pro ferenda charta doubus currubus".

continuare anexa IX

1	2	3	4	5	6	7	9
			„in itinera usque Cibinium, et exinde Fogarasinum"	8 zile	„ratione chartae"	— viceprefectul, 1 servitor, 2 cai	8 fl. r., 20 cr.[7]
1804			„in itinere Gorgyeniensi..."	7 zile	„ratione papyrii"	— viceprefectul, 1 servitor	9 fl. r., 20 cr.
1807			Făgăraş	8 zile			4 fl. r., 30 cr.[8]
			Făgăraş		„ratione chartae" „pro viatico"	— zeţarul Solomon „	4 fl. r., 15 cr. 3 fl. r.

[7] *Ibidem*, f 257 r: „cumputata mercede equitationis et intertentione vicepraefecti cum servo".
[8] *Ibidem*, f 266 r: „detracto pretio vecturationis chartae".

X *Date suplimentare referitoare la relaţiile tipografiei cu morile de hîrtie*

Anul	Luna	Ziua	Coresponţă, mesageri	Destinatarul	Expeditorul	Conţinutul scrisorii	Costul
1795			„littera... in in posta"		Făgăraş	„ratione chartae nonglutinatae"	4 cr.
1796	ian.	5	„in posta pro littera percepta et remissa"	Făgăraş	Făgăraş		8 cr.
			„expressus"	Sibiu		„ratione papyrii"	1 fl. r., 40 cr.[1]
			„2 litearae"		Făgăraş	„in negotio papyrii"	12 cr.
1803			„2 expressus"		Făgăraş	„in negotio papyrii"	2 fl. r., 8 cr.[2]
1804			„littera" „perceptor mollae papyraceae Görgeniensi"		Făgăraş	„in rationem fatigii"	8 cr. 20 f. r.
1806			„littera"		Gurghiu		8 cr.
			„postalis epistola"		Gurghiu		
			— răspunsul la scrisoarea anterioară	Gurghiu			24 cr.
			„postalis epistola"		Deva		8 cr.

[1] *Rationes...*, f 299 r.
[2] *Ibidem*, f 258 r.

PROIECTE ȘCOLARE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Încă de la începuturile sale mișcarea națională românească din Transilvania și-a înscris ca un obiectiv de primă importanță a programului politic și cultural pe care-l formulează înființarea școlilor proprii de toate gradele drept o condiție indispensabilă a înfăptuirii năzuințelor de emancipare. Crearea școlilor românești de grad mai înalt urma să asigure întărirea păturii intelectuale conducătoare a mișcării, în timp ce învățământul sătesc era destinat a realiza baza culturală a ridicării maselor largi românești la lupta, în sprijinul conștiinței identității proprii, pentru obiectivele emancipării naționale și sociale.

Inițiativele în vederea ridicării prin cultură a maselor românești se interferează, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cu anumite direcții ale politicii școlare oficiale, inspirate de concepția reformismului terezian și iozefin. Cercurile vieneze promotoare ale unei atari politici consideră învățământul drept un mijloc eficient pentru asigurarea stabilității sociale, pentru realizarea idealului de supus bun contribuabil, mulțumit de situația sa delimitată precis în privința drepturilor și obligațiilor ce-i revin în cadrele organizării date a societății. Mișcările populare fiind atribuite, cu deosebire, lipsei de cultură, ignoranței, superstițiilor, necunoașterii exacte a obligațiilor și lipsei unei motivații adecvate a acestora, politica școlară reformistă vede în școala sătească, pusă în slujba intereselor și obiectivelor statului, un instrument eficace pentru prevenirea zguduirilor sociale violente ale sistemului existent, ale cărui îmbunătățiri urmau a fi înfăptuite pe calea reformelor pașnice, realizate de monarhul luminat.

Ca și pentru celelalte domenii în care epoca iozefină a realizat începuturile promițătoare de ridicare economică, socială, politică și culturală a românilor din Transilvania, revocarea reformelor în anul 1790 și inaugurarea perioadei restituțiilor nobiliare a însemnat și pentru cauza școlară o gravă lovitură. În primul impuls al restabilirii totale a rînduielilor anterioare deceniului iozefin, stările privilegiate urmăreau să anihileze realizările dobîndite de români pe tărîm școlar, prin sistarea ajutoarelor materiale pentru școlile ortodoxe, tendința înlăturării directorilor școlari români, încercarea introducerii limbii maghiare în școlile românești. Rezistența românilor față de aceste măsuri răspunde prompt inițiativelor nobiliare, reușind salvgardarea instituției directorilor școlari și împiedicarea modificărilor în privința limbii de predare. Concomitent, necesitățile promovării cauzei educației poporului sînt aduse, în actele revendicative ale mișcării naționale, drept argumente ale cererilor privind in-

stituirea la toate forurile a unor dregători români, care să fie capabili a rezolva problemele cultivării poporului lor în deplină cunoștință de cauză. Rezoluțiile imperiale însă, elaborate în atmosfera „regimului reacțiunii" ce ia treptat locul postiozefinismului leopoldin, transferă această problematică, în spiritul opiniei stărilor privilegiate, forului instituit de dieta din 1790—1791, cu recomandări de rezolvare care nu permit prea multe speranțe în privința adoptării unor soluții reale[1].

În urma înfrîngerilor suferite de Imperiul Habsburgic în războaiele cu Franța, la mijlocul primului deceniu al secolului al XIX-lea reformele revin în actualitate, printre măsurile preconizate de Viena în vederea satisfacerii unor revendicări de ordin material și cultural ale celor nemulțumiți pentru a evita schimbarea rînduielilor politice și accentuarea tendințelor centrifuge, un loc primordial revenind celor privitoare la promovarea învățămîntului. Acest fapt se explică atît prin menținerea la nivelul Curții a unor puternice elemente susținătoare ale concepției oficiale din perioada tereziană și iozefină privind rolul educației școlare în prevenirea răsturnărilor social-politice, cît și prezenței constante a unor atari revendicări în actele mișcării politice românești. Inițierea unor dezbateri asupra acestei problematici urma, în concepția Curții, să canalizeze preocupările și eforturile mișcării naționale spre domeniul școlar, oferindu-se astfel premisele unei ridicări culturale treptate a poporului român în locul transformărilor structurale periculoase pentru existența sistemului în vigoare[2]. Desigur, finalitatea acestor dezbateri în viziunea mișcării politice românești era cu totul diferită, promovarea cauzei școlare urmînd a pregăti integrarea întregului popor român din Transilvania în fluxul mișcării naționale, ridicarea culturală fiind privită, în spiritul crezului luminist al elitei intelectuale, ca o condiție primordială în acest sens.

Pornind, deci, de la premise și obiective diferite, dezbaterea largă asupra problemei școlilor românești demarează în primul deceniu al secolului al XIX-lea, ea constituind, în momentul respectiv, tărîmul principal pe care se dovedește posibil un dialog între forurile oficiale și mișcarea revendicativă națională. Pe baza acestor considerente, memoriul din 1804, care înfățișează Curții ansamblul situației românilor din Transilvania, se oprește și asupra problemei școlare, propunînd soluții concrete privind rezolvarea a ceea ce a constituit și va constitui punctul nodal al discuțiilor — baza materială a învățămîntului românesc preconizat. Memoriul opinează pentru constituirea unui fond școlar dintr-o parte a veniturilor alodiale ale comunităților românești de pe Pămîntul Crăiesc, din surplusul fondului sidoxial și din sumele adunate prin colecte de către români în epoca tereziană, fond care să ofere posibilitățile necesare întreținerii școlilor românești „fără îngreoierea norodului sau paguba Cămerii"[3].

---

[1] Ioan Lupaș, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni 1780—1792*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", seria a II-a, tom XXXVII, 1914—1915, p. 701—704; Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului românesc din Transilvania 1774—1805*, București, 1965, p. 45; 152; 180; 184.

[2] Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, II, Köln, 1968, p. 262—235.

[3] D. Prodan, *Încă un Supplex libellus românesc*, Cluj, 1970, p. 56—57.

Revenind, în 1808, asupra revendicărilor şcolare româneşti, directorul şcolilor ortodoxe, Radu Tempea, solicită sprijinul autorităţilor jurisdicţionale pentru construirea clădirilor necesare, procurarea subzistenţei dascălilor şi asigurarea frecventării obligatorii a şcolilor existente. Luînd măsuri imediate în vederea îndeplinirii acestui ultim deziderat, Guberniul cere, în rest, Consistoriului ortodox o situaţie exactă a şcolilor şi propuneri privind modalităţile de instituire a unor noi dascăli fără agravarea sarcinilor contribuabililor[4]. Înaintînd situaţia solicitată, Consistoriul anexează, în primăvara anului 1810, proiectul elaborat de noul director şcolar, Gheorghe Haines, proiect ce constituie punctul de plecare al dezbaterii, care se prelungeşte timp de mai multe decenii, asupra problematicii şcolare româneşti[5].

Gheorghe Haines se pronunţă pentru înfiinţarea în fiecare protopopiat, precum şi în toate oraşele de pe Pămîntul Crăiesc, a unor şcoli capitale, cu desfăşurarea procesului de învăţămînt pe toată durata anului, iar în satele care depăşesc 15 familii româneşti urmînd a se institui şcoli cu durată semestrială. Pentru construirea şi întreţinerea şcolilor, ca şi pentru plata dascălilor, să fie folosite veniturile alodiale ale comunităţilor de pe Pămîntul Crăiesc, precum şi un fond rezultat dintr-o contribuţie suplimentară de 6 creiţari pe fiecare familie ortodoxă. Pe lîngă acestea, dascălii să beneficieze din partea statului de scutiri de taxa capului, recrutare şi celelalte sarcini obşteşti. Stăpînii de pămînt să fie obligaţi să cedeze terenul necesar, iar comunităţile să contribuie prin clacă la construirea şcolii şi prin pămînt din terenurile publice la subzistenţa dascălilor. Pentru pregătirea corespunzătoare a acestora să fie organizate în fiecare an cursuri de 6 săptămîni de către directorul şcolar. De asemenea, să se asigure prin măsuri de constrîngere obligativitatea frecventării şcolilor astfel constituite. În ceea ce priveşte conţinutul învăţămîntului, proiectul lui Haines se încadrează în limitele concepţiei oficiale, considerînd necesare doar cunoştinţele elementare de scris şi citit, educaţie morală şi religioasă, precum şi unele cunoştinţe economice, iar scopul învăţămîntului fiind definit în a asigura cunoaşterea îndatoririlor, supunerea faţă de autorităţi, practicarea în condiţii bune a agriculturii şi a celorlalte ocupaţii spre folosul ţării.

Argumentarea prevederilor acestui proiect are loc, însă, în spiritul actelor politice ale mişcării naţionale, fiind invocată egalitatea în drepturi a românilor pe Pămîntul Crăiesc ca temei al participării la veniturile alodiale în proporţia contribuţiei aduse la constituirea lor şi pe măsura sarcinilor publice prestate. Este evocat, de asemenea, articolul de lege 60/1791 în sensul tratamentului similar cu ceilalţi locuitori ai ţării prevăzut pentru ortodocşi, pentru a se asigura astfel dascălilor români toate avantajele şi scutirile de care beneficiază omologii lor de alte confesiuni.

Solicitat de Curte, prin intermediul Cancelariei aulice, spre a-şi exprima opinia despre problema în discuţie, guvernatorul Bánffy se adre-

[4] Arhivele Naţionale Maghiare, Budapesta, Arhiva Guberniului Transilvaniei (în continuare: Arh. Gub.), F 46, nr. 5398/1808.

[5] Arh. Naţ. Magh., Arhiva Cancelariei aulice transilvănene (în cont.: Arh. Canc. aul.), B 2, nr. 3427/1813, f. 3r—7v. Vezi *Anexa I.*

seazã, în aprilie 1810, notarului Consistoriului ortodox, Aron Budai, care este astfel primul care-şi formulează observaţiile asupra proiectului Haines. Declarîndu-se, în principiu, de acord cu prevederile sale, Aron Budai îi aduce totuşi unele corective importante. El preconizează înfiinţarea unei şcoli în fiecare parohie, urmînd ca funcţia de dascăl să fie îndeplinită de către cantori, sub supravegherea parohilor şi protopopilor. Pentru plata lor să se folosească veniturile alodiale de pe Pămîntul Crăiesc, cele 8 salarii de dascăl asigurate de fondul sidoxial, veniturile bisericeşti locale şi donaţiile benevole, fără a se institui o contribuţie obligatorie. Dascălii să fie scutiţi de toate prestaţiile publice şi să li se pună în vedere celor merituoşi posibilitatea promovării lor ca parohi. Clădirile şcolare să fie ridicate prin munca locuitorilor comunităţii respective pe terenurile puse la dispoziţie de stăpînul de pămînt sau de către comunitate[6].

Părerile exprimate de Aron Budai sînt adoptate, în mare măsură, şi de către noul episcop Vasile Moga, solicitat, în 1811, a-şi preciza punctul de vedere. El mai adaugă cererea suplimentării cu încă 6 a numărului de dascăli salarizaţi din fondul sidoxial, traducerea manualelor şcolare în limba română şi asigurarea frecventării şcolilor nu numai prin măsuri de constrîngere, ci şi prin stimularea tinerilor spre învăţătură, deschizîndu-li-se posibilităţi mai largi de practicare a meseriilor, intrare în bresle, ocupare a funcţiilor publice, provinciale sau locale[7].

Legarea, astfel, a problemei şcolare de revendicările esenţiale ale mişcării naţionale de emancipare dobîndeşte o pondere şi mai însemnată în luările de poziţie ale lui Petru Maior şi Samuil Vulcan. Solicitat de Curte, în august 1810, să-şi formuleze punctul de vedere asupra modalităţii promovării şcolilor româneşti în Transilvania, Samuil Vulcan se adresează lui Petru Maior, ca unui bun cunoscător al realităţilor locale, pentru a-şi exprima opiniile în acest sens. Soluţiile lui Maior în privinţa bazei materiale şi a modalităţilor de înfiinţare a şcolilor fiind în general asemănătoare cu cele prezentate de Aron Budai, ceea ce aduce el nou este insistenţa asupra lărgirii conţinutului învăţămîntului. În spiritul raţionalist al luminilor, Maior preconizează predarea unor cunoştinţe de fizică, prin care să se asigure stîrpirea superstiţiilor poporului, iar accentul pus asupra principiilor de drept natural şi cetăţenesc, spre a se realiza cunoaşterea „binelui şi folosului public", are în vedere pregătirea tinerei generaţii în direcţia unei atitudini şi conştiinţe cetăţeneşti active, care să depăşească idealul oficial de supus bun contribuabil şi restrîns la îndeplinirea obligaţiilor ce-i revin[8].

Preluînd, în mare măsură, sugestiile lui Maior, opinia episcopului Vulcan adaugă, în acelaşi spirit luminist, predarea în şcolile sătesti a unor cunoştinţe de economie rurală şi de prevenire a bolilor. Cointeresarea poporului în ridicarea sa culturală trebuie asigurată prin deschiderea accesului la meserii, bresle, la şcolile mai înalte, iar măsurile de

[6] Arh. Gub., F 37, nr. 215 şi 283/1810. Vezi *Anexa II.*
[7] Arh. Gub., F 46, nr. 652/1812.
[8] „Unirea", 1901, XI, nr. 28, p. 230; 29, p. 238. Vezi *Anexa III.* Este o traducere modernă a textului original latin, azi dispărut.

constrîngere pentru garantarea frecventării şcolilor să fie îmbinate cu explicarea necesităţii şi foloaselor învăţăturii. Se subliniază, de asemenea, importanţa esenţială a desfăşurării învăţămîntului în limba maternă, urmînd ca manualele şcolare existente să fie traduse în limba română[9].

Solicitîndu-i-se opinia printr-un decret aulic din 31 august 1810, episcopul unit Ioan Bob se dovedeşte mai moderat în sugestiile sale, el considerînd că sarcinile ridicării şi întreţinerii şcolilor le revin comunităţilor respective, iar subzistenţa dascălilor urmează a fi asigurată din pămînturile publice sau prin plata anuală din partea fiecărei familii. În rest, mijloacele preconizate de episcop pentru ridicarea culturală a românilor se rezumă la îmbunătăţirea situaţiei clerului, obligativitatea frecventării bisericii, respectarea sărbătorilor, pedepsirea blasfemiei şi a căsătoriilor ilegale[10].

Toate aceste proiecte sînt supuse dezbaterii Guberniului, care îşi înaintează opinia la Viena, în anul 1813, în termeni refractari unui sprijin real în favoarea şcolilor româneşti fie din partea statului, fie a stăpînilor de pămînt, aruncînd sarcinile materiale exclusiv pe seama comunităţilor şi refuzînd celor ce beneficiază de acest învăţămînt posibilităţile de ridicare economică, socială şi politică spre care năzuiau. Conţinutul preconizat al procesului de învăţămînt era menit să asigure menţinerea structurilor existente, imprimînd tinerelor generaţii ideea legitimităţii şi durabilităţii lor. În spiritul opiniei guberniale este formulată şi rezoluţia imperială din 1816, care încheie o primă fază a dezbaterii asupra cauzei şcolare româneşti din Transilvania[11].

Măsurile preconizate, a căror publicare a fost, de altfel, tărăgănată de autorităţile provinciale pînă în 1821, au avut prea puţine efecte concrete în vederea promovării cauzei şcolare româneşti. În aceste condiţii, Curtea dispune reluarea discuţiei pe baza unui decret aulic din 15 august 1820 care solicită forurilor provinciale noi proiecte asupra posibilităţilor de înfiinţare a şcolilor româneşti fără a se recurge la fondurile publice sau la agravarea sarcinilor fiscale, asigurîndu-se, în schimb, angrenarea benevolă a resurselor stăpînilor de pămînt[12].

Guberniul se adresează din nou celor doi episcopi români, care-şi înaintează opiniile la începutul anului 1821. Episcopul Moga recomandă evitarea grevării poporului contribuabil cu noi sarcini, baza materială a învăţămîntului asigurîndu-se pe seama stăpînilor de pămînt în comitate, a caselor alodiale pe Pămîntul Crăiesc, a caselor confraternităţilor în regiunile miniere. Statul să garanteze efectiv scutirile de sarcini publice promise dascălilor. Episcopul Bob se pronunţă pentru o împărţire a cheltuielilor privind construirea şcolii şi întreţinerea dascălului între stă-

[9] Arh. Canc. Aul., B 2, nr. 3427/1813, f. 58—62v. Vezi *Anexa IV*. Atribuirea textului se întemeiază pe următoarele elemente: 1. Similitudinile cu proiectul prescurtat trimis de S. Vulcan cancelarului aulic Erdödy în 10 iunie 1811 cf. „Unirea", 1901, XI, 32, p. 262—263; 2. Preluarea ideilor principale din proiectul lui Petru Maior; 3. Referinţele repetate la realităţile din Partium contrapuse celor din Transilvania istorică de către episcopul orădean.

[10] Arh. Gub., F 46, nr. 391/1811.

[11] Arh. Stat. Sibiu, Fond Brukenthal, Qq 174, f. 11r—17r.

[12] Arh. Gub., F 46, nr. 2250/L 82/1821.

pînul de pămînt, care să acorde teren și lemn de construcție, și comunitate, căreia să-i revină ridicarea școlii și plata în natură a dascălului. Acestuia din urmă să i se asigure, de asemenea, plată din casele alodiale sau un lot din pămînturile publice, fiind totodată scutit de taxa capului, recrutare și sarcinile comunale[13].

Rezoluția imperială din 2 august 1824 încearcă să realizeze un compromis, stabilind ca în comunitățile libere baza materială a școlilor românești să se asigure din veniturile alodiale și din pămînturile publice, în timp ce în comunitățile aflate sub jurisdicție dominală stăpînii de pămînt „să fie convinși" să acorde benevol teren și lemn de construcție pentru școală. Întreținerea dascălilor va reveni fie pe seama pămînturilor comunale, din care să se acorde o jumătate de porție canonică, fie părinților, acolo unde nu există pămînt în acest scop. Dascălii vor fi scutiți de sarcinile publice[14].

Ca și în cazul rezoluției precedente, din 1816, autoritățile provinciale întîrzie punerea în aplicare a celor stabilite, condiționînd însăși publicarea oficială a decretului de elaborarea de către fiecare jurisdicție a unor situații statistice asupra școlilor existente și asupra modalităților de subzistență ale dascălilor. Cum înaintarea acestor date întîrzie cu mult peste termenul de 3 luni stabilit inițial, în perioada de aproape un deceniu și jumătate care urmează, în afara unor dispoziții oficiale, repetate periodic, privind obligativitatea frecventării școlilor existente, se face prea puțin pentru materializarea măsurilor prevăzute, în pofida insistențelor mișcării revendicative românești. De-abia în 1838 se solicită din nou jurisdicțiilor și celor doi episcopi români înaintarea situației școlilor existente, în conformitate cu schimbările intervenite între timp. Prezentînd aceste rapoarte, episcopii Moga și Lemeni subliniază necesitatea punerii în aplicare a măsurilor prevăzute, prin contribuția deopotrivă a comunităților și stăpînilor de pămînt la înființarea și susținerea materială a școlilor. Rezoluția aulică din 14 mai 1840 recomandă folosirea în comun a școlilor dincolo de deosebirile de rit, evitarea măsurilor de constrîngere, lămurindu-se părinții asupra necesității și avantajelor învățăturii, precum și introducerea studiului limbii maghiare, alături de cea maternă. Dacă însă stăpînii de pămînt nu vor fi dispuși nici în aceste condiții la acordarea de ajutoare materiale — arată decretul — atunci prevederile din 1824 să se restrîngă la cei uniți, în cazul ortodocșilor sarcinile întreținerii școlii revenind în exclusivitate comunităților[15].

Într-adevăr, anii următori nu aduc mult mai mult pe linia măsurilor administrative oficiale decît îndemnuri periodice adresate jurisdicțiilor și episcopilor în vederea aplicării rezoluțiilor adoptate, fără însă a se oferi o soluție viabilă pentru asigurarea bazei materiale necesare. Doar pe Pămîntul Crăiesc se obțin unele realizări prin plata dascălilor din casele alodiale la Rășinari, Sălișteă, Rupea, într-o serie de comunități din scaunul Orăștie etc. Succese pe linia cauzei școlare românești se înregistrează și în regiunea de graniță, în părțile năsăudene, spre exemplu,

[13] Arh. Stat. Alba Iulia, Fd. Blaj, Protocolul prezidial 1821, nr. 4.
[14] Arh. Gub., F 46, 12749/1824.
[15] Arh. Gub., F. 45, nr. 1084 și 7233/1840.

în preajma revoluţiei fiecare comună fiind prevăzută cu şcoală şi cu un fond şcolar propriu, cu deosebire prin strădaniile vicarului Marian. În sfîrşit, unele realizări sînt atestate şi pentru regiunea minieră prin salarizarea de către Tezaurariat a unor dascăli şi parohi în vederea îndeplinirii misiunii de educatori ai poporului[16].

Dincolo de aceste rezultate locale, aplicarea generală a prevederilor rezoluţiilor obţinute prin mişcarea revendicativă românească rămîne doar un deziderat, datorită opoziţiei privilegiaţilor faţă de ideea contribuţiei lor materiale, ca şi în urma rezistenţei structurilor administrative locale faţă de o realizare efectivă a măsurilor preconizate. Revoluţia de la 1848 găseşte astfel deschisă problematica şcolară românească, al cărei loc şi rol important în cadrul programului adoptat la Blaj reprezintă o continuare firească a eforturilor stăruitoare înregistrate în confruntarea cotidiană a mişcării revendicative naţionale din deceniile anterioare cu inerţia unor structuri instituţionale şi mentale învechite ce-şi pregăteau propria dispariţie.

LADISLAU GYÉMÁNT

ANEXA I

1810 martie 30, Sibiu. Proiectul şcolar al lui Gheorghe Haines, directorul şcolilor ortodoxe din Transilvania.

*

Planum

circa qualiter in quovis Protopopiatu, singulave 7 Liberarum Regiarumque Incl. Civitatum in Fundo Transylvanico Regio reperibilium, ut et cunctis Transylvanicis Villis Regalibus bene dotatis unam stabilem Capitalem nec non omni Pago Vallachicam Scholam Ordinariam erigendam, et ex quo Fundo Salario providendam, a Directione Scholarum Non-Unitorum Transylvanica confectum.

Altissima Intentio, erga Fidelem eruditioneque destitutam Nationem Vallachicam Clementer propensa, eo vergere videtur, quo hujus Nationis Juventus Officiis Deo, Principis ac Patriae, adeoque Religione, timore erga Supremum Numen, Charitate erga proximum, atque paritione erga Superiores, debitis imbuatur, et boni Christiani evadat, taliterque suo tempore perfecta ruralem Oeconomiam optime cultivando sibi soli, Dominis Terrestribus, Patriae atque Principi utilitatem importet.

Altissimum hunc Clementissimum scopum desiderato effectu absque erigendis, hunc ad finem necessaria subministrantibus scholis mancipandi impossibile est, a paucis namque Scholis exiguus quoque fructus exspectari potest praecipue, cum penes Normales Vallachicas Scholas quae nunc paucissimae sunt, et in quibus sub primo solum Semestri studia traduntur, fungentes Ludimagistri velut Salariis, modernis temporum rerumve adjunctis nullatenus commensuratis guadentes, coacti sint de vere ac Aestate sibi vitae mediis prospiciendi ab una, partibus vero ab

[16] Arh. Gub., F 46, nr. 10972/1828; 11331/1836; 9530/1840; 2487/1841; 328/1842; 2281 şi 3266/1843; Virgil Şotropa, Nicolae Drăganu, *Istoria şcoalelor năsăudene*, Năsăud, 1913, p. 87—89; Nicolae Albu, *Istoria şcoalelor româneşti din Transilvania între 1800—1867*, Bucureşti, 1971, p. 99; 171; 201.

alia sub primo etiam Cursu Didascalorum plurimi soli custodiunt Scholas, plurimi enim Vallachorum ideo suas non ablegant ad Scholas proles, quoniam perspeciunt exiguum in Studiis progressum (qui juxta emolumenta quibus aliisque Non-Uniti Ludimagistri fructi sunt, majori in quantitate neque exspectandus venit) etenim, praeter id quod pessime solvantur, Capitis taxae immunitate minime gaudent, haud paucis in locis oneribus pagensibus subjecti sunt, occasione interceptionis ad militiam impetuntur et hi et eorum discipuli sicque terrefacti disperguntur quamvis nonnulli effective assentati, qui tamen indebite traditi e statu dimittantur Militari, tamen ob laesam tali modo suam Aestimationem docendi zelum amittunt (alii vero Vallachorum idcirco retrectant suos liberos ad Scholas mittere quod mercedem Didascalo in aere ceu Naturalibus pendendam, ad instar mulctae„ sibi inflictae, intueantur) et his de causis Sua Majestas Sacratissima anhelatum scopum aut levi, aut plane nullo in quanto assequi valet. Dignatus est Divus Josephus Secundus immortalis memoriae Augustus e Studiorum Fundi supernatantes 852 Rfnos horum 400-os inter Didascalos, penes octo erigendas Vallachicas Scholas fungendos Ludimagistros aeque lance repartiendos; 400 vero in Salarium Nationalis Directoris cedendos, residuos tandem 52 Rfnos Eidem Directori ad comparandos in rationem egenorum Studentium libros immanuandos Non Unitae Nationi Clementer resolvere B. Ordinatione R. dd-o 27-ae Septembr. Anni 1787 id luculenter evincente. Praeexposita 852 Rf. Summa e praeattacto Studiorum Fundo jam pridem exempta, et Fundo Sydoxiali e quo hodiedum exsolvitur, agglutinata apparet, qua ratione Episcopale in annuis 4000 Rfnis, Vicariale autem Salarium in 400 Rfnis annue dimensa statim decurtationem sentiunt, cum taxa Sydoxialis, quae cuivis 110000 patrum familias Non-Unitorum juxta peractam a defuncto Episcopo a Nikitits Conscriptionem reperibilium, cum 5 denariis imposita, annuam 4583 Rf 20 xr efficiat Summam, e qua 4000 Rf in Episcopale, 400 Rf in Vicariale Salarium annue dimensa computando, constituunt universim 4400 annue Rf, remanent adhuc 183 Rfni 20 xri adeoque clarum hinc evadit, quod si praedicti quoque 852 Rfni e Taxa Sydoxiali solvendi sint, Episcopale Salarium aut annuis adhuc 731 Rfnis augeri, vel vero tot Rfnis minui debet. Quod vero Praesul minori quam 4000 Rf annua solutione modernis temporibus, enormi Charistia, in dies accrescente, connexis, vivendi impar sit, inde etiam conspicuum evadit, quoniam onus copiosae gentis Vallachicae considerando Officiales Servitoresque, utpote: Secretarium, Cancellistam, Aulae magistrum, duos Diaconos (absque quibus Sacram celebrandi missam eatenusque Candidatis Sacros ordines impertiendi in statu nequaquam est) binos pedi sequos, equos, Rhedarium loquum et penes hunc duos culinares servientes nec non quartirium servare e sibi exessa annuali solutione solvere, intertenere cogitur, praeterea Protopresbyteris, eundem accedentibus, liberam mensam dare, unde Episcopale Salarium non minuendum, ast duplicandum omnino ea propter etiam veniret, ne Eidem Episcopo occasio a Candidatis aliquid accipiendi praebeatur, ex his quoque indubium est, Sydoxiam pure pute pro solvendis tantum Episcopo, et Vicario Altissimo Throno resolutam exstitisse, et projusto atque aeque enixe censeri, quo Parochi Dis-Uniti ea propter hodiedum reclamantes, a solvendis in rationem 8 Ludimagistrorum et Nationalis Directoris dictis 852 Rfnis eo magisdispensentur, quia Scholarum usum non Sacerdotes, ast Communitates quarum liberi docentior habent distributarave Justitia doctae videtur, ut commodum sentientes sentiat etiam incommodum e.g. quemadmodum non pagenses antistites localia pecora pascentes pastores, verum ii, quorum pecora pascuntur solvendi obligantur haud absimiliter etiam pastores Ecclesiastici velut Scholarum fructu non fruentes, ad solvendos Didascalos stringi nequeunt Quo autem boni doctrinis moribusve Natio etiam Vallachica imbueretur, maxime necessarium fore apparet ut in singulo M. hujus Principatus Prothopresbyteratu ac Villis Regalibus bene dotatis una ⟨schola⟩ capitalis salario de praesenti duranti caristiae commensurato, taliter providenda, ut penes has applicandis Ludimagistris ad victum amictumque sufficiant, ne semet oeconomiae etiam cultivandae implicare cogantur, verum docendae dummodo juventutis cum eisdem sit, nec non omni pago una ordinaria erigatur Schola emolumentis quisbusdam pro celebrando hybernali solum semestri, providenda sustineo in obsequium gratiosae ordinationis Gubernialis sub Nro. 8602 Anni 1805 relatae ut et alterius Nro. Gubli 5398 Anni 1808 notatae sequentes haud particularem verum publicam in Doctrina et moralis Genti Vallachicae importans utilitatem demisse proponere planum.

§ *I.*

In quovis Archi Diaconatu erigatur Schola Capitalis una, cum adhaerendo Eidem 300 Rf salario annuo ac 100 Rfnis pro reparandorum reparatione atque librorum in rationem aegerorum studiosorum emendorum adhuc annuatim applacidandis. In his Scholis, in quibus per totius anni decursum studia tradentur methodus Litteras noscendi, syllabisandi, bene legendi, Orthographice scribendi praeterea lectio psalterii (Liber Ecclesiasticus), explicatio tum Libri, de bonis moribus tractantis, theutonicoque ideomate Sittenbuchlein nuncupati, Catechismi majoris hic ennixe sub C. advoluti, Latina, Germanica, ac Graeca lingua typis impressi, nec non Arithmetica, Ecclesiastica Cantica, praxisque Ecclesiasticarum rerum juxta ritum, atque typum orientalem docebuntur.

§ *II.*

Quovis in pago, 15 Vallachorum patrum familias numerum excedente, erigatur itidem una Schola Ordinaria, cujus Didascalus sub 1-o tantum Semestri liberos Syllabas noscendi, syllabisandi legendi, Psalterium memoriter addiscendi, ac explicandi libri, Sittenbüchlein vocati, et Catechismi minoris nec non scribendi penes beneficium a communibus oneribus immunitatis docendos habebit.

§ *III.*

In cunctis Fundo Regio Transilvanico ingremiatis Vallachicis pagis, allodialibus reditibus instructis, constituendi Ludimagistri sequenti modo solvantur, et quidem

Pagus annue 500 Rfnos incassans, cedat in Ludimagistralem annuam solutionem 50 Rfnos.

Communitas per annuum 1000 Rf proventum trahens, tribuat Didascalo annuatim 100 Rfnos.

Incolae annuatim titulo proventus 2000 Rf percipientes, pendant localo Ludimagistro annue 200 Rfnos.

Pagus, quovis anno 3000 Rf reditum habens scilicet suum Ludimagistrum annuis 300 Rf praeterea strigatur singulus 3000 Rf proventibus gaudens pagus in reparandorum reparationem proque egentibus studentibus necessariorum librorum coemptionem annuatim adhuc 100 Rfnos cedere.

Quoad 1-um, ratione exscindendorum Salariorum Ludimagistris penes Capitales Scholas constituendis, in annuis 300 Rf defigendorum, ut et adhuc 100 Rf titulo reparandorum reparationis, aeque ac comparandorum miserisve studiosis donandorum librorum applacidandorum, paragraphum maxime necessarium videri:

a. Siquidem Gentis Vallachicae duae partes consistat e colonis nullos allodiales reditus habentibus, et tertia solum pars liberis hominibus, pagenses proventus ceu majores ceu minores, percipientibus, hinc primum disseram de Colonis.

Justitia distributiva id merito dictare videtur ut non amplius sacerdotes verum ipsa plebs nationalem directorem ac Ludimagistros solvat; modo sequentis teste Universalis novae Parochiarum regulationis protocollo, patres familias Non Uniti numerantur Nro. 110000. Si unicuique horum 110000 patrum familias Dis-Unitorum pro formando in rationem Scholarum Fundo imponerentur 6 xri una cum Contributione solvendi, nullum aggravium redolentes, prodibit annua 11000 Rf Summa, ita convertenda:

Annuum 23 Didascalorum cuivis in 300 Rfnis defixum Salarium facit	*6 900 Rf*	
Cuivis horum Ludimagistrorum titulo reparandorum reparationis et coemendorum pro egenis Studentibus librorum 100 Rf annue addendo facit	*2 300*	
Directorale Salarium in annuis	*600*	
Scholarum visitationis expensae cum annuis	*200*	
Summa		*10 000 Rf*

b. In Transilvania sunt 23 Protopopiatus, in locis colonicalibus erecti; in quovis horum 23 Protopresbyteratum una Capitalis erigatur Schola cum fixo 300 Rf salario, titulo Ludimagistralis solutionis annua, ut et titulo renovandorum renovationis, et emendorum pro egentibus Studiosis librorum Scholasticorum 100 Rf annuali quanto instruenda, ideoque annuatim 400 Rf annuali quanto instruenda, ideoque annuatim 400 Rf dotanda; Salarium vero Nationalis Directoris, cujus Officii partes per erigendas Scholas quinduplicabuntur, elevetur ad annuos 600 Rf praeterea ad supportandas praescriptae Scholarum visitationis expensas itinerales annue 200 Rf eidem applacidentur.

c. Primo anno administrata Summa 23 Ludimagistris cum 6900 Rf titulo Salariorum, titulo vero sumptuum reparationalium cum 2300 Rf universim cum 9200 Rfnis competentium retineatur, et in erigenda necessaria in 23 Archi Diaconatibus Aedificia, quae ut idonea exstruantur, necessarium est, ut Director ad loci faciem exeat ideo quoque, quod hic exoperari conaretur, quo pagenses laboribus currulibus atque manualibus gratis subveniant sperarive licet, requisitas in quovis 23 Protopopiatuum Aedes 400 Rfnis exstrui quire, et his exstructis applicentur Ludimagistri, convertatur.

d. Quo et hi penes Scholas principales constituendi, ac ii de quibus §-pho III dissertabitur, Ludimagistri, hac in §-pho indigitata studia normali Methodo conformiter tradenda, sibi familiaria apprime bene redderent, maxime necessarium censeri, ut singulo anno sex septimanarum celebretur studiorum cursus a Praedecessore meo Demetrio dum viveret Eustatovits, introductus, prima post Pascha hebdomade ideo initium summendus, ac usque ad Pentecosten continuandus quoniam si de hyeme hic celebraretur studiorum cursus, Juventus relate ad eruditionem in ordinariis Scholis sub 1-o solum Semestri 1-a Novembris inchoando, tradendam, enormiter pateretur.

e. Cum Cibiniensis Aerarialis Domus, in qua Latinae sunt Scholae, plura habeat vacua Cubilia, hinc exoperandum foret, ut talis modi vacua Cubilia ad celebrandum intra sex hebdomadum spatium cederentur.

Relate ad 2-m intuitu Ordinariarum Scholarum in quibus sub 1-o duntaxat Semestri studia florescent, qualiter absque fixo Salario in omni 15 Vallachorum Patrum familias numerum superante pago erigendarum, necessarium apparere, ut

a. Ludimagistri, etiam in singulo pago 15 hospitum Valachorum numerum excedente ideo absque fixa aliqua solutione constituendi sint, quoniam in tali quoque pago reperiri possunt 30 quoque proles Scholam aditurae, quae arctis modernis rerum, ac temporum circumstantiis ad alios pagos ob miserum suorum parentum statum musarum gratia transire nequeuntes, rudes manebunt, Scholae etenim Capitales haud communem, verum particularem solum utilitatem importabunt.

b. Dignetur Excelsum Regium Gubernium quemlibet Nonunitum Ludimagistrum a capitis contributione, ad militiam interceptione, et quibusvis oneribus communibus supportandis gratiose eo a potiori immunitare, quod cum vigore 60-mi de Anno 1791 Diaetali Articuli decisum habeatur, ut Graeci ritus Orientalis Asseclae ad instar reliquorum Incolarum tractentur, neque in ferendis publicis oneribus, aliisque praestationibus prae aliis aggraventur. *Non Uniti Asseclis comparati existentes, nonunitos etiam Ludimagistros aliarum Religionum, atque Nationum Ludimagistris praeexpositis favoribus fruentibus saltem in honorifico aequiparare iustum et aequum sit ab una, partibus vero ab alterae consideratione quoque servitiorum, a tot Saeculis Dominis Terrestribus, Patriae, nec non Principi fideliter praestitorum hanc remunerationem, seu Benignitatem, ut nimirum ejusdem perfectioni prospicitur, haec Natio omnino mereatur.*

c. Dignetur porro Idem Excelsum cunctos Dominos locales possessores eatenus obligare, ut e terrenis suis fundum Schola modo mox sub d. recensendo, exstruenda cum appertinentiis, aulae scilicet, ac leguminario, Didascalum in vitae mediis alleviante cedant.

d. Communitates Vallachicae stringantur in rationem Scholae amplum Cubile, inque Didascali rationem aliud Cubile, Cameram, cum Culina, praeterea horreum cum Faenili (Heuschopfen) sub uno tecto ideo erigere, quia Didascalus velut pro comparandis vitae necessariis Aeconomiam colere debens, iisdem aedibus opus habebit.

e. Singulis parentibus proles habentibus positiva ea imponatur obligatio, ut locali Ludimagistro succurant in cultivanda aeconomia laboribus vulgo Kláká dic-

tis, annuatim duobus diebus manilibus vel currulibus unico saltem die, ceu şi hoc foret cum plebis aggravio elargiatur Didascalo illud emolumentum, ut e localibus terrenis, ad quemcunque possessorem spectantibus, tribus in calcationis portio in 6 arabilibus agris, pratumque omni anno 6 Faeni currus proferens, consistens excindatur Scholastica, ut Ludimagister aliqualiter saltem cum victu, atque amictu allevietur.

f. Hujus generis Didascali obstricti erunt cunctas utriusque sexus proles, sextum aetatis suae annum jam assequentes sex annis, donec scilicet ad 12-m suae aetatis pervenerint annum sub 1-o attamen solum Semestri omni anno docendi, ne autem studentes, quod sub 1-o cursu discunt, sub altero semestrio oblivioni tradant, ultro tenebitur Pedagogus, quivis die Dominica Studiorum repetitiones cum suis Scholasticis instituere quo vero hoc fructiferium sit, requiretur ut parentes proprios liberos ab omni domestico seu rurali labore adhuc vespertino die quovis sabathi dispensandi dieve, dominica tum ante, tum post meridiem ad localem Instructorem ablegandi satagant, hocceque ad instar legis sub incurrenda secus poena, eatenus statuenda servanda, sanciatur.

Respectu III-ae quoad Ludimagistros ac Scholas, in Fundo Regio Transilvanico erigendas §-phi opus haberi, ut

a. Quemadmodum sub III §-pho dissertum est, Communitates Vallachicae Allodiales annuos 500 f. reditus percipientes 50 f., pagi annuos 1000 f. incassantes annue 100 f., Communitates 2000 f. annuali proventu gaudentes annue 200 f., pagi denique annuos 3000 f. proventus habentes annue 300 Rf in systemisandum Ludimagistrale Salarium, ac insuper Communitates 2000 aut 3000 Rf annue incassantes ad procurandos, miserisque Studiosis gratuite impertiendos libros omni anno 100 Rfnos cedendi, strictissime ideo etiam suae esse putent obligationis, quoniam ejusmodi Scholae inter principales referri quirent, caeterae vero Scholae, quibus exiguum adhaeret Salarium, ut sub §-pho II-a explanatum est, ordinariae audient.

b. In pagis numerosis, majorem quam 3000 Rf annuum reditum habentibus, numerumque 400 patrum familias excedentibus, e consideratione prolium multitudinis, quae ab uno solum Didascalo doceri nequeunt, duo applacidentur Ludimagistri, cum primarii in 300 fnis, secundarii in 200 fnis annue defigendo salario, e Cassa Alodiali eo mage exsolvendo, quonam proventus allodiales pagum respiciunt simul cum ejate Schola erudienda. Juventus est fructus incolarum, et utilitatem, quam medio suorum liberorum perfectionis hauriunt, cunctis caeteris pagensibus necessitatibus, in quas proventus allodiales convertuntur, anteponendam demisse arbitrarer.

c. In pagis, a Vallachis mixtim cum Saxonibus inhabitari solitis, participentur Vallachi quoque a proportione Patrum familias, allodialium proventuum localium, ut suum Paedagogum salarisare valent; Jus vero, quoad Vallachos etiam Allodialium redituum localium, participes reddendos, quod attinet, sustineo me ad Normale in differentia, intuitu repartiendorum allodialium proventuum inter villae regalis Szászpián Incl. Sedi Saxonicali Sabaesiensi adjacentis exorta, Decretum sub 9-a Decembr. Anni 1802 editi, Nroque Guberniali 141 Anni 1803 relati atque clare innuentes ut siquidem Vallachi publica haud absimiliter ac Saxones praestent onera, hinc localium quoque proventuum participentur.

d. Hoc ipsissima jure gaudere videntur illi etiam Vallachi, qui Septem liberas Regiasque in Transylvania reperibiles Urbes Saxonicales incolunt cum juxta dictamen Gezae Caeci Filium Andreae Transylvaniae olim Principem editi, Valachi cum Saxonibus una sint, immo nec per novam Nationalem Regulationem Vallachi sunt distincti a Saxonibus, unde quandoquidem praeattactae Septem Saxonicales Transilvanicae Civitates notabiles annuatim incassent proventus, in proprium tantum cum exclusione Vallachorum, in iisdem Urbibus habitantium Saxonibusve aequivalentium usum hodiedum conversos ab una, partibus vero ab alia Valachi tanquam in ferendis communibus servitiis, si non plus, saltem ad instar Saxonum onerato, Scholas principales erigendi, easdemque salariis providendi in statu nequaquam sint, dignetur Excelsum Regium Gubernium ad Suam Majestatem Sacratissimam gratiose exoperari, quo dignaretur Eadem Altefata circa erigendam unam in qualibet attactarum 7 Liberarum Regiarumque Civitatum in rationem Vallachorum in tali Sede, ceu Districtu Saxonicali reperibilium, modalitate quoad exstruenda Aedificia, sub 2-ae §-phi Littera d. declarata observata Capitalem Scholam, Annua 300 Rf Ludimagistrali solutione, ac annuis 100 Rfnis titulo reparandorum reparationis,

nec non librorum pro egentibus studiosis emendorum adaeoque universim annua 400 Rf. Summa dotandam, eo a fortiori Altissimos Ordines necessarios clementer edere, quod Vallachis, Districtus Saxonicales inhabitantibus, occasioue, qua, ad hebdomadalia Fora, tales Civitates frequentant, suis prolibus, in Studia incumbentibus, victus atque amictus media subministrandi comodissimum foret.

Ulterius efficaces adornentur dispositiones in quarum omnes Valachi strictissime, et sub perferenda eatenus dictanda paena Corporali (non, uti hactenus factum est, ut pignora a tali renitente parente in securi, aut alia supellectilia adempta fuere) obligentur suas 6-tum jam Aetatis Annum numerantes utriusve Sexus proles, donec 12-m Aetatis annum assequentur, ad Scholas ablegandi. Maxima enim Vallachorum pars tantae ruditati est immersa, ut, spretis quibuslibet bonis persuasionibus Sacerdotalibus, liberos suos ad Scholas mittendi renuant ni ad id vi cogentur.

Tandem, si planum hocce jam dudum anhelatum finem assequi faceret, superi assecurare non erubesco, quod idonei, penes Ordinarias Scholas absque ullo fixo, verum tantum cum emolumentis, sub interpretatione II-ae §-phi specificatis, per me resolvendi Ludimagistri, qui, ut ad Capitales Scholas Salario fixo gaudentes translocentur, tam in docenda Juventute haud mediocrem navandi operam, quam etiam procurandis ex aeconomia per se cultivanda vitae suae necessariis, patienterve ferendo sub moderno desolati statu, conabuntur, adeoque Natio Vallachica Officiis, Deo, Principi, ac Patriae debitis imbuetur, consequentia Altissimae quoque guoad cultivandam Gentem Vallachicam, saepius clementer revelatae Intentionis procurabitur complementum.

Cibinii die 30 Martii 1810.

Georgius Haines *m.p.*
Director Sch. Nationalium Non Unitarum in M. Principatu Transilvaniae.

ANEXA II

1810 aprilie 26, Sibiu. Observațiile notarului consistorial Aron Budai asupra proiectului școlar al lui Gheorghe Haines, înaintate guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Bánffy.

*

Excellentissime ac Illustrissime Domine Comes Gubernator
Regie Domine Domine Patrone mihi gratiosissime!

Medio gratiosorum ordinum, sub 14-a currentis mensis emanatorum, per me autem sub 20-a ejusdem mensis perceptorum, dignata est Excellentia Vestra mihi privative, et absque aliquali desuper facienda publicitate paterne injungere; ut pro altissimae Intentionis, circa promovendam populi quoque non uniti Transylvanici, ut et cleri hujus Ritus Ecclesiastici moralem aeque ac litterariam Culturam Excellentiae Vestrae clementer revelatae complemento; conspectum, et respective Remonstrationem super statu praeexistentium in hoc Principatu Scholarum Institutorumque pro praeattacti cleri cultura praevigentium cum genuina expositione subversantium defectuum, horumque causarum, et cum declaratione jam praeexistentium ac pro similibus Institutis destinatorum fundorum exhiberem, unaque demissam meam opinionem adnecterem, qualiter subversantes defectus supleri, impedimenta removeri, fundusque hunc in finem necessarius pro ratione exigentiae augeri posset?

Quo negotio pro virium tenuitate penitius discusso ac ventilato, siquidem praeattacta momenta, mihi paterne intimata, medio Relationis, per concernentem Scholarum Nationalium non unitorum Directorem cum eidem adnexo parte ab una conspectu, juxta depostas ab Archi Diaconis localibus Informationibus elaborato, ac praeexistentes in hoc Principatu scholas, fundosque pro Ludi Magistrorum In-

tertentione destinatos, Loca item ubi Scholae adhinc errigendae evenirent, et denique modalitatem, qua Eaedem dotanda forent, repandente, parte vero ab altera Plano, circa intentam meliorem pro futuro earundem Scholarum regulationem ac dotationem deserviente, intermedio tempore praestite, viaque V. Consistorii Excelso Regio Gubernio in sequelam gratiosi Decreti eatenus sub 1-a Augusti Anni 1808 N-o 5394 emanati substratae, passim dilucidata habeantur, hinc aliud mihi haud supermansisse video, quam ut in sequelam praecitatae Directorialis Remonstrationis demissas meas relate ad substratae Rei meritum occurentes Reflexiones in eo solum concentram: quod cum populi non uniti Transilvanici cultura ex eo praecipuae altissimae intentioni hucadusque minus correspondisse dignoscatur, quod

1-mo. *praeexistentes Scholae relate ad quaestionati populi nonuniti frequentiam haud approportionatae adeoque insufficienter fuerint.*

2-do. *quod prout Ludi Magistri tanquam exiguo, ac ad procurandam ex eodem Suam subsistentiam insufficienti fixo Salario provisi, motivo suscepto muneri, pro eo ac opportuisset incumbendi, destituti fuerint sequaciterque munus hoc ob respectivam solummodo immunitatem anhelaverint ita ab adverso Domus etiam Scholares passim defecerint, actuque deficiant.*

3-tio. *denique quod an et inquantum constituti Ludi Magistri obligationi Suae satisfecerent, haud praescripto tenus invigilatum, inspectumque fuerit?*

Relate ad praerecensita haec momenta ea ratione pro futuro medelam congrue adferri posse demisse censerem, si

1-mum. *Scholae Nationales non unitae pro hic et nunc juxta de recentius stabilitam Parochiarum Regulationem systemisarentur, adeoque in gremio cujusvis Parochiae Schola pro instruenda in officiis tam Religionis, quam vitae civilis, in legendo item scribendo ac arithmetica Juventute erigeretur, et sensim tantum ad singulos absque discrimine pagos necessario hoc ad excolendos ac perficiendos Juventutis Intellectus ac mores medie providendos procederetur. Si porro relate ad*

2-dum. *Cantoribus Ecclesiarum obeundi etiam Ludi Magistri muneris quae caeteroquin facile compatibilia sunt, obligatio imponeretur adeoque pro Cantoribus illa tantum Individua, quae inter alia super imbibita etiam methodo pro docendis prolibus praescripta semet legitimare possent, resolverentur, et respective actu constituerentur. Si enim proventibus, pro Cantoribus ubique jam stabilitis, seu illa adjuta, quae medio B. Decreti Regii sub 27-a Septembris 1786 clementer emanati ac sub N-o Guberniali 668/L.22 anni 1787 denato Illustrissimo Domino Episcopo Gedeoni Nikitits intimati ex fundo studiorum pro octo Ludi Magistris cum annuis 50 flor. dimensa, jamque in fundum Sydoxialem devoluta, sive illa, quae juxta provocatum in praemissis Directoralem Conspectum jam prosperata esse innuuntur, quove porro in Fundo Regio ex supernatantibus Cassarum allodialium proventibus, in reliquis vero Locis, hujuscemodi reditibus destitutis et ad quae Loca omnes 8 ratae e fundo Sydoxiali excisae transferendae essent seu ex Ecclesiarum proventibus sive ex capsulae in Ecclesiis deportari solitae collectis, sive denique ex spontaneo Genitorum prolium, ac Benefactorum concursu prosperari possent, superadderentur, congruae illorum subsistentiae absque Plebis Contribuentis aggravio subveniretur. Et si praefati Cantores in Ludimagistros una constituendi praeter immunitatem a quorumvis onerum publicorum supportatione eosdem caeteroquin elargiendam, de eo insuper affidarentur, quod ob contestandum in eruditione Juventutis zelum ac conatum praeferenter in Parochos promoturi sint, sufficienti etiam motivo ad rite obeundas muneris sui partes allicerentur.*

Caeterum in illis Locis, quorum Incolae comprobare possent, semet in statu esse tam Cantorem quam etiam Ludimagistrum absque sui aggravio intertenendi, horum in distinctis personis constitutio ultro admittenda, et respective in talibus Locis Schola Capitalis errigenda videretur. Quod autem necessarius praevium in finem Domos obtinet; siquidem gremiales Cantores, Domibus pro se destinatis jam provisos esse supponere liceat, hinc circa Domus tantum Scholares, si possibili foret, in contiguitate Domorum Cantoralium, in quavis Parochia, per omnium ad illam spectantium auditorum concursum insensibiliter exstruendas, prout etiam si in uno aut alio Loco fundi nefors, supra quos Domus Cantorales ac Scholares errigendae forent, deficerent, juxta substernendam desuper aparte Scholarum Directoris specificationem circa fiendam eorum per respectivos D. D. Terrestres aut Liberas Comunitates excisionem congrua ad concernentes I. Jurisdictiones disponenda venirent. Si denique relate ad

3-um. *Localibus Parochis ac Tractuum Archi Diaconis obligatio sub incurrenda alias gravi responsabilitate imponeretur, progressui in Scholis, intra eorundem Parochiae ac respective Tractuum ambitum reperibilibus ex anhelando, sollicite semper invigilandi, super exercentibus semet eatenus difficultatibus ac impedimentis pro re nata cum ipso Scholarum Directore correspondentiam fovendi, Tabellas denique occasione semestralis examinis, in eorundem aeque ac localis Provincialis officialis praesentia peragendi, super progressu per concernentem in Litteris ac moribus facto scriptotenus conficiendas, ac per illos quoque subscribendas, praementionato Directori fine ulterioris earum via Consistorii ad Excelsum R. Gubernium promotionis accurate substernendi imponeretur. Submissionis etenim harum. Semestrialium de studiorum progressu Relationum nulla hucadusque in Protocollo Consistorii apparent vestigia, licet id ipsum moderno etiam Directori medio gratiosi Decreti, super Ejusdem hac in qualitate Resolutione die 22-a Sept. 1808 sub Nro. 6791 emanati positive intimatum exstiterit.*

Quod autem demum cleri culturam attinet, ulterius humillime reflectere sustinere: relate ad clerum non unitum Transilvanicum alia hucadusque haud praeviguisse Instituta, quam quod Scholarum Nationralium non Unitorum Directoribus vi officii impositum exstiterit, ut Individua pro consequendis SS Ordinibus candidata, iis, quae ad debita adimplendum pastoralem obligationem spectaret, rite imbuerent, quod tamen minus observatum, praeattactosque candidatos per rementionatos Scholarum Directores hucadusque peculiariter haud instructos, verum unice ad pueriliter memoriae mandandum Cathechismum, ad exercendum item semet in arithmetica, in lectione ac scriptura, quae jam familiaria habere censentur relegatos exstitisse, uberius evincit remonstratio a parte Consistorii sub 11-a Jan. 1803 in sequelam gratiosi Decreti sub No 10801. 1802 emanati Excelso R. Gubernio praestita, et a parte RR. D. moderni vicarii Nicolai Hutzovits sub 20 maii 1808 et 10 febr. 1809 reiterata, ut adeo spes subsecuturae melioris cleri non uniti Transilvanici culturae unice jam in Seminario, cujus Erectio altissime intenditur, et intuitu cujus organisationis Consistorium via praelaudati vicarii animi sui sensa de recentius aperuit, collocanda veniat, quae dum sublimiori Trutinio substernerem profundissimo cum venerationis Cultu perenno Excellentiae Vestrae humillimus Servus

Cibinii die 26 Aprilis 1810.

Aaron Budai *m.p.*
Notarius Consistorii G.R. Non Unitorum.

ANEXA III

1810 octombrie 11, Buda. Propuneri şcolare înaintate de Petru Maior episcopului unit de Oradea, Samuil Vulcan.

*

Ilustrissime şi Reverendissime Domnule Episcop! Domnul şi Preagraţiosul meu Patron!

În legătură cu graţioasa epistolă a Ilustrităţii Voastre a.c. a lunei trecute care numai în 9 a lunei curente (Octobre) o am primit eu, care nu me prea pricep la proiecte şi care despre afacerea aceasta — ca despre o treabă cam desperată — serios nu m-am prea ocupat — cam nimica V-aş proiecta, inse ca totuşi să nu aret că nu voiesc a asculta de vocea Ilustrităţii Voastre, care aşa tare Vă interesaţi de promovarea binelui public cu cestiunea din întrebare, pentru aceea următoarele cutez a aşterne judecăţii Părintesci a Ilustrităţii Voastre.

În cestiunea promovărei culturii poporului român neunit din Principatul Transilvaniei sînt de părerea că în obiectul acesta nu se poate spera nici un progres sau efect, dacă cu afacerea aceasta — care şi de altmintrelea se ţine strîns de binele public — din poruncă Înaltă aspru sub condiţiunea responsabilităţii nu se vor însărcina Comiţii supremi, primarii oraşelor, şi prin aceştia juzii cercuali ai nobililor, căci deşi românii ţărani în privinţa facultăţilor spirituale, a priceperii

și voinței, nu sînt mai inferiori ca țăranii altor națiuni, deoarece însă „ignoti nulla cupido", „ce nu cunosci, nu doresci", părinții cu atît mai cu anevoie se nisuiesc a-și cultiva pe fiii lor în sciințe, căci pentru aceea se poftesc și nisce spese, cu ce n-ar trebui îngreunați aceia, pentru aceea cultura țăranului român ar trebui să-și ia începutul sau cu sila, cu forța, ce și la alte popoare se practisează, adecă: că țăranii prin oficialii politici să fie constrînși a săvîrși toate acele, ce conduc, ca mijloace spre ajungerea acestui scop onest și salutar, la ce după ce cu timpul s-ar fi dedat și deșteptat, văzînd atît binele lor privat, cît și cel public, toate celelalte de sine, de bunăvoie, vor urma. Sînt așadară de părere:

1 După ce în fiecare parochie este și de altfel un cantor bisericesc, acela ar trebui obligat să și instrueze pe prunci, prin ce parochienii nu vor fi constrînși a spesa pentru întreținerea alor doi individi, adecă separat pentru întreținerea cantorului și deschilinit pentru a învățătorului.

2. În fiecare parochie să se zidească școala poporală. La zidirea școalei și a casei învățătoresci să se constringă toți părinții de familia, încă și cei din filiale, după proporțiunea averilor, ce ușor se va putea determina din tabela de contribuțiune prin comisarul verificator cercual; fundul, pe care sînt de a se zidi aceste căsi, e de a se lua din teritoriul comun, sau în lipsa acestuia, deoarece colonii aceia, cari se vor cresce în aceste școli mai credincioși vor fi către ei ca cei mai dinainte, și dacă domnii de pămînt s-ar resolva a zidi aceste edificie pe spesele lor proprie, atunci și scopul dorit s-ar putea ajunge mai iute, și ei s-ar face binemeritați de Patrie și colonii nu s-ar arăta așa nevoioși întru împlinirea robotelor îndatinat prescrise.

3 Deoarece cantorul nu este îndatorat să instrueze în cinste pe prunci, și la aceea nici nu trebuie, dar nici nu se poate constrînge, în Marele Principat al Transilvaniei neexistînd alt fund din carele să se plătească un asemenea cantor-învățător, pentru aceea să se îndatorească fiecare cap de familie care se ține de acea parochie — de la care parochul plătesce sydoxia — să-i deie aceluia pe an în natură o măsură de grîu curat și altă măsură de cucuruz ce se adună prin birăul satului; în cele patru anotimpuri fiecare să plătească cîte patru groși mai departe să-i presteze și fîn pentru întreținerea celor doi boi, a unei vaci și a unei iepe și pentru 20 de oi; mai departe și lemne de foc pentru învățător și pentru școală, iar unde lipsesc lemnele să presteze trestie sau paie în cantitate determinată, iar unde ar fi posibil, să-i deie și puțin pămînt arător. După ce aceste dispusețiuni pentru întreținerea învățătorului s-ar fi făcut, urmează

4 Că aspru trebuie impus Directorelui școalelor naționale și el tare să fie atent că fără de nici un interes al său pe atari indivizi să denumească de învățători la astfel de școale cari să fie vrednici de aceea și că au voia mare pentru instruire; de la acestia nimic să nu pretindă nici cu ocasiunea introducerii, nici cu altă ocasiune și și să nu primească nici un fel de donuri și de bunăvoie oferite, ca nu cumva prin o atare datină pe nesimțite sau să se denumească învățători incapaci de oficiul învățătoresc, sau înșiși învățătorii apăsați de sărăcie să piardă din voie pentru instruire. Mai departe

5 Acești învățători — cari instruează pe prunci spre binele public e cu dreptate să fie scutiți atît de darea personală, cît și de cea comunală, pe cum și de contribuțiunea după averile lor. În urmă

6 În școalele aceste pe prunci afară de cetire și scriere, afară de aritmetica și principiile credinței și ale moralului, trebue să-i învețe ceva și din fisică, prin ce s-ar estirpa din popor mai multe superstițiuni; să învețe ceva și din dreptul natural și cetățenesc, ca așa să-și cîștige ideea și despre binele și folosul public; trebue instruiți și din principiile economiei și a ordinei (poliției). Și deoarece părinții pe timpul economiei rurale au lipsă de ajutorul pruncilor, prelegerile în aceste școale să-și ia începutul lor cu 1-a Novembre și să dureze pînă în capetul lunei lui Martie. Pe timpul prelegerilor subjuzii cercuali ai nobililor și mai ales juzii comunali dimpreună cu jurații lor să fie cu mare luare aminte ca să nu absenteze nici un prunc de la frecventarea școalelor și dacă s-ar dovedi că absentarea s-a întîmplat din causa părinților subjuzii cercuali ai nobililor pe acești părinți să-i pedepsească trupesce, în cazul contrar, pe cum am zis mai în sus, în cultură nu se poate spera nici o înaintare.

Ce se ține de cultura clerului neunit:

1 La preoție să nu se candideze decît numai aceia cari pot produce testimoniu din școalele amintite cel puțin cu calculi de clasa primă și

2 Acești candidați de preoție să nu fie ordinați înainte de ce nu ar fi ascultat cu succes laudabil din sciințele teologice — dogmatică și morală — prin ce și ei înșiși și-ar cîștiga principii sănătoase în materia credinței și a moralului, și ar fi în stare a învăța și pe credincioșii săi spre lucruri mîntuitoare și de folos. Prelecțiunile teologice să li se predeie pe scurt și amesurat capacității lor, prin ce și mai iute — cu cruțarea speselor — și cu resultat vor putea absolva teologia. Nici nu se pot escusa cu sărăcia, că nu pot suporta spesele, ce se cer pentru studiarea teologiei, deoarece nici românii greco-catolici nu sînt în stare materială mai bună ca ei și aceștia sînt deobligați ca timp de doi ani să asculte prelegerile teologice înainte de ce s-ar iniția în ordinile preoției. Pentru aceea

3 Superiorii lor trebue aspru îndrumați ca să nu promoveze la preoție indivizi din motivul spurcat al căscigului, ci numai pe indivizi talentați și onești. Dări noue să nu pună pe capul clerului.

4. Pe candidați în cele teologice să-i instrueze Directorul școalelor naționale, care totdeauna se alege din cler. De unde

5 Urmează că la oficiul directoratului atare să fie aplicat care e bine deprins în sciințele teologice. În urmă

6 De cum în anii mai de aproape Onoratul D. Georgiu Lazar pentru studiarea sciințelor teologice a fost trimis la Viena pe spesele clerului, așa și de acum înainte neîntrerupt să se trimită doi clerici cari să fie absolvat de sciințele filosofice aici în Patrie, la Viena pentru învățarea sciințelor teologice; astfel Veneratul Cler în Veneratul Consistor va avea din acești bărbați asesori consistoriali, iar în die așa archidiaconi harnici, cari defectele și scăderile ce sînt în abundență le vor corege. Și dacă alegerea noului episcop neunit din Transilvania nu s-a făcut, nu va fi fără de folos a sfătui Maiestății Sale să nu denumească episcop prin ce și cassa clerului cu sydoxia — ce și sub vacanța episcopatului se colectează — ar cresce, și mai lesne ar putea suporta spesele amintite.

Pe lîngă adîncă venerațiune sunt al Ilustrității Voastre cel mai umilit serv,

Petru Maior.
Revisor regesc al cărților.

Buda, 11 octombrie 1810

P.S. Înainte de toate Maestatea Sa ar trebui să persuadeze pe magnați că promovarea culturei poporului român va fi spre folosul țării.

ANEXA IV

1810 [după 11 octombrie], [Oradea]. Proiectul școlar înaintat Cancelariei aulice de episcopul Samuil Vulcan.

*

Siquidem nempe Scholae omnis culturae sint fundamentum, illas in singula majori possessione, quae ultra 100 domos numerat, inroducendas esse, humillime censerem.

1-o. Cum autem experientia testatum habeamus, parentes, ignaros, quanta in proles suas, ex institutione rarum immo in se ipsos etiam, dimanet utilitas, in mittendos ad Scholas prolibus morosos, quin et quaesitis diversis effugiis, etiam refractarios esse; hinc tales severioribus quoque mediis per Magistratum Civilem ad id adstringi deberent.

2-o. Priusquam tamen ad hunc procedatur rigorem, parentesque permoveantur, ut proles suas diligenter ad Scholas mittant, plurimum conduceret, si, ut praemissum est, tam in Parentes, quam et ipsas cum tempore proles redundatura utilitas eis ob oculos poneretur.

3-o. *Ad animandos porro Parentes id quoque non postremum adderet stimulum, si S. M. Sacratissima clementer demandare dignaretur ut Valachi quoque ad opificia et Contubernia opificum, quo beneficio hactenus illi in Transylvania excludebantur, admittantur.*

4-o. *Ludimagistri autem, ut recte instituendae pubis apti, et idonei praeficiantur, alia sane longe atque hactenus in paucis illis, quae in Transylvania usu venit, Scholis, praeparari deberent ratione; praeter ordinarium nempe docendi methodum, perquam Iuventus in legendo, scribendo, in arithmetica dein, et Principiis Religionis suae instituitur,, aliis quoque Ludimagister scientiis quas Iuventutem doceat instructus sit, oportet.*

5-o. *Versatus quippe esse deberet in Phisica et Jurae Naturae imo et ruralis oeconomiae aliqua eum pollere cognitione oporteret: causas praeterea morborum, et modum quo eos obviari possit perspectas habere deberet, ut omnium principia, saltem generalia, et praeliminaria Iuventuti instillare valeat, perque vigentes in plebe superstitiones, et praejudicia exstirpentur, ipsa vero Iuventus praesensum quempiam et ideam futurae ex sui institutione utilitatis concipiat.*

His imbuta Iuventus principiis postquam recte cogitare caeperit, facile ominari licet, quod ad altiores quoque Scholae, et Scientias, animos conversura sit.

6-to. *Ut autem scopum hunc assequi valeamus, ante omnia universi libri normales, qui nondum editi habentur, in linguam Valachicam traduci deberent.*

7-o. *His praehabitis, Ludimagistri, per aptos et idoneos duos Professores non in ordinario modo docendi methodo, sed et in praedeclaratis praeliminaribus scientiis ad docendum praeparandi essent, et neque alter, quam taliter praeparatus, ad docendum admittendus foret, quem in finem, propter Principatus extensionem et concurrentium Ludimagistrorum faciliorem aditum, et vivendi modum, duas Scholas, Cibinii unam, et Szászvárosini alteram erigendas, et unicuique Professori titulo congrui salarii annuos 800 fl. emetiendos, et e fundo Studiorum Transylvanico, aut si hic non existeret, per ipsos nonunitos, pendendos esse, humillime penserem.*

8-o. *Ut vero sufficiens eorum doctrina cognoscatur, statuendum esset, ut praeparati ejusmodi Ludimagistri, pro adprobatione examinandi, sufficientis suae ad docendum doctrinae, publicum periculum Cibinii quidem in praesentia unius, per Excelsam Cameram Regiam deputandi Individui, Szászvárosini vero in praesentia Magistratualis cujuspiam personae, per Comitatum delegandae, facere teneantur, quius incumbet scriptum de approbatis ejusmodi. Individuis perhibere Testimonium, et nec secus Directoribus ad evitanda partium studia integrum sit ad Ludimagisterium quempiam promovere, nisi qui se praescriptis hisce testimoniis legitimare noverit.*

9-o. *Quo autem Ludimagistri munere suo rite perfungantur, idque ab iis ad omnem exigi possit, amussim, ne per vitae media, alia ratione quaerenda, a docendo avocentur, congruis provideantur salariis necesse est. Salarium isthoc per benignam Resolutionem Regiam sistematice in Hungaria defixum est in annuis 120 fl. adjecto per intertentione unius vaccae sufficienti falcastro.*

10-o. *Et cum de hyeme cubiculum scholare calefieri debeat, tam hunc in finem, quam et pro propria necessitate, Ludimagister 6 praeterea orgiis lignorum focalium, aut in eorum defectui, commensurata arundinis, aut straminis quantitate, non secus et 6 cubulorum capaci terreno, quod Communitates pro Ludimagistro cultivare obligantur, per Dominos terrestres de benigna ordinatione Regia idem Ludimagister providetur.*

11-o. *Prorsus autem nihil abesse videtur, quominus Systhematica haec in Hungaria Ludimagistri provisis in Transylvania quoque statuatur; ad notorietatem enim est publicam Communitates Transsylvanicas, easque plurimas, in singulis Fundi Regii pagis, certis allodialibus proventibus, ut pote reditibus Sylvarum, pascuorum, glandinationis, Educillorum et molendinorum qaudere; hinc systematicum hoc Ludimagistri salarium Communitates citra omne sui aggravium praestare possent.*

12-o. *Ubi vero Communitates hisce beneficiis destituerentur, et talia ad Dominos Terrestres pertinerent, hi quoque, eum per rectam luventutis educationem*

plurimum commodi et utilitatis in eos redundet, in partem solutionis et reliquorum accessoriorum vocandi essent.

13-o. Non equidem in reliquo diffitendem est, rusticus ab assumendis noves hisce oneribus, cum utilitatem Scholarum ignorent, prorsus alienis esse; hinc si praededucta Ludimagistrorum provivendi modalitas minus arrideret, posset salarium Ludimagistri, quod in Hungaria quoque in nonnullis Locis usurpatur, ad contributionem adrepartiri, et illud subinde per Perceptores publicos incassari, ac Ludimagistris ad manus numerari.

14-o. Suppetit etiam alter adhuc in minoribus Possessionibus, quas non adeo frequens incolit Populus, onus hoc multum alleviandi modus, si videlicet Officium Cantoris, quod in nostris etiam Hungariae partibus pluribus in locis obtinet, eum Ludimagisterio connexum, unum idemque gereret Individuum ut hac ratione Populus a largiendo duplici salario sublevetur.

Hic praemissis de scholari quoque domo, una pro Ludimagistri habitatione deservitura; sequentia humillime proponenda censeo:

15-o Pro ea quippe in his partibus fundum Domini terrestres non modo excindere tenentur, sed et materialia, et pecuniarios pro opificibus sumtus, in quantum Communitatis tantis destitueretur facultatibus, suppeditare obligantur, ad que supportanda Transylvanici quoque Domini Terrestres peculiari mandato Regio adigi deberent.

Ad structuram praeallatae Domus Scholaris et Ludimagisterialis ipsae quoque Communitates in his partibus per positivam ordinationem Regiam in robottis tam jugalibus, quam et manualibus praestandis concurrere obligantur, quae obligatio Transylvanicis pariter Communitatibus imponi deberet.

16. Ceterum hac ratione in vernaculis instituta iuventute Scholis dubitari fors nequit quin aliqui ad altiorem etiam Litteraturam animos concipiant, et humaniores quoque frequentare desiderarent scholas, quem in finem gemina, praeterea quae jam existunt, Gymnasia, alterum Hátzegini, Halmagyini alterum erigi posset, quorum Professores non a valachico solum populo, sed a reliqua etiam Provincia, congrua sua emetienda salaria participanda haberent.

17. Idem nunc de ipso clero sequentia humillime refero: fatendum quippe esse quod Populus Graeci Ritus non unitorum in Transylvania unice propter ruditatem Cleri sui, pari haberet ruditate; ad quod exinceps praepediendum, potestate Regia statuendum esset, ne alter, nisi qui requisiti ad rectam animarum curam instructus sit scientiis ad eam admittatur, neque integrum sit Episcopo, sacris quempiam initiare ordinibus, quam qui praevie dogmaticam saltem et moralem cum Pastorali conjunctam ex asse condidicerit Theologiam, quem in finem authores praelegendi essent qui trinas has scientias in compendio praescissis omnibus scholasticis speculativis materiis, aliisque subtilitatibus, ita ad captum pertractent, ut indocti quoque et aliis praeliminaribus scientiis destituti eos facili intelligent opera, et quod ipsi condidicerunt, populo etiam exiquo proponere possint labore. Quoniam vero Authores ejusmodi Valachica haud adusque editi forent lingua, humillime censerem, ut eos qui triplices has materias compendio complectantur, Ipsa S.M. Sacratissima praescribere et eorum in linguam valachicam traductionem viro cuipiam erudito et linguae valachicae gnaro demandare dignetur.

18-o. His praehabitis, duo necessaria deligendi essent Professores, qui ad latus Episcopi esse deberent, et quorum Salaria pro uno quoque spectata rerum vigente caristia in 1000 f. defigenda aeque per contributionem ejectari possint.

10-o. Postquam jam ad curam animarum promovendi, de habilitate sua Testimonio Professorum semet legitimaverint, tum primum Episcopus sacros eos confere possit ordines, eosque ad animarum aplicare curam, in qua constituti, singulis diebus Dominicis, et festis, populum religionis suae principiis instituere, et Iuventutem cathecisare, primas inter muneris sui partes habere jubeantur; an vero obligationi huic ad amussim respondeant, vicearchidiaconis injungendum veniret, ut invigilent et observantiae incurios ad illam districtim commone faciant, desuperque Episcopo suam de tempore in tempus praestent relationem.

20-o. Caeterum cum Graeci Ritus non Unitorum Ecclesiastici de tenutis suis contributionem de terrae vero nascentiis ad instar Plebeorum decimas, in Fundo praesertim Regio, sola capitis taxa relaxata, in multis etiam locis Dominis Ter-

restribus robottas, praestare soleant, id sane ipsi statim nimiopere derogare censeo, quare siquidem id promotioni culturae non modica poneret impedimenta, imo Parochi per id a cura etiam animarum avocarentur, humillima foret opinio, ut non uniti quoque ecclesiastici ad analogiam caeterarum religionum ecclesiasticorum, non a publica modo contributione, sed et a praestationibus Dominalibus, una cum cantoribus et Ludimagistris, aliisque ecclesiarum servitoribus, auctoritate regia pro futuro immunes declarentur, hoc quidem magis, quod ut Valachici ecclesiastici his subjiciantur oneribus, Privilegio Andreano de anno 1224-to adversetur, virtute cujus non ut Decimae ab ipsis desumantur, verum quartae Decimarum Sacerdotibus quoque valachicis sine discrimine religionis in Fundo Regio competere innuuntur.

Privilegio huic adstipulatur illud quoque Principis Gabrielis de 9-na Juny anno 1609 editum, tenore cujus Sacerdotes Valachici ab omnibus oneribus plebeis et servitiis civilibus dominis terrestribus debitis immunes declarantur.

His demum accedit Privilegium etiam Acatii Bartsai, sub 15-a Martii anno 1659-no concessum, subinde per Michaelem Apaffi de 1-ma Septembris anno 1665-to confirmatum.

Alterius denique ordinis Apaffianum, sub 20-a decembris anno 1673-tio Pastoribus Ecclesiarum in Principatu Transylvaniae et in partibus Hungariae Valachicarum elargitum Privilegium ultro confirmat eos a decimarum, nonarum, 5-tarum et 4-tarum praestatione immunes semper conservatos fuisse.

21-o. Postquam itaque Parochiarum Graeci Ritus non Unitorum in Transylvania penes haec privilegia, per S.M. Sacratissimam renovanda, in concessa eis earum virtute, omnigena immunitate conservarentur, necessaria etiam ad recta gerendam animarum curam subsistenia providendi essent.

Provisio haec in Hungaria in eo subsistit quod Domini terrestres parocho unam integram sessionem colonicalem praestare teneantur, quam potissimum parochiani excolunt.

Ut proinde illam respicientes Domini Terrestres unicuique parocho excidant, eam vero ipsi Parochiani cultivent, authoritate Regia iis injungendum veniat.

Praeter id is etiam apud nos viget usus, quod singulus pater familias parocho suo unam mediam aut in potentioribus Possessionibus etiam integram metretam tritici aut indici praestare teneatur; ad hanc obligationem non unitae quoque Communitates in Transylvania parocho suo praestandam adstringi deberent.

Cum autem praemissa congruam parochi subsistentiam haud adaequent, in aere quoque parato aliquid Parocho adjiciendum esset, quod viribus Communitatum commensuratum ejectandum et cum contributione incassantur foret.

Pro facilitanda porro Parochorum subsistentia id quoque conferret haud exiguum, iuro justum videretur, ut iis in locis, in quibus ministri evangelici a Valachis decimas aut quartas sola ministerii causa percipiunt, hae ab ipsis adimantur, et illas iidem Valachi suis potius animarum curatoribus praestare teneantur, quod authoritate regia sanciendum esset.

Melioris denique subsistentiae Parochorum causa, parochiae quoque regulari, et Parochorum numerus, restringendus esset; saepe numero enim eius episcopis non Unitorum usu venit, ut superflua etiam individua pro certis taxis ordinent, et ut eos saltem aliquatenus applicare possint, saepe duos, tres, et plures etiam cum aggravio principalis Parochi in aliquam possessionem illocare consueverint, ut adeo hac ratione nec unus, nec alter congrue subsistere possit; hinc statuendum esset, ut in iis duntaxat possessionibus, in quibus 200-tae aut plures numerantur domus, duo ad summum illocentur sacerdotes, episcopis vero distinctim injungendum veniret, ne superflua individua ordinare, ab ordinandis autem qualicunque demum sub titulo, et praetextu ne taxam quampiam desummere audeant.

Tandem ad culturam populi graeci ritus non Unitorum in Transylvania, per S.M. Sacratissimam intentam, id quoque ut plurimum conferre videretur, si 6 constanter clerici absolutis in Patria philosophicis studiis, Viennae sumptibus non unitorum interteneretur, qui ibidem theologiam condiscant, subinde in patriam reduces, pro professoribus, Consistorii asessoribus, et archidiaconis per diaecesim applicandi.

Praededucta praestationes, quae tam Ludimagistris et parochis, quam et praeparandorum atque theologiae professoribus deberentur, nemo dubitat; si tamen populus non unitus in Transylvania, non vulgaria commoda illa, et utilitates, quas velut fructus expensarum suarum cum tempore ex institutione hac percepturus est, paulo penitius perpendat, eidem siquidem fundationibus et patronis destituatur, etiam reluctanti onera haec imponenda essent.

Ut in reliquo scholae triviales et theologiae in locis, ubi necessum fuerit, erigi, eo ordinari, et ad debitum reponi possint Statum, deputationem ordinandam esse censerem, cui incumberet, praemissa in desideratum perducere effectum, et de eo via Excelsi Gubernii Regii suam de tempore in tempus S.M. Sacratissimae praestare relationem.

STUDENȚII ACADEMICI DIN CLUJ LA 1847

În anul 1944 Axente Banciu publica o listă cvasicompletă a studenților de la Liceul Academic din Cluj în anul școlar 1842/1843,[1] atrăgînd astfel atenția asupra unei categorii ignorate de documente istorice. Lista a dovedit numaidecît utilitatea întreprinderii, oferind repere noi pentru biografia unor mari personalități din secolul trecut, exact acolo unde aecstea lipseau îndeobște: la vîrsta tînără a unor Avram Iancu, Ilie Măcelariu, Iacob Mureșanu, Constantin Romanu-Vivu, Iacob Bologa, Aron Pumnul, Dionisie Șuluțiu și alții. Astfel catalogul școlar, document aparent modest, a intrat în atenția cercetătorilor interesați de reconstituirea biografică, și-a făcut loc în investigația de arhivă[2].

Catalogul pus în lumină cu această ocazie, desigur la sugestia din 1944, este una și aceeași publicație cu aceea a lui Axente Banciu. Este repertoriul anual, tipărit, al studenților de la liceul clujean, însă ulterior cu cîțiva ani, respectiv din 1847[3]. Acest incident îi sporește mult valoarea, prin faptul că este ultima promoție din istoria vestitei instituții școlare ardelene, cel puțin în structura și organizarea sa veche. După 1848 instituția va fi modernizată, în primul rînd prin dizolvarea originalului amestec de liceu și universitate, mai apoi prin abolirea programei de tip clasic și a limbii latine de predare. În al doilea rînd, lista „studenților academici" (denumire de epocă) este aceea cu care bătrînul așezămînt școlar va păși în revoluția de la 1848. Ea ajută nemijlocit la reconstituirea biografiei unor tineri lideri revoluționari ardeleni, scop în care a fost de pe acum parțial utilizată[4]. Este o problemă care subvine în or-

---

[1] Ax. Banciu, *Studenții academiei din Cluj de acum un veac*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, IX, 1943—1944, p. 477—498.

[2] În context, atragem atenția asupra existenței la Arhivele Statului din Alba Iulia a celui mai important catalog școlar existent la noi. Este repertoriul studenților de la Seminarul Teologic din Blaj pentru aproape întregul secol al XIX-lea. Amploarea lui întrece orice listă similară, datele despre studenți sînt inestimabile. O publicare a lui ar fi mai mult decît utilă, cu atît mai mult cu cît este vorba de un manuscris.

[3] *Auditores juris, philosophiae et chirurgiae in R[egio] Lyceo Claudiopolitano, secundum examina, annuumque progressum in classes distributi. Anno MDCCCXLVII. Claudiopoli, typis Lyceii Regii.* Publicație in folio mare, tipărită elegant cu o vignetă mare pe mijlocul paginii de titlu. Tipăritura se dovedește rarisimă. Cunoaștem un singur exemplar, la Arhivele Statului Zalău, după care se face tipărirea. Redăm catalogul cu toate detaliile lui, cu foaia de titlu (verso și recto) reprodusă întocmai, cu rubricatura originală și siglele existente, care sînt explicate pe verso titlului.

[4] Ioan Chindriș, *Încetățile Prefecturii Cîmpiei la 1848*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVIII, 1987—1988, p. 39—79.

dinea uneia mai importante, aceea a prezenței și a numărului studenților români la Liceul Academic din Cluj. Acest număr înregistrează o culme 1845—1846, cînd 80% din cursanți sînt români și cînd aceștia se organizează într-o societate literară și editează revista manuscrisă *Zorile pentru minte și inimă*[5]. Toleranța călugărilor piariști, care tutelau institutul[6], a scos în mod firesc în evidență preponderența națională a românilor în principat. Catalogul pe 1847, chiar dacă mai puțin bogat în prezențe românești, este totuși mai mult decît grăitor în acest sens. Numele românești („camuflate prin ortografiere ungurească"[7] acolo unde era cu putință) sau românii purtînd nume ungurești abundă în clasele de filosofie (liceu) și sînt numeroase la cele de drept (facultatea juridică). În clasa terminală de drept, unde îl întîlnim ca student eminent pe Alexandru Papiu Ilarian, sub numele de *Pop Alexander*, mai sînt studenți români: Ioan Cerghedi, Grigore Fazékas (Olariu), Alexie Kovács (Faur de mai tîrziu), Gabriel Man, Ioan Moga, Constantin Pantu, Ioan Pop, Samuil Pintea, Samuil Rațiu iar în clasa superioară de filosofie: Ladislau Baldi, Emeric Buda, Alexandru și George Csáklány (Ceclan), Ioan Dărăbant, Ioan Filipan, Vasile Gheție, Ioan Kovács (Faur), Zaharia Moga, Vasile Oltian, Ioan Pop, Iosif Pintea, Rudolf (Radu) Popea, Ioan Rațiu, Iuliu Rațiu, George Roman, George Stanciu, Alexandru Tordășan, Ieremia Verza și Nicolae Vlad. Toate aceste nume le întîlnim și în alte surse de epocă. Tipăritura trădează și ceva din ceea ce Ioan Lupaș vedea în aceeași perioadă a fi „naționalizarea Clujului"[8]. În cataloagele cunoscute anterior[9] Alexandru Papiu Ilarian era trecut ca *Papp Alexander*. Iată-l aici cu numele său real, *Pop*. Este singurul caz întîlnit în documentele liceului și este neîndoielnic faptul că ortografierea corectă, românească, a numelui s-a făcut la cererea expresă a studentului român. Catalogul cu calificativele sale confirmă faima, aparent legendară, de student strălucit a viitorului revoluționar ardelean și istoric al revoluției: anul de studii este luat cu eminență la toate materiile, în special la statistică teoretică și aplicată, viitoarea sa pasiune ca jurist în Principatele Române Unite. Important este, apoi, faptul că la liceul clujean se întîlneau, de decenii, ti-

---

[5] Iosif Vulcan, *Pantheonul român. Portretele și biografiele celebrităților române*, I, Pesta, 1869, p. 125—128; Nicolae Popea, *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei baron de Șaguna sau luptele naționale-politice ale românilor 1846—1873*, I, Sibiu, 1889, p. 36—46; Ioan Pușcariu, *Notițe despre întîmplările contemporane*, Sibiu, 1913, p. 30; Ioan Lupaș, *Cum a pornit Clujul pe calea naționalizării?*, în *Societatea de mîine*, I, 1924, nr. 5, p. 105—106; nr. 6, p. 133—134; nr. 8, p. 174—175; Traian Popa, *Al. Papiu Ilarian (9 oct. 1827 — 23 oct. 1877)*, în *Societatea de mîine*, V, 1928, nr. 2, p. 28—30; Marius N. Sulică, *Papiu Ilarian ca elev al Liceului Academic din Cluj*, în *Anuarul Liceului de băieți „Al. Papiu Ilarian" din Tîrgu-Mureș pe anul 1930—1931*, p. 105—127; Vasile Netea, *Primele colecții de proverbe românești publicate*, în vol. col. *Studii de folclor și literatură*, București, 1967, p. 401—437; *George Barit și contemporanii săi*, III, București, 1976, p. 90—91, n. 11.

[6] Vezi Józsa-Józsa János, *Piariștii și românii*, Cluj, 1938.

[7] Axente Baciu, *Op. cit.*, p. 477.

[8] Ioan Lupaș, *Cum a pornit Clujul pe calea naționalizării?*

[9] De pildă *Auditores juris, philosophiae et chirurgiae in Reg. Lyceo Claudiopolitano, secundum examina, annuumque progressum in classes distributi Anno MDCCCXLV. Claudiopoli, typis Lycei Regii.*

neri din ambele rituri românești: greco-catolici și neuniți, prin aceeași tradițională toleranță piaristă. Precumpănesc desigur cei dintîi, dar neuniții sînt prezenți chiar și în clasele facultății juridice, ca de exemplu frații gemeni Iosif și Zaheu Hodoș. Pentru clasele de filosofie neuniții îi indică însuși catalogul, la rubrica doctrinei religioase: Zaharia Moga, Radu Popea, George Roman, Ieremia Verza, Nicolae Vlad, Ioan Mețianu, Oprea Moroianu, Nicolae Pop, Petru Pipoș, Ioan Rațiu, Nicolae Suluțiu și Oprea Verza. Uniți și neuniți, acești tineri se vor regăsi peste cîteva luni din nou, pe Cîmpia Libertății din Blaj, la adunarea care a radiat pentru o clipă măreață dezbinarea confesională dintre români ardeleni. Evenimentele revoluției îi vor implica apoi pe aproape toți studenții români din listă, ca prefecți, tribuni sau ideologi naționali. Pentru alții vor rezerva împlinirea personalității politice deceniile de după revoluție, cum este cazul, cel mai caracteristic, al memorandistului Ioan Rațiu, fără a-i uita însă pe un Iosif Hodoș, Paul Medan, Ioan Mețianu și desigur Alexandru Papiu Ilarian. Acesta din urmă este recunoscut ca unul dintre creatorii programului național de la 1848. Printre colegii săi români de la Cluj se întîlnesc însă și alți luptători din revoluție: Gavril Man, Vasile Axente, Anton Vespremian, Alexandru Tordășan, Petru Pipoș sau tînărul martir de la Blaj, Ieronim Moga.

Pe lîngă punctele de interes amintite, cercetătorul acestui gen de documente istorice poate găsi și altele, care depășesc reconstituirea biografiilor, raportîndu-se la istoria și sociologia învățămîntului prepașoptist.

GHEORGHE ASANACHE

AUDITORES

JURIS, PHILOSOPHIAE

ET

CHIRURGIAE

IN

R. LYCEO

CLAUDIOPOLITANO

SECUNDUM EXAMINA

ANNUUMQUE PROGRESSUM

IN CLASSES DISTRIBUTI

ANNO

MDCCCXLVII

CLAUDIOPOLI,

TYPIS LYCEI REGII.

Explicatio signorum, et abreviationum

em. significat eminens, *e. l. c. aem.* eminens primus cum aemulis, vel aemulo, *pr.* primae classis, *secund,* secundae classis, *t.* tertiae, *t. f. ex.* tardius facto examine, *r. e. pr.* repetito examina classis primae, *r. ex. sec.* repetito examine classis secundae, *r. ex. t.* repetito examine classis tertiae, *G. R. non Unit.* Graeci Ritus non Unitus, *C.* Convictor fundatus, *rep.* repetens, * notatus, qui primo, — + qui secundo semestri e moribus classem primam cum laude habent, X qui e moribus primam adhuc cum comminatione classis secundae habet.

N. B. Ad extraordinaria studia frequentanda publica duntaxat fundatione provisi obligabantur.

AUDITORES JURIS SECUNDI ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	E Jure Patrio Publico et Privato theoretico	E Praxi Judiciaria, Stylo juridico, et Jure Criminali	E politica Civitatis Systhemate. Popularis culturae, et Stylo Politico	E Commercio Politico, Financia, et Re Tributaria Transsilvaniae	Ex Arte Rationaria	E Statistica theoretica et applicata	E Jure Canonico-universali et patrio	E Paleographia
	SEMESTRI							
DD	Primo.	Secund.	Primo.	Secund.	Primo.	Secund.	Primo.	Secund.	Secund.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
*+ Adorján Emericus. C.	em. 6	em. 5	em. 17	em. 4.	em 14.	em 4.	em. 14	em. 10	em. 8
Balás Carolus.	em. 18	pr. 1	em. 10	em. 16	pr. 2	em. 20	em. 18	em. 19	pr. 5
	em. 2		em. 2						
Bárány Lucas. C.	c. aem.	em. 11	c. aem.	em. 10	em. 12.	em. 13	em. 5	em. 9	pr. 7
Barbély Joannes.	em. 12	em. 9	pr. 3	em. 19	em. 18	em. 19	em.12	em. 20	pr. 1
Biró Nicolaus. C.	em. 15	em. 14	em. 16	em. 18	em. 19	pr. 5	pr. 3	pr. 5	pr. 6
*+ Botházy Moyses. C.	em. 9	em. 7	em. 19	em 11	em. 17	em. 9	em. 13	em. 12	em. 11
Csákoi Michael. C.	pr. 2	pr. 2	em. 18	em. 12	em. 6	pr. 2	pr. 13	pr. 6	pr. 12
	t. f. ex.		t. f. ex.		t. f. ex.		t. f. ex.		
Csergedy Joannes	pr. 14	pr. 15	pr. 20	pr. 17	pr.	pr. 20	pr. 25	pr. 19	pr. 28
Csernitzky Franciscus. C.	em. 25	mor-	pr. 16	tu-	pr. 12	us	pr. 17		
					em. 1				
Csizér Ludovicus. C.	em. 11	em. 13	em. 12	em. 15	c. aem.	em. 15	em. 15	pr. 7	pr. 24
Csutak Georgius.	pr. 7	pr. 10	pr. 15	pr. 15	pr. 11	pr. 16	pr. 15	pr. 14	pr. 13
	t. f. ex..		r. f. ex.		t. f. ex.		t. f. ex.		
Donáth Paulus.	pr. 13	pr. 14	pr. 19	pr. 16	pr.	pr. 19	pr. 24	pr. 20	pr. 27
Farkas Joannes.	pr. 8	pr. 6	pr. 10	pr. 8	pr. 10	pr. 18	pr. 10	pr. 1	pr. 10
Fazékos Gregorius.	pr. 11	pr. 16	pr. 18	pr. 14	pr. 7	pr. 13	pr. 14	pr. 21	pr. 23
Gajzágo Ladislaus.	pr. 6	pr. 17	pr. 7	pr. 5	pr. 14	pr. 11	pr. 22	pr. 10	pr. 16
	em. 1	em. 1		em. 1	em. 1				
Geczo Joannes. C.	c. aem.	c. aem.	em. 5	c. aem.	c. aem.	em. 14	em. 6	em. 3	em. 4
	em. 2	em. 2		em. 1	em. 2	em. 1			
*+ Grúz Stephanus	c. aem.	c. aem.	em. 3	c. aem.	c. aem.	c. aem.	em. 4	em. 5	em. 9
Horvátovitz Josephus.	pr. 1	pr. 13	pr. 11	pr. 12	pr. 4	pr. 8	pr. 11	pr. 9	pr. 25

(continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jártó Petrus. C.	pr. 9	pr. 7	pr. 6	pr. 6	pr. 16 em. 2	pr. 17	pr. 19	pr. 13	pr. 26
*+ Imecs Josephus. C.	em. 16 em. 3	em. 8	pr. 4	em. 8	c. aem.	em. 5	pr. 12	em. 17	em. 12
Kiss Josephus. C.	c. aem.	em. 6	em. 9	em. 6	em. 5	em. 17 em. 2	em. 9	em. 14	em. 10
*+ Kovács Alexius. C.	em. 24	em. 17	em. 6	em. 3	em. 3	c. aem.	pr. 4	em. 6	em. 2
Kozma Zomborius.	em. 20	em. 20	pr. 5	pr. 4	em. 20	pr. 4	pr. 5	em. 16	pr. 17
Lukács Joannes sen.	pr. 5	pr. 8 em. 3	pr. 12 em. 1	pr. 13 em. 2	pr. 15	pr. 10	pr. 21	pr. 11	pr. 14
+ Lukács Joannes iun. C.	em. 5 em. 3	c. aem. t. f. ex.	c. aem. em. 1	c. aem.	em. 11 em. 2	em. 7 t. f. ex.	em. 7	em. 2	em. 1
*+ Mánn Gabriel	c. aem.	em.	c. aem.	em. 21	c. aem.	em.	em. 3	em. 7	pr. 9
Menesági Franciscus. C.	pr. 10	pr. 11	pr. 13	pr. 9	pr. 8	pr. 12	pr. 16	pr. 12	pr. 22
+ Mezey Adolphus.	em. 17	em. 19	em. 4	em. 13	em. 7	pr. 16	em. 10	em. 15	em. 14
Moga Joannes.	pr. 12	pr. 12	pr. 2	pr. 18	pr. 9	pr. 15	pr. 9	pr. 15	pr. 20
Mone Stephanus.	pr. 4	pr. 9	pr. 14	pr. 11	pr. 6	pr. 7	pr. 18	pr. 16	pr. 11
Nagy Michael. C.	em. 23	em. 16	em. 8	pr. 2	pr. 5	pr. 6	pr. 7	pr. 4	pr. 8
*+ Palfy Ignatius. C.	em. 10	em. 18	em. 14	em. 17	em. 9	em. 11	em. 19	em. 21	pr. 2
Panczu Constantinus.	em. 19 em. 2	em. 22 em. 1	pr. 17 em. 1	pr. 10 em. 1	pr. 13 em. 1	pr. 14 em. 1	pr. 23	pr. 18 em. 1	pr. 18
+ Papp Joannes. C.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	em. 2	c. aem.	em. 6
+ Pintye Samuel, C.	em. 13 em. 1	em. 15 em. 2	pr. 8 em. 2	em. 14 em. 2	em. 10 em. 2	em. 6 t. f. ex.	pr. 6	pr. 18 em. 1	em. 15
*+ Pop Alexander.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	em.	em. 8	em. 1	c. aem.	em. 5
Rácz Samuel.	em. 21	pr. 4	em. 20	em. 20	em. 10	pr. 1	em. 17	pr. 3	pr. 15
Schuschnek Ferdinandus. C.	em. 7 em. 3	em. 10 em. 3	em. 13 em. 2	em. 7 em. 2	em. 8	em. 10	em. 11	em. 8	pr. 4
+ Sebestyén Joannes. C.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	em. 13	em. 3	em. 8	em. 4	em. 3
* Szebeny Michael. C.	em. 8	em. 12	pr. 1	pr. 1	em. 15	em. 12 em. 2	pr. 2	pr. 2	pr. 3
*+ Széllyes Joannes. C.	em. 4	em. 4	em. 7	em. 9	em. 4	c. aem.	pr. 1	em. 11	em. 7
Váradi Josephus.	pr. 3	pr. 3	em. 15	em. 5	em. 21	pr. 3	em. 16	em. 13	em. 13
Veress Adamus. C.	em. 22	pr. 5	em. 11	pr. 3	pr. 1	pr. 9	pr. 8	pr. 8	pr. 19
* Wilhelmb Aloisius.	em. 14	em. 21	pr. 9	pr. 7	pr. 3	em. 18	pr. 20	pr. 17	pr. 21

AUDITORES JURIS PRIMI ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	E Jura Naturae Privato, Publico seu Civitatis et, Gentium	E Jure Civili Romano cum applicatione ad Statuta Nationis Saxonicae in Transsilvania	E Statistica theoretica et applicata	E Jure Canonico universali et patrio	Ex Oeconomia Rurali. Ut Studio extraordinario	
DD	SEMESTRI					
	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.
1	2	3	4	5	6	7
Axente Basilius.	pr. 1	em. 10	pr. 20	pr. 15	—	—
Baczoni Andreas.	pr. 17 em. 1	pr. 12 em. 1	pr. 19	pr. 7	—	—
*+ Bardocz Dionysius. C.	c. aem.	c. aem.	em. 6	em. 4	em. 8	em. 8
Bauer Joannes.	pr. 4	pr. 2	pr. 6	em. 24	—	—
Csató Joannes. C.	pr. 8	em. 13	pr. 9	em. 23	em. 1	em. 1
Cseh Stephanus. C.	pr. 5	pr. 6	pr. 7	pr. 2	pr. 7	pr. 1
Czehenter Eduardus.	pr. 14	pr. 13	pr. 17	pr. 10	em. 5	em. 4
*+ Dragos Paulus. C.	em. 18	em. 12	em. 17	em. 7	pr. 1	em. 5
* Desseöffy Michael.	em. 5	em. 5	em. 20	em. 20	—	—
*+ C. Eszterházy Colomannus.	em. 9	em. 7	em. 7	em. 9	—	—
Florián Gregorius.	pr. 19	pr. 7	pr. 21	pr. 14	—	—
Fleischer Demetrius	pr. 12	pr. 7	pr. 19	pr. 18	—	—
Gál Stephanus.	pr. 16 t. f. ex.	pr. 11	pr. 14 t. f. ex. pr.	pr. 20	—	—
Győrbiró Paulus. C.	pr. 20	pr. 3	c. acc. ad em.	pr. 11	t. f. ex. pr.	pr. 4
*+ Gruz Ludovicus	em. 13	em. 15	em. 14	em. 13	—	—
* Hepperli Joannes.	pr. 6 em. 1	pr. 9 em. 1	em. 9	em. 3 em. 2	—	—
*+ Hodos Josephus.	c. aem. em. 1	c. aem. em. 1	em. 2 em. 1	c. aem. em. 2	—	—
*+ Hodos Zacchaeus.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	c. aem.	—	—
Hosszu Theophilus.	em. 20	em. 24	pr. 15	pr. 12	—	—
Jancsó Melchior. C.	pr. 2	em. 18	em. 18	pr. 1	pr. 2	em. 12
Isszekutz Antonius. C.	em. 16	em. 22	pr. 11	pr. 19	em. 6	pr. 3
Karátsony Steph. C.	em. 17	em. 16	em. 23	em. 8	pr. 6	em. 10

(continuare)

1	2	3	4	5	6	7
Kerekes Carolus.	pr. 10	pr. 15	pr. 12 pr. cum.	pr. 8	—	—
Kincses Alexius.	em. 28	em. 17	acc. ad em.	pr. 9	—	—
Könczei Albertus. C.	pr. 13	em. 25	em. 13	em. 12	pr. 3	em. 7
*+ László Colomanus.	em. 3	em. 3	em. 10	em. 16	—	—
X. László Josephus.	pr. 18	pr. 14	pr. 10	pr. 17	—	—
C. Lázár Coloman.	em. 15	em. 9	em. 16	em. 17	—	—
* Lázár Dionysius.	em. 4	em. 6	em. 5	em. 18	—	—
Lukáts Stephanus.	em. 6	em. 11	pr. 1	em. 11	em. 4	pr. 2
Madaras Ignatius.	pr. 3 em. 1	em. 23 em. 1	pr. 2	pr. 3 em. 1	—	—
*+ Marillai Carolus.	c. aem.	c. aem.	em. 8	c. aem.	—	—
Mészáros Carolus. C.	em. 11	em. 20	em. 22	em. 19	pr. 4	em. 8
Móga Hieronym.	em. 14	em. 21	pr. 4	em. 25	—	—
Nemes Adamus.	em. 19	em. 28	pr. 3	pr. 13	—	—
Pap Ladislaus.	em. 2	em. 2	em. 12	em. 14	—	—
Puskás Josephus.	pr. 15	pr. 10	pr. 18	pr. 6	—	—
Rácz Colomanus. C.	pr. 7 em. 1	pr. 1 em. 1	pr. 16 em. 1	em. 21 em. 1	em. 2	em. 6
*+ Récsi Josephus.	c. aem. em. 1	c. aem. em. 1	c. aem.	c. aem.	—	—
*+ Sipotar Joannes. C.	c. aem.	c. aem.	em. 4	em. 5	em. 3	em. 5
Schops Adolphus.	em. 7	em. 4	em. 15	em. 10	—	—
Szőke Petrus. C.	pr. 9	pr. 8	pr. 13	pr. 5	pr. 5	em. 9
Sporcic Nicolaus.	pr. 11	pr. 5	pr. 22	pr. 21	—	—
Tomka Joannes.	em. 12	em. 14	em. 11	em. 6	—	—
* Torma Carolus.	em. 8	em. 8	em. 3	em. 15	—	—
Válits Franciscus.	em. 22	em. 27	pr. 8	pr. 16	—	—
Veszpremi Antonius.	em. 10	em. 10	em. 21	em. 21	—	—
Zakariás Andreas.	em. 21	em. 26	pr. 5	pr. 4	em. 7	em. 11

AUDITORES PHILOSOPHIAE SECUNDI ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	E Doctrina Relig.		Ex Historia Universali		E Pyysica theoretica et experimentail		Ex Oeconomia Rurali		E Minevalogia, et Technologia	E Chmia, Botanica, et Metalurgia
							Ut Studiis extraordinariis			
DD	SEMESTRI									
	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
*+ Cl. Antal Daniel e S.P.	c. aem. em. 1	c. aem. em. 1	em. 7	em. 6	em. 9	em. 12	—	—	—	—
Aszlányi Petrus.	em. 16	em. 13	em. 21	em. 15	pr. 6	em. 14	—	—	—	—
*+ Báldi Ladislaus.	em. 9	em. 14	em. 15	em. 16	em. 5	em. 4	—	— em. 2	—	—
*+ Bálinth Ignatius. C.	em. 8	em. 6	em. 11	em. 8	em. 15	em. 8	pr. 4	c. aem.	em. 11	em. 9
*+ Balló Ignatius. C.	em. 11	em. 8 em. 1	em. 18	em. 11	em. 11	em. 7	pr. 5	pr. 5	pr. 1	em. 7
*+ Banó Alexander.	em. 5	c. aem.	em. 12	em. 9	em. 7	em. 3	—	—	—	—
Benedek Stephanus. C.	pr. 12	pr. 7	pr. 27	pr. 24	pr. 24	pr. 14	pr. 8	pr. 8	pr. 7	r. ex. pr.
Betegh Alexander.	pr. 11 em. 1	pr. 8 em. 1	pr. 7	pr. 14 em. 1	pr. 18 em. 1	sec. 3 em. 1	—	—	—	—
*+Cl. Blumentrit Fer. e S.P.	c. aem.	c. aem.	em. 1	c. aem.	c. aem.	c. aem.	—	—	—	—
L. B. Bornemisza Col.	pr. 1	em. 18	pr. 2	pr. 10	pr. 7	pr. 8	—	—	—	—
Buda Emericus. C.	em. 26	em. 27	em. 23	pr. 7	pr. 16	pr. 24	pr. 6	pr. 7	pr. 9	r. ex. pr.
Buday Joannes.	pr. 7	em. 25	pr. 17	pr. 20	r. ex. pr.	pr. 23	pr. 7	—	—	—
Csáklány Alexander.	em. 19	em. 19	em. 17	em. 19	em. 17	em. 18	—	—	—	—
Csáklány Georgius rep.	t. f. ex. p.	pr. 9	pr. 1	pr. 5	t. f. ex. p.	pr. 7	—	—	—	—
Csath Achatius. C.	pr. 2	em. 26	pr. 28	pr. 29	pr. 27	pr. 17	pr. 12	pr. 6	pr. 10	r. ex. pr.
Cziegler Eduardus.	r. ex. pr.	pr. 16	pr. 18	pr. 28	pr. 28	pr. 22	—	—	—	—
Darabonth Joannes.	pr. 13	pr. 11	pr. 16	pr. 16	sec. 1	pr. 10	—	—	—	—
*+ Fekete Ludovicus. C.	em. 12	em. 9	em. 14	em. 12	em. 6	em. 5	em. 8	em. 5	em. 10	em. 6
*+ Filippan Joannes.	em. 14	em. 7	em. 16	em. 10	em. 13	em. 10	—	—	—	—
Forrai Joannes. C.	em. 25	em. 12	pr. 11	pr. 8	pr. 17	pr. 13	pr. 11	pr. 4	pr. 5	pr. 6
Getze Basilius.	r. ex. pr.	pr. 14	sec. 2	sec. 2	sec. 2	sec. 5	—	—	—	—
*+ Imecs Daniel. C.	em. 22	em. 15	pr. 4	pr. 1	pr. 1	pr. 2	pr. 9	pr. 2	pr. 2	pr. 1
Jancsó Michael. C.	pr. 14	pr. 2	pr. 6	pr. 3	pr. 11	pr. 3	em. 9	em. 8	pr. 6	pr. 4

(continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Kába Salamon.	pr. 8	Lyceum	pr. 25	muta —	pr. 19	vit.	—	—	pr. 3	—
Katona Georgius. C.	em. 7	em. 5	em. 8	em. 4	em. 12	em. 9	pr. 2	pr. 1	pr. 4	pr. 5
Kollerffi Michael.	pr. 4	pr. 13	pr. 22	pr. 27	pr. 26	sec. 2	—	—	—	—
Korbuly Emmanuel.	r. ex. pr.	pr. 15	pr. 15	pr. 25	pr. 30	sec. 6	—	—	—	—
Kósa Georgius.	pr. 6	em. 24	pr. 24	pr. 17	pr. 25	pr. 20	—	—	—	—
	em. 1	em. 1		em. 1	em. 1	em. 1		em. 1		
*+ Kovács Joannes. C. rep.	c. aem.	c. aem.	em. 4	c. aem.	c. aem.	c. aem.	em. 3	c. aem.	em. 1	em. 3
László Ignatius.	r. ex. pr.	pr. 12	pr. 3	pr. 26	pr. 2	pr. 21	—	—	pr. 11	—
+ Lukácsfi Emmanuel.	em. 25	em. 20	pr. 13	pr. 13	em. 14	em. 13	—	—	—	—
Mály Stephanus.	pr. 10	pr. 5	pr. 21	pr. 21	pr. 15	pr. 19	—	—	—	—
Moga Zacharias.	Gr. R.	non. Unit	t.f. ex. pr.	sec. 1	t. f. ex. pr.	sec. 7	—	—	—	—
Moldoványi Joannes.	pr. 15	pr. 10	sec. 1	pr. 23	pr. 22	sec. 4	—	—	—	—
Molnár Franciscus.	em. 23	em. 10	pr. 12	pr. 9	pr. 4	pr. 1	—	—	—	—
Nagy Nicolaus. C.	em. 10	pr. 1	em. 9	em. 5	pr. 3	pr. 5	em. 7	pr. 3	em. 5	pr. 7
Oltián Ladislaus.	pr. 5	pr. 4	pr. 19	pr. 12	pr. 29	pr. 6	—	—	—	—
								em. 2		
*+ Pap Joannes. C.	em. 6	em. 4	em. 5	em. 2	em. 4	em. 2	em. 6	c. aem.	em. 7	em. 4
				em. 1	em. 1	em. 1		em. 1		
*+ Pásztor Georgius. C.	em. 3	em. 2	em. 3	c. aem.	c. aem.	c. aem.	em. 4	c. aem.	em. 4	em. 1
Pintye Josephus. C.	em. 21	em. 22	pr. 20	pr. 15	pr. 13	pr. 11	pr. 10	pr. 5	pr. 8	pr. 8
Pópia Rudolphus.	Gr. R.	non Unit	pr. 9	pr. 11	pr. 20	pr. 15	—	—	—	—
+Rácz Joannes. C.	em. 13	em. 10	em. 13	em. 13	em. 8	em. 6	pr. 1	em. 7	em. 9	pr. 2
Román Georgius.	Gr. R.	non Unit	em. 19	em. 18	em. 10	em. 11	—	—	—	—
Szabó Franciscus.	r. ex. pr.	pr. 3	pr. 26	pr. 19	pr. 14	pr. 4	—	—	—	—
+ Szátcns Georgius.	em. 15	em. 28	em. 10	em. 7	em. 10	em. 15	—	—	—	—
Tordosián Alexander.	em. 18	em. 17	em. 20	em. 17	em. 19	em. 17	—	—	—	—
Thoroczkai Alexander.	pr. 3	em. 23	pr. 8	pr. 4	pr. 5	pr. 9	—	—	—	—
Vass Mlexnder. C.	em. 17	em. 16	em. 22	em. 14	pr. 9	em. 16	pr. 3	em. 6	em. 6	em. 8
						em. 1		em. 2		
*+ Veres Nelchior. C.	em. 4	em. 3	em. 6	em. 3	em. 2	c. aem.	em. 5	c. aem.	em. 2	em. 2
Verza Jerenias.	Gr. R.	non Unit	pr. 14	pr. 18	pr. 23	pr. 18	—	—	—	—

Vlad Nicolaus.	Gr. R.	non Unit. em. 1	pr. 10	pr. 6 em. 1	pr. 8	pr. 16 em. 1	—	— em. 1	—	—
*+ Worell Joannes. C.	em. 2	aem.	em. 2	c. aem.	em. 2	c. aem.	em. 1	c. aem.	em. 3	em. 5
Zakariás Ladislaus.	pr. 9	pr. .6	pr. 23	pr. 22	21 pr.	sec. 1	—	—	—	—

UNIVERSIM 54

AUDITORES PHILOSOPHIAE PRIMI ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	E Doctrina Religionis		E Mathesi		E Philosophia	
DD	SEMESTRI					
	Primo.	Secundo.	Primo	Secundo.	Primo.	Secundo.
1	2	3	4	5	6	7
Áron Demetrius.	pr. 9	pr. 30	pr. 44	tert. 3	sec. 4	tert. 1
Baka Alexander. C.	pr. 13	pr. 24	pr. 27	pr. 40 em. 1	pr. 14	pr. 1
*+ Boér Ludovicus	em. 6	em. 6	em. 3	c. aem.	em. 7	em. 4
Buda Alexander. C.	r. ex. pr.	pr. 33	t. f. ex. pr.	pr. 41	r. ex. pr.	r. ex. ter. 5
Császár Josephus.	em. 7	em. 7	em. 4	em. 6	em. 15	em. 5
Csató Sigismund.	pr. 5	pr. 8	pr. 8	pr. 16	pr. 26	pr. 17
Csocsán Joannes. C.	pr. 21	pr. 22	pr. 21	tert. 8	pr. 20	pr. 29
Csolti Simeon.	pr. 1	em. 20	pr. 16	pr. 18	pr. 44	pr. 3
Csoma Carolus. C.	pr. 11	pr. 13	em. 19	em. 16	pr. 21	pr. 21
Démer Carolus.	pr. 6	pr. 14	pr. 23	pr. 33	pr. 24	pr. 26
Demjánovit Josephus rep.	pr. 26	pr. 28	pr. 28	sec. 1	pr. 40	pr. 36
Dénes Alexander. C.	em. 22	em. 17	pr. 13	pr. 4	pr. 9	pr. 30
Elekes Andreas. C.	em. 19	em. 15	em. 22	pr. 10	pr. 6	pr. 14
*+ Endes Arpád. C.	em. 5	em. 4	em. 7	em. 3	em. 11	em. 5
*+ Erős Casparus. C.	em. 15	em. 10	em. 15	em. 11	em. 14	em. 8
Fejer Carolus. C.	sec. 7	e-	tert. 1	man-	tert. 2	slt.
Fejér Joannes. C.	r. ex. pr.	pr. 34	pr. 40	pr. 30	pr. 35	pr. 28

(continuare)

1	2	3	4	5	6	7
* Finta Emericus. C.	em. 21	em. 13	em. 17	pr. 11	em. 12	em. 15
Fritsch Albertus.	pr. 32	sec. 1	sec. 2	tert. 5	sec. 1	tert. 2
Füzkuti Joannes.	pr. 19	pr. 1	sec. 1	tert. 4	pr. 38	tert. 3
Gál Carolus. C.	em. 24	pr. 4	pr. 3	pr. 31	pr. 22	pr. 16
Gámán Sigismundus. rep.	pr. 12	pr. 10	pr. 19	pr. 13	pr. 16	pr. 4
*+ Gopcsa Joachimus. C.	em. 2	em. 1. c. aem.	em. 11	em. 8	em. 8	em. 11
Gruber Benedictus.	pr. 23	pr. 37 em. 1	pr. 41	tert. 1 em. 1	sec. 11	sec. 5 em. 1
*+ Cl. Horváth Aloysius e S. P.	em. 1	c. aem.	em. 1	c. aem.	em. 2	c. aem.
Jakabos Joannes.	pr. 28	pr. 38	sec. 3	tert. 2	sec. 7	sec. 2
Jánki Franciscus.	pr. 15	pr. 21	pr. 34	pr. 38	pr. 28	pr. 42
Kádár Franciscus. C.	em. 20	em. 18	pr. 36	pr. 17	pr. 7	pr. 20
Keresztes Michael. rep.	r. ex. pr.	pr. 19	pr. 18	pr. 27	pr. 42	pr. 38
Keszi Nicolaus.	em. 16	em. 24	em. 21	pr. 12	pr. 3	pr. 6
*+ Kneisel Julius.	em. 12	em. 5	em. 9	em. 4	em. 13	em. 7
Korneli Joannes. C.	em. 14	em. 9	pr. 10	em. 13	pr. 19	pr. 5
Kovács Antonius. rep.	r. ex. pr.	pr. 35	sec. 4	sec. 4	sec. 5	tert. 4
La Borda Joannes.	pr. 27	pr. 29	pr. 38	pr. 7	pr. 34	pr. 43
Lendvay Carolus rep.	pr. 30	pr. 32	sec. 6	pr. 36	pr. 36	pr. 39
Lukács Stephanus rep.	pr. 24	pr. 31	pr. 32	pr. 22	sec. 6	sec. 7
Maetzian Joannes.	Gr. R.	non Unitus	pr. 17	pr. 15	pr. 27	pr. 11
Maller Daniel. C.	pr. 2	em. 21	pr. 5	pr. 1	pr. 10	pr. 19
Márton Fransciscus.	pr. 17	pr. 7	pr. 20	pr. 14	pr. 5	pr. 13
Medán Paulus.	pr. 16	pr. 9	pr. 9	pr. 25	pr. 29	pr. 8
*+ Miklósi Augustinus. C.	em. 10	em. 11	em. 10	em. 5	pr. 2	em. 10
Milgos Josephus.	pr. 29	pr. 26	pr. 43	pr. 19	pr. 31	pr. 40
* Miske Josephus. C.	em. 9	mor —	em. 16	tu —	em. 3	us.
Moldvai Paulus.	pr. 10	pr. 20	pr. 33	pr. 32	pr. 37	pr. 10
Morojan Opreanus.	Gr. R.	non Unitus.	pr. 42	pr. 20	sec. 3	pr. 41
Motok Franciscus. C.	em. 28	pr. 12	em. 18	em. 17	pr. 11	pr. 12
Munkács Gratianus.	pr. 31	pr. 23 em. 1	pr. 29	sec. 2 em. 1	pr. 33	pr. 25
*+ Nagy Paulus. C.	em. 8	c. aem.	em. 5	c. aem.	em. 6	em. 2

*+ C. Nems Vincentius.	em. 4	em. 2	em. 2	em. 2	em. 5	em. 12
Pap Nicolaus.	Gr. R.	non Unit.	pr. 1	em. 10	pr. 12	pr. 9
Pávai Ludovicus. C.	sec. 8	e —	ex. n. sub.	man —	tert. 4	sit.
Peielle Alexander. C.	em. 25	pr. 15	pr. 24	tert. 7	pr. 1	pr. 31
* Pellet Adalbertus. C.	em. 13	em. 12	em. 13	em. 15	em. 10	pr. 1
Péterfi Ignatius.	pr. 8	pr. 2	pr. 37	pr. 6	pr. 41	pr. 32
Pipos Petrus.	Gr. R.	non Unit.	em. 20	pr. 2	pr. 4	pr. 23
*+ Poszler Joannes. C.	em. 11	em. 8	em. 14	em. 9	em. 4	em. 3
Rácz Joannes.	Gr. R.	non Unit.	pr. 25	pr. 3	em. 9	em. 6
Roman Joannes.	pr. 3	em. 22	pr. 2	pr. 9	pr. 18	pr. 27
Sándor Adalbertus. C.	r. ex. pr.	pr. 36	pr. 31	tert. 6	sec. 10	sec. 8
Sándor Georgius. C.	em. 26	pr. 3	pr. 6	pr. 24	pr. 17	em. 13
Sándor Joannes. C.	em. 17	em. 16	em. 6	em. 14	em. 16	em. 14
Sinkai Carolus.	pr. 25	pr. 25	pr. 26	pr. 37	pr. 45	pr. 36
Stoján Dionysius	pr. 34	e —	pr. 14	man —	r. ex. sec.	sit.
Sulutz Nicolaus rep.	Gr. R.	non Unit.	sec. 5	pr. 21	sec. 2	sec. 2
Szabó Andreas.	pr. 14	pr. 6	pr. 12	pr. 34	pr. 15	pr. 7
Szarka Franciscus. C.	em. 18	em. 19	em. 23	pr. 5	pr. 13	pr. 2
Szurduk Gabriel.	pr. 22	pr. 16	pr. 15	pr. 28	pr. 30	sec. 3
						em. 1
* Thuri Georgius. C.	em. 3	em. 3	em. 8	em. 7	em. 1	c. aem.
Török Eugenius.	pr. 18	pr. 17	pr. 39	sec. 3	pr. 39	sec. 6
Urban Eduardus.	pr. 4		pr. 4		pr. 25	
Urlaki Petrus.	r. ex. pr.	em. 23	pr. 35	pr. 26	sec. 8	pr. 24
Válics Ignatius.	pr. 20	pr. 37	pr. 11	pr. 35	r. ex. sec.	pr. 35
Végh Emericus. C.	em. 27	pr. 11	pr. 22	pr. 39	pr. 42	pr. 18
Verza Opreanus.	Gr. R.	Non. Un.	pr. 7	pr. 23	pr. 23	pr. 22
* Weiss Carolus. C.	em. 23	em. 14	em. 12	em. 12	pr. 8	pr. 15
Zachariás Stephanus.	pr. 33	pr. 18	t. f. ex. pr.	pr. 29	pr. 32	pr. 33
Zsigmond Franscisc. C.	pr. 7	pr. 5	pr. 30	pr. 8	pr. 46	pr. 34

AUDITORES CHIRURGIAE TERTII ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	Ex Pathologia Speciali, et exercitationibus ad lectos aegrorum		Ex Chirurgia Forensi	Ex Asphyctiologia	Ex Chirurgia speciali, et exercitationibus ad lectos aegrorum	
DD	SEMESTRI					
	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo	Primo.	Secundo.
Boltres Andreas.	em. 3	em. 4	pr. 1	pr. 6	pr. 1	em. 3
Csiki Nicolaus.	em. 1	em. 1	em. 2	em. 3	em. 2	em. 2
Fischer Adolphus.	pr. 1	pr. 1	em. 3	em. 2	pr. 4	pr. 2
Jakab Alexander.	pr. 2	em. 3	pr. 3	pr. 1	pr. 3	pr. 3
Ortner Daniel.	pr. 4	pr. 3	pr. 2	pr. 2	pr. 2	pr. 5
Pakó Josephus.	pr. 3	pr. 2	pr. 6	pr. 4	em. 5	pr. 1
Remes Antonius.	pr. 6	pr. 4	pr. 5	pr. 3	em. 3	em. 4
+ Tontsch Bartholomaeus.	em. 5	em. 2	em. 1	em. 1	em. 1	em. 1
Tóth Alexander.	pr. 5	pr. 5	pr. 4	pr. 5	em. 4	pr. 4

UNIVERSIM 9

AUDITORES CHIRURGIAE SECUNI ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	Ex Veterinaria de morbis aequorum	Ex veterinaria de morbis cornutorum	Ex Pathologia.	Ex Pharmacologia	Ex Obstetricia
D D	SEMESTRI				
	Primo.	Secundo.	Primo.	Secundo.	Secundo.
Artz Paulus.	pr. 5	pr. 6	pr. 3	pr. 4	em. 7
*+ Blaha Josephus.	em. 1	em. 1	em. 1	em. 1	em. 1
Foris Carolus.	pr. 4	pr. 4	em. 4	pr. 2	em. 3
* Gálfi Joannes.	pr. 6	pr. 5	—		
Ignácz Alexander.	pr. 1	pr. 1	em. 2	pr. 5	em. 4
Simonfi Samuel.	pr. 3	pr. 2	pr. 2	pr. 3	em. 6
Sükei Stephanus.	pr. 2	pr. 3	pr. 1	pr. 1	em. 5
*+ Szabó Alexius.	em. 2	em. 2	em. 3	em. 2	em. 2

UNIVERSIM 8

AUDITORES CHIRURGIAE PRIMI ANNI

Cognomen, et Nomen Ordine Alphabetico	E Physica	E Anatomia	E Chemia, et Botanica	E Physiologia
D D	SEMESTRI			
	Primo.	Primo.	Secundo.	Secundo.
Adler Antonius.	pr. 5	em. 4	pr. 7	sec. 1
Binecz Stephanus.	sec. 5	tert. unicus	eman-	sit
Burján Alexander.	pr. 1	pr. 2	pr. 4	sec. 4
Csahien Joannes.	pr. 2	pr. 5	eman-	sit
Figuli Georgius.	pr. 2	pr. 6	pr. 1	pr. 1
*+ Finta Emericus.	em. 3	em. 3	em. 2	em. 3
*+ Gál Ignatius.	em. 2	em. 2	em. 1. c. aem.	em. 2
Klopps Gustavus.	pr. 4	pr. 1	pr. 5	pr. 2
Nagy Dionysius.	pr. 9	pr. 8	pr. 3	sec. 2
Roth Theodorus.	pr. 6	pr. 2	pr. 6	sec. 3
Rozor Joannes.	pr. 8	pr. 7	pr. 2	pr. 3
Szabó Samuel.	sec. 1	sec. unicus	eman-	sit.
*+ Valy Stephanus.	em. 1	em. 1	em. 1. c. aem.	em. 1
Veres Ludovicus.	pr. 7	pr. 3	pr. 8	pr. 4

UNIVERSIM 14

SUMMA TOTIUS JUVENTUTIS ACADEMICAE 254

DIN ACTIVITATEA PREPARANDIEI DIN HAȚEG (1854—1857)

Școala fiind unul dintre pilonii de bază ai menținerii și cultivării limbii române ca trăsătură distinctivă a națiunii, a preocupat permanent mișcarea națională românească. Ea a constituit una din acțiunile principale ale cărturarilor de la 1848, care socoteau drept cea mai înaltă datorie a oricărui intelectual, aceea de a merge în popor la orașe și mai ales la sate, pentru a răspîndi cultura. Revoluționarii pașoptiști luptau să facă din școală „cea dintîi instituția socială, cea mai puternică din viața poporului"[1]. Ei socoteau lipsa învățămîntului în limba poporului român ca fiind cel mai mare rău, împotriva căruia trebuiau concentrate toate forțele.

Revoluția din 1848 a însemnat, din punct de vedere al interesului pentru problemele educației și ale instrucției, o mare cotitură. La Iași, Blaj și Islaz au fost cerute drepturi egale la învățătură pentru toate straturile sociale și pentru ambele sexe, organizarea de institute școlare de toate gradele întreținute de stat, răspîndirea instrucției pînă în cel din urmă sat[2]. Imediat după revoluția din 1848—1849, poporul român, prin reprezentanții săi firești — acea pătură de intelectuali, încă destul de subțire, trecută prin focul luptelor — insistă, cerînd dreptul la cultură." Să se deschidă pretutindeni școli, cît mai multe școli"[3]. Se înmulțește astfel „inteligența", se înmulțesc școlile. Dacă în 1841 în toat(Transilvania istorică funcționau abia 298 școli comunale românești,[4] în 1865 acestea sînt în număr de 1483, 773 unite și 710 ortodoxe, nici una dintre ele întreținute de stat[5]. În același an 1841, numărul școlilor din comitatele Hunedoara și Zarand era de 13[6]. Doar cele mai importante localități, Deva, Hunedoara, Geoagiu, Brad, Săcărîmb și Țebea, aveau școli cu caracter permanent[7]. În epoca absolutismului veniră dispoziții severe pentru deschiderea de școli în fiecare sat. Comunitățile au fost obligate a satisface „oricum" ordinile guvernului. Se deschiseră numeroase școli.

---

[1] *Gîndirea pedagogică a generației de la 1848*, București, 1968, p. XV.

[2] *Istoria învățămîntului din România, Compendiu*, București, 1971, p. 228.

[3] Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971, p. 15.

[4] Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—1849*, V, *Cluj*, f.a. p. 24.

[5] Șerban Polverejan, *Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „*Cumidava*, II, 1968, p.

[6] Eugen Gluck, *O filă din trecutul învățămîntului din județul Hunedoara*, în *Revista de pedagogie*, nr. 10/1986, XXXV, p. 64.

[7] *Ibidem.*

De aici și urgenta nevoie de învățători și ca atare învățământul fusese invadat și de alte elemente nechemate: caporali întorși din armată, diurniști aruncați afară din slujbe din diferite cauze și alții. Ei erau slab pregătiți și nu cunoșteau nici o metodă de predare, atcivitatea lor lăsa mult de dorit[8].

Pentru Transilvania, legea austriacă din 16 septembrie 1849, „Entwurf zur Organisation der Gymnasien und Realschulen in Osterreich", admitea comunităților naționale dreptul de a înființa gimnazii de 4 clase (inferioare) și 8 clase (superioare) în limba maternă[9]. La 20 octombrie 1849 baronul Ludvig Wohlgemuth, guvernatorul Transilvaniei, dă o circulară privitoare la reorganizarea învățământului din Transilvania. Din ordinul său, are loc la 1 noiembrie 1849, deschiderea preparandiilor din Orlat și Năsăud, dar care, din dispoziția lui Andrei Șaguna, nu puteau fi frecventate de tinerii de religie ortodoxă[10]. Pe temeiul acestor prevederi s-a înființat gimnaziul din Brașov (1850) iar la Beiuș și Satu Mare elevii vor fi instruiți în limba română[11].

Cu toate acestea o statistică din anul 1851 releva starea de inferioritate în care erau ținuți românii. Existau în acest an în Transilvania 2164 școli primare, din care 455 germane, 742 românești, 949 maghiare, 18 româno-maghiare[12]. Situația școlilor din Țara Hațegului era și mai gravă, după cum rezultă din memoriul înaintat de Ștefan Moldovan, la 19/31 august 1852, guvernatorul Transilvaniei, Carol de Schwarzemberg. Se arăta în memoriu că „în 60 de comunități mai mari și în 22 mai mici nu se afla nici una școală Elementaria"[13]. Ștefan Moldovan, fusese numit vicar al Hațegului, în anul 1852. El va declanșa imediat o luptă susținută pentru înființarea de școli elementare românești, ca și pentru crearea unui școli pentru pregătirea învățătorilor (preparandii n.a.)[14]. În memoriul înaintat guvernatorului Transilvaniei, pe lîngă descrierea situației grele a școlilor românești din ținut, cerea înființarea unei școli românești în orașul Hațeg[15]. „Ba ce e mai cu durere aici în orașul Hațiegului (— relata Ștefan Moldovan în memoriu — școala destinată română elementaria este cuprinsă pentru Gendsarmi (jandarmi)"[16]. Pe lîngă motivele întemeiate cu care justifica necesitatea înființării de școli în orașul Ha-

1. Școala numită germană din Hațeg să se prefacă în școală elementaria... unde limba instrucțiunei să fie limba poporului (româna n.a.)

---

[8] Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 15.

[9] *Istoria învățământului din România, Compendiu...* p. 120.

[10] Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *Învățământul românesc în date*, Iași, 1979, p. 153.

[11] *Istoria învățământului din România, Compendiu...* p. 120.

[12] *Ibidem*, p. 121.

[13] Gheorghe Naghi, *Memoriile lui Ștefan Moldovan din 1852 și 1854 cu privire la școlile românești din Hațeg*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 425.

[14] *Ibidem.*

[15] *Ibidem.*

[16] *Ibidem, Anexa 1.*

2 să rînduiască ca susnumitul învățătoriu — Iosif Morițiu — de limba germană, ca un om bătrîn neputincios și ignorante de limba română să rămîie în odihnă cuveninu-i-se și de altmintrea a sua pensiune, și

3 în locul dînsului să se denumească ales prin concurs un alt dascăl, carele în toată privința să corespundă intențiunei înaltului guberniu și dororei publicului"[17]. „Iar școala numită română, carea acum e locuită de gendsarmi, să se dispună... pe anii viitori să provădiă (prevadă) de altă clasă, de carele sînt pustii destule aici în Hațeg și să se deschidă pentru a 2-a și a 3-a clasă elementaria, și la acesta să se rînduiască un alt învățătoriu"... fiindcă „pe anul următoriu școlastic înființîndu-se, să servească de basia la alte școale mai înalte"[18], continua Ștefan Moldovan memoriul său.

În acțiunea sa, Ștefan Moldovan a beneficiat și de sprijinul adjunctului civil al guvernatorului militar al Transilvaniei, care era un alt demn fiu al județului Hunedoara, Dimitrie Moldovan, absolvent al politehnicii din Viena[19]. Din raportul înaintat de Dimitrie Moldovan în primăvara lui 1853, privitor la situația districtului militar Alba Iulia, rezulta că atît el cît și ceilalți intelectuali, pe care-i avea în subordine, în fruntea diferitelor cercuri și subcercuri, au depus eforturi susținute pentru propășirea generală a populației românești din sud-vestul Transilvaniei, în special în domeniul învățămîntului și culturii[20].

După repetatele cereri și memorii către Schwarzemberg, guvernatorul Transilvaniei, acesta îi răspunde lui Ștefan Moldovan, cu adresa nr. 498/1853, că nu de școli are nevoie comitatul, ci de dascăli; să găsească modalitatea de pregătire a diecilor în acest scop, adică autoritatea bisericească (episcopia sau vicariatul) să deschidă o preparandie la Hațeg[21]. Imediat, Ștefan Moldovan trece la alcătuirea unui plan pentru deschiderea școlii preparandiale de la Hațeg. Pentru a-și asigura profesorii necesari, Ștefan Moldovan solicita episcopiei de Lugoj, la 5 octombrie 1853, să i se trimită ca dascăl „directe", al noii preparandii de la Hațeg pe Petre Anca, absolvent al Institutului pedagogic Sf. Ana din Viena[22]. Dar în locul acestuia, consistoriul i l-a trimis ca dascăl al preparandiei pe tînărul absolvent al școlilor de la Blaj, Beniamin Densușianu. „În decembrie 1853 — scrie Beniamin Densușianu în memoriile sale — — episcopul Sibiului, la cererea vicariului Hațiegului, Ștefan Moldovan, me denumesce de profesore la Schola Preparandiale interimale din Hațieg"[23]. În baza ordinului primit, comisariatele subcercuale ale Bretei rom(ânești), a Puiului și a Densușului, au cercetat voința comunelor din acest vicariat, cum că voiește fiește care familia din acelea a contribui

---

[17] *Ibidem.*

[18] *Ibidem.*

[19] Ioana Botezan, *Documente privind istoria învățămîntului din Țara Hațegului între anii 1850—1860*, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 119.

[20] *Ibidem.*

[21] Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 130.

[22] Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *op. cit.*, p. 163.

[23] Biblioteca Academiei R.S.R., *Arhiva Densușianu Benianim, Mapa I, mss.* 1—5, p. 5.

spre acest scop, cîte 20 cr(eițari)[24]. Deasemenea „din Hunedoara în 7/19 ianuarie 1854, s-au subscrisu 42 inși, fie care cu cîte unu vigesimu, sau cu o sumă de 14 fl.v.a.", precum arată contractul... iar „din comunitatea Boos (Orăștie), în 19/31 ianuarie 1854 s-au subscrisu 11 inși cu una sumă de 3 fl. 40 cr(eițari)"[25].

La 10 ianuarie 1854, Ștefan Moldovan trimite un memoriu către mitropolitul Alexandru Sterca Șuluțiu, în care îl roagă să i se dea lui Beniamin Densușianu „testimoniul clerical despre progresul dînsului pînă aici avut"[26]. Totodată îl anunță despre cele realizate pînă atunci și anume că s-au adunat „tineri pînă acum 46 — casă de școală și de dascăl s-au tocmit lîngă biserica noastră pe cursul a(nului) acestuia pînă ult(?) iulie cu 142 fl.v.a. din care 50 fl.v.a. s-au dat înainte de la mine, scaune am dobîndit împrumut de la fosta școală națională de aici și de poimîine se vor începe prelegerile pregătitoare — în liniște — pînă ce va veni de la Înaltul C(esaro) R(egia) Guberniu gratioasa întărire"[27]. Deși stadiul pregătirilor pentru deschiderea școlii preparandiale erau avansate, totuși începerea cursurilor și deschiderea oficială a școlii mai întîrzie pînă în toamna lui 1854[28]. Amînarea deschiderii cursurilor preparandiei, pînă la 1 noiembrie 1954, se datora mai multor factori, între care un prim loc îl ocupau greutățile materiale, la care se adaugă întîrzierea „grațioasei întăriri", de la guberniu. În perioada ianuarie-octombrie, probabil cu întrerupere pe lunile de vară, a avut loc pregătirea tinerilor care urmau să intre la preparandie. Aceasta deoarece mulți dintre „tinerii care concurg la această școală, nici inițiați, ba și ceilalți numai pe slove îndemnați",[29] scria Ștefan Moldovan lui Timotei Cipariu la Blaj, cerîndu-i să-i trimită „batăr 50 exemplare de abecedare"[30], pentru inițierea lor. Slaba pregătire a tinerilor se datora atît lipsei de școli cît și dezorganizării învățămîntului în perioada revoluției din anii 1848—1849. În aceste condiții procesul de instruire se desfășura anevoios. Din această cauză, la 22 ianuarie 1855, Beniamin Densușianu, cerea vicarului

[24] Arhivele statului Deva, *fond. Prefectura județului Hunedoara, Preturi, dos. 11/1856, școli, act. nr. 1.*

[25] *Ibidem.*

[26] Gheorghe Naghi, *op. cit., anexa nr. II.*

[27] *Ibidem.*

[28] Diversele studii publicate care au scris tangențial despre Preparandia de la Hațeg nu ajung la un punct de vedere comun, acceptînd, cu unele excepții, că deschiderea cursurilor a avut loc în luna ianuarie 1854. Astfel Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 130: „Inaugurarea s-a făcut la 1 ianuarie 1854"; Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *op. cit.*, p. 164: „La 1 ianuarie 1854, își începe activitatea școala preparandială de la Hațeg sub conducerea lui Beniamin Densușianu"; Gheorghe Naghi, *op. cit.*, p. 427: „În 29 ianuarie 1854, preparandia își va deschide cursurile, avînd ca profesor, pe viitorul canonic de la Lugoj, Beniamin Densușianu"; Cornel Stoica, Ion Frățilă, Ovidiu Vlad, Nicolae Wardegger, *Din istoria învățămîntului hunedorean*, Deva, 1973, p. 73, opinează pentru deschiderea cursurilor „aproape un an mai tîrziu la sfîrșitul anului 1854:; Paul Olteanu, *Schița monografică a opidului Hațegu*, în „Transilvania", nr. 8/1892, p. 243, este și mai lapidar spunînd doar că „în 1855, la stăruința lui Ștefan Moldovan s-a deschis un cursu preparandialu de 3 ani"; Cf. Ioana Botezan, *op. cit.* p. 120, la Hațeg funcționa o preparandie cu data de 1 noiembrie 1854".

[29] Ioana Botezan, *op. cit.*, p. 121.

[30] *Ibidem.*

Ștefan Moldovan, care era și directorul școlii, ca „să se aleagă tinerii ce voru să fie preparanzi după sciintia și versta de la 15 ani in susu“[31].

Probleme și mai serioase ridicau strîngerea fondurilor. La 1/13 ianuarie 1854, Ștefan Moldovan, cerea autorităților subcercului Densuș, ca suma de 20 cr(eițari) pentru acoperirea plății dascălului și închirierea caselor școlare să se scoată „prin asistența judiloru sateloru“[32]. Aceasta deoarece în unele comune ale subcercului Densuș „s-ar primi cu răceală aceasta mesură, ce ar fi spre marea stricaciune comună cîndu cu 7/19 ian(uarie) a.c. este să se înceapă corsulu scolasticu“[33]. „Voim a începe educațiunea și totu începutulu e greu, deci si la poporele (locuitorii n.a.) de aici numai și numai influintia morală nu e destulă, că aceea are locu numai între cei educați, de carii pe aici nu avem“,[34] scria Ștefan Moldovan autorităților subcercului Densuș, solicitînd măsuri administrative pentru strîngerea banilor.

Cu toate aceste greutăți la 1 noiembrie 1854 se deschid cursurile preparandiei din Hațeg[35]. Cursurile au durata de un an și cuprindeau predarea următoarelor obiecte: scrierea și citirea română, germană și maghiară, gramatica română, catehismul și istoria biblică, istoria naturală, aritmetica, istoria patriei, pedagogia, geografia și cîntările bisericești[36]. Spre această școală au alergat mulți tineri din județ. Această afluență de tineri se explică și prin înlesnirea mijloacelor de trai, în procurarea manualelor, care li s-a făcut; întreținerea lor a fost facilitată de jertfele materiale ale vicarului Moldovan și ale cîtorva fruntași români, care l-au ajutat în această frumoasă operă culturală: Vasile Buteanu din cercul Hațegului și Gheorghe Strîmbu din cel al Puiului[37]. Însăși Beniamin Densușianu, cu toate greutățile materiale prin care trece familia sa, ce pierduse în timpul revoluției de la 1848—1849 toate bunurile,[38] face mari sacrificii, întreținîndu-se în primul an aproape numai din economiile sale. „Aici, cîtva timp an servit cu stipendiulu meu, ce mii cruțasem de la conducerea cadastrale, pînă ce mi s-a adunatu salariulu după repartiția făcută pre poporul Valei Hațiegului“[39].

Tinerii preparanzi trebuiau să respecte cu sricteță regulamentul școlii,[40] altfel erau aspru pedepsiți. Conform regulamentului programul de instruire se desfășoară atît dimineața (orele 8,00) cît și după masa (orele 14,00). Elevii erau obligați ca la „întîia tragere a clopotului bisericii greco-catholice de aici să se grăbească a veni la schola — ca celu ce va întîrzia fără de pricina cuvinciosa, legiuita pedeapsă nu lu va trece“ (art. 1). După intrarea în clasă „fiesce care se va asedia la loculu seu in scaunu, aici in linisce învatiendu se astepte începerea prelegeriloru“ ...

[31] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Beniamin Densușianu, I, Acte 1—26.*
[32] Arhivele statului Deva, *fond. Prefectura județului Hunedoara, Preturi, dos. 6/1854, școli, act, nr. 3, fila 3—4.*
[33] *Ibidem.*
[34] *Ibidem.*
[35] Ioana Botezan, *op. cit.*, p. 120.
[36] Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 130; Ioan Radu, *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, f.a. p. 151—152; Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *op. cit.*, p. 164.
[37] Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 130—131.
[38] Georgeta Antonescu, Aron Densușianu, Cluj 1973, p. 9.
[39] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Beniamin Densușianu, I, mss. 4, p. 5.*
[40] *Vezi Anexa.*

(art. 2). Trebuiau păstrate cu grijă bunurile școlii cum sînt „scaunele, pereții, ferestrele, tabla, masa, padimentu, usia scolii si toate uneltele din jurul ei, să le padiasca nevatamate, de cumva de careva se voru strica, ciopli ori se voru mengi, si se va sci de cine, acela pe lîngă deregerea lucrului stricatu va lua si legiuita pedeapsa" (art. 3). De asemenea se prevedea norme stricte de igiena corpului, de comportare pe stradă, de respect față de gazdă sau între ei, de interzicere a consumării băuturilor, a fumatului și a jocului de cărți[41]. „Studentul (elevul n.a.) ducîndu-se la quartelu — mersulu pe ulitia si in tîrgu se fie de cinste, la tot omulu care lu va întîlni, binetia se îi deie, unii cu altii nu se voru împinge ori trînti... Sudălmi si vorbe rosinatorie nu voru vorbi... (art. 5). Tînărul trebuia să-și respecte gazda „se lu omenească si cinstească, cu acela se nu se sfadeasca, uneltele lui se nu i le strice, pe acela se nu lu fure..." (art. 6). Regulamentul școlii interzicea umblatul „pe ulitia noaptea" (art. 8) și „mergerea la cîrciuma (făgădău), beutura de vinu si vinarsu, pîna la betia, jocul cu cărtile ori alte jocuri... fumarea in pipa a tabacului" (art. 9). O atenție deosebită era acordată curățeniei „trupului, a haineloru, a cărților si a tuturor lucruriloru ce va ave un teneru... ca celu nespelatu, nepieptenatu, necuretitu la haine ori la trupu, cu hainele nestrînse pre lîngă elu — cu un cuventu celu necuretitu, dupa lemea sua se va pedepsi" (art. 10).

Pedepsele aplicate elevilor, erau „arestu in schola, ingenunchiere in schola, ori cu aruncarea cu totu din schola"[42]. Unii tineri considerau regimul școlii prea sever și o părăsesc trecînd la altă școală. La 10 ianuarie 1855 „fara de nici o causa cuvinciosa trei tineri din această scoală si anume Samoilu Vladu de Ponoru, Ione Unguru de Livadia de Cîmpu si Petru Popa de Vîlcele au dezertatu si precum s-a întielesu s-aru afla primiti in Schola nationala Germană, de aici din locu, fara de testimoniile frequentării altei schole"[43].

Sînt cazuri cînd tinerii sînt nevoiți să părăsească școala și din alte motive. La 4/16 aprilie 1857, unul dintre „pruncii juniori, anume Samoilă Cismașiu din Beriu, de deregătoria Orăsciei, de aici de la scola s-au luat si s-au dusu la asentare la Bălgrad"[44]. Mai mulți tineri fuseseră duși cu forța la asentare (recrutare n.a.), încît la 13/25 mai 1857, Beniamin Densușianu, îi scria lui Ștefan Moldovan, la Lugoj, că „tinerii răpiți la asentare despre care v-am fostu scrisu, nu s-au asentat, respectîndu-se auctoritatea institutului"[45].

Desfășurarea normală a cursuriloru este împiedicată atît de lipsa manualelor școlare, cît și de cea a fondurilor necesare întreținerii școlii, pentru salarizarea profesorilor. Încă la 27 decembrie 1853, Ștefan Moldovan solicita lui Timotei Cipariu la Blaj să-i trimită „batăr 50 exemplare de abecedare" și „50 exemplare de Gramatica română"[46] urmînd ca

---

[41] *Ibidem.*
[42] *Ibidem.*
[43] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Beniamin Densușianu, I, Acte 26.*
[44] *Ibidem.*
[45] *Ibidem.*
[46] Ioana Botezan, *op. cit.*, p. 121.

banii să-i trimită în viitor, pe măsură ce sînt adunați de la tineri. La 9 noiembrie 1854, el reînoiește cererea pentru „30 Abe(ce)dare, 50 Gramatici și Istorii naturale — și de sînt și 50 Istorii biblice"[47]. „Dați-ne cărți, ca să nu petrecem in desiert timpul cel scump"[48]. Cîteva zile mai tîrziu, la 26 noiembrie, Ștefan Moldovan confirma primirea a „30 de abecadare și 50 Istorii naturale" și cerea din nou să i se trimită „50 exemplare Gramatici pe sama școlii preparandiale"[49].

În anul 1856 școala a fost reorganizată pe trei ani. Se socotea că numai un singur an de pregătire este insuficient. „Am întocmit școala preparandială de în nou pe 3 ani și întocmit și pre cei pregătiți a mai repeta un an — această clasă consta din 2 secțiuni, în una se afla repetenții, în a doua cei ce se primesc din nou la curs, cu dasc(alul) Ben(iamin) Densușianu"[50]. Pentru pregătirea tinerilor „școala pregătitoare o am despărțit în 3 clase normale și din planul normelor din Blasiu și cel al școalelor germane foste militare triviale, am contopit un plan școlastic, de învățătură, că de aici se poate păși la Gymnasiu, oriunde; și s-au pus dascăl Sim(ion) Ulpianu"[51]. Reorganizarea școlii preparandiale a dus la creșterea numărului de elevi, fapt ce reiese din numărul sporit de manuale solicitate lui Timotei Cipariu, la Blaj. La 7/19 aprilie 1856 erau cerute noi manuale și anume: „Arithmetica — 100 exemplare, Sciințele naturale-aeconomice — 100 exemplare, Istoria bisericească — 30 exemplare, Metodica — 100 exemplare, Geografia Transilvaniei, Geografie și Istoria politică"[52].

Cu toate eforturile lui Timotei Cipariu, de a trimite cărțile solicitate, este nevoie ca și cei doi profesori să treacă la întocmirea de manuale. La 13/25 mai 1857, Beniamin Densușianu scria lui Ștefan Moldovan, la Lugoj, informîndu-l următoarele: „Studiile le avem c-am multe și c-am grele... însе totu sporim, cîtu putem „Istoria besericească", și „Istoria romanilor antici", le-am isprăvit cu compunerea... asemenea „Economia pomiloru", în care lucru m-am mai rogatu și de Ulpian de mi-a adiuta... de la deregătoria civilă, mi s-a mai adăugatu un studiu „Economia frăgarilor și a viermilor de mătase" și cu acesta fecem ce facem"[53].

Cheltuielile materiale necesare întreținerii școlii preparandiale au fost suportate în parte de părinți dar și din contribuția votată de comune în acest scop. Pentru a-și asigura banii necesari, pe baza hotărîrii sinodului de la Hațeg, Ștefan Moldovan s-a adresat autorităților comunale încă în cursul anului 1854, indicînd sumele ce trebuie depuse pentru fondul preparandial. Contribuția votată de parohii s-a strîns destul de greu și cu mari întîrzieri, vicarul Ștefan Moldovan fiind silit să uzeze de toată înfluența sa. Mărturie este scrisoarea trimisă la 19/31 iulie 1856 preturii

---

[47] *Ibidem.* p. 122.
[48] *Ibidem.*
[49] *Ibidem.*
[50] *Ibidem,* p. 126.
[51] *Ibidem;* Simion Ulpianu a fost tribun, în anul 1848—1849, alături de Beniamin Densușianu, în oastea prefectului Nicolae Solomon.
[52] Ioana Botezan, *op. cit.,* p. 126.
[53] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Beniamin Densușianu, I, Acte 26.*

din Hunedoara prin care solicită strîngerea subsidiului de 14 fl. și 3 fl. 40 cr. din Boș, întrucît protopopul gr(eco) cath(olic) a Hunedoarei, Ioan Fodor în „desiertu s-au ostenit cu vorbe bune“[54]. La 7/19 decembrie 1856, Ștefan Moldovan solicita din nou sprijinul preturii din Hunedoara pentru încasarea sumei de 17 fl. 40 cr., stabiliți „în puterea contractelor date de bună voie de la comunitățile gr(eco) cath(olice) din Huniadora si Boosiu pe sama institutului preparandiale de dascăli întemeiatu în Hațiegu“[55]. „În privința sîmbriei — scria Beniamin Densușianu lui Ștefan Moldovan, la 13/25 mai 1857 — stau rău si incă sînu chiar în primejdia de a nu o capeta, mai cu seamă din cercul Puiului“[56]. În această privință încă la 29 aprilie/11 mai 1857, Beniamin Densușianu a încunoștințat vicariatul din Hațeg, că „de nu midiloceste scoaterea simbriei, parasendu scoala voi fi silitu dupa litera contractului cu care m-a legat de proffesore, a proceda judecătorește“[57].

După încheierea cursurilor se susțineau de către absolvenți examenele publice. Dintr-o circulară a vicarului Ștefan Moldovan, adresată dregătoriei din Pui, la 4/16 iulie 1856 se spune că „tinerimea de la cursul preparandial de dascăli întemeiat provizoriu pe 3 ani“, la Hațeg, „ține examenul publicu 9/21 iulie, adică luni ce vine de la 9 pînă la 12 dimineața și apoi după amiadi în numita zi“[58]. Prin circulară sînt convocați să participe la examen preoții din vicariat împreună cu părinții, pentru ca după examen să se țină sinod pentru a stabili „carele întru carele se va alege; cari din tineri vor putea aplica de dascăl și unde, adică în care comunitate și cum“[59]. Sinodul avea deci nu numai rolul de a decide cine poate fi dascăl ci și de a solicita prin preoții comunităților repartizarea de dascăli. Avînd la îndemînă un număr apreciabil de învățători disponibili, circulara cerea organelor administrative să-i indice în ce comunități se pot crea repede condițiile necesare funcționării școlilor, întrucît „toate comunele după împrejurări au nevoie de dascăli“[60]. Se cere dregătoriei ca să ajute cu inteligență cum s-ar pute în acel teritoriu pretoriale“, a întemeia școli poporale și unde „acum în grabă și pînă la deschidere se pot crea condițiile materiale necesare“[61]. Comunitățile sătești hunedorene încep să solicite învățători pentru școlile ce se vor înființa.

Protopopul Hunedoarei, cerea la 13/25 mai 1857, „unu teneru preparandu, pentru stațiunea Băcia, unde se va deschide statiune de das-

---

[54] Arhivele statului Deva, *fond. Prefectura județului Hunedoara, Prețuri, dos. 11/1856, școli, act. nr. 1.*

[55] *Ibidem*, Act. nr. 6.

[56] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Beniamin Densușianu, I, Acte 26.*

[57] *Ibidem.* Prin moartea tatălui Vizante Pop, la 1/mai 1857, soția sa Sofia, a rămas cu trei copii la școli, George și Aron la Blaj, Nicolae la Hațeg și două surori, Iulia și Elisabeta acasă la Densuș. În această grea situație, lui Beniamin îi revin mari obligații, acesta fiind motivul pentru care își solicita atît de insistent salariul.

[58] Cornel Stoica, Ion Frățilă, Ovidiu Vlad, Nicolae Wardegger, *op. cit.*, p. 72.

[59] *Ibidem.*

[60] *Ibidem.*

[61] *Ibidem.*

căl"[62]. În perioada cît a funcționat ca profesor la acest institut nota Beniamin Densușianu „am dat Valei Hațiegului vreo 35 preparanzii"[63].

Trecerea lui Ștefan Moldovan la Lugoj, ca și greutățile materiale întîmpinate, au determinat încetarea activității școlii. La 15 iulie 1857, Școala preparandială din Hațeg își încetează activitatea[64]. Situația familială deosebit de dificilă a Densușenilor îl determină și pe Beniamin să solicite paroha Densușului, rămasă vacantă, prin moartea tatălui său la 1 mai 1857[65]. La 12 octombrie 1857, i se comunica decizia episcopului Lugojului prin care i se oferea parohia Densușului „sau de voiescu se mai asteptu pîne ce se voru lămuri mai bine care-s stările Institutului din Hațiegu"[66]. Cu toate eforturile depuse cursurile Preparandiei n-au mai fost reluate.

În cei peste trei ani cît a funcționat școala a pregătit învățători pentru multe școli din acest ținut. La cursul preparandiei din Hațeg „au participat elevi din cele mai depărtate părți ale comitatului Hunedoara, mulți dintre ei s-au făcut preoți și învățători, mai ales în Țara Hațegului"[67]. „Ca profesor la acest institutu — scria Beniamin Densușianu — am servitu pînă în 1857 ... și am dat Valei Hațiegului vreo 35 preparanzi"[68]. Cei doi profesori, Beniamin Densușianu și Simion Ulpianu, au asigurat elevilor nu numai cunoștințe temeinice, la nivelul epocii, dar le-au transmis, mai cu seamă un înflăcărat patriotism, dragoste curată pentru poporul român, pentru ridicarea lui materială și spirituală. Eroul luptelor cu turcii a fost „Joane Huniadi, nemeș român din Ardealu, pre care pre nedreptu lu facu ungurii de vitia maghiara",[69] scria Beniamin Densușianu în studiul istoric propus elevilor preparandiali din Hațeg.

Nu întîmplător în anii dualismului austro-ungar[70], un mare număr de dascăli din ținutul Hațegului, vor fi luptători dîrzi pentru păstrarea limbii române, plătind cu luni de închisoare și aspre amenzi pentru îndrăzneala lor. Ei își vor aduce un însemnat aport la lupta pentru realizarea marelui deziderat al poporului român, făurirea statului național unitar.

IOACHIM LAZĂR

---

[62] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Beniamin Densușianu, I, Acte 26.*
[63] *Ibidem,* Mapa I, mss. 1—5.
[64] Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *op. cit.,* p. 172.
[65] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Densușianu Beniamin, I, mss. 4, p. 4.*
[66] *Ibidem,* Mapa I, Acte 26.
[67] Paul Olteanu, *op. cit.,* p. 243.
[68] Biblioteca Academiei R.S.R. *Arhiva Densușianu Beniamin, I, mss. 4, p. 5.*
[69] *Ibidem,* I, mss. 2, p. 37.
[70] Evoluția școlii hunedorene în anii dualismului austro-ungar va face subiectul unui alt studiu.

ANEXĂ

Legile scolare după care fiesta care poerta rea onista de unu teneru Scholariu dicenta (cuvinciose) si tota lucraria contraria (dimpotriva) aspru va fi pedepsita

1 Fiesce care scholariu in die de schola demanetia la 2 patrare pre 8 ore — dupa amedi la 2 petrare pre 2 ore, asemenea in die de serbatori, cîndu va audi antaia tragere a clopotului bisericei Greco-cathlice de aici se grabesca a veni la schola — ca celu ce va întîrdia fara de pricina cuvinciosa, legiuita pedeapsa nu lu va trece.

2 In schola fiesce care se va asiedia la loculu seu în scaunu, aici în linisce învatiendu se astepte începerea prelegeriloru, care demanetia va fi la 8 ore, dupa amediu la 2 ore, dimpotriva lucratoriulu, pedepsa nu lu va înconjura.

3 Totu învatiacelu în schola, uneltele scholei, cumu scaunele, paretii, ferestrele, tabla, masa, padimentu, usia scholei si tote uneltele din jurul ei, sa le padiasca nevatamate, de cumva de careva se voru strica, ciopli ori se voru mengi, si se va sci de cine, acela pe lîngă deregerea lucrului stricatu va lua si legiuita pedepsa.

4 Ori care teneru, cîndu în serbatori va trebui sa mergă la Beserică — de la schola în rîndu se pornesca, în beserica loculu se se si lu cuprinda, acolo cu evlavie (pietate) se steie, totu catre altariu uitînduse dara îndărăptu nici cumu se caute, în scaune nice unulu nu va siedea, în choru la clopote nice unulu se va duce, a vorbi unulu cu altulu, nici unul va îndrazni — ca celu vinovatu si va lua plata.

5 Studentulu cîndu va esi din schola, ori din beserica ducîndu-să quartelu — mersulu pe ulitia si în tergu sa fie de cinste, la totu omulu care lu va tîlni, binetia se îi deie, unii cu altii nu se voru împinge ori trînti, cu petri ori cu tina, ori cu (!) unii după altu nu voru asvîrli, iarna pe ghiatia nu se voru da. Sudalmi si vorbe rosinatorie nu voru vorbi — ne acultatoriulu si va trage în vinovatiesi.

6 Fiesce care teneru pe gosdalu seu se lu omenesca si cinstesca; cu acela se nu se sfadesca, uneltele lui se nu i le strice, pe acela se nu lu fure si acesta portare nu numai catra gasda dar si între sine tinerii se o aiba, ca vinovatii pedeapsa nu vor înconjura-o.

7 Ori care teneru în adunari de oameni pe ulitia si prin piatiu se nu se bage, cu copii orasienilor ori cu altii în joaca, lupte, lovire, sudalmi si vorbe necuviose se nu se afle ca cela ce îi de aceste, se va afla vinovatu, aspru se va pedepsi.

8 De cum inseredia, fiesce care se fie la gasda sua, pe ulitia noptea se nu umble sau la casa oprite se se afle, în lucruri necuviose teneriloru de schola, ca celu ce se va afla cu de aceste vinovatu, singuru si va vedea urmarea pedepsi.

9 Mergerea la cîrciuma (fagadau) beutura de vinu si vinarsu pana la betia, joculu cu cartile ori alte jocuri pe amiruita unii de la altii; fumarea en pipa a tabacului sub on respundiatorie pedepsă suntu aspru oprite.

10 Curatiania trupului, a haineloru, a cartiloru si a tuturoru lucruriloru ce va ave un teneru tare se o padiasca; ca celu ne spaletu, ne pieptinatu, necuretitu la haine ori la trupu, cu hainele nestrînse pre lînge elu — cu unu cuventu, celu ne curetitu, dupa lenea sua se va pedepsi.

Aceste puncte de legi scholare în întregimea loru voru fi de cea mai strensa datoria si santa împlinire într-a tenerii scholari si ori care se va abate de la acestea prin îndaratnicie si reutate netinîndu întregimea si santiania loru, care e întregimea santiania scholei însuşi — acela pedepsa urmata asupra siesi va imputa-o. Pedepsele se voru mesura cu arestu în schola, îngenunchiere în schola, ori cu aruncarea de totu din schola prin judecata severdita.

(Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Arhiva Beniamin Densuşianu, I, Acte 1—26.)

DIN RELAȚIILE LUI TIMOTEI CIPARIU CU ACADEMIA ROMÂNĂ: PERIPEȚIILE UNUI CONCURS ACADEMIC

Înființată în 1866 sub numele de „Societatea literară română", nume schimbat în 1867 în acela de „Societatea academică română", viitoarea Academie Română (din 1879) îl cooptează, încă de la început, în sînul său pe T. Cipariu, ca membru activ pentru Transilvania, alături de G. Munteanu și G. Bariţiu[1]. Ședința inaugurală are loc la 1 august 1867, în prezența domnitorului și a președintelui Consiliului de miniștri, care rostește discursul de deschidere, lui Cipariu revenindu-i marea cinste de a rosti cuvîntul de răspuns, în care insista asupra faptului că, fără a-și propune „misiuni și scopuri politice", Societatea „va îngriji pentru conservarea unității limbei românești în toate provinciile locuite de români"[2]. Discursul său se bucură de un mare succes și, în general, ardelenii sînt înconjurați cu mare cinste și dragoste, astfel încît după alegerea lui Ion Heliade Rădulescu ca președinte, în mod firesc privirile lor se îndreaptă spre T. Cipariu, care este ales vicepreședinte al sesiunii. În consecință, ca urmare a faptului că Heliade e mai mult bolnav, cele mai multe din ședințele sesiunii din 1867, care se încheie abia la 15/27 septembrie, sînt conduse de Cipariu. În cadrul lor se vor aproba statutele și regulamentul de funcționare al Societății, se va publica un *Proiect de ortografie română*, în urma căruia Cipariu va prezenta el însuși o *Sistemă ortografică*[3], pe care o propune dezbaterii sub titlul *Propoziţiune ortografică*[4], și va ține frumosul discurs intitulat *Cuvînt despre istoria limbii române*. Apoi, publicîndu-se în același an un concurs pentru alcătuirea unei gramatici românești, manuscrisul său *Gramatica. I. Analitica* va fi găsit cel mai prețios și, ca atare, premiat și publicat în cursul anului următor, 1869 în tipografia Seminarului din Blaj. După gramatică, se gîndea la redactarea unui dicționar, care să sintetizeze

---

[1] *Analele Societății Academice Române*, tom. I, București, 1859, p. 5.

[2] *Ibidem*. Protocoalele Societății Academice Române din sesiunea anului 1867. În cuvîntul rostit la solemnitatea inaugurării Societății, Cipariu își expima speranța că aceasta va inaugura „o epocă nouă în viața culturii naționale române, o epocă ilustră și de memorie îndelebilă pentru întreaga românime". Prima ședință este cea din 6/18 august 1867, cînd lui Cipariu i se concede onoarea de a conduce respectiva ședință alături de Heliade.

[3] *Ibidem*, p. 73—78. Aici se publică *Proiectul de ortografie română*, iar în *Anexă, Sistema ortografică prezentată de dl T. Cipariu*, p. 88—99.

[4] *Ibidem*, p. 113—114; *Propositiune ortografică; Discurs...*, p. 18—23.

toate cunoștințele adunate de el pînă atunci, așa cum o mărturisește într-un număr din *Archivu:* „Intenţiunea mea mai încolo era a publica aceste rezultate, deşi mai tîrziu, într-o gramatică şi un dicţionar care să cuprindă tot ce am putut aduna despre limba românească după toate mijloacele ce atinsei mai sus, cernîndu-le şi combinîndu-le după principii adevărate, critice, filologice — şi avînd sperare ca tot omul ce se apucă de un lucru, că doar zilele şi puterile nu-mi vor scădea de a începe şi termina o întreprindere atît de grea, precum era să fie cernerea şi combinarea, împărţirea şi ordonarea, într-un cuvînt, elaborarea atîtor fragmente mărunte ce se adunase cu miile“[5].

N-a putut trece însă la redactarea dicționarului, anii 1867—1872 fiindu-i ocupați cu redactarea *Archivului pentru filologie și istorie,* pentru care asigura singur întreaga materie. Din cînd în cînd, insera în coloanele lui și scurte dări de seamă de la lucrările Societății academice, ținîndu-și astfel cititorii la curent cu preocupările acesteia[6]. La încetarea *Archivului,* în 1872, el își argumenta decizia într-un articol special intitulat *Epilog,* în care își definea poziția și față de lucrările acesteia, imputîndu-i printre altele faptul de a-și fi „croit“ o sistemă proprie de ortografie“, scoțînd la concurs și o sintactică a limbii române, după o programă ce nu i se pare prea inspirată: „Nu știu dacă vreun filolog român, independent în convingerile sale, se va rezolvi a lucra un op literar după o mostră detaliată, croită de alții, fie chiar și de o Academie — și încă cu condițiuni mai neposibile. Poate că era mai cu scop a propune în concurs compunerea unei Sintactice românești, peste tot, și a lăsa în voia concurenților a o compune după convingerile lor, iar Academia numai să cenzureze, încît, și cari sunt bune sau rău lucrate“[7].

El critică de asemenea principiile dicționarului inițiat de Academie, fiind „în atare disproporție cu limba viitorului“, după cum în cazul Glosarului redactat de Massim, nu înțelege rațiunea „pentru care unele vorbe streine s-au trecut în dicționar, iar altele de origine română s-au lepădat în Glosar“[8]. Aceste critici n-au convenit nici lui Laurian, nici lui Massim, astfel că în 1876, cînd își prezintă la concurs lucrarea sa de *Sintactică* a limbii române, aceștia vor face unele obiecții în ședința Secțiunii filologice, hotărînd, cu majoritate de voturi, acceptarea in extremis a lucrării, dar premierea ei doar cu o parte din suma anunțată la concurs. Hotărîrea din secție a fost reluată și supusă dezbaterii generale în ședința plenară din 14 septembrie 1876, unde, punîndu-se la vot dacă lucrarea merită sau nu premiul instituit, ea a obținut cîștig de cauză cu 7 voturi contra 5. Desigur aceste discuții devenind publice, prin tipărirea lor în *Analele* din 1876, au reușit să rănească orgoliul lui Cipariu, care a dorit să răspundă acuzațiilor aduse, precizîndu-și poziția. El s-a și adresat în acest sens în scris conducerii Academiei, specificînd: „Tot-

[5] Apud Ștefan Manciulea, *Timoteiu Cipariu și Academia Română,* Blaj, 1941, p. 30.

[6] A se vedea de pildă articolul *Din lucrările Societății Academice Române,* în „Archivu pentru filologie și istorie“, II, 1868, nr. 13 (15 martie), p. 242—243.

[7] Ștefan Manciulea, *op. cit.,* p. 39.

[8] *Ibidem,* p. 39—40.

odată rog Onorata Societate a-mi face cunoscut dacă este aplecată, în principiu, a suscepe în *Analele* anului curent 1878, un mic răspuns la critica publicată tot acolo la anul 1876, asupra operei mele concursali de *Sintactica limbei române* după ce tot acolo, în aceleași *Anale* din 1877, s-a publicat și numele autorului acelei opere, din care cauză anonimitatea concursală a încetat și autorul a reintrat în dreptul său, a-și apăra opera în Analele Societății"[9].

I s-a răspuns, după mai multe conciliabule între membrii acesteia, că „Societatea în unanimitate se pronunță că ea nu poate admite a se tipări în *Analele* sale decît diserțiuni și lucrări, cari după Regulamentele și Statutele sale, mai întîi se citesc în sînul său, și apoi după un vot expres capătă aprobarea de a se tipări"[10].

În urma acestui refuz, Cipariu s-a văzut practic pus în imposibilitate de a mai răspunde public la criticele aduse, deși răspunsul său era pregătit încă din 1877, cînd au apărut *Analele* pe 1876, în care se reproducea raportul lui Al. Roman asupra operei sale scoase la concurs, dimpreună cu discuțiile pe care le-a provocat în cadrul ședinței plenare. Răspunsul a fost conceput mai întîi sub forma unei replici ce urma să apară în *Gazeta Transilvaniei*, unde poate că l-a și trimis. Reproducerea lui imediată s-a izbit de două obstacole neprevăzute: un răspuns public nu putea să apară pînă ce Academia nu dezvăluia în chip public numele autorului operatului premiat, lucru care am văzut că s-a întîmplat tîrziu, doar în *Analele* din 1877, apărute practic în 1878, și, în al doilea rînd, din cauza modificărilor intervenite în situația politică. O dată cu intrarea României în conflictul ruso-turc din 1877—78, cu participarea sa la războiul de independență, ardelenii au devenit mai reticenți la tot ceea ce ar putea crea conflicte și animozități cu colegii de peste munți, într-o etapă de însuflețitor entuziasm național și de deplină solidarizare pe toate planurile. Venind într-un moment cînd întreaga presă transilvăneană era practic excedată de știrile și evenimentele acestui război înălțător, era limpede ca răspunsul lui Cipariu (de altfel, destul de lung!) să nu mai fie considerat oportun, și astfel el nici n-a văzut lumina tiparului.

Totuși prezența sa printre manuscrisele lui Cipariu, faptul că se referă la una dintre lucrările importante ale savantului blăjean, ne obligă să stăruim puțin asupra seriei de argumente produse, să analizăm poziția lui Cipariu vizavi de propria sa lucrare și de obiecțiile pe care le-a întîmpinat. Disculpările lui Cipariu au în vedere înainte de toate modul în care lucrarea s-a scos la concurs, modificîndu-se mereu termenul și premiul pus în joc, dar și la lipsa de concordanță între pretențiile formulate de Programă și acelea ale juriului. Astfel, el subliniază în mod apăsat că lucrarea sa nu poate avea pretenția unei opere elaborate pe îndelete într-un număr respectabil de ani, dar că ea urmează de aproape cerințele formulate de programa concursului, ale cărei puncte le-a respectat cu strictețe. Recunoaște cu loialitate, că lucrarea sa nu este o operă de 10 ani, și că poate avea și scăderi, dar nu e

[9] *Ibidem*, p. 43—44.
[10] *Ibidem*, p. 44.

de acord cu două lucruri: cu tîrguiala în jurul acordării premiului și cu imputările care nu țineau cont de prevederile programei.

Spre a vedea mai bine care era situația operei sale în acel moment și care era poziția celorlalți confrați față de discuția iscată, am apelat la dezbaterile academice ale anului. Astfel în ședința din 16 august 1876 se anunța „cu fericire" că la una din operele puse în concurs, respectiv la Sintactica limbei române, a fost primit manuscrisul cu motto-ul „Littera sermonis fida ministra mei", luat din Ovidiu[11]. În ședința din 12 septembrie se preciza, privitor la același manuscris, că „umanitatea membrilor secțiunii [filologice] află opera meritorie și de mare utilitate a fi publicată. Dl Roman se însărcinează a supune Societății un raport special, în care va face analiza operei însoțită de observațiunile ce s-au enunțat în secțiune asupra ei. Cît pentru recompensarea operei, maioritatea e de opiniune a oferi autoriului o sumă analoagă sumei date pentru partea I-a a gramaticii și a se publica din nou concurs pe anul 1880; minoritatea însă e de opiniune a se da autoriului premiul întreg de 10.000 lei, promis pentru cea mai bună operă ieșită la concurs"[12].

Evident că printr-o asemenea decizie, Secțiunea filologică a pus Societatea într-o stare oarecum confuză. Se recunoșteau calitățile științifice ale lucrării și se recomanda publicarea ei, dar în același timp i se refuza premiul (sau totalitatea lui) cu care a fost scoasă la concurs. Problema a ajuns în 14 septembrie în discuția adunării plenare, unde profesorul Al. Roman dă lectură raportului său, în care, după unele aprecieri și obiecții de rigoare, ajungea la aceeași concluzie: lucrarea e „conștiincioasă, erudită și serioasă"[13], de mare utilitate a fi publicată. Atingea doar în treacăt obiecțiile aduse în Secțiune, deoarece nu i s-au comunicat în scris, și încheia cu propunerea formulată de secție privitoare la premiu. Membrii de față, respectiv Hodoș, Babeș, Bariț, Ștefănescu, Roman, Caragiani, Massim, Sion, Ureche, Maniu și Odobescu, s-au văzut siliți că atace chestiunea direct. Primul care ia cuvîntul este Bariț care e de părere că majoritatea „nu ține cont de condițiunile puse în concursul publicat" și cere ca „chestiunea să se formuleze neted: merită operatul premiul sau nu?, căci numai așa-și poate da votul"[14]. Urmează Babeș care exprimă o opinie asemănătoare și Odobescu care arată că nu se poate admite truncherea premiului. Ureche tinde a afirma că opera nu răspunde pe deplin condițiunilor concursului. El e susținut de Laurian care arată că nefiind vorba de un „opus praestantissimum", nu i se poate acorda premiul întreg. Al. Roman e, dimpotrivă, de părere că valoarea operei a fost demonstrată și acum nu rămîne decît de a decide prin vot a i se da sau nu premiul publicat. I se alătură Sion care laudă lucrarea opinînd că „criticele nu i s-au părut întemeiate"[15]. Intervine Ureche care propune a se întoarce lucrarea la secțiune, Maniu a se ve-

[11] *Analele Societății Academice Române*. Sesiunea anului 1876, tom. IX, 1876, p. 2.

[12] *Ibidem*, p. 40.

[13] *Ibidem*, p. 50. Al. Roman, *Raport asupra manuscriptului cu devisa „Litera sermonis fida ministra mei"*, p. 47—50.

[14] *Ibidem*, p. 43. Ședința din 14 septembrie 1876.

[15] *Ibidem*, p. 44.

dea dacă s-au respectat condițiile concursului. Massim și Caragiani fac obiecții cu privire la conținutul lucrării. Celui dintîi i se pare că a „văzut preamultă etimologie întrodusă în sintaxă, iar în sintaxa proprie, autorul insistă numai asupra subiectului și predicatului" în timp ce cel de al doilea, luînd act de „părțile slabe" ale lucrării, cere să se respecte decizia majorității Secției[16].

În această situație, Laurian, în calitate de președinte, supune la vot următoarele trei variante: 1) să se premieze cu 10.000 lei, 2) să se acorde spesele tipăririi și 3) să se acorde o recompensă de 3.000 lei. Punîndu-se la vot, majoritatea celor prezenți, adică 7, au votat pentru acordarea premiului întreg, ceea ce s-a și trecut la procesul verbal.

Situația a rămas definitivă, deși Laurian, într-o ședință următoare, cea din 16 septembrie, a încercat să atragă atenția asupra legalității sau ilegalității hotărîrii, opinînd că s-ar fi făcut o eroare[17]. Nimeni n-a mai revenit însă asupra chestiunii de fond, astfel că în ședința din 16 august 1877, la punctul 6 al ordinei de zi, se arată că din corespondența purtată cu Ioan Micu Moldovan, depunătorul manuscrisului, a reieșit că autorul lucrării premiate ar fi „venerabilul veteran al filologiei noastre d. canonic Timotei Cipariu" și „căpătîndu-se cunoștință că autorul primește recompensa operei sale", s-au „înaintat cuvenitele lucrări spre a se tipări opera și astfel putem înregistra cu plăcere că a ieșit la lumină"[18].

Desigur aceste distorsiuni, care reflectă în ultimă instanță lupta dintre partidele etimologiste din sînul Societății Academice, nu i-au produs nici un fel de plăcere lui Cipariu, care s-a simțit încă o dată frustrat în relațiile sale cu Academia Română. L-au indispus în aceeași măsură pretențiile cu privire la „opus praestantissimum"[19] ale lui Laurian, cele cu privire la metodologie ale lui Caragiani, numit în derîdere de Cipariu, „autorul broscăriei lui Homer", deoarece în ședința din 18 august 1876 oferise Academiei cîte un exemplar din operele sale, între care figurau traducerile *Odiseii* și *Batrachiomachiei* lui Homer[20], dar, mai ales, cele ale raportorului Al. Roman, care, deși binevoitor în principiu, i-a făcut observații pe care Cipariu le-a considerat neîntemeiate. Așa sînt cele cu privire la „deducțiunile filologice și discuțiunile lexicografice"[21], cele cu privire la solecismi, la necesitatea cunoașterii basmelor populare, a sintaxei literaturii populare, cît și pe aceea întrebuințată de scriitorii moderni, capitol la care i se pare că „autorul este prea laconic și nu menționează pe scriitorii moderni". Obiecțiuni apăsate i se fac lui Cipariu și cu privire la ortografie, mai ales că el nu respectase (ba chiar criticase) noua ortografie adoptată de Societatea Academică, susținîndu-și propriul punct de vedere. Al. Roman este în această chestiune de altă părere, afirmînd: „În ceea ce privește partea ortografică a operei,

---

[16] *Ibidem*, p. 45.

[17] *Ibidem*, p. 60. Ședința este dedicată „discuțiunii asupra votului dat în ședința de la 14 septembrie relativ la premierea *Sintacticei* române".

[18] *Analele Societății Academice Române*, tom. X, 1877, p. 4.

[19] *Ibidem*, tom. IX, 1876, p. 44.

[20] *Ibidem*, p. 12.

[21] *Ibidem*, p. 49.

cu părere de rău trebuie să constatăm că, abstracțiune făcînd de la meritul incontestabil al operei, pentru modul procedurei autoriul a plecat de la acea falsă presupusețiune, să nu zic principiu, ca și cînd limba română nu s-ar putea scrie bine cu ortografie latină, fără prealabilă cunoștință a ortografiei ciriliene, care însă trebuia să o ignoreze și să o înlăture cu totul"[22]. Punct de vedere ce va fi aspru criticat de Cipariu în replica sa.

Dar cel mai mult l-a durut pe învățatul blăjean acuza lui Al. Roman că operatul scos la concurs ignoră unele expresii și „fraze proprii numai oamenilor din popor, dară, ce e drept, cam străine literaților, cari nu au sau nu cearcă înadins ocaziunea de-a petrece timp mai îndelungat în mijlocul poporului ca să studieze viața lui, nu numai externă, ci și internă, spre a putea pătrunde mai adînc în cugetările sale intime"[23].

Justă în felul ei, observația este neîntemeiată în cazul lui Cipariu, intelectual ieșit din popor și cunoscînd bine poporul, ceea ce-l face să exprime indignat: „Cu atari admonițiuni Sec[țiunea] Filo[logică] făcea bine să se adreseze către ciocoi și cari, fiind născuți în plapumă, nu cunosc, nice vor să cunoască, traiul românului, limba și datinile lui, însă și către aceștia numai la locul său. Iar autoriul *Sintacticei*, mulțumită ceriului, nu s-a născut ciocoi, ci în sînul poporului, unde a crescut și petrecut cele mai întîi și mai fericiți ani ai vieții sale..."[24]

Eminent patriot, filolog de renume european, Cipariu este unul dintre cei mai marcanți membri ai generației sale, pe care a reprezentat-o cu strălucire. Alegerea sa în sînul Academiei Române, încă de la înființarea acesteia în 1866, este un gest de prețuire deosebită a meritelor și eforturilor sale continui, îndreptate spre binele, progresul și dezvoltarea culturală și științifică a poporului său, o recunoaștere unanimă a unor calități și a unei munci cu adevărat remarcabile, fapt dovedit de altfel și prin contribuția pe care a adus-o la lucrările și progresul înaltului for[25]. Disputa sa cu confrații de Academie, pe care o publicăm în continuare după ms. 2769 de la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, n-a știrbit cu nimic aceste raporturi, căci, oricum, ea a rămas în manuscris. Poate să fi fost doar o toană trecătoare a marelui învățat, o reacție de moment, căreia nu i-a dat niciodată curs, socotind acțiunea tranșată și în alt chip: prin tot ceea ce a scris și publicat. Cearta de cuvinte nu era preferința sa, munca și fapta fiind răspunsuri suficiente pentru orice denigrator.

MIRCEA POPA

[22] *Ibidem.*
[23] *Ibidem.*
[24] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond. T. Cipariu, ms. 2769.
[25] În cuvîntarea sa de la ședința de închidere de la 15/27 septembrie 1867 a sesiunii Academiei, Cipariu observa „entuziasmul însuflețitor" pe care l-a putut constata pentru „cauza națională", în *Anale*, p. 129.

ANEXĂ

D[omnule] Redactor,

În publicațiunile reproduse ale Societății Acad[emice] Rom[âne] din sesiunea a.c. s-a tractat mult cestiunea Sintacticei *române puse la concurs pentru sesiunea pre-atinsă, nu numai ci și în unele corespondențiie mare parte politice din București s-au văzut unele atingeri tot de acel obiect, pr. în nr. că dezbaterile asupra acelei cestiuni au dat ocasiune și din parte-și la ședințe furtunoase, în cele 20 ce s-au ținut în acel obiect, și că (nr.) cestiunea s-a rezolvit* abia, *dar într-un nou mod, încît autoriul nu va putea accepta condițiunile formulate întortocat de Secțiunea filologică și că s-a făcut grea abatere de la condițiunile concursului prin sofisme etc.*

Aceste suporturi se poate prevedea cît de afund căutau să neliniștească pre autoriul operei, carele, deși necunoscut publicului, tot nu potea să nu simță grelele imputațiuni făcute operei, cari în urmă s-au și publicat, — ales după ce și privatim cursitau unele faime, că cine ar fi autoriul, iar Albina *se încumetă a și confirma acele faime.*

Autoriul operei, carele e totodată și al acestor linie, în convincțiunile sale de a fi lucrat opera sa în împrejurările date, cu toată conștienciozitatea, pre cînd după două concursuri pentru a. 1871 și 1873, nimene altul nu se află în toată românimea literară carele să concure, ba în urmă nici pentru terminul de a.c., oricît de amăgitorie erau premiile promise; din termin în termin tot mai mari —, spera ca opera sa, chiar și cînd nu ar corespunde deplin condițiunilor programei, din considerațiunea împrejurărilor memorate, va fi întîmpinată cu mai multă cruțare din partea celor mai competenți cenzori în atare materie.

Dacă însă autoriul s-a înșelat în acea sperare, cauza nu o atribuie nimănui, decît falsei presupuneri ce a avut despre oameni și că experiența are încă mult să învețe și pre cei mai optimiști, cît de periculos este optimismul. Dar în tot cazul nu se aștepta că vor să-i facă imputațiuni, cari afară de condițiunile programei, oricît de ingenioase să fie acele imputări.

Departe să fie că autoriul să fie prezent a da un opus praestantissimum, *chiar și între împrejurări mai favorabili, sau oricît de favorabili. Și în altă parte se unește autoriul cu censoriul operei sale, numai cît mult depinde de la subiectivitatea censorilor, dacă opera se judecă opus praestant[issimum] sau non praestantissimum], după cum ideile autoriului corespund mai mult ideilor censorului sau sunt chiar în contradicțiune cu acestea. Exemple am putea aduce cît de multe, chiar și din literatura mai modernă filologică: tentamine, dicționari etc., ci exempla sunt odiosa, și nu avem voie a veni la recriminațiuni, ca să nu ni se impute și nouă subiectivitatea în loc de obiectivitate.*

Adevărat(ă) este mai departe și altă imputațiune că opera estimată nu este o lucrare de 10 ani, fiind ea în adevăr numai o lucrare de trei lune din primăvara anului 1875 și nu mai mult, nici mai puțin, nici măcar cu o zi. Și iacă pentru ce, pre cît se poate mai pre scurt.

În programa publicată în 1869, autoriul ei își dăduse nevoința de a o formula pre cît se poate mai grea, părîndu-i-se că cu cît condițiunile lucrării vor fi mai multiple și mai rigoroase, cu atîta și opera cerută va fi mai eminente; intențiunea era lăudabilă, ce să zicem, însă neprecugetată: pentru că nu se luă în considerațiune nice raritatea oamenilor de specialitate întru români, nice proporțiunea între vastitatea complexului cerut și între măsura terminului pentru concurs, mai puțin de 2 ani.

Rezultatul acestei neconsiderațiuni se și văzu numaidecît; la terminul pus, nu se află nici un concurente; și mare fu mirarea unora că pentru un premiu așa mare, de 400 galbeni, să nu cuteze nici măcar unul *a se sufulca la concurs.*

Programa se puse de nou la concurs, iarăși pre termin tot așa de scurt ca și întîi, 1871—1873; dar nu știu din [ce] considerațiuni, la premiul din terminul trecut se mai adauseră și alte două de cîte 200 și 100 valoare; dăm însă cu socoteală, dar nu stăruim morțiș, că așa se spera cum că dacă nu la premiul întîi, dar se vor afla care să concure cel puțin la al 2-lea și al 3-lea, ca accesit.

Rezultatul fu însă tot acelaşi, ca şi la terminul întîiul, nu numai pentru că cine nu se încumetase în terminul întîi, nu putea să se încumete la al 2[-lea], condiţiunile fiind tot aceleaşi, şi şi pentru că acum concurentele se vede[a] împedecat, în loc de premiu, a se afla într-o bună dimineaţă cu un accesit.

Consternaţiunea acum fu la culme, indolenţa literaţilor fu înfruntată cu cele mai aspre mustrări. Comisiunea cugetîndu-se de mijloace spre a reieşi o dată din astă strîmtorare neaşteptată, se împărţi în 2 castre, una propunînd ca din cele 3 premii să facă 2, cealaltă să le acumuleze toate trele într-una colosală de 700 valoare.

Societatea însă nu acceptă niciuna din aceste propuneri, ci formulă alta şi mai culminante: duplul premiului întîiu sau, şi mai mult, după cursul galbenilor şi al francilor, care pre atunci era mai mari decît acum.

Extinse totodată şi terminul cu un an mai mult, 1873—1876, dar nu se atinse nici acum de condiţiunile interne ale programei. Cel puţin în nr. Albinei (din) oct. 1873, care-mi stă înainte, programa reprodusă este din vorbă în vorbă identică cu cea din 1869. În „Analele Societăţii Acad[emice] din 1873 nu o aflu.

Aşa trecură la sesiunea a. 1869 pînă la cea din 1873 patru ani pierduţi pentru lucrarea unei sintactice române; şi asta nu din partea publicului literariu care nu a concurs, ci din partea programei neschimbate încă şi în a. 1813. Din această cauză, şi nu din alta, autoriul sinticticei din cestiune, deşi avea motive destule de a concura încă de la început, — se văzu constrîns a se abţine de la concurs şi acum întreabă [pe] autoriul programei: nu cumva întru-adins a formulat-o în atari condiţiuni pentru ca să nu poată concure altul afară de sine şi apoi să-şi prezinte o lucrare a sa, poate şi mai veche de 10 ani, la terminul din urmă, din 1876, cu 10.000 lei!

Dar ce să vezi! Cînd fu pe la a. 1878, din ce cauză nu mi-e cunoscut, destul că programa sintacticei se reformă, de cine, de cine nu, totuna este şi chiar în condiţiunile cele mai aprice [?] şi, modificată cum era, se publică atît în ziare cît şi în tom. VII al „Analilor" din 1874. Însă modificaţiunea aceasta se făcu nu numai în textul condiţiunilor, dar şi în terminul concursului, mutat de pre a. 1876 înapoi la 1875, va să zică scurtînd iarăşi din trei ani în doi, din cari unul era şi trecut.

Auctoriul sintacticei văzînd acum, de o parte uşurată problema concursului, iar de alta posibilitatea ca în termen aşa de scurt, cît mai resta din a. 1874 pînă la iul[ie] 1875, în împrejurările sale, nu-i va fi cu putinţă a termina o lucrare atît de grea şi almentrea, stătu mult pre cugete de a se apuca sau nu. În urmă însă-şi zice: ce va da D-zeu! să facem cît vom putea.

Iacă dar, cum are dreptate cel ce obiecta că lucrarea nu e cum s-ar cere de la o lucrare de 10 ani. Lucrarea nu e lucrare de 10 ani cum s-a văzut, — dar ce e capul lucrului, nici nu s-a cerut, încă nici nu s-a putut cere o asemenea lucrare; chiar şi cînd autoriul ar fi început lucrarea sa îndată după întîia publicare a concursului, pentru că de la sept[embrie] s[au] o[tombrie] 1869, cînd se publică mai întîi concursul, pînă în 8/20 august 1875, cînd s-a prezentat mai întîi manuscrisul în cancelaria delegaţiunei, nici Pithagora nu va putea scoate mai mult de 4 şi vreo cîteva lune.

Dar d[om]n[ul] C[aragiani] e poet, precum ni-l arată ocupaţiunile cu broscăria lui Omer, şi de la atari oameni nu se poate aştepta enunţianţiuni strict istorice şi sunt dedaţi a face din purece armăsariu, care încă au valoarea lor cînd enunţiaţiuni de altă natură sunt la locul lor pre stînă sau broscărie, dar nu şi în materie solidă şi serioasă. Aşa, în pretensiunea de 10 ani ne apare încă ceva, şi mai mult decît pura subiectivitate.

Derept că moşiu[l] Horaţiu, cere pentru o operă bună (opus praestantissimum) cel puţin 9 ani pentru a cerne şi recerne şi la căpătîiul lui Platone se aflară 12 premii diverse la cartea sa De Republica şi aşa bine prindea şi autoriului sintacticei dacă terminul de concurs nu era atît de scurt, încît nu 9 ani, dar nici un an nu-i sta întreg la dispoziţiune pentru acea lucrare de 10 ani. Dar zice întru ăst respect, precum bine vede ori şi cine, că nu autoriul poartă vina. Şi dn. C[aragiani] era mai just dacă nu ieşea afară din programă cu pretensiuni nejustificabile!

Mai [la] obiect se văd imputaţiunile de la al treilea membru al maiorităţii Secţiunei filologice, specializînd ce i s-a părut cu scădere în operă: prea multă

etimologie în sintaxă, prea multă ocupațiune cu subiect și predicat și prea puțină cu alte părți ale sintacticei, adecă prea mult ce nu era de lipsă și prea puțin ce era de lipsă, asta s-o înțelegem. Rămîne numai ca să fie așa precum a zis, și să nu fie cumva și aci numai subiectivitate.

Censoriul însă nu a demunstrat ce a afirmat: poate nici era locul a se demite în ședința plenarie la discuțiuni filologice; chiar aci era locul. Dar nici raportoriul nu le-a specificat, din cauză că nu i s-au comunicat în scris. Și așa acestea încă sunt numai imputațiuni vage, la care nimenea nu poate să răspundă altceva decît: asserenti incumbit proba.

Nu zicem aci că opera noastră ar fi una non plus ultra, *una* omnibus numerus absolutum, *doamne ferește; ci, din contră, va fi [avînd] ea, fără îndoială scăderile, lipsurile sau excesele, ci ca oricare faptă de minte și mînă omenească, plus-minus. Dar nu de atari scăderi poate fi vorba cînd se cenzurează vreo operă literară, ci de defecte și scăderi esențiale pentru valoarea internă a operei.*

Dar să venim la cele specificate de raportoriul Secțiunei filologice și între acestea să aflăm primo loco *că autoriul sintacticei se ocupă prea mult cu deducțiuni filologice și discuțiuni lexicografice în* prea copioasele note *la regulele cuvîntărei, — și concedem că într-însele se află și* deducțiuni filologice —, *dar nu și* discuțiuni *lexicografice, nici că ar fi la locul lor, dar chiar și cînd am concede toate acestea, despre ce odată raportoriul le admite de instructive, lucrul rămîne iarăși la subiectivitatea opiniunilor, ales după ce nu se poate nega că în sintactică se cuprind însăși principiile lexicografice, iar lexicografia nu este decît deducțiunea exemplificată a acelor principie.*

Însă chiar cînd și cînd nu ar fi toate la locul lor —, dar, la tot cazul, sunt în strînsă legătură cu regulele sintactice și este mai cu neputință a segrega strîns materiale filologice cînd sunt în legătură naturale una cu alta. De aci și în partea analitică nu numai în cea premiată, ci în toate gramaticele se află prea copioase observațiuni pure sintactice; și anume în cea premiată, capul al III-lea din urmă e curat sintactic, adaus ca un complement necesariu pentru analitica și gramatica, fără ca autoriului analiticei să-i fi fost imputat ca defect acest excedente de abundență; și un asemenea excedente se află chiar și în programa sintacticei, precum se va reflecta mai la vale.

În al 2-lea loc se aserte autoriului ca un demerit greu că nu a reflectat și la scrierile celor mai buni autori moderni și nu menționează pre scriitorii moderni. *Ei bine, întrebăm mai întîi: cine a șters din programa sintacticei pre cei mai buni scriitori vechi și noi? Iacă cum suna la a. 1874 și 1875 și iacă cum sună la a. 1874 și 1875! Acuma judecă, d-le redactor, dacă mi se poate imputa pre drept această neamintire care însăși programa a șters-o în cele mai din urmă două publicațiuni, din 1874 și 1875?!*

Nu am de a cerca aici cauza acestei modificațiuni în programă; am însă dreptul, ca concurente, a întreba că din ce cauză raportoriul Secțiunei filologice trece cu vederea textul programei mai noi și modificate și revine la cel din întîiele publicațiuni? Nu cumva secțiunea filologică în maioritatea sa, și aici și-a uitatu-și de consecințele unor atari uitări?

Iar încît se obiectează că nu s-a luat în considerațiune starea modernă a limbii literare, autoriul are de a observa mai întîi că atari reflexiuni sunt cam prepostere *acum și dacă Secțiunea fil[ologică] sau concipientele programei pretindeau așa ceva de la viitorii concurenți, se cade a le specifica neted și curat în programă, iar nu acuma după a 5-a publicațiune.*

Neg însă faptul că nu s-a luat în considerație ne-starea literaturii moderne, se înțelege încît atinge sintaxa limbei române, precum s-a luat în considerațiune și sintactica veche, ori unde s-a aflat, că cea veche diferește de cea mai nouă, fiindcă de baza lucrării s-au luat sintaxa tempurilor mai noi, de la 1700 începînd, pînă în zilele noastre. Iar dacă cineva vine să pretindă că sintaxa scriitorilor moderni, și încă a celor mai buni, e diferită de sintaxa generală a românimei, se înșală foarte rău. Că, din contră, scriitorii moderni cei mai buni nu se abat nici cît negru sub unghie de la uzul sintatic general al limbei, — și care se abat, fie de almentrea oricît de buni, din acest respect nu mai sunt buni, — pentrucă numai o sintaxă este pentru toți românii, precum numai o gramatică și o limbă. Iar slavismii și grecismii celor vechi și galicismii celor noi sunt solecismi *sau barbarismi; vezi partea sint[acticei], cap. —*

Se pare însă că în toată obiecțiunea de aici joacă numai ambițiunea unor scriitori moderni care ar fi dorit să-și vadă numele întrate la exemplele regulellor sintactice, ca în sintacticele latine și grecești ale clasicilor respectivi, ca Cicero, Liviu, Salustc, Virgiliu, Horațiu etc. Însă la antologia de atari flori, autoriul sincer recunoaște că i-a lipsit cu totul și timpul și gustul. Nu mai avem voie a ne demite la următoarele pretensiuni de serviciuri ce ar mai fi putut face autoriul sintacticei literaturii noastre, cu aprofundarea basmelor etc., nice la svaturile ce i se comunică acum postfesta, din simpla cauză că dacă Soc[ietatea] acad[emică] dorea asemenea lucrări, făcea cu mult mai bine dacă-și formula dorințele la timpul și locul său în programă. Iar dacă acum le înșiră între defectele operei, atari pretensiuni nu se pot considera decît de pretexte injurioase autoriului. Concurentele era datoriu a satisface după potință numai ce se află în programă și dacă face destul astor condițiuni Soc[ietatea] sau Sec[țiunea] fil[ologică] nu are dreptul de a-i cere nemica mai mult, cu atît a-i face obiect de imputațiune că nu i-a împlinit și dorințele nemanifestate, fiindcă numai D-zeu știe cugetele nemanifestate, iar omul numai cele manifestate.

De almentrea întreg puntul nu este decît o diatribă specioasă destinată a coperi injuria făcută autoriului și încă nici la locul ei. Cu atari admonițiuni Sec[țiunea] filo[logică] făcea bine să se adreseze către ciocoi, și cari fiind născuți în plapumă nu cunosc nici vor să cunoască traiul românului, limba și datinele lui, însă și către acest'a numai la locul său. Iar autoriul sintacticei, mulțumită cerului, nu s-a născut ciocoi, ci în sînul poporului, unde a crescut și petrecut cele mai întîi și mai fericiți ani ai vieții sale; — care dacă mai înainte nu au știut-o oamenii de la Sec[țiunea] fil[ologică], pot să știe acuma.

Imputațiunea mai din urmă atinge partea ortografică a operei, unde autoriul acesteia nu se poate mira destul nici de eroarea în care a căzut Secțiunea filo[logică], nici de afirmațiunile categorice în judecata ei.

Las' că ortografia poate că nu s-ar ține chiar de sintactică, precum și este; și așa nu i s-ar fi căzut să intre în programa sintacticei, ca un lucru care nu era la locul lui. Însă fie așa, puntul a intrat în programă, și prin urmare concurentele nu s-a putut substrage de la pertractarea acestei bube învechite și neremediate în literatura rom[ână].

Însă autorii programei ș-aveau cuvîntul lor, pentru care au înfundat-o în programă, și încă cu un punt de rigoare. Să mai spunem și care a fost acel cuvînt? Nu știm chiar ca D-zeu, dar ni se pare că știm cel puțin ca St. Petru.

În partea analitică premiată, precum se știe, se află un tractat despre ortografie, însă care nu a aflat aprobarea întregii Soc[ietăți] acad[emice]; în urma căreia Soc[ietatea] acad[emică] și-a formulat, precum se știe, o ortografie domestică, ca pentru lucrările sale literare.

Deci urmează că Soc[ietatea] acad[emică] a considerat cestiunea ortografică tot nerezolvită, mai ales că în unele punte, cum sunt nedupl[icarea] cons[oanelor] și -one în loc de -une; și Sec[țiunea] fil[ologică], cu ocaziunea programei sintacticei, a acățat așa-zicînd, și puntul ortografic de sintactică, precum acață și alt punt pure literariu, numai cît lucru cunosc că puntul din urmă nu l-a postulat de rigoare, deși era în nex cu sintactica, iar puntul ortogr[afic], ce nu avea nici un nex cu sint[actica] l-a pus între cele de rigoare.

Dar din fatalitate se tîmplă că concurentele sintacticei se văzu neces'tat a combate chiar puntele mai controvale din ortografia domestică a Secțiunei filo[logice] prin Mae Lacrimae. *Concurentele prevedea, cînd a scris, posibilitatea neplăcutelor urmări din această combatere, însă concurentele nu este om care să-și vîndă convincțiunile sale pentru un blid de linte; nice măcar în ortografie, deși periculul era iminent de a pierde premiul și sumulița de 10 mii.*

Dar să venim la meritum rei, *la obiecțiunea formulată în raportul Secțiunei fil[ologice] și aici ne pare rău, că suntem nevoiți chiar a respinge unele expresiuni din raport și, dacă aceste expresiuni sunt nu numai a maiorității din Sec[țiunea] filol[ogică], ci a întregii secțiuni, aș roga pre onorata Sec[țiune] ca, cu altă ocaziune, să studieze mai cu atențiune materia ce o judecă, înainte de a-și da verdictul în atari expresiuni, pentru că întreg verdictul în puntul ortografic de aci. este o pură presupozițiune falsă din partea d-lor, nu din partea concurentului.*

Însă voiască binevoitorii lectori a da atențiune următoriului paragraf din ins[emnata] p[rogramă], cap. care așa începe.... Combineze acum acestea cu cele din raportul Sețiunei și judece unde este presupuseţiunea falsă?

Dacă raportoriul scrie în mod oprimativ că autoriul apărea *aplecat din cutare și cutare presupuseţiune falsă sau principiu, treacă, ducă-se, opiniunile sunt opiniuni, pot fi și adevărate și neadevărate. Dar a afirma în mod categoric că autoriul e* aplecat, *este cu totul alta și avea lipsă de demunstrațiune. Ca asert nedemunstrat, autoriul pune asertul ce l-a demunstrat mai sus, că nici în modul presupuseţiunei sau principiu, fie fals sau nefals, ce i se impută, ci aplecat numai și numai din considerațiunea naturei sunetelor elementare ale limbei românești, precum s-a pertarctat și în partea analitică a Gramaticei mai sus citate. Însă chiar și cînd autoriul ar fi plecat din acea presupuseţiune sau principiu, referentele-l stigmatizează de falșă, iară [este] oare astă procedure atît de condamnabilă încît să se poată imputa ca viciu? Se poate că unii vor fi de părerea referentului, dar se poate că vor fi alții de părere contrarie.*

Cel puțin cestiunea se pare încă disputabilă și pînă cînd nu vor fi decise se poate combate ca și orice cestiune nedecisă; dar e ceva absolut trist, să nu zicem temerariu, a condamna pre cineva numai pentru presupuseţiuni și principii încă disputabile. Nu ne mai rămîne deci decît în urmă să apelăm la opiniunea publicului cînd va fi în puseţiune de a-și forma însuși opiniunea sau convicțiunea pro sau contra unuia sau altuia. Cel puțin autoriul sperează că și cei ce nu vor [fi] mulțumiți cu opera sa, tot nu-i vor denega măcar acel puțin merit cuprins în zisa latină: et voluisse fata est.

ATITUDINI PRIVIND FORMAREA FAMILIEI ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ DIN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Familia, celulă fundamentală a societății omenești, cu funcții multiple, are o determinare istorică, reprezentînd un produs al sistemului social, dezvoltîndu-se și evoluînd în raport cu transformările din societate. Marxismul a demonstrat caracterul istoric al formelor familiei, faptul că relațiile dintre sexe și cele familiale nu pot fi rupte de cîmpul de acțiune al legilor generale ale dezvoltării sociale[1]. Una dintre multiplele coordonate care include problematica concret istorică a familiei o constituie și căsătoria, deoarece întemeierea și formarea familiei are loc numai în urma actului căsătoriei, legală sau concubinaj. Conform dreptului roman, căsătoria reprezenta o legătură între un bărbat și o femeie, o legătură pentru toată viața[2]. Definiția include trei aspecte: juridic, etic și fizic, demonstrînd determinațiile multiple ce le prezintă această instituție socială. Analiza noastră va încerca să surprindă cîteva atitudini manifeste în satul românesc din nord-vestul Transilvaniei, aflat sub jurisdicția religioasă a Episcopiei unite a Gherlei, între anii 1850—1880, față de formarea familiei, prin prisma celor trei determinații rezultate din definiția anterioară. Desigur, realitățile au fost mult mai complexe însă ceea ce am surprins noi sînt doar segmente dintr-un univers ce nu poate fi redus la cîteva exemple, deși acestea relevă anumite stări de lucruri și structuri mentale.

În general, elementele esențiale pentru cunoașterea modului de formare a familiei sînt: motivarea căsătoriei, scopul ei, criteriile de alegere, perioada în care se încheie, jocul de interese etc. Utilizînd o clasificare sociologică a motivației căsătoriei în mediul rural investigat, se pot evidenția cîteva nivele bine conturate:

a) Motivarea căsătoriei prin obicei și tradiție, oamenii supunîndu-se de multe ori tradiției moștenite, contrar dorințelor și idealurilor proprii[3]. Pentru a nu li se reproșa că s-au născut degeaba și nu au făcut

---

[1] M. Voinea, *Familia și evoluția sa istorică*, București, 1980, p. 9.

[2] Șt. Pascu, V. Pascu, *Le remariage chez les orthodoxes*, în vol.: *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, edited by J. Dupaquier, E. Hélin, P. Laslet, M. Livi-Bacci and S. Sogner, Academic Press London, 1981, p. 61.

[3] Xenia C. Costa-Foru, *Cercetarea monografică a familiei. Contribuții metodologice*, București, 1945, p. 83.

nimic toată viața, unii indivizi se căsătoreau conform obiceiului satului respectiv. Exemplele întîlnite de noi în documente confirmă această atitudine. Astfel, în anul 1857, preotul din Moisei arăta „că nu este în obiceiul moiseienilor căsătoria băieților cu fete din alt sat"[4]. Într-un asemenea cadru, și posibilitățile de opțiune în privința alegerii partenerilor erau limitate, generînd stări conflictuale adeseori în sînul familiei nou întemeiate și perturbînd ciclul normal al vieții de familie. Ileana Pavel din aceeași localitate adresează în anul 1859 forurilor episcopale de la Gherla o cerere de divorț împotriva soțului ei, subliniind că a fost „lămurită și înșelată la acest măritiș prin bărbatul ei și prin alți săteni . . ."[5].

b) În prelungirea acestui prim eșantion, multe cazuri evidențiază că motivarea căsătoriei are la bază impunerea unuia dintre parteneri de către familie, rude sau colectivitatea sătească. Astfel, căsătoria semnifica încheierea unui contract între cele două părți (bărbatul și femeia), legați de anumite interese care izvorau din conjunctura socială, din realitățile unei vieți profund ancorate în mentalitatea epocii și a comunității în care ei trăiau. Această mentalitate a comunității viza în primul rînd o homogamie geografică, dar mai ales, una culturală și socială, care relua și amplifica homogamia geografică. Căsătoria nu era și nu putea fi o chestiune particulară, ea afecta nu numai pe cei doi indivizi, ci întraga comunitate în care trăiau, marcată evident de aranjamentele lor. Firesc, intervenția rudelor și a comunității în contractarea unei căsătorii se repercuta negativ asupra relațiilor matrimoniale dintre cei doi soți. Adeseori, dirijarea căsătoriilor ducea la eșuarea acestora și impunea ca soluție finală divorțul. Abundă în secvența temporală pe care am analizat-o cererile de divorț (ale soțiilor mai ales), care justifică actul prin faptul că „au fost măritate cu sila", ceea ce însemna cu alte cuvinte că familia și comunitatea au influențat încheierea mariajului, neglijîndu-se astfel absența unor relații afective, a unor sentimente de prietenie reciproce între cei doi tineri. Un exemplu edificator este cel al Rozaliei Spetărean din Beclean, ce refuză în anul 1857 să mai conviețuiască cu soțul ei, deoarece a fost măritată cu sila, în timp ce ea, în acea vreme, primea scrisori de dragoste de la iubitul ei, un tînăr din Lechința. În asemenea împrejurări, rudele, preotul fac tentative de aplanare a diferendelor și de împăcare a celor doi soți, dar nu întotdeauna rezultatele erau cele scontate de cei care doreau evitarea desfacerii mariajului[6]. Asemenea exemple ilustrează pregnant jocul de interese al comunității (mai restrînsă sau extinsă) în încheierea căsătoriilor.

Situația nu este specifică doar în mediul românesc transilvănean, ea regăsindu-se și în alte spații socio-culturale. În țările scandinave, persoanele necăsătorite erau frecvent ridiculizate și căsătoria era de multe ori un aranjament practic pentru care nu mai erau necesare legături sentimentale între cei doi soți[7]. Mărturie în acest sens stau, de asemenea,

---

[4] Arhivele Statului Cluj-Napoca, *Fond Episcopia Gherla*, dosar 168/1857, f. 1 (în continuare prescurtat ASCN-*FEG*).

[5] *Ibidem*, dosar 981/1859.

[6] *Ibidem*, dosar 250/1857, f. 1; dosar 4449/1859.

[7] D. Gaunt, O. Löfgren, *Remarriage in the Nordic Countries: the Cultural and Socio-economic Background*, în vol.: *Marriage and Remarriage*... p. 51.

adunările tradiționale practicate în Lorena sau altundeva, la care grupuri de tineri săteni proclamau cine cu cine se va căsători[8]. Căsătoriile nu erau deci o chestiune particulară. Nunta reprezenta înainte de toate o tranzacție, atît între familii cît și între cei doi indivizi, care intrau într-o asociație. De aici, și preliminariile care însoțeau o căsătorie, folosindu-se o mare varietate de mijloace pentru a evita orice ofensă sau neînțelegere, într-o lume îngustă, în care fiecare gest conta foarte mult la oamenii care se frecventau o viață întreagă. Iată încă un motiv care făcea foarte dificilă evitarea influenței comunității asupra închegării grupului domestic.

c) Al treilea nivel detectabil în privința argumentării căsătoriei este propria conștientizare, motivarea mariajului făcîndu-se prin propria determinare. Indivizii sînt conștienți de motivele care i-au împins să se căsătorească: dragoste reciprocă între tineri, necesități sociale, interese etc. În foarte multe situații partenerii sînt influențați în decizia lor de interesele materiale pe care le reprezentau căsătoriile. Îndeosebi, acest aspect se poate sesiza analizînd cererile de dispensă de rudenie din această perioadă. Astfel, Andrei Coman, preotul din Moisei, solicită Episcopiei de la Gherla aprobarea dispensei de rudenie de gradul 4 pentru Ion Tomoioagă și Maria Tomoioagă, motivînd că „bunurile nemișcătoare (pămîntul — n.n.) nu s-ar mai împărți"[9]. Sau un caz și mai concludent, de înrudire de gradul 2, în care se argumentează că „averea ar rămîne întreagă, și apoi tinerii se mai și iubesc"[10]. Din această cauză, noțiunile de solidaritate de familie nu puteau fi evitate sau omise, ci dimpotrivă, aceste căsătorii erau ocazii de reafirmare a legăturilor de rudenie și prietenie, precum și a obligațiilor sociale.

Un alt element important în cadrul constituirii familiei îl reprezintă scopul căsătoriei, strîns legat și de motivația actului mariajului în sine. Din exemplele întîlnite, scopul poate să fie mărturisit explicit la începutul căsătoriei, sau el se conturează pe măsură ce anii de căsnicie se derulează. În mediul rural investigat, apare frecvent ca scop principal al căsătoriei nevoia de a avea o consoartă spre ajutor și petrecere, mîngîiere și suferință comună, într-o viață cu privațiuni nenumărate, cu munci grele și obositoare. Cu alte cuvinte, scopul declarat era „împărțirea binelui și a răului, a bucuriei și a tristeții în decursul vieții"[11]. Alteori, scopul căsătoriei era concentrat asupra asigurării continuității familiei, de a avea urmași „și a nu se stinge sîngele". Finalitatea era în ultimă instanță transmiterea averii unui moștenitor legal, care să își poată îngriji părinții la bătrînețe. Familia românească tradițională era de tipul „lăstar", adică familia de origine lăstărea, multiplicîndu-se din generație în generație. La vremea căsătoriei, tatăl își înzestra copiii cu o parte din loturile de pămînt ale întregului grup familial, și îi ajuta să-și construiască o casă nouă. El nu oprea în casa părintească decît pe cel mai mic dintre

[8] E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France. 1870—1914*, Stanford University Press, 1976, p. 167.

[9] ASCN-*FEG*, dosar 215/1857, f. 1.

[10] *Ibidem*, dosar 180/1857.

[11] Simion Florea Marian, *Nunta la români. Studiu istorico-etnograficu comparativu*, București, 1890, p. 1.

feciori, cu obligația de a întreține pe părinții bătrîni pînă la moarte, și apoi de a respecta datinile impuse de biserică (să-i înmormînteze creștinește și să dea pomană pentru iertarea păcatelor)[12]. Fetele nu primeau zestre pămînturi, ci doar unele lucruri care putea fi duse în lada de zestre. În familiile în care erau numai fete, exista obiceiul de a fi oprită în casa părintească fiica cea mai mică, care își aducea soțul în casă și în averea părinților, acesta din urmă adoptînd și porecla socrului său.

Sînt numeroase cazurile în care se invocă drept scop al căsătoriei (sau al recăsătoriei), starea grea a părinților unui partener, necesitatea creșterii corespunzătoare a copiilor orfani etc. De multe ori se fac dispense pentru a se putea încheia căsătorii în timpul „jelei", arătîndu-se că „rămîn copiii pe drumuri și se prăpădește gospodăria" fără femeie sau bărbat[13]. Dar, predomină cazurile în care scopul declarat al căsătoriei era evitarea împărțirii și înstrăinării pămîntului. În condițiile unei vieți rurale, agricole prin excelență, pămîntul constituia cea mai importantă avere. De aceea, sînt extrem de numeroase cererile de dispensă pentru diferite grade de rudenie între miri. Cazul localității Moisei este simptomatic, preotul din sat fiind nevoit să adreseze în anul 1857 forurilor episcopale de la Gherla mai multe asemenea cereri, arătînd că prin aprobarea unor asemenea căsătorii consanguine „nu s-ar mai împărți averile și s-ar termina cu certurile între rude"[14]. Evident, familiile evaluau foarte atent compatibilitățile și meritele celor propuși, dar jocul intereselor materiale își spunea pînă la urmă cuvîntul. Poziția preotului din sat era de multe ori ingrată. Trăind din contribuția comunității, acesta se ferea pe cît posibil să-și facă dușmani, fiind nevoit să accepte „distribuția" comunității și a familiilor, și să facă demersurile neceare la forurile eclezіastice superioare pentru obținerea dispenselor. Familia țărănească era în primul rînd o gospodărie, un mic atelier de producție, sau în alți termeni, o „echipă de lucrători direcți ai pămîntului". De aceea apare uneori ca scop al căsătoriei și nevoia lucrării mai eficiente a pămîntului în urma realizării asociației matrimoniale. Se căuta ca partenerul să întrunească și calitatea de a fi harnic, condiție importantă pentru asigurarea necesarului de hrană al familiei. Situația se regăsește identic și în alte spații geografice în nordul sau vestul continentului european, relevînd similitudinile din mentalitatea epocii[15]. Din nou, relațiile afective, bazate pe o alegere personală erau trecute în planul al doilea, în detrimentul satisfacerii intereselor și necesităților materiale. Coeziunea familiei, aproape deloc întemeiată pe afecțiune sau egalitate, a fost ocrotită, din necesitate, de muncă, într-o economie auto-îndestulătoare și autarhică încă, în care pămîntul menținea echilibrul și permitea familiei țărănești să supraviețuiască. Aceasta, mai ales după desființarea în Transilvania, la mijlocul secolului trecut, a relațiilor iobăgești.

[12] *Ibidem;* M. Voinea, *op. cit.*, p. 68 sq.

[13] ASCN-*FEG*, dosar 2266/1858, f. 1; dosar 300/1857, f. 3; dosar 310/1857, f. 1—2v etc.

[14] *Ibidem*, dosar 168/1857, f. 1; dosar 344/1859, f. 2; I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, București, 1973, p. 399.

[15] Em. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Editions Gallimard, 1975, p. 255 sqq; L. Henry, *Le fonctionnement du marché matrimonial*, în vol. *Marriage and Remarriage* ..., p. 191 sq.

Un alt element important în constituirea familiei îl reprezentau criteriile de selecție ale partenerilor. Datorită prejudecăților existente în mediul rural, alegerea soției sau a soțului era relativ limitată, dificultățile sporind atunci cînd și comunitățile sătești aveau dimensiuni mai mici. Un astfel de criteriu, o obișnuință frecvent întîlnită în documentele parcurse viza evitarea, cît mai mult cu putință, a căsătoriei în afara comunității. Interesele personale și prejudecățile se interferau, respingîndu-se aproape toți străinii care apăreau în mijlocul satului. Familiile se împotriveau admiterii celor care nu erau bine cunoscuți în cercul lor protejat și protector[16]. Desigur, în anumite zone a fost răspîndit obiceiul de „a merge în lătureni", ceea ce însemna practic o tentativă de aflare a soților și în satele învecinate. În astfel de împrejurări, este lesne de înțeles de ce endogamia socioprofesională a rămas multă vreme modelul marital predominant. Sînt puține cazurile în care unul dintre cei doi soți nu este țăran, așa cum rezultă din studiul originii profesionale a partenerilor ce au încheiat căsătorii în localitățile Apahida, Iclod, Fodora, Bălan și Asuajul de Jos.

O consecință negativă a acestor stări de lucruri o constituie rata relativ înaltă a căsătoriilor între rude, fapt relevat și de numărul mare de dispense de rudenie. Acestea ilustrează caracterul îngust, aproape autarhic al bazei de pe care se încheiau căsătoriile. Și în comitatul Solnocul Inferior s-a întîlnit o situație asemănătoare, care întărește ideea enunțată anterior. Frecvența mare a dispenselor de rudenie se datora, printre alte cauze, și numărului mic de familii ce alcătuiau un sat. Astfel, în anul 1831, din cele 193 sate ale comitatului, mai mult de jumătate aveau sub 300 de locuitori, adică aproximativ 50—60 familii. Fenomenul nu este singular, specific doar satului românesc, ci este semnalat și în Italia, Franța etc. În ținutul francez Mousienne din cauza numărului tot mai scăzut al populației, căsătoriile între rude au crescut în cei 30 de ani dinaintea primului război mondial de la 47,7% la 55,2%[17]. Preotul din Glod arăta în anul 1857 „că tot satul se trage din 7 prunci, a cărora ramuri într-atît sînt laolaltă, că-și zic unul altul unchi, văr...". Sau, preotul din Firiza adresează în 1856 forurilor episcopale din Gherla un recurs de dispensă pentru ca doi tineri înrudiți să se poată căsători, deoarece „satul este înconjurat de munți și greu s-ar găsi alți petitori"[18]

Este semnificativ și faptul că din 180 de căsătorii care s-au încheiat la românii din Apahida între anii 1850—1870, doar în 31 de cazuri (reprezentînd 17,2% din total), unul din soți nu este localnic: bărbații într-un număr de 20 de cazuri, iar femeile doar în 11 cazuri[19]. Cu toate acestea, proveniența lor este în imediata apropiere a Apahidei: Cojocna, Someșeni, Juc, Dezmir, Bonțida etc. Proporția relativ scăzută a exogamiei este explicabilă și prin faptul că Apahida era o localitate destul

[16] E. Weber, *op. cit.*, p. 170.

[17] *Ibidem*, p. 168; S. Retegan, *Realități demografice ale satului românesc din nordul Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (Solnocul Interior)*, în vol. *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Cluj-Napoca, 1985, p. 171.

[18] ASCN-*FEG*, dosar 356/1857 și dosar 435/1856.

de mare, care oferea posibilități mai largi de alegere a soților în cadrul comunității. O situație aproape similară întîlnim și la Iclod, unde proporția căsătoriilor cu un partener din exterior este ceva mai ridicată: 45 de căsătorii din totalul de 179 în intervalul 1859—1880[20]. Repartiția celor 45 de căsătorii externe pe sexe se prezintă astfel: în 41 de cazuri bărbații provin din afara Iclodului (dar din satele limitrofe), în timp ce femeile doar în 4 cazuri. Astfel, Iclodul, localitate cu o populație nu prea numeroasă, prezintă o proporție mai ridicată a exogamiei decît la Apahida. Analizînd însă cazul unei localități tot cu o populație redusă, cum este cazul satului Asuajul de Jos, se poate constata că din 108 căsătorii încheiate în intervalul 1858—1873, 38 sînt exogame (reprezentînd 35,1% din total). Dintre acestea în 30 de cazuri bărbații provin din satele vecine, iar femeile doar în 8 situații. Din cele 26 de căsătorii realizate la Fodora în intervalul 1858—1864, 14 sînt exogame (reprezentînd 53,8% din total)[21]. Dintre acestea, în 11 cazuri bărbații provin din afara localității, iar femeile numai în 3 cazuri. De asemenea, din cele 26 de căsătorii încheiate în localitatea Bălan între anii 1866—1870, datorită densității demografice din sat, doar 3 căsătorii sînt exogame (bărbații în 2 cazuri)[22]. Din aceste căsătorii exogame se poate constata tendința de lărgire a bazei de pe care se încheiau mariajele, pentru a se evita căsătoriile consanguine. Totodată, proporția exogamiei a fost mai ridicată la mijlocul secolului decît mai tîrziu, prin anii 1875—1880. Probabil, datorită fertilității cuplurilor exogame din generațiile anterioare, s-a realizat un plus de tineri care putea constitui cadrul de opțiune maritală în interiorul comunității. De asemenea este sesizabilă „libertatea de mișcare" a bărbaților, mobilitatea geografică mai mare pe care aceștia o prezintă în problema contractării căsătoriei. Fetele, și prin ocupația lor preponderent casnică, erau mai puțin expuse unui mariaj extern, unei evadări din orizontul secular rural. În multe situații, fetele care se căsătoresc în afara localității sînt fie servitoare, fie orfane, deci cu perspectivă nu prea largă de măritat, de aceea ele se agățau de orice șansă ce apărea, inclusiv în afara localității natale. Similitudini pot fi detectate și în spațiul românesc extracarpatic, de exemplu satul Horodnicul de Jos din Moldova, care prezintă însă o mobilitate geografică ceva mai ridicată. Din cele 329 de căsătorii în intervalul 1802—1847, un număr de 147 (reprezentînd 46,6% din total) s-au realizat cu parteneri externi, dar în 134 de cazuri bărbații provin din afara localității, și numai în 13 mariaje femeile sînt intruse în comunitate[23]. Și acest aspect ilustrează statutul inferior, poziția ingrată pe care o deținea femeia, în raport cu bărbatul, în comunitatea sătească tradițională din țara noastră. Dealtfel, și în alte spații etno-culturale se mențineau prejudecățile referitoare la dihotomia dintre sexe în ceea ce privește statutul și autoritatea în an-

[19] ASCN-*Fond Matricole de Stare Civilă*, Apahida, 8/6 (în continuare ASCN-*FMSC*).

[20] *Ibidem*, Iclod, 126/4.

[21] *Ibidem*, Fodora, 107/1.

[22] Arhivele Statului Zalău, *Colecția Registrelor de Stare Civilă*, Bălan, 63 (în continuare ASZ-*CRSC*).

[23] E. Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Contribuții demografice*, Iași, 1984, p. 79.

samblul familiei[24]. Femeile lucrau din greu și erau mai puțin libere. În timpul muncilor agricole, ele îi însoțeau pe bărbați la cîmp, iar la întoarcere erau nevoite să-și împlinească și nevoile casnice. Un contemporan afirma că după căsătorie, femeile deveneau adevărate sclave. Cu toate acestea, locul femeii rămînea mereu ingrat, perspectivele emancipării rămînînd încă multe vreme minime. În unele regiuni din Franța de exemplu, femeile mîncau în picioare și își completau masa mai tîrziu, din ceea ce a rămas. Sau, în ținutul Corezza, cuplurile nu mergeau niciodată unul lîngă altul. Bărbatul mergea înainte iar femeia îl urma la o distanță de cel puțin 30—35 de pași[25]. Și acestea au fost elemente care au influențat negativ menținerea unui climat afectiv adecvat în mijlocul familiei.

O problemă interesantă, în legătură directă cu formarea familiei o constituie analiza vîrstei soților la încheierea căsătoriei. În general, funcționa părerea că femeile trebuie să fie mai tinere decît soții în momentul încheierii căsătoriei. De aceea, abaterile de la această „normă" au fost destul de rare, doar jocul intereselor materiale determinînd în puține cazuri mariaje disproporționate ca vîrstă. Astfel, pentru perioada 1850—1870, în Apahida, vîrsta medie a bărbaților la prima căsătorie era de 24,9 ani, iar a femeilor de 20,8 ani; în general, media de vîrstă a bărbaților la prima căsătorie în întreaga Transilvanie era 23—25 ani, din cauza rigorii legilor militare austriece care interziceau tinerilor încheierea de căsătorii înainte de a se fi prezentat de 3 ori la tragerea sorților pentru serviciul militar[26]. La Iclod, între anii 1859—1880, vîrsta medie a bărbaților la prima căsătorie era de 26,3 ani, iar cea a femeilor de 21,1 ani. Pentru Asuajul de Jos, vîrsta medie a bărbaților era de 25,7 ani, iar cea a femeilor de 19,9 ani. Deci, diferențe neglijabile în ansamblu, relevînd o anumită constanță în satele investigate. De asemenea, o vîrstă medie apropiată o au și bărbații care contractează prima căsătorie în Fodora, de 25,4 iar, femeile de 21,2 ani. În localitatea Bălan, în aceeași secvență temporală, vîrsta medie a bărbaților se ridica la 24,4 ani, în timp ce a femeilor era de 21,1 ani. Dintre bărbați, cei care treceau pragul vîrstei de 30 de ani și erau încă burlaci, sau tomnateci cum erau porecliți în sat[27], marea lor majoritate erau soldați sau rezerviști care și-au terminat stagiul militar. De exemplu, în anul 1864, în Asuajul de Jos au fost încheiate 4 căsătorii (din totalul de 7) între fete din sat si soldați rezerviști, a căror vîrstă era de 32, 30, 28 și 30 de ani. Situația se regăsește aproape identic și în afara arcului carpatic, unde întîlnim medii de vîrstă apropiate la încheierea mariajelor. În satul Cornova de exemplu, chiar dacă avem de-a face cu o perioadă ceva mai tîrzie, vîrsta medie la bărbații ce se căsătoreau prima dată era de 24 de ani, iar la

---

[24] Asheri David, *Tyrannie et mariage forcé. Essai d'histoire sociale grecque*, în „Annales", 1977, nr. 1, p. 21—48; Fr. Barth, *Marriage Traditions and Costoms among Transylvanian Saxons*, în „East European Quarterly", vol. XII, 1978, nr. 1, p. 93—110.

[25] E. Weber, *op. cit.*, p. 172.

[26] S. Retegan, *op. cit.*, p. 171; Iosif I. Adam, I. Pușcaș, *Izvoare de demografie istorică. Transilvania. Secolul al XIX-lea — 1914*, vol. II, București, 1987, p. 272.

[27] S. Florea Marian, *op. cit.*, p. 4.

femei de 20,5 ani, dezvăluindu-se astfel structuri sociale asemănătoare de-o parte și de alta a Carpaților[28].

Revenind asupra celor 180 de căsătorii din Apahida, în 20 de cazuri (reprezentînd 11,1% din total) vîrsta femeilor o depășește pe cea a bărbaților, în 14 mariaje femeile aflîndu-se la prima căsătorie. În satul moldovenesc Horodnicul de Jos, întîlnim o pondere similară, de 13% în ceea ce privește vîrsta mai mare a femeilor față de bărbați. La Iclod, din 179 de mariaje, doar în 4 cazuri (2,2% din total), vîrsta femeilor la prima căsătorie o întrece pe cea a bărbaților. Poziția geografică a localității, mai îndepărtată de influențele mentale și comportamentele urbane ale orașului Cluj, poate să ofere puncte de sprijin pentru o explicație mai apropiată de realitățile epocii, justificînd diferențele între Apahida și Iclod. Ideea este confirmată și de stările de lucruri din Asuajul de Jos, unde din 108 căsătorii, doar în 2 cazuri vîrsta femeilor este mai mare decît a bărbaților. Desigur, în alte zone, realitățile au fost poate diferite, însă credem că rămîne valabilă tendința ca diferența de vîrstă dintre bărbat și femeie la încheierea căsătoriei să fie de 2—5 ani.

Recăsătoria a fost un fenomen cu largi implicații sociale, depinzînd de nivelul mortalității, de mentalitatea epocii, de particularități biologice, religioase etc[29]. În general, în mediul rural investigat bărbații se recăsătoreau mai repede și după o perioadă mai scurtă de timp decît femeile (văduve sau divorțate), deoarece nu se putea continua multă vreme munca cîmpului de unul singur. Bărbatul nu ținea locul unei femei pentru nevoile cotidiene: bucătărie, spălat, îngrijirea grădinii de zarzavaturi și a cotețului de păsări etc. Dealtfel, ca și în vestul Europei, un ansamblu de porecle, lansat de comunitate, lua în derîdere pe cei care-și pierdeau masculinitatea în muncile esențialmente feminine[30]. Prin recăsătorie se reînchega grupul parental pe același loc de muncă, în vederea realizării integrale a funcției economice a familiei. Sînt multe dispense de doliu care sînt motivate prin faptul că nu se poate lucra corespunzător pămîntul „și se prăpădește gospodăria", ori copiii orfani au rămas pe drumuri prin neîngrijire adecvată. La Apahida, din cele 180 de mariaje, în 43 de cazuri bărbații se recăsătoresc, iar femeile într-un număr de 32. La Iclod, din 179 de mariaje, avem de-a face cu 38 recăsătoriri la bărbați și cu 39 la femei, în timp ce la Asuajul de Jos din 108 mariaje, 23 sînt realizate de bărbați văduvi, în schimb femeile doar în 9 cazuri se află la a doua căsătorie.

În general, numărul recăsătoririlor la văduvi este vizibil mai mare decît la văduve (excepție în cazul nostrul îl constituie Iclodul). Prepondernt, bărbații se recăsătoreau mai repede decît femeile, și, în nenumărate rînduri, atunci cînd văduvii nu au o vîrstă prea înaintată (pînă la 35 de ani), ei contractează căsătorii cu fete fecioare. Dealtfel analiza vîrstei bărbaților și a femeilor decedate din Asuajul de Jos în perioada 1858—1872, duce la concluzia că media de deces la femei era în jurul

[28] Xenia C. Costa-Foru, *op. cit.*, p. 94; E. Negruți, *op. cit.*, p. 77.

[29] Henry Le Bras, *Le remariage rival du mariage*, în vol. *Marriage and Remarriage* ..., p. 199 sqq; M. Segalen, *Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale*, în vol. *Marriage and Remarriage* ..., p. 69.

[30] ASCN-*FEG*, dosar 310/1857, f. 3; dosar 418/1857; dosar 2414/1859.

la 50 de ani, pe cînd la bărbați, cu o longevitate mai ridicată, media de deces a depășit 55 de ani. Ori, în asemenea cazuri, este lesne de înțeles și din acest punct de vedere, de ce bărbații se recăsătoreau mai repede și mai frecvent decît femeile. Am întîlnit, în perioada investigată, mai multe cereri de dispensă ale văduvilor de a se putea recăsători a 3, 4 și chiar a 5 oară. În schimb nu am întlnit nici o cerere de dispensă din partea femeilor de a se putea recăsători a 3 sau a 4 oară. Comunitatea era foarte tolerantă în privința recăsătoririlor succesive masculine, însă manifesta rezerve serioase față de recăsătorirea femeilor. Iată un alt aspect ce evidențiază statutul inferior, în raport cu bărbatul, pe care îl deținea femei în societatea românească de la mijlocul secolului trecut, în zona pe care am analizat-o.

Vîrsta medie a soților recăsătoriți variază în satele de care le-am cercetat între 38—40 de ani. Astfel, la Apahida bărbații se recăsătoreau în medie, pe la vîrsta de 38,1 ani, iar femeile pe la 37,2 ani. La Iclod, bărbații se recăsătoreau în medie la 39,2 ani, iar femeile în jurul vîrstei de 32,3 ani. La Asuajul de Jos, datorită mortalității ceva mai ridicate (între anii 1858—1872), și nivelul de recăsătorie are alte limite: 33,1 ani la bărbați și 32,5 ani la femei. O situație aproape similară întîlnim și în cazul localității Fodora: 34,3 ani pentru bărbați. La Bălan în schimb, nivelele de vîrstă ale recăsătorților sînt apropiate de cele din Apahida și Iclod: 39,3 ani la bărbați și 39,5 la femei. Dealtfel, și în alte zone europene cum ar fi Italia, țările nordice, vîrsta medie a celor care se recăsătoreau era apropiată de satele investigate de noi, în jurul vîrstei de 39 de ani, iar durata de văduvie la bărbați erau cu mult mai mică decît la femei. O particularitate a recăsătoriei în țările nordice era dată de faptul că ea era admisă doar în cazul în care unul din cei doi soți a decedat[31]. Recăsătoria a fost deci atît la noi cît și în alte părți un fenomen cu implicații sociale complexe, fiind influențată de factori economici, sociali și culturali, care au generat o mare varietate de situații, ireductibile la aspectele prezentate de noi și care nu au pretenția că oferă o imagine completă și complexă a acestui fenomen social.

Analizînd frecvența căsătoriilor din Apahida, Iclod, Asuajul de Jos, Bălan și Fodora, se poate remarca faptul că din pricina muncilor agricole, căsătoriile erau mai frecvente toamna și iarna. La această stare de lucruri a mai contribuit și un sistem relativ numeros de posturi din calendarul creștin, care interzicea categoric încheierea de căsătorii în anumite perioade ale anului (cu excepția dispenselor acordate de forurile episcopale). Luna februarie este cea care monopolizează marea majoritate a căsătoriilor. La Apahida de exemplu, din cele 180 de căsătorii încheiate între anii 1850—1870, un număr de 60 s-au încheiat în luna februarie. În ordinea frecvenței urmează după aceea luna noiembrie, ianuarie, mai și octombrie. După ce toamna, la sfîrșitul muncilor agricole, și în timpul iernii avea loc perfectarea legăturii matrimoniale, se putea trece la legalizarea căsătoriei în fața autorităților laice și bisericești, mai

[31] M. Livi-Bacci, *On the Frequency of Remarriage in the Nineteenth Century Italy: Methods and Results*, în vol. *Marriage and Remarriage* ..., p. 358 sq; D. Daunt, O. Löfgren, *op. cit.*, p. 50; M. Segalen, *op. cit.*, p. 67 sq.

ales că se apropia campania de primăvară. Ori, realizarea unei căsătorii însemna o întrerupere temporară a procesului muncii, ceea ce nu era prea ademenitor pentru țăranul ce trudea pe pământul său pentru a putea supraviețui. Aceeași frecvență, pe anotimpuri și pe luni se poate identifica și în mediul rural din Moldova în secvența temporală investigată de la mijlocul secolului trecut[32].

În finalul acestor considerații, se impun a fi relevate cîteva concluzii, deși ele nu au pretenția că oferă o imagine globală și definitivă asupra modului de formare al familiei în comunitatea românească din Transilvania secolului trecut, în părțile nord-vestice. În primul rînd, actul căsătoriei a fost un fenomen cu largi și multiple implicații sociale. De aceea, angajarea colectivității (a familiei lărgite dar nu pot fi omise și „grupurile de presiune") în sfera relațiilor matrimoniale a influențat negativ evoluția acestora. Interferențele dintre sistemul intereselor materiale și comenzile venite din partea comunității au îngustat vizibil amplitudinea relațiilor afective dintre cei doi indivizi, determinînd în mod frecvent eșuarea căsătoriei și apariția unor stări conflictuale în familie: concubinaj, maltratări, îngrijirea superficială a copiilor și a gospodăriei etc.[33]. Autarhia unor comunități, izolarea față de influențele mentale urbane au favorizat perpetuarea multor tradiții și prejudecăți față de fenomenul mariajului. Similitudinile cu alte zone geografice din spațiul românesc sau european, pun în lumină existența unor structuri și nivele mentale de permanență, caracteristice epocii respective.

SORINA BOLOVAN—IOAN BOLOVAN

[32] E. Negruți, *op. cit.*, p. 76.
[33] ASCN-*FEG*, dosar 786/1857; dosar 4406/1856 etc.

DIN CORESPONDENȚA LUI ARTEMIU PUBLIU ALEXI CU IOAN MICU MOLDOVAN

La Filiala Arhivelor Statului din Cluj-Napoca, în fondul Blaj, se păstrează vasta corespondență primită de profesorul blăjean Ioan Micu Moldovan, principalul discipol și colaborator al filologului Timotei Cipariu. Din această corespondență am selectat zece scrisori provenite de la Artemiu Publiu Alexi din perioada 1865—1883. Este perioada în care el: a funcționat ca învățător la școala de normă din Sîngiorz-Băi; a pregătit și a susținut examenele de doctorat în științe ale naturii la Universitatea din Gratz; a predat științele naturale la noul înființatul gimnaziu din Năsăud. El s-a impus: printr-un înalt profesionalism ca învățător și profesor; printr-o serioasă muncă științifică, publicînd studii de specialitate; printr-o susținută activitate propagandistică de popularizare a cunoștințelor științifice în cadrul Astrei; prin preocupări literare și istorice pe care le-a făcut cunoscute în diferite ziare și reviste românești și chiar prin lucrări editate în volume separate cum a fost *Rezbelul orientale ilustrat,* elaborat împreună cu Maxim Pop. Indiferent de domeniul în care s-a afirmat, el a dat expresie unui arzător spirit național, unui atașament deosebit față de soarta poporului român al cărui fiu era, străduindu-se să-și aducă aportul la emanciparea lui de sub jugul oprimator străin și să contribuie la progresul cultural al neamului său. Din acest punct de vedere poate fi asemuit cu contemporanul lui Constantin Drăgescu.

Totalul atașament față de destinul poporului român se reflectă și în scrisorile trimise de A. P. Alexi fostului său profesor de la Blaj, pe care le publicăm mai jos. Dacă în prima scrisoare expediată de la Sîngiorz-Băi se referă doar la trimiterea de la Blaj a unui certificat școlar în vederea continuării studiilor, următoarele șase pe care le-a redactat la Gratz conțin informații interesante de natură politică și culturală. Cea mai interesantă poate fi considerată informația privitoare la aportul Blajului în chestiunea organizării serbărilor de la Putna dedicate domniei lui Ștefan cel Mare, care trebuiau să prilejuiască întîlnirea reprezentanților tuturor „provinciilor daco-române" pentru a demonstra solidaritatea lor națională.

Relatările cu caracter politic se referă de asemenea la multitudinea partidelor politice din Austria, dar mai ales la deosebirile dintre activiștii bănățeni și pasiviștii transilvăneni. Autorul scrisorii, exprimîndu-și satisfacția față de triumful pasiviștilor la conferința de la Alba Iulia, demonstra că era un fervent partizan și susținător al acestora. Atitudinea lui propasivistă reiese și din expresiile dezaprobatoare pe care le for-

mulează în legătură cu atitudinea lui V. Babeș și îndeosebi cu privire la orientarea ziarului acestuia „Albina". O atitudine asemănătoare manifestă și față de poziția liderilor năsăudeni.

Pe plan cultural corespondența lui P. A. Alexi cuprinde informații cu privire la o serie de cărți de istorie apărute după revoluție. Pe unele din ele i le aduce la cunoștință fostului său profesor. Astfel este cazul cu cartea lui Albersteins, în trei volume, despre revoluția maghiarilor din 1848—1849, a cărei prezență i-o semnalează la un anticariat din Gratz, întrucît știa de pe timpul cît fusese elev la Blaj că îl interesa pe Ioan Micu Moldovan. În cazul altor cărți îi cerea fostului său profesor să-i ajute să și le procure sau să i le împrumute pentru a se documenta. În categoria acestor cărți figurează *Istoria critică a românilor* a lui B. P. Hașdeu, precum și cele ale bănățeanului Vasile Maniu apărute la București cu titlurile: a) *Unitatea latină sau cauza română în procesul naționalităților din punctul de vedere istoric, juridic și politic;* 2) *Misiunea Occidentului latin în Orientul European.* Cu privire la acestea, dar și referitor la o altă lucrare a lui V. Maniu despre originea românilor, A. P. Alexi exprimă părerea că ele și altele asemănătoare ar trebui răspîndite nu numai în Franța, ci și în Italia, Anglia și, în general, în toate țările cu regimuri democratice, pentru a cîștiga opinia publică europeană în cauza emancipării naționale a românilor.

Faptul că tînărul doctorand de la Gratz se gîndea la perspectiva și posibilitatea eliberării provinciilor românești care se mai aflau sub jugul oprimator străin, în vederea unirii lor cu România, rezultă din informația oferită fostului său dascăl despre înrolarea lui ca voluntar în armata austriacă pe timp de un an. În legătură cu această înrolare el mărturisește că s-a decis să o facă, nu pentru că ar fi partizan al militarismului pe care-l ura, ci fiindcă a ajuns la concluzia că nu ar fi rău ca tinerii români să învețe arta militară pentru a fi capabili la momentul oportun să conducă poporul în lupta de emancipare națională. În acest sens exprimă părerea că dacă junii români ar fi procedat astfel înainte de 1848, cu ocazia revoluției ar fi putut obține mai mult pentru poporul lor, decît au reușit să realizeze.

Pentru seriozitatea de care era convins că trebuie să-și facă datoria față de propriul popor, ilustrativă este atitudinea dezaprobatoare față de acei tineri români trimiși la studii care, în loc să muncească pentru a-și însuși cunoștințe temeinice în vederea exercitării viitoarei lor profesii, își pierdeau timpul în cafenele și se înglodau în datorii. O atitudine similară manifesta și față de acei tineri care umblau după „gheșefturi", în loc să studieze.

Scrisorile lui A. P. Alexi reflectă însă și greutățile pe care le-a avut de înfruntat în anii doctoranturii de la Gratz și apoi ca profesor la Năsăud de științe naturale. Într-o scrisoare din 1874 trimisă de la Năsăud el se plînge că nu-și poate îndeplini în mod eficient profesiunea din lipsă de material didactic, pentru a cărei procurare comitetul școlar refuză să-i aloce fondurile necesare. A reușit totuși să remedieze parțial lipsurile, devenind membru al Societății de zoologie și botanică din Viena, care i-a trimis o frumoasă colecție de insecte, cochilii și plante. Greutățile pe care le avea de întîmpinat răzbat și din ultima scrisoare

din 1883. Din ea rezultă că se gîndea să renunțe la funcția de profesor de la gimnaziul din Năsăud și să se prezinte la concursul de învățător anunțat în ziare pentru școlile din Tohan, Veștem și Lisa, care i-ar fi asigurat, pe lîngă locuință și lemne de foc, un salariu de 300 florini.

În sfîrșit, o scrisoare din 1877 relevă atașamentul lui față de Astra. Prin ea se arată dispus să pună orchestra gimnaziului din Năsăud la dispoziția comitetului de organizare a adunării generale anuale a Astrei care urma să aibă loc la Blaj.

Corespondența lui Artemiu Publiu Alexi cu Ioan Micu Moldovan merită să vadă lumina tiparului nu numai pentru că relevă un mare suflet de român, ci și fiindcă pune noi documente la dispoziția cercetătorilor care se ocupă cu istoria politică și culturală din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

IOANA BOTEZAN—LIVIU BOTEZAN

ANEXE

I

Sîngiorz Băi, 11 septembrie 1868

Mult stimate domnule profesor!

[I]mi iau libertate a mă adresa cu aceste șire către dvoastră, rugîndu-vă ca să aveți bunătate a-mi trimite testimoniul de pre semestrul II, avînd mare lipsă de dînsul la comisiunea reclamatoria, pentru că într-o ordinațiune guvernială despre documente se zice că afară de testimoniile de maturitate, trebue să se alăture și testimoniile de pre anul ultim, unde sunt specificate obiectele; apoi, firește, că numai aceia cari vor avea eminența vor fi eliberați. La plecarea mea din Blașiu am căutat pre dl. Blășianu, însă nu l-am aflat: am înteles mai tîrziu că testimoniul se-ar fi aflînd la fr[atele] Nicolau Petru, însă neavînd timpul a-l mai căuta, am rugat atunci pre fratele Petrea Solomon a mi-l trimite; însă pînă acuma nu mi l-au trimis; de ace[e]a [î]mi iau libertate a vă ruga pre dv. ca de cumva se va fi aflînd la N. Petru, să aveți bunătate să mi-l expedați cît de înarabă, căci reclamarea va fi cel mult pînă în 20 l. c. și eu nimic nu am știut pînă azi, cînd m-a provocat judele cercuale. În caz cînd nu se-ar afla la fr[atele] N. P., vă rog umilit să întrebați unde se-ar afla. Noutăți nu prea avem, timpu'l] foarte frumos, bucate frumoase, strugurii noștri (pre vîrful brazilor și a molizilor) încă se grăbesc cu coptu[l]. Oaspeți la scaldă nu avem numai pre unchiul Macedon și pre d[omnul] profesor Moldovan din Armenopole.

După trecerea reclamării, de-mi va fi favoritoria și după căpătarea poate a pașaportului, poate trecînd spre România voi veni prin Blașiu, căci patrioții mei din Năsăud, temîndu-se că voi muri în Wiena, mi-a[u] retras stipendiul asignat pentru filosofie; acum suflă în drîmbă jupîne Alexi. Mie nu-mi pare rău, numai mi-e milă de slabii și bunii mei părinți dacă m-așî depărta, dară providentia-mi va ajuta. În Năsăud a venit de profesor] nou I. Marcianu; director provizoriu pînă la venirea lui Lazăr din Wiena e Papiu.

A dvoastre stimătoriu,

A. P. Alexi *m. pr.,*
om necăjit.

S. Georgiu Românesc, 11/9, 1868.

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arhiva personală a lui Ioan Micu Moldovan, doc. nr. 9012.)

II

Gratz, 27 decembrie 1869

Iubitul meu profesor!

În zilele trecute umblînd prin anticariile de aici spre a căuta niște cărți școlastice, am aflat una istorie intitulată: „Chronologisches Tagebuch der magyarisch: Revolution 48—49, *von I. I. v. Adlersteins" în 3 tomuri legată frumos.*

Aducîndu-mi aminte, că la o licitațiune (nu știu a fericitului Bob ori a lui I. Pop), la care am cumpărat eu suscitata istorie, dta te-ai sprimat că-ți pare rău că nu ai licitat dta acea istorie; deducînd de aici că ai avea nu puțin interes, mă grăbesc a te încunoștinta, că, dacă dorești a o avea, de aici prea lesne ți-o pot cîștiga, adeca s-o capeți per Post Nachnahme. Prețul este 2 f. 70 cr., cred însă că neinteresîndu-se nime de ea [î]mi va lăsa-o și mai jos.

Lumea politică pre aici e în foarte mare mișcare; dualiști, federaliști, aristocrați, centraliști și știe dzieu cîte partide. În întreaga Stirie se află 43 societăți politice. Oare cînd se va afla în Transilvania numai barem una, una românească?

Junimea română de pre la facultățile înalte are intențiunea a convoca o întrunire *a întregei junime din toate provinciile* Daco-Romane *și anume fiind mai favoriți de regimul cislaitanic în* Bucovina *la monastirea* Putna. *Timpul nu e decis, poate pre septembre (18)70. Vederemo. Ce opiniune ai dta la asta? Consultări mai seroase împreună cu bărbații noștri politici vor urma. Dea providența ca să-i succeadă!!*

Fapta rușinoasă a năsăudenilor, resp[ectiv] a lui Besianu, m-a lovit puternic! Elementul slav din Sud-Stiria încă nu a venit la deplina sa co[n]știință și demnitate, dar se mișcă pre încetul.

Salutările mele cordiale iubiților dtale colegi, ear dta pînă la revedere primește o salutare și strîngere de mînă românească de la al dtale devotat stimătoriu,

A. P. Alexi *m. pr.*

Graz, 27/12, 1869.

Sărbători fericite!!!

(Original. Arh. Stat. Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală a lui Ioan Micu Moldovan, doc. nr. 9013.)

III

Gratz, 28 ianuarie 1870

Iubitul mieu profesore!

Pretuita domniei tale scrisori detto 18 l.c. am primit-o; mulțumesc de consiliul dat cu privire la planul de convenire la Putna; [î]l vom urma! Comitetul, ce am înțeles că s-a format în Viena, cred că va lucra astfeliu. Cu respect la planul de convenire al d-voastre în Blașiu, despre care avui bunătate a-mi împărtăși, nu pot să-mi exprim decît bucuria și salutare din inimă. Această întrevenire cred a fi foarte numerită; cel puțin popoarele liberale cari ne tot impută că t[ransil]vănenii nu arată nici un semn de viață, vor vedea și se vor convinge că aceia nici acum nu dorm. Zic că ar fi timpul ca să ne mișcăm altcum; să arătăm alte probe de viață. Intre marginele legii, punînd umăr la umăr, să ne luptăm pre moarte și viață; să învingem pre lipitorile sugătoare întîniu cu peana; să ne silim a cîștiga simpatiile popoarelor liberale. Să demascăm în fața lumii toate blăstămățiile comise față cu noi, căci numai așia ne vom putea apropia de meta dorinței și aspirațiunei noastre românești.

Broșurile a lui V. Maniu și cu deosebirea lui C. Zamolxe eșite la Paris sunt tare nimerite. N-ar strica cînd astfeliu ar eși barem în Anglia și Italia, ca așia să ne cunoască lumea toate suferințele și patimile noastre. Alte națiuni de asemenea soartă au înființat reuniuni spre acest scop; o astfeliu de reuniune nu ne-ar strica nici nouă. Din Năsăud mi se scrie că preste scurt vor să capete de președ. la sedră pre un ungur în locul lui I[oachim] Mureșianu, căci, vezi doamne, fratele Ioachim nu se lasă a fi păpușa lui Bohățel. Portarea năsăudenilor e tare de condamnat; nu ne fac nici o onoare. Lipsesc bărbații independenței și principiului.

Istoria amintită am lăsat-o a se speda pre poșta de astăzi cu prețiu de 2 f. 50 cr. v.a. (Nachnahme).

Cu privire la poeziile lui Dr[ăgescu] [î]mi pare rău că astă dată nu pot servi, neavînd nici un exemplariu; însă preste scurt [timp] le voi trimite cu atare pachet ce-l voiu speda în Blasiu. Aștept în tot minutul sosirea unui pachet de copii ce mi-a promis frat[ele] Dr[ăgescu] a-mi mai speda aici, de unde le voi împărți în toate părțile. Mi se scrie din Gherla că pre acolo ar fi lățită faima că Fekete *o să reiasă de episcop la Gherla hel bogat; nu știu încît va fi adevărată astă faimă; nu știu ce instrumente va fi avînd* măria sa *prin Pesta; mă cuprinde însă teama că va fi adevărat și atunci vai de noi! altă bătaie de la Dzieu nu ne trebue!*

Urîndu-ți tot binele, te salută cu afecțiune și iubire al domniei tale stimător,

A. P. Alexi *m. pr., a philos.*

Graz, 28/I, 1870.

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arhiva I. M. Moldovan, doc. 9014.)

IV

Gratz, 2 aprilie 1872

Stimate domnule!

Permite-mi indiscreţiunea de a te conturba în serioasele dtale ocupaţiuni cu o rogare. Nu cumva ai dta de vînzare opul lui G. Manu[7] *mi se pare intitulat „Unitatea latină în Orient"[8] sau aşia ceva, tipărită în Bucureşti? Aşi avea foarte mare lipsă de dînsul. Eu l-am avut cînd eram în Viena, însă mi s-a pierdut. Te-aşi ruga să aibi bunătate a mi-l trimite cu Postnachnahme. Iar dacă nu-l aibi de vînzare însă pentru dta, m-ai deobliga tare mult cînd ai binevoi a mi-l* înprumuta *spre un timp.*

Din 1 oct. a. tr. sum înrolat la miliţia ca voluntariu pre un an. Învăţiu a învîrti sabia şi a ţinti bine. Sufăr dauna căci pierd un an de studiu, însă mă consol cu aceea că învăţiu arta militară, care — cine mai ştie — încă poate să-mi prindă bine. Neamţul mă învaţă a mînui şi a ţinti bine, însă nu ştie pre seama cui. Aşi gratula colegilor şi întregii junimi române cînd ar învăţa astă artă, nu doară că aşi adora militarismul; din contra-l ignorez, [i]l urăsc din zi ce merge ca o crimă contra umanităţii; aşi dori însă ca junimea română să înveţe arta militară, ca la momentul binevenit să fie în stare a conduce... să salveze gloria română, virtutea antică şi, mai mult, patria română, cauza românismului. Să fi fost acest sistem de înrolare înainte de 48, prin 1840 etc., după mine efeptul anilor 1848—9 era mai favoritoriu pentru noi şi astăzi poate am sta cu mult mai bine.

Activiştii ardeleni mi se pare vor să miste toate pietrile pentru noile alegeri. Eu cred că seriozitatea cauzei, chestiunea eixistenţei viitorului nu va lăsa pre românii ardeleni a se seduce pre ghiaţă, oricum sunt de împărăchiaţi, neuniţi şi păcătoşi.

Starea României libere o plîng şi o compătimesc. Aice s-au adunat o cunună frumuşică de tineri români la vreo 17. Ştiu că te-ar interesa şi pre dta a şti ceva din viaţa dînsei; însă permite-mi să nu-ţi scriu nimica; ştiu că nu asta [i]ţi voi face mai bun serviciu; cel puţin nu-ţi voi amări sufletul.

E destul să amintesc că ne lipseşte educaţiunea, educaţiunea etică şi socială. Ne lipseşte mai departe, după puţina mea experienţă, zelul, activitatea. Tinerimea noastră preste tot, venind la universităţi, nu ştie mai bun să lucre decît — căpătînd aşia-numita libertate academică — să păzească cafenele, să joace biliard etc., de unde urmează apoi neglijarea studiilor şi înmormîntarea în datorii. E tristă asta, însă în mare parte e aşia. Să te ferească Dzeu apoi de întruniri serioase, mature; să te ferească Dzeu de cordialitate şi socialitate, care e de o absolută necesitate pentru om şi în specie pentru junime.

Eu am fost un timp îndelungat morbos. Studiile filosofice sunt puse deocamdată ad acta. Sum prea ocupat de cele militare.

In urmă, primeşte te rog, st[imate] domnule!, asecurarea profundei mele stime, consideraţiune şi iubire ce ţi-o cultivă al dtale devotat,

A. P. Alexi,
auditoriu de filos. la universitate

Graeciu, 2/4, 1872

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arhiva I. M. Moldovan, doc. 9015.)

V

Gratz, 27 august 1872

Stimate domnule!

Opul lui V. Maniu „Unitatea latină", împreună cu „fundaţia Şuluţiană" şi „Con[ferinţa] de la Alba Iulia", comitate de gentila-ţi scrisoare, le-am primit. Primeşte-mi profunda mulţumită. Opurile destinate le-am împărţit...

Și acum permite-mi, te rog, cu molestarea unei rugări. Nu cumva se află la dta un alt op a dlui Maniu mi se pare intitulat: „Misiunea latină în Orient“[10] *sau așia ceva? Mult m-ai deobliga putînduu-mi-l înprumuta barem pre un timp scurt, căci nu-l capăt nicăire.*

Asemene te-ași ruga, de se află la dta interesantul op istoric a lui B. P. Hașdeu „Istoria critică a românilor“, a-mi trimite ambele broșiure cu Post-Nachnahme.

Purtarea ardelenilor din Alba Iulia m-a umplut de bucurie. Fie ca pre astă cale să se fortifice solidaritatea și unirea națională, cari singure pot reporta triumf. Năsăudenii mei și-au jucat rolul și acuma, fie-le de bine. Istoria însă, fie siguri, nu-i va uita... Teroare, panică, însă copilărească, se pare a fi cuprins pre activiștii lui Șaguna et marelui Babeșiu... [I]ți mărturisesc că cetind Albina mă cuprind friguri. Atîta ambițiune vană, atîta laudă și iar laudă de sine nu mi s-a mai dat de cap...

Mai am 34 de zile, apoi adio miliție. Am pierdut mult în ăst an, dar am și profitat mult.

Portarea năsăudenilor mei, resp[ectiv] a celor de la fonduri, față cu mine din ce în ce devine mai paradoxă. Am cerut înbunătățirea stipendiului, căci scumpetea e mare și aice și crește pre zi și nu mai pot reeși cu suma de 400; mi-a zis că nu au bani. Am cerut să-mi prelimineze taxele de riguroase filosofice, dar... nu au bani, fu răspunsul... Ei bine, nu ași zice nimica dacă ar fi răspuns tot așia și celorlalți colegi ai mei. Lui dr. Mălaiu, dr. Moisil și lui Tanco, care n-are numai rigurosul ultim, le-a asignat taxele; mai mai mult de taxă, fără vreo mică observațiune.

Nu înțeleg de ce cu mine astă tractare! Poate așia a voit Bohățel și mamelucii săi, cari se uită cordișiu la mine... Nu știu unde voi ajunge cu dlor... E destul; acum sum în cea mai mare perplexitate. In decursul acestui an întreg, făcui cu mult năcaz un riguros, acum trebue să stau în loc, căci dacă voi sutrage taxele din suma de 400, nu-mi rămîne numai 280 f.c.; apoi cu ce trăesc, să iau lumea în cap!! Starea-mi e foarte precară, deprimătoare...

În săptămîna trecută a[u] trecut 2 tineri din Veneția, după cum ne spune Albina, de la „Propaganda“. Să nu crezi că s-au prezentat la vr-un român de aici; din contra, s-au furișat de noi, dar tot le-am dat de urme... Acei d[omni] tineri vor să joace rola lui Miescu de an, să adune prenumeranți pentru „Propaganda“, ca să aibă ce prăda în sus și în jos. Știi cine sunt acei 2 tineri? Unul dl. Alesandre, *autorul Statisticei și a „Rezbe[lului] franco-teutonic“ sub Bujor; după ce a înșelat pre d[omnul] Cieslaru și pre publicu[l] român, a început alt „Geschäft“ în Veneția cu* Propaganda. *Abilul Alesandre e un tînăr de pre la Hațeg, fu scriitoriu la d[omnul] dr. Petco; et 2 e un d. Ioan Niculescu, fost speditor la poșta din Blașiu. Vă fac atenți pre acolo. Atîta am auzit.*

Mă mir de ziaristica noastră... Anul trecut, făcînd pre d[omnul] Al[exandru] Roman atent, avui un lung colocviu; n-a voit să-mi creadă... Aice e una istoria lungă de „Schivindelei“, dar și misterioasă.

Te salută al dtale pentru totdeauna devotat,

A. P. Alexi *m. pr.*,
cătană nemțească.

Cum se află dl. Cipariu?
Graz, 27/8, 1872.
(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arh. lui I. M. Moldovan, doc. 9016.)

VI

Gratz, 12 noiembrie 1872

Graeciu, 12/11, 1872

Stimate domnule!

Biletul dtale din 25/10 l-am primit. Primește te rog mulțumită. M-a întristat foarte știrea despre starea dtale amalată. [I]ți doresc din inimă reînsănătoșire.

La întrebarea dtale nu ți-am putut răspunde pînă acum, fiind în așteptarea unui răspuns de la București tot în cauza istoriei lui Hașdeu. Incă în luna lui

7bre, am rugat pre d[omnul] Teodorescu ca — văzînd că de la dta nu primește răspuns — să-mi mijlocească prin vrun librariu de acolo primirea opului. Am tot așteptat și aștept încă.

În zilele din urmă l-am rugat unadată, ca în timpul cel mai scurt să mă informeze despre lucru. Mulțumindu-ți de bunătatea documentată cu mine, vin domnul mieu să te molestez încă cu rugarea ca să binevoești a mai rezerva acel exemplariu încă un scurt timp, pînă la primirea unui răspuns din București. Pentru că în caz cînd aș'u primi din București, nu aș'u avea ce face cu 2 exemplare, cari sue la un prețiu consideraver. Îndată ce voi primi din România informațiune, de primesc ori nu opul te voi aviza, ca să mi-l trimiți ori nu. Pînă atunci te rog de așteptare. Primește complimentele de la fratele Tanco; dînsul a finit doctoratul și pînă la anul va fini, cred, și cenzura profesorală.

De dracul am scăpat; de suvenire mi-a rămas totala debilitate a ochilor, ce mi se cauză cu ocaziunea manevrelor de vară...

Rămîn al dtale cu profundă stimă și iubire

A. Alexi,

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arh. personală I. M. Moldovan, doc. 9017.)

VII

Năsăud, 2 aprilie 1874

Năsăud, 2/4, 1874

Onorate domnule!

Vin a răspunde la gentila dtale din faur. Cauza că nu ți-am răspuns a fost că în chorul nostru s-a fost făcut multă vorbă pentru procurarea unui exemplariu din Istoria critică pre seama bibliotecii gimnaziale. Am așteptat ca să te pot ruga de toate odată. Pînă în moment însă nu s-a făcut nimica.

Te rog deci, cu astă ocaziune, a-mi trimite totul ce ai din istoria lui Hașdeu; asemene și pre venitoriu.

Nu cumva ai pre Răzvan Vodă a lui Hașdeu și Poeziile lui H. Grandea?

Te-așI ruga a mi le trimite. Paralele ți le voi trimite în rate lunare.

Cu instrucțiunea nu stăm nici noi pre aci așia splendid, cel puțin nu așia precum aș'i dori eu... Speciale la instrucțiunea științelor naturale am dat de dificultăți mari: a) nu am manuale corespunzătoare, cele din România sunt mare parte întortocate și nepractice; b) [î]mi lipsește esențialul, adeca cabinetul naturale. Apoi dta știi că studiul științelor naturale în teorie, fără u[s]tensile, fără preparate, modele etc., este una absurditate colosală. Te vei fi convins de la expuziținea vieneză, din despărțămîntul instrucțiunii publice, ce colecțiuni se pretind pentru școalele medii, dacă instrucțiunea are să fie folositoare. Aci, ce e drept, s-ar putea face mult în astă privință, însă comitetul sau nu înțelege, sau nu vrea a înțelege despre toate aceste... În decursul acestui an abia l-am adus de mi-a procurat un schelet și a făcut institutul membru la Societ[atea] zoologică și botanică din Viena, de la care am și primit chiar ieri o frumoasă colecțiune de insecte, conchilii și plante ierbarice cel puțin în prețiu de 40 fr. v.a.; asemenea opurile societății. Aceste toate pentru un prețiu anuale de 4 fr. 50 cr. v.a. Aș'i recomanda și blășianilor a face acesta pentru institutul gimn[azial]. Nemții sunt cu deosebită considerare față cu institutele noastre, văzînd că ne interesăm de cultură, căci numai în modul acesta vom familiariza științele naturale, cari sunt de atîta lipsă astăzi.

Primește te rog asecurarea celei mai distinsă considerațiune ce-ți cultivă pentru totdeauna al dtale stimătoriu,

A. P. Alexi *m. pr.*

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arh. I. M. Moldovan, doc. 9018.)

VIII

Năsăud, 30 iunie 1877

Năsăud, 30 iunie c.n. 1877

Domnul meu!

Permite-mi a te molesta prin aceste șire și să termin prin una rugare: În „Telegraful român" am cetit în zilele trecute că comitetul despărțămîntului Asociațiunii ar fi decis a nu primi adunarea generală a Asociațiunii la Blașiu. Te rog a mă informa dacă este aceasta în consonanță cu adevărul.

Pentru cazul cînd adunarea Asociațiunii se va ține în august la Blașiu, [i]mi permit a te ruga să binevoești a mă informa: a) dacă mai au la Blașiu studenții muzică instrumentală? b) în cazul negativ [i]mi permit a te ruga de informațiune că nu ar putea veni orchestrul studenților noștri pentru a funcționa atit la baluri (dacă se vor arangia), cît a da concerte și a-și isprăvi treaba preste tot, ce va trebui și va cădea în resortul muzicii. Despre succes te pot asecura anticipative. Orchestrul este compus din 16 persoane, condus de un magistru de capelă [de] la miliție, de pre timpul cînd ne aflam grănițiari; este bine organizat, bine instruit, poate da concerte, poate executa piese de bal, de operă etc. Această întrebare [i]mi permit a o face însărcinat de însăși orchestra tinerimii noastre, care dorește din inimă de a merge la Blașiu, și în cazul favorabile se va prepara astfeliu, cît va face onoare națiunii. Decît să acordați una muzică țigănească, cred va fi mai cu scop ca tot cu acele spese să primiți una muzică națională, orchestra tinerimii noastre deplin și cred că va secera mulțumire generală...

Te rog domnule a descoperi aceste comitetului arangiatoriu, iar despre rezultat să binevoești a mă informa cît se poate de îngrabă, ca așia să se poată prepara în cazul favorabile și tinerimea...

În sfîrșit, te rog să primești asecurarea deosebitei mele considerațiune.

Dr. Alexi *m. pr.*[15]

(Original. *Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arh. I. M. Moldovan, doc. 9019.)*

IX

Luna, 21 august 1879

Luna, 21/VII, 1879

Prea stimate domnule!

Din Vale — unde m-au prins nescari friguri rele — am plecat cu fratele Suciu prin Trascău și Iara către Clușiu. Din Iara ne-a trimis cu căruța sa pretorul Petru Suciu pînă la Leta rom[ână], acolo m-au curat de friguri, trimițînd cu un recept la Clușiu. În 15 l.c. am fost în Clușiu (cu căruța popii din Lita rom[ână]). Eu am fost încartirat la d. Ilieșiu, unde e instructoriu la băiat companul mieu de la Roma, Ben[iamin] Pop. Aci am stat pînă în 19, cînd cu trenul de zi am plecat la Luna.

Cu multă satisfacțiune a inimii am înțeles în Clușiu, că sunteți promovat de canonic, la ce vă și gratulez! Am cugetat să suplic și eu la caz cînd prin promovarea dvoastră s-ar deschide și publica concurs la catedra de profesoriu. Aștept în respectul acesta invitațiunea dvoastre. Pănă preste 4 zile nu voi pleca de aici; deci, de vă permit multele afaceri, binevoiți a-mi scrie per Ar. Gyéres la Luna.

Astăzi am văzut în „Observatorul" publicat concurs pentru stațiunea de învățătoriu dirigente la Tohanu, Veștem, Lisa etc., cu salariu de 300 fl. și cvartir și lemne de foc. Cuget că n-ar fi neconsult ca să concurg și eu și să mă asecurez măcar dintr-o parte. În caz cînd și dvoastră ați afla de bine — despre ce mă rog să fiu înștiințat! — atunci v-aș ruga și de una recomandare la baron[ul] Ursu!

Cu finanțele stau cam rău, avînd spese neprevăzute cu medicu[l] și medicina, cari m-au constat preste 2 fl.; apoi apa acră, vin etc. — și așia cînd ați afla

necesariu ca să merg la Blașiu ca să-mi bag suplica, nu mi-ar ajunge banii de spese pre tren.

Sărutîndu-vă mîna sum al dvoastre prea plecat,

Alexi *m. pr.*

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arh. I. M. Moldovan, doc. 9022.)

X

Năsăud, 11 septembrie 1883

Năsăud, în 11 septbre 1883

Reverendissime domnule canonic!

La stipendiul dat în concurs pentru un studinte la silvicultură din partea ven[eratului] Consistoriu din Blașiu, a concurat și un tînăr ce a studiat și maturizat la gimnaziul nostru cu numele Marțian Liviu, născut în comuna Mintiu (ce nu se ține de fosta graniță). Cunoscînd pe acest tînăr de 5 ani, de cînd i-am fost profesor, și cu deosebire de mai bine de 2 ani, de cînd mi-a fost mîna dreaptă atît la aranjarea, determinarea și conservarea numeroaselor obiecte și u[s]tensile ce se află în cabinetul de naturale și de fizică, cît și la excursiunile mele botanice, apoi la pregătirea și aranjarea obiectelor ce a trimis institutul nostru la expoziția din Sibiu și în urmă la facerea de observări meteorologice la observatorul meteorologic de ord. II, instalat la noi din novembre 1882, precum și la calcularea acelor observări după formele prescrisă de știința meteorologică; cunoscînd, zic, pe acest tînăr de un copil foarte brav în toată privința, de un tînăr serios, lipsit de patimile îndătinate altora de etatea lui, de o diligență rară și de o aplicare deosebită la științele naturale pentru cari are mare dragoste și din cari posede formoase cunoștință; cunoscîndu-l mai departe de un tînăr talentat și cu o purtare exemplară în toată privința, de un caracter nobil și întreg, de o modestie rară — îmi țin de dătorința mea cea mai sîntă a-l recomanda oriunde și în specie protecțiunei dtale, cu rugarea să binevoiești a te întrepune pentru dînsul la ven[eratul] Consistoriu cu ocaziunea cînd se vor pertracta petenții pentru stipendiul amintit, să binevoiești a-l lua sub părințescul dtale scut. Te asecur domnul meu, cum că făcînd aceasta nu numai nu vei regreta nicicînd, dar am firma convingere că te vei bucura. Dacă menționatul tînăr ar fi grănițeri, ar fi căpătat unul din cele dintîi stipendii votate în acest an.

Regret că nu pot scrie la toți m[ult] o[norații] d[omni] canonici și să-i rog să sprijinească pe acest brav tînăr la obținerea stipendiului cerut, dar îmi permit a te ruga pe dta să binevoiești a vorbi cu dlor în numele meu și a-i ruga în numele meu ca să binevoiască a contribui la creșterea unui bărbat de folos, la creșterea unui tînăr ce promite a face onoare nouă românilor peste tot. Te rog să binevoiești a vorbi în special cu dl. Cipariu, Papfalvi, Veștemianu, Antonelli, dr. Rațiu și Manfi.

Dacă tînărul însă menționat mi-ar fi chiar frate nu aș cuteza a-l recomanda cu mai mare căldură și nu aș putea să stau bun pentru bunele lui însușiri. Ce privește partea părinților, aceștia nu sunt în stare să-l țină la aceste studii. Apoi să treacă dincolo, sum sigur, ar face formoasă carieră; însă eu nu sum de părere să expedăm toți copii[i] noștri cei bravi dincolo. Mai mare trebuință avem noi aci de copii bravi. De aceea încă odată te rog dl. meu! să ajutați pe acest tînăr în folosul națiunii. Nu știam de aceasta cînd ne-am întâlnit la Brașov, căci povestiam atunci pe larg.

Primește asecurarea deosebitei mele stime

dr. A. P. Alexi m. pr.
prof. custos la cabin. de nat.
Director la Observatorul meteorologic.

(Original. Arh. St. Cluj-Napoca, fond Blaj, arh. I. M. Moldovan, doc. 9024.)

CĂRTURARI ENGLEZI ÎN APĂRAREA MARII UNIRI

Act istoric de mare însemnătate, a cărui legitimitate a fost recunoscută de tratatele de pace de după încetarea primului război mondial, de opinia publică progresistă din întreaga lume, Marea Unire a fost contestată în unele cercuri antiromânești din străinătate, care au dezlănțuit acolo o adevărată companie împotriva României întregite.

O asemenea campanie antiromânească a fost înregistrată, nu întîmplător, în cercuri mai mult sau mai puțin englezești din Anglia, țară în care — se spunea — „rulează filmul națiunilor"[1], cu un rol precumpănitor în diplomația europeană (și mondială) a timpului, deciziile luate în 10 Downing Street avînd, pe atunci, o însemnătate capitală.

Se înțelege, propaganda antiromânească din Anglia și de aiurea nu și-a formulat răspicat intențiile; era însă limpede că urmărea cîștigarea de partea sa a opiniei publice mondiale, în vederea dacă nu a anulării, cum se spera la început, atunci măcar a revizuirii, cum s-ar fi mulțumit în final, a Tratatului de la Trianon. În consecință, se erija în apărătoarea și purtătoarea de cuvînt a minorităților din Transilvania, supuse, după Unire, unui întreg șir de pretinse opresiuni, mai frecvent invocată fiind așa-zisa lor persecuție religioasă.

Cei persecutați aparțiuneau religiilor presbiteriană și unitariană, din sînul cărora s-au și recrutat, peste noapte, membri ai unor misiuni religioase menite să se deplaseze în Transilvania, pentru a surprinde, „pe viu", pretinsa persecuție religioasă, pe care s-o înfiereze apoi în presa englezească, aducînd-o astfel la cunoștiința întregii opinii publice britanice.

Dată fiind larga audiență și, deci, influență, în Anglia, a celor două religii, o parte din propaganda antiromânească desfășurată printre englezi a început să aibă unele efecte în acea țară, în care nu se cunoștea prea mult — nici bine, nici rău, pînă atunci — despre România.

Se impunea, așadar, luarea din partea guvernului român a unor măsuri eficiente în vederea contracarării acestei insidioase campanii denigratoare, dusă — nu fără pricepere — împotriva României.

Cum propaganda antiromânească din Anglia a prins în special printre unitarieni, guvernul român a luat hotărîrea, prin Octavian Goga, ministru al cultelor și artelor în guvernul prezidat de Alexandru Averescu, de a invita oficial, în România, tocmai pe reprezentanții acelei religii,

---

[1] Dragoș Protopopescu, *Pagini engleze*, București, „Cultura Națională", 1925, p. 237.

pentru a se convinge ei înșiși, la fața locului, de adevărata stare de lucruri, pe care s-o transmită apoi opiniei publice engleze[2].

Începutul a fost făcut cu reverendul unitarian Tudor Jones, care s-a deplasat nestingherit prin întreaga Transilvanie, „a făcut anchete în toate orașele și satele, audiind pe larg — se preciza într-o scrisoare englezească, încă nepublicată, din acea vreme — amîndouă părțile", convingîndu-se prin el însuși că nu exista nici un fel de persecuție, decît, cel mult, lipsă de tact și de experiență din partea noii administrații românești locale și că, în orice caz, „administrația centrală descuraja orice fel de persecuție"[3].

Publicate în Anglia, constatările lui Tudor Jones au avut darul — se preciza în aceeași scrisoare inedită — de a stopa, cu totul, ecoul pe care propaganda antiromânească l-a avut printre unitarienii britanici.

Rezultatul a fost atît de spectaculos, încît Goga a invitat, în țară, nu o singură persoană, ci o întreagă misiune științifică engleză[4] (și, în paralel, una franceză, de care însă nu ne vom ocupa), cu scopul de a cunoaște și a împărtăși străinătății adevărata situație din Transilvania. Misiunea a avut loc în vara anului 1921 și era formată din: *Sir William A. Craigie,* profesor (de origine scoțiană) la Universitatea din Oxford, cel mai mare lexicograf al timpului său, redactorul principal, între 1901—1933, al lui *The New English Dictionary (The Oxford Dictionary);* profesorul *Sidney Chapman,* un tînăr, dar deja celebru matematician de la Universitatea din Manchester; Rev. Dr. F. G. Chevassut, de la aceeași universitate, și le matematician; *Arthur Robinson Wright,* director la „Patent Office" din Londra, editor, multă vreme (1912—1931), al celebrei reviste „Folklore", vicepreședinte și apoi președinte (1927—1928) al nu mai puțin celebrei „Folklore Society"; *Dr. M. Gaster,* rabin-șef al comunităților de rit sefardic din Anglia și colonii, fost și el președinte (1907—1908) și apoi perpetuu vicepreședinte al lui „Folklore Society".

---

[2] Cf. și articolul nostru *Octavian Goga — M. Gaster, în corespondență,* în „Tribuna", XXXIII (1988), nr. 22 în 2 iunie, p. 5.

[3] *Scrisoare a d-nei Agnes Murgoci către M. Gaster, din 30 iunie 1921,* păstrată în colecțiile bibliotecii de la University College din Londra.

[4] Cf., în legătură cu activitatea în România a acestei misiuni științifice și culturale engleze, cîteva din referințele care ne-au căzut în mînă: *Ultima oră. Interne,* în „Adevărul", XXXIV (1921), nr. 11.450 din 3 august, p. 4; P.R., *Sosirea d-lui dr. M. Gaster în Capitală. Un public numeros îl întîmpină la gară,* în *ibidem,* nr. 11.452 din 5 august, p. 2; *Conferința d-rului M. Gaster. Importanța manuscriselor literaturii românești,* în *ibidem,* nr. 11.454 din 7 august, p. 2; *Vizita unor savanți englezi,* în *ibidem,* nr. 11.462 din 17 august, p. 3; *Sosirea savanților englezi la Cluj,* în *ibidem,* nr. 11.472 din 28 august, p. 3; *De la societatea de științe,* în *ibidem,* nr. 11.484 din 11 septembrie, p. 3; N. Iorga, *Vizita D-lui Gaster,* în „Neamul românesc", XVI (1921), nr. 180 din 11 august, p. 1; Eugenia Sachelariu, *D. dr. Gaster printre „noi",* în *ibidem;* I., *Valoarea folclorului român. Note la conferința de la Vălenii de Munte a d-lui Gaster,* în *ibidem,* nr. 181 din 12 august, p. 1; Fidelis, *De la Vălenii de Munte,* în *ibidem,* nr. 190 din 23 august p. 1; G. M[urgoci], *Ziua engleză,* în *ibidem,* nr. 193 din 27 august, p. 1; *Știri diferite,* în *ibidem,* nr. 207 din 11 septembrie, p. 1; G. Murgoci, *Filologia și folcloriști engleji în România,* în „Șezătoarea", XXX(1922), vol. XVIII, nr. 1, p. 3—6; Elisabetha Mănescu, *Dr. M. Gaster, Viața și opera sa,* București, „Rotativa" 1940, p. 85, 89—100.

S-ar fi putut obiecta că invitarea lui M. Gaster era oarecum tendențioasă, întrucît acesta era originar din România, unde avea rude numeroare, și, prin urmare, n-ar fi fost deloc greu pentru guvernul român să facă din marele învățat un apărător al punctului de vedere românesc. Da, numai că Gaster, acum om de știință și, pe deasupra, leader eclezziastic englez, era și el reprezentantul unei minorități din România și, mai mult decît atît, fusese el însuși, în tinerețe, victima unei măsuri arbitrare a guvernului liberal condus de I. C. Brătianu, așa că nu avea nici un motiv să tăinuiască și să tolereze nedreptatea. Dimpotrivă, ar fi demascat-o (dacă era cazul), așa cum o făcuse pe vremuri, cînd fusese, împreună cu alți cîțiva dintre coreligionarii săi, victime unei regretabile nedreptăți[5].

Preîntîmpinînd concluziile misiunii științifice engleze, propaganda antiromânească din Anglia își întețește din nou atacurile, de data aceasta prin Lordul Newton, unul dintre reprezentanții ei cei mai inveterați, cunoscut ca un vînător pasionat, despre care se spunea că fusese un obișnuit al partidelor cinegetice organizate pe la unele curți din Transilvania.

Încă în „misiune", Lordul Newton trimite un articol-scrisoare ziarului de mare tiraj „Daily Telegraph", în care a și apărut, sub titlul *Cazul Transilvaniei. Mărturiile Lordului Newton*, în ziua de 19 octombrie 1921, fiind republicat, „cu adaus de revoltă și minciună și cu multă grandoare tehnică — scria un comentator din acea vreme[6] —, în ziarul „The Manchester Guardian" din 22 octombrie 1921.

Ce scria, în fond, Lordul Newton? Ghidîndu-ne după varianta din „Daily Telegraph", singura pe care o aveam la dispoziție, Lordul Newton scria că „Guvernul român se străduiește să românizeze țara cu cea mai mică întîrziere posibilă", ceea ce ar avea ca rezultat „o mare asuprire" a minorităților din Transilvania. „Țara este guvernată în mare măsură de către «siguranță» (poliția secretă), sistem sub care — își continua lordul Newton expozeul — orice persoană, indiferent de sex, este susceptibilă de a fi arestată în mod arbitrar, întemnițată fără judecată și bătută în mod sălbatic".

În ceea ce privește religia, lordul Newton pretindea că „Bisericile și școlile protestante și catolice sînt în curs de dispariție, ca urmare a confiscării clădirilor și a retragerii subvențiilor".

Relativ la împroprietărire, Lordul Newton scria că, așa cum era aplicată în Transilvania, legea agrară este „infinit mai drastică decît cea în vigoare în România veche" și avea drept scop ruinarea, pe de-o parte, a marilor proprietari de pămînt din Transilvania, ca și, pe de altă parte, a școlilor aparținînd minorităților, „dependente în mare măsură de proprietatea funciară".

Tot în Transilvania avea loc, după spusa Lordului Newton, „și o rechiziție arbitrară a caselor, aplicată cu mare brutalitate, [care] i-a privat pe foarte mulți de casele lor, practic fără despăgubire".

---

[5] Cf. articolul lui M. Gaster *Expulzarea mea din România*, trimis ziarului „Neue Freie Presse" din Viena, în care a și a apărut, în numărul din 10 noiembrie 1885.

[6] Dragoș Protopopescu, *lucr. cit.*, p. 232.

Acestea erau — spunea Lordul Newton — doar „cîteva din principalele plîngeri" ale minorităților din Transilvania, căci, în realitate, existau multe altele, ca: „expulzarea pe scară largă", cu miile, a acestora; „destituirea funcționarilor" și „folosirea obligatorie a limbii române"; restricții poștale și de călătorie, „cenzură severă" etc. Se mai plîngea Lordul Newton de „interzicerea posedării oricărui fel de armă de foc", de „interdicția de a se lucra în zilele românești de sărbătoare", de „larg răspîndita corupție a funcționarilor etc." Toate acestea erau evidente „pentru orice călător care nu este «păstorit» de guvernul român și, pentru a fi drepți cu acesta din urmă, trebuie să admit — scria, dîndu-se de gol, „obiectivul" Lord Newton — că nu mi-au fost impuse nici un fel de restricții asupra libertății mele de mișcare".

Și fiindcă tot exista libertate de mișcare în România, Lordul Newton era de părere că „Fie Consiliul Suprem, care a impus României Tratatul de pace, trebuie să ia măsuri pentru a vedea dacă acesta este respectat, fie Liga Națiunilor, a cărei autoritate este de asemenea recunoscută prin Tratat, are datoria de a interveni".

Dar Lordul Newton mai ridica o problemă, de care nu s-a ocupat, spre surprinderea sa, „nici una din diferitele Comisii de căi ferate care au fost înființate după război", și anume: în timp ce exista „o mare criză de material feroviar în întreaga Europă", România dispunea, în special în Transilvania, de o „imensă cantitate de material rulant, care blochează liniile secundare ale fiecăreia din gările mari", alcătuit din „mii de locomotive, vagoane de pasageri și vagoane de marfă, întinzîndu-se pe mile întregi, care au putrezit, de ani de zile, pe aceste linii secundare". Lordul Newton presupunea că „același spectacol poate fi văzut și în România veche", în timp ce la unele din fostele ei adversare „gările sînt supraîncărcate cu mărfuri, care nu pot fi transportate din lipsă de material rulant...".

La data apariției acestui articol, membrii misiunii științifice engleze în România se întorseseră deja în Anglia (mai puțin profesorul Craigie, care, aflat în anul de concediu, se îndreptase direct spre India)[7] și socoteau de a lor datorie să respingă acuzațiile calomnioase ale Lordului Newton.

Cel dintîi a răspuns Rev. Dr. M. Gaster, prin articolul, tot în formă de scrisoare, *Cazul Transilvaniei,*[8] apărut în „Daily Telegraph" din 24 octombrie 1921. Spirit obiectiv, cum i-o impunea calitatea sa de om de știință, Gaster nu neagă unele neajunsuri ce se puteau constata pe atunci în România: le explică însă și le reduce la adevăratele lor dimensiuni. Căci, după părerea sa, tabloul prezentat de Lordul Newton era mult prea sumbru pentru a corespunde realității, semn că acesta, deși călătorise prin Transilvania, pare a se fi mișcat numai prin anumite cercuri interesate, „plecîndu-și o ureche binevoitoare la plîngerile lor exagerate".

Admițînd că „unele plîngeri ar putea fi justificate", Gaster era de părere că „acei care se plîng au memorie scurtă", uitînd „nemilosul" pro-

[7] Cf. articolul *Vizita unor savanți englezi*, p. 3.

[8] Ca și în cazul articolului semnat de Lordul Newton, traducrea în românește a articolului lui M. Gaster ne aparține.

ces de deznaționalizare la care au fost supuși românii, ca și alte naționalități din Transilvania, „în ultimii 50 de ani", proces nu lipsit de rezultate, „mulți dintre aceia care protestează cel mai tare împotriva unei stăpîniri" recrutîndu-se tocmai din această categorie a românilor deznaționalitați.

Bun cunoscător al vechii Românii, Gaster se străduiește să schițeze, cît mai exact, tabloul României întregite, așa cum aceasta i se înfățișase, pas cu pas, cîteva săptămîni mai înainte: „Eu de asemenea am fost, de curînd, în țară, într-o călătorie de conferințe asupra limbii și literaturii române, și am vizitat toate centrele culturale ale vechii și noii Românii. Eu n-am fost «păstorit» de către guvern, ci am călătorit după bunul meu plac. Cunoscînd poporul și vorbind limba, am fost în măsură să intru în contact cu toate clasele societății din vechea țară, ca și din Basarabia, Bucovina, Maramureș, Banat și Transilvania. Am avut convorbiri cu reprezentanții tuturor naționalităților și le-am ascultat plîngerile. Ele nu sînt de natură politică, în ciuda informațiilor adunate de Lordul Newton. Ele sînt, în întregime, de un exclusiv caracter administrativ și este cu totul firesc să fie așa, întrucît noul guvern a trebuit să se despartă de vechea administrație, pe a cărei loialitate nu se putea bizui. Pe de altă parte, guvernul român nu avea pregătită o administrație corespunzătoare pentru a ocupa posturile rămase libere. Rezultatul a fost că multe elemente necalificate au fost puse în posturi de răspundere. Aceste elemente au profitat de starea de agitație, încă dominantă, și au acționat, în multe cazuri, cît se poate de arbitrar. Ele s-au pretat la mită și corupție și au pricinuit, foarte adesea, o stare de lucruri care nu corespunde, desigur, intențiilor guvernului român. Acesta este la curent cu abuzurile, dar nu este capabil, deocamdată, să le stopeze. Nu trebuie să se uite că noile probleme care s-au ivit, datorate faptului că România are acum mai mult decît dublul suprafeței sale și al numărului de locuitori, sînt atît de imense, încît, cu cele mai bune intenții, este imposibil pentru guvern să le facă față în mod corespunzător. România este înconjurată din toate părțile de inamici vigilenți. Unele din provinciile nou dobîndite trebuie ținute sub regim nulitar; iar regimul militar este în cazul cel mai bun, o vădită calamitate. României nu i s-a îngăduit încă să treacă de la război la pace și astfel să-și concentreze toate eforturile pentru reorganizarea țării în conformitate cu cele mai înalte principii ale libertății și dreptății".

În privința legii agrare, Gaster era de părere că ea „acționează aproape cu aceeași asprime împotriva vechii aristocrații feudale românești, boierii, care își văd proprietatea risipindu-se, iar pe ei înșiși mult împovărați". Se-nțelege, aplicarea acestei legi s-ar fi putut face cu mai multă blîndețe, în cazul în care marii proprietari de pămînt din Transilvania „ar fi dus o politică mai conciliantă".

În sfîrșit, e adevărat — spunea Gaster — că România dispunea, după război, de mult material rulant, dar acesta reprezenta un material care provenea de la foștii inamici și puterile aliate. Oricum însă, nici România nu se folosise, pînă atunci, de acel material rulant. Și nu, evident, fiindcă n-ar fi dorit sau n-ar fi avut nevoie de el, întrucît propriul ei stoc era epuizat, ci fiindcă „liniile ferate sînt în cea mai mare parte distruse, iar

personalul demoralizat, și nu s-a făcut încă nimic pentru a le aduce în bună stare de funcționare", situație care s-a dovedit dezastruoasă pentru viața economică a României".

Se pare că articolul lui Gaster a avut un puternic ecou în sînul opiniei publice engleze, după cum rezultă din scrisoarea oficială prin care Octavian Goga ținea, înainte de plecarea sa de la Minister, să mulțumească personal bătrînului învățat: „Noi am admirat, de asemenea, articolele dv. ca răspuns la cele ale Lordului Newton și ale altora, care, în mod intenționat sau din ignoranță, ne atacă în chestiunea intoleranței religioase din Transilvania. Deși cauza noastră este o cauză dreaptă, noi vă rămînem, totuși, foarte ruconscători pentru interesul pe care ni-l arătați și pentru spriiinul pe care ni-l dați, într-o chestiune care a găsit, din păcate, ecou în Anglia".

O zi după apariția articolului lui Gaster, a răspuns și profesorul Sidney Chapman, în „The Manchester Guardian" din 25 octombrie 1921,[9] în același ziar, deci, care publicase (la 22 octombrie) versiunea amplificată a articolului semnat de Lordul Newton.

Pornind de la convingerea că „Tratatul de la Trianon a fost just", prof. Chapman considera că plîngerile acelora al căror purtător de cuvînt se făcuse Lordul Newton erau „exagerate, dacă nu inventate".

Relativ la așa-zisa politică de românizare forțată, practicată, chipurile, de guvernul român, prof. Chapman spune că românii sînt cei care fuseseră supuși, în ultimele decade, unei asemenea politici de deznaționalizare, cînd „limba română era complet interzisă în învățămîntul nu numai al Universității, dar chiar al școlilor la care mergeau copiii țăranului român". Cu toate acestea, dată fiind toleranța poporului român, școlile minorităților din Transilvania „nu sînt prohibite, ci chiar primesc ajutor de la guvern: în Kronstadt (Brașov) e o școală cu predare în ungurește, pe-de-a-ntregul susținută de stat"[10].

Nu numai în privința școlilor, ci în toate privințele, impresia pe care a culeș-o prof. Chapman în timpul călătoriei sale prin țară era că guvernul român adopta o politică de toleranță în administrarea Transilvaniei, deși schimbul de „regim" comporta, inevitabil, și unele dificultăți.

Prof. Chapman se referea și la pretinsa „destituire a funcționarilor"[11]: „Lord Newton afirmă că toți profesorii (de la Universitate) au

---

[9] Din păcate, n-am avut la dispoziție întreg acest articol, despre al cărui autor d-na Agnes Murgoci nota, la 29 octombrie 1921, într-o altă scrisoare către M. Gaster, păstrată în aceeași colecție ca și precedenta, că „Românii vor fi teribil de încîntați că el a răspuns atît de viguros pe seama lor". Am folosit însă extrasele, în românește, pe care le-a reprodus Dragos Protopopescu, în *lucr. cit.*, p. 233—234.

[10] Cf., pentru această problemă, Silviu Dragomir, *La Transylvanie Roumaine et ses minorités ethniques*, Bucarest, 1934, cap. *Les écoles des minoritaires en Transylvanie.*

[11] Vis-à-vis de „destituirea funcționarilor" și de „folosirea obligatorie a limbii române", de care se plîngea Lordul Newton, membrii misiunii engleze au avut nu o dată ocazia să se convingă de contrariul. Așa s-a întîmplat în oficiul poștal de la Vatra Dornei, unde au fost întîmpinați, nota d-na Agnes Murgoci în scrisoarea de mai sus, de o „simpatică înștiințare": „Funcționarii [era vorba, fără îndoială, de vechii funcționari, deci nu fuseseră destituiți — n.n.] sînt rugați să vorbească românește (cu românii), după cum se poate."

fost concediați. Dar în august eu am avut plăcerea să fac cunoștință cu un profesor ungur care însă își ocupă catedra la Cluj și am văzut că bibliotecarul Universității de asemenea și-a păstrat postul. Ambii vorbesc cu laude despre menținerea lor în post...; foștii lor colegi n-au fost concediați, ci au plecat voluntar."

În sfîrșit, prof. Chapman se referea la „siguranță", poliția secretă românească, despre care Lordul Newton scrisese că guverna țara „în mare măsură": „Lord Newton afirmă că și-a făcut plimbarea în Transilvania liber, fără stînjenire (ca și mine)... E o atare libertate compatibilă cu existența unei tiranici poliții secrete și menținerea unui regim de teroare?"

Iar în legătură cu intervenția Ligii Națiunilor, cerută atît de insistent de către Lordul Newton, prof. Chapman scria textual: „mă îndoiesc de nevoia unei anchete în administrația românească și văd precis că n-ar ședea bine să se însărcineze Liga Națiunilor cu o misiune pentru care nu se simte nevoia."

Alte articole (și cărți)[12] în favoarea cauzei României au apărut și în alte ziare englezești ale timpului („The New Europe", „The Times", „The Manchester Guardian", „The Nation", „The Christian World", „The Westminster Gazette" etc.), contribuind la demascarea adevăratelor scopuri ale propagandei antiromânești din Anglia și, respectiv, la mai justa cunoaștere acolo a României acelor vremi[13].

VIRGILIU FLOREA

[12] Între care menționăm „lucrarea serioasă" a publicistului C.J.C. Street, „unul din cei mai de seamă ai Angliei de azi", cum îl caracteriza Dragoș Protopopescu, în *lucr. cit.*, p. 246. Potrivit aceleiași surse, lucrarea lui Street „se bucură de prefața marelui luptător și democrat irlandez, scriitor politic de frunte, T.P. O'Connor".

[13] În privința sprijinirii, în epocă, a aspirațiilor naționale ale românilor de către oameni de cultură englezi, vezi Cornelia Bodea, Hugh Seton-Watson, *R. W. Seton-Watson și românii (1906—1920)*, vol. I—II, București, 1988.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA ACTIVITĂȚII ȘI PERSONALITĂȚII LUI NICOLAE IORGA (II)[1]

Încurajat de aprecierile pozitive exprimate de cititorii primei părți a studiului, am pregătit un nou grupaj de amintiri inedite, provenind de la Aurel Bordenache, Ion Cociu, Gheorghe Hrușcă, P. Ludovescu, Mihai Moșandrei, Constantin Pavel, Ion Larian Postolache, Gheorghe Ruscanu, I. I. Russu și Stela Serghie. Am căutat să avem o varietate cît mai mare de oameni și jprofsii, fiindcă Iorga nu a aparținut numai unei anumite categorii speciale — a istoricilor —, ci întregului popor românesc. Cea mai persistentă ipostază a lui Nicolae Iorga păstrată în amintirea celor care l-au cunoscut este aceea de profesor, de dascăl, indiferent de locul sau de nivelul instituției la care și-a ținut prelegerile. Crîmpeie din viața marelui savant petrecute la catedra Universității bucureștene, Academia de Înalte Studii Comerciale, Universității pariziene, unor academii din țară și străinătate apar cu claritate prin vreme, fiindcă ele s-au imprimat în mintea și sufletul ascultătorilor de atunci pentru toată viața. Cele mai bogate și mai emoționante amintiri s-au păstrat însă de la cursurile Universității de la Vălenii de Munte, această adevărată citadelă a culturii românești. Grupajul de față continuă să scoată la lumină aspecte noi din activitatea lui Nicolae Iorga, dar, în același timp, schițează noi trăsături ori accentuează pe cele cunoscute ale marelui savant. Multe dintre mărturiile selectate constituie adevărate documente, cît și veritabile pagini literare (a se vedea, spre exemplu, cele semnate de către Ion Larian Postolache), ceea ce ne îndreptățește să credem că strădania noastră nu a fost inutilă.

Deoarece mulți dintre autorii amintirilor prezentate sînt în viață, le-am respectat scrisul și opiniile, caracterul memorialistic al paginilor respective, deși uneori ar fi fost necesare unele note critice! După publicarea întregului material de care dispunem se poate face un studiu competent, obiectiv. Bucuria noastră și, sperăm, a cititorului este de a descoperi, dincolo de cele cîteva erori istorice inerente unui document memorialistic, prospețimea și vitalitatea imaginii lui Nicolae Iorga păstrată și transmisă prin sufletul unor oameni de-a lungul unei jumătăți de veac. Puțini cărturari, artiști și oameni politici se pot bucura de o ase-

[1] Comunicare prezentată la Simpozionul anual de comunicări al Muzeului Județean Botoșani în cadrul sesiunii din 20—21 noiembrie 1986. Prima parte a articolului a apărut în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", XXVIII, 1987—1988, p. 601—620.

menea posteritate! Negreșit că nenumărați sînt cei care și-au dat jertfa supremă pentru cauza poporului și națiunii române, dar nu toți au avut capacitatea și posibilitatea, asemenea lui N. Iorga, de a se face apropiați, înțeleși, admirați, contraversați și . . . iubiți de cei mulți.

I AUREL BORDENACHE, artist plastic, pensionar, Codlea — Brașov: „Nicolae Iorga m-a cunoscut încă din copilărie, apoi la Iași, în timpul refugiului, am fost la dînsul acasă. Mai tîrziu, cînd eram la Paris, a fost cu doamna Iorga la mine la atelier. Au urmat apoi vizitele sale la Școala Română de la Paris, unde i-am făcut vreo cinci portrete în pastel, dintre care unul l-a luat la București, unde a stat în biroul său pînă la moartea sa. Altul a rămas la Paris, altul a fost luat de profesorul Evian (Al. Elian? — n.n.) pentru Universitate, dar i-a rămas lui (. . .).

Ani și ani ne-am văzut zilnic, dar zilnic. Mi-a cerut multe lucruri pentru Liga Culturală și altele. I-am făcut modelul timbrelor universitare, care s-au vîndut în valoare de o sută nouă milioane lei, cu care a reconstruit Universitatea din București și pentru care mi-a mulțumit oficial într-o scrisoare publicată în ziarul „Neamul Românesc". Mi-a mai scris și dedicație cu mulțumiri pentru binele făcut Universității pe o carte a sa de amintiri de călătorie în America. Pe atunci era prim-ministru, ceea ce nu l-a împiedecat să mă primească acasă zilnic. Tot ce am lucrat pentru dînsul a fost în mod absolut prețios. Tot atunci am făcut modelul noului tip de Diplomă de Bacalaureat, care diplomă mi-a fost onorată în bani de profesorul (D.) Gusti, urmaș la Ministerul Cultelor și Artelor și al Instrucțiunii Publice, după ce i-am făcut și acestuia un portret în ulei (. . .), adică după plecarea din guvern a profesorului Iorga".

(Scrisoare din 1 aug. 1985, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LXIV, doc. 7047, f. 407 r. — 408 v.).

II ION COCIU, profesor, pensionar, București: „Cu adîncă emoție și deosebită sfială pășesc, — ori de cîte ori se ivește prilejul de a trece prin Vălenii de Munte —, pragul casei în care a trăit și a creat opere nemuritoare în decurs de peste trei decenii, savantul Nicolae Iorga.

S-au scurs aproape șase decenii de la data cînd, pentru prima oară, am apărut în fața genialului profesor.

Tînăr absolvent al Școlii Normale „Costache Negri" din Galați, am fost recompensat, — ca șef de promoție —, cu deosebite premii: un cupon de trei metri stofă pentru un costum civil, două cupoane pentru pînzeturi, un plic cu 600 lei din partea comitetului școlar, un pachet cu operele complete, în franțuzește, ale lui J. J. Rouseau și ale lui Molière din partea Consulatului francez, fiind considerat ca cel mai „franțuzit" dintre elevii clasei și un alt plic cu o bursă de 1200 lei pentru a participa la cursurile Universității Populare „Nicolae Iorga" din Vălenii de Munte, din partea Ligii Culturale, secția Galați. Acolo activasem ca reprezentant al școlii, ținînd și două conferințe; una despre poeții bucovineni, cu prilejul apariției volumului de poezii *Paharul blestemat* de G. Rotică și alta despre graiul și sufletul țăranului oglindite în literatura cultă și folclor, conferințe întocmite sub îndrumarea prof. dr. Aețiu C. Hogaș, publicist și scriitor, dascăl excelent și vrednic fiu al neîntrecutului scrii-

tor Calistrat Hogaș. Profesoara Margareta Caraman, sora directorului meu Emil Caraman, m-a și apostrofat (cred că în glumă): „— Mai lasă, Cociule, premii și pentru ceilalți colegi!"

În două săptămîni mi-am schimbat ținuta de școlar, mi-am agățat o stufoasă (...) lavalieră „à la Sadoveanu" și în dimineața zilei de 14 iulie 1925 am plecat spre Vălenii de Munte, însoțit de avocatul N. N. Leuguceanu, personalitate marcantă și președintele Ligii Culturale, secția Galați și de Dimitrie Țoni, secretarul acestei secții și secretarul general, apoi președinte al Asociației Generale a Învățătorilor din România și fost ministru al educației și învățămîntului.

In după-amiaza aceleiași zile am fost primiți de către profesorul Nicolae Iorga în biblioteca sa. O favoare rar acordată de profesor, dar nu mie, ci celor doi prieteni și apropiați colaboratori ai săi. Călduroase îmbrățișări, apoi D. V. Țoni, întorcîndu-se spre mine, care stăteam retras către ușă, mi-a făcut o scurtă prezentare (...). O privire scrutătoare, un zîmbet, un „da" și un „foarte bine" și o recomandare de cumințenie și punctualitate.

Eu, emoționat, am făcut cîțiva pași spre profesor și i-am mulțumit cu mîna întinsă. Surprins, savantul mi-a luat mîna într-a lui strîngîndu-mi-o cu căldură, dar și cu un zîmbet în care, — mai tîrziu mi-am dat seama —, că era și o doză de ironie (...), căci, mic și pirpiriu, eram, în comparațiie cu dînsu, înalt și cu respectabilă barbă, nițel cam caraghios.

Adresîndu-se, apoi, unui tînăr înalt și subțire, i-a spus să mă conducă la secretariatul Universității Populare. Era fiul său, Mircea, student, ajuns, peste ani, profesor la Institutul Politehnic din București (...). La secretariat am avut deosebita onoare, cinste și plăcere să cunosc pe doamna Ecaterina Iorga în anturajul unui grup de doamne și pe inginerul Ilie Ardeleanu, secretarul general al Ligii Culturale. Doamna Ecaterina Iorga, „Coana Catinca" îi spuneam cursanții, era sora profesorilor universitari Ion Bogdan, istoric și slavist renumit și Gh. Bogdan-Duică, scriitor și critic literar. S-a căsătorit cu Nicolae Iorga la 4 febuarie 1901, în Scheii Brașovului. Femeie cu înaltă cultură și aleasă bunătate, soție și mamă devotată, și-a crescut și educat cei patru copii (doi băieți și două fete) în cultul muncii și al dragostei de patrie, călăuzită fiind de cele scrise de soțul ei: „Cînd știi că numele-ți va trece la alții, nu ți-e iertat să-l transmiți cu pată și scădere. El trebuie să fie întreg și cinstit, adevărata avere lăsată acelora care nu vor moșteni decît aceasta". Colaboratoare apropiată, timp de patru decenii, la întreaga operă istorică și literară a soțului, ea îl substituia în treburile ce priveau corespondența, abonamentele, publicațiile, așa cum a făcut și în 1913, cînd soțul era plecat pe front, voluntar. „Și în împrejurările actuale, ca întotdeauna, — — îi scria la 1 iulie 1913 —, te torturezi, voind să faci tot mai mult, mai mult decît ți se poate cere". Gospodină neîntrecută, doamna Ecaterina Iorga era oricînd și în orice împrejurări gata să satisfacă nevoile de viață, cu totul deosebite, ale soțului ei, călător neobosit pe toate meleagurile pămîntului românesc și aproape pe toate meridianele globului. De multe ori o anunța cu două-trei zile mai înainte sau chiar în ajun că trebuie să plece la Roma, Paris, Londra, Atena și chiar mai departe, în

America (de multe ori l-a însoțit și dînsa) și să fie totul pregătit. Savantul avea o deosebită grijă de umbrelă, obiect permanent folosit, și de pălărie.

Menționez că am avut, apoi, prilejul să strîng mîna profesorului Nicolae Iorga abia peste șapte ani, deși eram prezent la Vălenii de Munte în fiecare vară, cînd eram deja organ de control în învățămînt și colaborasem cu două articole istorice la revista „Cuget clar". Între timp, răspunzînd rugăminților mele, onorase cu două articole scurte, dar substanțiale, paginile revistei ce-o redactam, „Izvor și viață" (....) Un dureros regret am: manuscrisele originale ale sfintei sale mîini, cu un scris mărunt, dar foarte citeț, mi-au fost furate și cu alte documente istorice, precum și cu o bogată și prețioasă colecție numismatică, în iunie 1940. De data aceasta am așteptat cu emoție și respect ca dînsul să binevoiască a-mi întinde mîna!

A doua zi, 15 iunie, deschiderea oficială a cursurilor. Toni mi-a reproșat nepolitețea mea din ajun de a fi întins eu mîna profesorului.

Atmosferă înălțătoare, entuziastă. Participare mare, sala de cursuri s-a dovedit a fi cu totul neîncăpătoare. Studentele misionare, în variate costume naționale, unele mai frumoase decît altele. Oaspeți deosebiți, din țară și din străinătate. Academicienii Ion Petrovici, Dimitrie Gusti, Simion Mehedinți, Ion Cantacuzino, Vasile Pârvan, Ion Simionescu, frații Lapedatu, Ion Borcea, Gh. Bogdan-Duică, Ioan Lupaș, Gh. Ionescu-Șișești, Nicolae (Nae) Popescu, apoi scriitorul Jean Bart (Eugeniu P. Botez). Acesta din urmă, amabil, m-a invitat, mai tîrziu, într-o seară de august 1930, să vizităm, cu automobilul său, sonda 160 de la Moreni, arzîndă. Fenomen magnific și, poate, unic. Apoi, Izabela Sadoveanu, inginerul George Balș, colaborator al inginerului Anghel Saligny la construirea podului de la Cernavodă, Onisifor Ghibu, Vasile Bogrea, profesor universitar la Cluj (...). Despre Vasile Bogrea, decedat în 1926, la numai 45 de ani, Nicolae Iorga avea să scrie: „S-a stins un om cum poate niciodată nu vom mai avea altul. Națiunea noastră a pierdut o comoară. Era cel mai învățat dintre români. Era un neîntrecut vorbitor și un profesor fără pereche. Era un caracter vrednic de vremile antice!" Mai erau prezenți la acea deschidere scriitorul Apostol D. Culea, poeții Ion Buzdugan și C. Buzdugan — Galați, D. Munteanu — Rîmnic și tinerii discipoli ai profesorului Iorga: Aurelian Sacerdoțeanu, doctor în istorie, viitor profesor universitar, director general al Arhivelor Statului și director al revistei „Hronicul" și Victor Brătulescu, secretarul Comisiunii Monumentelor Istorice, specialist în istoria artei vechi românești, ambii mult apreciați și simpatizați de savant.

O figură aparte, interesantă și originală, a fost povestitorul Ion Dragoslav. Acesta s-a autocazat în clopotnița Mînăstirii Vălenilor, spre spaima stăncuțelor și bufnițelor, atrăgîndu-și, pentru acest fapt, ironiile usturătoare ale profesorului și hazul cursiștilor.

Erau de față și oaspeți de peste hotare. Un grup de studenți francezi în frunte cu vestitul bizantinolog Charles Diehl, autorul *Figurilor bizantine* (2 vol.) și a volumului *Călătorii istorice și de artă*, traduse și în românește, apoi delegați din Italia, Cehoslovacia, Polonia, Jugoslavia. În anii următori s-au perindat prin Vălenii de Munte ziariști și publiciști din Spania, Anglia, Turcia, Grecia, Franța, Statele Unite ale Americii, apoi

domnișoara Elena Văcărescu, geograful Emmanuel de Martonne, profesorii Bottinelli și Gasque, cehul Jaroslav Müller.

În vara anului 1926, în prima jumătate a lunii august, un mic grup format din studentele misionare Viorica Panaitescu și Sofica Lefter, profesorul Vasile Oprescu și subscrisul (I. C. Cociu — n.n.), conduși de doctorandul, atunci, în istorie Aurelian Sacerdoțeanu, am plecat cu rucsacurile în spate, într-o drumeție: Vălenii de Munte, Mîneciu, Cheia, cu punct final Nereju din ținutul Vrancei. Aurelian Sacerdoțeanu avea unele treburi importante la Brașov, unele sarcini din partea Profesorului la Schitul Lepșa și în cîteva așezări vrîncene. La cabana „Alexandru Vlahuță" de la poalele Tigăilor Ciucașului am făcut primul popas de noapte. Dimineața, pe un splendid timp, am pornit spre pasul Brutocea. Pentru mine a fost întîia oară cînd treceam, pe jos, Carpații. Mai tîrziu, peste ani, ca geograf, am făcut, apoi, zeci de drumeții, cutreierînd Carpații, de la Porțile de Fier pînă la Prislop, vîrful Stogu și Valea Putilei și a Ceremușului. Colegele misionare ne-au părăsit, făcînd cale întoarsă spre Cheia. Prin Săcele am sosit la Brașov. Am vizitat Biserica Neagră, am urcat Tîmpa și am zăbovit mai mult la Schei, la muzeul și biblioteca de lîngă biserica „Sfîntul Nicolae", cu multe, interesante și importante obiecte și documente, de pe care Aurelian Sacerdoțeanu și-a făcut extrase, necesare apropiatului doctorat în istorie. Brașov-Covasna, cu trenul, iar de aici, pe cursul Zăbalei, pe poteci, prin păduri de fagi și apoi de brazi, pe la poalele Vîrfului Lăcăuți, am dormit la stîni, pînă la izvoarele Putnei și Schitul Lepșa, pentru odihnă. Splendide condiții, iar schitul loc ideal de reculegere și meditație! Coborîm pe Valea Putnei prin Mera și popas cu largă și caldă ospitalitate la Tulnici într-o splendidă gospodărie vrînceană, la Ion Ionașcu, coleg de facultate cu Aurelian Sacerdoțeanu, doctornad în istorie și el, atunci, azi doctor docent în istorie și doctor în litere și filozofie, profesor universitar cu numeroase și importante lucrări de specialitate. Prin Bîrsești, Paltin și Năruja, sosim la Nereju. Aici ne încadrăm, vremelnic, în echipa monografică a Institutului Social Român, îndrumată de profesorul universitar Dimitrie Gusti și a colaboratorilor săi: Henri H. Stahl, coordonatorul monografiei întocmită aici, *Nerej — un village d'une region archaïque, monographie sociologique* (București, 1939, 3 vol.), Traian Herseni, sociologul de azi, profesorul Iorgu Stoian și Stanciu Stoian, apoi folcloriști, geografi, medici, agronomi etc. Și aici, ca și la Vălenii de Munte, atmosferă plină de entuziasm și de conștiincioasă muncă. În opera sa *Vrancea și vrîncenii*, Nicolae Iorga spunea: „Peisajul are un suflet al lui, ce se cere descoperit, respectat (...). Trebuie să-și dea seama cineva că și ținuturile au sufletul lor de care nu e bine să te atingi, căci sufletul distrus nu se poate pune la loc (...)".

Ne-am reîntors la Vălenii de Munte cu două zile înainte de închiderea cursurilor care se făcea cu o frumoasă serbare și, apoi, cu o excursie în țară și chiar în străinătate: Italia, Franța, Cehoslovacia etc., sub directa conducere a Profesorului, tot dînsul conducînd, de cele mai multe ori, și excursiile de la sfîrșitul săptămînilor la Slănic, Cheia, Mîneciu, Suzana, Zamfira, mînăstire pictată de Grigorescu, care era menită să fie loc de odihnă veșnică pentru întreaga familie Iorga și locuri istorice ca Tabla Buții, Ogretin etc.

La lecțiile (cred că e cea mai nimerită denumire, în loc de cea de conferințe sau prelegeri), pe care Profesorul Nicolae Iorga le ținea la Universitatea Populară din Vălenii de Munte, nu venea nici cu planuri, nici cu note, ci în expunerea sa se baza pe întregul și uriașul său bagaj de cunoștințe și pe memoria sa fenomenală. Un exemplu: vorbind despre romanul istoric a recurs și la romanul *Război și Pace* al lui Tolstoi. A caracterizat pe Napoleon, pe țarul Alexandru I, pe generalul Kutuzov, pe prințul Andrei, pe Petre Bezuhov, pe Natașa Rostova și pe alte personalități ale epocii în creionări de o precizie uimitoare cu autorul, mărturisind, totodată, că a citit acest roman, în franțuzește, cu aproape patru decenii în urmă. Eu, care citisem romanul cu abia vreun an în urmă, am rămas uimit, dar și entuziasmat de memoria extraordinară a savantului (. . .)".

(Scrisoare din 12 ian. 1985, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LXI, doc. 6407, f. 54—66).

III GHEORGHE HRUȘCĂ, profesor, pensionar, Vlădeni, jud. Botoșani. „Era în 1918. Un soldat aflat cu unitatea sa de grăniceri în sat la noi (Merești — Suceava — n.n.), mi-a dat o carte groasă de istorie. El o salvase din biblioteca Liceului „Laurian" din Botoșani, cînd ajutase la stingerea unui incendiu. Era un manual de istorie de Nicolae Iorga. Nu știam carte. Mă uitam la poze (. . .). M-am grăbit să învăț a citi, pentru a ști ce spune în ea. Cînd mă duceam cu vitele o luam în trăistuță. Mă tot gîndeam cum aș face să cunosc pe acest învățat (. . .). Am ajuns atunci la Universitatea din București și în situația de a audia cursurile Profesorului Iorga (. . .). În cursul anului universitar 1937—1938 a absentat o oră. La ora următoare ne-a informat: „Am terminat *Istoria Românilor* în zece volume. E o lucrare care m-a zdrobit. Astăzi, facem două ore, să nu zică statul că m-a plătit degeaba!" Am stat două ore, deși am pierdut o lecție de limba italiană (. . .).

Cînd aveau loc evenimente politice, numărul studenților ascultători creștea ,căci profesorul Iorga lua cumva vorba ca să ne spună ce se mai plănuiește de către organele de stat ale timpului. În ce privește educația (. . .), remarc disciplina la lecții, o liniște de mormînt, hainele în cuier, nu agățate pe la geamuri, o atmosferă de lucru, de creație. Făcea frumoase paranteze, dar noi le comentam și rîdeam în recreații. La colocvii cerea ca și studentul să-și spună părerea personală. Ne îndemna să scriem, să notăm, să publicăm, că se uită și e păcat să se piardă date importante (. . .). În cariera mea didactică am folosit pe larg cele văzute la cursurile profesorului Nicolae Iorga (. . .).

A trecut în legendă o întîmplare pusă pe seama marelui savant. Nicolae Iorga preda despre năvălirea barbarilor. Venise un tînăr străin să vadă atmosfera de lucru, ambianța la lecțiile renumitului „doctor honoris causa" al atîtor universități. Făcuse imprudența să ia un ziar și să-l răsfoiască. Iorga a spus că popoarele barbare sînt acele popoare care au dat foc ,care au arc etc., barbari au fost aceia care au distrus . . ., barbar este care citește ziarul, cînd el ține cursul . . Din cîțiva pași a fost la el și i-a înhățat ziarul. S-a calmat, cînd a aflat că-i străin, altfel îl înșfăca (. . .)".

(Scrisoare din 19 mart. 1984, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LV, doc. 5596, f. 385—386 v.).

„Se știe că Iorga a înființat Liga Culturală pentru trezirea conștiinței naționale românești și ca răspuns la pornirile de maghiarizare din Transilvania. După formarea statului național unitar român, Liga și-a continuat activitatea. Una din laturile activității era și învățarea dansurilor naționale.

Localul era pe malul Dîmboviței, iar instructor era învățătorul G. Popescu — județ. Numărul dansurilor se ridica la 70 (. . .). Mă lua și pe mine la repetiție (G. Popescu-Județ — n.n.) și din 70 de dansuri era ce alege. Ca tînăr învățător, mă simțeam atras spre această ocupație. Profesorul Iorga se interesa și mai dădea pe la noi, ne întreba cum mai merg lucrurile și ne îndemna să ne perfecționăm la această nobilă activitate românească (1936—1938). Noi îl asiguram că nu uităm că sîntem români, iar el zîmbea și-și netezea barba-i respectabilă".

(*Scrisoare din 27 mai 1984*, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LVI, doc. 5843, f. 235).

IV C. LODOVESCU, diplomat în științe juridice și economice, pensionar, București: „A prezenta momente din expunerile de la catedră, sau de la estradele marilor așezăminte de cultură de la care a conferențiat acest ilustru reprezentant în mai toate domeniile culturii noastre, pe care l-am urmărit ca profesor, conferențiar, literat, dramaturg, om de artă, filozof și, bineînțeles, istoric, ar fi, cred, o încercare care nu ar adăuga prea mult, sau ar trunchia tot ceea ce s-a scris — deosebit de amplu și complex — despre această personalitate prin o sumedenie de alte mari personalități în domeniile amintite, și printre care umila mea persoană este departe de a se număra (. . .).

1. Cu ocazia aniversării jubiliare a promoției mele, 1932—1936, a Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, am scris într-un volum închinat acestui moment un mic articol intitulat *Mic hronic aniversar de la Nicolae Iorga citire*, în care, printre altele, am introdus o stenogramă găsită în „Fondul N. Iorga" de la Institutul de Istorie Universală cu același nume în ortografia și în punctuația profesorului. Iată cum sună această amintire de la sărbătorirea primilor 20 de ani de existență ai Academiei Comerciale (1913—1933), așezămînt de înaltă cultură, pentru a cărei înființare N. Iorga, împreună cu alți iluștri profesori ai vremii, a militat cu totală dăruire: „Fără așezarea noastră în punctul de legătură comercială, fără rostul nostru de sector intermediar, nu ar fi existat decît prea puțin din viața istorică românească, nici gospodăria noastră națională cu strălucitele biserici de piatră și ruinele mîndrelor palate . . . , nici civilizația noastră originală, contopind în forme proprii cugetarea latină cu cugetarea greco-slavă și arta Apusului, cu ornamentul asiatic, cu cultura bizantină, nici statele noastre (. . .), n-ar fi existat fără această fatalitate geografică (. . .). De aceea, am considerat ca o imperioasă necesitate existența instituției dumneavoastră (. . .) de învățămînt superior economic.

2. De la o serie de excursioniști, care au făcut „Turul marilor capitale ale Europei", dețin amănuntul că la Upsala — Suedia s-au aflat în sala de festivități a Universității, unde savantul român Nicolae Iorga

fusese invitat să conferenţieze despre istoria acelei ţări. Organizatorii aranjaseră ca profesorul Iorga să aibă un traducător, care să prezinte în limba suedeză cele expuse de conferenţiar, traducător care se afla în primele rînduri ale sălii, lucru de care fusese anunţat conferenţiarul.

Odată cu mulţumirile pe care N. Iorga le-a adresat organizatorilor pentru această măsură, el a rugat pe traducător să rămînă pe locul său în sală, pentru ca apoi să-şi prezinte conferinţa într-o perfectă limbă literară suedeză „motiv pentru care, pe lîngă conţinutul conferinţei, asistenţa s-a ridicat în picioare şi l-a aplaudat pe N. Iorga mai bine de cincisprezece minute. Nici nu se putea altfel, căci din datele cunoscute N. Iorga cunoştea perfect limbile latină şi elină, vorbea şi scria în multe limbi străine: franceză, germană, italiană, engleză, spaniolă, portugheză, daneză, olandeză, norvegiană etc. (. . .)".

V. CONSTANTIN PAVEL, prof. univ. dr., pensionar, Bucureşti: „Incontestabil, Nicolae Iorga a fost o personalitate uriaşă, care a dominat cultura românească a vremii sale. Era înzestrat cu o capacitate intelectuală de excepţie, memorie fenomenală, putere de muncă ieşită din comun, mare pasiune pentru studiu. Desfăşura o continuă activitate intelectuală. Nu putea fi văzut decît citind, scriind sau vorbind. Nu s-a ocupat numai de istorie, ci de toate domeniile, publicînd, pe lîngă nenumărate lucrări cu caracter istoric, studii de critică literară, poezii, drame, articole de gazetă. Redacta revista „Neamul Românesc" şi altele. Se impunea şi prin statura sa fizică: era înalt, avea barbă mare şi purta adesea o umbrelă. Era mare orator, patriot înflăcărat, neîntrecut povestitor. Şi-a atras multe rivalităţi pentru critica sa necruţătoare.

Se bucura de mare faimă şi peste hotare. Universităţi renumite îl invitau să ţină conferinţe şi-i acordau titlul onorific de „doctor honoris causa.

Pe timpul cînd studiam la Paris, în anii 1930—1932, am studiat conferinţele pe care Nicolae Iorga le-a ţinut în acei ani la Sorbona. Asistau cei mai de frunte intelectuali ai oraşului-lumină. Era prezentat în termeni foarte elogioşi şi mult aplaudat de auditori. Am avut prilejul să asist şi la ceremonia decernării titlului de „doctor honoris causa" conferit de Sorbona marelui savant Nicolae Iorga. A fost primul dintre cei şase savanţi mondiali, chemaţi să primească acelaşi titlu în aceeaşi şedinţă. I s-au cîntat arii româneşti în semn de cinste deosebită şi pentru faptul că Nicolae Iorga deţinea atunci şi înalta funcţie de prim-ministru al României.

Invitat să conferenţieze despre patriarhul Ciril Lucaris la Facultatea liberă de Teologie Protestantă din Paris, profesorul Iorga mi-a spus cînd l-am întîmpinat, că trebuie să-mi însuşesc cît mai bine limbile clasice (. . .).

Am avut prilejul să-l admir nu numai ca mare savant şi mare orator dar şi ca un strălucit „causeur" în convorbirile pe care le întreţinea înainte şi după conferinţe cu auditorii într-o limbă franceză curentă şi plină de cuvinte de duh.

Pe Profesorul Nicolae Iorga nu-l pot uita nici pentru că, în calitate de rector al Universităţii din Bucureşti, într-un cadru festiv de pre-

miere a celor mai silitori studenți, mi-a dăruit și mie multe din lucrările sale tipărite, pe care le păstrez cu cinste în bibliotecă și în memoria mea.

Mai presus de toate, îi datorez o bună amintire și recunoștință, pentru că, în calitate de președinte al comisiei de burse pentru străinătate, cuvîntul lui a atîrnat greu în hotărîrea comisiei de a-mi aproba o bursă de studii la Paris, în valoare de 800 franci lunar, numai pe baza certificatului de studii, bursă care am beneficiat timp de doi ani și care mi-a dat astfel condițiile necesare pentru completarea studiilor mele în străinătate".

(Scrisoare din 25 iul. 1985, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LXIV doc. 7036, f. 390—394).

VI ION LARIAN POSTOLACHE, scriitor pensionar, București,

„La București cădea sub gloanețele cîtorva legionari primul-ministru Armand Călinescu, apoi în aceeași noapte regele Carol al II-lea a ordonat prefecților tuturor județelor să execute cîțiva tineri, pe care apoi să-i spînzure în piețe. Sinistru spectacol! Tot în zilele acela, dinspre nord, s-au năpustit în mașini sau în trenuri lungi de marfă, mii de polonezi, fugind dintr-o țară invadată de trupele germane. Zeci de mii de ostași în niște uniforme ciudate, civili, femei frumoase arborînd toalete, blănuri și bijuterii, au invadat toate orașele României. Se vindeau țigări, bijuterii și automobile, cîrciumile, restaurantele și hotelurile erau pline de fugari, apoi într-o seară niciun dezcazarmat n-a mai plecat acasă, pentru ca la miezul nopții să ne îndreptăm, cu caii la mînă, spre rampa militară, unde ne-am înghesuit într-un tren de vite, cîte șase oameni și șase cai într-un vagon. Ne-am culcat printre copitele cailor, pe cîte un braț de paie, apoi, într-un tîrziu, am simțit roțile trenului care pleca undeva spre nord, acolo de unde veniseră polonezii. Printre lacrimile care îmi umpluseră ochii am văzut luminile orașului Focșani cum se ștergeau în depărtare, iar eu am adormit cu gîndul la frumoasa poloneză blondă, pe care o cunoscusem în acele zile în grădina publică. Student, mă simțeam stăpîn pe viața mea, pe destinul meu. Și tinerețea care cînta veselă în străfundul inimii mele! Profesorii, mulți dețineau dregătorii înalte în ierarhia statului, erau nume cunoscute. La cursul de Economie politică doi cunoscuți economiști: Virgil Madgearu și Victor Slăvescu; Ion Răducanu, expert în probleme financiare, Dumitru Murărașu, în istoria literaturii române vechi, Victor Tufescu la geografie, împreună cu N. Al. Rădulescu, pe care-l avusesem la Liceul din Focșani încă din clasa a II-a, iar la istorie pe Gheron Netta și Nicolae Iorga, iar poetul Petre Strihan la drept administrativ. Părerea mea de rău a fost că Iorga preda în seria A—L, iar Gheron Netta la seria M—Z. Deci, am devenit studentul lui Gheron Netta, însă regulat, sîmbăta, eram nelipsit de la cele două ore ale lui Iorga.

Pînă la sfîrșitul lui iunie am ascultat prelegerile lui Nicolae Iorga, în fiecare sîmbătă, nelipsit, de la orele zece la douăsprezece.

Cam pe la orele zece și cinci ori și zece venea omul de serviciu și anunța: „— Vine domnul profesor Iorga!" Apoi, imediat, se auzea glasul Profesorului cu acel „rhr" caracteristic, spunînd, încă înainte de a intra în amfiteatru:

„— Dhrați studenți, așha cum vă spuneam și lecția threcută, rhelațiile comerhciale cu Constantinopolul în preajma anilor... se prezentau cam astfel". Și pentru a ilustra activitatea diplomatică a domnului care „îl thrimisese la Constantinopol pe cuthare boierh, care aveo o soră căsătorhită cu un demnitar ghrec, cahre, la rîndul lui ehra în foarhte bune rhelații de phrietenie cu ambasadohrul Fhranței la orha aceea, care ehra domnul de..., cahre avea o cumnată cahre era nepoata de frate a ministhrului..., cahre, la rîndul lui, ehra îndhrăgostit de o fhrumoasă doamnă de onoahre a sultanei Validé. Și aici, vă rhog să-mi dați voie să fac o pahranteză...", după care urma cu naturalețe: „— Aici, încheiem pahranteza..." și continua cu precizie și claritate ideia pe care o lăsase cu cîteva minute mai înainte. După o scurtă bucată de timp iarăși anunța o nouă „pahranteză", făcînd o lungă incursiune în contextul subiectului după care revenea la matca ideii centrale, pentru ca apoi să anunțe iar o nouă paranteză.

Trebuia să fii foarte atent, ca să poți urmări comunicarea Profesorului, fără să te rătăcești în labirintul de paranteze și adaosuri, pe care le lipea și le adăuga fără încetare. Odată, văzînd numărul imens de nume proprii cu care jongla în nu știu care lecție și îndoindu-mă că cineva ar fi putut înmagazina un întreg panteon de personaje, m-am apucat să urmăresc în cursul său, tipărit, marele număr al acestora. Spre stupefacția mea, nu numai că toate personajele erau acolo, toate, dar și ordinea lor era riguros respectată. Cîteodată avea ceva de răfuit cu cîte un contemporan al său și atunci făcea iarăși o paranteză, făcea portretul ridicol fie al unui ministru, fie al unui adversar politic, cu care se înfruntase în parlament.

Era cunoscut în epocă duelul de pamflete între Iorga și Arghezi, care a durat ani de zile, duel care a angajat adversari și de o parte și de alta. Iorga îl ataca pe Arghezi, demascîndu-l în paginile „Neamului Românesc" ca stricător de limbă, numindu-l „Porcofonie", aluzie la numirea călugărească, iar Arghezi îl ridiculiza pe Iorga, folosind împotriva lui toate epitetele arsenalului arghezian.

Cînd, în 1931, Iorga și-a făcut propaganda pentru alegeri, a avut inspirația să tipărească afișe, prin care solicita votul alegătorilor și în limbile naționalităților conlocuitoare.

Pe Arghezi l-a amuzat cel mai mult afișul în limba idiș.

Pe coperta „Biletelor de papagal" era reprodus afișul electoral ce încadra cu caractere iudaice poza Profesorului, după care urma comentariul pesiflant. După ce vorbea de fotografia de pe afiș, care spunea Arghezi, fusese retușată la perciuni, ca să semenea mai bine a evreu și să spună cu admirație Rașela: „Deja așa un bărbat am visat!" îl acuza pe Iorga, care în tinerețe fusese antisemit, iar acum se adresa confidențial evreilor în limba idiș, șoptindu-le la ureche, gîdilat la nas de un perciun roșcat, confidențe din neînțelegerile evreilor cu românii. Și, continua Arghezi, am arătat afișul vecinului meu, domnul Marcu, tinichigiul, care, după ce l-a citit, frapat de abundența lui „care", de care domnul Iorga n-a putut scăpa nici în limba idiș, ar fi spus: „— Dacă domnul Iorga mai studia încă șase luni limba idiș, ar fi ieșit „jenial".

Tot în perioada aceea, N. Georgescu-Cocoș, administratorul ziarului „Neamul Românesc", a publicat și el o carte de parodii după Arghezi, carte ce era ilustrată de caricaturile lui Neagu Rădulescu și cu citate din articolele Profesorului. Volumul n-a avut succes în epocă, însă între Arghezi și Neagu Rădulescu s-a pornit o rafală de pamflete cu scînteieri de-o parte și de alta, căci și Neagu era un pamfletar agresiv.

Firește, Arghezi nu-i putea ierta lui Iorga ajutorul pe care i l-a dat cînd, după primul război mondial, l-a scos de la Văcărești, implicat în procesul de trădare al ziariștilor care colaboraseră la gazeta lui Al. Bogdan-Pitești. Arghezi, împreună cu Bogdan-Pitești, cu Slavici, cu D. Karnbat și alții au scos o gazetă, „București", cu banii oferiți de legația germană, ca să facă propagandă și să creeze un curent de simpatie filo-german în România. Întemnițați la Văcărești, urmau să fie condamnați dar Iorga, folosindu-se de marea influență pe care o avea la Palat, a reușit să obțină clemența regală pentru ziariștii trădători. Oricît ar părea de paradoxal, dar Arghezi asta nu putea să-i ierte lui Iorga.

Mi-a rămas în minte o scenă de la o oră de curs, cînd, alături de colegul meu din seria A—M, Dragomirescu Mihai, cel pe care cititorii îl cunosc sub numele de Mihu Dragomir, cînd Iorga a intrat în amfiteatru, radios, strălucind de bucurie, ținînd să ne împărtășească marea veste ce se abătuse asupră-i.

„— Dhragi studenți, înainte de a începe phrelegerea de astăzi, țin să vă împăhrtășesc și vouă o mahre bucurie pe cahre am avut-o noi, academicienii. Aseahră, majestatea sa, rhegele, a avut bunăvoința de a semna dechretul phrin cahre ni s-a aprobat unifohrmele de cehremonie, pe cahre le vom puhrta la ocazii festive noi, academicienii. Phrin uhrmare, la fel ca academicienii fhrancezi, vom puhrta bicohrn de amihrali și un fel de hredinglotă cu fihreturi de auhr".

Era în expresia ochilor și în felul radios cu care își mîngîia barba, o bucurie copilărească, care îl copleșea. În clipa aceea marele dascăl nu bănuia că această bucurie nu va mai ajunge pînă la el și că uniforma pe care o aștepta n-o va îmbrăca niciodată. La fel ca și uniforma Frontului Renașterii Naționale, pe care Carol al II-lea îmbrăcase funcționarii și pe care Iorga s-a grăbit s-o îmbrace printre cei dintîi.

De alături, colegul meu Mihu Dragomir îmi șoptea: „Dacă regele o să spună într-o zi că academicienii să umble călări, Iorga o să fie primul care o să vină cu pinteni și cu cravașă!"

Sînt cunoscute în epocă șarjele împotriva lui Iorga făcute de marele ghiduș al vremii, Păstorel Teodoreanu. Acesta, în 1931, pe cînd Iorga era prim-ministru, a publicat o broșură de epigrame la adresa lui intitulată *Strofe cu pelin de mai, contra Iorga Nicolai.*

Ciudat este că avocatul Osvald Teodoreanu, tatăl lui Păstorel și al lui Ionel, era șeful organizației iorghiste din Iași. Dar asta nu l-a împiedecat pe Păstorel să-l ironizeze pe Iorga. Cartea a apărut în librării, s-a vîndut repede și pînă să se dezmeticească Profesorul, aproape că s-a epuizat.

Prefecții au primit ordin ca s-o confiște, dar pînă s-au mișcat comisarii, mai rămăseseră prin librării doar cîteva exemplare. Supărat, Iorga a vrut să-l dea în judecată pe autor, dar s-au găsit binevoitori, care s-au dus la el, rugîndu-l să-l ierte, că n-a vrut să-l supere, dar așa e Păstorel.

măscărici, și că na avut intenția, Doamne ferește, să-l jicnească, ci că dimpotrivă, îl iubește foarte mult, dar ăsta e el. În plus, ce impresie ar face procesul la Iași, unde tatăl lui, conu Osvald, e șeful organizației de partid al domnului Iorga.

„— Și spui că „măgharul" ăsta mă iubește?

— Da, domnule Profesor. Și vă admiră enorm.

— Atunci de ce a schris pohrcăhriile alea?

— Tocmai din dragoste, domnule Profesor. Așa obișnuiește el să-și arate admirația.

— Adevărat, dhragă?

— Vă jur, domnule Profesor.

După cîteva zile de gîndire, Profesorul s-a lăsat înduplecat.

— Totuși, threbuie să-mi dea o satisfacție. Știi ce, duminecă am invitați la masă. Să vină și el la ora 1 și față de ei să-mi ceară scuze.

— Păstorel, auzi ce spune Iorga, i-a zis binefăcătorul, care intervenise, că să te duci duminecă la ora 1 și față de invitații lui să-i ceri scuze.

— Bine, mă duc.

Numai că ce i-a dat în minte lui Păstorel! Duminecă, îmbrăcat elegant, cu melon pe cap, s-a prezentat acasă la Iorga, fix la ora 1. A sunat și i-a deschis femeia de serviciu.

— Pe cine să anunț?

— Păstorel Teodoreanu.

— Domnule Profesor, a venit domnu' Păstorel Teodoreanu.

— Bine, dhragă, spune-i să inthre.

Apoi, adresîndu-se invitaților, le-a explicat:

— Ăsta-i obhraznicul ăla cahre a schris bhroșura cu epighramele acelea împotriva mea. Vine să-și ceahră scuze, să-l iehrt, măgahrul!

Invitații așteptau curioși să-l vadă pe Păstorel cerîndu-și iertare lui Iorga. Majoritatea citiseră placheta și așteptau nerăbdători.

Păstorel a intrat senin, a salutat grav publicul, apoi a întrebat cu glas tare:

— Vă rog, aici stă domnul doctor Göldenberg?

Masa a rămas uluită, iar Profesorul a replicat:

— Nu, dhragă, aici stau eu, phrofesohrul Iohrga!

— Da?! Atunci, vă rog să mă scuzați!"

Și a plecat, salutînd solemn comesenii.

Era în luna martie 1940. Erau niște zile călduțe de primăvară, cu soare strălucitor pe zăpada obosită, în înalturi se presimțea venirea păsărilor dinspre miază-zi, iar pe trotuarele ce începuseră să se zvînte treceau pașii domnișoarelor adolescente de atunci și peste toate, adierea mirezmelor arborilor ce se trezeau. Apăruseră pe bulevarde ghioceii și mărțișoarele. Sfintele mirezme ale unei primăveri de neuitat... Era într-o sîmbătă, dimineața, cam pe la ora opt, din primăvara aceea unică, în albumul tinereții mele, cînd mai leneveam în camera mea de student, așteptînd să se facă ora nouă și jumătate, ca să plec la prelegerea lui Iorga, cînd soneria a zbîrnîit timid sub o mînă nesigură. Am deschis și, vestitor al unor zvonuri provinciale, tata.

— „Tu n-ai cursuri azi?

— Ba da, dar am ore de la zece".

Și după ce l-am despovărat de bagaj, — cîte bunătăți nu-mi trimisese mama de la Focșani, — i-am spus:

„— Azi e sîmbătă, am ore de la zece la douăsprezece, am istoria cu Iorga.

— Cu cine?

— Cu Iorga.

Tata m-a privit cu neîncredere.

— Dacă vrei, te iau și pe dumneata să-l asculți!"

Și, după ce ne-am ospătat din lucrurile aduse, l-am dus și pe tata, cu toată neîncrederea și ezitările lui, la Academia Comercială.

Și așa se făcea că tata, tîmplarul Postolache Dumitru, de la Fabrica de mobilă din Focșani, a ajuns să-l audieze pe marele Nicolae Iorga în amfiteatrul I de la Academia de Comerț. Cred că inima bătrînului meu tată i se făcuse mică în pieptul lui de provincial modest, care mai fusese în București o dată, în 1912, cînd a venit cu ocazia milităriei.

Cînd Iorga s-a vestit pe culoare, noi ne-am ridicat cuviincios, stînd așa pînă ce Profesorul, cu un gest scurt al mîinii, ne-a făcut semn să ne așezăm. Și glasul lui depăna nume și întîmplări petrecute demult, în veacuri, făcute scrum sub vitregia vremii. Tata a stat sfios cele două ore, aproape neclintit, ascultînd, uimit.

Iar cînd, reîntors acasă, în tîrgul lui provincial, i-a povestit mamei, apoi vecinilor și tovarășilor lui de atelier de la fabrica de mobilă, cum a fost la București, unde fiu-său, care învață cu Iorga, l-a dus să-l asculte pe Profesor, atunci s-a simțit și el cineva.

Și mi-a povestit mama, că în toamnă, cînd prăpastia și-a deschis fioroasă tenebrele să-l cuprindă pe cel neîncăput de veacurile ce vor veni, tata a plîns ca la moartea unei rude.

Tata, întors în orașul lui, adusese din capitală un fir de istorie, un fir din clepsidra vremurilor: chipul marelui cărturar răsfrînt în ochii unui om simplu, unde avea să rămînă, pînă ce și el s-a dus ca să se facă iarbă, în 1966, în cimitirul din Otopeni.

A venit luna iunie, era tot așa o zi de sîmbătă și ultima oră de curs a Profesorului.

Trecuse de ora zece, noi așteptam să auzim glasul omului de serviciu cu acele cuvinte care ne umpluseră de sfială vreme de cîteva luni: „— vine Domnul Profesor Iorga!", care-i vestea prelegerea.

Puțin mai tîrziu, a intrat o funcționară de la rectorat, care ne-a anunțat:

„— Domnul Profesor Iorga ține astăzi cursul la Institutul de Istorie din Șoseaua Kiseleff. Roagă pe domnii studenți care vor să-l audieze, să poftească la ora unsprezece acolo.

Ne-am îndreptat, grupuri-grupuri, spre Institutul de Istorie, unde, într-o sală, l-am așteptat pe marele dascăl. Lîngă mine, ochii albaștri ai colegei care îmi era dragă în primăvara aceea așteptau cuminți, alături de mine.

La terminarea cursului, Iorga a avut o sumbră previziune: „Și acum, domnilor studenți, fiindcă e ultima noastră întîlnire, vreau să-mi iau ră-

mas bun de la dumneavoastră și nu știu dacă ne vom mai revedea. Se vestesc vremuri cumplite. Poate că mulți dintre domniile voastre veți pleca pe front să vă apărați țara. Iar dacă domnul profesor Iorga nu va mai fi la această catedră, atunci să-l căutați prin cine știe ce cazemată, unde-l va încarcera nebunia domnului Hitler, care vrea să abată o catastrofă asupra Europei!"

Așa s-a sfîrșit ora de istorie a anului 1940 pentru studenții anului I al seriei 1939—1940. La ultima sa lecție a fost cutremurător. A avut viziunea sfîrșitului său tragic, care avea să-l întîmpine cîteva luni mai tîrziu".

(Scrisoare din 16 iulie 1986, Arhiva A. Stănciulescu-Bîrda, vol. LXVII, doc. 8239, f. 400—413).

VIII G. RUȘCANU, economist, expert — contabil, publicist, București: „Ca elev al Liceului comercial, în anii 1932—1939, profesorul de limba română, poetul simbolist Stamatiad, de cîte ori ne preda lecții cu subiecte istorice trecea în revistă și marii istorici ai poporului nostru, dintre care nu lipsea niciodată N. Iorga.

De cîte ori N. Iorga ținea o conferință la radio sau la o instituție (Academia Română, Sala Dalles, Ateneul Român, Liga Culturală ș.a.), profesorul Stamatiad ne anunța în clasă și ne recomanda cu căldură să participăm.

I-am ascultat în mai multe rînduri în acei ani verbul înaripat, plin de căldura patriotismului său fierbinte.

În anul 1939 am devenit student al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București. În această calitate îmi amintesc că profesorul N. Iorga ne-a predat o serie de lecții sub titlul general *Îndreptări noi în concepția epocei moderne.* Prima lecție ne-a predat-o între 17—31 octombrie 1939, deschiderea cursurilor în acel an fiind făcută mai tîrziu, la 17 octombrie, urmare celui de-al doilea război mondial, care se declanșase la 1 septembrie 1939.

Adunați cu toții în auditoriul maxim (sala cea mare a Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București cu băncile așezate sub formă de amfiteatru) așteptam înfrigurați sosirea profesorului Iorga. Eu eram așezat în banca cea mai din față cu un caiet mare, format din coli duble de petiție capsate,cu toc și cu cerneală, gata să scriu.

Nu mică mi-a fost mirarea cînd pe podiumul pe care era așezată catedra a fost adusă o măsuță și un scaun, care au fost așezate într-un colț al podiumului și la măsuță a trecut colega mea de an, Alexiu Alexandrina de la Ploiești (. . .). Mai tîrziu am aflat că Alexiu Alexandrina era și o bună stenografă, pe care Profesorul Iorga o cunoștea de la cursurile organizate de el la Vălenii de Munte. Și într-adevăr, pe baza stenogramelor sale, cursurile ținute de Profesorul Iorga au apărut publicate în „Neamul Românesc".

Imi amintesc și astăzi de prima lecție a Profesorului. Totdeauna mai înainte îl văzusem de la distanță. Acum îl vedeam de aproape. Era un om înalt, îmbrăcat într-o haină gri-închis, elegantă. Avea o față prelungă, netedă și o barbă respectabilă, bine îngrijită. Vorbea liber, fără să aibă nici o notiță în față. Avea o ținută dreaptă, o privire care cuprindea tot

amfiteatrul. Cu greu reușeam să urmăresc firul ideilor, avea fraze foarte lungi și făcea paranteze mari, ca să revină apoi la subiectul de bază (. . .).

Și astăzi retrăiesc emoția și satisfacția ideilor esențiale și mai ales forța previzionară a celor ce ne spunea N. Iorga atunci. El se exprima cam așa: „— Domnul Hitler vrea să mute capitala Europei la Varșovia! Domnul Hitler se înșeală! Fără îndoială că va păți și el ce a pățit împăratul bulgarilor, Gingis-han al tătarilor și Napoleon al francezilor, care s-au întins mai mult decît a fost forța popoarelor lor".

În acele momente, cînd diviziile germane culcau la pămînt state și popoare independente cu forța fulgerului, era greu de crezut ceea ce propoveduia profesorul. Eu notam plin de curiozitate și de temere. Mă străfulgera cîte un gînd de felul: „oare voi reuși eu să trăiesc?" în vîltoarea care ne amenința și pe noi atunci și „să verific dacă previziunile Profesorului se îndeplinesc?" Și am avut norocul ca bombele care mi-au ucis tovarășii de luptă în încleștarea cu salassiștii unguri și hitleriștii germani pe traseul Radna—Arad din septembrie—octombrie 1944 să mă ocolească în chip miraculos și astăzi să pot constata cu toată convingerea că marele Profesor a fost și un mare vizionar, aplicînd la studiul realităților din acea vreme „metoda istorică", pe care ne-a ilustrat-o în mod magistral la prima sa lecție (. . .).

La cursurile lui, pe lîngă studenți, participau și alți profesori ai noștri, colegi de profesorat cu N. Iorga. În permanență a participat, alături de noi la aceste cursuri și profesorul nostru de limba italiană, Carol Perussi.

Din iunie 1940 nu l-am mai văzut pe profesorul Nicolae Iorga (. . .).

În această tragică perioadă pentru poporul român a fost atinsă în mod criminal și viața marelui nostru profesor N. Iorga, care lupta cu arma științei sale, Istoria, să mențină în inima și sufletele românilor flacăra speranței într-un viitor mai bun pentru ei.

Aflarea veștii despre modul barbar în care a fost ucis acest mare om de cultură al neamului nostru a cernit sufletele tuturor foștilor săi studenții (. . .)".

(*Scrisoare din 10 iunie 1986*, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LXVII, doc. 8204, f. 346—360).

IX I. I. RUSSU, prof. univ. dr., Cluj-Napoca: „Pe marele nostru N. Iorga l-am cunoscut personal numai în timpul cînd eram student la Roma (Accademia di Romania) și la un congres de bizantinologie, tot la Roma. Era nu numai un veritabil uriaș al erudiției și istoriografiei universale, ci și o personalitate covîrșitoare, care te copleșea cu simpla lui prezență. Ar fi urmat să-l am mai aproape la École Roumaine en France, în Paris în 1940, dar acest an aduse dezastrul Franței, ca și al României, cu dispariția lui Iorga".

(*Scrisoare din 25 mai 1984*, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LVI, doc. 5839, f. 229 v.).

X STELA SERGHIE, prof., pensionară, București: „(. . .) Atunci, la sfîrșit de an școlar, cînd așteptam cu înfrigurare premiile și pe cel de-al șaisprezecilea anotimp călduros să-mi încălzească drumurile vacanței,

m-am trezit uimită, în mîini cu o carte a sa, *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Âge, conférences données à la Sorbonne*. Era printre alte cărți care formau frumosul pachet legat cu o panglică tricoloră, pe care l-am primit ca premiu în acel an. Cartea o păstrez și acum, fiind printre primele cărți de certă valoare, care începeau să înjghebeze biblioteca mea de mai tîrziu. Pînă atunci nu văzusem decît *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, în trei volume, tipărite în 1907—1909. În noua sa carte, pe care am citit-o cu nesaț, am descoperit o nouă lume, o lume a trecutului, cînd între încrîncenări și sîngerări, Apusul și Răsăritul durau drumuri de înțelegere și punți de pace. Atunci am simțit cu tot dinadinsul nevoia să-l cunosc pe omul care a scrutat tainele sutelor de ani, readucînd în fața mea crîmpeie din tumultul istoriei.

Acasă, tata ne vorbea de Iorga, mai cu seamă că fratele meu, Ionică, devenit mai tîrziu sculptorul Ioan H. Sârghie ,a fost coleg cu unul din fii distinsului savant la Școala Superioară de Arte și Meserii din București. Ionică a început să-i eternizeze chipul în sculpturile sale încă din 1912, cînd a dăltuit în lemn de nuc portretul savantului. Acest portret, operă din tinerețe a artistului Sârghie, are ceva deosebit, avînd un înțeles ascuns, un mesaj criptic, însă ușor de descifrat. E ramura de măslin, sculptată cu deosebită acurateță în spatele capului savantului, vorbind privitorilor de vocația de pace a celui imortalizat în filigrama de fibre a lemnului. Păcat că această operă adispărut fără urmă, destul de recent, la o expoziție de inaugurare a Ateneului „Spiru Haret" al liceului cu același nume (. . .).

Anul 1931 mi-a adus bucuria unei împliniri. L-am cunoscut pe Iorga. O întîmplare tot din acel an, în care fratele Ionică era cel implicat. Acesta prezentase comisiei Salonului oficial de artă plastică de la Dalles șase portrete sculptate în lemn, printre care unul era dăltuit în lemn de brad roșu: chipul lui N. Iorga. Fiind vorba de basoreliefuri portretistice, comisia cerea anumite rame cu care să se încadreze fiecare lucrare a sculptorului. Neavînd timp pentru realizarea ramelor cu mîna sa, Salonul oficial s-a deschis fără sculpturile lui Ionică.

Iorga, ministru în acea vreme, și-a făcut timp și a doua zi după vernisaj a venit la salon să admire noutățile și să le vadă, știind de lemnele dăltuite de Sârghie. Mare i-a fost mirarea și, nevăzîndu-le, cu toate explicațiile date de organizatorii expoziției, a ordonat închiderea ei, caz nemaiîntîlnit în analele artelor plastice românești (. . .).

Era tot în acel an 1931, eu fiind studentă și trăind în Căminul de studente al Universității din București. Nicolae Iorga, profesorul, istoricul și savantul împlinea șaizeci de ani. Am avut o frumoasă misiune atunci. Cineva din căminul nostru trebuia delegată să ducă cuvîntul de mulțumire al studentelor cu prilejul acestui eveniment (. . .). Colegele (. . .) m-au ales pe mine (. . .). Îmbrăcată într-un costum național, alături de alte colege de generație de la diferite facultăți, ne-am prezentat acasă în Profesorul Iorga. M-am emoționat cînd am văzut cît de multă lume se adunase în curtea lui și tot fețe simandicoase.

Nu mai știu cine a vorbit înaintea mea. Deodată m-am trezit față în față cu el, mai bine zis cu barba lui, căci ochii mei se opriseră acolo, neîndrăznind să tulbure privirile sale binevoitoare. Ce să spun! Bujorul era palid pe lîngă focul obrajilor mei. Totuși, încurajată de atmosfera acelor

clipe, am rostit cîteva cuvinte calde și i-am urat toate bucuriile lumii din partea studentelor și, bineînțeles, și din partea mea.

După această mare faptă, — era primul meu discurs public —, ar fi trebuit să-i înmînez un mic dar simbolic, un bibelou care întruchipa o bufniță, dar acest efort era peste puterile mele din acele momente. Știu că după rostirea ultimelor cuvinte mi-am ațintit privirile în pămînt, iar micuțul cadou l-am ascuns la spate. Noroc de sărbătorit, care m-a scos din încurcătură și încă foarte repede. Și acum îmi sună în urechi vorbele de atunci: „— Fetițo, ia să văd ce ai la spate? Ia te uită! Ce surpriză plăcută mi-ai făcut! E un cadou minunat, doar știi că simbolizează înțelepciunea și de asta avem nevoie mereu . . . !“ și mi-a luat rîzînd bibeloul de mînă. Toată asistența a aplaudat cu deosebită voioșie, iar el eram în al nouălea cer că ieșisem basma curată (. . .)“.

(Scrisoare din 23 sept. 1986, Arhiva Al. Stănciulescu-Bîrda, vol. LXX, doc. 8386, f. 41—43).

ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÎRDA

DEZBATERI

CÎTEVA PUNCTE DE VEDERE ÎN LEGĂTURĂ CU EVOLUȚIA SOCIETĂȚII AUTOHTONE ÎN EPOCA DACO-ROMANĂ TÎRZIE ȘI ÎN PERIOADA MIGRAȚIILOR

Continuitatea daco-romanilor la nordul Dunării este un fapt dovedit; cel puțin nici un specialist de bună credință nu o mai poate contesta. Prin urmare, în actualul stadiu al istoriografiei problemei, ni se pare legitim a dezbate aspecte legate de viața economică, populația, sau structurile sociale și politice[1], dincolo de înregistrarea cu precizie și probitate a noi dovezi ale continuității. Ceea ce ne-a determinat însă să abordăm o astfel de problematică au fost în primul rînd descoperirile din ultimii ani de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[2], care au dus la identificarea unor niveluri arheologice și a unor construcții care continuă în mod organic pe cele din epoca romană. Nu este vorba deci despre elemente de continuitate desprinse de contextul arheologic, despre descoperiri întîmplătoare, sau despre vechi săpături revalorificate, ci despre o locuire bine individualizată, dezvelită prin săpături sistematice și care permit în consecință reconstituirea nivelului de civilizație atins de societatea autohtonă în epoca daco-romană tîrzie și în perioada migrațiilor[3].

---

[1] Vezi E. Chirilă, N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275—380)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 123—154. Articolul nostru pornește de la concluziile acestui studiu și își propune să dezvolte unele idei, fără a mai considera necesară reluarea unor demonstrații deja făcute.

[2] Avem în pregătire un raport arheologic detaliat asupra acestor săpături, împreună cu I. Piso și M. Dawson.

[3] Inainte de a intra în miezul problemelor, sînt necesare cîteva precizări în privința terminologiei pe care o folosim. Astfel, credem că se poate renunța la conceptul de epocă „postromană" sau „postaureliană", întrucît, pe lîngă imprecizia referitoare la perioada de timp, aceasta, referinduse la evenimente politice, nu are o acoperire clară în realitățile arheologice. În domeniul structurilor, politico-administrative modificările esențiale se produc începînd cu mijlocul secolului III e.n. Diminuarea substanțială a circulației monetare și dispariția aproape completă a inscripțiilor ilustrează criza administrației romane, înregistrată amplu de sursele literare, ceea ce nu înseamnă că la nivelul culturii materiale fenomenul este similar (vezi mai pe larg M. Millet, *Whose Crisis? The Archaeology of the Third Century: A Warning*, în A. King și M. Henig (ed.), *The Roman West in the Third Century*, *BAR*. Int. Ser., 109, 1981, p. 525—530). Evenimentele din anul 271 (274) e.n. nu au lăsat urme smnificative pe plan arheologic, decît în cazul clădirilor

O primă problemă pe care ne propunem să o abordăm este cea a supraviețuirii civilizației de tradiție romană. În Vestul Europei, viziunea comună asupra continuității lumii romane a fost mult timp grevată de opera lui Alois Riegel[4], care a fundamentat teza derivării tehnicilor de producție ale lumii medievale din antichitatea tîrzie. Mult timp, ideea de continuitate a fost legată direct de cea a perpetuării meșteșugurilor. Alphons Dopsch[5], în anii '20, a reușit să demonstreze că Occidentul medieval își are rădăcinile în lumea romană și în ceea ce privește structurile sociale și cele instituționale. Chiar barbarii germanici au contribuit la aceasta, constituind regate succesorale ale Imperiului Roman care perpetuau cel puțin teoretic, vechile structuri statale. Apreciind lucid diferența dintre soarta romanității occidentale și a celei orientale, Tóth Endre[6] ajungea însă la concluzia că în Răsăritul Europei (mai precis în Pannonia) se poate vorbi

---

oficilea ale administrației sau armatei, care, în mod firesc, au fost abandonate. După cum vom arăta în studiul de față, săpăturile (din păcate foarte puține) în locuințe ale daco-romanilor creează o imagine diferită. Folosim termenul de epocă daco-romană tîrzie pentru perioada cuprinsă între mijlocul secolului III e.n., cînd începe criza administrației romane în Dacia (de exemplu, marea invazie a goților și carpilor la Dunărea de Jos în 267 e.n. care a dus efectiv la izolarea provinciilor nord-dunărene a putut părea contemporanilor chiar o pierdere a Daciei de către Gallienus, cf. H. Daicoviciu în Φιλιαςχαριν *Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651—660), și aproximativ 375 e.n., cînd începe efectiv migrația populațiilor barbare. Termenul ni se pare mai precis decît cel folosit pînă acum, de „epocă romană tîrzie" (vezi M. Bărbulescu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 161—162; K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, passim), întrucît se evită confuzia cu un concept specific istoriei Imperiului propriu-zis. Pentru Oltenia, care, în cea mai mare parte, a aparținut Imperiului Roman tîrziu, termenul se justifică (cf. O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și strămoșii în Dacia traiană sud-carpatică secolele III—XI*, Craiova, 1976, passim). Perioada migrațiilor începe pe la 375 e.n. cu un prim val care, în secolele IV—V, devastează Imperiul, fără a fi cucerit însă ceva pentru limbile germanice, după cum arăta L. Musset, *Les invasions. Les vagues germaniques*, Paris, 1969, p. 68 sqq. Al doilea val, în secolele V—VII, a însemnat o pătrundere durabilă în unele zone, dar noii veniți, reprezentînd abia 5% din totalul populației și aflați pe o treaptă inferioară (simple populații, nu adevărate popoare) nu au putut influența decisiv structurile etnice (vezi mai pe larg, Șt. Pascu, în *XVI-e Congres international des sciences historiques, Stuttgart, du 25 août au 1-er septembre 1985, Rapports*, II, p. 813—820). Și în cazul fostei Dacii romane, stăpînirea acestor populații a fost doar nominală, exercitîndu-se, în general, din afară (o clară explicație a diferenței dintre dominația politică înregistrată de izvoarele vremii și prezența efectivă a unor migratori, la S. Brezeanu, în *RRH*, 3—4, 1982, p. 387—403). Abia de la mijlocul secolului VII, pătrunderea slavilor în interiorul arcului carpatic înseamnă un contact amplu și efectiv al autohtonilor cu migratorii. Ultimul val al migrațiilor (unguri, pecenegi, cumani) a făcut ca această perioadă să dureze la noi încă aproape patru secole, după ce în Occident se produsese Renașterea carolingiană. În vidul politic care a precedat aceast ultim val, rezultat al prăbușirii hanatului avar, formațiunile politice autohtone își cîștigă independența politică, și, în consecință, existența lor este înregistrată de izvoarele literare. Articolul nostru își propune să urmărească evoluția civilizației autohtone, structurile sociale și politice pînă în acest moment, cînd românii apar în izvoarele scrise.

[4] A Riegel, *Die spätrömische Kunst-Industrie nach den Funden in Oesterreich-Ungarn*, Wien, 1901.

[5] A. Dopsch, *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, Wien, 1923.

[6] E. Tóth, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, în *Alba Regia*, XV, 1976, p. 107—120.

despre o „supraviețuire etnică" sau chiar despre „existență vegetativă", mai degrabă decît despre o perpetuare a valorilor antice prin intermediul populației romanice. Sîntem de altă părere: așa cum daco-romanii au dăinuit biologic, așa cum limba latină trăiește astăzi prin limba română, retragerea armatei și administrației imperiale din Dacia nu a însemnat dispariția tuturor elementelor de cultură și de civilizație antică. Romanitatea românilor nu este doar lingvistică, ea s-a manifestat și în tehnicile de producție, în obiceiuri sau credințe și chiar în structurile social-politice. Totodată însă, așa cum despre limba română s-a spus că este cea mai latină, dar *altfel* latină decît celelalte limbi romanice[7] și despre civilizația veche românească se poate spune că este *altfel romanică* decît civilizațiile vest-europene. Subliniind originalitatea romanității românilor, pe linia concepției lui Harald von Petrikovits despre aspectul diachoric al continuității[8], nu excludem prin aceasta posibilitatea asemănărilor cu restul lumii romanice. Am preferat să folosim în primul rînd analogiile cu zonele periferice ale romanității (Britannia, valea Rinului, cursul mijlociu al Dunării sau Dalmația), unde soarta populației autohtone a fost chiar mai grea decît la noi, în perioada migrațiilor.

La nivelul culturii materiale, pentru epoca daco-romană tîrzie se poate vorbi, așa cum s-a arătat, despre o perpetuare la nordul Dunării a vechilor artefacte romane, în timp ce la nivelul Imperiului se produc serioase mutații la începutul secolului IV. Astfel, descoperiri tot mai frecvente dovedesc că ceramica romană din secolele II—III continuă și în secolul IV, atît ca forme, cît și ca pastă și tehnică de ardere[9]. La fel, con-

---

[7] Cea mai recentă analiză a vocabularului reprezentativ al limbilor romanice a ajuns la concluzia: „Rezultă că româna nu este mai puțin romanică la nivelul vocabularului decît limbile romanice occidentale..." și că este numai într-o anumită măsură *„altfel* romanică decît celelalte limbi surori", cf. *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, (coord. M. Sala), București, 1988, p. 579.

[8] H. von Petrikovits, în *Nachrichten des Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, I, Philologhisch-Historische Klasse, 5, 1982, p. 211—224.

[9] Spre exemplu, la Iernut, într-o urnă funerară de culoare portocaliu-gălbuie aparținînd unei categorii ceramice despre care s-a crezut că nu continuă după mijlocul scolului III e.n., s-a descoperit o monedă de la Severina, din 275 e.n., ceea ce plasează înmormîntarea spre sfîrșitul aceluiași secol. De altfel, monedele din acest cimitir se încheie cu Licinius II (D. Protase, *Problema continuității în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 116—117, nr. 10 a). În cimitirul de la Sighișoara unde monedele și inscripțiile dovdesc începuturile sale încă în epoca romană, monedele care se încheie cu Constantin, probează utilizarea aceleiași ceramici și în prima jumătate a secolului IV (K. Horedt, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 139). Dacă descoperirea unui vas decorat cu „șerpi", specific pentru secolele II—III, în asociere cu o fibulă cu semidisc databilă cel mai devreme la sfîrșitul secolului IV, la Lechința de Mureș este nesigură (D. Protase, *op. cit.*, p. 117, nr. 11), în schimb la Suatu (jud. Cluj) s-a descoperit un mormînt ce conținea vase romane și două fibule cu piciorul întors pe dedesubt, databile în secolul IV, (V. Vasiliev, în *ActaMN*, V, 1968, p. 513—516). Și mai clară este descoperirea de la Obreja a unei gropi conținînd mult material ceramic tipic roman și avînd la bază fibule de secolul IV (D. Protase, *op. cit.*, p. 123; nr. 16; *idem*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 140). În plus, cele două strachini cu însemne creștine descoperite la Porolissum (N. Gudea, în *ActaMP*, III, 1979, p. 515—524; Al. Matei, D. Tamba, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 191—196) și databile către mijlocul secolului IV prezintă atît prin formă cît și prin pastă sau ardere, calități absolut confundabile cu ceramica din secolele II—III. În schimb, pentru vasul cu *chrismon* descoperit la *domus procura-*

fecționarea locală a unor podoabe este dovedită de descoperirile din cimitirul tîrziu de la Apulum, unde cantitatea de brățări similare celor din Pannonia romană este prea mare pentru ca toate să fie niște importuri[10]. La Tibiscum un atelier de confecționat mărgele de sticlă și care producea în vremea provinciei a continuat să funcționeze și în secolul IV[11]. De altfel, practicarea meșteșugurilor, în primul rînd prelucrarea metalelor, este atestată și în sud-estul Transilvaniei[12]. Există indicii clare și pentru continuarea activității miniere în epoca daco-romană tîrzie. Astfel, se poate constata o mare concentrare a monedei de secolul IV în zona de exploatare a sării[13]. Prelucrarea pietrei este implicit atestată prin numeroasele sarcofage tîrzii cioplite din monumente funerare de epocă romană.

Contrar unor păreri mai vechi, care considerau această perioadă drept una de decadență completă a standardului de viață, există dovezi că se construia în piatră și în secolul IV. Astfel, la Tibiscum, o clădire de epocă romană este refăcută cu ziduri de piatră legate cu mortar. Datarea ei în secolul IV, poate chiar V, este dovedită, pe lîngă situația stratigrafică, și de capacul de vas paleocreștin descoperit la acest nivel[14]. O situație

---

toris din Ulpia Traiana (H. Daicoviciu, în *RRH*, 20, 4, 1981, p. 619—624), dacă forma este caracteristică pentru străchinile din vremea provinciei, pasta de culoare neagră și amestecată cu mică probează o anumită decadență a meșteșugului. Obiceiul incizării după ardere a *chrismon*-ului pe vase este răspîndit atît la Roma (A. Nestori, în *Rivista di archeologia cristiana*, 1972, p. 227—228, fig. 109, 110, 111 a, b), cît și în provincii (C. Greene, în *Britannia* V, 1974, p. 393—395, fig. 6 a, b; M. W. C. Hassall, R. S. C. Tomlin, în *Britannia*, VIII, 1977, p. 442, nr. 92 și p. 444, nr. 100; M. W. C. Hassall, în *Britania*, XV, 1984, p. 48, fig. 16/10) și se datează cel mai devreme către mijlocul secolului IV, conform articolelor citate mai sus. Continuarea producției de ceramică stampilată în oficina de la Cristești, în tot cursul secolului IV. este demonstrată de descoperirea la Tîrgu Mureș a unor fragmente ceramice de tip Cristești în asociere cu material Sîntana de Mureș-Cerneahov (A. Zrinyi, în *Marisia*, VI, 1976, p. 148—149). Or, materialul cerneahovian se datează în fosta provincie romană către sfîrșitul secolului IV. În plus, prezența ceramicii stampilate în *barbaricum*, la Beregsurany și Blazice, în nivelele tîrzii, a fost interpretată drept o influență a produselor din fosta provincie Dacia (K. Horedt, *op. cit.*, p. 140; I. Hica Cîmpeanu în *Dacia*, N. S.: XX, 1976, p. 34). Centrul de iradiere trebuie să-l fi constituit Porolissum, după cum o dovedesc vasele cu simboluri creștine mai sus amintite, iar o verigă intermediară vor fi fost cuptoarele ce produceau și acest gen de ceramică în teritoriul dacilor liberi, la nord-vest de fosta provincie romană (cuptorul de ceramică din așezarea dacilor liberi de la Zalău—Valea Mîții producea ceramică stampilată la sfîrșitul secolului III, cf. Al. V. Matei, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 237—242; la fel, în așezarea dacilor liberi de la Panic un cuptor ce producea și ceramică stampilată funcționa în a doua jumătate a secolului III, cf. idem, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 247—251; vezi și Gh. Lazin, în *St Com Satu Mare*, IV, 1980, p. 133—142). La fel, un capac de vas cu butonul în formă de cruce, avînd un clar caracter paleocreștin, databil în secolele IV—V, provine de la Tibiscum (M. Moga, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 263). Alte dovezi directe cu privire la producție ceramică în epoca daco-romană tîrzie sînt cuptoarele descoperite la Cluj-Mănăștur (I. Hica, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 165 și urm.; D. Protase, *Problema continuității* ..., p. 114—116, nr. 8) și Ulpia Traiana Sarmizegetusa (vezi nota 2).

[10] K. Horedt, *op. cit.*, p. 137.

[11] D. Benea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 205—210.

[12] M. Marcu, în *SCIVA*, 31, 3, 1980, p. 365—369.

[13] E. Chirilă, N. Gudea, *op. cit.*, p. 130.

similară o constituie clădirile ridicate în *arena sacra* de la *domus procuratoris* din Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Temelia acestora străbate un strat de dărîmătură care conține, pe lîngă inscripții databile la mijlocul secolului III și vasul cu *chrismon* amintit mai sus (vezi nota 9). Dovezile înfățișate mai sus ne permit să tragem concluzia că atît cultura materială romană, cît și standardul de viață din secolele II—III nu au dispărut imediat. Majoritatea centrelor amintite drept dovezi ale continuității activității meșteșugărești sînt tocmai fostele orașe ale provinciei, ceea ce constituie un indiciu că ele nu au decăzut complet. Dovada perpetuării unei deosebiri între zona urbană și cea rurală în epoca daco-romană tîrzie o constituie răspîndirea creștinismului cu precădere în fostele orașe. Etimologia cuvîntului românesc „păgîn" din latinescul *paganus*[15] atestă conștiința diferenței dintre mediul rural și cel urban.

In fine, săpăturile recente de la Ulpia Sarmizegetusa au adus noi precizări privind standardul de viață într-un fost oraș roman. S-a putut constata că o *domus* romană, parțial dărîmată, a fost refăcută în cursul secolului IV cu ziduri „seci" și pereți de lemn și chirpici. Podelele încăperilor erau din lut acoperit cu o „dușumea" de lemn. Ceea ce este semnificativ la această primă clădire de epocă daco-romană tîrzie săpată sistematic, este planul locuinței romane foarte puțin modificat. Practic, în majoritatea cazurilor pereții de lemn și zidurile „seci" sînt construite exact pe traseul pereților clădirii romane. Nu numai că nu s-a trecut la o locuire în bordeie, dar se folosesc mai multe camere, ceea ce înseamnă o deosebire clară față de locuințele germanice, de exemplu. O excelentă analogie ne este oferită de săpăturile de la Wroxeter, în Britannia. Și aici edificiile romane s-au dărîmat treptat, fără raiduri distrugătoare, iar clădirile de lemn, ce le înlocuiesc, păstrează aspectul grandios al arhitecturii romane de odinioară. Deși materialul arheologic este extrem de sărac, planul acestor construcții de lemn dovedește că s-a menținut o idee clară despre urbanismul roman și despre monumentalitatea vechilor clădiri[16]. Înlocuirea construcțiilor de piatră prin construcții de lemn, în epoca migrațiilor, nu înseamnă neapărat o barbarizare a populației. Exemplele de la Ulpia Traiana și de la Wroxeter ne arată că autohtonii au dezvoltat o rafinată civilizație a lemnului, care își are originea în tehnicile romane de construcție. Săpăturile recente dovedesc tot mai mult că în plină epocă imperială

[14] M. Moga, *op. cit.*, p. 264. Mai recent, tot la Tibiscum, sub o structură rectangulară de piatră legată cu mortar aparținînd ultimei faze, a fost săpată o clădire cu *hypocaustum*, în a cărei dărîmături a fost descoperit un opaiț lucrat la roată, databil în epoca daco-romană tîrzie, ceea ce plasează construucția rectangulară cu mortar în secolul IV (informație dr. D. Benea, căreia ținem să-i mulțumim și pe această cale).

[15] L. Bârzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979, p. 70—71. E. Chirilă, N. Gudea, *op. cit.*, p. 134, consideră că părerea cu privire la satul care a rămas păgîn trebuie „supusă cauțiunii". Totuși, singurul cimitir de secolul IV integral săpat, cel de la Bratei, este un cimitir păgîn!

[16] Ph. Barker, *Techniques of Archaeological Excavations*, London, 1977, p. 200.

structurile de lemn coexistau cu cele de piatră[17]. Pentru epoca migrațiilor este semnificativă relatarea lui Priscus Panites, care descrie plin de admirație rafinamentul palatului de lemn a lui Atilla. Acesta, deși poseda palatul, iar în apropiere era și o baie construită de un arhitect roman, prefera modul de trai nomad, neputîndu-se adapta confortului[18]. Este evident că nu hunii au fost constructorii respectivului palat, căci fiind nomazi de stepă și locuind în sălașuri, nu erau capabili de asemenea performanțe. Din păcate construcțiile de lemn lasă puține urme arheologice, dar cuvinte de origine latină, ca „perete" din *paries* (acuz. *parietem),* „fereastră" (din *fenestra),* „poartă" (din *porta*) etc., nu puteau fi păstrate de o populație umilă care trăia în bordeie[19]. Același raționament poate fi folosit și pentru o serie de artefacte a căror terminologie latină indică continuarea producerii lor în toată perioada migrațiilor. Motivul pentru care ele nu se găsesc în săpături nu poate fi altul, decît confecționarea lor din lemn. Astfel, „lingură", din latinescul *lingula,* nu este un bun pierdut și apoi redescoperit de români. Pentru păstrarea lui „cui" (cu formă regională „cuni") din *cuneus* se poate cita exemplul atîtor biserici de lemn a căror bîrne sînt îmbinate cu „cuie de lemn". La aceleași construcții dispozitivul de închidere alcătuit în totalitate din lemn se numește „cheie" din latinescul *clavis* (acuz. *clavem).* Dar exemplele nu se rezumă numai la obiecte simple. Adevărate instalații și mecanisme realizate din lemn, a căror denumire generică este de origine latină și mai ales a căror părți esențiale din structura lor tehnică au aceeași etimologie străveche, nu puteau fi împrumutate și adaptate ulterior de români de la vecinii lor pentru excelentul motiv că, în acest caz, ar fi fost preluată și terminologia străină. Astfel, instalația care exploatează energia cinetică a rîurilor este denumită, fie „ștează" (termen geto-dac), fie, în regiunile care au aparținut Imperiului Roman, „vîltoare" din *vultor-ris* (acuz. *vultorem*)[20]. În plus, „moara" din latinescul *mola,* cu părțile sale componente, „roată" *(rota),* „cupă" *(cuppa),* „dinții roții" *(dentes),* „piatra morii" *(petra)* „crucea morii" (*crux,* acuz. *crucem):* „fusul" *(fussus)* etc., sau pivele își au originea în epoca romană[21]. De altfel, *mola* este un termen generic pentru orice fel de „mașinărie". Existența acestor mecanisme, bine cunoscute antichității, și în Dacia romană este atestată, de exemplu, la Ulpia Traiana, unde o „mașinărie" de lemn folosită în amfiteatru este documentată atît arheologic, cît și epigrafic[22]. De altfel, moara descrisă de Vitruvius se numea

[17] *Exempli gratia,* putem cita spectaculoasele descoperiri de la Vindolanda, care au adus numeroase precizări privind arhitectura romană în lemn, vezi R. Birley, *Vindolanda. A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall,* London, 1977, p. 108—117, fig. 52—57. Pentru descoperiri similare în Elveția, vezi *Jahrbuch der schweitzerlichen Gesellschaft für Ur — und Forgeschichte,* vol. 65/1982, p. 214—215 (vicus Vitudurum) și *Pro Aventico,* 26, 1981, p. 71, fig. 10. Chiar și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa s-au descoperit pereți despărțitori din bîrne și chirpici, atît la clădiri de piatră din *domus procuratoris,* cît și la EM "23".

[18] *Frontes,* II, p. 263.

[19] C. Bucur, în *Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești,* I, București, 1982, p. 102.

[20] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria românilor,* I, București, 1974, p. 149.

[21] Pentru analiza detaliată a industriilor populare, vezi C. Bucur, *op. cit.,* p. 102—115.

[22] C. Opreanu, în *ActaMN,* XXII—XXIII, 1985—1986, p. 151—153 și 156—157.

machina, de unde verbul *machinare*, „măcinare" în română[23]. Ne oprim aici cu exemplele, fără a fi epuizat tema, mulțumindu-ne să subliniem că toate aceste fapte indică un grad de civilizație superior barbarilor migratori.

Dacă perpetuarea unor elemente de civilizație romană, în toată perioada migrațiilor, poate fi dovedită, fie cu argumente arheologice, fie cu cele etnografice sau lingvistice, ni se pare firesc ca societatea autohtonă să fi perpetuat forme de organizare socială și politică de tip roman.

Pentru primul secol după retragerea aureliană credem că se poate vorbi chiar despre o perpetuare a diferențierilor sociale. Concret, ni se pare logic ca, în momentul retragerii armatei, cei care nu erau legați direct prin interese de aceasta, și în primul rînd proprietarii funciari, să nu aibă motive a-și părăsi averile[24]. Se pot invoca în sprijinul judecății logice analogiile din alte părți ale lumii romane, unde la sfîrșitul secolului IV și începutul celui următor dispare de asemenea administrația și armata imperială. Astfel, Eugyppus, relatînd faptele Sfîntului Severin, pe fondul sărăciei generale din Noricum Ripense la sfîrșitul secolului V, afirmă despre unii cetățeni că sînt bogați[25]. Analizînd bisericile paleocreștine construite în secolele V și VI se pot găsi dovezi cu privire la existența unei stratificări sociale[26]. Aceeași imagine ne-o furnizează izvoarele literare și asupra Galliei. Astfel, Sidonius Apollinaris, care-și descrie *villa* sa somptuoasă de la Avitacum în secolul V, cînd vizigoții se stabiliseră ferm în sudul Galliei, continua să se bucure de binefacerile proprietății sale, la fel cum știm că făcea Plinius cel Tînăr cu peste trei secole înainte. În această regiune nu sînt semne de dificultăți financiare, de insecuritate, deoarece Sidonius Apollinaris descrie și alte proprietăți la fel de înfloritoare, ca cea a lui Consentius lîngă Narbonne sau a lui Pontius Leontius la confluența rîurilor Garonne cu Dordogne. Într-un poem a lui Fortunatus este amintit un alt Leontius cu două proprietăți lîngă Bordeaux și *villa* Praemiacum care furniza grîu și pește de calitate. Această stare de lucruri nu se limita doar la aceste regiuni. Tot Fortunatus descrie *villa* lui Nicetius, episcop de Trier, apărată de 30 de turnuri, care la mijlocul secolului VI continua să existe în mijlocul unui sistem agricol înfloritor. Deși atestate literar, nici una din aceste *villae* n-au putut fi identificate arheologic, cu toate că zonele unde se aflau au fost intens explorate[27]. La fel, în cazul Britanniei, unde administrația și armata romană încetează să mai existe la sfîrșitul secolului IV, sînt știri literare care atestă existența unor *ho-*

[23] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *op. cit.*, p. 148.

[24] La mijlocul secolului III criza politică a fost creată de opoziția aristocrației și cadrelor militare din Illyricum împotriva puterii centrale. Tendințele centrifuge ale acestor *illyricani* au atins un nivel de neconceput cu un secol înainte. Astfel, un rebel local din Pannonia, Regalianus, își confecționează o descendență din însuși Decebal, pentru a-și legitima pretențiile la purpura imperială (vezi *Historia Augusta: Tyr. Trig.*, 10, 8; I. I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium secolele III—VII*, București, 1976, p. 34—35 și în general, A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London & Boston, 1974, p. 204—211).

[25] De exemplu, văduva Procula din Faviana, cf. Eugyppus, *Vita Sancti Severini*, III, 2 (*apud* G. Alföldi, *Noricum*, London & Boston, 1974, p. 223, nota 52).

[26] Biserica din Teurnia, al cărei mozaic a fost făcut de un oarecare Ursus, numit *vir spctabilis*, cf. G. Alföldi, *op. cit.*, p. 216, fig. 37.

[27] J. Percival, *The Roman Villa*, London, 1981, p. 171—172.

nestiores. Astfel, Sfîntul Germanus, episcop de Auxerre, a făcut, în anul 428 e.n., o primă vizită pe insulă cu ocazia reglementării unor diferende religioase. Biograful său relatează că Germanus a întîlnit la Verulamium, de exemplu, un om de putere tribuniciană, care, prin vestimentația sa, afișa insemnele exterioare ale acestui rang[28]. Săpăturile arheologice confirmă perpetuarea în orașele britanice a vechilor structuri, chiar pe fondul unei sărăcii cronice[29].

In cazul Daciei intracarpatice, deși lipsesc știrile literare, descoperirile arheologice dovedesc că și în epoca daco-romană tîrzie s-a menținut distincția dintre *honestiores* și *humiliores*. Multe din „tezaurele" de secolul IV, cuprinzînd doar cîteva monede, indică sărăcia majorității populației[30]. În același timp, alte descoperiri arheologice dovedesc existența unor oameni înstăriți. Astfel, tezaurul descoperit la Hunedoara, într-o zonă care în epoca romană avusese o mare importanță economică pentru exploatarea minereului de fier, cuprinde cinci drahme de la Apollonia, 19 drahme din Dyrrhachium, 1033 denari republicani, 54 denari și antoniniani de la Nero la Salonina, soția lui Gallienus, două monede de bronz din Niceea (secolul III e.n.) și trei monede mici de cupru de secolul IV, de la Constans. Întrucît majoritatea pieselor sînt din secolele II—III e.n., trebuie să fie vorba despre o avere adunată de înaintași încă din timpul provinciei[31]. În total, valoarea acumulată depășește cu ceva suma de 5000 de sesterți, ceea ce-l situează pe posesorul tezaurului din secolul IV între *honestiores*. Un alt exemplu îl constituie tezaurul de la Tibiscum, unde s-au găsit într-un vas de lut 971 de monede de bronz dintre care 966 de secolul IV[32]. Este evident o avere, nu de talia celei de la Hunedoara, sau a celor din imediata apropiere a Dunării[33], dar tezaurul de la Tibiscum a fost acumulat în perioada daco-romană tîrzie. Este firesc ca, în lipsa unei autorități politice ferme, mobilitatea socială să fie mare și alături de vechii potentați să se ridice elemente noi. Din păcate, absența unor săpături sistematice de amploare în vilele Daciei nu ne permite urmărirea situației lor în epoca daco-romană tîrzie. În condițiile în care nu știm dacă clădirile centrale au continuat sau nu să fie folosite, nu putem ști în ce măsură s-a produs un transfer de proprietate de la fosta aristocrație municipală către țăranii (probabil coloni) care lucrau pe latifundii. Totuși la Răhău (jud. Alba) ce-

[28] St. Johnson, *Later Roman Britain*, London, 1980, p. 154.
[29] Vezi situația de la Wroxeter, cf. nota 16.
[30] E. Chirilă, N. Gudea, *op. cit.*, p. 133.
[31] C. Preda, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 469.
[32] Idem, *op. cit.*, p. 470.
[33] Două tezaure similare au fost descoperite la Orșova, unul de 1222 de monede de la Traian la Arcadius și altul de 730 de monede de la Traian la Gratianus (C. Preda, *op. cit.*, p. 474—475). În acest caz, menținerea unor averi acumulate în secolele II—III este firească, dată fiind stăpînirea continuă a liniei Dunăriri de către Imperiu. Cu atît mai semnificativ este însă tezaurul de la Biled (jud. Timiș) cuprinzînd 2000 de monede aur, argint și bronz, din secolele III—IV (C. Preda, *op. cit.*, p. 459) și mai ales tezaurul anterior citat, de la Hunedoara. Foarte consistente sînt și alte tezaure de pe linia Dunării, cuprinzînd însă numai monede de secolul IV (trei tezaure de la Moldova Veche, cuprinzînd 4000, 963, respectiv 700 de piese, sau tezaurul de 900 de piese de la Moldova Nouă, cf. C. Preda, op. cit., p. 473). Tezaurul de la Răcășdia cuprinde nu mai puțin de 2000 de piese de bronz din secolul IV (C. Preda, *op. cit.*, p. 477).

ramica arată că *villa* a fost folosită și în epoca daco-romană tîrzie[34]. La fel, la Strei (jud. Hunedoara) este posibil să existe o legătură între așezarea de secolul IV și *villa* din imediata apropiere[35]. Și mai clară este situația cimitirului vilei de la Iernut, cu monede de la Severus Alexander pînă la Licinius II, care indică că cel puțin țăranii coloni au continuat să lucreze vechile pămînturi[36]. De altfel, continuitatea activității într-o serie de *villae* din Imperiu, după marile invazii din secolele III—V, este tot mai evidentă pe măsura dezvoltării cercetărilor arheologice[37].

Un alt exemplu pentru existența unor *honestiores* după retragerea aureliană provine tot din mediul rural. Este binecunoscutul *donarium* de la Biertan, strălucită dovadă epigrafică a continuității populației daco-romane în secolul IV[38]. Deși foarte fragmentară, piesa căreia i-a aparținut tăbliță cu inscripție ajurată și monogramul de bronz poate fi ușor reconstituită pe baza unor analogii sigure[39]. Este vorba despre o „lustră" pe care se găseau probabil mai multe opaițe de bronz. Uneori asemenea *gabatae* erau deosebit de bogate[40]. Fie că Zenovius a avut sau nu un rang eclesiastic[41], el a fost cu siguranță un om bogat din moment ce a putut oferi unei comunități creștine locale un asemenea dar.

Acești *honestiores* ai epocii daco-romane tîrzii trebuie să își fi asumat și rolul de fruntași politici. Pentru a-și marca și pentru a li se recunoaște poziția în sînul societății, aceștia purtau probabil titluri și arborau insemne exterioare ale puterii copiate din vestimentația armatei și administrației romane tîrzii. Obiceiul era puternic încetățenit în mentalitatea romană[42].

---

[34] D. Protase, *op. cit.*, la nota 9, p. 135.

[35] R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 40—45.

[36] D. Protase, *op. cit.*, p. 116—117, 10 a.

[37] J. Percival, *op. cit.*, p. 168—177.

[38] C. Daicoviciu, *O senzațională descoperire arheologică în Transilvania*, în *Transilvania*, 72, 8, 1941, p. 575—578; K. Horedt, în *AISC*, 4, 1941—1944 (1945), p. 507—511. Pentru datarea în secolul IV a două embleme cu *Chrismon* din Pannonia, absolut similare cele de la Biertan, vezi E. Tóth, în *Fol Arch*, XXVIII, 1977, p. 148 și nr. 8.

[39] Cea mai completă piesă este o lustră găsită într-o catatacombă din Calabria (*DACL*, VI, I, fig. 4767). Alte analogii provin tot din Italia (idem fig. 4766 și 4768).

[40] Trei *gabatae* de aur au fost, de exemplu, oferite de papa Grigore IV basilicii Sfînta Maria din Transtevere (idem, col. 7—8) iar *chrismon*-ul traforat, încadrat de alfa și omega, de la Aquileea avea lăcașuri pentru pietre prețioase (DACL, 1, fig. 4, col. 19). Tot foarte scump a fost și *donarium*-ul oferit de cetățenii orașului Carnuntum unei biserici necunoscute, după cum ne informează inscripția păstrată pe placa de bronz în *tabula ansata* (*DACL*, V, 1, col. 1044). În fine, o *gabata* de argint a fost donată Sfîntului Silvestru de către o credincioasă care se autocaracterizează *ancilla sua*, în sens religios și nu social (*DACL*, 1, 2, fig. 540). Între persoanele care pun *ex voto*-uri similare se numără un episcop, Heraclida (idem, col. 1987, fig. 543) sau persoane particulare, ca un oarecare Zosimus sau frații Maximilianus și Intimis, primul de la Syracusa (DACL, VI, 1, col. 1639), ceilalți de la Poetovio (DACL, IV, 2, fig. 3864).

[41] M. Rusu, în *AIIA*, Cluj-Npoca XXVI, 1983—1984, p. 40.

[42] Astfel, de exemplu, numeroase monumente funerare îi prezintă pe centurioni cu *verga în mînă*, însemnul puterii lor. Încă de timpuriu, cavalerii primiseră dreptul de a purta inelul de aur. Inelul era un insemn al rangului, asigurînd

În secolul IV distincția rangurilor prin vestimentație a devenit și mai evidentă. Un pasaj din *Codex Theodosianus* arată că funcționarii trebuie să se așeze la adunări după rangul exprimat prin însăși îmbrăcămintea lor *(sub habitu ipsis)*[43]. Șefii barbari prețuiau și utilizau titlurile și insemnele puterii romane[44]. Cu atît mai firească este această practică la latinofonii din fostele provincii romane, care păstrau în continuare legături economice și spirituale cu Imperiul. Este elocvent în acest sens cazul anterior citat, al fruntașului local de la Verulamium, care, pe baza insemnelor exterioare a fost identificat de Sfîntul Germanus ca avînd rang tribunician[45]. O genealogie celtică amintește în nordul Britanniei secolelor IV—V un șef autohton pe nume Patern Pesrut, adică Paternus Tunică-Roșie (*peis* în velșa mijlocie derivă din latinescul *tunica pexa*, adică finisată și are sensul de cămașă, iar *rut* înseamnă în celtă, roșu). Sir Ian Richmond a interpretat această mărturie în sensul că Paternus fusese investit, sau primise în dar o tunică roșie, ca simbol al puterii[46]. În cazul Daciei, cel mai clar exemplu de utilizare a unui însemn al puterii derivat din arsenalul funcționarilor imperiali este celebra fibulă de argint cu butoni în formă de ceapă și purtînd inscripția *Quartine vivas*. Descoperită întîmplător la Micia, în secolul trecut, ea a fost foarte probabil deteriorată de către descoperitorii care au îndoit arcul fibulei, așa cum aprecia și M. Macrea[47]. Ideea că cineva ar fi încercat, încă din antichitate, să transforme fibula în inel nu poate fi dovedită, deoarece arcul fiind prea gros „inelul" nu poate fi purtat pe deget. Piesa în discuție face parte din categoria fibulelor cu inscripții. Exemplarele de aur au aparținut fie unor personaje imperiale, fie unora

---

prestigiul social. De aceea dorea Trimalchio să fie reprezentat pe monumentul său funerar cu inel (fiind *sevir* Augustal se pretindea egal cu cavalerii). Importanța inelului ca insemn justifică redarea sa ostentativă pe monumentele funerare, cum este, de exemplu, stela de la Zam-Sîncrai, datată în secolul II. Septimius Severus, echivalîndu-i pe centurioni cu cavalerii, le va da dreptul primilor să poarte insemnul acestora, inelul de aur. *Historia Augusta* atestă că în secolul III în armată se acordau haine adecvate diferitelor grade: *tunicas russas ducales* (tunici roșii de general), *pallia proconsularia, paragaudae, paragodes* (vezi R. MacMullen, *Soldier and Civilian in Later Roman Empire*, (Cambridge Massachussets), 1693, p. 180).

[43] Prestigiul celui care era investit cu insemne exterioare ale puterii era considerabil. Legile insistă asupra respectării acestor insemne specifice mai ales militarilor, întrucît, numeroși civili uzurpau insemnele puterii în scopuri individuale. *Codex Theodosianus* interzicea „folosirea de insemne ale unui rang superior" de către civili, care pretind că aparțin armatei, cu scopul de a înfricoșa și a oprima pe ceilalți (cf. B. MacMullen, *op. cit., loc. cit.).*

[44] „Noi admirăm mai mult titlurile oferite de împărat decît pe ale noastre", mărturisea un rege barbar într-o scrisoare trimisă împăratului (cf J. Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970, p. 62). Mulți șefi barbari au trăit bucuria primirii unor titluri romane și a însemnelor exterioare. Astfel, Atilla a devenit *magister militum*, Clodovec și Odoacru, *patricii Romanorum*, Athanaric, *judex potentissimus.*

[45] vezi supra nota 28.

[46] Sir I. Richmond, *Roman and Native in North Britain*, 1958, p. 225; cf. J. P. Wild, în *BJ*, 168, 1968, p. 222.

[47] M. Macrea, în *Dacia*, NS, II, 1958, p. 467.

din anturajul lor[48]. Cele de argint, care le imită în mod evident, trebuie să fi fost date cadou unor personaje importante, foarte probabil ofițeri. Atît Quartinus, cît și Septimius, Faustinus, Dematius sau Deomarus sînt personaje care nu pot fi identificate în imediatul anturaj al împăraților[49]. Interesantă este categoria pieselor de bronz cu inscripție similară, care judecînd după valoarea lor intrinsecă trebuie să fi aparținut unor personaje inferioare. Astfel, fibula cu inscripția *Herculiorum Ioviorum* fusese făcută cadou unor ostași obișnuiți, în perioada tetrarhiei (de unde denumirea generică de Herculii și Iovii)[50]. Fibula de bronz cu inscripția *Domine Marti vivas utere felix* fusese dăruită unui proprietar rural din zona Anières de către sclavii sau colonii săi, judecînd după apelativul *dominus*[51]. Fibula de la Micia se datează în prima jumătate a secolului IV[52]. Cum această fibulă a fost interpretată unanim drept o dovadă epigrafică a continuității populației daco-romane în secolul IV[53], ea trebuie să fi aparținut unui potentat local, al cărui rang era echivalent cu al unui ofițer sau înalt funcționar din Imperiu. Dacă această fibulă a fost primită cadou, atunci trebuie să conchidem că fruntașul daco-roman de la Micia se numea Quartinus. Dacă cel care a arborat-o și-a procurat-o prin jaf sau comerț nu mai putem ști cum se nume purtătorul ei. În acest caz însă, obiectul și-ar pierde valoarea doveditoare pentru folosirea limbii latine în secolul IV la nord de Dunăre și în aceeași situație ar ajunge și inscripția de pe donariul de la Biertan. Ambele piese nu au ajuns însă întîmplător în Dacia, ci intenționat, una fiind comandată de Zenovius, cealaltă dată lui Quartinus. Aceasta credem că este interpretarea cea mai normală.

Urmînd același raționament, și alte piese databile în secolele IV—V pot fi considerate ca insemne ale unui rang. Astfel, catarama de la o centură militară descoperită la Sic (jud. Cluj) și care a fost atribuită populației autohtone[54] este specifică mediului militar de pe limesul renan și

---

[48] În cadrul lor pot fi separate mai multe grupe. În primul rînd sînt fibulele imperiale de aur cu un nume de împărat la vocativ, urmat de imperativul la persoana a II-a: *vivas* sau *vincas*. Inscripția arată clar ca ele au fost date cadou împăraților. O altă grupă sînt cu rol jubiliar, tot de aur, marcînd decenaliile sau vicenaliile unei domnii. Ele vor fi fost date cadou împăratului, sau unor înalte personaje din anturajul aulic. (vezi R. Noll, în *BJ*, 174, 1974, p. 221—241 și Idem, în *BJ*, 176, 1976, p. 179—181). M. Alföldi, în *BJ*, 176, 1976, p. 183—200, arată că mai degrabă și acestea din urmă au fost destinate tot împăratului, pentru că există analogii încă din secolul II pentru asemenea piese și mai ales pentru că un rescript al lui Leon I precizează că împăratului i se cuvin doar daruri din aur și pietre prețioase.

[49] G. Behrens, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 10—11, nr. 12.

[50] Idem, *op. cit.*, p. 11 și R. Noll în *BJ*, 174, 1974, p. 239.

[51] G. Behrens, *op. cit.*, p. 11.

[52] E. Tóth, în *Fol. Arh.* XXXI, 1980, p. 146—153. Pentru încadrarea cronologică a unei fibule similare de la Potaisa cu arcul decorat cu triunghiuri niellate similare celor de la Micia, vezi M. Bărbulescu, în *Potaisa*, II, p. 175, nota 81.

[53] *IDR* III/3, nr. 206, cu bibliografia. Materialul cerneahovian, databil la sfîrșitul sec. IV și descoperit recent în mai multe puncte din castrul de la Micia (vezi B. Filipescu, în *SCIVA*, 38, 1, 1987, p. 40—50.), nu poate fi pus în legătură cu fibula cu inscripție care datează dintr-o perioadă anterioară apariției goților pici.

[54] D. Protase, *op. cit.*, p. 129, nr. 25.

dunărean[55]. Prezența insolită a cataramei de la Sic tocmai în interiorul arcului carpatic a fost pusă pe seama unui mercenar localnic întors acasă după încheierea serviciului militar între *limitanei* de pe Dunăre[56]. Ideea că asemenea catarame au fost purtate ca suveniruri sau ca articole la modă corespunde mentalității actuale, dar nu și celei antice. Această catarama, ca și garnitura cu insemne creștine de la Feisa (jud. Alba)[57], aparține unei centuri, *cingulum*. În Imperiul Roman tîrziu *cingulum* a ajuns să fie echivalent cu rangul oficial, făcînd parte, alături de *chlamys* albă și de tunica cu insigne colorate, dintre semnele de grad. *Cingulum* a ajuns un insemn al puterii militare copiat și de civili. În limbajul curent cingulum a devenit sinonim cu „funcție, rang"[58]. În anul 354 e.n., în Codex Theodosianus este folosit pentru prima oară termenul *discingere* (a scoate *cingulum*-ul) în sensul de eliberare din funcție, pentru ca mai tîrziu termenul să apară frecvent[59]. De aceea, un *cingulum*, și accesoriile sale metalice reprezintă un insemn exterior al puterii, care în cazul Daciei a fost arborat de un potentat local. Descoperiri similare în Britannia au fost interpretate la fel[60], ca indicii pentru existența unor conducători locali ce își exercitau autoritatea după prăbușirea administrației romane. Pentru acest gen de interpretare se poate cita și raționamentul lui Gh. Bichir. Analizînd „insignele de *beneficiarius*", de secolele II—III, apărute în afara provinciei romane Dacia, la Mătăsaru și la Mediașul Aurit, el arată că nu poate fi vorba despre o prezență militar-polițienească efectivă a romanilor în aceste zone. Asemenea „insigne", care par a fi fost în Imperiu un atribut al puterii, au fost adoptate de către dacii liberi după modelul roman, ca pe o distincție specifică unei funcții, posibil de conducere[61].

Purtarea insemnelor exterioare ale puterii de către fruntașii politici romanici din afara Imperiului, după modelul roman tîrziu, presupune și adoptarea unei terminologii pentru desemnarea funcției lor. Pe lîngă exemplul tribunului întîlnit de Germanus la mijlocul secolului V în Britannia ,pe monumentele celtice din aceeași perioadă apar titluri ca cele de *sacerdos, magistratus, protector*, chiar dacă sensul nu mai este același din perioada romană[62]. În cazul daco-romanilor, judecînd după instituțiile românești atestate în primele documente medievale, principalul titlu trebuie să fi fost cel de *judex*. El este o continuare firească a

[55] La analiza efectuată de S. Chadwick Hawkes, în *BRGK*, 1962—63, p. 165, se adaugă mai recenta discuție a acestei categorii de piese la V. Popović, *Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike von Ende des 4 bis zur Mitte des 5 Jahrhunderts*, în *Südosteuropa Jahrbuch*, 17, 1987, p. 133—137 și fig. 13.

[56] K. Horedt, *op. cit.*, p. 139. V. Popović, *op cit.*, p. 136, pornind de la ipoteza că aceste piese pe limesul dunărean puteau fi purtate nu numai de către daco-moesii romanizați din armată, ci și de către foederații germanici, interpretează catarama de la Sic ca aparținînd fie unui got, fie unui dac care s-a întors în ținuturile de baștină după îndeplinirea serviciului militar ca foederat pe Dunăre. Cum aceste piese sînt specifice armatei romane tîrzii în întreg imperiul, atribuirea lor goților este forțată.

[57] D. Protase, *op. cit.*, p. 152, nr. 31.

[58] P. Salway, *op. cit.*, p. 410; R. Mac Mullen, *op. cit.*, p. 171—172.

[59] Idem, *op. cit.*, p. 180.

[60] Ibidem.

[61] Gh. Bichir, *Geto dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 58.

[62] St. Johnson, *op. cit.*, p. 162.

lui *duumvir iure dicundo* din secolele II—III. Chiar și barbarii germanici au purtat acest titlu, derivat dintr-o magistratură romană tîrzie (de exemplu Athanaric, care este *judex potentissimus*[63]). Din *judices* ai epocii daco-romane tîrzii trebuie să derive „judecii" din obștile românești, așa cum sugera încă D. Onciul cu mulți ani în urmă[64]. Un fenomen similar a fost observat în Sardinia, unde apare *iudiko*, sau la Amalfi, unde apar *gloriossimi iudices*[65].

Existența în epoca daco-romană tîrzie și la începutul perioadei migrațiilor a unor *honestiores* ce-și asumau și rolul de fruntași politici este o continuare firească a situației din timpul provinciei. În părțile vestice ale Imperiului, după invaziile secolelor III—V, fuziunea elementelor înstărite romanice cu aristocrația gentilică germanică a format nucleul viitoarei clase feudale. În cazul nostru, inexistența unui regat barbar, care să succeadă administrației romane, a lipsit elementele înstărite autohtone de sprijinul puterii politice, de natură a le conferi și garanta privilegii[66]. De aceea, nu constatăm la noi apariția unor centre fortificate în jurul unor *villae* ca în vestul Europei. În schimb, ca pretutindeni în lumea romanică și în Dacia epocii migrațiilor trebuie să fi prevalat organizațiile comunitare. Spre deosebire de comunitățile din epoca romană, dată fiind absența unei autorități centrale, acestea îndeplineau și funcții politico-militare.

O dovadă clară pentru existența unei organizații politice autohtone în preajma epocii migrațiilor o furnizează săpăturile efectuate, încă din secolul trecut, la amfiteatrul din Colonia Dacica Sarmizegetusa. Király Pàl, în lucrarea *Dacia Provincia Augusti*, relatînd principalele rezultate ale cercetărilor efectuate de către Societatea de istorie și arheologie din Deva, constată că poarta de vest a amfiteatrului a fost găsită blocată[67]. Observații similare a făcut și C. Daicoviciu cu ocazia reluării săpăturilor la acest obiectiv în perioada interbelică, cînd a găsit blocate o serie de intrări la tribune[68]. Folosirea amfiteatrului ca fortificație a fost pusă în legătură, încă de Király Pàl, cu tezaurul monetar de secolul IV găsit în loja nordică a amfiteatrului, precum și cu restul monedelor care provin de la acest obiectiv (cea mai tîrzie este de la Gratianus). El a ajuns la concluzia că amfiteatrul a fost fortificat de autohtoni în preajma invaziei hunice[69]. Chiar dacă nu poate fi vorba despre un raid hunic pro-

[63] Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 6.

[64] D. Onciul, *Fazele dezvoltării istorice a poporului și statului român*, în *Scrieri istorice*, II, București, 1968, p. 308—309. La fel, I. Nistor, în *Analele Acad. Rom.*, s. II, t. XXXVII, ist., București, 1914—1915, p. 617, arată că în organizarea obștilor românești s-au păstrat „ultimele rudimente din vechea constituție municipală romană". Cf. și N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 37.

[65] St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj, 1986, p. 352.

[66] Spre exemplu în *Lex Salica*, cap. LXIX, dacă despăgubirea pentru uciderea unui roman „comesean al regelui" franc, era doar jumătate din cea plătită pentru un antustrion, ea era mai mare decît cea pentru un franc de rînd. Și mai mică era despăgubirea pentru un roman obișnuit și mai ales pentru unul supus la cens.

[67] Király P., *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 128—129.

[68] C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 403 pl., III, nr. 6, 10, fig. 26.

[69] Király P., *op. cit.*, *loc. cit.* și I. Winkler, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—75, p. 130 și urm.

priu-zis, fortificarea amfiteatrului a fost un rezultat al panicii stîrnite de apariția hunilor la nordul Mării Negre și de pătrunderea ostrogoților în fosta provincie. Pentru Sarmizegetusa este semnificativ că această fortificație a fost construită la o sută de ani după retragerea armatei romane din Dacia. Comunitatea daco-romană de aici nu trebuie confundată cu una sătească obișnuită, care preferă în fața invadatorilor „fuga sănătoasă" în codru. Decizia și organizarea apărării trebuie să fi aparținut evident unor fruntași politico-militari ai comunității, care, moștenind și perpetuînd tradiția militară romană au găsit o soluție în vederea apărării ce nu se deosebea de cele adoptate în aceeași vreme în Imperiu, fortificarea amfiteatrelor în epoca romană tîrzie și în perioada migrațiilor fiind un fenomen obișnuit. Ea a fost constatată, la Aquincum[70], la Salona[71] și Cirencester[72]. Așadar la Sarmizegetusa exista în a doua jumătate a secolului IV o comunitate daco-romană puternică, ce continua tradițiile organizării sociale și politico-militare din vremea provinciei. Perimetrul exterior al amfiteatrului, de 247 metri implică, în vederea unei apărări eficiente, existența unei forțe militare de peste 200 de oameni și deci, existența la sfîrșitul epocii daco-romane tîrzii la Ulpia a unei comunități de peste 1000 de locuitori. Față de cei aproximativ 10 000 de locuitori ai orașului în epoca romană[73], numărul de 1000 de locuitori la sfîrșitul secolului IV este foarte scăzut, reprezentînd abia 10% din populația anterioară. Explicația este că mulți locuitori s-au îndreptat în secolul IV spre așezările rurale. Dar dacă luăm în considerare faptul că în secolul XIV, de exemplu, în vestul Europei un sat mijlociu avea între 51 și 250 locuitori,[74] iar în Țara Hațegului, în aceeași perioadă un sat avea în medie 20 de familii și deci cam 90 de locuitori[75], putem aprecia că fosta capitală a Daciei romane, cu cei aproximativ 1000 de locuitori în preajma epocii migrațiilor, depășea ca număr de locuitori o așezare rurală obișnuită. În mod firesc, o concentrație urbană romană ca cea de la Apulum, care oferea și mult mai multe oportunități economice decît Sarmizegetusa și care trebuie să fi supraviețuit mai mult, va fi fost mai numeroasă în perioada respectivă. Este încă un argument pentru menținerea, în perioada daco-romană tîrzie, a deosebirilor dintre localitățile rurale și cele, care păstrează unele funcții urbane.

În afară de exemplul amfiteatrului de la Sarmizegetusa, se mai pot cita și cazuri de refortificare a unor castre din epoca romană. Astfel, castrul de la Răcari, cercetat de Gr. Florescu în perioada interbelică, trebuie să fi fost abandonat de către garnizoana sa la retragerea aureliană[76] (stratul de arsură care acoperă întreaga suprafață a fortificației, și care a fost pus de D. Tudor în legătură cu invazia carpică din 245—247 e.n., nu marchează abandonarea castrului, lucru dovedit de existența unei

[70] A. Frova, *L'arte romana e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 597.
[71] E. Dyggve, *Récherches á Salone*, II, Copenhague, 1933, p. 145.
[72] St. Johnson, *op. cit.*, p. 160.
[73] C. Opreanu, *Semnificația socio-demografică și politică a amfiteatrului de la Sarmizegetusa*, în curs de publicare în *ActaMN*.
[74] St. Pascu, *op. cit.*, II, Cluj, 1979, p. 345.
[75] R. Popa, *op. cit.*, p. 135.
[76] D Tudor, în *Apulum*, V, 1965, p. 238.

monede de la Decius). Castrul avea zid de piatră, iar în interior construcțiile erau de piatră sau de lemn. În secolul IV, șanțul castrului a fost lărgit (de la 8 la 12 metri) și valul a fost supraînălțat cu umpluturi și dărîmătură din nivelul de distrugere, ajungînd pînă la o înălțime de 2,50 m. Numai jumătate din fortificație a fost refolosită, lucru dovedit de valul de pămînt care împarte castrul în două părți egale, pe direcția est-vest. Perioada de ocupație a fortificației de pămînt poate fi apreciată pe baza monedelor, a căror serie începe de la Diocletian și continuă pînă la Theodosius II, pentru a reîncepe cu Iustin I și a se încheia cu Mauricius Tiberius. Printre obiectele de secolul IV provenind din fostul castru se remarcă un opaiț negricios în formă de „corabie"[77]. Dintre piesele de secolul VI—VII trebuie amintit un cercel de formă stelară provenit din săpăturile interbelice[78] precum și un fragment de fibulă digitată, descoperit întîmplător[79]. Este evident că în epoca daco-romană tîrzie castrul a fost transformat într-o fortificație de pămînt, care pare să fi funcționat și în prima parte a perioadei migrațiilor. Această fortificație, de aproximativ 170 × 70 m, depășește ca perimetru amfiteatrul de la Ulpia Traiana, ceea ce înseamnă că oferea refugiu pentru populația dintr-un teritoriu vast, care era grupată într-o organizație politico-militară. O funcție similară trebuie să fi avut fostul castru de la Slăveni, în care construirea unei biserici paleocreștine poate indica un sediu episcopal[80].

Cazul cel mai interesant îl reprezintă fosta așezare rurală romană de la Cioroiul Nou, întinsă pe o suprafață de aproximativ 3 km². În centrul așezării,, pe o terasă înaltă de 3 m, înconjurată din trei părți de mlaștini se găsește o cetate de pămînt aproximativ rectangulară, de 130×235 m[81]. Autorul săpăturilor consideră că întăritura a fost realizată la mijlocul secolului III, întrucît sub valul de pămînt s-au găsit clădiri de piatră cu monede de la Gordian III și Filip Arabul. Monedele provenind de la Cioroiul Nou încep cu Nerva și continuă neîntrerupt pînă la Iulianus Apostata, pentru ca o ultimă monedă izolată să aparțină lui Heraclius. Ceramica de secolele IV—VI, cu bune analogii la Sucidava, confirmă ocuparea neîntreruptă a așezării. Data ridicării fortificației poate fi fixată oricînd după mijlocul secolului III și nu neapărat imediat după invazia carpică din 245—247 e.n., întrucît, în timpul campaniei de săpături din 1961, sub *agger* s-a descoperit o groapă cu numeroase fragmente de statui votive aparținînd mai multor divinități[82]. Nu credem că poate fi vorba despre o *favissa*, cum înclina să creadă D. Tudor, dat fiind caracterul foarte eterogen al divinităților și faptul că nu se găsește în incinta unui templu, ci în ruinele unei clădiri obișnuite. Mult mai plauzibil ni se pare a pune în legătură această groapă, conținînd multe capete de statui, cu activitatea creștinilor timpurii. Dimensiunile fortificației ple-

[77] Idem, *op. cit.*, p. 251, nr. 4 și fig. 6; cf. o fibulă cu capete de ceapă tot de la Răcari la O. Toropu, *op. cit.*, p. 216, nr. 120).

[78] Idem, *op. cit.*, p. 253, fig. 11/1.

[79] Idem, *op. cit.*, p. 254, fig. 11/2.

[80] Vezi nota 135. Tot din castrul de la Slăveni provine o monedă de la Constantius II (O. Toropu, *op. cit.*, p. 236, nr. 120).

[81] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. 4, București, 1978, p. 208—211.

[82] Idem, *op. cit.*, p. 211.

dează pentru un refugiu al populației daco-romane, nu numai din așezarea propriu-zisă, ci și din întreaga zonă de cîmpie a Băileștilor, lipsită de posibilități naturale de apărare. Forma rectangulară, asemănătoare cu a unui castru (spre deosebire de acesta, fortificația de la Cioroiul Nou are o singură poartă și nu are turnuri), dovedește perpetuarea tradițiilor militare romane.

Pentru prima parte a perioadei migrațiilor există și alte indicii pentru menținerea unor structuri politico-militare ale populației daco-romanice[83]. Este vorba despre fortificațiile de pămînt preistorice, refolosite în secolul VI și în prima jumătate a secolului VII, unde urmele populației autohtone apar asociate cu artefacte de tip gepidic. Centrul puterii gepizilor se găsea în regiunea Tisei și în Pannonia Sirmiensis[84]. Grupurile pătrunse în fosta provincie Dacia sînt deci periferice. Gepizii au continuat însă să trăiască în aceste zone și după prăbușirea puterii lor din Pannonia, în 567 e.n., sub loviturile avaro-longobarde, fiind asimilați treptat de autohtoni în cursul secolelor VII—VIII[85]. Convietuirea populației daco-romanice cu aceste grupuri gepide periferice a fost clar dovedită arheologic prin prezența ceramicii autohtone și a unor podoabe tradiționale (fibule de fier și ace de păr din bronz în formă de *stillus*), atît în secolul VI (Moreşti), cît și în secolul VII (Band)[86]. O convietuire a populației romanice din Pannonia cu gepizii poate fi dovedită nu numai arheologic. Paulus Diaconus relatează că odată cu longobarzii s-au retras de teama avarilor în Italia mai multe *gentes*, printre care, alături de germanici este amintită și populația romanică[87]. Problema pe care dorim să o relevăm aici este că în teritoriul propriu-zis locuit de gepizi nu se găsesc nici un fel de fortificații. Acestea sînt specifice populației romanice, care, în secolele V—VI își constituie fortificații pe înălțimi. Dacă în vestul Europei, în secolele premergătoare Renașterii carolingiene, există centre fortificate care sînt reședințe ale unor potentați în curs de feudalizare (create în general în jurul fostelor *villae*), există însă și numeroase forti-

[83] Pentru această perioadă, în locul termenului de străromânesc sau protoromânesc, care desemnează ce va fi etnicul respectiv, indiferent de locul unde se găsește, preferăm termenul de daco-romanic, adică romanic locuind la nordul Dunării (spre deosebire de un hispano-romanic, spre exemplu, care este un romanic din peninsula Iberică) și care termen corespunde stadiului evolutiv al limbii.

[84] K. Horedt, în *Dacia, NS*, XXI, 1977, p. 251—268, I. Bona, în *Acta. Arch. Hung.*, XXXI, 1979, p. 9—50.

[85] A. Kiss, *Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit*, în *Südosteuropa Jahrbuch*, 17, 1987, p. 203—218.

[86] K. Horedt, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 145—146. O situație similară se poate constata în ceea ce privește populația romanică din Pannonia. Continuitatea acesteia în cursul secolului V, este bine documentată prin necropolele de la Szabadbattyán, Tokod și Czákvár (vezi A. Salamon, L. Barkóczi, în *Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad.* 5, 1974/1975,p. 89 și urm. și *iidem*, 8/9, 1978/1979, p. 75—84; iidem, în *Alba Regia*, XXI, 1984, p. 183 și urm.). Dăinuirea acesteia și la începutul epocii avarice este dovedită de descoperirea unor artefacte similare celor de la Moreşti și Band în cadrul culturii Keszthely — Fenekpuszta (E. Tóth, în *Alba Regia*, XV, 1976, p. 119; idem, în *Südesteuropa Jahrbuch*, 17, 1987, p. 254—255). Prezența acelorași piese și în fosta Dacie constituie o dovadă a continuității pe care cel puțin arheologii citați mai sus nu o pot ignora.

[87] Paulus Diaconus, *Historia Longobardorum*, II, 26.

ficații comunitare. În vestul Britanniei și mai ales în Wales fortificații de pămînt preistorice, ca cele de la Castle Dore (Cornwall), Dinas (Powys), Cissburry (Sussex)[88], sînt reutilizate în secolele V—VI. Cel mai spectaculos exemplu îl constituie fortificația de la Hen Domen, unde tehnica de săpătură modernă practicată de Ph. Barker, i-a permis acestuia să identifice sub nivelurile secolelor X—XI și sub un strat de epocă saxonă, structuri postromane[89]. De asemenea în bazinul Mosellei și în toată Gallia Belgica au fost săpate mai multe cetăți de pămînt din perioada romană tîrzie și merovingiană (Eprove, Vireux, Château des Fées, Furfoz)[90]. Gregoire de Tours descrie mai multe asemenea fortificații de pămînt. Astfel, despre Castel Marlhac (din Auvergne) spune că este apărat mai degrabă de falezele naturale înalte decît de munca omului. Printre alte fortificații rurale o pomenește, de exemplu, pe cea de la Voevre, despe care afirmă în mod expres că aparține unui *pagus*[91]. Un fenomen similar poate fi observat și în zona alpină, de exemplu la Möhlin, în Elveția, unde un refugiu preistoric este refolosit în epoca romană tîrzie[92]. Tot în provincia Raetia, la Moosberg bei Murnau, a fost cercetată integral o fortificație de pămînt construită de populația locală după căderea *limes*-ului, în 260 e.n.[93], fenomen observat și în Lichtenstein, Bavaria și Austria Superioară[94]. Cele mai apropiate exemple pentru fortificații de secolul V—VI ale comunităților romanice îl constituie așa-numitele „Fliehburguri" din sudul Noricum-ului, de pe teritoriul Sloveniei de astăzi[95].

Prin prisma acestor exemple ni se pare că problematica fortificațiilor de pămînt folosite și în perioada migrațiilor, cum ar fi cele de la Morești, Porumbeii Mici, Șeica Mică sau Tîrnăvioara, ar trebui abordată prin noi săpături sistematice. Prin existența acestor fortificații obștești ale daco-romanicilor se explică evoluția termenului latin *civitas-tis*, însemnînd inițial „comunitate de cetățeni", la românescul „cetate", avînd sensul de „loc fortificat" (cf. și evoluția lui „sat" din *fossatum*). De mare interes pentru înțelegerea posibilităților de conservare, a formelor de or-

---

[88] St. Johnson, *op. cit.*, p. 159—160.

[89] Ph. Barker, *Hen Domen, Montgomery, A Timber Castle on the English — Welsh Border*, I, Leeds, 1982, p. 26—28, fig. 11—14.

[90] R. Brulet, în *La civilisation mérovingiènne dans le bassin mosan*, Liège, 1986, p. 113—116.

[91] Idem, *op. cit.*, p. 115.

[92] E. Gersbach, în *Helvetia Antiqua*, Zürich, 1966, p. 271—282 și în *Jahrbuch der schweitzerlichen Gesellschaft für Ur — und Frühgeschichte*, 53, 1966—67, p. 172—173.

[93] I. Garbsch, *Der Moosberg bei Murnau*, München, 1966.

[94] Idem, *op. cit.*, p. 56—57, notele 5—29.

[95] G. Alföldi, *op. cit.*, p. 214—220. Cf. S. Cigleneski, *Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slaven in Slowenien*, în *Südosteuropa Jahrbuch*, 17, 1987, p. 265—286. Ph. Rahtz sugera că așezările întărite pe înălțimi din perioada postromană nu reprezintă poate comunități cu rol militar, ci religios. Astfel în Britania, unele așezări din epoca fierului, ca Maiden Castle, au devenit lăcașuri de cult în epoca romană și au fost folosite în continuare ca atare de comunități păgîne sau creștine. Un exemplu din Noricum, care vine să confirme părerea profesorului britanic, este așezarea fortificată de la Vranje. Vezi P. Petru, Th. Ulbert, *Vranje bei Sevnica, Früchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski Gradec*, Lubliana, 1975.

ganizare politică a populației romanice este relatarea călugărului britanic Gildas. Descriind situația din insulă în jurul anului 547 e.n., el deplînge războaiele intestine dintre tiranii locali, care au adus pe primii invadatori saxoni în țară. Pe la începutul secolului VI, relatează el, britano-romanicii conduși de un oarecare Ambrosius Aurelianus, un „bărbat de origine romană", au reușit chiar să-i alunge pe saxoni după victoria de la Mons Badonicus, localitate neidentificată pe teren. Pe vremea lui Gildas, descendenți de a doua generație a lui Ambrosius Aurelianus domneau încă undeva în Britannia[96]. Interesant este că, fără această relatare, numai pe baze arheologice, nu s-ar fi putut bănui că britano-romanicii i-au respins pe saxoni pentru aproape 50 de ani. Pe de altă parte, se poate constata că, 150 de ani după prăbușirea administrației romane în insulă, deși orașele decăzuseră, s-au ridicat în zona rurală șefi locali care aveau tendința de a transmite ereditar puterea. De altfel, inscripțiile funerare atestă continuitatea dintre șefii britano-romani tîrzii și regii velși de după aceea[97].

În concluzie, atît în epoca daco-romană tîrzie, cît și în prima perioadă a migrațiilor, populația autohtonă nu a revenit pur și simplu la forme primitive, ancestrale, de organizare, ci a perpetuat structuri sociale și politice din antichitatea tîrzie, așa cum a făcut-o peste tot populația romanică. Supraviețuirea etnică se explică mult mai bine în condițiile existenței unor structuri politico-militare redutabile. De altfel, tocmai după dislocarea maselor germanice din estul țării în urma șocului produs de huni asistăm în secolele V—VII la o expansiue a romanității nord-dunărene în zona extra carpatică, dovedită de culturile Costișa-Botoșana[98] și Cireșanu-Ipotești-Cîndești[99]. Această vitalitate deosebită a elementului romanic nord-dunărean nu trebuie explicată numai prin cauze biologice-demografice, ci și prin structurile social-politice. Evoluția internă a societății daco-romanice și apoi românești spre feudalizare trebuie să fi fost la început frînată de prezența slavă, dat fiind stadiul inferior de dezvoltare al acestora. Mai precis, ei se găseau în perioada de destrămare a orînduirii gentilice, cînd încă familia patriarhală de tip agnatic, *zadruga*, juca un rol important. În schimb, comunitățile autohtone moșteniseră încă din epoca romană o structură organizatorică de tip teritorial, cea ce dă caracter de organizare statală acestei forme[100]. În plus, caracterul păgîn al slavilor, a împiedicat o vreme rapida lor asimilare[101].

[96] F. M. Stenton, *Anglo-Saxon England*, Oxford, 1971, p. 2—3.

[97] Idem, *op. cit.*, loc. cit.

[98] D. Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în sec. V—VII*, București, 1984, p. 63—72.

[99] S. Dolinescu Ferche, în *Dacia*, NS, XXVIII, 1—2, 1984, p. 119—148.

[100] L. H. Marcu, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 157—158.

[101] Întru-cît cele mai vechi cuvinte slave din limba română au caracter sudic, bulgar, ele puteau pătrunde cel mai devreme prin secolele X—XI, cînd limba bulgară se individualizează. Pe de altă parte, dacă slavii de la nordul Dunării ar fi constituit în sec. X—XI comunități închegate, viguroase, în momentul organizării bisericii ortodoxe cu limba de cult medio-bulgară, ei ar fi beneficiat de o puternică armă pentru a rezista la românizare. Dar, cu tot acest avantaj cultural, slavii au dispărut rapid și definitiv în masa românească; de aici trebuie să deducem că ei au fost puțini numeroși. Majoritatea cuvintelor slave au pătruns deci ca împrumuturi culturale, nu ca rezultat al vreunui pretins bilingvism.

De aceea, credem că a fost exagerat rolul jucat de slavi în feudalizarea societății românești. O analogie privind raporturile social-politice în cadrul grupurilor de populație romanică, în această perioadă, o constituie exemplul lui Quarti un „Nurichtahler", adică un romanic din valea Innului, (a cărei denumire „valea Nurich" amintește de provincia Noricum așa cum lîngă Salzburg în secolul VIII e atestat un „vicus Romaniscus"[102]), și despre care se spune că poseda, prin secolul VIII, o întăritură și un sat[103]. În cazul nostru toponimia atestă existența la venirea slavilor și în perioada conviețuirii cu aceștia, a unor organizații politice cuprinzînd teritorii vaste, similare acelei „Romanii" despre care vorbește Constantin Porfirogenetul referindu-se la romanicii din Dalmația[104]. Termeni ca, „Vlăsia", „Codrul Vlăsiei", „Vlașca" sînt un calc lingvistic după „Romania". În mod firesc deci, în cadrul formațiunii politice a românilor și slavilor de la începutul secolului X, din bazinul Someșan, rolul de „dux" a revenit nu unui slav, ci unul român, *Gelou, verro dux Ultrasilvaniae*[105].

În același context trebuie discutată și forma specifică de organizare a comunităților românești la începuturile evului mediu, satul devălmaș, numit și obște vicinală sau teritorială. Atît în regimul solului, cît și în ceea ce privește raporturile familiale și organizarea comunității, nu se constată elemente gentilice de factură slavă. Terminologia latină a principalelor elemente social-economice și juridice exclude influența obștii slave *(mir)*, care s-a teritorializat mai tîrziu și implică originea romană a acestei forme de organizare. Tipul acesta de comunitate s-a menținut în zonele cu relief muntos sau submontan ca Sardinia și Corsica, Elveția, părți ale Austriei sau Țara Galilor, tocmai teritorii care au aparținut Imperiului Roman[106]. Pe baza demonstrației administrate de A. Dopsch[107], putem afirma că însăși comunitățile romane nu erau decît niște obști teritoriale. Nu numai orașele, *coloniae* sau *municipia*, ci și *pagi, fora, conciliabula, canabae, civitates, vici, castella*, aveau teritoriul precis delimitat de către agrimensori, ceea ce era necesar pentru stabilirea censului. Astfel, în *Forma censualis* a lui Augustus întîlnim precizarea: *nomen fundi, qua civitate quo pago sit* ..."[108]. În unele provincii această activitate de sistematizare a durat cîteva decenii după cucerire[109]. În sistemul roman pămîntul arabil era împărțit prin tragere la sorți, iar loturile se

---

[102] A. Dopsch, *op. cit.* ,p. 138.

[103] H. Wilfram, *Tiroler Romanengruppen: Ereonen und Nurichtaler*, în *Festschrift A. Betz*, Wien 1985, p. 674—675.

[104] C. Porfirogenetul, *De administrando imperio*, 29, 3—7 și 14—46, în *Fontes*, II, p. 662—663.

[105] St. Pascu, *op. cit.*, I, Cluj, 1972, p. 29—30.

[106] Idem, *op. cit.*, III, Cluj, 1986, p. 12—13. De altfel, similitudinile între organizarea cantonală elvețiană și „țările românești", „romaniile", a fost pusă în valoare încă de N. Iorga.

[107] A. Dopsch, *op. cit.*, p. 340 și urm.

[108] apud Idem, *op. cit.*, p. 344, nota 70. Cf. și p. 348, unde se citează exemplul unei inscripții de la Köln care atestă că teritoriul unui sat, *vicus Lucretius*, era împărțit *per scamna*.

[109] J. Harmatta, în *Acta Ant qua Acad. Scient. Hung.*, XX, 1—2, 1972, p. 126.

numeau *sortes*[110]. Nu întîmplător și în unele sate românești loturile de pămînt arabil se numesc „sorți". Posesorii acestora se numeau la romani *vicini*[111]. Pădurile și pășunile constituiau *loca relicta* sau *extra clusa* și rămîneau în folosință devălmașă. Astfel, pășunile comune erau numite *compascua* sau *communia*[112]. Pădurile erau de asemenea date în exploatare mai multor vecini[113]. Defrișările erau făcute, după cum arată același Siculus Flaccus, pe seama acestor locuri neîmpărțite, de care profită cei din apropiere[114]. Și în dreptul românesc medieval mijlocul originar de dobîndire a proprietății este „curătura". După cum arăta istoricul Ștefan Pascu, acestea „sînt forme autohtone, cu originea în dreptul roman, care le considera legitimate de dreptul natural, sub forma de *ocupatio quritare*"[115]. Numeroase toponime, de origine latină, referitoare la defrișări, ca: „runc", „curătură", „cinc"[116], atestă continuitatea acestei practici în perioada migrațiilor și înainte de venirea slavilor. Însuși sistemul de măsurare a terenului prin „fălcii", din latinescul *falces*, dovedește că în toată perioada migrațiilor populația autohtonă a resimțit nevoia de a delimita terenurile agricole.

Interesant este faptul că proprietatea funciară este desemnată în terminologia populară în funcție de ereditate și nu în funcție de dreptul de înstrăinare *(jus utendi et abutendi)*. Astfel, loturile se numesc „bătrînii" sau „moșii". Numeroasele derivate ale cuvîntului geto-dacic „moș"[117], ca: „moștenire", „moșie", „moșnean" cu referire tocmai la relația de proprietate asupra pămîntului, care formează fundamentul relațiilor sociale, dovedește caracterul ancestral al acestor raporturi. Dealtfel, originea romană a dreptului consuetudinar românesc *(jus valachicum)* a fost de mult timp subliniată. Astfel, dreptul privat românesc are caracteristici de drept public, neexistînd forme personale sau familiale de impunere a justiției, ca răzbunarea sîngelui sau *vendetta*, care sînt reminiscențe gentilice. La fel, în judecarea unei cauze nu se apelează la intervenția divină, la ordalii, ca în dreptul feudal al altor popoare europene, la care orînduirea feudală s-a născut din cea gentilică[118].

Formele de conducere ale satelor românești de la începutul evului mediu păstrează pecetea organizării romane. Majoritatea comunităților

---

[110] Hginus, în *De limitibus constituendis*, afirmă: „*has centurias et quantum ex accepta habeant, in una sorte inscribemus*", apud. A. Dopsch, *op. cit.*, p. 341, nota 50.

[111] Idem, *op. cit.*, p. 342—343.

[112] Frontinus, în *De controversiis*, arată că „*compascua ager apellatur, qui a divisorbus agrorum relictus est ad pascendum communiter vicinis*," sau „*pascuorum proprietas pertinens ad fundos, sed in commune, propter quod ea compascua multis locis in Italia communia apellatur ...*", apud A. Dopsch, *op. cit.*, p. 345, notele 74, 75.

[113] Siculus Flacus, *De condicione agrorum:* „*quorundam etiam vicinorum laiquas silvas quasi publicas ...*" apud A. Dopsch, *op. cit.*, p. 346, nota 77.

[114] „*haec* (loca relicta, extraclusa), *plerunque proximi possesores invadunt et opportunitate loci invitati agrum obtinent.*" apud A. Dopsch, *op. cit.*, p. 346, nota 79.

[115] St. Pascu, *op. cit.*, III, Cluj, 1986 p. 13.

[116] I. Coteanu, M. Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987, p. 98.

[117] I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 360.

[118] Vl. Hanga, L. P. Marcu, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 154.

romane, atît cele urbane cît și *canabae, conciliabula, fora,* etc., erau conduse de un sfat, *ordo decurionum* și de magistrați ca *duumviri, quattuorviri. magistri, praefecti, curatores.* Așa cum s-a observat, judecia sau cnezatul au avut multă vreme un pronunțat caracter popular, dată fiind tocmai eligibilita-funcțiilor[119]. Ceea ce le apropie de magistraturile romane este în plus și caracterul lor adesea colegial, precum și faptul că ele nu sînt identice cu o *posessio,* în sens de moșie, ci au caracter de funcție[120]. Existența dreptului de precumpărare *(protimisis)* și a solidarității fiscale se explică prin aceeași origine romană. În concluzie, asemănările care se pot sesiza între obștea bizantină *(chora)* și cea românească, nu se datorează unei influențe a primeia asupra celei de a doua, ci originii lor comune, continuității fiecăreia în parte din epoca romană.

Un alt aspect al caracterului romanic al civilizației românești îl constituie viața spirituală, adică credințele și obiceiurile de tip roman. Între acestea, un loc central îl ocupă creștinismul, a cărui terminologie de bază în limba română, fiind de origine latină, este evident o moștenire a epocii romane, cu toată folosirea în cursul evului mediu a limbii slavone în biserică.

După ce în secolul IV creștinismul a devenit religia oficială a Imperiului, a beneficiat de prestigiul și autoritatea acestuia. Creștinismul a constituit o parte integrantă a romanității tîrzii, și, printre barbari el se identifica cu însăși romanitatea, de aceea reacțiile antiromane se traduceau prin persecutarea creștinismului (cazul partidei tradiționaliste a lui Athanaric). În perioada migrațiilor, el a constituit un element de coeziune pentru populația daco-romană[121] și totodată a delimitat-o net de o serie de populații barbare. În consecință, antichitățile creștine de la nordul Dunării constituie o valoroasă dovadă a continuității elementului romanic în această zonă.

Adoptarea noii religii în bazinul carpatic s-a desfășurat treptat, întrucît, în secolele II—III, creștinismul era persecutat de autoritățile imperiale, iar din secolul IV, el nu a putut beneficia de sprijinul unei puteri centrale care să-l impună de sus în jos, cum s-a întîmplat în cazul convertirii unor șefi barbari, ca și Clodovec sau Boris Mihail. De aceea, trebuie făcută o clară distincție între evanghelizarea sau perceperea mesajului religios de către unele grupuri restrînse și pătrunderea noii religii în profunzime, în mentalități și în gesturile vieții cotidiene, adică încreștinarea maselor. Putem data, spre exemplu, distrugerea unui templu sau putem cunoaște data unui botez oficial (Clodovec sau Boris Mihail), dar difuzarea creștinismului într-o anumită regiune este o problemă mai dificilă, care cere precizarea nuanțelor ce separă „evanghelizarea" de „convertire" sau „încreștinare". Astfel, pentru perioada provinciei, ca și în restul Imperiului, nu poate fi vorba decît despre convertirea unor grupuri izolate de greco-orientali, care nu au lăcat urme arheologice inechi-

[119] St. Pascu, *op. cit.,* III, Cluj, 1986, p. 384.
[120] Idem, *op. cit.,* p. 386.
[121] N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice,* Oradea, 1988, p. 18, 123.

voce[122]. Caracterul grecesc al primelor inscripții creștine din secolul IV atestă clar că, înainte de mijlocul acestui secol, majoritatea creștinilor erau greci și orientali[123]. Răspîndirea noii religii printre latinofoni începe abia după mijlocul secolului III cînd, principalele texte creștine au fost traduse în limba latină[124].

După 313 e.n., cînd Constantin cel Mare acceptă creștinismul ca religie tolerată, acesta va avea o evoluție ascendentă. Din 324 e.n. creștinismul ajunge să fie chiar încurajat deschis de autoritatea imperială. În acest an Constantin cel Mare îi îndeamnă pe supușii săi să adopte noua religie[125]. Concomitent cu momentul cînd în Imperiu balanța înclină de partea creștinismului, Constantin recucerește o serie de teritorii nord-dunărene. În 319 e.n. carpii sînt definitiv zdrobiți, iar în 324 e.n. victoria repurtată la nordul Dunării asupra goților marchează revenirea Imperiului pe malul stîng al fluviului. În 328 e.n. este inaugurat podul de la Sucidava, iar în 332 e.n. goții vor fi definitiv pacificați. Ei devin federați și nu vor mai crea probleme Imperiului timp de trei decenii[126]. În cadrul acestui nou echilibru politic, teritoriile nord-dunărene vor fi considerate ca aparținînd nominal Imperiului. De aici înainte, artefactele romane tîrzii pătrund în număr mare și în spațiul intracarpatic. Cum, începînd cu secolul IV, numărul obiectelor paleocreștine este foarte mare în fosta provincie romană, chiar comparativ cu Imperiul[127], ni se pare firesc să legăm momentul decisiv al răspîndirii creștinismului la nordul Dunării de activitatea lui Constantin cel Mare, schițată mai sus. Succesul creștinismului în teritoriul fostei Dacii romane reflectă continuarea existenței aici a unor relații sociale, a unui tip de societate de factură romană, așa cum am arătat în articolul de față.

Răspîndirea obiectelor paleocreștine cu precădere în orașe indică menținerea în epoca daco-romană tîrzie a distincției între mediul urban și cel rural[128]. Pe de altă parte, toate piesele paleocreștine datate în secolul IV au fost descoperite numai pe teritoriul fostei provincii romane[129]. Știrile despre convertirea unor grupuri de goți, legate de activitatea lui

---

[122] De exemplu, persecuțiile de la sfîrșitul secolului III redau destul de exact gradul de răspîndire a noii religii. Astfel, cu excepția martirilor atestați în zona Sirmium, în Pannonia Prima, Valeria, Dardania, Daca Ripensis, Dacia Mediterranea aceștia lipsesc aproape complet, iar din provincia Savia este cunoscut doar martirul Quirinus din Siscia. Apariția primelor comunități creștine poate fi plasată abia în perioada dintre Gallienus și Gallerius. Cf. A. Macsy. *Pannonia and Upper Moesia*, London & Boston, 1974, p. 325—327. Și în Scythia Minor, unde de asemnea artefactele creștine sînt rare, martirii sînt puțini. Cf. I. Barnea, *op. cit.*, p. 1013. Și mai slabe urme sînt în Noricum, în secolul IV chiar, Vezi G. Alfèldi, *op. cit.*, p. 208—210.

[123] A. Mócsy, *op. cit.*, p. 322.

[124] J. Carcopino, *Viața cotidiană în Roma la apogeul imperiului*, București, 1978, p. 148.

[125] Eusebius, *Vita Constantini*, II, 48, 60. Apud I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 71.

[126] L. Schmidt *Die Ostgermanen*, München, 1969, p. 227—228.

[127] N. Gudea, I, Ghiurco, *op. cit.*, p. 39—40.

[128] Confirmată și de evoluția lui „paganus" — „păgîn".

[129] N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 52—52 și 121.

Ulfilas, de martiriul lui Sava și de cercul din jurul lui Fritigern[230], reflectă un fenomen superficial. Numeroasele necropole de tip cerneahovian, fiind complet lipsite de urme creștine, demonstrează fără putință de tăgadă adevărul relatat de sursele literare după care, goții trecuți în Imperiu începînd cu 375 e.n. erau păgîni[131]. Ofensiva creștinismului printre daco-romani este reflectată în această perioadă de distrugerea, spre exemplu, a monumentelor păgîne din *area sacra* a fostului sediu al procuratorului financiar al Daciei Apulensis de la Sarmizegetusa.

Încă din epoca daco-romană tîrzie misionarii din Imperiu vor reuși, foarte probabil, să creeze comunități creștine numeroase[132]. Dacă, în general, se consideră că descoperirile izolate indică cel mult credința unor indivizi, existența unor adevărate comunități creștine poate fi dovedită, în absența unor edificii de cult datînd din epoca daco-romană tîrzie, prin analiza unor piese deosebite. Este cazul *donarium*-ului de la Biertan, pe care l-am discutat mai sus; și care făcea parte dintr-un candelabru, care, conform inscripției, a fost dăruit unui loc de cult. De altfel, el a fost găsit împreună cu două vase liturgice de bronz, care foloseau la oficierea serviciului divin[133].

Identificarea unor biserici peleocreștine datînd încă din secolul IV este dificilă, mai ales datorită faptului că, în momentul respectiv, nu se cristalizase încă o arhitectură religioasă specifică[134]. În cazul Daciei, un asemenea edificiu de cult a fost amenajat cu siguranță în *principia* castrului de la Slăveni[135]. Soluția arhitectonică, de refolosire a capelei stindardelor *(aedes)* și a părții centrale din *basilica principiorum*, derivă din soluțiile adoptate în Imperiu pentru clădirile comandamentului, după cum o dovedește planul principiei de la Drobeta[136]. În Imperiu sînt numeroase cazuri de transformare a udnor *principia* în basilici paleocreștine, care au devenit chiar sedii episcopale[137]. Un edificiu care merită o atenție deosebită este presupusa basilică de la Porolissum. Cercetările recente efectuate în templul zeului Bel au constatat existența unor refaceri tîrzii cu monumente romane refolosite. Pe baza planului și a situației stratigra-

---

[130] Socrates Scolasticul, în *Fontes*, II, p. 219. (Fritigernus), *Acta Sanctorum*, în *Fontes*, II, p. 711—715 (Sava), Jordanes, în *Fontes*, II, p. 431, Auxentius din Durostor, în *Fontes*, II, p. 111—113 (Ulfilas).

[131] Jordanes, *Getica*, 131 *(Fontes*, II, p. 427), cf. E. Thompson, în *Latomus*, XXI, 1962, p. 505—519. Prezența prescurnicerului și a pandantivului cu cruce de la Pălatca nu are legătură cu mormintele gotice de aici. Fără a intra în alte amănunte ne mulțumim aici să subliniem faptul esențial: mormintele sînt orientate N—S și au ofrande de carne; sînt deci sigur păgîne. Pentru necropolă în general, vezi I. Hica Cîmpeanu, în *Dacia*, NS, XX, 1976, p. 23—36.

[132] M. Rusu, *op. cit.*, p. 42 și urm.

[133] N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 138.

[134] In Noricum, cu excepția unor capele de cimitir, basilici propriu-zise par să fi existat în a doua jumătate a secolului IV doar la Lauriacum și Aguntum, în timp ce la Teurnia, Celeia etc., basilicile au fost construite după 400 e.n. De altfel, majoritatea au fost identificate cu niște edificii creștine de cult doar pe baza planului (A. Alföldi, *op. cit.*, p. 210). Situația este la fel și în Britannia, cf. P. Salway, *op. cit.*, 724—725.

[135] D. Tudor, în *SCIVA*, 30, 3, 1979, p. 453—458.

[136] R. Florescu, în *Apulum*, V, 1964, p. 573—590.

[137] Vezi mai pe larg numeroase exemple la P. D. C. Brown, în *Britannia*, II, 1971, p. 225 și J. Vaes, în *Ancient Society*, 15—17, 1984—86, p. 322—323.

fice, Al. V. Matei a lansat ipoteza că ar putea fi vorba despre o basilică creștină, avînd însă unele rezerve, pe motiv că o biserică este incompatibilă cu un templu păgîn[138]. Fără a avea pretenția că astfel putem înlătura orice îndoială, ne permitem să semnalăm că transformarea templelor în basilici creștine este un fenomen frecvent și firesc în lumea romană. Astfel, papa Grigore cel Mare indica în mod expres refolosirea templelor ca basilici creștine, pentru a-i atrage mai ușor pe noii convertiți[139]. Recent, un număr impresionant de exemple de acest fel a fost adunat de J. Vaes în articolul său *Christliche Wiederverwendung antiker Bauten: ein Forschungsbericht*[140]. În concluzie, prezența unor edificii de cult este o dovadă în plus pentru existența unei organizări eclesiastice în epoca daco-romană tîrzie, care s-a interferat cu structurile politice. Este binecunoscut faptul că în perioada migrațiilor autoritățile eclesiastice au exercitat adesea și funcții politico-militare[141].

Creștinismul a constituit o modalitate de delimitare a strămoșilor de noii veniți, mai ales în perioada contactului cu slavii. Vestigiile creștine din secolele VII—X nu pot fi atribuite decît populației daco-romanice și strămoșești, iar răspîndirea lor dovedește că în perioada conviețuirii cu slavii autohtonii ocupau zone întinse la nordul Dunării. Organizarea eclesiastică a băștinașilor romanici trebuie să se fi îndepărtat tot mai mult, atît de centrele bizantine, cît și de cele vest-europene. Cu toate acestea, creștinismul nu putea să dispară. O excelentă analogie pentru situația de la nord de Dunăre o furnizează edictul Sfîntului Paulinus, mitropolit de Aqileea. Cu ocazia lichidării puterii avare, în Anul 796, de către Pipin, fiul lui Carol cel Mare, s-a constatat existența unei populații creștine în zona Dunării, care avea preoți locali analfabeți. Pentru clarificarea situației acestora s-a convocat chiar un *Conventus ad ripam Danubii*. Principala problemă o constituie faptul că acești *clerici illiterati* se îndepărtaseră de la dogma ortodoxă și pe la ritualurile, care încep a fi codificate tocmai în epoca carolingiană[142]. Menținerea caracterului creștin al populației românești este atestată, așa cum s-a arătat în repetate rînduri, de terminologia creștină de bază din limba română, care este de origine latină. Aceasta nu înseamnă că victoria noii religii a fost totală încă din secolul IV. Singurul cimitir săpat integral și aparținînd epocii

---

[138] Al. V. Matei, în *Acta MP*, III, 1979, p. 473—479; 496—498; idem, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 94—95. Aceleași rezerve la K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 219, Fundliste 14c, nr. 7. Pe baza planului, I. Barnea admite că poate fi vorba despre un edificiu creștin (cf. *Sargetia*, XVI—XVII, 1984, p. 259—260, nr. 1). Rezerve prudente au exprimat și N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p.119, care arată că identificarea nu se întemeiază decît pe planul clădirii.

[139] I. Vaes, *op. cit.*, p. 327.

[140] Idem, *op. cit.*, p. 326—338.

[141] Este cazul Sfîntului Severin în Noricum (G. Alföldi, *op. cit.*, p. 220—224). La fel în Britania este cazul misiunii Sfîntului Germanus însoțit de episcopul Severus de Trier. Gildas amintește o „plîngere a britonilor către Agitius (= Aetius) „de trei ori consul", datată între 446—454. Ajutorul lui Aetius constase tocmai în trimiterea unor conducători spirituali dar care ca și Sf. Severin aveau o mare experiență militară. (P. Salway, *op. cit.*, p. 479—480).

[142] Vezi mai pe larg E. Tóth, în *Südosteuropa Jahrbuch*, 17, 1987, p. 262—263.

daco-romane tîrzii, cel de la Bratei, este în întregime păgîn[143]. Chiar și în Imperiul Roman, unde religia creștină a beneficiat de sprijinul direct al autorităților politice, se constată o perpetuare a ritualurilor păgîne în secolele V—X[144]. Cu atît mai mult, și străromânii trebuie să fi avut asemenea *clerici illiterati*, pînă la organizarea bisericii ortodoxe de rit și limbă slavonă. De aceea, este firească perpetuarea unor ritualuri și credințe din antichitatea romană. O dovadă tulburătoare a capacității literaturii orale de a păstra nealterate peste milenii texte întregi o constituie un descîntec, cules la finele secolului XIX în Oltenia, identic cu cel citat în secolul V e.n. de Marcellus Empiricus[145]:

Pastores te invenerunt	Ciobănașii te aflară,
Sine manibus colligerunt	Fără mîini te prinseră,
Sine foco coxerunt	Fără foc te fripseră;
Sine dentibus comederunt	Fără gură te mîncară.

ALEXANDRU DIACONESCU — CORIOLAN OPREANU

[143] L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în sec. IV—V (cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973.

[144] In a doua jumătate a sec. V, după Maximus de Turin, pînă și în Italia păgînismul era încă foarte activ, iar papa Grigore cel Mare constata că în Sardinia un număr mare de țărani, inclusiv de pe pămînturile bisericii, practicau păgînismul. Cel de-al treilea Conciliu de la Toledo, din 589 e.n., denunță „sacrilegiul idolatriei", care era generalizat în Gallia și Hispania, iar în sec. VI—VII o serie de consilii galice condamnă cultul copacilor și al fîntînilor sacre. La fel, Martin de Bracara, în sec. VI, scrie un tratat *„De correctione rusticorum"*, unde, printre alte practici păgîne menționează sărbătorirea zilei de joi, ziua lui Juppiter, în locul celei de duminică (vezi mai pe larg P. Salway, *op. cit.*, p. 735—736). În fine, printre cele 30 de *paganiae* denunțate de Conciliul de la Estiennes, din 744 e.n., cele mai multe se referă la cultul elementelor și mai ales la cel al morților și la obiceiurile funerare în general (A. Dierkens, în *La civilisation mérovingienne dans le bassin mosan*, Liège, 1986, p. 32—33). Se cuvine din nou remarcată similitudinea dintre banchetul funebru, redat frecvent pe monumentele funerare din Dacia și Moesia Inferior banchet ce reprezenta o *comendatio* a defunctului și „comîndarea" practicată și azi la români. Fără a mai intra în alte amănunte, este evident că credința în ursitoare, care prezic soarta noului născut torcînd, provine din Parcele religiei greco-romane, căci despre slavi știm că nu credeau în destin (cf. Procopius din Caesareea, *Despre războaie*, VII, 21—23, în *Fontes*, II, p. 443). La fel, denumirea de „Sînziene" derivă direct din Sancta Diana, conform legilor specifice ale limbii române.

[145] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *op. cit.*, p. 122.

PLANIMETRIA ŞI ARHEOLOGIA. (CONSIDERAŢII PE MARGINEA UNOR LUCRĂRI DE ISTORIE RECENT APĂRUTE.)

Istoriografia contemporană a oraşului medieval, integrat fenomenului urban în întreaga sa desfăşurare, se află, deja, într-un moment de stabilizare a metodelor şi conceptelor.

Există, probate pe multiple căi, date de mare certitudine cronologică şi faptică, privitoare la naşterea şi dezvoltarea oraşelor, apoi referitoare la tipologia acestei geneze (genezelor) şi istoriei lor ulterioare, a componentelor, a realităţilor legislative, politice, economice etc, a relaţiilor cu statul sau biserica, cu feudalitatea locală. Se investighează, deja, elementele de structură obiectivă şi subiectivă, relaţionate cu datele psiho-comportamentale ale populaţiei sau cu realităţile politice, militare, economice sau culturale respective. Se sondează lumea simbolurilor sau a legilor primordiale de organizare spaţială. Altfel spus, se fac eforturi de a se desluşi „fenomenul urban" medieval în complexitatea sa. Folosul unui asemenea demers depăşeşte în mod categoric cadrul simplului studiu istoric.

Toate aceste rezultate, materializate printr-o bogată literatură de specialitate, sînt datorate conjugării cîtorva metode, unele clasice, altele pe care le-am numit „neconvenţionale", unele de largă aplicabilitate şi generalitate, altele proprii doar unor anumite arii geografice sau modele.

Dintre cele clasice, operînd în sfera structurilor materiale ale oraşelor, oferind posibilităţi multiple de interpretare şi prelucrare, aplicabile în numeroase situaţii, se dovedesc a fi două: *studiul planimetric* şi *cel arheologic*. Ambele, indispensabile studiului, sînt necesar coroborabile între ele şi cu restul manierelor de investigare; ambele sînt, în ultimă instanţă, importante furnizoare de informaţie.

Din parcurgerea literaturii de specialitate se constată, totuşi, că adepţii uneia sau alteia din aceste două metode (în special arheologii) au încercat şi încearcă să accentueze, în mod unilateral, calităţile propriului demers, la fel cum semnificativ este faptul că ulterior, aceiaşi autori se vor simţi obligaţi să coroboreze informaţiile[1]. Puncte de vedere unilaterale se regăsesc şi în literatura noastră de specialitate.

---

[1] Unul din cele mai concludente exemple este conţinut de corpusul de documente arheologice urbane *Archaeologia urbium*, publicat în Polonia de „Comitetul de studii asupra originilor oraşelor", bazat, printre altele, pe un solid fundament planimetric, în ciuda unor afirmaţii exclusiviste de pe poziţii strict arheologice, ale coordonatorului publicaţiei, Witold Henzel (vezi între altele, *The origins of Western and Eastern Slavs' towns*, extras din „Särtryk ur res medievales", f.a. p. 170 şi idem,

Voi face, în cele ce urmează, încercarea de a argumenta *necesitatea* verificării permanente, reciprocă, a ipotezelor sau rezultatelor acestor două metode. Pentru repere, voi recurge la analiza cîștigurilor dobîndite de două publicații românești recente, care operează preponderent în cîte una din cele două metodologii: *Iașii pînă la mijlocul secolului al XVII-lea*, ed. Junimea, Iași, 1986, datorată lui Alexandru Andronic și *Timișoara*, ed. Tehnică, București, 1987, datorată lui Mihai Opriș. Ambele vor fi analizate prin prisma problematicii comune[2].

Necesitatea recursului la arheologie este lesne de înțeles, dar de ce planimetrie? Explicația, aparent superfluă, se dovedește a fi necesară, după cum se va vedea, tocmai în conjunctura literaturii noastre de specialitate, care, cu cîteva excepții, ocolește investigația planimetrică[3], motiv pentru care se cuvin cîteva considerații generale.

În primul rînd, există numeroase situații în care arheologia urbană este *inoperantă* (dispariția totală sau parțială a unor nivele de locuire, sit ocupat de construcții etc.) sau *inutilă*, în cazul existenței unei bogate documentații scrise sau planimetrice sau a unei istorii urbane liniare, de scurtă durată.

In al doilea rînd, în aproape toate situațiile, prin metode planimetrice se poate obține *o substanțială economie de săpături arheologice*, acestea fiind localizabile cu un plus de precizie, tocmai din considerente planimetrice, verificîndu-le, apoi, pe acestea din urmă.

In al treilea rînd, rezultatele arheologice sînt *mai lesne și mai complet interpretabile* avînd la bază informații planimetrice.

De fapt, aceste realități sînt proprii tuturor fazelor de studiu, ambele metode căutînd, în ultimă instanță, același lucru: *structura urbană* în desfășurarea ei istorică și este semnificativ faptul că această structură, pentru evul mediu european, încă din etapele incipiente ale urbanizării, se dovedește a fi extrem de stabilă. Doar marile cataclisme naturale sau purtate de mîna omului au determinat, fie abandonarea sitului urban fie substanțiale remanieri ale structurilor și este important de observat că aceste cazuri fac parte din categoria excepțiilor. Observația este perfect aplicabilă marii majorități a centrelor urbane europene.

Pe de altă parte, structura unui oraș se manifestă, în mare măsură, tocmai prin *planimetrie*. Planul unui oraș este depozitarul tuturor componentelor de bază ale așezării respective, înmagazinează o substanțială cantitate de informație istorică și, revenind, poate acest fapt este acela care explică stabilitatea de care aminteam. La un moment dat, planul poate sur-

---

L'étude des villes du haut moyen âge en Pologne au moyen de la méthode archéologique, „Dacia", N.S. V, 1961, p. 463—471).

Autorii noștri sînt mult mai consecvenți.

[2] In timp ce prima lucrare are substanțiale contribuții asupra antecedentelor urbane ieșene și privitoare la materialele arheologice propriu-zise descoperite în oraș, a doua continuă analiza structurilor urbane ale Timișoarei pînă în zilele noastre. Toate acestea sînt în afara analizei de față.

[3] Nu este în intenția mea de a trece aici în revistă maniera în care lucrările noastre de specialitate rezolvă coroborarea informațiilor, dar merită să fie amintite orașele față de care se realizează, măcar parțial, acest deziderat: Botoșani, Roman, București, Tîrgoviște, Pitești, Craiova, Cîmpulung, Buzău, și mai puțin concludent Suceava, Iași, Roman, Baia, Siret.

prinde întreaga sau mare parte din gama transformărilor. Mă refer, evident, la situațiile în care structurile nu sînt înlocuite complet, cu toate că sînt cazuri în care noile realități pot suferi perturbații substanțiale datorate antecedentelor înlocuite.

Toate aceste considerații funcționează și în spațiul românesc, în ciuda unor evidente particularități tipologice de geneză și evoluție. Dispariția unor elemente de structură urbană (în special la nivel de piese de arhitectură) sau transformarea lor substanțială, reclamă recursul la arheologie dar și în această situație, planurile actuale sau cele consemnate de-a lungul timpului, pot acoperi cu informație o substanțială suprafață de studiu. Dacă orașele transilvănene și bănățene se integrează firesc fenomenului larg european, așa numitului oraș „clasic" medieval, cu o legislație de mare forță și stabilitate, protejînd, printre altele, tocmai structurile de care vorbeam, orașele moldovenești și muntenești păreau a nu rezista comparației cu modelul amintit. Acesta a fost motivul pentru care, pe de o parte, prin comparație, așezările românești păreau a nu se ridica la exigențele termenului de „oraș", considerîndu-se a se menține, pentru preioada medievală, la nivelul de „tîrg", fapt ce ar fi avut consecințe negative asupra permanenței structurilor, iar pe de altă parte, în încercarea de a le dovedi calitățile și particularitățile, a existat tendința de a le trata în sine, fără recursul la alte modele europene. Investigîndu-se în mod unilateral și fragmentar, părea, într-adevăr, că modelul românesc se depărtează atît de mult de modelele europene „clasice", încît s-ar fi impus o metodologie de studiu particulară.

Fără a mă referi la modul în care orașul românesc extracarpatic își poate găsi un loc firesc în rîndul celorlalte organisme urbane europene, care presupun (fapt foarte important în discutarea amintitului „clasicism" al orașului vestic) un mare număr de rezolvări regionale particulare, voi evidenția necesitatea unei metodologii comune sau măcar cu componente comune de abordare. În acest context, planimetria va trebui să joace un rol important[4].

Cele două orașe care fac obiectul respectivelor lucrări, ilustrînd modele diferite[5], evaluarea cîștigurilor dobîndite prin aceste publicații poate

---

[4] Pentru problematica stabilității structurilor citadine românești, vezi, în principiu, T. O. Gheorghiu, *Metodă de abordare și modele ale genezei unor orașe medievale românești extracarpatice*, „Arhitectura", 1988, 1, p. 39—40 și înbogățită cu noi aspecte, în idem, *Arheologie și planimetrie — unele aspecte de istorie urbană medievală românească extracarpatică*, lucrare în manuscris. Contribuții esențiale în problema planimetriei unor orașe medievale românești, vezi la Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, București, 1981, idem, *Ansamblul urban medieval Pitești*, București, 1982 și idem, despre Roman, într-un articol semnificativ intitulat *Structura urbană a orașului Roman, mărturie a trecutului istoric*, „RMM-MIA", 1975, 2.

[5] Afirmația pune în evidență un adevăr relativ. În privința celor două orașe se va vedea că, în evoluția lor, se parcurg, pînă la un moment dat (chiar dacă decalat în timp) modele asemănătoare: începutul este făcut de un model spontan, preurban iar următoarele (de tip urban) pendulează între dirijat (în prima subfază) și spontan. La Timișoara, relația între castel și oraș (cetate) este asemănătoare cu cea mai tîrzie cu un secol, de la Iași, între Curtea Domnească și oraș. Deosebirile esențiale vor urma abia după aceste faze incipiente, cînd apărarea, în special, va fi rezolvată în maniere diferite.

oferi un important reper în contextul considerațiilor anterioare, privit, așadar, prin prisma raportului între cercetarea planimetrică și cea arheologică, precum și dezideratele ce decurg de aici.

Se vor aminti, pentru fiecare în parte 1) — datele puse în discuție, 2) — datele ce puteau fi puse în discuție, 3) — metoda de studiu și 4) — concluziile. Mă voi referi doar la aspectele de *structură urbană* (zonare, tramă stradală, dotări, arhitectură etc.), altfel spus, elementele ce compun în adevăratul sens al cuvîntului *orașul*.

Prima lucrare, datorată lui Alexandru Andronic, ar fi trebuit să constituie, după cum anunța tiltul, o sinteză a *întregii informații a momentului, privitoare la oraș și istoria sa medievală*, bazată nu numai pe literatura precedentă (în special cea arheologică) ci și pe o substanțială informație inedită apărută între timp.

1) Din punct de vedere al informației prelucrate, lucrare se rezumă a relua, fără nici un element suplimentar, rezultatele deja publicate cu mai mult sau mai puțin timp în urmă și a semnala, doar, o sumă de cercetări inedite de dată mai recentă, amintite și prelucrate sumar, fără să participe substanțial, altfel spus, la discutarea fenomenului abordat.

Așadar, în privința rezultatelor cercetării arheologice, excluzînd datele de strictă cultură materială de uz casnic, elemente componente ale structurii urbane sînt prelucrate doar în legătură cu două puncte: fragmentul incintei de sud-est al Curții Domnești și situl din Ștefan cel Mare nr. 12—18. Alte descoperiri arheologice funcționează doar ca repere cronologice, ca delimitări ale ariei urbane în dezvoltarea sa (p. 37—39, 47, 53 și fig. 1 și 2 — p.89).

Sînt apoi republicate planurile din 1769 și 1790 (fig. 54 și 55), cu detaliile Curții Domnești corespunzătoare respectivelor planuri.

Extinzînd aria comparațiilor, orașul slav nordic, vestic și central european parcurge în etapa incipientă două faze, conform unor modele spontane, urmate aproape fără excepție de o fază urbană matură (așa numitul oraș al dreptului de Magdeburg — model dirijat) (cf. W. Hensel, *op. cit.*, passim).

În privința genezei și evoluției orașelor medievale românești extracarpatice, am detectat (cu titlu de ipoteză) trei mari etape (faze): etapa I, spontană (orășenesc incipientă), în general de pînă la mijlocul sau sfîrșitul secolului XIV, etapa II-a, dirijată, similară ca fenomen cu așa numitele „noi fundații medievale", ulterioară consolidării statelor feudale și etapa a III-a, de „descentralizare" a majorității intervențiilor în mediul urban, ulterioară, în general, mijlocului secolului XVI. Ultima etapă ilustrează particularitățile de esență ale orașului românesc, născute din prelucrarea tuturor datelor conjuncturale existente în acea perioadă, iar împreună, în special, cu etapa precedentă, se regăsește materializată, parțial sau total, în planimetria de, cel puțin, secol XIX (cf. T. O. Gheorghiu, *Metodă...*, passim, idem, *Studiul de caz-Pitești*, „Arh", 1988, 3, idem, *Aspecte medievale românești — despre elementele de apărare orășenești*, în curs de publicare. În literatura de factură istorică și arheologică, primele două etape sînt, în general, prezentate ca reprezentînd o „evoluție lentă" și respectiv, o „accelerare" a urbanizării, ulterioară apariției curților domnești în unele orașe (cf. în special, M. D. Matei, *Unele probleme în legătură cu începuturile vieții orășenești la Suceava*, „SCIV", 1961, 1, p. 111—114, Al. Andronic, *Despre geneza orașului românesc — modelul Iașilor*, „Suceava" XI—XII, 1984—1985, p. 144. Gh. Cantacuzino, *Aspecte ale cercetării arheologice privind începuturile urbane ale Tîrgoviștei*, „CA", V, 1982, p. 226 și nota 12).

In domeniul iconografiei, sînt publicate trei imagini *fanteziste* de secol XVII—XVIII (fig. 52—1,2 și 53), pe baza cărora, după cum se va vedea, autorul face considerații legate de așa numita cetate a Iașilor.

Lucrarea conține și prelucrează o sumă de date istorico-documentare (documente și relatări de epocă).

2) Informațiile ce s-ar fi cuvenit să apară sînt extrem de numeroase. În primul rînd, seria impresionantă de descoperiri arheologice la care în parte a participat și autorul, descoperiri amintite doar, cu toate că s-ar fi cuvenit să fie publicate, în fine, cu localizări precise, planuri, secțiuni, comentarii: str. Horea — lîngă Casa Modei (p. 15), str. C. Negri (curtea bisericii Sf. Sava, Halele și partea estică, între Bărboi și Golia) apoi zidul de incintă a bisericii Sf. Nicolae Domnesc, Galata, Str. A. Panu nr. 58 — lîngă „casa Dosoftei", str. Ștefan cel Mare — în cîteva puncte —, parcul Teatrului Național, zona de lîngă zidul Goliei etc., etc. (p. 16). Importantele descoperiri (fundații și ziduri de locuințe, biserici, mănăstiri, ateliere), cu tot bagajul lor informațional, ar fi furnizat repere de o deosebită valoare în conturarea structurii urbane a Iașilor, a nivelului atins în diferite perioade etc. La toate acestea se adaugă rezultatele săpăturilor arheologice publicate de N. N. Pușcașu și V. M. Pușcașu[6], pe care autorul le amintește, fără să-și exprime punctul de vedere, în special în legătură cu situl din Ștefan cel Mare — zona „Materna" (p. 17, 19 etc.), cu toate că la pag. 19, nota 41, trimite la articolul critic al lui Radu Popa[7]. Descoperire, în orice situație, nu poate fi ignorată.

Apoi, ar fi trebuit să fie executată o amănunțită cartare arheologică la o scară suficient de mare pentru a fi operantă[8].

In domeniul cartografiei s-ar fi putut recurge la zecile de planuri generale sau de detaliu, ulterioare celor două publicate și de pînă în prima jumătate a secolului XX.

Elemente ce puteau furniza informații asupra unor aspecte de detaliu planimetric puteau fi obținute din numeroasele relatări de epocă (doar parțial folosite) chiar mai tîrzii, dar care surprindeau realități moștenite, sau imagini mai apropiate de zilele noastre dar anterioare unor ample schimbări de decor urbanistic de secol XIX—XX.

3) Metoda se deduce parțial din evidențierea materialelor analizate, iar sub acest aspect, cartea este în fapt o analiză bazată aproape exclusiv pe cercetarea arheologică (cantitatea și modul de prelucrare au fost trecute în revistă la punctul 1), cu o serie de interferențe istorico-documentare și aproape inexistente rapeluri planimetrice.

---

[6] N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, „RMM—MIA", 1983, 2, p. 20—63.

[7] R. Popa, *Cîteva observații pe marginea recentelor cercetări arheologice din centrul municipiului Iași*, „SCIVA", 35, 1984, 4, p. 345 și urm, unde, în ultimă instanță, se tinde să se admită continuitatea respectivei construcții din secolul XV pînă în secolul XVII, în ciuda ineditului formal pus în evidență (p. 350—351).

[8] Cartări precum cele apărute în Al. Andronic, Eug. Neamțu, în „AM", II—III, 1964, Al. Andronic, în „Dacia", N. S., IX, 1965, Al. Andronic, Eug. Neamțu, Stelea Cheptea, în „AM" IX, 1980 etc, trebuiesc privite ca elemente de pornire, avînd un mare grad de schematism. Era obligatoriu să fie însoțite de detaliu (vezi, de pildă, *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, sub redacția I. Ionașcu, București, 1959, sau *București. Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetării istorice din anul 1953*, I, București, 1954).

Aceasta, cu toate că autorul se consideră adept al unei cercetări multidisciplinare în care „un rol hotărîtor în rezolvarea cu succes a problemelor respective a revenit din punct de vedere metodologic cercetării mai amănunțite a tuturor elementelor de convergență în conexiunea lor totală"[9].

S-ar fi cuvenit, în perspectiva acestei declarații, să se realizeze complete analize (pînă la timpul respectiv) istorice, arheologice, arhitectonice și planimetrice, din a căror suprapunere de rețele să se deducă istoria urbană a orașului.

Metoda istorico-documentară este folosită concludent doar în privința întăririi concluziilor arheologice ce stabileau momentul dobîndirii unor trăsături urbane[10] (p. 42—45) sau în stabilirea vechimii unor comunități alogene (armeană și catolică) (p. 48 și 51) și a unor (puține la număr) biserici (în special p. 60). Din aceeași categorie fac parte și analizele de documente ce atestă nivelul de dezvoltare atins de oraș sau coroborarea unor mărturii ale călătorilor străini cu documente sau cercetări arheologice, în special referitoare la Curtea Domnească (p. 57, 59—60, 64—65, 72—73).

Corpusul de documente și relatări despre Iași, printre cele mai cuprinzătoare din țările române, îndreptățeau să fie trecute în revistă toate sursele care ar fi putut face lumină în privința structurii medievale a Iașilor: zonare, evoluție a rețelei stradale, dotare, identificarea unor amplasamente și alte date referitoare la piese sau ansambluri de arhitectură, informații privind populația etc., în coroborare cu rezultatele cercetărilor arheologice și planimetrice.

Planimetria intră foarte puțin în vederile autorului. Nu se amintește nimic despre configurația urbanistică anterioară implantării Curții[11], iar pentru perioada ulterioară acestui eveniment, se deduce, doar, că există o continuitate pînă azi a rețelei stradale de secol XV—XVI (p. 37 și urm.), fapt ce, prelucrat la un nivel corespunzător, ar fi putut furniza informații de primă importanță. Prelucrarea datelor oferite de planurile existente, coroborată cu alte metode de studiu, ar fi precizat o serie întreagă de aspecte urbanistice și arhitecturale.

În fine, recursul la iconografia de epocă, asociată arheologiei și documentelor de epocă îl pune pe autor pe o pistă evident greșită, atît timp cît interpretează forțat o sumă de date. Mă refer în primul rînd la concluzia referitoare la veridicitatea imaginilor de secol XVII—XVIII publicate. Se

---

[9] Al. Andronic, *Despre geneza . . .*, p. 138.

[10] În capitolul intitulat *Vechimea istorică a Iașilor ca oraș medieval*, se analizează aproape exclusiv cunoscuta „listă o orașelor rusești" de la sf. sec. XIV. O sumă de autori contestă orașului Iași apariția în această listă (Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 24, *Istoria orașului Iași*, redactori coordonatori C. Cihodaru, Gh. Platon, Iași, 1980, p. 47—48 etc.).

[11] Se reia aici (p. 21) o prea puțin argumentată afirmație a lui Victor Spinei: pentru regiunea extracarpatică „calitatea de centru urban incipient... nu era dată de aspectul planimetric și arhitectonic al așezării, ci de faptul că aceasta însemna o aglomerare de meșteșugari și comercianți..." (în *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 225), atît timp cît asemenea structuri planimetrice nu au fost evidențiate în nici un fel pe cale arheologică.

reia astfel o mai veche aserțiune[12], conform căreia, zidurile descoperite arheologic în zona Curții Domnești reprezintă proba plauzibilității edutelor respective (p. 65, 77). Mai mult, unele imagini ar reprezenta chiar și elemente de detaliu, considerate, de asemenea veridice: accesul dinspre Curte spre oraș (p. 54) sau configurația bastionară a fortificației (p. 77), de formă pentagonală care, în opinia autorului, s-ar fi păstrat și în planurile de secol XVIII publicate (p. 65).

4) Intrînd deja în domeniul concluziilor, se impun aici cîteva precizări absolut necesare readucerii discuției pe un făgaș realist.

— Nu pot fi contestate amenajările defensive de secol XV—XVII ale Curții Domnești, dovedite printre altele de cercetări arheologice, de documente și de relatările de epocă.

— Planul săpăturilor arheologice pe care îl publică autorul este al unui *fragment* de incintă exterioară, tipic medievală, neregulată, rezultată din adiționări succesive, fără nici o intenție de rezolvare inginerească, presupusă de tipul de fortificație despre care vorbește autorul.

— Forma pentagonală a incintei pe care autorul o vede în planurile de secol XVIII, nu are nici o legătură cu ceea ce ar fi trebuit să fie plan pentagonal „ideal" al unei cetăți bastionare (italienești, vechi sau noi, cu replicile sale central europene sau nordice), ci pune în evidență, o dată în plus, neregularitatea incintei Curții Domnești, adaptată terenului, altfel spus, conform unei maniere de rezolvare tipic medievale.

— Imaginile de secol XVII—XVIII sînt într-o atît de evidentă lipsă de corespondență cu realitățile conținute de cercetarea arheologică, de planurile păstrate sau de relatările de epocă, încît orice încercare de apropiere este hazardată. Imaginile reprezintă, în afara fortificației despre care am vorbit, un oraș cu componente de arhitectură de factură nordică, *fără nici o corespondență cu realitățile ieșene*. Fortificația face dovada unui sistem de apărare neîntîlnit în Moldova și Țara Românească (fac excepție teritoriile raialelor, unde turcii edifică astfel de cetăți), apărare care, fără îndoială, ar fi stîrnit reacția Porții, deranjată de cetăți mai puțin dotate și mai puțin adaptate la realitățile militare ale epocii.

— Ar fi fost de mult mai mare folos dacă s-ar fi localizat cercetările arheologice pe planurile de secol XVIII sau XIX (de ansamblu sau de detaliu), în orice caz, anterioare demolării incintei, pentru a se deduce prin extrapolare, maniera globală de apărare a zonei (inclusiv a bisericii Sf. Nicolae) și relațiile ansamblului fortificat cu orașul.

De altfel, o rezervă de principiu privitoare la o parte din concluziile publicate, se referă la capacitatea cercetărilor arheologice, în maniera în care au fost localizate, executate, prelucrate și publicate, de a furniza răspunsuri ferme și mai ales definitive (așa cum apar în cîteva locuri din carte) privind geneza și evoluția ulterioară a orașului.

Afirmația este probată de chiar modul în care sînt prezentate rezultatele (mă refer acum la cerectările de pe locul fostei Curți Domnești, cercetări care stau aproape exclusiv în atenția autorului) și concluziile lor:

---

[12] Al. Andronic, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Curtea domnească din Iași*, „RM"., 1967, 6, p. 553, Al. Andronic, Eug. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, „AM", 1967, p. 276 etc.

„ceea ce prezintă însă o deosebită importanță este faptul că *s-a precizat* (s.n.) că primele construcții din piatră ale Curții domnești de la Iași datează din prima jumătate a secolului al XV-lea, fără să fi existat anterior o cetate sau o fortificație temporară de pămînt și lemn" (p. 37), cu toate că tot acolo se admite, fapt evidențiat anterior, că n-au putut fi făcute cercetări „în direcția Palatului Culturii sub care zac cele mai multe complexe *din faza inițială* (s.n.) a Curții domnești din Iași" (p. 42) și că cercetările de pînă acum certifică în fapt o situație existentă în zona „incintei exterioare a Curții domnești" (p. 18). În mod firesc, prima afirmație este anulată de următoarele două, sau măcar tratabilă cu prudență, urmele unor construcții anterioare putîndu-se foarte bine găsi exact acolo unde nu s-a scăpat. Aceeași observație se poate face și în legătură cu alte situații în care se invocă, cu prea multă încredere, cercetări arheologice care nu sînt puse în evidență decît fragmentar (p. 38, 42, 46, 52 etc.).

Localizarea și interpretarea insuficient de concludentă a cerectării arheologice din zona Curții afectează și concluziile referitoare la importantele probleme ale existenței unei așezări anterioare și de pe locul Curții, ale locului ocupat de Curte față de așezare în momentul implantării ei și modului în care s-a executat această implantare. „Materialul arheologic descoperit la Iași pe locul Curții domnești ne dovedește totuși și *o locuire sporadică* (s.n.) în această parte . . .", cu toate că, la pag. 38, zona Curții Domnești se prezintă ca fiind intens locuită înaintea implantării ansamblului aulic., iar în altă parte[13] se vorbește explicit despre *așezarea feudală* și despre *locuințe ale orășenilor,* deci *o adevărată și stabilă zonă construită,* de pe locul unde domnia își va instala reședința. Se pun întrebările: Curtea a fost construită peste o parte a așezării, distrugîndu-se locuințele existente, cum se înțelege din afirmațiile anterioare, sau Curtea s-a așezat la limita vechii așezări (p. 37)?

Concluziile referitoare la cronogia etapelor de urbanizare par a fi tributare, de asemenea, acelorași cercetări arheologice, în ciuda faptului că, principial, primele două etape sînt corect și concludent determinate, reiese din text o substanțială imprecizie cronologică. Astfel, în secolul XIV, în timpul primei etape, numită „proces îndelungat de urbanizare", Iașii sînt *„în plină dezvoltare orășenească"* (s.n.), cu toate că în continuare se arată că *„procesul de urbanizare* (s.n.) s-a produs spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, începutul secolului al XV-lea. Se mai amintește, apoi, în acest context, despre rolul Curții Domnești, cu toate că etapa discutată este anterioară implantării ei (p. 41). La pag. 75, reluîndu-se concluzii ale aceleiași pagini 41, se arată, însă, că „. . . de la mijlocul secolului al XIV-lea așezarea de la Iași a cunoscut o nouă etapă în viața sa social-economică: *urbanizarea"* (s.n.).

Tot acolo este reliefată cu putere lipsa oricărui aport al elementului colonizator (p. 41 și 75), cu toate că se acceptă existența la sfîrșitul secolului XIV, adică exact în momentul de cumpănă al urbanizării, a bisericilor catolică și armeană (p. 48) și implicit, a unor comunități puternice (p. 51), a căror cultură (în secolul XIV) de factură urbană nu poate fi ignorată.

[13] *Ibidem,* p. 199.

În ciuda acestor neconcordanțe, rolul implantării Curții Domnești în oraș este reliefat concludent: reper cronologic de la care procesul de urbanizare „se accelerează" (p. 42, 48 etc.), apoi reper urbanistic în organizarea urbanistică a așezării contemporane și ulterioare, în care Ulița Mare (str. Ștefan cel Mare) ar fi avut rolul principal (p. 37). Aici se poate face observația că, atîta timp cît autorul nu pare a fi de acord cu cronologia timpurie propusă pentru construcția din zona „Materna" (p. 19, nota 41) și ținînd cont de modul de amplasare al curților feudale în oraș, strada respectivă ar fi putut avea un rol important abia în secolul XVI. Rețeaua stradală corespunzătoare momentului implantării Curții era structurată, după opinia mea, conform celor două direcții ce se intersectau în dreptul Curții: Ulița Mare și zona de tîrg[14], aceasta din urmă avînd rol preponderent, fapt confirmat parțial și de autor întruna din paginile de după (p. 53, unde nu se explică, totuși, ce înseamnă „planimetrie specifică medievală").

În acest context, este cu atît mai curioasă afirmația autorului: „Este știut că un feudal — în speță voievodul Moldovei — n-a putut crea o așezare urbană", în ciuda sutelor de exemple europene medievale de „noi fundații regale", „imperiale" sau datorate capilor bisericii sau feudalilor locali, orașe întemeiate în adevăratul sens al cuvîntului și în ciuda faptului că toate fenomenele urbanistice însoțitoare implantării Curții la Iași, semnalate de autor (ca și în alte orașe românești) amintesc frapant de fenomenul „fundării" unor noi organisme urbane, chiar dacă aceasta s-a realizat lîngă sau peste așezări existente, despre care, de altfel, avem date foarte puține[15].

Ipoteza participării unor biserici sau mănăstiri la apărarea orașului de secol XV (p. 53) este tentantă dar, în afara bisericii Sf. Nicolae dovedită a avea zid de incintă în secolul respectiv, nu există nici un indiciu că bisericile Albă, armeană sau catolică ar fi avut amenajări defensive. Apărarea de tip „punctiform", la care se referă în acest caz autorul va fi ilustrată de Iași abia după jumătatea secolului XVI (etapa descentralizării intervențiilor în Iași, deci și a apărării), cînd orașul se va apăra zonal, prin biserici, mănăstiri, curți, hanuri[16].

Apreciind global informația furnizată de carte, în ciuda lipsei de preocupare pentru unele componente de bază ale orașului (locuințe ale orășenilor, cu sau fără ateliere, curți feudale, biserici, mănăstiri, apoi zonări, lotizări, mod de constituire a fronturilor, manieră constructivă sau de dotare etc., toate privite evolutiv), cartea are contribuții reale la istoria orașului, din păcate, după cum arătam, prea puțin argumentate prin materialul pus în discuție. Dintre acestea, în afara celor deja amintite, merită să fie evidențiate: analiza condițiilor de teren care au contribuit la un anumit mod de ocupare al sitului (p. 20—21), controlul stratigrafic al unor zone ale așezării (în special p. 17—19), delimitările ariilor

[14] T. O. Gheorghiu, *Metodă de abordare*... p. 39 și fig. 12, unde concluzia se bazează pe acceptarea, în linii mari, a cronologiei propuse de autorii cercetărilor arheologice (prima jumătate a secolului XV).

[15] *Ibidem*, passim.

[16] *Ibidem*.

succesive ale orașului, puse parțial în legătură cu descoperirile de cuptoare (p. 36—38, 47, 52—53, fig. 1 și 2), ipoteza fortificării prin val și șanț a orașului și informațiile furnizate, în acest sens, de conformația terenului și traseul unor străzi (p. 53). Se cuvine apoi amintită evoluția Curții Domnești de pînă în secolul XVII, cu excepția apropierilor tipologice amintite, asupra căreia cartea se oprește în majoritatea paginilor sale.

Am spune, așadar, că avem în față o carte ce conține *contribuții la istoria Iașilor și, în special a Curții sale domnești* și nu o completă istorie a orașului, adică a structurilor sale. Pentru un studiu ulterior, din întreaga cantitate de informație conținută de carte, merită reținute cele mai presus de orice dubiu, dar și ipotezele cu un grad sporit de plauzibilitate, iar în acest sens, textul de față a încercat tocmai semnalarea) acestora.

Timișoara, spre deosebire de Iași, unde fenomenul se pare a se petrece doar la începuturile fazei sale urbane, are o istorie discontinuă, pe parcursul a cel puțin două etape: medievală (anterioară și posterioară cuceririi turcești) și modernă (ulterioară cuceririi austriece) și este plauzibil să prezinte unele modificări de structură și ca urmare a primei cuceriri amintite.

Apoi, iarăși spre deosebire de Iași, Timișoara nu a beneficiat de nici o cercetare arheologică sistematică[17]. Posedă, în schimb, reprezentări grafice (planuri, perspective) suficient de timpurii pentru a furniza informații concludente de istorie urbană.

Se va vedea în cele ce urmează că, în ciuda diferențelor de la un moment dat esențiale de structură și istorie urbană față de centrele orășenești ale căror reprezentant este orașul Iași, metodele de studiu sînt sau pot fi asemănătoare.

Cartea lui Mihai Opriș este structurată în trei capitole, reflectînd etapele principale ale istoriei și urbanisticii orașului, din care, ca reper al discuției de față, îl voi reține doar pe primul: *Nașterea și evoluția Timișoarei medievale* (p. 9—23).

Cu toate că interesul (nemărturisit) al autorului se îndreaptă către orașul modern, pe care îl studiază cu o adevărată risipă de mijloace, majoritatea inedite, analiza pe care o realizează pentru perioada următoare dobîndirii statutului urban și anterioară asediului austriac din 1716 este ferm condusă și controlată pe multiple căi. Fiind o monografie urbanistică, după cum o afirmă și subtitlul cărții, preocuparea autorului s-a manifestat cu precădere în domeniul structurilor urbane în evoluția lor. Scopul se dovedește atins (deseori sub formă de ipoteză, atît timp cît cercetarea arheologică lipsește) prin corelarea întregii game de informații obținute pînă în momentul de față.

1) In seria datelor puse în discuție, pe primul plan stă *cartografia*, destul de bine reprezentată și pentru perioada anterioară anului 1716, dar deosebit de concludentă începînd cu acel an. Aproape întreaga analiză

[17] Sînt executate (după știința mea) doar unele sondaje în cadrul Muzeului Banatului (fostul castel regal) — cf. Al. Rădulescu, *Castelul*, „Orizont", 29 iulie 1983, amintite și de autor.

urbanistică medievală se bazează pe planul „foarte exact ridicat în anul 1716, de către domnul Perette ...", după cum afirmă legenda planului, (p. 22).

Un surplus de informație și implicit de siguranță se obține prin recursul la unele planuri anterioare înlocuirii structurilor medievale cu cele baroce austriece planul: de fortificare din 1716 (p. 28), cel din „circa 1727" (p. 29) sau cel din 1727 (p. 31).

Sînt apoi corelate informații documentare și relatări de epocă privind gradul de dezvoltare al orașului, unele componente (din care fortificațiile sînt amănunțit tratate), activitatea economică, comercială, populația etc.

2) Informațiile care ar fi putut verifica anumite ipoteze sau preciza o întreagă sumă de aspecte ale istoriei urbane timișorene nu se pot obține decît pe cale arheologică sau prin planuri deocamdată negăsite, în ciuda investigării de către autor a unei serii importante de arhive străine.

3) Metoda folosită este enunțată de autorul însuși, pornind de la realitatea dispariției complete a oricăror urme medievale: „În aceste condiții, analiza tramei stradale și a elementelor de mediu natural din perioada medievală rămîne sursa majoră de informații privind primele faze ale evoluției orașului. Această analiză se poate întreprinde pe baza hărților relativ precise, ridicate începînd din prima jumătate al secolului al XVIII-lea" (p. 9).

Intră, așadar, în relație, elemente de cadru natural, de planimetrie (controlate pe bază de hărți, planuri și vedute), documente de epocă.

La conturarea informației contribuie și concepția autorului privind permanența unor structuri urbane medievale (în cazul în speță, în ciuda cuceririi otomane). Analogiile și studiul de detaliu structural și formal fac parte, deasemenea, din arsenalul folosit (p. 14—16).

4) Încheierile sînt concise și convingătoare, atît timp cît se bazează pe un studiu în care rigoarea ia locul speculațiilor. Recursul la metode „neconvenționale", folosite, de altfel, și pentru diferite alte medii culturale europene, furnizează ipoteze cu un mare grad de plauzibilitate, verificate (în alte spații europene) pe cale arheologică. Aici trebuie amintită problema configurației topografice a momentelor de început ale așezării (organizate de tip „ocol" — p. 10), apoi a fazei urbane (de pînă în secolul XIV), care pune în evidență coexistența a cel puțin patru elemente: cetatea, castelul, orașul propriu-zis și cartierele exterioare acestei configurații (p. 11—13).

Dacă „Cetatea Timișului" ar fi putut apare într-unul din primele două secole ale mileniului nostru (p. 10), atingerea nivelului urban trebuie pusă în legătură cu stabilirea aici a lui Carol Robert (1315—1323 — p. 11) și, în sfera constructivă, cu ridicarea castelului regal în aceeași perioadă (p. 12). Se atestă, astfel, fapt constatat și în spațiul românesc extracarpatic: rolul factorului politic în apariția sau dezvoltarea orașului medieval.

La Timișoara, cele două etape amintite (rurală și urbană) sînt legate printr-o etapă intermediară, moment în care așezarea, sediu al comitatului Timiș, are o structură bipolară: cetate-așezare civilă, ultima dezvoltată pornind de la ocolurile amintite (p. 10—11).

Aș insista asupra unui fapt remarcat de autor, dar care ar putea furniza informații suplimentare. Mă refer la planimetria zonei numită „cetate" (regulată, structurată conform o dauă axe majore (p. 11), care poate reflecta acțiuni de regularizare sau chiar trasare inițială, conform unui model uzual în Europa momentului respectiv,[18] acțiuni localizabile în timpul lui Carol Robert. În acest sens, nu poate fi întîmplătoare asocierea tipului respectiv de castel (ordonat spațial, ilustrînd unul dintre modelele oficiale de castele regale) cu planul organizat geometric al Cetății, cu atît mai mult cu cît mlaștina căreia i se „furau" aceste terenuri nu oferea un cadru firesc apariției unor astfel de ordonări ale cadrului construit[19]. Este, evident, o ipoteză care nu s-ar putea verifica decît documentar sau arheologic.

Perioada ulterioară secolului XIV se traduce în sfera urbanului printr-o dezvoltare a suburbiilor (p. 15—16) și mai ales prin accentuarea funcțiilor defensive în fața pericolului otoman (p. 16—17). Datele cele mai certe sînt obținute în legătură cu castelul, fortificat bastionar (p. 17).

Etapa otomană de dezvoltare a orașului prilejuește reliefarea unor structuri urbane mult mai bine cunoscute (p. 19—23), puse în legătură cu specificul realităților sociale al orașelor de graniță turcești (p. 18—19) și cu cele militare, care capătă o importanță deosebită (p. 20—21). Rezultă un tablou complet, concludent ilustrat, al unui model de oraș, variantă a celor des întîlnite în spațiile balcanice cucerite de Poartă[20].

Cucerirea austriacă pune capăt nu numai istoriei medievale a orașului, ci și structurii sale. Pentru Timișoara va începe etapa noii fundații habsburgice, realizată treptat, conform unui plan de trasare riguros întocmit, dar sacrificînd valori deosebite ale unei istorii de peste 500 de ani.

Fiind în afara preocupărilor acestui text, relev în treacăt calitatea deosebită a demersului avînd drept obiectiv istoria urbană ulterioară a

---

[18] Mă refer la deja amintitele „orașe noi". Pentru spațiul apropiat, central european (inclusiv Transilvania) sînt cunoscute contribuțiile „locatarilor" în proiectarea noilor așezări, în special a celor coloniste întemeiate, sau a celor ridicate la rang de „oraș" (cf. Thomas Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981, p. 58—64, *Devellopement des villes historiques en Boheme et en Moravie*, „ICOMOS—Bulletin", 4, Prague, 1976, p. 20, proiectare care avea drept rezultat structurarea ordonată geometric a așezărilor, sau a unor zone din ele, conform unor modele „oficiale".

[19] Tipul de castel „de cîmpie" sau „de apă" (Wasserburg) presupune, într-adevăr, o dispoziție regulată, printre altele, din lipsa unor repere care să oblige o anume conformație specifică, dar implantarea unui ansamblu într-o mlaștină trebuia, în mod normal, să se adapteze terenului ferm disponibil. Regularitatea, în acest context, este un semn de plan prestabilit, atît în privința castelului cît și a zonei construite aferente. Un exemplu similar concludent este furnizat de orașul Litovel din Moravia (cf. T. O. Gheorghiu, *Metodă*..., p. 39 și fig. 6).

[20] Problematica orașului „balcanic", rezultat al unei sinteze de mare particularitate face obiectul unor numeroase studii ale istoricilor și urbaniștilor de la sud de Dunăre. Se remarcă, prin maniera complexă de abordare, conținutul numărului 3 din „Studia Balcanica" *(La ville balcanique—XV—XIX s.)*, Sofia, 1970 și T. Stoianovici, *La ville Balcanique, Sofia*, 1970. Timișoara otomană, fără să ilustreze întru totul acest model (păstrase în ansamblu structura medievală anterioară) poseda o sumă de elemente prin care se apropia de modelul amintit, fapt ce este bănuit și în legătură cu Giurgiu sau Brăila.

Timișoarei, poate, una din cele mai complete contribuții de această factură a literaturii de specialitate românești.

Revenind la istoria medievală a orașului, rămîne o sarcină de viitor, dorită și de autor (p. 6), ca cercetări, în special arheologice, să confirme și să nuanțeze concluziile avansate în carte. Oricum, avînd drept bază materialul cartografic interpretat de autor, previzibilele investigații vor fi localizate în mod evident mai concludent decît în alte situații. Există, altfel spus, un substanțial material informațial de la care se poate porni pentru o cercetare cît mai completă.

Riscînd o evaluare globală a nivelului atins de studiul urbanistic medieval românesc, pus în evidență de aceste două lucrări, reies, odată în plus, carențele unei cercetări incomplete, cu atît mai regretabilă în situațiile în care se dispune de un material variat și substanțial. Cercetările arheologice îndelungate, efectuate într-o sumă de orașe românești îndreptățesc speranța existenței unei informații valoroase care ar trebui publicată în totalitate și coroborată obligatoriu cu cea furnizată de cartografie. Studiile contextualiste, tipologice și comparatiste, asociate acestei cercetări „pe obiect" ar completa numeroasele lacune de informare și ar face posibilă integrarea modelelor urbane românești medievale în contextul celorlalte europene. Altfel spus, *se impune colaborarea.*

Reiese, apoi, un fapt prea puțin reclamat în literatura de specialitate și anume acela al *accesibilității informațiilor.* Cu alte cuvinte, chezășia unui studiu de un nivel corespunzător, cu atît mai mult în acest domeniu, este *cantitatea de informații pusă în circuitul științific.*

Acțiunea de cercetare propriu-zisă urmează abia după asigurarea băncii de date.

Arh. TEODOR OCTAVIAN GHEORGHIU

RECENZII
NOTE BIBLIOGRAFICE

Inscripțiile Daciei Romane, volumul III/4 (Dacia Superior, 4 Pars Orientalis), ediție îngrijită de Ioan I. Russu. București, Editura Academiei, 1988, 302 p. (Colecția „Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor)

Marea colecție de documente scrise referitoare la Dacia romană, începută în 1975 cu materialele epigrafice cu conținut mai larg și general privind provincia în ansamblu (diplomele militare și tăblițele cerate), a continuat cu prezentarea materialului lapidar, tegular și pe alte materii *(instrumentum)* grupat după criteriul teritorial — în cele trei provincii existente la a. 123: în vol. II (1977) — Dacia Inferior (Malvensis-extracarpatică: Oltenia și vestul Munteniei); vol. III — Dacia Superior în cinci părți dinspre sud spre nord și est: III/1 Banatul (1977), III/2 Ulpia Traiana Sarmizegetusa (1980), III/3 — zona centrală (jud. Hunedoara și vestul jud. Alba, 1984).

Volumul prezent (III/4) conține materialul epigrafic dintr-un teritoriu destul de întins, situat în stînga văii Mureșului, începînd în vest cu valea Pianului și apoi spre est cu Valea Sebeșului, Secașului, o bună parte a depresiunii Sibiului cu valea Oltului, a Tîrnavelor și cursul superior al Mureșului pînă la Carpați, inclusiv zona Harghita și Oituz. Partea răsăriteană a Daciei Superior nu dispune de localități urbane *(municipia, coloniae)*, iar materialul epigrafic apare în unele spații mai reduse ori aproape total absent (de ex. în teritoriul dintre Someșul Mic, Someșul Mare și Mureș, așa numita „Cîmpie a Transilvaniei", unde însă descoperirile arheologice și numismatice din timpul stăpînirii romane sînt abundente). Dar, cu toate că această zonă dispune de un material epigrafic mai rar (pe un spațiu mai întins) decît partea central-vestică a Daciei Superior, viața romană s-a desfășurat cu intensitate remarcabilă în mediu prevalent rural (sate *vici, pagi, villae rusticae)*, centre de producție meșteșugărească, castre de trupe auxiliare (cu anexele lor civile-*canabae)* etc., fapt ce aruncă o nouă lumină asupra procesului de romanizare a populației autohtone (ce locuia îndeosebi în zonele rurale).

Volumul III/4 al inscripțiilor Daciei Romane" debutează cu o „Precuvîntare", în care Ioan I. Russu abordează o problemă importantă, controversată și mult discutată în istoriografia din ultima jumătate de veac referitoare la apartenența militar-politică și administrativă a bazinului Oltului Superior, respectiv la limita dintre estul Daciei Superior și Dacia Inferior. După ce face o incursiune în istoricul problemei, prezentînd disputa dintre C. Daicoviciu (care, după Em. Ritterling, considera colțul sud-estic al Transilvaniei aparținător Daciei Inferior din timpul împăratului Hadrian — teorie acceptată de majoritatea istoricilor și prezentă inclusiv în I. D. R. I, 1975) și D. Tudor (susținător al ipotezei dislocării numai a cîteva formații auxiliare din zona de jos a Oltului spre nord-est în Transilvania (Dacia Superior) în a doua jumătate a secolului al II-lea — ipoteză pe care a abandonat-o însă în 1978), autorul, pe baza analizei atente a textelor epigrafice și a diplomelor militare, își prezintă punctul său de vedere. I. I. Russu (pornind de la ipoteza lui D. Tudor din 1942) susține că în prima jumătate a secolului al II-lea, colțul sud-estic al Transilvaniei a aparținut Daciei Superior, din a doua jumătate a acestui veac (probabil în vremea războaielor marcomanice sau în altă situație dificilă a Daciei intracarpatice) producîndu-se o dislocare a auxiliilor din Dacia Inferior (bazinul de jos al Oltului) la nord de Carpați, în zona sud-estică a Daciei Superior. Datorită importanței acestei probleme pentru istoria Daciei romane, prezentăm argumentele invocate de autor în sprijinul acestei teorii:

1) trupele auxiliare staţionate la Feldioara, Cincşor, Hoghiz, Boroşneu, Breţcu — situate în colţul sud-estic al Transilvaniei — atestate în diplomele militare din a. 129 şi 140 e.n. ca aparţinînd Daciei Inferior apar cu certitudine în localităţile respective numai în a doua jumătate a secolului al II-lea, nu din timpul lui Hadrian;

2) în diploma militară din a. 179 e.n. pentru armata auxiliară a Daciei Superior (Dipl. XXXVIII a; ZPE/, 56, 1984) nu sînt menţionate decît unităţile (nu toate) din vestul şi nordul Daciei Superior — valea Mureşului şi pe Tîrnave, niciuna din valea sau bazinul Oltului ardelean, urmînd ca acestea, prin excludere, să nu fi aparţinut Daciei Superior, ci Daciei Inferior — este vorba despre *cohors II Flavia Numidarum* (Feldioara), *cohors II Flavia Bessorum* (Cincşor) *cohors III Gallorum şi ala I Asturum* (Hoghiz), *ala Gallorum* (Boroşneu), *cohors I Hispanorum veterana* şi *cohors I Bracaraugustanorum* (Breţcu) ş.a. Cu rigoarea ştiinţifică ce-l caracterizează, autorul nu consideră însă problema „graniţei" dintre estul Daciei Superior şi Dacia Inferior ca fiind definitiv rezolvată, noi descoperiri epigrafice putînd atesta direct, precis apartenenţa la Dacia Inferior a trupelor auxiliare din zona Oltului transilvan.

După discutarea acestei probleme (prin care I. I. Russu justifică includerea materialului epigrafic din bazinul Oltului de Sus în acest volum, dat fiind că I. D. R. II (1977) nu prezintă nici o epigrafă din Transilvania), se trece la expunerea inscripţiilor, a materialului tegular etc.; după două criterii principale: a) topografic (localitate, centru militar cu *canabae*, centru de producţie meşteşugărească, aşezare rurală, *villa rustica* etc.; b) tematic — după conţinut şi destinaţie: texte cu caracter public, pe clădiri, onorare, votive, funerare, nedeterminate, material tegular şi ceramic etc.

Datele privind fiecare epigrafă sînt prezentate în ordine unitară şi consecventă, cu textul întregit grafic în măsura posibilă, traducere românească, comentarii scurte, bibliografie minimă în ordine cronologică, cu trimiteri şi referinţe la părţile anterioare din IDR sau la analogii din celelalte provincii ale Imperiului roman.

Din cele 88 de localităţi şi puncte cu descoperiri epigrafice prezentate în IDR III/4, se desprinde numărul mare al celor care provin din locuri arheologice ce indică fortificaţii care făceau parte din sistemul defensiv al provinciei (de fapt ele sînt şi locuri unde s-au făcut săpături arheologice sistematice) — cel mai bogat material roman din estul Daciei Superior a fost descoperit în castrul de la Inlăceni (jud. Harghita). Materialele epigrafice descoperite în castre oferă informaţii extrem de valoaroase pentru o cunoaştere mai exactă a structurii şi compoziţiei armatei care veghea la apărarea unui teritoriu atît de expus unor atacuri din afara Imperiului.

În cuprinsul volumului o atenţie deosebită este acordată latinei vorbite în răsăritul Daciei Superior. Astfel, inscripţiile funerare descoperite la Sighişoara în punctul „Pîrîul Hotarului" (nr. 196—198), epitaful în versuri de la Călugăreni (nr. 216), literele zgîriate pe pereţii vaselor etc. cu o structură originală; forme insolite de morfologie şi sintaxă, reflectă direct unele aspecte de limbă populară ori scriere cu neglijenţe locale, dovadă a adoptării limbii latine de către populaţia autohtonă, deci a romanizării ei.

I. I. Russu, cu un deosebit simţ critic, corectează greşeli de localizare (vezi localizarea castrului de la Hoghiz în *ArmDac Inf;* precizările în legătură cu cele două localităţi Feldioara din jud. Braşov), întregeşte şi reinterpretează incripţii, revine asupra punctelor sale de vedere în lumina ultimelor descoperiri epigrafice (vezi în acest sens — *cohors Vindelicorum Cumidavensis Alexandriana*, nr. 221), face aprecieri critice cu privire la nepublicarea materialelor arheologice rezultate din săpături.

În acest volum sînt cuprinse şi cîteva piese datînd din perioada post-aureliană (sec. IV—V) găsite în teritoriul fostei provincii: donarium-ul paleocreştin de la Biertan (jud. Sibiu), lingourile de aur de la Feldioara (jud. Braşov) şi Crasna (jud. Covasna), vasul „creştin" de la Poian (jud. Covasna), prezenţa lor în IDR III/4 fiind justificată prin importanţa pe care o au ca dovezi ale continuităţii daco-romanilor după retragerea stăpînirii romane din Dacia.

Volumul se încheie cu un util tabel de concordanțe între IDR III/4 și principalele colecții de inscripții din Imperiu, cu lista bibliografiei utilizate și a abrevierilor, precum și cu un indice de nume de localități și autori etc. Din păcate, lipsa hărții cu localitățile repertoriate din partea răsăriteană a Daciei Superior (a cărei existență autorul o semnalase în „Precuvîntare"!) îngreuiază orientarea topografică în zonă.

Documentele epigrafice cuprinse în acest volum, prin modalitatea în care au fost prezentate, sînt făcute accesibile și ușor de înțeles și utilizat nu numai pentru specialiști, ci și pentru publicul preocupat de a cunoaște direct și exact perioada romană, de care este indisolubil legat procesul romanizării, deci al formării poporului român.

IDR III/4 este totodată ultimul volum din această colecție publicat de Ioan I. Russu. Eminentului istoric, epigrafist, filolog clasic, care și-a adus o contribuție hotărîtoare la cunoașterea vechilor limbi vorbite de traci, daci, illyri, la identificarea elementului autohton traco-dacic în limba română și la sublinierea importanței acestuia pentru demonstrarea autohtoniei și continuității poporului român, la publicarea numeroaselor inscripții latine descoperite în Dacia și a celor grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre, îi aducem un pios omagiu.

Sperăm ca volumele următoare ale IDR (III/5 — Apulum, IV — Dacia Porolissensis), atît de necesare cercetării istorice, să fie publicate în continuare cu aceeași competență și spirit critic, așa cum ne-o obișnuit savantul de excepție Ioan I. Russu.

VIORICA BOLINDEȚ

Instituții feudale din Țările române. Dicționar, Coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, Edit. Academiei R.S.R., 1988, XXXII + 581 p.

Apărut sub egida Institutului de Istorie „N. Iorga" și realizat de un colectiv prestigios de istorici și istorici ai dreptului românesc (Alexandru Constantinescu, Florin Constantiniu, Valentin Al. Georgescu, Dan Amedeu Lăzărescu, Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, Petre Strihan, Valeriu Șotropa, Tudor Voinea), *Dicționarul* de instituții feudale reprezintă, fără nici o îndoială, un eveniment istoriografic.

Ne întemeiem afirmația atît pe faptul că reprezintă prima lucrare de acest gen în istoriografia românească, împlinind astfel o nevoie acut resimțită în literatura de specialitate, cît și pe caracterul său atotcuprinzător (1376 de titluri) pe rigurozitatea științifică bazată pe document și examinarea critică a istoriografiei adiacente.

Dicționarul, cum subliniază și Ovid Sachelarie în „Cuvîntul înainte", nu e un vocabular didactic, ci un dicționar enciclopedic ce se prezintă adesea sub formă de studiu micromonografic (boier, danie, domn, cnez, drept românesc, oaste, prădalica, trădare etc.), noțiunile fiind prezentate pe larg, în evoluția, structura și determinațiile lor semantice.

În concepția autorilor, lucrarea este un dicționar de instituții, înscriindu-se astfel în cadrul acelei direcții fecunde a cercetării istorice, istoria instituțiilor, prin instituție înțelegînd „orice formă de viață socială, care, printr-un proces de organizare și structurare în jurul unor funcțiuni și obiective tipice, ajunge să fie reglementată de obicei, de lege sau de convenții și tratate internaționale." Un studiu introductiv, amplu și erudit, semnat de V. Al. Georgescu, se ocupă de „Noțiunile de 'instituție' și 'sistem de instituții' și locul lor în istoriografia modernă și contemporană" și subliniază rolul lucrării în înțelegerea mai profundă a identității istorice a poporului român reflectate în instituțiile și așezămintele sale realizînd o interesantă demonstrație de metodologie a utilizării sale în problemele de continuitate. O bibliografie generală, românească și străină, cuprinzînd aproape 1700 de titluri întregește în mod fericit volumul.

Dicționarul de Instituții medievale, realizat printr-o colaborare necesară și fructuoasă, la fel ca și tratatul de Istoria dreptului românesc, dintre istorici și ai drep-

tului, exprimă, înainte de toate, maturitatea unei istoriografii. Pe de altă parte autorii înșiși o constată — și carențele ei: lipsa unor studii monografice, publicarea parțială a izvoarelor etc. Sub acest aspect, un asemenea tip de lucrare rămîne mereu perfectibil. În aceeași idee, dînd curs invitației din „Cuvîntul înainte", prezentăm mai jos cîteva sugestii și observații menite a servi unei viitoare ediții îmbunătățite.

Sub un titlu ușor modificat, „Instituții feudale la români", spre exemplu, s-ar putea cuprinde și românii din sudul Dunării oferindu-se astfel o imagine completă a civilizației românești medievale. Totodată, ar putea fi cuprinse mai pe larg și instituții străine, care, prin cucerire și stăpînire, au funcționat în anumite părți ale pămîntului românesc, adesea într-o manieră specifică, adaptată, reliefîndu-se astfel mai deplin și interferența ariilor instituționale. Acesta este cazul instituțiilor transilvănene din epoca voievodatului, care pretindeau prezența unui istoric specialist în această problematică în colectivul redacțional. S-ar fi putut astfel evita lipsa unor noțiuni importante, precum: *vicevoievod, adunare cnezială, om regesc, nobilime românească (Nobiles Valachi)*, a accepțiunilor pentru Transilvania ale unor termeni înregistrați, precum și întemeieri documentare nu totdeauna cele mai elocvente.

Deși nobilimea română e menționată totuși, cu referiri la aportul său militar, la *oaste* (p. 327), lipsesc mențiunile la ea la instituții în cadrul cărora a fost prezentată uneori masiv, ca: *familiaritate* (Iancu de Hunedoara, Ficior de Ciula, Ungur de Nădăștia au avut ca familiari numeroși mici nobili români), *frate* (același Iancu către Cândești, Cincișeni), *procurator* (Nistor de Paroș), *diac* (Petru Litteratus de Temeșel), *cămăraș* (Mihail de Pesteana, camerarius salium Maramorosiensium). Nobilii români au deținut, mai ales în timpul Corvineștilor, importante dregătorii, precum *ban* de Severin, *comite* de Maramureș și Bereg (unde funcționează pe lîngă localnici și nobili români din Hațeg și Banat), *castelan* (pîrcălab ca poreclă: Ștefan Porkolab de Fărcădin) ș.a.

Instituția *ohabei* se regăsește și în Hațeg și Banat, ilustrînd în modul cel mai evident unitatea românească la nivelul socioeconomic. Termenul *nemeș* (neamiș) provine din forma maghiară identică fiind, sinonim cu *nobil*, desemnînd pe privilegiații posesori ai unei diplome de înnobilare. La *oaste*, 5 s-ar fi putut adăuga și răsplățile generoase ale lui Iancu de Hunedoara pentru luptătorii români, iar la *10* referirea elogioasă din 1475—76 a ambasadorului venețian Sebastiano Baduario despre românii din Transilvania „care sînt lăudați mai presus decît toți pentru luptele contra turcilor" (Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 101).

Desigur, aceste observații, unele bazate pe constatări încă neconsolidate istoriografic, nu umbresc cu nimic strălucirea unei opere care devine un instrument fundamental al cercetării istoriei noastre medievale.

IOAN DRĂGAN

Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, Alba Iulia, 1987, 388 p. + LXIV planșe.

Volumul de față reprezintă finalizarea unor cercetări intreprinse timp de mai mulți ani în zona centrală a Transilvaniei de către Ioana Cristache-Panait, cunoscută datorită numeroaselor sale publicații referitoare la arta veche românească, o atenție specială acordînd monumentelor arhitecturii de lemn din toate provinciile.

Publicată din inițiativa Episcopiei Ortodoxe Române de Alba Iulia, volumul este însoțit de un cuprinzător și pertinent *Cuvînt înainte* al P. S. Emilian Birdaș, în care se înfățișează strădaniile depuse pentru conservarea monumentelor istorice, subliniindu-se încă o dată, importanța și valoarea lor deosebită pentru istoria românească a plaiurilor transilvane. Cei zece ani de activitate ai Centrului Eparhial

au fost cu folos și cu rezultate remarcabile pentru monumentele istorice din cele trei județe aparținătoare (Alba, Mureș, Harghita), în acest răstimp fiind restaurate peste 60 de biserici, din cele 154 monumente istorice existente, unele de o vechime apreciabilă și avînd o deosebită valoare artistică și istorică.

După Cuvîntul înainte, un document studiu introductiv îl datorăm regretatului profesor Vasile Drăguț, un profund cunoscător al istoriei și artei vechi de pe meleagurile transilvănene. Analiză și sinteză a materialului reportoriat de Ioana Cristache-Panait studiul introductiv *Bisericile de lemn de pe Mureș, Arieș și Tîrnave în lumina mesajului lor istoric și artistic* relevă importanța monumentelor arhitecturii de lemn, ce constituie documente „de extremă complexitate", constituind „o adevărată arhivă".

Analizînd statistic datele cuprinse în volum se constată că în județul Alba există în prezent 49 de biserici de lemn, iar alte 90, cunoscute documentar, au dispărut. În județul Mureș se conservă 70 de monumente, iar 179, cunoscute din izvoare documentare, azi nu se mai păstrează. Județul Harghita are în prezent doar 6 biserici de lemn și au dispărut peste 28 de edificii, cunoscute doar din surse documentare. Deci, în cele trei județe aparținînd Episcopiei Ortodoxe Române de Alba Iulia se mai păstrează 125 de biserici de lemn, iar 297 edificii de cult aparținînd aceleiași arhitecturi se cunosc doar documentar.

Studiind bisericile de lemn din bazinul superior și cel mijlociu al Mureșului, din Cîmpia Transilvaniei și Munții Apuseni, Ioana Cristache-Panait a alăturat cercetărilor de teren investigațiile sale asupra izvoarelor arhivistice, introducînd în circuitul științific un valoros material documentar, puțin cunoscut sau inedit. Monumentelor istorice le sînt alăturate și numeroase fișe privind edificii dispărute, informațiile în legătură cu acestea păstrîndu-se adesea încă în memoria locuitorilor, sau în însemnările făcute pe cărți liturgice, pe obiecte de cult păstrate în documente de arhivă. Adăugăm listei monumentelor dispărute semnalate de autoare și cîteva biserici de lemn, despre care avem informații din diferite surse. Un *Octoih* slavon păstrat la începutul secolului nostru la Cîmpeni, menționa vechea biserică de aici în anul 1631 (N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 79). De la biserica de lemn a Mănăstirii Ciunga se păstrează în colecțiile Muzeului de istorie din Blaj, icoanele împărătești pictate în 1746 de Iacov din Rășinari. O biserică de lemn a existat, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, în satul Certege (aparținător orașului Cîmpeni), după cum o dovedesc icoanele pictate în 1720 de Popa Ivan și Nistor din Rășinari păstrate în biserica mai nouă. În satul învecinat Dric, biserica de lemn a fost transformată, dar icoanele și însemnările de pe cărți atestă un lăcaș, ce datează de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Icoanele din 1731, semnate de Vasilie Zugravul, aflate la Ocoliș, sînt netăgăduite dovezi ale unui lăcaș de cult din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Nemenționată de autoare este și Mănăstirea Orăștilor (com. Poșaga, jud. Alba), de la care ne-au rămas icoane și uși împărătești, iar așezămîntul monahal este amintit într-o însemnare inedită din 1764 de pe un *Liturghier* de Blaj, tipărit în 1756. O biserică de lemn din secolul al XVII-lea a fost și la Mesentea (jud. Alba), anul edificării fiind menționat de pisania din 1762 din biserica de piatră: *„Acest văleat 1674 au fost la biserica cea de lemn care s-au stricat"*. La Vidolm (com. Ocoliș, jud. Alba) biserica de lemn a suferit numeroase transformări, dar patrimoniul său este bogat în vechi icoane pe lemn din 1706, 1768 și 1771, precum și picturi pe sticlă din 1799.

În lumina datelor furnizate de monumentele arhitecturii de lemn, realitățile demografice ale Transilvaniei pot fi mai bine înțelese, „bisericile de lemn reprezintă o realitate definitorie pentru geografia spirituală a poporului român de pretutindeni" (Vasile Drăguț, p. 14).

Lucrarea Ioanei Cristache-Panait prin semnalarea unui mare număr de monumente dispărute, în special în zona Mureșului superior, reconstituie viața unei regiuni cu multe sate românești, existente pînă la sfîrșitul veacului trecut și care au suferit de pe urma procesului de deznaționalizare. Cercetarea și studiul bisericilor de lemn vine să ateste, astfel, cu puterea de convingere a documentului material că „prezența românească a fost neîncetat o caracteristică definitorie în întregul spațiu transilvan" (Vasile Drăguț, p. 15.).

Repertoriul bisericilor de lemn din județele Alba, Mureș și Harghita, a fost realizat de autoare pe comune, așezate în ordine alfabetică, iar în cadrul comunelor sînt prezentate monumentele fiecărui sat, textul fiind însoțit de note bibliografice. Prezentarea monumentelor istorice abundă în prețioase date, în mare parte inedite, privind istoria locală. Sînt relevate, de fiecare dată, caracteristicile de ordin tipologic al bisericilor de lemn, precum și valoarea artistică și importanța istorică, subliniindu-se că aceste edificii fac parte din marea familie a arhitecturii populare românești, legăturile fiind confirmate în mod hotărîtor de aspectul tipologic.

Repertoriul bisericilor de lemn prezintă numele meșterilor constructori, păstrate dese ori în inscripțiile incizate în lemnul monumentelor, pisaniile avînd valoarea unor documente.

De o remarcabilă bogăție și varietate este decorul interior al bisericilor de lemn studiate de Ioana Cristache-Panait, cuprinzînd ansambluri murale, iconostase și icoane. Studierea acestora permite cunoașterea unui mare număr de artiști, între care se remarcă, printr-o activitate deosebită pictorii din Rășinari, ce sînt în directă legătură cu centrele artistice de la sudul Carpaților, apoi pictorii din regiunea Munților Apuseni, cei din Feisa, sau din părțile mureșene. Un aspect semnificativ este procesul de unificare stilistică, de o parte și de alta a Carpaților, datorat în special unei permanente și active circulații de artiști și cărturari.

Bogata informație a autoarei privind pictura monumentelor poate fi întregită cu date noi, iar uneori corijată sau completată cu unele precizări. La Albac (p. 40—42) se mai păstrează icoanele vechii biserici de lemn (aflată în prezent la Olănești, jud. Vîlcea), lucrări nemenționate de autoare, datorate colaborării din anul 1778 a pictorilor Gheorghe din Rășinari și Simion Silaghi, moment important pentru evoluția ulterioară a celor doi artiști. Alte icoane de la Albac sînt din secolul XIX și aparțin lui Dimitrie Dimitriu din București și lui Nicoloe Corcheșiu. La Cib (p. 43) și Sîntimbru (p. 130) nu sînt menționate icoanele din sec. XVIII, provenind de la biserici de lemn dispărute din aceste localități, picturi păstrate în prezent la Muzeul Unirii din Alba Iulia. La Brăzești inscripțiile picturii murale sînt defectuos lecturate, iar autoarea bazîndu-se pe aceste texte trage concluzii eronate, alimentate și de imaginație (p. 48). Lectura corectă a inscripțiilor este următoarea: 1. *„Acest sfînt oltariu (l-au) zugrăvit Teodor Zugraf Ciungar sin Ioan"*; 2. *„Acest sfînt oltar s-au zugrăvit în (anul) 1784 în luna iunie, în zilele înălțatului împărat Iosif... Ctitori au fost Bostan Iancu și Gheorghie ca să pomenească (și tot) neamul lor"*. Partea finală a celei de a doua inscripții este citită: *„Ctitori au fost Stan, Ion și cu Gheorghe ca să se pomenească ei și tot neamul lor. 1784"*, după care autoarea conclude: „putem identifica în aceste nume pe Stan, fiul popei Radu de la Rășinari, pe Ion de la Beriu, prin analogie cu realizările sale de la Geogel, și pe Gheorghe, fiul zugravului Iacov de la Rășinari" (p. 48.).

Din dispăruta biserică de lemn de la Daia Română se află în Colecția Episcopiei Ortodoxe din Alba Iulia patru icoane, Sf. Nicolae, Isus pe tron, Maria cu pruncul pe tron și Bunavestire, ultima semnată de *„Petru Zugrav Popovici"* (identificat cu Petru de la Topîrcea) și datată în 1785 (autoarea notează anul 1786, p. 61). Icoana Isus pe tron are inscripția inedită: *„Această s(fîntă) icoană iaste a s(fintei) besărici din Daia neunită și o au plătit Opriș Onia... ca să fie pomană lor și la tot neamul lor"*. Pe icoana Maria cu pruncul pe tron, textul donatorilor este și el inedit: *„Această s(fîntă) icoană iaste a s(fintei) besiarici cei neunite din Daia și o au plătitu Ionu Moldovanu ca să-i fie pomană lui și la tot neamul"*.

La Galda de Sus (p. 70) sînt amintite doar vag existența unor icoane. Trei icoane prăznicare, Nașterea Fecioarei, Coborîrea Sf. Duh și Învierea, sînt remarcabile realizări de epocă brîncovenească de la începutul secolului al XVIII-lea și aparțin unui pictor din Țara Românească. Au rămas de asemenea nemenționate icoanele: Maria cu pruncul pe tron, datată în 1742 și semnată de Oprea Zugravul, avînd pe spatele panoului o pictură mai veche (sec. XVI?) reprezentînd pe Sf. Paraschiva și Sf. Nedelea; Maria cu pruncul de tip Hodighitria, una din lucrările cele mai frumoase semnate de Simion Zugravul din Bălgrad în anul 1782.

Icoanele bisericii de lemn din Întregalde (p. 78) din 1789 atribuite de autoare lui Simion din Alba Iulia, aparțin, conform analogiilor de la Sartăș, lui Gheorghe din Rășinari, ca de altfel și pictura murală.

Ctitoria cnezilor Cînde, Mănăstirea Sf. Nicolae din Lupşa, a fost deţinătoarea unui valoros patrimoniu cultural artistic. Alături de tipăriturile menţionate de autoare, trebuie amintit şi un preţios *Tetraevangheliar*, copiat la Putna în epoca lui Ştefan cel Mare, manuscris cu splendide frontispicii şi vignete miniate cu aur, aflant în prezent la Biblioteca Academiei din Cluj Napoca (vezi Marius Porumb, *Arta românească din Transilvania şi legăturile sale cu Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca*, XXIV, 1981, p. 183). Din veacul al XVII-lea sînt icoanele tîmplei (21 la număr), realizări de înaltă ţinută artistică, demonstrînd interferenţe cu arta Ţării Româneşti din epoca lui Matei Basarab, datate de autoare „la mijlocul secolului al XVIII-lea" (p. 85). Surprinzătoare ni se pare lectura făcută inscripţiei latine din altarul Mănăstirii Lupşa, numele meşterilor fiind deformate şi transcrise: „Johanem Somosinum" şi „Ştefan Ghearlos" (p. 86, nota 10). Textul corect al inscripţiei este următorul: „*ANNO DO(MI)NI NOSTRI / IESV CHR(IS)TI 1694 / Die 1 Decembris / Hoc Tectum Templi Fac / tvm per Iohannem Soy / mosinvm et per Ste / phanum Gyarfas De / Thorocko szengyog / 1694*".

De la vechile biserici de lemn de la Poşaga de Jos (p. 112—113) se păstrează două preţioase icoane inedite din 1728 semnate de Andrei Zugravul, pictor deosebit de activ în părţile nordice ale Transilvaniei, precum şi mai mute icoane din a doua jumătate a secolului XVIII.

În satul Cărpiniş (com. Roşia Montană, jud. Alba) a existat o veche biserică de lemn (p. 118), în care conform tradiţiei a fost botezat în 1747 Ioan Oargă — Cloşca, tovarăşul de luptă apropiat a lui Horea. De la acest edificiu se află la Muzeul Brukenthal din Sibiu, trei icoane pictate de Popa Ivan din Răşinari în anul 1718. În actuala biserică (construită 1914—1917) se păstrează 24 de icoane pe sticlă, utlizate ca prăznicare, din anul 1834, datorate cunoscutului iconar Ioan Pop din Făgăraş.

Icoanele de la Sălciua de Sus (p. 122), înfăţişează Sf. Troiţă la Mamvri, Hodighitria, Pantocratorul şi Sf. Nicolae, ultima avînd o inscripţie inedită din 1737, ceea ce impune datarea întregului grup în acel an şi atribuirea aceleiaşi mîini.

Pictorul Gheorghe din Răşinari este autorul unei icoane din 1791 din dispăruta biserică de lemn din Coşlariu (vezi, G. Hărdălău *Zugravii din secolele XVIII şi XIX din judeţul Alba*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 402).

Biserica de lemn din Lăzeşti, un tezaur de artă, are pictura murală realizată în mai multe etape, prima din 1749 datorată lui Gheorghe Tobias din Abrud, în noas. Iconostasul şi absida sînt pictate de Simion Silaghi. Incripţia din 1817 este lecturată cu greşeli, iar uşile împărăteşti datează din 1795 (nu din 1791).

Inscripţia bisericii din Văleni (jud. Mureş) din 1695—1696 este transcrisă neglijent, cu unele greşeli, fără deosebită grijă pentru păstrarea specificului lingvistic al epocii, deşi textul a mai fost publicat şi reprodus grafic.

La Cecălaca (jud. Mureş) o icoană datată 1728 (p. 160) este atribuită greşit lui Iacov din Răşinari, la data respectivă pictorul nu se născuse încă, sau era copil.

La Herghelia (jud. Mureş), biserica din 1806 (p. 182), demolată ulterior, este semnalată, dar în localitate trebuie să fi existat un edificiu mai vechi, deoarece se mai păstrează trei icoane, nemenţionate în volum, din secolul XVIII, una din ele aparţinînd lui Toader Zugravul.

O veche icoană Deisis (sec. XVI—XVII?), provenind din bisericile de lemn din Subpădure (jud. Mureş), (reprodusă de autoare în *Studii şi Cercetări de Istoria Artei*, tom 31, 1984, p. 85, fig. 21) nu este nici măcar amintită în volum, deşi ea reprezintă nu numai un argument al vechimii, dar şi o ilustrare a legăturilor cu românii de peste munţi.

Două capodopere ale picturii tempera pe lemn se află la Urisiu de Jos, icoanele din 1539, reprezentînd *Hodighitria* şi *Sf. Nicolae*, sînt realizări de excepţie ale unui pictor moldovean, cărora autoarea le acordă prea puţină atenţie (sînt amintite la p. 191), dintre care numai prima este reprodusă alb-negru (este adevărat, de două ori!).

Nu sînt amintite icoanele din 1690 de la Mănăstirea Deda (jud. Mureş), păstrate în prezent la biserica nouă din localitate, remarcabile lucrări ale pictorului Grigore din Colomeea. În satul vecin, Bistra Mureşului, se conservă un frumos

iconostas din 1844 pictat de *„Grigore Zugravul Mulduveanul din Tîrgul Pietrii, împreună cu al meu ucenic Vasile Mărginean din Ragla"*, atestînd o colaborare între un moldovean și un transilvănean.

O parte din icoanele atribuite lui Coman Zugravul la biserica de lemn din Păniet (jud. Mureș) la p. 255—256, aparțin altor pictori, iar unele dintre ele se datează în sec. XVII (Năframa Veronichii Nașterea, Învierea). Nejustificată este și atribuirea unor icoane nesemnate și nedatate de la Pogăceaua (p. 261) lui Matei Voileanu, cunoscut doar documentar pentru activitatea sa ca iconar și autor al unor ansambluri murale, ceea ce face imposibil studiul comparativ cu alte lucrări ale pictorului.

La Stînceni (jud. Mureș), comună cu trei sate, ce lipsește din repertoriu, la monumentala biserică Sf. Nicolae din 1911 s-au păstrat numeroase vestigii de la vechiul edificiu de lemn strămutat la Toplița (vezi p. 336). Un antimis din 1751, un potir din 1726, mai multe icoane și tipărituri cu însemnări din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, atestă existența unei biserici de lemn la Stînceni, înainte de 1750.

De o atenție specială s-au bucurat în cadrul volumului circulația cărții manuscrise și tipărite, semnificativă fiind prezența masivă a exemplarelor din Moldova și Țara Românească. Legăturile românilor transilvăneni cu frații lor din afara arcului carpatic pot fi urmărite și datorită însemnărilor făcute pe cărțile ieșite din teascurile tiparnițelor de la Rîmnic, București, Iași sau Buzău, fiecare însemnare constituind o adevărată pagină de istorie locală.

Un mare număr de fotografii alb-negru în text (282 fig.) și alte 80 de imagini color, la care se adaugă 33 sepia (din care 28 reproduse identic alb-negru în text) este o selectivă prezentare a principalelor monumente și opere de artă. Inexplicabilă este prezența redusă a unor desene, respectiv 12, înfățișînd detalii decorative (ancadramente de uși, ferestre, troițe), la care se adaugă cele trei hărți ale județelor cu localitățile în care au fost sau mai există biserici de lemn. Din păcate volumul nu reproduce nici măcar un singur plan sau releveu de monument, un repertoriu științific al bisericilor de lemn fiind obligatoriu ilustrat cu asemenea reprezentări, ce nu pot fi substituite cu schița de la p. 341 cu principalele variante ale planului.

Cuvîntul înainte și un amplu rezumat al studiului introductiv, traduse în franceză, engleză și germană, facilitează specialiștilor și iubitorilor de frumos din străinătate cunoașterea valorosului tezaur artistic românesc de pe Mureș, Arieș și Tîrnave.

MARIUS PORUMB

Costin Feneșan, *Izvoare de demografie istorică. Vol. I. Secolul al XVIII-lea, Transilvania*, București, 1986, 434 p. + tabele.

Secolul al XVIII-lea, veacul luminilor, a fost și un secol al statisticii. Spiritul raționalist impunînd elaborarea politicii de stat în deplină cunoștință de cauză asupra realităților economice, sociale și demografice (populație, resurse, capacitate fiscală etc.), absolutismul luminat, ca soluție politică adoptată de majoritatea țărilor europene în această epocă de tranzit /spre o nouă lume, a recurs la instrumentul statistic pentru realizarea obiectivelor sale de modernizare. În urma numeroaselor conscripții, recensăminte, înregistrări statistice de toate genurile, cercetarea istoriei veacului XVIII beneficiază de un bogat material de această natură, care oferă posibilitatea unor aprecieri cantitative ce măresc considerabil gradul de obiectivitate și de credibilitate a rezultatelor dobîndite.

Această situație generală pentru Europa vremii se verifică întru totul și în cazul Transilvaniei, care în urma trecerii, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, sub stăpînirea habsburgică intră în sfera de acțiune a politicii reformismului austriac ce pune un mare preț pe cunoașterea cifrică a realităților prin intermediul înregistrărilor statistice. Pentru cunoașterea și punerea în valoare a acestor izvoare,

în vederea analizării structurilor economice, sociale și demografice ale Transilvaniei secolului XVIII, editarea lor științifică este de mare importanță. Acest lucru îl realizează pentru elementele cele mai concludente ale acestui material volumul publicat de Costin Feneșan, care a văzut lumina tiparului sub egida Direcției Generale a Arhivelor Statului.

Realizatorul ediției se dovedește și cu acest prilej un avizat cunoscător al epocii atît prin selecția judicioasă a materialului cuprins în volum, cît și prin publicarea unor documente adiacente surselor statistice care pun în lumină modalitatea de efectuare a înregistrărilor de epocă, mobilurile acestora, organizarea muncii de conscriere, valoarea dar și lipsurile rezultatelor dobîndite. Avem astfel posibilitatea de a urmări, începînd cu instrucțiunile pentru o primă conscripție generală a Transilvaniei, plănuită dar nedusă la capăt în 1703, șirul înregistrărilor statistice de amploare ale populației și bunurilor supuse fiscalității în anii 1713, 1721—1723, 1733, 1747, 1748, 1750, 1762, 1766, 1767, 1776, pînă la conscripția iosefină din 1784—1786, primul recensămînt modern al populației principatului. Dintre aceste izvoare se remarcă drept inedite pînă acum *Tabella generalis conscriptionis provinciae anno 1713; Status Familiarum Inclyti Magni Principatus Transylvaniae pro anni militari 1776 deserviens*, ca și datele conscripției confesionale din 1767 pentru arhidiaconatele Calbor, Nireșul Săsesc și Turda.

Realizate de forurile administrative oficiale sau de către autoritățile bisericești, uneori în paralel, ceea ce înlesnește o interesantă și utilă confruntare a rezultatelor obținute, conscripțiile permit în primul rînd cunoașterea numărului total al populației, a repartiției acesteia pe unități administrativ-teritoriale, categorii sociale, confesiuni. Ele oferă apoi date asupra pămîntului în cultură, a fînețelor, viilor, pădurilor, a vitelor, producției agricole, precum și asupra altor surse de venituri impozabile. Obiectivele înregistrărilor fiind preponderent fiscale, imaginea rezultată asupra realităților transilvănene este incompletă, aceste izvoare necuprinzînd în marea ei majoritate nobilimea scutită de impozite, iar pe de altă parte, așa cum subliniază Costin Feneșan, imperfecțiunile muncii de înregistrare, lipsa de simultaneitate a conscrierii, fenomenul de subînregistrare, tendințele manifeste de evaziune ale contribuabililor determinînd un accentuat grad de relativitate a rezultatelor cifrice, de care cercetătorul epocii trebuie să țină seama în permanență.

Cu toate aceste amendamente, izvoarele statistice cuprinse în volum oferă posibilitatea de a surprinde realitatea vie a unei lumi în care anacronismul relațiilor sociale și al unor structuri economice, politice și instituționale învechite se confruntă cu tendințele de modernizare ce-și fac cu tenacitate loc în pofida rezistenței beneficiarilor vechiului regim. Deși între criteriile conscriptorilor nu apare încă apartenența națională, datele conscripțiilor confesionale raportate la cifrele privind populația totală a Transilvaniei relevă și confirmă majoritatea românească a locuitorilor principatului, ceea ce conferă acestor izvoare un interes deosebit și din punctul de vedere al cercetărilor consacrate problematicii naționale.

Materialul statistic bogat și concludent pus la dispoziția cercetării istorice într-o ediție realizată conform exigențelor științifice asigură cărții publicate de Costin Feneșan un caracter de referință și îndreptățește interesul pentru continuarea preocupărilor pe aceste coordonate.

LADISLAU GYÉMÁNT

Direcția Generală a Arhivelor Statului din R.S.R. *Izvoare de demografie istorică*. Vol. II. *Secolul al XIX-lea — 1914 Transilvania*, București, 1987, 773 p.

In ultima vreme au sporit preocupările istoricilor de a muta centrul de interes pentru redescoperirea trecutului dinspre istoria evenimențială spre istoria globală, totală. Un asemenea domeniu de investigare ce permite un dialog fertil

de idei între cercetători îl constituie demografia istorică. Opțiunile școlii istoriografice franceze din jurul revistei „ANNALES" de a extinde aria investigației științifice înspre o lume rămasă pînă nu demult în umbră, se grupează în jurul a trei obiective privitoare: diversificarea surselor și problemelor strict demografice, reevaluarea concepției despre factorii care influențează mediul și o interogație de tip antropologic asupra comportamentelor socio-demografice și asupra atitudinilor colective în fața vieții și a morții (vezi *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques le Goff et Roger Chartier, Jacques Revel, C.E.P.L., Paris, 1978, p. 134 sp.).

Istoriografia românească contemporană a înregistrat un real progres, încorporînd în cîmpul cercetării istorice domeniul generos și vast în același timp al demografiei istorice. Nu întîmplător, la Cluj-Napoca s-au desfășurat în septembrie 1977 lucrările colocviului internațional de demografie istorică. Proliferarea studiilor de demografie istorică se justifică prin necesitatea înțelegerii mai adecvate a fenomenelor socio-economice și, nu în ultimă instanță, a celor politice. În acest cadru, istoria populației Transilvaniei a constituit un subiect important al analizei istoriografice. Publicarea izvoarelor demografice, deosebit de variate și numeroase, constituie un imperativ major al cercetătorilor ce abordează această problematică. Demersul istoricilor Iosif I. Adam și Ioan Pușcaș de a edita instrumente de lucru indispensabile studiilor de demografie istorică este astfel meritoriu, mai ales că travaliul autorilor a vizat și completarea statisticilor cunoscute, publicate, cu noi surse documentare, cu noi izvoare.

Volumul include un număr de 126 documente, extrase din statistici, rapoarte etc., în mare parte inedite, provenite din arhive din țară și străinătate. Pentru a asigura o accesibilitate mai largă cunoașterii documentelor, autorii au recurs la traducerea textelor din limbile germană și maghiară în limba română. Preponderent, substanța volumului este dată de izvoarele statistice, fiind incluse rezultatele principale ale recensămintelor populației din 1869, 1900 și 1910. Dealtfel, cele mai multe documente din volum provin din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, numărul acestora crescînd pe măsura apropierii sfîrșitului de veac și începutului secolului XX. Fără excepție, datele statistice evidențiază o realitate istorică incontestabilă, superioritatea numerică a românilor față de toate celelalte naționalități conlocuitoare luate la un loc, în întreaga perioadă abordată. Documentele publicate surprind o mare varietate de probleme, printre care exemplificăm doar cîteva: evoluția numărului populației civile a Transilvaniei (doc. 9, 12, 31, 79, 80, 81, 82 etc.), care a cunoscut în perioada 1969—1910 un spor de 1.001.004 locuitori (p. 7).

Din analiza cauzelor de deces în același interval temporal, se poate constata precaritatea condițiilor materiale și de alimentație ale populației, precum și absența unei asistențe sanitare corespunzătoare în marea majoritate a comitatelor, mai ales în mediul rural (doc. 86, 87, 98, 117, 118). Interesante sînt concluziile statisticilor și documentelor referitoare la evoluția populației rurale și urbane a Transilvaniei în perioada 1869—1910. Urbanizarea s-a impus treptat, odată cu celelalte fenomene economice ce au însoțit acest proces: industrializarea, dezvoltarea construcțiilor de căi ferate și adîncirea procesului de diferențiere a țărănimii. Astfel, populația civilă a orașelor a crescut cu 62,2% față de 23,7% cît a fost sporul general al populației în intervalul 1869—1910. Paralel cu creșterea populației urbane, au survenit schimbări și în ceea ce privește densitatea populației pe km².

Documentele mai furnizează informații despre structura populației pe sexe, grupe de vîrste, repartiția ei în funcție de limba maternă și de religie. În ciuda tentativelor autorităților de a mări artificial numărul populației maghiare, preponderența românilor, populația autohtonă a Transilvaniei, este recunoscută și validată atît în documentele oficiale, în cele statistice, dar și în lucrările a numeroși autori de studii demografice. B. A. Bieltz nota referitor la acest aspect în anul 1858 următoarele: „După naționalitate, majoritatea populației Transilvaniei o constituie românii, care numără 1.230.000 suflete, aproape 6/10 din totalul populației și trăiesc în toate părțile... Românii sînt locuitorii străvechi ai țării (p. 11).

Din alte statistici și documente aflăm date semnificative privind calitatea populației, exprimată prin nivelul de instruire, școlarizarea și gradul de cultură al locuitorilor. Pe măsură ce ne apropiem de anul 1910, numărul știutorilor de carte crește pînă la aproximativ 42% (evident, repartiția pe zone fiind foarte diferită).

Politica şcolară şi de maghiarizare forţată care a cunoscut o exacerbare la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX, a contribuit la menţinerea unui număr mai mic al neştiutorilor de carte români, comparativ cu celelalte naţionalităţi. Recensămintele din anii 1900 şi 1910 oferă un tablou aproximativ exact al structurii populaţiei ocupate pe ramuri de activitate (doc. 63—67, 88—92). Firesc, ramura principală a producţiei materiale a constituit-o agricultura şi grădinăritul, documentele, prezentînd situaţii detaliate privind numărul proprietarilor şi arendaşilor, al producătorilor individuali, precum şi al argaţilor şi al muncitorilor agricoli. De asemenea, unele rapoarte şi statistici relevă procesul dezvoltării capitalismului, înregistrînd atelierele, micile proprietăţi industriale etc.

O serie de documente evidenţiază un fenomen complex, cu multiple implicaţii socio-economice, politice în viaţa Transilvaniei: emigrarea (doc. 75, 99, 100, 102—105, 114). Cauzele emigrării sînt în primul rînd economice, şi de aceea sînt afectaţi atît români, cît şi maghiari şi secui. Direcţiile emigrării sînt diverse, regiunile industrializate din monarhia austro-ungară, Statele Unite ale Americii, România etc. Pentru români, cauzele economice ale emigrării sînt amplificate şi de cauze politice, generate de politica de maghiarizare forţată promovată de guvernul de la Budapesta. Firesc direcţia principală de mişcare a românilor emigraţi din Transilvania a fost în primul rînd peste Carpaţi, în România.

Dincolo de latura predominant cantitativă, statistică, volumul oferă şi interesante descrieri etno-demografice, care relevă aspecte ale relaţiilor interumane din cadrul comunităţilor, date privind desfăşurarea ciclului vieţii familiale (căsătorie, divorţ, concubinaj etc.). Sub toate aspectele, prezentul volum constituie o certă contribuţie la punerea în circuitul ştiinţific a unor informaţii variate, de natură să completeze în mod adecvat imaginea istorică şi istoriografică a Transilvaniei din secolul al XIX-lea pînă la izbucnirea primului război mondial.

IOAN BOLOVAN

Johannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica. Elementele cosmografiei, Braşov 1542*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1988, 99 p. + 15 pl.

Aprecierile generale de mai sus asupra operelor şi editorului pot fi transpuse pe de-a întregul şi celui de-al doilea volum, ediţia bilingvă a Elementelor Cosmografiei *(Rudimenta Cosmographica)* a lui Ioan Honterus, în traducerea Valeriei Căliman, cu o introducere de Paul Binder şi Gernot Nussbächer. Ne aflăm, cum precizează în „Introducere" cunoscuţii exegeţi honterieni, în faţa primului manual de astronomie, geografie, ştiinţe naturale şi medicină, ca şi a primului atlas apărut pe teritoriul României, la 1542 „în vestitul Braşov al Transilvaniei".

De asemenea, Cosmografia cuprinde prima hartă a ţărilor române purtînd deasupra numelor provinciilor-state din secolul al XVI-lea, Transilvania, Moldova, Valachia, pe cel generic unificator de *Dacia*, pe cînd textul completează: „Al Europei plin centru îl ţin ale dacilor ţări". În prima ediţie, din 1530, a operei, Honterus identifica, eronat, — o eroare specifică umanismului! — oraşul său natal, Braşovul, cu însăşi capitala Daciei, începînd să suprapună o evidenţă geografică peste o realitate istorică glorioasă. Dacă punem semenul egalităţii între daci şi romani, cum de fapt se cer descifrate „anacronismele" umaniştilor, ni se relevă un document de mare forţă al unităţii româneşti în veacul al XVI-lea şi al tăriei acestei convingeri în lumea umanistă de la noi, ca şi din Europa Renaşterii.

IOAN DRĂGAN

Johannes Sommer și Christianus Schesaeus, Scrieri alese, *Iași, Edit. Junimea, 1988, 193 p.*

Concomitent, prestigioasele edituri de la Iași și Cluj-Napoca au luat inițiativa, pe care am dori-o continuată consecvent și concertată, de publicare în original și traducere a unor texte importante ale scrisului latin, create în spațiul cultural și politic românesc. Ea vine în întîmpinarea unor propuneri mai vechi, (Fr. Pall, V. Cândea ș.a.), reiterate și de editorul primului volum, privind necesitatea unui efort amplu de studiere, restituire critică și integrare organică în istoria culturii și istoriografiei românești a unor valori umaniste, ce au impus, între altele, spațiul nostru istoric în conștiința universală.

Primul volum, deschizînd seria „Poezia latină din epoca Renașterii pe teritoriul României", în îngrijirea filologului Traian Diaconescu cuprinde cele 15 elegii ale lui Ioan Sommer, profesor al Școlii latine de la Cotnari, cu titlul *Elegiae XV de clade Moldavica quibus etiam historia Despotica continetur* (15 elegii despre urgia Moldovei în care este cuprinsă și istoria lui Despot) și, de asemenea, cîntul VII, 3 din epopeea lui Christian Schesaeus *Ruinae Pannoniae* (Ruinele Panoniei), o microistorie a aceluiași Despot, ceea ce conferă volumului unitate deplină de conținut.

Opera lui Sommer reprezintă un izvor istoric de primă importanță, întrucît aparține unui martor instruit al evenimentelor, secretar al cancelariei domnești, apoi profesor de latină și conducător al Școlii latine de la Cotnari, organizată pe principii renascentiste. Deși evenimentele i-au permis să activeze doar un an în Moldova, iar opera sa are un caracter panegiric, Ioan Sommer se dovedește un spirit informat și receptiv, oferindu-ne informații unice despre viața politică și cotidiană a Moldovei de la mijlocul veacului al XVI-lea: moravuri politice, înscăunarea domnului, organizarea armatei, biserica, aspecte din viața poporului, nunți, sărbători etc. Din elegii străbate simpatia și prețuirea umanistului pentru poporul în mijlocul căruia trăia, căruia îi intuiește perfect psihologia, îi cunoaște viața, suferințele, după cum apare frecvent aversiunea față de boierimea egoistă și nestatornică.

Elegiile lui Sommer, mare admirator al lui Ovidiu, realizări prestigioase și din punct de vedere artistic, se află aici pentru prima oară publicate și traduse integral, ceea ce sporește valoarea și interesul întreprinderii.

Inedită este și publicarea părții a treia din cîntul VII al *Ruinelor* lui Schesaeus, ca și traducerea ei într-o limbă modernă. De valoare literară în primul rînd, partea intitulată „Preatrista cădere a despotului Moldovei Jacob Heraclid Basilic" a fost scrisă în Transilvania, pe baza unor mărturii, între care cu siguranță și cea a lui Sommer. Microistoria despotică este și un omagiu post-mortem adus fostului coleg de studii de la Wiettenberg, dar și o reflectare a dimensiunilor reverberației în opinia publică europeană a unui experiment insolit al istoriei românești.

Volumul, alcătuit cu multă competență și dăruire de către T. Diaconescu, mai cuprinde, pe lîngă traducere, note și comentarii, biografiile celor doi scriitori umaniști, un indice de nume, și un scurt studiu introductiv intitulat „Ipostaze ale literaturii umaniste în România", din care reținem necesitatea majoră a publicării acestor „ipostaze importante ale umanismului românesc" în ediții bilingve academice și de rdîvlisaai,nanfiî

IOAN DRĂGAN

Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania. Vol. IV, (14—25 mai 1848). Sub redacția acad. Ștefan Pascu, București, Editura Academiei R.S.R., 1988, 598 p.

Cunoașterea temeinică a marilor evenimente ale istoriei moderne românești impune, cu acuitate recuperarea tuturor izvoarelor în măsură să ofere o imagine globală, complexă, asupra problematicii investigate. Ajunsă la al IV-lea volum, editarea de către harnicul colectiv din cadrul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca sub competenta îndrumare a acad. Ștefan Pascu a documentelor referitoare la revoluția de la 1848 din Transilvania, continuă o merituoasă inițiativă, lansată cu mai bine de un deceniu în urmă, și care vizează punerea în circuitul științific a unui impresionant volum de informații. Volumul IV al colecției abordează o secvență temporală relativ limitată (perioada 14—25 mai 1848), însă evenimentele cuprinse între Adunarea de la Blaj și pregătirea Dietei de la Cluj a stărilor privilegiate din Transilvania a lăsat urme adînci în conștiința contemporanilor (autorități, revoluționari și mase populare). Acest lucru explică și bogăția documentelor din acea vreme, prezentul volum însumînd un număr de 305 documente, cele mai numeroase fiind inedite.

Celebrul discurs rostit la 14 mai de S. Bărnuțiu în catedrala Blajului deschide lista documentelor ce surprind aproape două săptămîni din desfășurarea revoluției. In acest interval de timp, se redactează la Blaj programul revoluționar românesc, se maturizează conducătorii politici, se radicalizează masele populare, se cristalizează opțiunile sașilor și secuilor față de problema uniunii Transilvaniei cu Ungaria. Simptomatic pentru a învedera maturitatea românilor în zilele de efervescență generală ale Adunării de la Blaj, este modul în care au prezentat observatorii oficiali desfășurarea evenimentelor, remarcînd în totalitate caracterul pașnic, comportamentul disciplinat, exemplar de care au dat dovadă zecile de mii de participanți la Adunare. Astfel, în raportul din 18 mai 1848, comisarii guberniali Szabó Lajos și Banffy Miklos au surprins foarte clar dimensiunile manifestării românilor la Blaj: „Intr-adevăr este demnă de admirat împrejurarea că un popor în mare majoritate neinstruit, depășind poate numărul de douăzeci de mii (sic!) de persoane, a fost treaz și s-a comportat în tot timpul adunării impecabil din punct de vedere moral" (p. 165).

Atît în zilele Adunării de la Blaj, dar mai ales în perioada următoare, acțiunile revoluționare din lumea satului se amplifică. Autoritățile pun asemenea manifestări pe seama participanților la Adunare, desemnîndu-i cu termenii de „agitatori" sau „instigatori": „... Localnicii (din Dileu Vechi — B.I.) au hotărît la instigarea lui Nistor Tit fiul preotului din localitate și a mai multor participanți la Adunarea de la Blaj să nu depindă nici de funcționari și nici de domni, să nu mai meargă la notarul din localitate pentru a primi vreo poruncă" (p. 232). Acțiunile țărănimii se concentrează asupra unor probleme de ordin social și național deopotrivă, în prelungirea agitațiilor anterioare Adunării de la Blaj. În rapoartele oficialităților sînt surprinse dezideratele majore ale celor ce doresc să dea un curs nou vieții lor: refuzul de a-și mai îndeplini obligațiile iobăgești, răzvrătiri și mișcări împotriva tendințelor nobilimii de unire forțată a Transilvaniei cu Ungaria, recunoașterea românilor ca națiune constituțională și a limbii române ca limbă oficială etc. Voința celor oprimați de a înlătura nedreptățile seculare și de a dobîndi un statut mai bun stîrnesc panica și îngrijorarea celor care-și văd interesele periclitate. Față de starea de spirit revoluționară din Transilvania, oficialitățile recurg la mijloace variate pentru potolirea agitațiilor: trimiterea armatei în satele unde s-au înregistrat mișcări împotriva ordinii tradiționale, înființarea tribunalelor statariale, amenințarea, arestarea și maltratarea fruntașilor comunităților răzvrătite etc. Se face apel inclusiv la clerul superior pentru a-și îndruma enoriașii la supunere. Cu toate acestea, atmosfera incandescentă din lumea satului înregistrează cote ascendente în toate comitatele, în scaunele secuiești și săsești. Autoritățile încearcă prin persuasiune și promisiuni false să instige și să folosească regimentele de grăniceri secui și gărzile cetățenești ale secuilor drept o forță de șoc împotriva românilor și sa-

şilor care se opuneau uniunii: „Ochii cetăţenilor paşnici sînt aţintiţi asupra fiilor naţiunii secuieşti — se arăta într-un apel al oficialităţilor maghiare — parcă pentru a-i soma să se declare că vor fi gata ca întotdeauna la păzirea liniştii patriei, a securităţii averii şi a vieţii, a constituţiei ţării şi să nu permită nimănui a îndrăzni să atace nepedepsit naţiunea maghiară" (p. 433). Saşii şi românii, afectaţi deopotrivă de intenţia nobilimii de a uni Transilvania cu Ungaria, se solidarizează pentru a contracara acţiunile nobilimii maghiare. Saşii hotărăsc abolirea tuturor restricţiilor impuse românilor, repunerea în drepturi politice şi emanciparea tuturor jelerilor de pe „pămîntul crăiesc". Organizarea gărzilor cetăţeneşti ale saşilor se face şi prin includerea românilor, aşa cum prevedeau şi recomandările comitelui suprem Franz Salmen: „După ce vor fi lămuriţi corespunzător în privinţa scopului gărzilor cetăţeneşti, ... gospodarii saşi să fie îndrumaţi să nu-i excludă dar nici să nu-i forţeze pe românii posesori de pămînt" (p. 421).

Documentele referitoare la Partium şi Banat relevă complexitatea problemelor sociale şi naţionale din aceste teritorii. Acţiunea fermă a sîrbilor pe plan religios şi militar complică şi mai mult situaţia românilor din aceste teritorii. In aceste împrejurări în care perspectivele de emancipare ale românilor erau limitate, românii bănăţeni şi cei din Partium iau iniţiativa pentru a-şi satisface revendicările sociale, naţionale şi culturale. Separarea de biserica sîrbească şi înfiinţarea unei episcopii româneşti ortodoxe autonome, utilizarea limbii române în biserică, şcoală şi administraţie, posibilitatea ascensiunii românilor în funcţii administrative şi militare etc.

Indubitabil, prezentul volum sporeşte considerabil din punct de vedere informaţional cunoaşterea perioadei dintre Adunarea naţională de la Blaj şi pregătirea Dietei nobiliare de la Cluj din 29 mai 1848. Documentele mai reflectă însă şi diverse aspecte comportamentale, tipice sensibilităţii şi stării de spirit revoluţionare. Prin valoarea lor strict ştiinţifică, precum şi prin sugestiile la nivelul evoluţiei mentalului colectiv pe care le oferă, cele 305 documente cît înglobează acest al IV-lea volum al colecţiei de izvoare privind revoluţia de la 1848, sînt indispensabile pentru cercetătorul revoluţiei paşoptiste transilvănene.

IOAN BOLOVAN

Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi, Adriana Rusu, Cetăţi şi aşezări dacice în Munţii Orăştiei, Bucureşti, Ed. Sport-turism, 1988, 282 p.

Seria „Monumente şi muzee" a editurii amintite s-a îmbogăţit cu o nouă apariţie — un ghid al monumentelor antice din perimetrul rezervaţiei arheologice din Munţii Orăştiei.

Volumul, fără îndoială, a completat un gol resimţit în principal de marele public în ceea ce priveşte arheologia epocii dacice şi vestigiile romane din zona aceasta pentru că o astfel de lucrare consacrată exclusiv regiunii respective nu a mai văzut lumina tiparului de multă vreme. O primă reuşită în acest sens a constituit-o „Aşezările dacice din Munţii Orăştiei" de C. Daicoviciu şi Al. Ferenczi (1951) care a rămas pînă astăzi o lucrare de referinţă pentru specialişti; ea a putut fi consultată şi de publicul larg pentru orientare (la propriu şi la figurat) în datele arheologice şi topografia locurilor respective. La începutul deceniului şapte a fost oferită cititorilor „Sarmizegetusa" de C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu — de asemenea abundentă în informaţie ştiinţifică însă accesibilă, destinată în genere nespecialiştilor. Următoarea tentativă, care se constituie într-un ghid turistic prin excelenţă, este „Itinerarii arheologice transilvănene" de I. H. Crişan (1982); sînt sugerate, cu această ocazie, cîteva posibile itinerarii pentru excursioniştii permeabili mesajului vestigiilor arheologice şi istorice — şi, în acest context, sînt trecute în revistă şi cetăţile dacice din Munţii Orăştiei.

In condiţiile în care se resimte lipsa unei îndrumări mai ales *actualizate* a celor ce-şi propun să viziteze locurile acelea, a văzut lumina tiparului volumul pe care încercăm să-l adnotăm aici.

Beneficiind de condiții grafice deosebite, cartea „Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei" se adresează într-o manieră atrăgătoare publicului în primul rînd, punîndu-i la dispoziție un ghid a cărui platformă de susținere se sprijină pe mulți ani de cercetări în acele ținuturi. Lucrarea reprezintă, însă, cu mult mai mult, și anume, o lucrare de istorie, în realul sens al termenului. Acest fapt se poate deduce și din subtitlurile compartimentelor ei dar mai ales în momental în care este răsfoită mai atent. Volumul este, în fapt, o detaliată informare asupra specificului istorico-geografic al Munților Orăștiei, el indică traseele turistice cele mai avantajoase, dar oferă un „manual" de inițiere în istoria acelor locuri și a civilizației dacice.

Partea a IV-a a cărții, structurată la rîndul ei pe micro-zone arheologico-geografice, prezintă cu detalii configurația fiecărui obiectiv în parte, nu numai cele restaurate și incluse astfel în circuitul turistic, dar și cele astăzi acoperite cu pămînt (fiind perisabile); conturează astfel și cu ajutorul „feței nevăzute a lucrurilor" realele dimensiuni ale vieții de odinioară din jurul capitalei statului dac. Un loc aparte a fost rezervat descrierii Sarmizegetusei (ruinele ei sînt doar în mică măsură vizibile astăzi — locuirea civilă, extrem de densă, fiind situată în zona actualmente împădurită și avînd specificul de a nu putea fi restaurată cu mijloace obișnuite). Se recurge în aceste pagini la o multitudine de ilustrații-reconstituiri.

Sînt prezentate toate obiectivele dacice — cetățile de la Costești, Blidaru, Piatra Roșie sau Grădiștea Muncelului, așezările de la Fețele Albe, Meleia, Rudele sau de pe platoul Luncanilor, dar și descoperirile urmelor gospodăriilor dacice diseminate pretutindeni.

Sînt înfățișate cititorului monumentele romane din zonă: castrele de marș, urmele de la Sarmizegetusa, Sub Cununi, etc..., fiecare prilejuind evocarea evenimentelor istorice care au dus la implantarea lor în Munții Orăștiei, a locului și rolului lor în cucerirea Daciei.

De remarcat contribuția lui Florin Stănescu la capitolul dedicat civilizației dacilor în regiunea capitalei lor, anume — descifrarea sensurilor „Soarelui de andezit" din incinta sacră a complexului de la Grădiștea de Munte — element de noutate științifică, în măsură să contribuie din din plin la înaltul nivel al cărții.

Dincolo de rolul de informare generală pe care și l-a asumat această lucrare, o altă coordonată importantă a ei este cea de a oferi chiar specialistului ultimele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Grădiștea Muncelului și din regiune, precum și interpretările cele mai noi asupra unor aspecte de detaliu sau generale ale monumentelor și istoriei dacilor. Astfel pe lîngă amintitele pagini semnate de F. Stănescu, remarcabilă este descoperirea atelierului monetar la Sarmizegetusa (campania din 1987) sau concluziile privind caracterul și atribuirea incintei fortificate din același loc. În aceste condiții este limpede că, în așteptarea monografiei dedicate civilizației dacice din zona capitalei statului dac, această lucrare este necesară specialistului în domeniu, ca fiind adusă la zi în ceea ce privește informația științifică.

Ni se pare extrem de modernă (și binevenită) maniera de prezentare a capitolului „Civilizația dacilor în zona capitalei" care creionează cadrul în care s-a desfășurat viața de toate zilele" (p. 199), reconstruindu-se o imagine veridică asupra structurilor existenței și traiului dacilor în zona Munților Orăștiei.

Volumul mai dispune de o „Bibliografie selectivă" și un rezumat amplu în limba engleză — precum și de un set de ilustrații alb-negru și color care îi oferă o aleasă ținută grafică (din păcate atît de rară în ultima vreme).

În încheiere am remarca faptul că ar fi fost binevenită o hartă de dimensiuni mai mari, eventual depliantă, pentru a facilita deplin ansamblarea tuturor informațiilor și datelor din lucrare într-o viziune cartografică sintetică și adusă la zi, cea de la pagina 8 fiind, credem, insuficientă.

GELU FLOREA — AUREL RUSTOIU

Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *Văleni, o mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, Ed. Junimea, 1983, 176 p.

Anul 1988 a adus cu sine îmbogățirea bibliografiei istorico-arheologice consacrate civilizației dacilor liberi cu o nouă apariție editorială care vizează abordarea monografică a unei importante descoperiri arheologice: necropola de la Văleni, județul Neamț. Volumul respectiv vine să adauge date noi și valoroase referitor la universul material și spiritual al dacilor rămași în afara limitelor provinciei romane. Ea se leagă prin tema sa de celelalte contribuții convergente acestui capitol istoric: D. Protase, *Soporu de Cîmpie*, București, 1976 și G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980; această întreprindere completează studiul celor doi cercetători moldoveni privitor la același obiectiv arheologic publicat în seria *Inventaria archaeologica, Corpus des ansembles arhéologiques*, Roumanie, Fasc. 9, București, 1977.

Lucrarea debutează cu o introducere (p. 7—10) în care autorii prezintă localizarea celor două necropole și a așezării adiacente, date asupra metodei de cercetare a sitului avansînd primele considerații referitoare la locul și importanța respectivelor descoperiri în ansamblul cercetărilor axate pe studiul autohtonilor limitrofi provinciei romane. În aceeași secțiune a cărții sînt evidențiate articulațiile care structurează scheletul monografiei: II. *Corpusul descoperirilor* (p. 11—58); III. *Obiecte de uz casnice, piese vestimentare, podoabe, monede și recipiente de lut și sticlă* (p. 59—74)); IV. *Considerații asupra etapelor de înmormîntare* (p. 75—83), V. *Rituri funerare* (p. 84—86); VI. *Ritualuri funerare* (p. 87—89); VII. *Portul dacilor liberi din zona Văleni* (p. 90—94); VIII. *Concluzii* (p. 95—98).

II Autorii descriu mormintele din necropolele I și II, inventarul lor precum și alte obiecte provenite din aria cimitirelor, descoperite în zonele care prezintă strat de cultură datorat activităților legate de practicile funerare. Informațiile din repertoriul de descoperiri funerare sînt comprehensibile în relație cu figurile și planurile care însoțesc lucrarea, descrierea mormintelor fiind de cele mai multe ori foarte succintă. Corelația aceasta a fost dictată și de motive oarecum obiective generate de economia spațiului tipografic afectat volumului. Prezentarea corpusului de descoperiri, corectă și caracterizabilă prin acribie se constituie într-un util intrument de lucru pus în circulația științifică.

III Capitolul cuprinde date concrete asupra diferitelor categorii de obiecte aflate sub formă de inventar funerar: obiecte de uz casnic, podoabe — din rîndul cărora se detașează fibulele, inelele, mărgelele din diferite materiale, etc. O importanță aparte prezintă monedele care indică criterii de datare *postquem* a orizontului cronologic al necropolei: piese imperiale romane — unele perforate și refolosite sub formă de pandantive.

În unele cazuri se simțea, poate, nevoia unor trimiteri bibliografice indicînd analogii pentru piesele provenind din alte arii culturale: o catarană (p. 62), acul de păr (p. 64) și aplica de argint (p. 67).

În ceea ce privește inventarul ceramic ar fi de remarcat corectitudinea metodei de publicare, cu excepția unui aspect minor: o formulare mai puțin clară în ceea ce privește aprecierile cantitative și a raporturilor dintre ceramica lucrată la roată și cea confecționată manual din morminte: (p. 68 resp. 69 — frazele introductive).

IV Subliniem valoarea metodei de întabelare a descoperirilor și stabilirea ocurențelor comune mormintelor. Această cale de investigare permite o viziune de detaliu și de sinteză totodată a elementelor de datare contribuind la completarea imaginii sinoptice a cronologiei necropolei.

V și VI În paginile rezervate riturilor respectiv ritualurilor funerare se încearcă cu succes reconstituirea dimensiunilor și scenariului funerar atestat de mormintele birituale de la Văleni. Se utilizează cu bune rezultate metoda statistică facilitată de numărul mare de morminte, sesizîndu-se astfel o serie de constante.

VII Autorii încearcă să sintetizeze informațiile oferite de inventarul funerar în ceea ce privește portul dacilor din zona Văleni: fibule, mărgele, inele, pandan-

tive, etc. Sînt luate în considerare dispoziția pieselor în cazul mormintelor de inhumație pentru a se stabili locul lor în costum. Din analiză se desprind cel puțin două idei valoroase sub aspect istoric: prima se referă la unitatea elementelor de port în aria autohtonilor daci fie ei sub ocupație romană, fie daci liberi; a doua — prezența legăturilor strînse cu civilizația romană atestate prin materialul descoperit.

VIII Concluziile lucrării, judicioase și sintetice se referă la datarea și apartenența etnică a complexului: sec. II — mijlocul sec. III e.n., subliniindu-se încă odată unitatea culturală a autohtonilor.

Am remarca, cel mult poate ca o sugestie, că datorită numărului mare de morminte s-ar fi putut încerca o apreciere de ordin demografic, firește cu toate rezervele adecvate, raportîndu-se mormintele la duraa necropolei.

IX Rezumatul în limba germană (p. 99—104) are meritul de a introduce în circulația internațională a informației rezultatelor cercetărilor de la Văleni.

Volumul mai cuprinde un plan general al necropolei depliant și 73 de figuri ilustrative care întregesc textul, contribuind la valoarea cărții.

În final se poate aprecial, fără rețineri, că volumul semnat de I Ioniță și V. Ursachi se constituie într-o remarcabilă contribuție la studiul civilizației autohtone în secolele II—III e.n. și a raporturilor cu cea romană. De asemenea, prin calitatea metodei întrebuințate, a acurateții cu care a fost publicat materialul arheologic, monografia reprezintă și un excelent instrument de lucru pentru cercetările viitoare în domeniu.

GELU FLOREA — AUREL RUSTOIU

Vladimir Hanga, *Les institutions du droit coutumier roumain*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1988, 160 p.

Cartea, care a prilejuit rîndurile următoare, înfățișează geneza și unitatea normelor dreptului cutumiar care a guvernat societatea din cele trei țări românești, din cele mai vechi timpuri și pînă la începutul epocii moderne.

Analizînd în capitolul „*Premisele*" cutumele geto-dace și influuențele romane, care n-au putut însă înlătura particularitățile obiceiurilor autohtonilor, autorul, în cel de-al doilea capitol intitulat „*Formarea*", cercetează procesul de transformare, în epoca imediat următoare, a vechilor cutume din obștile sătești în drept obișnuielnic. Așa „s-a născut" *ius valachicum* care — cu totul diferit de normele juridice ale popoarelor migratoare — constituie un argument instituțional decisiv în sprijinul autohtonismului și continuității poporului român.

Al treilea capitol, „*Desăvîrșirea*", *oferă* o izbutită sinteză a instituțiilor dreptului cutumiar românesc subliniind unitatea sa pe cele două versante ale munților Carpați, iar în ultimul capitol „*Declinul*" atrage atenția asupra viguroasei și îndelungatei rezistențe a obiceiului pămîntului în fața legiuirilor scrise, de sorginte bizantină, care rămase în manuscris, neutilizate sau prea puțin, sau în tipărituri importante doar pentru iubitorii de „slovă" frumoasă cît și pentru cercetări, tot din domeniul juridic — dar o importanță de altă natură decît a temei.

Prin lucrarea sa Vl. Hanga, adăugînd un argument bine susținut, de natură instituțională la cel istoric, filologic, sau cultural, în general, sprijină unitatea de totdeauna a poporului român.

Explicînd procesul de formare a cutumelor în feudalismul românesc prin dialectica dezvoltării obștilor sătești, existente încă din epoca geto-dacă, autorul

aduce o dovadă ce nu poate fi eludată în sprijinul continuității poporului român în străvechea sa vatră.

Subliniind trăinicia dreptului cutumiar românesc autorul demonstrează documentat de ce n-au fost receptate legiuirile străine chiar dacă acestea veneau din puternicul imperiu bizantin. Iar dacă conducerea statelor românești încerca să le „împămînteneasca" de ce rămîneau străine și se aplicau doar sporadic.

Bazată pe un foarte mare număr de documente și pe o bibliografie la zi lucrarea poate fi considerată model al genului. Și, folosind în cercetarea d-sale metoda dialectică și interpretarea materialistă a fenomenului istoric, autorul a realizat o lucrare ce corespunde pe deplin deziderateloor actuale ale istoriografiei noastre relevînd, repetăm, un puternic argument pentru problemele unicității și autohtonismului poporului român.

Stilul în care a fost elaborată cartea face ca ea să se adreseze atît specialiștilor cît și oamenilor de cultură.

SABIN BELU

Vladimir, Hanga, *Principiile dreptului privat roman*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1989, 135 p.

Editura Dacia a publicat în anul acesta o valoroasă sinteză de istorie a dreptului, al cărei autor este prof. Vl. Hanga, cunoscut romanist, atît în țară, cît și în străinătate, adresată juriștilor, istoricilor, sociologilor, precum și oamenilor de cultură, tot mai interesați în înțelegerea diferitelor aspecte ale fenomenului cultural.

Autorul prezintă instituțiile juridice romane începînd cu întemeierea Romei *(ab urbe condita)* și pînă în epoca lui Iustinian (sec. VI) a cărui domnie inaugurează o nouă etapă în istoria lumii și a dreptului.

Pornind de la baza social-economică a Romei, prof. Vl. Hanga încadrează evoluția dreptului roman, în trei faze: *dreptul vechi*, creație a unei societăți în care predomina economia naturală și autarhia producției familiale (sec. VIII—II î.e.n.); *dreptul clasic*, generat de o economie în plină dezvoltare, bazată pe un intens schimb de mărfuri (sfîrșitul Republicii — Dominatul), și, în sfîrșit, *dreptul postclasic*, expresie a unei vieți economice tot mai zdruncinate de imposibilitatea satisfacerii nevoilor sociale.

Sub impulsul dezvoltării economice și al intereselor de clasă, formalismul vechiului drept face loc dreptului clasic subordonînd forma intenției reale ale părților *(voluntas)*, iar dreptul postclasic reflectă criza societății romane.

Codificarea lui Iustinian, autorul o înfățișează în vastul context al epocii — este vorba despre o colecție selectivă a celor mai importante texte juridice romane — legislația rămînînd însă, în ciuda interpolațiilor ce i-au fost aduse, de factură clasică. Totuși, ea este pe de o parte — și autorul precizează — un punct terminus al dreptului roman, dar printr-o firească dialectică și un punct de plecare a unei noi evoluții legislative, care prin intermediul Imperiului bizantin se va perpetua timp de secole.

În ce privește instituțiile, autorul le prezintă tot în perspectivă istorică: izvoarele dreptului în corelație cu dinamica puterii de stat; persoanele, în raport cu dezvoltarea socială și cu influențele cuceririlor romane; proprietatea, posesiunea și succesiunea, pe fundalul contradicțiilor sociale; obligațiile, în lumina dezvoltării producției de mărfuri, iar procedura de judecată ca un reflex al transformărilor de la comunitatea primitivă, la stat.

Pe lîngă importanța ei instituțională, cartea prof. Vl. Hanga se impune ca o valoroasă propedeutică de filosofie istorică privind dialectica formei, a conținutului și a continuității.

Subliniind perenitatea dreptului roman, autorul explică, cu deosebită competență, vitalitatea acestui sistem de drept, care depășind orînduirea istorică în care s-a născut, a influențat, pînă în zilele noastre, printr-o impresionantă dialectică legată de continuitatea producției de mărfuri, dezvoltarea universală a dreptului.

Rezultat a unei îndelungate cercetări și scrisă într-un stil clar și captivant, lucrarea prof. Vl. Hanga se impune ca o referință pentru specialiști și ca orientare pentru oamenii de cultură.

Cartea constitue o remarcabilă realizare a culturii noastre istorico-juridice.

SABIN BELU

Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului.* București, Edit. științifică și enciclopedică, 1988, 324 p.

Cartea pe care o avem în atenție, reprezintă, fără nici o rezervă, un eveniment pentru medievistica transilvană. Autorul ei, Radu Popa, ne-a obișnuit cu realizări asemănătoare, cercetările sale parțiale pregătindu-ne pentru această nouă, majoră, întîlnire. Spre deosebire de Țara Maramureșului, a cărei monografie, pînă în secolul al XIV-lea, fusese scrisă și apăruse în urmă cu aproape două decenii, Țara Hațegului reprezintă nu numai un colț de teritoriu românesc central cu istorie mai generoasă, dar și mai dificilă. În plus, față de cea dintîi lucrare, Hațegul beneficiază din plin de experiența anilor scurși, de o maturitate și o acuitate metodologică remarcabile, în care spiritul critic decantează subtil datul informațional drămuit cu zgîrcenie de vremuri ori de încetineala cercetărilor. Hațegul prezintă particularități evidente. Dacă documentele scrise par a fi mai puține, în schimb monumentele și toponimia compensează substanțial carențele, fără să le și înlăture. Ceea ce Radu Popa a mai înțeles din Țara Hațegului este capacitatea sa de continuă dezvăluire istoriografică. De aceea, prin paginile volumului, sîntem de fiecare dată avertizați asupra limitelor și necesităților de studiu prezente și viitoare. Dificultățile interpretative nu lipsesc, fie cînd este vorba despre cumpănirea unor informații sărace sau ambigue, fie cînd este vorba de a le clasa în compartimente bine delimitate. De aici numeroasele trimiteri încrucișate ale autorului, la propriile sale pagini, operații care îngreunează lectura, dar juste ca soluție de lucru.

Adeseori parcurgerea paginilor scoate pe cel interesat din pămîntul hațegan ori crează această impresie. Din nou, o decizie deliberată: nimic nu poate fi validat în afara unui context, particularul sugerează generalul și invers, generalul se verifică în particular. Să enumerăm cîteva asemenea probleme nespecifice, față de care Radu Popa ia atitudine: raporturi între datul istoric și cel etnografic, valoarea atribuirilor etnice pentru cultura materială a feudalismului timpuriu, formele și mobilitatea habitatului, organizarea obștilor, esențele cnezatului și ale cnezilor, geneza și evoluția timpurie a relațiilor feudale, soluții de conviețuire dintre autohtoni și alogeni, descălecatul etc. În fiecare se exprimă puncte de vedere proprii și, nu de puține ori, judecăți pe care nu putem decît să le socotim, dacă nu definitive, cel puțin corecte la nivelul informațiilor și cercetărilor de astăzi. Sînt caracteristici, care recomandă aceste pagini, le conferă viabilitate și sînt, în final, demne de elogii.

În continuare ne propunem să urmărim mai aproape structura volumului. O facem fără să evităm a ne exprima punctele de vedere divergente. Cum se va

vedea însă, ele nu au fost gîndite şi scrise pentru a umbri aprecierea globală pe care volumul o produce, — apreciere la care am subscris şi subscriem, de altfel, din plin. Observaţiile noastre sînt făcute şi trebuie privite în spiritul constructiv, ca o dovadă certă de interes nedisimulat şi atitudine critică pentru istora medievală a Haţegului, poziţie care se alătură la aceea a multor altor colegi, în parte formaţi chiar de către autorul cărţii recenzate.

Cele zece capitole ale volumului se deschid cu unul ce substituie o prefaţă, în care se expun mobilurile şi principiile călăuzitoare în cercetare, limitele geografice şi cronologice (pînă la mijlocul sec. al XIV-lea). Înţelegem că deşi apărut în 1988, volumul a fost de fapt încheiat în anul 1984 (p. 6, nr. 1 şi în continuare, prin absenţa bibliografiei posterioare). Cum vom vedea la timpul potrivit, ultimii patru ani au reprezentat o acumulare deloc neglijabilă pentru istoria Haţegului. Radu Popa a produs (1975) o hartă lărgită a Ţării Haţegului, urcînd-o, spre nord, pînă la Mureş. Temeiul fundamental s-ar extrage dintr-o definire etnografică a „ţării". Aceeaşi etnografie respinge însă Pădurenii din această unitate, cu toate că, alături de Radu Popa, sîntem convinşi că ultima zonă în discuţie are începuturile istorice legate de Haţeg. Apoi, va trebui să mai observăm că toate toponimele dătătoare de nume individualizant se găsesc *doar în limitele* depresiunii şi a districtului de mai tîrziu. Potrivit sensului utilizat în documente, „pertinenţe" înseamnă nu doar teritorii geografice satelite, dar şi numai bunuri interioare ale locului numit. Desigur, această interpretare nu exclude şansa preexistenţei, în sec. XI—XIII, a unei mari unităţi politice româneşti locale, nu neapărat cu numele de Haţeg. Gravitatea tîrzie, în jurul Haţegului redus la starea de district, a colectivităţilor româneşti apropiate de Mureş, pare să se constituie într-o reminiscenţă a unei realităţi de felul aceleia indicate de către Radu Popa.

În *Izvoarele istoriei Ţării Haţegului*, se evidenţiază că rolul major în cunoaştere îi revine şi îi va reveni, pe viitor, arheologiei. Cît priveşte izvoarele scrise, credem în şansa descoperirii realităţilor din jurul anului 1400 în foarte multe documente din secolele întregului ev mediu. Chiar Radu Popa demonstrează utilitatea hărţii iosefine pentru detectarea realităţilor medievale. Apoi, avem în vedere faptul că abia de la sfîrşitul secolului al XV-lea îşi fac mai constant loc în acte numele de hotare şi realitatea umană care nu ţine de elita feudală. Spre deosebire de Radu Popa, discernem în izvoarele latine două subcategorii extrem de importante: documentele produse de către adunările locale şi cele scrise de călugării catolici de la Alba Iulia care ştiau, în modul cel mai demonstrabil, limba română. Aceştia din urmă au fost redactoriii, în haine maghiaro-latine, a unei onomastici şi toponomastici extrem de fidele fonetismului românesc. Soluţia echivalării Dionisie = Daneş (p. 23, n. 21) ni s-a părut riscată, cu atît mai mult cu cît numele presupus a fi o creaţie de cancelarie, este cel de sfînt venerat de patru ori în calendarul ortodox, spre deosebire de cel catolic, în care figurează numai de două ori, şi se întîlneşte frecvent la egumeni din Ţara Românească (Cozia — 1507, Dealu — 1511, *DRH.B*, II, p. 108—109, 189), dar şi în alte medii româneşti intra- sau extracarpatice.

Dacă lecturăm periplul istoriografic al capitolului al III-lea, ne întîlnim, în cel de-al IV-lea, cu condiţiile cadrului natural-geografic. Locuirea românească se dovedeşte a fi extinsă pînă în preajma altitudinii de 1000 m, poate, adăugăm noi, în condiţii climatice ceva mai favorabile, oricum mai apropiate de antichitate. Cea mai bună dovadă pentru similitudini climatice este preluarea directă a cetăţilor dacice în feudalismul timpuriu şi dincolo de hotarele Haţegului. În cadrul natural trebuie socotită în plus întreaga moştenire materială a antichităţii. Nu a fost puţin lucru, căci societatea hoţegană îi datorează o serie de particularităţi care depăşesc pragurile refolosirii drumurilor şi a ruinelor ca material de construcţie.

Din paginile celui de-al V-lea capitol se derulează esenţa originală a lucrării, începînd cu Ţara Haţegului de dinaintea ştirilor scrise: un capitol prin excelenţă rezervat arheologiei. Sesizăm cu uşurinţă că noutăţile adunate în ultimele decenii sînt surprinzător de sărace şi, — fapt demn a fi accentuat, — le datorăm, în cea mai mare parte, chiar autorului. Printre cele mai importante notăm restituirile de la Strei, îndelung aşteptate, şi constatările privitoare la continuitatea de la Sarmizegetusa-Britonia. Este o serioasă atenţionare pe care medievistul o face indirect, la modalitatea prin care cercetările de epocă romană neglijează ori nu sînt

în măsură să surprindă, cu arsenalul de tehnici în uz, informații de vitală importanță, din vremuri postromane. Oricum, chiar și așa, continuitatea se argumentează material, destul de temeinic, nu și nuanțat, pînă în secolul al IV-lea. Urmează un spațiu cronologic în care prezențele umane sînt punctate prin secole de cîteva fragmente ceramice, fără contexte. Pe un asemenea teren, autorul recurge la o discuție largă, nu lipsită de importanță, datorită construcțiilor logice, riguroase, împletirea datului arheologic cu toponomastica. În esență propune un model de habitat autohton rarefiat, în terenuri relativ întinse, elastic față de presiuni exterioare, pendulant din rațiuni economice și purtător al unei culturi materiale de maximă perisabilitate. Scrisul despre venirea ungurilor și progresele lor în zonă merită reținut prin tratarea deschisă și aprecierea realistă a informațiilor, modalități care produc adevărurile de care avem nevoie, dincolo de orice patimi și negări nonconstructive.

Următorul capitol tratează satele hațegane din secolele XIII—XV. Cîteva aspecte metodologice iau în atenție adevăratele înțelesuri ale unor izvoare, considerate, în istoriografia maghiară, drept suporturi prea rigide în reconstituirile geografiei istorice, apoi este negată existența satelor mixte pînă în secolul al XIV-lea, este încercată o sistematizare în problematica așezărilor dispărute, din care reținem că în mare parte, unele au fost fie mobile, fie și-au schimbat numele. Fără să-și propună un dicționar istoric, ci doar un registru servind reconstituirilor următoare, autorul discută un număr de 195 de așezări. Nu vom zăbovi aici asupra amănuntelor, care, sîntem convinși, se vor alătura, în timp mai scurt sau mai lung, modificînd în detaliu ori fundamental, ceea ce știm astăzi. Rămîne, pentru toate satele, o bază inevitabilă de plecare, de referință. Dorim să facem două intervenții asupra unor stări de lucruri pe care le apreciem în mod diferit, cu beneficiul unei informații documentare de secol XV mai bogată. Mai întîi, ne apare ca deplin posibilă coexistența, alături de sfertul de moștenire cuvenit fetelor, preluat din dreptul regatului, și a unui drept de moștenire egală a fetelor cu băieții (vezi și *Istoria dreptului românesc*. Vol. I. București, 1980, p. 519—521; *ActaMN*, 21, 1984, p. 214). Mai știm, din practicile judiciare pe atunci curente, că omul desemnat pentru mărturie nu trebuia să fi fost obligatoriu vecin de hotar, dimpotrivă, mai des, el nici nu a fost, tocmai pentru a nu-l implica subiectiv în chestiunea pe care era trimis să o ateste (de aici Măczesd/Măceu, p. 103, 113, 159). În continuare, vom reține ca extrem de instructive, paginile privitoare la dinamica habitatului și particularitățile sale etnodemografice, cu atît mai mult cu cît, în dispunere, — și nu numai acolo, — habitatul hațegan reproduce, în mic, pe acela al întregii Transilvanii (p. 132).

Urmărim mai departe structura socială, prin obști, cnezi și nobili (cap. VII). Se încearcă o mediană între terminologia ambiguă, particularism și evoluție locală diferențiată, între realitatea posibilă și cea reflectată în izvoarele oficiale. Datul hațegan este deosebit de complicat, aducînd la iveală obști de cnezi și altele comune, în care, pînă către sfîrșitul secolului al XV-lea, cnezul nu oglindește o funcție, ci o stare socială, feudală, care subordonează „români de rînd". Germenii înțelesurilor mai tîrzii (sec. XVI—XVII) sînt deja prezenți în veacurile de început, în cnezii de sat. Pentru originea elementelor feudale, Radu Popa nu respinge cu totul aportul extern, intervenit fie în secolele VII—VIII, fie în X—XII (p. 163). Foarte interesantă, — și o amintim aici ca atare, — este calea de consolidare a relațiilor noi prin biserică (p. 163, 247). Radu Popa este de acord că termenul „cnezat de vale" este destul de impropriu pentru Hațeg, cel de „jupanat" fiind poate mai propriu (p. 166). Reconstituirea cnezatelor pune corect în special problema nucleelor, dar componențele sînt adeseori discutabile, rezultînd, afirmăm noi, printr-o complicată întrepătrundere de familii, prin dezvoltarea drepturilor românești, cu împrumuturi din dreptul străin. Merită a fi urmărită ideea „reprezentanței" cnezatelor de vale în adunarea Hațegului (p. 184). Ne întrebăm dacă repartiția teritorială a ohabelor nu indică și ea o ancestrală hartă de stăpîniri. Dacă ele rezultă din întemeieri premaghiare (p. 188), atunci operațiile ca atare par mai probabile ale cnezilor de vale, nu de sat. Intervenția autorității de stat în reglementarea raporturilor și ierarhiei feudale este, din nou, foarte utilă pentru o cercetare comparată cu alte regiuni transilvano-bănățene. Deși conexarea acestora cu raporturile dintre statul angevin și Țara Românească este făcută (p. 191, 281), ea ar fi avut cîștiguri suplimentare prin integrarea ultimele cercetări tematice întreprinse

de către Şerban Papacostea. De altfel, Radu Popa insistă destul de puţin, considerăm noi, asupra politicii religioase oficiale, de presiune, succes şi insucces, ale catolicismului în Haţeg.

Civilizaţia medievală a ţării Haţegului (cap. VIII), înmănunchiază cultura materială, monumentele şi activităţile conexe. Şi aici tangentările generalizator româneşti sînt numeroase şi cu sublinieri de rezistenţă. Autorul inventariază, comentează, discerne, îndreaptă, sugerează. Dincolo de amănunte, pe care nu le putem aici discuta, ne oprim tot numai la două chestiuni. După cum se observă, datarea turnurilor-locuinţă haţegane nu are suporturi sigure, Radu Popa opinînd pentru o încadrare globală în sec. al XIII-lea sau începutul celui următor (p. 223). Pentru donjonul de la Subcetate-Haţeg am atras atenţia asupra legăturii constructiv-tipologice care a existat cu turnul de la Mehadia (*Sargetia*, 16—17, 1982—1983, p. 341). Cronologia celor două trebuie, obligatoriu, concordată. Am considerat apoi că feudalii români haţegani au avut nevoie de un timp oarecare să asimileze donjonul ca fortificaţie particulară, timp care a corespuns unui proces social şi mental încheiat la sfîrşitul sec. al XIV-lea. Este relevant şi faptul că aceleaşi turnuri apar în posesia unor familii româneşti a căror afirmare se va dezvolta tocmai *după* data indicată de către noi, şi nu la Britonia, Streisîngeorgiu ori Rîu Bărbat, adică acolo unde ar fi fost de găsit la începutul secolului al XIV-lea. Elementele stilistice de la Răchitova indică goticul matur, iar analogia cu Poienarii (p. 223, 285), invocată de către Radu Popa, este şi ea în favoarea datării de la sfîrşitul veacului al XIV-lea.

Autorul foloseşte curent noţiunea de „curţi feudale" pentru feudalii români din primele secole ale mileniului. Or, pînă în sec. al XV-lea ele ar trebui să poarte un nume diferit (eventual „locuinţe feudale"), ştiut fiind că, spre exemplu ceea ce s-a descoperit la Streisîngeorgiu nu se compară cu o adevărată curte (p. 224), care, în aceeaşi localitate, va fi construită din piatră, cu spolii romane, cu incintă etc. şi în alt loc. Adevăratele curţi apar construite cel mai devreme în sec. al XIV-lea şi curent în secolul următor, formînd obiect special de inventar domenial şi consemnare documentară.

Finalul volumului îl formează capitolele IX şi X, concepute ca pentru a grupa istoria politică integrată a Haţegului. Periplul istoric de la ţară, la district, prin comitat, oferă din nou, excelente prilejuri de pagini de o largă semnificaţie. Avem în vedere aprecierile legate de rosturile adunărilor româneşti, instituirea raporturilor de subordonare ale românilor faţă de statul maghiar în secolul al XII-lea, prezenţa pecenegilor şi absenţa cumanilor, o privire realistă asupra consecinţelor marii invazii tătare, cronologia luptelor lui Litovoi (1275—1276), începuturile participărilor militare antiotomane, solidarităţi medievale româneşti.

Pentru o imagine completă asupra volumului, trebuie să-l descriem nedespărţit de anexe, care îi suplimentează ştiinţificitatea (hărţi, planşe, fotografii, bibliografie), dar şi accesibilitatea (rezumat şi indice) şi atracţia.

În modul cel mai evident, frapează şi place aici abordarea deschisă, flexibilă, de opinie constructivă; este un produs de vîrf al analizei deliberat asumate asupra unui segment de mişcare istoriografică.

Fără îndoială, Radu Popa a oferit istoriografiei noastre o monografie exemplară. Este genul cel mai profitabil pentru un progres şi un ansamblu sistematic şi corect de adevăruri. Departe de a avea numai o destinaţie limitată geografic, monografia debordează în text transferabil în mari sinteze, tratate şi manuale. În concluzie scopurile şi sensurile ei sînt major atinse, cu asocierea fermă a atributelor de valoare.

Interesul faţă de istoria Haţegului face ca seria sistematică izvoarelor sale scrise să înceapă să vadă lumina tiparului la un an de la apariţia volumului recenzat, ca la acest eveniment să se adauge descoperirile arheologice de ultimă oră de la Nălaţivad (fortificaţie), Peşteana, Baru Mic, Negoiu-Lunca Cernii de Sus, Răchitova (biserică), ca reinterpretarea sau studiul atent să exprime noi puncte de vedere pentru monumentele de la Cinciş, Densuş, Sîntămărie Orlea, Streisîngeorgiu, Leşnic, Sălaşu de Sus, Colţi-Rîu de Mori etc. Ele aduc numeroase noutăţi de amănunt şi puţine corective de ordin mai general, dar subliniază, odată în plus, sensibilitatea şi continuitatea cercetării. Dincolo de acestea, pentru imaginea integrală a istoriografiei preocupate de Haţeg, în limitele cronologice propuse în vo-

lumul lui Radu Popa, vom inventaria titlurile apărute pînă în anul 1988 care, dintr-un motiv sau altul, nu au intrat în atenție.

1 Lucrări generale, cu părți substanțiale ori multe tangențe pentru Hațeg: G. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din sec. XIII—XVI.* Cluj-Napoca, 1986 (toate cetățile zonei); G. Gündisch, *Cnezi români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în vol.: *Ștefan Meteș la 80 de ani.* Cluj-Napoca, 1977, p. 235—237; Györffy Gy. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Vol. III. Budapesta, 198 (comitatul Hunedoara); *Pagini de veche artă românească.* Vol. V/1 *(Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV — 1450).* Partea 1) București, 1985 (majoritatea monumentelor cu pictură); studiile mai vechi ale lui Șerban Papacostea, reunite recent în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice.* Cluj-Napoca, 1988; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei,* Vol. III, Cluj-Napoca, 1986; Dan Gr. Pleșia, *La noblesse roumaine en Transylvanie. Structure et évolution,* în RRH, 26, nr. 3, 1987, p. 187—215.

2 Lucrări speciale: E. Chefneux, *Cercetări și observații asupra bisericii de la Densuș,* în vol.: *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice,* 1963, p. 109—125 (multigr.); I. Drăgan, *Originile individualității istorice a Țării Hațegului în evul mediu,* în *AIIACN,* 25, 1982, p. 25—38; C. Feneșan, *Districtul Dobra și privilegiile sale pînă spre sf. sec. al XV-lea,* în *AIIACN,* 27, 1985—1986, p. 301—320; idem, *Ohaba și Ponor — două moșii românești din Țara Hațegului și stăpînii lor în secolele XV—XVI,* în *Sargetia,* 18—19, 1984—1985, p. 181—194; idem, *Un fals imaginar. Lămuriri necesare despre cnezii hațegani la 1435,* în *RA,* an LXI, vol. XLVI, nr. 1, 1984, p. 80—93; E. Grecianul, *O prezență de tradiție bizantină în arhitectura românească de zid din Țara Hațegului în veacurile XII—XIII: monumentul de cult din Pești-Peșteana, județul Hunedoara,* în *Rev. muz. mon. Mon. ist. art.,* 17, nr. 1, 1986, p. 69—78; A. Mediești-anu, *Biserici medievale românești de odinioară din Țara Hațegului,* în *MB,* 35, nr. 7—8, 1985, p. 496—501; M. Păcurariu, *Istoria mănăstirii Prislop,* Arad, 1986; I. A. Pop, *Datul oilor în Țara Hațegului în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea,* în *Sargetia,* 16—17, 1982—1983, p. 287—294; idem, *Încercări de imixtiune în Țara Hațegului în veacul al XV-lea,* în *AIIACN,* 25, 1982, p. 39—52; R. Popa, *Ulpia Trajana Sarmizegetusa Britonia,* în *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters,* Köln-Bonn, 12, 1984, p. 7—25; Adrian A. Rusu, *Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea,* în *Studia Univ. BB. Hist.,* 26, fasc. 1, 1981, p. 12—25; idem, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara — Cîndești din Riu de Mori,* în *RI,* 37, nr. 6, 1984, p. 556—568; idem, *Datarea ferecăturii evangheliarului lui Lațcu Cinde de la Mănăstirea Neamț,* în *AIIAI,* 22/2, 1985, p. 743—746; idem, *Diplomatică latină, istorie hațegană și spirit critic,* în *AIIACN,* 26, 1983—1984, p. 535—538; idem, *Dovezi pentru continuitatea adunărilor românești din Țara Hațegului după mijlocul secolului al XV-lea,* în *Sargetia,* 18—19, 1984—1985, p. 169—180; idem, *Moștenirea materială a antichității în districtul Hațegului (epoca prerenascentistă și a Renașterii timpurii),* în *SCIVA,* 37, nr. 3, 1986, p. 249—255; idem, *Un formular al cancelariei regale, din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania,* în *ActaMN,* 20, 1983, p. 155—171; idem, I. A. Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului (sfîrșitul sec. XV — începp. sec. XVI),* în *ActaMN,* 21, 1984, p. 211—225.

ADRIAN ANDREI RUSU

Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale — Michael der Tapfere in den Kunst seiner zeit.* Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1987.

Cartea istoricului Andrei Pippidi este una dintre acele cărți niciodată destule ca număr, ca arie de abordare și cuprindere, din cîte s-a scris despre voievodul celei dintîi uniri a românilor și din cîte se vor mai scrie, fără îndoială, căci *„a-l uita pe dînsul,* după cum spunea Nicolae Iorga, *ar fi să ne uităm pe noi înșine, să părăsim menirea noastră...".*

„Mihai Viteazul în arta epocii sale" este o lucrare prețioasă prin mulțimea informațiilor aduse — rezultat al unor stăruitoare și îndelungate cercetări ale istoricului bucureștean despre măsura impresionantă în care marea personalitate a domnului român s-a răsfrînt și în arta vremii sale.

Desigur, cercetarea acestei probleme a constituit o preocupare mai veche a istoriagrafiei noastre, începutul datorîndu-se lui Nicolae Bălcescu, contribuția marelui istoric rămînînd fundamentală în orice încercare de reconstituire a iconografiei lui Mihai Viteazul.

Andrei Pippidi realizează, în cartea sa, așa cum își propusese de fapt, *o clasificare tipologică* a portretelor domnului român, peste 30 la număr, păstrate ori dispărute, *o repertoriere mai complexă* a lor și, de asemenea, *restabilește semnificația și data unora din ele.*

Ediție bilingvă, română—germană — cartea beneficiază de 41 de reproduceri alb-negru, dintre care 33 reprezintă portrete ale lui Mihai Viteazul, respectiv reproduceri după gravuri sau pictură de epocă — lucrări aflate în mari muzee și biblioteci europene: București, Paris, Dijon, Tours, Viena, Roma, Londra, Anvers, Haaga, Florența, Dresda, Köln, Cracovia, Innsbruk etc.

Între reprezentările chipului lui Mihai Viteazul, reprezentări contemporane domnului, rămîne remarcabilă aceea gravată pe aversul medaliei omagiale bătute în 1600 în cinstea sa. Vestita și mult disputata medalie al cărei original se păstrează la Kunsthistorische Museum din Viena, a fost realizată în monetăria din Baia Mare, faptul fiind precizat în bibliografia indicată de autorul cărții, în legătură cu această piesă.

Cunoscute și importante sînt, de asemenea, gravurile lui Giovanni Orlandi și Dominicus Custos din anul 1600 și a lui Aegidius Sadeler din 1601, gravuri multiplicate atît în timpul vieții marelui om politic, cît și multă vreme după moartea sa.

În pictura epocii, Mihai Viteazul este prezent mai ales în compozițiile, cunoscute în mai multe variante, aparținînd pictorilor familiei flamande Franken. Stăruind mai mult asupra acestor tablouri, Andrei Pippidi urmărește și lămurește autorii, împrejurările realizării lucrărilor, curentele artistice în care se înscriu compozițiile, personajele între care se regăsește figura domnului român. Se remarcă mai cu seamă portretul lui Mihai Viteazul în tabloul lui Frans Franken „Cresus arătîndu-și bogățiile lui Solon", aflat în Muzeul din Avignon și variantele sale păstrate în alte mari colecții muzeale apusene.

Salutăm apariția acestei frumoase cărți de istorie și de artă, ea răspunzînd interesului științific în general (celui muzeologic în special) și nu mai puțin dorinței de cunoaștere a unui public mai larg interesat de proeminenta personalitate a marelui voievod român.

VIORICA URSU

Noul Testament. Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei. Reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a prea sfințitului Emilian, episcop al Alba Iuliei, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988, 907 p.

Volumul, masiv și somptuos, omagiază, în forma ediției critice, vremuirea celor 340 de ani de la apariția unui strălucit monument al limbii române. *Cuvîntul înainte*, intitulat și *Cadrul istoric și spiritual al vieții românești din Transilvania* (p. 7—30), poartă semnătura inițiatorului ediției. Este o trecere în revistă a istoriei bisericii românești din Transilvania, o înmănunchere a referințelor asupra cărții reeditate, care au apărut în exegeza filologică și istorică, și cu expunerea mobilurilor și semnificațiilor diției actuale, ca act de cultură. În continuare sînt rînduite componentele studiului introductiv. Nicolae Neaga tratează *Temeiuri pentru prețuirea Noului Testament*, religioase, lingvistice, istorice, culturale (p. 31—40). Virgil Cândea scrie în *Noul Testament în limba română ca act de spiritualitate și cultură* (p. 41—56) că ideea traducerilor textelor religioase are motive „de or-

din intern, național, și este inutil să le căutăm în factorii externi". Se urmează de fapt coordonatele predosloviilor, în care se acorda atenție necesității, legitimității și fidelității traducerii. Simion Ștefan, mitropolitul editor, este socotit „cărturar la înălțimea imperativelor istoriei politice și culturale românești ale epocii sale". Virgil Cândea pledează din plin pentru reabilitarea personalității sale, atît de grav, nedrept și contradictoriu lăsată moștenire istoricilor de către Nicolae Iorga. Prelungind cu amănunte dezvăluirea destinului mitropolitului, Mircea Păcurariu semnează contribuția *Mitropolitul Simion Ștefan, slujitor al bisericii și al poporului român* (p. 57—67). Cu toate eforturile cercetătorilor, originea și ascensiunea lui Simion Stefan rămîn enigmatice. Mircea Păcurariu consideră că prima predoslovie a Noului Testament este opera calvinului (român) Gheorghe Csulay (din Ciula Hațegului), iar cea de-a doua nu este sigur semnată de Simion Ștefan. Sînt căutați și propuși drept tălmaci Silvestru (Govoreanul), Meletie Macedoneanul și Daniil Andrean. Grigore T. Marcu a scris despre *Valoarea isagogică și biblică-teologică a celor 24 de predoslovii* (p. 68—76) iar Florica Dimitrescu, *Importanța lingvistică a Noului Testament de la Bălgrad* (p. 77—96). Eva și Iacob Mârza se ocupă de *Alba Iulia, important centru tipografic românesc, locul apariției Noului Testament — 1648* (p. 97—103). Activitatea tipografică românească începe la Alba Iulia în anul 1579 și continuă, cu întreruperi, pînă în 1702. Merită accentuată activitatea tipografilor Ștefan din Ohrida și Rusu din Sibiel, se pare implicați direct în izvodirea din 1648, al căror rol rămînea altfel îngropat în istoriografie.

După o scurtă notă asupra ediției, cu semnătura Dalilei-Lucia Aramă, urmează ediția (p. 109—600), punctată de aparat critic și inviorată de frontispicii, capitale ornate și vignete. Notele și glosarul (p. 618—632) încheie punerea de acord cu cerințele filologice actuale. Deși mai normal era să vedem facsimilele (p. 726—903) continuînd textul transliterat și reeditat critic, ele sînt despărțite prin rezumatele în limbile engleză, franceză și germană. Calitatea reproducerilor merită a fi remarcată.

Vom mai adăuga însă că ilustrația cuvîntului înainte și a studiului introductiv este prea generală și uneori cu rosturi greu de înțeles în ediție (vezi mai ales afișele-fotomontaje cu elemente reproduse separat în alt loc). După părerea noastră, merita dezvoltat un capitol introductiv distinct cu circulația Noului Testament de la 1648 (despre ea se amintește în cîteva rînduri la p. 24—25) și la tirajele sale (iarăși numai afirmate ca existente la p. 106).

Salutăm această realizare pentru actul special de cultură pe care îl semnifică dar și pentru faptul că ea marchează, — în asociație cu alte două lucrări, — reluarea activității de majoră producție de carte de interes istoric a unei vechi și tradiționale instituții românești din Transilvania.

ADRIAN ANDREI RUSU

Nicolae Edroiu, *Pe urmele lui Horea,* București Edit. Sport-turism, 1988, 222 p.

Marea ridicare a țărănimii de la 1784, sub conducerea lui Horea, a suscitat și continuă să suscite un viu și justificat interes din partea istoriografiei tradiționale și moderne, interes amplificat în ultimii ani datorită aniversării a două veacuri de la marele eveniment. Demersurile științifice s-au concretizat într-o suită de articole, studii și monografii, precum și-n cunoscuta colecție de documente: *Izvoarele răscoalei lui Horea,* publicată de Editura Academiei, prin strădaniile unui prestigios colectiv de istorici în frunte cu academicianul Ștefan Pascu. Cercetările științifice au descifrat, demonstrat și evidențiat cele mai complexe și mai interesante aspecte și fațete ale răscoalei sau revoluției populare de la 1784, ecoul său spațio-temporal și importanța pe care a avut-o în peisajul socio-economic și politico-național al secolului al XVIII-lea românesc, ca de altminteri în întreaga istorie a românilor. Generosul subiect oferă încă noi și interesante sugestii, care completează fericit cercetările anterioare. În această arie de preocupări se situează

şi recentul volum *Pe urmele lui Horea*, apărut prin concursul Editurii Sport-turism şi semnat de cunoscutul specialist al evenimentelor de la 1784, istoricul clujean Nicolae Edroiu. Ideea de a urmări „drumurile" lui Horea, de a descifra şi cunoaşte principalele momente ale vieţii sale, în complexitatea împrejurărilor care au dus la marea ridicare a ţărănimii de la 1784 pentru dreptate socială şi naţională, ni se pare firească şi chiar necesară.

Destinată în primul rînd publicului larg, lucrarea este deschisă de sugestive şi emoţionante rînduri privind numele şi personalitatea lui Horea, care s-a identificat din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea cu însăşi istoria românilor transilvăneni: „Chipul său de martir — subliniază autorul — domină una din cele mai frumoase pagini ale istoriei noastre naţionale" (p. 10).

Prin apelul la inegalabila descriere a ţării munţilor, realizată de Alexandru Odobescu, autorul îşi introduce cititorul în peisajul natural al cetăţii de piatră a Apusenilor. În acest spaţiu teritorial-geografic sînt urmărite şi punctele succint evoluţia raporturile sociale din veacul al XVIII-lea care au premers răscoalei din 1784 (capitolul: *„În ţara munţilor, în mîndru Ardeal al românilor"*, p. 11—21).

În capitolele următoarele: *Moţ călitor cu braţele şi uneltele sale* (p. 22—32), *Drumurile la Viena* (p. 33—38), *Tîrg de primăvară la Cîmpeni* (p. 39—45), *Ultima călătorie la Viena la „preabunul împărat"* (p. 46—55), *Freamătul din prajma răscoalei* (p. 56—66), autorul realizează o necesară şi cuprinzătoare incursiune în viaţa şi activitatea lui Horea, din anii premărgători evenimentelor din toamna anului 1784, fiind urmărite „drumurile" lui Horea, în primul rînd în zona Apusenilor, dar şi-n afara acesteia, atunci cînd paşii l-au purtat pe moţul ridicat din Albac, spre zone mai apropiate, cum sînt cele din părţile Ciucei, sau mai îndepărtate cum sînt cele de la Buda şi Viena. Parcurgerea acestor capitale permite, totodată, înţelegerea rolului pe care l-a avut Horea în pregătirea şi declanşarea evenimentelor de la 1784. Lectura invită, de asemenea la înţelegerea profundă a raporturilor dintre conducătorii răscoalei şi marea masă a ţărănimii, care a fost insistent pregătită, în spiritul unei ideologii specifice ţărăneşti, pentru ridicarea la luptă şi reexaminarea statutului său social şi naţional. Sînt astfel descifrate şi înţelese, în întreaga lor complexitate, cauzele şi resorturile care au dus la declanşarea şi desfăşurarea marii răscoale de la 1784 ce a zguduit din temelii întreaga societate feudală transilvăneană.

Paginile cele mai substanţiale sînt dedicate de autor evenimentelor propriu-zise din toamna anului 1784 cînd „drumurile" lui Horea se împletesc direct sau indirect cu cele ale lui Cloşca şi Crişan, cu ale altor conducători ai răscoalei, dar mai ales cu ale întregii ţărănimi răsculate, care-şi urmează cu consecvenţă eroul în marele efort de corodare şi subminare a feudalismului (capitolele: *La Mesteacăn în Zarand...* p. 67—78; *„Adeseori scînteia mică aprinde focul mare"*, p. 79—86; *În munţii Abrudului şi ai Albacului*, p. 87—94; *„Nobilime mai mult să nu fie"* (*Ultimatumul ţărănesc*) p. 95—98; *Întîlnire la Cîmpeni*, p. 99—110; *„O dată cu capul, ficiori că vine Horea cu ţara"* p. 111—121). Reîntîlnim în aceste capitole aceeaşi plăcută şi atractivă manieră de prezentare şi descriere a „locurilor" unde s-au derulat principalele evenimente, paralel cu relevarea realelor calităţi de buni organizatori şi conducători a maselor înarmate, ale lui Horea, Cloşca şi Crişan. În dinamica desfăşurării răscoalei sînt evidenţiate momentele care au condus la elaborarea programului răscoalei — ultimatumul ţărănesc adresat nobilimii aşediate în cetatea Devei — instaurarea stăpînirii şi administraţiei ţărăneşti pe o zonă importantă din Munţii Apuseni, încheierea „înşelătoarelor armistiţii" în prima jumătate a lunii noiembrie, reorganizarea oastei ţărăneşti şi a teritoriului pentru stăvilirea înaintării armatei imperiale etc." În toate aceste momente aşa cum reiese din paginile lucrării rolul cel mai important l-a avut desigur conducătorul suprem Horea, care prin energia şi calităţile sale a reuşit în toate momentele „cheie" ale răscoalei să se impună în faţa masei ţărăneşti, să o organizeze şi să o dirijeze. Horea reprezintă în acest context, nu numai prototipul obişnuit al ţăranului român transilvănean, dîrz şi neînfricat, gata pentru jertfa supremă în vederea dezrobirii neamului său ci şi „inima masei" cum îl caracterizează pe bună dreptate academicianul David Prodan. Relevante totodată în acest context sînt aprecierile autorului asupra a două şi semnificative momente din desfăşurarea evenimentelor ultimatumul ţărănesc şi înlăturarea vechiului aparat administrativ sătesc, prin care se tinde spre o finalitate clară şi concretă în acţiunile ţărăneşti. Ultimatumul ţă-

rănesc (care a suscitat multe și controversate discuții în istoriografia noastră) este considerat „actul cel mai radical, însăși programul răscoalei" (p. 97). Reconstituind „drumurile" lui Horea, istoricul, ne reamintește că cercetările istorice au demonstrat că nici Horea, nici Cloșca sau Crișan „nu au fost implicați în formularea acestui text. Cu toții se găseau în zilele de 9—11 noiembrie 1784 de cealaltă parte a Munților Abrudului, în zona Lupșa—Mușca—Mogoș" (p. 97), dar un asemenea act programatic care viza „desființarea raporturilor feudale"... nu putea să nu fie alăturat numelui lui Horea, de care erau legate toate acțiunile mai mari din aria răscoalei" (p. 98). Înțelegînd ultimatumul de la 11 noiembrie 1784 în adevărata sa dimensiune istorică, autorul evidențiază totodată importanța numirii de juzi și conducători locali de către Horea: „Munții Apuseni devin, astfel terenul unde se realizează o formă populară de organizare instituțională, de concepție țărănească, ea era în același timp una românească, deoarece populația românească forma majoritatea covîrșitoare a locuitorilor din această regiune și a participanților la răscoală" (p. 120).

Personalitatea lui Horea, atitudinea și conduita sa fermă, intransigentă, „moțească" am zice, reies și mai pregnant în evidență din capitolele dedicate prinderii, anchetării și executiei marelui erou al țărănimii (*În pădurea Scorușet*, p. 122—130; *„Iată împăratul vostru"!* p. 131—136; *„Horea persistă în negarea* (*Interogatoriul*) p. 137—145; *În modul acesta să fie trecuți din viață la moarte"* (*Sentința*) p. 146—151; *„Acestea mai sus scrise am primit din gura lor. Testamentul* p. 152—156; *„Mor pentru națiune"!* p. 157—165).

Ultimele pagini ale lucrării redau succint ecoul european al puternicului tumult țărănesc de la 1784, dar mai ales interesul pentru conducătorul ei, numit de autor pe bună dreptate *Europeanul Horea* (p. 166—173). Totodată, răsunetului din spațiul european și universal, i se adaugă inevitabil cel temporal, al păstrării în conștiința colectivă a posterității a numelui și faptelor lui Horea (capitolul: *Horea în conștiința posterității* p. 174—200).

Privită în ansamblu lucrarea se constituie ca un important demers în problematica secolului al XVIII-lea românesc, a cărei valoare științifică sporește datorită migăloasei analize, experienței îndelungate a autorului asupra temei, stilului plăcut și atrăgător în care a fost scrisă. Reconstituirea printr-o laborioasă documentație și o interpretare amănunțită a izvoarelor, a problematicii în discuție, contribuie indubitabil la cunoașterea mai pregnantă a personalității conducătorului suprem al răscoalei de la 1784. Lucrarea este totodată un cald și modest omagiu adus făuritorilor anonimi ai istoriei — țăranilor români transilvăneni.

IOAN LUMPERDEAN

Memoralistica revoluției de la 1848 în Transilvania. Studiu introductiv, ediție, note și glosar de Nicolae Bocșan și Valeriu Leu, Cluj-Napoca, 1988, 306 p. + foto.

Lucrarea abordează o problematică de mare importanță din istoria modernă a României, investigația fiind prilejuită de sărbătorirea a 140 de ani de la revoluția românească de la 1848 din Transilvania. Apărută în seria *Testimonia* a editurii clujene „Dacia", lucrarea întocmită de Nicolae Bocșan și Valeriu Leu cuprinde două părți distincte: un valoros studiu introductiv bazat pe analiza a nu mai puțin de 41 de texte memoralistice, cele mai multe inedite, și editarea de fragmente din 13 memorii, dintre care 10 inedite.

Studiul introductiv se remarcă prin analiza critică și, în același timp, de mare subtilitate a seriei de memorii despre evenimentele de la 1848—1849, memorii integrate organic în problematica socio-politică și națională a epocii în care au fost scrise de autorii lor participanți la revoluție. După discutarea memorialisticii ca gen literar și totodată ca izvor istoric, autorii încearcă și reușesc să etapizeze producția bogată a memorialisticii românești despre revoluția de la 1848 din Transilvania, stabilind trei perioade, corespunzătoare a trei momente

distincte din mișcarea național-politică a românilor transilvăneni. Prima ar fi aceea a anilor 50, cînd memorialistica inițiată și stimulată de *Istoria* lui Alexandru Papiu Ilarian a urmărit să justifice atitudinea și acțiunile românilor în timpul revoluției; a doua s-ar înscrie după deceniul 8, fiind inspirată mai cu seamă de George Barițiu și urmărind să activeze conștiința și lupta națională, pentru ca la sfîrșitul secolului, prin generația lui Ioan cavaler de Pușcariu, memorialistica să continuie atît o funcționalitate politică și națională anterioară, cît și să realizeze un plus de rigoare și exactitate, delimitîndu-se cu precizie de scrisul istoric. Studiul introductiv, dovedește, o dată în plus, utilitatea memorialisticii ca izvor istoric atît pentru evenimentele pe care le narează, cît mai ales pentru reconstituirea mentalității și, în general, a gîndirii politice a epocii în care a fost scrisă, însuși subiectivismul ei constituind un prețios ajutor în restituirea spiritului societății care a zămislit-o.

Partea a doua a lucrării cuprinde editarea fragmentară a memoriilor despre revoluție datorate lui Atanasie Șandor, Partenie Gruescu, Vasile Ladislau Pop, Iosif Ciura, Teslovan, Francisc Mihăilașu, Ioan Rațiu, Simeon Balint, Alexandru Roman și Nestor Socaciu, la care se adaugă alte două memorii publicate în presa secolului trecut sub semnătura lui Dimitrie Petrovici Stoichescu și Isaia Moldovan, plus însemnările lui Ioan Ciurileanu, edite, dar greu accesibile. Succesiunea acestor autori de memorii este în funcție de criteriul cronologic al scrierii operei lor, cele mai multe din texte, un număr de 9, aparținînd primei etape, așa-ziselor memorii justificative. Textul este redat după normele consacrate ale edițiilor de texte românești de la mijlocul secolului trecut, ușurîndu-se înțelegerea termenilor arhaici prin glosarul care însoțește volumul.

Se poate spune că lucrarea nu numai că se înscrie în tradiția valoroasă a istoriografiei noastre de editare a memorialisticii pașoptiste, ci reușește totodată să ne ofere o sugestivă și instructivă panoramă dinamică a mișcării politice românești de emancipare națională din a doua jumătate a secolului trecut din Transilvania, constituind o remarcabilă realizare a scrisului nostru istoric.

AVRAM ANDEA

Manfred Oppermann, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee*. Traducere de Ondine Cristina Dăscălița, prefață, note, control și revizie științifică de dr. Mircea Babeș, Ed. Militară, București, 1988, 255 p.

Cartea lui M. Oppermann, a cărei primă ediție a apărut în 1984 la Editura Urania din Republica Democrată Germană și care ne este oferită acum în traducere românească, ilustrează interesul crescînd — atît al specialiștilor cît și al publicului cititor de la noi și de peste hotare — pentru istoria veche a sud-estului european.

Lucrarea debutează cu o prefață (p. 5—24) și Nota asupra ediției (p. 25), aparținînd lui M. Babeș care încadrează cartea în peisajul istoriografic actual, îi surprinde semnificația, limitele. Urmează introducerea (p. 27—30) și cele nouă capitole ale cărții lui Oppermann: *1. Agricultori și crescători de vite în spațiul estbalcanic* (p. 31—43); *2. Epoca bronzului și prototracii* (p. 44—59); *3. Triburile trace în epoca timpurie a fierului* (p. 60—86); *4. Creșterea și decăderea regatului odrișilor* (p. 87—117); *5. Cultura și arta tracilor din ținuturile Dunării de jos între secolele VI—IV î.e.n.* (p. 118—139); *6. Tracii în epoca elenistică* (p. 140—162); *7. Formațiunile statale ale geților și dacilor* (p. 163—198); *8. Tracii din Peninsula Balcanică în epoca imperială romană* (p. 119—220); *9. Limba și aspecte ale vieții spirituale și religioase* (p. 221—234). Cartea se încheie cu un *Tabel cronologic* (p. 235—238) și cu *Bibliografia selectivă* (p. 239—240). *Indicele* de nume și locuri (p. 241—253), menit să ușureze consultarea cărții, a fost realizat de Ondine Cristina Dăscălița. În sfîrșit, se cuvine remarcat numărul mare de hărți, desene și fotografii (alb-negru și *color*) care însoțesc lucrarea și întregesc expunerea.

Prelucrînd cu pricepere sursele arheologice, literare, epigrafice și etnografice, M. Oppermann reușește să surprindă într-un ansamblu închegat complexitatea fe-

nomenelor de cultură materială și spirituală din spațiul est-balcanic, într-un interval cronologic foarte larg, începînd cu neoliticul și sfîrșind cu antichitatea tîrzie. Pentru întreaga perioadă tratată, autorul evidențiază nu numai elementele definitorii ale lumii tracilor, ci și interferențele cu civilizațiile învecinate, reușind să sugereze integrarea spațiului est-balcanic în aria egeeo-mediteraneană.

Astfel structurată, cartea lui Oppermann oferă o imagine coerentă privind civilizația tracilor. Bineînțeles, o atare tentativă nu exclude anumite limite în documentare și interpretare, limite surprinse de M. Babeș în prefață și, în parte, în note. Meritul autorului constă însă, în sintetizarea cu deosebit talent științific și literar a datelor oferite de cercetarea arheologică și istorică românească și bulgară. Investigațiile de la noi, cît și cele din țara vecină, deși au evidențiat, pentru anumite perioade, unitatea de civilizație de pe cele două maluri ale Dunării, nu au reușit să ofere, cu mici excepții, o viziune unitară asupra realităților lumii tracilor. Situația se datorează poate unui insuficient schimb informațional. E semnificativ în acest sens adevărul constatării potrivit căreia din totalul notelor explicative și bibliografice întocmite pe marginea acestei cărți de M. Babeș 75% se referă la regiunile nord-dunărene!

Din această perspectivă, deși lucrarea lui M. Oppermann se adresează în primul rînd unui public mai larg, ea răspunde — așa cum s-a remarcat — și „nevoii de sinteză pe care lumea științifică o resimte periodic pe măsura progresului cercetărilor". Pe de altă parte, îndeamnă la meditație asupra stadiului cercetărilor de tracologie.

AUREL RUSTOIU

Archäologie in Würtenberg. Ergebnisse und Perspektiven archäologischer Forschung von der Altsteinzeit bis zur Neuzeit. Stutgart, 1988, 558 p.

Lucrarea pe care o prezentăm constituie o culegere de studii. Sunt 28 de articole, din care 21 de studii prezintă epocile istorice în succesiunea lor pe teritoriul zonei Würtenberg și Hohenzollern din landul west-german Baden-Würtenberg, 4 sunt studii de antropologie preistorică, osteoarheologie, arheobotanică și paleontologie, 2 sunt articole de numismatică. Un articol final prezintă Societatea pentru Studii Pre- și Protoistorice din Würtenberg și Hohenzollern. Mai sus amintita societate a împlinit la 10 decembrie 1988 un sfert de veac de existență. Serbările prilejuite de această aniversare au constituit ocazia pentru a aduna fonduri pentru publicarea lucrării pe care o prezentăm. După cum se afirmă în cuvîntul înainte, semnat de prof. W. Kimmig, această societate fondată de 10 membrii acum 25 de ani numără în prezent peste 3500 membrii, fiind societatea cu cei mai mulți membrii și una din cele mai puternice societăți culturale particulare din R.F. Germania. Neobositul director al Direcției pentru protecția monumentelor arheologice din landul Baden-Würtenberg, dr. D. Plank este redactorul și coordonatorul volumului. Marea majoritate a autorilor de studii din lucrare sunt membrii ai acestei direcții.

Suntem deci în fața unei istorii regionale prezentate exclusiv prin prisma rezultatelor cercetărilor arheologice din ultimii 25 de ani. La început, într-un articol ce poate fi numit „de fond", D. Plank face o prezentare generală a cercetărilor arheologice din zona Würtenberg—Hohenzollern din ultimele decenii insistînd mai mult asupra problematicii, rezultatelor și perspectivelor acestor cercetări. Urmează apoi prezentarea rezultatelor cercetărilor pe epoci istorice. Epoca pietrei: paleoliticul inferior (E. Wagner), paleoliticul superior (J. Hahn), mesoliticul (C.-J. Kind), neoliticul timpuriu (E. Keefer), neoliticul tîrziu și aeneoliticul (H. Schichtlerle). Vin apoi la rînd studiile privind epoca metalelor: de la cupru la bronz (R. Krause), epoca bronzului mijlociu (H. Reim), epoca bronzului tîrziu (R. Kreutle), prima epocă a fierului = Hallstatt (J. Biel), începutul și faza de mijloc a celei de a doua epoci a fierului = Latène (F. Klein), ultimul secol înaintea erei noastre (F. Fischer). D. Plank și S. Sommer prezintă epoca stăpînirii romane. Primul ana-

lizează partea din limesul Germaniei Superioare şi al Raetiei care se află pe teritoriul studiat. Cel de al doilea prezintă aşezările civile ale castrelor, aşezările rurale (sate şi ferme agricole) din zonă. Sunt prezentate apoi rezultatele privind epoca migraţiilor: pătrunderea alamanilor (M. Knaut), epoca merovingiană (I. Stork). Ultimele studii arheologice propriu-zise se referă la: fortificaţii prefeudale (C. Oeftiger), cetăţi feudale (D. Lutz), arheologie feudală urbană (J. Oexle), arheologie urbană culturală (H. Schäfer), arheologie urbană în epoca postmedievală (H. Schäfer).

J. Wahl prezintă un studiu referitor la cercetările de antropologie în epocile preistorice în Germania de sud-vest. M. Kokabi se ocupă cu cercetările de arheoosteologie; M. Rösch de cele pe paleobotanice, iar H. Billamboz de studiile de arheodendrologie în aceeaşi zonă.

U. Klein a alcătuit un repertoriu al descoperirilor monetare din Würtenberg de la apariţia monetei (celtice) pînă la epoca modernă. H.-J. Maus şi Ch. Raub prezintă probleme de exploatare şi prelucrare a metalelor în epoca medievală în Würtenberg.

Ultimul articol, semnat de J. Peterke, prezintă, aşa cum menţionam mai sus, micromonografic Societatea pentru Studii Pre- şi Protoistorice din Würtenberg şi Hohenzollern (istoria, dezvoltarea şi planurile ei de viitor).

În general avem de a face cu studii extrem de minuţioase pentru fiecare din epocile studiate. Societatea a apelat la specialişti pentru a realiza ceva serios şi durabil. Unitatea de coordonare a făcut ca fiecare studiu să fie însoţit de o hartă, al cărei tip se repetă pentru fiecare epocă studiată. Sunt ilustrate materiale arheologice, imagini de la cercetările arheologice, planuri de aşezări, planuri de locuinţe, etc., toate dînd o imagine clară în legătură cu cercetările efectuate. Este o culegere de studii reuşită, care adăugată la cele cunoscute deja în legătură cu această regiune, face ca cele cunoscute despre ea să fie mult îmbunătăţite. Aşa cum scrie D. Plank în al său articol „de fond": „fără cunoaşterea culturii umane de la naşterea ei, fără a ne cunoaşte istoria timpurie, fără să ne ocupăm de problemele omului şi mediului din jurul lui de-a-lungul istoriei, fără a învăţa din „greşelile trecutului" nu putem să ne organizăm mai bine viitorul".

NICOLAE GUDEA

Sens et pouvoirs de la nomination dans les cultures hellénique et romaine, Montpellier, 1988, 223 p.

Volumul îngrijit de Suzanne Gély înmănunchiază aproape toate comunicările colocviului cu acelaşi titlu desfăşurat la 23—24 mai 1987 în cadrul „Seminarului de studii asupra mentalităţilor antice" (SEMA), de pe lîngă Universitatea Paul Valéry din Montpellier. SEMA este un grup de cercetare constituit în 1985—1986 şi care continuă preocupările „Centrului de cercetări asupra istoriei, ideologiei şi creaţiei literare la Roma pînă în epoca lui Traian", fondat odinioară de Robert Combès.

Cele trei diviziuni ale cărţii sînt: 1) numirea; 2) numele şi istoria; 3) numele şi mitul. Deşi comunicările se grupează în cadrul acestor trei teme, volumul (ca şi colocviul) nu este lipsit de o oarecare eterogenitate. Am putea spune că aceasta derivă „obiectiv" din dorinţa colocviului de a fi o reflexie asupra puterii şi eficacităţii actului numirii (denumirii) în culturile comunităţii mediteraneene, fără altă limitare spaţială şi fără nici o limitare temporală. Căci dacă majoritatea articolelor sînt ancorate în antichitatea clasică, nu lipsesc trimiterile la literatura evului mediu latin, sau urmărirea aceleiaşi problematici în secolul de aur spaniol.

În jurul primei teme, Paulette Ghiron-Bistagne întreprinde un studiu de literatură şi epigrafie asupra numelor în prosopografia greacă; Michel Griffe urmăreşte aporturile lingvisticii moderne la teoria numelui propriu; Jean Daude se ocupă de numele proprii latine (mai ales *cognomina*) provenite din abstracţiuni; Lucienne Deschamps dezbate opinia lui Varro asupra numelor; Bernard Schouler

înfățișează rolul numelui și definiției la retori și sofiști, iar Jean Bernardi prezintă cîteva antroponime și toponime grecești de origine semită.

În cadrul celei de-a treia secțiuni Alain Moreau descoperă formele primare ale unor legende pe baza examenului etimologic (Adrastus, Andromaca, Deianira); Antoinette Novara, plecînd de la Metamorfozele lui Ovidiu, urmărește cîteva nume proprii devenite nume comune; Véronique Gély se ocupă de dualitatea Psyche — Anima, iar Lucette-Elyane Roux analizează puterile numelui în lucrarea călugărului spaniol Fray Luis de León, „De los nombres de Cristo". Postfața, semnată de Suzanne Gély, înfățișează unele aspecte ale identificării populațiilor și locurilor prin *cognomina*, în universul mental al romanilor.

Am lăsat intenționat pentru final prezentarea comunicării „Onomastique et acculturation dans le monde romain", de Jean-Marie Lassère (unicul articol al celei de-a doua teme), datorită interesului metodologic pe care-l prezintă și pentru cercetarea onomasticii Daciei romane. Extinderea Imperiului roman a antrenat fenomene de aculturație accentuată de dorința provincialilor de a adopta civilizația romană, inclusiv folosirea numelui roman cu cele trei elemente *(praenomen, nomen, cognomen)*. Uzajul general în civilizațiile perimediteraneene fusese al unui nume unic, urmat apoi de adăugarea filiației. Prima manifestare onomastică a aculturației care se surprinde epigrafic constă din adoptarea unui nume roman acompaniat de o filiație care relevă încă originea locală. Stadiul superior este adoptarea numelui cu trei elemente, adică adoptarea antroponimiei de cetățean. Datorită acestui fapt, orice provincial poate trece drept roman. Menționăm că problema e cunoscută și pentru Dacia. Este deja un loc comun în istoriografia românească teza că sub numeroșii Aurelii și Aelii se pot ascunde daci romanizați.

Autorul constată că dacă primele două elemente ale numelui au un caracter mai oficial, „noii romani" fiind constrînși să adopte gentiliciul împăratului sau al guvernatorului provinciei (mai rare fiind cazurile cînd se împrumută gentiliciul unui notabil local), în privința alegerii *cognomen*-ului libertatea este mai evidentă, aici relevîndu-se preferințele individuale, culturale sau politice. Se pot surprinde chiar *gentilicia* formate pe baza unor nume străine latinei și care denotă fidelitatea față de rădăcinile provinciale (onomastică italicizată în desinențe: Arsacius, Baricius, Bellenius, Esumagius etc.). Se cunosc astăzi (I. Kajanto) peste 2200 *cognomina* latine, la care se adaugă cele nelatine. Alegerea *cognomen*-ului era la totala latitudine a părinților: acesta putea fi pur roman sau putea fi numele originar. În fond, adevăratul nume era *cognomen*-ul. Se constată și nevoia de a crea un echilibru între tradiție și aculturație: la sistemul trianominal pur roman se adaugă un *supernomen* sau un *agnomen* tradițional. Diversitatea situațiilor surprinse epigrafic reține și cazurile cînd frați (deci contemporani proveniți din același mediu cultural) poartă unii — *cognomina* latine, alții — *cognomina* tradiționale. O interesantă observație, preluată de la L. Vidman, privește numele de sclavi, din care multe sînt grecești. Aceasta nu permite însă atribuirea automată a unei origini greco-orientale, fiindcă alegerea numelui sclavului reflecta gusturile literare și estetice ale stăpînilor.

În sfîrșit, constată autorul — aculturația nu se produce totdeauna în același sens: romanii devin sensibili la civilizația partenerilor lor. Cultele orientale aduc în civilizația italică, apoi occidentală, uzajul numelor teofore familiare orientalilor. Numele cele mai exotice devin o modă, mai ales în secolul al III-lea. Ce origine au purtătorii lor?

În acest sens am adăuga cazurile „celebre" din Dacia: C. Valerius *Sarapio*, P. Aelius *Hammonius* etc. Cît de greu este de stabilit originea etnică a acestor personaje s-a adeverit din opiniile diferite provocate de raportul lui I. I. Russu la colocviul parizian dedicat onomasticii latine (*l'Onomastique latine*. Colloques internationaux du CNRS, no. 564, Paris, 1977, p. 361 și discuțiile la p. 362—363).

Studiul lui J. M. Lassère etalează încă o dată dificultățile (am spune chiar: capcanele) și limitele folosirii antroponimiei pentru descoperirea originei etnice. Dar, în lipsa altor mijloace, mai sigure, ne vom putea oare dispensa vreodată total de acest criteriu?

MIHAI BĂRBULESCU

Frank Lepper—Sheppard Frere, *Trajan's column. A new edition of the Cichorius plates.* Introduction, commentary and notes by ... Edit. Allan Sutton, Glouchester, 1988, 399 p. + 2 hărți + 113 planșe.

Columna lui Traianus reprezintă unul din foarte puținele, dacă nu chiar singurul monument antic roman care a stîrnit interesul constant al istoricilor de artă și al arheologilor începînd din secolul al XVI-lea (cînd a fost publicat sistematic pentru întîia oară) pînă în zilele noastre. Considerată ca unul din cele mai reprezentative monumente ale artei romane, dacă nu chiar cel mai reprezentativ, Columna face deopotrivă dovada originalității artei romane ajunse la maturitate deplină, în pragul celui de al doilea secol al erei noastre (prin perfecțiunea reliefului, prin îmbinarea armonioasă a portretului realist cu imaginea simbol, prin modul de exprimare artistică, cît și a semnificației politice a acestei arte (ca instrument al propagandei imperiale).

Columna a fost socotită în chip unanim un document ilustrativ ce figurează primii pași în procesul de etnogeneză al românilor, document care redă în egală măsură atît efortul roman de cucerire al Daciei cît și eroismul dacilor învinși cu atîta dificultate. Istoricii și arheologii români s-au oprit mai mult și au subliniat mai mult acest al doilea aspect al documentării oferite de Columnă. Opinia generală, aproape unanimă, a istoricilor români a fost și rămîne aceea că monumentul constituie o înregistrare fidelă (dar absolut fidelă) a succesiunii evenimentelor în cele două războaie dacice, așa cum erau ele redactate în opera acum pierdută a împăratului Marcus Ulpius Traianus: „Comentariile despre războaiele cu dacii" (= Dacica).

Doi istorici englezi Frank Lepper (fost profesor de istorie antică la colegiul Corpus Christi din Oxford) și Sheppard Frere (profesor de arheologie romană provincială la Universitatea din Oxford) și-au propus să reediteze, cu un amplu comentariu istoric planșele lui Konrad Cichorius după Columna lui Traianus de la Roma. Trebuie să menționăm că mai sus amintitul istoric german a scris o lucrare despre Columnă, socotită pînă acum (și poate și de-acum înainte) cea mai bună interpretare istorică a reliefurilor acestui monument și, în orice caz, este primul care a reușit să editeze imagini plane de bună calitate după reprezentările de pe fusul monumentului. Frank Lepper și Sheppard Frere au ales pentru publicarea cărții lor tocmai momentul cînd, pentru a fi ferită de distrugere prin poluare atmosferică, Columna a fost acoperită de municipalitatea Romei și, pentru un timp, nu va mai fi accesibilă publicului și studioșilor.

Autorii cărții pe care o prezentăm, recunosc de la bun început (în Prefață) excepționala valoare de ansamblu a Columnei, ca monument de artă, ca izvor complex în legătură cu istoria artei romane, ca document definitoriu pentru istoria războaielor dintre daci și romani. De notat însă că ei nu menționează importanța monumentului pentru istoria poporului român. Asocierea celor doi autori s-a făcut pe baza specializării lor, tocmai pentru a putea rezolva mai bine variatele probleme (discutate în partea de Note) pe care le pun imaginile Columnei, rezolvare care a dus, după părerea lor, la o mai bună înțelegere a problemelor istoriei vechi pe care le ridică Columna.

De fapt, în ciuda titlului ales, prea modest în raport cu valoarea și proporțiile lucrării, cartea celor doi profesori englezi este prima din lunga serie a lucrărilor dedicate Columnei, care asociază datele oferite, sau sugerate, de reliefurile ei cu realitatea arheologică din Dacia. Cei doi autori s-au pregătit foarte serios în vederea elaborării lucrării. Mai întîi au înregistrat și parcurs întreaga literatură de specialitate referitoare la acest monument (fapt care se poate urmări în bibliografia selectivă de la p. VII—IX); în al doilea rînd au vizitat România în anul 1979 și timp de două luni au parcurs pas cu pas principalele trasee ale drumurilor romane (posibilele căi de acces de la sud de Dunăre spre Dacia), au vizitat cele mai multe dintre fortificațiile dacice și foarte multe fortificații romane, precum și ruinele unor așezări daco-romane mai mari sau mai mici și toate muzeele mai mari din Transilvania (în special). *Deci avem de a face pentru întîia oară cu istorici străini care nu mai scriu despre Dacia și despre războaiele dintre romani și daci pe bază de lecturi, ci după realități topografice și arheologice veri-*

ficate la fața locului. Faptul acesta se și reflectă pozitiv în lucrare: pe de o parte în text (orientare, toponime, localizări, formulări chiar, etc.), iar pe de altă parte în calitatea hărților și apropierilor dintre imaginile Columnei și relieful terenului.

Trebuie să menționăm însă că de la data vizitei lor în România și pînă la editarea cărții (ba chiar și înainte de data vizitei lor), au apărut în literatura noastră istorică o seamă de lucrări de arheologie dacică și daco-romană care nu au mai fost înregistrate de cei doi autori englezi. În afară de numeroasele articole de specialitate apărute în diversele reviste de istorie (pe care le vom menționa la locul potrivit) trebuie amintită aici cartea postumă a profesorului bucureștean Radu Vulpe (*Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românilor*, București, 1988) care se ocupă și ea într-o viziune personală a autorului de planșele lui K. Cichorius.

Cartea istoricilor englezi poate fi împărțită în două părți mari: 1. prezentarea reliefurilor Columnei în succesiunea lor: a. primul război (p. 47—122); al doilea război (p. 125—184) și 2. Note (p. 185—331) care reprezintă de fapt un comentariu istoric, arheologic și artistic în legătură cu Columna. La acestea se adaugă o listă a ilustrațiilor (p. VII), o prefață (p. IX—X), prescurtările bibliografice (p. XI—XII), bibliografia selectivă (p. XIII—XVIII). Două hărți ale Daciei romane, un indice de nume și locuri (p. 333—339) și cele 113 planșe înfățișînd reliefurile Columnei (numerotate după sistemul lui K. Cichorius) completează lucrarea. Partea de introducere nu constituie ceea ce în mod obișnuit se înțelege la noi printr-o introducere. Autorii au conceput acest prim contact cu subiectul într-un chip cu totul personal. La început este vorba de un istoric al cercetărilor în legătură cu Columna, istoric în care activitatea lui K. Cichorius este prezentată mai pe larg. Urmează, pe rînd, subpărți privind: importanța Columnei pentru istoria artei, poziția topografică a monumentului în Roma antică, arhitectura monumentului, discuții în legătură cu data ridicării Columnei, executanții ei, ce scopuri s-au urmărit prin ridicarea monumentului și prin reprezentările lui (marcarea unei înălțimi, mormînt al lui Traianus, sărbătorirea cuceririi Daciei, etc.). În finalul introducerii autorii discută cîteva probleme, am zice speciale (acoperirea istorică selectivă, variația stilistică, erorile care apar, etc.) și explică sistemul de prezentare.

Prima parte a lucrării propriu zise (p. 47—107), deci comentariul în legătură cu reliefurile în succesiunea lor, înfățișînd cele două războaie cu dacii, este, mai degrabă, o recapitulare a unor date deja cunoscute. Autorii au adăugat doar observații care reies din bibliografia mai recentă. Descrierea reliefurilor pe cele două războaie dacice constituie subpărți distincte. Nu se poate dealtfel spune că este pur și simplu o descriere a reliefurilor Columnei. Autorii au considerat valabile cea mai mare parte a constatărilor lui K. Cichorius și chiar și descrierile lui. Ei au făcut mai degrabă un comentariu complex insistînd asupra cauzalității istorice a conflictului între romani și daci și a consecințelor lui. Fiecare grupă de scene poartă o denumire generală, completată cu o caracterizare generală. Urmează apoi analiza fiecărei componente în parte. Din acest punct de vedere este interesantă de urmărit comparativ interpretarea din alte lucrări (inclusiv din cea recentă a lui R. Vulpe) și lucrarea pe care o discutăm aici. La capătul descrierii sunt comentate: valoarea reprezentării din punct de vedere artistic, raportul între imagini și realitatea arheologică. Aici autorii folosesc fie informațiile arheologice directe, fie analogii din alte părți ale Imperiului. Acolo unde nu dispun de date arheologice, iar cele mai recente descoperiri lipsesc, autorii duc un simplu comentariu pe baza datelor oferite de izvoarele literare.

Noi nu ne vom ocupa acum de întreaga lucrare. Vom interveni numai acolo unde poziția autorilor nu ni se pare cea mai bună sau este ezitantă și acolo unde putem completa informațiile arheologice sau cu date noi sau cu date necunos-

Uneori de pildă informațiile folosite de ei sînt anacronice. Așa ni se pare cazul la p. 47—48, pl. IV—V, scena 1 unde folosesc ca analogii pentru turnurile de pază (din secolul II e.n.) de pe Columnă datele din lucrarea lui S. Soproni care se referă la turnuri din epoca lui Valentinianus (365 e.n.). Există însă cercetate și publicate în literatura noastră de specialitate turnuri romane din secolele II—III e.n. (Cf. N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. I. Linia înaintată de turnuri și fortificații mici de pe sectorul de nord-vest al limesului*

provinciei între castrele de la Bologa și Tihău, în *Acta Musei Porolissensis*, 9, 1985, p. 143—218), care sunt și din Dacia și dintr-o epocă mult mai apropiată de evenimentele discutate. La p. 48—54 unde vorbesc despre trecerea Dunării și despre căile de acces spre Dacia nu este amintită lucrarea lui D. Tudor, *Poduri romane la Dunărea de Jos*, București 1974, care are și o variantă în limba franceză.

Interesantă și foarte modernă ni se pare concepția autorilor (p. 76) în legătură cu atitudinea romanilor față de dacii supuși și capturați. Ideea cu „parcere subiectis" aplicată în acest caz ni se pare nu numai realistă, dar mult mai adecvată adevăratului spirit al cuceritorului roman de la începutul secolului II e.n., după ce șirul lung de împărați începînd cu Tiberius Nero, reglementaseră sau încercaseră să reglementeze poziția Romei față de supuși ei. La p. 81—92, pl. XXV, căutînd portul din care s-a îmbarcat Traianus autorii ezită între Drobeta și Sirmium. Această ezitare se datorează, mi se pare, mai mult faptului că nu le-a fost accesibilă lucrarea lui D. Tudor despre portul roman de la Drobeta (cf. *Drobeta*, II, 1976). Foarte prudentă mi se pare poziția autorilor englezi cînd discută drumul urmat de Traianus și armata sa de la Dunăre spre capitala dacilor, în cea de a treia campanie (102 e.n.). Ei au eliminat cu totul posibilitatea pătrunderii spre Sarmizegetusa prin defileul Oltului, optînd pentru pasul Vîlcan. Ei susțin această opinie cu dovezile arheologice. Se acceptă însă ca posibilă și pătrunderea pe drumul bănățean. În strînsă legătură cu drumul urmat și cu șarja cavaleriei maure (p. 104—105) ar fi fost necesară menționarea articolelor scrise de I. Glodariu și St. Ferenczi. Ambii, buni cunoscători ai terenului în zona cetăților dacice, au dat soluții foarte bune privind posibilitățile de acces, soluții care, parțial, coincid cu supozițiile autorilor englezi (I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale cavaleriei maure în războaiele dacice*, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1970, p. 151—163; St. Ferenczi, *O posibilitate de înaintare a trupelor romane cu ocazia celor două războaie dacice pînă acum necunoscute prin Carpații Meridionali*, în *Tibiscum*, V, Istorie, 1978, p. 115—126). Cele două articole se completează unul pe altul și indică drumurile posibile de înaintare ale armatei romane nu numai pe baza unei bune cunoașteri a reliefului, ci și pe baza unor date arheologice concrete. La p. 116—118, pl. LIII—LV autorii încearcă să localizeze o fortificație dacică ocupată. Ei sugerează, contrar vechilor și foarte diverselor ipoteze, că nu poate fi vorba de Sarmizegetusa Regia (capitala dacică) ci de viitoarea Ulpia Traiana unde s-a instalat castrul legiunii IIII Flavia Felix. Identificarea arheologică a acestui castru constituie pentru ei singurul argument, căci din păcate nu există aici urme dacice anterioare.

În subpartea a II-a autorii prezintă în aceeași manieră cel de al doilea război cu dacii. Interesant și foarte original ni se pare comentariul de la p. 128—129 în legătură cu poziția politică a lui Traianus, văzută prin prizma propagandei romane: a fost el agresor, a acționat silit de manevrele politice și militare ale lui Decebalus? Chiar dacă soluția pe care o preferă F. Lepper și S. Frere ni se pare îndoielnică, punerea în acest fel a problemei este foarte interesantă. La p. 141—142 autorii preferă să creadă că războiul al doilea cu dacii a fost reluat din situația în care romanii ocupau deja Banatul și Oltenia de vest. Plecarea s-a făcut deci de la Ulpia Traiana unde funcționa acum un castru (al legiunii IIII Flavia). Mi se pare însă exagerată supoziția că dacii au atacat și ars acest castru și că stratul de arsură identificat sub forum-ul orașului (dezvoltat mai tîrziu pe același loc) indică acest atac. Tot atît de exagerată mi se pare și sugestia că sub Marcus Aurelius (160—180) barbarii au atacat și distrus capitala provinciei Ulpia Traiana, atac indicat de același strat de arsură. La p. 175 mi se pare curios că autorii nu discută mai mult scena și lasă să se creadă că acceptă vechea interpretare că este reprezentată o scenă de sinucidere în masă a dacilor. Dar chiar scenele care urmează (pl. CIII) ce prezintă o delegație a dacilor în fața lui Traianus și apoi celelalte (pl. CIV—CIX) arată că dacii au supraviețuit. Fără a elimina cu totul posibilitatea unui gest disperat al cîtorva luptători, care au putut săvîrși astfel de fapte, mi se pare imposibilă aprecierea ca această scenă să simbolizeze soluția aleasă de un întreg popor sau de toți combatanții.

Partea a doua a lucrării, deci ceea ce am putea numi notele, constituie o analiză istorică a războaielor dintre daci și romani pe baza Columnei lui Traianus, dar o analiză tratată foarte complex și în strînsă legătură cu celelalte surse (istorice, epigrafice, numismatice și arheologice). Vom parcurge acum succint sumarul

intervenind numai acolo unde am considerat că este cazul. I. *Columna şi construcţia ei* (p. 187—210): Apollodor din Damascus; Columna şi numismatica; templul lui Traianus din for; inscripţia de la baza Columnei; originalitatea Columnei ca monument de artă. Subcapitolul reprezintă o discuţie extinsă referitoare la valoarea artistică originalitatea Columnei şi ceea ce se crede în legătură cu poziţia ei în procesul de evoluţie al artei romane monumentale. Autorii recunosc că, în ciuda componentelor distincte cu precursori în arta romană, Columna constituie un monument de mare originalitate prin reprezentări, stil, prin modul aproape „verbal" de exprimare, prin perspectivă. II. *Izvoarele* (p. 211—229): Dio Chrisostomus, Xiphilinus, Traianus-Caesar. Autorii au redat aici în extenso textele antice şi le-au comentat făcînd comparaţii şi legături cu alte surse ca de pildă cele geografice (Tabula Peutingeriana). La p. 127 ei acceptă identificarea localităţii Tapae cu Porţile de Fier ale Transilvaniei, fără să cunoască recentele şi revelatoarele cercetări şi descoperiri făcute de I. Glodariu, care, se pare, au lămurit definitiv originea lucrărilor de fortificare din această importantă trecătoare spre Transilvania. III. *Chronologia* (p. 230—259): titlurile împăratului Traianus; ştampile tegulare; datarea războaielor dintre daci şi romani; datarea Pridianum-ului lui Hunt. IV. *Columna şi arheologia* (p. 260—274); castrele romane; echipamentul soldaţilor romani; fortificaţiile dacice; arme şi echipament dacic. Autorii discută despre fortificaţiile dacice, dar din păcate fără a le cunoaşte nici în ansamblul lor, nici măcar pe cele din zona centrală a statului dac. Informaţiile arheologice pe care s-au bazat au fost puţine şi în chip evident învechite. Nu au avut acces la cartea lui I. Glodariu *(Arhitectura dacilor. Civilă şi militară sec. I î.e.n. — sec. I e.n.,* Cluj-Napoca, 1983), care nu numai că a înregistrat şi analizat toate informafortificaţiile dacice, mai ales pe cele cercetate, dar le-a şi clasificat, a stabilit şi modul de organizare internă, arhitectura, etc. Propunerile de reconstituire grafică (unele bazate şi pe reliefurile Columnei) făcute de I. Glodariu i-ar fi ajutat mult pe autorii englezi în clarificarea unor date. În aceeaşi măsură discuţia despre armamentul dacic şi echipamentul lor este limitată tot din motive de informaţie arheologică. În acest sens cartea scrisă de I. Glodariu şi E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci* (Cluj-Napoca, 1979) le-ar fi dat prilejul, dacă ar fi citit-o, să vadă mai bine şi mai concret lucrurile. V. *Conţinutul reliefurilor* (p. 275—308): portretele de pe Columnă; cauzele războaielor cu dacii; pregătirea războaielor; armata de invazie; Adamclisi; Sarmizegetusa. Din acest subcapitol ni se par mai interesante şi vrednice de reţinut paginile 277—282 unde autorii discută cauzele războaielor cu dacii. Ordinea în care aşează ei aceste cauze sugerează şi importanţa lor: securitatea graniţelor Imperiului, cauză morală determinată de înfrîngerile anterioare sub Domitianus, slăbiciunea regimului la începuturile sale, dorinţa de glorie a împăratului, necesităţile de metal preţios, primejdia unui stat liber în apropierea graniţelor. Acestea ar fi cauzele primului război (sau cauzele generale). Pentru cel de al doilea război cauzele sînt limitate la activitatea războinică a lui Decebalus. Toate cauzele menţionate de autorii englezi sînt posibile (şi în mare cunoscute). Multe dintre ele însă, sînt cauze subsidiare. Mai important mi se pare faptul că autorii au remarcat necesităţile strategice care au împins statul roman la această cucerire. Puţin subliniate însă sunt cauzele economice. Nouă ni se pare că metalul preţios în sine (aurul) nu putea constitui cauza războiului. În mai mare măsură puteau ispiti Imperiul bogăţiile în grîne, sare şi alte minerale preţioase. Nu trebuie uitat faptul că în antichitate Dacia deţinea oarecum monopolul sării pentru toată Peninsula Balcanică, or acest monopol putea dezavantaja mult mai mult Imperiul (într-o zonă de mari crescători de vite cum erau provinciile balcanice şi o zonă cu bogate resurse de metale neferoase în acelaşi timp, care se rafinează numai cu ajutorul sării) decît lipsa de metal preţios care oricum venea şi din alte provincii mai bogate şi cu mai bună tradiţie minieră (Britannia, Hispania, Dalmatia, Moesia Superior). La datele cunoscute de ei în legătură cu armata de invazie trebuie însă adăugate şi altele. Aş nota aici doar interesantul articol al lui K. Dietz *(Ein Beitrag Rëtiens zum zweiten Dekerkeier Trajans* în *BVB,* 1979, p. 133—191), care sugerează că unităţi auxiliare din Raetia au fost transferate pe fronturile de luptă din Dacia. Mult mai bogat (şi mai sigur în date) ar fi putut fi capitolul privitor la fortificarea graniţei de nord (dunărene) a provinciei Moesia Superior. Astăzi este un fapt cunoscut că fortificaţii ca Drobeta, Kostol-Pontes, Karatas Diana = Caput Bovis? au fost construite

direct în piatră încă sub Traianus (M. Vasić—M. Garašanin, în *Limes 13 Aalen 1983* (1986), p. 542—560; N. Gudea, în *Limes 13 Aalen 1983* (1986), p. 478—480; J. Rankov, în *Derdapske Svecke*, 2, 1984, p. 7—22 (Karatas); 3, 1986, p. 16—36; M. Garašanin—M. Vasić, în *Derdapske Svecke*, 2, 1984, p. 25—85 (Kostol — Pontes); 3, 1986, p. 83—116). În schimb castrele de la Cesava, Prahovo și altele, încă necercetate sau puțin cercetate, pot fi mai puțin sigur datate în epoca lui Traianus. Tot aici ar trebui adăugată părerea Iordanei Atanasova *(Limes 13, Aalen 1983 (1986)*, p. 437—440) care crede că la Ratiaria a fost construit (sub Traianus) un castru al legiunii IIII Flavia Felix (,). VI. *Urmările războaielor cu dacii* (p. 309—331): frontierele Daciei după războaie; provincia Dacia; în spatele frontierelor; soarta Columnei în decursul timpului. Primele trei subpărți intenționează să fie o sumară istorie a provinciei Dacia în primii ani după războaie (fazele construirii castrelor, distrugerea cetăților dacice, etc.). Dar, din păcate, autorii nu s-au limitat doar la istoria primilor ani după cucerire. Ei au făcut cîteva incursiuni în istoria provinciei (hotare, organizare, colonizare, înființarea orașelor, religie, minerit, agricultură). Ba mai mult, ei ajung să vorbească chiar și despre abandonare (p. 323) și despre situația teritoriilor dacice în secolul IV e.n. și mai tîrziu (p. 323—325). Bineînțeles că abordînd acest subiect vast și puțin cunoscut lor, aprecierile au devenit mai diluate și mai puțin sigure (ca să nu zicem confuze). La p. 309—310 ei au căzut într-o greșeală, care persistă de obicei la mai toți istoricii străini. Ei afirmă că Banatul a fost cucerit de Decebalus de la sarmații Iazigi. Dar cercetările arheologice arată clar că în epoca fierului (fazele Hallstatt și La Tène) *Banatul a fost locuit numai de daci*, deci el a fost o parte componientă a statului dac (cf. N. Gudea — I. Moțu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, 7, 1986, p. 151—202). În aceeași măsură este falsă și afirmația că Banatul a fost cedat apoi, de Hadrianus, acelorași Sarmați Iazigi. Ipoteza a fost desigur mult influențată de istoriografia maghiară, de părerile cam extravagante ale unor arheologi români. Cam așa s-a întîmplat și cu localizarea Daciei Malvensis (p. 314—316) unde ei par a înclina spre posibilitatea ca Dacia Malvensis să fi fost în Banat. Această ipoteză s-a născut moartă, iar la noi a căzut de mult în desuetudine, nefiind susținută de nici un fel de dovezi istorice sau arheologice. Tot aici merită subliniate două observații ale lor. Mai întîi faptul că în Dacia există toate dovezile pentru o romanizare rapidă (p. 322) și apoi că populația aceasta romanizată s-a menținut mult timp după retragerea aureliană. Este însă tot atît de adevărat că puțin mai încolo (p. 324) F. Lepper și S. Frere încercînd să explice supraviețuirea acestei populații caută soluții care sînt departe de realitate și uneori chiar contravin părerilor anterioare (și în mod sigur argumentelor arheologice deja existente).

Rămîn de subliniat cîteva note stranii ale lucrării. Autorii folosesc cu vădită preferință sau poate chiar cu interes etnografic toponimia străină (maghiară sau germană) în cazul unor localități. În unele cazuri această toponimie străină este în chip evident (chiar și pentru ei) mult mai nouă decît cea românească. Astfel satul Grădiștea (de Hațeg), actuala Sarmizegetusa este întotdeauna amintită sub numele maghiar Várhely, deși autorii știua foarte bine că în zonă nu au locuit și nu locuiesc deloc maghiari. Rîul Tîrnava, nume slavo-român foarte vechi este mai întotdeauna numit Kokel, etc. Această practică (care revine endemic al aproape toți autorii străini) ar putea fi generată pe de o parte de ignoranța lor în materie de toponimia reală din Transilvania sau Banat, pe de altă parte de o lipsă a istoriografiei românești, care nu a folosit deloc realitatea etnică pentru a lămuri odată definitiv această problemă. Mi s-ar părea corect ca noi să dăm toate numele unei localități (în cazul cînd are mai multe) explicînd apariția celor secundare. Căci în realitate nu avem ce ascunde în această privință și nu am avea decît de cîștigat.

În aceeași măsură o serie de erori din carte în ce privește istoria noastră (istoria Daciei libere, istoria provinciilor romane, istoria teritoriilor fostelor Dacii după părăsire, etc.) au fost generate vizibil de faptul că *autorii englezi nu au avut acces la lucrările românești apărute mai recent*. Simultan, trebuie să ne gîndim la faptul că în străinătate se scrie prea puțină istorie românească. Toate acestea dovedesc că grija noastră pentru scrierea și circulația unor astfel de publicații (deci pentru difuzarea lor în străinătate și în limbi de circulație mare) trebuie să fie mai mare. Dacă de pildă acestor autori englezi le-ar fi ajuns în mînă cartea

lui K. Horedt despre Transilvania în epoca post romană (*Siebenbürgen im spätt-römischer Zeit*, Bucureşti, 1982) este sigur că ezitările privind numărul, răspîndirea, limba şi religia populaţiei daco-romane rămase pe loc după 275 e.n. şi după aceea ar fi fost lăsate de-o parte.

Totuşi, apariţia cărţii scrise de F. Lepper şi S. Frere constituie (sau poate constitui) un prilej de meditaţie pentru cei ce răspund de soarta istoriografiei româneşti, mai ales în ce priveşte prioritatea tematică. În acest sens mi se pare că istoria dacilor (înainte de cucerire), istoria provinciilor dacice în special, cu romanizarea, cu crearea fondului etnic daco-roman), istoria epocii migraţiilor ar trebui să ocupe de acum înainte măcar un deceniu un loc central, *căci aceasta este perioada în care s-au pus bazele fiinţei noastre etnice şi lingvistice.*

Considerăm deci cartea celor doi profesori englezi F. Lepper şi S. Frere o contribuţie importantă la istoria veche a României, nu numai pentru că se ocupă cu studiul primului mare izvor documentar referitor la naşterea poporului român, ci şi pentru că au abordat istoria acestui teritoriu într-un spirit mai riguros ştiinţific, fără idei preconcepute. Poate că o traducere în româneşte a lucrării (desigur cu un comentariu ştiinţific adecvat, complet şi la un nivel corespunzător) ar fi de un real folos nu numai specialiştilor, ci şi tuturor celor interesaţi de istoria dacilor şi a daco-romanilor.

NICOLAE GUDEA

Donald B. Harden, Hansgerd Hellenkemper, Kenneth Painter, David Whitehouse, *Glas der Caesaren*. C(opyright) 1988 Olivetti Mailand, The Corning Museum of Glass, The British Museum, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln und Donald B. Harden.

„O fons Bandusiae splendidior vitro" („O fîntînă a Bandusiei, mai limpede ca cristalul"), cînta vintus Horatius Flaccus într-o poezie a sa din jurul anului 30 î.e.n. (*Odele şi Epodele*, C.III, XIII), folosind drept epitet acest termen — vitro — consacrat deja în „industria" casnică a sticlei romane.

Expoziţia deschisă succesiv la Londra şi la Köln a oferit posibilitatea admirării sticlei aşa cum au văzut-o Augustus, Mecena cunoscutul prieten al împăratului sau poetul lor, care cu toate că o socotea mai puţin luminoasă decît apa cristalină a fîntînii sale îndrăgite de lîngă Venusia, o accepta ca şi termen de comparaţie.

Expoziţia şi excelentul catalog tipărit cu acest prilej, inaugurată mai întîi la British Museum din Londra, apoi la Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, adună peste 161 de obiecte ale artei sticlei produse în Imperiul Roman, aproximativ din anul 100 î.e.n., antichităţi provenind de la The Corning Museum of Glass din New York, care reprezintă cea mai mare colecţie de sticlărie din orice perioadă, de la Römisch-Germanische Museum din Köln, care deţine primatul pentru sticlăria antichităţii romane, şi de la British Museum, ce adună mai multe obiecte arheologice decît oricare alt muzeu al lumii.

Expoziţia şi catalogul acesteia nu reprezintă doar un caleidoscop magic, nu e numai fantasticul miraj al luminii, al formelor, al transparenţelor de o somptuozitate aproape ireală, ea reînvie ideea sau admiraţia clasicismului cu percepţia cromaticii care lipseşte în sculptura antică şi s-a conservat cu parcimonie în puţina pictură greco-romană existentă. În alt plan ea ne apare ca o revelaţie deslușindu-ne în ce fel descoperirea unei noi tehnici de manufactură artizanală poate revoluţiona o industrie şi înrîuriri durabil gustul şi chiar obiceiul societăţii romane contemporane. De fapt, aici, expoziţia şi catalogul pun în lumină descoperirea tehnicii sticlei suflate şi consecinţele faste ale acestei descoperiri. Noua tehnică s-a născut în Siria în secolul I î.e.n., parcă perfect maturizată, „precum Minerva din capul lui Zeus", şi pînă în zilele noastre ea este practicată respectîndu-se vechile procedee ale sticlărilor sidonieni, ale meşterilor din Artas, Philippos, Neikon etc. S-a propagat cu repeziciune, precum un incendiu de pădure,

în tot imperiul şi dincolo de graniţele sale din deşerturile sahariene în pădurile din miazănoapte, din Dacia în zonele muntoase afgane (fragmente de sticlă romană au fost descoperite pînă şi în India şi Malaezia) şi a transformat un meşteşug de mare lux, cu prioritate rezervat odinioară palatelor regilor şi nobililor, într-o industrie de masă ale cărei produse au intrat şi sub acoperişurile cele mai umile. Un singur exemplu, este concludent, în catalogul expoziţiei fiind prezentate paharele ovoidale cu mîner realizate în vremea romanilor în regiunea Coloniei (Köln), care sînt prototipurile paharului verde deschis, caracteristic mesei germane şi denumit tocmai *Römer*, în care pînă şi azi se degustă vinul de Rin.

Tehnica sticlei suflate este simplă, dar ea presupune o considerabilă dexteritate. Sticlarul scoate dintr-un cuptor un bulgăre de pastă de sticlă lipită de un tub din fier, în lungime de 1,5 m; prin această ţeavă îl suflă uşor şi progresiv şi îl manipulează neîncetat, îl răsuceşte pînă obţine forma dorită pe care o poate prelucra şi cu ajutorul suprafeţei netede şi plate, a unei matriţe sau a altor ustensile ad hoc. La sfîrşit, sticla astfel modelată este desprinsă de tub şi lăsată să se răcească în mod treptat. Metodele precedente erau foarte lente, laborioase şi costisitoare; sticla topită era turnată într-o matriţă specială sau era fasonată în jurul unui nucleu, un nucleu în jurul unei vergele, alteori era tăiată la rece dintr-un bloc solid. Scînteiere de geniu sau simplă coincidenţă, sticlarii din Siria au eliberat sticla de constrîngerile ei milenare şi i-au îngăduit să concureze — prin cheltuielile de producţie reduse, rapiditatea execuţiei şi versalitatea formelor — cu produsele ceramice şi ale metalurgiei prelucrate.

Maeştrii sticlari din prima jumătate a secolului I î.e.n., care au plăsmuit ceştile din sticlă suflată erau sirieni, după cum reiese şi din semnătura sau stampila ce cuprinde numele lor sau al oraşului din care proveneau, nume imprimate pe produsele lor fie cu caractere greceşti, fie cu litere latine. Dar după Donald B. Harden, unul dintre cei mai buni cunoscători ai sticlei antice, coordonatorul catalogului şi autor al unui studiu din această lucrare, nu este încă sigur dacă industria romano-italică a sticlei a fost implantată de meşterii sirieni. E mai probabil că tehnica a fost adaptată, cel puţin la Roma şi în Campania, prin mijlocirea sticlarilor din Alexandria Egiptului antic. Oricum, în secolul I î.e.n., emigranţii sirieni introduceau tehnica sticlei suflate în Italia de nord, mai ales în Padania. Noua tehnică s-a impus aproape dintr-o dată în epoca imperială a unei societăţi măcinată de războaiele civile, dornică de prosperitate şi de ordine, de acea „pax romana", de al cărei revers de brutalitate instituţionalizată nu este cazul să se mai vorbească.

Ce a facilitat împămîntenirea acestei noi descoperiri? Singurul precedent care se cunoştea era un tip de sticlă pe care sticlarii au început să îl prefere cu aproximativ o sută de ani înaintea acestui eveniment, o sticlă ceva mai transparentă, diferită de varietatea întunecată, semiobscură, folosite de secole, mai docilă acţiunii tehnicii suflate. Experimentarea preliminară a fost scurtă, aproximativ o jumătate de veac, dar începuturile tehnicii suflate aveau deja o tradiţie multimilenară în spate.

Sticla este un material omogen, dur, transparent, fragil, care se obţine prin topirea, la temperaturi ridicate, a nisipurilor de silicaţi amestecate cu calciu, sodă şi potasiu. Cum s-a integrat ea instoriei activităţilor omeneşti? După Pliniu cel Bătrîn descoperirea sticlei a fost întîmplătoare. Negustorii fenicieni care foloseau drept suport pentru oalele lor din cîmpia Belus, a fluviului cu acelaşi nume ce se varsă în mare la cca. 80 km sud de Sidon, blocuri de rocă bogată în sodă (carbonat de sodiu), au constatat că fuziunea căldurii cu soda şi nisipul locului genera fluidul transparent al unei noi substanţe *(novi liquoris)*. Această ipoteză a lui Pliniu cel Bătrîn este însă prea puţin fundamentată. Un inel de sticlă descoperit la Eshunns (Babilon), poate fi însă datat în anii 2600 î.e.n.; cele mai vechi obiecte egiptene din sticlă au fost realizate după 2500 î.e.n. Prima veselă de sticlă va fi fost produsă în Egipt în timpul celei de a XVIII-cea dinastii, în vremea faraonului Thutmosis al III-lea (1505—1450 î.e.n.), şi consta din flacoane pentru unguente, sticluţe pentru balsam sau alte produse asemănătoare. Această industrie a palatului pare să fi dispărut în jurul anului 1000 î.e.n. Dar descoperirile mesopotamiene demonstrează că în Assiria şi în Siria industria sticlei continuă şi în secolele VIII—VI î.e.n. Din secolul al VI î.e.n., produse din sticlă apar în număr mare şi în insulele greceşti din Marea Egee, în Grecia continentală, în peninsula

italică în Sicilia şi chiar în zonele apusene ale continentului. În vremea dinastiei ptolemeice (323—30 î.e.n.), Alexandria devine un important centru al artei sticlei, lucrată cu tehnicile tradiţionale, menţinîndu-şi primatul acestui meşteşug pînă în secolul I î.e.n., cînd sticla suflată începe să cîştige pieţele de desfacere.

Unul dintre obiectele cele mai reprezentative prezente în această expoziţie şi în catalog este cupa lui Licurg, databilă în secolul IV e.n. British Museum din Londra a achiziţonat-o în anul 1958 de la actualul lord Rotschild. Pocalul nu se prezintă într-o stare de conservare perfectă; ajurul de la buza cupei şi baza din bronz aurit sînt adăugiri din secolul al XIX-lea. Lucrarea este de o tonalitate verde închis, care se schimbă pînă la un roşu translucid, din cauza prezenţei în sticlă a aurului, a argintului coloidal şi al manganului puse în evidenţă la impactul materialului cu lumina naturală; efectul acesta asupra frizei istoriate, ce reprezintă tragicul sfîrşit al regelui Licurg, este de un sfîşietor dramatism.

Catalogul este împărţit în două capitole distincte, precedate de remarcabila sinteză a lui Donald B. Harden asupra „Importanţei artei sticlei romane". Primul capitol înfăţişează sticla artistică executată cu metodele premergătoare tehnicii sticlei suflate; într-un subcapitol este prezentată sticla polizată sau turnată, apoi în cel de al doilea subcapitol sticla camee.

Primul subcapitol cuprinde 28 de secţiuni în care sînt prezentate capete şi busturi ale împăratului Augustus, medalioane, busturi miniaturale, pocalul de la Köln — Braunsfeld, statuiete ale zeiţei Venus, medalioane cu capul Meduzei, mozaicul Thomas, patena Millefiori, Lagynos, Skyphos etc. Al doilea subcapitol adună cîteva comori inestimabile ale artei sticlei antice, aşa numita vază Portland (sec. I) găsită într-un sarcofag de marmură de la Monte del Grano, la cca. 5 km de Porta S. Giovanni (Roma), al cărei prim proprietar a fost cardinalul Francesco del Monte, unul dintre acuzatorii lui Galilei, model cu secvenţe istoriate care au primit din partea istoricilor diferite interpretări legendare, descifrate ca o alegorie transparentă a unor evenimente importante legate de familia lui Augustus, sau văzînd în personajele imaginate exemple concrete ale mitologiei greco-romane. Acelaşi subcapitol prezintă un Dispus Portland (sec. I.), cu figura în relief plat a lui Paris, fiul regelui troian Priam, lucrare care pare să fie identică cu aceea pomenită de Rubens, marele maestru al picturii baroce europene, într-o scrisoare din anul 1635, trimisă lui Peiresc. Urmează un skyphos cu scene dionysiace, o tăbliţă cu două feţe reprezentînd pe Dionysos şi Ariadna (primul sfert al sec. I.), aflată în casa lui Fabius Rufus din Pompei; Amfora din Napoli, recuperată în Via dei Sepolcri, apropiată de Casa delle collone a mosaico din Pompei, cu o legendă care îl imaginează pe Eros cu un grup de putti, într-o compoziţie plină de vervă în care se mai văd mascaroni, vrejuri de viţă de vie şi motive animaliere; pocalul Morgan (prima jumătate a sec. I) găsit la Herakleia Pontica, azi Ergĕli — Turcia), cu secvenţe dionysiace, legate de misterele acestui cult *(cista mystica).*

A doua parte a catalogului ilustrează perioada de înflorire a sticlei suflate. Artizanii sirieni stabiliţi la Roma spre începutul erei imperiale au pus la punct, într-un răstimp de 20—30 de ani, aproape toate tehnicile de suflare practicate cu nu mai puţin de două mii de ani şi după aceea, de către sticlarii de azi. Acest capitol se împarte în opt subcapitole ce cuprind: sticla suflată fără decor, sticla multicoloră (cu decor „împestriţat"), sticla colorată cu decor aplicat, sticla suflată şi modelată cu decor vegetal, floral, geometric zoomorf şi antropomorf, cu inscripţii în limba greacă sau în limba latină, sticla aurită etc. Facem cunoştinţă cu o mare varietate de obiecte funcţionale, pocale, cupe, tăvi, sticle pentru balsam sau băutură, pahare, patene, căldăruşe, statuiete, acea tabula ansata sau skyphos-ul., etc. De o calitate remarcabilă sînt cupa cu legenda lui Artemis şi Akteon, din a doua jumătate a sec. II., recuperată într-un mormînt din Launa, Merseburg-Halle, R.D. Germană; pocalul lui Lynkaus de la sfîrşitul secolului II, aflat la Köln; pocalul cu scene egiptene; vasul Vita Bona (sec. III), înfrumuseţat cu o scenă de vînătoare şi inscripţia, *Vita bona fruamur felices;* sticla Populonia din secolul III—IV, descoperită în Toscana — Italia; patena cu scene de circ gravate (deslusim pe Sol invictus şi secvenţa Circus maximus), descoperită la Köln-Braunsfeld în 1910 şi datată în prima jumătate a sec. IV; interesant este fragmentul de patenă cu scene marine (înotul, pescuitul individual sau în grup din barcă etc.); patena cu Hector şi Priam (secolul IV), descoperită la Ostia în 1972; patenă cu Pegasus; găletuşe (situla) cu imagini dionysiace, databilă în secolul IV, menţionată la 1325

în tezaurul basilicii San Marco din Veneţia; boi cu scene creştine (secolul IV), provenind probabil din catacombele din Roma; patenă cu efigii imperiale (al doilea sfert al sec. IV), recuperată în anul 1882 în săpăturile din Forum Romanorum, între templul Vesta şi S. M. Liberatrix; patenă ilustrînd o vînătoare de mistreţi (Köln, sec. IV) şi inscripţia ESCIPE ME PLACEBO TIBI; alte cîteva patene cu imaginile lui Apollo—Diana şi Adam—Eva, cu figuri de Satiri şi Menade; pahar cu scene biblice; cupa Trivulzio (Novara, sec. IV), odinioară în colecţia Everardo Visconti, apoi colecţia Carlo Trivulzio, acum la Civico Museo Archeologico, Milano, piesă cu inscripţie cu majuscule latine aplicate: BIBE VIVAS MVLTIS ANNIS; cupa din Köln — Braunsfeld, databilă în prima jumătate a secolului IV, aflată într-un sarcofag dintr-o villa rustica din apropierea Kölnului; cupa Constable—Maxwell, descoperită în Siria, şi splendida cupă cu imaginea lui Lykurg (sec. IV).

Dintre exemplarele de sticlă pictată se distinge o patenă cu scena „Judecata lui Paris" (sec. III—IV), descoperită la Al-Jaqussah (Siria), cu o compoziţie armonioasă şi cu o cromatică care şi-a păstrat pînă azi prospeţimea; sticlă cu Apollo şi Marsyas (sec. III—IV).

Subcapitolul sticlei aurite prezintă portrete în medalioane, unele de un realism eclatant, caracteristice mai cu seamă genului plasticii romane, apoi cu o iconografie paleocreştină, de felul patenei de la St. Severin — Köln (a doua jumătate a sec. IV). Remarcabil este medalionul cu imaginea unei perechi de tineri căsătoriţi, în vecinătatea unei statuiete a lui Hercule şi cu următoarea inscripţie: CONSTANTIA / IN NOMINE HERCULIS şi ACERENTINO FELICES BIBATIS; cîteva exemplare fragmentare redau pe Isus tînăr împreună cu sfinţii Pavel, Sixtus, Laurenţiu, Ipolit şi Timotei; pe un alt fragment de patenă apar figurile afrontate ale lui Petru şi Pavel încadrînd o siluetă înveşmîntată cu o tunică lungă şi inscripţia: BICVLIVS DIGN(itas) MICORVM VIVAS PIE ZESES / PETRVS, PAVLVS; de un sobru realism este scena imaginînd pe un tînăr păstor împreună cu turma sa de pe un fragment de patenă din secolul IV, cu inscripţia DIGNITAS AMICORVM PIE ZESES VIVAS.

De calitate excepţională se relevă a fi *cameea Carpegna*, databilă în primul sfert al sec. I., recuperată probabil din catacomba S. Priscilla din Roma; piesa, intrată, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în colecţia cardinalului Gaspare Carpagna, apoi din anul 1741 din Colecţia de artă de pe lîngă Biblioteca Vaticană, a fost refăcută la 1779, în vremea lui Pius al VI-lea, de aurarul Luigi Valadier (1726—1788), pe atunci, „soprintendente alli restauri dei bronzi antichi e legature di cammei ai due Musei Sacro e Profano". Cu acel prilej, lucrarea a primit şi cadrul neoclasicist, în care au fost încastrate o serie de piese de factură disparată. Placheta centrală cuprinde o secvenţă istoriată a mitului dionysiac (Dionysos cu Ariadna, Silen şi Satyr).

In ciuda perisabilităţii lor, cca. 100 000 sticle romane — doar o mică parte dintr-o imensă producţie a antichităţii — au ajuns pînă în epoca noastră; acest volum întrece în cantitate întreaga artă a sticlei rămasă intactă, din oricare altă perioadă, pînă la apogeul manufacturilor veneţiene din secolul al XV-lea şi al XVI-lea. Exemplele sticlărie romane întrec, deseori, prin calităţile lor estetice şi tehnice, capodoperele din toate celelalte epoci succesive. Dar nu numai prin aceasta catalogul expoziţiei şi expoziţia apar ca admirabile, ci şi pentru adevăratul miracol care a salvat din „mîna" bătrînului Cronos, aceste uşoare, încîntătoare şi fragile creaţii ale gîndului şi sufletului omenesc.

NICOLAE SABĂU

Tadeusz Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1988, 219 p. *(Novaensia.* Badania Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w Novae, 3).

Lucrarea cercetătorului polonez Tadeusz Sarnowski, „Armata romană din Moesia Inferior şi de pe coasta nordică a Mării Negre", formează cel de-al treilea volum din seria „Novaensia", consacrată rezultatelor expediţiei arheologice a Universităţii din Varşovia la Novae. S-au scurs peste opt decenii de la apariţia studiului lui B. Filow asupra armatei Moesiei în timpul principatului — şi care se ocupa numai de legiuni —, astfel încît se impunea o lucrare de sinteză care să înfăţişeze în lumina documentaţiei actuale istoria armatei romane dintr-o zonă importantă din sistemul defensiv al Imperiului roman. Între timp, numai armata romană din Dobrogea s-a bucurat de o cercetare monografică datorată lui Andrei Aricescu.

Cadrul geografic al lucrării este determinat de domeniul strategic al armatei moesice pînă în anul 86, iar după divizarea provinciei de cel al armatei Moesiei Inferior; limitele cronologice sînt anul 15 e.n. şi sfîrşitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea.

Introducerea înfăţişează succint etapele expansiunii romane în nord-estul Peninsulei Balcanice în sec. I î.e.n. Capitolul I se ocupă de armata Moesiei în epoca preflaviană. Sub Claudius şi Nero — constată autorul — trupele moesice îşi lărgesc zona de intervenţia spre sudul Moldovei şi spre Muntenia. Al doilea capitol tratează problemele militare ale Moesiei Inferior, din anul 69 pînă la sfîrşitul secolului al III-lea. Pe temeiul descoperirilor epigrafice şi tegulare, autorul delimitează — pentru perioada flaviană — districtele militare ale legiunilor V Macedonica şi I Italica, despărţite de rîul Osam. În repartiţia auxiliilor în sec. II, autorul este tentat să vadă urmele unei grupări anterioare, de la sfîrşitul epocii flaviene şi prezintă — cu titlul de ipoteză — posibilitatea existenţei unor vexilaţii legionare la Durostorum şi Troesmis deja sub Domitian. Odată cu războaiele dacice ale lui Traian a avut loc o redistribuire a legiunilor. În privinţa datei transferului legiunii V Macedonica la Troesmis, autorul crede că evenimentul s-a produs înaintea celui de-al doilea război dacic.

Pe baza răspîndirii materialului tegular s-au reconstituit districtele militare ale legiunilor, înţelese ca zone continue de limes în care legatul legiunii avea şi comanda trupelor auxiliare. Pînă la plecarea în Orient, legiunea V Macedonica controla sectorul de limes de la Altinum la gurile Dunării; districtul legiunii I Italica se întindea de la vărsarea Oltului la Tigris, iar după 162—167 de asemenea de la Capidava la gurile Dunării; teritoriul legiunii XI Claudia era de la Tigris la Altinum, iar după 162—167 pînă la Capidava. Autorul este de părere că „Brazda lui Novac de Sud" a fost executată de legiunea I Italica şi *auxilia* sale cel mai devreme la sfîrşitul domniei lui Traian. Teritoriul astfel delimitat la nord de Dunăre aparţinea imperiului şi constituia „militärische Nutzland" pentru legiunea I Italica şi trupele sale auxiliare.

Capitolul III înfăţişează începuturile reorganizării militare a regiunii Dunării de Jos la sfîrşitul secolului al III-lea, după retragerea armatei romane din Dacia şi apoi după divizarea Moesiei în trei unităţi provinciale. Ultimul capitol se ocupă de armata romană de pe coasta septentrională a Pontului Euxin, dat fiind că zona intra în domeniul strategic al armatei moesice, iar după anul 86 al armatei Moesiei Inferior.

Lucrarea este însoţită de tabele (trupe şi militari) şi de hărţi (răspîndirea materialului epigrafic şi tegular). Ea prezintă interes şi pentru istoria veche a României prin unele din ideile şi ipotezele sale, din care cîteva au fost sumar menţionate în aceste rînduri.

MIHAI BĂRBULESCU

Din publicația de față au apărut:

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ

vol. I.	1921—1922.(1922).	434 p.
vol. II.	1923.(1924).	544 p.
vol. III.	1924—1925.(1926).	1045 p.
vol. IV.	1926—1927.(1929).	751 p.
vol. V.	1928—1930.(1930).	793 p.
vol. VI.	1931—1935.(1936).	844 p.
vol. VII.	1936—1938.(1939).	934 p.
vol. VIII.	1939—1942.(1942).	582 p.
vol. IX.	1943—1944.(1944).	672 p.
vol. X.	1945.(1945).	728 p.
vol. XI.	1946. nelegat, difuzat în extrase	

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE DIN CLUJ

vol. I—II.	1958—1959.	405 p.
vol. III.	1960.	378 p.
vol. IV.	1961.	300 p.
vol. V.	1962.	423 p.
vol. VI.	1963.	362 p.
vol. VII.	1964.	389 p.
vol. VIII.	1965.	359 p.
vol. IX.	1966.	384 p.
vol. X.	1967.	342 p.
vol. XI.	1968.	349 p.
vol. XII.	1969.	349 p.
vol. XIII.	1970.	350 p.

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CLUJ (din 1974) CLUJ-NAPOCA

vol. XIV.	1971.	334 p.
vol. XV.	1972.	496 p.
vol. XVI.	1973.	495 p.
vol. XVII.	1974.	332 p.
vol. XVIII.	1975.	460 p.
vol. XIX.	1976.	434 p.
vol. XX.	1977.	458 p.
vol. XXI.	1978.	548 p.
vol. XXII.	1979.	523 p.
vol. XXIII.	1980.	608 p.

vol. XXIV.	1981.	490 p.
vol. XXV.	1982.	415 p.
vol. XXVI.	1983—1984.	610 p.
vol. XXVII.	1985—1986.	565 p.
vol. XXVIII.	1987—1988.	724 p.

Difuzarea externă a publicației se face prin Biblioteca Adacemiei R.S.R Filiala Cluj-Napoca (str. M. Kogălniceanu nr. 12—14) Difuzarea internă (abonamente și comenzi) este realizată de către redacție (str. Napoca nr. 11). Plățile se efectuează prin virament și mandat poștal în contul Universității din Cluj-Napoca (nr. 64.51.30.128 B.N Cluj, cu mențiunea pentru „Anuarul Institutului de istorie și arheologie") sau prin mandat poștal pe adresa redacției.

Mai sînt disponibile următoarele volume: seria veche vol. II, III, IV, V; seria nouă vol. V, VI, VII, VIII, IX, X, XIV, XV, XVI, XXI, XXVI, XXVIII.

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ,
Municipiul Cluj, Cd. nr. 420

250,-